ՆԻՒԹԵՐ
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գ. ՀԱՏՈՐ

Բ. Տպագրութիւն
Պէյրութ - 2007

Այս հատորի Բ. տպագրութիւնը
կը կատարուի
Տէր եւ Տիկին
Գաբրիէլ եւ Անժէլ Չեմպերճեաններու
նուիրատուութեամբ
2007

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովը Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամենէն կարեւոր եւ անկիւնադարձ կազմող համագումարներէն մէկն է:

Երրորդ Ընդհանուր Ժողովին (1) յաջորդող եռամեակը Դաշնակցութեան գործունէութեան ամենաբեղուն շրջաններէն մէկը հանդիսացաւ, անժխտելիօրէն: Սասնոյ ապստամբութիւն, արշաւախումբեր, Վասպուրականի եւ Լեռնապարի յեղափոխական-զինական կազմակերպում, Հայ Դատի ի նպաստ արտաքին քարոզչութեան ծաւալում, Զաւարեանի եւ Վարդանի շրջապտոյտ՝ Եգիպտոսէն Կիլիկիա, Սուլթանի մահափորձ եւ Իզմիրի դաւադրական ձեռնարկ, մասնակցութիւն համառուսական յեղափոխական շաժման ու հայ-թաթարական կռիւներ, — թուած ըլլալու համար գլխաւոր խորագրերը միայն հայ ազատագրական շարժման ու յեղափոխութեան պատմութեան շքեղ այդ էջերուն:

Կովկասի մէջ էր, մանաւանդ, որ ռուս յեղափոխական շարժման բռնկումով, դէպքերը 1904–1906 եռամեակի ընթացքին զարգացան զահավէժ արագութեամբ: Ցարական բռնակալութեան դէմ պայքարը Դաշնակցութեան համար սկսած էր անշուշտ աւելի կանուխէն՝ հայ եկեղեցական կալուածներու գրաւման հրամանագրի օրերէն: Բայց զուտ ազգային այդ պայքարը 1904էն սկսեալ զուգահեռ գնաց համառուսական պոռթկումի ընկերային-յեղափոխական առաջադրանքներուն հետ: Դաշնակցութեան կովկասեան մարմինները մասնակցեցան Ռուսաստանի կուսակցութեանց համաժողովներուն, կազմակերպչական ու դաւադրական աշխատանքներուն: Եւ անկասկած՝ շատ աւելի կարեւոր պիտի ըլլար Դաշնակցութեան մարտակա՛ն մասնակցութիւնը համառուսական յեղափոխութեան, եթէ 1905 Փետրուարին չսկսէին հայ-թաթարական կռիւները, որոնք մեր կազմակերպութեան զինեալ ուժերը պիտի զբաղեցնէին աւելի քան տարի մը:

Այս պայմաններուն մէջ հասկնալի է ուրեմն՝ որ 1904–1906 տարիները Դաշնակցութեան կովկասեան մարմիններուն համար յատկանշուած ըլլան թէ՛ ժողովական, կազմակերպչական, քարոզչական եւ մարտական տենդագին գործունէութեամբ մը, եւ թէ, միաժամանակ, գաղափարաբանական հետզհետէ շեշտուող զարգացումով մը՝ դէպի արտա-ազգային, ընկերային-դասակարգային առաջադրանքները (2): Արեւելեան Բիւրոն, կովկասեան մարմինները ու յաջորդական Ռայոնական ժողովները պարտաւորուեցան զբաղուիլ ծրագրային նոր պահանջներու եւ համապատասխան գործունէութեան եղանակներու ձեւակերպումով: Ընկերվարութեան ամբողջապէս յարելու կամ ցարական բռնակալութեան դէմ ծառացումը զուտ ազգային-ազատագրական պայքարի հունին մէջ պահելու հակոտնեայ ձգտումները յաճախ բախեցան իրարու, ստեղծելով բուռն վէճեր (3):

Դաշնակցութեան խորհուրդն էր որ, 1905ի գարնան, բիւրեղացնելով արտայայտուած տրամադրութիւնները պիտի որոշէր՝ «Կովկասեան շարժման ինքնապաշտպանութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գործունէութեան, մշակել ծրագիր՝ համաձայն Կովկասեան Ռայոնական Ժողովում արտայայտուած տրամադրութեան, ուղարկել կովկասեան դաշնակցական մարմիններին՝ ժամանակաւորապէս ղեկավարուելու այդ ծրագրով, թողնելով նրա վերջնական մշակումը եւ հաստատումը առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովին»: Ու խորհուրդը պիտի կազմէր ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾԸ (4):

Ծանօթ է որ ՆԱԽԱԳԻԾԻ հրատարակութիւնը ընդհանուր յուզում յառաջացուց Երկրի եւ ընդհանրապէս՝ արեւմտահայ մարմիններուն եւ ընկերներուն մօտ: Կովկասեան գործունէութեան կարեւորութեամբ անդրադառնալով հանդերձ, Երրորդ Ընդհանուր Ժողովը բացայայտօրէն նախատեսած չէր ինքնապաշտպանու-

թեան շրջանէն հակացարական կազմակերպուած գործունէութեան անցնումը: Ուստի շատերու համար ՆԱԽԱԳԻԾԻ իրական արժէքի եւ խորհուրդի իրաւասութեան հարցը կը դրուէր շեշտակի կերպով: Տակաւին, թէեւ նորութիւն չէին ՆԱԽԱԳԻԾԻ բերած ընկերվարական շունչն ու գործնական կարգ մը առաջադրութիւնները, քանի արդէն իսկ յստակօրէն մարքսիստ տրամադրութիւններ կային Դաշնակցութեան անդրանիկ Ծրագրին մէջ իսկ(5), սակայն տասնըհինգ տարիներու ազգային-ազատագրական կռիւը երկրորդական մակարդակի վրայ էր նետած, երբեմն նոյնիսկ մոռացութեան տուած, Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնովին ընկերվարական սկզբնական գաղափարախօսութիւնը: Եւ ազատագրական համազգային պայքարի տենդին մէջ՝ դասակարգային կռուի կարգախօսները խորթ կը հնչէին — հասկնալի կերպով — Դաշնակցութեան մարտիկ տարրին մօտ մասնաւորաբար, որուն համար, հինէն ի վեր, յեղափոխութեան էական ու միակ նպատակը սուլթանական բռնակալութենէն Թրքահայաստանի ազատագրութեան մէջ կը կայանար: Հիմնական գործունէութեան երկրորդ եւ ընդարձակ դաշտի մը, կռուի երկրորդ ճակատի մը այդ բացումը պատճառ պիտի դառնար, ըստ շատերու կարծիքին, Երկրի գործունէութեան տկարացումին:

Ատկէ՝ տրամադրութեանց եւ տեսակէտներու ծանօթ բախումը, որ յանգեցաւ դժբախտաբար ծայրայեղ կարգ մը կեցուածքներու: Այլամերժ «ազգայնականները» կը համախմբուէին խմբապետ Միհրանի շուրջ, ոչ միայն իրենք զիրենք անջատելով կազմակերպութենէն, այլ նաեւ, արտաքին դրդումներու իբրեւ հետեւանք, հակադրուելով պաշտօնական մարմիններուն եւ կազմելով «ժամանակաւոր Զինուորական խորհուրդ»: Իսկ ծայրայեղ «ձախակողմեանները», բաղկացած առաւելաբար կովկասահայ *ինտելիգենտ* երիտասարդութենէն, կ'իյնային հակադարձ չափազանցութեան մը մէջ, ուզելով բաժնուիլ «դասական» Դաշնակցութենէ եւ համառուսական ծիրին մէջ դասակարգային պայքարի նետուիլ՝ նոր կուսակցութեան մը դրօշին տակ:

1906ի վերջերը, Չորրորդ Ընդհանուր ժողովի նախօրեակին, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը գտնուէր պառակտման վտանգին տակ: Հակամարտութիւնն ու պայքարը նոյնքան սուր չէին թերեւս որքան Մարտ-Ապրիլ ամիսներուն՝ Կովկասեան Ռայոնական ժողովի օրերուն, բայց Միհրանական շարժումը ջլատած էր կազմակերպական կարգ մը միաւորներ եւ, հակառակ Ռայոնական ժողովին մէջ «անջատման» կողմնակիցներու կրած պարտութեան — արդիւնք՝ Ռոստոմի, Զաւարեանի, Խաժակի եւ Թոփչեանի նման կեդրոնական դէմքերու հաւասարակշռուած եւ առողջ կեցուածքին(6), — ծայրայեղ «նախագծականները» վերջնականապէս հրաժարած չէին Կովկասի մէջ ընկերվարական առանձին «դաշնակցութիւն» մը հիմնելու իրենց առաջադրանքէն: Ընդհանուր ժողովը կրնար պայթումով աւարտիլ: Կրնար նաեւ — եւ ակնկալելի էր այդ բոլոր առողջ մտածող դաշնակցականներուն համար — վերջ դնել «աջ» թէ «ձախ» բոլոր ծայրայեղ ու վնասակար թեքումներուն, եւ կազմակերպութիւնը վերամիաւորել մէկ դրօշի տակ, վերանորոգուած Ծրագրով ու գործունէութեան ընդարձակուած դաշտի մը մէջ՝ զայն մղելու համար նորանոր խոյանքներու:

Այդպէս ալ պիտի ըլլար, բարեբախտաբար:

⁂

Համաձայն Երրորդ Ընդհանուր ժողովի որոշման, Դաշնակցութեան Չորրորդ Համագումարը պէտք է բացուէր 1906 Դեկտեմբեր 1ին(7):

1905ի խորհուրդը սակայն որոշած էր այդ թուականը կանխել մէկ տարիով, այն պատճառներով՝ որոնք տրուած են 20 Օգոստոս 1905ին երկու Բիւրոներուն կողմէ մարմիններուն ուղղուած հետեւեալ շրջաբերականով(8).—

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ

Ընկերներ,

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գ. Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ առաջիկայ Ընդհանուր ժողովը պիտի գումարուէր 1906 տարուան Դեկտեմբերին: Սակայն «Դաշնակցութեան Խորհուրդը»՝ նկատի ունենալով Տաճկահայաստանի մէջ անկնկալուած ապագայ դէպքերէ վերջ տակտիքի հաւանական փոփոխութիւնը(9), *Կովկասեան անցքերու արտակարգ բնաւորութիւնը*(10) *եւ «Խորհուրդ»ի մշակած Կովկասեան Նախագծի վաւերացման կարեւորութիւնը՝ որոշեց Ընդհանուր ժողով հրաւիրել ներկայ տարուան վերջը:*

Հաղորդելով «Խորհուրդի» ներկայ որոշումը Արեւելեան եւ Արեւմտեան շրջաններու մարմիններուն՝ կ'առաջարկենք, կազմակերպական կանոններու 101 *յօդուածի տրամադրութեան համաձայն, շուտով ուղարկել Արեւմտեան Բիւրոյին այն հարցերու ցանկը, որ կը փափաքիք ժողովին քննութեան ենթարկել:*

Կը խնդրենք ըստ կարելոյն շուտ ձեռնարկել նախապատրաստական գործին, որպէսզի Արեւմտեան Բիւրոն հնարաւորութիւն ունենայ ժամանակին հաւաքել, կազմել հարցերու ամփոփ ցանկը եւ ուղարկել դաշնակցական մարմիններուն խնդիրներու օրակարգը:

Ընկերական բարեւներով՝

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈ

20 Օգ. 1905 թ.

Հայ-թաթարական կռիւներու ծաւալումը Արեւելեան Բիւրոն եւ կովկասեան բոլոր մարմինները ամէնօրեայ պայքարի թոհուբոհին մէջ ամբողջապէս կլանուած ըլլալով, խորհուրդի այդ որոշման գործադրութիւնը հնարաւոր չեղաւ: Այդ բացատրութիւնը կը տրուի Արեւելեան Բիւրոյի կողմէ Կեդրոնական Կոմիտէներուն ուղղուած շրջաբերականով մը, ճշդելով միաժամանակ՝ որ Ընդհանուր ժողովի նախօրօք որոշուած թուականը — Դեկտեմբեր 1906 — կը մնայ ուրեմն անփոփոխ: Շրջաբերականը(11) մարմիններուն կը փոխանցէ նաեւ օրակարգի նախագիծ մը.—

Հ. Յ. Դ. ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐԻՆ

Ընկերնե՛ր.

Ինչպէս յայտնի է, Հ. Յ. Դ. III *Ընդհանուր ժողովում որոշուած էր, որ հետեւեալ Ընդհանուր ժողովը տեղի ունենայ* 1906 *թ. վերջին: Սակայն նոր տակտիկայ մշակելու անհրաժեշտութիւնը տաճկահայ յեղափոխութեան վերաբերմամբ եւ կովկասեան գործունէութեան ստիպողականութիւնը պատճառ դարձան, որ* 1905 *թ. գումարուած Հ. Յ. Դ. Խորհուրդը յարմար գտնեց ընդհանուր ժողով հրաւիրել ժամանակից աւելի շուտ, նոյն թուի Դեկտեմբեր ամսուայ վերջին: Հայ-Թուրքական ընդհարումները Կովկասում, որ անսպասելի կերպով չափազանց լայն ծաւալ ստացան, բոլորովին անհնար դարձրին իրագործելու այդ մտադրութիւնը եւ այդպիսով Ընդհանուր ժողովի գումարման ժամանակը մնում է նոյնը, ինչ որոշուած էր սկզբից:*

Ուղարկելով ներկայ հրաւէրը, առաջարկում ենք ձեզ միաժամանակ խնդիրների ցանկը, որ մեր կողմից անհրաժեշտ ենք համարում դնել Ընդհանուր ժողովի քննութեան: Խնդրում ենք կազմել ձեր շրջանում ըստ կարելոյն լայն խորհրդակցութիւններ, որով հնարաւորութիւն տրուի ամէն մի դաշնակցական խմբի լիովին արտայայտելու իր կարծիքները այն բոլոր խնդիրների վերաբերմամբ, որ նա իր ձեռնհասութեան սահմանի մէջ է համարում: Սրանից հետեւում է բնականաբար, որ ժողովին ներկայացող ամէն մի պատգամաւոր իւր հետ պիտի բերէ ոչ միայն իւր շրջանի մեծամասնութեան, այլ եւ փոքրամասնութեան կարծիքները:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

I. Տեղեկագիր մարմինների.

1) *Ժողովրդի տնտեսական կացութիւնը եւ անդրադարձումը յեղափոխական շարժումների վրայ;*

2) *Ժողովրդի տրամադրութիւնը եւ նրա վերաբերմունքը դէպի մեր մարմինները:*

3) *Տեղական մարմինների կազմը եւ նրանց ծաւալը զանազան խաւերում:*

4) *Աշխատաւոր դասակարգի շահերի պաշտպանութեան համար առաջ եկած մարմինները, նրանց ծաւալը եւ գործունէութիւնը:*

5) *Կազմակերպութիւնից դուրս գտնուող խաւերի պահանջները դէպի կազմակերպութիւնը եւ նրանց ստանձնած պարտականութիւնները:*

6) *Ռուսահայ մարմինների վերաբերումը դէպի Տաճկահայ դատը.* [*Տաճկահայ եւ արտասահմանեան մարմինների վերաբերումը դէպի կովկասեան խնդիրը եւ դէպի ընդհանուր Ռուսական յեղափոխութիւնը* (12)]:

7) *Ամփոփ զեկուցում բոլոր դաշնակցական մարմինների գործունէութեան՝ յեղափոխական ձեռնարկներ, պրոպագանդա, ինքնապաշտպանութեան միջոցներ եւ ժողովրդի զինումն, յարաբերութիւններ եւ համերաշխ գործակցութիւն այլ ազգային եւ յեղափոխական կուսակցութիւնների հետ:*

8) *Կազմակերպութեան եկամուտների աղբիւրները ներկայումս եւ ապագայում:*

9) *Հաշուետուութիւն դրամական եւ ռազմական:*

10) *Առաջիկայ բիւջէ ել եւ մտից (ցանկալի է ներկայացնել այս տեղեկագիրը գրաւոր):*

II Տաճկահայ խնդիր:

1)*Երկրի դրութեան մէջ առաջ եկած փոփոխութիւնները:*

2) *Շարժումներ մահմեդական տարրերի մէջ: Հաւանական դաշնակցութիւն նրանց հետ (Երիտասարդ Թուրքեր, մակեդոնական կազմակերպութիւն եւ այլն):*

3) *Նոր քաղաքական պայմանները եւ նրանց հաւանական ազդեցութիւնը «հայկական դատի» վրայ:*

4) *Տակտիկի քննութիւնը նոր պայմանների եւ պահանջների համաձայն, — ինքնապաշտպանութիւն, զինում, թռուցիկ խմբեր, կենտրոնացում, ցուցական ձեռնարկներ թուրք եւ այլ տարրերի հետ:*

5) *Զինուորական եւ ռազմական ոյժի կազմակերպումն եւ պատրաստութիւն թէ Երկրի ներսը եւ թէ դրսում:*

6) *Քաղաքական-դիպլոմատիական քայլեր:*

III. Կովկասահայ խնդիր:

1) *Յեղափոխական շարժման առաջ գալը Կովկասում եւ նրա պատճառները. ա) ճնշում ազգային-կուլտուրական հողի վրայ, խոչընդոտներ հայ ժողովրդի զարգացման դէմ, սահմանափակում տնտեսական յառաջդիմութեան ասպարէզում եւ այլն: բ) արդիւնաբերութեան-վաճառականութեան լայնացում, դասակար-*

գային գիտակցութեան զարգացումը եւ դրանից բնականօրէն առաջ եկած պահանջները ։ դ) Համառուսական շարժումը եւ նրա անդրադարձումը կովկասահայերի վրայ ։

2) *Ինքնապաշտպանութեան գործը Կովկասում ։*

3) *Մեր ուղղութիւնը եւ բռնելիք դիրքը ընդհանուր յեղափոխական շարժման մէջ, ինչպէս եւ մեր ունենալիք յարաբերութիւնները միւս յեղափոխական կուսակցութիւնների հետ ։*

4) *Աշխատաւոր խաւերի կազմակերպութիւնը եւ մեր ստացած հետեւանքները ։*

5) *Դաշնակցութեան դերը քաղաքական-հասարակական այլ ասպարէզներում ։*

IV. 1) *Տաճկահայ եւ կովկասահայ խնդիրների ներքին կապը գործունէութեան եւ կազմակերպական տեսակէտներից ։*

2) *Հայկական գաղութների դերը Թուրքահայ եւ կովկասահայ խնդիրների վերաբերմամբ ։*

3) *Դաշնակցական մարմինների գաղութներում ունեցած դերը տեղական քաղաքական-տնտեսական հարցերի նկատմամբ ։*

V. Խմբագրութիւն Հ. Յ. Դ. ծրագրի՝ *համաձայն* II, III *ընդհանուր ժողովների յանձնումների ու բացատրութիւնների, Խորհուրդների ու Ռայոնական ժողովների առաջարկների, ինչպէս եւ կեանքի դրած լայն պահանջների ։*

1) Նպատակ. *ա) տեսական հիմնաւորում, բ) քաղաքական նպատակ, գ) տնտեսական նպատակ ։*

2) Միջոցներ *այդ նպատակին հասնելու. ա) որ խաւերի վրայ յենուելու ենք մենք եւ այդ խաւերի կազմակերպումը համապատասխան մեր տակտիկայի, բ) տակտիկայի տեսական մասը, գ) տակտիկայի գործնական մասը ։*

3) Կազմակերպական ձեւ *ա) այլ եւ այլ մարմիններ եւ նրանց փոխադարձ յարաբերութիւններն ու կապը, բ) նրանց պարտականութիւններն ու իրաւասութիւնները, դ) դատաւորութիւն, կարգապահութիւն եւ կոնտրոլ ։*

4) *Մեր ծրագրի իրագործումը Թուրքիայում, Ռուսաստանում, Բուլգարիայում, Ամերիկայում եւ այլ վայրերում, ուր կայ հայ մասսայ ։*

VI Պրոպագանդա

1) *«Դրօշակ» եւ այլ կիսապաշտօնական թերթեր ։*
2) *Կուսակցական այլ գրականութիւն ։*
3) *Պրոպագանդան բանուորական, գիւղացիական, ուսանողական խաւերում ։*
4) *Արտասահմանեան պրոպագանդա ։*

VII Դրամական հարց ։

1) *Եկամուտներ ։*
2) *Տեղական ծախքեր ։*
3) *Ընդհանուր պէտքերի անհրաժեշտ գումարներ ։*
4) *Բիւջէ որոշած ձեռնարկները ապահովելու համար ։*

VIII. *Տեղեկագրերի քննութիւնից բխած կամ վերեւ չյիշուած հարցեր, որ մարմինները պատշաճ կը համարեն դնել Ընդհ. Ժողովի առաջ ։*

IX. *Այլ եւ այլ մարմինների ընտրութիւն ։*

Ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. Դ. Արեւելեան բիւրօ

Յ. Գ. IV *հերթական ժողովը կը գումարուի ոչ ուշ քան* 1906*ի Դեկտեմբերի մէկը. ժողովի տեղի, ինչպէս եւ ճիշդ ժամանակի մասին, կը յայտնուի առանձին գրութեամբ ։*

Շրջաբերական-նամակով մը, 1906 Յուլիս 31ին Արեւմտեան Բիւրոն մարմիններէն կը պահանջէ իրենց տեղեկագրերը, հաշիւները եւ այլ մանրամասնութիւնները(13) —

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻՆ
(Շրջաբերական նամակ)

ԸՆԿԵՐՆԵՐ.

Արդէն ձեռնարկած լինելով Ընդհանուր Ժողովի գումարման պատրաստութեանը — տեղը եւ ժամանակը կը ծանուցուի ձեզ առանձին — խնդրում ենք շտապել ուղարկելու մեզ՝

ա) Լրացուցիչ հարցեր եւ առաջարկներ, որ կը կամենայիք ենթարկել Ընդհանուր Ժողովի քննութեան.

բ) Դրամական մանրամասն հաշիւ, վաւերացուած, մտցնելով նրա մէջ ելքն ու մուտքը, եթէ հնար է, մինչեւ 1906 *թուի Սեպտեմբերի վերջը ։*

գ) Տեղեկագիր ձեր մարմնի եւ շրջանի գործունէութեան (եթէ արդէն ուղարկուած չէ) ։

դ) Ցուցակ-տեղեկատու այն ընկերներին, որոնք փափաք ունին իրենց դնել Ընդհ. Ժողովի տրամադրութեան տակ, կազմակերպութեան այլ եւ այլ ձեռնարկների համար ։

ե) Մանրամասն տեղեկացոյց ձեր շրջանի մարմինների կազմի եւ անդամների քանակի մասին ։

Շատ մօտիկ ապագայում ձեզ կ՚ուղարկենք Ընդհանուր Ժողովի մօտաւոր «Օրակարգը» ։

Ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. Դ.
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Սեպտեմբերին, վերջապէս, Արեւմտեան եւ Արեւելեան Բիւրոներուն կողմէ մարմիններուն ուղղուած շրջաբերական մը(14) վերջնական կերպով կը ճշդէ Ընդհանուր Ժողովի Օրակարգի բոլոր մանրամասնութիւնները ։ Բացման համար նախատեսուած թուականը (1 Դեկտեմբեր 1906) կը մնայ անփոփոխ ։

Մարմիններու համար

ՕՐԱԿԱՐԳ
ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Դրդ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ

(ԿԱՑԱՆԱԼԻ 1 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ, 1906, . . . ՔԱՂԱՔԻ ՄԷՋ)

ա) Պատգամաւորներու լիազօրութեան վաւերացումը ։
բ) Ժողովի կազմն ու բացումը ։ Օրակարգի հաստատումը ։

Ա. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԻՃԱԿ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ — ԶԵԿՈՒՑՈՒՄ (1904 - 1906)

1) Երկրի Մարմիններու՝

ա) Վասպուրական
բ) Սասուն-Մուշ
գ) Ցուցական Մարմին (Ոսկեհանքի հետ)
դ) Լեռնավայր ։

2) Արեւմտեան Բիւրոյի՝

ա) Բիւրոյի ձեռնարկները, — կազմակերպական, զինական եւայլն ։ Շրջանի ընդհանուր պատկերը.
բ) «Դրօշակ», «Պրօ Արմէնիա» եւ ուրիշ հրատարակութիւններ (զանազան լեզուներով).
գ) Եւրոպական պրոպագանդ ։

Տեղեկագիր՝
ա) Բալկանեան Կեդր. Կոմիտէի.
բ) Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէի.
գ) Զեկուցում Եգիպտոսի շրջանի.
դ) Զեկուցում Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Մարմիններու մասին ։

3) Արեւելեան Բիւրոյի՝

ա) Կազմակերպական-պրոպագանդային գործունէութիւն՝ Կովկասի մէջ.
բ) Հայ-Թրքական ընդհարման խնդիրը.
գ) Զինական-մարտական ձեռնարկներ (Երկիր եւ Կովկասի մէջ)
դ) Պարբերական եւ այլ հրատարակութիւններ.
ե) Շրջանի Կեդր. Կոմիտէներու գործունէութիւնը ։

Տեղեկագիր՝ Վրէժի Կեդր. Կոմիտէի ։

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՀԱՇՈՒԵՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

ա) Դրամական հաշուետուութիւն իւրաքանչիւր Մարմնի (1904–1906 *տարեշրջանի) ։*
բ) Ամբողջ կազմակերպութեան հաշիւներու եւ դրամական վիճակի պատկերացոյց ։

Բ. ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԻԿԱՅԻ ՄԷՋ

1) Թուրքիոյ մէջ՝
ա) Ժողովրդական ապստամբական ձեռնարկներ՝ (Շամ, Դուրան, Բարձրաւանդակ, Արծուաբերդ).
բ) Թռուցիկ խմբերու կազմակերպումն՝ (Ս . . . , Տ . . . , Կ . . . եւայլն) ։ Ինքնապաշտպանողական գնդեր.
գ) Յատուկ ձեռնարկներ Վչ . . . ի մէջ.
դ) Տեռոր.
ե) Ցուցական գործունէութեան նոր ծրագիր.
զ) Գործակալներ, ուսումնասիրողներ, դրսէն դացող մտաւորական եւ այլ ուժեր ։

2) Կովկասի մէջ՝
ա) Դաշնակցութեան վերաբերմունքը դէպի հայ-թրքական կռիւը. Ծրագիր.
բ) Դաշնակցութեան դիրքը՝ Ռուսական ընդհանուր շարժման մէջ.
գ) Յեղափոխական ակտիվ գործունէութիւն ։ Նախկին Ընդհանուր Ժողովի որոշման քննութիւնը.
դ) Զինական-կազմակերպական ձեռնարկներու ծրագիր.
ե) Արեւմտեան Բիւրոյի հրատարակած «Նախագծի» քննութիւն (Սոցիալիստական ծրագիր) եւ այս մասին որոշում.
զ) Դաշնակցական ընդհանուր Ծրագրի մշակումն եւ վաւերացում ։

3) Հայկական գաղութներ՝

ա) Բալկանեան շրջան
բ) Ամերիկայի շրջան
գ) Պարսկաստան
դ) Եգիպտոս
ե) Եւրոպա

ա) Այս գաղութներու համար որոշ ծրագիր՝ պրոպագանդի եւ կազմակերպելու: Շրջիկներ.
բ) Դրամական միջոցներ. տուրքի հարցը.
գ) Հրատարակչական գործունէութիւն (Լրագիր, բրոշիւր, թռուցիկ).
դ) Մարտիկ ուժերու պատրաստութիւն (Զինուորներ, ռմբաձիգներ, զինագործներ):

Գ. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ա) «Կազմակերպական կանոններու» վերաքննութիւն եւ լրացում.
բ) Հաստատում Նոր Կեդր. Կոմիտէներու (Երկրի մէջ, Եգիպտոս, Պարսկաստան եւայլն).
գ) Դրամական-հաշուական սիստեմի վերաքննում եւ հիմնական կանոնաւորում.
դ) Նախորդ Ընդհ. Ժողովի եւ «Խորհրդի» որոշումը՝ բանի հանգամանքութեան մասին.
ե) Զինուորական Ընդհանուր Խորհուրդի հիմնումն.
զ) Դրամական եւ կարգապահական զեղծումներու քննութիւն եւ որոշումն (տես դոսսիէ).
է) Զինա-պայթուցական դպրոցի հիմնարկութիւն:

Առաջարկներ՝
ա) Զանազան մարմիններու կողմէ (տես դոսսիէ).
բ) Անհատ-ընկերներու կողմէն. » »

Դ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ - ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑ

ա) Կազմակերպութեան վերաբերմունքը դէպի այլ կուսակցութիւնները՝ Կովկասի, Թուրքիոյ եւ Եւրոպայի մէջ: Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրոյի առաջարկը.
բ) Համերաշխ ձեռնարկներ՝ հայ, ռուս, վրացի, մակեդոնացի, թուրք եւ այլ յեղափոխական մարմիններու կամ խմբերու հետ.
գ) Միջկուսակցային ատեանի հաստատումը:

Ե. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴ

ա) «Դրօշակ»ի հրատարակութիւնը. Կովկաս կամ այլուր տեղափոխուիլը.
բ) «Պրո Արմէնիա» Պարիզի: Լոնդոնի «Պրո Արմէնիա»ի հարցը: Պրոպագանդի օրգան գերմաներէն լեզուով.
գ) Պարբերական օրգաններ Կովկասի եւ այլ վայրերու մէջ.
դ) Գրքեր, բրոշիւրներ եւրոպական լեզուներով.
ե) Նոյնը՝ ռուսերէն, թրքերէն, քրտերէն եւ վրացերէն.
զ) Հայկական դատը Պարլամենտներու մէջ.
է) Դիմում Լահէյի ժողովին:

Զ. ՆԱԽԱՀԱՇԻՒ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ա) Կազմակերպութեան առձեռն դրամական միջոցները.
բ) Մուտքի ապագայ աղբիւրները (տուրք, հանգանակութիւն եւայլն).
գ) Նախահաշիւ առաջիկայ ձեռնարկներու.
դ) Միջոցներ քաղաքական բանտարկեալներու օգտին:

Ընտրութիւններ՝
ա) Ընտրութիւն Պատասխանատու Մարմիններու.
բ) Ընտրութիւն Բիւրոներու.
գ) Նոր մարմիններ կազմելը.
դ) Որոշում՝ յաջորդ Ընդհ. Ժողովի տեղի եւ ժամանակի:

1906, Սեպտեմբեր
ԺԸՆԵՎ

Հ. Յ. Դ.
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Իսկ Հոկտեմբերին, «կազմակերպական ազդ»ով մը (15), Արեւմտեան Բիւրոն դարձեալ կը դիմէր դաշնակցական մարմիններուն եւ ընկերներուն.—

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՆ
(Կազմակերպական ազդ)

Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջիկայ Դ.րդ Ընդհանուր Ժողովի առիթով՝ նպատակայարմար դատուեց պաշտօնական օրգանի միջոցով անել հետեւեալ ծանուցումը.

1) Ժողովի տեղի եւ ժամանակի մասին հարկաւոր տեղեկութիւնները կարելի է ստանալ Կենտրոնական մարմիններից, կազմակերպական ճանապարհով:

2) Նոյն Կենտրոնական մարմիններին է ուղարկուած «Օրակարգը», տարածելու ուր հարկն է:

3) «Օրակարգի» մէջ ցուցակագրուած բոլոր կէտերի վերաբերմամբ՝ մարմիններն ու խմբերը, համաձայն մեր «Կանոնների», պէտք է տան իրենց ներկայացուցիչ-պատգամաւորներին մանրամասն ցուցմունք — հրահանգներ, չմոռանալով փոքրամասնութեան կարծիքներն եւս, որպէսզի կուսակցաժողովի մէջ արտայայտուեն՝ մեծամասնութեան տեսակէտների հետ միասին՝ նոյնպէս եւ փոքրամասնութեան հայեացքներն ու տրամադրութիւնները:

4) Բոլոր մարմինները հրաւիրւում են պատրաստել եւ ուղարկել լրացուցիչ դրամական հաշիւներ, որպէսզի կազմակերպութեան 1904-1906 թուականի դրամական վիճակը պատկերացուի անթերի, իր ամբողջութեամբ:

5) Ժողովի քննութեան առարկայ պիտի լինեն, «Օրակարգի» կէտերից դուրս, ինչպէս այլեւայլ մարմինների, այնպէս եւ անհատ-ընկերների առաջարկները: Հետեւաբար նրանք, որոնք ունեն այդպիսիները՝ պէտք է պատրաստեն վաղօրօք եւ ժամանակին առաջարկեն Բիւրոներին, Ընդհանուր Ժողովին ներկայացնելու համար:

6) Համաձայն «Օրակարգի» Գ.րդ յօդուածի, ընդհանուր ժողովը պիտի զբաղուի «կարգապահական եւ դրամական զեղծումների քննութեամբ»: Այդ պատճառով՝ յատկապէս խնդրում ենք բոլոր մարմիններին, մանրամասնօրէն եւ անաչառութեամբ արձանագրել ամէն տեսակ զեղծումները — դիսիպլինային, կազմակերպական, թէ դրամական — եւ Բիւրոների միջոցով ներկայացնել Ընդհանուր Ժողովին, որպէսզի կազմակերպութեան բարձր ատեանի քննութիւնից չվրիպի ոչ մի դէպք, ոչ մի փաստ, որը կարող է վնասել կարգապահական գործին, կազմակերպութեան առաջիկայ գործունէութեան եւ յեղափոխական գաղափարին

1906, Հոկտեմբեր

Հ. Յ. Դ.
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովին հետ կապուած ու գայն նախապատրաստող շրջանէն պաշտօնական այլ փաստաթուղթեր չունինք մեր տրամադրութեան տակ: Երկու-երեք ամսուան նոր ուշացումը հետեւանք էր հաւանաբար գործնական դժուարութիւններու:

⁂

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովը կը բացուի Վիեննա, ընկերվարական կուսակցութեան սրահին մէջ, 1907 Փետրուար 22ին: Երկուական պատգամաւորներով կը մասնակցին Դուրան-Բարձրաւանդակը (Անդրանիկ եւ Մուրատ)(16), Վասպուրականը (Արամ եւ Սալման — Համազասպ Բաղէշցեան —)(17), Ամերիկան (Վահագն Տաթեւեան եւ Թովմաս Ճելալեան)(18) եւ Պալքանները (Սարգիս Մինասեան եւ Ռուբէն Զարդարեան — Ասլան —)(19). մէկական ներկայացուցիչով՝ Արեւմտեան (Ակնունի) եւ Արեւելեան (Ռոստոմ) Բիւրոները, Լեռնավայրի (Զաւարեան) եւ Ցուցական (Սաֆօ — Մարտիրոս Մարգարեան —)(20) Պատասխանատու Մարմինները, ինչպէս նաեւ Լեռնապարի (Իշխան), Երեւանի (թժ. Զաւրեան), Ալեքսանդրապոլի (Աւետիս Իսահակեան), Գանձակի (Ալեքսանդր Մաշուրեան) Ղարաբաղի (Բարսեղեան), Կարսի (Աւետիս Ահարոնեան), Հիւսիսային Կովկասի (Յուշիկ — Տիկ. Ժենիա Մելիք-Քալանթարեան), Նոր-Նախիջեւանի (Սիմոն Գրուզինեան-Վրացեան), Թիֆլիսի (Եղիշէ Թոփչեան), Պաքուի (Միքայէլ Վարանդեան), Պաքուի (Լեւոն Թաղէոսեան — Պապաշա կամ Զոփուրեան) եւ Աստրախանի (Ստեփան Ստեփանեան — Բալաջան —) Կեդրոնական Կոմիտէները, Զիփոնը (Ստեփան Տէր Մկրտչեան — Գագիկ —) եւ Ռուսաստանի (Աւետիք Շահխաթունեան) ու Եւրոպայի (Արշակ Իսահակեան — Ջամալեան—) դաշնակցական Ուսանողական Միութիւնները: Ընդհանուր ժողովը ձայնի իրաւունքով կը հրաւիրէ Արշակ Վռամեանը, Համօ Օհանջանեանը, Խանասորի Վարդանը (Մեհրաբեան), Սեպուհը, Սեւքարեցի Սաքոն, Տանտ վարդապետը եւ Նիկոլ Դումանը (որ չի կրնար գալ ժողովին) խորհրդակցական ձայնով, Տրապիզոնէն, կը մասնակցի Արսէնը: Ժողովը ունի նշանակուած երկու քարտուղարներ՝ Երուանդ Ֆրանգեան եւ Մարդպետ(21), եւ երկու օգնական-քարտուղարներ՝ Մարտիրոս Յարութիւնեան եւ Վալադ Վալադեան:

Առաջին օրերուն, ժողովի տեւողութիւնը կը նախատեսուի մէկ ամիս: Բայց կարգ մը պատգամաւորներու ակամայ ուշացումը (Զաւրեան, Ահարոնեան, Վարանդեան, Ստեփան Տէր Մկրտչեան, Օհանջանեան եւն.), քննելի հարցերու հիմնական նշանակութիւնը եւ ստեղծուած վիճաբանութիւնները ու յանախ լարուած մթնոլորտը պատճառ կը դառնան, որ ժողովի աշխատանքները երկարին ու տեւեն մինչեւ Մայիս 4: Ընդհանուր ժողովը կ'ունենայ 121 նիստեր: Փակումէն ետք, եւ տակաւին մինչեւ Մայիս 29, ժողովին կողմէ ընտրուած Իննի Յանձնախումբը (Ռոստոմ, Զաւարեան, Ակնունի, Վռամեան, Օհանջանեան, Մինասեան, Թոփչեան, Շահխաթունեան եւ Ստ. Տէր Մկրտչեան) կը զբաղուի Նոր Ծրագրի, Կանոնագրի, Որոշումներու

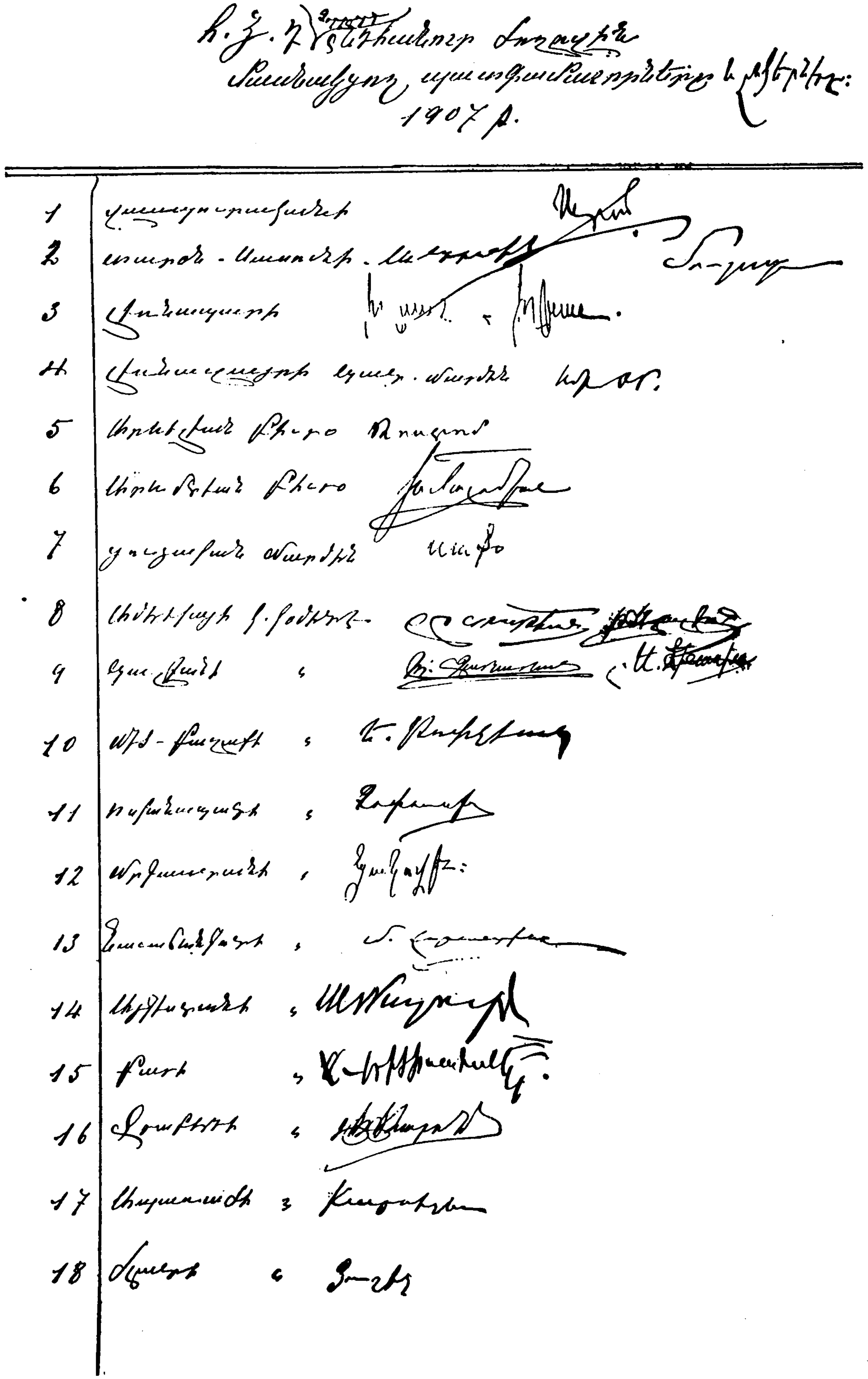
1907 թ.

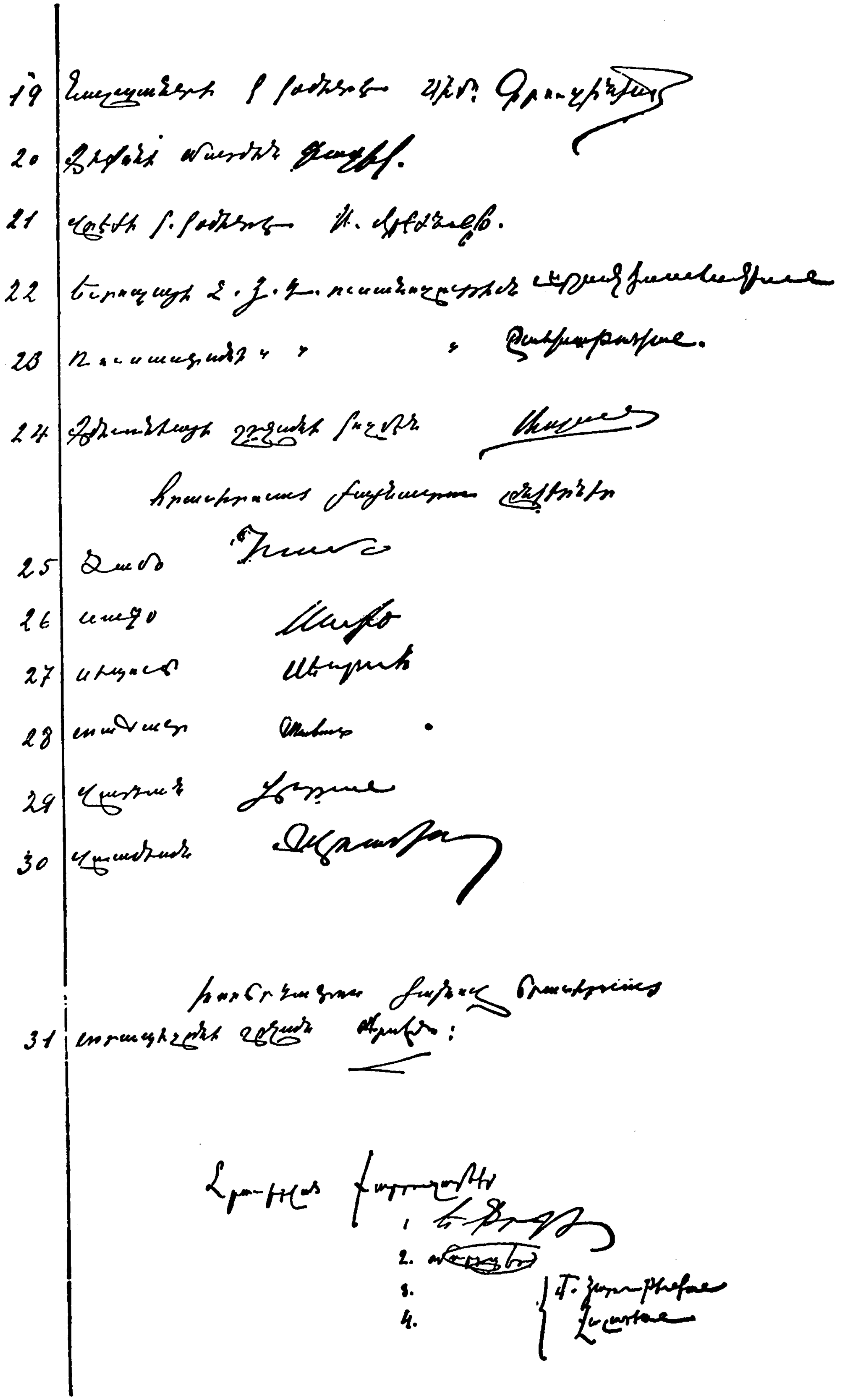

Ա.— Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Դ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա. ՆԻՍՏ (22 Փետր., առաւօտ)

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովը բացուեցաւ Վիեննա, Աւստրիական Սոցիալիստական Ընկերութեան սրահին մէջ, 1907 թուի Փետրուար 22ին։

Ժողովին մասնակցելու հրաւիրուած են, ըստ Կանոնագրութեան, 27 պատգամաւորներ, որոնց ցուցակը հետեւեալն է.

Մուշ - Սասուն — *Անդրանիկ, Մուրատ*
Վասպուրական — *Սալման*
Լեռնապար [Ռշտունիք եւ Մոկս] — *Իշխան*
Շամ [Վան] — *Արամ*
Արեւելեան Բիւրօ — *Ռոստոմ*
Մրգաստանի Կ. Կոմիտէ [Երեւան] — *Բժ. Զաւրեան*
Ապառաժի Կ. Կոմիտէ [Ղարաբաղ] — *Բարսեղեան*
Այգեստանի Կ. Կոմիտէ [Գանձակ] — *Մաչուրեան*
Քարի Կ. Կոմիտէ [Ալեքսանդրապոլ] — *Աւ. Իսահակեան*
Ջրաբերդի Կ. Կոմիտէ [Կարս] — *Ղարիբ (Ահարոնեան)*
Ժլատի Կ. Կոմիտէ [Հիւս. Կովկաս] — *Տիկ. Յուշիկ*
Նալբանդի Կ. Կոմիտէ [Նոր Նախիջեւան] — *Ս. Գրուզինեան (Սիդ)*
Մեծ Քաղաքի Կ. Կոմիտէ [Թիֆլիս] — *Ե. Թոփչեան*
Նաւահանգիստի Կ. Կոմիտէ [Պաթում] — *Վարանդեան (Յովհաննէսեան)*
Ոսկանապատի Կ. Կոմիտէ [Պաքու] — *Զոփուրեան*
Ռուսաստանի Դաշն. Ուսանող. [Միութիւն] — *Արթուր (Շահխաթունեան)*
Զինուոր. Մարմին — *Ս. Տէր Մկրտչեան (Գազիկ)*
Ատրպատականի Կ. Կոմիտէ — *Ս. Վրէժունի (Ստեփանեան)*
Արեւմտեան Բիւրօ — *Ակնունի (Մալումեան)*
Լեռնավայրի Կ. Կոմիտէ [Կիլիկիա] — *Անտոն (Զաւարեան)*
Ցուցական Մարմին — *Սաֆօ*
Ամերիկայի Կ. Կոմիտէ — *Վահագն Տաթեւեան, Հայկ Արմէն (Ջելալեան)*
Բալկանեան Կ. Կոմիտէ — *Ասլան (Զարդարեան), Արամ Աշոտ (Մինասեան)*
Եւրոպայի Դաշն. Ուսանողութիւն — *Ա. Իսահակեան*(1)։

Բացման նիստին ներկայ էին 18 պատգամաւոր[ներ]։

Բացակայ էին հետեւեալ պատգամաւորները.— Վասպուրական, Լեռնամայր, Շամ, Քար, Ջրաբերդ, Նալբանդ, Մեծ Քաղաք, Նաւահանգիստ եւ Զին. Մարմին։

Ներկայ եղողները 2/3ի օրինական մեծամասնութիւն կազմելով, ըստ Կանոնագրի, Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը, ընկ. Մալումեան, երկու Բիւրոներու կողմէ ձեռնարկեց Ժողովի պաշտօնական բացման եւ հակիրճ ու յուզուած ճառի [մը] մէջ, խորին յարգանքով յիշատակումը ըրաւ այն յեղափոխական ընկերներուն, որոնք իրենց նուիրական պարտականութեան ճամբուն վրայ նահատակուած էին, բարձր պահելով Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան դրօշակը։ Յիշեց զոհուած ընկերները, որոնք նախորդ Ընդհ. Ժողովին ներկայ էին՝ Քրիստափոր, Երկաթ, Յովհաննէս Վանեցի, Վաղարշակ, եւ դոցա Թուում Եղուարդ. այլեւ այն ընկերները, որոնք Սասունի եւ Բասենի կռիւներուն մէջ ինկած էին՝ Հրայր, Վահան, Թորգոմ, Երկաթ, Թոխմախ, Որսորդ Գէորգ, Գայլ Վահան, Բարգէն, փոքրիկ խումբը։ Ապա անցաւ անդրկովկասեան վերջին հայ-թաթարական ընդհարումներու ժամանակ զոհուած յեղափոխական ընկերներու՝ Ստեփանեան, Մոսո, Արտեմ, Մուշեղ Սղերդցի, Խնուսցի Մուշեղ, Գալօ, Ասլան, էլօ եւայլն։

Ժողովը ի յարգանս անձնազոհ ընկերներու անմոռաց յիշատակին՝ ոտքի կանգնեց։

Ատենաբանը խնդրեց նոյնպէս յոտնկայս պատուել Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ բոլոր ազգերուն պատկանող յեղափոխական զոհերու յիշատակը, որը Ժողովը կատարեց։

Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը Ժողովը բացուած յայտարարելով՝ առաջարկեց ընտրել ժամանակաւոր դիւան։ Նախագահ ընտրուեցաւ Խ. Մալումեան եւ քարտուղար՝ Ս. Մինասեան։

Նախագահի առաջարկութեամբ, ժողովը ձայնի իրաւունքով ընդունեց ժողովատեղում գտնուող երկու ընկերներ՝ Սեպուհ, եկած Կովկասէն, եւ Վռամեան՝ եկած Ամերիկայէն։

Ժողովը իր առաջին նիստին մէջ զբաղուեցաւ Ընդհ. Ժողովի պարապմունքներու համար նախապատրաստուած կանոնագրի յօդուածներու քննութեամբ, որն ընդունուեցաւ փոքր բարեփոխութիւններով։

Կանոնագրի յօդուածները բերուած են ստորեւ։

Նիստը վերջանալէ առաջ երեք հոգիէ յանձնախումբ մը ընտրուեցաւ պատգամաւորներու mandat-ները ստուգելու եւ ժողովին տեղեկագրելու համար։ Ընտրուեցան ընկերներ՝ Վահար, Ստեփանեան եւ Վահագն։

Նիստը փակուեցաւ ժամը 1ին։

1. Ընդհ. Ժողովը կը բացուի, կանոնագրութեան համաձայն, երբ ներկայ են պատգամաւորներու 2/3 մասը։

2. Երկու Բիւրոններու ներկայացուցիչները կը կազմեն դիւան, որուն կը յանձնուին Ժողովի բացման վերաբերեալ բոլոր նախապատրաստութիւնները։

3. Ժամանակաւոր Բիւրոն կը քննէ ներկայացուցած մանդատները եւ կը զեկուցանէ ժողովին, որն իր կարգին կ'ընտրէ յանձնախումբ մը երեք հոգիէ բաղկացած, ստուգելու համար մանդատներու վաւերականութիւնը։ Յանձնախումբին ընտրութեան կը մասնակցին միմիայն հաստատապէս յայտնի մանդատներ ունեցողները։ Վերջնական հաստատութիւնը կը պատկանի Ընդհանուր Ժողովին։

4. Ժողովը պաշտօնապէս բացուելէ յետոյ կը ձեռնարկէ դիւանի ընտրութեան, բաղկացած հինգ նախագահէ եւ վեց քարտուղարէ։ Դիւանին վերապահուած է նախագահներու հերթապահութիւնը։ Եթէ կարելի է, դրսէն բերել տալ երկու քարտուղար, արձանագրելու համար օրուայ արձանագրութիւնները։

5. Ժողովները տեղի կ'ունենան առաւօտեան ճիշդ ժամը 9էն 1 եւ 3էն 7։ Ժողովականները, որոնք առանց բանաւոր պատճառի ժամանակին ներկայ չեն լինիր, ազդարարութիւն կը ստանան ժողովէն։

6. Քուէարկութիւնները կը կատարուին բաց, բացի Մարմիններու ընտրութիւններէն։ Հարցերու որոշումը կը վճռուի ձայներու 2/3ի մեծամասնութեամբ, համաձայն Կանոնագրութեան (յօդ. 113)։ Կրկնաքուէարկութիւն կարող է լինել, բայց այլ նիստի մէջ։ Կրկնաքուէարկութեան ժամանակը (ոչ նոյն օրը) եւ սահմանը կ'որոշէ Ընդհանուր Ժողովը։

7. Ժողովը իր բացումէն յետոյ պէտք է տեւէ առաւելն մէկ ամիս։

8. Տեղեկագրերու ընթերցանութեան համար ժամանակը չէ սահմանափակուիր. բայց կը խնդրուի, ըստ կարելւոյն հակիրճ լինել։ Ցանկալի է որ տեղեկագրերը գրաւոր լինեն։

9. Բանախօսները նախօրօք պէտք է յայտնեն դիւանին իրենց բանախօսութիւններու մասին։ Իւրաքանչիւր բանախօսի կը տրուի առաւելն կէս ժամ, զեկուցանելու համար։ Իսկ իւրաքանչիւր ընդդիմախօսի՝ 10 րոպէ։ Եզրակացութեան պատասխանի համար՝ 20 րոպէ։ Ամէն ոչ-զեկուցանող անդամ իրաւունք ունի այդ հարցի մասին եւ նոյն նիստի մէջ, խօսելու միայն երկու անգամ, երկրորդ անգամին 5 րոպէ միայն։ Շրջանի ներկայացուցիչներուն իրաւունք կը տրուի, ըստ կարգին, ուղղումներ ընելու. ըստ կարգի խօսքերը պէտք է տեւեն 2 րոպէ։

10. Ժողովը կ'ընտրէ, եթէ կարիք լինի, յանձնաժողովներ, գրուած հարցերը մշակելու եւ ժողովին զեկուցանելու համար։

11. Նկատելով «ծրագրային» եւ «նախագծային» հարցերու կարեւորութիւնը, այդ հարցերու վիճաբանութեան միջոցին, բանախօսներուն տալ 45 րոպէ ժամանակ, իսկ ընդդիմախօսներուն 25 րոպէ։ Եզրակացութեան պատասխանի համար՝ 20 րոպէ։

12. Նախորդ ժողովի արձանագրութիւնները յաջորդ օրուայ ժողովին կարդալէ եւ վաւերացուելէ յետոյ միայն ժողովը կարող է սկսիլ։ Ատենախօսները կարող են իրենց խօսածները գրաւոր ներկայացնել քարտուղարին, արձանագրութեան մէջ անցընելու համար, պայմանով որ միեւնոյն օրը եւեթ ներկայացնեն։ Արձանագրութիւնները պէտք է տան, ըստ կարելւոյն, ժողովի մանրամասն եւ ճշգրիտ պատկերը։

13. Հրամայական մանդատի սկզբունքը չ'ընդունուիր համաձայն կանոնագրի 101րդ յօդուածի։

14. Նախագահին լիազօրութիւն կը տրուի վիճաբանութիւններու ընթացքին յառաջ եկած վիրաւորումներու մասին խստապահանջ լինել եւ անմիջական բաւարարութիւն տալ։ Սոյն հարցին մէջ նախագահի պահանջը պարտաւորիչ է։ Չկատարման պարագային նախագահը կը դիմէ ժողովին։ Վիրաւորողը ձայնէ զրկելու կամ ժողովէն հեռացնելու վերաբերմամբ, նախագահը կը դիմէ ժողովին։ Նախագահը լիազօր է վիճաբանութիւնները վարելու գործին մէջ։

15. Բոլոր բանաձեւերը, առաջարկները եւ բարեփոխութիւնները պէտք է գրաւոր կերպով տրուին դիւանին։

16. Ընդհանուր Ժողովի մեծամասնութեան որոշումները պարտաւորիչ են փոքրամասնութեան եւս, համաձայն Ընդհանուր Ծրագրին (երես՝ 14 եւ տող՝ 25)։

2ՐԴ ՆԻՍՏ (22 Փետր., երեկոյ)

Նախագահ Մալումեան ժողովը բացաւ ժամը 4ին։

Քննիչ Յանձնախումբը հաւատարմագրերու քննութեանց արդիւնքը ներկայացուց ժողովին։ Պոլսոյ Ցուցական Մարմնին եւ Թուրքաստանի Ուսանողութեան ներկայացուցիչներու մանդատները կնքուած չլինելուն համար հարցում եղաւ։ Թուրքաստանի Ուսանողութիւնը պաշտօնական կնիք չունենալուն, անոր մանդատը վաւեր համարուեցաւ. իսկ Ցուցականի ներկայացուցիչը հաստատեց, որ իրենց կնիքը Արեւմտեան Բիւրոյի մօտ կը գտնուէր։

Ռոստոմ առաջարկեց, որ ընկ. Սաֆոյի վկայականը, մէկի բացակայութեամբ, իր ամբողջ ընկերներու համաձայն ստորագրութիւնը չկրելով, անօրինական պէտք է համարել, յայտնելով որ բացակայի ներկայութիւնը կարող է ազդել ընտրութեան վրայ։ Ըստ նաեւ, թէ Ցուցականի ներկայացուցիչը մեծամասնութեան կարծիքը կը ներկայացնէ, մինչդեռ հարկաւոր է նաեւ իմանալ փոքրամասնութեան կարծիքը։

Ցուցական Մարմնի ներկայացուցիչը ի պատասխան յայտնեց, որ իրենք հետամուտ եղած էին իմանալ իրենց բացակայ ընկերոջ ուր լինելը, բայց անկարելի եղած էր եւ թէ ամէն պարագայի մէջ, իր մանդատը ընկերներու մեծամասնութեան ստորագրութիւնը կը կրէ։ Նոյնպէս առարկեց, որ եթէ այդպէս խորհենք Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչն եւս պէտք է անվաւեր նկատել, քանի որ բացի մէկէն, բոլոր միւս ընկերները բացակայ եղած են իրենց պաշտօնէն եւ նոյնիսկ կանոնագրութեամբ այդ պայմաններու մէջ Արեւմտեան Բիւրոն կազմալուծուած պէտք է նկատուէր։

Ռոստոմ պնդեց իր բողոքի վրայ եւ խնդրեց իր բողոքը արձանագրել։

Նոյնը խնդրեց եւ ընկ. Սաֆոն։

Վռամեան հարց տուաւ, թէ պատգամաւորները կը ներկայացնէ՞ն օրինական ցենզը։ Դիտողութիւններ եղան, թէ Կովկասի կարգ մը կոմիտէներ կազմալուծուած լինելով ցենզի օրինականութիւնը չունէին, հետեւաբար իրաւունք չունէին պատգամաւոր ղրկելու։

Դիտել տրուեցաւ, թէ կազմալուծումը առերեւոյթ եղած էր, Կովկասի հայ-թաթար խնդիրներու պատճառով պահ մը կանգ առնելով կոմիտէներու նորմալ ընթացքը։

Ժողովը որոշեց ցենզի խնդրի քննութիւնը թողնել հետագային, երբ կեդրոնական կոմիտէներու տեղեկագրերը կը կարդացուին։

Ըստ կանոնագրի, դրսէն ձայնատու եւ խորհրդատու ընկերներ հրաւիրելու համար՝ կազմուեցաւ ցուցակ մը այն ընկերներու, որոնք իրենց գործունէութեամբ, փորձառութեամբ եւ խորհուրդներով կարող էին զարկ տալ ժողովի որոշումներուն։

Ժողովը վերջացաւ երեկոյեան ժամը 7ին։

3ՐԴ ՆԻՍՏ (23 Փետր., առաւօտ)

Ժողովը բացուեցաւ ժամը 9½ին նախագահութեամբ ժամանակաւոր դիւանին, ի ներկայութեան 20 պատգամաւորներու։

Ժողովը միաձայն որոշեց շնորհաւորական գիր մը ուղարկել Վիեննայի Սոցիալիստական Կուսակցութեան, այն մեծ յաղթանակին համար, որով ձեռք բերած էր ընդհանուր քուէարկութեան իրաւունք։ Նկատելով նաեւ որ Կուսակցութիւնը ձրիաբար ժողովի տրամադրութեան տակ էր դրած իր սրահը, ժողովը ի նկատի առնելով սոցիալիստներու առաջիկայ ընտրողական պայքարը, վճռեց 500 քրոնի նուէր մը յատկացնել կուսակցութեան, ի նպաստ այդ պայքարի։

Ահա այն նամակը, որ ղրկուեցաւ կուսակցութեան ղեկավարներէն մէկին՝ Ադլերին։

«Յարգելի՛ քաղաքացի,

«Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը, գումարուած Վիեննա, Ձեր ընկերութեան դահլիճին մէջ, քաղցր պարտք կը համարէ, իր ջերմ համակրանքը յայտնել Ձեր միջոցով, Աւստրիական Սոցիալիստական Կուսակցութեան, ինչպէս եւ իր անկեղծ բերկրանքը, այն յաղթանակի համար, որ նա տարաւ վերջերս, ընդհանուր ձայնատուութեան հարցին մէջ, որը պէտք է լինի զօրեղ միջոցներէն մէկը՝ Կուսակցութեան ծրագիրը իրականացնելու հարցին մէջ։

«Թոյլ տուէք մեզ, յարգելի քաղաքացի, իբր աննշան արտայայտութիւն մեր համակրանքին, կցել այս նամակին 500 քրոնի համեստ գումարը, խնդրելով գործածել զայն՝ յօգուտ ձեր ընտրական պայքարին»։

Ընկերական բարեւներով՝

Քարտուղար՝	Նախագահ՝
Ս. ՄԻՆԱՍԵԱՆ	Ա. ԱԿՆՈՒՆԻ

Ժողովը քննեց հրաւիրելիք ընկերներու հարցը եւ եկաւ այն եզրակացութեան, թէ պէտք է սահմանափակել թէ՛ ձայնատու եւ թէ խորհրդատու ընկերներու թիւը եւ որոշեց՝ պատգամաւորներու թուի ¼ի համեմատ ձայնատու ընկերներ հրաւիրել դրսէն, այն է՝ եօթը հոգի, իսկ խորհրդակցական ձայնով միայն 5 հոգի, մասնաւորապէս այն հարցերու քննութեան համար, որոնք իրենց ձեռնհասութեան սահմանին մէջ են։

Ձայներու մեծամասնութեամբ ընտրուեցան իբր ձայնատու, ընկերներ՝ Դուման, Վարդան, Օհանջանեան, Գիւլխանդանեան եւ Եուսուֆեան(2)։

Եթէ առնցմէ ոմանք հրաժարուին կամ անկարող լինեն գալու, առանց նոր ընտրութեան ձեռնարկելու, պէտք է հրաւիրել յետագայ մեծամասնութիւն ստացողները։

Խորհրդակցական ձայնով հրաւիրելու հարցին մեծամասնութիւն չկայանալով, ընտրութիւնը յետաձգուեցաւ։

4ՐԴ ՆԻՍՏ (23 Փետր., երեկոյ)

Ժողովը զբաղեցաւ խորհրդակցական ձայնով ընկերներ ընտրելու խնդրով. կազմեց մի ցուցակ, 15 հոգուց բաղկացած, որը եւ ենթարկուեց քուէարկութեան. բայց կանոնագրով պահանջուած ձայներու մեծամասնութիւն չգոյանալով, յետաձգուեցաւ յաջորդ ժողովին։

Սաֆօ գրաւոր բողոք ներկայացուց այդ 15 հոգու ցուցակի մէջ մտած Ս. Խաչատրեանին, Յ. Դութեանին, Շահրիկեանին եւ Խաժակին խորհրդակցական ձայնով կանչելու առաջարկին դէմ, վիրաւորական գտնելով այդ որոշումը յիշեալներուն համար։

Ժողովը անցաւ օրակարգի հարցերուն։

Ծովափի շրջանի ներկայացուցչի խնդիրը դրուեցաւ ժողովին։ Ծովափի շրջանը թէեւ գրեթէ կազմալուծուած է եւ ցենզ չի ներկայացներ, սակայն Ամ. Բիւրոն փափաքելով երկրի այդ շրջանի մասին լրիւ տեղեկութիւններ ստանալ, յայտնած էր Ծովափի շրջանին, որ իրենց շրջանին ծանօթ մէկը ի նկատի ունենան, որը Ընդհ. Ժողովին գայ հարկաւոր տեղեկութիւնները տալու։ Յիշեալ շրջանը պատգամաւոր ընտրած էր իրենց նախկին ընկերներէն Մանուկը, որ Կովկասէն մեկնած եւ հասած էր Աթէնք եւ որուն հեռագրուած էր արդէն, որ ճամբայ ելլէ։ Առարկուեցաւ, որ Մանուկ երկար ատեն է իր շրջանէն բացակայ լինելով, անձեռնհաս էր հարկ եղած տեղեկութիւնը տալու։ Պատասխանուեցաւ, թէ իր շրջանը անոր հարկ եղած տեղեկութիւնները տուած էր եւ թէ ինք իբր տեղացի անծանօթ չէ բոլորովին տիրող պայմաններուն։ Հարցը քուէի դրուելով որոշուեցաւ, որ Ծովափի շրջանի ներկայացուցիչը գայ, իսկ ձայն տալ անոր տեղեկագիրը քննելէ յետոյ։

Սաֆօ եւ Զարդարեան առարկեցին [առաջարկեցին ?], որ առանց ցենզի իրաւունքի Երկրէն հրաւիրեալները ձայն ունենան։

Վռամեան ցանկութիւն յայտնեց՝ Քղիի, Կարնոյ եւ Երկրի կարեւոր շրջաններէն, եթէ հնար է տեղացի ընկերներ հրաւիրել, Երկրի վիճակի եւ պայմաններուն մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ ստանալու համար։

Հարց տրուեցաւ Եգիպտոսէն եկած Բոյաջեանի մասին, որ կը գտնուէր այս պահուն Վիեննա եւ կը սպասէր Եգիպտոսէն իր թղթերուն եւ Ընդհ. Ժողովի որոշման։ Առարկուեցաւ թէ Եգիպտոս անկերպարան վիճակ մը ունենալով եւ միանգամայն չներկայացնելով օրինական ցենզը, իրաւունք չունէր պատգամաւոր ղրկելու։

Սոյն հարցի քննութեան համար կազմուեցաւ յանձնախումբ մը բաղկացած ընկերներ Վռամեանէ, Ստեփանեանէ եւ Վահագնէ, անոր յանձնելով խնդիրը քննելու եւ ժողովին տեղեկագրելու [պարտականութիւնը]։

Նմանապէս որոշուեցաւ Լեռնավայրի տեղացի ընկերներու ներկայացուցչի խնդիրը քննել, եթէ ներկայացուցիչը տեղ հասնի։

Ոսկեհանքի Կոմիտէն իր կողմէ պատգամաւոր նշանակած էր Ցուցական տեղական մարմնի մէկ անդամը՝ Անդրանիկ(3)։ Քննելով խնդիրը՝ ժողովը որոշեց գրել յիշեալ կոմիտէին, — իրաւունք տալ անոր մասնակցիլ ժողովին, ձայնի իրաւունքով, առաջարկելով սակայն ուրիշ մէկը ընտրել պատգամաւոր եւ ոչ Իզմիրի Ցուցական Մարմնի անդամ Անդրանիկը, որը Ցուցականի գործերու համար արդէն կանչուած էր համարատուութեան։

Ժողովին ներկայացուեցաւ օտարազգի բարեկամներու հրաւէրի հարցը։ Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ հրաւիրել «Պրօ Արմենիա»յի խմբագրապետ Քիյար, Մակեդոնացի գործիչ՝ Սարաֆով եւ ընկ. Վ. Արարատեկի (Լունկեվիչ)։

5ՐԴ ՆԻՍՏ (24 Փետր., երեկոյ)

Ժողովը բացուեցաւ ժամը 4ին, նախագահութեամբ առժամեայ դիւանին։

Կիրակի լինելով այսօր մէկ նիստ միայն տեղի ունեցաւ։

Ներկայ պատգամաւորներու թիւն էր 18։

Վռամեան *առաջարկեց հրաւիրել ընկ. Լորիս Մելիքեանին, որպէսզի իբրեւ պատասխանատու ներկայացուցիչ եւրոպական պրոպագանդի, հաշիւ եւ տեղեկութիւն տայ իր գործունէութեան եւ Փարիզի ու Լոնտոնի «Պրօ Արմէնիա»ներու համար։*

Ժողովը յարմար դատեց անոր հրաւիրելու որոշումը յետաձգել մինչեւ տեղեկագրի ընթերցումը, որովհետեւ Լորիս Մելիքեան իր տեղեկագիրը ղրկած էր Արեւելեան Բիւրոյին։

Ժողովը ձեռնարկեց մնայուն դիւանի ընտրութեան եւ ըստ կանոնագրի քուէի դրուեցան հինգ նախագահներու եւ վեց քարտուղարներու ընտրութիւնը։

Ձայներու մեծամասնութեամբ ընտրուեցան իբրեւ նախագահ՝ Ահարոնեան, Զաւարեան, Վռամեան, Հ. Օհանջանեան, իսկ հինգերորդի ընտրութիւնը համեմատականի մնալով՝ յետաձգուեցաւ նոր ընտրութեան։

Ձայներու մեծամասնութեամբ ընտրուեցան իբրեւ քարտուղար՝ Ե. Թօփչեան, Լ. Թադէոսեան, Մ. Ցարութիւնեան, Ար. Իսահակեան, Տանտ Վ. Մելքոնեան եւ Ս. Տէր Մկրտիչեան(4)։

Ընդմիջում

Վերաբանալով նիստը, նախագահը (Վռամեան) դիւանի կողմից իւր շնորհակալութիւնն է յայտնում ընտրութեան համար, խնդրում ժողովին՝ աջակցել դիւանին պարտաւորութիւնների կանոնաւորութեան գործում, եւ առաջարկում է ընտրել հինգերորդ նախագահը։

Ժողովը միաձայն ընտրում է Մալումեանին։

Նախագահ.— *Յայտնում է, թէ հերթական հարցն է երկու Բիւրոների՝ Ընդհանուր Ժողովի համար կազմած Օրակարգի քննութիւնը եւ հարց է դնում, թէ արդեօք ժողովը յարմա՞ր է դատում յետաձգել Օրակարգի քննութիւնը մինչեւ նորընտիր դիւանի բացակայ անդամների գալը, թէ հնարաւոր է համարում ընտրել մի քանի հոգի, որոնք ներկայ անդամների հետ միասին քննութեան առնեն Օրակարգը, նոր ստացուած առաջարկների համաձայն կարեւոր լրացումները մտցնեն նրա մէջ եւ ապա ներկայացնեն ժողովին։*

Իսահակեան *առաջարկում է Օրակարգը այժմ եւեթ ենթարկել ժողովի քննութեանը, ասարկելով թէ առանց օրակարգը կազմելու ոչ մի գրագրութեան անցնել չէ կարելի։*

Նախագահ.— *Առարկում է, թէ ժողովը համաձայն է, Օրակարգը ինչ ձեւ էլ ունենայ, նախ եւ առաջ ծանօթանալ տեղեկագրերի հետ, հետեւաբար թողնելով դիւանին ընտրուելիք մարդոց հետ Օրակարգի ամբողջական մշակումը, ժողովը կարող է անմիջապէս անցնել տեղեկագրերին։*

Ժողովը համաձայնում է այդ կարծիքի հետ եւ Օրակարգի մշակութեան համար ընտրում է ընկերներ՝ Ռոստոմին, Զարդարեանին եւ Շահխաթունեանին։

Նախագահը *նկատում է, որ ըստ հերթի, տեղեկագիր նախ պէտք է ներկայացնի Վասպուրականի շրջանը, ապա Սասուն-Մուշի շրջանը, այնուհետեւ Վիշապի Ցուցական Մարմինը։ Յայտնում է, որ Վասպուրականի շրջանը չէ կարող իր տեղեկագիրը կարդալ, քանի որ ներկայացուցիչներից մէկը, որի մօտ է գտնուում տեղեկագրի մի մասը, դեռ չէ եկել. Մուշ-Սասունի ներկայացուցիչներն էլ ներկայ չեն ժողովին, ուստի առաջարկում է Ցուցական Մարմնի ներկայացուցիչ Սաֆոյին՝ կարդալ իր տեղեկագիրը։*

Սաֆո *այս առաջարկին պատասխանում է, որ ժընեւից մի քանի լրացուցիչ արձանագրութիւններ ստացած չլինելով, չէ կարողացել պատրաստել իր տեղեկագիրը։*

Մալումեան *հաստատում է լրացուցիչ արձանագրութիւնների հարցի գոյութիւնը։*

Շահխաթունեան *եւ* Մաշուրեան *զարմանք են յայտնում, որ Սաֆոն այնքան ժամանակ հոգ չէ տարել այդ արձանագրութիւնները ստանալու. քանի որ Ընդհանուր Ժողովի պէտք է եկած լինել ոչ թէ տեղեկագիր պատրաստելու, այլ պատրաստի տեղեկագրով։*

Սաֆո *պատասխանում է, որ քանիցս դիմել է այդ առթիւ Ամ. Բիւրոյին, բայց թղթերը չէ ստացել, եւ թէ վերջերս միայն նամակ է ստացել Բիւրոյից, թէ ժողովատեղում կը ստանայ. սակայն մինչեւ այժմ Ամ. Բիւրոն իրեն չէ յանձնել հարկաւոր վաւերագրերը՝ տեղեկագիրը կազմելու։*

Իշխան *եւ* Մաշուրեան *հարց են տալիս Ամ. Բիւրոյի ներկայացուցչին՝ յիշեալ արձանագրութիւնների յապաղման պատճառի մասին։*

Մալումեան *յայտնում է հետեւեալը.— հենց որ Օտեսայից ստացուեց Սաֆոյի առաջին նամակը, Բիւրոն անմիջապէս պատասխանեց, թէ Ցուցականի բոլոր թղթերը պատրաստուած են Ընդհանուր ժողովին ուղարկելու, ուր եւ կարող է ստանալ։ Միայն այստեղ ժողովատեղումն է իմացել Սաֆոյից, որ երկու արձանագրութիւններ պակասում են, ուստի եւ գրուած է այդ մասին Ժընեւ եւ ամէն րոպէ սպասւում է պատասխանը։*

Նախագահը *առաջարկում է այս հարցի առթիւ գործնական առաջարկներ անել։*

Իսահակեան *առաջարկում է Սաֆոյին՝ պատրաստի փաստերի հիման վրայ ներկայացնել իւր տեղեկագիրը, իսկ արձանագրութիւններն ստանալուց՝ տալ լրացուցիչ տեղեկութիւններ։*

Ռոստոմ *բացատրում է արձանագրութիւնների Սաֆոյին յանձնելու անկարելիութիւնը, վերջինիս դատի տակ լինելուն համար։*

Սաֆո *ընդհատում է Ռոստոմին, բացադանչելով, որ ոչ թէ ինքն է դատի տակ, այլ ինքն է հրաւիրել դատի։*

Նախագահը *ընդհատում է այդ վէճը եւ առաջարկում խնդրից չշեղուել։*

Զարդարեան *Իսահակեանի առաջարկը անյարմար է գտնում եւ առաջարկում է, որ Սաֆոն բոլոր փաստաթղթերը ստանայ եւ ամբողջական տեղեկագիր ներկայացնէ։*

Շահխաթունեան *համաձայնում է Իսահակեանի առաջարկին եւ գտնում, որ տեղեկագրի փաստային մասը չի տուժի այն հանգամանքից, որ տեղեկագրի մի մասը այժմ կարդացուի եւ միւսը յետոյ։*

Ց. Զաւրեան.— *Հարկաւոր փաստերը ամբողջապէս պէտք է տալ Սաֆոյին՝ տեղեկագիրը պատրաստելու համար. բայց այժմ եւեթ հարկ է որոշել տեղեկագիրը պատրաստելու ժամանակամիջոցը, թղթերը ստանալուց յետոյ, որպէսզի դիւանը օրակարգի մէջ նրան պատշաճ տեղ յատկացնի։*

Նախագահ.— *Բանաձեւում է Իսահակեանի եւ Զաւրեանի առաջարկները եւ խնդրում այդ մասին դիտողութիւններ անել։*

Սաֆո *բողոքում է Օրակարգը հաստատելուց առաջ, մասնաւորապէս իւր տեղեկագրի վրայ այդքան երկար կանգ առնելուն դէմ։ Պատասխանում է, թէ նախապէս անկարող է որոշել տեղեկագրի պատրաստութեան ժամանակը։*

Մալումեան.— *Ժողովը պէտք է նախ Օրակարգը հաստատէր եւ ապա միայն անցնէր հերթական հարցերին. Օրակարգի նկատմամբ դիւանը հազիւ թէ կարողանայ կարեւոր փոփոխութիւն անել, քանի որ Բիւրոներին յայտնի բոլոր առաջարկներն ու մանրամասնութիւնները մտել են նրա մէջ։*

Իսահակեան.— *Կարեւորը այս կամ այն մանրամասնութիւնը չէ, այլ այն թէ ի՞նչ դասաւորութիւն կ'ընդունեն Օրակարգի մէջ եւ այս տեսակէտից Օրակարգի հաստատումը այնքան էլ հեշտ չէ ինչպէս ընկ. Մալումեանն է կարծում։*

Նախագահ.— *Օրակարգի հարցը արդէն կարգաւորուած եւ քուէարկուած է. խնդրում է անցնել բո՛ւն հարցին՝ ընկերներ Իսահակեանի եւ Զաւրեանի առաջարկներին։*

Ջելալեան Հ. Արմէն.— *Եթէ մի հարցի քննութիւնը եւ քուէարկութիւնը սխալ է կատարուած, կարելի է անոր նորէն վերադառնալ. յամառել սխալ որոշման մէջ, կրկնակի սխալ է։ Գալով Սաֆոյի տեղեկագրի խնդրին, յայտնում է, որ ինքը հակառակ է կիսատ տեղեկագրերուն, լինի այդ Վասպուրականի թէ Ցուցական Մարմնի կողմից։*

Շահխաթունեան *պնդում է նորից, որ Ցուցական Մարմնի ներկայացուցիչը պէտք է կարդայ իւր տեղեկագրի պատրաստ մասը։*

Սաֆո.— *Իսահակեանի առաջարկը առնուազն անհիմն է, քանի որ նա չգիտէ թէ ի՛նչ արձանագրութիւններ են պակսում, եւ թէ ի՞նչ կարեւորութիւն ունեն նրանք իւր տեղեկագիրը պատրաստելու համար։*

Նախագահը *քուէարկութեան է դնում երկու առաջարկն էլ, եւ Իսահակեանի առաջարկը ստանում է 7 թեր եւ 5 դէմ ձայներ։*

Նախագահ.— *Զաւրեանի առաջարկը կարելի է հասկանալ իբրեւ մի հարց, ուղղուած Սաֆոյին, այն մասին թէ նա ե՞րբ կը վերջացնի իւր տեղեկագիրը։*

Սաֆո *գտնում է այդ հարցը վիրաւորական իւր համար. — աւելացնելով, որ առանց հարցին պատասխանելու դուրս կը գայ ժողովից։*

Մինասեան.— *Չպէտք է հարցը այդ ձեւով դնել՝ թէ Սաֆոն ե՞րբ կը վերջացնի իւր տեղեկագիրը, այլ թէ, որովհետեւ տեղեկագրերը պէտք է կարդացուեն մեր զբաղումների առաջին շրջանում, պէտք է պարտաւորեցնել Սաֆոյին ըստ այնմ պատրաստել իւր տեղեկագիրը։*

Սաֆո *պատրաստւում է դուրս գալու ժողովից։*

Նախագահ.— *Գտնում է որ Սաֆոն իրաւունք չունի ժողովից հեռանալու եւ նրա այդ վարմունքը կը նկատէ իբրեւ վիրաւորանք ամբողջ Ժողովին։*

Սաֆո.— *Բողոքում է նախագահի դէմ, որ բռնութիւն է գործ դնում իւր վրայ. բողոքում է եւ Ժողովի դէմ, որ... (Վռամեան բացականչում է «դուք համարատու էք եւ իրաւունք չունիք ժողովից դուրս գալու») ուզում է իւր դուրս գալը արգիլել եւ ցանկութիւն յայտնելով, որ իւր բողոքները արձանագրուեն, դուրս է գալիս ժողովից։*

Զաւրեան.— *Բացատրում է, որ իւր առաջարկի մէջ ոչ մի վիրաւորական բան չկայ Սաֆոյին ուղղուած եւ որ ինքը միայն Օրակարգի կանոնաւորութեան համար է արել իւր առաջարկը։*

Ջելալեան.— *Բողոքում է թէ՛ նախագահի եւ թէ ժողովի դէմ, գտնելով այս խնդրի մէջ ժողովի բռնած դիրքը վիրաւորական թէ՛ Սաֆոյի եւ թէ Առեանի համար։*

Զոփուրեան *բացատրում է, որ թէ՛ Իսահակեանի եւ թէ Զաւրեանի առաջարկները վիրաւորական չեն Սաֆոյի համար։ Եւ եթէ Սաֆոն վիրաւորական էլ համարէր, իրաւունք չունէր մի այդպիսի վիրաւորական վարմունք ցոյց տալ դէպի ամբողջ ժողովը, քանի որ ժողովը եւ ոչ մի առաջարկ դեռ ընդունած չէր։*

Նախագահը *առաջարկում է ժողովին, մի գործնական ելք ցոյց տալ այս անախորժ միջադէպը հարթելու համար։*

Զոփուրեան.— *Ժողովը պէտք է պարսաւանք արտայայտէ Սաֆոյին՝ նրա այս ազեղ եւ ժողովի համար վիրաւորական վարմունքի համար։*

Ջելալեան *պնդում է, որ մենք ենք բռնութիւն գործ դրել Սաֆոյի դէմ եւ բողոքում է պարսաւանքի մտքի դէմ։*

Զարդարեան *հակառակ է պարսաւանքի քուէին, որովհետեւ ժողովի ընթացքը իսկապէս վիրաւորական էր Սաֆոյի համար։*

Իսահակեան *առաջարկում է հետեւեալ բանաձեւը. «Ժողովը հաստատում է որ Սաֆոն այդ վարմունքը իրեն թոյլ տուեց գրգռուած վիճակի մէջ եւ անցնում է հերթական հարցին»։*

Մինասեան *առաջարկում է ընդունել հետեւեալ բանաձեւը. «Ժողովը յայտարարելով, որ երբեք դիտաւորութիւն չէ ունեցել նրան վիրաւորելու՝ կը հրաւիրէ զայն շարունակել մասնակցելու ժողովի նիստերուն եւ կ'անցնի օրակարգին»։*

Զաւրեան *առաջարկում է հետեւեալ բանաձեւը. «Ի նկատի ունենալով, որ առաջարկուած բանաձեւերում ոչ մի վիրաւորական բան չկար, ժողովը գտնում է որ ոչ մի վիրաւորական բան տեղի չէ ունեցել Սաֆոյի նկատմամբ, ուստի ենթադրելով, որ նրա անբաւականութիւնը առաջացել է ներքին, իրենից ծագող պատճառներից, ժողովը անցնում է հերթական հարցերին»։*

Շահխաթունեան.— *Ցուցական Մարմնի անհրաժեշտ թուղթերը ստանալուն պէս յայտնել Սաֆոյին եւ առաջարկել նրան՝ որոշել տեղեկագիր ներկայացնելու համար անհրաժեշտ ժամանակը։*

Վռամեան *առաջարկում է հետեւեալ բանաձեւը. «Ժողովը գտնելով որ ոչ մի վիրաւորիչ ընթացք չէ ունեցել Սաֆոյի նկատմամբ, կ'անցնի օրակարգին»։*

Իսահակեան *եւ* Զաւրեան *միանում են վերջին բանաձեւին։*

Նախագահ.— *Քուէարկութեան է դնում Շահխաթունեանի, Մինասեանի, Վռամեանի բանաձեւերը. առաջինը ստանում է 3, երկրորդը 2 եւ երրորդը 11 ձայն։*

Մաշուրեան *առաջարկում է արձանագրութեան մէջ մտցնել հետեւեալը. «Յորպէս զգալով, որ ոչ թէ ժողովն է վիրաւորել Սաֆոյին, որովհետեւ վիրաւորուելու ոչ մի առիթ չէ տուել, այլ Սաֆոն է ծանր վիրաւորանք հասցրել ժողովին այսպէս ցուցական կերպով հեռանալով, այն ժամանակ երբ նախագահը նրան նախազգուշացնում է, թէ այդպիսի մի քայլ կը նկատուի իբրեւ ժողովին ուղղուած վիրաւորանք՝ ժողովը որոշում է առ այժմ արձանագրել փաստը, անցնել օրակարգի քննութեանը եւ յետագայ նիստին թողնել Սաֆոյի հետ վարուելու եղանակը որոշելը»։*

Այս առաջարկը դրուեցաւ քննութեան։

Ժողովը փակուեցաւ ժամը $1\frac{1}{2}$ին։

6ՐԴ ՆԻՍՏ (25 Փետր., առաւօտ)

Նիստը բացուեցաւ առաւօտեան ժամը 10ին։ Ներկայ էին 17 պատգամաւորներ. բացակայ էին Անդրանիկ, Սեպուհ եւ Սաֆո։

Նախ կարդացուեցան նախկին հինգ նիստերի արձանագրութիւնները, որոնք սրբագրուեցան համաձայն նկատողութիւններին, որ արուեցան ժողովականների կողմից եւ վաւերացուեցին։

Նախագահը *ժողովի ուշադրութեան առաջարկեց Ընդհանուր Ժողովի համար պատրաստուած Օրակարգը, հարց դնելով թէ արդեօք ժողովը օրակարգը նոյնութեամբ պիտի ընդունի՞, թէ կարեւոր պիտի դատուի նրան որոշ փոփոխութիւնների ենթարկելուց յետոյ հաստատել։ Ժողովականների կողմից առաջարկութիւններ եղան նիւթերի դասաւորման առթիւ եւ առաջարկուեցան հետեւեալ բանաձեւերը.*

Մալումեանի *բանաձեւը. «Նկատելով որ առաջիկայ ձեռնարկների որոշումը մեծ կապ ունի ընդհանուր տակտիկի հետ, իսկ վերջինը զօրեղապէս պէտք է յենուի Կազմակերպութեան հիմնական ծրագրի վրայ, հակասութիւններից եւ կրկնութիւններից խուսափելու համար, առաջարկում եմ նախքան «յառաջիկայ գործունէութեան» անցնելը կանգ առնել ծրագրային հարցի վրայ եւ որոշել նրա էական կէտերը»։*

Իսահակեանի *բանաձեւը. «Ի նկատի ունենալով, որ Կուսակցութեան տակտիկը պէտք է բխի կամ առնուազն հակասութեան մէջ չպէտք է ընկնի Կուսակցութեան հիմնական սկզբունքների հետ, ժողովը որոշում է նախքան օրակարգի երկրորդ բաժնին՝ «Առաջիկայի գործունէութեան» անցնելը, պարզել Կուսակցութեան սկզբունքային ֆիզիոնոմիան» [դիմագիծը]։*

Մաշուրեանի *բանաձեւը. «Մանրամասն քննութեան ենթարկել տեղեկագրերը եւ ապա իրերի դրութեան մասին ընդհանուր գաղափար կազմելուց յետոյ անցնել ղեկավարող սկզբունքային, այսինքն ծրագրի ընդհանուր գծերով մշակման խնդրին»։*

Այս բանաձեւերի առթիւ ժողովականների մէջ մտքերի փոխանակութիւնից յետոյ, միաձայն ընդունուեց հետեւեալ որոշումը.— Օրակարգի առաջին բաժանմունքը «Ընդհանուր վիճակ» (տեղեկագիր-զեկուցում) ընդունել նոյնութեամբ։ Օրակարգի Բ. բա-

ժամանակի մէջ մտցնել հետեւեալ փոփոխութիւնը. «Գործունէութիւն առաջիկայի մէջ» վերնագիրը ջնջելով, այդ բաժանմունքի հարցերը բացի երկրորդ պրակի (Կովկասի մէջ) 3րդ կէտէն (Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ծրագրի մշակումն ու վաւերացումը) մանրամասն քննութեան առնել առանց որոշումներ կայացնելու։ Յետոյ զբաղուել «Ծրագրի» մշակման գործով, որից յետոյ միայն անցնել որոշումներին կամ ընդհանուր տակտիկայի խնդիրներին»։

Նիստը փակուեց ժամը 1ին։

7ՐԴ ՆԻՍՏ (25 Փետր., երեկոյ)

Ժողովը բացուեցաւ որոշուած ժամից մի ժամ ուշ։

Նախագահ.— *Նախքան օրակարգի քննութեան անցնելը առաջարկում է հաստատել նախորդ նիստի արձանագրութիւնը։*

Ժողովը գտնում է, որ արձանագրութեան մէջ, ժողովի որոշումները թէեւ լաւ են ձեւակերպուած, բայց արձանագրութեան սիստեմը լաւ չէ։ Այդ արձանագրութիւններից կարելի է հասկացողութիւն կազմել ժողովների որոշումների, բայց ոչ նրանց պատկերի մասին։

Նախագահը *առաջարկում է ընտրել յանձնախումբեր, որոնց յանձնուի զանազան հաշիւների եւ դատական գործերի մասին նախապատրաստական գործողութիւնները կատարել։*

Ժողովը որոշում է առայժմ ընտրել միայն մի մարմին՝ Դատական Յանձնախումբ՝ 5 հոգուց բաղկացած։

Ջելալեան *առաջարկում է ընտրութիւնները գաղտնի կատարել։*

Ժողովը որոշում է յարել այդ առաջարկութեանը։

Զայեր.— *Դատական Մարմնի անդամ չի կարող լինել նա, որ այս կամ այն դատի մէջ շահագրգռուած է. իսկ որովհետեւ Բիւրոները բոլոր գործերի հետ այս կամ այն առընչութեանը մէջ են, առաջարկում ենք Բիւրոյի անդամներին հենց սկզբից դուրս հանել Դատական Մարմնի թեկնածութեան ցանկից։*

Բիւրոների ներկայացուցիչները գտնում են այս կէտը հիմնաւոր։

Անդրանիկ.— *Իւրաքանչիւր առանձին դէպքի համար պէտք է ընտրել առանձին մարմին, այնպիսի անհատներէ բաղկացած, որոնք քննելիք գործին իրազեկ են։*

Զոփուրեան.— *Ի՞նչ ֆունկցիաներ պէտք է ունենայ Դատական Մարմինը։*

Նախագահ.— *Քննել իրեն յանձնուած գործը եւ իւր եզրակացութիւնների հետ միասին, յանձնել Ընդհանուր Ժողովի հայեցողութեանը։*

Սեպուհ.— *Միանում եմ Անդրանիկի առաջարկութեանը։*

Բարսեղեան *միանում է Անդրանիկի առաջարկութեանը եւ աւելացնում, որ իւրաքանչիւր հարցի համար առաջարկում է ընտրել 3 հոգուց բաղկացած մի մարմին։*

Մալումեան.— *Ընդհանուր Ժողովը ունի մի շարք հարցեր, որոնց իւրաքանչիւրի համար եթէ առանձին յանձնաժողով ընտրել ուզենք, մեր անդամները չեն բաւականանայ։ Այս դժուարութիւններից դուրս գալու համար հարկաւոր է այդ հարցերը որոշ կատեգորիաների բաժանել եւ իւրաքանչիւրի համար առանձին մարմին սահմանել։ Այս տեսակէտից դատական բոլոր գործերը մի առանձին կատեգորիա [տեսակ, դասակարգ] են ներկայացնում, ուստի եւ կարիք չկայ եւ դժուար է դրա համար մի քանի մարմիններ կազմել։*

Նախագահ.— *Բանաձեւում է երկու առաջարկները* ա) *Անդրանիկի առաջարկը եւ* բ) *մշտական դատական մարմին ունենալու առաջարկը եւ խնդրում է պարզել, թէ հրապարակի վրայ առ այժմ ի՞նչ խնդիրներ կան։ Պարզուում է, որ առ այժմ երեք դատական խնդիր կայ, որոնցից մէկը կարեւոր (Բալկանի խնդիր), իսկ միւսները անկարեւոր են։*

Ժողովը որոշում է առ այժմ ընտրել երկու դատական մարմին, մէկը բաղկացած հինգ հոգուց՝ Բալկանի գործի համար, իսկ միւսը երեք հոգուց՝ հրապարակի վրայ եղած մնացած գործերի համար։ Բաց քուէարկութեամբ ընտրուեցան Բալկանի գործի համար, իբրեւ Դատական Յանձնախմբի անդամներ՝ Անդրանիկ, Զաւրեան, Զոփուրեան, Սեպուհ եւ Ստեփանեան։

Նախագահը կարդում է տասը ընկերների առաջարկը՝ ընկեր Գարոյին ձայնի իրաւունքով ժողովի հրաւիրելու։

Ժողովը յարգում է վերոյիշեալ առաջարկը եւ միաձայն որոշում է ժողովի հրաւիրել ընկեր Գարոյին, ձայնի իրաւունքով։

Նախագահ.— *Անցնելով օրակարգին, առաջարկում է Վասպուրականի շրջանի ներկայացուցիչ ընկեր Իշխանին կարդալ իւր տեղեկագիրը։*

Իշխան.— *Գտնում է, որ կարդալը անյարմար է, որովհետեւ ժամանակը կարճ լինելով, քննութեան ժամանակ չի մնայ։*

Անդրանիկ.— *Տեղեկագիրը այժմ եթէ չէ կարելի կարդալ, պէտք է սպասել մինչեւ մնացած ընկերների գալը, որովհետեւ կան այնպիսի հարցեր այդ տեղեկագրի մէջ, որոնց մասին լաւ կը լինէր, որ մեր բոլոր ընկերները իրենց կարծիքը յայտնէին։*

Ռոստոմ.— *Ժողովը բացուած է եւ ոչ մի օրինական հիմք չկայ տեղեկագիրը չկարդալու. եթէ կան բանաւոր տեղեկագրեր, մենք այդ կը պահենք մինչեւ ընկերների գալը. իսկ գրաւորները հենց հիմա կարող ենք կարդալ, որովհետեւ նորեկները միշտ հնարաւորութիւն կ'ունենան այդ տեղեկագրերի հետ ծանօթանալու։*

Ժողովը որոշում է տեղեկագրերի ընթերցումը սկսել վաղուանից. իսկ առ այժմ զբաղուել մի քանի ընթացիկ հարցերով։

Նախագահ.— *Քննութեան է դնում Օրակարգի վերջնական մշակումը։*

Ժողովը որոշում է Օրակարգի մնացած կէտերը անփոփոխ թողնել, վերապահելով Ժողովին իրաւունք՝ ի հարկին համապատասխան փոփոխութիւնները մտցնել։

Մի քանի ընկերների կողմից առաջարկուում է հետեւեալ բանաձեւը. «Ի նկատի ունենալով, որ Ժողովի պարապմունքների ընթացքում կարող են ծագել այնպիսի հարցեր, որոնք Օրակարգով նախատեսուած չեն, բայց որոնց քննութիւնը կարող է լուրջ նշանակութիւն ունենալ՝ Ժողովը վերապահում է իրեն իրաւունք, ապագայում եւս օրակարգի մէջ մտցնել այնպիսի հարցեր, որոնք կը նկատուեն իբրեւ անյետաձգելի կամ քննութեան ենթակայ»։

Նախագահ.— *Այդ հարցը ինքնըստինքեան հասկանալի է եւ առանձին քննութեան կարիք չկայ։*

Անդրանիկ.— *Իւրաքանչիւր ժողովական կարող է, համաձայն իւր խղճի, նոր հարցեր մտցնել Օրակարգի մէջ եւ մենք չպէտք է արգիլենք այդ բանը։*

Մալումեան *գտնում է, որ վերոյիշեալ բանաձեւը կարեւոր նշանակութիւն ունի եւ հարկաւոր է, որ Ժողովը որոշ կերպով արտայայտէ իւր վերաբերմունքը դէպի այդ առաջարկը։*

Խանասեան.— *Վերոյիշեալ բանաձեւին իւր համաձայնութիւնը տալով, հետեւեալ լրացումն է առաջարկում. «Իւրաքանչիւր այդպիսի մի հարց Ժողովի առաջարկել միայն այն ժամանակ, երբ նա կրում է առ նուազն տասը հոգու ստորագրութիւն»։*

Բարսեղեան *հարցնում է նախագահին, արդեօք թոյլատրելի՞ է որ պատգամաւորները Ժողովի պարապմունքների մասին տեղեկութիւն տան դուրսը թէ ոչ։*

Ռոստոմ.— *Երբեմն հարկաւոր է լինում ընկերների հետ խորհրդակցել այս կամ այն խնդրի մասին. դէմ եմ արգիլելուն։*

Միհրանեան *հակառակ է մինչեւ պարապմունքների վերջանալը դրսի հետ յարաբերութիւն ունենալուն։*

Իշխան *ի նկատի ունենալով, որ եթէ ինքը պարբերական տեղեկութիւններ չտայ իւր ընկերներին՝ Վասպուրական, կարող է պատահել, որ նրանք Ընդհանուր Ժողովի մասին ամենեւին տեղեկութիւն չստանան եւ կամ շատ ուշ ստանան, խնդրում է իրեն թոյլատրել որոշ հարցերի մասին տեղեկագրել։*

Զարդարեան *միանում է Ռոստոմի կարծիքին։*

Խանասեան.— *Այս ժողովում երկու կարգի խնդիրներ կան՝ այնպիսիներ, որոնք անպայման գաղտնի պէտք է մնան եւ այնպիսիներ, որոնք վաղը եւեթ հրապարակ պէտք է գան. երբեմն մարդ կարիք է զգում այս կամ այն խնդրի մասին խորհրդակցելու ընկերների հետ. խնդրում եմ թոյլ տալ այդ անելու։*

Միհրանեան.— *Խորհրդակցութիւնը ընկերների հետ ոչ մի նշանակութիւն չունի, որովհետեւ մինչեւ նրանցից պատասխան ստանալը՝ մենք արդէն հարցը սպառած կը լինենք։ Եւ ո՞վ է որոշողը թէ ո՞ր հարցն է գաղտնի եւ որը ոչ։*

Ջելալեան *միանում է Միհրանեանի կարծիքին։*

Անդրանիկ.— *Խորհրդակցութեան նպատակով գրելը ոչ մի գործնական նպատակ չունի, որովհետեւ մինչեւ պատասխան ստանալը հարցը կը լմնայ, իսկ բարեկամներին կամ այլ ծանօթներին գրելու մասին խօսք անգամ լինել չէ կարող։*

Ռոստոմ.— *Կան հարցեր, որոնք այնքան երկար ժամանակ կը տեւեն, որ նրանց մասին մենք կարող ենք իսկապէս խորհրդակցել մեր ընկերների հետ, մանաւանդ կարող է պատահել, որ մենք այստեղ տեղեկագրից այնպիսի նորութիւններ իմանանք, որ մեր հայեացքների վրայ այս կամ այն ազդեցութիւնը կարող է ունենալ եւ մենք կարիք կը զգանք խօսելու այդ մասին մեր ընկերների հետ։*

Մուրատ.— *Երկիր կարելի է հաղորդել, իսկ ուրիշ տեղեր ոչ։*

Անդրանիկ.— *Երկիր կարելի է հաղորդել միայն այն լուրերը, որոնք տուեալ տեղին են վերաբերում։ Ես ընդհանրապէս հակառակ եմ տեղեկութիւններ տալուն։*

Սեպուհ *կողմնակից է, որ Իշխանը իւր պատասխանատուութեան տակ իւր տպաւորութիւնները Երկիր հաղորդէ. մնացեալ տեղերի համար անթոյլատրելի է համարում։*

Մալումեան.— *Առաջարկում եմ ոչինչ չգրել։ Այս տարի Ընդհանուր Ժողովի որոշումները մենք պէտք է հրատարակենք Ժողովի փակուելուց մի ամիս յետոյ ամենաուշը, ուստի խնդրում եմ ընկերներին, որ այդքան ժամանակ համբերութիւն ունենան։*

Ժողովը որոշեց՝ Ընդհանուր Ժողովի մասին դուրսը տեղեկութիւն կարելի է տալ միայն Երկրի մարմիններին, իսկ դրսի ընկերներին եւ մարմիններին՝ ոչ։

8ՐԴ ՆԻՍՏ (26 Փետր., առաւօտ)

Նախագահում է Վռամեան։

Ներկայ են 20 ժողովական։

Մալումեան *յայտնում է Ժողովին, որ Սաֆոյի պահանջած թղթերը ստացուած են եւ առաջարկում է դիւանին կարգադրել այդ դոկումենտները [փաստաթուղթերը] յանձնել Սաֆոյին։*

Իշխան *կարդում է Լեռնապարի տեղեկագիրը։*

Ընկեր **Իշխանը** կարդում է Լեռնապարի տեղեկագիրը: Սկզբում ընկերը կանգ է առնում տեղի աշխարհագրական դիրքի վրայ, ապա բաւական երկար ծանրանում է տեղի ազգաբնակութեան վրայ: Հայերը մեծամասնութիւն են կազմում, զբաղւում են երկրագործութեամբ եւ շատ փոքր չափով՝ խաշնարածութեամբ: Ժողովուրդը բաժանւում է դասակարգերի — ա) հողատէրեր, որոնց սեփականութիւնն է բոլոր հողը. բ) անհող եւ մշակութեան միջոցներ ունեցող գիւղացիներ, որոնք առաջիններից կապալով են վերցնում հողը եւ եկամուտի որոշ մասը նրանց տալիս եւ գ) հողից ու արդիւնաբերութեան այլ միջոցներից զրկուած գիւղացիներ, այսպէս կոչուած մարաբաներ (կամ միրաբաներ), որոնք հողատէրերի մօտ աշխատում են ամբողջ ընտանիքով՝ դրա փոխարէն ստանալով բնակարան, հագուստ եւ սընունդ, ուրիշ ոչինչ: Հայերի մէջ խաշնարածութիւնը սահմանափակ է աշիրէթների պատճառած անհանգըստութեան եւ անապահովութեան պատճառով: Հայերը զբաղւում են նաեւ շալագործութեամբ եւ պանդխտում են մօտակայ քաղաքներ՝ աշխատանքի: Քրտերի գլխաւոր զբաղմունքն է երկրագործութիւնը եւ խաշնարածութիւնը. պարապում են նաեւ փոխադրութեամբ: Սրանց մէջ կան նոյն դասակարգերը, ինչ որ հայերի մէջ: Սըրանց մարաբաները աւելի թշուառ են, որովհետեւ ամբողջապէս կախուած են հողատէր ազնուականների քմահաճոյքից: Աշիրէթների գլխաւորները՝ բէգերը երկրի հողատէր եւ արտօնեալ դասակարգն են, կառավարութեան կողմից հովանաւորուած: Սրանք բռնութեամբ կամ դրամի ուժով տիրացել են հողերին: Նստակեաց քիւրտերի յարաբերութիւնը լաւ է հայերի հետ, թէեւ երբեմն սրւում է արհեստական կերպով շնորհիւ նրանց հոգեւորականութեան, որը կառավարական ագէնտների դեր է կատարում: Քրտերի ազդեցութիւնը սկսել է ուժեղանալ 1896 թուի դէպքերից յետոյ, երբ կառավարութիւնը նրանց միջոց տուեց անարգել ճնշումներ գործադրել:

Լըման եւ յուսահատութեան հասունացած այդ շըրջանում մտնում է յեղափոխական գործը, որ մի նոր վերածնական շրջան է բաց անում Վասպուրականի հայութեան համար: Սկզբում գործը ամփոփւում է շատ նեղ շրջանակում. մի անգամ կոտորուած հայութեան համար ռիսկ էր դիմել յեղափոխութեան. սակայն սիստեմատիկ տնտեսական ու քաղաքական հալածանքները շուտով կերպարանափոխում են այդ բացասական ու հակառակ տրամադրութիւնը: Գիսակի մի քանի տարիների անդուլ աշխատանքը իսկապէս չի տալիս սպասուած արդիւնքը, բայց նա ուժեղ կերպով կոտրում է ռէակցիայի թափը եւ գործի հիմք դնում: 1903 թուից սկսւում է Վասպուրականի յեղափոխական ներկայ գործի սկզբնաւորութիւնը: Այդտեղ կար մի թոյլ Մարմին, որը ընթացք էր տալիս գործին. լոկ խօսքի, պրոպագանդի շրջան: Գործը իւր սկզբնական շրջանում տարւում էր միմիայն ինքնապաշտպանութեան հիմքով, առանց ինքնօգնութեան գաղափարի: Սկզբում ժողովուրդը, որ տրամադիր էր կարծելու, թէ մենք միայն ժամանակաւոր հիւրեր ենք եւ մի երկու ամսից յետոյ կամ պիտի կոտորուենք կամ հեռանանք երկրից, առանց բացառութեան համակրում էր մեզ, մանաւանդ որ դեռեւս ոչ մի իրական գործ չկար: Իսկ շատերն էլ կարծում էին, թէ Ռուսաստանից հայարների բանակներ պիտի գան իրենց փրկելու: Կար եւ մի ուրիշ խթան նրանց դէպի յեղափոխական գործը մղելու՝ **վախը**: Բայց երբ, ի ցաւ բոլորի, յեղափոխական գործը երկարեց եւ տեսականից անցաւ նիւթական գործողութիւնների, այն ժամանակ մեր համայնական շարքերը սկսեցին նօսրանալ: Ինքնապաշտպանութեան պրոպագանդը փոխուեց ինքնապաշտպանութեան ձեռնարկների, զինման հարցը մուտք գործեց ասպարէզ, իսկ պրոպագանդն էլ աւելի առաջ գնաց: Զինման հետ կուզընթացաբար առաջ գնաց եւ ուրիշ՝ ինքնապաշտպանութեան մղող քարոզներ՝ խաղաղ կռիւ ընդդէմ հարըստահարող դասակարգերի, ընդդէմ գիւղական «կուլակներ»ի, վաշխառուների. դեռ էլ աւելի՝ ընդդէմ աւատապետների քմահաճոյքին. եւ այդ ժամանակ շատ նօթեր կիտուեցին (դիզուեցին?) եւ շատ քիթ ու մռութ ծըռմըռուեցին մեզանից: Բայց այդ անբաւական տարրը ան-

կարող էր հեռանալ մեզանից. **վախը** կապում էր նրանց մեզ հետ: Կարող ուժերի բացակայութեան պատճառաւ, պրոպագանդը բնականաբար առաջ էր տարւում շատ թոյլ ու անգոյն, այդ պատճառով անհնար էր լինում ստեղծել կուռ յեղափոխական գործ: Հարստահարող դասակարգը առերես համակրանք էր ցոյց տալիս մեր հակավաշխառուական գործունէութեան, մտածելով մեզ ամփոփել իւր ձեռքերի մէջ եւ գործածել յօգուտ իւր շահերին: Դրա համար նրանք անում էին մեծ-մեծ կոմպրոմիսներ եւ մի ժամանակ մեր բանակների յոխորտացող մասն էին կազմում: Բայց երբ անվերջ փաստերը հիասթափեցրին նրանց, տեսան, որ մենք յօգուտ հարըստահարուող տարրերի պատրաստ ենք անվերջ կըռուել նրանց հետ, նրանք սկսեցին կասկածանքի եւ անհանգստութեան նշաններ ցոյց տալ: Նրանց վերաբերմունքի հետ փոխուեց և աշխատաւոր ու հարստահարուած ժողովուրդի վերաբերմունքը, որքան հեռու էին կգում իրենց մեզանից հարստահարողները, այնքան աւելի մօտենում էին հարստահարուածները: Առաջինների մի մասը դիմաւորուեց արմենականութեամբ, մի մասը հեռաւոր համակրող հանդիսացաւ, իսկ միւս մասը համակուած վախով՝ մնաց մեր շարքերում, անբաւական մեզանից:

«Գործնական պրոպագանդը կոտրեց քիւրտ տիրապետութեան թափը: Դէպքից յետոյ հայ ժողովուրդի գըլխին ստեղծուած երկրորդ կառավարութիւնը իր լայն-լայն պահանջներն էր ասպարէզ հանել, որոնց ենթարկըւում էին հայերը: Աղան իսկայական ապօրինի տուրքեր էր յօրինել. ամէն մի հայ պարտաւորուում էր իր տարեկան բերքից բաժին հանել աղային, սկսած ամենատարրականից մինչեւ ամենախոշորները: Բացի դրանից ամէն մի հայ պարտաւորուում էր տարեկան չորս իսլամական տօներին սկսած 50 ղրուշից մինչեւ 2 ոսկու նուէրով այցելել աղա-բէյին: Այդ բոլորից զատ, ամիսը մի գիւղ պարտաւորուում էր տարեկան 10-20 օր ձրի աշխատութեան գնալ եւ քառասնապատիկ թանգ գընով գիւղին պահապան վարձել աղայի ազգականին կամ նրա ցանկացած քրտին: Աղան խառնուում էր եւ ընտանեկան ներքին խնդիրներում. նրա ձեռքն էր ամփոփուած դատավարութիւնը, որի պատճառով նա իսկայական տուգանքներ էր քամում հայերից: Պրոպագանդը ինքնագիտակցութիւն վարթեցրեց հայերի մէջ, եւ խաղաղ կռուով կամաց-կամաց վերջ տրուեց դրանց. այդ բանում մանաւանդ հակահարուած հանդիսացան յեղափոխական դատարանները, որոնք համերաշխ հողի վըրայ արդարութեամբ վերջ էին տալիս բոլոր խնդիրներին, առանց թոյլ տալու շահագործուելու աղայից: Այդ կողմնակի տուրքերի, հարստահարութեան եւ կեղեքման վերանալը արդէն ուժեղ ազդակ եղաւ յեղափոխական տրամադրութեան վարթման եւ ժողովրդի բարեհաճ վերաբերմունքին դէպի մեզ: Չի կարելի ասել, որ այնտեղ մենք ունենք միանգամայն պատրաստուած յեղափոխական ժողովուրդ. բայց նա անցել է յեղափոխական նախապատրաստութեան փազը, եւ միայն ժամանակի ընթացքում պէտք է նրա յեղափոխական աշխարհահայեացքը ամրանայ եւ ստեղծուի իսկական յեղափոխական հասկացողութեամբ ժողովուրդ, որի վրայ ապագայ գործողութիւնների ժամանակ կարելի լինի վստահօրէն յենուել: Շատ քիչ է յեղափոխական կազմակերպութիւն եւ տրամադրութիւն ունենալը, անհրաժեշտ է եւ յեղափոխական աշխարհահայեացքը: Մեր կազմակերպութեան մէջ դեր է խաղում եւ **վախը**, եւ գուցէ աւելի ուժեղ դեր: Բայց դա առաջացել է կանապան անակնկալներից եւ երեւոյթների թիւր ըմբռնումից. սա կամաց-կամաց կ'անհետանայ ի հարկէ. դա նրանից է որ մենք ստեղծել ենք յեղափոխական կառավարութիւն. բնականաբար եւ ակամայ տեղի են ունենում այնպիսի պատահարներ եւ դէպքեր, որ ծնեցնում են վախը: Վերջերս լուրջ կերպով Ռայոնական Ժողովը կբաղուեց Կուսակցութիւնը ոչ-յեղափոխական տարրերից մաքրելու խնդրով. որովհետեւ կարող էր այսպիսով Կազմակերպութիւնը մի օր ներսից պայթել. դրա համար միջոցներ ձեռք առնուեցին վերացնելու վախի կոշմարը, որով հնարաւորութիւն տրուի իրենց շահերով մեզ հակադիր տարրերին հեռանալու Կազմակերպութիւնից, եւ ոչ թէ վախից դրդուած մնալու նրա մէջ»:

Ապա ընկերը անցնում է նկարագրելու ինքնապաշտպանութեան գործի կազմակերպութիւնը, որի համար իբրեւ սկզբունք ընդունուած է՝ սկզբնական միջոցներով, իբրեւ համայնական սեփականութիւն, ձեռք բերել ինքնապաշտպանութեան միջոցներ, որոնք գտնուում են ղեկավարող մարմինների տրամադրութեան տակ, կարեւոր դէպքում ինքնապաշտպանական նպատակով գործադրելու համար: Ապա անցնելով կուռ կազմակերպչական մասի ընդհանուր նկարագրութեան, ընկերը յետոյ կանգ է առնում իւրաքանչիւր գաւառակի եւ շրջանակի գործունէութեան, կազմակերպական վիճակի եւ յեղափոխական մակերեւոյթի վրայ:

«Ժողովուրդի տրամադրութիւնը միանգամայն հակած է դէպի խաղաղ գործունէութիւնը, եւ միշտ մեզանից պահանջում են գործել այդ ուղղութեամբ. նրանք միանգամայն հակառակ են վաղահաս ձեռնարկների. նրանց տրամադրութիւնն է որքան կարելի է լաւ պատրաստուած ասպարէզ դուրս գալ: Մեր գործունէութիւնը բաւական կրթիչ ազդեցութիւն է ունեցել եւ քիւրտ խաղաղ տարրի վրայ: Հարստահարող աղաների, վաշխառուների հետ ունեցած մեր բախումը այնքան տպաւորիչ էր, որ նոյնիսկ մի քանի գիւղերից առաջարկներ ենք ստացել՝ իրենց մէջ գնալու եւ իրենց կազմակերպելու, սակայն այդ առաջարկը մեզ ոչ մի ապահովութիւն չի ներշնչել: Մասնաւոր յարաբերութիւններ ենք ունեցել մի քանի աղաների հետ. նրանք ձգտել են կամ հայ գիւղերում իրենց շահերը ապահովելու, կամ փէշքէշ ստանալու: Նրանք ձգտել են նաեւ մեր դաշնակցութեանը իրենց հակառակութիւնների մէջ՝ կառավարութեան դէմ, կամ այլ ընդհարումների դէպքում՝ իրենց հակառակորդներին խարպանելու մի ուժեղ ձեռք ունենալու նպատակով»:

5 րոպէ ընդմիջումից յետոյ սկսուում են խօսակցութիւնները:

Մաշուր.— *Խնդրում եմ բացատրել թէ ի՛նչ դրութեան մէջ էր Երկիրը կոտորածից առաջ եւ ի՛նչ փոփոխութիւն է կրել ներկայումս:*

Շահխաթունեան.— *Հողատէրերը քանի՞ տոկոս են կազմում, մարդագլուխ ի՞նչքան հող է գալիս. մարաբաների համար՝ հող ձեռք բերելը հողատէրերի՞ց է կախուած. եւ կարո՞ղ են մարաբաները անցնել հողատէրերի շարքը:*

Անդրանիկ.— *Ընդհանուր դրութիւնը ամէն տեղ մէկ մէկու նման չէ, Սասուն-Մուշ, Դիարբեքիր ու Բուլանուղ մարաբայ չկայ, ամէնքն ալ հող ունեցած են. եթէ հողերը ծախել են, այդ միայն հայերը իրար մէջ, բարեկամը բարեկամին. իսկ Վասպուրականում հողագործներուն հողից զրկողը ես համարում եմ կառավարութիւնը, որ նեղել է հայերին որոնք տեղի են տուել, եւ հողերը գրաւել են հայդարանցիք, սիպկանցիք եւ ջալալցիք:*

Իշխան.— *Մինչեւ կոտորածները Վասպուրականում հայերը բաւական բարեկեցիկ են եղել. եղել են տներ, որ 120–500 ոչխար են ունեցել: Դէպքերի ժամանակ քայքայուել են, մանաւանդ այն տեղերը, ուր կազմակերպութիւն չէ եղել. յեղափոխական գործը կենտրոնացած է եղել միայն Վան քաղաքում, արմենականների շնորհիւ: Մինչեւ դէպքերը քրտերը մեծ ազդեցութիւն չունէին, իսկ յետոյ խրախուսուած կառավարութիւնից, նրանք անարգել գրաւում են հայերից հողերը:*

Խաժակեան.— *Չկա՞ն ուրիշ պայմաններ, որ առաջ են բերում վաշխառութիւնը, բացի սովորական տուրքերից: Ի՞նչ դրութեան մէջ է վաճառականութիւնը:*

Ռոստոմ.— *Ի՞նչ փողի աղբիւրներ ունի Լեռնապարի ժողովուրդը:*

Իշխան.— *Վաճառականութիւն՝ բառի իմաստով Լեռնապարում չկայ, պարզ ապրանքների փոխանակութիւն. ներմուծութիւն չկայ. արտահանում են հում նիւթեր, ոչխար, բուրդ, դիաժ. տնայնագործութիւնը, որ առաջներում այնքան զարգացած էր եւ մի օգտաւէտ պարապմունք էր համարուում (ինչպէս շալ գործելը), շնորհիւ Դիարբեքիրից եկող վաճառականների, որ իրենց հետ բերին դրամը, թանկացաւ բուրդը, արտահանութիւնը ազդեց գների վրայ: Ներկայումս այդ արտահանութիւնը վաշխառութեան մի նոր ձեւն է. վաշխառուներից ժողովուրդը ձմեռը դրամ է վերցընում, ամառը բուրդով վճարելու պայմանով. թէ՛ արտահանութիւնը եւ թէ մթերքների փոխանակութիւնը ազդեցին տնայնագործութեան վրայ. պարապ ձեռքերը դիմում են պանդխտութեան, գործում են ինչ չափով միայն իրենց տնային պահանջներին բաւարարութիւն է տալիս: Իսկ կանանց հագուստները բերում են Դիարբեքիրից: Շատախցիները փող են ձեռք բերում ածխավաճառութիւնից, իսկ ծովեզերեայ տեղերում նաւավարութեամբ են զբաղուած, որը որոշ արդիւնք ունի: Մոկսը գաղթականներ եւ պանդուխտներ շատ ունի Էջմիածին եւ Բաղու, որտեղից եւ ստանում են իրենց ապրուստի միջոցները. հող շատ քիչ ունեն եւ չեն օգտըւում. լեռնոտ տեղերում հողի պակասութեան պատճառով պարապում են անասնապահութեամբ, իսկ դաշտային տեղերում բաւական բարեկեցիկ են. իրենց բերքերի վաճառումից դրամ են ձեռք բերում:*

Սեպուհ.— *Համեմատելով կոտորածից առաջուայ միջակ հայ գիւղացիների կարողութեան հետ, այժմ շատ անմխիթար եմ գտնում:*

Զարդարեան.— *Կը խնդրենք Վասպուրականում տեղի ունեցող սովի մասին տեղեկութիւն տաք. ինչի՞ց առաջ կու գայ սովը:*

Իշխան.— *Սովը ընդհանրապէս, վերջին տարիներս քրոնիկական կերպարանք է առել լեռնային գաւառներում, որովհետեւ լեռնային գաւառները առաջներում ունէին շարժման լայն միջոցներ, նրանց համար համարեա բաց էին գոնէ ներսի՝ Տաճկաստանի ներքին նահանգների աշխատանքի դռները, որոնք ներկայումս փակուած են: Տեղական աշխատանքը անկարող է լինում բաւարարութիւն տալ նրանց պահանջներին. իսկ դրա փոխարէն աւելանում են կառավարչական տուրքերը, որոնց բաւարարութիւն տալու համար նա ստիպուած է լինում սպառել իւր բոլոր ապրելու միջոցները. սրան մեծ զարկ է տալիս Տաճկաստանի յայտնի վաշխառուական մեթոդը — սարաֆութիւնը: Իսկ վերջին տարուայ սովը հետեւանք է անբերութեան:*

9ՐԴ ՆԻՍՏ (26 Փետր., երեկոյ)

Նախագահում է Վռամեան:

Ներկայ են 19 ժողովական:

Բացակայ է Սաֆօ:

Վահագն.— *Մանդատներ քննող յանձնաժողովի կողմից զեկոյց Եգիպտոսի պատգամաւոր Սիրական Բոյաճեանի պատգամաւորական իրաւունքի մասին՝ յանձնաժողովի քննութեան հետեւանքը, որ հետեւեալն է.*

«1.— 1906 *թուի Օգոստոս 28ին Ալեքսանդրիոյ, Գահիրէի եւ* ....(5) *ենթակոմիտէներից շրջանային ժողով են գումարել Եգիպտոսի Կոմիտէ ընտրելու, այդ ժողովի մէջ էլ ընտրում են Ընդհանուր Ժողովի պատգամաւոր. արձանագրութեան մէջ ընտրուածի անունը չէ յիշուած:*

2.— *Մի նամակով, Դեկտեմբեր 26, 1906ին Գահիրէի Կոմիտէն կը բողոքէ կոմիտէական ընտրութեան դէմ եւ չի ճանչնար Շրջանային Ժողովի օրինականութիւնը:*

3.— *1907ի Յունուար 12ին Եգիպտոսի Կոմիտէն պաշտօնական հրաժարական է տալիս:*

4.— *1906ի Փետրուար 2ին հրաժարուած կոմիտէի երկու անդամի ստորագրութեամբ, Եգիպտոսի կոմիտէական բլանկի [տպագրուած պաշտօնաթուղթ] վրայ, վկայական կու տան Սիրական Բոյաճեանին, իբրեւ պատգամաւոր Ընդհանուր Ժողովի:*

5.— *Եգիպտոսի ծանօթ ընկեր Եփրեմեանը (6) Յունուար 12ին Արեւմտեան Բիւրոյին ուղղած մի նամակում խնդրում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատիւը փրկելու համար յորդորել Եգիպտոսում որեւէ դաշնակցական մարմնի գոյութիւն չունենալը:*

Քննելով այս փաստաթղթերը, եւ աչքի առաջ ունենալով նաեւ ցենզի վերաբերեալ Կանոնագրութեան կէտը՝ եւ անձամբ հարցուփորձ անելով Սիրական Բոյաճեանը՝ եկանք այն եզրակացութեան, որ նա չէ կարող օրինական պատգամաւոր համարուել Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովին Եգիպտոսի կողմից»:

Այդ հարցի առթիւ տեղի է ունենում կարծիքների փոխանակութիւն եւ ժողովը որոշում է Սիրականին չճանաչել իբրեւ պատգամաւոր, այլ օգտուելով նրա ներկայութիւնից հրաւիրել տեղեկութիւններ տալու Լեռնավայրի մասին, միայն այն նիստում, երբ այդ հարցը կը դրուի քննութեան:

5 րոպէ ընդմիջումից յետոյ նիստը վերաբացուեց անցնելով Լեռնապարի տեղեկագրի քննութեան:

Շախխաթունեան.— *Իսահակեանը հարց տուեց թէ ինչերի՞ց է առաջ գալիս վաչխառութիւնը. ես էլ կըրկնում եմ, աւելացնելով՝ եթէ կայ վաչխառութիւն դա մի անհրաժեշտութիւն է. եթէ կռւում էք նրա դէմ, ի՞նչ էք տալիս նրա փոխարէն. ուրիշ երկիրներում կան ընկերութիւններ եւ բանկեր. արհեստական միջոցներով դուք կարող էք ժամանակաւոր կերպով դադարեցընել եւ ոչ վերացնել:*

Մինասեան.— *Վասպուրականում կայ կառավարական բանկ [պանք, դրամատուն]. ժողովուրդը այլեւս կարող է թողնել վաչխառուին. նա այժմ դիմում է բանկին եւ 10%ով կարողանում է վերցնել. այդ հանգամանքը նպաստեց եւ վաչխառուների տրամադրութեան վրայ ազդելով, որոնք պակասեցրին տոկոսները. ժողովուրդը անհրաժեշտ դէպքում դարձեալ դիմում է վաչխառուին, բայց վերցնում է պակաս տոկոսով:*

Զարդարեան.— *Մի՞թէ բանկը առանց անշարժ կալուածի գրաւականի դրամ կու տայ:*

Իշխան.— *Բանկը բաց է թողնում փոքր անշարժ կալուածի գրաւականով. կառավարութիւնը կարող է գրաւել, եթէ ժամանակին չվճարուի պարտքը: Մենք աշխատել ենք ժողովուրդի միջոցներով մի այդպիսի բանկ կազմակերպել՝ բայց չէ յաջողուել: Մարաբաներն անգամ կարողանում են բանկից դրամ վերցընել, հարեւանի հողը դրաւ դնելով. մենք հեշտացրինք այդ գործը. չէ պատահել, որ կառավարութիւնը գրաւէր այդ հողերը կամ ծախէր պարտքի տեղ:*

Անդրանիկ.— *Այո, վաչխառութիւն կայ Երկրում, եւ դրանով շատ է ճնշւում ժողովուրդը. սակայն նըկատելու եմ, որ կան եւ շատ բարեհոգի քեահեաներ, որոնք թէեւ անգրագէտ, բայց թէզբէհներով հաշւում են եւ մեղք են համարում գիւղացու կոպեկները սեփականացնել. այս բանը մոռանալու չենք:*

Իսահակեան.— *Հայ վաչխառուները ոչ հայ վաչխառուների քանի՞ տոկոսն են կազմում:*

Իշխան.— *Հայ վաչխառուները ոչ հայերի շատ քիչ տոկոսն են կազմում. նկատուում է, որ հայ ունեւոր դասակարգը քայքայւում է եւ դնում դէպի գաղթ, ինչպէս վերջերս լեռնային կողմերից դէպի Արադայի դաշտը, ուր 15 տարի առաջ մեծ հայութիւն կար:*

Մինասեան.— *Ես կարծում եմ, կառավարութիւնը հայերին աշխատում է լեռնային ամուր դիրքերից հանել՝ վախենալով ապստամբութեան հեռանկարից եւ խրախուսում է գաղթը դէպի դաշտը:*

Իշխան.— *Ամենաէական պատճառը ես համարում եմ սակաւահողութիւնը եւ լեռնային քիւրտ աշիրաթների ճնշումները, որից հաւասարապէս վնասւում են ինչպէս հայերը, այնպէս էլ նստակեաց խաղաղ քիւրտերը:*

Զարդարեան.— *Ձեր տեղեկագրի մէջ յիշած էիք, որ դասակարգային կռուի հնարաւորութիւն չկար, խնդրում եմ յայտնէք, որպիսի՞ տեղեկութիւններ էք հաւաքած, պատճառն ի՞նչ էր որ հնարաւորութիւն չկար, թէ կ'ուզէք ասել հո՞ղ չկար:*

Իշխան.— *Դասակարգային հողի վրայ պրոպականդ չէ եղել, իմ յիշածը միայն վաչխառութեան մասին է, դասակարգային պրոպականդի մասին մտածելու ժամանակ չենք ունեցել, մեր նպատակն է եղել ժողովուրդին պատրաստել քաղաքական կռուի, տնտեսական կռուի համար մի դրական հող չէ եղել մշակուած եւ այդ ուղղութեամբ մի բան չէ ձեւակերպուած. օժանդակել ենք ինքնապաշտպանութեան գործին:*

Ռոստոմ.— *Մարաբաներն էլ մասնակցե՞լ են, որեւէ ձեւով, զինման գործին:*

Իշխան.— *Այո, մարաբաներն էլ մասնակցել են 40 փարա տուրքով, որովհետեւ դա պարտադիր է եղել: Ինքնապաշտպանութեան գործում միացած են թէ մարաբա եւ թէ հողատէրը, — ինչպէս ասել եմ տեղեկագրում:*

Ռոստոմ.— *Հողատէրերն ու մարաբաները քանի՞ տոկոս են կազմում. կա՞ն այնպիսի գիւղեր որոնց եկամուտն ստանայ ամբողջ աշիրաթն, թէ ստանում է միայն ցեղապետը:*

Անդրանիկ.— *Դէրէբէյութեան ժամանակներից մընացած սովորութիւն է, որ բէգի ժառանգները մի մի տէրեր են իբրեւ ժառանգներ:*

Իշխան.— *Վասպուրականի դաշտային գաւառներում գիւղերի 70%ը համայնքինն է, հողատէրեր՝ 20%, մարաբաներ՝ 10%. լեռներում՝ հողատէրեր 50%, այլ հողեր՝ 30%, մարաբաներ՝ 10%:*

Այն օրուանից (դէպքից յետոյ) երբ յեղափոխականները մուտք գործեցին, քիւրտ բէգերի ազդեցութիւնը ընկաւ եւ այժմ լեռնային տեղերում, հայերը քիւրտերի գերիշխանութիւնը չեն ճանաչում. քրտերի մէջ բնակած հայերը լաւ կազմակերպուած չեն, եւ այդ տեղերը նրանք ենթակայ են այս կամ այն քիւրտ աղային. շատ տեղեր հողային կախում ունեն, ինչպէս Գեւաշի գաւառում: Իսկ Շատախում, դէպքից թէ առաջ եւ թէ յետոյ, որեւէ կախում չեն ունեցել քիւրտ աղաներից: Սպարկերտ, Խիզան տուրք են տալիս, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ շրջապատուած են հոծ քրտական ազգաբնակութիւնով, այնու ամենայնիւ կազմակերպութիւնը այստեղ մուտք է գործել շատ զգալի կերպով: Լեռնային մասերում՝ Հայոց Ձոր, Թիմար՝ հայերը աղքատ են եւ ոչ մի կախում չունեն այս ու այն բէգից:

Մինասեան.— *Կրթական գործը ի՞նչ դրութեան մէջ է Լեռնապարում. հոգեւորականներն ու վանքերը, որ անցեալում մեծ դեր են խաղացել մեր կեանքում, ներկայումս ի՞նչ դեր են կատարում:*

Իշխան.— *Կրօնականների եւ վանքերի դրութիւնը շատ ապահով է: Նրանք այժմ ոչ մի դեր չեն խաղում:*

Վանքերը բաւական հարուստ են. Աղթամարի կալուածները, որ առաջներում կամ վարդապետների ազգականներն են շահագործել կամ հողերի մեծ մասը այս ու այն քիւրտն է վերցրել կապալով՝ յօգուտ վանահայրերի անձնական գրպանի, ներկայումս դաշնակցական ընկերների շնորհիւ կառավարուում են ժողովուրդից ընտրուած հոգաբարձուներով. այդ եկամուտներով պահւում է փառաւոր դպրոց, որ վերջերս մեր ջանքերով հիմնուեցաւ Աղթամարում, որտեղ պատսպարուած են 60 որբեր: 7 ուսուցիչներ կառավարում են դպրոցը: Ամէն 30 տնից աւել գիւղում կայ դպրոց, ուր սովորում են հասարակ դրագիտութիւն. ուսուցիչները ստանում են 600 դրուշ: Ուսուցիչները սովորած են Վանայ միսիոնարների դպրոցներում: Շատախում դըպրոց կայ՝ 400 սաներով, 110 ոսկի բիւտճէով: Մոկսում չորս թաղեր միացած պահում են մի ուսումնարան: Կարկառի մէջ կայ 2 դպրոց: Խիզանում, որի շրջանում գրագէտները մեծ տոկոս են կազմում առհասարակ, Ջանշեանի հաշւով պահւում էր որբանոց Ս. Խաչի վանքում: Կարճկանում, Վանայ առաջնորդարանի եւ Աղթամարայ սուրբ հայրերի անհոգութեան պատճառով, դպրոցներին ուշք չէր դարձուած: Վերջերս մեր ջանքերով Նարեկ եւ Աղթամար միացան եւ երկու վանեցի ուսուցիչ բերելով բացինք որբանոց 20 որբերի համար:

Ձայներ.— *Կառավարութիւնը չէ՞ միջամտում դըպրոցական գործերին:*

Իշխան.— *Մինչեւ վերջերս կառավարութիւնը չէ միջամտել մեր դպրոցական գործերին, նոյնիսկ հայոց դպրոցներին տալիս է եղել թիւրքերէն լեզուի ուսուցիչ (խոջա), որ միայն ամսական կ'առնէր: Սակայն նոր օրէնքով, այսուհետեւ հայերը ուսումնարաններ չեն կարող բանալ: Ի լրումն այս բոլորի աւելացնեմ, որ մեր ջանքերով բացուել է մի գրադարան 3–400 կըտոր գրքերով, ուր ստացւում են նաեւ յեղափոխական թերթեր:*

Նիստը փակւում է:

10ՐԴ ՆԻՍՏ (27 Փետր., առաւօտ)

Ժողովը բացուեցաւ, նախագահութեամբ Վռամեանի եւ քարտուղարութեամբ Զարդարեանի: Կարդացուեց 8րդ նիստի արձանագրութիւնը եւ հաստատուեց:

Նիստի բացման առեն բացակայ էին ընկերներ՝ Սաֆօ, Վահագն եւ Ստեփան:

Օրակարգն էր՝ շարունակութիւն Լեռնապարի տեղեկագրի քննութեան:

Իսահակեան.— *Հայ հոգեւորականութիւնը Լեռնապարի մէջ պահպանո՞ւմ է արդեօք ներգործական ազդեցութիւն հասարակութեան վրայ, եւ ինչքա՞ն ուժեղ է ժողովրդի կրօնական եւ ազգային գիտակցութիւնը:*

Իշխան.— *Կրօնական զգացումը այնքան ուժեղ չէ այր մարդոց մէջ, մինչդեռ ընդհակառակն է կիներուն համար, որոնց մէջ վառ են տակաւին նոյնիսկ հեթանոսական շրջանի հաւատալիքները: Ամէն պարագայի՝ կրօնական զգացումը առհասարակ զօրաւոր է:*

Նախագահ.— *Ժողովուրդը ի՞նչ վերաբերում ունի դէպի կաթոլիկ կամ բողոքական միսիոնարները:*

Իշխան.— *Այր մարդոց վերաբերմունքը զուտ տընտեսական հաշիւների վրայ է հիմնուած. դէպքերէն ետք միսիոնարները նպաստներ բաշխեցին հայերու, այն օրէն, որ այդ նպաստը դադրած է, միսիոնարներն ալ կորսնցուցած են իրենց կարեւորութիւնը: Իսկ կիները չափազանց խորական են եւ ոչ մի համակրութիւն ցոյց տուած են միսիոնարներուն:*

Նախագահ.— *Արդեօք կաթոլիկութիւնը տարածուա՞ծ է Լեռնապարի մէջ:*

Իշխան.— *Այո, դէպքերէն ետքը բաւական տարածուած էր ինչպէս ըսի, նպաստներու հետեւանքով, բայց չկրցաւ հիմ բռնել, հակառակ անոր որ կաթոլիկ վարժարաններ ալ բացին: Այսօր այլեւս ոչ մէկ ազդեցութիւն ունին: Գալով մեր հոգեւորականներու ներգործական դերին՝ ան աւելի քաղաքական հանգամանք ունի, քան կրօնական:*

Զոփուրեան.— *Կաթոլիկ վարժարանները բա՞ց են դեռ եւս եւ կը շարունակե՞ն արդեօք:*

Իշխան.— *Բաց են. բայց անոնց թիւը համեմատաբար քիչցած է, ինչպէս որ անոնց պարունակած հայ աշակերտներուն թիւն ալ շատ աննշան, որովհետեւ մեր վարժարանները արգելք են անոնց:*

Նախագահ.— *Բողոքականները վարժարան չունի՞ն Լեռնապարի մէջ:*

Իշխան.— *Բողոքական վարժարանները Վանի շըրջականները ծաւալ ունեն, մեր կողմերը՝ ոչ:*

Իսահակեան.— *Լեռնապարի հայերու ազգային ըմբռնումը չէ՞ բացակայած:*

Իշխան.— *Ազգային զգացումը ուժեղ է, որովհետեւ շրջապատող օտար ցեղերու մշտական թշնամութիւնը, վտանգը եւ հակառակութիւնները մղած են հայերը աւելի սերտ կերպով փարելու միմեանց:*

Զաւրեան.— *Տեղեկագրին մէջ ոչինչ ըսուած չէր հայերու եւ քիւրտերու ունեցած տնտեսական, քաղաքական եւ ընկերային յարաբերութեանց մասին:*

Զոփուրեան.— *Այս հարցին անցնելէ առաջ՝ հասկանալ պէտք է, թէ քիւրտերու ազդեցութիւնը որքա՞ն զգալի է հայերու ընտանեկան եւ ազգային կեանքի վըրայ:*

Իշխան.— *Ուր որ հայ բնակչութիւնը անխառն է, հոն քիւրտերու ազդեցութիւնը զգալի չէ, մինչ այն տեղերը, ուր հայը փոքրամասնութիւն կը կազմէ քըրտական համայնքներու մէջ, օրինակ Շատախի եւ Մոկսի մէջ, հոն այդ ազդեցութիւնը զգալի է. միայն կրօնական ըմբռնումը ազատ է որեւէ ներգործութենէ:*

Վերջապէս, քիւրտերու մէջ փոքրամասնութիւն կազմող Հայերու ազգային տրամադրութիւնը թուլցած է։

Զոփուրեան.— Հայ լեզուն ալ նոյն ներգործութիւնը կրա՞ծ է։

Իշխան.— Լեռնապարի մէջ՝ ոչ։

Նախագահ.— Հայերն ալ քիւրտերու վրայ փոխադարձ ազդեցութիւն ունի՞ն։

Իշխան.— Ընդհանրապէս ոչ, որովհետեւ քիւրտը աւելի անկախ է եւ բնականաբար կրաւորական վիճակէ հեռու։ Միմիայն այն վայրերը, ուր Հայերը համեմատաբար հոծ մասը կը կազմեն բնակչութեան, հոն մասամբ Հայերու ազդեցութիւնը զգալի է քիւրտերու վրայ։

Ջելալեան.— Հայերու վրայ քրտական ներգործութիւնր բռնութեան հետեւա՞նք է, թէ ուրիշ պատճառներով։

Իշխան.— Տնտեսական եւ քաղաքական պատճառներով հաւասարապէս։

Նախագահ.— Ի՞նչ է Հայերու եւ քիւրտերու համեմատական կուլտուրական մակարդակը։

Իշխան.— Քիւրտերը ոչ վարժարան ունին, ոչ զարգացում եւ ոչ մի կուլտուրական վիճակ. Հայերը անհամեմատ բարձր են քիւրտերէն՝ կուլտուրապէս [մշակութապէս] եւ այլ տեսակէտով. կարելի չէ Հայը քիւրտի հետ բաղդատութեան դնել։

Բժ. Զաւրեան.— Քիւրտերը որեւէ տրամադրութիւն ցոյց չե՞ն տար իրենց զաւակները Հայ վարժարաններ ղրկելու։

Իշխան.— Ոչ մէկ տրամադրութիւն, հակառակ անոր որ կարգ մը ցեղապետներու առաջարկ իսկ եղած է այս մտքով։

Զարդարեան.— Բողոքական կամ կաթոլիկ միսիոնարները ի՞նչ վերաբերութիւն ունեցած են դէպի յեղափոխական գործը։

Իշխան.— Բացասական։

Բարսեղեան.— Քիւրտերու մէջ հայկական սովորութիւններու հետքեր չկա՞ն։

Իշխան.— Տիւնտէրի եւ Աշկանցի քիւրտերու մէջ կան հայկական սովորութիւններու մնացորդներ, ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ հաւանականաբար այդ ցեղերը նախկին Հայերու սերունդներ են։

Արթուր.— Ո՞ր թուականէն ի վեր քրտացած են արդեօք այդ ցեղերը։ Մօտիկ ատեններու մէջ ալ քըրտանալու այդպիսի դէպքեր կա՞ն։

Իշխան.— Այդ երկու ցեղերու քրտացման մասին ճշգրիտ թուական մը չկայ, միայն աւանդութիւններ կան Հայ ծերունիներու մէջ՝ որոնք կը հաստատեն, թէ ատոնք նախապէս Հայեր են եղած։ Նոր ատեններու մէջ մասսայական քրտանալու դէպքեր չկան, բայց կը պատահի որ անհատներ, տնտեսական եւ քաղաքական պատճառներով քրտանան։

Միճասեան.— Միսիոնարները քիւրտերու մէջ գործունէութիւն չունի՞ն։

Իշխան.— Ոչ մէկ, որովհետեւ կառավարութիւնն թոյլ չի տար արդէն։

Սպառած լինելով կուլտուրական հարցերը, Իշխան կը պատասխանէ քաղաքական խնդիրներու վերաբերեալ հարցերուն։

Իշխան.— Քիւրտերը կարելի է բաժնել երկու որոշ դասերու՝ աշիրէթ քիւրտերը եւ նստակեացները։ Աշիրէթ կամ վաչկատուն քիւրտերը կազմակերպուած են Զէքի փաշայի կողմէ ի վնաս Հայ ազգաբնակութեան. անոնց տրուած են կառավարչական զէնքեր. խալամ հոգեւորականները կառավարական գաղտնի հրահանգներով կը ծառայեն իբրեւ գրգռիչ ազդակ այս աշիրէթներուն մէջ՝ դէպի Հայերը, եւ անոնց ատելութիւնը եւ չարագործական բնազդները կը գրգռեն։ Ուստի աշիրէթ քիւրտերու վերաբերումը Հայերուն դէմ՝ թշնամական է. անոնք միմիայն պաշտպանութիւն ցոյց կու տան իրենց Հայ մարաբաներու կամ հարկատու Հայ գիւղերուն նկատմամբ՝ ընդդէմ այլ քիւրտ ցեղերու։ Աշիրէթներու գլխաւոր թշնամութիւնր Հայերու դէմ չեշտուած է մասնաւորապէս սահմանագլուխին վրայ, ուր անոնց ձեռքը անցած ոչ մէկ Հայ կ'ազատի մահէն։

Նստակեաց քիւրտերու վերաբերմունքը աւելի բարեկամական է Հայերու նկատմամբ, գուցէ այն պատճառով, որ երկու ազգաբնակութիւններն ալ մշտական յարաբերութեան մէջ են իրարու հետ եւ ստիպուած են դաշտային աշխատութեանց, ջուրի, հողի եւ այլ գործերու համար՝ հաշտ ապրիլ. կառավարութիւնը հետամուտ եղած է այս նստակեաց քիւրտերն ալ լարուած եւ անհաշտ պահել տալու Հայերու դէմ, սակայն կառավարական այդ գրգռիչ խաղը ժամանակաւոր հետեւանքներ միայն տուած է եւ ատելութիւնը երկարատեւ չէ դարձած։ Նստակեաց քիւրտ գիւղացին ոչ մէկ վախ կ'ազդէ Հայուն, բացի աղաներէն, որոնք քաղաքական եւ տնտեսական ճնշումներով կը հարստահարեն հայութիւնը։ Աւազակապետներն են միայն, որ սարսափ են Հայ բնակչութեան, մինչ նստակեաց քիւրտ գիւղացիներ, ոչ թէ որեւէ վախ չեն ազդեր, այլ նոյնիսկ կ'արհամարհուին Հայերէ։

Բժ. Զաւրեան.— Վաչկատուն քիւրտերը իրենց քոչի ատեն ինչպէ՞ս կը վերաբերուին Հայերու հետ։

Իշխան.— Այն տեղերը ուր Հայերը անզէն ու անպաշտպան են, կը կրեն յարձակումներ ու վնասներ. առաջները թալանի դէպքեր յաճախադէպ էին, բայց յորմէհետէ ժողովուրդը սկսաւ ինքնապաշտպանութեան համար զէնք առնել՝ նման դէպքերը նուազեցան։

Նախագահ.— Կառավարութեան դիրքն ի՞նչ է այս պարագաներուն։

Իշխան.— Կառավարութիւնը որեւէ վնաս չի հասցըներ ինքնապաշտպան Հայերուն, այլ միայն կը հետաքրքրուի, թէ Հայը չիչխանաններո՞վ թէ ուրիշ արգիլուած զէնքով կատարած է դիմադրութիւնը։ Ինքնապաշտպանութեանց պարագային՝ ժողովուրդը ինքն է որ ինքնաբերաբար զէնք կը վերցնէ, անշուշտ կազմակերպուած ըլլալուն շնորհիւ։

Նախագահ.— Քիւրտերու կողմէ Հայ կիներու բռնաբարումներ տեղի կ'ունենա՞ն։

Իշխան.— Հազուադէպ. բայց յաճախ քիւրտերը Հայ աղջիկ փախցուցած են ամուսնանալու համար։

Բժ. Զաւրեան.— Յեղափոխական կազմակերպութիւնը ժողովուրդին մէջ սկսելէ յետոյ, քիւրտերու վերաբերութիւնը փոխուա՞ծ է, եւ ի՞նչ պատճառներով։

Իշխան.— Պատճառները չեմ գիտեր, բայց զգալի է վերաբերութեանց փոփոխութիւնը, որը դարձած է աւելի բարեկամական։

Բարսեղեան.— Կովկասի հայ-թրքական ընդհարումները ի՞նչ ներգործութիւն ունեցած են քիւրտերու վրայ։

Իշխան.— Առանձին ոչ մէկ ներգործութիւն։

Բժ. Զաւրեան.— Հայերը ջարդերէն ասդին տնտեսապէս ուժեղացա՞ծ են, թէ աւելի քայքայուած։

Իշխան.— Հայերու տնտեսական վիճակը չի լաւանար, որովհետեւ ժողովուրդը եթէ վաշխառուներէն կ'ազատի, միւս կողմէն կառավարական տուրքերը կը բազմապատկուին եւ զինման գործ ալ կայ, այնպէս որ ժողովուրդը տնտեսապէս երթալով կը քայքայուի։

Նախագահ.— Քիւրտ գիւղացիութիւնը արդեօք նոյն պայմաններուն մէ՞ջ է՝ ինչ որ Հայ գիւղացիութիւնը։

Իշխան.— Քիւրտ հողատիրութիւնը կ'աւելնայ աղայական մարմնին մէջ, մինչ քիւրտ գիւղացիութիւնը նոյն վիճակն ունի, նոյն հարստահարութեանց ենթակայ է աղաներու կողմէն, ինչ որ Հայ գիւղացիները. այսպէս, Կեաւաշի մէջ, մինչ մենք կրցած ենք վաշխառուներու ուժը կոտրել Հայ գիւղացիին վերաբերմամբ, հոն քիւրտ գիւղացին կը կեղեքուի քիւրտ աղայէն, անոր փէշքաշներ կու տայ եւ կը ճնշուի։

Նախագահ.— Քիւրտ գիւղացիութեան տնտեսական վիճակը աւելի բա՞րձր է Հայէն, թէ ոչ։

Իշխան.— Համարեա թէ նոյնն է, միայն լեռնային գաւառներու մէջ անոր տնտեսական դրութիւնը համեմատաբար աւելի լաւ է։

Միճասեան.— Քիւրտերուն մէջ արհեստով եւ առեւտուրով զբաղողներ կա՞ն։

Իշխան.— Քիւրտերու գլխաւոր արհեստը նոպատայութիւնն է, իսկ իսկական արհեստ երբեք գոյութիւն չունի անոնց մէջ, միայն որոշ շրջաններու մէջ կորդաշինութիւնը կայ, որով կը զբաղին այլ եւ այլ քրտական համայնքներ։ Արհեստները ամէնքն ալ Հայերու ձեռքն են։

Բժ. Զաւրեան.— Ուրեմն նկատելի՞ է որ դաշտաբնակ հայութեան վիճակը տնտեսապէս աւելի կը բարձրանայ։

Իշխան.— Այո, շնորհիւ յեղափոխական կազմակերպութեան եւ վաշխառուները ապահարկելու ուղղութեամբ մղուած կռուին, Հայերու տնտեսական վիճակը համեմատաբար լաւացած է։

Նախագահ.— Քիւրտերու հետ որեւէ ձեւով բարեկամական յարաբերութեանց մէջ մտա՞ծ էք, չէզոքացնելու համար անոնց թշնամական տրամադրութիւնը։

Իշխան.— Մեր ունեցած յարաբերութիւնը խիստ սեղմ եւ սահմանափակ եղած է։ Մեզի հետ յարաբերութեան մտած են միայն այն աղաները, որ իրենց աշիրէթական հակառակութեանց կամ կառավարութեան դէմ ունեցած ըմբոստութեան առիթներու պատճառով մեզ շահագործել ուզած են. ասոր համար որոշ յարաբերութիւն մշակած չենք։ Միայն մէկ երկու աղաներու հետ, որ քիչ շատ զարգացած են եւ արտասահմանեան ազատ թուրք թերթերէն կը կարդան, մշակած ենք մասնաւոր բարեկամութիւն։ Այս վերջիններէն կրցած ենք օգտուիլ, քանի որ անոնց յարաբերութեանց շարժառիթները աւելի գիտակցական են։ Ստոյգ է, որ կարգ մը աղաներ՝ յեղափոխականներէն երկիւղ զգալով, ջանացած են մեզի մօտենալ եւ շահագործել մեր բարեկամութիւնը, հետեւաբար մենք մնացած ենք վերապահ եւ չենք ուզած անոնց հետ գործ ունենալ։

Մալումեան դիտել կու տայ, որ ժողովականներու այս հետաքրքրութիւնը իրաւ է թէ պատիւ կը բերէ իրենց, բայց դըրւած հարցերը շատ հեռու կը տանին ժողովը եւ անօգուտ ժամանակ կը վատնեն, ուստի կ'առաջարկէ լսել նախ Սասուն-Մուշի տեղեկագիրը, եւ Երկրի վերաբերեալ խնդիրներն ու բոլոր հարցերը որոշ մասերու բաժնելով, խնդրել որ անոնց նկատմամբ մեր ընկերները զեկուցումներ տան. այսպիսով կարելի կը լինի ճիշդ ուսումնասիրել էական խնդիրները եւ ճիշդ եզրակացութիւններ դուրս բերել։

Անդրանիկ կը կրկնէ միեւնոյն միտքը, աւելցնելով թէ Սասուն-Մուշի տեղեկագրերով Ժողովը կարող է լայնօրէն լուսաբանուիլ։

Նախագահը, համաձայն լինելով հանդերձ այս դիտողութեանց, դիտել կու տայ թէ նախորդ Ընդհ. Ժողովին մէջ ընկերները տեղեկութիւններ տուած են առաջադրուած իրենց հայեացքներով, ուստի նախկին Ժողովը որոշած է եղեր՝ յանձնարարել Արմ. Բիւրոյին, որ այդ առթիւ հաւաքուած նիւթերէն օգտուելով յատուկ ծրագիր կազմէ ապագայ տեղեկագիրներու համար եւ ցրուէ մարմիններուն։

Բժ. Զաւրեան, պատասխանելով ընկ. Մալումեանին, կ'առարկէ որ պէտք չէ այս հետաքրքրութիւնը աւելորդ նկատել, որովհետեւ Երկիրը բաւականաչափ ծանօթ չէ ժողովականներուն մեծ մասին եւ որպէսզի որոշումները տրուած պահուն՝ պատգամաւորները ձեռնհաս լինեն, անհրաժեշտ են այս հարց ու պատասխանները։

Նախագահը կ'առաջարկէ յանձնախումբ մը կազմել, որ պատրաստէ ծրագիր մը, անոր համաձայն զեկուցումներ տալու եւ լուսաբանելու Ժողովը։

Այս առթիւ Արլ. Բիւրոյի ներկայացուցիչը Ժողովին կը ներկայացնէ Բիւրոյի կազմած մէկ ծրագիրը։

Մալումեան կ՚առաջարկէ, որ Իշխանը անցնի իր շրջանի՝ Լեռնապարի կազմակերպական գործերին պատասխանելով տրուած հարցումներին։

Իշխան, *յայտարարելով թէ կազմակերպութեան մասին հարկ եղածը արդէն ըսուած է իր տեղեկագրով, կ՚անցնի պատասխանելու ընկ. Շահխաթունեանի հարցին՝ նոյն խնդրի վերաբերմամբ։*

Իշխան.— *Տաճկահայաստանի մէջ, առհասարակ, յեղափոխականների գործունէութիւնը կ՚ունենայ գիշերները, գաղտնապէս։ Գործիչները երկու դասի կը բաժնուին՝ տեղացիներ եւ դրսեցիներ։ Տեղացիները կարող են ցերեկը հաւաքումներ ընել, խօսիլ, կարգադրութիւններ կատարել, մինչ դուրսեցիները պարտաւորուած են միմիայն գիշերները ունենալ այդպիսի զբաղումներ։ Ուստի տեղացիներէն գործողներ ստեղծած ենք, որ փերեզակի եւ այլ արհեստաւորի հանգամանքով կը շրջին այլ եւ այլ վայրերը մեր շրջանին մէջ եւ կը զբաղին կազմակերպական գործով. որոշ է, թէ ասոնց պաշտօնը սահմանափակ է, որովհետեւ ձեռնհասութիւն չունին ամէն պարտականութիւն ստանձնելու։ Այս պատճառով ծանր պարտաւորութիւնները կ՚իյնան դուրսեցի գործիչներու վրայ, որոնք ստիպուած են գիշերները մէկ գիւղէն միւսը անցնիլ գաղտնապէս, հաւաքել խումբերը եւ կատարել հարկաւոր գործերը։ Իսկ լեռնային անխառն բնակչութեանց մէջ դրսեցիներն ազատ են ցերեկն ալ շրջելու, ի բաց առեալ այն վայրերը՝ ուր քրտական բնակչութիւնը խառն է հայունի հետ. այս պարագային ալ նորէն կը մնայ գիշերը իբրեւ յարմարագոյն ժամանակ։ Գիշերային գործառնութեանց մէկ առաւելութիւնն ալ այն է, որ մարդիկ այդ ժամանակ դաշտային եւ տնտեսական այլ աշխատանքներէ զերծ կը լինեն եւ հետեւաբար կարող են համախմբուելու։*

Շահխաթունի.— *Կառավարութիւնը ո՞րքան կը հալածէ դրսեցի յեղափոխականները։*

Իշխան.— *Կառավարութիւնը միշտ կը հալածէ զանոնք, երբ տեղեկութիւն ունենայ, ուստի ստիպուած ենք մեր կողմից լրտեսական դրութիւն մը ստեղծել, լրտեսելու համար կառավարչական շրջանակները եւ ըստ այնմ խուսափիլ հետապնդումներէ։ Ներքին կազմակերպութիւնը գաղտնի է կառավարութենէն, թէեւ նա չփոթ կերպով գիտէ, թէ յեղափոխականներ կան Երկրին մէջ։*

Սեպուհ.— *Ժողովրդին վերաբերումը ի՞նչ է դէպի յեղափոխականները։*

Իշխան.— *Կազմակերպութենէն դուրս գտնուած մասը համակիր չէ, բայց հոն ուր ընկերներ կամ կազմակերպութիւն գոյութիւն ունի, վերաբերութիւնը սիրալիր է դէպի դրսեցի յեղափոխականը. ընդհանուր առումով, կարելի է ըսել թէ բնակչութեան մեծամասնութիւնը համակիր է։*

Անդրանիկ *դիտել կու տայ, թէ կազմակերպութեան գաղտնի դրութենէն եւ ժողովուրդի համակիր վերաբերութենէն աւելի, եթէ կառավարութիւնը Վանի շրջանին մէջ յարձակողական դիրք չէ բռնած մինչեւ հիմա, ատ աւելի վերագրելու է կուսակալին լաւ տրամադրութեանը, հիւպատոսներու ներկայութեան եւ յարակից պարագաներու։*

Իշխան.— *Չի բաժներ Անդրանիկի այս հայեացքը, ընդունելով հանդերձ կուսակալի լաւ տրամադրութեան եւ հիւպատոսական ներկայութեան օգտակար հանգամանքը, բայց կը պնդէ, որ կառավարութիւնը միշտ ալ խուզարկութիւններ կատարած է, սակայն կազմակերպութեան նոյն գաղտնի հանգամանքին եւ հաստատուն հիմքին հետեւանքովն է որ մինչեւ հիմա յեղափոխական գործը վտանգուած չէ։*

Շահխաթունեան.— *Չէ՞ք կարծեր, որ յեղափոխական գործին մինչեւ հիմա չվտանգուելը քրտերու բարեկամական վերաբերմունքին արդիւնքն է։*

Իշխան *դիտել կու տայ, թէ մինչեւ այն տարին, երբ կարգ մը վաշխառուներ, կեղեքիչներ կը գտնուէին կազմակերպութեան մէջ, միշտ ներքին գաղտնիքներ դուրս կ՚ելլէին, որովհետեւ նոքա լուր կու տային աղաներուն, որոնց հետ գործակցելու եւ կեղեքելու իրենց շահերն ունէին։ Բայց յորմէհետէ նոքա հեռացած են կազմակերպութենէն, գործը մնացած է աւելի գաղտնի։*

Բժ. Զաւրեան *կ՚աւելցնէ, թէ արդեօք այս կառավարական լաւ վերաբերումին մէջ նկատելու չէ՞ նաեւ այն տեսակէտն ալ, որ կառավարութիւնը կը ջանայ հիմա աշխատիլ կոտրելու քիւրտերու աճած ազդեցութիւնը. իբրեւ փաստ կը յիշէ, թէ Կարինի մէջ լսած է, որ Թուրք սպաներ իսկ շատ դժգոհ էին քրտերից եւ կը գանգատէին անոնց ազդեցութեան դէմ։ Ուրիշ տեսակէտ մ՚ալ, որ կառավարութեան տնտեսական հաշիւներուն հետ գործ ունի, — կառավարութիւնը տեսնելով, որ հայերը տնտեսապէս կը քայքայուին եւ քիւրտէն տուրք ու հարկ չի կրնար գանձել, արդեօք ատոր համար չէ՞ որ կուսակալներ մտածէին աչք գոցել յեղափոխականներուն, զանոնք իբրեւ ընդդիմադիր ուժ մը հակադրելով քիւրտերուն։ Բժիշկը կ՚ենթադրէ նաեւ, որ Թուրքերուն մէջ կայ այն համոզումը, որ ֆետայիները կը բաժնուին երկուքի՝ մարտական ֆետայիներ եւ խաղաղ ֆետայիներ. առաջիններուն նպատակն է, իրենց կարծիքով, խռովութիւն եւ տակնուվրայութիւն առաջ բերել Երկրին մէջ եւ ընդհարուիլ տալ ռուս եւ Թուրք սահմանապահ զօրքերուն, մինչ խաղաղ ֆետայիները այս տեսակ նպատակներ չունին։ Հետեւաբար, կարելի է եզրակացնել, որ կուսակալներ կամ սպաներ աչք գոցեն խաղաղ յեղափոխականներու, զանոնք վնասակար եւ վտանգաւոր տարր չսեպելով։*

Ստեփանեան *միջամտելով կը յայտնէ, որ իբր թէ Վանի կուսակալը ըսած լինի թէ. «Ես հայերը տնտեսապէս այնքան պիտի ճնշեմ, որ անոնք իրենց հրացանները քիւրտերուն ծախեն եւ ուտելու հաց գնեն»։*

Ուստի այլ պատճառներու մէջ պէտք է փնտռել հարցի լուծումը։

Իշխան.— *Որոշակի բան մը չեմ կրնար ըսել բժիշկի առաջին հարցին, միայն երկու դէպքեր դիտեմ՝ կառավարութեան կողմէ քիւրտերու զինաթափման, բայց երեւոյթը չէ ընդհանրացած։ Գալով տնտեսական պատճառին, այս տեսակէտը աւելի հաւանական է, քանի որ կառավարութիւնը սկսած է ծանր հարկեր դնել քիւրտերուն վրայ եւ այս առիթով ալ ընդհարումներ տեղի ունեցած են քիւրտերու եւ զօրքերու միջեւ։ Իսկ անուրանալի է, որ առհասարակ ֆետայիին սարսափը մեծ է. քիւրտը կ՚արհամարհէ պրոպագանդիստ յեղափոխականը, զայն չընդունելով իբրեւ ֆետայի, այլ «քիթաբջի», այսինքն անվնաս «ուսումնական»։*

Ստեփան *եւ* Սեպուհ *կը պնդեն, թէ Վանի կուսակալին լաւ տրամադրութեան վերագրելու է միայն կազմակերպութեան անվնաս մնալը, եւ ոչ ուրիշ պատճառներու։*

Իշխան *կ՚ընդդիմախօսէ այս կարծիքներուն, աւելցնելով, թէ կուսակալին լաւ տրամադրութիւնը այնքան մեծ դեր չեն կրնար խաղալ, որովհետեւ քաղաքացի հայերը բաւական ազդեցութիւն ունին կուսակալին վրայ եւ կարող են որոշ չափով անոր տրամադրութիւնները հակակշռել։*

Զարդարեան.— *Տեղեկագրին մէջ պրոպագանդիստի նուաղութիւնը յիշուած էր. ի՞նչ պատճառով կարելի եղած չէ դարմանել այդ պակասը։*

Իշխան.— *Մեր ունեցած տեղացի պրոպագանդիստները իրենց մտաւոր պատրաստութեամբ անբաւական են, իսկ դուրսէն չենք ունեցած, թէեւ Կազմակերպութենէն միշտ պահանջած ենք։*

Զարդարեան.— *Կ. Կոմիտէն, որ կազմուած էր երեք անձերէ եւ այս պատճառով անբաւական էր շրջանի բոլոր գործերուն հասնելու, ինչո՞ւ յաւելման չէ ենթարկուած։*

Իշխան.— *Որովհետեւ տեղական ուժերուն մէջ բաւարարութիւն տուողներ չկային եւ դուրսեցիներ ալ չենք ունեցած։*

Զարդարեան.— *Տիգրանակերտի կազմակերպութեան ի՞նչ մասնաւոր ծրագրով ձեռնարկուած է։*

Իշխան.— *Որոշ ծրագիր մը ունեցած չենք։ Տիգրանակերտ կազմակերպուած է պատահաբար, երբ Սղերդի մեր ընկերներէն մէկը հոն երթալով, առիթէն օգտուած եւ խումբեր կազմած է, ուստի աշխատած ենք այդ խումբերուն պրոպագանդին համար թերթեր եւ գրքեր հայթայթել։*

Վահագն.— *Ինձ համար մութ մնաց, թէ ի՞նչ է դուրսէն գացած եւ տեղացի գործիչներու պաշտօնը։*

Իշխան.— *Տեղացի ընկերները չունին մտաւորական որոշ պատրաստութիւն, ուստի նոցա գործունէութիւնը սահմանափակ է, մինչ իլլեգալ գործիչներու պարտքն է ամբողջ շրջանին վրայ հսկել, անոնց յեղափոխական գործունէութիւնը առաջնորդել եւ կազմակերպական ընդհանուր ուղղութիւնը պահել հիմնաւոր հողի վրայ, կատարել պրոպագանդը եւ տեղափոխութիւնները, որովհետեւ այս պարտականութիւնները տեղացիներուն հնարաւորութենէն եւ կարողութենէն վեր են։ Տեղացի իւրաքանչիւր գործիչ իր վայրին եւ շրջանակին մէջ կը գործէ միայն. անոնց ընդհանուր օժանդակն են դուրսեցիները։*

Անդրանիկ.— *Գնուած զէնքերը լաւ ընտրուած կ՚ըլլա՞ն։*

Իշխան.— *Զէնքեր գնող յանձնախումբին մէջ կան մասնագէտներ, որոնց խիստ պատուէրներ տրուած են լաւ զէնքեր միայն գնելու, թէեւ անհնարին եղած է զէնքերը ամբողջն ալ ընտիր ունենալ, այնպէս որ 20% կարելի է փճացած համարել։*

Տիկ. Յուշիկ.— *Դուրսի յեղափոխական մարմիններու ազդեցութիւնը որքա՞ն եղած է ներսի կազմակերպութեան վրայ, կամ ինչո՞վ կ՚արտայայտուի Դաշնակցութեան դուրսի եւ Երկրի մարմիններուն յարաբերութիւնը։*

Իշխան.— *Դուրսէն ոչ մէկ ազդեցութիւն գործ դրուած է մեր վրայ, բայց յաճախ խորհուրդներ հարցուցած ենք դուրսէն եւ ընկերաբար տարած ենք յարաբերութիւնները։*

Վահագն.— *Ինծի համար տակաւին անհասկանալի մնաց սա երկու կէտը. ներքին կազմակերպութեան մէջ կար զինման գործը եւ պրոպագանդը։ Արդ, քանի որ այդ երկուքն ալ տեղական ընկերները կրնան տանիլ, ինչո՞ւ գործը ամբողջովին չյանձնուի տեղացի ընկերներուն. հնարաւորութիւն չկա՞յ ասկէ վերջը Երկրի բոլոր գործունէութիւնը յանձնել ամբողջովին տեղացիներուն։*

Իշխան.— *Նախ որ պրոպագանդի համար, ինչպէս ըսի, լիիւ պատրաստութեամբ մարդիկ չկան. սակայն պէտք է ի նկատի ունենալ, որ կազմակերպական գործին մէջ կայ նաեւ տակտիկան, որը էական եւ ամենէն դժուար մասը կը կազմէ. ուստի որքան ալ մենք տեղացի ուժերը աշխատութեան քաշած ենք, բայց չենք կրցած բաւականութիւն ձեռք բերել. յետոյ՝ այդ ընկերները քիչ ատենէն վտանգուելով՝ դարձած են փախստական։ Դուրսեցի ընկերներու պաշտօնն է զէնքերու գնումը, զինավարժութիւն, պրոպագանդա, փոխադրութիւն, յարաբերութեանց պահպանում եւ թղթակցութիւն թէ՛ արտասահմանի թէ ներքին այլ վայրերու հետ։ Զէնքի գնման մէջ տեղացի ժողովուրդը միայն օժանդակ եղած է մեզի, բայց թէ՛ գնման, թէ՛ փոխադրութեան, թէ՛ զինավարժութեան, թէ՛ պրոպագանդի բոլոր ծանրութիւնը կը մնայ մեր վրայ։ Տեղացի ընկերները այդ բոլորին հասնելու բարոյական ուժ չունին եւ ստիպուած են միշտ սահմանափակելու իրենց գործունէութիւնը՝ անվտանգ մնալու համար։ Պէտք է աւելցնել, որ Վանեցի ինտելիգենտ ուժեր առ-*

հասարակ տրամադրութիւն ցոյց չեն տար գաւառները գալու եւ պարտականութիւն ստանձնելու։

Անդրանիկ *կը հարցնէ, թէ զինուած ժողովուրդը, իր զէնքերը քանդելու եւ սարքելու վարժուա՞ծ է, նոյնպէս, կռուի ատեն կամաւորներէն ո՞րքանը կարելի է երաշխաւորել, թէ պիտի մասնակցութիւն ունենան։*

Իշխան *կը հաստատէ, որ կամաւորները վարժ են իրենց զէնքերը քանդելու եւ սարքելու, իսկ ինչ որ կը վերաբերի մեծ կռուի մը ատեն անոնց մասնակցութեան չափին, ինքն եւս թերահաւատ է բոլորին համար, այս իսկ պատճառով վարժութիւններ կը լինեն՝ կռուի պատրաստելու խումբերը եւ դաստիարակելու զանոնք գործնական ճանապարհով։ Եզրակացնում է, որ կարելի է կամաւորներու 1/3ին վրայ միայն յոյս դնել։*

Վռամեան — *Զինավարժութիւնը ի՞նչ կարգ ու կանոնով կը կատարուի եւ ո՞րքան կանոնաւոր է։*

Իշխան — *Ունեցած ենք ենթասպաներ եւ զինուորականներ, որ աշխատած են բանակային զինավարժութեամբ մարզել խումբերը եւ լեռներուն մէջ հրացանաձգութիւն ընել տալ։ Զինավարժութեան բոլոր այս մարզանքները կը կատարուին հերթական կերպով, այնպէս որ մարզանքի իւրաքանչիւր տեւողութեան մէջ, ամէն մէկ խումբ երեք չորս օր կ'ունենայ իրեն համար տրամադրելի։*

Վռամեան — *Պրոպագանդը ի՞նչ նիւթերով եւ ի՞նչ ձեւով տեղի կ'ունենայ։*

Իշխան — *Հաւաքելով տեղացի պրոպագանդիստները, անոնց կու տանք նիւթերը, կը պարզաբանենք, որպէսզի անոնք ալ իրենց կարգին երթան քարոզելու։ Նիւթերն եղած են ինքնօգնութիւն, ինքնապաշտպանութիւն եւ ազգային այլ եւ այլ հարցեր։ Լսարանական ձեւով պրոպագանդ կատարուած չէ, միայն խումբերը հաւաքուած են գիշերները, որոնց խօսուած է եւ թերթեր ու գրքեր կարդացուած։*

Զեյլեան — *Քանի որ արտասահմանեան թերթերը կը ստացուին Երկրին մէջ եւ կը պարունակեն այլ եւ այլ ընկերական, հասարակական եւ կազմակերպական խնդիրներու վերաբերեալ յօդուածներ, անոնց մասին ի՞նչ վերաբերութիւն ցոյց կու տան տեղացիները։*

Իշխան — *«Դրօշակ»ն է միայն, որ ժողովրդական բնոյթ ունի եւ կը տարածուի, մինչ միւս թերթերը սահմանափակ լինելով՝ կը մնան որոշ շրջանակներու մէջ եւ կը դրկուին մի քանի գաւառներ։ Ժողովուրդը բուռն հետաքրքրութիւն ունի քաղաքական խնդիրներու մասին, մինչ տեղացի պրոպագանդիստները չեն կրնար պէտք եղած գոհացումը տալ։*

Սեպուհ — *Կովկասեան դասակարգային եւ ծրագրային վերջին խնդիրները ի՞նչ տպաւորութիւն կը թողնէին ժողովուրդին վրայ։*

Իշխան — *Մինչեւ իմ մեկնիլս այդ հարցերը դեռեւս արծարծուած չէին, բայց կ'իմանամ թէ մեկնելէս ետքը լսուած են հոն, կազմուած է Շրջանային ժողով եւ կայացած անոնց մասին որոշումներ։ Իմ հոն եղած միջոցիս ալ Շրջանային ժողով գումարուեցաւ, բայց կառավարական խստութեանց պատճառով մնաց սահմանափակ։*

Վռամեան — *Զէնքերու դրամը ո՞վ է տուած, ժողովո՞ւրդը թէ դաշնակցական ընկերները. նոյն դրամէն զէնքէ դուրս ուրիշ նպատակներու ալ ծախսա՞ծ էք։*

Իշխան — *Մեր ծախսերը առհասարակ ժողովուրդը կը հոգայ, մեզի տալով ուտելիք, խմելիք, եւն.։ Առաջները տարին մէկ անգամ ժողովուրդին կողմէ հանգանակութիւն կը լինէր մեզի համար, բայց 906ին, նկատի առնելով ժողովուրդի տնտեսական խեղճ դրութիւնը, արգիլեցինք այդ հանգանակութիւնը։ Զէնքերու դրամը ժողովուրդը ինքը հայթայթած է, Կովկասի կազմակերպութիւնը ժողովուրդի զինման համար ոչ մէկ օգնութիւն չէ ըրած. իրաւ է թէ զէնքեր ստացած ենք կազմակերպութենէն, բայց անոնք յատկացուցած ենք խումբերուն, ոչ թէ ժողովուրդին։*

Անդրանիկ — *Գործիչներն ու զինուորները ի՞նչ միջոցով կ'ապրին։*

Իշխան — *Մեր շրջանին մէջ ժողովուրդը ինք կը պահէ մեզ, իսկ Վանի մէջ կազմակերպութեան ծախսով կ'ապրին գործիչներն ու զինուորները. իւրաքանչիւր զինուոր իր բնակած տան կը վճարէ 100 փարա օրողջէք իր ապրուստին համար։*

Վռամեան — *Կիներ ի՞նչ դեր ունին յեղափոխական գործին մէջ։*

Իշխան — *Կիները որեւէ դեր չունին, միայն մեզի համար կերակուր կ'եփեն, իսկ քաղաքին մէջ փոխադրութեանց կը մասնակցին երբեմն. անոնց մէջ կազմակերպութիւն չէ եղած. խումբեր կազմակերպուած չեն անոնցմէ։*

Լեռնապարի հարցը սպառած լինելով ժողովը կը փակուի։

10ՐԴ ՆԻՍՏ (27 Փետր., երեկոյ)

Նիստը կը բացուի ժամը 4ին։ Բացման պահուն բացակայ են ընկերներ Իսահակեան եւ Մաշուրեան։

Ժողովը կ'անցնի օրակարգի յաջորդ հարցին, այն է՝ Սասուն-Մուշի տեղեկագրի ընթերցման։ Ընթերցումը կը կատարէ Սեպուհը։

Տեղեկագիրը կարդում է ընկեր **Սեպուհը**: Ընթերցումը տեւում է երկու եւ կէս նիստ: Տեղեկագիրը սկըզբում կանգ է առնում ժողովրդի վիճակի նկարագրութեան վրայ, մանրամասն պատկերացնելով Թիւրքիայի ֆինանսական քաղաքականութիւնը, որ արտացոլւում է նրա յոռի հարկային սիստեմի մէջ: Մանրամասն նկարագրելով հարկերի տեսակները եւ դրանցից իւրաքանչիւրի աստիճանական կարգացումը եւ ներգործութիւնը ժողովրդական տնտեսութեան վրայ, տեղեկագիրը անցնում է հողատիրական յարաբերութիւնների նկարագրութեան եւ (ճշդում) կառավարութեան դիրքը դրա մէջ, որը յանգում է սիստեմաթիկ ձգտման՝ հողակրկել հայութիւնը եւ հողատէր դարձնել մահմետական տարրերին: Ապա նկարագրելով քրտերի խաղացած դերը տաճիկ կառավարութեան եւ հայ յեղափոխութեան յարաբերութիւնների մէջ, տեղեկագիրը անցնում է յեղափոխական շարժման պատմութեան այդ շրջանում: Սկսելով 1890--91 թուերից, ժամանակագրական կարգով յիշատակւում են բոլոր գործիչները, խմբերը, դէպքերը, շարժումները, կառավարութեան աւերումները եւն. մինչեւ մեր օրերը: Իր շարունակութեան մէջ տեղեկագիրը տալիս է շրջանի մանրամասն վիճակագրութիւնը՝ գիւղերի անունները, ազգաբնակութեան քանակը, պարապմունքները, կանական ազգութիւնների թիւը եւ այլն:

Այս ընդհանուր տեղեկութիւններից յետոյ տեղեկագիրը անցնում է բուն կազմակերպական գործունէութեան.--

«Վերեւ յիշուածներից կարելի է եզրակացնել, թէ հայ տարրը տնտեսական ինչ նեղ պայմաններում է ապրում. բնական է, որ այդ դժոխային պայմանները, ապրելու, իր գոյութիւնը պահպանելու ամենատարրական միջոցներից զուրկ լինելը պէտք էր ժողովրդի մէջ, առանց նոյնիսկ արտաքին դրդումների, կարգացնէին մի բուռն ատելութիւն դէպի իր տկրուկ հարեւանները, որոնք նրա արիւն-քրտինքով ապրում են հանգիստ ու խաղաղ: Ժողովուրդի ատելութիւնը բուռն է, որին սընունդ է տալիս նրա տնտեսական նեղ վիճակը՝ սովը, որից նա ելք է գտնում կամ գաղթականութեամբ դէպի օտար, աւելի անդորր նահանգներ, կամ յարելով յեղափոխութեան: Դուրան-Բարձրաւանդակի ժողովուրդը յեղափոխական է, եւ յեղափոխական է, որովհետեւ սոված է: Շատ սխալ կը լինէր, եթէ յեղափոխութեան հիմնաքարը հաշուէինք գաղափարական ձգտումներ. դա գոնէ այստեղի սոված ժողովուրդի համար մի անմիտ ցնորք կը լինէր, եւ դժուար կը լինէր մի սոված հարստահարուած «փլահ» դասակարգից սպասել կանայկան ազգային ձգտումներ. Նրա ձգտումը գլխաւորապէս ուղղուած է ձեռք բերել տնտեսական ապատութիւն եւ, չգիտենք դըժբախտաբար թէ բարեբախտաբար, այստեղի յեղափոխական կազմակերպութեան հիմնաքարը դասակարգայինտնտեսական ապատութեան մի ձգտում է՝ գունաւորուած ազգային ապատութեան փայլուն ներկերով: Այդ պատճառով կարծում ենք, որ այստեղի կազմակերպութիւնը շատ հաստատուն է եւ անհնար է նրան արմատախիլ անել, քանի գոյութիւն ունեն այս հարստահարութիւնները, քանի այսպիսի տնտեսական նեղ վիճակի մէջ է ժողովուրդը: Սխալ է թէ Կազմակերպութիւնը արհեստականապէս՝ քարոզչութեամբ ժողովրդին խելացնոր է արել. կազմակերպութիւնը առաջ է բերում տաճիկ բռնակալութիւնը ինքը: Առաջին կազմակերպողները սուլթանական ռեժիմն ու սովն են, իսկ երկրորդը՝ ժողովուրդից ծնունդ առած յեղափոխականները: Այդ հանգամանքը պէտք է պարզ լինի: Սա մի լոկ ազգային անջատման կռիւ չէ, յեղափոխականների գլխից ծնուած, կամ կանայկան աւանտիւրիստների մի ցնորական գործ, այլ մի ժողովրդական յուսահատ շարժում բխած սոսկալի բռնութիւնից: Ճիշդ է այս շարժմանը կարկ են տալիս եւ հայի ազգային ու կրօնական արհամարհուած ստորադաս վիճակը, անկախութեան ձգտումները եւ այլն, բայց այս բոլորը շաղախւում են տնտեսական բացառիկ դրութեան հետ եւ կորցնում նրա մէջ: Սխալ չէր լինի ասել, որ հայը, մանաւանդ գիւղացի հայը, մի դասակարգ է, բանուորական դասակարգի պէս, որի աշխատանքը լափում են կառավարութիւնն ու պաշտօնեաները, թուրքն ու քիւրտը, միայն այն տարբերութեամբ, որ հայ դասակարգի ցաւերը աւելի մեծ են, վէրքերը աւելի խոր: Հայը նախկին հէլոտն է. արդէն այստեղի օտար տարրը ըմբռնելով այդ, նրան տալիս է «ֆլահ» (հէլոտ) անունը: Եւ քաներորդ դարի այդ դժբախտ հէլոտը կզալով իր դրութիւնը, իր սուրբ իրաւունքների բռնաբարուելը, կազմակերպւում է ինքնաբերաբար, յօժարակամ: Մի գիտակցական, բայց անհաւասար կռիւ է թոյլի եւ ուժեղի մէջ. եւ չնայելով, որ հայը երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում տեսել է իր արիւնոտ կռիւները անհետեւանք, սրբագործել է իր իրաւունքները կախաղաններով, նահատակներով, տնտեսական քայքայումով, բայց այդ բոլորը միայն կազդուրել, վերակազմել են նրա ռազմական հոգին, նրա գիտակցութիւնը: Յուսահատութիւն չկայ. անյաջողութիւնները գրգռել, կազմակերպել են թշնամիներին: Ակամայ մարդ յիշում է Եղիշէի խօսքերը.— «եւ արջք օրհասականք հզօրագոյնս կռուին»: Ապա տեղեկագրում թուած են մի շարք դէպքեր, երբ կանայկան տեղեր, չնայած այսքան կրած կըրկանքներին, դիմադրութիւն են ցոյց տալիս կառավարութեան՝ մի տեղ հարկահաւաքներին գիւղից դուրս հանելով, մի այլ տեղ զօրանոցի կինուորները տփելով, մի երրորդ տեղ թշնամիներից մարդիկ գողանալով եւայլն: «Շատ երկար կը լինէր այս ցաւոտ ժողովրդի աննկունութեան, հերոսութեան փաստեր բերելը: Նա տեսնում է իր ըմբոստութեան դառն հետեւանքը, բայց շարունակում է ու շարունակում, որովհետեւ անհնարին է չշարունակել: Ժողովուրդը կզում է իր թուլութիւնը, որոնում է մինին օգնական, եւ յանձին յեղափոխականի գտնում է այն հաւատարիմ նեցուկը, որին լիովին կարող է վստահանալ: Դրանով կարելի է բացատրել միայն՝ այս դժոխային պայմաններում մեր գոյութեան պահպանուելը»:

Ժողովուրդի աչքում յեղափոխութիւնը արդարութեան, աղէլաթի պաշտպան է, որի համար նա կոհաբերում է իր անձը: Յանձին յեղափոխականների՝ նա տեսնում է մի հսկայական ուժ, որ վաղ թէ ուշ պէտք է ձեռք բերէ ժողովուրդի իրաւունքները: Զանազան ձեռնարկների անյաջող ելքը չեն գցել յեղափոխականի վարկը. ժողովուրդը այդ անյաջողութիւնները բացատրում է եւ արդարացնում յեղափոխականին՝ պատճառները գտնելով տարուայ եղանակի, այս կամ այն անձի մեղքի մէջ եւ այլն: Ժողովուրդը չափազանց հաւատում է յեղափոխականին, եւ բոլոր երեւոյթները նպաստաւոր կերպով բացատրում՝ իրեն հաւատքի առարկայ յեղափոխական կազմակերպութեան համար: Այդ է պատճառը, որ չնայած շատ գիւղերի քրտախառն վիճակին, շատ գիւղերում կառավարական ազէնտների եւ կօրքերի ներկայութեան եւ յաճախակի տեղի ունեցող, երբեմն մեծ ծաւալ կրող խուզարկութիւններին, յեղափոխականները ապատ են մնում կառավարութեան ձեռքերից: 24 անգամ տեղի ունեցած խուզարկութիւնների ժամանակ միայն մի դէպքում, այն էլ իր անզգուշութեան պատճառով, բռնուել է մի կինուոր: Ժողովուրդի գուրգուրալի վերաբերմունքը դէպի յեղափոխականը ոչ միայն նրա համար է որ նա սպասում է նրանից իր ապագայ ապատագրութիւնը, այլ եւ այն պատճառով, որ նրա ներկայ

կեանքում, առօրեայ յարաբերութիւնների մէջ էլ յեղափոխականը նրա համար մի անհրաժեշտութիւն է. իր առօրեայ ցաւերին վերջ տալու համար նա դադարել է դիմելուց օրինական կառավարութեան. եւ չնայած այն բանին, որ յեղափոխականները որոշել են սահմանափակել ժողովուրդի լէգալ կեանքի մէջ միջամտելու դէպքերը, բայց հնարաւորութիւն չի լինում, որովհետեւ ժողովուրդը ասում է «վերը Աստուած, վարը դուք, էլ նո՞ր պէտք է ճանչնանք կառավարութեան»:

«Ժողովուրդի պահանջն է, որ մենք իրեն ղեկավարենք եւ առաջնորդենք դէպի երջանիկ ապագան: Նա պահանջ է զգում կռուելու. եւ կռիւ, սոսկալի կռիւ, Արամազդի եւ Աիրիմանի կռիւ: Մի ստիպողական, անխուսափելի մրցում, մաքառում է՝ բղխած ժողովուրդի գիտակցութիւնից եւ կառավարական ռէժիմից: Երանի թէ հայերը գիտակցող չլինէին...»:

Այնուհետեւ տեղեկագիրը անցնում է նկարագրելու այն ձեւերը, որի մէջ ամփոփուած է կազմակերպութիւնը այդ շրջանում եւ ապա Կուսակցութեան որոշումը, թէ ինչ դիրք պիտի բռնել դէպի լէգալ հաստատութիւնները, այսինքն ձգտել բուն ժողովուրդի ձայնը ապահովել այդ հաստատութիւնների մէջ: Այստեղ եւս հակայեղափոխական տարրը ներկայացնում է ունեւոր վաշխառու դասակարգը, որի ճանկերից եւ հովանաւորութիւնից ձգտում են ազատել աշխատաւոր ժողովուրդին:

Տակտիկային եւ ապագայ գործունէութեան համար իրենց առաջարկին անցնելուց առաջ, ընկերները փորձում են տեղեկագրում ցոյց տալ այն պատճառները, որոնք վիժեցրին մօտաւոր անցեալի ձեռնարկները: Նրանց կարծիքով պատճառը այն անհամաչափութիւնն էր, որ գոյութիւն ունէր մի կողմից ժողովրդի պարթնած գիտակցութեան, նրա կռուի պատրաստակամութեան եւ Երկրի լաւ եւ ուժեղ կազմակերպութեան, իսկ միւս կողմից այդ մեծութեան չհամապատասխանող եւ անբաւարար նիւթական—ռազմական միջոցների մէջ: Ինտէլիգէնտ ղեկավար ուժերի կարիքը շեշտելիս, ընկերները յիշեցնում են, որ ուղարկուելիք ինտէլիգէնտ գործիչները պիտի լինեն «առողջակազմ», որովհետեւ մի օր հանգիստ չկայ. շատ անգամ պէտք է բաց մնան անձրեւի եւ ձիւնի տակ, գիշերները անքուն, ցերեկները կիսաքուն: Եթէ մի քիչ առողջակազմ չլինեն, աւելի ծանրութիւն կը դառնան մեզ, քան օգտաւէտ կը լինեն: Ապա պատկերացնում են կազմակերպութեան տրամադրելի ուժը իրենց շրջանում եւ ապա կանգ առնում այն ռազմական պահանջների վրայ, որ նրանք անում են դրսի եւ ներսի ընկերներից առաջիկայ գործի յաջողութիւնը ապահովելու համար: Այնուհետեւ տեղեկագիրը տալիս է 1904ից մինչեւ 1906ի հաշիւը, եւ անցնում է խօսելու գործունէութեան մասին քիւրտ եւ թուրք շրջաններում:

«Քիւրտ եւ թուրք տարրը կազմելով ազգաբնակութեան փոքրամասնութիւնը, հանդիսանում է մեծ մասին իշխող եւ ղեկավարող տարրը: Քիւրտ եւ թուրք նշանակում է մի տպրուկ, որ իւր գոյութիւնը ապահովում է հայի աշխատանքով եւ արիւնով, այնպէս որ հայի և քիւրտ-թուրքի տնտեսական շահերը իրար հակառակ են. ուստի դժուար թէ կարելի լինի Դուրանում հայկական կազմակերպութեան կից մի կազմակերպութիւն ունենալ նրանցից: Ի հարկէ մեր խօսքը վերաբերում է մեծամասնութեան. քիւրտերի եւ թուրքերի մէջ կայ մի փոքր դասակարգ, «ռայա» դասը, որը համարեա նոյն չափով նեղւում է, որչափ հայը: Բայց մեր նրանց անմիջական կազմակերպելը շատ դժուարութիւնների է բախւում ցեղական, ղաբիլաահաբական կապակցութեան պատճառով: Քիւրտը իրեն հաշուում է մի ցեղի, մի աշիրէթի մասնիկը, նա շարժուելու է այնպէս, ինչպէս իր ցեղը, իսկ ցեղը պիտի շարժուի այնպէս, ինչպէս հրամայեց ցեղապետը: Այնպէս որ այդ դասի մէջ տգիտութեան, ընտանեկան աւանդութիւնների պատճառով, անհատական դատողութիւնը, ինքնուրոյն շարժումը պակասում է, թէեւ իրենք զգում են մեր պահանջների իրաւացի լինելը եւ իրենց անտանելի դրութիւնը: Դեռ շատ երկար ժամանակ է հարկաւոր՝ գրելու նրա սնոտի հայեացքները, ցոյց տալու նրան ճշմարտութիւնը, եւ նրանց կրհողութիւնների վարժեցնելը, որ պահանջում է յեղափոխութիւնը: Այդ դասակարգի գրաւումը թէեւ ցանկալի է, բայց առայժմս անհնարին է ցածից վերեւ քարոզչութիւնը, նրանց տգիտութեան պատճառով: Կայ մի դասակարգ եւս, բարձր դասակարգը, որը չնայելով տնտեսական հրամայողական պատճառների բացակայութեան, կանազան հանգամանքներից դրդուած յարում է հայ յեղափոխութեան: Դրանցից ոմանք թուրք կալուածատէրեր են, որոնք օգտուում են հայկական գիւղերից, եւ վախենալով՝ հակուում դէպի մեզ: Այդպիսի բարեկամներ ունենք Դուրանի շատ գիւղերում, որոնք հայ խեղճուկ գիւղացիների խարխուլ խրճիթների մէջ կանգնեցրած ունեն իրենց գեղեցիկ քօշքերը: Երկրորդ տեսակի բարեկամները քիւրտ հալածուած ցեղապետներն են, որոնց տնտեսականը թէեւ լաւ է, բայց հնուց ազատութեան սովոր լինելով, այժմս ճնշուում են կառավարութիւնից: Դրանք կիսանկախ բէգերն ու ցեղապետներն են, որոնք թէեւ ոսկով առատ, բայց իրենց նեղն են զգում կառավարական ցանցերում: Այդ տեսակի մարդիկ մեզ աւելի դիւրամատչելի են եւ դրանց վրայ կարելի է յուսալ: Երրորդ՝ մի փոքրիկ շերտ եւս կրթուածների. տաճիկ եւ քիւրտ փինուորականներ են եւ դրանցից շատ քչերն են համակրում մեզ եւ օգնում: Եթէ մի ուժեղ տաճիկ ընկեր ունենանք, հնարաւոր կը լինի այդ խաւի միջոցով մի հիմնաւոր գործ ձեռնարկել: Հայ--տաճիկ--քիւրտ համերաշխութեան համար չի խնայուում ոչ մի միջոց, եւ պէտք է ասել, որ անուանական մեծ քանակութեամբ բարեկամներ ճարուել են... բայց դրանց բարեկամութիւնը կարելի է միայն նուէրներով պահպանել, որ մենք չենք ուզում: Մենք կարծում ենք, որ անհրաժեշտ է ընտրութիւն անել համակրութիւն ցոյց տուողների մէջ 1) ընտրել այնպիսիներին, որոնք իրենց շահով կապուած են մեզ հետ. 2) չընտրել այնպիսիներին, որոնք յեղափոխական գիտակցութիւն չունենալով, ինչ-ինչ դիտումներով մտնում են մեր շարքերը. 3) ընտրել միայն այնպիսիներին, որոնք յեղափոխական են համոզմունքով եւ նրանց յեղափոխական լինելուն լուրջ շարժառիթներ կան. եւ 4) բացառութիւն կազմել այն օտարների վերաբերմամբ, որոնց նոյնիսկ առերես բարեկամութիւնը անհրաժեշտ է մեր գոյութիւնը պահպանելու եւ սուրհանդակային գործի համար: Մեր այժմեան բարեկամներից աչքի են ընկնում ....(5):

«Մեր կարծիքը Կովկասեան Խնդրի վերաբերմամբ.- մենք տեսնում ենք, որ Կովկասեան Խնդիրն եւս շինծու եւ արհեստական մի երեւոյթ չէ, այլ ունի իր լուրջ շարժառիթները: Եւ մենք կարծում ենք, որ կովկասեան գործը, եթէ նոյնիսկ մեզ եւ Ռուսաստանի կանակական մարմիններին ցանկալի էլ չլինի, անհնարին է կանգնեցնել. մեր կարծիքով այդպիսի շարժումը ունի իւր ստիպողական պահանջը, ուրեմն եւ հարկաւոր է: Բայց միեւնոյն ժամանակ ցոյց տուինք անցողակի կերպով, որ այստեղ եւս յեղափոխութիւնը ունի իր լուրջ պատճառները, անհրաժեշտ է [շեշտել?] որ նա խելացնոր մարդկանց ագիտացիա չէ, այլ մի բնական երեւոյթ, որ առաջ է եկել տաճկական ծանր ու անտանելի ռեժիմից: Բացի դրանից այստեղինը մի նոր երեւոյթ չէ, այլ ունի իւր անցեալը ներկուած հարիւր հազարների արիւնով, սրբագործուած հազար ու հազար նահատակների ձեռքով. մի դաւաճանութիւն կը լինէր, թէ՛ մեր եւ թէ ձեր կողմից չճանաչել երկուսի էլ՝ Կովկասի եւ Տաճկաստանի գործունէութիւնը: Իսկ եթէ ճանաչուեց, պարտաւոր է ուժեղը թոյլին օգնել: Այստեղ կայ Հայկական Հարց. իսկ եթէ «հայկականը» դուր չի գալիս, հաշուեցէք մի հէլոտ դասակարգի հարց, որին պարտական են օգնել, եթէ ոչ հայը, այլ գոնէ իսկական մարդը, որը թէկուզ ազգային գաղափարներն էլ ընդունելու չլինի:

«Վերջացնելով մեր խօսքը, մնում է մեզ ցանկալ Ձեզ, որ արիւնով ժողովրդի բախտը տնօրինելու մեծ ու պատասխանատու գործի հետ չխաղաք. յաջողութի՛ւն, որ կարողանաք մարդկային առողջ դատողութեան ամբողջ թափով՝ ծրագրել եւ հարթել դէպի Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան իտէալը առաջնորդող ուղին»:

11ՐԴ ՆԻՍՏ (28 Փետր., առաւօտ)

Նախագահում է Վռամեան։

Բացակայ են՝ Սաֆօ եւ Մալումեան (վերջինս հիւանդութեան պատճառով)։

Կարդացւում է Սասուն-Մուշ շրջանի զեկուցման շարունակութիւնը։

Քննութեան են ենթարկւում հետեւեալ կէտերը՝ քրտերի խնդիրը, զինման հարցը եւ յեղափոխական գործունէութեան խնդիրը։ Այս վերջինի վերաբերմամբ Անդրանիկի եւ ուրիշների կողմից նկատողութիւններ են լինում, որ յեղափոխական գործերի մասին զեկուցագրողի տեղեկութիւնները պակասաւոր են եւ տեղ-տեղ կան նոյնիսկ սխալներ։ Տեղեկագրի առաջին տետրակը կարդացւում է մինչեւ վերջը, երկրորդ տետրակը, որի մէջ աշխարհագրական եւ վիճակագրական տեղեկութիւններն էին զետեղուած, յանձնւում է ընկ. Ռոստոմին, որ հաշուէ թիւերը եւ մի ամփոփ զեկուցում տայ ժողովին այդ շրջանի ժողովրդի վիճակագրական ընդհանուր դրութեան մասին։

Տեղեկագրի առաջին մասի ընթերցումից յետոյ տեղի են ունենում մի շարք լրացուցիչ հարցեր եւ ուղղումներ, որից յետոյ ժողովը փակւում է ժամը 1ին։

12ՐԴ ՆԻՍՏ (28 Փետր., երեկոյ)

Կարդացւում է Սասուն-Մուշի շրջանի տեղեկագրի շարունակութիւնը՝ կազմակերպական եւ դրամական մասը։

Նախագահ.— *Ի նկատի ունենալով որ շրջանի ժողովուրդի տնտեսական դրութիւնը մեզ առանձնապէս հետաքրքրում է, առաջարկում եմ այդ հարցի շուրջը խօսել մանրամասնօրէն։*

Ռոստոմ.— *Առաջարկում եմ՝ անսիստեմ վիճաբանութեան ու հարցերին վերջ տալու համար, այժմ եւեթ զբաղուիլ այդ բազմաթիւ հարցերին մօտենալու համար որոշ սիստեմ մշակելու խնդրով։*

Ստեփանեան.— *Յանձնենք մի յանձնախումբի, պարտաւորեցնելով, որ որ նա Վասպուրականի, Սասունի եւ Մուշի տեղեկագրերի հիման վրայ՝ ընդհանուր զեկուցում ներկայացնէ ժողովին։*

Իսահակեան.— *Ինչո՞ւ քրտերը հայ գիւղացու ամբողջ կայքն ու գոյքը չեն իւրացնում, քանի որ նրանք այնքան ամենազօր են։*

Սեպուհ.— *Սրանից 40–50 տարի առաջ տաճիկ կառավարութիւնը համարեա թէ գոյութիւն չունէր. ներքին գաւառների, մանաւանդ Մուշի, Բաղէշի կուսակալութեանց մէջ, ժողովուրդը կառավարւում էր տէրբէյիներով եւ քիւրտ աղաներով։ Իւրաքանչիւր աղա ունէր մի քանի հայ գիւղեր. նա հայ գիւղացու գլխի տէրն էր, հայից շարունակ ստանում էր նրա արմտիքի տասանորդը եւ բաժինը ամէն մի եկամուտէն, ինչպէս բուրդ, գառ եւն. հայը նոյնիսկ իւր աղջիկը ամուսնացնելու համար՝ մինչեւ աղայի կամքը չառնէր, իրաւունք չունէր որեւէ դրական քայլ առնելու։ Աղան ուզած ժամանակը կարող էր իւր հային ծախել։ Եթէ մի ուրիշ ցեղի քիւրտ աղայի հային կեղեքէր կամ թալանէր, սրա աղան ալ անմիջապէս կը գնար եւ թալանող քրտի հային կը թալանէր փոխադարձաբար։ Այս վիճակը շարունակւում էր մինչեւ յեղափոխութեան օրերը. այժմ էլ տեղ տեղ կատարւում է այդ բանը. օրինակ բաղարանցի աշիրը Սասնոյ սարերը բարձրանալիս, սարի ստորոտում գտնուած հայ գիւղերից իւր ֆախիրութիւնն է ստանում։*

Ռոստոմ.— *Ընկ. Իսահակեանի դրած հարցը պարզելու համար, հարկ եմ համարում յիշեցնել, որ Տաճկահայաստանը առաջներում կառավարւում էր խոշոր տէրէբէյիների՝ աւատական իշխանների ձեռքով։ Կենտրոնական իշխանութիւնը գոհանում էր միայն որոշ տուրք վերցնելով տէրէբէյիներից, թողնելով երկրի ներքին կառավարութիւնը ամբողջապէս նրանց վրայ։ Եթէ չեմ սխալւում, 40ական թուականներից կենտրոնական իշխանութիւնը կռիւ յայտարարեց տէրէբէյիներին, եւ օգտուելով նրանց ներքին հակառակութիւններից, յաջողեց ընկճել վերջինների զօրութիւնը։ Այժմեան քիւրտ ցեղապետները, որոնց ձեռքին են գտնւում այս կամ այն շրջանի հայ գիւղերը, բեկորներ են նախկին աւատական իշխանութեան։ Նրանք, ինչպէս եւ իրենց նախնիքը, պաշտպանում էին իրենց շրջանի հայերին, միւսների յարձակումներից եւ իբր փոխարինութիւն՝ հովանաւորութեան համար կեղեքում էին նրանց աշխատանքը։ Ուրեմն իրենց սեփական շահերի համար՝ եկամուտի յարաճուն աղբիւրը նրանք պէտք է պահպանեն եւ ոչ թէ ոչնչացնեն միանգամից։*

Ժողովը բազմաթիւ հարցեր յարոյց Տարօնի ժողո-

վըրդի տնտեսական վիճակի, յեղափոխական ոգու եւ կազմակերպական-ռազմական դրութեան մասին։ Բոլոր հարցումներին պատասխանում էին գլխաւորաբար Անդրանիկը եւ մասամբ Սեպուհն ու Մուրատը։ Ընդհանուր առմամբ, թէ՛ տեղեկագրի եւ թէ Անդրանիկի տուած տեղեկութիւնների հիման վրայ, ժողովը ամբողջական գաղափար է կազմում Սասուն-Մուշի շրջանի Դաշնակցութեան կազմի գործերի վերաբերմամբ։

13ՐԴ ՆԻՍՏ (1 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։

Ներկայ են պատգամաւոր։

Բացակայ են՝ Ստեփանեան, ...(5)։

Ընկ. Ստեփանեանի բացակայութեան պատճառով՝ նախընթաց ժողովի արձանագրութիւնները չեն կարդացւում եւ ժողովը անցնում է ընկ. Զարդարեանի կազմած արձանագրութեան, որը հաստատւում է մի քանի ուղղումներով։

Ռոստոմ.— Նախորդ ժողովներում զանազան անճիշդ արտայայտութիւններ են եղել Արեւելեան Բիւրոյի գործունէութեան մասին, որ եւ անցել է արձանագրութեանց մէջ։ Խնդրում եմ արձանագրել, որ Բիւրոյի ներկայացուցիչը այդ արտայայտութիւններին խիստ եւեթ բացատրութիւնը չէ տալիս այն պատճառով՝ որ այդ հարցերի քննութիւնը համարում է վաղաժամ։

Նախագահ.— Օրակարգին անցնելուց առաջ կարդում է այն նամակը, որ համաձայն Ընդհանուր ժողովի առաջին նիստում կայացած որոշման՝ ուղղուած էր Աւստրիական Սոցիալիստական Կուսակցութեանը՝ արտայայտելու ժողովի համակրանքը աւստրիական ընկերներին եւ առաջարկելու նրանց 500 քրօն, ընտրողական ագիտացիայի համար։

Ժողովը հաւանութիւն է տալիս նամակին։

Նախագահը կարդում է մի հեռագիր Բալկանի Կենտրոնական Կոմիտէից, որով նրանք խնդրում են անմիջապէս ուղարկել 5000 Ֆրանկ, զինուորական դպրոցի գործի համար։

Անդրանիկ բացատրում է այդ փողը ուղարկելու կարեւորութիւնը։ Ըստ երեւոյթին տաճիկ կառավարութիւնը բողոքներ է յարուցել դպրոցի դէմ եւ բուլղարական կառավարութիւնը խնդիրը ծածկելու համար ստիպում է դպրոցը տեղափոխել մի այլ տեղ։

Ռոստոմ առաջարկում է հարցի քննութիւնը յանձնել մի յանձնաժողովի։

Զաւրեան եւ Մաշուր, նկատելով խնդրի կարեւորութիւնը, առաջարկում են խնդրի քննութեամբ զբաղուել հենց այստեղ։

Մինասեան.— Այդ հարցի կարգադրութիւնը պէտք է թողնել Արեւմտեան Բիւրոյի եւ Բալկանեան Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչներին։ Հարցը անյետաձգելի կարեւորութիւն ունի, եւ եթէ այդ հարցը թողնենք Ընդհանուր ժողովի երկարաձիգ քննութեանը՝ դպրոցի գործը կարող է վտանգուել։

Վռամեան.— Ընդհանուր ժողովի գումարելուց յետոյ, բոլոր մարմինները լուծուած են. չկայ Արեւմտեան Բիւրոն եւ այլ մարմիններ, հետեւաբար այդ հարցի քննութեան համար Ընդհանուր ժողովը պէտք է ընտրէ մի ժամանակաւոր Գործադիր Մարմին՝ որ կ'ացնի գործի քննութեան։

Նախագահը հերքում է Վռամեանի տեսակէտը, առարկելով, որ եթէ Բիւրոները՝ Ընդհանուր ժողովի գումարած ատենը լուծուած համարուեն, պէտք էր լուծուած համարուէին օրինակ եւ Կ. Կոմիտէներն, որ կը նշանակէր կանգնեցնել ամբողջ Կազմակերպութեան գործերը։

Զարդարեան, առարկելով նախագահին՝ յայտնում է, թէ Բիւրոների եւ Կ. Կոմիտէների մէջ տարբերութիւն կայ. Բիւրոները ընտրւում են Ընդհանուր ժողովից, իսկ Կ. Կոմիտէները՝ իրենց շրջաններից, հետեւաբար Ընդհանուր ժողովի գումարման ատեն Կ. Կոմիտէները լուծելու մասին խօսք անգամ լինել չէ կարող։

Ռոստոմ հերքում է Վռամեանի տեսակէտը եւ առաջարկում գործի քննութիւնը թողնել համապատասխան մարմիններին։

Զոփուրեան.— Այդ հարցը Ընդհանուր ժողովում քննութեան ենթարկուել կարող է միայն ըստ էութեան, եւ այդ դէպքում կարող է հարց ծագել առհասարակ զինուորական դպրոց ունենալու կարեւորութեան մասին։ Բայց որովհետեւ հարցը այս ձեւով չէ դրւում՝ դրա քննութիւնն էլ դուրս պէտք է հանել մեր այսօրուայ զբաղմունքից։

Սեպուհ.— Արդէն Արեւմտեան Բիւրոն եւ Բալկանեան Կենտրոնական Կոմիտէն մի ձեռնարկ են արել, որ 45-48 հազար ծախք է նստել, եւ այսօր այդ դպրոցը պահանջում է 5000 Ֆրանկ. Թող ձեռնարկող մարմինները իրենց պատասխանատուութեամբ այդ դրամը տան։ Ըստ էութեան գործի մասին կը խօսենք այն ժամանակ, երբ Բալկանեան Կ. Կոմիտէն այդ մասին իւր զեկուցումը կը կարդայ։

Վռամեան պնդում է իւր նախկին կարծիքի վրայ։

Ջեյլանեան միանում է Վռամեանի կարծիքին եւ առաջարկում է ընթացիկ կարեւոր գործերի համար ընտրել Ընդհանուր ժողովի կողմից լիազօրութիւն ունեցող մի յանձնաժողով։

Ժողովը մերժում է ընկ. Վռամեանի առաջարկը. բացի դրանից, որոշում է, որ դրամի հարցի քննութիւնը պէտք է դուրս հանել ժողովի այսօրուայ զբաղմունքներից։

Նախագահ.— Անցնում ենք օրակարգին, Սասուն-Մուշի տեղեկագրի քննութեան։

Վռամեան խնդրում է ընկ. Անդրանիկին հանգամանօրէն բացատրել հայ-քրդական յարաբերութիւնները, Մուշ-Սասունի շրջանում։

Շահխաթունեան.— Կարելի՞ է արդեօք ենթադրել, որ Մուշ-Սասունի շրջանում դրութիւնը այնպիսին է, որ եթէ Կազմակերպութիւնը չուզենայ էլ ընդհարում յառաջացնել՝ այդ ընդհարումները կը յառաջանան։

Խախակեան խնդրում է բացատրել քիւրտ աշիրէթների եւ ցեղերի ներքին ստրուկտուրան [կառոյցը] եւ իրաւական յարաբերութիւնները։

Ռոստոմ ուզում է իմանալ, թէ ի՞նչպէս է Սասունի շրջանի դրութիւնը ռազմական տեսակէտից։

Նախագահը դասաւորում է հարցերը՝ առաջարկելով ընկ. Անդրանիկին պատասխանել։

Անդրանիկ.— Զանազան բարեկամ աղաներ, որոնց իւրաքանչիւրը մի քանի հազար հրացանաւոր ունի, ասել են, թէ իրենք ստիպուած՝ առերես պէտք է դուրս գան հայերի դէմ. սակայն հրացան կ'արձակեն դէպի հայերը առանց գնդակների։ Այդ առաջարկը ռազմական նկատումներով չէ ընդունուել։ Ինքը երբեք հաւատ չունի քիւրտերի վրայ՝ իբրեւ բարեկամների։ Նրանց անկեղծութեան վրայ եւս չէ հաւատում։ Նրանց մերձեցման փորձերը համարում է իբրեւ վախի արտայայտութիւն եւ մի միջոց, որ հայերը նրանց ճանապարհները չկտրեն։ Անհատ քրտեր կան, որոնք, իբրաւ է, օգնում են, բայց այդ օգնութիւնը միայն վարձատրութիւնից է կախուած։ Իւր ճանաչած քիւրտ ցեղերի մէջ (Տիգրանակերտից մինչեւ Պարսկաստանի սահմանը գտնուող քրտերի մէջ) 150 հազարի չափ զէնք կըրողներ կը լինեն, որոնց մէջ 30 հազարը համիտիէ են։ Քրտերից զինական պարագաներ առնուել են վարձատրութեամբ։ Քրտերը իւր դէմ դաւադրութիւն են կազմել, դաւադիրները պատժուել են. սրանց գլխաւորը սպանուած է, իսկ մնացեալները գիւղից դուրս են արուել։ Դրանք մեր ամենալաւ բարեկամներն են եղել...։ Բարեկամութիւնը միմիայն մեր ուժի, մեր ազդած վախի ազդեցութեան տակ է եղել։ Դրանց հետ բարեկամութիւն երբեք չէ կարելի։ Վերջին ժամանակները Մուսա Բէգի տղայ Ալի Բէգ անունով մի քիւրտ ցանկացել է գնալ Սասուն պաշտպանելու, սակայն այդ առաջարկը վայելուչ պատրուակներով մերժուել է։ Նրա ազգականն էլ այժմ Գէորգ Չաւուշի հետ է, բայց ինքը չէ հաւատում այդ բարեկամութեան։ Այդպէս է Կազմակերպութեան եւ քրտերի յարաբերութիւնը։ Գալով երկու ժողովուրդի յարաբերութեանը, գտնում եմ այն՝ անբարեացակամ. չկայ ոչ ցեղական եւ ոչ կրօնական մերձեցում. իսկ տնտեսական-քաղաքական հողի վրայ՝ այդ մերձեցումը անհնարին է ներկայ կառավարական ռեժիմի տակ։ Երբ նրանք կարող են ազատ թալնել, սպաննել, առեւանգել՝ ինչո՞ւ պէտք է միանան իրենց զոհերի հետ։ Համերաշխութեան պրոպագանդը այդպիսի պայմաններում մի կարեւոր ազդակ չէ հանդիսանում, որովհետեւ դրան հակադրւում է կառավարութեան պրոպագանդը։ Քրտերը մեզ ասում են. «Դուք ասում էք, թէ ձեր գործը բոլորի համար է, բոլորի բարեկեցութիւնը աչքի առաջ ունէք, իսկ կառավարութիւնը ասում է, թէ դուք ուզում էք բոլոր հողերը ձեռք ձգել եւ ձեր իշխանութիւնը հաստատել»։ Եթէ կառավարութիւնը փոքր ինչ սանձահարէ քրտերին՝ նրանց տրամադրութիւնը դէպի մեզ անպայման կը բարելաւուի, որովհետեւ կրօնական հակառակութիւնը ինքնըստինքեան կարեւոր գործօն չէ մեր յարաբերութիւնների մէջ. քրտերը շատ էլ կրօնամոլ մահմետական չեն եւ շատ էլ բան չեն հասկանում այդ կրօնից։

Ռոստոմ.— Մենք քրտերին վստահել չենք կարող, իբրեւ լիակատար բարեկամների. բայց եթէ հարկաւոր ուժը ունենանք, ի՞նչ չափով մենք կարող ենք յոյս ունենալ քրտերի ակտիւ [գործօն] աջակցութեան կամ պասսիւ [կրաւորական] ձեռնպահութեան վրայ։

Անդրանիկ.— Վստահօրէն այդ հարցին պատասխանել չէ կարելի. փաստը այն է, որ երբ կառավարութեան կողմից Սասունի վրայ գալու հրաւէրը եղաւ, մեզ վրայ ոչ միայն հեռաւոր քրտերը եկան, որոնց մենք բնաւ չէինք ճանաչում, եւ որոնց հետ յարաբերութիւն չէինք ունեցել, այլեւ մեր երէկուայ զինակիրն ու օգնողը։ Եթէ հնար լինի մեր քարուքանդ ժողովուրդին պահպանել եւ նրա ներկայ թշուառութիւնները փոքր ինչ ամոքել եւ յեղափոխական գործը կանոնաւոր հիմքերի վրայ դնել, այն ժամանակ գուցէ կարելի լինի որեւէ դրական հետեւանքի հասնել։ Ապա Անդրանիկը բացատրում է, թէ ի՞նչ սիստեմով է տարուել Տաճկահայաստան հայդուկներ ուղարկելը եւ թէ որքա՛ն կորստաբեր է եղել այդ սիստեմը Կազմակերպութեան համար։ Նրա կարծիքով պէտք էր մեծ ուժեր կենտրոնացնել մի վայրում եւ ոչ թէ այդքան փոքրիկ փոքրիկ խմբակներ (Խան, Վաղարշակ, Երկաթ, Նեւրուզ, Գայլ Վահան, Միհրան եւն.) կորստեան մատնել։

Նախագահը նկատում է, որ բանախօսը նիւթից շեղւում է։

Անդրանիկ.— Գալով Շահխաթունեանի եւ Ռոստոմի հարցին, պէտք է ասեմ, որ ընդհարումները վրէժի կամ տնտեսական հողի վրայ անխուսափելի են եւ աննախատեսելի։ Ընդհարում՝ 1904ի մտքով չէ կարող առաջանալ այն պարզ պատճառով, որ նիւթական ուժ չկայ ժողովուրդի մէջ։ Այնուհետեւ անցնելով 904ի կռիւների չարժառիթներին, հանգամանօրէն բացատրում է զօրանոցների շինութեան պատմութիւնը եւ կառավարութեան բռնած բացարձակ պրովոկատորական [գրգռիչ] ընթացքը։ Պատասխանելով յատկապէս զօրանոցի վերաբերեալ հարցերին, նա բացատրում է, որ Սասնոյ շրջանի քրտերից շատերը իրենք հակառակ էին Սասնոյ զօրանոցների կառուցմանը, որովհետեւ վախենում էին, որ զօրքերի կենտրոնացումը Սասունում կարող էր վատ անդրադառնալ իրենց ազատութեան վրայ. զօրքը կարող է միջամտել իրենց ցեղական խնդիրներին եւն.։

Վահագն.— Հնարաւոր չէ՞ արդեօք քրտերին որեւէ միջոցով գրգռել կառավարութեան դէմ։

Սեպուհ.— Քիւրտերը բաժանւում են աշիրէթների եւ ռայաների. աշիրէթների հետ հաստատուն բարեկամութիւնը անհնարին է. մինչեւ նրանք կառավարութեանէն զինաթափ չլինեն կամ չհալածուեն, նրանց կառավարութեան դէմ գրգռել չէ կարելի։

Անդրանիկ.— Եթէ որեւէ միջոցով հնարաւորութիւն էլ լինի, այս կամ այն քիւրտ ցեղը գրգռել կառավարութեան դէմ, դա գործնական նշանակութիւն ունենալ չէ կարող մեզ համար, որովհետեւ այդ գըրգռումը ընդհանուր նշանակութիւն չէ կարող ունենալ՝ քրտերի ցեղական թշնամութիւնների պատճառով. կառավարութեան դէմ եղած մի քիւրտ ցեղի դէմ կը միանան կառավարութեան հետ այդ ցեղի թշնամի ցեղերը եւ նրա ըմբոստացումը կ'անդամալուծեն։

Բարսեղեան.— Արդեօք երկրագործ քիւրտերի բարեկամութեա՞ն եւս չենք կարող վստահ լինել։

Անդրանիկ.— Ամենավատ եւ մեզ թշնամի քրտերը հենց դաշտի մէջ գտնուած երկրագործ քրտերն են։

Ջեյլանեան.— Եթէ հայերը իրենց բոլոր ուժը այժմ դարձնեն ոչ թէ կառավարութեան, այլ հենց այդ քըր-

տերի դէմ, որոնք ամէն տեղ մեզ թշնամի տարր են հանդիսանում, ի՞նչ կը լինի դրա հետեւանքը եւ ի՞նչպէս կ'անդրադառնայ այդ բանը կառավարութեան դէպի մեզ ունեցած քաղաքականութեան վրայ:

Անդրանիկ.— *Մինչեւ այժմ էլ մեր կռիւների 20%ը քրդերի դէմ է եղել. առաջ կռիւը սկսուել է քրդերի հետ եւ կառավարութիւնն էլ նրանց օգնութեան է հասել: Եթէ մենք այսօր արդէն պաշտօնապէս դարձնենք մեր զէնքերը դէպի քիւրտերը, մեր դատը կը կորցնէ իր քաղաքական բնոյթը, կը նկատուի իբրեւ ցեղական կռիւ եւ միւս կողմից էլ կառավարութիւնից ոչինչ չենք շահիր, ինչպէս եւ մինչեւ հիմա չենք շահեր, երբ անուղղակի ստիպուած ենք եղել քրդերի հետ ընդհարուելու:*

Մուրատ.— *Շահխաթունեանի այն հարցին, որ եթէ յեղափոխական ձեռնարկներ չանենք Տաճկահայաստանում, արդեօք այնտեղ խաղաղութիւնը կը վերականգնի՞ թէ ոչ՝ կը պատասխանեմ ահա թէ ինչ: Անցեալներում քիւրտը միշտ յեղափոխականներից կամ այն վայրերից ուր յեղափոխականներ են եղել՝ խոյս է տուել: Միւս կողմից էլ ժողովուրդը, եթէ վճռենք էլ բոլոր ձեռնարկները դադրեցնել, չի հաշտուելու, որովհետեւ արդէն դանակը ոսկրին է հասել: Դառնալով Ռոստոմի այն հարցին, թէ կարելի՞ է վստահել մեր ժողովուրդի տրամադրութեանը՝ նոր ձեռնարկներ անելու, պատասխանում եմ, որ անպայման կարելի է, եթէ գործը խելացի հիմունքների վրայ դրուի եւ եթէ գործի գլուխ անցնեն այնպիսի մարդիկ, որոնք Երկրի տեղական պայմաններին եւ ժողովուրդի հոգեբանութեան ծանօթ են:*

Ժողովը օրակարգի Ա. մասի Բ. կէտը սպառած է համարում:

Նիստը փակւում է:

14ՐԴ ՆԻՍՏ (1 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան:
Ներկայ են պատգամաւոր:

Նախագահը *ժողովի հայեցողութեան է ենթարկում մի քանի ընթացիկ հարցեր. 1) Ստացած տեղեկութիւնների հիման վրայ, առանց նախնական հրաւէրի ճանապարհ է ընկել ընկ. Սաքօն: Նախագահը խնդրում է ժողովում նրան ընդունելու մասին որոշում կայացնել:*

Զաւրեան.— *Ժողովը մի անգամ որոշել է, որ միայն 7 ընկերներ կարելի է հրաւիրել յայտնի [ձայնի ?] իրաւունքով. այդ որոշումը մեզ արժել է մի քանի ժամ. նորից դրան դառնալ չէ կարելի: Միակ ելքն այն է, որ այժմ եւեթ կազմենք խորհրդատու ձայնով հրաւիրելիք ընկերների ցուցակը եւ նրա մէջ անցկացնենք ընկերոջ:*

Ռոստոմ.— *Եթէ Սաքօն այստեղ գալիս է ոչ իբրեւ պատգամաւոր, ապա մենք նրան կ'ընդունենք իբրեւ ընկեր՝ ձայնի իրաւունքով:*

Զաւրեան.— *Բողոքում եմ Ռոստոմի առաջարկի դէմ:*

Վռամեան.— *Օրակարգից դուրս գտնուող իւրաքանչիւր առաջարկ կարող է ժողովը քննութեան առնել միայն այն ժամանակ, երբ այդ առաջարկը ստորագրուած է առնուազն 10 ընկերոջ կողմից: Ներկայ առաջարկը՝ Սաքոյին ժողովում ձայն տալու մասին, ըստ ձեւի զարտուղութիւն է:*

Անդրանիկ.— *Այդ հարցը այժմ դնելը աւելորդ է, պէտք է սպասել մինչեւ գալը կամ հրաւիրուած ընկերներից պատասխան ստանալը:*

Ջելալեան.— *Այժմ եւեթ պէտք է որոշ դիրք բռնել դէպի Սաքօն, իբրեւ ընկերոջ՝ որ առանց ժողովի հրաւէրին գալիս է այստեղ. այլապէս մենք ապագային շատ անախորժ դրութեան մէջ կ'ընկնենք:*

Մաշուր.— *Բաւական է որքան դաշնակցական ժողովներին ընտանեկան բնաւորութիւն տուինք: Անձնաւորութիւնների մասին չխօսենք եւ ոչ էլ զգացումներ յարուցանելու տեղիք կայ: Ինչ որ մի անգամ որոշուած է, պէտք է այնպէս էլ մնայ. այլապէս մենք դադարում ենք լուրջ ժողով լինելուց:*

Սեպուհ.— *Սաքոյին պէտք է ընդունել ձայնի իրաւունքով, իբրեւ մեր վաստակաւոր ընկերոջը: Այդ պէտք է անենք թէկուզ հենց նրան յարգելու համար:*

Նախագահը *խօսելով Սեպուհի դէմ, չեշտում է, թէ չպէտք է սկզբունքն ու կանոնաւորութիւնը ստորադասել, որքան [ալ որ] հարցի ենթակայ ընկերները յարգելի լինեն:*

Անդրանիկ *պնդում է դարձեալ, թէ այսօր այդ հարցը դնելն աւելորդ է, քանի որ նա՝ Սաքօն, դեռ չէ եկել եւ դեռ չգիտենք էլ, թէ արդեօք նա իբրեւ պատգամաւո՞ր է գալիս թէ ոչ:*

Խաժակեան *միանում է նախագահի կարծիքին եւ գտնում, որ ընկ. Սաքոյին համակրանք յայտնել կարելի է շատ ձեւերով, բայց ոչ կազմակերպական սատարումները [կանոնադրութիւնը] խախտելով:*

Սեպուհ.— *Ես չեմ ուզում իմ խօսքերով ընկերների զգացմունքը շարժել. կանոնները հաստատողը մենք ենք եւ համաձայն կանոնների կարող ենք 10 հոգու ստորագրութեամբ այդ առաջարկը մտցնել օրակարգի մէջ, քննութեան համար:*

Մուրատ *սկզբունքով համաձայն է Մալումեանին եւ ուրիշներին հետ, սակայն գտնում է, որ Սաքոյի համար պէտք է բացառութիւն կազմել:*

Զաւրեան.— *Սաքօն եթէ գայ ոչ իբրեւ պատգամաւոր, ընդունել նրան խորհրդատու ձայնով եւ եթէ մեր հրաւիրած ընկերներից մէկն ու մէկը չգայ՝ ընդունել Սաքոյին չեկողի տեղը, ձայնի իրաւունքով:*

Անդրանիկ, Շահխաթունեան *առաջարկում են յետաձգել հարցի քննութիւնը մինչեւ Սաքոյի գալը:*

Ժողովը մերժում է երկու առաջարկներն էլ եւ հարցը թողնում է տակաւ:

Նախագահը *քննութեան է առաջարկում խորհրդատու ձայնով ընկերներ հրաւիրելու հարցը:*

Խաժակեան.— *Խորհրդակցական ձայնով ընկերներ հրաւիրելու հարցը պէտք է հերթից հանել եւ այդ մասին որոշումներ կայացնել միայն իւրաքանչիւր կոնկրէտ [շօշափելի, յատուկ] հարցի առթիւ:*

Շահխաթունեան, Զօփուրեան *անյարմար են գտնում Խաժակեանի առաջարկը, պատճառաբանելով որ հրաւիրելիք ընկերները հեռու են եւ պէտք է այժմ եւեթ նրանց հրաւիրել, որպէսզի նրանք ժամանակին հասնեն:*

Ռոստոմ, Զօփուրեան *առաջարկում են սպասել մինչեւ հրաւիրուած ընկերների գալը:*

Անդրանիկ *իր բողոքն է յայտնում, որ դիւանը ոչ մի որոշում չէ կայացնում չեկած պատգամաւորներին հրաւիրելու համար: — Մեր այս խառնակ պայմաններում Ընդհանուր ժողովը իր այս պակասաւոր կազմի պատճառով՝ պէտք է ամէն կողմից յարձակման ենթարկուի:*

Նախագահը *բացատրում է, որ պատգամաւորների չգալուն համար պատասխանատու են իրենք պատգամաւորները, քանի որ դիւանը արել է ինչ որ կարող էր անել եւ ինչ որ պարտաւոր էր անել:*

Ժողովը այս հարցը եւս տակաւ թողուց:

Նախագահը *առաջարկում է ընտրել յանձնախումբեր* ա) *հաշիւները քննելու,* բ) *Սասունի համար տեղեկագիր–ամփոփ կազմելու,* գ) *Վասպուրականի համար տեղեկագիր–ամփոփ կազմելու, հիմնուած տեղեկագրերի վիճակագրական տեղեկութիւնների վրայ:*

Անդրանիկ *առաջարկում է, որ իւրաքանչիւր մարմնի հաշիւները քննելու համար ընտրուած յանձնախումբի մէջ մտնեն նոյն մարմնի ներկայացուցիչները:*

Ժողովը որոշում է, որ հաշուական յանձնախումբի մէջ մտնեն կազմակերպական շրջանների ներկայացուցիչները եւ ընտրում է այդ յանձնախումբի համար հետեւեալ անձերին՝ Ստեփանեան, Անդրանիկ, Իշխան, Գիւլխանդանեան(7), Ջելալեան, Մինասեան:

Նիստը փակւում է:

15ՐԴ ՆԻՍՏ (2 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Վռամեան:
Ներկայ են ժողովական:
Բացակայ են՝ Սաֆօ, Իշխան, Վահագն, Ստեփան:

Նախագահը *առաջարկեց ի նկատի ունենալ նախորդ ժողովների որոշումների համաձայն՝ Ծովափի եւ Լեռնավայրի ներկայացուցիչների խնդիրը:*

Կարծիքների փոխանակութիւնից յետոյ, որոշուեց Ծովափի ներկայացուցչին տալ միայն խորհրդակցական ձայն, մինչեւ նրա տեղեկագրի մասին յանձնաժողովը կը հաղորդէր քննութեան արդիւնքը, իսկ Լեռնավայրի ներկայացուցչին յայտնել, որ նա իր թղթերը ներկայացնէ դիւանին:

Ապա ժողովը անցաւ օրակարգի: Ընկ. Մալումեան ներկայացրեց Արեւմտեան Բիւրոյի տեղեկագիրը (1904–1906):

Մալումեան նախապէս ցոյց տալով մի այսպիսի բարդ եւ պատասխանատու գործի հետ կապուած ահագին դժուարութիւնները, անցաւ տեղեկագրի էական կէտերին:

ա) **Արեւմտեան Բիւրոյի եւ Խմբագրական կազմը.**-- Բիւրոյի Ընդհանուր Ժողովից ընտրուած անդամներն էին՝ Ահարոնեան, Ռոստոմ եւ Մալումեան [Ակնունի]: Եւրոպական պրոպագանդի համար ընտրուած էին՝ Մ. Յովհաննէսեան [Վարանդեան] եւ Յ. Լորիս Մելիքեան: Դրամական հաշուապահական գործերի համար հրաւիրուեց, 1904ին, Գալֆայեան (8): Մարը (9) սկսեց աշխատել 1905 թուի Մայիսից: Սրանցից Ահարոնեան, Ռոստոմ (1905 Սեպ.), Յովհաննիսեան (1906 Մարտին) գնացին Կովկաս, այնտեղի խմբագրական եւ պինական գործերի համար: Իսկ Լորիս Մելիքեան հեռացաւ Պետերբուրգ (1905 Փետ.), անձնական գործերով: Այսպիսով Բիւրո-Խմբագրութեան մէջ մնացին միայն երեք հոգի: Գործը աւելի յաջողութեամբ յառաջ տանելու համար՝ մի քանի անգամ դիմում եղաւ Արեւելեան Բիւրոյին, նոր ընկերների համար. բայց տրամադրելի ուժերի չգոյութեան պատճառով արդիւնք չունեցաւ:

բ) **Բիւրոյի գործողութիւնները** խիստ բազմատեսակ են.-- Մարմինների հետ, յարաբերութիւն արտաքին աշխարհի հետ, շրջաբերականներ Մարմիններին, Ընդհանուր Ժողովի որոշումների իրագործումը, կազմակերպական եւ հաշուական կնճռոտ խնդիրներ, Երկրի մարմինների հետ մշտական յարաբերութեան պահպանումը, Բիւրոյի եւ Խմբագրութեանը ներքին գործերը՝ կազմակերպական ձեռնարկներ, տպագրական--հրատարակչական գործեր, պրոպագանդ եւն.:

գ) **«Դրօշակ»ի հրատարակութիւնը.**-- Խմբագրութիւնն աշխատել է գործը կանոնաւորել: Աւելի արդիւնաւոր դարձնելու համար, չնայելով աշխատող անձերի սակաւութեան, որոշուեց «Դրօշակ»ը ամիսը երկու անգամ հրատարակել, սկսած 1905ի Նոյեմբերից: Դրա նպատակն էր աւելի յաճախ յարաբերութեան մէջ լինել ընթերցող խաւերի հետ եւ զարկ տալ յեղափոխական գաղափարների տարածման: Սակայն Հոկտեմբերեան Մանիֆէսթը թոյլ տուեց Կովկասի ընկերներին այնտեղ մի թերթ հիմնելու, որը իր վրայ էր առնում կովկասեան հարցերի ուսումնասիրութիւնը և այդ հիմք տուեց «Դրօշակ»ը նորից ամսական դարձնելու: «Դրօշակ»ի բովանդակութեան վերաբերմամբ՝ Խմբագրութիւնը մնաց խիստ հաւատարիմ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներին և չմտաւ վիճեալ խնդիրների մէջ, կազմակերպական շարքերում նոր բարդութիւններ չառաջացնելու համար: Այդ դիրքը, ինչպէս երեւում է, ընդունուեց ընդհանուր գոհունակութեամբ կազմակերպութեան շրջաններում: «Դրօշակ»ը 1904ին տպւում էր 3000 օրինակ, 1906ին այդ թիւը արդէն հասնում էր 12.500ի: «Դրօշակ»ին մասնակցել են, բացի ընկերներից, եւրոպացի մի խումբ բարեկամներ, արտայայտելով իրենց կարծիքները Հայոց Հարցի մասին, ինչպէս Պրէսանսէ, Միլիօ, Քիար, Լորիա, Ֆրապան, Լոմբրօզօ, Րակկա, Բօլիօ եւն.: Խմբագրութիւնը վճռական կերպով դէմ է եղել օրգանի էջերում պոլեմիկ [բանավէճ] սկսել, եւ ստացուեց դրա համար ընկերների ջերմ հաւանութիւնը:

դ) **Հրատարակութիւններ.**— Գիրքերը եւ բրօշիւրները, որոնք լոյս են տեսել Երրորդ Ընդհանուր Ժողովից յետոյ (հայերէն, թուրքերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով) հետեւեալներն են. 1) Հայրենիքի գաղափարը, Մ. Վարանդեան. 2) Կազմակերպական կանոններ. 3) Դէպի կռիւ, Է. Ակնունի. 4) Յեղափոխականներ, Ս. Նիրվանեան. 5) Նախագիծ Կովկասեան գործունէութեան. 6) «Փատվիլի ցարիզմա» [ռուսերէն գրուած], Վ. Արարատսկի. 7) Les tueries de Bakou [Պաքուի ջարդերը], Ա. Արափի. 8) Յեղափոխական Դաշն. 9) Հ. Յ. Դ. Երրորդ Ընդհանուր Ժողովի Ատենագրութիւնը. 10) Կոչ Մահմետականներին (թուրքերէն). 11) Les Plaies du Caucase [Կովկասեան վէրքերը], Է. Ակնունի. 12) Ազատութեան ճանապարհին, Ղարիբ, դ. գրքոյկ. 13) Մեծ մարդասպանի դէմ (դատավարութիւն). 14) Վիտոշի Բալէն, Վտարանդի. 15) Յեղափոխականի մտքերը, Քր. Միքայէլեան. 16) Հայորդիները, Սիամանթօ. 17) Սասուն--Մուշի կռիւները. 18) Հայկական տանջանքները և Եւրոպան, Բերնշտէյն. 19) Մարտական հրահանգներ, Անդրանիկ. 20) Միացէք. կոչ Թուրքիայի բոլոր ազգերին (թուրքերէն). 21)

Թիւրքական բանտերը, Մար. 22) Քաղաքական կուսակցութիւնները Ռուսաստանում, Արարատսկի. 23) Հայաստանը եւ Եւրոպան, Գ. Բրանդէս:

Պատրաստւում է մեր յեղափոխական հերոսների եւ գործողների կենսագրականը «Դէպի պանդէոն» անունով, ինչպէս մի աշխատութիւն կովկասեան վերջին դէպքերի մասին, նաեւ օտար յեղափոխականների կենսագրականները՝ բրօշիւրային ձեւով հրատարակելու համար: Տարածուած գրքերի եւ բրօշիւրների քանակը հասնում է 80 հազարի: Եւրոպական լեզուներով բրօշիւրներ՝ մօտ 20 հազար («Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութեան» հրատարակութիւն). հրատարակուած են մեծ քանակութեամբ հերոսների պատկերներ եւ յեղափոխական նկարներ: «Pro Armenia»ն խմբագրուելով հանրածանօթ հայասէր ֆրանսիացիների ձեռքով, այդ օրգանը մատուցանում է գնահատելի ծառայութիւն մեր դատին: Համաձայն Խորհուրդի որոշման, ձեռնարկուեց նոյնպէս մի թերթի հրատարակութեան Լոնդոնում, անգլերէն լեզուով, որի մի համարը միայն լոյս տեսաւ: Յիշեալ քաղաքում հիմնուեցաւ մի «օֆիս» պրոպագանդի գործին նպաստելու համար. տարաբախտաբար գործը տեւողական չեղաւ (սրա մանրամասնութիւնները թողնուեց Եւրոպական Պրոպագանդի տեղեկագրին): Հռովմում լոյս տեսնող իտալերէն «L'Italia all Estero» թերթի մէջ կարեւոր տեղ պիտի գրաւէ Հայկական Հարցը: Այդ օրգանը նպաստի դիմում է արել Արեւմտեան Բիւրոյին:

ե) **Պրոպագանդա.**-- Գործը մամուլից դուրս եկաւ և դրուեց աւելի լայն հողի վրայ, հասնելով պարլամենտներին, միջ-պարլամենտական կոնգրէսներին [խորհրդաժողովներ, համագումարներ]: Հայոց Հարցը Լահէի Ժողովի առաջ տանելու համար դիմումներ են եղել Ռուզվելթին եւ եւրոպական մի քանի երկիրների կառավարութիւններին: Տեղեկութիւններ կան, որ Միացեալ Նահանգների նախագահը, հակառակ իւր ձեւական բացասութեան, մտադիր է մեր հարցով զբաղուել: Յիշատակուեցաւ թէ ինչպէս Հռովմի ամերիկեան հիւպատոսը եւ մի ամերիկացի խմբագիր, Ժընեւ գալով, յայտնել են Բիւրոյին, թէ նախագահը տրամադիր է քայլեր առնել եւ հարկաւոր է միայն ազդեցիկ բարեկամի միջոցով ազդել: Բերուած տեղեկութիւններից երեւաց, որ Ամերիկայի նախագահը յանձնարարել է Պոլսոյ դեսպանին մի տեղեկագիր պատրաստել Հայոց Հարցի մասին, մանրամասն կերպով: Այդ տեղեկագիրը երեւի պիտի ծառայէ իբր նիւթ Լահէի դիմումին: Առաջ բերելով Պարիզ եւ Լոնդոն եղած դիմումները եւ կաբինետներին [դահլիճներ] ուղարկուած մեմորանդումները [յուշագրեր], զեկուցանողը յայտնում է թէ Հայկական Խնդիրը շատ արծարծուած է, նպաստաւոր հող ունի եւ միայն յարմար մոմենտի [պահի] է սպասում, նոր քայլեր առնելու համար:

զ) **Միջ-կուսակցային համերաշխութեան խնդիր.**-- Բիւրոն այդ մտքով կարեւոր քայլեր է արել: Յարաբերութիւններ մշակելով սոցիալիստ-յեղափոխականների և ֆինլանդացիների հետ՝ նրանց հետ միասին յաջողել է կազմակերպել միջկուսակցային մի կոնգրէս Պարիզում (1904), կազմուած 12 կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից, եւ մի երկրորդը՝ Ժընեւում, 1905ին: Այս երկու կոնգրէսների որոշումները տպուած են «Դրօշակ»ում (№ 12/1904 եւ 5/1905): Յիշում է նմանապէս որ կազմուեց Միջկուսակցային Բիւրօ, Ժընեւի մէջ, հայ, ֆին, լեհ P.P.S. եւ վրացիների կուսակցութիւններից, որոնք ապա իրենց գործունէութիւնը փոխադրեցին Ռուսաստան: Այդ ուղղութեամբ գործելը եղել է Խմբագրութեան գլխաւոր տեսակէտներից մէկը:

է) **Համերաշխութեան առաջարկներ.**-- Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների եւ վանական խմբերի անընդհատ եւ վնասակար կռիւներին վերջ տալու անհրաժեշտութիւնը՝ յառաջ է բերել համերաշխութեան որոշ տրամադրութիւն շրջանների մէջ, Ամերիկա, Բալկան, Պարսկաստան եւն.: Այդ համերաշխութեան գործին Արեւմտեան Բիւրոն զարկ է տուել իւր շրջաբերականներով եւ արած քայլերով: Հնչակեան Կուսակցութեան Կենտրոնի կողմից պաշտօնական դիմում է եղել Բիւրոյին՝ համերաշխ գործունէութեան համար: Դիմումի լրջութեան երաշխաւորութիւն կարելի է համարել նրա ներկայի վարիչ Մուրատի անունը: Այդ դիմումին Բիւրոն պատասխանել է սկզբունքային համաձայնութեամբ, եւ մասնաւոր վայրերի համերաշխ գործունէութեան կոչով, որի արդիւնաւոր հետեւութիւնն է Պարսկաստանում կայացած մասնակի հաշտութիւնը: Բայց ի նկատի ունենալով Երրորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումը հնչակեանների նկատմամբ, այս խնդրին վերջնական լուծումը ըսպասւում է ներկայ Ընդհանուր Ժողովից:

ը) **Օսմանեան կառավարութեան դէմ կռուող տարրերի** միջեւ համերաշխութիւն մտցնելու համար, փորձեր եղած են հայ, թուրք, մակեդոնացի, բուլղար, սերբ եւ հերսեգոնացի խմբերի շրջանում: Այդ նպատակով ժողովներ են տեղի ունեցել «Դրօշակ»ի խմբագրութեան նախաձեռնութեամբ եւ երկար վիճաբանութիւններից յետոյ, որոշուել է այդ գործին հիմք դնել՝ կազմելով միտինգ Ժընեւում եւ Պարիզում: Համերաշխութեան գործում մի քանի որոշումներ են եղել, -- բողոքել ազգային ներքին թշնամութիւնների դէմ, միատեղ կռիւ սկսել՝ ընդդէմ ռեժիմի [վարչակարգ], պահանջել ինքնավարութիւն Հայաստանի եւ Մակեդոնիայի համար եւ պարլամենտական ռեժիմ՝ օսմանեան բոլոր տարրերի օգտին: Բանակցութիւններ են սկսուած մահմետական գործողների հետ: Յաջողուել է գտնել անհատ թուրքեր, որոնք Դաշնակցութեան դրօշի տակ մտնելով, գործելու պատրաստականութիւն են յայտնել: Յիշատակուեց փաստեր:

թ) **Զէնքի գործը.**-- Բիւրոն ամէն հնարաւոր միջոց գործ է դրել Կովկասին զէնքեր հայթայթելու: Այդ նպատակով Բրուսել են գնացել ընկերներ՝ Անդրանիկ, Յովնան եւ Վահրամ, Պարիզ՝ ընկեր Խաչատուրը: Գնել են 239 ատրճանակ (Մաւզեր եւ Պարաբելում) եւ 58.000 փամփուշտ: Ընկեր Գարոյի միջոցով գնուել է 240 հազար փամփուշտի գնդակի պատեան: Առաքումը կատարուած է գլխաւորապէս ծովային գծով, գաղտնի ճանապարհներով: Յիշում է նմանապէս վանական առեւտրական տների եւ յեղափոխական կուսակցութիւնների առաջարկները՝ զէնք անց կացնելու Բալկանի, Պարսից ծոցի եւ Սեւ ծովի նաւահանգիստների վրայով: Զեկուցանողը յիշում է պայթուցիկ--հրանիւթի քանակը, որ պատրաստի գտնւում է (մօտ 300 կիլօ) Սոֆիայում եւ Աթէնքի պահեստում:

ժ) **Վասպուրականին նոր տեսակի զէնք** հայթայթելու համար, ծրագրուած է, Անդրանիկի առաջարկով, 150.000 ֆրանքի մի գնում, բաժանելով գումարը Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոների ու Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի վրայ: Ձեռք է բերուած թրքական նոր հրացանի մոտելը: Այդ ծրագրի մանրամասները առաջարկւում է Ժողովի յատուկ ուշադրութեան: Այդ առիթով զեկուցանողը յիշատակում է եւ այն՝ որ Բիւրոն ի նկատի առնելով Անդրանիկի առաջարկը, համաձայնութեան է գալիս հիմնելու զինավարժական դպրոց, Բուլղարիայում (որի մանրամասնութիւններին կարելի է ծանօթանալ Բալկանեան Կ. Կոմիտէի տեղեկագրից):

ժա) **Երկիրը ուսումնասիրելու** համար, համաձայն Ընդհանուր Ժողովի որոշման, որոշ քայլեր արուեց. Բիւրոն այդ նպատակով բանակցութեան մէջ մտաւ Պրոֆէսօր Ռակկայի հետ Թրքահայաստան ճանապարհորդելու համար, հայթայթելով ամբողջ ծախքը, սակայն այդ ձեռնարկը չյաջողուեց: 1905ին, Կովկասեան ընդհարումների միջոցին, այնտեղ ուղարկուեց մի յատուկ եւրոպացի թղթակից, Բերդրան, յանձնարարուած Ժորեսի կողմից, նրա վրայ պարտք դնելով Եւրոպային ներկայացնել հայկական դէպքերի իսկական պատկերը: Նրա աշխատութիւնը դեռ լոյս չէ տեսել: Զեկուցանողը յայտնեց, որ Բերդրան չարդարացրեց իր վրայ դրած յոյսերը: Յիշատակելով մի քանի այլ դիմումներ, Թիւրքաց Հայաստան թղթակից ուսումնասիրող ուղարկելու մասին, զեկուցանողը կանգ առաւ այն տեսակցութեան վըրայ, որ տեղի ունեցաւ Ժընեւում, Խմբագրութեան անդամների եւ Վասպուրականի ծանօթ միսիոնար Ռայնոլտսի միջեւ: Ռայնոլտսը յայտնեց, թէ՛ իր եւ թէ հանրածանօթ Զէյմս Բրայսի կողմից, թէ հայկական յեղափոխութիւնը կորստաբեր կարող է լինել հայերի համար, որովհետեւ Եւրոպան այժմ անկարող է օգնել, ուստի պէտք է շարժումը առ այժմս կանգնեցնել: Այն հարցին թէ «կարո՞ղ էք երաշխաւորել որ ժողովուրդի դրութիւնը չի վատթարանար, եթէ յեղափոխութիւնը կանգ առնէ», Ռայնոլտս պատասխանում է թէ «անկարող է պատասխանել այդ հարցին եւ թէ դրութիւնը կարող է հաւանօրէն աւելի վատանալ»: Ռայնոլտսը իւր խօսակցութեան մէջ, ի միջի այլոց յայտնում է, որ հայ յեղափոխութիւնը Երկրում ունեցել է բարոյակրթական մեծ ազդեցութիւն եւ չնայելով ժողովրդեան թշուառ ու ճնշուած դրութեան, յեղափոխական գործը պահում է նրանց աչքում իւր հըմայքը եւ մեծ ազդեցութիւն ունի ժողովրդական խաւերի վրայ: Զէյմս Բրայս Ռայնոլտսին յանձնարարել է մանրամասն տեղեկութիւն պատրաստել Հայաստանի մասին եւ ուղարկել իրեն, իբրեւ նիւթ Անգլիոյ ապագայ միջամտութեան համար:

ժբ) **Երկրի հետ յարաբերութիւն** պահպանելու խնդրում Արեւմտեան Բիւրոն նպաստաւոր դրութեան մէջ չէ, բայց եւ այնպէս Բիւրոն կարողացել է յարաբերութիւն պահպանել Վասպուրականի, Սասուն--Մուշի, Տրապիզոնի, Պոլսի հետ: Սեբաստիոյ հետ չէ կարողացել պահպանել մարմին չլինելու պատճառով: Զեկուցման մէջ յիշատակուած էին Երկրի կարիքների մանրամասները: Նպաստներ ուղարկուած էին, Երկիր՝ մօտ 35.000 ֆրանք, ֆրանսական հիւպատոսների միջոցով, Շամի եւ Սասուն--Մուշի ընկերներին 3 նուագ՝ 10.000 ֆր., Աքիայի բանտարկեալներին՝ 1000 ֆրանք. վճռըւած էր 8000 ֆր. ուղարկել ի նպաստ բանտարկեալների, բայց ճանապարհների փակ լինելու պատճառով մնում է անկատար: Նպաստներ տրուած են նմանապէս այլ կուսակցութիւնների եւ անձանց, -- 1000 ֆրանք՝ ռուսաց. դեմոկրատների Ժընեւի օրգան «Իսկրա»յի խմբագրութեան՝ փոխարինաբար, 1000 ֆր.՝ «Պոտեմկին»ի կռիւներին, 200 ֆր. լեհացիներին, 1000 ֆր. «Humanité» թերթին, Ցուցական Մարմնի որոշման համաձայն՝ բանտարկուած Ժորեսի քրոջը՝ ապրուստ երկու տարի, 500 ֆր. Ժորեսին եւ այլն:

ժգ) **Փոխադրութեան գործը.**-- Թէ՛ հրատարակութիւնների եւ թէ զէնքի փոխադրութեան գործը դրուած է բաւական կանոնաւորութեան մէջ, փոխադրելով ծրարները, Մարսէյլից, Բաթումի վրայով Կովկաս. փորձուած է ուղարկել նաեւ Օդեսայի վրայով, բայց մեծ մասամբ անյաջող: Առաջարկել են գիծ բանալ Աւստրիայի վրայով, բայց սա էլ ունի իր դժուարութիւնները: Պարսից կառավարութեան յարուցած արգելքը՝ «Դրօշակ»ի եւ մեր այլ հրատարակութիւնների դէմ, մեծամեծ դժուարութիւններ է յառաջ բերում: Զեկուցանողը հաղորդեց թէ ի՛նչ դիմումներ են եղել պարսից կառավարութեան այդ անտեղի արգելքը վերացնելու համար:

ժդ) **Ինտելիգենտ [մտաւորական] ուժերի խնդիրը,** համաձայն վերջին Ընդհանուր Ժողովի յայտնած ցանկութեան, ուշադրութեան է առնուած Բիւրոյի կողմից: Տարաբախտաբար տաճկահայ ոեւէ ընկեր յանձն չի առել Երկիր գնալ: Հայ--թրքական ընդհարումների ընթացքում՝ Բիւրոյի ջանքերով եւ հաշուով մօտ 10—12 երիտասարդ ուղարկուած է Կովկաս իբր պրոպագանդիստ եւ իբրեւ ղեկավար ուժեր: Նրանց մի քանիսը իբրեւ ուսանողներ վերադարձան, անախորժ տպաւորութիւն թողնելով ուսանողութեան վրայ: Զեկուցման մէջ յիշուեցին գնացողների անունները:

ժե) **Հաշուական--դրամական.**-- Չնայելով Բիւրոյի յաճախակի դիմումներին եւ շրջաբերականներին, որ Մարմինները կանոնաւոր հաշիւ ուղարկեն, նրանց մեծագոյն մասը այդ չէ արել եւ այդ պատճառով՝ Բիւրոն անկարող է եղել պատրաստել Կազմակերպութեան հաշուական—դրամական ընդհանուր պատկերը: Այդ փաստի վրայ է հրաւիրում Ժողովի յատուկ ուշադրութիւնը: Բիւրօ--Խմբագրութեան հաշիւները պահուած են բաւարար կերպով, կանոնաւոր մատեանների մէջ, յատկապէս դրա համար հրաւիրուած գանձապահ--հաշուապահի ձեռքով: Բիւրոյի երեք տարուայ հաշիւները (1904--1906) տպագրուած են, եւ դրա հետ՝ երեք տարուայ հաշուեկշիռը առանձին: Տպագրուած տախտակները ներկայացւում են Ժողովին, ծանօթանալու համար մանրամասնութիւններին: Կարդացւում է երեք տարուայ հաշուեկշիռը մանրամասն: Զեկուցանողը Ժողովի ուշքն է հրաւիրում այն փաստի վրայ, որ «Դրօշակ»ի բաժնեգինը շատ քիչ մուտք է տուել եւ այդ այն պատճառով, որ Մարմինները չեն ուղարկում հաւաքած գումարները: Միայն «Դրօշակ»ը պիտի տար Խմբագրութեան աւելի քան 30 հազար ֆրանք (12.600 օրինակ, 3ական ֆրանք) մինչդեռ չէ ստացուել դրա տասներորդ մասն անգամ:

ժզ) **Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրօ.**-- Մի քանի խօսքով շեշտելով սրա կարեւորութիւնը, զեկուցանողը յայտնեց հետեւեալը.-- Յիշեալ բիւրոն 1905ի Յունիսին դիմեց «Դրօշակ»ի Խմբագրութեան մի նամակով, որը տպուած է «Դրօշակ»ի այդ ամսի համարում, հարցնելով թէ Դաշնակցութիւնը յարե՞լ է արդեօք Սոցիալիստական Միջազգային Կոնգրէսի որոշումներին, որին պատասխանուեց համաձայնութեամբ. պատասխանը տպուած է «Դրօշակ»ի նոյն համարում: Սոցիալիստական Բիւրոյի վերաբերմունքը դէպի Դաշնակցութիւնը շատ նպաստաւոր է. պահպանում է մշտական յարաբերութիւն եւ հարկաւոր ժամանակը բողոք է բարձրացնում հայերի դէմ եղած ճնշումների առիթով, համաձայն մեր դիմումներին: Այս առիթով զեկուցանողը յիշատակեց մի տգեղ վարմունք որ իրենց թոյլ են տուել «հայ սոցիալիստ» անունը կրող մի քանի անձինք: Նրանք մի նամակով դիմում են Բրիւսելի Բիւրոյին եւ յայտնելով թէ

Դաշնակցութիւնը սոցիալիստական մարմին չէ, խնդրում են չլսել նրա դիմումներին եւ բողոք չբարձրացնել նրա անունից, ինչպէս այդ եղաւ Բագուի առաջին կոտորածի առիթով: Այդ անվայել վարմունքի հեղինակները յոյս են ունեցել, որ եղած նամակները գաղտնի կը մնան: Բայց Սոցիալիստական Բիւրոն հրապարակ հանեց այդ, խիստ յանդիմանութեամբ:

ժէ) **Շվէյցարիայի վերաբերմունքը.**-- Հայկական շարժման նկատմամբ, նոյնիսկ կառավարական շրջաններում գոյութիւն ունի մեծ համակրութիւն, որի իբր շօշափելի ապացոյց կարող է ծառայել Սուլթանի մահափորձի առթիւ շվէյցարական կառավարութեան ցոյց տըրւած վերաբերմունքը: Սուլթանի կողմից դիմում է եղել Շվէյցարիային՝ հեռացնել Ժընեւից հայ յեղափոխականներին, եւ «Դրօշակ»ը դադրեցնել: Այդ դիմումը մերժուել է շնորհիւ մեր մի քանի ազդեցիկ բարեկամների եւ այն հանգամանքի, որ Հելվէտիան Հանրապետութեան մէջ դէպի հայերը եղած համակրանքը շատ զօրեղ է:

ժը) **Խմբագրատան մասին.**-- Յիշուեց խմբագրատան աշխատողների քանակը եւ նրանց կբաղմունքը. յիշատակուեց ի միջի այլոց եւ ծախսուած գումարը: Բիւրոյի եւ Խմբագրութեան անդամները ստանում են Կազմակերպութեան միջոցներից ամսական 150 ֆրանք: Խմբագրատունը ունի իր գրաշարները եւ տպարան, ինչպէս եւ էքսպեդիսիոնը [առաքման սպասարկութիւն]:

Թողնելով մանրամասները վիճաբանութիւններին, ընկեր Մալումեան վերջացրեց իր տեղեկագիրը, շեշտելով որ մեր Հարցի պրոպագանդը Եւրոպայում դրուած է հաստատ հողի վրայ, որ Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան յարաբերութիւնները թէ՛ մամուլի, թէ՛ պարլամենտական եւ թէ սոցիալիստական գործողների հետ բարեկամական է ու սերտ, եւ մեր ժողովուրդի շարժումը նկատուած է իբրեւ մարդկային եւ միջազգային մի արդար եւ կենդանի դատ: «Եթէ մենք, Արեւմտեան Բիւրոյի շրջանում գործող ընկերներս, անկարող եղանք աւելին անելու, այդ չպէտք է վերագրել սիստեմի սխալին, այլ մեր անձնական թուլութեան: Եւ եօթ տարուայ աշխատանքից յետոյ՝ վճռած լինելով հեռանալ Արեւմտեան Բիւրոյից եւ «Դրօշակ»ի Խմբագրութիւնից, ես խորապէս համոզուած եմ, որ մեզանից յետոյ եկող ընկերները շատ աւելի կ'անեն, քանի որ հողը պատրաստ է, եթէ դնեն գործի մէջ կամք եւ աշխատանք»:

Նախագահը կարդաց Աւստրիայի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանուորական Կուսակցութեան պատասխանը, որ հետեւեալն է.

Վիեննա 2/3, 07

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կոմիտէին

«Թանկագին ընկերներ,

«Շնորհակալութեամբ հաստատում ենք, որ ընտրողական ֆոնդի համար ստացել ենք 500 քրոնը եւ սրտագին անդրադարձնում ենք հայոց պրոլետարիատի եղբայրական ողջոյնները: Միեւնոյն ժամանակ ցանկանում ենք Ձեր զբաղմունքներին եւ հայ պրոլետարիատի անձնազոհ ազատագրական ձգտումներին՝ ամենագեղեցիկ յաջողութիւն»:

Ընկերական բարեւներով՝
(Ստորագրութիւն)

16ՐԴ ՆԻՍՏ (2 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է Վռամեան:
Ներկայ են 19 ժողովական:

Կարդացւում է նախորդ նիստի արձանագրութիւնը եւ ընդունւում է որոշ փոփոխութիւններով: Ապա անցնում են օրակարգին, որ է Արեւմտեան Բիւրոյի տեղեկագրի առթիւ վիճաբանութիւնները:

Նախագահը *առաջարկում է ընկ. Մալումեանին, տեղեկագրի նիւթը, որոշ մասերի բաժանել, որպէսզի կարելի լինի այդ կարգով մօտենալ խնդիրներին:*

Մալումեան *առաջ է բերում տեղեկագրի բովանդակութեան կարգը եւ պատրաստակամութիւն յայտնում լսել առարկութիւնները եւ տալ հարկ եղած պարզաբանութիւնները:*

ա) Բիւրոյի եւ խմբագրութեան կազմը.

Մաշուր.— *Ի՞նչպէս է որ խմբագրական-բիւրոյական կողմից հեռանում են մի քանի կարեւոր ուժեր եւ գործը էլի լաւ է գնում, ինչպէս նկարագրում է ընկ. Մալումեան:*

Զարդարեան.— *Քանի որ Արեւմտեան Բիւրոյի կազմը քայքայուած էր, բնական է, թէ բողոքել կարող էին այդ մասին շրջանային մարմինները, ուստի լաւ չէ՞ր լինի, որ Բիւրոն դիմէր մարմիններու խորհրդակցութեանը:*

Ջելալեան.— *Երբ Ժընեւի մէջ Բիւրոյի անդամներէն մնացել էր մի միայն մէկը, արդեօք Պատասխանատու Մարմինները եւ Արեւելեան Բիւրոն ի՞նչ խորհեցան անել: Ռոստոմը եւ Մ. Յովհաննէսեանը անդամ լինելով Բիւրոյի կազմին, ինչո՞ւ կ'երթան Կովկաս մասնակցելու կիսապաշտօնական օրգանին՝ կազմալուծելով Արեւելեան Բիւրոն:*

Վռամեան.— *Տեղեկագիրը գոհացուցիչ կարելի է համարել, բայց Արեւմտեան Բիւրոն իբրեւ ընդարձակ իրաւունքի եւ պարտքի սահմաններով օժտուած մարմին, մի մեծ սխալ է գործել, երբ անոր մի մասը թողել է իրեն յանձնուած պատասխանատու գործը եւ անցել Կովկաս՝ այլ գործի մասնակցելու: Այս ընթացքը կը հակասէ Կանոնագրութեան 90րդ յօդուածին(10). ուստի պէտք էր նախ կազմը ամբողջացնել գործի կանոնաւորութեան համար: Անոնց այս ընթացքին իբր արդիւնք մի քանի շրջաններ անկազմ կը մնան, ինչպէս Կիլիկիա, Եգիպտոս: Մի քանի կարեւոր գործեր անփութութեան են մատնուած, ինչպէս Աթէնքի հրանիւթերու խնդիրը, Բալկանեան շրջանը իւր հանրածանօթ Վարդոյի խնդրով: Յանցաւոր անհոգութիւն է Երկրի գործերը երեսի վրայ թողած՝ Կովկաս երթալ. նախ պէտք էր կազմը լրացնել:*

Մալումեան.— *Ճշմարիտ է եւ անհերքելի, որ մի այդպիսի պատասխանատու գործ վարելու համար աւելի մեծ թուով մարդիկ էին հարկաւոր: Ընկերները*

Կովկաս գնալով մի արդարացումն ունեն, — այնտեղ կային ստիպողական պահանջներ: (Խօսքը ուղղելով Ջելալեանին եւ Վռամեանին) Ճիշդ են ձեր առարկութիւնները. նկատի ունեցէք միայն, որ բացառիկ հանգամանքներ ստիպեցին մեր ընկերներին թողնել Ժընեւը եւ գնալ մի ուրիշ շրջան: Երբ վճռուեց Կովկասում մի օրգան հիմնել, Ահարոնեանը գնաց այնտեղ. զինական եւ այլ գործերի համար Ռոստոմը գնաց Կովկաս: Ապա Թիֆլիսի ընկերները կարիք ունեցան Մ. Յովհաննէսեանին կանչելու: Մեզ մնում էր յոյսը դնել մընացեալների հաւաքական ուժի վրայ եւ առաջ տանել գործը՝ նրանց հետ միասին: Պակասը լրացնելը իսկապէս շատ ցանկալի էր, բայց անիրականալի: Յեղափոխական կեանքի մէջ անխուսափելի են այդօրինակ հանգամանքներ. նոյն երեւոյթը տեղի է ունեցել 1898ին եւ 1903ին, երբ Բիւրոների մէջ մնացել էին մէկ կամ երկու հոգի: Բիւրոյի վերակազմութեան ցանկութիւնը պարզապէս ունայն ցանկութիւն էր, քանի որ տրամադրելի ընկերներ չկային եւ մեր շրջանային մարմինները (Բալկան, Ամերիկա) իրենք էլ մեզանից էին մարդիկ խնդրում գործելու համար: Տեղի ունեցան կովկասեան ընդհարումները, եւ այդ հանգամանքը բնականաբար առաջ պիտի բերէր գործողների տեղափոխութիւն:

Ջելալեան.— *Երբ Արեւմտեան Բիւրոյի անդամները, բացի ընկ. Մալումեանէն, Կովկաս կ'երթան այս ու այն գործին, եւ մասնաւորապէս Ահարոնեան եւ Յովհաննէսեան թերթի մը խմբագրութեան գործը ստանձնելու, եւ այդպիսով կը կազմալուծեն Բիւրոն, որը խոշոր եւ ծանր պարտականութիւններ ունէր, օրինակ՝ Եւրոպական պրոպագանդան, «Դրօշակ»ը եւ շրջանի ամբողջ գործերը, կը հարցնեմ, — արդեօք «Դրօշակ» մը «Ալիք»ին քով երկրորդակա՞ն տեղ մը կը բռնէ, քանի որ առաջինը արդէն Կազմակերպութեան պաշտօնական օրգանն է, եւ կամ եւրոպական պրոպագանդան աւելի փո՞քր գործ մըն է քան «Ալիք»ը: Եւ երբ, այսպէս թէ այնպէս, առանց անսալու իրենց պաշտօնին ու պարտականութեանը, որ Ընդհանուր Ժողովը տուել էր, Կովկաս գնացին, ինչո՞ւ արդեօք իր ժամանակին չտեղեկագրուեցան շրջանի մարմիններուն ի գիտութիւն, կամ Պատասխանատու Մարմիններուն, որպէսզի պակասը լրացուէր: Եւ եթէ գոյութիւն ունենալէ դադրած էին նոյնպէս եւ Պատասխանատու Մարմինները, ինչո՞ւ չհետեւեցան Արեւելեան Բիւրոյի շրջանի ձեւին, որ անոր կազմալուծուած պահուն Ռայոնական ժողով կը գումարեն եւ կ'ընտրեն նորը: Արդ, եթէ կեանքը այսինչ կամ այնինչ գործի համար նոր հանգամանքներ կը ստեղծէ, իրաւական չէ՞ր որ Արեւմտեան Բիւրոն, առանց արհամարհելու իր շրջանը, դիմէր եւ իրողութիւնները պարզելով՝ հրաւիրէր որ հարկ եղածը կարգադրեն: Արդ, կ'առաջարկեմ որ Ժողովը նոր օրէնք անցընէ եւ իրաւունք տայ նաեւ Արեւմտեան Բիւրոյի շրջանին, որ այսուհետեւ, ինչպէս Արեւելեանը ի հարկին կ'ընտրէ իւր Բիւրոն, նոյնը ընէ եւ Արեւմտեանը:*

Զարդարեան.— *Մարմինները ինքնաբերաբար տեղեկութիւն չէին կարող ստանալ իրերու այդ դրութեան մասին, այլ Բիւրոյէն պէտք է տեղեկանային եւ հրաւիրուէին գործը կազմակերպելու:*

Միհրանեան.— *Արեւմտեան Բիւրոյի մարմինը կազմուած է իւր շրջանի եւ եւրոպական պրոպագանդայի կարիքներուն համեմատ. նրանց դերը որոշ էր, որի համար ընտրուած էին. ուստի մեղադրելի է անոնց հեռացումը, որովհետեւ ուրիշներուն հրաւիրումը այդ գործին համար անհամապատասխան կարող էր լինել, գործը աւելի կանոնաւոր կարելի էր տանել միմիայն այդ պաշտօնին համար ընտրուած մարդոց միջոցաւ: Այդ մարդոց պահանջը այդտեղ եւ ոչ թէ Կովկասում զգալի էր: Եւրոպայում ընդարձակ պահանջ կար գործելու: Այս ամէնը պէտք է ի նկատի առնել՝ ապագային նորանոր թերութիւններու մէջ չընկնելու համար:*

Զաւրեան.— *Արեւմտեան Բիւրոն ըստ էութեան եւ տարածութեան համապատասխանո՞ւմ է Արեւելեան Բիւրոյին եւ ո՞րն է նրա սահմանը:*

Նախագահ *եւ* Մալումեան *յիշեցնում են Բիւրոների իրաւասութեան եւ աշխարհագրական սահմանները՝ կանոնագրի համաձայն:*

Զաւրեան.— *Ընտրողները ո՞վքեր են:*

Ռոստոմ.— *Թէ՛ Արեւելեան եւ թէ Արեւմտեան Բիւրոների անդամները կ'ընտրուեն Ընդհանուր Ժողովից: (Խօսելով իր մասին եղած մեղադրանքի մասին ասում է). Համամիտ եմ որ Ընդհանուր Ժողովի դրած պարտականութիւնները՝ պարտաւորական են ինչպէս ամէնքին, այնպէս եւ ինձ համար. բայց այս երեւոյթը առաջին անգամը չէ որ տեղի է ունենում: 1898ին ընտրուած Բիւրոյի անդամները, հանգամանքների բերումով, համարեա բոլորն էլ հեռացան զանազան գործերով. այս ամէնը թէեւ անկանոն, բայց ոչ բոլորովին մեղադրելի պէտք է համարել: Ընդհակառակն ես առաւելութիւն եմ համարում Դաշնակցութեան այս անբիւրոկրատիկական [ոչ-գրասենեակային] ոգին, երբ ստիպիչ, անակնկալ հանգամանքների դրդմամբ՝ գործող ուժերը առանց կանոնի տառերին կապուելու, փոխադրւում են այնտեղ, ուր պէտք կայ: Ճակատագրական գործերը երբեմն փոփոխում են վըճիռները. հայ-թրքական ընդհարումները եւ կովկասեան կարեւոր գործերը շատերին խախտելով իրենց տեղերից՝ տարան գործի նոր վայրը:*

Միհրանեան.— *Ուր վտանգ կայ, պէտք է դիմել այնտեղ, բայց Բիւրօ մը իբր պատասխանատու, մանաւանդ եւրոպական ամենակարեւոր գործունէութեան համար, ստիպողաբար պիտի մնար իր վայրում: Այսպիսի մի գործ չէր կարելի մէկին թողնել եւ հեռանալ, սա անարդարանալի է: Եւրոպայում սկսուած է*

եւ շարունակւում է մի լայն գործունէութիւն, դադարեցնել այս գործունէութիւնը եւ ապագային նորից սկսելը շատ դժուարութիւնների հետ է կապուած:

Մուրատ.— *Ռոստոմի դրութիւնը Կովկասում շատ ծանր էր. ուրանալ այդ անկարելի է: «Ցառաջ»ի խմբագրատանը շատ մարդիկ կային, ուստի հարկ չկար Արեւմտեան Բիւրոյից մարդիկ քաշել Կովկաս. եղած դրական ուժերը բաւական շատ էին, որոնցմէ կարելի էր օգտուել Կովկասի գործունէութեան համար:*

Անդրանիկ.— *Երբ ընկեր Սիմոն եկաւ Եգիպտոս, Արեւելեան Բիւրոյէն նամակ եկաւ անոր Աթէնքի գործերը կարգադրելու համար, բայց նա չգնաց այնտեղ: Չէ կարելի արդարացնել Արեւմտեան Բիւրոն քայքայելով՝ Կովկաս գալը: Մեղադրելի է եւ այն, որ մտածուեցաւ «Դրօշակ»ը Կովկաս փոխադրել, որը նոյնիսկ Պարիզ փոխադրելը անկարելի էր ըստ Կանոնադրութեան: Կովկասում հրատարակուած «Ցառաջ» թերթին մօտ 30·000 ռուբլի է յատկացուած, չնայելով որ «Դրօշակ»ը գոյութիւն ունէր:*

Զօփուրեան.— *Ընկերների կողմից արտայայտուած մտքերը, թէ Արեւմտեան Բիւրոյի ընկերները մեղաւոր են իրենց պաշտօնավայրից հեռանալով, ես գտնում եմ բոլորովին անարդարանալի. Կազմակերպութիւնը, իւր Բիւրոներով եւ բոլոր միւս Մարմիններով՝ Ժողովրդի համար է եւ ոչ ընդհակառակը: Այն միջոցին երբ Արեւմտեան Բիւրոյի ընկերները, ամէն օր լուրեր են առնում մէկը միւսից սոսկալի թէ որտեղ ժողովուրդը կոտորւում է, հրդեհւում է, նրանք չէին կարող հանգիստ սրտով նստել Ժընեւում եւ նամակագրութեամբ կամ արեւմտեան պրոպագանդայով զբաղուել: Ընդհակառակը, նրանց պէտք էր նկատողութիւն անել այն դէպքում, եթէ նրանք այդ սոսկալի ժամանակը չգային Կովկաս: Ես կ'ասեմ, որ մենք պէտք է շնորհակալութիւն յայտնենք Արեւմտեան Բիւրոյի ընկերներին, որ նրանք շտապեցին այնտեղ ուր կենդանի գործը կաղում էր եւ ոչ թէ նրանց նկատողութիւններ անել:*

Ստեփանեան.— *Ընկերների մի մասը գնացել է գործի անհրաժեշտութիւնից ստիպուած, իսկ դրանցից մինը, Գարեգինը՝ իւր սեփական գործով*(11), *ուստի պէտք է դրանց իրարից որոշել եւ մեղադրելի համարել այն մէկին:*

Սեպուհ.— *Ճիշդ է որ Կովկասի հրատապ խնդիրները պատճառ եղան այդ հեռացումին, սակայն Երկիրը դարձեալ նոյն դժոխքն էր. պէտք էր Երկրի գործով էլ զբաղուել: Ընդունում եմ, որ Ռոստոմը Կովկասում իւր ուժերէն վեր է գործել. ես մեղադրում եմ միւս հեռացողներին:*

Զաւրեան.— *Զարմանում եմ, որ Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովի մէջ այսպիսի խօսակցութիւններ են տեղի ունենում: Ուժերը պէտք է դիմեն այնտեղ՝ ուր պէտք կայ, ինչպէս այդ պատահեց Սասունի դէպքերի առթիւ: Տխուր օրերին, եթէ Թուրքերի շարժումները չգայուէին, Կովկասն էլ մի Հայաստան կը դառնար: Չպէտք է մոռնալ, որ Կովկասը Հայաստանի նկատմամբ՝ իւր ունեցած աշխարհագրական դիրքով եւ գործի համար դրամ եւ ուժեր հայթայթելու առաւելակշռութեամբը՝ կարեւոր նշանակութիւն ունի, եւ եթէ թուլանար, գործը կարող էր քայքայուել: Այս պատճառով այդ առարկութիւնները անտեղի են: Գալով դրական ուժերի Կովկաս փոխադրուելուն, պէտք է ասեմ, որ Մուրատը, Սեպուհը եւ ուրիշները թէեւ լաւ կռուող ուժեր են, բայց ինչպէս նրանք, նոյնպէս ես եւ շատ ուրիշները, չենք կարող գնահատել դրա իսկական կարիքը: Ապացոյց՝ որ Թիֆլիսում յաճախ լսւում է թէ դրական ուժերի պակասը զգալի է խմբագրութեան մէջ:*

Անդրանիկ.— *Վիրաւորական է Երկրի համար Կովկասի տուած ուժերի եւ դրամի յիշեցնելը այսպէս յաճախակի:*

Նախագահ.— *Բժիշկը դրանով վիրաւորել չուզեց:*

Մուրատ.— *Մենք Արեւմտեան Բիւրոյին չենք դատապարտում. Բիւրոները մեզ համար ծնողներ են եղել. բայց այս նկատողութիւնները անում ենք, որ ապագային աւելի ենթարկուեն դիսցիպլինային [կարգապահութեան]:*

Զաւրեան.— *Ես իմ խօսքերով, ոչ ոքին, մանաւանդ Անդրանիկին վիրաւորել չեմ ցանկացել եւ խնդրում եմ ժողովականներից, որ հայերէնի մէջ ունեցած անհմտութիւնից ծագելիք հնարաւոր թիւրիմացութիւններից ազատ մնալու համար՝ թոյլ տրուի ինձ սրանից վերջը ռուսերէն խօսել:*

Ժամանակը լրացած լինելով, նախագահը նիստը փակում է:

17ՐԴ ՆԻՍՏ (4 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է Վռամեան:

Ներկայ են ժողովականն:

Նախագահը զեկուցանում է, որ եկել են ընկեր Մանուկ, Ծովափի շրջանից եւ քարտուղարութեան համար հրաւիրուած ընկերներից՝ Ասլան եւ Վալադ, նաեւ ընկ. Տաճատ(12):

Վիճաբանութեան առարկայ է դառնում ընկ. Տաճատի խնդիրը, թէ արդեօք նա հրաւիրուած է իբրեւ քարտուղար, խորհրդակցակա՞ն թէ վճռական ձայնով: Եւ որովհետեւ այդ մասին նախկին արձանագրութիւններում որոշակի բան չկար, ուստի խնդիրը դառնում է վիճաբանութեան եւ քուէարկութեան առարկայ:

Շահխաթունեան.— *Մենք վճռական ձայնի իրաւունքով հրաւիրել ենք 7 հոգի, որոնց մէջ ընկեր Տաճատը չկայ, իսկ եթէ այժմ հարց է բարձրանում նրան ձայն տալու մասին, ես առաջարկում եմ նրան ձայն տալու խնդիրը կապել քարտուղարների ձայն տալու խնդրի հետ եւ ձայն տալ բոլոր քարտուղարներին:*

Մանուկ.— *Քարտուղարների ձայն տալու խնդիրը պէտք է ոչ թէ այդպէս ընդհանուր կերպով դնել, այլ նայած նրանց յեղափոխական անցեալին. եւ եթէ նրանք Դաշնակցութեան համար որեւէ կարեւոր գործ կատարել են, այդ դէպքում միայն նրանց ձայն պիտի տալ:*

Մինասեան.— *Ամէն անգամ նոր նոր առաջարկներ են լինում, որոնք փոփոխում են Ժողովի որոշումները: Քարտուղարների խնդիրը տարբեր է եւ դուրս է Ժողովի զբաղումներից. իսկ Տաճատի հարցը այլ բան է եւ սրա վերաբերմամբ պիտի յատուկ որոշում անել:*

Իսահակեան.— *Ես հիմք չեմ գտնում, որ քարտուղարներին քուէի իրաւունք տրուի, ուստի եւ այդ մասին չեմ խօսում, բայց հիմք էլ չկայ նրանց խորհրդակցական ձայնի իրաւունքից զրկելու. նրանք մօտիկ ընկերներ են, ուստի պէտք է խօսեն եւ իրենց կարծիքները յայտնեն:*

Մուրատ.— *Ընկերները իրենք իրենց հակասում են. ընկ. Սաքոյի մասին խօսելիս, մենք որոշեցինք ոչ ոքի ձայն չտալ. իսկ այժմ նորից խնդիրներ են յարուցանում զանազան մարդկանց ձայն տալու: Իմ կարծիքով ոչ ոքի ձայն չպէտք է տալ, ոչ քարտուղարներին եւ ոչ ուրիշի, լինի այդ խորհրդակցական թէ քուէի:*

Անդրանիկ.— *Տաճատին հրաւիրելիս՝ նրա համաձայնութիւնը առնուած չէ քարտուղարութեան կամ այլ գործի համար. նա եկել է ձայն ունենալու իրաւունքի յոյսով. ուստի եւ նա, իբրեւ ընկեր, ձայն պիտի ունենայ:*

Մալումեան.— *Մեր հրաւիրած 7 ընկերներից 5ը դեռ չկան. այն օրը երբ մենք կը համոզուենք, որ այդ հնգից մէկն ու մէկը չի գալիս, նրա ձայնը կը տանք Տաճատին. իսկ այժմ նրան հրաւիրել Ժողովի, իբրեւ քարտուղար, խորհրդակցական ձայնով:*

Ջելալեան.— *Ես դէմ եմ ընկ. Տաճատին խորհրդակցական ձայն տալու, քանի որ մենք նրան յատկապէս հեռագրով կանչել ենք, իբրեւ մեզ հաւասար ընկեր. նա կարող է վիրաւորուել, եթէ նրան ընդունենք միայն խորհրդատու, ուստի ես առաջարկում եմ նրան հրաւիրել քուէի իրաւունքով:*

Նախագահը քուէարկութեան է դնում՝

ա. *Շահխաթունեանի առաջարկը. «Տաճատի ձայն տալու հարցը դնել բոլոր միւս ընկերների հարցի հետ, որոնց հրաւիրելու ենք խորհրդակցական ձայնով»: Ստացւում է 3 ձայն:*

բ. *Ռոստոմի առաջարկը. «Տաճատը հրաւիրուած է խորհրդակցական ձայնով, իսկ նրան ձայն տալու խնդիրը թողնել ապագային»: Ստացւում է 10 ձայն:*

գ. *«Տաճատին ձայն տալու հարցը կապել քարտուղարներին ձայն տալու հարցի հետ»: Ստացւում է 4 ձայն:*

Մալումեան դիւանի կողմից ներկայացնում է ընկ. Վալադի քարտուղարութեան հրաւիրելու մանրամասները: Ընկ. Վալադ ստանալով նախապատրաստական Ժողովի հրաւէրը, միւս երկու քարտուղարների նման անմիջապէս հեռագրով յայտնել է իւր համաձայնութիւնը, բայց հեռագիրը, որ ուղարկուած էր Օրդուխանի հասցէին «Պօստ»ի հիւրանոց, իր ժամանակին չէ հասել, որովհետեւ իր բնակարանը փոխել էր վերջերս. հեռագիրը այսչափ ուշանալուց վերջը երէկ է միայն ստացուել: Վալադը, տեսնելով որ իրեն չեն պատասխանում, այն ինչ իւր հետ հրաւիրուածները պատասխան ստանալով արդէն ճանապարհուել են, կարծել է թէ մի թիւրիմացութիւն է պատահել, ճանապարհուել է առանց հրաւէր ստանալու: Բայց այս հանգամանքը թող չճնշէ ժողովականներին, որովհետեւ Վալադը պատրաստ է վերադառնալ իւր տեղը, եթէ Ժողովը աւելորդ կը գտնի նրա ներկայութիւնը:

Մտքերի կարճ փոխանակութիւնից յետոյ, Նախագահը յայտնելով թէ երկու քարտուղար անկարող են գործը կանոնաւոր տանել, ուստի մի երրորդի պէտքը զգալի է, առաջարկում է Ժողովին, դրսից հրաւիրուած քարտուղարների թիւը բարձրացնել 2ից 3ի, եւ քուէարկութեամբ Վալադեանը ընդունւում է իբրեւ երրորդ քարտուղար:

Հինգ րոպէ ընդմիջում:

Կարդացւում են նախկին նիստերի արձանագրութիւնները:

Նախագահ.— *Օրակարգի նիւթն է՝ Արեւմտեան Բիւրոյի տեղեկագրի վերաբերեալ հարցումները եւ Բիւրոյի ներկայացուցչի պատասխանը:*

Իսահակեան.— *Մի քանի ընկերներ նկատում են, իբրեւ նշան մեր անտարբերութեան դէպի տաճկահայկական դատը, երբ մենք խնդիր չենք բարձրացնում, թէ ինչո՞ւ Արեւմտեան Բիւրոյի անդամները հեռացան Կովկաս, այնտեղ գործելու համար: Սա անտարբեր վերաբերումի նշան չէ, այլ ապացոյց, որ այնտեղի դէպքերը հրատապ էին եւ կարիքը այնքան մեծ, որ ընկերների Կովկաս գալը խիստ կարեւոր էր: Նրանց գործունէութիւնը Կովկասում մեծ նշանակութիւն ունէր նոյնիսկ Տաճկահայաստանի գործի համար: Բայց բանը նրանումն է, թէ ինչո՞ւ գնացողները իրենց չփոխարինեցին ուրիշներով, միթէ՞ մեր Կանոնադրութեան մէջ այդ մասին որեւէ բան չկայ ասած:*

Անդրանիկ.— *Եթէ մենք մի այդպիսի սիստեմ մտցնենք, որ ամէն մէկը կարողանայ հեռանալ իւր գործից եւ իրեն մի ուրիշով փոխարինել եւ այս բանը Կազմակերպական Կանոններով ալ հաստատենք, դա կը լինի վտանգաւոր բան, որովհետեւ այդ դէպքում ոչ միայն մեր Բիւրոները, այլեւ Կ. Կոմիտէներն ու այլ մարմինները հաստատուն կերպարանք չեն կարող ունենալ եւ շարունակ փոփոխութեան կ'ենթարկուեն:*

Մաշուր.— *Կարդում է Կազմակերպական Կանոններից այն յօդուածը, որով Բիւրոյի անդամները՝ հեռանալու դէպքում պարտաւոր են կազմը լրացնել հրաւիրուած ընկերներով:*

Զարդարեան.— *Ընդունելով հանդերձ, որ կովկասեան գործերը շատ կարեւոր էին եւ պահանջում էին ընկերների ներկայութիւնը այնտեղ, միեւնոյն ժամանակ ընդունում եմ, որ Արեւմտեան Բիւրոյի բոլոր գործերը մի անդամի վրայ ծանրացնելը ունեցել է իւր պակասաւոր հետեւանքները, ուստի ես մեր շրջանի կողմից բողոքում եմ դրա դէմ եւ առաջարկում, որ Ժողովը միջոցներու ձեռնարկէ, որպէսզի ապագայում չկրկնուեն նոյնպիսի երեւոյթներ:*

Սեպուհ.— *Ընկեր Իսահակեան շատ ճիշդ կերպով նկատեց, թէ կովկասեան գործերը շատ կարեւոր էին նոյնիսկ տաճկահայ դատի համար: Ես զարմանում եմ թէ ընկերները ինչո՞ւ չխօսեցին այդ հարցի մասին. այո՛, կովկասեան գործերը կարեւոր էին եւ ընկերները պէտք է գնային. բայց նրանք Կովկասում ամբողջապէս տեղական գործերով զբաղուեցին եւ Երկրի գործերը անուշադիր թողին: Ես բողոքում եմ:*

Մաշուր.— *Երբ կշիռքը մի կողմի վրայ է թեքւում, այնտեղ պէտք է կենտրոնացնել ուժերը: Ներկայ դէպքում ամենահրատապ պահանջը Կովկասումն*

էր. ուստի անհրաժեշտ էր ուժերը կենտրոնացնել Կովկասում. բայց ինչո՞ւ ընկերները չօգտագործեցին Կազմակերպական Կանոնների այդ կէտը, իրենց փոխարէն ուրիշներին թողնելով:

Ստեփանեան.— Ինչո՞ւ ենք ժողովը զբաղեցնում այդպիսի դատարկ խնդիրներով. քանի՞ անգամ նոյն հարցերը կրկնւում են եւ մեզանից աւելորդ տեղ ժամեր խլում: Ես հաշուել եմ որ իւրաքանչիւր ժողովը մեր վրայ նստում է օրական 200 քրօն եւ ամսական 240 ժամ: Ասում են թէ ի՞նչու Արեւմտեան Բիւրոյի հեռացող անդամները չփոխարինեցին ուրիշներով. պարզ է, որովհետեւ ուրիշ ընկերներ չկային: Եթէ ընկերներ լինէին, արդէն նրանք կը փոխարինէին Բիւրոյի անդամներին Կովկասում եւ կարիք չէր լինիլ ժընեւից գալուն:

Վահագն.— Ես կարծում եմ, որ հարցը պարզ է, Բիւրոյի անդամները Կովկաս գնալով, օրինական սխալ են գործել. բայց միեւնոյն ժամանակ նրանց գնալը կարեւոր էր. եթէ արեւելեան շրջանի հայութիւնը թուլանար, դրանով կը վտանգուէր եւ Երկրի գործը: Սակայն նրանք պարտաւոր էին գնալուց առաջ կազմը լրացնել: Ես առաջարկում եմ յայտնել մեր գոհունակութիւնը ընկեր Մալումեանին, որ միակ իր վրայ է առել եւ տարել Արեւմտեան Բիւրոյի գործերը եւ խընդրում եմ այս առաջարկը մտցնել արձանագրութեան մէջ:

Վռամեան.— Ես չեմ մեղադրեր Արեւմտեան Բիւրոյի անդամներուն, որ նրանք Կովկաս են գնացել աւելի լաւ գործեր կատարելու համար. բայց նրանք այդ անելիս պիտի նկատի ունենային, որ մի կողմը ուժեղացնելով, միւս ճակատը չպէտք է թուլացնել: Ռոստոմը ինձ մեղադրեց, ասելով որ ես էլ, թէեւ Արեւմտեան Բիւրոյի անդամ էի, բայց գնացի Ամերիկա գործելու. բայց ես գնացել եմ միայն երեք ամսով եւ այնպիսի ժամանակ, երբ Արեւմտեան Բիւրոյում մնում էին դեռ շատերը: Իսկ երբ իմ ժամանակս լրացաւ, ինձ գրեցին որ այլեւս կարիք չկայ վերադառնալու: Մեր ընկերներից պիտի գնային միայն այնպիսիները, որոնց գնալը անհրաժեշտ էր. օրինակ Ռոստոմի գնալը անհրաժեշտ էր, բայց Սիմէոնը կարող էր չգնալ: Չէ՞ որ արեւմտեան շրջանումն էլ կարեւոր գործեր կային, որոնք երեսի վրայ մնացին ընկերների բացակայութեան պատճառով: Շատ գործեր կային Թուրքիայում. բացի այդ՝ Լոնտոնի մէջ կար Pro Armeniaի խնդիրը, հարկաւոր էր դիւանագէտներին դիտակ պահել անցած դարձածի վերաբերմամբ, եւ սա այնպէս անբաւարար կերպով էր կատարւում, որ երկու ամիս յետոյ հազիւ էին տեղ հասնում հնացած տեղեկութիւններ: Մի՞թէ Կովկասը աւելի կը վտանգուէր, եթէ Միքայէլը, Սիմէոնը եւ Ռոստոմը այնտեղ գնացած չլինէին: Երեք մարդու գնալը ի՞նչ նշանակութիւն ունէր: Ես ցաւում եմ որ մեր ընկերները օգտուել են Կանոնագրութեան մէջ եղած կէտի էլաստիկ լինելուց եւ չեն կատարել իրենց պարտականութիւնը Արեւմտեան Բիւրոյի կազմը լրացնելու գործում: Դուք շատ անգամ զանազան մարմիններ էք կազմել, ինչպէս «Զիֆօն» եւ ուրիշներ, կարող էիք այդ էլ կազմել: Մեր Կանոնագրութեան մէջ մի պակասութիւն կայ, որը թոյլ չի տալիս մեր արեւմտեան շրջանի տեղական ուժերից օգտուել եւ նրանք մեծ մասամբ անգործ են մնում. հակառակ դէպքում տեղացի ընկերները կարող էին այդ պակասը լրացնել: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ ապագայում մեր Կանոնագրութիւնը կենսունակ լինի:

Նախագահ.— Հարցումները սպառուած են եւ ես խօսքը տալիս եմ Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչին:

Մալումեան.— Շատ անախորժ է լսել միեւնոյն հարցի մասին կրկնութիւններ եւ նոյնքան անախորժ է, դրանց կրկնութիւններով պատասխանելը: Անցեալ ժողովում այդ բոլոր հարցերին արդէն պատասխանուեցին: Շատ համակրելի է ընկեր Վռամեանի առաջարկը եւ ես ի բոլոր սրտէ, ինչպէս Ֆրանսացիք են ասում, դրան ի հանդէպ եմ գնում: Բայց Կովկաս գնալու հարցը, ինչպէս չեշտուել է այստեղ, պահանջ էր եւ ժողովրդի կենսական շահերը այդ էին թելադրում: Անցեալ ժողովներում շատ քչերն էին ընդունում Կովկաս գնալու կարեւորութիւնը, իսկ այժմ ես նկատում եմ, որ բոլորի վրայ այդ միտքը սաւառնում է, դա ուրախալի է: Ես պիտի լինեմ իսկապէս բողոքողը, որ ընկերները հեռացան եւ ամբողջ ծանրութիւնը մեր վրայ թողին. բայց ես այդ բանը չեմ անում, գիտակցելով խնդրի կարեւորութեանը: Եւ եթէ մեզ ժընեւ մնացողներիս համար կար մի մխիթարութիւն, այդ այն էր, որ մընալով հեռու Կովկասից, եւ ամբողջ ծանրութիւնը մեր վրայ առնելով, մենք հնար տուինք մեր ընկերներին գնալու եւ նուիրուելու գործին: Ոմանք ասում են, որ Յովհաննէսեանի եւ Ահարոնեանի ներկայութիւնը Կովկասում պահանջ չէր. բայց ես, իբրեւ գրական գործին քիչ շատ ծանօթ, կ'ասեմ, որ նրանց ներկայութիւնը ոչ միայն անհրաժեշտ էր Թիֆլիսում, այլ որ մեր այնտեղի օրգանի գործը լաւ տանելու համար դեռ ուժերի պակասութիւն է զգացւում: Այդ նոյնն են նըկատում մեր ընկերները: Դառնում եմ միւս խնդրին. Բիւրոյի կազմը լրացնելը յետաձգուեց, ահա թէ ինչու: Ոչ ոք չէր սպասում, որ Ընդհանուր Ժողովը 1906ի վերջին է լինելու. առաջ նա նշանակուած էր 1905ին եւ մենք սպասում էինք, որ ժողովը ինքը ընտրէ նոր կազմը: Եթէ մենք գիտնայինք թէ ժողովը այսքան ուշանալու է, անշուշտ միջոցներ ձեռք կ'առնէինք հարցը կազմակերպական մարմինների առաջ դնելու: Այս պայմաններում, բաւականացանք երկու ընկերներով, Մառ եւ Գալֆայեան, որոնք թէեւ պաշտօնական կերպով ընտրուած չէին, բայց միշտ մասնակցել են բիւրոյական աշխատանքների մէջ եւ նպաստել գործին:

Այդ պաշտօնական չլինելը, յեղափոխական գործում, առանձին կարեւորութիւն չունի: Ընկեր Վռամեան պիտի յիշէ, որ Ամերիկա գնալիս, Բիւրոյում մնացածները բոլորն էլ պաշտօնական անդամներ չէին. յիշել պէտք է եւ այն, որ երբ Քրիստափորը Կովկաս գնաց, ժողովից ընտրուած ընկերներից Բիւրոյում ոչ ոք չմընաց: Այժմ, Ամերիկայի եւ Բալկանի պատգամաւորները ասում են, որ նրանք մեզ ընկերներ կը տային, սակայն, ցաւելով պիտի ասեմ, որ դա իրականութիւնից շատ հեռու է, նրանք ոչ մի մարդ չէին կարող տալ. սա փաստ է: Դառնում եմ ընկեր Զարդարեանին. մի՞թէ նա հնարաւոր է գտնում, որ մենք զբաղուէինք այն հարցով, թէ արդեօք մի Վարդօ, ճանաչում է Բիւրոն կամ ոչ, նրա կազմի պակասաւոր լինելուն պատճառով: Մեզ համար ոչ մի նշանակութիւն չունի Վարդոյի կամ նման մի ուրիշի կարծիքը, երբ կենսական անհրաժեշտութիւն ունեցող խնդիրներ կան մեր առաջը, եւ պահանջում են ուժեր եւ տեղափոխութիւն: Ամերիկայի ընկերների յարուցած հարցերի մասին՝ Pro Armeniaի, Ռուզվելտի եւ այլոց վերաբերմամբ չեմ խօսում. եթէ դրա նպատակը այն է, որ ապագայում այդպիսի երեւոյթներ չկրկնուեն, լաւ, ոչինչ չունեմ դրա դէմ. իսկ եթէ դրանով ուզում են ասել, որ ընկերները à tout prix [ամէն գնով] ժընեւ պիտի մնային, սխալւում են:

Ռոստոմ.— Մենք աշխատել ենք երբեք Կանոնագրութիւնից դուրս չգալ: Արեւմտեան Բիւրոն իւր ամբողջ կազմով կար քանի դեռ Լեռնավայրի եւ Ցուցականի գործը մէջտեղ էր. բայց երբ զգացինք որ աշխատանքը արեւմուտքում թեթեւանում է, իսկ արեւելքում՝ ծանրանում, ընկերներ ճանապարհուեցին Կովկաս: Պէտք է խոստովանել, որ Կովկասի գործը շատ աւելի կարեւոր է հենց տաճկահայ դատի համար: Նախկին Ընդհանուր Ժողովը չէր կարող նախատեսել այն խառը դէպքերը Կովկասում, որոնք պիտի գային այդ օրէնքները քանդելու: Նոյնպիսի դէպք կարող է պատահել հակառակ ձեւով, եւ յուսանք այս ժողովի ընտրած Մարմինը Արեւելքի համար, ստիպուած լինի քանդել, եթէ Տաճկահայաստանում մի կարեւոր դէպք տեղի ունենայ: Մենք աշխատել ենք լրացնել կազմը. Մառը եւ Գալֆայեանը արդէն կային. բացի այդ՝ մենք դիմել եւ հրաւիրել ենք Եուսուֆեանին, Յովնանեանին, Ահարոնեանին. բայց ոչ ոք չէ եկել: Գործը այնքան շատ էր Կովկասում, որ այնտեղի Մարմիններն էլ իրենց կազմով չէին կարողանում բաւարարութիւն տալ պահանջին, եւ միշտ նորանոր ընկերներ էին պահանջում: Արեւելեան Բիւրոն, յաճախ, իւր ամբողջ կազմով տեղում չէ եղել, երբեմն մի հոգի է միայն եղել, որովհետեւ բոլորն էլ շարունակ զանազան տեղեր են գնացել գործով: Ամէն տեղ մարդիկ էին պահանջում: Անարդարութիւն է երբ մեզ մեղադրում են, թէ ինչո՞ւ արեւելեան շրջանն ենք անցել գործելու համար. ի դէպ ընկեր Մինասեանին էլ ենք հրաւիրել՝ Արեւմտեան Բիւրոյում գործելու, բայց նա հրաժարուել է:

Բարսեղեան.— Ես կարող եմ յիշեցնել, որ մինչեւ անգամ Անդրանիկը առաջարկել էր գալ Կովկաս կռուելու, բայց մենք չէինք համաձայնել:

Մինասեան.— Ռոստոմը սխալւում է իմ վերաբերմամբ. ճիշդ է, ինձ հրաւիրել էին «Դրօշակ»ի Խմբագրութեան մէջ մտնելու, բայց որովհետեւ այն ժամանակ արդէն հինգ հոգի կային, ես չընդունեցի, որպէսզի չասեն թէ գնում է ամսական ստանալու. իսկ յետոյ երբ երկու հոգի էին մնացել, ես դարձեալ չգնացի, որովհետեւ ես չէի կարող մտնել Խմբագրութեան մարմնին մէջ, այն պատճառով՝ որ գործունէութեան նոր ստեղծած բարդ ուղղութիւնը կը պահանջէր բարդ պատասխանատուութիւններ. ուստի ես հրաժարուեցի այդպիսի ծանր պատասխանատու դերի մէջ մտնելուց:

Ժողովի վերջում խօսք է վերցնում ընկ. Սաֆօն եւ առաջարկում Ցուցականի տեղեկագրի ընթերցումը յետաձգել, մինչեւ Կովկասից սպասուելիք ընկերները գան: Առաջարկը ընդունւում է:

Մալումեան.— Առաջարկում եմ ընկ. Տաճատին հրաւիրել խորհրդակցական ձայնով:

Առաջարկը քուէարկուելով ընդունւում է 14 ձայնով:

18ՐԴ ՆԻՍՏ (5 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Վռամեան:

Ներկայ են   ժողովական:

Բացակայ են՝ Սաֆօ, Զաւրեան, Մանուկ, Իշխան:

Շարունակութիւն նախորդ նիստի օրակարգի՝ Արեւմտեան Բիւրոյի տեղեկագրի [քննութիւն]:

Մուրատ.— Խնդրում եմ ընկեր Մալումեանից բացատրել, թէ ինչո՞ւ դադարեց Լոնտոնում հրատարակուել անգլերէն Pro Armeniaն եւ ի՞նչ արդիւնքի յանգեցաւ այն 35.000 ֆրանկի գումարը, որ Բիւրոն Երկիր ուղարկեց Ֆրանսական հիւպատոսի միջոցով:

Մալումեան.— Թողնում եմ վերջին հարցի պատասխանը՝ հերթին, եւ անցնում եմ առաջին հարցին: Թէեւ Ընդհանուր Ժողովը վճռել էր բաւականանալ Փարիզի Pro Armeniaով, բայց Դաշնակցութեան Խորհուրդը ի նկատի ունենալով քաղաքական որոշ պարագաներ, որոշեց թոյլ տալ սկսելու Լոնտոնի Pro Armeniaի հրատարակութիւնը, սակայն հազիւ կարողացաւ լոյս տեսնել թերթի առաջին համարը. թէ ինչո՞ւ հրատարակութիւնը Մայիսին չսկսեց, այլ միայն 905ի Նոյեմբերին, բացատրութիւնը կարելի է գտնել Լորիսի տուած զեկուցագրի մէջ: Երբ գործը այդքան ուշացաւ, Բիւրոն պնդում էր որ այլեւս հարկաւոր չէր թերթը սկսել. բայց Լորիսը յամառում էր ասելով, թէ գործն արդէն կիսով չափ աւարտած է, յետ կանգնել

չէր կարելի: Թւում է, թէ այդ դէպքում Լոռիսը ղեկավարւում էր անհատական տեսակէտով: Բիւրոն ըստիպուած զգաց իրեն համաձայնել նրա հետ եւ թերթը լոյս տեսաւ, բայց, ինչպէս ասացի, միայն մէկ համար, այն էլ թոյլ եւ անգոյն: Գործը դժուար էր շարունակել, քանի որ Ստեոը (որդին) որը խոստացել էր վարել թերթի քաղաքական բաժինը, Լոռիսի խօսքերին նայելով, հրաժարուեց իր ստանձնած գործից, պատճառաբանելով թէ անգլօ-ռուսական յարաբերութիւնները փոխուել են, եւ ինքը աննպատակայարմար է համարում ու անկարող է թշնամական դիրք բռնել դէպի ռուսաց կառավարութիւնը: Pro Armenia*ի դադարման պատճառը, ուրեմն, երբեք դրամական չէ եղել: Ցաւալի էր ի հարկէ, որ Կազմակերպութեան անունով սկսած մի թերթ այդպիսի տխուր կեանք ունեցաւ, մանաւանդ որ, դրա հետ միասին կազմուել էր և մի Մարմին, որը բաւական ծախք է նստել Կազմակերպութեան, եւ որը պէտք է տեղեկութիւններ մատակարարէր անգլիական մամուլին՝ Հայոց Խնդրի մասին: Թերթի դադարումից քիչ յետոյ դադարեց նաեւ այդ Մարմնի գործունէութիւնը: Առհասարակ այդ ամբողջ գործը դրուած է եղել շատ խախուտ հիմքերի վրայ:*

Ռոստոմ — *Լրացնելու համար ընկեր Մալումեանի ասածները, աւելացնում եմ, թէ մենք սկզբից արդէն մեծ յոյս չենք ունեցել, որ Լոնտոնի* Pro Armenia*ն յաջողութիւն կ'ունենայ, որովհետեւ Ստեոը միշտ ասել է, թէ չէ կարող գրել Ռուսաստանի դէմ:*

Վռամեան — *Իսկապէս, միթէ՞ Ստեոը ինքը չգիտէր, որ անկարող է հակառուսական պրոպագանդայով զբաղելու:*

Մինասեան — *Այդ հարցն աւելի պարզաբանելու համար կարեւոր է կարդալ ընկեր Լոռիսի տեղեկագիրը, եթէ ոչ իսկոյն, գոնէ յետոյ: Իսկ այժմ ես կ'անցնեմ այն խնդրին, թէ ո՞ր աստիճանի նպատակայարմար բովանդակութիւն ունեն վերջերս հրատարակուած բրոշիւրները: Պէտք է ասեմ, որ բացակայում է ամէն մի նպատակայարմարութիւն: Երկրից ստացուած տեղեկութիւնները հենց այնպէս էլ մնացել են Խմբագրութեան մէջ. այդ տեղեկագրերն են, որոնցմով միայն միշտ կարելի է ճիշդ գաղափար կազմել Երկրի տնտեսական-քաղաքական կացութեան մասին: Բոլորովին չէ օգտուած ստացուած տեղեկութիւններից, մինչդեռ նրանց լոյս ընծայումն անհամեմատ աւելի կարեւոր պէտք է լինէր, քան զանազան բրոշիւրների հրատարակումը: Այս հանգամանքը ես մեծ սխալ եմ համարում եւ յոյս եմ յայտնում, որ գոնէ այսուհետեւ այդօրինակ սխալներից խոյս կը տանք:*

Բարսեղեան *համաձայն է, որ հրատարակուած բրոշիւրները աղքատ են բովանդակութեամբ:*

Զարդարեան — *Վերջին շրջանում «Դրօշակ»ը շատ աղքատ է Երկրի մասին եղած տեղեկութիւններով, թերեւս այն պատճառով, որ տեղեկատու մարդկանց պակասութիւն կայ: Այս դէպքում հարկաւոր է մշտական թղթակիցներ ձեռք բերել, վարձատրութեամբ, որոնք Երկրի զանազան կէտերից, շարունակաբար լուրեր հաղորդեն պաշտօնական օրգանին: Այլեւ պէտք է տալ մնայուն նիւթեր, ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ:*

Խաժակեան — *Ես չեմ տեսել ոչ մի յեղափոխական օրգան այնքան անբովանդակ, որքան «Դրօշակ»ը: Նրա էջերում չկայ ոչ մի ուսումնասիրութիւն գիտական բնաւորութիւն կրող. այս է պատճառը որ թերթը այսօր հալածւում է Կովկասում:*

Վռամեան — *Մի ժամանակ, երբ թերթի պակասութիւն էինք զգում, «Դրօշակ»ը մեզի համար խոշոր նշանակութիւն ունէր, որպէս միակ եւ գլխաւոր տեղեկատու: Այսօր, սակայն, նրա այդ նշանակութիւնը թուլացել է, քանի որ հրապարակի վրայ կան ուրիշ շատ թերթեր. բոլոր հայախօս վայրերում օրգաններ ունենք, որոնք ժամանակին հաղորդում են հասարակութեանը մեր առօրեայ կեանքը յուզող հրատապ հարցերի մասին: Օրինակ, այս կամ այն դէպքի մասին «Մշակ»ից աւելի շուտ եւ գուցէ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ենք ստանում, քան «Դրօշակ»ից: Ես կարծում եմ, որ «Դրօշակ»ին այսուհետեւ հարկաւոր է յատկացնել որոշ դեր, տալով նրան յատուկ ծրագիր, դարձնելով ամսագիր: Ես էլ եմ զգում, որ Թիւրքահայի կեանքը քիչ տեղ է գրաւում թերթում եւ ես էլ իրաւունք եմ համարում կրկնելու, որ աւելի ուշադրութիւն դարձուի այդ կեանքի վրայ: Պարիզի* Pro Armenia*ն ես չեմ գտնում իւր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած, նախ հենց այն պատճառով, որ Կլեմանսօ, Ժորես, Պրէսանսէ եւ ուրիշները բոլորովին չեն մասնակցում թերթին եւ միայն նրանց անուններն են արձանագրւում թերթի ճակատին. յօդուածներ բոլորովին չունեն: Միայն անունները բաւական չեն, չմխիթարուենք սոսկ դրանցով. այնպէս պէտք է անել, որ այդ անունները դատարկ հնչիւններ չմնան մեզ համար: Իսկ Լոնտոնում բոլորովին միտք չկար թերթ հրատարակելու, այն էլ աջակցութեամբ մի այնպիսի ռուսամոլ մարդու, որպիսին է Ստեոը. միտք չկար եւ չպէտք էր հրատարակուէր. իսկ եթէ այնուամենայնիւ հրատարակուեց, դա էլ շնորհիւ մեր շրջանում գոյութիւն ունեցող անհատական ինքնագլխութեան. այսինքն, իւրաքանչիւր ոք ինքնագլուխ քայլեր է անում, ինչպէս օրինակ, ընկեր Լոռիսը, որ նոյնիսկ մասնաւոր նամակ է գրել Ամերիկա, թէ քանի օրինակ պէտք կը լինի ուղարկել Լոնտոնում հրատարակուելիք* Pro Armenia*ից: Այս նամակը ինձ միանգամայն ապշեցրեց, չէ՞ որ Ընդհանուր Ժողովը որոշել էր չհրատարակել:*

Մաշուր — *Անմիջական ապացոյցներ բերել չեմ կարող նիւթերի ցանկը ձեռքի տակ չունենալու պատճառով, ես ասում եմ, բայց եւ այնպէս, որ «Դրօշակ»ը ամենաանբովանդակ թերթն է եղել: Յեղափոխական օրերին, երբ կեանքն այնպէս ալեկոծուել է եւ ժողովուրդի պահանջները շատացել, «Դրօշակ»ը իւր աղքատ բովանդակութեամբ չէ համապատասխանում ժամանակի ոգուն: Ո՞վ է կարդում թերթը, առնուազն Ապատաժի շրջանում այլեւս չեն հետաքրքրւում, կարդում ենք միայն մենք, այն էլ ի պաշտօնէ:*

Շահխաթունեան — *Ես չեմ ուզում ընկեր Մաշուրի նման խիստ լինել եւ ասել թէ թերթը չէ կարդացւում: Կարդացւում է, բայց գլխաւորապէս միայն գիւղերում, որտեղ առհասարակ ամէն մի տպագրական խօսք հետաքրքրութիւն է շարժում: Բայց ես կ'ասեմ այն՝ որ «Դրօշակ»ը Կուսակցութեան կենտրոնական օրգանը լինելով, պէտք է շարունակ արծարծէր ծրագրային հարցեր. պէտք էր միջոց տրուէր հասարակութեան, ծանօթանալու Դաշնակցութեան սկզբունքների, աշխարհահայեացքների հետ. այս ուղղութեամբ է, որ մենք ոչինչ չենք արել, գոնէ վերջին հինգ տարուայ ընթացքում: 1892ի ծրագիրը պարունակում է իւր մէջ որոշ սկզբունքներ, որոնք անկասկած, արդիւնք եղած են որոշ մտածողութեան, բայց այդ ծրագիրը մնացել է առանց յաջորդական բացատրութիւնների եւ լուսաբանութեան: Հարկաւոր է շարունակ գրել ծրագրում ամփոփուած սկզբունքային խնդիրների մասին եւ այսպէս վարուած չլինելու մէջ պէտք է որոնել պատճառը, թէ ինչո՞ւ մեր կուսակցութեան նոյնիսկ կենտրոնական մարմիններում կան մարդիկ, որոնք գաղափար չունեն Կուսակցութեան սկզբունքների մասին: Ինչո՞ւ անփոյթ ենք գտնուել: Ընկեր Մաշուրեան հաղորդեց, որ Խմբագրութիւնը աշխատել է խոյս տալ «Դրօշակ»ի էջերում պոլեմիկայից [բանավէճ]. բայց նա վերցնում է պոլեմիկա հասկացողութեան մասին վատ կողմը. խօսել ծրագրի մասին, դեռ չէ նշանակում պոլեմիկա մըղել ուրիշ կուսակցութիւնների հետ: Ոչ, ինձ թւում է, մի այլ պատճառ է լինելու: Հետաքրքիր է, թէ ի՞նչպէս Կովկասի մի ընկեր հետեւեալ բացատրութիւնն է տուել. «դիտմամբ լռում ենք, որովհետեւ Դաշնակցութեան ուժը հենց ծրագրային այս մթութեան մէջն է»: Զգիտեմ, որքան իրաւացի է այս խօսքը: Ինչեւիցէ, մեր առաջը կայ խոշոր մի թիւրիմացութիւն, որը հարկաւոր է պարզել, առանց յետաձգման:*

Բարսեղեան — *Ընկեր Մաշուրեանի կարծիքը թէ «Դրօշակ»ը չէ կարդացւում, չափազանցութիւն է. կարդացւում է, բայց ոչ այն չափով ինչպէս ցանկալի է: Գլխաւոր պակասութիւնը «Դրօշակ»ի այն է, որ նա չէ հանդիսանում Կուսակցութեան ղեկավարող, տոն [երանգ] տուող օրգան, ինչպէս պէտք է լինէր Դաշնակցութեան կենտրոնական պաշտօնական օրգանը:*

Ջելալեան — *Այդ բոլոր նկատողութիւնները «Դրօշակ»ի մասին, բխում են աւելի անձնական աշխարհահայեցողութիւններից: Եթէ թերթը չէ կարդացւում, պատճառն այն է, որ ժողովուրդը կարդում է օրին նիւթեր տուող թերթեր, մինչդեռ «Դրօշակ»ը, իբրեւ Կուսակցութեան պաշտօնական օրգան, այդպիսի պահանջներին բաւարարութիւն տալ չէ կարող: Հետեւաբար չպէտք է ասել թէ «Դրօշակ»ը իւր բարձրութեան վրայ չէ:*

Մաշուր (*Մի փաստ է բերում, «Դրօշակ»ի մի համարը, իւր ասածն ապացուցանելու համար*)*: Այս համարում չկայ ոչ մի ինքնուրոյն նիւթ. նոյնիսկ Ծուչուն [Ծուչիի] վերաբերեալ տեղեկութիւնները պակասաւոր են:*

Տաճատ — *Համաձայն եմ այն կարծիքների հետ, որ «Դրօշակ»ն այսուհետեւ նոր ուղղութեամբ պէտք է առաջ տանել: Բայց չեմ կարող ասել, որ «Դրօշակ»ն իւր գոյութեան սկզբից եղել է անբովանդակ: Այսօր, այո, Կովկասում «Դրօշակ»ը բաւարարութիւն տալ չէ կարողանում, որովհետեւ հասարակութիւնն այնտեղ այլ միջոցներով է գոհացում տալիս իւր կարիքներին. բայց կրկնում եմ, սա դեռ չէ նշանակում, որ 15 տարի շարունակ «Դրօշակ»ը եղել է անբովանդակ: Այսպիսի քննադատութիւններ անելիս, չպէտք է վերցնել միայն երեւոյթը ինչպէս կայ, այլ հարկաւոր է ուշադրութեան առնել եւ այդ երեւոյթի պատճառները:*

Խաժակեան — *Այսօր, երբ մեր յեղափոխութիւնը հասունացել է, այլեւս անբաւարար է դարձել մեզ համար «Դրօշակ»ի բովանդակութիւնը: Չկայ ոչ մի տեսութիւն մեր դաւանած սկզբունքների մասին. ֆեդերացիայի [դաշնակցութեան] սկզբունքն ենք դաւանում, բայց ե՞րբ ենք բացատրել «Դրօշակ»ի էջերում այդ ֆեդերացիայի էութիւնը: Նոյնպէս եւ ազգութեան գաղափարը, մնացել է անուշադիր, անմշակ: Մինչեւ այժմ մենք միշտ ասել ենք թէ գործնական մարդիկ ենք, կարիք չունենք տեսական լուսաբանութիւնների եւ միշտ էլ գործնականի վրայ ծանրանալով «Դրօշակ»ը չէ տուել մեզ ոչ մի լոզունգ [բնաբան, նշանաբան], որով կարող լինէինք առաջնորդուել:*

Ջելալեան — *Մեզ ապացոյց տուէք, որ հայ ժողովուրդը [վերջին] 2–3 տարին այնքան է զարգացել, որ «Դրօշակ»ը այլեւս բաւարարութիւն չէ տալիս նրա պահանջներին: Ես կ'ասեմ, որ ատոնք խօսքեր են միայն. մեր ժողովուրդը դեռ այնքան չէ հասունացել. մի քանի ուսանողներ են միայն, որ կարծում են թէ ժողովուրդն էլ իրենց պէս է մտածում: Այս տեսակէտին էր, երբ ես ասացի թէ բոլոր դիտողութիւնները անձնական հայեացքներէ են բխում:*

Ռոստոմ, *ցանկութիւն յայտնելով որ նկատողութիւնները սահմանափակուեն, շարունակում է. — պէտք է աչքի առաջ ունենալ այն թէ՛ արտաքին եւ թէ ներքին պայմանները, որոնց մէջ հրատարակուել է «Դրօշակ»ը:*

Անդրանիկ — *Յաճախ նկատում են թէ 15 տարի շարունակ «Դրօշակ»ը այսպէս է եղել, այնպէս է եղել: «Դրօշակ»ը պէտք է քննադատեն նրանք, որոնք սկզբից ի վեր եղել են Կուսակցութեան մէջ:*

Շահխաթունեան — *Ես համաձայն չեմ թէ ժողո-*

վուրդը չէ յառաջադիմել։ Եթէ նա դեռ զարգացման խոշոր քայլեր չէ արել, բայց մթնոլորտն արդէն յեղափոխական է. ժողովուրդի առաջ դրուած են հարցեր, որոնց հարկաւոր է պատասխանել։ Գոնէ ժողովրդի համար գրուէին ծրագրային յօդուածներ, ժողովրդին մատչելի լեզուով, ինչպէս օրինակ այդ անում են ուրիշ կուսակցութիւնները. կրկնում եմ, ծրագրային գրականութեան բացակայութեան պատճառով, շատ շատերը մեզանում ծանօթ չեն Դաշնակցութեան հիմնական սկզբունքների հետ. գաղափար չունեն նոյնիսկ 1892ի ծրագրի էութեան մասին. եւ երբ կարդում էք, շատեր կեղծուած են համարում։ Այստեղ ասում են, իբր մեղքն ընկնում է դրսի ընկերների վրայ, որոնք չեն թղթակցել, եւն.։ Բայց չէ՞ որ Խմբագրութեան մէջ եղել են պատրաստուած մարդիկ, որոնք կարող էին ազատօրէն գրել ծրագրային հարցերի մասին։

Թոփչեան․— «Դրօշակ»ի մասին խօսելիս պէտք է աչքի առաջ ունենալ միայն նրա վերջին շրջանը։ Առաջ թերթն ունէր իր որոշ միսիան [առաքելութիւնը]. այն ժամանակ թերթի վրայ նայում էին իբրեւ տեղեկատուի վրայ։ Բայց երբ եկան յեղափոխութեան օրերն, «Դրօշակ»ն յանկարծակիի եկաւ։ Ինձ թւում է, որ Խմբագրութիւնը կորցրեց իր ճանապարհը, չիմանալով թէ ո՞ր կողմը պէտք է գնալ։ Այսօր, «Դրօշակ»ը, Կովկասում մամուլին տրուած ազատութեան պատճառով, կորցնում է իր հետաքրքրութիւնը, նրա տուած նիւթերը հին են լինում։

Չոփուրեան․— Մեզ մօտ, Ոսկանապատի շրջանում եւս, «Դրօշակ»ը իր բովանդակութեան տեսակէտից շատ անգամ խօսակցութեան առարկայ է եղել. ես չեմ կամենում կրկնել այդ առթիւ ընկերներից մի քանիսի արած նկատողութիւնները, որոնք մեծ մասամբ իրաւացի են։ Մեր շրջանի վերաբերմամբ այսքանը միայն կ'ասեմ, որ ստատիստիկական [վիճակագրական] տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս որ «Դրօշակ»ի պահանջը մեր շրջանում 1904–5 թուին աւելի էր, քան 1906 թուին. եւ այդ պահանջի նուազումը աւելի նկատելի է բանուորական խմբերում, քան գաւառում։ Կեանքը փոխուել է եւ առաջադրել շատ նոր խնդիրներ, որոնք առաջ չկային հրապարակի վրայ։ Այդ պատճառով էլ «Դրօշակ»ը ներկայումս չէ կարող տարուել այն ձեւով, ինչպէս առաջ. ուստի անպայման կարեւոր է նրան փոխել՝ ներկայի պահանջների համաձայն։

Թոփչեան․— Ընդհակառակն ես փաստեր ունեմ, որ Թիֆլիսի բանուորների շրջանում «Դրօշակ»ի պահանջ կայ։ Նախ, որովհետեւ «Դրօշակ»ը նրանց կուսակցութեան կենտրոնական օրգանն է եւ ապա նրանք՝ բանուորները՝ տրադիցիական [աւանդութիւն դարձած] կապերով կապուած են «Դրօշակ»ի հետ. մանաւանդ որ դրա միջոցով է, որ կարողանում են լուրեր ստանալ Տաճկահայաստանից։

Զարդարեան․— Շատ խօսուեց «Դրօշակ»ի մասին, բայց ոչինչ Pro Armeniaի վերաբերմամբ. միայն ընկեր Վռամեանը յիշատակեց, թէ Պարիզի մեր օրգանը անհամապատասխան է իր կոչմանը։

Մալումեան․— Թոյլ ներեցէք ինձ ասել, որ եղած նկատողութիւնների մէջ չկայ հիմնաւորումն եւ դրանք մեծ մասամբ զուրկ էին եւ լրջութիւնից։ Ընկեր Մինասեան սխալւում է, ասելով, թէ Խմբագրութիւնը չէ հրատարակել Երկրի կացութիւնը նկարագրող տեղեկագրեր։ Նա մոռացաւ մի տարրական բան — հրատարակելու համար պէտք էր նախ ունենալ այդ տեղեկագրերը։ Մեր «թղթակիցներ»ը շատ աղքատ են եղել եւ ստացուածներն էլ լոյս են ընծայուել «Դրօշակ»ում. Երկրի Մարմիններից ոչինչ չստանալով, մենք ստիպուած ենք եղել Պատրիարքարանի տեղեկագրերից օգտուել։ Ուրեմն, որտե՞ղ են ձեր ասած ընդարձակ նիւթերը։ Առաջին անգամն է, որ այս ժողովում ստանում ենք քիչ շատ մշակուած տեղեկագրեր Սասունի ու Վանի շրջանից ու մենք ուրախութեամբ արձանագրում ենք այս բանը։ Մեզ ասում են, թէ Երկրից եկող նամակները պէտք է տպէինք. տարօրինակ է այդքան միամիտ բաներ լսել կուսակցական ժողովում. բայց ցոյց տուէք՝ ե՞րբ են նամակներ ստացուել եւ անտիպ մնացել։ Խմբագրութիւնը ինքը չէր կարող նամակներ ստեղծել։ Թէ ինչո՞ւ չկային ձեր եւ մեր ցանկացած նամակները, այս հարցին պատասխան թող տան նրանք, որոնք այստեղ Երկիրն են ներկայացնում, կամ որոնք եկել են Կովկասից։ Մի միջոց միայն կայ այդ պակասը լրացնելու, այն է՝ պահել յատուկ թղթակիցներ, — մի խնդիր, որ պէտք է քննուի եւ լուծուի այս ժողովում։ Ապա, ես մեղադրում եմ ընկերներ Վռամեանին եւ Զարդարեանին, քանի որ իրենք են եղել (ինչպէս նաեւ «Երկիր»ի խմբագրութիւնը), որ մի անսովոր եռանդով աշխատել են Երկրից եկող նամակները դէպի իրենց թերթերը քաշել։ Հասկանալի է, ի հարկէ, ընկերների այդ եռանդը դէպի իրենց թերթերը, բայց անարդարացուցիչ է Կուսակցութեան օրգանի տեսակէտից։ Ինչ վերաբերում է ընկեր Վռամեանի այն կարծիքին թէ Pro Armeniaն կանգնած չէ իր բարձրութեան վրայ, ես այդ համարում եմ սխալ, վիրաւորական Քիարի անուանը, գուցէ եւ մի ֆրազ՝ արտասանուած հէնց այնպէս։ Pro Armeniaն, իր մի քանի թերութիւններով հանդերձ, հանդիսանում է մեր Դատի հեղինակաւոր օրգան, լուրջ տեղեկատու, եւ նրա տուած լուրերն այնքան ճիշդ են նկատուած, որ մինչեւ անգամ ֆրանսիական մինիստր Դիլկասէն ստիպուած էր հրապարակով խոստովանել այդ, պարլամենտի մէջ։ Իսկ թէ նրա մէջի տեղեկութիւններն առատ չեն եղել, մեղաւորը այստեղ ոչ ինքը թերթն է, ոչ Քիարը եւ ոչ մենք։ Մեղքի ամբողջ ծանրութիւնն ընկնում է մեր Մարմինների վրայ։ Վերջին վեց տարուայ ընթացքում՝ Pro Armeniaին կանոնաւոր տեղեկութիւններ

մատակարարելու համար «Դրօշակ»ի Խմբագրութիւնը հազար ու մի նեղութիւններ է կրել եւ հազար ու մի դիմումներ արել թէ՛ Երկրի եւ թէ Կովկասի ընկերներին, մեծ մասամբ ապարդիւն։ Գալով «Դրօշակ»ին, իմ դրութիւնը փափուկ է դառնում, քանի որ ստիպուած եմ պաշտպանել մի Մարմին, որի մի անդամը ես ինքս եմ եղել։ Այստեղ յիշատակուած փաստերը ճիշդ չեն։ Ապացոյցները պէտք է հիմնուեն թուերի վրայ, եւ այս տեսակէտից՝ ես ոչ մի հիմք չեմ տեսնում ասելու, թէ «Դրօշակ»ի պահանջ չի զգացւում։ 1903ից 1906՝ «Դրօշակ»ի քանակը 3000ից բարձրացել է 12·000 օրինակի։ Եթէ միջոց ունենայինք մեր օրգանը անխափան Կովկաս եւ Պարսկաստան մտցնելու, էլ չեմ ասում Թուրքիա, այն ժամանակ հաւանական է 25·000 օրինակ տպուելու կարիք զգացուէր։ Խմբագրութիւնը անդադար պահանջներ է ստանում Գանձակից, Շուշուց, Երեւանից, Բագուից, Ռուսաստանի հայ գաղութներից, Սալմաստից եւայլն։ Եթէ պահանջ չլինէր, պէտք էր որ մեր մարմինները մեզ յայտնէին այդ մասին, մինչդեռ իրականութեան մէջ բոլորովին հակառակն է պատահում։ Օրգանի խմբագրական մասի վերաբերմամբ՝ երկար կանգ չեմ առնել։ Վերջին 5–6 տարիները նա խմբել է ընկերներ, որոնց ձեռնհասութիւնը չէ կարելի չընդունել։ Քրիստափորը՝ «Ամբոխային տրամաբանութեան» հեղինակը, Վարանդեանը, Ղարիբը, Ակնունին, եղել են բուն կազմի մէջ։ Ապա «Դրօշակ»ի մէջ երեւան են եկել երիտասարդ բանաստեղծներ՝ Գուսան, Սիամանթօ, Վտարանդի։ Վերջերս մի շնորհալի գրող՝ Արարատսկի եւ ուրիշները։ Այդ բոլորը միասին Կազմակերպութեան օրգանին տուին այն կշիռը, որի մասին յաճախ վկայել են մեր մարմինները։ Թերթի հմայքը բարձրացնելու նպատակով՝ մենք աշխատել ենք դէպի մեզ գրաւել նշանաւոր եւրոպացիներ, որոնք այսօր յօդուածներ են գրում յատկապէս «Դրօշակ»ի համար եւ որոնց անունները ձեզ բոլորիդ քաջ ծանօթ են։ Այս բոլորից յետոյ, գալով Իսահակեանի եւ Մաչուրի ասածներին — աննուազն պիտի համարել լրջութիւնից զուրկ։ Նրանք ծանօթ չեն կուսակցական օրգաններին եւ այն գովասանքը, որ նրանք տալիս են ռուսաց կուսակցական մի քանի թերթերին, դրա ապացոյցն է։ Վերցրէք դուք այն ընդհանուր համակրութիւնը, որ վայելում է «Դրօշակ»ը, թէ՛ Երկրում եւ թէ Երկրից դուրս, եւ այդ համակրանքի կողքին դրէք այդ տեսակ նկատողութիւնները — կը տեսնէք, որ համեմատութիւն անգամ չէ կարող լինել։ Ես չեմ հասկանում իմաստը այդ տեսակ քննադատութեան — արդեօք սուբեկտիւ [ենթակայական] հայեացքներն ու հակումնե՞րն են այստեղ խօսում, թէ կայ մի այլ թիւրիմացութիւն։ Իսկ այն հանգամանքը, որ «Դրօշակ»ը հեռու է մնացել պոլեմիկայից, գոհունակութիւն է յարուցել մեր բոլոր ընկերների շրջաններում։ Եւ ի՞նչ իրաւունքով մենք կարող էինք բանակռիւ բանալ «Դրօշակ»ի էջերում, քանի որ Ընդհանուր Ժողովը նախագծել է որոշ ուղղութիւն եւ մենք պարտաւոր ենք համարել՝ մնալ այդ սահմաններում։ Խմբագրութեանը շնորհակալութիւն պէտք է յայտնել, որ նա այդքան կորրէկտ [ուղիղ, պարկեշտ] է վարել իր պաշտօնը։ Գալով Շահխաթունեանի կարծիքին, որ էական է, պիտի յայտնեմ, որ մենք չէինք կարող խօսել ծրագրային հարցերի մասին, այն պատճառով, որ այդ դէպքում պէտք է խօսէինք նաեւ «նախագիծ»ի մասին. ուրիշ խօսքով, պէտք է պաշտպանէինք մի բան, որ սոսկալի փոթորիկ էր բարձրացնելու Կազմակերպութեան շարքերում։ Մենք խուսափել ենք դրանից, եւ ինչպէս ապացուցանում են այս Ժողովի մէջ արտայայտուող տրամադրութիւնները, շատ լաւ ենք վարուել։ «Դրօշակ»ը այո՛, ունի թերութիւններ, բայց ոչ այն, ինչի մասին ոմանք խօսեցին։ Հարկաւոր է մեծացնել օրգանը, յաճախ հրատարակել, մտցնել նրա էջերի մէջ ընթացիկ սոցիալական [ընկերային] հարցերի քննադատութիւն, եւ այդ բոլորի համար հարկաւոր է այս Ժողովի թոյլտուութիւնը։ Թող Ժողովը, վերջապէս, կարծիք յայտնէ այդ բոլորի մասին։

Միջկուսակցային համերաշխութիւն խնդրի մասին եղած հարցադրումները։

Մինասեան․— Ժընեւի մէջ սարքուած կոնֆերանսը [համաժողով, խորհրդաժողով] քաղաքական սխալ էր մեր կողմից։ Պիտի ասեմ եւ այն խնդրի մասին, թէ որքա՞ն կարող էր Դաշնակցութիւնը կռիւ վարել միաժամանակ և Ռուսաստանի դէմ։ Դաշնակցութիւնը նախ իր ծրագրի հիման վրայ՝ չպէտք է սկսէր հակառուսական որեւէ կռիւ։ Ապա, գործնական տեսակէտից նայելով, մի այդպիսի կռիւ չէինք կարող յաջողութեամբ տանել. մէկ ձեռքով երկու ձմերուկ բռնել անկարելի էր։ Դաշնակցութիւնը չպէտք է կռուէր Ռուսաստանի դէմ. նա կողմնակի կերպով իրաւունք ունէր հակառուսական տրամադրութիւն նախապատրաստելու։ Եւ ի՞նչ միտք կայ օրինակ համերաշխութեան կապերով միանալու ֆինլանդացիների հետ, քանի որ սրանք բնաւ նպատակ չունէին կռիւ մղելու Տաճկաստանի դէմ։ Ես վերադառնում եմ կրկին կոնֆերանսի խնդրին, — եթէ այդ միտինգը սարքուէր մասնաւոր կերպով, այն ժամանակ, ի հարկէ, ոչինչ չէինք ունենայ առարկելու, բայց նա ստացել էր կուսակցական բնաւորութիւն, մինչդեռ այդպիսի բնաւորութիւն չպէտք է տալ այդպիսի ձեռնարկներին, որովհետեւ նրանք վիժում են, ինչպէս եւ վիժեց նաեւ Ժընեւինը։ Այդպիսով միայն ձգում ենք Կուսակցութեան վարկը։

Ռոստոմ․— Ժընեւի մեր ընկերները հակադաշնակցական գործ չեն կատարել հրաւիրելով ընդհանուր կոնֆերանս Ժընեւում գտնուող սերբերին, բուլղար-

ներին, յոյներին, բոսնիացիներին, ինչպէս նաեւ ձըղտելով համերաշխութիւն հաստատելու Ռուսաստանի մէջ գործող կուսակցութիւնների հետ։ Դա կատարուած է նախորդ Ընդհանուր Ժողովի յատուկ հրահանգով (կարդում է Ժողովի արձանագրութիւնը, 25–26րդ էջ)։ Հարկ եմ համարում աւելցնել մի քանի խօսք միջկուսակցային խորհրդաժողովներում կայացրած որոշումների մասին, որոնց յիշատակութիւնն եղաւ Արեւմըտեան Բիւրոյի տեղեկագրի մէջ։ Առաջին խորհրդաժողովը կազմուեց Պարիզում, Ֆինլանդացիների նախաձեռնութեամբ։ Հրաւիրուած էին Ռուսաստանում գործող բոլոր կուսակցութիւնները, նոյնիսկ ռուս ազատամիտ [ազատական?] կուսակցութիւնը։ Չնայած որ սկզբում բոլորն էլ խօսք էին տուել մասնակցել Ժողովին, սակայն վերջին րոպէին սոցիալ-դեմոկրատները հրաժարուեցին։ Համաժողովի որոշումներից մէկը եղաւ այն, որ համաձայնութիւն կայացաւ, ունենալ Պետերբուրգում մի միջկուսակցային բիւրօ, որը պիտի կապ պահպանէր բոլոր կազմակերպութիւնների հետ, ստանար իւրաքանչիւրից ընդհանուր գործին վերաբերեալ կարեւոր տեղեկագրերը եւ հաղորդէր հարկ եղածը բոլորին։ Նա պիտի լինէր ճիշդ այնպիսի բիւրօ, ինչպիսին ծրագրուած էր 1892 թուին Դաշնակցութեան կանոնագրութեան մէջ։ Բիւրոն չկազմակերպուեց, որովհետեւ կեանքի մէջ այդպիսի մեծ կարիք չզգացուեց, որպէսզի գործող կուսակցութիւնները մի մի անգամ յատկացնէին նրան։ Իսկ դրական հետեւանքը եղաւ այն, որ կուսակցութիւնները ճանաչեցին իրար, ծանօթացան մօտաւորապէս իւրաքանչիւրի դիրքին, կեանքին, ձգտումներին, ուժին հետ եւ կազմեցին պահանջների ցանկ։ Երկրորդ համաժողովը կայացաւ Ժընեւում Գապոնի մասնակցութեամբ։ Նախնական խորհրդակցութիւնը կայացաւ Սոցիալ Յեղափոխականների, Լեհ Սոցիալիստական կուսակցութեան եւ Դաշնակցութեան մասնակցութեամբ։ Փոխադարձ ծանօթութիւններից յետոյ, որոշեց հրաւիրել այս անգամ միայն յեղափոխական կուսակցութիւններին։ Գապոնը, որ վարում էր բանակցութիւնը, հաստատեց, որ այս անգամ բոլոր կուսակցութիւնները եւ նրանց թւում սոցիալ-դեմոկրատները համաձայն են մասնակցելու ժողովին։ Հենց այստեղ էլ մենք պարզեցինք մեր բռնելիք դիրքը, ցոյց տուինք, թէ մինչեւ ո՞ր աստիճան միւս կուսակցութիւնները կարող են յոյս դնել մեր ուժերի վրայ։ Մենք յայտնեցինք որ Դաշնակցութեան մեծագոյն ուժը գործադրուել է տաճկահայկական դատին համար, երկրորդ՝ աչքի առաջ ունենալով Թուրքերի հարեւանութիւնը, ստիպուած կը լինենք մնացած ուժերի մի մասը պահել ինքնապաշտպանութեան համար, երրորդ՝ այդ բոլորի պատճառով՝ համառօտական ակտիւ շարժման մենք կարող ենք տալ մեր ուժերի չնչին մասը միայն։ Խոստացանք կատարել անհատական տեռորներ, եւ յարձակումներ զէնքի պահեստի վրայ։ Միաժամանակ համաձայնութեան գալով Լեհ Սոցիալիստ կուսակցութեան ներկայացուցչի հետ, յայտարարեցինք, որ ընդհանուր ապստամբական շարժմանը կը դիմենք միմիայն այն դէպքում, երբ ռուսական ներքին նահանգներում պայթած կը լինի լուրջ, հիմնական ապստամբութիւն, զօրքերի մասնակցութեամբ։ Եւ այս, այն նպատակով, որպէսզի ռուս ժողովուրդը նկատի մեր շարժումները իբրեւ օտար ժանդակ ազդակներ եւ ոչ իբրեւ ապստամբական անջատական բնոյթ կրող։ Խորհրդաժողովը կայացաւ քիչ յետոյ Ժընեւում։ Սոց.-դեմոկրատները թէեւ ներկայացան, բայց հենց սկզբից մի պատրուակ բռնելով, հեռացան։ Մեր մասնակի նախնական որոշումը վերոյիշեալ տակտիկայի վերաբերեալ, անց կացաւ խորհրդաժողովում։ Պարիզում ծրագրուած միջկուսակցային բիւրոյի խնդիրը դրուեց նորից, բայց աչքի առաջ ունենալով գործնական անյարմարութիւնները, առժամեայ կերպով կազմուեցաւ մի արտասահմանեան կոմիտէ՝ սեկրետարիատ [քարտուղարութիւն], որը պիտի կատարէր նոյն բիւրոյի դերը։ Սեկրետարիատը կազմում էին Ժընեւում գտնուող կուսակցութիւնների՝ Դաշնակցութեան եւ Սոց. – յեղափոխականների ներկայացուցիչները։ Խօսք կար նոյնպէս ստեղծելու ապագայում միջկուսակցային մարմիններ՝ ղեկավարելու համար ընդհանուր յեղափոխական շարժումը, եւ ի հարկին դնելու ժամանակաւոր կառավարութիւն յայտարարելու խնդիրը։ Խոստացանք նաեւ, մեր կողմից ամէն տեսակ աջակցութիւն բոլոր կուսակցութիւններին զէնք ձեռք բերելու գործի մէջ, ինչպէս նաեւ մեր ռումբերից։ Խորհրդաժողովի միւս որոշումների մասին, մի այլ առթիւ։

Վռամեան.— Քանի որ Բիւրոն այդքան փութկոտ գտնուած էր համերաշխութիւն կապելու օտարների հետ, չէ՞ր կարող արդեօք փորձ անել կապեր հաստատելու եւ ուրիշ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների հետ, եթէ ոչ պաշտօնական, գոնէ կիսապաշտօն յարաբերութիւնների մէջ մտնելու միջոցներ ստեղծել։

Անդրանիկ.— Այն մարդիկ, ուսանող թէ յեղափոխական, որոնք շարունակ աղմուկ են հանում համերաշխութեան գաղափարի շուրջը, գիտե՞ն արդեօք թէ Երկրում կարելի է իրականացնել այդ թէ ոչ։ Այսքան տարի է ոչ մի հարեւան ազգ չէ ուզել հաշտ լինել մեզ հետ։ Քրտերն անգամ, որոնք իրր թէ կրօնամոլ չեն եւ որոնք մեզ տեղ տեղ ռազմամթերք են հասցուցել, դոքա եւս արշաւել են մեր վրայ, երբ ընդհանուր հրաւէր են ստացել կառավարութեան կողմից։ Մեր հարեւաններից ոչ մէկը մեզի բարեկամ չէ։ Օրինակ, ես երբեք վրացիները բարեկամ չեմ ճանչնար մեզի։

Ստեփանեան.— Բիւրոյի թելադրութեամբ Ատրպատականում համերաշխութեան փորձեր եղել են հնչակեանների հետ, բայց չէ յաջողուել, որովհետեւ դրժել են։

Ջելալեան.— Ընկեր Ստեփանեան այդպէս չպէտք է մտածէ, մենք միշտ պէտք է փորձենք առանց յուսահատուելու. Բիւրոն էլ այս բանի մէջ թերացած է. ինչո՞ւ հայ տարրերի հետ չփորձել միանալու, իսկ օտարներու հետ անել։

Շահխաթունեան ցոյց է տալիս Գ. Ընդհանուր Ժողովի արձանագրութիւնը, ուր յատկապէս ասուած է թէ հնչակեանների հետ համերաշխութիւն կարելի չէ կայացնել։ Դաշնակցութիւնը օտար որեւէ կուսակցութեան հետ համերաշխ լինելով, ժողովուրդի հետ չէ որ համերաշխ է. այլ է կուսակցութիւնների եւ այլ՝ ազգութիւնների համերաշխութիւնը. կուսակցութիւնը ազգի մի որոշ մասն է։

Տաճատ խնդրում է լաւ ծանօթացնել օտար տարրերի խնդրի հետ եւ ապա բանաձեւ կազմել։

Նախագահը յայտնում է, որ դա առաջիկայի խընդիր է եւ ոչ այս Ժողովի։

Ջելալեան.— Հակասութիւններ կան երէկի եւ այսօրուայ դատողութիւնների եղանակների մէջ. ոմանք երբեմն, հարկ լինելիս, դիմում են ծրագրի յօդուածների տառերուն, իսկ երբեմն հանգամանքներին կը յարմարեն։

Վիճաբանութիւնների շարունակութիւնը թողնելով յաջորդ Ժողովին, նիստը փակուեց։

19ՐԴ ՆԻՍՏ (5 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է Վռամեան։
Ներկայ են 23 ժողովական։
Բացակայ՝ Սեպուհ(13), Անդրանիկ, Զաւրեան։

Նախագահ.— Օրակարգին անցնելուց [առաջ], պիտի յայտնեմ, որ ընկ. Սաքօն Կովկասից եկել է եւ ինչպէս տեղեկացանք, առանց պատգամաւոր լինելու մանդատի։ Առաջարկում եմ ժողովականներին որոշել, թէ ժողովը ի՞նչ դիրք պէտք է բռնէ դէպի եկած ընկերը։

Մալումեան.— Սաքոյի վերաբերմամբ երկու միջոց կայ, կամ նրան առժամանակ ընդունել խորհրդակցական ձայնով եւ սպասել մինչեւ որ պարզուի, թէ հրաւիրուած հինգ ընկերներից ո՞րը չէ գալիս, եւ վերջինի փոխարէն նրան քուէի ձայն տալ. եւ կամ նկատի ունենալով, որ Կովկասից նոր եկած ընկերները հաստատապէս ասում են, որ Դումանը չէ գալու, այդ ձայնը այժմ եւեթ տալ Սաքոյին։

Ջելալեան.— Սաքոն հրաւիրուածներու թուի մէջ չէ, սակայն մեր մէջ բանաձեւ դարձաւ, որ չեկող ընկերոջ փոխարէն նրա ձայնը ուրիշին կու տանք. եւ եթէ այսպէս է, այն ժամանակ մենք պիտի կարգ պահենք եւ առաջնութիւնը տանք Տաճատին, որ Սաքոյէն առաջ է եկել։

Զոփուրեան.— Թէեւ Դումանի մասին մասնաւոր տեղեկութիւն կայ, բայց աւելի լաւ է սպասել Ռոստոմից պաշտօնական գրութեան, ապա Դումանի չգալը հաստատ համարել։

Յուշիկ.— Առաջարկում եմ Սաքոյին ընդունել խորհրդակցական ձայնով։

Սեպուհ.— Քանի որ 7 ընկեր հրաւիրելու կանոնադիրը մենք ինքներս ենք կազմել եւ Սաքօն, իբրեւ մեր կարեւոր ընկերներից մին, եկել է, մենք կարող ենք մեր կազմած կանոնադիրը փոխել եւ փոխանակ 7ի, հրաւիրել 8ը կամ 9ը։

Մալումեան.— Հաստատապէս յայտնի է, որ Դումանը չէ գալիս, ուստի պաշտօնական նամակի սպասելը աւելորդ է։ Սխալ է այն կարծիքը, որ Տաճատը առաջին թեկնածուն է. ես առաջարկում եմ Սաքոյին տալ Դումանի ձայնը։

Քուէարկութեան է դրւում առաջարկը՝ Սաքոն քուէի իրաւունքով հրաւիրելը ընդունւում է 12 ձայնով։

Ժողովը անցնում է օրակարգին։

Նախագահը.— Խօսքը պատկանում է ընկեր Մալումեանին, իրեն եղած հարցերուն պատասխանելու համար։

Մալումեան.— Ընկեր Զարդարեանի հարցը, թէ ինչո՞ւ բոսնիացիներն ու հերցեգովինացիները հրաւիրուած էին Ժընեւի խորհրդաժողովին, հետեւանք է այն բաւական տարածուած հայեացքին, թէ քանի աւելանայ մեր թշնամիների թիւը, այնքան կը դժուարանայ մեր Դատի լուծումը։ Ներկայ դէպքում, Աւստրիան, իբրեւ հովանաւոր Հերցեգովինայի, կարող է թշնամանալ հայերին, քանի որ նրանք մասնակցել են մեր խորհրդաժողովին։ Բայց այդ կարծիքը սխալ է. սխալ է մանաւանդ այն պատճառով, որ հերցեգովինացիները առաջարկում էին իրենց մտցնել Թուրքիայի եւ ոչ Աւստրիայի դէմ բողոքողների մէջ. բացի դրանից, նրանք ուրախութեամբ համաձայնում էին յարել բալկանեան դաշնակցութեան գաղափարին եւ իրօք այդ վերջին քաղաքական մեծ ծրագիրն է, որ դառնում է հիմնակէտը այդ տարրերի մերձեցման։ Ընկեր Մինասեանի խօսքերին ես չեմ պատասխանում, բաւականանալով Ռոստոմի տուած բացատրութիւններով։ Բայց նորա ատամների երկրորդ կէտի մասին թոյլ կը տամ ինձ մի քանի խօսք ասել. նա պնդում է թէ Ժընեւի վերջին ձեռնարկը շահաւէտ չէր մեր գործի համար. շատ տարօրինակ է մի այդպիսի բան պնդել։ Ժընեւը հանդիսանում է մի տեսակ կենտրոնատեղի, ոչ միայն բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւնների համար, այլ նաեւ բալկանեան ազգերի երիտասարդութեան։ Մենք չէինք կարող ի նկատի չառնել այդ երիտասարդութիւնը, մանաւանդ, որ դրանից շատերը վերադառնալով իրենց երկիրները՝ հանդիսանում են իբրեւ կարեւոր գործողներ։ Բալկանեան ազգերի ուսանողութեան մէջ պատրաստել հակասուլթանական շարժում — դա մի շատ կարեւոր գործ է, ահա թէ ինչու մենք կանչեցինք խորհուրդի՛ ե՛ւ ուսանողներ ե՛ւ ոչ-ուսանողներ։ Խընդիրը շատ մեծ դժուարութիւններ է ներկայացնում, որովհետեւ յոյների եւ բուլղարների մէջ անհամաձայնութիւնը այնքան ուժեղ է, որ նրանց թոյլ չէ տալիս մի որեւէ խնդրի շուրջը խմբուելու. մինչեւ անգամ նրանք դժուարանում էին մի սենեակում գումարուել. բայց շնորհիւ այն վստահութեան, որ նրանք տածում

էին դէպի մեր կուսակցութիւնը, բոլորն էլ համաձայնուեցին ժողովին մասնակցել եւ միասին գործել: Այդ ժողովի հետեւանքը եղաւ այն ռեզոլուցիան [վճիռ, որոշում], որի մասին ես խօսեցի: Մեր ձեռք առած միջոցներով՝ Ժընեւի մամուլը այդ մասին լռեց, որպէսզի խորհրդաժողովի լուրը շատ չտարածուի. բայց Վիեննայի մամուլում, ինչպէս լսեցինք, խնդիրը քննութեան առարկայ է դարձել, կարեւոր նշանակութիւն տալով այդ նորաբողբոջ շարժման: Ժընեւի մեր բարեկամ մի քանի պրոֆէսօրներ այդ համախմբումը նկատում են իբրեւ մի պատմական կարեւոր դէպք, Բալկանի եւ Փոքր Ասիայի համար: Ժորէս ուրախութեամբ յանձն կ՚առնէ մասնակցել այդ ժողովին եւ յատուկ հեռագրով յայտնեց իր համակրանքը: Ոչ մի կասկած չկայ, որ նա ապագայում կ՚անցնի այդ գործի գլուխ եւ իր տաղանդի յատուկ ձեւով մեծ զարկ կը տայ դրան: Անդրանիկը կարծում է, որ այդ համերաշխութեան քայլերը իրական նշանակութիւն չունեն Երկրի գործունէութեան համար: Սակայն մոռանում է նա, որ ինչքան էլ որ որեւէ յեղափոխական գաղափար սկզբում փոքր լինի, ժամանակի ընթացքում նա աճում է եւ ընդարձակւում: Մի՞թէ նոյնիսկ հայկական յեղափոխութեան գաղափարը այդ կերպարանքը չէ ունեցել: Ինչպէս Ռուսաստանում մեզ յաջողուել է համերաշխութիւն հաստատել մի քանի կուսակցութիւնների հետ, այնպէս էլ կը յաջողուի Թուրքիայում: Չորս տարի առաջ, ոչ ոք չէր հաւատալ թէ Թուրքերից մեզ յարողներ կը լինեն, բայց այժմ մենք տեսնում ենք, որ «Օտոմանեան Գործօն Կոմիտէն» պատրաստ է մեզ ձեռք մեկնելու. նրանք տուեցին մեր առաջարկութեամբ, Թուրքերէն բրոշիւրներ, սկսել են լաւ պրոպագանդ: Դրանց շրջանից նոյնիսկ մի մարդ դուրս եկաւ, Ջէվդէթ, որ իրեն դրեց մեր կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ, գնաց Երկիր եւ պատրաստ է այնտեղ Թուրքերից խմբեր կազմակերպել եւ ի հարկին միանալ մեզ: Սա ապացոյց է, որ մենք մեր մատը դրել ենք վէրքի վրայ եւ ապագայում համերաշխութեան գործը աւելի հաստատուն քայլեր պիտի անէ:

Անդրանիկ.— *Ես երբեք օտարների, անհատ ընկերների աջակցութիւնը եւ ծառայութիւնները չեմ ուրանում եւ հենց այդպիսի օրինակներ ես էլ եմ տեսել, բայց Երկրում դրանք անհետեւանք են մնում, քանի որ դէպքի ժամանակ բարեկամ ճանաչուածները կամ խումբը հենց ինքն է յարձակւում մեր վրայ:*

Մալումեան *լրացնում է տեղեկագրի այն կէտերը, որոնք վերաբերում են եւրոպական կառավարութիւններին եւ պարլամենտական խմբերին եղած դիմումներին:*

Վահագն.— *Արդեօք Բիւրոն իր դիմումները եւրոպական պետութիւններուն անելիս՝ ո՞ւմ անունով էր անում, Բիւրոյի՞ թէ Խմբագրութեան, եւ կամ ի՞նչ ձեւով:*

Մալումեան.— *«Արեւմտեան Բիւրօ» խօսքը Ֆրանսերէն թարգմանութեամբ անիմաստ բան է դուրս գալիս, ուստի դիմումները լինում են Հ. Յ. Դաշնակցութեան կենտրոնական օրգանի վարչութեան կողմից, մանաւանդ որ «Դրօշակ»ը Եւրոպայում արդէն բաւական ծանօթ է:*

Զաւրեան.— *Ի՞նչ յարաբերութիւններ ունի Բիւրոն Անգլիայի հետ եւ ի՞նչ միջոցով: Ես ինչպէս Տաճկաստանում լսեցի, Անգլիան ոչ թէ մեր բարեկամն է, այլ շատ կասկածելի դիրք բռնող: Թուրք եւ ռուս օֆիցէրներ [սպաներ] ինձ պատմեցին, որ անգլիական մինիստրութիւնը տեղեկագրել է թէ՛ տաճիկ եւ թէ ռուս կառավարութիւններին, որ իբր թէ հայերը ռուս զինուորի շորով ուզում են յարձակուել սահմանագլխի Թուրքերի վրայ եւ Թուրքական շորերով՝ ռուսների վրայ, որպէսզի ընդհարում առաջ բերեն երկուքի մէջ:*

Մալումեան.— *Դժուարանում եմ որոշ պատասխան տալ քաղաքական այդ օրինակ հարցերին. տրամադիր եմ կարծելու որ Անգլիան ամէն միջոց գործ կը դնէ, որ առիթ չտայ Ռուսաստանին միջամտելու Թուրքիայ եւ Պարսկաստանի սահմանագլխային գործերին, բայց Լոնտոնի մինիստրութիւնը փաստեր է տուել, որ նա թշնամի չէ մեր հարցին. նրանք օրինակ, խոստացել են, որ մեր փողերը իրենց միջոցով ուղարկեն Երկիր, մեր պէտքերի համար: Ֆրանսական մեր բարեկամները, որոնք ցանկութիւն ունեն մեր Դատի շուրջը համախմբել Ֆրանսիան, Անգլիան եւ Իտալիան, համարում են այդ ծրագիրը շատ հնարաւոր, վստահ անգլիական բարեկամութեան վրայ:*

Զաւրեան.— *Ես ծանօթ էի Էրզրումի եւ Բաղէշի անգլիական հիւպատոսների հետ: Երկուքն էլ հայատեաց էին եւ ասում էին որ Հայկական Հարց չկայ, որովհետեւ այդ երկիրը Քրդստան է: Ի հարկէ հայերը կը ցանկան այնտեղ ինքնավարութիւն ձեռք բերել եւ իշխել միւս ազգերի վրայ, բայց այդ բանը անկարելի է, մենք չենք թոյլ տայ: Եթէ հայերը իրենց վիճակը ուզում են բարելաւել, պէտք է բողոքական դառնան, ասում են նրանք: Մենք յարաբերութիւն ունենք կառավարութիւնների հետ եւ ոչ թէ ուղղակի կերպով, այլ կողմնակի մարդկանց միջոցով, ուստի եւ ծանօթ չենք նրանց իսկական տրամադրութիւններին:*

Շահխաթունեան.— *Ընկեր Մալումեան յիշեց, որ մի եւրոպացի էր եկել «Դրօշակ»ի Խմբագրատուն եւ խորհուրդ էր տալիս դադարեցնել յեղափոխութիւնը. ի՞նչպէս կարողացաւ իմանալ Խմբագրութիւնը թէ նա որեւէ կառավարութեան տրամադրութիւնն էր արդարացնում, ինչպէս ասուեցաւ:*

Մալումեան *բերում է մի շարք օրինակներ, որոնցով ցոյց է տալիս թէ ինչպէ՛ս եւրոպական որեւէ կառավարութիւն անյարմար գտնելով իր պաշտօնեաների միջոցով ուղղակի դիմումներ անել յեղափոխական մարմնին, առհասարակ անուղղակի միջոցների են դիմում՝ իրենց տեսակէտները յայտնելու եւ ազդելու համար: Այսպէս հաղորդեց ժողովին մի կարեւոր դիմումի փաստը, այն է թէ ինչպէ՛ս ռուս-ճապոնական պատերազմի սկզբում ճապոնական կառավարութեան կողմից, դեսպանական կցորդի միջոցով, դիմում եղաւ Արեւմտեան Բիւրոյին. առաջարկեցին որ մենք յեղափոխական կուսակցութիւնների հետ միասին, Ռուսաստանում տեղական ապստամբական շարժումներ առաջ բերենք: Ճապոնական կառավարութեան ցանկութիւնն էր, ներքին խռովութիւնների միջոցով հարուած տալ ցարիզմին ներքուստ եւս եւ Ռուսաստանում առաջ բերել պարլամենտական կառավարութիւն, որի հաստատման Ճապոնիան ջերմ կողմնակից է իր ապահովութեան համար: «Եթէ Պետերբուրգում շարունակէ իշխել նոյն զինուորական, միապետական ուժը, ասում են նրանք, նա, մի քանի տարուց յետոյ, կրկին պատերազմ կը յայտարարէ, մշտական վտանգ սպառնալով խաղաղութեան»: Զեկուցանողը հաղորդեց այս դիմումի մանրամասնութիւնները եւ այն վերապահ պատասխանը, որ տուել էր Արեւմտեան Բիւրոն:*

Մուրատ *պատմում է դէպքեր 1903ի Սասնոյ դէպքերի ժամանակից, երբ անգլիական եւ Ֆրանսիական հիւպատոսները իրենց աջակցութիւնն էին ցոյց տալիս եւ խնդրում էին իրենց անմիջապէս տեղեկացնել երբ քրդերի կողմից յարձակում լինէր:*

Ժողովը անցաւ զինական խնդրին:

Խախակեան.— *Արեւմտեան Բիւրոն ինչպէ՞ս իր վրայ առաւ Զինուորական Դպրոց հիմնելու պատասխանատուութիւնը. արդեօք նրան այդ մասին որեւէ տեղից լիազօրութիւն տրուա՞ծ էր:*

Մալումեան *յայտնում է, որ այդ դպրոցի հիմնման նախաձեռնութիւնը միայն Արեւմտեան Բիւրոյին չէ պատկանում, այլեւ ընկեր Անդրանիկին, ու Բալկանեան Կ. Կոմիտէին:*

Մանուկ *հարցնում է թէ ո՞վ էր զէնքերի փոխադրութեան համար պատասխանատու մարմինը:*

Մալումեան.— *Փոխադրողները եղել են արեւմտեան շրջանի զանազան ընկերներ, Բիւրոյի ընդհանուր վերահսկողութեամբ:*

Զինուորական Դպրոցի խնդիրը յետաձգուեց օրակարգի պատշաճ կէտին:

Երկրի ուսումնասիրութիւնը եւրոպացիների ձեռքով *անցաւ առանց վիճաբանութեան:*

Դրամական նպաստներ զանազան կուսակցութիւններին.

Բարսեղեան *հարցնում է թէ ինչո՞ւ 1000 Ֆրանկ տրուած է «Искра»ի խմբագրութեան եւ աւելացնում, թէ հարկաւոր է յետ պահանջել:*

Մուրատ.— *Արեւմտեան Բիւրոն իբրեւ դասախօս ուղարկել է Կովկաս այնպիսի անձնաւորութիւններ, որոնցից մի քանիսի համար, չէր արժեր որ Կազմակերպութիւնը փող ծախսէր: Օրինակ՝ Կրպոն, Արտաշէսը, Հայկազունին այնպիսի անձնաւորութիւններ են, որոնց նմանները Կովկասում միշտ կարող էին գտնուել:*

Մալումեան.— *Ուղարկուած 10–12 ընկերները, բոլորն էլ իբրեւ պրոպագանդիստ չեն ուղարկուած. նրանցից մի քանիսը ունեցել են այլ միսիա, ոմանք էլ ուղարկուել են իբրեւ զինուորական ուժ: Թէ ինչպէս են կատարել նրանք իրենց գործը՝ այդ մասին Արեւելեան Բիւրոն միայն կարող է տեղեկութիւն տալ:*

Վահագն.— *Մի՞թէ կարելի է ամէն մի ցանկացողի գործ յանձնել. նախապէս պիտի քննել մարդոց կարողութիւնը, թէ արդեօք նրանք ընդունա՞կ են իրենց վրայ դրուած գործը կատարել: Պրոպագանդիստներից ոմանք նոյնիսկ գործին վնասել են իրենց նոր ուղղութեան պրոպագանդայով: Նրանք նկատի չեն ունեցել իրենց ունկնդիրների հայեացքները եւ միանգամից սկըսել են նրանց մտքին բոլորովին խորթ բաներ խօսել եւ երբեմն այնպիսի ծուռ ճանապարհով են տարել իրենց պրոպագանդը, որ բանուորների վկայութեամբ, օրինակ, պատճառ են դարձել գործարանների փակման եւ շատերի անգործ մնալուն:*

Շահխաթունեան.— *Ես պարտաւոր եմ զգում ինձ՝ պաշտպանել Բիւրոյի արած քայլը. Բիւրոն չէր կարող իւր ուղարկած մարդկանց սկզբից այնպէս ճանաչել, որ նրանց ապագայ արածների համար պատասխանատու համարուէր: Շատ վիրաւորական է երբ ուղարկուած ընկերների մասին այդպիսի քննադատութիւններ են անում, առանց ծանօթ լինելու նրանց գործունէութեանը:*

Զեյլեան.— *Ընդհանուր սովորութիւն մը կայ Կազմակերպութեան մէջ, որ նախքան ընկեր մը գործի վայրը ղրկելը, կը քննեն, կը հասկանան ընկերոջ մտքի մակարդակը եւ գործի ձեռնհասութեան տեսակն ու չափը: Կը միանամ ընկեր Վահագնին. ես առանց ճանչցած ըլլալու անձերը, իրենց անուններով, կը յիշեմ մէկը որ ժողովի մը մէջ խօսեցաւ, ուր հրաւիրուած էր նաեւ ընկեր Թոփչեան ընդդիմախօսելու: Այդ ընկերը այն միտքը կը յայտնէր, թէ կովկասեան հարցը բաժնելու էր տաճկահայ դատէն:*

Շահխաթունեան.— *Ես խօսելու եմ ըստ կարգի եւ ըստ էութեան: Կրպոյին, իբրեւ պրոպագանդիստի, Արեւմտեան Բիւրոն չէ ուղարկել, այլ նա այնտեղ գործել է Արեւելեան Բիւրոյի յանձնարարութեամբ: Ես պահանջում եմ, որ բոլոր այն ընկերները, որոնք այժմ գտնւում են Դաշնակցութեան մէջ, համարուեն դաշնակցականներ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու թէ դրանց մէջ կարծիքների տարբերութիւններ կան: Ես պահանջում եմ, որ այստեղ քննադատութիւններ չլինեն այս կամ այն ընկերոջ հարազատ դաշնակցական լինելու մասին. եթէ ոչ, ես ստիպուած կը լինեմ ա-*

սել, որ շատերը որոնք համարում են իրենց դաշնակցական, ամենեւին դաշնակցական չեն, նոյնիսկ այնպիսիները, որոնք այս ժողովումն են գտնւում. ես այս բանը փաստերով կ'ապացուցանեմ: Ես յոյս ունեմ, որ Թոփչեան, ինքը խօսք կ'առնէ եւ ցոյց կու տայ, որ այն ժողովում, որի մասին խօսում է Ջելալեանը, հարցը բոլորովին այդպէս չէ եղել եւ Ջելալեանը սխալւում է:

Իսահակեան.— *Նախ ասեմ, որ քննդելը դեռեւս վնասել չէ նշանակում, կայ քննդել որ չինելուց աւելի օգտակար է: Նկատում են որ Բիւրօն լաւ չէ ճանաչել իւր ուղարկած երիտասարդներին: Բիւրօն չէր կարող այդ անել, քանի որ, թէ' ծրագրի եւ թէ' նախագծի վերաբերմամբ Կուսակցութեան մէջ տարբեր կարծիքներ կան եւ ուղարկուածներից շատերը, իրենց դիրքը այդ հարցերի վերաբերմամբ Կովկասում են որոշել:*

Սեպուհ *եւ* Մուրատ *պահանջում են, որ Շահխաթունեանը ապացուցանէ ժողովում գտնուածներից շատերի ոչ-դաշնակցական լինելը:*

Ջելալեան միանում է նրանց կարծիքին:

Բարձրանում է աղմուկ եւ սկսում է բուռն վիճաբանութիւն: Սեպուհը *վրդովուած հեռանում է ժողովից:*

Նախագահը ընդհատում է նիստը, որպէսզի մտքերը հանդարտեն:

Նիստը վերսկսում է 10 րոպէից:

Թոփչեան.— *Ես չեմ կարող խօսել այն հարցի մասին, որի համար ձայն էի խնդրել: Ինչպիսի մեծ յոյսերով ես ճանապարհւում էի այս ժողովի համար, որի վրայ են յառել իրենց աչքերը, ոչ միայն բոլոր դաշնակցականները, այլեւ ամբողջ հայ ժողովուրդը: Մենք Կովկասում շատ ժողովներ ենք ունեցել հակառակորդ կուսակցութիւնների հետ, բայց ես չեմ տեսել այն փոխադարձ անվստահութիւնը, նոյնիսկ հակառակ կուսակցութիւնների մէջ, ինչ որ տիրում է այստեղ, ընկերների մէջ: Իւրաքանչիւրը, միւսի խօսքերի տակ, կարծես, մի յետին միտք է ուզում տեսնել: Մենք այս կերպով չենք կարող հեռուն գնալ: Մենք այստեղ եկել ենք իբրեւ ներկայացուցիչներ, որքան էլ մեզնից իւրաքանչիւրը թերութիւններ ունենայ, ժողովը սակայն իրեն բարձր պիտի պահէ: Ես չեմ կարող խօսել բուն էութեան, մինչեւ փոխադարձ վստահութիւն չլինի: Մի փաստացի նկատողութիւն. ընկեր Ջելալեանի յիշած պրոպագանդիստը Արեւմտեան Բիւրոյի հետ կապ չունի եւ խօսակցութիւնն էլ բոլորովին այն բնաւորութիւնը չէ ունեցել, ինչ որ նրան ուզում են տալ:*

Նախագահ.— *Ցաւում եմ, որ խօսողները զգուշաւոր չեն իրենց արտայայտութիւնների մէջ եւ տեղի են տալիս ցաւալի թիւրիմացութիւնների: Եթէ ընկեր Սեպուհ սխալ է գործում ժողովը թողնելով, սխալւում է նաեւ ընկեր Շահխաթունեան, երբ խնդիր է յարուցանում ժողովականների, ո՞ւմ եւ ո՞ր աստիճանի դաշնակցական լինելու մասին: Այստեղ գտնուողները բոլորը դաշնակցական են, ցորչափ խնդիրը վիճաբանութեան դրուած եւ լուսաբանուած չէ:*

Մալումեան.— *Ընկերների առաքումը եղել է համաձայն Ընդհանուր Ժողովի որոշման, իսկ Բիւրօն այն է արել, որ ուղարկել է վեցից աւելի ընկերներ, որովհետեւ Կովկասի տագնապալի վիճակը շատ ուժեր էր պահանջում: Կարող է պատահել, որ մեր ուղարկած ընկերներից ոմանք անհամապատասխան են եղել իրենց դերին. բայց դա չէ հերքում ուժեր ուղարկելու անհրաժեշտութիւնը. չ'արժեր զբաղեցնել ժողովը զանազան մարդկանց այս կամ այն դատախօսութեամբ: Եթէ Արտաշէսը կամ մի ուրիշը պրոպագանդի յարմար չէր, թող տեղական մարմինը նրան այլ գործի դնէր: Այդպիսի դէպքեր կարող են ուրիշ տեղեր էլ պատահել. օրինակ՝ Ամերիկան մի խումբ երիտասարդներ է ուղարկել Զինուորական Դպրոցը. եթէ դրանցից ոմանք, այլ մթնոլորտի ենթարկուելով, մեր հակառակորդներն իսկ դառնան, ես ինձ թոյլ չեմ տայ Ամերիկայի ընկերներին մեղադրել եւ նրանց քայլը սխալ համարել:*

Դիմումն Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրոյին.

Մալումեան *մանրամասն յիշատակում է Բրիւսէլի Սոց. Բիւրոյի դիմումը, որ արել է «Դրօշակ»ի Խմբագրութեան եւ վերջինի պատասխանը (երկու գրութիւններն էլ տպուած են «Դրօշակ»ում,* № 6, 1906):

Ժողովի ծանօթանալով խնդրին, վճռեց այդ մասին որոշումն կայացնել, օրակարգի հերթին:

Ապա, ժողովականներին բաժանում են Արեւմտեան Բիւրոյի երեք տարուայ տպած հաշիւը (1904–1906), *որպէսզի ընկերները ծանօթանան եւ այդ մասին հարցումներ ուղղեն: Որոշւում է հաշիւները յանձնել հաշուական յատուկ յանձնաժողովի, ժողովին զեկուցում անելու համար:*

Նախագահը *խնդրում է տեղեկութիւն տալ, թէ ինչո՞ւ ուշացաւ Ընդհանուր Ժողովը:*

Մալումեան.— *Անցեալ Ընդհանուր Ժողովի որոշման համաձայն, այս Ընդհանուր Ժողովը պիտի հրաւիրուէր 1906ի Դեկտ. 1ին, քանի որ Խորհուրդին իրաւունք էր տրուած բացառիկ դէպքերում շտապեցնել Ընդհանուր Ժողովը: 1905ի Խորհուրդը, նկատելով հայ-թուրքական յարաբերութիւնների լարուելը Կովկասում եւ Ռուսաստանի յեղափոխական շարժման զարգանալը, որոշեց շտապեցնել եւ նշանակեց Ընդհանուր Ժողովը 1905 թ. Դեկտ. 1ին: Այս մասին գրուեց մարմիններին: Սակայն վրայ հասան կովկասեան խոշոր դէպքերը եւ թոյլ չտուին ժամանակին ժողով գումարելու: Ապա Բիւրոները ուզեցին գումարել 1906ի աշնանը, Արեւելեան Բիւրօն պատասխանեց, որ դա անհնարին է, ի նկատի առնելով կովկասեան իրականութիւնը: Եւ ահա այդ պատճառով ուշացաւ էլի 3 ամսով: Դուք տեսնում էք, որ Կովկասի ընկերներից ոմանք մինչեւ այժմ էլ չեն եկել, չնայած որ ժողովը սկսուած է Փետր. 22ին: Այս յապաղումը եղել է պայմանների ստիպմամբ, հակառակ մարմինների բուռն ցանկութեան:*

20ՐԴ ՆԻՍՏ (6 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան:

Բացակայ են՝ Սեպուհ, Անդրանիկ, Ջաւրեան:

Ընկեր Զարդարեան *կարդում է Բալկանեան շրջանի տեղեկագիրը, որը քննութեան առնելու համար բաժնւում է չորս կէտի.*

1) *Գաղութ եւ կազմակերպական ընդհանուր պատկեր:*
2) *Պրոպագանդա (թերթ, գործիչներ, դասախօսութիւններ եւն.):*
3) *Դրամական հաշիւ:*
4) *Զինուորական Դպրոցի խնդիրը:*

Տեղեկագիրը տալիս է սկզբում շրջանի ընդհանուր վիճակը, մատնանշելով, որ ինչպէս ամէն տեղ Հ. Յ. Դաշնակցութեան արագ ծաւալումը աչքի է ընկնում վերջին 3--4 տարուայ մէջ, նոյն երեւոյթը նկատւում է նաեւ Բալկանի շրջանում. այստեղ այդ հանգամանքին մղիչ են հանդիսանում Սասունի ցնցող կռիւները, Սուլթանի մահափորձը եւայլն: Կուսակցութեան ձեռք բերած հմայքը աչքի է ընկնում նաեւ այն հանգամանքի շնորհիւ, որ չէկոք տարրեր, եթէ ցանկանում են իրենց լուման տալ հայ ազատագրութեան, բոլոր գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւններից նախընտրում են Դաշնակցութիւնը: Կազմակերպութեան ծաւալումին եւ վարկի բարձրացման նուազ չեն նպաստած նաեւ այն կարգ մը ձեռնարկներն ու հաստատութիւնները, որոնք գոյութիւն ունին գրեթէ Պուլկարիայի քանի մը քաղաքներուն մէջ, ուր թարմ երիտասարդութիւն մը կայ. այդ հաստատութիւնները ամէնքն ալ արդիւնք են անհատական--ընկերական ճիգերու: Այդ ազդակներն են՝ երգեցիկ--թատերասէրներ, ընթերցարաններ, մարմնամարզական, կարմիր խաչի, փինավարժական եւ ուրիշ համանման խումբեր: Այս խումբերը իրենց առաջադրած աշխատութիւններով մէկ կողմէ ընկերներու ինքնազարգացման, ինքնապատրաստութեան գործին է որ կը սատարեն, միւս կողմէ ժողովրդեան մէջ վառ կը պահեն հայրենիքի գաղափարը ու կայն կը հետաքրքրեն հայ ցաւով: Այդ խումբերը եւ ընկերութիւնները կազմուած են առհասարակ մեր ընկերներէն, իրենց ունեցած գոյքերը հայթայթած են անհատական միջոցներով՝ Կազմակերպութեան մնալու որոշումով սակայն: Համապատասխան միջոցներ ստեղծած են եւ Ռումանիոյ մեր ընկերները, առհասարակ հայաստանցիներ: Անոնք ալ տեղ-տեղ հաստատած են սրճարաններ, որոնք տարեկան 4--5000 ֆրանկի բացառիկ հասոյթ մը կը ստեղծեն մեր շրջանի կազմակերպութեան սնտուկին: Համեմատական չափով ուժեղացել են եւ Կազմակերպութեան եկամուտները. այսպէս օրինակ՝ Պալքանեան շրջանը ունեցած է հետեւեալ մուտքի ընդհանուր գումարները. 1904էն 1905՝ Վարդոյի օրով, տարուան մը ընթացքին մէջ՝ 17.944, 72 ֆր., 1905--1906 տարուան մը ընթացքին մէջ՝ 31.895, իսկ վերջին վեց ամսուան ընթացքին մէջ՝ 23.993 ֆրանկ»: Այս եկամուտները գոյանում են պարտադիր ամսավճարներից կատ, նաեւ բացառիկ հասոյթներից՝ հանդէս, ներկայացում, վիճակախաղ, հանգանակութիւն. վերջինիս մասնակցում են հասարակութեան բոլոր խաւերից կատ նաեւ ընկերները, համաձայն վերջին Շրջանային Ժողովի որոշման: Նոյնիսկ Ռումանիայի Մարմինները, չնայած որ թիւով շատ պակաս են եւ այնտեղ բացակայում է երիտասարդութիւնը, կարճ ժամանակում իրենց եկող մուտքը հասցրին նախկին տարիների քառապատիկին:

Ապա տեղեկագիրը անցնում է կազմակերպութիւնը եւ պրոպագանդի վիճակը նկարագրելու: Գրեթէ առանց արտաքին օգնութեան, շրջանը իր ուժերով կազմակերպուել է, բայց գործիչների անբաւարար թուի պատճառով «ընկերներու յեղափոխական դաստիարակութեան, մտաւորական կարգացման եւ ինքնագիտակցութեանը անկարելի եղած է հոգ տանիլ եւ դարձնել զանոնք առհասարակ կազմակերպութեան եւ իրենց կոչումին աւելի գիտակից անդամներ»: Իբրեւ պրոպագանդի միջոց ծառայել է «Ռազմիկ»ը, որը թէեւ բաժնետիրական սկզբունքներով հիմնուած էր, բայց վնասները ծածկելու համար 2500 ֆրանկի փոխառութիւն արեց կազմակերպութիւնից. բայց այժմ հաշիւները ցոյց են տալիս, որ առաջին տարին նա կարող է ծածկել իր ծախսերը եւ զուցէ եւ պարտքն էլ վճարել: Ընկեր Ռոստոմի հիմնած դպրոցը ծառայել է իբրեւ հաւաքատեղի, բայց այժմ միջոցներից զուրկ լինելով ստիպուած պիտի դադարի այլեւս իր դերը խաղալուց: 1904ից այս կողմը եղել են 3 Շրջանային Ժողովներ: Շրջանում տեղի ունեցած մի քանի կեղծումների մէջ ուշագրաւ է առանձնապէս Վարդոյի խնդիրը: «Վարդոն մերժած է կազմակերպութեան դրամը տալ Շրջանային Ժողովի կողմէ նշանակուած ընկերոջ, յանձնելով անոր պատասխան մը, որ իր դատավճիռն իսկ է: Կ. Կոմիտէի եւ Վարդոյի բանակցութիւններէն ետքը, Կ. Կոմիտէն կայն Կազմակերպական Կանոններու 127րդ յօդուածի տրամադրութեան համաձայն Պալքանեան շրջանի ընկերական շարքերէն դուրս կ'ընէ եւ այս բանը կ'իմացնէ ընկերներուն, միաժամանակ խնդիրը իսկոյն տեղեկացնելով Արեւմտեան Բիւրոյին, որպէսզի այս վերջինը Խորհուրդի քննութեան ենթարկէ, որ այդ ատեն արդէն կը շարունակէր իր նիստերը: Բիւրօն Կազմակերպական Կանոններու 129րդ եւ յարակից յօդուածները ցոյց կու տայ եւ կը յանձնարարէ նոր Շրջանային Ժողով գումարել, մեղադրեալը կանչել՝ անոր բացատրութիւնները լսելու համար եւ անկէ ետքը այդ խնդիրը կա՛մ ժողովի որոշումը ենթարկել Խորհուրդի որոշման կա՛մ վաւերացման: Որովհետեւ պատգամաւորները դեռ նոր ցրուած, մէկ-երկուքը նոյն իսկ տեղ հասած չէին, ու կայմն ալ Վարդոյի Կ. Կոմիտէի օրով տեղի ունեցած անհոգութիւններէն թուլցած [էր], անկարելի կ'ըլլայ կրկին անգամ անմիջապէս Շրջ. Ժողով գումարել, հետեւաբար խնդիրը կը մնայ յաջորդ ժողովին, որուն որոշումները արդէն առանձին ղրկած ենք: Ինչպէս յայտնի է Բիւրոյի կողմէ «Դրօշակ»ով եղած յայտարարութիւնն ալ անհետեւանք կը մնայ. մենք զոնէ չենք ալ գիտեր, թէ Բիւրօն ի՞նչ մտադրութեամբ իր յայտարարութեան մէջ եւ հրապարակով պայմանաժամ տըւաւ Վարդոյին, երբ այդ պայմանաժամէն աւդին կարծենք տարին ալ անցաւ»:

«Յանձնելով Վարդոյի խնդիրը եւ այդ առթիւ կայացած որոշումներն ու գոյութիւն ունեցող բոլոր դոկիւմանտները [փաստաթուղթերը] Ժողովիդ ուշադրութեան, կը պահանջենք խիստ եւ կտրուկ որոշում»:

Ապա տեղեկագիրը յիշելով իրենց շրջանի կատարած դերը փոխադրութեան հարցում, իրենցից խլած ուժերի քանակը, յարաբերութիւնը Երկրի հետ, Երկիր ղրկած ուժերը, վերջացնում է հրաւիրելով ընկերների ուշադրութիւնը՝ իրենց Շրջանային ժողովի որոշումների վրայ:

Ստեփանեան.— Ինչո՞ւ Ռումանիայում սրճարանների կահկարասիքը կուսակցութեան միջոցներով է գնւում:

Զարդարեան.— Որովհետեւ ռումանական կառավարութիւնը խիստ է դէպի հայ յեղափոխութիւնը ընդհանրապէս, ուստի մերոնք ժողովուելու ուրիշ ոչ մի աւելի յարմար տեղ չունեն, քան սրճարանները, եւ իրենք միջոցներ չունենալով սրճարանների համար պէտք եղած կահկարասիները ձեռք բերելու, ընկերներն օգնութեան են հասնում այդպիսի պարագաներում: Եւ եթէ երբեւիցէ մի որեւէ սրճարան փակւում է, նրա ստացուածքը անցնում է նորէն Կուսակցութեան:

Ստեփանեան.— Ինձ ցանկալի է գիտնալ, թէ ի՞նչ սիստեմով էք կազմում խումբերը. արդեօք Կուսակցութեան մէջ մտնող մարդկանց դասերի՞ էք բաժանում. օրինակ՝ արհեստաւորներին եւն. առանձի՞ն էք կազմակերպում:

Զարդարեան.— Մենք դասերի եւ արհեստների բաժանում չենք մտցնում. մեր կազմակերպած խմբերը բոլորն էլ ընկերական միութիւններ են, իրար հաւասար:

Մաշուր.— Բացի Դաշնակցութիւնից ուրիշ ի՞նչ կուսակցութիւններ են գործում Բալկանի շրջանում:

Զարդարեան.— Ուրիշ կուսակցութիւններ միայն անուանական գոյութիւն ունեն, ինչպէս, օրինակ՝ Հնչակեաններ գլխաւորապէս, վերակազմեալ Հնչակեաններ. սակ անուանականութեան մի ապացոյցն այն է, որ գործել կամեցող մարդիկ Հնչակեանների շրջանից անցնում են Դաշնակցութեան կողմը. չանցնողներն էլ՝ իրենց անձնական հաշիւներից դրդուած կռւում են մեր դէմ: Հնչակեանները թերթ չունեն. եղած «Իրաւունք» լրագիրը չէ հանդիսանում (ինչպէս հաւատացնում էին) վերակազմեալների պաշտօնական օրգան. այնքանը միայն ճիշդ է, որ նրանք սկզբում նպաստ են տալիս եղել այդ թերթին՝ իրենց կուսակցութեանը ծառայեցրած լինելու նպատակով:

Ռոստոմ.— Ռումանիայի բնիկ հայերը, արդեօք որեւէ մասնակցութիւն ունե՞ն յեղափոխական գործի մէջ:

Զարդարեան.— Ոչ մի մասնակցութիւն: Բնիկներն այնքան այլասերուել են, որ սկսել են նոյնիսկ կորցնել իրենց ազգային գոյնը: Նրանք այսօր միայն կրօնով են հայ, իսկ լեզուով, կրթութեամբ, աշխարհահայեացքով՝ ռումանացի են դարձել: Բացի այս բոլորից, նրանք առհասարակ վատ գաղափար ունեն հայերի մասին եւ սա հասկանալի է, քանի որ նրանց տեսած հայերը գլխաւորաբար գաղթականներ են, որոնք նրանց համար վատ մարդիկ են: Նոր-նոր միայն խմորում է սկսուել Բուքրէշի հայութեան որոշ շրջաններում, մի քանի երիտասարդների շնորհիւ. այնտեղ այժմ հայկական գրբոց կայ (թէեւ ոչ ամբողջապէս յեղափոխական). բացուել է նաեւ մի մանկապարտէզ:

Թոփչեան.— Երբ այնտեղ խմբեր էք կազմակերպում, ո՞րն է ձեր փորձաքարը՝ սրան կամ նրան կուսակցութեան անդամների շարքն առնելիս. արդեօք միայն նիւթականի վրա՞յ էք ուշադրութիւն դարձնում. օրինակ, եթէ մէկը փող է տալիս, բայց բարոյապէս վատ համբաւ ունի, այդպիսիներին էլ ընդունո՞ւմ էք:

Զարդարեան.— Անշուշտ նիւթականից առաջ, մենք նկատի ենք առնում եւ բարոյականը:

Ստեփանեան.— Կուսակցութեան Մարմինների համար պաշտօնական մարդիկ ընտրելիս, յեղափոխական պատրաստականութիւնից դատ ընտրելիներից ուրիշ ի՞նչ արժանիք էք պահանջում:

Զարդարեան.— Մենք աչքի առաջ ենք ունենում նաեւ ընտրելիների հասարակական դիրքը:

Մաշուր.— Դուք ցաւ էք յայտնում, որ ուսեւորները չեն կազմակերպուած, ուրեմն ինչո՞ւ դուք չէք կազմակերպում:

Զարդարեան.— Որովհետեւ իրենք չեն ուզում կազմակերպուել, հեռու են մնում մեզանից, կարծելով թէ՝ մենք միայն նրանցից փողեր առնելու նպատակով է, որ ցանկանում ենք իրենց կազմակերպել. եւ ապա՝ նրանք դէմ են յեղափոխութեան, առհասարակ:

Ռոստոմ.— Այդ ճիշդ է, որ դէմ են. օրինակ՝ Ֆիլիպէի հարուստները, որոնք իբր թէ պատրաստ են մեզ աջակցելու, եթէ միայն մենք բոլորովին ձեռք վերցնենք Պոլսից եւ գործենք բացառապէս Երկրի խորքերում. հասկանալի է նրանց այս առաջարկը:

Զոփուրեան.— Խնդրում եմ եթէ կարող էք հաղորդեցէք մեզ, թէ ձեր շրջանում ո՞րքան դաշնակցական խմբեր կան եւ մասնակցողների մէջ ի՞նչ տոկոս են կազմում բանւորներն ու արհեստաւորներն ընդհանուր թուի նկատմամբ: Եթէ վիճակագրական տեղեկութիւններ ունէք, լաւ կը լինէր որ ասէիք ամէն մի դասակարգի համեմատական չափը:

Զարդարեան.— Մենք անցեալ տարուայ վերաբերմամբ կարող կը լինենք տեղեկութիւն տալ. բայց դժբախտաբար, կազմուած վիճակագրութիւնը ներկայումս մօտս չէ: Իսկ, 1906ի վերաբերմամբ, ճիշդ հաշիւ տալ չեմ կարող: Մօտաւոր թիւեր միայն յառաջ կը բերեմ. ունինք 3 կոմիտէ, մօտ 10–13 ենթակոմիտէ, բոլոր անդամների ընդհանուր թիւն է՝ 1000–1200:

Զոփուրեան.— Խմբերի ամսավճարներն ամբողջ եկամուտի ո՞ր մասն են կազմում:

Զարդարեան.— Եկամուտի մեծագոյն մասը՝ կողմնակի աղբիւրներն են կազմում:

Ստեփանեան.— Ինչո՞վ է առաջնորդուել ձեր շրջանը՝ երկու պատգամաւոր այստեղ ուղարկելիս:

Զարդարեան.— Երկու մարդ ուղարկելիս մենք չենք հիմնուել մեր քանակի վրայ, այլ աչքի առաջ ենք ունեցել դրամական խնդիրը: Իսկ եթէ ժողովի կողմից չընդունուեն եկած երկու պատգամաւորները քուէի իրաւունքով, այն ժամանակ ընկեր Մինասեանին թող տրուի խորհրդակցական ձայն. այսպէս է ասուած նաեւ մեզ յանձնուած մանդատի [լիազօրագրի] մէջ:

Նախագահը երկու պատգամաւորների հարցը թողնում է այլ ժողովի:

Տաճատ.— Համաձայն չեմ Զարդարեանի տուած զեկուցման հետ: Բուլղարիայի 13·000 հայ ազգաբնակութեան մէջ մենք ունենք հազիւ 1000 դաշնակցական: Այդ 1000 հոգին էլ ցրուած են դէս ու դէն, տեղ-տեղ էլ ներքին պառակտումներ են առաջ եկել: Վառնայի դաշնակցականներն, օրինակ, երկու մասի են բաժանուած, որոնցից մէկը բոլորովին չէ ուզում հպատակուել Շրջանային վերջին ժողովի վճիռներին: Ես շատ տեղերում եմ եղել, բայց եւ ոչ մի տեղ չգտայ կազմակերպուած մարմիններ, որոշակի կանոններով առաջնորդուող խմբեր: Խմբերի միակ զեկավար սկզբունքն է՝ փող տալ (ամսավճար), սրանից դուրս ուրիշ ոչնչով չեն հետաքրքրւում. կան եւ այնպիսիներ, ի հարկէ, որոնք ունեն եւ այն գաղափարը թէ՝ Դաշնակցութեան մէջ մտնողը պէտք է կարիք եղած դէպքերում Երկիր անցնի: Թէ ո՛ր աստիճանի չեն հետաքրքրւում Դաշնակցութեան էութեամբ, ապացոյց՝ որ միանգամայն խորշում են այն դաշնակցականներից, որոնք կովկասահայ խնդրով են զբաղւում: «Կովկասեան վէրքեր»ը որ մի ժամանակ առանձին ուշադրութիւն էր վառատակել, այսօր այլեւս չեն ուզում կարդալ, իբրեւ կովկասեան դատին վերաբերուող: Նոյն այս վիճակին է սկսուել ենթարկուել նաեւ «Դրօշակ»ը:

Վահագն.— Ընկեր Զարդարեանի բացատրութիւնը գոհացուցիչ չգտայ, բայց ընկեր Տաճատն էլ շատ սեւ գոյներով նկարագրեց Բալկանը: Տասը տարի առաջ ես այնտեղ եմ եղել. դա այն ժամանակն էր, երբ յեղափոխութեան շնորհիւ միայն կարելի եղաւ արդէն կորչելու մօտ հայութիւնը սթափեցնել վերստին: Իսկ թէ այսօր պակասաւոր կազմակերպութիւն ունենք այնտեղ, պատճառն այն է, որ հրապարակի վրայ չկայ մի մնայուն գործիչ, մարդ չկայ, Բուլղարիայի հայութեան գլխով փոթորիկներ են անցել մարդ չլինելու համար: Բալկանում երիտասարդներ կան ներկայումս, որոնք կարող են խոշոր ուժեր դառնալ ապագայում, եթէ միայն մի կազմակերպող մարդ լինի այնտեղ:

Սաfo.— Տաճատի պատճառաբանութիւններն անհիմն եմ գտնում: Եթէ Սոֆիայում դաշնակցականներն «Մշակ» են կարդում եւ ոչ «Երկիր» (մի փաստ որ նա յիշատակեց), սա դեռ չէ նշանակում, որ նրանք դաշնակցական չեն: Բուլղարիայում այսօր գործող Զինուորական Դպրոցն ինքնին ապացոյց է, որ կացութիւնն այդքան անմխիթարական չէ այնտեղ:

Մինասեան.— Ընկեր Տաճատը շատ յոռետես նկարագրութիւն տուեց, բայց նա ինքնիրեն հակասեց. մի կողմից ասաց թէ գիտակցութիւն է պակասում Բալկանի դաշնակցականների մօտ, միւս կողմից սակայն աւելացնում է թէ՝ փող են տալիս եւ պատրաստ են Երկիր մտնել: Երկիր գնալու փափաքն արդէն յեղափոխականութեան ապացոյց է: Իսկ որ եղած 1000 հոգին ցրուած են ամէն կողմ՝ ճիշդ է:

Զարդարեան ամփոփում է ընկեր Տաճատին հակաճառողների ասածները եւ չեշտում նորից, որ մնայուն շրջիկի մեծ կարիք է զգացւում:

Ընդմիջում

2) Պրոպագանդա (դասախօսութիւններ, թերթ, գործիչներ եւն.).

Թոփչեան.— Ի՞նչ բնաւորութիւն են կրում կարդացուող դասախօսութիւնները. ի՞նչ նիւթերի մասին է խօսւում խումբերի հետ: Միայն դրամակա՞ն հարցն է արծարծւում չարունակ. ի՞նչ դիրք է բռնւում դէպի այլ հրատապ խնդիրներ՝ օտար երկիրներ կատարուող յեղափոխական շարժումներ, հայ-թուրքական ընդհարումներ եւն.:

Զարդարեան.— Իւրաքանչիւր խմբապետի հայեցողութեան ենք թողել թէ ի՞նչ նիւթերի մասին պէտք է խօսել խմբի հետ: Գլխաւորապէս ընթացիկ հարցերն են զբաղեցնում խմբերին. սկզբունքային խնդիրներ սակաւ են արծարծւում, քանի որ իրենք խմբապետներն անձեռնհաս են այդ բանին:

«Թերթ»ի հարց.

Մալումեան.— Նախքան վիճաբանութեան սկսելը, պէտք է ասեմ որ Բիւրոն որոշել էր թոյլ չտալ թերթեր հրատարակել կազմակերպութեան անունից, եւ արդէն «Ռազմիկ»ը չէր կարող պաշտօնական օրգան համարուել:

Զարդարեան.— Այո, դա մի մասնաւոր գործ էր, մի ակցիոնէրական [արժեթուղթերով գործող] ձեռնարկութիւն, միայն թէ մարմնի կողմից ընտրուած մարդկանցով պէտք էր վարել թերթը: Դժբախտաբար, գործին նիւթապէս մասնակցել խոստացածներից համարեա ոչ ոք չկատարեց իր խօսքը, ուստի խմբագրութիւնը ստիպուած եղաւ փոխառութեան դիմելու (Բալկանի Կենտրոնական Մարմնէն) 2500 Ֆր. բացը ծածկել կարողանալու (1500 Ֆր.՝ անցեալ տարի, 1000 Ֆր.՝ այս տարի):

Նախագահ.— Ցանկալի կը լինէր իմանալ, Կոմիտէի կամ խմբագրութեան մէջ կա՞ն մարդիկ, որոնք վարձուած են այս կամ այն պաշտօնը վարելու համար:

Զարդարեան.— Միայն մէկը, — քարտուղարը — այս տարի է նշանակուած:

Մուրատ.— *Ի՞նչ նպատակով սկսեցին թերթը, ի՞նչ լուրջ հիմքեր կային հրատարակելու։*

Զարդարեան.— *Ես Պոլսում չէի, երբ արդէն ցանկութիւն է եղել սեփական թերթ ունենալու. «Շարժում»ն աւելի իր խմբագրի անձնական հայեացքներին էր ծառայում, քան թէ արտայայտիչ էր Կուսակցութեան ձգտումներին։*

3) Դրամական հաշուի հարցը.

Այս խնդիրը թողնւում է յանձնաժողովին։

4) Դպրոցի խնդիրը.

Ռոստոմ *առաջարկում է Ջինուորական Դպրոցի խնդիրը քննել ընկեր Անդրանիկի ներկայութեամբ։*

Տաճատ *գտնում է, որ ընկեր Անդրանիկի ներկայութիւնը այնքան էլ կարեւոր չէ, որովհետեւ դպրոց ասելով չպէտք է հասկանալ միայն Ջինուորական Դպրոցը։ Կայ նաեւ մասնաւոր դպրոցի խնդիր։*

Ժողովը որոշում է խօսել միայն մասնաւոր դպրոցի մասին, Ջինուորական Դպրոցի հարցը այլ անգամի թողնելով։

Զարդարեան.— *Ֆիլիպէում հիմնուել է մի վարժարան, որը առկայն նիւթական պակասութեան պատճառաւ այսօր կարող է փակուել եւ ես ժողովի ուշադրութիւնն եմ այս պարագայի վրայ հրաւիրում։*

Տաճատ.— *Ի՞նչ կապ ունի այդ դպրոցը կազմակերպութեան հետ։*

Զարդարեան.— *Դպրոցը մեր ընկերների համար հանդիսանում է որպէս հանդիպատեղի։*

Նախագահ.— *Կ'ուզենայի փակել այդ հարցը. Ժողովը չէ կարող զբաղուել ոչ-կազմակերպական մի գործով, որպիսին է այդ դպրոցի խնդիրը։ Քուէարկութեան չեմ դնում հարցը։*

Ջելալեան.— *Ինչո՞ւ չքուէարկել. պէտք է իմանալ՝ արդեօք Դաշնակցութեան փողերից ծախսուե՞լ է այդ դպրոցի համար։*

Մի քանի ձայներ նոյն հարցն են դնում։

Զարդարեան.— *Բալկանեան շրջանը փող չէ տուել դպրոցին, միայն Արեւմտեան Բիւրոյից ստացուել է մի անգամ, ընկ. Ռոստոմի միջոցով, 1100 ֆր.։*

Ռոստոմ *յայտնում է որ այդ գումարը վերցրել է ինքը իր անձնական պատասխանատուութեամբ, իբր փոխառութիւն։*

Տաճատ.— *Ես լսել եմ, որ Բալկանեան շրջանի կազմակերպութեան փողերից դպրոցին տրուած է 4600 ֆր.։*

Այս յայտարարութիւնը նիւթ է դառնում երկար վիճաբանութիւնների։ Առաջարկւում է հաշիւների քննութիւնը թողնել հաշուական յանձնաժողովին։

Ստեփանեան.— *Ինչո՞ւ Բալկանն ուղարկել է երկու պատգամաւոր։*

Սաfo.— *Մանդատներ քննող յանձնաժողովն արդէն պէտք է որոշած լինի, թէ արդեօք եկած պատգամաւորները ցենզ ունե՞ն թէ ոչ։*

Թոփչեան.— *Եթէ ցենզի յանձնաժողովն այսօր բացատրութիւն չտայ մանդատների վերաբերմամբ, ես չեմ կարող մասնակցել նիստերին։*

Նախագահ.— *Յանձնաժողովն արդէն քննել է մանդատները ու բոլորը ճիշդ գտել։*

Զայթեր.— *Ընդհանուր ժողովը չէ հաստատել։*

Բարսեղեան.— *Ինչո՞ւ մի Կենտրոնական Կոմիտէ երկու ձայնի իրաւունք է առնել։*

Նախագահ.— *Համաձայն ժողովի մշակած կանոնագրի, խնդրում եմ, որ ընկ. Թոփչեանը իր առաջարկը գրաւոր տայ, որպէսզի ժողովի քննութեան ենթարկենք։*

21ՐԴ ՆԻՍՏ (6 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է ընկեր Մալումեան։

Բացակայ են՝ Ար. Իսահակեան, Սեպուհ, Սաքօ, Աւ. Իսահակեան, Սաֆօ, Զաւրեան։

Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի պատգամաւոր Ջելալեան (Հայկ-Արմէն) կարդում է իրենց շրջանի տեղեկագիրը։

Տեղեկագիրը սկզբում կանգ է առնում հայ պանդխտութեան պատճառների վրայ ընդհանրապէս, որոնք են թուրք կառավարութեան եւ դէրէբէյիների հարստահարութիւնները. այն պատճառով, որ Պոլիսը փակւում է հայ պանդուխտների համար, դրանց հոսանքը ուղղւում է դէպի արտասահման։ Իսկ Ամերիկա պանդխտելու հողը պատրաստել են միսիոնարները։

«Հայ պանդուխտները խմբուած են գլխաւորապէս East-ի (արեւելք) կողմերը, մեծագոյն հատուած մըն ալ West-ի (արեւմուտք) նահանգները՝ Շիքակօ եւ Ֆրեզնօ։ Միացեալ Նահանգներու հայոց թիւը ճշդուած չէ, ամենէն հաւանական թիւը կը կարծուի մօտ 35,000։ Զբաղումով՝ 95% գործաւոր են, որոնք կը գործեն երկաթի, կօշիկի, բրդեղէն-բամպակեղէնի եւ ուրիշ կանական գործարաններու մէջ։ Անձնական գործով զբաղուողներու թիւը կը կազմէ 5%։ Անձնական գործով զբաղուողներն են վաճառականներ (Պոլսէն եւ Իզմիրէն), որոնք գորգի առեւտուր կ'ընեն։ Կան փոքր առեւտրականներ, որոնք գործաւոր դասակարգէն ելնելով մտած են ազատ ասպարէզը, -- հացագործ, նպարավաճառ, ճաշարանատէր, ծխավաճառ, եւն. կան նաեւ քանի մը գործարանատէրեր։ Գործաւորներու վիճակը այսօր նոյնը չէ, ինչ որ էր տասը տարի առաջ. արհեստներու հետ քիչ շատ ծանօթանալով՝ շաբաթական վճարը աւելի գոհացուցիչ դարձած է. Ցէն 30 տոլար ստացողներ կան, միջին հաշուով շաբաթական տասը տոլար։ Union-ներու (գործաւորական միութիւններ) չեն անդամակցիր ընդհանրապէս. նախ՝ որ շատ պէտքը չեն զգար. երկրորդ՝ որ դժբախտութեան պարագային օտար գործաւորներէն աւելի ապահով են՝ իրենց խնայողութիւններով եւ փոխադարձ օգնութիւնովը, երրորդ՝ չեն ուզեր վտանգի ենթարկել իրենց կանոնաւոր ապրուստը՝ միանալով գործադուլներուն, քանի որ ամերիկեան օրէնքը հաւասարապէս կը պաշտպանէ երկու կողմն ալ. եւ չորրորդ՝ ամերիկահայուն պլուտձէն չափազանց բեռնաւորուած է, գործադուլի հետեւանքով առաջ եկած անյաջողութիւն մը անոր տնտեսական պէտքերը աւելի կը խաթարէ. յետոյ այդ միութիւնները սահմանափակ ըլլալով օտարներու շահը ապահով չէ եւ խտրութիւն կը դնեն. ուրիշ պատճառ մըն ալ այն՝ որ հայերը պահանջուած չափով լեզուին ծանօթ չեն։ Հայերը անցեալին մէջ մասնակցած եւ աւրած են գործադուլները, բայց վերջին տարիները հպուադէպ եղած են այդ կարգի դէպքերը շնորհիւ այն բանին, որ տեղին պայմաններուն ու կեանքին ծանօթացան, հին օրերու դժբախտութիւններուն այլեւս ենթակայ չեն եւ գործաւորական պատուախնդրութիւնը աւելի զարգացած է հիմա։

«Հայ պանդխտութեան ստուար մէկ մասը անգրագէտ կու գայ Միացեալ Նահանգները, մանաւանդ գիւղացի տարրը. շատերը Ամերիկայի մէջ կարդալ գրել կը սորվին, բայց հետաքրքրութիւնը շատ առաջ չ'երթար. կառավարութեան յատկացուցած գիշերուան ձրի դպրոցները յաճախողներ քիչ կան, եւս աւելի քիչ է ինքնաշխատութեամբ անգլերէն լեզուն կամ ուրիշ արհեստ մը սորվելու բուռն հետեւողականութիւնը։ Պատճառները՝ 1) Գործաւորական 10 ժամուան կեանքը չափազանց յոգնեցուցիչ է. 2) Մտաւոր տեւական ճիգի անվարժ են. 3) Յոյս ունին որ այսօր կամ վաղը հայրենիք պիտի վերադառնան, հետեւապէս արդէն գիտցածը կամ աւելորդ կամ իրենց պէտքին համար բաւական կը սեպեն հայրենիքին մէջ շահագործելու համար. անոնց մեծ մասը արդէն տուն, այգի պարտէզ եւ հողային կալուածներ ունին»։

Ապա տեղեկագիրը շեշտելով հայերի ընդունակութիւնը դպրոցների մէջ եւ նրանց ստացած օգուտը ամերիկեան կեանքից, անցնում է շեշտելու, որ կրօնական ազդեցութիւնը շատ թուլցած է այնտեղ եւ եկեղեցականութիւնը կորցրել է իր նշանակութիւնը։ Գոյութիւն ունին բազմաթիւ ուսումնասիրաց ընկերութիւններ, որոնք կազմուած են իրենց նստավայրի դպրոցական գործին աջակցելու համար. դրանց գումարները որ պահւում են այնտեղի բանկերում, հասնում են մինչեւ 200,000 տոլարի։ Ունին գրադարաններ եւ ստանում են հայերէն թերթեր։

«Յեղափոխական պրոպագանդը առաջի օրէն իսկ պատրաստ հող գտած է ամերիկահայ գաղութին մէջ. կարելի է ըսել, որ ամերիկեան բարձր ու ազատ կեանքը եւ միւս կողմէն ալ վայելած ազատութիւնները ու իրենց մայր օճախին անլուր ցաւերը տեսակ մը նախանձի որդը ձգած են երիտասարդութեան մէջ։ Հնչակեան եւ ապա դաշնակցական պրոպագանդը թէեւ բաւական երկար գոյութիւն ունեցած են, բայց անկարող եղած են ժողովրդային հանգամանք մը տալու հայ յեղափոխական գործին. այսօր հազիւ 8% յեղափոխական են՝ տրուած ըլլալով 1) Երկրի գործին հեռաւորութիւնը, 2) եկեղեցականներու եւ խաւարամիտ հին աղաներու հակառակութիւնը, 3) հնչակեան պեղծումները, որոնք որեւէ տեղէ աւելի խորունկ ազդեցութիւն ձգած են հոս, 4) Երկրի գործերուն աւելի բացասակա՛նը նիւթ կազմած ըլլալով արտասահմանեան հակայեղափոխական մամուլին, ան եւս որոշ դեր խաղացած է»։

«Հայ մամուլը Ամերիկայում սկսուած է դեռ 15 տարի առաջ. այժմ կան բազմաթիւ հայ թերթեր։ Դաշնակցական ընկերները անհատապէս, առանց դպչելու Կազմակերպութեան սնտուկին, անձնական կոհողութիւններով հիմնեցին «Հայրենիք»ը եւ ան յատկացուցին Դաշնակցութեան պրոպագանդի գործին։ Բայց ընկերների պակասը հնարաւոր չէ դարձրել լայն պրոպագանդը եւ շատ շրջաններ այդ պատճառաւ մնում են առանց կազմակերպուելու։ Չնայած, որ Ամերիկան տուել է բազմաթիւ ընկերներ յեղափոխութեան գործին»։ Ապա տեղեկագիրը կանգ է առնում կազմակերպական սիստեմի վրայ այնտեղ. իւրաքանչիւր քաղաքի ընկերները միասին կազմում են մի կոմիտէ, խմբական սիստեմ բացակայում է. կայ 50 կոմիտէ, 1200 կազմակերպուած ընկերներով, որոնք տալիս են Դաշնակցութեան տարեկան 15,000 տոլար, չհաշուած կանակական յատուկ նպատակներով հանգանակութիւնները։ Հանգանակուած գումարներուն մէջ 10% ոչ-կուսակցականներու մասնակցութիւնը կայ։ Իւրաքանչիւր դաշնակցական տարին կը վճարէ նուազագոյնը 16 տոլար, ոմանք ալ՝ 50-100 տոլար։ Սասունի կռիւներէն եւ անոր անկումէն յետոյ ժողովրդական շարքերուն մէջ բնական հակազդեցութիւն մը առաջ եկաւ, իրենց յեղափոխական անգիտակցութեան պատճառաւ, որուն նպաստեց որոշ չափով հակառակորդներու պրոպագանդան. Բայց դաշնակցական շարքերը մնացին իրենց հաւատքին վրայ, գիտակից իրենց կոչումին, եւ գործի բոլոր պարագաները համարեցին յեղափոխական կեանքի անհրաժեշտութիւններ։ Պոլսի Սուլթանի մահափորձը, Իզմիրը եւ Կովկասի կռիւները անգամ մըն ալ մեծապէս նպաստեցին եւ փարատեցին այն անվստահելիութիւնը, որ սերմանուած էր հակառակորդ տարրերէն, եւ Դաշնակցութիւնը ստացաւ մեծ ժողովրդականութիւն։ Կարելի է ըսել, որ Դաշնակցութիւնը բարոյապէս եւ նիւթապէս միակ հզօր կազմակերպութիւնը կը նկատուի, եւ հասարակութիւնը կ'ակնկալէ Դաշնակցութենէն աւելի՛ եւս իրական ու հիմնական գործ եւ միջոցներ հայկական ազատութեան գործը հիմնաւորելու ուղղութեամբ։

Տեղեկագիրը շեշտում է այն, որ Դաշնակցութեան յաջողութիւնները սկզբում մասամբ էլ պայմանաւորուած են եղել նրանով, որ նա իրեն հեռու է պահել միւս ընդհանրական հիմնարկութիւններից, այդ թողնելով ժողովուրդին՝ իրեն։ Բայց այժմ երթալով, քանի ազդեցութիւնը մեծանում է, այնքան նա սկսել է հանրային գործերին էլ ձեռնարկել։ Թէ ինչ վիճակուած է մեզի ընել այսուհետեւ հանրային գործերու նկատմամբ, ապագան թող խօսի։ Մինակ մտահոգիչ գործը, որ մեր վրայ կը ծանրանայ սուր կերպով, այդ գաղութը հայ պահելու միջոցներու մասին լուրջ խորհիլն է, եւ այդ խոշոր մասով մըն ալ կ'իյնայ ընդհանուր Դաշնակցութեան վրայ, քանի որ ոչ մէկ ազդակ համարուած գործ, անկարող է հայութիւնը հայ պահել Ամերիկայի մէջ, բացի յեղափոխական պրոպագանդէն եւ փրկութեան վառ յոյսերէն։

Այնուհետեւ տեղեկագիրը անցնում է իրենց յարաբերութեան ուրիշ հայ կազմակերպութիւնների հետ, որ առհասարակ բարեկամական լինելուց շատ հեռու է։ Եղել են փորձեր հնչակեանների հետ համերաշխ գործունէութեան որոշ խնդիրներում, որոնք մեծագոյն մասամբ անյաջողութեան են հանդիպել։ Հակառակորդ է եւ հին հնչակեան կուսակցութիւնը, որը սակայն աննշան ուժի պատճառով ուշադրութիւն չի գրաւում։ Ապա տեղեկագիրը անցնում է իրենց յարաբերութիւններին դաշնակցական միւս մարմինների հետ, իրենց աջակցութեանը Ջինուորական Դպրոցին, իրենց յարաբերութիւններին՝ Երկրի կանական տեղերի ու մարմինների հետ. փորձեր են արել կազմակերպել Երկրի կանական կէտեր, նպաստել են ինքնապաշտպանութեան եւ բանտարկեալ ընկերներին։ Չնայած որ Արեւմտեան Բիւրոյից քաջալերութիւն չեն ստացել Ամերիկայում Հայկական Հարցի համար պրոպագանդ անելու, բայց այնուամենայնիւ իրենք որոշ գործ կատարել են այդ ուղղութեամբ։

«Ամփոփելով մեր խօսքը, ժողովի ուշադրութեանը կը հրաւիրենք հետեւեալ գլխաւոր կէտերուն վրայ.

Հայ գաղութը կը ստուարանայ եւ կարեւոր դեր մը կը ստանձնէ հոն տարուէ տարի. հետեւաբար աշխատելու է, որ այդ առողջ, կենսունակ գիւղացի տարրը ոչ միայն չձուլուի բնիկին հետ, ինչ որ անխուսափելի է երկու սերունդ ետքը, այլ եւ չկորսուի հայրենիքին համար։ Այդ գաղութը կրնայ օգնել մեզի երեք տեսակէտէ.

1) Կազմակերպող եւ զինական ուժեր հայթայթել Երկրին. 2) Դրամական կանոնաւոր նպաստ տալ Երկրի գործին. 3) Ամերիկեան հպատակութեան մէջ հայանըպաստ պրոպագանդը արդիւնաւոր ընել, աւելի քան որեւէ արտասահմանեան գաղութի մէջ։

Այդ երեք նպատակներուն հասնելու համար պէտք է անհրաժեշտաբար, 1) Կարող գործիչներ ղրկել Ամերիկա, ոչ միայն կազմակերպելու, այլեւ ժողովուրդի մշա-

կութային գործերով կբաղելու. 2) Ամերիկեան եւ արտասահմանի գաղութները Արեւմտեան Բիւրոյի հետ միացնել իրարու՝ արեւմտեան շրջանի մը մէջ. ուր այդ մարմինները գործունէութեան ընդհանուր ծրագիր մը ունենան, փոխադարձ պարտականութիւններով եւ իրաւունքներով կապուած»:

Տեղեկագրի ընթերցումից յետոյ, նախագահը տեղեկագիրը բաժանում է հետեւեալ մասերին եւ առաջարկում է իւրաքանչիւր մասի վերաբերմամբ հարցումներ անել պատգամաւորին:

ա) Ամերիկահայ գաղութի պահպանումը ձուլումից:

բ) Կազմակերպական վիճակը:

գ) Դրամական վիճակը:

դ) Պրոպագանդան եւ թերթը:

ե) Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի յարաբերութիւնը երկրի զանազան ցեղերի եւ մարմինների հետ:

Ռոստոմ.— *Ինչո՞վ բացատրել, որ Ամերիկայում դաշնակցականների թիւր այնքան չնչին է, ընդամէնը հայութեան 4%ը (35000ից՝ 1200 հոգի). այնտեղի մարմինը ի՞նչ միջոցներ է ձեռք առել աւելի շատ տարրեր միացնելու համար Դաշնակցութեան հետ:*

Թոփչեան.— *Ի՞նչ խաւերից են կազմուած այդ 1200 դաշնակցականները եւ ի՞նչ դիրք են բռնում դէպի մեզ հայութեան մնացած խաւերը:*

Ջելալեան.— *Մեր ընկերները ընդհանրապէս պատկանում են գործաւոր դասին, եւ մասամբ ալ միջին խաւերին: Իսկ բարձր կոչուած դասակարգը՝ հարուստները՝ ընդհանրապէս հեռու են մեզմէ: Սակայն վերջին ժամանակներս նկատելի է համակրութիւն նաեւ հարուստներու կողմէ: Մեզ մօտ կազմակերպական սիստեմը խմբական չէ, այլ մի որեւէ քաղաքի բոլոր դաշնակցականները 100—120 եւ աւելի, միասին կը կազմեն մի կոմիտէ (խումբ) եւ միասին ժողովներ կ'ընեն: Հարուստները չեն ուզեր մտնել այդքան բազմութեան մէջ եւ ժողովներ ունենալ. ահա այդ պատճառով է, որ մենք, ինչպէս տեղեկագրի մէջ ալ ըսուած էր, որոշել ենք կազմակերպութիւնը վերածել խմբական սիստեմի, որպէսզի բարձր դասակարգն ալ միջոց ունենայ կազմակերպուելու:*

Բարսեղեան.— *Արդեօք հողագործութեամբ պարապող հայեր էլ կա՞ն Ամերիկայում:*

Ջելալեան.— *Քալիֆորնիայում եւ հիւսիսային նահանգներում կան մօտ 2000ի չափ հայեր, որոնք պարապում են հողագործութեամբ, այգեգործութեամբ, բանջարանոցապահութեամբ եւն.:*

Արամ.— *Ի՞նչ է պատճառը որ վերջին ժամանակներս հարուստների համակրութիւնը դէպի մեզ է դարձել, ի՞նչ դրդապատճառներ կան. արդեօք նրանք մեր տակտիկայի՞ն են հաւանում, թէ իրենց համոզումը մեր մասին փոխել են:*

Ջելալեան.— *Մեր հակառակորդների պրոպագանդը մեր դէմ եւ հնչակեանների կատարած գեղծումները մի տեսակ անվստահութիւն էին ներշնչել թէ՛ մասնաւորապէս դէպի մեզ եւ թէ ընդհանրապէս դէպի յեղափոխութիւնը: Նրանք ոչ մի զանազանութիւն չէին դնում մեր եւ հնչակեանների միջեւ: Բայց վերջին ժամանակների փաստերը պատճառ դարձան նրանց կարծիքը փոխելու մեր մասին: Ամերիկայում մենք ունենք դաշնակցականներ, որոնք գործում են այս կամ այն ձեւով եւ հասարակութիւն՝ որին հրաւիրում ենք ժողովների, պրոպագանդա անելու նպատակով: Այդ ժողովներում լինում են ազատ վիճաբանութիւններ, հարցումներ նաեւ այլ կուսակցականների կողմից, որոնց ժամանակ մենք պարզում ենք մեր գործունէութիւնը եւ այդպիսով համակրողներ գրաւում:*

Մինասեան.— *Այդ բարձր դասակարգը, որոնց դուք բուրժուա էք անուանում, մեծ մասամբ գորգի հարուստ վաճառականներ են, որոնք ընդհանրապէս չեն համակրում յեղափոխութեանը: Բայց երբ վերջին ժամանակներս նկատեցին որ Դաշնակցութիւնը ձգտում է յուզել քաղաքական շրջանները եւ այդ յուզումը հասաւ մինչեւ Ամերիկա եւ Ռուզվելտի նման անձը սկսեց նաեւ հետաքրքրուել մեր դատով, հետաքրքրուեցին նաեւ հարուստները, որոնք ընդհանրապէս ամենից շատ Դաշնակցութեան քաղաքական գործունէութեամբ են հետաքրքրւում:*

Թոփչեան.— *Արդեօք բուրժուաները աւելի հնչակեաններին չե՞ն համակրում եւ իրենց օգնութիւնը նրանց ցոյց տալիս:*

Վռամեան.— *Մինասեանի եւ Ջելալեանի բացատրութիւնների մէջ մի քիչ պակաս մնաց: Հարուստների համակրանքը գլխաւորապէս կախուած է մեր գործելակերպից: Վերջին ժամանակներս դէպքերը եկան նրանց կարծիքը մեր մասին փոխելու: Սուլթանի մահափորձը եւ յատկապէս կովկասեան կռիւները համոզեցին նրանց, որ Դաշնակցութիւնը մի լուրջ կազմակերպութիւն է, ունի զէնք եւ այլ միջոցներ եւ ի պահանջել հարկին կարող է ոչ միայն դիմադրել, այլ եւ ուրիշներին ջարդել, փոխադարձ յարձակումներով: Ինչ վերաբերում է հնչակեաններին, պէտք է ասել, որ եթէ հարուստները մեզ չեն օգնել, նրանց աւելի՛ եւս: Բուրժուաները հնչակեաններին փող են տուել միայն բռնի ուժից հարկադրուած. Արէկ Ոսկեանի սպանութիւնը Պոլսում վերջնականապէս գցեց նրանց վարկը եւ ամերիկեան ոստիկանութիւնը այժմ նրանց վրայ նայում է իբրեւ մի մաֆֆիայի վրայ, եւ երբ որեւէ նման դէպք է պատահում, աչքը ուղղում է դէպի հնչակեանների շէֆերը:*

Արամ.— *Ո՞վ է Ամերիկայում դաշնակցական համարւում. որեւէ ցենզ կա՞յ, նիւթական կամ բարոյական. մեր ամերիկեան ընկերները ուրա՞խ են, որ հա-*

րուստները յարում են մեզ. ի՞նչ են կարծում, ի՞նչ պիտի լինի դրանց դերը մեր կազմակերպութեան մէջ:

Ստեփանեան.— *Տեղական կոմիտէներին ո՞վ է ընտրում:*

Վահագն.— *Ամերիկայի դաշնակցական կազմակերպութիւնը ունենում է հրապարակային ժողովներ, որտեղ խօսում են յեղափոխական սկզբունքների մասին, Երկրի պահանջների մասին, որ ի՞նչ ճանապարհներով կարելի է մեզ համար ազատութիւն ձեռք բերել եւն.: Եթէ այդ ժողովների ժամանակ լինում են մարդիկ, որոնք համոզւում են եւ մեզ հետ ուզում են միանալ, պահանջում ենք, որ նա պիտի գործէ ի նպաստ Դաշնակցութեան, տարածէ նրա սկզբունքները. հետաքրքրւում ենք նրա բարոյական մաքրութեամբ եւ ապա ընդունում ենք նրան մեր մէջ, պահանջելով նմանապէս, որ դրամապէս օգնէ, քարոզէ իր շրջաններում. ի պահանջել հարկին, եթէ կարող է գնայ Երկիր:*

Արամ.— *Արդեօք բոլոր դաշնակցականները միակե՞րպ են, թէ կան խակական անդամներ եւ համակրողներ:*

Մինասեան.— *Համակրողները նրանք են, որ յաճախում են մեր ժողովներին, մենք նրանց պրոպագանդ ենք անում եւ եթէ համոզւում են, միանում են:*

Վահագն.— *Պահանջում ենք տուրք տալ, ժողովներին յաճախել եւ մեր սկզբունքները տարածել. եւ եթէ նա իւր պարտականութիւնները կատարում է, նա դառնում է մեզ հաւասար ընկեր եւ այդպիսով մեզ հետ միասին մասնակցում է կոմիտէի ընտրութեան:*

Ստեփանեան.— *Ամերիկայի տեղեկագրում յիշուած էին մի շարք ընկերների անունները, որոնք այնտեղից դուրս գալով գնացել են այլ տեղեր գործելու. արդեօք այդտեղից դուրս եկած եւ շատ անգամ իւր անձնական գործով հեռացողների՞ն էլ համարում են Երկիր ուղարկած գործիչներ:*

Վահագն.— *Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէն այնտեղից հեռացողներին տուել է վկայականներ. ընկեր Ստեփանեանը նկատի ունի մի ընկերոջ, որ մեզնից վկայական չէ վերցրել. բայց հենց Ստեփանեանի վկայութեամբ այդ ընկերը շատ լաւ դաշնակցական գործիչ է իրենց շրջանում:*

Ջելալեան.— *Խօսում են ակտիւ գործի մասին: Ամերիկայում ակտիւ գործի խօսք չէ կարող լինել. մեր գործը եղել է այն 35000 ժողովուրդը հայ պահել, դա ես ակտիւ գործ եմ համարում: Վաղուց այդ ժողովուրդը ձուլուած կը լինէր, եթէ յեղափոխականներ չլինէին: Մեր դասախօսութեանց նիւթը քաղաքական խնդիրներ են, ինչպէս նաեւ մեր եւ հնչակեանների միջեւ կազմակերպական տարբերութիւնները, կենտրոնացման եւ ապակենտրոնացման հարցը եւն.: Մենք ծանօթացնում ենք մեր ունկնդիրներին զանազան յեղափոխական դէպքերի պատմութեան, զանազան յեղափոխական ընկերների կենսագրութեան հետ, ցոյց ենք տալիս մոգական լապտերներով գործիչների պատկերները: Մենք դասակարգային հարցերով չենք զբաղուել, որովհետեւ այնտեղ պէտքը չենք զգացել: «Նախագիծ»ի մասին մենք հետաքրքրուել ենք մեր Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովում, վիճել ենք այդ առթիւ ժամերով, օրերով, եւ ունենք այդ առթիւ մեր որոշումը. դա անհատների կարծիքը չէ, այլ բոլոր մարմինների ներկայացուցիչների: Մենք աշխատում ենք ոչ միայն դրամական լայն նպաստող շրջաններ ստեղծել, այլեւ ձգտում ենք նրանց գիտակցութեան մէջ մտցնել յեղափոխութեան անհրաժեշտ պահանջները. բացի այս, մենք ձեռնարկել ենք Երկրում կազմակերպական գործ սկսել: Սա է մեր արածը եւ սրանից աւելի էլ չէր կարելի անել:*

Մուրատ.— *Լաւ կը լինէր, որ մոգական լապտերներով պատկերներ ցոյց տալը վերջացնէինք այդտեղ եւ կը խնդրեմ ինծի բացատրէք, թէ ինչ է այդ ակտիւ գործը:*

Ջելալեան.— *Ամէն կիրակի շրջել քաղաքէ քաղաք, քարոզել, կազմակերպել, նպաստներ հաւաքել, նիւթական օգնութիւն ստանալ: Ամերիկան շատ հեռու է Երկրից, մենք ուրիշ բան չենք կարող անել: 10ի, 20ի չափ ընկերներ ի վիճակի են եղել Երկիր մտնելու, բայց մերժուել են: Անում ենք զինուորական վարժութիւններ, ինքնապաշտպանութեան գործին ժողովուրդը նախապատրաստելու համար:*

Նիստը փակուեց ժամը 7ին:

22ՐԴ ՆԻՍՏ (7 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան:

Բացակայ են՝ Իշխան, Սեպուհ:

Այս ժողովը սկզբից մինչեւ վերջ անցնում է աղմկալի եւ ջղային դրութեան մէջ. նախագահը յաճախակի ստիպուած էր նկատողութիւններ անել ժողովականներին եւ մինչեւ իսկ երկու անգամ ընդհատումներ արեց, որպէսզի յուզմունքը դադարի: Ժողովի էական բովանդակութիւնը, առանց միջադէպերի, հետեւեալն է:

Նախագահը *խօսք է տալիս Ամերիկայի պատգամաւոր Ջելալեանին, որը համառօտակի կրկնում է նախկին ժողովում ասածները իրենց պրոպագանդի ձեւի եւ բովանդակութեան մասին եւ յայտնում է, որ աւելացնելու այլեւս բան չունի:*

Ստեփանեան.— *Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի յարաբերութիւնների մասին դէպի այլ մարմինները, պիտի ասեմ, որ Ատրպատականի Կ. Կոմիտէն թուլութեամբ չէ վերաբերուել դէպի նրանց նամակները, այլ մեր Շրջանային ժողովը որոշեց յարաբերութիւնները դադարեցնել Ամերիկայի Մարմնի հետ, նկատի ունենալով այն անվստահութիւնը, որ նրանք տածում են դէպի ընկեր-*

ները: Ամէն մի մարմին, որ իր սահմաններից դուրս է գալիս եւ գործեր է կատարում այլ շրջաններում, դրանով դէմ է գնում մեր Կազմակերպական Կանոններին: Ամերիկայից ուղարկուած ընկերները ուզում են պատասխանատու լինել միայն իրենց Մարմնի առաջ, չնայած, որ գործում են այլ շրջանում: Մանաւանդ մի դէպք այդ կողմից աչքի է ընկնում: Ամերիկայից փող կը բերեն Թաւրիզ, Երկիր ուղարկելու համար, եւ կը վերադարձնեն յետ, իբր թէ վստահելի մարդ չկար, որին հաւատային: Ապակենտրոնացումը՝ մեր ընկերները սխալ են հասկանում: Իրենց սահմաններից դուրս գալու այս դէպքերը մենք վերագրում ենք նրանց արտակարգ եռանդին եւ այդ պատճառով էլ լռում ենք: Ամերիկայի մեր ընկերները մի գործիչ են ուղարկել Քղի կազմակերպելու համար, որը ինքնագլուխ կերպով իր ստացած դրամները գործադրել է ինչպէս ուզել է: Ինքնագլուխ գործունէութեան դէպքեր նկատւում են եւ այլ տեղեր: Ընկեր Տաճատը պատմեց, որ Բուլղարիայի մէջ մի քանի խմբեր բաժանուել են. դրանք մեզ դիմել էին յայտնելով, որ իրենց դրամով մենք զէնք առնենք եւ ուղարկենք Երկիր: Մենք որոշեցինք նրանց մասնաւոր կերպով գրել եւ խորհուրդ տալ, որ նրանք իրաւունք չունեն այդպէս վարուելու: Կ. Կոմիտէների վրայ կարող է պարտականութիւններ դնել միայն Ընդհանուր Ժողովը. եթէ այլ Կ. Կոմիտէներ եւ մարմիններ նոյնպիսի պարտաւորութիւններ են ուզում դնել, դա նշանակում է իրաւունքների սահմանից դուրս գալ:

Վռամեան.— *Ի՞նչ գործերում է միջամտել Ամերիկայի Մարմինը եւ ի՞նչ դրամ է որ ուղարկուել է եւ յետ դարձուել Ամերիկա:*

Ստեփանեան.— *Ալէօնը փող էր բերել Երկիր ուղարկելու, կարօտեալներին բաժանելու համար, բայց դէս ու դէն բաժանում էր, թէ վստահելի մարդ չի գտնուել Ատրպատականում եւ ո՛չ էլ Թիֆլիս, որ դրամը յանձնուէր: Երկրում գործող մարմիններ կան, դուք նրանց փող էք ուղարկում եւ գրում էք, որ մենք անպատճառ զէնք առնենք եւ ուղարկենք: Ի՞նչպէս առնենք, երբ պայմանները նպաստաւոր չեն: Այս տեղեկագրից իմացայ, որ Ամերիկայում 5000 տոլար մնացորդ է եղել: Ինչո՞ւ գումարի մասին չեն յայտնել, որ Խորհուրդը կազմելիս դա էլ նկատի ունենար, չէ՞ որ Կազմակերպական Կանոններով տեղական ծախսերը հանած, աւելորդ գումարը պիտի կենտրոն ուղարկել ընդհանուր պէտքերի համար:*

Բարսեղեան.— *Երբ Ամերիկան դրամ էր ուղարկում ու մարմիններ կազմում Քղիում, արդեօք նա Բիւրոների համաձայնութիւնը ստացե՞լ էր:*

Բիւրոյի ներկայացուցիչը պատասխանում է, որ Քղի գնացողը անցել է Ժընեւից, բայց յարաբերութիւնները եղել են առանց Արեւմտեան Բիւրոյի, նոյնպէս եւ առանց Արեւելեան Բիւրոյի գիտութեան:

Բարսեղեան.— *Ինչո՞ւ Բէյրութ դրամ էք ուղարկել:*

Չելալեան.— *Բէյրութ դրամ չէ ուղարկուած, այլ պրոպագանդայի համար գրքեր եւ թերթեր. իսկ դրամ ուղարկուած է Կիլիկիայում գործիչ ընկերոջ, որի վերաբերմամբ մենք մեր բարոյական պարտքն ենք կատարել, չթողնելով ընկերոջը դրամական անձկութեան մէջ:*

Բարսեղեան.— *Արդեօք տեղական մարմինը գիտէ՞ր դա եւ համաձա՞յն էր:*

Չելալեան.— *Այո, գիտէր եւ համաձայն էր. Քղի է որ 100 ոսկի է ուղարկուած:*

Բարսեղեան.— *Սեբաստիայում, ո՞ւմ համաձայնութեամբ է գործ կատարուել:*

Ստեփանեան.— *Ամերիկայի տեղեկագրից իմացանք, որ բանտարկեալներին այնտեղից դրամ է ուղարկուած: Արդեօք ամէն մի Կենտրոնական Կոմիտէ իրաւունք ունի՞ ինքնագլուխ այդպէս գործելու: Ես այս հարցը յարուցանում եմ, որ իմանանք, թէ ապագայում էլ նոյնը չարունակելո՞ւ է Ամերիկան, քանի որ նրանց տեղեկագրում ասուած էր, որ ապագայում էլ գործելու են նոյն ուղղութեամբ:*

Չելալեան.— *Ստեփանեանի յիշած դրամը, որ Պարսկաստան է եկել ու յետ դարձել առանց ընկերներին յանձնուելու, Ալէօնի բերած դրամն է: 1903ին երբ Սասունը պաշարուած էր, Բիւրոյից նամակ ստացանք, որ հարկաւոր է այնտեղ օգնութիւն հասցնել: Սասունի վիճակը մեր սրտին մօտիկ համարելով, մենք պրոպագանդ արինք ոչ միայն հայերի, այլեւ ամերիկացիների մէջ, նկարագրելով հայերի վիճակը Երկրում, յուսալով որ նրանք մարդասիրական օգնութիւն կարող էին ցոյց տալ Հայաստանին: Ամերիկայում կազմուեց մի յանձնախումբ՝ հայերից եւ ամերիկացիներից, որը հաւաքեց 500 տոլար: Բայց որովհետեւ հակառակորդները սկսեցին լուրեր տարածել, որ այդ գումարը հաւաքւում է ոչ թէ տառապեալներին օգնելու համար, այլ այդ պատրուակով կամենում են Դաշնակցութեան համար դրամ ժողովել, ուստի մենք մի միջոց ունէինք հաստատելու համար, թէ յեղափոխութիւնը լոկ խօսք չէ այլ իրականութիւն է: Մենք Ալէօնին ասացինք, որ կարող է Պարսկաստանի մեր ընկերների հետ տեսնուել եւ համոզուել, որ Երկրում կռուողներ կան. եւ եթէ համոզուի, կարող է դրամը յանձնել նրանց: Դժբախտաբար Ալէօնը Մարմնի հետ չհամաձայնուելով, վերադարձաւ, դրամը յետ բերեց եւ մեզ դիտողութիւններ ըրաւ: Քղիի ընկերը գնացել էր այնտեղ, գործել, պատրաստ մարմին էր գտել եւ մեզանից դրամ էր ուզում: Մենք պատասխանեցինք եւ ցոյց տուինք Դաշնակցութեան օրէնքը, որով իւրաքանչիւր մարմին իր մօտիկ պիտի հաստատուի [?], եւ խնդրեցինք, որ մեզ*

տեղեկութիւններ հաղորդէ: Վերջերս ստացած նամակներից իմացանք, որ լաւերի միջոցով նրանք կարող են 8 ոսկիով զէնք առնել եւ արդէն առել էին պարտքով, մեր վրայ 100 ոսկու չէք էին գրկել այդ առթիւ եւ խնդրել՝ վճարել. մենք էլ պարտաւորուեցինք վճարել: Սեբաստիայի մասին աւելի լաւ տեղեկութիւններ կարող է տալ ընկեր Վռամեանը:

Սաֆօ.— *Ալէօնը 1903ին Պարսկաստանից եկաւ ինձ մօտ, պատմեց որ փող է բերել, որով պիտի զէնք առնուի Անդրանիկի համար: Ես նրան ծանօթացրի ընկ. Արմէն Գարոյի հետ, ցոյց տուի Անդրանիկի եւ ընկերների նամակները. նա խոստացաւ գնալ տանից դրամը բերելու, բայց ձգձգեց ու չբերեց: Վերջը պատահել էր մի կրկրուեցու ու ասել էր, որ իրեն ցոյց տուած նամակները կեղծ են: Ես վրդովուեցի եւ վճռեցինք այդ մասին գրել Վռամեանին:*

Ստեփանեան.— *Զէնքի համար ժողովուած դրամներից Ամերիկայում պահել են 5000 տոլար, որը պիտի Երկրի բիւջէի մէջ մտնէր. բայց այդ փողը չէ մտել Երկրի բիւջէի մէջ: Ինչո՞ւ են այդ փողը պահել եւ Բիւրոներին չեն յայտնել:*

Վռամեան.— *Կը զարմանամ Ատրպատականի պատգամաւորի խօսելու եղանակի մասին. իբր թէ անվստահութիւն կայ, որի մասին նոր եմ իմանում: Մենք երբեք նրանց գործերին չենք խառնուել, մենք միայն պահանջել ենք, որ մեր ուղարկած դրամները միայն զէնքի համար գործածուին: Երբ թիւրիմացութիւնը պարզուեց, դրամները Ալէօնից առանք եւ նորից Պարսկաստանի ընկերներին ուղարկեցինք: Մենք միայն պահանջել ենք, որ Թաւրիզի ընկերները մեզնից դրամ ստանալիս, անմիջապէս ստացական ուղարկեն, որը մենք ցոյց տանք տուողներին եւ հանգստացնենք: Մենք ցանկացել ենք, որ մեր ուղարկած դրամը միայն զէնքի համար ծախսուի, իսկ փոխադրութիւնը թող հոգացուի ընդհանուր Դաշնակցութեան հաշուից: Բանտարկեալներից՝ մենք Գիսակին ենք դրամ ուղարկել: Ընկ. Ստեփանեան ասաց, որ Քղիի դրամը վատնուել է, բայց դուք այդ մասին տեղեկութիւն չունէք, դուք հաշիւ պահանջեցէք: Այնտեղ կան մարդիկ, որոնց անունները չենք տալիս, բայց կարող ընկերներ են եւ որոնք զէնք են առել եւ ցոյց են տուել երաշխաւորութիւն: Ասում են, թէ ի՞նչ իրաւունք ունի Ամերիկան ձեռք զարնելու Քղիին եւ Սեբաստիային: Ինչո՞ւ ուրիշները չեն արած մինչեւ հիմա, եթէ կարող էք դուք այնտեղ գործել, գործեցէք, եթէ ոչ՝ մենք կ'անենք: Այնտեղ, ուր որոշում կայ ինքնապաշտպանութեան համար եւ ուրիշները չեն անում՝ մենք ենք անում: Որոշուած է ուսումնասիրողներ ուղարկել Երկիր, բայց մարդ չէ ուղարկուած, իսկ մենք ուղարկել ենք: Մենք Խարբերդում մարմին հաստատեցինք եւ կապեցինք Կիլիկիայի հետ: Այո, մենք ունենք ապագայի գործունէութեան համար ծրագիր եւ պիտի առաջարկենք: Սեբաստիայի համար 5 տարի է, որ Բիւրոյում գրագրութիւն կայ. բայց այս տարի միայն մեզ յաջողուեց այնտեղի հետ յարաբերութիւն հաստատել: Բէյրութի հետ ունեցած յարաբերութիւնը, մի պարզ յարաբերութիւն է, թերթ են ուզել՝ ուղարկել ենք, մի ընկեր դրամի կարիք է ունեցել՝ ուղարկել ենք:*

Ռոստոմ.— *Վահարի խօսածը ամբողջապէս մի թիւրիմացութիւն է. ոչ ոք չէ կարող նրանց մեղադրել, թէ ինչո՞ւ են զանազան տեղեր կազմակերպում. բայց նրանք կազմակերպած տեղերը պիտի կապէին միւս մարմինների հետ: Քղիի մասին մեզանում էլ բացասական տեղեկութիւն կայ:*

Վռամեան.— *Մենք գրել ենք Արեւմտեան Բիւրոյին, որ Քղին կապի Կարնոյ հետ:*

Ռոստոմ.— *(շարունակելով) Ամերիկայի Կ. Կոմիտէն պիտի գրէր նաեւ Արեւելեան Բիւրոյին եւ ցոյց տար թէ ի՞նչպէս կապենք: Երկիրը զինելը, կամ նրա այլ պէտքերին օգնութիւն հասցնելը գովելի բան է, բայց Վահարը մոռանում է եւ գործի միւս կողմը: Ամէն մի անկիւն օգնութեան է կարօտ, բայց մենք պիտի կանոնաւորենք կազմակերպութեան միջոցները, մի սիստեմ պիտի ստեղծենք, որ միջոցները գնան այնտեղ, ուր որ կարիքը մեծ է: 1898ի Ընդհանուր Ժողովը որոշ կենտրոնացման վայրեր էր հաստատել: Զէնքի գնման համար Կովկասում հաստատուած որոշ մարմին կար, որ ռեգուլատոր [կանոնաւորիչ] էր հանդիսանում բոլոր տեղերի համար եւ Ամերիկան առնուազն պիտի դիմէր այդ Մարմնին՝ Արեւելեան Բիւրոյին: Ես չեմ կանգնում ընկ. Ստեփանեանի տեսակէտի վրայ, ամէն մի շրջան աւելի հետաքրքրւում է այն գործով, որին մասնակցում է: Ամերիկային գործելու ասպարէզ տալու համար, մենք մինչեւ անգամ Կիլիկիան կապեցինք նրա հետ: Բայց Ամերիկայի հետաքրքրութիւնն երբեմն սահմանից անցնում է եւ դառնում կոմիկական: Իւրաքանչիւր շրջան իրաւունք ունի, ի հարկէ, պահանջելու, որ իր դրամը գործադրուի այն բանի վրայ, որի համար հաւաքուած է: Մի փաստ. 1903ից Սասունից բազմաթիւ նամակներ էինք ստանում, որոնցով օգնութիւն էին խնդրում: Մենք դրամապէս շատ նեղ վիճակի մէջ էինք: Իմացանք որ Ամերիկան փող ունի, բայց այդ փողը ուզում են ուղարկել Պարսկաստանով, այն ինչ մենք շատ լաւ կապ ունէինք արդէն հաստատած Սասունի հետ:*

Ապա, սկսւում են երկար վիճաբանութիւններ այն առիթով, որ Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի տեղեկագրի մէջ անվստահութիւն է արտայայտուած դէպի Վասպուրականի Մարմինը: Այս վիճաբանութիւններից պարզւում է, որ Ամերիկան թիւրիմացութեան մէջ է Վասպուրականի մասին: Յետոյ փոխադարձ համաձայնութեամբ որոշւում է, որ սրան առիթ տուող հատուածը, ուր

ապտայայտուած էր Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի անվստահութիւնը դէպի Վասպուրականի Կ. Կոմիտէն՝ ջնջել եւ հանել տեղեկագրից եւ արձանագրել:

23ՐԴ ՆԻՍՏ (7 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան:

Բացակայ են՝ Թոփչեան, Մուրատ, Սեպուհ:

Քննութեան է դրւում Զինուորական Դպրոցի հարցը, որն անցեալ անգամ յետաձգուել էր ընկ. Անդրանիկի բացակայութեան պատճառով:

Զարդարեան.— *Բացատրութիւն է տալիս Դպրոցի վերաբերմամբ: Դա սկզբում մի փոքրիկ, սահմանափակ ձեռնարկ էր Սոֆիայի կոմիտէի կողմից, պայթուցիկ նիւթեր պատրաստելու նպատակով: Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի կողմից՝ խորհուրդ էր ստացուել այդ ուղղութեամբ, այս խորհուրդը ընդունուեց մեր Ծրջանային ժողովի կողմից: Իսկ երբ 1905ի Մարտին Ժընեւից Բուլղարիա եկաւ ընկ. Անդրանիկը՝ գործն աւելի լայն չափեր ստացաւ: Մեր ծրագրի մասին յայտնեցինք Արեւմտեան Բիւրոյին, որ եւ իւր համաձայնութիւնը տալով, իւր հերթին տեղեկագրեց Արեւելեան Բիւրոյին. վերջինս դրա դէմ ոչինչ չունեցաւ, ուստի մենք էլ անմիջապէս գործի անցանք: Մնացեալի մասին Անդրանիկն ինքը անձամբ զեկուցում կը տայ:*

Անդրանիկ.— *Ժընեւից անցայ Բուլղարիա. Արեւմտեան Բիւրոյից ինձ յանձնարարուած էր զէնք գնել ու Կովկաս ուղարկել: Այստեղ ինձ յայտնում են, որ ցանկութիւն կայ մի զինուորական դպրոց հիմնելու՝ 12 հոգու համար: Բայց չգիտէին թէ ի՞նչպէս կը վերաբերուի այդ խնդրին բուլղար կառավարութիւնը. այս առթիւ ես տեսակցութիւն ունեցայ մի բուլղար բարձրաստիճան պաշտօնեայի հետ. այս պաշտօնեան, որ նոյնիսկ իշխանի անունից խօսելով, մի տեսակ թարգման էր հանդիսանում՝ բուլղար քաղաքական շրջանների տրամադրութեան դէպի տաճիկ կառավարութիւնը, ոչ միայն ոչինչ չունեցաւ դրա դէմ, այլեւ խոստացաւ՝ այս կամ այն աջակցութիւնը ցոյց տալու մեզ, եթէ մենք, բուլղար-թուրքական պատերազմի դէպքում՝ ապստամբութիւն սկսէինք Երկրում: Առաջին աջակցութիւնն այն էր լինելու, որ 400 հայ տղաք պէտք է մտնէին բուլղար զինուորների շարքերը՝ զէնքի վարժուելու նպատակով: Ես այս մասին գրեցի ընկ. Մալումեանին, Ժընեւ, որը համակրանք յայտնելով ձեռնարկին սկզբունքով, կասկած յայտնեց սակայն, թէ մինիստրութիւնը կը փոխուի եւ այդպիսով կարող կը լինի թերեւս փոխուել նաեւ կառավարութեան քաղաքականութիւնը դէպի Տաճկաստանը, այնպէս որ գործը պէտք է զգուշութեամբ տանել. բայց մենք առանձին կարեւորութիւն չտուինք կասկածին, քանի որ վերոյիշեալ պաշտօնեան միանգամայն տեղեակ էր՝ բարձր շրջաններում տիրող հակատաճկական ձգտումներին: Եւ Դպրոցը բացինք անցեալ Նոյեմբերին:*

Թոփչեան.— *Ո՞րքան ժամանակ է տեւում դասընթացքը: Ի՞նչ գիտութիւններ են աւանդւում: Բացի գործնականից, տեսական ի՞նչ հարցեր են արծարծւում Դպրոցում: Հարկաւոր է աշակերտներին ներշնչել նաեւ յեղափոխական ոգի, գիտակցութեան բերել նրանց, որպէսզի Դպրոցն աւարտելուց յետոյ ծառայեն իսկապէս մեր առաջադրած նպատակին:*

Զարդարեան.— 10 *ամսուան դասընթացք է: Տեսական հարցերով աշակերտներն իրենք են հետաքրքրւում եւ ուզում, որպէսզի դրանց մասին խօսուի Դպրոցում:*

Անդրանիկ.— *Դպրոցն ունի* 50 *աշակերտ. իւրաքանչիւրի վրայ ծախսւում է ամսական մօտաւորապէս* 100 *ֆրանք, բոլորի վրայ ուրեմն, դասընթացքի* 10 *ամսուայ ընթացքում, ծախսուելու է* 50000 *ֆրանք. արտակարգ ծախսերն ի հարկին դատ գումար են կազմելու: Պարապմունքները տեւելու են մինչեւ Սեպտեմբեր. մինչեւ Մայիս լինելու են տեսական պարապմունքներ, այնուհետեւ արդէն կը սկսուեն գործնական պարապմունքները՝ լեռներում:*

Նախագահը *Դպրոցի հարցը բաժանում է* 4 *կէտերի՝* 1) *իրաւասութեան խնդիր,* 2) *հաշուական խնդիր,* 3) *Դպրոցի ներքին կազմի խնդիր, եւ* 4) *Դպրոցի փակման խնդիր:*

1) Իրաւասութեան խնդիրը.

Անդրանիկ.— *Ընդհանուր Ժողովի որոշմամբ չէր որ Դպրոց բացինք. սա ձեռնարկութիւն է իմ, Արեւմտեան Բիւրոյի եւ Բալկանի կողմից:*

Մալումեան.— *Մենք ուզում էինք Դպրոցի բացման հարցը թողնել Ընդհ. Ժողովին, բայց վերջինը, դժբախտաբար, շատ ուշ պէտք է կայանար. միւս կողմիցն էլ՝ բուլկար կառավարութեան առաջարկները շատ էին եւ անյետաձգելի ու կոնկրէտ (շօշափելի), այնպէս որ մենք ինքներս գործի ձեռնարկեցինք:*

Անդրանիկ.— *Երկիր գնացած զինուորներից* 90%*ը զէնքի վարժ եղած չեն. շատերը նրանցից նոյնիսկ չեն գիտցեր հրացանի «զատւօրը» հանել ու տեղը դնել: Կրակելիս բնաւ չեն ուզեցել հետեւել՝ որ կողմն է ընկնում գնդակը: Այս տեսակէտից՝ Զինուորական Դպրոցը կարեւոր էր մեզ համար: Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թէ ի՞նչ տեսական խնդիրներ են շօշափւում Դպրոցում, չգիտեմ. այսքանը միայն յայտնի է, որ աշակերտները ստորագրութիւն են տուել իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնը ի կատար ածելու:*

Մաշուր (*գրաւոր*).— *Մեր առաջ դրուած հարցը մի շատ բնորոշ եւ առանձնայատուկ բնոյթ է կրում եւ պերճախօս օրինակ է նա, ցոյց տալու համար, թէ այդ Զինուորական Դպրոցի գործի [նման] ձեռնարկները,*

որքան հեռու են կեանքի հրամայական պահանջներից: Ո՞վ է այդ ձեռնարկի հեղինակը, այդ գործը մի կոլլեգիա՞լ (հաւաքական) մարմնի, թէ մի հեղինակաւոր անձի է պատկանում, այս միեւնոյնն է մեզ համար. յեղափոխական կոչուած մարմնի մէջ, մի յեղափոխական գործ քննելու ժամանակ, միշտ առաջնորդւում են որոշ տեսակէտներով եւ թէ կ՚ուզէք, ինչպէս այստեղ սիրում են շարունակ կրկնել, միշտ ի նկատի ունենալով ժողովուրդի շահը: Այս ես ձեզ հարցնում եմ, ո՞վ հաւատաց, որ ժողովրդի շահը պահանջում է՝ ներկայ զինուորական կարգերով՝ զինուորական մի Դպրոցի հիմնարկումը, այն մի բուռը ժողովուրդի համար, որ «Երկիր» կոչուած դժոխքում, սովի ու կեղեքման ճանկերում, մահամերձի ճիգերի մէջն է, որի մասին ամենից աւելի լաւատեղեակ են այդ ձեռնարկող ընկերները, որոնք այստեղ այնքան բուռն կերպով ձայն են բարձրացնում, նրա մասին մտածելու, նրան փրկելու համար: Մինչդեռ նոյն այդ լաւատեղեակ ընկերները տասնեակ հազարներ են ծախսում՝ ինչ որ Զինուորական Դպրոցի համար: Ա՞յս է պատասխանը մեռնող, զինուորականութիւնից ճնշուած ժողովուրդի հրամայողական պահանջի, եւ այդպէ՞ս պէտք է հասկանալ՝ պահանջին համապատասխան գործունէութիւնը: Սակայն այս առաջին կէտը այնքան կարեւոր չէ, որա մասին ապագայում շատ կը խօսենք: Ընկերներ, կարեւորն ու հետաքրքիրն հետեւեալն է: Ինձ թւում է, թէ այս խնդիրը մէջ է բերուած մի թիւրիմացութեան շնորհիւ, այլապէս ինձ միանգամայն անհասկանալի է թւում, այդ ի՞նչպէս է կատարուել, որ Ընդհանուր Ժողովից մի ամիս առաջ միայն, այսինքն հենց այն ժամանակ, երբ պէտք է վերաքննուին մեր բոլոր արժէքները, մեր անցեալ ու ներկայ գործերը, նոր ճանապարհներ հարթելու, կամ ո՞վ գիտէ, դուցէ դարձեալ նախկին ճանապարհներով ընթանալու համար — հիմնւում է մի Զինուորական Դպրոց՝ կապուած հսկայական գումարների հետ, որը կարող է միանգամայն չհամապատասխանել Ընդհանուր Ժողովում վճռուելիք ղեկավարող սկզբունքներին: Եթէ հարկաւոր էր ուսումնարան հիմնել, պէտք էր հիմնել 1904ին, 1905ին, որպէսզի նա այստեղ գնահատութեան ենթարկուէր՝ իր արդիւնքներով. իսկ այժմ մեր առաջ խոշոր գործի միայն սկզբնաւորութիւնն է 60–70.000 ֆրանքի ծախսով: Անհասկանալի է, մի՞թէ նրա ձեռնարկողները այնքան յաւակնութիւն են ունեցել, որ մարգարէացել են Ընդհանուր Ժողովի ապագայ որոշումները: Եթէ անհնարին է ենթադրել նրանց մարգարէ լինելը, ապա թոյլ տուէք հարցնելու, մի՞թէ նրանք կամեցել են, իբրեւ կատարուած փաստ, կապուած մեծ ծախսերի հետ, փաթթել Ընդհանուր Ժողովի վիզը (ներեցէք արտայայտութեանս համար): Ինչո՞ւ նրանք չեն սպասել Ընդհանուր Ժողովին, գուցէ նրա կազմակերպողները կարծում են, որ Զինուորական Դպրոցը Ընդհ. Ժողովի քննուելիք խնդիր չէ. եթէ այդ էլ չէ կարելի ենթադրել, այն ժամանակ բոլոր ասածներիցս եզրակացնում եմ, որ մեր առաջ դրուած գործի ղեկավարները ոչ մի բարոյական իրաւունք չունէին Ընդհանուր Ժողովից մի քանի ամիս առաջ տակտիկական ու ղեկավարող սկզբունքային խոշոր խնդիրներ սկսելու: Ինչո՞ւ նրանք չեն ենթադրել, որ Ընդհանուր Ժողովը կարող է չհաշտուել իրենց որոշումների հետ եւ սկզբնական մեծաքանակ ծախսերը, այնքան դժուարութեամբ դանձուած ժողովրդական փողերը, կարող են աննպատակ կորչել, մի բան որ պարտաւոր էին անպայման ենթադրել: Զինուորական Դպրոցը հիմնողները պէտք է ենթադրէին, որ Ընդհանուր Ժողովը եկել է այստեղ՝ Դաշնակցութեան ապագայ անելիքի մասին խորհելու, ղեկավարող ճանապարհներ հարթելու եւ ըստ այնմ՝ այս կամ այն գործը հաստատելու կամ ժխտելու եւ ոչ թէ այդպիսի բնաւորութիւն կրող զեկուցում լսելու, հաշտուելու կատարուած փաստերի հետ: Եզրակացնում եմ, կատարուել է մի անտակտ [անփափկանկատ, սխալ, չմտածուած] գործ, որը մենք այժմ չպէտք է քննենք ըստ էութեան, մինչեւ չպարզենք մեր ծրագրային հիմքերը:

Իսահակեան.— *Այո, ես համաձայն եմ ընկ. Մաշուրի հետ, որ նախքան մեր նոր ծրագիրն որոշելը՝ մենք ձեռնարկել ենք մի պատասխանատու գործի: Ես էլ եմ համարում այդ քայլը Բալկանեան Կ. Կոմիտէի կողմից մի անտակտութիւն: Կոմիտէն իրաւունք չունէր դպրոց հիմնելու, այս ժողովը կարող է բացասական որոշում կայացնել դրա վերաբերմամբ:*

Արամ.— *Մաշուրը այնպէս խօսեց, կարծես թէ ձեռնարկութիւնը չէ համապատասխանում մեր ունեցած սկզբունքներին: Բայց մի՞թէ Երկրի կացութիւնը չէ պահանջում մի այդպիսի գործ: Ձեռնարկող ընկերներն ի նկատի են ունեցել բացառապէս տաճկահայ իրականութիւնը. իսկ այդ իրականութեան տեսակէտից՝ կարեւոր է ունենալ մի Զինուորական Դպրոց: Ուրեմն սկզբունքից ելլելով, մեր ընկերների արածը՝ ճիշդ է: Մաշուրը մի համեմատութիւն առաջ բերեց, թէ Երկրում սով է տիրում, իսկ մենք տեսանք հազարներ ենք ծախսում աննպատակ գործերի համար: Բայց չէ՞ որ Երկրում տիրող սովին վերջ տալու արմատական միջոցը քաղաքական կռիւն է, իսկ այս կռուի համար հարկաւոր է եւ զէնք:*

Ես թէեւ սկզբունքով գտնում եմ, որ այդպիսի ձեռնարկութիւններն օգտակար կարող են լինել, պէտք է սակայն նկատեմ, որ աննպատակ եմ համարում 50.000*ից աւելի մի պատկառելի գումար ծախսել այնպիսիների վրայ, որոնցից ո՞վ գիտէ քանիսն են արտայայտելու [արդարացնելու ?] մեր յոյսերը: Այո, մեզ հարկաւոր են զինուորական ուժեր, բայց կարիք չկայ*

առանձին դպրոց հիմնելու, ազաներով, ծառաներով եւն., եւն.: Մենք կարող ենք այս ու այն երկրի բանակներից օգտուել. օրինակ մտնել ռուսական զօրքի մէջ, պէտք եղած փորձառութիւնը ձեռք բերել եւ ապա անցնել Երկիր: Նոյնը կարելի է ասել նաեւ ամերիկեան ու բուլղարական զօրքերի վերաբերմամբ: Եւ ես համաձայն չեմ, որ Դպրոցը շարունակուի գոյութիւն ունենալ. նրա հիմնուելն արդէն ներկայ ձեւով սխալ պէտք է համարել:

Սաֆօ [ալլեօ՞ք Սաfo] — Կարծում եմ, որ ընդհակառակն, պէտք է շնորհակալ լինէինք մեր ընկերներից, իրենց սկսած գործի համար: Մեզ հարկաւոր են զինուորական ինստրուկտորներ [ուսուցանողներ]. Ընդհանուր Ժողովը ինքը հրահանգել է, որ իւրաքանչիւր Կ. Կոմիտէի տրամադրութեան տակ այդպիսիներից գտնուեն՝ առնուազն երկու, երեք, հինգ, նոյնիսկ տասն հոգի: Իսկ ինչ վերաբերում է սկզբունքային տեսակէտին, արդէն 16 տարուց ի վեր մենք ունենք սկզբունքներ, որոնց հիման վրայ՝ Բալկանը լիովին իրաւունք է ունեցել գործը սկսելու: Դեռ աւելին կ'ասեմ, այդ կարգի դպրոցներ պէտք է ունենանք, որքան կարելի է շատ: Եւ պէտք է ունենալ սեփական դպրոցներ, այն՝ թէ ռուսական եւ այլ բանակներում պատրաստուածները կ'անցնեն Երկիր՝ խախուտ յոյսեր են. մինչեւ այժմ ոչ մէկը ունտեր աֆիցեր [ենթասպայ] դառնալով, չէ համաձայնուել Կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ դրուելու: Այսպիսով, իրաւասութեան մասին ոչ մի հարց չէ կարող լինել:

Ռոստոմ (բողոքում է Մաչուրի եւ Իսահակեանի պատճառաբանութիւնների դէմ) — Եթէ ընկերները ծանօթ լինէին յեղափոխական գործի հետ, այդպիսի բան չէին ասի, թէ սպասեցէք մինչեւ Ընդհանուր Ժողովը: Այդ Դպրոցը մեր ամբողջ տակտիկայի մի արտայայտութիւնն է. ապա չպէտք է կարծել, իբր թէ Դպրոցի գաղափարը Ընդհանուր Ժողովից միայն քիչ առաջ է յարուցուել, այս մասին խօսուել է նաեւ այլ անգամներ:

Թոփչեան — Իւրաքանչիւր յեղափոխական մարմին կարիք ունի պատրաստի ուժերի, հետեւաբար, այստեղ ոչ մի վիճաբանութիւն չէ կարող լինել Զինուորական Դպրոցի օգտակարութեան հարցի շուրջը:

Վռամեան — Դպրոցը մի կարեւոր միջոց է Ընդհանուր Ժողովի որոշումներն իրագործելու համար: Ժողովը հրահանգել է, որ իւրաքանչիւր Կ. Կոմիտէ առնուազն 50 կռուող պատրաստէ տարին. միայն մի այդպիսի Զինուորական Դպրոցի օգնութեամբ կարելի կը լինի այդ պահանջին բաւարարութիւն տալ: Սկզբունքային հարցերի մասին խօսք չէ կարող լինել: Բայց եթէ այդ ձեռնարկութիւնը հակառակ է Ընդհ. Ժողովի ոգուն, եւս առաւել պէտք է համարուի նաեւ «Նախագիծ»ը, եթէ ընդհանուր կանոններից շեղուելու մասին է խօսքը. Արեւելեան շրջանն աւելի յաճախ է շեղումներ արել, ինչպէս, օրինակ՝ 20.000 ռուբլի «Ցառաջ»ին տրուած [լինելու] խնդիրը:

Շահխաթունեան Նոյն միտքն է արտայայտում, ասելով որ տաճկահայ իրականութեան տեսակէտից՝ Զինուորական Դպրոցը կարեւոր է:

Զաւրեան — Ես էլ միանում եմ նրանց, որոնք այդ Դպրոցը կարեւոր են գտնում. միայն կարող կը լինե՞ն արդեօք եղած երկու ուսուցիչները 10 ամսուան ընթացքում 50 մարդ պատրաստել, եւ պատրաստուա՞ծ են իրենք՝ ուսուցիչները: Աշակերտներն, Դպրոցն աւարտելուց յետոյ, Երկիր կ'անցնե՞ն առանց այլեւայլութեան, թէ դանազան պահանջներ են անելու. այսօր արդէն ինչ որ թիւրիմացութիւններ են տեղի ունեցել այնտեղ:

Անդրանիկ — Դրամական ահագին ծախսերի մասին են խօսում, բայց չէ՞ որ մեծ պէտք է լինի Զինուորական Դպրոցի արդիւնքը: Ժողովրդի փրկութիւնը միայն զէնքով է որ կարելի է ձեռք բերել, եւ իմ մըտքովս անգամ չէ անցել, որ Ընդհ. Ժողովը կարող է բացասել մեր սկսած գործը: Ենթասպաներից պէտք է յոյսերնիս կտրենք. 15 տարուց ի վեր պրոպագանդա ենք անում նրանց մէջ, բայց ի զուր: Քանի՞սը դպրոցի սաներից կը կատարեն իրենց խոստումը, չէ կարելի գուշակել: Աշխատել ենք՝ որքան կարելի է ընտրութիւն անել. տղաների մեծ մասը, 30–35 հոգի, ուղարկուած են Կովկասից:

Զարդարեան — Մեր կացութիւնն առհասարակ այնպէս է եղել, որ դեռ 15 տարի առաջ պէտք է հիմնուած լինէր այս Դպրոցը: Եւ ես ցաւում եմ, որ Դըպրոցի օգտակարութեան վերաբերմամբ, այստեղ, Ընդհ. Ժողովում կասկածներ են յայտնւում: Տասն ամսուան ընթացքում կարելի կը լինի դասընթացքն անցնել, որը կազմուած է բուլղարական զինուորական դպրոցների ծրագրի հիման վրայ: Բուլղար սպաներն իսկ հաստատում են, որ 10 ամիսը բաւական է: Դպրոցում տեղի ունեցած թիւրիմացութիւնները ներկայումս պարզուել են:

Նիստը փակուեց ժամը 8ին:

24ՐԴ ՆԻՍՏ (8 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան:
Ներկայ են 25 ժողովականներ:
Բացակայ է՝ Սեպուհ:

Հերթական խնդիրներին անցնելուց առաջ՝

Ռոստոմ Սեպուհի Ժողովից հեռանալու հարցն է դնում Ժողովի առաջ. «Մենք պէտք է աշխատենք, որ Սեպուհն այլեւս չբացակայի. հարկաւոր է վերջ տալ այդ ինցիդէնտին [պատահարին]. ուստի թող նախագահը հարցնի Շահխաթունեանին, թէ ի՞նչ մըտքով է նա իւր անցեալ յայտարարութիւնն արել»:

Նախագահ — Ես չէի ուզենայ այդ հարցը այստեղ դնել. նրա քննութիւնը շատ ժամանակ կը խլի մեզանից, աւելի լաւ է թողնենք դիւանին, որ կարգադրի:

Միքայէլեան — Այդ խնդիրը պէտք է պարզաբանել հենց այստեղ, քանի որ Շահխաթունեանի նկատողութիւնը՝ ամբողջ Ժողովին է վերաբերում. սա անհատական բան չէ, որ կարելի լինի մասնաւոր կերպով կարգադրել:

Զաւրեան — Անձնական թիւրիմացութիւններից դրդուած, մեր մի քանի ընկերները թողնում են Ժողովը եւ հեռանում. այս երեւոյթը վիրաւորական է Ժողովի համար. այսպէս չէ կարելի շարունակել:

Նախագահ — Կրկնում եմ, որ այդ հարցը պէտք է թողնել դիւանին. իսկ եթէ դիւանը չկարողանայ լուծել, այն ժամանակ կ'ենթարկենք Ժողովի քննութեան:

Անցնում են հերթական հարցերին:

Նախագահ — Քննութեան ենթակայ է Զինուորական Դպրոցի հարցը. առաջարկում եմ կա՛մ մի բանաձեւ կազմել այդ հարցի վերաբերմամբ կամ թողնել, բաւական համարելով երէկուան վիճաբանութիւնները:

Զելալեան — Պէտք է փակել այդ հարցը, պարզաբանելու այլեւս ոչինչ կայ:

Նախագահը քուէարկում է իւր առաջարկութեան երկրորդ կէտը:

Նախագահը յայտնում է, որ ընկ. Դումանը, նայած տեղեկութիւններին, Ժողովին չպիտի կարողանայ գալ. նա ուղարկել է մի պաշտօնական գրութիւն, որով նա յայտնում է իւր կարծիքները այլեւայլ խնդիրների մասին: Նախագահը ապա նկատում է, որ ժողովների ընթացքը դանդաղում է եւ գտնում է, որ այդտեղ մեղաւոր են մասամբ յանձնաժողովները:

Վռամեան — Բայց ինչո՞ւ են յանձնախմբերը դանդաղում. եթէ տեխնիկական դժուարութիւններ կան՝ տուէք, մենք կ'օգնենք ձեզ:

Ստեփանեան — Մեզ ժամանակ ու տեղ տուէք, որպէսզի մենք միջոց ունենանք մեր պարապմունքները կանոնաւոր կերպով յառաջ տանելու:

Անդրանիկ հրաժարւում է հաշուական յանձնաժողովի անդամութիւնից, պատճառաբանելով, որ ինքը թոյլ է հաշուական հարցերում եւ անկարող այդպիսի պատասխանատու գործ յանձն առնելու:

Նախագահը խնդրում է մնալ յանձնաժողովի մէջ եւ նա համակերպւում է:

Նախագահը առաջարկում է հաշուական յանձնաժողովի մէջ մտցնել ընկ. Թոփչեանին՝ Գիւլխանդանեանի փոխարէն, մինչեւ վերջինս տեղ հասնի (առաջարկն ընդունւում է):

Չոփուրեան խնդրում է հինգ օր ազատել իրեն յանձնաժողովների պարապմունքներից, որն ընդունւում է:

Ռոստոմ գրաւոր առաջարկ է անում խորհրդակցական ձայն տալ քարտուղարներին:

Ժողովը այդ խնդիրը թողնում է հետագայ նիստին, քարտուղարների բացակայութեամբ քննելու համար:

Նախագահ — Օրակարգում, բացի տակտիկական հարցերից, կան նաեւ այլ հարցեր, որոնց հարկաւոր է լրջութեամբ վերաբերուել. չէ կարելի նրանց մասին խօսել պատահաբար: Եւ ես առաջարկում եմ, որ այդ հարցերը առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ դարձուեն. ով որ համաձայն է դրանց մասին զեկուցում տալ՝ մինչեւ Երկուշաբթի յայտնի դիւանին:

Ռոստոմ — Ժողովների ընթացքն արագացնելու նպատակաւ, լաւ կը լինէր, որ կարդացուող տեղեկագրերի հետ այսուհետեւ ծանօթանանք միայն փաստօրէն, քննադատութիւնները թողնելով այլ անգամների:

Նախագահ — Անկարող եմ այդ անել. ինչպէս որ սկսել ենք, այնպէս էլ կը շարունակենք:

Ժողովն անցնում է Ամերիկայի տեղեկագրի վերջին կէտին՝ Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի յարաբերութիւնները դրսի մարմինների հետ:

Մալումեան — Ամերիկայի ընկերները իրաւունք համարեցին չեշտելու, թէ Բիւրոները անկարեւոր են գտել պատասխանելու իրենց դիմումներին. թէ իրենք են առաջինը կապեր սկսել այս կամ այն վայրի հետ: Այդ կարծիքը անհիմն է, նրանք այո, եռանդ են ցոյց տուել իրենց գործունէութեան մէջ, բայց այդ գործունէութեան սիստեմը սխալ է եղել. նրանք ձգտել են խառնուել ուրիշ մարմինների գործունէութեան եւ հենց դրանով անախորժութիւնների առիթ տուել: Ամերիկայի պատգամաւորը ասաց, որ Արեւմտեան Բիւրոն արհամարհանք է ցոյց տուել դէպի Ամերիկան. դա սխալ է, արհամարհանքի մասին ոչ մի խօսք չէ կարող լինել. ընդհակառակն, մեր յարաբերութիւնների մէջ եղել ենք աւելի քան քնքոյշ եւ մենք միայն մեղմ կերպով նկատողութիւններ ենք արել այնտեղի մեր ընկերներին այս ու այն խնդիրների վերաբերմամբ եւ մեր այս խաղաղասիրութեան շնորհիւ է, որ մեր եւ նրանց մէջ ընդհարումներ տեղի չեն ունեցել: Իսկ որ ամերիկեան ընկերների այս տեսակ վարմունքը դժգոհութիւնների տեղիք է տուել, դրա համար փաստեր շատ կան: Նախանցեալ տարի նրանք Բիւրոյից տեղեկութիւններ ուզեցին Սասնոյ վերջին դէպքերի վերաբերմամբ, հրապարակային պրոպագանդա անելու համար, այն ժամանակ՝ երբ դեռ շատ բան հարկաւոր էր գաղտնի պահել: Մենք մերժեցինք այն պատճառով, որ Կազմակերպութեան ձեռնարկը կարող էր վտանգի ենթարկուել. ոեւէ մարմին գործի գաղտնիքը չպէտք է զոհէ՝ արտաքին պրոպագանդայի շահերին: Եւ այս եղաւ Ամերիկայի ընկերների դժգոհութեան պատճառ. ուրիշ փաստ էլ՝ Ամերիկայի ընկերները, առանց Բիւրոյին յայտնելու, գրում են Եդուարդին(15)՝ անցնել Լեռնավայր. [մինչդեռ] նա Պատասխանատու Մարմնի դժգոհութիւնը յարուցած լինելով, չէր կարող անցնել այդ շրջանը, եւ այդ մտքով էլ հրահանգուած էր: Այդ ինքնագլուխ կարգադրութիւնը նոր դժգոհութիւնների առիթ եղաւ: Մի այլ դէպք՝ Սարհատի դէպքը: Լեռնավայրի կողմից առաջարկ կար դատի ենթարկելու Սարհատին, որ հեռացած Աթէնքից՝ գնացել է Եգիպտոս, իբրեւ մասնաւոր մարդ. այնտեղից յարաբերութեան մէջ մտնելով Ամերիկայի հետ, փող է ստացել վերջինիս Կ. Կոմիտէից եւ այս բոլորը առանց Բիւրոյի գիտութեան: Մենք

ի հարկէ դէմ չենք, որ Ամերիկայի ընկերները կապեր են հաստատում սրա նրա հետ. բայց միայն պարտաւոր են նախօրօք յայտնել Բիւրոյին, հարցնելով թէ արդեօք մենք ի՞նչ կարծիք ունենք այն մարդկանց մասին, որոնց հետ նրանք գործ են սկսում: Այս չեն անում. եւ մեր ցանկութիւնը՝ համոզել նրանց, որպէսզի թողնեն գործելու այդ սխալ սիստեմը՝ անցաւ ապարդիւն: Դարձեալ մի փաստ. Քղիում ամերիկացիները արժանաւոր ընկերներ են գտել, նոյնիսկ մարմին՝ կնիքով, մինչդեռ Արեւելեան Բիւրոն այդ մասին լուր չունի: Եւ լուր չունի այն պարզ պատճառով, որ այդպիսի մարմին այնտեղ գոյութիւն չունի: Եւ ահա Քղիից 100 լիրայի պահանջ է լինում կնքուած մի թղթով, մինչդեռ Արեւելեան Բիւրոն բնաւ ոչ մի տեղեկութիւն չի ունեցել այդ կնիքների մասին, որ զարկուած են եղել Քղիից ստացուած թղթի վրայ, եւ հետեւաբար նրանք կեղծ պիտի համարուեն: Այստեղ այս դէպքի առիթով, ես յիշեցնում եմ ընկ. Վռամեանի այն խօսքը՝ թէ «մարմիններ չկան, կնիքները չահագործւում են»: Երբ մենք գրեցինք Ամերիկա, թէ մենք տեղեկութիւն չունենք Քղիի մասին, այն ժամանակ այնտեղի Կ. Կոմիտէն իրեն թոյլ տուեց մի շրջաբերական հրատարակել, որի մէջ մեղադրում է Բիւրոյին՝ Քղիի մարմինը չճանաչելու համար. սա մի անբացատրելի քայլ է կուսակցական դիսցիպլինայի [կարգապահութեան] տեսակէտից: Էլի մի փաստ. Ամերիկան թոյլ տուեց իրեն՝ ուղարկելու մեզի մի ամերիկահայ ընկեր, յանձնարարելով Պոլիս մտնել, Սուլթանի դէմ մահափորձ կատարելու: Ապշեցուցիչ է այս կարգադրութիւնը: Նրա մասին մենք ոչ մի գաղափար չունէինք եւ բնականաբար դժուարացանք այդօրինակ պատասխանատու գործ յանձնել նրան. բայց քանի որ ծախք էր արել, Ամերիկայից Ժընեւ եկել, մենք փորձեցինք ընտրել երկու չարիքից փոքրագոյնը եւ առաջարկեցինք նրան թողնել մահափորձի «ծրագիր»ը եւ Վիչապ գնալ միայն մի նպատակով — մինչեւ Ընդհանուր Ժողովը մի զեկուցում կազմէր եւ ներկայացնէր Ժողովին: Տեռորի գործը իրեն յանձնել անկարող էինք, որովհետեւ այդ մարդը նոյնիսկ զէնքի վարժ չէր. զինավարժութիւն սովորելու համար ուղարկեցինք նրան Բուլղարիա՝ Անդրանիկի մօտ: Այնտեղից գնացել էր Կիպրոս, որտեղ նա ձերբակալուած է առանց գործ անել կարողանալու: Ամերիկայի ընկերների եռանդը գովելի է, բայց եռանդի գործադրութեան սիստեմը սխալ է, պէտք է այդ սիստեմը միանգամայն ուղղել:

Մուրատ.— Դիսցիպլինայի տեսակէտից, ի հարկէ Ամերիկայի Կոմիտէն սխալներ է արել. բայց միւս կողմից ես արդարացնում եմ նրա ինքնագլուխ գործունէութիւնը Քղիում կամ այլ տեղերում, քանի որ այլ մարմինների թուլութեան պատճառով գործ չէ սկսուել այդ վայրերում:

Անդրանիկ.— Այո, դիսցիպլինայից դուրս բան է, երբ Ամերիկան գործում է ինքն իրեն... ես տեսայ այն մարդուն, որը յանձնարարուած էր Ամերիկայի կողմից՝ Պոլիս մտնելու. ծիծաղս էր գալիս, մի՞թէ դա ընդունակ էր լինելու՝ մի հսկայական գործ կատարելու:

Իշխան.— Ամերիկայի կողմից սխալ է եղել ուրիշների գործունէութեան միջամտելու: Վասպուրականը կանոնաւոր մարմին ունի այսօր, բայց եւ այնպէս Ամերիկան կարիք է համարում թելադրումներ անելու մեզ: Ապացոյց այն, որ դուք մեզ անցեալ ամառ գրել էք հետեւեալը. «ինչպէս մինչեւ այժմ թելադրումներ ենք արել ձեզ, նոյնպէս կը վարուենք եւ այսուհետեւ»:

Արամ.— Ճիշդ է, Ամերիկան մեզ թելադրումներ է անում: Վանի կոտորածի տասնամեակի առթիւ մենք մի թռուցիկ արձակեցինք, որից եւ ուղարկեցինք Ամերիկա՝ «Հայրենիք»ին: Այնտեղից մեզ պատասխանում են, թէ «թելադրում ենք զգոյշ լինել. չգրգռել կառավարութիւնը». երբ մենք գրեցինք այնտեղի ընկերներին, որ մենք ինքներս աւելի լաւ ծանօթ լինելով Երկրի կացութեանը, գիտենք, թէ ինչ է հարկաւոր անել.— մեզ մի նոր սիւրպրիզ [անակնկալ] արին ամերիկացիք. «Այո, դուք երկրումն էք, բայց մենք եւս դուրսը լինելով, հետեւում ենք քաղաքական կեանքին. ուստի նորից խորհուրդ ենք տալիս ձեզ՝ զգոյշ լինել»:

Ջելալեան.— Խնդիրն այն է, որ Վասպուրականի ընկերները մեր «թելադրում» բառը այլ մտքով են հասկացել, քան մենք ենք գործածել. մեզ մօտ «թելադրել» նշանակում է «խորհուրդ տալ». նոյնիսկ աւելի մեղմ նշանակութիւն ունի: Այս իմաստով էլ մենք գրել ենք Վասպուրականի ընկերներին՝ մեր նամակը. ուստի սրանք վիրաւորուած չպէտք է զգան իրենց:

Մինասեան.— Արամի բացատրութիւնը աւելի եւս արդարացրեց Ամերիկայի ընկերների ընթացքը: Սրանց տուած խորհուրդները եղել են արտայայտութիւն այն ընդհանուր ցանկութեան, որ ունէր այն ժամանակ ամբողջ հայութիւնը: Արեւմտեան Բիւրոն չափազանցում է մեղադրելով Ամերիկայի մարմինը ինքնագլուխ գործունէութեան մէջ: Իւրաքանչիւր մարմին գործին նախանձախնդիր լինելով, կարող է ինքը ձեռնարկել այս կամ այն բանին:

Վռամեան (դրաւոր).— Բացարձակապէս կը բողոքեմ այն կարգ մը բառերու դէմ, որոնք գործածուեցան Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչի կողմէն, բացատրելու ատեն մեր յարաբերութիւնները այդ Բիւրոյի եւ միւս մարմիններու միջեւ: Նախ եւ առաջ՝ ես կը պնդեմ, որ Ամերիկայի Կ. Կոմիտէն չարժած է ոչ միայն իր պարտականութիւններու, այլեւ իրաւունքներու սահմաններուն մէջ: Վերջին Ընդհանուր Ժողովը յանձնարարած էր «Կազմակերպութեան թէ՛ դրսի եւ թէ ներսի իրաւասու մարմիններուն՝ չսահմանափակել իրենց գործողութիւնը իրենց շրջանով միայն, այլ ամէն ջանք թափել կազմակերպելու նաեւ նոր վայրեր մասնաւորաբար Մեծ Հայքի եւ Փոքր Ասիոյ զանազան կէտերու վրայ» (տես քաղուածքներ Գ. Ընդհանուր Ժողովի Արձանագրութիւններէն, երես 22): (Ընդմիջում ոմանց կողմէ.— «Իրաւասու մարմիններու համար ըսուած է սա»): Ես կը զարմանամ, որ այդպիսի առարկութիւն կ'ընեն. եթէ Ամերիկայի Կենտրոնական Կոմիտէն իրաւասու չէ, ի՞նչ գործ ունի հապա կազմակերպական գերագոյն մարմնի մէջ ներկայացուցիչ ունենալու: Ընդհանուր Ժողովը կազմող բոլոր մարմինները իրաւասու են այդ յօդուածի իմաստով հաւասարապէս: Եթէ Ժողովը այդ իմաստով չի հասկնար, ինչպէս ես, ապա ուրեմն ես կը նստեմ մինչեւ որոշուի այդ խնդիրը. հակառակ պարագային Ամերիկայի պատգամաւորներուն կը մնայ հեռանալ այս Ժողովէն, իբրեւ ոչ իրաւասու մարմնի մը ներկայացուցիչները: Եթէ ես եմ, որ սխալ կը հասկնամ այդ յօդուածին իմաստը, պիտի խնդրուի բացատրել Ժողովին նախագահէն, որ միանգամայն Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչն է, թէ արտասահմանի մէջ ո՞ր մարմիններն են, որ իրաւասու պէտք է նկատուեն այդ գործին: Եթէ Ամերիկան չէ, ապա ուրեմն չեն նաեւ Բալկանի, Ատրպատականի, Կովկասի բոլոր Կ. Կոմիտէները. անդին կը մնան միայն Բիւրոները: Եթէ այդքան անձուկ ըլլար օրէնսդրական միտքը, պէտք չկար դրսի եւ ներսի բառերը գործածելու, այլ անուանելու էր պարզապէս Բիւրոները եւ Պատասխանատու Մարմինները:

Նախագահը կ'ընդունի ընկ. Վռամեանի բացատրութիւնը, միջադէպը փակուած կը նկատուի:

Վռամեան (շարունակելով).— Այսպէս ուրեմն, մենք մեր իրաւունքներու սահմաններն անցած չենք, կազմակերպել ջանալով Փոքր Ասիոյ եւ Մեծ Հայքի այն վայրերը, որոնք ցարդ խոպան մնացած էին կամ կիսամշակ՝ կազմակերպական տեսակէտով: Ի նկատի ունենալու է, որ տարիներէ ի վեր շեշտուած էր կազմակերպելու պէտքը, 1898ի Ժողովին կողմէ մասնաւոր որոշում մը իսկ անցած էր, նորէն ի դուր: Եթէ կայ ուշադրութեան առնելու կէտ մը, սա պէտք էր լինէր, թէ Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի ջանքերը ոեւէ կերպով ընդհարուա՞ծ են ուրիշ Կ. Կոմիտէներու գործունէութեան թէ ոչ: Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը ջանաց ապացուցանել, թէ չարիք ծնած է ատկէ, եւ ի հաստատումն բերաւ կարգ մը իրողութիւններ: Արդ, ես պիտի ապացուցանեմ անմիջապէս, որ բոլորովին միակողմանի լուսաբանութիւն մը տրուեցաւ այդ փաստերուն: Էդուարդը(15) ծանօթ էր մեզ մօտ 10 տարիներէ ի վեր, իբրեւ գործիչ Պոլսի եւ Իզմիրի: Երբ իմացանք, թէ Ֆիլիպպէ կը գտնուի ան, անգործ վիճակի մէջ, խորհեցանք առաջարկել անոր, որ անցնի Լեռնավայրի շրջանը, ուրկէ հեռացած էին Պատասխանատու Մարմիններու անդամները եւ ուր ....(5) մինակ եւ յուսահատ դրութեան մը մէջ կը գտնուէր: Մենք բնաւ տեղեկութիւն չունէինք, որ Էդուարդը ամբաստանութեան տակ կը գտնուի. մեր փափաքն էր քիչ շատ փորձառու գործիչները չթողնել, որ արտասահմանի մէջ դեգերեն. երեւոյթ մը, որ սովորական եղած էր վերջին տարիները. Էդուարդը պատասխանեց մեզի, որ ինքը պատրաստ է անցնելու Լեռնավայր, եթէ մենք կը համաձայնենք իւր ծրագրին: Այդպիսի պատասխան չէինք ակնկալեր, ուստի անմիջապէս իմացուցինք անոր, թէ մենք որեւէ ծրագիր չենք կրնար ընդունիլ կամ պաշտպանել Պատասխանատու Մարմնի ընդունած ծրագրէն զատ եւ եթէ ինք կը յօժարի երթալ Լեռնավայր, իրեն կը մնայ համաձայնիլ Արեւմտեան Բիւրոյին եւ Պատասխանատու Մարմնին կամ անոր փոխարինող ոեւէ մարմնի հետ: Այդպէս ալ վերջացաւ այդ խնդիրը: Սարհատի խնդիրը շատ աւելի պարզ է. այդ անձը Լեռնավայրի գործերուն մասնակցել է առաջ. մէկ երկու տարի բնակած էր Ամերիկայի մէջ եւ հոն քաղաքացի եղած: Անոր եւ Կ. Կոմիտէի միջեւ որեւէ յարաբերութիւն չկար ինքնին. արդէն Սարհատի մեկնումը եղած էր առանց եւ մասամբ հակառակ Ամերիկայի Կ. Կոմիտէին. վերջինս գիտէր միայն, թէ Սարհատ կը գործէր Լեռնավայրի շրջանին մէջ: Եւ ահա յանկարծ օր մը հեռագիր մը կը ստացուի անկէ, Եգիպտոսէն, թէ ինք վտանգուած է, ձերբակալուելու վիճակին մէջ, թէ հիւպատոսը չ'ուզեր պաշտպանել իրեն: Ինչպէս ուրիշ պարագաներու մէջ ըրած էինք ամերիկեան քաղաքացի ընկերներու նկատմամբ, նոյնը պատրաստ էինք ընել նաեւ անոր համար, ցորչափ Սարհատ մեզ յայտնի էր իբրեւ գործին մասնակցող անձ մը: Մենք անմիջապէս դիմեցինք ամերիկեան կառավարութեան, փաստաբանի ձեռքով. մեզ խորհուրդ տրուեցաւ, որ անոր ճամբու ծախս տրուի Եգիպտոսէն հանելու համար. այդպէս ալ ըրինք, 75 տոլար տրամադրելի ընելով: Ճիշդ այդ միջոցին է միայն, որ անուղղակի աղբիւրներէ կ'իմանայինք, որ Սարհատը հեռացուած է Լեռնավայրի շրջանէն եւ թէ դիտաւորութիւն կար զինք դատի ենթարկելու. Ամերիկայի Կ. Կոմիտէն անմիջապէս կարգադրեց դրամը ետ առնել եւ խզել իր յարաբերութիւնները Սարհատի հետ: Ինչպէս կը տեսնէք, թէ՛ Էդուարդի եւ թէ Սարհատի միջադէպերը փակուած են, Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի կողմէն, ճիշդ պատշաճ պահուն: Գամ հիմա Քղիի կնիքով եղած դրամի պահանջի խնդրին: Նորէն թիւրիմացութիւն եւ բաւական մեծ: 1906ին էր կարծեմ, որ Կարինէն նամակ մը ստացանք դրամի պահանջով: Խորաձորի կոմիտէի կնիքով խնդրուած էր Ամերիկայի Կ. Կոմիտէէն՝ 200 ոսկի, զէնքի գնման համար, եւ այդ պաշտօնագիրը վաւերացուած էր Բարձրբերդի Կ. Կոմիտէի կնիքով: Այդ նամակին հետ, միաժամանակ, մեզ կը հաղորդուէր նաեւ հասցէ մը այդ

գլուխը ղրկելու համար: Մեզ ծանօթ չէին երկու կնիքներն ալ: Մեր ուշադրութիւնը գրաւեց նաեւ այն պարագան, որ Խորաձորի կնիքին մէջ «Խորաձոր» բառը ձեռքով գրուած էր, նախկին ջնջուած անունի մը վրան: Ամերիկայի Կ. Կոմիտէն այդ նամակը անմիջապէս ղրկեց Արեւմտեան Բիւրոյին, խնդրելով իմանալ, թէ գոյութիւն ունի՞ն այդպիսի մարմիններ: Ամիսներ անցնելէ ետքը միայն մեզ պատասխանուեցաւ, թէ Արեւելեան Բիւրոն տեղեկութիւն չունի այդպիսի մարմիններու գոյութեան մասին: Ահա իրողութիւնը: Ինչո՞վ յանցաւոր ենք մենք, որ այդ կնիքները գործածուած են այդպիսի մարդկանց կողմէ, որոնք ծանօթ իսկ չեն Արեւելեան Բիւրոյին: Մենք առանց հետեւանքի թողուցինք այդ նամակը եւ խնդիրը փակուեցաւ: Այս դէպքը փայլուն ապացոյց մ'է մեր կորրեկտ [ուղիղ, պարկեշտ] ըլլալուն: Գալով Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովի վաւերացման առթիւ Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէի հանած շրջաբերականին՝ մենք կը դարմանանք, որ Բիւրոն հակընկերական կը նկատէ, կամ հրնչակեան բարքերու նման: Խնդիրը բացայայտ է. Ընդհ. Ժողովի գումարումը շարունակ կը յետաձգուէր, այն ինչ գործերը անկերպարան վիճակի մը մատնուած էին, ոչ միայն Փոքր Ասիոյ մէջ, այլ նոյնիսկ Կիլիկիոյ մէջ եւ գործունէութեան միւս կէտերուն վրայ, բացառութեամբ միայն Վասպուրականի շրջանին: Կարնոյ Կ. Կոմիտէի մասին պատմած միջադէպը բաւական համոզիչ ապացոյց մ'է այդպիսի կարեւոր շրջանի մը նկատմամբ Բիւրոներու ցոյց տուած անհոգութեան կամ այդ շրջանի մէջ գործելու անկարողութեան: Ամերիկայի Կ. Կոմիտէն 1904ին Սասունեան դէպքերէն, ինչպէս նաեւ մահափորձի վիժումէն ետք տարտամ վիճակի մէջ էր գործունէութեան նկատմամբ, տրուած ըլլալով մանաւանդ անոր գրեթէ կատարեալ անգիտութիւնը Երկրի եւ արտասահմանի գործերի մասին: Այս պարագաներու տակ Ամերիկայի Կ. Կոմիտէն, իբրեւ իրաւասու մարմին մը, պարտաւոր էր հոգածու ըլլալ Ընդհանուր Ժողովի գումարում ապահովելու: Որքան Բիւրոն իրաւունք ունի հսկելու առոր, նոյնքան նաեւ Կ. Կոմիտէները, իբրեւ պատասխանատու Դաշնակցութեան գործունէութեան կանոնաւոր ընթացքին: Խօսք մը եւս Վիչապ ղրկուած ընկերոջ մը մասին, որ իբրեւ թէ կ'երթար մահափորձի նոր ձեռնարկի մը համար: Այդ ընկերը ինքզինքը դրաւ Կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ, յայտարարելով, որ ինքը դիւրութիւններ ունի հաւատափոխ ըլլալու, կատարելու տեռորական կամ լրտեսական պաշտօններ Վիչապի մէջ: Ամերիկայի Կ. Կոմիտէն յանձնարարեց այդ ընկերոջը Արեւմտեան Բիւրոյին, խնդրելով, որ ծանօթացնէ ան Վիչապի Մարմնին, հարկ դատած կերպով անկէ օգտուելու համար: Ամերիկայի Կ. Կոմիտէն պարզապէս օգտուեցաւ առիթէն, կազմակերպական ուժ մը տալու համար, քանի որ իբրեւ իրաւասու մարմին պարտական է տարեկան որոշ քանակով կռուող, կազմակերպող, ռազմագէտ եւն. ընկերներ պատրաստելու: Եթէ կան կարծողներ, թէ այդ ընկերը ենթադրուած ձեռնհասութիւնը չունի, խնդիրը չի փոխուիր առով: Խօսքը ընկերներ դտնելու կամ հայթայթելու իրաւասութեան մասին է: Եւ ես ապացուցի, որ անոր առաքումն ալ ինքնագլուխ չէ եղած, քանի որ Արեւմտեան Բիւրոյին գրուեցաւ, Վիչապի Մարմնին յանձնարարելու համար ան: Ինչպէս կը տեսնէ Ժողովը, իրաւազանցութիւն մը տեղի ունեցած չէ Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի կողմէ. պատահած են անտեղութիւններ, որոնց պատճառը աւելի շուտ Արեւմտեան Բիւրոյի քով պէտք էր փնտռել: Եւ արդարեւ, այդ ամէնը հետեւանք է այն բանին, որ Կ. Կոմիտէները անտեղեակ կը մնան, երբեմն նոյնիսկ, երկրորդական խնդիրներու մասին: Ծանօթ է, թէ Ամերիկան ո՛րքան շահագրգռուած է Լեռնավայրի շրջանի գործունէութեամբ, որը նկատի առնելով՝ 1898ի Ընդհանուր Ժողովը մասնաւոր որոշում մը իսկ անցուցած էր: Արդ՝ մենք կ'ըսենք, որ ոչ Սարհատի եւ ոչ ալ Էդուարդի դէպքերը կրնային պատահիլ, եթէ Արեւմտեան Բիւրոն բարի դտնուէր ժամանակին իմացնելու այդ երկուքի նկատմամբ եղած կարգադրութիւնները: Նոյն անհոգութիւնը կը նկատուի, երբ երկու ուրիշներ՝ Ծատիկեան եւ Ռահվեր, որոնք հեռացուած էին Լեռնավայրի շրջանէն, կու գան կը հաստատուին Ամերիկա, մտքեր պղտորելու, իսկ մեզ որեւէ լուր չի տրուիր անոնց նըկատմամբ: Գալով Խորաձորի խնդրին, Արեւելեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը մէկ յանցանք մը գտաւ, թէ այդ վայրը կազմակերպելէ ետք, պէտք էր որ միացնէինք ան իր շրջանին: Հոդ ալ կը սխալի, մենք ոչ միայն մեր գործիչը յանձնարարեցինք Արեւմտեան Բիւրոյին, որ կրնար անոր հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ մտնել ու տեղեակ մնալ գործերուն, այլեւ Արեւմտեանի միջոցով Արեւելեան Բիւրոյի ուշադրութիւնը հրաւիրեցինք կանխաւ հոն դտնուող ընկերներու վրայ, որոնց գոյութիւնն իսկ կ'անգիտանար Արեւելեանը, ինչպէս քիչ մը առաջ ցոյց տուի: Արեւելեանը գանգատելու պատճառ մը չունի իրեն ուղղակի գրած չըլլալու համար, քանի որ այդ մարմինը հարկ չտեսաւ մեզ տող մ'իսկ գրելու վերջին երկու տարուան շրջանին մէջ, թէեւ շրջաբերական ու նամակ ուղղած ենք անոր: Եթէ մէկ դիտողութիւն մը կրնայ ըլլալ մեզ՝ հարիւր ոսկու նպաստն է, որ տուած ենք Խորաձորի Մարմնին, սակայն կը կարծեմ, որ շատ ալ մեծ զանցառութիւն մը չէ, եթէ Արեւմտեանը կրնայ հազարաւոր ֆրանքներ նուիրել այս ու այն օտար մարմիններու, առանց պատշաճ արտօնութեան, մենք 100 ոսկի նուիրելով ժողովըրդի զինման գործին ըստ էութեան, սխալ մը գործած չենք ըլլար: Այդ զէնքերը այսօր ալ մեր տրամադրութեան տակն են եւ յետոյ մեր ուզած պահուն կըրնանք այդ գումարը գանձել Խորաձորի ամերիկեան հայրենակիցներէն, որոնք իրենց յօժարութիւնը յայտնած են իրենց բնագաւառի զինման համար խոշոր նպաստ մը տալու: Ատրպատականի պատգամաւորը ուզեց իմանալ, թէ ի՞նչ հիման վրայ երկու պատգամաւոր ղրկուած էին մեր շրջանէն: «Նուազագոյն Պահանջներ»ու տրամադրութեան համաձայն, երբ Կ. Կոմիտէի շրջան մը չ'ուզեր երկուքի բաժնուիլ, կրնայ երկու ձայն ունենալ Ընդհանուր Ժողովին, եթէ տարեկան դէթ երեք կազմակերպիչ ուժեր կրնայ տալ գործին: Արդ, Ամերիկան ալ, թէեւ քանի մ'անգամ խնդիր եղած է, սակայն հակառակ եղած է բաժնուելու երկու շրջանի, պատեհութենէն օգտուած է այն հասկացողութեամբ, թէ նոյնը պիտի ընէին բոլոր այն Կ. Կոմիտէները, որոնք այդ նուազագոյն պահանջները կատարած էին: Եթէ մենք իմանայինք, թէ միւս Կ. Կոմիտէները, որոնցմէ ոմանք այնքան արդիւնաւոր ու փայլուն գործունէութիւն մը ցոյց տուած են, չպիտի ուզէին օգտըւիլ այդ արտօնութենէն — շատ բնական է, որ Ամերիկան ալ պիտի զգուշանար երկու պատգամաւոր ղըրկելէ: Ամէն պարագայի մէջ Բիւրոները կրնային կանխել մեզ, քանի որ մեր պատգամաւորները մօտ վեց ամիս առաջ մեկնեցան. հետեւաբար Կ. Կոմիտէն յօժարութեամբ կրնար լսել այդ մասին որեւէ ընկերական դիտողութիւն ու ետ կանչել իր պատգամաւորներէն մէկը: Միակ խնդիրը, որ կրնայ ընել հիմա, ստուգելն է, թէ Ամերիկան գոհացում տուա՞ծ է իրապէս «Նուազագոյն Պահանջներ»ու տրամադրութեան, թէ ոչ:

Վերջացնելով խօսքս, կը յայտարարեմ վերստին, թէ որեւէ անկարգապահ ընթացք մը, իրաւազանցութիւն մը ունեցած չէ Ամերիկայի Կ. Կոմիտէն: Ու եթէ մինչեւ իսկ ունեցած ըլլար, Ժողովը նկատի առնելու էր այն մեծ արդիւնքը, որ տուած է Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի եռանդուն գործունէութիւնը, որ հակառակ իր հեռաւորութեան եւ աննպաստ պայմաններուն, բաղդատաբար շատ աւելի գործ ըրած է քան կրնան ըրած ըլլալ ուրիշ մարմիններ:

Անդրանիկ.— Սկզբում միայն Բիւրոյի ներկայացուցչի ասածներն ի նկատի ունենալով, ես նկատեցի, որ Ամերիկայի մարմինը դիսցիպլինայից դուրս է եկել: Բայց Վռամեանի բացատրութիւններից յետոյ ես իմ խօսքը ետ եմ վերցնում:

Մալումեան.— Ես պնդում եմ իմ ասածների վրայ: Իմ յիշածները փաստեր են, արձանագրուած Բիւրոյի պաշտօնական դրագրութեան մէջ: Վռամեանի բացատրութիւնները ոչինչ չհերքեցին:

Նախագահ.— Աւելի կը պարզուի երբ կը կարդացուի Արեւելեան Բիւրոյի տեղեկագիրը:

Հարցը փակւում է:

Նախագահը քարտուղարներից խնդրում է թողնել Ժողովը, որպէսզի նրանց բացակայութեամբ քննուի նրանց խորհրդակցական ձայն տալու առաջարկը:

Շարունակութիւնը նոյն նիստի:

Նախագահը ժողովի հայեցողութեանն է ենթարկում հրաւիրուած երեք քարտուղարներին խորհրդակցական ձայն տալու խնդիրը եւ առաջարկում է ժողովականներին, որ քարտուղարները դուրս համարուեն խորհրդակցական ձայնով հրաւիրուելիք հինգ ընկերների ցանկից:

Ժողովը մտքերի կարճ փոխանակութիւնից յետոյ, ընդունում է առաջարկի վերջին մասը եւ որոշում է քննութեան ենթարկել հարցը ըստ էութեան:

Մուրատ.— Պէտք է քարտուղարներին խորհրդակցական ձայն տալ, որովհետեւ անարդար բան է նրանց ներկայութեամբ քննութեան ենթարկել այնքան կարեւոր խնդիրներ, առանց նրանց հնարաւորութիւն տալու արտայայտուելու:

Ջեյլեան.— Որպէսզի օրակարգը կազմող հերթական քարտուղարը ուշադրութիւնը չցրուէ՝ նրան չպէտք է ձայն տալ, իսկ միւսներին, իմ կարծիքով էլ պէտք է ձայն տալ:

Ռոստոմ.— Թողնելով արձանագրութիւնների կանոնաւորութիւնը երեք քարտուղարների պատասխանատուութեանը, առաջարկում եմ երեքին էլ խորհրդակցական ձայն տալ:

Վռամեան եւ Ստեփանեան միանում են նոյն կարծիքին:

Սաֆօ.— Եթէ արձանագրողը կարծիքների փոխանակութեան մէջ անմիջական մասնակցութիւն ունենայ, նա չէ կարող բաւարար ճշդութեամբ առաջ տանել արձանագրութիւնը. հետեւաբար լաւ կը լինի արձանագրող ընկերոջը ազատ պահել վիճաբանութիւններին խառնուելուց:

Շահխաթունեան, Մաշուր.— Եթէ մենք նրանց բարեխղճութեանն ենք թողնում արձանագրութիւնները վարելը՝ միանգամայն աւելորդ է, որեւէ սահմանափակում անելը:

Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց քարտուղարներին տալ խորհրդակցական ձայնի իրաւունք:

Քննութեան դրուեցին մի քանի ընթացիկ հարցեր:

Նախագահ.— Ի նկատի ունենալով, որ ձայնի իրաւունքով հրաւիրուած ընկ. Իւսուֆեանը անկարող է գալ ժողովի, ինչպէս յայտնում են Կովկասից եկած ընկերներ, դիւանի կողմից առաջարկում եմ Իւսուֆեանի փոխարէն վճռական ձայնի իրաւունք տալ ընկ. Տաճատին, որին պատկանում է ըստ հերթին այդ իրաւունքը:

Ժողովը միաձայն որոշեց տալ ընկ. Տաճատին վճռական ձայնի իրաւունք:

Նախագահը ժողովի հայեցողութեան է դնում ընկ. Շահխաթունեանի եւ Բարսեղեանի հետեւեալ առաջարկը.

«Աչքի առաջ ունենալով, որ Ընդհանուր Ժողովի համար յատկացրած մի ամիս ժամանակից բաւական [մասը] անցել է, այն ինչ ժողովի գլխաւոր աշխատանքները դեռ եւս կատարուած չեն, առաջարկում ենք ամէն մի մնացած հարցին յատկացնել որոշ ժամանակ, համաձայն նրանց կարեւորութեան»:

Ժողովը որոշեց առաջարկել յիշեալ երկու ընկերներին, մի մանրամասն յատակագիծ կազմել պարապմունքները դասաւորելու համար եւ ներկայացնել դիւանին:

Նախագահ.— *Ժողովի քննութեանն եմ ենթարկում ընկ. Ռոստոմի մի առաջարկը, որ հետեւեալն է.*

«Ընկ. Սեպուհը իրեն վիրաւորուած համարելով այն հանգամանքից՝ որ ընկ. Շահխաթունեանը ժողովի ժամանակ ասել է, թէ Ընդհանուր Ժողովում կան մարդիկ, որոնք դաշնակցական չեն, չի գալիս ժողովի: Առաջարկւում է հարթել այս միջադէպը»:

Շահխաթունեան.— *Եթէ վիրաւորանքը վերաբերում էր ամբողջ ժողովին, ապա ուրեմն ընկ. Սեպուհը հիմք չունէր առանձնապէս ինքը հեռանալու ժողովից: Ես ոչ ոքի վիրաւորելու ցանկութիւն չեմ ունեցել. ինչ վերաբերում է այն հարցին, թէ այստեղ կան ոչ դաշնակցականներ, դա ես ասել եմ, ինչպէս եւ նկատեց ընկ. Ռոստոմը, զուտ պայմանական մտքով: Ես դեռ մի քանի օր առաջ առիթ ունեցայ նկատելու, որ եթէ իմ եւ մի շարք դաշնակցական անհատների, մի որոշ նոր հոսանքին պատկանելը այստեղ, մի քանի պատգամաւորների կողմից համարւում է հիմք՝ համարելու մեզ ոչ իսկական դաշնակցականներ, ինչ որ արտայայտուեց ընկերներից մի քանիսի ճառերի մէջ, ես էլ կարող եմ բերել նոյնպէս փաստեր, որոնք ցոյց կը տան, թէ այստեղ կան մարդիկ, որ նոյնքան հեռաւորութեան վրայ են գտնւում Դաշնակցութեան ծրագրից, որքան եւ մենք: Բայց ես համարում եմ դաշնակցական թէ՛ մեզ եւ թէ մեր ընկերներին, այն հասարակ պատճառով, որ ես Դաշնակցութեան վրայ այնպէս չեմ նայում ինչպէս պէտք է նայել մի որոշ գոյն ունեցող կուսակցութեան վրայ. դաշնակցական են բոլոր նրանք, որոնք իրենց յայտարարում են դաշնակցական»:*

Ժողովը լսելով Շահխաթունեանի բացատրութիւնը, ընդունեց ընկ. Վռամեանի հետեւեալ բանաձեւը.

«Ժողովը լսելով ընկ. Շահխաթունեանի բացատրութիւնները, թէ ինք երբեք մտադրութիւն ունեցած չէ վիրաւորելու ժողովականներից ոեւէ մէկը եւ թէ ինք երբեք չի տարակուսեր ոեւէ ժողովականի դաշնակցական լինելուն մասին, կը գոհանայ այդ բացատրութեամբ, կ'որոշէ հաղորդել այդ մասին ընկ. Սեպուհին եւ կ'անցնի իր օրակարգին»:

Նիստը փակուեց ժամը 1ին:

25ՐԴ ՆԻՍՏ (8 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան:

Բացակայ է Սեպուհ:

Ժողովի սկզբում խօսք է առնում Վասպուրականի պատգամաւոր Արամը եւ յայտարարում, որ ինքը Ամերիկայի պատգամաւորների հետ մասնաւոր խորհրդակցութիւններ եւ բացատրութիւններ ունեցել է. իրենք Ընդհանուր Ժողովում տեղի ունեցած վէճի առիթով եկել են հետեւեալ համաձայնութեան, Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի վերաբերմամբ: Ամերիկայի ընկերները լսելով տըրւած բացատրութիւնները եւ ի նկատի ունենալով, որ 1904 թուից ի վեր Վասպուրականում են մնացել եւ գործել ընկերներ՝ Իշխան, Կոմս, Վարդան, Տիգրան, Արամ, Սարգիս, Ռուբէն եւ Մալխաս՝ իրենց վստահութեան քուէն են տալիս 1904 թուից այս կողմ եղած մարմնին. նրանց անվստահութիւնը գուցէ վերաբերում է անհատ ընկերների:

Նախագահը *խօսքը տալիս է Ցուցականի ներկայացուցիչ Սաֆոյին, որ կարդայ իր տեղեկագիրը Ցուցական Մարմնի գործունէութեան մասին:*

Սաֆո.— *Նախքան տեղեկագրի ընթերցումն սկսելը, թող ինձ թոյլ տրուի մի քանի խօսք ասել: Ես գտնում եմ այս ժողովի մէջ իմ դրութիւնը շատ բացառիկ. ժողովականներից մի մասը սկզբից եւեթ որոշ տրամադրութեան է եկել եւ ես նկատում եմ մի որոշ տրամադրութիւն դէպի Ցուցական Մարմինը, մասնաւորապէս դէպի ինձ. այդ բանը նկատելի էր առաջին իսկ օրուանից: Թէ ինչո՞ւ է այդպէս, այդ մասին ես չեմ խօսում. անշուշտ որոշ ձեռքեր, որոշ ուղղութեամբ լաւ տարանել են գործը:*

Զաւրեան *բողոքում է խօսելու այդ ձեւի դէմ եւ կարծում է, որ նախագահը չպիտի թոյլ տայ, որ այդպիսի խօսքեր արտասանուեն ժողովում:*

Նախագահը *գտնում է, որ ճառախօսը այնպիսի բան չասաց, որի համար ինքն իրաւունք համարէր արգիլել նրան:*

Սաֆո (*շարունակելով իր խօսքերը*).— *Այսօր ճաշից առաջ մի կենդանի դէպք տեղի ունեցաւ, որ այնքան զզւացրեց ինձ, որ ես ուզում եմ յիշեցնել: Երբ Անդրանիկը իր արած մեղադրանքների դիմաց բացատրութիւններ լսեց եւ նկատեց, որ ինքը սխալուած է, նա հրապարակով յայտնեց, որ յետ է առնում իր խօսքը. դա մի քաղաքացիական պարտականութիւն էր, որ նա կատարեց: Ես յոյս ունեմ, որ ժողովը պիտի պարտաւորուի իր վերաբերմունքը փոխել իմ տեղեկագիրը լսելուց յետոյ, եթէ թոյնը այնքան խոր չէ թափանցել, որ արգիլէ այդ անելու:*

Ապա նա սկսում է կարդալ իր տեղեկագիրը, որ տեւում է մինչեւ նիստի վերջը: Ժամը 7ին նիստը փակւում է եւ տեղեկագրի վերաբերեալ հարցերը մնում են յաջորդ նիստին:

26ՐԴ ՆԻՍՏ (9 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան:

Բացակայ են՝ Իշխան, Թոփչեան, Արամ, Ստեփանեան, Սեպուհ, Աւ. Իսահակեան:

Շարունակութիւն եւ վերջ Ցուցական Մարմնի տեղեկագրի(16):

Սաֆո.— (*Առարկելով Անդրանիկին*) *Զարեհի վըկայութեամբ կառքը կանգնել է ոչ պէտք եղած տեղում: Այս հանգամանքն էլ ուրեմն, եթէ միայն այդ այդպէս է եղել, երկրորդ պատճառն է մեր անյաջողութեան: Բայց ես չեմ կարծում, որ մեր կառքը մեր նշանակած տեղը կանգնած չլինէր. Ռուբինեան ոչ մի դէպքում չէր համաձայնի:*

Նախագահը քննութեան համար տեղեկագիրը բաժանում է հետեւեալ կէտերի.

1. *Ցուցական Մարմնի կազմին վերաբերեալ խընդիրներ:*
2. *Դէպքն իր բոլոր մանրամասնութիւններով:*
3. *Ծրագիրն ու նրա գործադրումը:*
4. *Թուրք երեխայի հարցը (Իսահակեանի առաջարկը):*
5. *Դէպքի անյաջողութեան պատճառները* (ա. *անդամների ցոյց տուած* [?] *վերաբերմամբ եւ* բ. *պարագաները*):

Զաւրեան.— *Հարկաւոր է գիտնալ, թէ ընկ. Սաֆոյի ներկայացրած տեղեկագիրը կազմուած է դոկումենտների՞ [փաստաթուղթերու] հիման վրայ, թէ միայն յիշողութիւնների վրայ: Անկասկած դոկումենտներ պէտք է լինեն եւ ես կարեւոր եմ գտնում, որ այդ դոկումենտները դրուեն այս ժողովի առաջ:*

Արամ.— *Հետաքրքիր է իմանալ նախ, թէ տեղեկագիրը Ցուցական Մարմնի բոլոր անդամների կողմի՞ց է. երկրորդ՝ ցոյցի րոպէին քանի՞ մարդ կար*

գործի վայրում եւ երրորդ՝ ինչո՞ւ ընկերներից մի քանիսը, որոնք յանձնառու էին եղել գործին մասնակցելու, դուրս մնացին գործէն:

Սաֆո.— *Սկզբից հենց ուզում են մեզանից իմանալ, թէ ի՞նչ աղբիւրներից է կազմուած այս տեղեկագիրը. անտեղի ցանկութիւն է. պէտք է քննել այն ինչ որ այստեղ ներկայացւում է. երբ կը գտնէք, որ կարդացուած տեղեկագիրը չէ համապատասխանում իրականութեանը, այն ժամանակ միայն բացատրութիւն պահանջեցէք աղբիւրների վերաբերմամբ եւ հարկ եղած դէպքում կարող էք դատի ենթարկել: Իմ կարդացած տեղեկագիրը երեք ստորագրութիւն է կրում՝ Թորգոմ, Քրիս եւ Սաֆո: Պէտք է յայտնել, որ Ռուբինեան հակառակ է եղել իմ այստեղ գալուն:*

Թոփչեան.— *Թող ընկ. Սաֆոն սխալ չհասկանայ մեզ: Մենք դոկումենտներն ենք ուզում, քանի որ դէպքն ինքնըստինքեան խոշոր դէպք է. մենք բոլորովին միտք չունենք նրան վիրաւորելու: Ընդհակառակն, գործի հեշտացման տեսակէտից դոկումենտները կարեւոր պէտք է համարել: Ես առաջարկում եմ յանձնաժողով նշանակել, տեղեկագիրն ու դոկումենտները քննելու:*

Մինասեան.— *Մենք պէտք է վճռաբանենք մեզի ներկայացուած տեղեկագրի հիման վրայ: Այս տեղեկագիրը կանխապէս կասկածների ենթարկելը, ժողովի ոգուն հակառակ պէտք է համարել:*

Նախագահ.— *Եթէ ընկ. Թոփչեանի առաջարկը ժողովի կողմից ընդունուի իբրեւ անվստահութիւն դէպի ընկ. Սաֆոյի ներկայացրած տեղեկագիրը, այս դէպքում ես առաջարկում եմ Թոփչեանին, յետ վերցնել իր առաջարկը:*

Շահխաթունեան.— *Ոչ, չպէտք է ետ վերցնել:*

Սաֆո.— *Մի այդպիսի առաջարկ, ոչ միայն վիրաւորական, այլ աւելի քան վիրաւորական է: Ինչո՞ւ իմ վերաբերմամբ բացառութիւն էք անում:*

Թոփչեան.— *Ես իմ առաջարկը յետ չեմ վերցնի, սա մի սովորական երեւոյթ է պարլամենտական [խորհրդարանական] կեանքում: Կրկնում եմ, ես բոլորովին չեմ ուզում այդպիսով վիրաւորել ընկ. Սաֆոյին:*

Շահխաթունեան.— *Այստեղ բացառութեան մասին խօսք լինել չէ կարող. բոլորս էլ դոկումենտներ ենք ունեցել:*

Իսահակեան *կրկնում է նոյնը:*

Սեպուհ.— *Միանում եմ Թոփչեանի առաջարկին:*

Զարդարեան.— *Սկզբունքով հակառակ չեմ, որ դոկումենտները ներկայացուեն. բայց թող քննուի ինքը տեղեկագիրը, եւ եթէ մութ պարագաներ մնան, այն ժամանակ միայն մի յանձնաժողով նշանակուի, կարեւոր պարզաբանութիւններն անելու համար:*

Ժողովը որոշում է առայժմ կանգ առնել տեղեկագրի վրայ, քննելով յաջորդաբար նրա վերոյիշեալ կէտերը:

1. Ցուցական Մարմնի կազմին վերաբերեալ խնդիր.

Մուրատ.— *Ինչո՞ւ է ընկ. Ցոլեանը իր ընտանիքով հրաժարուել գործին մասնակցելուց: Ինչո՞ւ Պատասխանատու Մարմինների [անձերից ?] մի քանիսը չեն ուզել Երկիր մտնել:*

Անդրանիկ.— *Ընդհանուր Ժողովի որոշած մարդկանցից, որո՞նք են հրաժարուել եւ ինչո՞ւ:*

Սաֆո.— *Հրաժարուել են, որովհետեւ ձեռնարկութիւնը շատ ծանր էր. ուրիշ բան է նստել ժողովում ու խօսել եւ ուրիշ բան՝ գործ կատարել: Իսկ որ Երկիր գնացողների թիւը շատ քիչ է, այս երեւոյթն այնքան հասկանալի է, որ կարիք չեմ գտնում այդ մասին խօսելու: Իրողութիւն է, որ իւրաքանչիւր Ընդհ. Ժողովում հարց է դրուել՝ պարտաւորեցնել պատգամաւորներին, որպէսզի նրանք ենթարկուեն ժողովի որոշումներին, այս կամ այն գործը կատարելու, թողնելով որ ժողովն ինքը որոշէ, թէ սա կամ նա որքան ձեռնհաս է այսինչ գործի: Բայց հարցը միշտ էլ տապալուել է մի քանի ձայնով, եւ ես կարծում եմ, որ նոյնը կը պատահի եւ այս ժողովին: Ցոլեանը հրաժարուեց, որովհետեւ նրա կինը հիւանդ էր, թէեւ ինքը համաձայն էր մնալ:*

Արամ.— *Այս բացատրութիւնները կապ չունեն Ցուցական Մարմնի հետ:*

Նախագահը *փակում է առաջին կէտին վերաբերեալ վիճաբանութիւնները:*

2.— Դէպքն իր բոլոր մանրամասնութիւններով:

Մուրատ.— *Ես ուզում եմ իմանալ, թէ ինչո՞ւ Լեւոն Գիւլումեանը զանազան դժուարութիւններ ցանկացաւ յարուցանել՝ ձեռնարկութիւնն ի կատար չածելու նպատակով:*

Սաֆո.— *Լեւոնը Պոլսով անցնելիս, նաւի վրայ մի ամբողջ օր լրտեսներով շրջապատուած զգաց իրեն. այդպիսի պարագաներում գործն անկարելի համարելով, նա առաջարկեց թողնել ծովը եւ Պոլիս մտնել ցամաքով՝ Մակեդոնիայով: Մենք դէմ գնացինք նրա այդ ծրագրին եւ իրան էլ հեռացրինք. վերջը սակայն նրան առաջարկեցինք Ոսկեհանք գնալ, որովհետեւ նա անկեղծօրէն ներողութիւն խնդրեց այն մասին, որ ինքը չէ ուզել ենթարկուել ընդհանուր որոշմանը:*

Զարդարեան.— *Երբ Գիւլումեանին կազմակերպութեան միջից հեռացրիք, այդ դէպքում ինչո՞ւ Ոսկեհանք ուղարկուեց:*

Սաֆո.— *Որովհետեւ ուզում էր ինչպէս էլ լինի «մեռնել որեւէ գործի համար», ինչպէս գրել էր իր նամակում, եւ մենք նրան ուղարկեցինք Ոսկեհանք: Պոլսում թողնել նրան չէր կարելի, քանի որ նա բացառիկ իրաւունքներ էր պահանջում իրեն համար, չէր ուզում գործել Քրիստափորի հետ միասին:*

Ժողովականների կողմից մի շարք հարցեր են առաջարկւում.

Ի՞նչպէս որոշուեց տեղի հեռաւորութիւնն ու մեքենայի պայթման ժամանակը։ Ի՞նչպէս է պատրաստուած եղել սնտուկը։ Քանի՞ ծակ ունէր նա, ի՞նչպէս է մելինիտը լցուել նրա մէջ։ Ո՞վ էր արգելք լինում գործի շարունակութեանը։ Ե՞րբ է գնալու խնդրի վերաբերմամբ քուէարկութիւն եղել. վճռուե՞լ էր արդեօք, որ գնացողը պատրաստ պէտք է լինէր օդը ցնդելու ղո՞երի հետ։ Միջոցներ ձեռք առնուա՞ծ էին որպէսզի պայթման րոպէին զազանար սնտուկի միջի ամբողջ նիւթը։ Այն վաճառականը, որ փորձերի ժամանակ լաւ տեսակի նիւթ է տալիս եղել, ի՞նչ չափով վստահելի էր։ Այդ նիւթը որ ներկայացուած է այստեղ, դրանով փորձեր արուե՞լ են. այդ ճիշդ այն նիւթի՞ցն է, որ գործածուել է մեքենայի համար։ Քանի՞ քայլ էր կառքից մինչեւ մղկիթը, քանի՞ քայլից են նկատւում Սուլթանի կառքի ձիերի գլուխները։ Կառքի դիմացը գտնուած պատի բարձրութիւնը ո՞րքան է, որ գտնւում է 10 մետր հեռաւորութեան վրայ։ Ո՞րչափ էր սնտուկի երկարութիւնը, լայնութիւնը, խորութիւնը, պատերի հաստութիւնը, կրակ տուած տեղը, կենտրոնն ու եզերքը, սնտուկի ծանրութիւնը առանց մելինիտի, նրա կորութիւնը։

Սափօ պատասխանում է հարցերին։

Զաւրեան.— Զորս հոգու մէջից ո՞վ էր ղեկավար հանդիսանում, իբրեւ գործին աւելի տեղեակ։

Սափօ.— Ոչ մէկը մեզանից մասնագէտ չէր. մենք շարունակ փորձեր ենք արել, սոսկ իբրեւ սիրողներ։

Զաւրեան.— Խնդրում եմ արձանագրել ընկ. Սափօյի վերջին խօսքերը։

Սափօ.— Այո, թող մտնի արձանագրութեան մէջ, որ մենք մասնագէտներ չենք եղած. առնուազն ելեկտրականութեան մէջ սիրողներ էինք։

Զաւրեան.— Ո՞րտեղից իմացաք, թէ քանի կապսիւլ էր հարկաւոր։

Սափօ.— Մենք նախ զանազան գրքերից էինք օգտւում. ինչպէս օրինակ «միննոյէ դելօ» [? ռուս.], ապա խորհուրդ ենք առել քիմիկոս Ռուբանովիչից՝ Պարիզում։

Զաւրեան.— Ասացէք խնդրեմ, ի՞նչպէս իմացաք, թէ պայթման համար ի՞նչ քանակութեամբ բռնկելի նիւթ է հարկաւոր։

Սափօ.— Ռուբանովիչի ասելով՝ 350 գրամը բաւական էր լինելու, մենք էլ վերցրինք աւելի, մօտ 1200 գրամ։

Զաւրեան.— Հարցրե՞լ էք դուք որեւէ մասնագէտից, թէ կարելի՞ էր արդեօք այդքան նիւթ գործածել։

Սափօ.— Ոչ, աւելորդ գտանք հարցնելը. բայց կարծում էինք, թէ որքան աւելի նիւթ գործածէինք, այնքան աւելի լաւ կը լինէր։

Անդրանիկ.— Ինչո՞ւ բոլոր կապսիւլները սնտուկի կենտրոնում էիք տեղաւորել, բայց ոչ զանազան կէտերում։

Սափօ.— Որովհետեւ գիտութեան մէջ յայտնի է, որ կապսիւլները կենտրոնում պէտք է դարսուեն։ Սա աքսիոմա է։

Տրւում են նոր հարցեր. Ցուցականի ներկայացուցիչը նկատում է, որ բացատրութիւնները մասնագիտական բնաւորութիւն են կրում։

Ժամը 1ը լինելով, նախագահը առաջարկում է կամ շարունակել վիճաբանութիւնները յաջորդ ժողովում, կամ խնդիրը թողնել մի առանձին մասնաժողովի։

Անդրանիկ.— Սափոն մասնագէտ չէ. բայց մասնաժողովը այնքան իրազեկ կը լինի՞, որ կարողանայ [հասկանալ] Սափօյի ու ընկերների սխալները, ո՛չ։

Ռոստոմ.— Բայց մասնաժողովը ոչ թէ քննադատելու է, այլ լինելու է միայն միջոց՝ վիճաբանութիւններին աւելի հեշտութիւն տալու։

Սափօ.— Գտնում է, որ հարցերի լուսաբանումը մասնաժողովին թողնելը հակապարլամենտական բան է։

Ժողովը որոշում է 17 ձայնով մասնաժողով նշանակել։

Ժողովը փակւում է ժամը 1ին։

27ՐԴ ՆԻՍՏ (10 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։

Բացակայում են՝ Վահագն, Զարդարեան։

Ժողովի գրագրութեան առարկայ են լինելու Ցուցական Մարմնին ուղղուելիք հարցումները եւ տեղեկագրի բացատրութիւնները։

Նախագահը ժողովը բանալով, դիմում է ժողովականներին եւ հարցնում նրանց կարծիքը այն մասին, թէ հարցումները այստեղ հրապարակո՞վ լինեն, թէ յանձնուեն յանձնաժողովին, որ բոլոր բացատրութիւնները առանալով զեկուցանէ ժողովին։

Սափօ յարմար է դատում, որ հարցումները լինեն բոլորի ներկայութեամբ, որպէսզի պատասխաններն էլ բոլորը լսեն եւ թիւրիմացութիւններ ու մթութիւններ չմնան ոչ ոքի համար։

Ռոստոմ կարծում է, որ այս բանին կարիք չկայ, քանի որ դա միայն կ՚երկարացնի գործը. յանձնաժողովը բոլոր հարցումները կարգաւորելով եւ դրանց պատասխանները առանալով կը դնէ ժողովի առաջ. իսկ ժողովը իրաւունք ունի նորից քննելու ամէն մի կէտը։

Նախագահը առաջարկում է ընդհանուր բնաւորութեամբ հարցումները հրապարակով տալ։

Վռամեան.— Անյաջողութիւնը ո՞րքան կապ ունի մեր ընկերների մասնագիտական (տեխնիկական) անգիտութեան հետ, թէ՞ դա ընդհանուր կազմակերպութեան պակասութիւնն էր։

Ստեփանեան.— Արդեօք Քրիստափորի մահը չազդե՞ց այդ ձեռնարկի անյաջողութեան վրայ. ի՞նչպէս եղաւ, որ նրան չփոխարինեցին մի նոյնպիսի ուժով։

Ռոստոմ.— Մինչեւ հիմա տրուած հարցերը վերաբերում են խնդրի տեխնիկական կողմին, լրացնելու համար հարկաւոր է այդ շրջանից մի քիչ դուրս գալ. Ստեփանեանը մասամբ արդէն դուրս եկաւ այդ շրջանից իր հարցով։ Օրինակ՝ ծանօթանալ Ցուցական

Մարմնի արձանագրութիւնների, որը կարծում եմ մեծ լոյս կը սփռէ գործի վրայ։

Սեպուհ.— Եթէ մեր ընտրած մասնաժողովը ձեռնհաս չէ ինքը քննելու նիւթը եւ որոշելու սնտուկի կազմուածքի դերը այդ գործում, թող հրաւիրէ մասնագէտներ եւ քննութիւնը յանձնէ նրանց։

Սափօ.— Որովհետեւ երէկ խօսելու ժամանակ միտնը բացպանչեց, թէ ինչպէ՞ս իմանան, որ իմ ներկայցրած նիւթը իսկականն է, ուստի այդ կասկածը փարատելու համար, առաջարկում եմ դրել Վառնա, ուր այդ նիւթերը մեծ քանակութեամբ կան, եւ բերել տալ այստեղ ու յանձնել մասնագէտների քննութեան։

Ռոստոմ.— Խնդրում եմ, որ Ընդհանուր ժողովը ապացուցուած համարէ, որ մեր ունեցած նիւթը մելինիտ չէր. ես այդ մասին կարող եմ տեղեկութիւն տալ. ես այս ասում եմ գործը հեշտացնելու համար։

Սափօ.— Ես պահանջում եմ կամ անպատճառ նիւթը բերել տալ եւ վերլուծութեան ենթարկել կամ արձանագրութեան մէջ անցընել, որ նիւթը կեղծուած է եղել։

Ռոստոմ.— Թող մտնի արձանագրութեան մէջ։

Խասիակեան.— Այն ընկերները, որոնց յանձնուած էր այդ գործի կատարումը, ո՞րքան վստահելի էին յեղափոխական տեսակէտից. Թող յանձնաժողովը մեզ համար պարզէ այդ բանը։

Ջելալեան.— Խնդրում եմ աւելցնել, որ նիւթը ստացուելուց եւ քննելուց յետոյ, պատասխանատուութեան կանչուեն նրա պակասութեան մէջ մեղաւորները։

Մինասեան.— Ռուբինայի ներկայութիւնը շատ կարեւոր խնդիր է այդ գործում. ո՞վ է պատճառը մի այդպիսի ջղային օրիորդի մի այդպիսի պատասխանատու գործի մէջ մտցնելու. Նա մի օրիորդ էր, որ իւր կրիզով (նոպա, տագնապ) ամէն մի րոպէ կարող էր գործը փտանգել։

Սեպուհ.— Արդեօք Ռուբինայի եւ Զարեհի կառքից հեռանալը չնպաստե՞ց գործի անյաջողութեանը։

Զաւրեան.— Որովհետեւ զուգահեռաբար քննութիւն չունենք իսկական մելինիտի եւ մեր ունեցածի, աւելի լաւ կը լինէր, որ նիւթը ուղարկուէր մի այլ տեղ, ուր մասնագէտներ կան եւ քննել տրուէր։ Ես պնդում եմ, որ անպատճառ հարկաւոր է ուղարկել, առանց սպասելու յանձնաժողովի որոշմանը, որպէսզի ապագայում իրաւունք չունենան ասելու, որ եթէ նիւթը քննուէր, դուցէ այլ բաներ պարզուէին։

Մուրատ.— Այս նիւթի մասին ծանօթութիւններ ունեցող եթէ մի քանի մարդ կայ, դրանից մէկը Ռոստոմն է։ Եթէ նա հաստատում է նիւթի կեղծ լինելը, դրանով կարող ենք բաւականանալ։

Սափօ.— Նիւթի կեղծուած լինելը միակ բացատրութիւնն է, որովհետեւ մենք այնքան աշխատած էինք այդ գործի համար եւ չահագրգռուած գործի յաջողութեամբ, որ անպատճառ կ՚աշխատէինք եղած նիւթերից ամենաուժեղը դնել,— մանաւանդ որ դրա համար մեզ դրամ չէր պակսում։

Անդրանիկ.— Հարցը պարզելու համար ես հարցնում եմ, թէ ի՞նչ էր այդ փորձի նպատակը.— մղկիթը փլցնել եւ նրա փլատակների տակ նրան սպանե՞լ, թէ դուրս գալու ժամանակ օդի հարուածով մեռցնել։ Եթէ ձիերի գլուխները երեւալիս պիտի պայթիւնը յառաջ գար, ապա ուրեմն պարզ է, որ անյաջողութիւնը նրանից է եղել, որ սնտուկի պատերու բարակութիւնը եւ բաղմաթիւ կապսիւլները չեն թոյլ տուել, որ գազը ամփոփուի. իսկ իսկական անյաջողութիւններից մինն էլ երկու պատերի ներկայութիւնն էր, որոնք արգիլել են որ ուժը այն կողմը տարածուի։

Նախագահը դադարեցնում է հարցումները եւ մի անգամ էլ թւում է բոլոր առաջարկուած հարցերը եւ առաջարկում է գործը յանձնել մի մասնաժողովի քննութեան, աւելացնելով որ ով ցանկանում է թող իւր հարցումները գրաւոր կերպով յանձնաժողովին ներկայացնէ։

Քուէարկութեան դրուելով 14 ձայնով որոշւում է յանձնաժողով ընտրել ոչ թէ երեք այլ հինգ հոգուց։

Սափօ.— Ես վստահ եմ, որ եթէ այստեղ կան մարդիկ որոնք անձնական վատ յարաբերութիւններ ունեն Ցուցական Մարմնի անդամների հետ, իրենց հեռու կը պահեն այդ յանձնաժողովի մէջ մտնելուց։

Զաւրեան.— Սա դատաստանական յանձնաժողով չէ, որ մարդկանց յարաբերութիւնները նկատի առնենք, այլ մի քննիչ յանձնաժողով։ Ընդհակառակն, գործի շահը պահանջում է, որ յանձնաժողովի մէջ մտնեն այնպիսիները, որոնք քննադատաբար են վերաբերւում դէպի Ցուցական Մարմինը, որպէսզի նպաստեն խնդրի աւելի լաւ պարզաբանուելուն. ուստի այդպիսի առաջարկը ես աւելորդ եմ գտնում։

Սափօ.— Ես ասացի, որ վստահ եմ, որ նրանք չեն մտնի այդ յանձնաժողովի մէջ, բայց ես հակառակ չեմ. Թող մտնեն, բայց ոչ իբրեւ քննիչ, այլ իբրեւ վկայ։

Ռոստոմ.— Եթէ Ցուցական Մարմնի ներկայացուցիչը կասկած ունի որոշ մարդկանց վրայ, թող նրանց անունները տայ. այդպիսի անորոշ ակնարկներ անել չէ կարելի։

Շախաթունեան.— Այդպիսի պայման չէ կարելի ընդունել. գործի պարզաբանութեան համար անհրաժեշտ է, որ այնպիսի մարդիկ մտնեն յանձնաժողովի մէջ, որոնք ծանօթ են գործին, առանց ուշադրութիւն դարձնելու, թէ նրանք ի՞նչ յարաբերութիւններ մէջ են Ցուցական Մարմնի անդամների հետ։

Նախագահը առաջարկում է թեկնածուների անունները տալ. յիշւում են անուններ, որոնց մի քանին հրաժարւում են. մնում են հետեւեալները՝ Թոփչեան, Վարդան, Վռամեան, Տաճատ, Սարգիս, Զաւրեան, Մուրատ, Մաշուր։

Սրանցից գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրւում են՝ Թոփչեան, 19 ձայնով, Վռամեան 19 ձայնով, Վարդան 17 ձայնով, Արամ 14 ձայնով. Հինգերորդը ձայների պահանջուած թուից պակաս ստացած լինելով, կարիք եղաւ կրկնաքուէարկութեան, որի ժամանակ ընտրուեց հինգերորդ անդամ՝ Զաւրեան 15 ձայնով։

Ընտրութիւնից յետոյ նախագահը խօսքը տուաւ Վասպուրականի պատգամաւորին. ժամը 11ին սկսուեց վերջինիս տեղեկագրի ընթերցումը, որ տեւեց մինչեւ նիստի վերջը (17)։

28ՐԴ ՆԻՍՏ (11 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։

Ներկայ են 27 ժողովական։

Նախագահ.— *Առաջարկում եմ Ոսկեհանքի ընկերների եւ ընկեր Լոռիի տեղեկագրի զեկուցումը թողնել մի ժամանակով, քանի որ հեղինակները անձամբ ներկայ չեն. կարդալ ժողովի առաջ անգործնական է, շատ են երկար. ժամանակը կ'որոշէ թէ ի՞նչ ձեւով այդ զեկուցագրերը ներկայացուեն ժողովին։ Առաջարկում եմ նոյնպէս, Վասպուրականից յետոյ, անցնել նախ Ատրպատականի տեղեկագրին, ապա ուսանողական մարմինների եւ Արեւելեան Բիւրոյի տեղեկագրերին, քանի որ վերջինը պատրաստ չէ։*

Ջելալեան.— *Նախքան Արեւելեան շրջանին դառնալը, հարկաւոր է վերջացնել Արեւմուտքի գործը. չպէտք է հարցի քննութիւնը ընդհատել. այս տեսակէտից ես կարեւոր եմ գտնում, որ ընկ. Լոռիի տեղեկագիրը կարդացուի հենց այստեղ։*

Ռոստոմ.— *Ես էլ կարծում եմ, որ Լոռիի տեղեկագիրը լաւ կը լինի որ այստեղ կարդացուի։*

Սաֆօ.— *Ինձ թւում է, որ ընկ. Ջելալեանը իրաւացի նկատողութիւն արեց, թէ չպէտք է ընդհատել մի շրջանի հարցերը, նախքան վերջնականապէս քննուեն։ Տեղեկագիրը [հարկ է] կարդալ. ժամանակ խնայելու տեսակէտը սխալ է. քանի որ ենք դրել մեր տրամադրութեան տակ, թող 40 օր տեւեն նիստերը, միայն թէ բոլոր խնդիրները հիմնովին լուսաբանուեն։*

Նախագահ.— *Պէտք է, կրկնում եմ, յանձնաժողովի յանձնել տեղեկագիրը, քանի որ դրանց հեղինակ-ընկերները այստեղ ներկայ չեն, որպէսզի հարկ եղած բացատրութիւնները տան։*

Վռամեան.— *Ես նոյնպէս առաջարկում եմ յանձնաժողովի յանձնել, մանաւանդ որ Լոռին ամբաստանուած է, պահանջ կը լինի շատ հարցերի լուսաբանութեան։*

Նախագահը *քուէարկութեան է դնում հարցը. ա) տեղեկագրերի յանձնաժողովի յանձնումը ընդունւում է 16 ձայնով. բ) տեղեկագրերի ժողովում ընթերցումը [ստանում է] 9 ձայն։ Ընտրւում է մի յանձնաժողով երկու անդամից՝ Զարդարեան եւ Իսահակեան։*

Նախագահը *կարդում է Ոսկեհանքից ստացուած մի հեռագիր, որով Ոսկեհանքն իր ձայնը տալիս է ընկ. Զարդարեանին. այս հեռագիրը պատասխանն է այն դիմումին, որ դիւանը արել էր Ոսկեհանքի Մարմնին այդ առթիւ, պատգամաւորի նոր ընտրութիւն կայացնելու։*

Ստեփանեան.— *Զմիւռնիայի այդ պատասխանը՝ այնտեղի շրջանային ժողովի կողմի՞ց է գալիս, թէ 5-6 հոգու։*

Նախագահ.— *Մանդատները քննող յանձնաժողովը զեկուցում կը տայ այդ մասին. իսկ մինչ այդ մենք պէտք է հաւատանք հեռագրին։*

Մանուկ.— *Ոսկեհանքի Պատասխանատու Մարմնի անդամ Անդրանիկի պատգամաւորութիւնը չընդունուեց, որովհետեւ նա երկու պաշտօնի մէջ է գտնւում. այս դէպքում չպէտք է ընդունուի նաեւ Զարդարեանի կրկնակի մանդատը։*

Նախագահը *այդ հարցը թողնում է յաջորդ նիստին։*

Ժողովն անցնում է Վասպուրականի խնդրին։

Արամ *խնդրում է կարդալ մի նամակ, որ ստացել է Թիֆլիսից՝ Ընդհանուր Ժողովի անունով, որ վերաբերում է Վասպուրականին (խնդիրը յարգելով, կարդում է նամակը)։*

Առաջարկւում է կարդալ մի այլ նամակ՝ Վասպուրականի կազմակերպութեան գործունէութեան մասին։

Նախագահը *գտնում է, որ նամակների ընթերցումը անօգտակար բան է։ Որոշւում է երկրորդ նամակը ամբողջովին չկարդալ ժողովի առաջ։*

Թոփչեան, Վռամեան *առաջարկում են, որ իրանք մասնաւոր կերպով կարդան նամակը եւ համառօտ զեկուցում տան նրա բովանդակութեան մասին, եթէ ժողովը ցանկանայ։*

Առաջարկ է լինում թէ՛ նամակը եւ թէ Վասպուրականին վերաբերող ուրիշ թղթեր՝ յանձնել մի յատուկ մասնախմբի։

Ռոստոմ.— *Նամակը թող կարդացուի, եւ ապա որոշում կայացուի այստեղ՝ որ առհասարակ մասնաւոր նամակներ այլեւս չկարդացուեն ժողովում, այլ յանձնուեն դիւանին։*

Թոփչեան, Վռամեան *գտնում են, որ նամակը ամբաստանագիր լինելով Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի դէմ, պէտք է թողնուի Դատական Մարմնին։ Նամակը ստորագրել են 10 հոգի, մեծ մասամբ նախկին զինուորներ։*

Նախագահը *առաջարկում է մի նոր մարմին նշանակել այդ նամակը եւ առհասարակ այդպիսի մանր խնդիրներ քննելու եւ զեկուցանելու համար։*

Ժողովը ընդունում է առաջարկը եւ մասնախմբի անդամներ ընտրւում են՝ Տանտա, Վահագն, Շահխաթունեան։

Վասպուրականի տեղեկագրի շարունակութիւնը։

Իսահակեան.— *Ի՞նչպէս պէտք է հասկանալ ընկ. Արամի այն միտքը, թէ «գաւառում յեղափոխական գործն աւելի բարեկեցիկ վիճակի մէջ է գտնւում շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այնտեղ զինուորական դիկտատուրա չէ եղել»։*

Ռոստոմ.— *Ցանկալի է իմանալ, թէ տեղական տարրերն ի՞նչ չափով են չէզոքացւում։ Որքան գիտեմ՝ տեղական տարրերը տեղ չեն գտնում կազմակերպութեան մէջ։ Խորհուրդը որոշել էր շրջանը բաժանել երկու Կ. Կոմիտէների, որպէսզի այդպիսով առաջն առնուի միմիայն քաղաքում տեղի ունեցող ուժերի կենտրոնացման եւ ծանրութեան կենտրոնն անցնի նաեւ գաւառները։ Յետոյ, ի՞նչն է ստիպում ձեզ՝ Պատասխանատու Մարմնի իրաւասութեան սահմանները տարածել ե՛ւ հեռաւոր վայրերի վրայ։ Ապա, ո՞րքան կարեւորութիւն էք տալիս պրոֆեսիոնալ [արհեստակցական] միութիւններին, չէ՞ր կարելի, որ Կուսակցութեան անունով չկազմուէին դրանք։ Ի՞նչ բնաւորութիւն են կրում այնտեղի աշակերտական միութիւններն իրենց գործադրուլներով։*

Տանտա.— *Ո՞ր մարմիններն են ընտրովի եւ որո՞նք նշանակովի։*

Սեպուհ.— *Փորձուած զինուորներին հեռացնում են Կազմակերպութիւնից։ Ի՞նչ է պատճառը։*

Զաւրեան.— *Գիւղերում խմբեր կազմակերպելիս, ի՞նչ կարգի տարրեր են ընդունւում։ Ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնւում ժողովրդի տնտեսական կացութիւնը բարձրացնելու, վաշխառութեան ու կալուածատէրերի հետ կռուելուց զատ։*

Արամ (*պատասխանում է հարցերին*).— *Տեղացիներին չէզոքացնելը մի նկատողութիւն է, որը աւելի քան վիրաւորական է մեզ համար։ Նախ՝ «տեղացի» եւ*

«ոչ-տեղացի» ասելով մենք չենք հասկանում «տաճկահայ» եւ «ռուսահայ». օրինակ՝ Վարդգէսը՝ թէեւ տաճկահայ, Վանի համար ոչ-տեղացի էր։ Ապա հարց է դրւում, թէ ինչո՞ւ ենք չէզոքացնում տեղացիներին, արդեօք այստեղ մեր անձնական կապրիզնե՞րն [քմայքները] են դեր խաղում։ Մի՞թէ մենք այնքան անազնիւ ենք, որ մեր կապրիզները մեզ ղեկավարէին։ Այսպիսի բան չի կարող լինել։ Այլ է պատճառը. ռէակցիայի [տեղատուութեան] օրերին, ասպարէզի վրայ էին մընացել միայն այն մարդիկ, որոնք կոտորածից ազատ դուրս գալով, հեռու էին փախչում, սոսկում էին յեղափոխութիւնից. դժուար էր դրանց մէջ աջակցող գտնել։ Վարդգէսը Վան գալով, չկարողացաւ գտնել անձնուէր մէկին. միակ մարդը նրա նախկին ընկերներից՝ ուսուցիչ, որի վրայ նա կարող էր որեւէ յոյս ունենալ, դա էլ հեռու մնաց Վարդգէսից։ Վարդգէսն անպայման կարիք ունէր տեղացի ուժերի, բայց չկային։ Այնուհետեւ երբ տեղացիներն սկսեցին կամաց կամաց մօտենալ գործին, դրանցից շատերն այդ քայլն անում էին փառասիրութիւնից դրդուած, ուզում էին փափուկ պաշտօններ ստանալ. եւ մի՞թէ այդ պայմաններում դրանց կարելի էր գործ տալ։ Ուրեմն զրպարտութիւն է (եթէ թոյլ կը տրուի ինձ այդ խօսքն ասելու) երբ մեզ մեղադրում են տեղացիներին չէզոքացընելու [յանցանքով]։ Յետոյ, մենք չէինք գործ յանձնի այնպիսի անփորձ ուժերի, որոնք յեղափոխական անցեալ չեն ունեցել։ Միայն, ժամանակի ընթացքում, երբ նոր մարդիկ հրապարակ եկան, այդպիսիներին առաջ քաշեցինք, եւ այսօր Վանի Կ. Կոմիտէի անդամներից հինգը տաճկահայեր են, նմանապէս քաղաքի կոմիտէի չորս անդամները։ Եւ պէտք է չեչտել, որ Կազմակերպութեան գործը իր յաջողութեամբ պարտական է տեղացիներին։ Ժընեւ գումարուած Խորհուրդը որոշել էր մեր շրջանը երկու մասի բաժանել. նախքան այդ որոշումը սակայն, մենք էլ նոյն ցանկութիւնն ենք արտայայտած եղել եւ այդ մասին տեղեկացրել էինք Խորհուրդին։ Հարցնում են, թէ չէ՞ր կարելի Վանի պրոֆեսիոնալ միութիւնները կազմակերպել ոչ Կուսակցութեան դրօշի տակ.— այդպէս էլ է՛։ Արհեստաւորները միացել են ինքնաբերաբար առանց Կուսակցութեան դրդման կամ ղեկավարութեան։ Վանը արհեստաւորական քաղաք է եւ արհեստաւորները կարիք են զգացել համախմբուելու իրենց ընդհանուր շահերի շուրջը, կազմելու արհեստակցական միութիւններ, որոնք աւելի շուտ համքարութիւններ են։ Երբ արդէն միութիւնները երեւան են եկել, այն ժամանակ միայն Կուսակցութիւնը միջամտել է գործին աւելի կանոնաւոր եւ յաջող ընթացք տալու համար։ Նոյնը պէտք է ասել նաեւ աշակերտական միութիւնների վերաբերմամբ.— այստեղ էլ կովկասահայ աշակերտական շարժման տակ, աշակերտները գործադուլ են անում եւ պահանջներ դնում վարչութեան առաջ. մենք ոչ մի գաղափար չենք ունեցել այդ մասին։ Երբ միայն վարչութիւնը փորձեց խիստ միջոցների դիմել եւ այդ առթիւ ծնողական ժողով կայացաւ, Կազմակերպութիւնը միջամտեց, հենց վարչութեան խնդրանօք եւ եղած պահանջներն արդարացի գտնելով, մեր կողմից խրախուսեցինք աշակերտներին, որից սրանք ոգեւորուած՝ իրենց սեփական միութիւնը կազմեցին։ Շարժումը սկսեց Կենտրոնական Դպրոցից եւ անցաւ միւսները։ Ինչ վերաբերում է կազմակերպական մարմնի անդամների ընտրովի կամ նշանակովի լինելուն, պէտք է ասեմ, որ բոլորը ընդհանրապէս նշանակովի են եւ այս սիստեմը աւելի նըպատակայարմար է այն տեսակէտից, որ մարմինների անդամները մեծամասնութեանը անյայտ լինելով՝ զերծ են մնում վտանգներից։ Վերջերս երիտասարդութեան մի մասը կառավարութեան ներկայ թուլութիւնից խրախուսուած, ուզում են ընտրողական սիստեմը մըտցնել։ Այստեղ նկատեցին, թէ ժողովուրդը լռում է եւ չի համարձակւում խօսել իր վրայ ծանրացած բռնութեան շնորհիւ։ Միշտ փափաքել ենք ժողովուրդի ձըգտումներին բաւարարութիւն տալ. տեղեկագիրը կազմելիս, մենք աշխատել ենք, որպէսզի նրա մէջ արտայայտուի լիովին ժողովուրդի տրամադրութիւնները։ Մի գիւղում հետեւեալ դէպքն է տեղի ունեցել.— շըջիկը իր տասնեակով գնում է գիւղ, ուր ներքին կռիւ կար երկու հակառակորդ կողմերի միջեւ, կռուողներին հաշտեցնելու նպատակով. երբ սրանցից մէկի դուռը թակում են, քսան հրացան յանկարծ որոտում են շըրջիկի եւ նրա զինուորների վրայ. վերջինները թողնում հեռանում են, բայց դեռ կէս ժամ շարունակ նրանց ետեւից գնդակներ են տեղում։ Այս եւ նման դէպքեր երկու կերպ կարելի է բացատրել. ժողովուրդը կամ համբերութիւնը կտրած է եղել բռնութիւնների հանդէպ, կամ թէ նա շատ է չոյուել։ Ապա զինուորներն իրանք բռնութիւններ են գործ դնում, ընդհանրապէս առանց տասնապետի գիտութեան. օրինակ, զինուորը գնում է գիւղ եւ զանազան պահանջներ է դնում՝ հաւ, դուլպայ եւն.. գիւղացիներն էլ տեղ տեղ ձանձրացած այդպիսիներից՝ ջարդել են դրանց գլուխները։

Իշխան *հաստատում է Արամի ասածը։*

Անդրանիկ.— *Զարմանում եմ, որ զինուորի վրայ ժողովուրդը ձեռք է բարձրացնում. ոչ ոք իրաւունք չունի այդպիսի բան անելու. եթէ զինուորը կամայականութիւն է անում, այդ մասին պէտք է յայտնուի իր տասնապետին կամ խմբապետին. մեղաւորին սրանք պէտք է պատժեն։ Չպէտք է զինուորին վարկաբեկ անել։*

Արամ.— *Հասկանալի է, որ ժողովուրդն երբ այլեւս անկարող է լինում բռնութիւնը տանելու՝ իր ձեռքով է դատաստանը տեսնում։ Սեպուհն ասում է, որ փորձուած զինուորական ուժեր հեռացւում են մեր շըր-*

ջանից. մենք այդպէս ենք վարւում մեր մի ընդհանուր տակտիկի հիման վրայ, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ կառավարութիւնը իւր ուշադրութիւնը գլխաւորապէս դարձնում է զինուորների վրայ. մենք ստիպուած ենք դոնուել նրանց հեռու պահել շրջանից, փորձուած լինեն թէ անփորձ: Մենք ուզում ենք, որ զինուորական ուժեր մնան [?] մեզ մօտ, — ունենք միայն մեկ զինուոր եւ այդ թիւը բաւական ենք համարում: Այսօր մենք խաղաղ աշխատանքով ենք զբաղուած, վաղը եթէ դէպքեր տեղի ունենան, այն ժամանակ ասպարէզը կը թողնենք կռուողներին: (Պատասխանելով Իսահակեանի հարցին) Այն շրջանները, որոնք կազմակերպուած են զինուորական կամ կոպիտ ուժերի ղեկավարութեամբ, հասկանալի է, թէ դրանք ի՛նչ միջոցներ են կիրարկում գործ ստեղծելու համար, նրանք գործել են հրացանի, ծեծի եւ նման ձեւերով: Համոզել ժողովուրդին, գիտակցութեան բերել նրանց, զարգացնել նրա ինքնագործունէութեան ոգին, այդ նրանք չեն կարող անել. իսկ թէ այդպիսի պարագաներում ժողովուրդն ի՛նչ վիճակի մէջ կը լինի եւ գործը որքան յաջող՝ դա պարզ է: Մինչդեռ վերոյիշեալ շրջանը ազատ է մնացել այդպիսի սիւրպրիզներից. նա կազմակերպուել է եւ մինչեւ վերջը ղեկավարուել է մի կիսաինտելլիգենտ ընկերոջ ձեռքով: Արդիւնքի մասին տեղեկագրի մէջ կար. նրանք ինքնապաշտպանութեան համար աւելի զոհողութիւններ են արել քան աւելի հընուց կազմակերպուած շրջանները: Անգործ զինուորի վիճակն անտանելի է. նոր զինուոր ընդունել չենք կարող, աւելորդ բեռ չդարձնելու համար:

Զաւրեան.— *Ժողովրդի տնտեսականը բարելաւելու համար, կազմակերպութիւնն ի՞նչ միջոցների է դիմում:*

Արամ.— *Գիտական կերպով բարելաւման մասին խօսք լինել չէ կարող, այլ միայն ժողովուրդն ապահովւում է այս կամ այն չարիքից. քրտական արշաւանքներն, օրինակ, դադար են առել, վաշխառուները չեն համարձակւում կեղեքել: Վանքապատկան հողեր տրւում են չքաւոր գիւղացիներին՝ ձրի վարելու համար եւ այլն:*

Շահխաթունեան.— *Քանի ձեր շրջանում զինուորներ չեն պահւում, էլ ի՞նչպէս կարելի է ասել, թէ զինուորները բռնութիւններ են գործ դնում, կամայականութիւններ են անում. գուցէ այնպիսինե՞րը, որոնք տարիներ առաջ միայն զինուոր են եղած: Այս տեսակէտից, ցանկալի է պարզել, թէ որո՞նք են այնտեղ պաշտօնապէս «դաշնակցական» համարւում եւ որո՞նք ոչ:*

Սեպուհ.— *Գոհ չեմ ընկ. Արամի տուած պատասխան-բացատրութիւնից: 1905ին երբ ես Պարսկաստան էի, այնտեղ շարունակ մարդիկ էին ուղարկւում Վասպուրականից եւ բոլորն էլ որպէս աքսորուածներ, եւ մենք բնաւ չենք կարող ենթադրել, որ այդ «աքսորուած» կոչուողները վիճակի խաղաղ լինելու պատճառով է, որ Երկրից դուրս են ուղարկուել:*

Արամ (*պատասխանելով Շահխաթունեանին*).— *Երբ մի զինուորի զինաթափ ենք անում, իրաւականօրէն նա դեռ շարունակւում է մեր զինուորը հաշուել. դրանց տալիս ենք ծպտեալ մականունը. այդպիսիներն են, որ գլխաւորապէս անախորժութիւնների տեղիք են տալիս: Միեւնոյն ժամանակ բռնութիւններ գործել են ե՛ւ մեր զինուորները, ի մեծ ցաւ մեզ եւ ի մեծ նախատինք խմբապետների:*

Մինասեան.— *Ծպտեալները ի՞նչ միջոցներով են ապրում, կազմակերպութեա՞ն թէ գիւղի:*

Արամ.— *Ծպտեալները մեզ շատ են տանջում. նրանք 60 հոգի են, իսկ մենք միայն վեց: Ինչի՞ցն է, ոչ թէ ամբողջ զինուորականութիւնն է զեղծումներ արել, այլ միայն անհատ-զինուորները: Ինչ վերաբերում է այն խնդրին, թէ արդեօք ներկայումս եղած սակաւաթիւ ուժերը կարո՞ղ կը լինեն վտանգի դէպքում գործել, սրա մասին կը խօսենք, երբ կը գանք տակտիկայի հարցերին:*

2) Պրոպագանդա.

Ժողովը հարցնում է՝ ի՞նչպէս է կատարւում պրոպագանդը, տարուայ ո՞ր եղանակներին է լինում, հողային խնդիրը ի՞նչ կերպ է արծարծւում:

Արամ.— *Բանաւոր պրոպագանդան այնքան լայն չափեր չունի մեզ մօտ, ինչպէս հարկաւոր է, որովհետեւ գործնականով շատ ենք զբաղուած: Պրոպագանդի լաւ ժամանակը ձմեռն է: Հողային հարցը արծարծւում է այն չափով, ինչ չափով կայ մեր հիմնական ծրագրի մէջ:*

Շահխաթունեան.— *Ի՞նչպէս է նկարագրւում ապագան, պրոպագանդի ժամանակ:*

Արամ.— *Մօտակայ նպատակն է՝ կեանքի եւ գոյքի ապահովութիւն:*

3) Զէնքի խնդիր.

Զոփուրեան.— *Տեղեկագրի մէջ ասուած է, որ 40.000 ռուբլու զէնք է գնուել. գումարի մի մասն էլ տուել է ժողովուրդը. հետաքրքիր է իմանալ, ժողովրդի տուած փողի ո՞ր մասն է բռնի կերպով վերցուած, եւ ո՞ր մասն է՝ ժողովուրդը իր յօժար կամքով տուել, առանց կազմակերպութեան ճնշման:*

Շահխաթունեան.— *Ինչո՞վ է բացատրւում, որ գիւղերը, չնայելով տիրող աղքատութեան եւ հարկերի ծանրութեան, դեռ կարողանում են այդքան հսկայական գումարներ տալ: Թէ՞ տնտեսական դրութիւնը այնքան էլ կրիտիկական չէ, ինչպէս մենք ենք կարծում:*

Արամ.— *Զէնքի համար դրամ հայթայթելու ձեւը՝ 1904ից կանոնաւորուել է: Պրոպագանդայի ազդեցութեան տակ, մի քանի երիտասարդներ ոգեւորուած ինքնագլուխ զէնքեր սկսեցին հաւաքել. այնուհետեւ անցան գիւղերը, ուր բացատրում էին ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը, կազմում էին ցուցակներ, թէ գիւղացիներից ո՞վ որքան կարողութիւն ունի եւ ըստ այնմ կարգադրում զէնք գնել: Հարուստները սրանց դէմ էին եւ այստեղ բռնի ուժ է գործադրուել: Ժողովուրդը այսօր ինքն աւելի է կանոնաւորել զէնքի համար նպաստներ տալու հարցը. գիւղերում փողը հաւաքւում եւ բերւում է քաղաք, իրենց՝ գիւղացիների ձեռքով:*

Մինասեան.— *Մի գուցէ պրոպագանդի միջոցին ժողովուրդին զանազան խոստումներ են տրւում մօտալուտ ապագայի վերաբերմամբ, որոնցից եւ դրդուած՝ ժողովուրդը զէնքի փող է տալիս:*

Արամ.— *Մենք ոչ մի խոստում կամ յոյս չենք տալիս, մենք գլխաւորապէս շեշտում ենք ինքնապաշտպանութեան հարցը:*

Վիճաբանութիւնները փակւում են:

Նախագահը *յայտնում է ժողովին, որ արդէն տեղ է հասել ընկ. Վարդանը Կովկասից, որին ժողովը հրաւիրել էր քուէի իրաւունքով, իբրեւ ձեռնհաս ընկերոջ:*

29ՐԴ ՆԻՍՏ (11 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան:

Բացակայ են՝ Մինասեան, Իսահակեան, Թոփչեան, Մաշուր, Մուրատ, Ջելալեան, Սաֆօ:

Վասպուրականի տեղեկագրի քննութեան շարունակութիւնը.

4) Յարաբերութիւնները՝ թուրքերի, քրտերի, ասորիների հետ:

Վռամեան.— *Պրոպագանդը քիւրտ աղաների շրջանում ի՞նչ ուղղութեամբ պէտք է առաջ տանել, որպէսզի նրանց կարելի լինի շահագրգռել մեր գործով:*

Շահխաթունեան.— *Քրտերը գիտե՞ն, որ ներկայ կարգերը փոխուելուց յետոյ, գալիք փոփոխութիւնները տեղի պէտք է ունենան հայ յեղափոխութեան միջոցով:*

Արամ.— *Քիւրտ աղաներին ի հարկէ դժուար է մեր ծրագրով ոգեւորելը, քանի որ վերջինս նրանց շահերին հակառակ շատ կէտեր ունի իւր մէջ. օրինակ՝ մեր տնտեսական ծրագրի հետ նրանք երբեք չեն կարողանայ հաշտուել: Եւ այդ մասին էլ բոլորովին չենք խօսում նրանց առաջ, այլ ծանրանում ենք բացառապէս քաղաքական ծրագրի վրայ: Մենք աշխատում ենք դրդել քիւրտ աղաներին կառավարութեան դէմ, համոզելով՝ որ կառավարութիւնն իրենց թշնամին է: Անկասկած, դժուար թէ քիւրտերն այն աստիճան թշնամանան կառավարութեան, որպէսզի մեր ապստամբութեան ժամանակ միանան մեզ հետ, բայց յոյս կայ, որ չէզոք դիրք կը բռնեն, գոնէ այդպէս են ասում աղաներից շատերը. անմիջական օգնութիւն ցոյց տալ մեզ չեն կարող. եթէ օգնեն եւ այնուամենայնիւ կառավարութիւնն յաղթող հանդիսանայ, այս դէպքում նրանք աւելի են տուժելու, քան մենք: Քրտերը բացառապէս հայ յեղափոխականների վրայ չեն մատնացոյց անում, որ սրանք պէտք է փոփոխութիւն մտցնեն Երկրի մէջ. նրանք ազդուել են առհասարակ ե՛ւ ռուսական շարժումներից, ե՛ւ տաճկական վերջին ցոյցերից, ե՛ւ պարսկական շարժումներից, ե՛ւ Պոլսի մահափորձից:*

Ստեփանեան.— *Այդ մահափորձը ի՞նչ տպաւորութիւն թողեց թուրք եւ քիւրտ ազգաբնակութեան վրայ:*

Արամ.— *Դատավարութիւնից յետոյ միայն իմացուեց, որ հայերն են եղած փորձը կատարողները եւ մեր հարեւանները շատ ափսոսացին, որ ձեռնարկութիւնն անյաջող էր անցել: Փորձը խորը տպաւորութիւն թողեց, կազմակերպութեան հմայքը բարձրացնելու [տեսակէտից]:*

Վռամեան.— *Ինչպէս ասում են, քրտին քիրվայ դարձնելու համար, նախ եւ առաջ հարկաւոր է նրան տփել: Այս տեսակէտից, հետաքրքիր է գիտնալ, — արդեօք միայն այն քրտե՞րն են մեզ բարեկամ, որոնք արդէն մեր հարուածներն են առել:*

Արամ.— *Մենք համոզուած ենք, որ համերաշխութեան գործը առանց հարուածների պէտք է առաջ տանել. մենք պրոպագանդային ենք աւելի ուժ տալիս եւ յոյս ունենք, որ այդ ուղղութեամբ աւելի շուտ իրականացրած կը լինենք մեր ցանկութիւնը: Մանաւանդ ներկայումս միանգամայն անկարելի է հարուածներ տալ քրտերին:*

Վարդան.— *Քրտերի հետ կապ հաստատելիս, ի՞նչպէս էք վարում բանակցութիւնները:*

Արամ.— *Իւրաքանչիւր աշիրէթի մարմնացումն է աղան եւ մենք յարաբերութիւն ունենք աղաների հետ, որոնք իրանք են գալիս քաղաք՝ մեզ մօտ:*

Սեպուհ.— *Զարմանալի է, որ աղաները կարողանում են ոգեւորուել մեր «ադալաթով»՝ արդարութեամբ. ինչո՞վ բացատրել այս երեւոյթը:*

Արամ.— *Կառավարութիւնը սկսել է սանձահարել աղաների աւազակութիւնները, միւս կողմից էլ տուրքերն է ծանրացնում. այստեղ աղաներն կարծում են, որ կառավարութիւնն այլեւս չարիք է դառնում իրենց համար: Աղաները «ադալաթ»ի գաղափարը միայն այդ տեսակէտով են հասկանում:*

Գուսան [Աւետիք Իսահակեան].— *Ի՞նչպէս են վերաբերւում ռայա քրտերը դէպի համիտիէները:*

Արամ.— *Համիտիէների վրայ դէշ աչքով են նայում, որովհետեւ նրանք ճնշումներ են գործ դնում. ապա՝ համիտիէները լեռնական քրտերի ատելութիւնն են վաստակում նրանով եւս, որ փոխում են իրենց արտաքին կերպարանքը: Իսկ այն հարցին, թէ արդեօք «Քրտստանի գաղափարը ուժե՞ղ է քրտերի մէջ» պէտք է ասեմ, որ [ուժեղ է] միայն Բոտանի կողմերում:*

Հարցերը սպառւում են:

Նախագահը առաջարկում է Վասպուրականի տեղեկագրի միջից հանել Մարմնի արած առաջարկները՝ 10 կէտից բաղկացած եւ յանձնել դիւանին։

Համաձայնութիւն։

Ընդմիջում

Նախագահը յայտնում է, որ ստացուած են՝ Ոսկեհանքի Ցուցական Մարմնի տեղեկագիրը եւ 166 կտոր թուղթ, Արեւմտեան Բիւրոյից մերցուած։

Այդ ամէնը յանձնուեց դիւանին։

Ստեփանեան կարդում է Ատրպատականի Կ. Կոմիտէի տեղեկագիրը։

Զարդարեան.— Տեռորների մասին հարկաւոր է աւելի ընդարձակ զեկուցում տալ, կարեւոր խնդիր է։ Մասնաւորապէս Մհերի սպանութեան գործը պէտք ունի աւելի հիմնաւոր պատճառաբանութեան։

Իսահակեան նոյնն է ասում՝ Մհերի վերաբերմամբ։

Սեպուհ.— Անանիայի ներումն էր տրուել, բայց ինչո՞ւ այնուամենայնիւ տեռորի ենթարկեցիք նրան։

Արամ առաջարկում է Մհերի գործը յանձնել մի մասնաժողովի, որպէսզի թէ՛ հարցն աւելի պարզաբանուի եւ թէ ժողովից աւելորդ ժամանակ չխլուի։

Վռամեան.— Ես այդ առաջարկը կ'անէի ընդհանրապէս. պէտք է ունենալ մի առանձին անկախ մարմին, որը զբաղուի յատկապէս տեռորական հարցերով. այսինքն՝ կատարուող բոլոր տեռորների մասին տեղեկութիւններ հաւաքի։

Ձոփուրեան.— Մհերի հարցը բարդ չէ, կարծում եմ, նրա քննութիւնը երկար չէ տեւելու, հետեւապէս կարիք չկայ մի առանձին յանձնաժողով նշանակելու դրա համար. քննենք հենց այստեղ։

Արամ պարզաբանում է իւր առաջարկը, աւելացնելով վրան մի կէտ եւս, «նշանակուելիք մասնաժողովի մէջ մտցնել երկու զինուորական ընկեր, որոնք տեղեակ լինեն տեռորական գործին»։

Նախագահը քուէարկում է Արամի առաջարկը, որ ընդունւում է մեծամասնութեան կողմից։ Ընտրւում է մի մասնախումբ՝ բաղկացած 3 հոգուց, որոնք են՝ Սաքօ, Մուրատ, Բարսեղեան։

Վռամեան մանրամասն տեղեկութիւն է խնդրում Սալմաստի եւն. «դաշնակցական տների» մասին։

Արամ.— «Դաշնակցական տներից» ո՞րն է աւելի օգտակար Երկրի համար։ Ժողովը պէտք է որոշէ, թէ այդ տները պէտք է շարունակուե՞ն գոյութիւն ունենալ թէ ոչ։

Ստեփանեան.— Մհերի եւ այլ տեռորների վերաբերմամբ մանրամասն բացատրութիւն կը տամ յանձնաժողովին։ Ցակոբի տեռորը վճռուած էր դեռ արշաւանքից անմիջապէս յետոյ. Նրա մատնութեան հետեւանքով էր, որ տեղի ունեցաւ մեր 9 ընկերների նահատակութիւնը։ Այն ժամանակուայ Կ. Կոմիտէն վճռեց տեռորի ենթարկել դաւաճանութեան մասնակիցներից 5 հոգու. երեքին յաջողուեց սպաննել։ Անանիան փախաւ, իսկ Ցակոբի վերաբերմամբ՝ ժամանակն անյարմար էր (նա տաճկաց հիւպատոսի նայիբն էր). գործը յետաձգուեց։ 1899ի փորձն անյաջող անցաւ։ Վերջերս նա նորից յարաբերութեան մէջ էր մտել Խոյի տաճկական հիւպատոսի հետ, մի բան՝ որ մեզ լաւ ոչինչ չէր գուշակում։ Ի հարկէ այս կամ այն ծառայութեան շնորհիւ նա կարող կը լինէր իր ուզած պաշտօնը ստանալ. այնպէս որ մենք ստիպուած եղանք կուսակցական շահերի տեսակէտից, շտապեցնել տեռորը, քանի դեռ նա վերստին չէր հաստատուել իւր պաշտօնում։ Եւ կատարուած տեռորը մեծ տպաւորութիւն թողեց ընդհանուր ազգաբնակութեան վրայ, որովհետեւ Ցակոբն իւր դիրքից օգտուելով՝ անխնայ կեղեքում էր բոլորին անխտիր։ Ինչպէս ասացի, Անանիան տեռորի էր դատապարտուած 9 ընկերների սպանութեան պատճառով. նա փախել էր սակայն Ուրմի եւ ինը տարի մնացել էր այնտեղ. վերջը ինքը դիմեց մեր Շրջանային Ժողովին, ներումն խնդրելով. Շրջանային Ժողովն էլ ի նկատի ունենալով, որ արդէն 9 տարի անցել է մահուան վճիռ տալու օրից, եւ որ այդ ժամանակուայ ընթացքում Անանիան զղջացել էր, որոշեց ներել նրան, մանաւանդ որ նրան էր թողնուած իւր եղբօր ընտանիքը խնամելու ծանրութիւնը. այդ եղբայրը, որ սպաննուեց քրդերի ձեռքով, մեր գործի համար բաւական աշխատել էր(18)։

Կազմակերպական տներն ու նրանց մատուցած ծառայութիւնը.

Ստեփանեան.— Դեռ Գեղոյի ժամանակից Սալմաստն է եղել այն վայրը, որտեղից Երկիր են մտցուել ռազմամթերք եւ անցել անհատ գործիչներն ու խմբերը։ Այդտեղ անհրաժեշտ էր ունենալ մի ընկեր, որ յարաբերութիւն պահպանէր Երկրի ու դրսի մարմինների հետ։ 1898ից յետոյ, այնտեղ գտնուող ընկերներից կային եւ ուսուցչութիւն անողներ. բայց երբ հետզհետէ գործը լայն չափեր սկսեց ստանալ, ստիպուեցինք ընկերներին մասնաւոր պարապմունքներից ազատել։ Սալմաստը (Մինարէթը) դարձաւ կենտրոն՝ Երկիր գնացող ու վերադարձող ընկերների համար. այս տեսակէտից տունը մեծ նշանակութիւն է ունեցել եւ պէտք է ունենայ այսուհետեւ։ Աւարայրի (Խոյի) տունը հիմնուեց 1903ի վերջը, Սարուստանից Մենաւորի գծով ուղղուած ապրանքների համար, ինչպէս եւ այդ գծով Երկրից վերադարձող ընկերների եւ փոխադրողների համար։ Այստեղից փոխադրուած ռազմամթերքի մասին տեղեկութիւն կը տամ քննիչ յանձնաժողովին։ Մենաւորն էլ միակ կէտն է, Սարուստանից եւ Վրէժից Երկիր մտնող ապրանքների ու գործիչների համար։ Այդ տեղով վերջին երեք տարուան ընթացքում անցել են 660 մարդ։

Արամ.— Երեք տներից ո՞րն է աւելի օգտակար եղել Երկրի համար։

Ստեփանեան.— Երեքն էլ կարեւոր կէտեր են Երկրի համար։

Զարդարեան.— Այդ տներում իջեւանող զինուորներն ի՞նչ միջոցներով են ապրում։

Ստեփանեան.— Կազմակերպութեա՛ն։ Սկզբում զինուորները գիւղացիների հաշուին էին ապրում եւ այդպիսով անախորժութիւնների առիթ դառնում։ Բայց այժմ այդ սիստեմը վերացուած է. ոչ մի զինուոր իրաւունք չունի այլեւս գիւղացիներից որեւէ պահանջ անելու. ամէն ինչ Կազմակերպութիւնն է հոգում։

Զարդարեան.— Նպաստը միանուա՞գ էք տալիս, թէ իւրաքանչիւրին առանձին։

Ստեփանեան.— Ոչ, ծախսը բոլորի համար ընդհանուր է։

Զարդարեան.— Հնչակեանների թուի մասին ոչինչ չասուեց տեղեկագրի մէջ։

Ստեփանեան.— Շատ քիչ հետեւորդներ ունեն. Թաւրիզում 30–35 մարդ հազիւ լինեն։ Նրանց միակ յեղափոխական գործը՝ «Երկիր Հայաստան» տարածելն է։

Զարդարեան.— Պարսիկ ազատականների հետ ի՞նչ յարաբերութիւններ ունէք։

Ստեփանեան.— Ոչ մի. վերջին շարժումներից մենք միանգամայն հեռու ենք մնացել։

Զարդարեան.— Ասորիներին կազմակերպելիս, ի՞նչ ուղղութեամբ էք նրանց պրոպագանդա անում։

Ստեփանեան.— Պրոպագանդա դեռ չենք արել. այստեղից պէտք է հրահանգներ տանել այդ հարցի վերաբերմամբ։ Բայց ասորիները իրենք են խնդրում, որ կազմակերպենք նրանց։ Առաջարկում են իրենց ծառայութիւնը իբրեւ մարտական խմբեր։ Ի հարկէ չենք վստահում նրանց ուժերի վրայ, բացի դրանից չենք էլ ուզում հաւատ ընծայել նրանց։ Բայց եւ նրանք առայժմ բաւական օգուտներ են տալիս մեզ։

Ժողովը փակւում է ժամը 8ին։

30ՐԴ ՆԻՍՏ (12 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։

Ներկայ են՝ 24 ժողովական։

Բացակայ են՝ Մաշուր, Թոփչեան, Սաքօ։

Նախագահը բանալով նիստը, յիշեցնում է, որ երէկուան նիստին ընկերներից բացակայ էին 6 հոգի, որոնց վերաբերմամբ ոչ մի արդարացուցիչ պատճառ չկայ. բացակայութեան համար, միակ արդարացուցիչ պատճառը հիւանդութիւնը կարող է լինել. եւ յոյս է յայտնում, որ այս տեսակ վերաբերմունքը վերջինը կը լինի։

Այս նիստում պիտի ներկայացուէր Թիֆլիսի Կ. Կոմիտէի զեկուցումը, բայց պատգամաւորի հիւանդութեան պատճառով հնարաւոր չեղաւ այդ անել։ Ուսանողական պատգամաւորների տեղեկագրերն էլ, որոնք հերթական էին, պատրաստ չէին։

Դիւանի կողմից հարց է տրւում, թէ ժամանակի խնայողութեան համար լաւ չէ՞ր լինի, որ Արեւելեան Բիւրոյի շրջանի մարմինները փոխանակ զատ-զատ տեղեկագրեր ներկայացնելու, նկատի ունենալով այդ շրջանների գործունէութեան միակերպութիւնը, միացնէին իրենց տեղեկագրերը մի ամփոփ զեկուցման մէջ եւ միանգամից ներկայացնէին ժողովին։

Մինասեան եւ Ջէլալեան հակառակ են այս ձեւին, մի քանի նկատումներով. նախ, որ տեղեկագրերը պէտք է տեղերումը կազմուած եւ բերուած լինէին եւ ոչ թէ այստեղ նոր կազմուէին. երկրորդ, որ տեղեկագրերը նոր կազմուելով, իրենց վրայ կը կրէին ժողովի ընթացքի տպաւորութիւնը. այսինքն, պատգամաւորները նկատելով ժողովի տրամադրութիւնը, ակամայից կ'ազդուէին դրանից եւ դա կ'արտայայտուէր այստեղ կազմուած տեղեկագրի վրայ։

Այս խնդրի մասին որոշ եզրակացութեան չգալով՝ ժողովը այնուամենայնիւ դադարեցնում է նիստը՝ վճռելով նիստ չանել եւ այդ ամբողջ օրը հնարաւորութիւն տալ յանձնաժողովներին իրենց աշխատանքները կատարելու։

Նիստը փակւում է ժամը 10½ին եւ անմիջապէս սկսւում են յանձնաժողովների զբաղումները։

31ՐԴ ՆԻՍՏ (13 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։

Բացակայ են՝ Մանուկ, Սաքօ։

Նախագահը խօսքը տալիս է Թիֆլիսի Կ. Կոմիտէի պատգամաւորին, որը կարդում է իւր շրջանի տեղեկագիրը։ Ընթերցումը տեւում է 1½ ժամ։

Նախագահ.— Հարցերին անցնելուց առաջ պիտի խնդրեմ ընկերներից, որ այն բոլոր հարցերը, որոնք վերաբերում են կովկասեան ընդհանուր գործունէութեան, այժմ չյարուցանեն, այլ սպասեն մինչեւ Արեւելեան Բիւրոյի տեղեկագիրը, հետեւաբար հարցումներ անելիս կանգ պիտի առնել միայն Թիֆլիսի վերաբերեալ խնդիրների վրայ։

Ռոստոմ.— Մեր մէջ աշխատանքի խիստ բաժանում չի եղել. գործերը վարել են ընդհանուր կերպով՝ Արեւելեան Բիւրոն, Կ. Կոմիտէն եւ այլ ընկերներ, բայց Թիֆլիսի Կ. Կոմիտէի անունից։ Տեղեկագրում յիշուած խնդիրներից մեծ մասը վերաբերում է Թիֆլիսին, եւ որովհետեւ արդէն շօշափուեցին, թող այժմ եւեթ դրանց մասին խօսուի։

Արամ.— Առաջարկում եմ՝ վիճաբանութիւնները չսկսուին Թիֆլիսի տեղեկագրից անմիջապէս յետոյ, որովհետեւ շօշափուած խնդիրը ընդհանուր Կովկասին է վերաբերում. սպասենք մինչեւ կովկասեան բոլոր տեղեկագրերը կարդացուին եւ Կովկասից սպասուած ընկերները գան, ապա խօսինք այդ մասին։

Իսահակեան.— Ճիշդ է, հարցերից ոմանք ընդհանուր Կովկասին են վերաբերում, բայց կան խնդիրներ էլ, որոնք սպեցիֆիկ [տեսակարար] բնաւորութիւն ունին։ Դրանցից մէկն է Թիֆլիսի ռեզոլիւցեան [որոշում,

բանաձեւ] անջատման խնդրի մասին: Հետաքրքիր է, թէ Թիֆլիսի բանուորութիւնը ի՞նչ բովանդակութիւն է դնում ֆեդերատիւ [դաշնակցային] կապի մէջ:

Նախագահ.— Այստեղ միայն հարցումների խնդիր կայ. կրկնութիւնից խուսափելու համար, ստիպուած ենք ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող հարցումները թողնել: Ես բաժանում եմ հարցումները մի քանի կէտերի՝

ա) Կազմակերպական վիճակը.
բ) Նիւթական վիճակը.
գ) Գործունէութիւնը.
1) Պրոպագանդա.
2) Զինավարժութիւն եւ ինքնապաշտպանութիւն:

Զարդարեան.— Ինչի՞ն վերագրել, որ արհեստակցական միութիւնները տարուէ տարի աճել են. եւ ի՞նչ արդիւնք են տուել նրանք: Այդ աճման պատճառների մասին տեղեկագրում ոչինչ ասուած էր:

Շահխաթունեան.— Ի՞նչ կազմակերպական փուլեր են անցել պրոֆեսիոնալ [արհեստակցական] միութիւնները. արդեօք դրանց պէտք է համարել կուսակցական կազմակերպական աստիճաննե՞ր, թէ դրանք զուտ տընտեսական միութիւններ են: Հետաքրքիր է, թէ դրանք ինչպէ՞ս էին վերջումը: Ընկերը մոռացաւ ասել, որ արհեստակցական միութիւններ կազմելուց առաջ մենք զուտ բանուորական խմբեր չենք ունեցել:

Խասհակեան.— Արդեօք կոմիտէն չէ՞ ուզում ցըրւել մեր առաջուայ կազմակերպութիւնից մնացած խառն խմբերը: Տեղեկագրում ասած էր, որ գիւղերում այժմ զտում է յառաջ գալիս, ի՞նչպէս է լինում դա, ինքնիրե՞ն, թէ Կազմակերպութիւնը ղեկավարում է այդ զտումը եւ եթէ այո՛, ապա ուրեմն ի՞նչ չափ է տըրուած, որը պիտի աչքի առաջ ունենալ, զտումը անելիս:

Շահխաթունեան.— Տեղեկագրում ասուած էր, որ հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ, ամբողջ գիւղեր իրենց դաշնակցական էին յայտարարում. բայց այդպէս է եղել ընդհարումներից առաջ էլ: Արդեօք այդ երեւոյթի պատճառը հայ-թուրքական ընդհարումնե՞րն են, թէ դա մի կազմակերպական սիստեմ է եղել: Ես յիշում եմ, թէ ինչպէս մի Ռայոնական Ժողովում Երեւանի եւ Կարսի պատգամաւորները վիճում էին, թէ ի՞նչպէս պիտի կազմակերպել գիւղերը, ամբողջ գիւղը համայնապէ՞ս թէ խմբերով:

Ջելալեան.— Երբ որեւէ գործարանում զանազան ազգութեան բանուորներ կան, գործադուլ անելիս արդեօք բոլո՞րն էլ դիմում են Կազմակերպութեան, թէ միայն հայերը: Ի՞նչպէս էք անում միւս ազգութեան բանուորների հետ. ի՞նչ է Ախալցխայի մէջ կազմուած երկու հոսանքը:

Վռամեան.— Արհեստակցական միութիւնների մէջ կա՞ն արդեօք ոչ հայեր:

Թոփչեան.— Կան շատ քիչ անհատներ, — վրացի կանայք, ասորիներ, ռուսներ, թուրքեր եւն.:

Վռամեան (շարունակելով).— Ինչպէ՞ս են մասնակցում միութիւնները Դաշնակցութեան ընդհանուր գործերին: Նրանք աշխատում են միայն իրե՞նց գործերի համար, թէ նաեւ Դաշնակցութեան ընդհանուր սկզբունքները տարածելու: Ո՞րքան դրամ են տալիս դրանք Կազմակերպութեանը. իբր թէ իրենց եկամտից դրանք 50% պիտի տան Դաշնակցութեան. ի՞նչքան գումար է անում այդ տուրքը:

Ջելալեան.— Քանի որ գործադուլաւորները բացառապէս հայեր էին [չէին ?], ի՞նչպէս էք նրանց կազմակերպում, որ սոց.-դեմոկրատների հետ բախումներ չունենաք: Առանց օտարների մասնակցութեան գործադուլները չէի՞ն կարող յաջողութիւն ունենալ:

Բարսեղեան.— Ո՞ր շրջանի գիւղերն են, որ դուրս են մնացել Կազմակերպութիւնից եւ ինչո՞ւ:

Զարդարեան.— Եթէ օտարները ուզեն մտնել արհեստակցական միութիւնների մէջ, պիտի ընդունէ՞ք: Իսկ եթէ ընդունէք, չէ՞ որ նրանք մասնակցելով կազմակերպական գործերին, կ՚իմանան նաեւ մեր գաղտնիքները:

Տաճատ.— Ի՞նչ շարժառիթներից դրդուած Դաշնակցութիւնը ընդունեց բանուորական եւ գիւղացիական միութիւններ կազմելը:

Մուրատ.— Արդեօք բանուորները իրա՞նք են գործադուլ անում, թէ Կազմակերպութիւնն է նրանց դըրդում անելու:

Սեպուհ.— Ագրարային [հողային, գիւղացիական] շարժումների մասին ի՞նչպիսի պրոպագանդա է լինում: Տեղեկագրում ասուած էր, որ Ախալքալաքի Կազմակերպութեան մասնակցութեամբ հողաբաժանութիւն է եղել: Ի՞նչ հողեր են դրանք, — բէկակա՞ն են թէ պետական:

Թոփչեան.— Ընկեր Զարդարեանի հարցը՝ բանուորական կազմակերպութիւնների աճման պատճառների մասին, — Դաշնակցութիւնը արձագանք տալով շրջապատող պայմաններին, սկսում է պաշտպանել նաեւ աշխատաւորների շահերը: Մեր բանուորները սկսում են համոզուել, որ Դաշնակցութիւնը սոց.-դեմոկրատների ասածի նման միայն «Հայաստան, Հայաստան» չէ ասում եւ Կովկասի իրականութիւնը աչքից բաց թողնում, այլ նաեւ պաշտպանում է նա ժողովրդի տնտեսական շահերը եւ իրաւունքները: Երկրորդ պատճառը՝ ընդանրապէս Դաշնակցութեան անցեալն է. կալուածական հարցի ժամանակ բնականօրէն մասսաները աւելի շատ համակրանք զգացին դէպի Դաշնակցութիւնը եւ աւելի նրա հետ կապուեցին: Երրորդ պատճառը այն է, որ բանուորները Դաշնակցութեան մէջ տեսնում են, ոչ միայն մի սոցիալիստական կուսակցութիւն, որ միայն բանուորների շահերն է պաշտպանում, այլ նաեւ մի ազգային կուսակցութիւն,

որ ազգային իրաւունքների հաւասարութիւն է պահանջում: Շատ դէպքերում սոց.-դեմոկրատները աւելի կտրուկ եւ վճռողական կերպով էին պաշտպանում բանուորութեան տնտեսական շահերը, բայց մեր բանուորութիւնը այն կողմը չէր անցնում, որովհետեւ այնտեղ ազգային իրաւունքներին բաւարարութիւն չէր տըրւում: Ինչ վերաբերում է ենթակոմիտէների եւ արհեստակցական միութիւնների յարաբերութիւններին, պիտի ասեմ, որ բոլոր մարմինները գտնւում են զոման շրջանի մէջ: Ասում էին՝ եթէ արհեստակցական միութիւնները կան, ուրեմն եւ ենթակոմիտէները աւելորդ են եւ դա կիսով չափ գործադրուած է: Այնտեղ ուր ունինք արհեստակցական միութիւններ, այլեւս ենթակոմիտէներ չկան: Իսկ խառն խմբեր եղած տեղում, ենթակոմիտէներ կան, բայց իրականապէս չեն գործում, և խմբերի ներկայացուցիչներն են կառավարում գործերը: Գիւղացիների շարքերի զտումը կատարւում է ինքնըստինքեան, — թէ՛ թռուցիկներով եւ թէ ժողովներում յաճախ խօսում ենք հողային հարցի մասին եւ սովորեցնում ենք, թէ ի՞նչպէս պիտի կռուել հողի համար: Հարուստները տեսնում են, որ սա իրենց ձեռնտու չէ, նրանց մէջ կասկած է ծագում եւ կամաց կամաց հեռանում են մեզանից եւ աշխատում են քանդել մեր կազմակերպութիւնը: Օրինակ՝ Ախալքալաքի մի գիւղում, ուր հարուստները գիւղի լաւ հողերին տիրել էին եւ կառավարական պաշտօնեաների միջոցով միշտ խանգարում էին հողաբաժանութիւնը, երբ Դաշնակցութեան ջանքերով պիտի հողաբաժանութիւն լինէր, հարուստների կողմից մինչեւ անգամ կխամատութիւն եղաւ: Բայց այդ վտանգն էլ գիւղացիներին յետ չկանգնեցրեց. գիւղացիները իսկոյն վազել են քաղաք՝ կոմիտէին լուր տալու. մի երկուսը մինչեւ անգամ եկան Թիֆլիս, այդ մասին խօսելու. դրանց մենք քաջալերեցինք, յուսադրեցինք եւ վերադարձուցինք: Ճիշդ է, գիւղերը առաջ էլ համայնապէս եղել են Դաշնակցութեան մէջ, բայց այն ժամանակ այնպիսի լայն ժողովներ չէին լինում, այլ միայն անդամավճարներ էին տալիս. օրինակ՝ առաջ հարուստները առհասարակ հակառակ էին մեզ, իսկ աղքատները վախվխելով իրանց դաշնակցական համարում: Իսկ հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ բոլորն էլ ասում էին, որ ուղղափառ դաշնակցական են: Բայց երբ այժմ վտանգը անցել է, կրկին սկսում է զտումը: Ախալցխայի երկու հոսանքները զուտ տեղական թայֆայական բնաւորութիւն ունին եւ կապ չունին բաժանման խնդրի հետ. մի խումբ մարդիկ ուզում են կուսակցութեան անունից օգտուել իրենց անձնական հաշիւների համար, դպրոցական-տեսչական խնդիրներում. դաշնակցական կոմիտէի ժողովները զբաղեցնում էին դպրոցական-հոգաբարձական խնդիրներով եւ ոչ թէ ծրագրային եւ կազմակերպական: Մենք այդ կոմիտէն լուծուած յայտարարեցինք եւ այդ վճիռը հաստատեց Շրջանային եւ յետոյ Ռայոնական Ժողովը: Դրանցից մի խումբը սեփականացրել էր կազմակերպական զէնքերը եւ չէր տալիս, նոյնպէս հրաժարւում էր հաշիւները տալուց, ուղարկեցինք զինուորական ուժեր, որ դրանցից զէնքերն ու հաշիւները ստանան: Մեր արհեստակցական միութիւնները ունին վարչութիւններ, որոնց անդամները դերերը բաժանում են իրենց մէջ եւ կապ են պահպանում կազմակերպութեան հետ: Այդ վարչութիւնների հետ մենք յաճախ ժողովներ ենք ունենում, որոնց ժամանակ յայտնում ենք նրանց այն ինչ որ Դաշնակցութիւնը մըտադրուել է անել: Վարչութիւնները ժողովում են միութիւնները եւ նրանց բացատրում խնդրի էութիւնը: Թէ ի՞նչպէս ենք մենք միմիայն հայերին կազմակերպում.— երբ որեւէ գործարանում խառն ազգութիւններից կազմուած բանուորները, դժգոհ իրենց տնտեսական դրութիւնից, ցանկանում են կազմակերպուել կամ գործադուլ յայտարարել, նրանք սովորաբար վիճում են իրար հետ, թէ ո՞ր կուսակցութեան դիմեն: Այդպիսի տեղերում մենք սովորաբար ունենում ենք, եթէ ոչ դաշնակցականներ, գոնէ մեզ համակրողներ, որոնք մեզ այդ մասին լուր են տալիս, եւ մենք անմիջապէս մարդ ենք ուղարկում: Շատ անգամ գալիս են նաեւ սոց.-դեմոկրատներ, տեղի են ունենում վիճաբանութիւններ, շատ անգամ սուր խօսքեր, բայց երկու կողմից էլ մեծ ջանք ենք գործ դնում, որ կուսակցական կռիւները բանուորական մասսաների մէջ չմտնեն կոպիտ ձեւերով: Բնականաբար հայերը ամբողջովին անցնում են կամ մեծ մասամբ յարում են Դաշնակցութեան կողմը: Դէպքեր չեն եղել որ այլ ազգութիւններ էլ մեզ հետ միանալ ցանկանան, եղել են միայն բացառութիւններ: Շատ ենք վիճել այդ մասին, թէ ի՞նչպէս վերաբերուենք երբ այլ ազգութիւններ ուզում են միանալ մեզ. բայց հարցը բաց է մնացել: Կան անշուշտ վրացի եւ թուրք անհատներ, որոնք դաշնակցական միութիւնների մէջ են գտնւում. կազմակերպական գաղտնիքները նրանք չեն իմանում, քանի որ մասսաների առաջ խօսում ենք միայն իրենց գործադուլների եւ տնտեսական պահանջների մասին: Մենք մինչեւ անգամ հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ էլ դրանց բացատրում էինք, որ լինելով ազգային կուսակցութիւն, մենք ամենեւին չենք ձգտում մեր ազատութիւնը ձեռք բերել ի հաշիւ այլ ազգութիւնների ստրկութեան, մեր ազգային տեսակէտը մենք ընդունում ենք նաեւ ուրիշ ազգերի իրաւունքների վերաբերմամբ: Չկազմակերպուած գիւղեր կան մի քանի տեղ՝ Ախալցխայի շրջանում, եւ այն՝ շնորհիւ այնտեղի կոմիտէի անկանոն ընթացքի. կան նաեւ Լօռիում մի քանի գիւղեր, որոնք սոց.-դեմոկրատների ազդեցութեան տակ են՝ 3–4 գիւղ: Իսկ վերջերս սոցիալ-դեմոկրատները շատ մեծ եռանդ էին գործ դնում մեր դէմ: Միհրանականները շրջում էին գիւղերը, եւ մեզ հակառակ խօսում. սրանց ետեւից գնում էին նաեւ սոցիալ-դեմոկրատները եւ ասում՝

որ կուսակցութիւնը քանդւում է, ահա՛ այս երկու հոսանքները պիտի սկսին իրար հետ կռուիլ եւ ժամանակ չեն ունենայ ձեր շահերը պաշտպանելու, ուստի միացէ՛ք մեզ հետ: Նոյն բանը անում էին նաեւ քաղաքում, ասելով, որ իբր թէ Դաշնակցութիւնը ուժ չունի բանուորներին պաշտպանելու Միհրանականների բռնութեան դէմ: Կան նաեւ մրացախօս հայ գիւղեր, չկազմակերպուած, որովհետեւ պրոպագանդի յարմարութիւն չունենք: Մի քանի գիւղերում, Ախալքալաքի շրջանում, եղել են սոց.-դեմոկրատ հայեր եւ ասել են գիւղացիներին, որ իսկական պաշտպանները գիւղացու շահերի՝ իրանք են. Նրանք նկարագրել են իրենց պահանջները եւ գիւղացիք համոզուել են նրանց հետեւելու, բայց վերջերս այս գիւղերն էլ թուլացել են: Գիւղացիական եւ բանուորական միութիւնները մենք առաջ բերինք, որովհետեւ երբ ամէն մի կուսակցութիւն սկսել էր իւր շարքերը լայնացնել, Դաշնակցութիւնը չէր կարող այլ կերպ վարուել, եթէ ուզում էր ապրել: Եթէ մեր այդ գործունէութիւնը չլինէր, դուցէ մենք Թիֆլիսի շրջանում հազիւ միայն քանի խումբ ունենայինք: Մասսաներում պահանջ կար այդպիսի գործունէութեան, շրջապատող պայմանները նպաստաւոր էին այդ տեսակէտից, եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իբրեւ աշխատաւորական մի կուսակցութիւն, չէր կարող անտարբեր մնալ: Գործադուլ անել՝ բանուորներ իրե՛նք էին պահանջում: Մի գործարան հետեւում էր միւսին, մի արհեստանոցը միւսին, տեսնելով զանազան պահանջների իրագործումը. օրինակ՝ 8 ժամեայ բանուորական օրը, կտորով աշխատանքի վերացումը. այս պահանջների վերաբերմամբ մինը միւսին վարակում էր եւ կուսակցութիւնը մասսաների պահանջներին ընդառաջ էր գնում, որովհետեւ այդ պահանջները իրաւացի էին: Լինում էին երբեմն եւ ուռեալ պահանջներ, չափազանցութիւններ, որ մենք կրճատում էինք եւ իրագործելի դարձնում: Օրինակ՝ քիրաչիների գործադուլի դէպքում — դրանց մեծ մասը պատկանում էին մեզ. երբ գործադուլների շրջանը սկսուեց, նրանք ասացին մեր պրոպագանդիստին՝ որ երեք տարի շարունակ խաղէինները նրանց ստացած փողից 20% յետ էին դնում զանազան իրեղէնների համար, որ այժմ արդէն մի քանի հազար րուբլու է հասնում. Նրանք պահանջում էինք այդ գումարը, 8 ժամեայ բանուորական օր, աշխատավարձի աւելացում եւն.: Մենք քննեցինք, տեսանք որ այդ բոլոր պահանջներին չէ կարելի բաւարարութիւն տալ, փորձեցինք համոզել, որ գոնէ գումարի կէսը պահանջեն. բայց սոց.-դեմոկրատները ասում էին, որ իրանք ամբողջ գումարը կ՚առնեն. եւ բանուորների տրամադրութիւնները փոխուեց դէպի սոց.-դեմոկրատները: Մենք հրաժարուեցինք միջամտել այդ գործադուլին, յայտնելով, որ չենք կարող քիրաչիների պահանջները ամբողջապէս ստանալ: Սոց.-դեմոկրատները պնդում էին թէ կ՚առնեն, մի ռումբ կը նետեն եւ խաղէինները ստիպուած բաւարարութիւն կը տան. իսկ մենք ասում էինք, որ տնտեսական պահանջների համար ռումբ չենք գործածեր: Քիրաչիները դարձան սոցիալ-դեմոկրատներ, իսկ գրասենեակպետները մնացին մեր կողմը: Վերջում միահամուռ ջանքերով յաջողուեց դրանց պահանջները ստանալ մեծաւ մասամբ: Նոյնպէս օրինակ՝ դերձակները մեծ ամսականներ էին պահանջում. մենք տեղեկութիւններ հաւաքեցինք արհեստանոցների վիճակի մասին, թէ որքա՞ն կարելի է պահանջել, որ ստանանք եւ արհեստանոցն էլ չփակուի. մեր ստացած տեղեկութիւնների հիման վրայ կրճատեցինք դերձակների պահանջները եւ հասցրինք հնարաւոր չափերի: Մարմինները չեն ձգտել հակառակ բանուորների ցանկութեան գործադուլներ առաջ բերել. իսկ գործադուլ լինելիս, մարմինները ղեկավարել են:

Զելախեան, իր հարցին բաւարարութիւն ստացած չլինելով, պարզում է իր հարցը կօշիկների մի արհեստանոցի օրինակով, ուր սոց.-դեմոկրատ եւ դաշնակցական բանուորներ կան, ի՞նչպէս պիտի անի Կազմակերպութիւնը այս դէպքում՝ գործադուլները ղեկավարելիս:

Թոփչեան.— Որեւէ արհեստանոցում երբ գործադուլ անելու խնդիր է լինում, զանազան կուսակցութիւնների պատկանող բանուորները իրար հետ խորհրդակցում են, եւ եթէ մեծամասնութիւնը համաձայն է գործադուլ անելու, վճռում են անել: Ապա իւրաքանչիւր կուսակցութեան բանուորութիւն իւր վարչութեան միջոցով լուր է տալիս իւր կազմակերպութեան: Գալիս են կուսակցութեան ներկայացուցիչները եւ ընտրւում է գործադուլային Բիւրօ, կազմուած երկու կուսակցութեան բանուորներից՝ երբեմն ըստ իրենց թուի, երբեմն հաւասար անդամներով: Բիւրօն միջկուսակցական է եւ ղեկավարում է գործադուլը: Այսպիսի դէպքերում կուսակցութիւնները միշտ խորհրդակցում են իրար հետ, ինչպէս այդ եղաւ ծխախոտագործարանների վերջին մեծ գործադուլի ժամանակ. բարեբախտաբար մինչեւ այժմ միշտ համերաշխ ենք ընթացել իրար հետ:

Վահագն.— Արդեօք գործադուլ աւրողներ լինո՞ւմ են:

Թոփչեան.— Երբեմն պատահում են, բայց դրանց դէմ միջոցներ են ձեռք առնւում. սկզբում նախազգուշացնում են, ապա բոյկոտ են անում այդպիսի ընկերոջ եւ վերջապէս հեռացնում են միութիւնից: Մի դէպք եղաւ գործակատարների միութեան մէջ եւ վերջիվերջոյ գործադուլ աւրողները ստիպուեցին ենթարկուել:

Մուրատ.— Ընկեր Թոփչեանը ասում է, որ բանուորները իրենք են գործադուլ անում. բայց ես դէպքեր գիտեմ, երբ բանուորները թափուել են խմբագրատուն եւ ապրուստի փող են պահանջել, ասելով՝ որ

դուք մեզ գործադուլ էք անել տուել, միջոց տուէք ապրելու:

Թոփչեան.— Արհեստակցական միութիւնները իրենց եկամուտից յատուկ տոկոս են պահում գործադուլների համար, իսկ մի մասը տալիս են կազմակերպութեանը: Կան միութիւններ, որ իրենց դրամը պահում են բանկում, ինչպէս գործակատարները. բայց կան եւ այնպիսիները, որոնք իրենց գումարները յանձնում են Կազմակերպութեան՝ պահելու. սրանք են որ եկել են դրամ պահանջելու: Պատահում է, որ մի միութիւն միւսին փոխարինաբար օգնութիւն է անում. օրինակ՝ ծխախոտագործարանների գործադուլի ժամանակ գործակատարների միութիւնը տուեց 100 ռուբլի, կօշկակարները՝ 50 ռուբլի: Բանուորները իրենց ժողովներում քննում են որեւէ գործադուլի օգնելու հարցը եւ չուզելով թոյլ տալ, որ ընկերները ընկճուին, օգնում են փոխարինաբար: Խմբագրատուն եկել էին կօշկակարները եւ ծխախոտագործարանի բանուորները եւ խնդրում էին, որ իրենց մի կերպ օգնենք: Օրինակ՝ կօշկակարների միութիւնը գործադուլ արեց սոց.-դեմոկրատների մշակած պահանջների հետեւանքով, դրանց միացան մերոնք: Մենք երկու երեք անգամ գնացինք դրանց խառը ժողովներին, բացատրեցինք այդ պահանջների դժուարութիւնը. հետեւանքը եղաւ այն, որ պահանջները կրճատուեցին: Ծխախոտի գործադուլը դարձեալ առաջ իրանց մէջ վճռեցին բանուորները, յայտարարեցին գործադուլը եւ ապա եկան մեզ յայտնեցին:

Մուրատ.— Սոց.-դեմոկրատ բանուորները աւելի գիտակից են, քան մերոնք. բայց ի՞նչպէս է, որ մերոնք աւելի շատ են գործադուլներ անում քան նրանք:

Թոփչեան պատմում է մի քանի օրինակներ, ուր սոց.-դեմոկրատների արած գործադուլներն էլ շատ անգամ մերոնց են վերագրել. շատերը բոլոր գործադուլների կազմակերպող համարում են իրեն (Թոփչեանին) եւ թերթերում գրւում է միայն մերոնց մասին, այն ինչ նոյն գործադուլներին մասնակցել են նաեւ այլ կուսակցութիւններ. այդ է պատճառը, որ մեր արած գործադուլները շատ են թւում:

Վարդան Բագուի օրինակով ցոյց է տալիս, որ Դաշնակցութիւնը աւելի շատ գործադուլներ է անում:

Ասլան.— Մուրատը մի տեսակ մեղադրում է դաշնակցական մարմիններին, որ սրանք գործադուլներ են առաջ բերում, իսկ Թոփչեանն էլ կարիք է զգում պաշտպանուելու այդ մեղադրանքի դէմ, ասելով որ Կազմակերպութիւնը միայն եղած գործադուլին ուղղութիւն է տուել: Շատ անգամ գործադուլը ներկայանում է իբրեւ մի քաղաքական-յեղափոխական ակտ եւ եթէ բանուորութիւնը այդ չէ գիտակցում, ի հարկէ Կազմակերպութիւնը պիտի ինքը գործադուլ անել տայ. եւ դա ոչ թէ պակասութիւն է մեզ համար, այլ ընդհակառակն, պատիւ է բերում մեզ:

Շահխաթունեան.— Կան տեղեր, ուր բանուորները շատ են ճնշուած եւ այնքան համոզուած իրենց թուլութեան մէջ, ինչպէս օրինակ հացթուխներն էին, որ չէին կարծում թէ որեւէ կերպ կարող են իրենց դրութիւնը բարուոքել: Դաշնակցական պրոպագանդիստները երկու ամիս շարունակ ուսումնասիրել են դրանց դրութիւնը եւ համոզուել են, որ դրանց բարձրացնելու հնարքը միայն գործադուլն է: Իսկ թէ դաշնակցականները աւելի են գործադուլ արել, քան սոց.-դեմոկրատները, դրա պատճառն այն է, որ սոց.-դեմոկրատների բանուորութեան ուժեղ մասը գտնւում է քաղաքական բնոյթ կրող գործերի մէջ, ինչպէս երկաթուղին է, եւ դրանց գործադուլը դժուար է: Իսկ դաշնակցական բանուորութիւնը գտնւում է մանր գործարաններում և արհեստանոցներում, որոնց գործադուլը կապուած չէ մեծ դժուարութիւնների հետ եւ մանր գործադուլներ շատ են արել: Եթէ նոյնիսկ Կուսակցութիւնից էլ կախուած լինի գործադուլը, բայց ամէն դէպքում միւս կուսակցութիւններն էլ են մասնակցել այդ գործադուլներին: Օրինակ՝ ծխախոտագործարաններում, դաշնակցական բանուորութիւնը ամբողջ թուի կէսն է, իսկ մասնակցել է բոլոր բանուորութիւնը եւ Դաշնակցութիւնն է ղեկավարել գործադուլը:

Մուրատ.— Ես չեմ մեղադրում, որ Դաշնակցութիւնը գործադուլներ է արել, բայց ես ասում եմ, որ սոց.-դեմոկրատ բանուորութիւնը թէեւ աւելի գիտակից է, բայց ինչո՞ւ քիչ է գործադուլներ արել: Ես կարող եմ ապացոյցներ բերել, որ մի քանի տեղեր բոլորովին անտեղի գործադուլներ են եղել: Իսկ երբեմն գործադուլները անում են միայն յենուած Դաշնակցութեան ուժի վրայ եւ ոչ թէ իրենց գիտակցութեան վրայ:

Տաճատ.— Ես իմ հարցիս բաւարարութիւն չստացայ: Ես ասացի թէ ի՞նչ շարժառիթներից ստիպուած Դաշնակցութիւնը կազմակերպեց գիւղացիական և բանուորական միութիւնները: Թոփչեանը ասում է, որ կուսակցութիւնը այդ արեց, որպէսզի ապրի. Դաշնակցութիւնը երբ կազմում է արհեստակցական միութիւններ, սրանց մէջ մտած բանուորութիւնը դառնում է դաշնակցական: Բայց ի՞նչպէս հաշտեցնել այն երկու միտքը, որ իրենց տնտեսական շահը պաշտպանելու համար միութիւնների մէջ մտած բանուորները ստիպւում են նաեւ տաճկահայկական դատը ընդունել: Ապա հողային հարցի մասին. ի՞նչ ձեւով ընդունուեց այդ հարցը, ի՞նչ հողատիրական ձեւեր կան մեր մէջ:

Նախագահը խնդրում է չշեղուել տեղեկագրի մէջ չօշափուած հարցից:

Թոփչեան.— Հողային հարցի մասին տեսականը բացատրուել է այն չափով, ինչ չափով կայ Նախագծում. այդ մասին ի հարկէ աւելի մանրամասն կը խօսենք մեր ծրագիրը մշակելիս: Այժմ ես անցնում եմ գործնականին: Դաշնակցութիւնը աշխատաւորական

կուսակցութիւն է հենց իր հիմնական ծրագրի համաձայն, եւ առիթը ներկայացուած դէպքում, մենք աշխատել ենք ցոյց տալ, որ այդպիսի կուսակցութիւն ենք։ Օրինակ Թիֆլիսի մօտ կան մեծ կալուածներ, որոնց տէրերը մեծամեծ տուրքեր են առնում իրենց գիւղացիներից, որը շատ ծանրաբեռնում է նրանց։ Եւ որովհետեւ այդ կալուածատէրերը ապրում են Թիֆլիսում, մենք դիմել ենք նրանց եւ գիւղացիների վիճակի թեթեւութիւնը պահանջել։ Ընկ. Տաճատի ասելով, իբր թէ ակամայից պիտի ընդունէին Տաճկահայկական հարցը. մեր արհեստակցական միութիւնները զանազանւում են միւսներից նրանով, որ նրանք կուսակցական են, պիտի մասնակցին նաեւ քաղաքական հարցերին եւ ոչ թէ միայն տնտեսականներին։ Մենք բանուորներին ասում ենք, որ մենք ընդունում ենք բացի ստամոքսի պահանջից նաեւ գաղափարական պահանջը։ Ասում են, որ իբր թէ ակամայից են ընդունելու միութեան անդամները, մեր ծրագիրը։ Բայց սա սխալ է. կան արհեստանոցներ, ուր բանուորութիւնը դաշնակցական է, կան միայն մի քանի սոց.—դեմոկրատներ. բայց նրանք ամենեւին ակամայից մեզ չեն միանում, այլ կա՛մ առանձին են կազմակերպւում, կամ միանում են մի այլ արհեստանոցի հետ։ Մուրատի ասածը ճիշդ է, որ մեր մասսան այնքան գիտակից չէ եւ շատ անգամ Դաշնակցութեան ուժի վրայ յենուած է գործադուլ անում։ Իսկ ինչ վերաբերում է կուսակցութեան դերին գործադուլի մէջ, ինչքան էլ որ կուսակցութիւնը պրոպագանդա անի, բայց այնուամենայնիւ վերջին խօսքը պատկանում է մասսային։ Գործադուլ անելու հարցը մասսան է վճռում եւ ոչ թէ մարմինները, որովհետեւ գործադուլը բանուորների կաշուն է վերաբերում։

Ժողովը փակուեց ժամը 1ին, վիճաբանութիւնների շարունակութիւնը թողնելով երեկոյեան նիստին։

32ՐԴ ՆԻՍՏ (13 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան։
Բացակայ են՝ Ռոստոմ, Մանուկ, Սաֆօ։

Շարունակութիւն առաւօտեան նիստի,
Դրամական վիճակ (Մեծ Քաղաքի)։

Մուրատ.— Արդեօք արհեստակցական միութիւններից զուտ ո՞րքան դրամ է մտել Դաշնակցութեան գանձարանը եւ ի՞նչ ստացականով։

Շահխաթունեան.— Տեղեկագրում յիշուած հաշիւը արդեօք արհեստակցական միութիւնների ամբողջ եկամո՞ւտն է պատկերացնում, որի 50%ը մնում է իրենց եւ 50% մտնում կազմակերպական գանձարանը, թէ դա միայն Կազմակերպութեան գանձարանը մտած 50%ն է։

Թոփչեան.— Արհեստակցական միութիւններից մի քանիսը ունեն իրենց վարչութիւնը եւ կնիքը. մարմնի կողմից նրանց ստացագրեր են տրւում հաշուով, եւ հաշուով էլ պահանջւում են։ Ստացագրերի մի մասը տրուած է Կ. Կոմիտէի կնիքով, երբ գործը դեռ խառն էր եւ յատուկ գրքոյկներ չկային։ Վերջերումս նկատեցինք որ կոմիտէի կնիքով ստացականներ տալը անյարմար է, նախ որ արհեստակցական միութիւնները կարող են շատ հեշտութեամբ լեգալ հաստատութիւններ դառնալ եւ իբրեւ այդպիսին գործել, ուստի եւ նրանց ստացականները անյարմար է որ Կ. Կոմիտէի կնիքը կրեն, միւս կողմից կոմիտէի կնիքը, այդքան յաճախ գործածուելով, կը կորցնէր իր արժէքը։ Ուստի յարմար դատուեց, որ արհեստակցութիւնները ունենան իրենց կնիքը. իսկ մի մասն էլ ուղղակի թերթիկների վրայ հաւաքում էր ամսավճարները։ Գանձապահը յանձնում էր Կազմակերպութեան եւ մի ընդհանուր ստացական ստանալով, ցոյց էր տալիս բոլորին։ Արհեստակցութիւնների կնիքը ձուաձեւ է, մանիշակագոյն թանաքով վրան գրուած օրինակ՝ «Դաշնակցական կօշկակարների արհեստակցական միութեան վարչութիւն», առանց զինանիշի, եւ ոչ մի նմանութիւն չունի կուսակցութեան կնիքին հետ։ Անդամավճարները, արհեստակցական միութիւնների հաշիւները կենտրոնանում էին տեղական կոմիտէի մօտ, որ հրաժարուեց։ Այս 10.000 ռուբլու մեծ մասը տուել են միութիւնները եւ բանուորական խմբերը. խառն խմբերը թուով քիչ են։ Այս հաշիւների մէջ մտնում են միութիւնների մի մասի ամբողջ եկամուտը, իսկ մնացած մասի, օրինակ գործակատարների եկամուտի՝ մի մասը միայն։ Այսպիսով ընդհանուր դաշնակցական եկամուտը աւելի է քան այս ցոյց տուած հաշիւը. օրինակ՝ գործակատարները բանկում ունեն մօտ 700 ռուբլի։

Մուրատ հարցնում է, թէ իւրաքանչիւր բանուոր ո՞րքան դրամ է տալիս եւ պատասխան է ստանում՝ եկամտի 2%ը։

Ստեփանեան.— Արհեստակցական միութիւնների կնիքները արդեօք Բիւրոների գիտութեա՞մբ են շինուած, թէ ինքնագլուխ։

Թոփչեան.— Թէեւ ամբողջ աշխարհում այդպէս է, որ արհեստակցական միութիւնները իրենց կնիքները ունին, բայց մեզանում այդ դեռ չկար։ Վերջը երբ դրա կարիքը զգացուեց, մենք ոչ միայն կնիք ունենալու որոշում տալը տեղական կոմիտէին չթողինք, այլ նոյնիսկ Կեդր. Կոմիտէն իր իրաւասութեան սահմաններից վեր համարեց այդ խնդիրը լուծել, ուստի մենք խառն ժողով կազմեցինք Բիւրոյի հետ եւ այդ որոշումն այնտեղ տուինք։

Նախագահը.— Մեր կանոններով՝ կնիք պատրաստելու իրաւունքը պատկանում է միայն Արեւմտեան Բիւրոյին. մինչեւ անգամ Արեւմտեան Բիւրոն էլ այդ իրաւունքը չունի։ Կնիքների վրայ չէ գրուած «Դաշնակցութիւն» ինչպէս մեր պաշտօնական կնիքների մէջ, այլ «դաշնակցական եւն.». ուստի այդ իրաւունքը կարելի է տալ Արեւելեան Բիւրոյին։ Եթէ կնիքի մասին եղած հարցումները իրաւունքի խնդիրներ են յարուցանում, այն ժամանակ Դիւանը այս հարցը կը դնի առանձին։

Նախագահը համարում է հարցը սպառուած եւ առաջարկում է անցնել Մեծ Քաղաքի շրջանի գործունէութեան միւս կողմերին՝ պրոպագանդային եւ զինավարժութեան։

Զինավարժութեան խնդիր

Վարդան.— Ի՞նչ ձեւով էր կատարւում զինավարժութիւնը եւ ո՞վ էր ղեկավարում։

Սեպուհ.— Ի՞նչ արդիւնքներ էք ունեցել մինչեւ այժմ։

Միհրանեան.— Այդ զինավարժութիւնը ինքնապաշտպանութեա՞ն նպատակով էր, թէ այլ նպատակներով։

Թոփչեան.— Ինչպէս տեղեկագրում յիշուած էր, բանուորների մէջ լուրեր էին տարածւում, որ երբ նրանք արհեստակցական դառնան, այլեւս իրաւունք չունեն զինուոր դառնալու եւ մեզ շարունակ հարցնում էին, թէ ճշմարի՞տ է այդ բանը։ Այդ լուրերի առաջն առնելու համար, նաեւ որ[ովհետեւ] միլիցիան պէտք էր նախապատրաստել, մենք պարտաւորեցնում էինք, որ ամէն մարդ ինքը պիտի պարտաւորի իր տունը, ընտանիքը պաշտպանել եւ ոչ թէ յոյսը յատուկ զինուորների վրայ դնել. ուստի պարտաւոր է զէնքի վարժուիլ։ Կազմեցինք խմբեր, որոնց հետ թէ՛ բանաւոր եւ թէ գործնական կերպով պարապում էին։ Նրանց տրամադրութեան տակ հրացաններ էին դրուած, զբօսանքներ էին կատարում եւ վարժութիւններ անում։

Շահխաթունեան.— Լրացնում եմ ընկ. Թոփչեանի ասածը. գործարաններում շատ ցանկացողներ կային. կառավարական զօրքում ծառայած զինուորների ղեկավարութեամբ մասերի էին բաժանուել, մաս-մաս գնում էին մօտակայ գիւղերը փոխն ի փոխ եւ վարժւում։ Հենց Թիֆլիսի մէջ երկու մեծ սենեակ էր վարձուած, ուր նոյնպէս վարժութիւններ էին անում։

Մուրատ.— Ի՞նչ բան են այդ մարտական խմբերը, միլիցիա՞ թէ միայն բանուորների համար։

Թոփչեան.— Վարժութիւնները միայն կուսակցութեան անդամների համար չէին, այլ նաեւ ժողովրդի համար. իսկ մարտական խմբերի նպատակը այն էր, որ իսկական քաղաքական յեղափոխական ակտեր անելու համար չէ կարելի ամէն զինուորի ամէն գործի համար ղրկել. հարկաւոր էր ունենալ վարժ եւ վստահելի խմբակներ, որոնց կարելի լինէր յանձնել կարեւոր ակտերը իրագործելը. դրանք են մարտական խմբերը, որոնց թիւը պիտի քիչ լինէր. բայց սա դժուար եղաւ իրագործել։

Պրոպագանդա

Վարդան.— Արդեօք արհեստակցական միութիւններ կազմելիս բանուորներին միայն կովկասեան նախագի՞ծն էր բացատրւում թէ ծանօթացնում էիք նաեւ տաճկահայկական հարցի հետ։ Ասում էք որ բանուորները իրենց սրտին մօտ են համարում Թրքահայ դատը եւ ցանկանում են, որ Դաշնակցութիւնը երկուսն էլ միասին տանի։ Բայց արդեօք, բանուորները որի՞ն են առաւելութիւն տալիս։

Վռամեան.— Ցանկալի էր մի քիչ աւելի տեղեկութիւններ Թիֆլիսի կոմիտէի հրաժարականի եւ երիտասարդական շարժման մասին։

Զարդարեան.— Դպրոցական խնդիրներին միջամտելը ի՞նչ օգուտ կամ վնաս տուեց Կազմակերպութեանը։

Զօփուրեան.— Արդեօք մարմինները կոնտրոլ ունեցե՞լ են պրոպագանդայի վերաբերմամբ, որ սա մի ուղղութեամբ տարուի, թէ՛ քաղաքում եւ թէ գիւղերում։

Մուրատ.— Ասում էք որ 30 պրոպագանդիստ սովորում էին եւ պատրաստւում. արդեօք իւրաքանչիւրին ի՞նչ ռոճիկ է տրուել եւ քանի՞ պրոպագանդիստ էք ունեցել։

Վահագն.— Բողոքող երիտասարդները ուսանողնե՞ր են թէ այդ պատրաստուած պրոպագանդիստներից էլ կան։

Զօփուրեան.— Խնդրում եմ նաեւ դասընթացքի մասին տեղեկութիւններ տալ։

Անդրանիկ.— Այդ մօտ 30 պրոպագանդիստները, որ զանազան տեղեր իրար յաջորդում են, ո՞վ է դրանց խօսածին ուղղութիւն տալիս եւ ի՞նչ հիման վրայ։

Տաճատ.— Նոյն հարցերը ես ուզում էի դնել նաեւ գիւղերի վերաբերմամբ։

Միհրանեան.— Նաեւ մամուլի պրոպագանդի մասին տեղեկութիւններ թող տրուին։

Մաշուր.— Այս երեք տարուան ընթացքում պրոպագանդան ի՞նչ շրջաններով է անցել. այդ մասին ցանկալի է, որ մի տեսութիւն տրուէր։

Թոփչեան.— Տաճկահայկական դատի համար արդէն տեղեկագրում ասուած էր, որ մինչեւ Ռուսաստանի յեղափոխական շարժումը սկսուելը՝ պրոպագանդայի մեծ մասը տաճկահայկական դատի շուրջ էր պտըտում։ Իսկ երբ սկսեց Ռուսաստանի յեղափոխական

չարժումը, մի քանի ամիս այլեւս տաճկահայկական դատի մասին չէր խօսւում, այլ ընթացիկ հրատապ խնդիրների մասին, իսկ տաճկահայկական դատի մասին՝ միջանկեալ կերպով: Իսկ վերջերս, նորից, այդ մասին լինում են դասախօսութիւններ, երբեմն մի քանի խմբեր միանում են եւ մարդ են հրաւիրում եւ խնդրում տաճկահայկական դատի մասին խօսել: Չկայ մի խումբ, որ չուզէ ջերմ կերպով աջակցել տաճկահայ դատին, բայց չկայ նաեւ մի խումբ, որ ուզենայ Թրքահայ դատին օգնել, առանց մասնակցելու կովկասեան գործունէութեան: Խառն խմբերի ներկայացուցիչների ժողովներում գալիս էին նաեւ Միհրանականները, որոնք ասում էին, որ մենք հակառակ չենք կովկասեան գործունէութեան, բայց թող այդ գործունէութիւնը ինքնապաշտպանութեան սահմաններից չանցնի. բայց ինքնապաշտպանութիւն նրանք հասկանում են միայն հայ-թրքական ընդհարումների մէջ. այն ինչ՝ առաջ, 1903ից, մեր ինքնապաշտպանութիւնը կռիւ էր կառավարութեան դէմ: Բայց երբ մենք նրանց բացատրում էինք խնդրի էութիւնը, նրանք համաձայնում էին, ասելով որ իրենց այլ կերպ են հասկացրել: Ընդհանուր ժողովի որոշումների մասին կովկասեան գործունէութեան վերաբերմամբ՝ մեր մասսան գաղափար չէ ունեցել: Այդ որոշումի արձանագրութիւնները յետոյ են հրապարակ եկել. և մասամբ այդ է պատճառը Նախագծի վերաբերմամբ եղած շփոթութեան: Տեղական կոմիտէի հրաժարումը եղել է այն պատճառով, որ սա իւր մեծամասնութեամբ անջատման կողմնակից էր եւ ուզում էր այդ մասին պրոպագանդ անել նաեւ խմբերում:

Նախագահ.— Այս հարցը վերցւում է մէջտեղից:

Թոփչեան.— (շարունակելով) Ընդհանուր ժողովի մասին վաղուց արդէն խօսւում էր եւ հարցերը պէտք շրջաններում քննուէին: Ընկերներից մի քանիսը այն կարծիքին էին, որ զանազան դիտումներով, Դաշնակցութիւնը պէտք բաժանուի երկուսի: Առաջարկ եղաւ, որ այդ մասին խօսուի նաեւ մասսաներում: Ի հարկէ տեղական մարմինը պէտք ղեկավարուէր Դաշնակցութեան Ծրագրով, որը բաժանման հարց չունէր իւր մէջ, եւ հրաւիրուած պրոպագանդիստներն էլ դաշնակցականներ էին և պարտաւոր էին ղեկավարուել Ծրագրով. բաժանման խնդիրը մասսաների առաջ դնելու մասին տարբեր կարծիքներ յայտնուեցին. ի միջի այլոց, թէ կարելի՞ է արդեօք դաշնակցական լինելով բաժանման մասին խօսել: Մի շարք ժողովներում, Բիւրոյի եւ այլ ընկերների հետ միասին, մենք քննում էինք այդ խնդիրը: (Միջանկեալ ասեմ, որ պրոպագանդիստների ռոճիկների մասին զանազան առասպելներ են տարածուած. պրոպագանդիստների 9/10ը ձրի է կատարել իւր պաշտօնը, միայն երկու հոգի են եղել, որ ամսական 30–35 ռուբլի ապրուստի փող են ստացել): Տեղական մարմինը ուզում էր, որ ազատութիւն տրուի բաժանման մասին խօսելու: Երկար վիճաբանութիւններից յետոյ, որոշուեց որ երիտասարդները բաժանման մասին կարող են խօսել մասսաների առաջ, միայն այն պայմանով, որ հակառակ կարծիքի ներկայացուցիչներ եւս ներկայ լինել ժողովի ժամանակ. դրանով մարմինների միջի կոնֆլիկտը [բախում, անհամաձայնութիւն] վերացաւ եւ սկսուեցին այդ ուղղութեամբ ժողովներ. երբ մինը ժողովի էր գնում, իմաց էր տալիս նաեւ հակառակ կարծիքի ներկայացուցչին: Հետզհետէ այդպիսի ժողովները լայնացան, բանաձեւեր քուէարկուեցին եւ մեծամասնութեամբ ընդունւում էին ոչ-բաժանման մասին եղած բանաձեւերը. բաժանման կողմնակիցները չնչին թուով էին: Գաւառներում պրոպագանդիստների պակասութիւն է զգացուել միշտ. երբեմն ոմանք շրջիկի նման անցել են, մի քանի դասախօսութիւններ արել. իսկ գաւառներում տեղական մարմինները պրոպագանդիստների վրայ էին հսկում: Պրոպագանդիստների դասընթացքը առանց ծախսի է եղել, ձրիաբար, ընկերական սկզբունքով. ընկերները իրենց ազատ ժամերին դասախօսել են: Դասախօսութիւնները լայն ծրագրով էին տարւում, բայց մասնակցել են միայն Թիֆլիսի պրոպագանդիստները: Մեր տեղական պրոպագանդիստների գլխաւոր մասը այդ բովից անցել է: Պրոպագանդիստներ եղել են ուսանողներից, Ներսիսեան դպրոցի աւարտածներից: Պրոպագանդիստների դպրոցում առաջին տարին դասախօսել են երկու հոգի, — Խաժակը եւ ես. երկրորդ տարին՝ 4 հոգի — Սիմոնը, ես, Լիպարիտը եւ Տէր Յակոբեանը. իսկ այս տարի, երրորդ շրջանում՝ Միքայէլը, Խաժակը, ես, Սիմոնը, Համոն, Լ. Բաբայեանը: Այս տարի հնարաւոր չեղաւ ցանկալի չափով իրագործել, որովհետեւ պրոպագանդիստների մի մասը սպասում էին Ընդհանուր ժողովի որոշումներին եւ դասախօսների մի մասն էլ շրջանից հեռացած էին կամ զբաղուած: Այժմեան ունկնդիրներ են՝ Ներսիսեան դպրոցի Զ. եւ Ե. դասարանի աշակերտներից, գործակատարներից, բանուորներից եւ այլ գիտակից անհատներից: Այս ընտրողական պայքարում սրանք ղեկավարող դեր են կատարել:

Վռամեան յիշեցնում է իւր հարցը թէ պրոպագանդայի դպրոց անցածներիցն էլ կայի՞ն մարդիկ, որոնք հրաժարուել էին պրոպագանդա անելուց:

Թոփչեան.— Դրանցից կային 2–3 հոգի:

Մուրատ.— Պրոպագանդիստները ուղարկւում էին կենտրոնից. սկզբում նրանց մասին չէր կարելի ասել, թէ տաճկահայ դատը մոռանում էին: Բայց մի քանի շրջաններում նրանք սկսել էին խիստ խօսել, որ տաճկահայերը յեղափոխութիւն չեն ընդունում, ուզում են Թուրքերի հետ հաշտ ապրել: Ապա երբ նրանք մտնում էին կազմակերպուած խմբերի մէջ, ասում էին, որ

Երկրի հետ գործ չունենք: Էնֆիաջեանի, Բողարջեանի, Ադելխանովի եւ ....(5) գործարանից եկել էին եւ լալով գանգատւում, որ իրենց չեն խօսում Երկրի մասին:

Թոփչեան.— Դրանք բոլորը թիւրիմացութիւններ են: Ճիշդ է, պրոպագանդիստները ասում էին, որ բաժանուի, բայց այդպիսի կոպիտ պատասխան չեն տուած լինել: Երեւի ընթացիկ խնդիրների մասին դասախօսելիս, հարցում արած կը լինին Թուրքիայի մասին եւ պրոպագանդիստը պատասխանած կը լինի, որ այժմ այդ խնդրի մասին չենք խօսում:

Մաշուր.— Իւր տուած հարցին բաւարարութիւն ստացած չլինելով, ինքն է սկսում բացատրել իւր միտքը եւ պրոպագանդան բաժանում է երեք շրջանի, ա) 1904ից անմիջապէս յետոյ՝ երբ պրոպագանդը ուղղուած էր կազմակերպելու [ազգային ?] հարցի կողմը, սոցիալիստական մասը տեղ չէր բռնում. երկրորդ շրջանը՝ յեղափոխութեան ժամանակ, երբ խօսւում էր կառավարութեան մասին եւ յեղափոխական ակտերի շուրջը. երրորդ շրջանը՝ 1905ից, երբ սկսում է սոցիալիստական պրոպագանդը եւ զանազան հոսանքների յառաջացումը:

Թոփչեան.— Մեզ մի անգամ լուր տուին, թէ Միհրանը գնացել է Ադելխանովի գործարանը եւ այնտեղ բանուորների առաջ խօսել է, թէ մի՞թէ դուք մեր արիւնոտ երկրի դատը ուզում էք մոռանալ, եւն.: Եւ ամբողջ գործարանը իբր թէ միհրանական է դարձել: Մենք գնացինք գործարան, բացատրեցինք խնդրի էութիւնը: Ոմանք, միհրանականներից, այժմ մեր արհեստակցական միութիւնների անդամ են դարձել եւ անձամբ համոզւում են, որ դրանք այնպիսի հրէշաւոր բաներ չեն, ինչպէս նրանց նկարագրել են:

Նախագահը փակում է հարցերի ցանկը եւ յայտարարում է 5 րոպէ ընդմիջում:

Նախագահը խօսք է տալիս Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի ուսանողութիւնների պատգամաւորներին, որոնք կարդում են իրենց տեղեկագրերը: Ռուսաստանի ուսանողութեան պատգամաւորը, Շահխաթունեան, իւր տեղեկագրի երկրորդ կէսը բերանացի է անում. իսկ Եւրոպայի դաշնակցական հայ ուսանողութեան պատգամաւոր Իսահակեանը՝ իւր տեղեկագրի մի մասը: Ժողովը պարտաւորացնում է նրանց, իրենց տեղեկագրերը լրացնել եւ գրաւոր տալ: Նրանք խօսք են տալիս:

Հարցումները նախ տրւում են Ռուսաստանի դաշնակցական ուսանողութեան պատգամաւորին:

Վահագն.— Կարմիր Խաչը քանի՞ տարի է գոյութիւն ունի, ո՞րքան է եղել նրա մուտքը եւ ի՞նչ գործ է կատարել: Ո՞րչափ է դաշնակցական ուսանողութեան թիւը, դրամական մուտքն ու ելքը մօտաւորապէս: Պրոպագանդը ի՞նչ նիւթերի մասին է եղել. ուսանողութիւնը ուժեր տուե՞լ է, որոնք տրամադրելի լինէին կազմակերպութեան մէջ գործելու, կամ Երկիր գնալու:

Չելալեան.— Ասում էք որ Զիֆոնին աջակցել էք. ի՞նչ չափով է եղել այդ աջակցութիւնը: Ի՞նչ բանի համար է դաշնակցական զինուորական խմբակը Մոսկուայում:

Զարդարեան.— Եթէ ներկայացուցչական ժողովը յանգի Մոսկուայի ռեզոլուցիայի [բանաձեւին] հակառակ որոշման, ի՞նչ է մտածում անել ուսանողութիւնը:

Բարսեղեան.— Ի՞նչ յարաբերութիւնների մէջ էք այլ կուսակցութիւնների հետ. ի՞նչ դասախօսութիւններ են տրուել Դաշնակցութեան վերաբերմամբ. Վորոնէժում գտնուած հայերը ի՞նչ տարրերից են: Նաեւ Կարմիր Խաչի մասին տեղեկութիւն տուէք:

Վռամեան.— Ռուսաստանի ուսանողութիւնը ի՞նչ ուժեր է տուել Դաշնակցութեան եւ քանի՞ տոկոս մօտաւորապէս, արդեօք ուսանող գործիչները միայն ամա՞ռն են զբաղուել դաշնակցական գործերով, թէ մընայուն են եղել:

Շահխաթունեան.— Կարմիր Խաչը, որքան ծանօթ եմ, 2½ տարի է, որ կազմուած է. նա կազմուած է երկու տեսակ տարրերից, երիտասարդներից եւ բաւական դիրքով տիկիններից, որոնք ուզում են իրենց ղեկավարութեան տակ դնել այդ գործը եւ վիճում են երիտասարդների մասին, թէ նրանք հիւրե՞ր պէտք է լինեն Կարմիր Խաչի մէջ, թէ հաւասար ձայն պէտք է ունենան: Տիկինները չեն ուզում կոմիտէի հետ յարաբերութիւն ունենալ, նրանց մէջ նոյն տրամադրութիւնն է տիրում, ինչ որ գաղութի մէջ առհասարակ: Աւելի լաւ կը լինէր՝ Կարմիր Խաչը տիկիններից կազմուած լինէր: Հայ ուսանողների թիւը շատ է, մօտ 800, գուցէ եւ աւելի: Մինչեւ այս տարի, եղած ուսանողութեան խոշոր տոկոսը դաշնակցական էր, սա իմացւում էր ժողովներից, ուր եկած ուսանողների մեծ մասը դաշնակցական էր: Ամբողջ Ռուսաստանում կը լինի մօտաւորապէս 150 հոգի դաշնակցական ուսանողներ, աւելացրած վրան մի 50 հոգի Օտեսայից: Այս տարի ուսանողութիւնը բոլորովին մուտք չէ ունեցել, որովհետեւ համալսարանը փակ է եղել եւ ուսանողութեան եկամտի գլխաւոր աղբիւրը, հայկական երեկոյթը, չէ տրուել: Պրոպագանդայի բովանդակութիւնը եղել է դասախօսութիւններ Դաշնակցութեան եւ Սոց.-դեմոկրատիայի մասին, հրապարակային ժողովներում, ուր եկել են նաեւ այլ կուսակցութիւնների ուսանողներ, երբ վիճաբանութիւնների նիւթը եղել է ծրագրային հարցի շուրջը: Այս տարի սոց.-դեմոկրատները վճռել են մի շարք դասախօսութիւններ [տալ] սիստեմատիկ կերպով, մեր դէմ, ռուսերէն լեզուով, որին հրաւիր-

ւում էին նաեւ ռուս սոց.-դեմոկրատ ուսանողներ։ Մենք էլ տանում էինք մեզ հետ մեր ռուս ընկեր ուսանողներին, որոնք մեր կողմն էին պաշտպանում իբրեւ սոցիալ-ռեւոլուցիոնէրներ [ընկերվարական յեղափոխականներ]։

Անդրանիկ.— 1904–5–6 *թուերի մասին տեղեկագրի մէջ ոչ մի հաշուեցուցակ չկայ։ (Ասւում է, որ դրանց հաշիւը կը տայ Արեւելեան Բիւրօն)։ Արդեօք ուսանողութիւնը ուժեր տուե՞լ է Կուսակցութեան։*

Շահխաթունեան.— *Այդ հարցը ինձ համար պարզ չէ, շատերը աւարտել են եւ այժմ իբրեւ դաշնակցական գործում են, արդեօք սրա՞նց պէտք է ուսանողութեան տուած ուժեր համարել։* 1904 *թուի համագումարից յետոյ շատ ուսանողներ գնացել են Կովկաս, ուր ամառները գործում էին։ Զիֆոնին մեր տուած օգնութիւնը եղել է մի քանի անգամ։ Մոսկուայի զինուած խմբակը ի հարկէ հայ-թրքական ընդհարումների համար չէ եղել. նա կարող էր միայն ծառայել յեղափոխութեան (Մոսկուայի)։ Հոկտեմբերեան մանիֆեստից յետոյ, մի չարք խուլիգանական ջարդեր եղան, դրա համար զինւում էինք, որ այդ ջարդերի դէմ զինուած ուժ ներկայացնէինք. բայց չյաջողուեց խմբակը կազմելը։ Դա պիտի լինէր մի անկախ խմբակ եւ գործէր ըստ ցանկութեան։ Վորոնէժում մեծ եւ մանր վաճառականներ են եւ մօտ են Դաշնակցութեան։ Թէ ի՞նչ կ'անի ուսանողութիւնը Ընդհանուր Ժողովից յետոյ, դա կախուած է Ընդհանուր Ժողովի վճիռներից։ Նոյն հարցը կարելի է տալ եւ Թոփչեանի ռեզոլուցիայի [բանաձեւի] առիթով, թէ ի՞նչ կ'անի Թիֆլիսը, երբ Ընդհանուր Ժողովը այնպէս չվճռի։ Մեր յարաբերութիւնները այլ կուսակցութիւնների հետ՝ մենք այնտեղ իբրեւ կուսակցութիւն շատ քիչ դէպքերում ենք դուրս եկել. օրինակ Բաումանի թաղման ժամանակ, եւ այլ յարաբերութիւններ եղել են միայն զինական խնդրի համար։ Սոց.-դեմոկրատները, օրինակ, մեզ առաջարկէին գնել* 30 *մոսին, եւն.։ Ուսանողական կուսակցութիւնները մարմիններ չունեն, այլ ունեն համալսարանական ֆրակցիաներ։*

Մուրատ *հարցնում է թէ արդեօք Ռուսաստանի ուսանողութի՞ւնն էլ արտասահմանեանի նման ֆեդերատիւ [դաշնակցային] կապը իբրեւ ժամանակաւոր միջոց է ընդունում, որպէսզի ապագայում աւելի լաւ բաժանեն, գտնելով որ այժմ բաժանելը վնասակար է։ Պատասխան է ստանում, որ այդպէս մտածող մի հոգի կար այստեղ։*

Զելալեան.— *Դաշնակցական ուսանողութիւնը միւս մարմինների հետ, պարտքի եւ իրաւունքի ի՞նչ աստիճաններով եւ ի՞նչպէս է կապուած։*

Նախագահ.— *Ուսանողութիւնը կոմիտէական կազմակերպութիւն չէ։ Եւրոպայի եւ Ռուսաստանի ուսանողութիւններին ձայն է տրուած, որպէսզի մեր մտաւորական երիտասարդութիւնը կապուի Կազմակերպութեան հետ։*

Զուրեան.— *Ես կարող եմ տեղեկութիւններ հաղորդել մասնաւորապէս Պետերբուրգի ուսանողութեան մասին։ Անցեալ տարի Պետերբուրգում ուսանողական ժողովներ էին լինում, ուր հաւաքւում էին սոց.-դեմոկրատ եւ դաշնակցական ուսանողներ։ Այնտեղ նկատելի էր որ բոլոր զարգացած ուսանողները սոց.-դեմոկրատներ էին. իսկ ով որ զարգացում չունէր եւ միայն սրտով էր խօսում՝ դաշնակցական էր։ Այնտեղ կային մօտ* 130 *ուսանող, նրանցից միայն* 20*ը դաշնակցական էին, իսկ մնացած ուսանողներն ու ուսանողուհիները բոլորը սոց.-դեմոկրատ էին եւ խիստ հակառակորդներ էին Դաշնակցութեան։ Այս տարի միայն կարծեմ մէկն է մնացել դաշնակցական։ Կան մօտ* 30 *հոգի, որոնք խիստ պահանջում են, որ բաժանում լինի։ Դրանց մէջ չկան շատ տատանուող երիտասարդներ, ուստի հաւանական է, որ մեծ մասը դուրս կը գայ Դաշնակցութիւնից եւ կը մտնի այլ կուսակցութիւնների մէջ։*

Մինասեան.— *Այդ ուսանողները ուզում են միայն Ռուսաստանի՞ չարժմամբ զբաղուել եւ բոլորովին ուրանո՞ւմ են Երկրի դատը։*

Զուրեան.— *Սոց.-դեմոկրատներն արդէն հակազգային են, իսկ դաշնակցականները շատ համակրում են ազգային դատին։ Բայց որովհետեւ Դաշնակցութիւնը զբաղւում է նաեւ թրքահայկական դատով, նրանք կարծում են, որ նա չէ կարող ազատուել այն տարրերից, որոնք ոչ-սոցիալիստներ են։ Բայց ես կարծում եմ, որ եթէ Նախագիծը գործադրուի կեանքում, նրանք դուրս չեն գալ այլ կը մնան։*

Սրանով վերջանում են Ռուսաստանի դաշնակցական ուսանողութեան մասին եղած վիճաբանութիւնները։

Նախագահը, *յայտնելով որ ընտրուած նախագահներից միայն երկուսն են ներկայ եւ նրանք էլ շատ են ծանրաբեռնուած գործերով, առաջարկում է մի նախագահ էլ ընտրել։*

Ժողովը միաձայն ընտրեց ընկ. Թոփչեանին։ Նիստը փակուեց ժամը 6ին։

33ՐԴ ՆԻՍՏ (14 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։
Բացակայ է Սաֆօ։

«Եւրոպայի հայ ուսանողութեան» շուրջը (*շարունակութիւն*)

Մուրատ.— *Ուսանողների մեծամասնութիւնը՝ երկու դատերի միացման սկզբունքի կողմնակից է, բայց ինչպէս երեւում է մի յետին նպատակով՝ որոշ ժամանակից յետոյ անջատուելու եւ մասսաներին իրենց կողմը քաշելու։ Իրօք գոյութիւն ունի՞ մի այդպիսի նպատակ։*

Վալադեան.— *Այն կարծիքը, թէ դաշնակցական ուսանողները մտաւոր զարգացման մէջ յետ են մնացել կուսակցութեան անփոյթ վերաբերմունքի հետեւանքով դէպի տեսական հարցերը՝ ճիշդ չէ. որովհետեւ ոչ միայն դաշնակցականները, այլ բոլոր միւս ուսանողներն անպատրաստ են. բոլորն էլ մի առանձին աշխատասիրութիւն չեն ցոյց տալիս, առնուազն Գերմանիայում։*

Ստեփանեան.— *Ո՞րքան տաճկահայ ուսանող ունիք. նրանք հետաքրքրւո՞ւմ են մեր գործով։ Այս հարցը ես տալիս եմ մանաւանդ այն տեսակէտով, որ ինձ հրահանգ է տրուած՝ տաճկահայ ընկերներին առաւելութիւնը տալու։ Ապա ուսանողական ինչ որ օրգան էր սկսուել հրատարակուել Պարիզում, որի մասին սակայն ուսանողութեան ներկայացուցիչը տեղեկութիւն անգամ չի ունեցել։*

Զուրեան.— *Ուսումն աւարտելուց յետոյ, տաճկահայ ուսանողները մտնո՞ւմ են արդեօք Երկիր։*

Խահակեան (*գրաւոր*).— *Երէկ Ստեփանեանը հարցնում էր Եւրոպայի դաշնակցական ուսանողների թուի մասին։ Դժբախտաբար այդ հարցին ճիշդ պատասխան տալ չեմ կարող, մօտաւորապէս* 90*ի չափ դաշնակցական ուսանողներ կը լինին որոնց մօտ* 70*ը պատգամաւորի ընտրութեանը մասնակցել են։ Հարցնում են տաճկահայ ուսանողութեան հասարակական ֆիզիոնոմիայի [դիմագծութեան] մասին. պէտք է ասեմ՝ դա շատ էլ մխիթարական չէ։ Ընդհանրապէս նկատելի է որ տաճկահայ ուսանողութիւնը ինէրտ [անգործօն] է դէպի հասարակական եւ մասնաւորապէս մեր յեղափոխական հարցերը։ Գերմանիայում տաճկահայ ուսանողներ շատ քիչ կան, նրանք մեծ մասամբ գտնւում են Ֆրանսիայում եւ զգալապէս խտացած են Պարիզում։ Վերջիններիս մասին Ժնեւի ուսանողութիւնը շատ անմխիթարական տպաւորութիւն ունէր. ինձ ասացին, որ պատգամաւորի ընտրութեան համար գոնէ անհնար է եղել նրանց համախմբել, այնքան նրանք իրար հետ գժտուած եւ իրենց անձնական գործերով կլանուած են։ Ստեփանեան հարցնում է Պարիզում հրատարակուած ինչ որ թերթի մասին, որ կրում էր իւր ճակատին՝ «Օրգան դաշնակցական ուսանողութեան» խօսքերը։ Այդ թերթի մասին խօսելու պաշտօնական հրահանգ չունեմ. սակայն անձնապէս այսքանը կ'ասեմ, որ այդ թերթի վարչութիւնը ինձ եւս դիմել էր թերթին աշխատակցելու. բայց թերթում այնքան վայրիվերոյ մտքեր կային սոցիալիզմի հասցէին, որ ես այնտեղ աշխատակցելու առաջարկը չէի կարող ընդունել։ Մուրատը հարցնում է.— Ճի՞շդ է որ կան ուսանողներ, որոնք ֆեդերատիւ կապը կուսակցութեան երկու մասերի մէջ իբրեւ մի հիմնական սկզբունք չեն նկատում, այլ դա համարում են իբրեւ ժամանակաւոր միջոց՝ շատ մասսա քարշ տալու իրենց յետեւից։ Այս բանը նա կատակով որակեց «խորամանկութիւն» բառով։ Սակայն այն ինչ որ ոմանց «խորամանկութիւն» է թւում՝ ուրիշներին և յատկապէս այդ ժամանակաւոր ֆեդերացիայի կողմնակիցներին կարող է թուալ եւ թւում է իբրեւ կուսակցական խելացիութիւն եւ յեղափոխական տակտ։ Հարցն այդպէս է. վերոյիշեալ տեսակէտի վրայ կանգնած մարդիկը համոզուած են որ տաճկահայ դատը եւ կովկասահայ Դաշնակցութիւնը միեւնոյն կուսակցութեան մէջ մնալ չեն կարող. այդ երկու հարցերը անհրաժեշտաբար պէտք է բաժանուեն իրարից։ Թէ ինչո՞ւ են նրանք այդ տեսակէտի վրայ կանգնած՝ սա այլ հարց է, որի մասին իւր հերթին կը խօսենք։ Բաժանման հարցը միանգամ ընդ միշտ ընդունելուց յետոյ՝ նրանց համար ամբողջ խնդիրը յանգում է հետեւեալ հարցին. ի՞նչպէս անել որ այդ բաժանումը խելացի կերպով, առանց անախորժութիւնների տեղի ունենայ. իսկ այդ խելացիութեան մաշտաբը [աստիճանաչափը] հետեւեալն է. պէտք է բաժանումը այնպէս առաջ տանել, որ մի կողմից՝ պառակտում եւ անախորժութիւն չծագի այդ երկու դատերի միջեւ. իսկ միւս կողմից՝ պառակտում չընկնի մեր կովկասեան կազմակերպուած մասսաների շարքերի մէջ։ Վերոյիշեալ տեսակէտի ներկայացուցիչները ասում են,— քանի որ բաժանումը անհրաժեշտ է, քանի որ ամենակարճ միջոցում հենց իրենք տաճկահայերը պէտք է պահանջեն այդ բաժանումը, տեսնելով որ մեր միութիւնը, ոչ միայն որեւէ օգուտ չէ տալիս, այլեւ վնասում է տաճկահայ դատին՝ ի՞նչ կարիք կայ հենց այժմ եւեթ կտրուկ ձեւով այդ հարցը դնել եւ ի զուր աղմուկ հանել։ Այսպէս ուրեմն նրանց ասածը հետեւեալն է.— սպասել մի առժամանակ մինչեւ երկու կողմի համար էլ կը պարզուի բաժանման անհրաժեշտութիւնը, որից յետոյ բաժանումը ինքն իրեն, առանց ցնցումների ու անախորժութիւնների, տեղի կ'ունենայ։ Ահա այս է նրանց տակտիկը, որը ոմանց խորամանկութիւն կարող է թուալ, իսկ ոմանց էլ թւում է իբրեւ կուսակցական խոհեմութիւն եւ յեղափոխական տակտ։ Երէկ ես ասացի, որ* 15 *տարի շարունակ մենք կարեւորութիւն չենք տուել մեր Ծրագրի, մեր հիմնական սկզբունքների ուսումնասիրութեանը. այնպիսի հիմնական սկզբունքներ մինչեւ անգամ, որոնց վրայ մենք միշտ կռթնել ենք ուրիշ կուսակցութիւնների հետ ընդհարուելիս. ինչպէս օրինակ՝ կազմակերպական ապակենտրոնացում եւ քաղաքական ֆեդերացիա, այսպիսի էական հարցերի գոնէ լուսաբանութեան հոգ չէ տարուած։ Կուսակցութեան ամբողջ կեանքը պտտել է շարունակ մի չարք գործնական ձեռնարկների շուրջը, որոնցով*

զբաղուել են միայն այն անհատները կամ մարմինները, որոնց յանձնուած է եղել այդ ձեռնարկների գործադրութիւնը։ Այս հանգամանքը, ասացի ես անցեալ անգամ, շատ վատ է անդրադարձել դաշնակցական ուսանողութեան վրայ։ Կուսակցութիւնը ուսանողութեան առաջ տեսական հարցեր չէ դրել եւ ոչ մի մղումն չէ տուել նրա մտաւոր գործունէութեանը եւ այդպիսով դաշնակցական ուսանողութիւնը ընկել է մի տեսակ մտաւոր ծուլութեան եւ անշարժութեան մէջ։ Այժմ ընկ. Վալադեանը գալիս է ասելու, որ դաշնակցական ուսանողութեան անպատրաստութեան պատճառը այն չէ, որ Դաշնակցութիւնը բարձի թողի է արել իւր տեսական հարցերը. այլ դրա պատճառը այն է որ առհասարակ հայ ուսանողութիւնը ծոյլ է, չէ աշխատում։ Սա իրողութեան լուսաբանութիւն չեղաւ. եթէ ի նկատի ենք ունենում այն հանգամանքը, որ սոցիալ–դեմոկրատ եւ սոցիալ–յեղափոխական կուսակցութեանց պատկանող ուսանողներից, դաշնակցական ուսանողները իրենց մտաւոր պատրաստութեամբ ցած են եղել կանգնած՝ մենք պէտք է ասենք թէ այդ ծուլութիւնը յատուկ է միայն դաշնակցական ուսանողներին. իսկ այդպիսի բան ասել մենք չենք կարող։ Միւս կողմից այն հանգամանքը, որ վերջին տարիներս, երբ մեր մէջ եւս սկսել են տեսական հարցեր արծարծուել՝ մեր դաշնակցական ուսանողները, հակառակ կուսակցութիւններից պատին սեղմուած, սթափուել եւ սկսել են կարդալ՝ այս հանգամանքը եւս գալիս է հաստատելու, որ մեր մինչեւ այժմու անպատրաստութեան պատճառը մեր ուսանողութեան ծուլութեան մէջ չպէտք է փնտռել, այլ մի ուրիշ տեղ։ Վերջացնելով խօսքս պարտք եմ համարում ասել, որ դաշնակցական մտքի քաոսային վիճակը այլեւս չէ կարող տանել ուսանողութիւնը. եւ եթէ Ընդհանուր Ժողովը վերջ չտուեց այս քաոսին, եթէ նա չմշակեց այնպիսի մի հաստատուն ծրագիր, որ կարողանայ բաւարարութիւն տալ ուսանողութեանը, նա վերջ ի վերջոյ կը հեռանայ կուսակցութիւնից։

Մալումեան.— *Թոյլ տուէք ինձ, թէ՛ իբրեւ նախկին ուսանողի եւ թէ իբրեւ «Եւրոպայի հայ ուսանողական միութեան» գործերին մօտիկից ծանօթ մի մարդու, մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդել այդ խնդրի մասին։ Նախ մի քանի թուեր. Եւրոպայում կան՝ 350–400 հայ ուսանող, — 100–130 Գերմանիայում, 100–120 Շվէյցարիայում, 8–10՝ Աւստրիայում։ Քանի՞սն են եղել սրանցից դաշնակցական։ «Միութեան» բոլոր համաժողովներին (Միւնխէն 1901ին, Ժընեւ 1902ին, Բերն՝ 1905ին) դաշնակցականները 80–90% են կազմել։ Այն հարցին թէ տաճկահայերն ի՞նչ տոկոս են կազմում — հաստատ թուերով շատ դժուար է պատասխանել։ Մօտաւոր տեղեկութիւնը այս է. Գերմանիայում՝ համարեա չկան. տաճկահայերը գլխաւորաբար Ֆրանսա են գնում. արդէն տասնեակ տարիներից ի վեր Ֆրանսիան իր գրականութեամբ, իր յեղափոխական անցեալ շարժումներով, միշտ աւելի է գրաւել Պոլսի հայ երիտասարդներին։ Նրանք այնտեղ գնում էին շատ վաղուց, մի քանիսը նոյնիսկ մասնակցել են 48ի յեղափոխութեանը։ Այսօր, սակայն, Պարիզում անգամ տաճկահայ ուսանողութիւնը հեռու է մնում յեղափոխական գործից, պատճառաբանելով, թէ ուսանողը չպէտք է զբաղուի քաղաքական հարցերով։ Նրանց հեռու մնալը մենք երկու կերպ ենք ուզում բացատրել. նախ՝ նրանք վախենում են սուլթանական կառավարութիւնից, եւ ապա՝ նրանք ընդհանրապէս ձգտում են իրենց համար մի ապահով վիճակ ստեղծել ուսումն աւարտելուց յետոյ։ Վախը նրանց մէջ այնքան մեծ է, որ նոյնիսկ ուսանողական համագումարներին քաշւում են ներկայանալ. եղել են դէպքեր, որ Ժընեւ գալով, նրանցից ոմանք խոյս են տալիս «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնից։ Բայց պէտք է աւելացնել, որ տաճկահայ այդ անյեղափոխական ուսանողները սկսում են կամաց կամաց մօտենալ մեր գործին. Պարիզում օրինակ անցեալ տարի կարելի եղաւ գործի շուրջը համախմբել այնտեղի տաճկահայերից մի մասը։ Դառնում եմ ընկ. Իսահակեանի արած այն յայտարարութիւնը՝ որ «եթէ մշակուելիք ծրագիրը չյարմարուեց ուսանողութեան աշխարհահայեացքին, նրանք կը հեռանան»։ Այսպիսի մի պահանջ դնել Ընդհ. Ժողովի առաջ՝ ես համարում եմ անհամեստութիւն։ Այո՛, ուսանողութիւնը կարող է ասել, որ իրենց ունեցած աշխարհահայեացքը՝ կ'ուզէին ծրագրի մէջ մտցուած տեսնել. բայց ոչ երբեք պայման դնել՝ «եթէ չընդունէք՝ կը բաժանուենք»։ Սա մի հայեցակէտ է, որին, համոզուած եմ, չի՛ համակերպի ուսանողութեան մեծագոյն մասը։ Համաձայն եմ Վալադեանի այն կարծիքի հետ, որ հայ ուսանողները Եւրոպայում ընդհանրապէս ծոյլ են։ Մտաւոր ծուլութիւնը մեր ուսանող երիտասարդութեան յատկանիշն է։ Այս փաստը չէ արգիլում ասել թէ՝ օրինակ Շվէյցարիայում, դաշնակցական ուսանողները աւելի պատրաստուած են եղել, քան հայ սոցիալ–դեմոկրատները. խօսքը, հարկաւ, բացառութիւնների մասին չէ։ Ստեփանեանը Պարիզում հրատարակուած թերթի մասին հարցում է անում. ես պարտաւորութիւն չեմ զգում, ոչ իբրեւ նախագահ, ոչ էլ իբրեւ Բիւրոյի անդամ, այդ մասին զեկուցում տալ։ Ընկ. Մինասեան կարող կը լինի այդ անել, որպէս այդ թերթի խմբագիր։*

Ռոստոմ.— *Ուսանողութեան հարցը պէտք է կապել ինտելիգենցիայի [մտաւորականութեան] դերի հետ։ Մեր յեղափոխական կեանքի սկզբնական շրջանում, երբ մղւում է մի ընդհանուր կռիւ, երբ դասակարգային խտրութիւններ աչքի չեն ընկնում եւ հասարակութեան բոլոր խաւերի ուշադրութիւնը կլանուած է գլխաւորապէս ընդհանուր թշնամու դէմ կռուելու խնդրով, այդպիսի պարագաներում ինտելիգենցիա կոչուած դասը իբրեւ ուրոյն մի հասարակական միութիւն, որոշ դեր ունի կատարելիք, կարող է ղեկավարող ոյժ հանդիսանալ։ Բայց ինտելիգենցիան, իբրեւ մի ամբողջական հասարակական միութիւն, կորցնում է հետզհետէ իր նշանակութիւնը այնչափով, ինչ չափով յեղափոխական գործը արմատանում է մասսաների մէջ, ինչ չափով կոնկրէտ [շօշափելի] արտայայտութիւն են ստանում դասակարգային խտրութիւնները։ Այդ է պատճառը, որ Եւրոպայում մենք չենք տեսնում այն ինտելիգենցիան, որը գոյութիւն ունի Ռուսաստանում։ Այնտեղ, այսպէս կոչուած, մտաւորականները մտնում են հասարակական գործունէութեան մէջ արդէն իբրեւ անհատներ։ Եւ որովհետեւ Ռուսաստանի եւ մասնաւորապէս Կովկասի կեանքը յեղաշրջման այդ ճանապարհի վրայ է, բնական է, որ ինտելիգենցիան էլ եւ նրա աչքը կոչուած ուսանողութիւնը՝ հետզհետէ կորցնէ իր հասարակական դիրքը եւ նշանակութիւնը։ Այս տեսակէտով եթէ նայենք տաճկահայ ուսանողութեան վրայ, մեզ համար կը պարզուի մասամբ այն հանգամանքը, որ նրանց ստուար մեծամասնութիւնը անտարբեր է կամ հակառակ յեղափոխական գործունէութեան։ Դասակարգային խտրութիւնները ծագել են այնտեղ շատ վաղուց, 60ական թուականներից սկսած, շնորհիւ Սահմանադրութեան։ Այնտեղ ունեւոր եւ աշխատաւոր — ռամկավար դասակարգերը աւելի որոշ կերպով են բաժնուած իրարից, եւ որովհետեւ արտասահման գնացող ուսանողները գրեթէ բացառապէս ունեւոր դասից են եւ այն էլ ծովեզերեայ քաղաքներից, մասնաւորապէս Պոլսից, որը իբրեւ մայրաքաղաք գտնւում է բացառիկ արտօնեալ դրութեան մէջ, պարզ է, որ նրանք իրենց սրտի մօտիկ չեն ընդունում աշխատաւորների դատը։ Իսկ եթէ վերցնենք հայկական նահանգներից, մենք չենք կարող ասել, որ նրանք բնաւ հետաքրքրութիւն չեն արտայայտում դէպի գործը։ Եթէ դրանց թիւը յեղափոխական կեանքի մէջ քիչ է, դրա պատճառը այն է, որ առհասարակ ուսանողներ բուն հայկական նահանգներից քիչ են։*

Շահխաթունեան.— *Ես համաձայն եմ Ռոստոմի այն մտքի հետ, որ ուսանողութիւնը այսօր կորցրել է իւր ինքնուրոյն դիրքը։ Հին կարծիք է, թէ ուսանողները համալսարան են գնում՝ իրենց Երկրի համար իբրեւ հասարակական գործիչներ պատրաստուելու նպատակով։ Այդպէս էր առաջ, բայց այսօր այլ բան է. երիտասարդութեան 90%ը բարձրագոյն կրթութիւն է ստանում՝ միայն եւ միմիայն անձնական շահի տեսակէտից։ Մենք չպէտք է ունենանք այլեւս՝ ուսանողական մի ջոկ հարց. կարող ենք խօսել միայն ինտելիգենցիայի մասին ընդհանրապէս։ Ընկ. Մալումեանի ասելով, դաշնակցական ուսանողները աւելի բարձր եղած են միւս կուսակցութիւններին պատկանող հայ ուսանողներից, բայց ես չեմ հասկանում, ո՞րն է եղել դաշնակցական ուսանողութեան համար դաշնակցական ուղղութիւնը, որին նրանք հետեւած լինէին։ Այստեղ ես յիշում եմ մի ընկերոջ հետեւեալ խօսքերը, թէ «սոցիալիզմը թէորիա [տեսութիւն] է, բայց ի՞նչ է դաշնակցականիզմը»։ Եւ որ իսկապէս գոյութիւն չէ ունեցել մի յատուկ «դաշնակցականիզմ»՝ այս կը հաստատի ինքը՝ Ընդհանուր Ժողովը։ — Զարմանալի է ընկ. Մալումեանի դժգոհութիւնը, ընկ. Իսահակեանի յայտարարութեան հանդէպ. մի՞թէ ինքը՝ ընկ. Մալումեանը՝ կը մնայ Դաշնակցութեան մէջ, եթէ Ժողովը նրա սկզբունքների հակառակ մի ծրագիր մշակի։ Եւ եթէ ուսանողութիւնը սկզբից հենց յայտարարում է, թէ այդպիսի դէպքում կը թողնէ կուսակցութիւնը, — սա ապացոյց է, որ ուսանողութիւնը լուրջ է վերաբերուել գործին։ Ռոստոմի ասելով, ռուս ուսանողութիւնը սկսել է թէորիաներով եւ կամաց–կամաց անցել է գործնականին. իսկ հայ ուսանողութիւնը՝ ընդհակառակն է անում։ Սխալ է, այո՛, ոչ մի կուսակցութիւն չէ կարող հրապարակ գալ՝ առանց տեսականի. հակառակ դէպքում կուսակցական գործը ստանում է բարեգործական ընկերութեան բնաւորութիւն։ Եւ իւրաքանչիւր կուսակցութիւն, նախ քան գործնականին դիմելը, պէտք է գիտական հիմունքներ հաստատի։*

Մինասեան.— *Իսահակեանի տեղեկութիւնները տաճկահայ ուսանողութեան մասին ճիշդ չեն. նա գաղափար չունի այդ ուսանողութեան մասին։ Պէտք է գիտնալ, որ մինչդեռ կովկասահայ ուսանողը նախ* մարդն *է պատրաստում, ապա միջնոլորտը ստեղծում. տաճկահայը ընդհակառակն, նախ միջնոլորտը, ապա մարդը։ Տաճկահայ ուսանողը աւելի զգոյշ է եւ շրջահայեաց, որովհետեւ ապրում է այլ պայմաններում քան կովկասահայը եւ այդ շրջահայեցութիւնը չպէտք է համարել վախկոտութիւն կամ կարիերիստութիւն։ Եթէ տաճկահայը բժշկութիւն է սովորում, սա այն պատճառով է որ ոչ միայն ինքը ուսանողը, այլեւ նրա ամբողջ ընտանիքն է շահագրգռուած, այդ մասնագիտութեամբ, որը իբրեւ ապրուստ հայթայթելու միջոց պէտք է ծառայի. տաճկահայ ուսանողը չէ կարող անմիջական մասնակցութիւն ցոյց տալ գործին, քանի որ նա ամէնուրեք շրջապատուած է լրտեսներով. երբ մի ուսանող Պոլիս է վերադառնում, տասնեակ վկայութիւններ են պահանջում նրանից, որ նա իսկապէս չէ զբաղուել յեղափոխութեամբ։ Բայց եւ այնպէս ուսանողութեան 60–70% հետաքրքրուած է մեր գործով։*

Վռամեան.— *Ես այն կարծիքին եմ, որ այստեղ պէտք է հրաւիրէինք ոչ թէ ուսանողութիւնը, այլ ինտելիգենցիան։ Ուսանող ասելով մենք հասկանում ենք այն, որ ուսանողները պէտք է դեռ ուսանին եւ ոչ թէ գան ու վճիռներ կայացնեն այստեղ։ Դաշնակցութեան փիլիսոփայութեան մասին խօսելիս հասկանալի է, որ*

տաճկահայ եւ ռուսահայ ուսանողների մէջ հասկացողութեան անդունդ կայ· որովհետեւ այդ երկուսի կազմուածքը տարբեր է· տաճկահայի գաղափարը կեանքի դառնութեան արդիւնքն է, իսկ ռուսահայինը՝ ոչ։ Յետոյ, դուք ի՞նչ իրաւունքով էք պահանջում, օրինակ Պարիզի տաճկահայ ուսանողութիւնից, որ սա գործի հայրենիքի համար· չէ՞ որ նա գլխաւորապէս հարուստներից է բաղկացած։ Երկրի նե՛րսը նայինք, այնտեղ է ուր ուսանողները գործում են· ես գիտեմ մի ուսանող, որ իւր ուսումը թողած, Բէյրութում ջորեպան էր դարձել ու զէնք փոխադրում· ապա պատրիարքի վրայ ատրճանակ պարպողը եւս մի ուսանող էր։ Պարիզը չպէտք է նոյնացնել Երկրին։

Զաւրեան·— Ես զարմանում եմ, որ ուսանողութեան մասին եղած խօսակցութիւնը այսպիսի օրիգինալ [ինքնատիպ] բնաւորութիւն ստացաւ։ Մէկ կողմից ուզում են արհամարհել ուսանողներին, որոնք դեռ չեն կազմակերպուած որպէս հասարակական ուժ, միւս կողմից՝ ընկ· Նախագահն օրինակ այնքան լաւատես է ուսանողութեան վերաբերմամբ, որ բնաւ չէ նկատել նրա մութ կողմերը։ Խօսելով ուսանողական համագումարների մասին ընկ· Մալումեան շեշտում է, որ դաշնակցականները աւելի պատրաստուած են եղել· բայց նա մերցնում է 1902–1905ի շրջանը, — մի ժամանակ, երբ Եւրոպայի հայ ուսանողութեան շարքերում զօրեղ շարժում կար յօգուտ Դաշնակցութեան։ Այդ այն ժամանակն էր, երբ Դաշնակցութիւնն ընդարձակ գործունէութիւն ունէր Կովկասում։ Երբ սակայն, այնուամենայնիւ, Ռուսաստանում նոր օրեր եկան, ուսանողութիւնը տեսաւ, որ Դաշնակցութիւնը չունի իտէալներ, աւելի ճիշդը, հիմքեր՝ ունեցած իտէալները բացատրելու։ Ես յիշեցնում եմ այն ուսանողական ժողովները, որ մենք ունեցել ենք Պետերբուրգում· այդտեղ մի կողմից՝ պատրաստուած մեծամասնութիւնը ոչ-դաշնակցական, միւս կողմից դաշնակցականների մի աննըշան խմբակ։ — Ուսանողութիւնը չպէտք է արհամարհել, քանի որ նա այն աղբիւրն է, որից մենք ստանում ենք մեր բոլոր մտաւոր ուժերը։ Ասել թէ «ուսանողութիւնից քիչ յեղափոխականներ են դուրս գալիս», սխալ կը լինի այն տեսակէտից, որ ուրիշ դասերն եւս խոշոր թուով յեղափոխականներ չեն տալիս։

Թոփչեան·— Իսահակեան, ուսանողների կողմից յայտարարում է, որ եթէ ժողովը չընդունի նրանց աշխարհահայեցողութիւնը՝ կը հեռանան· եւ այդ առթիւ իւր ցաւակցութիւնն է յայտնում։ Ես գալիս եմ սակայն ապացուցանելու, որ նրա ցաւակցութիւնը աւելորդ է։ Իւրաքանչիւր կուսակցութեան մէջ, մտաւոր ուժեր առաջ են գալիս ոչ թէ ուսանողութեան միջից, այլ հենց կեանքի միջից· եթէ մի կուսակցութիւն raison d'être [գոյութեան իմաստ] ունի, ուժեր միշտ էլ հրապարակ կը գան առանց ուսանողութեան· ուժերը մի՞թէ բոլորը համալսարանական պէտք է լինեն։ Մասսաների միջից շատ անգամ անհատներ են դուրս գալիս, որոնք աւելի առողջ միտք ունեն հասարակական խնդիրներ ըմբռնելու համար, քան շատ համալսարանականներ։ Մտաւորական ուժերը մեզանում, մեր կուսակցութեան միջին կրթութիւն ունեցողների շարքերից են դուրս գալիս։

Ռոստոմ·— Երբ մենք խօսում ենք տաճկահայ ուսանողների մասին, մեր ընկերները թասիբի խնդիրներ են հանում։ Ընկերների յառաջ բերած պատճառաբանութիւնները, թէ ինչո՞ւ տաճկահայ ուսանողները չեն հետաքրքրւում գործով, չհերքեցին իրականութիւնը· փաստը մնում է փաստ, որ տաճկահայ ուսանողութիւնը շատ քիչ է հետաքրքրւում յեղափոխութեամբ։

Շահխաթունեան·— Վռամեան ասում է թէ ուսանողը դեռ ուսանելու կարիք ունի։ Եթէ խօսքը կուսակցութեան սկզբունքների մասին է, այս դէպքում՝ ներկայ եղողներից շատերը կարիք ունին ուսանելու։ Ուսանողութիւնը դրել է հարց, որ Ընդհանուր ժողովը տայ իրեն մի որոշ ծրագիր· եւ նրանց այս քայլը, կրկնում եմ, շատ հասկանալի է։

Ջելալեան·— Ռոստոմը գտնում է, որ տաճկահայ ուսանողները քիչ են հետաքրքրւում յեղափոխական յեղափոխական գործով։ Դաշնակցութիւնից զատ կայ նաեւ այլ կուսակցութիւն, որի մէջ կան շատ ինտելիգենտ ուժեր· ասել է թէ տաճկահայ ինտելիգենցիան գործի շուրջն է հաւաքուած, թէեւ մենք նրանց յեղափոխական չենք համարում։

Սեպուհ·— Ուսանողութիւնը ուլտիմատումներ [վերջնագրեր] է դնում ժողովի առաջ։ Բայց արդեօք նա ծանօ՞թ է հայ իրականութեան հետ։

Իսահակեան·— Ոչ ոք չէ ասել մեզ, որ մենք կըտրական ուլտիմատում [վերջնագիր] դնենք, մենք միայն մեր ցանկութիւնն ենք յայտնում։ Մալումեանն ասում է, որ ուսանողութիւնն անշարժ է· զարմանալի է, որ այդ անշարժութիւնն աչքի է ընկնում ճիշդ այն ժամանակ, երբ Երկիրը տակնուվրայ է լինում։ Դաշնակցական ուսանողները, Մալումեանի ասելով, աւելի պատրաստուած են եղել քան սոցիալ-դեմոկրատ հայ ընկերները· այդ ճիշդ է երբ մենք գործ ունենք այնպիսի տափակ դեմոկրատների հետ, որոնք պնդում են, թէ տաճկահայ դատը բուրժուական գործ է· կամ երբ խօսքը վերաբերում է կովկասեան ինքնապաշտպանութեան խնդրին, այդտեղ նրանք իրօք յիմա՛ր դրութեան մէջ են ընկնում մեզ հետ վիճելիս· սակայն երբ հարցը վերաբերում է թէորիական [տեսական] խնդրի՝ իսկոյն երեւում է դաշնակցական ուսանողին անպատրաստութիւնը։ Ընկ· Ռոստոմ ասում է՝ ինտելիգենցիան հետզհետէ կորցնում է իւր յատուկ նշանակութիւնը· այդ ճիշդ է միայն այնտեղ, որտեղ երկիրը կուլտուրական բարձր աստիճանի վրայ է կանգնած, կեանքը

հակադիր զօրեղ հոսանքների է բաժանուած՝ դասակարգային կռուի պատճառով։ Մենք, սակայն դեռ ինտելիգենցիայի առանձին կարիքն ունենք։ Ես համաձայն եմ Վռամեանի հետ, — տաճկահայ ինտելիգենցիան [մտաւորականութիւնը] գործում է Երկրում· բայց իմ խօսքը Եւրոպայի ուսանողութեան մասին է, եւ ես դարձեալ կ'ասեմ, որ Եւրոպայում տաճկահայ ուսանողութիւնը իներտ [անգործօն] է դէպի հասարակական գործունէութիւնը։

Նիստը փակւում է։

34ՐԴ ՆԻՍՏ (14 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան։

Բացակայ են՝ Իշխան, Մուրատ, Աւ· Իսահակեան, Սաֆօ։

Ապառաժի պատգամաւոր Բարսեղեանը կարդում է շրջանի տեղեկագիրը, որի վերջանալուց յետոյ՝ նախագահը հարցումները բաժանում է խմբերի·—

ա·) Կազմակերպական· բ·) Հաշուական· գ·) Ընդհարումներին վերաբերեալ խնդիրներ· դ·) Պրոպագանդա եւ ե·) Տեռորական։

Թոփչեան·— Հետաքրքիր է թէ ո՞րքան է զուտ կազմակերպական բիւդճէն։

Ստեփանեան·— Արդեօք Ապառաժը իւր բիւդճէից Երկրին տուե՞լ է որեւէ բան, դրամով կամ զէնքով։

Բարսեղեան·— Զուտ կազմակերպական բիւդճէն չեմ կարող հանել այս հաշուից, դա կարող է հաշուական յանձնախումբը անել։ Այս երեք տարուայ ընթացքում անմիջականօրէն Երկրին փող չէ յատկացուել· 1904ին ուղարկուած է Բիւրոյին՝ 2000 ռուբլի։

Զոփուրեան·— Բարսեղեան տուաւ բաւական խոշոր թուեր զէնքի եւ ռազմամթերքի, որ գտնւում են ժողովուրդի ձեռքում· արդեօք բոլոր այդ զէնքերը կռուի համար պէտքակա՞ն են կամ դրանց ո՞ր մասը անպէտք է։

Վռամեան·— Ո՞րքան է կազմակերպութեան զէնքերի թիւը։

Զոփուրեան·— Մեր կողմերում շատ են խօսում, որ նոյնիսկ դաշնակցական զինուորները մասնակցել են թալաններին։ Արդեօք ճի՞շդ են սրանք եւ ո՞ր դէպքում։ Կռիւների ժամանակ եղած թալաններին ի՞նչ գործադրութիւն է տրուած։ Ի՞նչ տոկոս էին կազմում դրսեցի զինուորները եւ ի՞նչ տեղական կամաւորները։

Անդրանիկ·— Ի՞նչքան է կազմակերպական զէնքերի թիւը։ Կռիւների ժամանակ մեծաքանակ թալան է եղել ոչխարի եւ տաւարի· արդեօք այդ թալանը ժողովուրդի՞ն է բաժանուած, թէ կազմակերպական զինուորները իրենց են յատկացրել։ Վերադարձրած թալանները որո՞նն են եղել, հայերի՞նը թէ թուրքերինը։

Շահխաթունեան·— Ես էլ եմ դնում ընկ· Զոփուրեանի տուած հարցը· բացի այդ, թող ցոյց տրուի այն գիծը, որ տարւում է կազմակերպական գործերի եւ կողմնակի մարդկանց կամ ամբոխային գործողութիւնների մէջ, որ իմանանք, թէ ո՞ր գործի համար ո՞վ է պատասխանատու։

Սեպուհ·— Երկու տարի է, որ Դաշնակցութիւնը ղեկավարում էր կռիւները եւ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը։ Այժմ կուսակցութիւնը հեռանալով գործը թողել է ժողովուրդին։ Արդեօք, եթէ որեւէ դէպք պատահի, ժողովուրդը կարո՞ղ է ինքնուրոյն կերպով պաշտպանուել։

Վարդան (պատասխանում է այս հարցերին, իբրեւ գործին աւելի մօտիկից ծանօթ) — Ժողովրդի մօտ եղած զէնքերից, ինչպէս ես եմ հասկանում, եթէ լաւերը ընտրելու լինենք, կարելի է հարիւրից 30ը դէն գցել։ Բայց կան զէնքեր, որոնք թէեւ լաւերը չեն, բայց կարելի է գործածել եւ գործածողին վնաս չեն տալ· եւ եթէ դրանք էլ հաշուենք, անպէտքները կը լինեն 20–25%։ Զէնքերի քանակը՝ Զիւանշիրում կար մօտ 50–60 հրացան· բայց ծախուել են ժողովրդին, այժմ կը լինին 25ի չափ մոսիններ· Խաչէնում կայ մօտ 15–18 մոսին· Վարանդայում՝ 15 հատ· Դիզաքում, հաստատ չգիտեմ, գուցէ 12 հատ· Զանգեզուրում՝ 30–40 եւ գուցէ աւելի· քաղաքում կայ մօտաւորապէս 150, թէ՛ բերդան եւ թէ մոսին, իւրաքանչիւրից կէս առ կէս· մաուզեր ատրճանակ՝ գուցէ 20, հասարակ ատրճանակ՝ 20–30· իսկ քաղաքի ժողովրդի մօտ ամէն տեսակից միասին մօտ 300 հրացան, իսկ ատրճանակ շատ աւելի։ Գալով թալանի հարցին՝ քաղաքում 1905ին հրդեհի պատճառով հայկական մասը ենթարկուեց թալանի· երբ ժողովուրդը փախչում էր ամէն բան թողած, այն ժամանակ թալանում էին, ով ինչ կարող էր՝ տանում էր իւր հետ, ասելով թէ միեւնոյնն է, պիտի այրուի։ Թալանին մասնակցել է ամբողջ քաղաքը ե՛ւ քաղաքացի, ե՛ւ զինուոր ե՛ւ կամաւոր։ Մենք ուզեցինք թալանողներին պատժել, բայց տեսանք, որ ստիպուած ենք ամբողջ քաղաքը պատժել։ Թալանած ապրանքներից մեր հաւաքածի գումարը, մօտաւորապէս հասնում էր 150,000ի· այդ բոլորը հաւաքել ենք տեղեկութիւն ստանալով, լրտեսելով, խուզարկելով· մինչեւ անգամ գիւղերից գտել ենք թալանուած ապրանքից։ Ապա հաւաքել ենք ժողովուրդին եւ ստուգելով վկաների միջոցով, իւրաքանչիւրի ապրանքը տուել ենք իրեն։ Թալանը շատ մեծ էր, մեծ կորուստը չենք հաշւում։ 1905ին զինուորների թիւը քիչ էր· (ապա պատմում է համառօտակի կռուի ընթացքը եւ հայկական մասի այրուիլը՝ քամու պատճառով)։ Եթէ թուրքերը վախկոտ եւ թուլամորթ չլինէին, կարող էին շատ հեշտութեամբ ներս խուժել։ Իսկ

1906ին աւելի լաւ էր կազմակերպուած· դրսից եկած զինուորների թիւը շատ քիչ էր՝ 15–20· գաւառներից շատ մարդ կար, որոնց մի մասը աւելորդ էր։ Կռիւը յաջող է անցել· ոչ մի թալան չէ եղել· քաղաքացիք խաղաղ շարունակում էին իրենց առուտուրը, իսկ սահմանների վրայ շարունակւում էր կռիւը։ Ունէինք 120 ռոճիկաւոր կռուող· բոլոր կրակած փամփուշտների կէսը զուր տեղն է կրակուած եղել։ Միայն Դաշնակցութեան պահեստից 100·000ի չափ դուրս է եկել, չհաշուած ժողովրդի կրակածը։ Մի անգամ ընդ միշտ պէտք ասել, որ սպաննուած թուրքերի թիւը երբեք չէ կարելի ճշդութեամբ իմանալ։ Մեր կարծիքով, նրանց սպաննըւածների թիւը, այս կռւում, 100ից աւելի է· նրանք ասում են որ 30 է։ Մեզնից սպաննուած է 27 մարդ, ունենք 100ի չափ վիրաւորուածներ, մեծ մասամբ թեթեւ։ Մենք շատ աւելի բարեյաջող պայմաններում ենք կռուել, քան թուրքերը· մենք ունէինք մանր ու խոշոր թնդանօթներ, ռումբ, հրթիռ, լաւ հրացանաձիգներ։ Այս բոլորը աչքի առաջ ունենալով թուրք սպաննուածների թիւը շատ պէտք լինի։ Թուրք բժիշկ Մեհմանդարովը պատմում էր, որ սաստիկ յոգնած է վիրաւորներին նայելուց, նրա ասելով վիրաւորներ շատ կային։ Գաւառներում թալանը եղել է ամէն տեղ· յարձակւում էին թուրքական գիւղերի վրայ, այրում, ձեռին ընկածը սպաննում եւ ապրանքը թալանում։ Թալանի մի մասը սեփականացուել է, օրինակ ոչխարներ, ձիեր, դրուել են Կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ։ Կազմակերպութիւնը այդ բոլորը ծախել է ժողովուրդին, երբեմն շատ էժան· պատահել է, որ 50 կոպեկով ոչխար ենք ծախել։ Փողը յանձնուել է Կազմակերպութեան, որով զինուորներին ռոճիկ է տրուած, զէնք, ձի ենք գնել եւ առհասարակ ծախսել ենք ինքնապաշտպանութեան համար։ Այդ մուտքերը նշանակուած են հաշիւներում։ Թալաններին մասնակցել են ե՛ւ զինուորները եւ բոլորը։ Այն հարցը, թէ արդեօք ժողովուրդը ընդունա՞կ է ինքնիրեն պաշտպանելու առանց Կազմակերպութեան ղեկավարութեան՝ թւում է, թէ առանց ղեկավար մարդկանց ժողովուրդը հազիւ թէ կարողանայ ինքն իրեն պաշտպանել։ Մենք այդ ժողովուրդին բռնի ենք պաշտպանել· այժմ բողոքում են մեր արած բռնութիւնների դէմ· այո՛, բռնութիւններ եղել են, բայց յօգուտ այդ նոյն ժողովրդի։ Երբ հարկաւոր էր՝ դիրք դուրս չեն եկել, զէնք չեն գնել, ահա սրանց համար բռնութիւններ են եղել։ Շուշում բողոքողներին ես ասում էի· «Դուք ինչքան ուզում էք բողոքեցէք, բայց մենք ձեզ զոռով պէտք պաշտպանենք քանի վտանգ կայ»· իսկ երբ վտանգը անցաւ եւ խաղաղուեց, ամէն բան տուինք իրենց։

Անդրանիկ — Եթէ այժմ անսպասելի կերպով նորից հայ–թրքական ընդհարումները կրկնուին կամ, անհաւատալի կերպով, ստիպուի ժողովուրդը օրինակ վրացու դէմ կռուիլ կամ կառավարութեան դէմ, արդեօք ռազմական տեսակէտից այդ ժողովուրդը կարողութիւն ունի՞ կռուելու։

Վարդան — Ժողովուրդը վախենում է միայն կառավարութիւնից։ Բացի կառավարութիւնից ամէնքի դէմ էլ կարող է կռուել· նա կը կռուի նոյնիսկ կառավարութեան դէմ, եթէ թուրքերը չէզոք մնան եւ չմիանան կառավարութեան, շնորհիւ անառիկ դիրքերի յարմարութեան։

Անդրանիկ — Կառավարութեան ծառայած զինուորներից եւ սպաներից գտնուեցա՞ն այնպիսիները, որոնք կռիւների ժամանակ օգնէին իրենց մասնակցութեամբ։

Վարդան — Զինուորներ եղել են, բայց սպաներ մեր կողմում գոնէ ոչ մէկը չէ եղել։ Ապարանը իւր աշխարհագրական դիրքով, ամենաաննպաստ դրութեան մէջ է եղել կռուելու համար։ Միակ Ելախի ճանապարհը փակուած էր, եւ ժողովուրդը ստիպուած է եղել 5–6 օր ճանապարհ գնալ։ Պէտք ասեմ, որ մեր կողմերում պետական զինուորների եւ սպաների համակրանքը ընդհանրապէս մեր կողմն է եղել։

Սեպուհ — Խնդրում եմ տեղեկութիւններ տալ Թռուցիկ Գէորգի դէպքի մասին։

Վարդան — Այդտեղ մի թիւրիմացութիւն է տեղի ունեցել· Գէորգը իւր նախաձեռնութեամբ մի քանի զինուոր է ուղարկում, մեծ ճանապարհի վրայ պտտելու, որ տեսնեն թէ ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ։ Կարգադրըւած էր ամէն միջոց գործ դնել, որ խուսափին մեծ ճանապարհի վրայ ընդհարման առիթներ տալուց։ Գնացողները տեսնում են սայլապաններ իրենց սայլերով անցնելիս, դրանց բռնում եւ բերում են Գէորգի մօտ, որը մտածելով, որ եթէ դրանց բաց թողնեն, նրանք լուր կը տան դէպքի մասին եւ կը վտանգեն գիւղը, ուստի հրամայում է դրանց կոտորել։ Մեզ յայտնում են այդ մասին։ Դատարկ սայլերը առանց տէրերի, ուշադրութիւն են գրաւում եւ հետքը բռնելով գալիս են մինչեւ հայ գիւղը· կառավարութիւնը պահանջում է սայլապաններին, ռմբակոծում է գիւղը, ահագին տանջանքներ է տալիս մարդկանց եւ պահանջում է դիակները· բայց դիակները վաղուց անյայտացրած էին։ Ես գնացի գիւղ, բացատրութիւն պահանջեցի Գէորգից, զինաթափ արի զինուորներին եւ Գէորգին հեռացրի շրջանից։

Վռամեան — Ո՞րքան գիւղ է աւերուած հայերի ձեռքով եւ ո՞րքան թուրքերի· որքա՞ն է իւրաքանչիւր կողմի վնասը։

Վարդան — Աւերուած է 70–80 թուրք գիւղ, որոնցից ամենամեծը 800 տուն էր։ Եթէ ամբողջ Ապարանի շրջանը վերցնենք եւ մանր գիւղերն էլ հաշուենք, գուցէ աւերուած թուրք գիւղերի թիւը 90ից էլ աւելի լինի, մինչեւ թերեւս 100։ Դրանց մի մասը ամբողջապէս այրուած է· մի մասը կիսով չափ է այրուած· մի մասը բնակիչները փախել են եւ գիւղը թալանուել։ Բայց յետոյ համարեա բոլորը, շատ քիչ բացառութեամբ, վերադարձել են իրենց տեղերը եւ կրկին հաստատուել։ Չեն վերադարձել նրանք միայն, որոնք ոչինչ չեն ունեցել նորից հաստատուելու համար։ Նիւթական վնասի մասին հաստատ թուեր չեմ կարող ասել, բայց այսքանը գիտեմ, որ թուրքերի նիւթական վնասը անհամեմատ աւելի շատ է քան հայերինը· մարդկային զոհերի թիւը՝ նմանապէս թուրքերինը 3–4 անգամ աւելի է։ Հայկական գիւղերից վնասուած է 10–13 գիւղ։

Անդրանիկ — Այդ շրջանում ժողովրդի զանազան դասակարգերից, վաճառական, կալուածատէր, խանութպան եւ արհեստաւոր, իւրաքանչիւրը ո՞րքան դրամ է տուել ինքնապաշտպանութեան համար։

Արամ — Ես դրան կ՚աւելցնեմ, թէ ո՛ր դասակարգը ի՞նչպէս է տուել· բռնութիւն որի՞ վրայ է գործադրուած։

Վարդան — Բռնութիւն եղել է ունեւորների վրայ։ Դրամը տուել է ժողովուրդը ըստ կարողութեան։

Պրոպագանդա

Տաճատ — Տեղեկագրում ասուած էր, որ մարմինները ընտրուել են գիւղի ազդեցիկ մարդկանցից, այսինքն հարուստներից, աղաներից։ Իսկապէս ուզում եմ իմանալ, թէ պրոպագանդը ի՞նչպէս է եղել գիւղերում, երբ մարմինների անդամները ունեւոր մարդիկ էին։

Զոփուրեան — Ասուած էր, որ աշակերտութիւնը մի ժամանակ դաշնակցական է եղել եւ մեծ օժանդակութիւն է արել Կազմակերպութեան։ Ուզում եմ իմանալ, թէ ինչի՞ մէջ է արտայայտուել այդ օժանդակութիւնը։ Յիշուած գործարանները ո՞ւմ են պատկանում, քանի՞սը հայի եւ քանի՞սը թուրքի, եւ բանուորներից քանի՞սն են հայ եւ քանի՞սը թուրք։

Ասլան — Ինչո՞ւ է կոմիտէն Կարաբէգեանին պաշտօնական թուղթ դրել· ի՞նչպէս է բացատրում այն, որ դպրոցական հարցի շուրջը եղած պրոպագանդի համար կոմիտէն Կազմակերպութեան կնիքով թուղթ է գրում Կարաբէգեանին։

Շահխաթունեան — Եթէ Կարաբէգեանի պրոպագանդը անձնական է եղել մի դաշնակցականի դէմ, ինչո՞ւ էր կոմիտէն դրա համար պաշտօնական թուղթ գրում։

Բարսեղեան — Թէ այն տեղերում, ուր ենթակոմիտէն ազդեցիկ մարդկանցից է եղել կազմուած, պրոպագանդը ի՞նչ հետեւանքներ է ունեցել, դրա համար կոնկրէտ դէպքեր չեն եղել, որ արտայայտուէր։ Բէկերից մարմինների մէջ ոչ ոք չէ եղել։ Աշակերտները եղել են պրոպագանդիստներ, կռուողներ (ռէալական դպրոցի 6րդ դասարանը սոց.–դեմոկրատ է, 5րդի կէսը սոց.–դեմոկրատ, կէսը՝ դաշնակցական։ 4րդը դաշնակցական է։ Թեմական դպրոցը՝ դաշնակցական)։

Մաշուրեան յայտնում է որ գործարաններում 1500 չկազմակերպուած բանուոր կայ։

Շահխաթունեան — Տեղեկագրում ոչինչ ասուած չկայ կազմակերպական գործի համար· այնտեղ արհեստակցական միութիւններ կան, որոնց մասին չէ յիշուած։ Պրոպագանդիստների ի՞նչ քանակ եւ որակ կայ այնտեղ։ Արդեօք ընդհարումների ընթացքում կամ առաջ չէ՞ եղել որեւէ գործնական քայլ Կազմակերպութեան կողմից։

Զարդարեան — Սոց.–դեմոկրատները ո՞րքան կազմակերպուած մարդիկ ունին եւ մեզ հետ ի՞նչպէս են մրցում։

Բարսեղեան — Կան մի քանի սոց.–դեմոկրատներ, որոնք ոչ մի խումբ չունին։ 40 հոգի աշակերտներից ունին։ Գործարաններում չկան սոց.-դեմոկրատներ· իսկ գաւառներում ոչինչ չունին։ Հնչակեաններն էլ խումբ չունին· սրանք ունէին 40–50 գիւղ, որ անցել են մեր կողմը· Զանգեզուրում ունին մի երկու գիւղ։

Մաշուր — Դաշնակցութեան գործունէութեան հետեւա՞նքն է, որ սոց.–դեմոկրատները յաջողութիւն չունին։

Բարսեղեան — Արհեստակցական միութիւններ 2–3 ամիս է որ կազմուած են· գործնական քայլեր չեն արուած, որովհետեւ թուրք–հայկական ընդհարումները այդ չէին թոյլ տալիս· իսկ 1904ին արհեստակցական միութիւններ չեն եղել։

Տեռորական

Անդրանիկը յիշում է որ տեղեկագրում տուած 10–15 տեռորների մէջ կար մէկը, առանձին ուշադրութեան արժանի· — տեռորի է ենթարկուած մի մարդ իր կնոջ սպաննած լինելու պատճառով· կը խնդրէ այդ մասին բացատրութիւն։

Զոփուրեան հարցնում է թէ տեռորներից քանի՞սն է յայտարարուած։

Նախագահը յայտնում է, թէ ով որ տեռորների մասին հարցում ունի, թող ներկայացնէ տեռորական յանձնաժողովին, որը այդ խնդրի մասին մանրամասն զեկուցում է պատրաստում։

Նիստը փակուելուց առաջ նախագահը դիւանի կողմից առաջարկեց ընկեր Վարդանին, իբր Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմնի նախկին անդամի (12), տեսնուել Սիրականի եւ Սարհատի հետ (եկած Եգիպտոսից) եւ իմանալ թէ Սարհատը ի՞նչ միտքով է եկել եւ նրանց թղթերը ստանալով, զեկուցանել ժողովին։

35ՐԴ ՆԻՍՏ (15 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Թոփչեան։

Բացակայ են՝ Զօփուրեան, Մաշուր, Մինասեան, Մանուկ, Յոփօ, Զաւրեան։

Կարդացւում է 24րդ նիստի արձանագրութիւնը։ Վռամեան՝ այդ նիստին արտասանած պատասխանը գրի էր անցրել եւ յանձնել քարտուղարին, վերջինս խնդրանօք, արձանագրութեան մէջ անցնելու համար։

Մալումեան — *Ես դէմ չեմ որ իւրաքանչիւր ընկեր իր խօսքը գրաւոր տայ արձանագրութեան մէջ անցնելու. սակայն Վռամեան ի չարն է գործ դնում այդ իրաւունքը եւ քարտուղարին յանձնած իր գրաւոր ճառի մէջ, աւելցրել է խօսքեր, որոնք չկային իր բերանացի բացատրութեան մէջ։ Ես բողոքում եմ մի այդպիսի վարմունքի դէմ եւ խնդրում եմ այս նկատողութիւնը մտցնել արձանագրութեան մէջ։ Եւ որովհետեւ ես պնդում եմ իմ ներկայացրած փաստերի ճշգութեան վրայ, ստիպուած եմ այդ փաստերից մէկը, Քղիի կեղծ կնիքի խնդիրը ներկայացնել զատական յանձնաժողովին՝ քննելու համար։*

Վռամեան *բողոքում է։*

Խաժակեան — *Արձանագրութիւններն այդ կերպ կազմել չէ կարելի. իւրաքանչիւրը գնում է տուն եւ այնտեղ գրելով այն, ինչ որ ինքն է ուզում, բերում է եւ մտցնել տալիս արձանագրութեան մէջ։ Պէտք է գրել այն ինչ որ խօսուել է այստեղ, առանց աւելացնելու։*

Վռամեան — *Այո՛, չպէտք է աւելացնել. բայց քարտուղարներն իրենք են մեղաւոր, որ չեն կարողանում ժողովում խօսուածը լրիւ արձանագրել։*

Արամ *միանում է Խաժակի նկատողութեան։ — Ես առաջարկում եմ որ քարտուղարներին գրաւոր ոչինչ չտրուի այլեւս։*

Նախագահ — *Քարտուղարների աշխատանքը պէտք է որոշ չափով թեթեւացնել. խօսածը գրի անցնելը սովորական երեւոյթ է։*

Արամ — *Ո՛չ, չպէտք է գրել, որովհետեւ այդ իրաւունքը մենք չարաշահում ենք։*

Ռոստոմ — *Կան հարցեր որոնց վերաբերմամբ երկու կարծիք լինել չէ կարող. այդպիսի հարցերի վերաբերմամբ եղած ճառերը կարող են գրաւոր տրուել. իսկ աւելի փափուկ հարցերին հարկաւոր է զգուշութեամբ վերաբերուել։*

Բարսեղեան — *Վաղուց որոշուած է, որ խօսողները կարող են գրի անցկացնել իրենց ասածները — ըստ էութեան, ի հարկէ։*

Նախագահ — *Եթէ գրաւորները նոյն օրը չյանձնուին քարտուղարին, այն ժամանակ վերջինս է թողնւում արձանագրել ինչպէս ինքն է կարողացել։*

Ժողովը որոշում է նոյն օրը միայն գրաւոր ներկայացնել խօսածները եւ ճշգութեան համար պատասխանատու ճանաչել քարտուղարներին։

Ռոստոմ *կարդում է Արեւելեան Բիւրոյի տեղեկագրի մի կէտը.* հայ-թուրքական ընդհարումները։ *Սկըսւում են հարցերը։*

Վռամեան — *Ի՞նչ չափով տաճիկ կառավարութիւնը մասնակից է Հայ-Թուրքական ընդհարումներին եւ ի՞նչ ապացոյցներ կան մասնակցութեան փաստը հաստատելու համար։ Որքա՞ն լուրջ բնաւորութիւն է կրում Թուրքերի մէջ յայտնուած նոր հոսանքը. ի՞նչ չափով յոյս կարելի է դնել նրա վրայ։ Ի՞նչ դիրք բռնեց Դաշնակցութիւնը՝ Թիֆլիսի փետրուարեան Հայ-Թրքական համագումարի վերաբերմամբ։*

Գուսան — *Ռոստոմը ասում է թէ վրացիները ներգործուել են հայկական շարժումներից. ի՞նչպէս։*

Ստեփանեան — *Ինչո՞վ բացատրել, որ հայատեաց պաշտօնեաներից շատերը վրացի են եղել. օրինակ Նակաշիձէն, Տակայշուիլին, Ալալիանին, Միքելաձէն եւն։ Պանիսլամիզմի գաղափարը ի՞նչ չափով գոյութիւն է ունեցել Հայ-Թրքական ընդհարումների շրջանում։*

Խաժակեան — *Ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը, որպէս ռազմական ոյժ, վտանգաւոր էր համարւում կառավարութեան աչքին, աւելի քան միւս կուսակցութիւնները։ Ռոստոմի ասածների մէջ մի հակասութիւն կայ. նրա ասելով՝ կառավարութիւնը նախ փորձել է բէկերի ու հոգեւորականութեան միջոցով ստեղծել ընդհարումը, բայց յետոյ դիմել է Թուրք խուլիգանների աջակցութեան։ Չէ՞ որ, սակայն, Ռոստոմի ասելով, բէկերը բաւական ոյժ ունէին եւ կարող էին կառավարութեան ծրագիրն իրագործող հանդիսանալ։*

Անդրանիկ — *Թուրք ամբոխն ի՞նչ միջոցներով է զինուել։*

Վռամեան — *Ապարանի շրջանում քանդուած 60–70 Թուրք գիւղերից քանի՞սն են ռազմագիտական անհրաժեշտութիւնից ստիպուած քանդել։*

Ռոստոմ — *Տաճիկ կառավարութեան մասնակից լինելու մասին դժուար է մի ճիշդ բան ասել. շօշափելի փաստեր չկան։ Բայց կասկած չկայ, որ նա, տաճիկ կառավարութիւնը, այսպէս թէ այնպէս մասնակցութիւն ունեցել է։ Ցամենայն դէպս, զէնքի համար կազմուած խոշոր ֆոնտը ապացոյց է, որ մի կողմնակի ոյժ աջակցութիւն է անելիս եղել Թուրքերին. այդ ֆոնտը հազիւ թէ Թագիեւի փողերով միայն այնքան հարստանար. կարծում եմ Թագիեւն այդպիսի մեծ զոհաբերութիւն չէր անի։ Իսկ Թուրք ժողովուրդը՝ առհասարակ դժուար է փող տալիս, թէկուզ բռնութիւն բանեցուի վրան։ Համիսլամութեան մասին նոյնպէս, փաստացի խօսել դժուար է։*

Վռամեան — *Հապա այն փա՞ստը, որի մասին արձանագրուեց «Դրօշակ»ում, թէ տաճկական զօրքեր պատրաստ են եղել ներս խուժելու Կովկաս։*

Ռոստոմ — *Դա պրովոքացիա [գրգռութիւն] է եղել կառավարութեան կողմից՝ կատարուած մի քանի սպաների ձեռքով։*

Թոփչեան *այդ իրողութեան մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւն է տալիս, թէ՝ մենք ստացանք առաջին լուրը մի հայ սպայի միջոցով, որ սահմանագլխի վրայ են խմբւում տաճիկ զօրքեր, եւ ապա Կրիմ-Գիրէյ ինքը յայտնեց այդ մասին հայ պատգամաւորութեան թէ՝ «սարսափելի է, մենք ինքներս չգիտենք թէ ի՞նչ անենք, 20.000 զօրք է կանգնած սահմանագլխի վրայ»։ — Վերջը պարզուեց, որ ոչ միայն այդ ամէնը սուտ է եղել, այլ իմացուեց եւ ա՛յն, որ Կրիմ-Գիրէյն ինքը, իր մարդկանց միջոցով, պրոպագանդա է անելիս եղել Սուրմալուի քրդերի մէջ՝ հայերի դէմ շարժուելու։*

Ստեփանեան — *Սահմանագլխի վրայ զօրքերի կենտրոնացումը կապ չէ՞ ունեցել արդեօք այն հեռագրի հետ, որ Բագուի դէպքից յետոյ, Աղաեւն ուղարկել է Սուլթանին։*

Թոփչեան — *Հայ պատգամաւորները Թիֆլիսի Հայ-Թրքական համագումարում նկատեցին, որ Պոլսից Կովկաս են եկել տաճիկ պրոպագանդիստներ, որոնք Բագու, Բալախանի՝ հիմնում են մի այսպէս կոչուած «Համիսլամական կոմիտէ», որը կապ է հաստատում Պոլսում գոյութիւն ունեցող ինչ որ մարմնի հետ։ Աղաեւը չկարողացաւ հերքել այդ փաստը, այլ խոստովանեց, որ «այո՛, մենք կապ ունենք Պոլսի հետ, բայց մեր յարաբերութիւնները բնաւ քաղաքական բնաւորութիւն չեն կրում»։*

Մուրատ — *Ես չեմ կարող հաւատալ, որ տաճիկ կառավարութիւնը անմիջական դեր է խաղացել ընդհարումների ժամանակ. ինչո՞ւ առաջինը եւ միայն շիաները շարժուեցին, իսկ սիւննիները՝ ոչ։*

Ռոստոմ — *Որովհետեւ սիւննիները արդէն կազմակերպուել-պատրաստուել էին, հարկաւոր էր պատրաստել նաեւ շիաներին, եւ մինչ այդ՝ սիւննիները սպասողական դրութեան մէջն էին։ Սիւննիները կը շարժուէին միայն այն ժամանակ, երբ քաղաքական մեծ բարդութիւն ծագէր, ինչպէս պատերազմը Տաճկաստանի հետ, եւ նրանց շարժումը ուղղուած կը լինէր ընդհանրապէս քրիստոնեաների դէմ, որոնց մէջ աւելի նըւազ կը տուժէին գուցէ հայերը քան ռուսները եւ վրացիները։ Բացի այդ՝ կան եւ այլ հանգամանքներ. սիւննիները աւելի խորն են ատում ռուս կառավարութեան եւ այդ պատճառով դիւրութեամբ չեն ենթարկուի նրա պրովոկացիային [գրգռութիւններուն]։ Բացի այդ, սիւննիների մէջ չէ նկատւում բուրժուազիայի զարգացումը. այդ տեսակէտից նրանք չեն կարող մրցակից համարուել հայ վաճառականներին, արհեստաւորներին, մի հանգամանք, որ ինչպէս մենք ասել էինք մեր զեկուցման մէջ՝ դեր է խաղացել Հայ-Թրքական ընդհարումների ծաւալման մէջ։ — Փետրուարեան համագումարին մենք չմասնակցեցինք, քանի որ նա միայն եւ միայն՝ քօղի հարցը լուծելու նպատակով էր հրաւիրուել։ — Թուրք երիտասարդութեան մէջ յայտնըւած նոր հոսանքը՝ ուժեղ չէ։ Ձեմ կարծում, որ այդ նոր հոսանքը կատարած լինի Գօլօշչապովի տեռորը։ — Մեր շարժումը ներգործել է վրացիների վրայ այն տեսակէտից, որ սրանց մէջ գործող սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութիւնը գործին մասսայական բնաւորութիւն տուեց. մեզանից օրինակ առնելով էր նաեւ, որ նրանք գործադրեցին մանր տեռորների սկզբունքը. նոյնպէս եւ դատարանական սիստեմը։ Վրաց պաշտօնեաների շարքերում եղել են հայատեացներ, բայց եղել են նաեւ ոչ այդպիսիներ. ուստի չէ կարելի ասել, որ բոլոր վրացի պաշտօնեաները դէմ են եղել հայերին։ — Թուրք բէկերի շահերը թէեւ շաղկապուած են եղել կառավարութեան յղացած ծրագրի հետ, բայց չէին համարձակւում՝ իրենք առաջին հարուածը տալու. այդ արին խուլիգանական տարրերը։ Ինչո՞ւ միայն Դաշնակցութիւնն է վտանգաւոր եղել կառավարութեան համար. որովհետեւ վերջին մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում, լեհական վերջին ապստամբութիւնից (1863) յետոյ, ոչ մի հպատակ ժողովուրդ այնպէս ուժեղ կերպով չէ ըմբոստացել ռուս կառավարութեան դէմ, ինչպէս հայերը 1903ին. նոյնիսկ Ֆինլանդացիք, որոնք համեմատաբար նպաստաւոր պայմանների մէջ են ապրում, չեն կարողացել այդ քայլն անել։ Դաշնակցութեան յաջող տեռորները՝ խոր տպաւորութիւն թողին բոլորի վրայ։ Այդ տեսակէտից կառավարութիւնն ակնածել է Դաշնակցութիւնից։ Փոխարքայի կայացած մի զինուորական խորհրդի ժամանակ, զինուորականների մեծամասնութիւնը դէմ է եղել՝ Դաշնակցութեան դէմ կտրուկ միջոցների դիմելու ծրագրին, ասելով, թէ «Դաշնակցութիւնը Գուրիա չէ»։ Ընդհարումներից առաջ Թուրքերը շատ տեղերում լաւ չեն [էին ?] տրամադրուած դէպի հայերը. Բագւում՝ կալուածները գրաւելու առթիւ տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ՝ Թուրքերը հայերին փամփուշտներ են հասցրել։ Մանաւանդ Դաղստանցիք՝ լաւ յարաբերութիւնների մէջ են եղել Դաշնակցութեան հետ. նրանք խնդրել են մեր ծրագիրը (ռուսերէն)։ Դաղստանում մենք բաւական գործ ունենք կատարելու։*

Սեպուհ — *Արդեօք որոշ քաղաքականութիւնից դրդուած չէ՞ եղել, որ կառավարութիւնը չէ ուզեցել դպչել Դաշնակցութեանը։ Իմ կարծիքով՝ այո՛, քանի որ ռուս-տաճկական պատերազմի հաւանականութիւն կար, կառավարութիւնը զգոյշ է վերաբերուել Դաշնակցութեան [նկատմամբ], ապագայում նրանից օգտուելու հեռաւոր նպատակով։*

Ռոստոմ — *Ճիշդ է, կառավարութիւնը յոյս է ունեցել, որ պատերազմի դէպքում մենք նրա կողմը կ'անցնենք։ Գուրիացիների (աւտոնոմիստների) վերաբերմամբ, երկիւղ կար, որ նրանք կ'անցնեն տաճիկ կառավարութեան կողմը, քանի որ վերջինս ռազմամթերք է հասցնելիս եղել նրանց։*

Վերջում Ռոստոմն առաջարկում է՝ մի ընդհանուր գրաւոր զեկուցում կազմել տեղի ունեցած բոլոր կռիւների մասին եւ մի առանձին տեսութիւն ընդհարումների պատճառների մասին։

Ժողովը համաձայնութիւն է տալիս եւ այդ նպատակով մի յանձնախումբ է ընտրում, բաղկացած հինգ հոգուց, որոնք են՝ Մաշուր, Մուրատ, Ռոստոմ, Սաքօ, Վարդան:

Նիստը փակւում է ժամը 1ին:

36ՐԴ ՆԻՍՏ (16 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է՝ Թոփչեան:

Բացակայ են՝ Վահագն, Շահխաթունեան, Գուսան, Զաւրեան, Սաֆօ:

Գանձակի պատգամաւոր ընկ. Մաշուր կարդում է իրենց շրջանի տեղեկագիրը, որից յետոյ հարցեր են տրւում:

Սեպուհ գտնում է, որ տեղեկագրերը միակողմանի են կազմուած. օրինակ, յիշւում է Գանձակում զինուորական դրութեան բացասական կողմերը. եւ [որ] չեն բերուած այն պատճառները, որոնք զինուորական վիճակ ստեղծեցին: Պատճառը իրականութիւնն է. որի մասին չեն յիշում:

Իսահակեան.— *Ես ուզում եմ մի քանի ուղղումներ մտցնել: Մաշուր սխալւում է ասելով, որ տեռորների շրջանում կառավարութիւնը գլուխը կորցրել էր, որովհետեւ մանչուրական պատերազմում ստացած հարուածները նրան շշմեցրել էին: Թէեւ վերջինս ճիշդ է, բայց դա չէր արգիլում, որ որեւէ տեռորից յետոյ բանտերը լեցուէին: Ինքնապաշտպանութիւնից առաջ իսկապէս շատ էր խօսւում տաճկահայկական խնդրի մասին, մանաւանդ Սասունի դէպքերի ժամանակ՝ ոգեւորուած տրամադրութիւն էր տիրում: Բայց ինքնապաշտպանութիւնը եւ Ռուսաստանի շարժումները բոլոր ուշադրութիւնը կլանեցին: Որ մեր այժմեան գործունէութիւնը նախկինի օրգանական շարունակութիւն չէ եղել, կարող է իբր պերճախօս փաստ ծառայել այն, որ կայարանի եւ Էլենենդորֆի բանուորները անխիղճ կերպով հարստահարւում էին օրական 14 ժամ աշխատելով, բայց մենք դրանց մասին չէինք մտածում. սա ապացուցանում է, որ մենք աշխատաւորական կուսակցութիւն չենք եղել: Մենք շարունակ ձգտել ենք դէպի հարուստները, որովհետեւ մեզ փող է հարկաւոր եղել:*

Մուրատ.— *Ո՞րքան կազմակերպուած բանուորներ կան. ի՞նչ է եղել բանուորական Բիւրոյի գործունէութիւնը: Սեղրակը ինչո՞ւ հեռացուեց կազմակերպութիւնից, ինչո՞ւ յետոյ ընդունուեց եւ սպաննուեց: Ռեզոլուցիան [բանաձեւ] պատրաստողները, ո՞րքան ծանօթ են եղել Տաճկահայաստանի դրութեան: Արդեօք ժողովո՞ւրդն էլ է այդպէս մտածում, թէ մի քանի անհատներ են:*

Մանուկ.— *Ի՞նչպէս վերաբերուեց տեղական կազմակերպութիւնը, երբ Ռաշիտը պրոպագանդիստներին հեռացրել էր, ասելով, որ իրենց հարկաւոր չեն:*

Մինասեան.— *Ի՞նչպէս են հայ-թրքական յարաբերութիւնները այժմ Գանձակում:*

Զարդարեան.— *Տեռորներ եղե՞լ են: Կազմակերպութիւնը ի՞նչ մասնակցութիւն է ունեցել հասարակական գործերում:*

Վռամեան.— *Սարով գիւղի դէպքը եզակի՞ է, թէ կան նոյնանման այլ դէպքեր:*

Մաշուր.— *Ոչ ոք գիւղացիներին չէ մեղադրում, որ նրանք չեն կազմակերպուած, ես միայն փաստն եմ ասում: Անխուսափելի պայմանների բերումով կուսակցութիւնը կորցրեց իր յեղափոխական բնոյթը, իսկ այլ պատճառները իմ գործը չեն.— Տեռորները մեծ ժողովրդական արհաւիրքներ չէին առաջ բերում. թէեւ բանտարկութիւններ լինում էին, բայց ռմբակոծումներ, մասսայական պատիժներ, տուգանքներ եւ էկզեկուցիաներ չէին լինում դրանց հետեւանքը: — Կազմակերպուած բանուորների թիւը մօտ 500 է: Այժմ երբ ինքնապաշտպանութեան գործը տրւում է ժողովուրդին, բանուորական խմբերից աշխատում ենք կազմել մարտական խմբեր: — Բանուորական Բիւրոն այս ամառ է կազմուել, շնորհիւ մի քանի երիտասարդ ընկերների գործունէութեան. մուտք եւ ելք չէ ունեցել: Բանուորական Բիւրոն կազմուած է արհեստակցական միութիւնների ներկայացուցիչներից: — Ռաշիտի այդ կարգադրութեան ժամանակ կոմիտէ չէ եղել, որովհետեւ վիճակն այնպէս է եղել, որ ամէն բան զինուորականների սածոյն էր լինում:*

Մարդպետ.— *Ռաշիտը չըջիկներին վերացրել է, պատճառաբանելով թէ զինուորների ներկայութիւնը ինքնին պրոպագանդա է:*

Ռոստոմ.— *Ռաշիտը զինուորական դրութիւն ասելով հասկանում էր մի այնպիսի վիճակ, երբ ամէն մարմին լուծուած է եւ միայն ինքն է բոլոր գործերը ղեկավարում: Նա անկարող լինելով նոյնիսկ մի այլ իրա հաւասար ընկերի ներկայութիւնը տանել, հեռացաւ:*

Մաշուր.— *Հայ-թրքական յարաբերութիւնները լարուած էին, թուրքերը բոյկոտ էին անում հայերին: Այժմ սկսուել են նորից յարաբերութիւնները:*

Մարդպետ.— *Բոյկոտի ամենախիստ ժամանակ էլ գաղտնի կերպով յարաբերութիւններ եղել են. չնայած արգելքին՝ թուրքերը գաղտնի ցորեն էին ծախում հայ գիւղացիներին:*

Մաշուր.— *Թրքացած հայեր կային, որոնք մատնութիւններ էին անում: Տեռորներ եղել են (կարդում է տեռորի ենթարկուածների ցուցակը): — Հասարակական գործերին Կազմակերպութիւնը միշտ մասնակցել է. եւ այժմ ձգտում է բոլոր դպրոցները իւր ձեռքին առնել: — Միայն կենտրոնական համագումարի համար չկարողացաւ պատգամաւոր անցկացնել: Սարովի դէպքի նման այլ դէպքեր չեն եղել: Թէեւ թուրքերն էլ շատ տեղեր հեռացել էին հողերից, բայց կառավարութիւնը ամէն ջանք գործ դրեց եւ նրանց վերադարձրեց իրենց տեղերը. իսկ սարովցիներին մի թեթեւ ասեց, որ վերադառնան եւ լռեց:*

Վարդան.— *Սարովցիները նոր հող գնելով, իրենցը վերջնականապէս չեն թողել եւ ապագայում էլի ուզում են օգտուել:*

Իսահակեան.— 3000 *րուբլու տուգանքը հետեւանք էր միամտաբար կատարուած մատնութեան, որին զոհ գնացին շատերը. երբ մահուան պատիժը փոխարինուեց տուգանքով:*

Նախագահ.— *Յայտարարում է հարցումները վերջացած եւ ուզում է նիստը փակել:*

Վարդանը *մի ազդու ճառով ժողովի ուշադրութիւնն է հրաւիրում այն բանի համար, որ ընտրուած յանձնաժողովները մինչեւ այժմ գործ չեն արել եւ դեռ ոչ մի զեկուցում չեն ներկայացրել, որովհետեւ յանձնաժողովների անդամները նիստերին զբաղուած լինելով ժամանակ չունին յանձնաժողովներում էլ զբաղուելու: Առաջարկում է յանձնաժողովների թիւը աւելացնել, օրական մի նիստ ունենալ, որպէսզի յանձնաժողովները զբաղին իրենց գործերով: Ընդհանուր ժողովում տրուելիք շատ խնդիրներ յանձնել յանձնաժողովներին, որ մշակած ներկայացնեն ժողովին՝ ժամանակի խնայողութեան համար: Ապա յիշելով որ 23 օր է ինչ ժողովը սկսուած է, բայց դեռ տեղեկագրերը չեն վերջացել, նկատելով որ այսքան ձգձգուելու պատճառը այն է, որ ընկերները շատ մանր հարցեր են տալիս եւ ժամանակ կորսնցնում դրանց վրայ, ուստի կոչ է անում ընկերներին խստապահանջ լինել թէ՛ դէպի յանձնաժողովները եւ թէ դէպի իրենց եւ նպաստել աշխատանքների կատարման:*

Նախագահը *նիստը փակուած է համարում:*

37ՐԴ ՆԻՍՏ (16 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Թոփչեան:

Բացակայ են՝ Վահագն, Շահխաթունեան, Աւ. Իսահակեան, Զաւրեան, Սաֆօ:

Տիկին Ցուշիկ *կարդում է իւր շրջանի՝ Ծլատ Կենտրոնական Կոմիտէի տեղեկագիրը:*

Վռամեան.— *Խնդրում եմ աւելի մանրամասն տեղեկութիւն տալ «Վսերօսիյսքի վայեննօ-սոյուզ»ի մասին:*

Մուրատ.— *Ինչո՞ւ էք ուզում Կենտրոնական Կոմիտէութիւնը վերացնել եւ շրջանը միացնել Նալբանդին: Այդ որոշումը կայացնող շրջանային ժողովը քանի՞ ձայն ունէր:*

Մինասեան.— *Օսերի հետ ի՞նչ յարաբերութիւն ունիք:*

Ցուշիկ.— *«Վսերօսիյսքի վայեննօ-սոյուզ»ը [ռուսերէն գրուած] զինուորական անկուսակցական կազմակերպութիւն է: Սա ունի ծրագիր՝ որի մէջ ամփոփուած են պահանջներ ամենատարրական իրաւունքների: Ի նկատի ունենալով, որ Ծլատ քաղաքում մենք հեշտութեամբ կարող էինք ենթարկուել խուլիգանական խժդժութիւնների, որոշեցինք նպաստ հասցնել այդ «սոյուզ»ին [միութեան], սկզբում միանուագ 150 ռուբլի եւ այնուհետեւ ամսական 50 ռուբլի: Ներկայումս սակայն այդ կազմակերպութիւնը գոյութիւն չունի: — Օսերը նոր են սկսել զարթնել. նրանք մօտ 200.000 հոգի են, մի մասը քրիստոնեայ, միւսը՝ մահմետական. մենք յարաբերութիւն ունենք քրիստոնեայ մասի հետ: Օսերը խնդրեցին մեր ծրագիրը, ընդօրինակելու համար: Նրանք մեզ օգնութիւն են հասցնում՝ զէնք փոխադրելով: Մեր շրջանային ժողովին ներկայ են եղել 6 պատգամաւոր. երկուսը գրաւոր կերպով են յայտնել իրենց կարծիքը. բացակայ է եղել միայն մէկը: Բայց առաջին անգամը չէ որ Կենտրոնական Կոմիտէն վերացնելու հարցն է դրւում. արդէն վաղուց խօսւում էր այդ մասին, որովհետեւ մեր շրջանը ոչ այնքան յեղափոխական, որքան կուլտուրական [մշակութային] գործունէութեան կարիք ունի:*

Վռամեան.— *Ինչո՞ւ շրջանի խմբերը քայքայւում են:*

Ցուշիկ.— *Որովհետեւ նրանք կապւում են մեզ հետ ոչ ըստ էութեան. այլ հետեւում են սոսկ հոսանքին. բաւական է որ պրոպագանդիստը հեռանայ, անմիջապէս կազմուած խմբերը ցրւում են՝ գաղափարի պակասութեան պատճառով:*

Սեպուհ.— *Ինքնապաշտպանութեան համար այսօր եւս զէնքեր կա՞ն ձեր շրջանում:*

Ցուշիկ.— *Այո՛:*

Մուրատ.— *Ժողովուրդը այլասերուած է, լեզուն մոռացուած. բայց այնտե՛ղ է հենց որ չպէտք է վերացնել Կենտրոնական Կոմիտէութիւնը: Հարկաւոր է յեղափոխութեան միջոցով այլասերման առաջն առնել:*

Զօփուրեան *կարդում է Ոսկանապատի շրջանի տեղեկագիրը:*

Նիստը փակւում է, վիճաբանութիւնները թողնելով յաջորդ նիստին:

38ՐԴ ՆԻՍՏ (17 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Թոփչեան:

Բացակայ են՝ Իսահակեան, Մաշուր, Անդրանիկ, Զաւրեան, Վարդան, Սաֆօ:

Ժողովի զբաղման նիւթն է լինելու Ոսկանապատի պատգամաւորին ուղղուելիք հարցումները, նրա տեղեկագրի առիթով:

Զբաղումներին անցնելուց առաջ ընկեր Մանուկը ներկայացնում է Սաֆոյի կողմից Ցուցականի վերաբերեալ հաշիւները եւ մի գրուածք ուղղուած Ընդհանուր Ժողովին: Նախագահը կարդում է գրուածքը: Դրա մասին խօսելը թողնելով այլ անգամուայ, ժողովը անցնում է Օրակարգին:

Մուրատ.— *Ի՞նչ փաստ ունին օտար ֆիրմաները, որ հայերին չեն ընդունում, իբրեւ բանուոր: Վերա-*

դարձող բանուորները իրենց մնասները ստացան միայն հայ ֆիրմաների՞ց, թէ նաեւ օտարներից: 400 զինուորը՝ Կազմակերպութեա՞ն թէ քաղաքացիների հաշուով էր պահւում:

Զարդարեան.— Ինչո՞ւ է լուծուել երկու կոմիտէն: Ի՞նչպէս է որ մինչեւ այժմ Ոսկանապատի մարմնի մէջ դեռեւս կան բուրժուա եւ կղերական դասին պատկանող մարդիկ եւ դրանց մինչեւ հիմա չէք հեռացրել: Օտար ֆիրմաները չեն ընդունում հայ բանուորներին, իսկ հայերն էլ ուզում են իրենց գործերը ծախել օտարներին. ի՞նչ է մտածում այդ մասին Կազմակերպութիւնը: Ո՞րքան զէնք կայ հայ ժողովրդի ձեռքին: Երբ հարուստները ուզեցին կազմակերպութեան դրամ տալ ինքնապաշտպանութեան համար եւ պայման առաջադրեցին ի միջի այլոց, որ այդ դրամով գնուած զէնքերը չգործադրուեն իրանց դէմ՝ ի՞նչ է նշանակում սա. ի՞նչպէս կարելի էր զէնքը գործածել նրանց դէմ:

Մանուկ.— Ինչո՞ւ մի անդամի պատճառով ամբողջ կոմիտէն հրաժարուեց: Զիֆոնի համար եղած հանգանակութեանը՝ բուրժուաններն էլ մասնակցեցին: Ինչո՞ւ պահանջուած դրամները լրիւ չվճարուեցին: Նուխուայ գիւղերը պաշտպանելու համար ուղարկուած զինուորները ի՞նչ զէնքեր ունէին եւ ո՞վ էր դրանց խմբապետը: Ի՞նչպէս եղաւ որ հիւանդանոցի մէջ ապաստանած զինուորներից միայն 40 հոգի դուրս եկան:

Զեյլպեան.— Լուրջ կերպով պահանջուած դրամը՝ պաշտօնական նամակով, ինչո՞ւ լրիւ չստացուեց:

Զոփուրեան.— Օտար ֆիրմաները հալածում են հայերին, որովհետեւ նրանց են համարում ընդհարումների պատճառը. իսկ հայ բանուորներին համարում են ամենաըմբոստ տարրը. այդ ֆիրմաները վարձում են համշարինները, որովհետեւ սրանք խաղաղ եւ հնազանդ տարր են, եւ ռուսներ՝ որոնք լաւ արհեստաւորներ են: — Դէպքերից յետոյ օտար ֆիրմաներում ծառայող հայ բանուորներն էլ բաւարարութիւն ստացան: — Զինուորները պահւում էին քաղաքի ինքնապաշտպանութեան համար հաւաքուած գումարով, որը քաղաքացիք իրանք էին հանգանակած: Իսկ վերջում գումարները այնպէս խառնուել էին, որ չէր կարելի որոշել թէ ի՛նչ փողով էին ապրում զինուորները. բայց քաղաքը այնքան չէր տուել որ բաւականանար զինուորների ապրուստի համար: — Հրաժարուած կոմիտէներից մինը Բիբիէյբաթի ենթակոմիտէն էր, որի ներկայացուցիչներից մէկին Ոսկանապատի Շրջանային Ժողովը չընդունեց իբրեւ պատգամաւոր եւ որոշեց նոր ընտրութիւն կատարել: Բիբիէյբաթի ենթակոմիտէն չկամեցաւ ենթարկուել այդ որոշման: Շրջանային մարմինների ընկերներից կազմուեց դատական մարմին, որը քննեց գործը եւ միւս երկուսին էլ մեղաւոր ճանաչեց: Այդ պատճառով կենտ. Կոմիտէն ստիպուած էր կազմալուծուած յայտարարել այդ մարմինը: Քաղաքային կոմիտէի գանձապահի հաշիւներում գտանք դրամական զեղծում եւ կորսուած դրամի համար պատասխանատու համարեցինք ամբողջ կոմիտէն: Քննութիւնը պարզեց, որ գանձապահն է միայն մեղաւոր: Դատական մարմինը նրան ժամանակ տուեց, որ գումարը վերադարձնի. հակառակ պարագային՝ կը դիմէ միջոցի: Հրաժարուեցին եւ միւսները, որովհետեւ անյարմար համարեցին դրանից յետոյ մնալ: — Խմբերի քայքայուելու պատճառը պրոպագանդիստների պակասութիւնն է: Զահելների մի մասը տատանւում է, մընացածը անջատական է. պարապող չկայ եւ խմբերը անտէր, քայքայուող վիճակի մէջ են: Հայ ֆիրմաների տարածած այն լուրը, որ իբր թէ ուզում են ծախել իրենց գործերը, մի մանէօվր էր բանուորների վրայ ազդելու համար: — Ժողովրդի մօտ գտնուած զէնքերի քանակի մասին վիճակագրութիւն չունենք: — Նուխուայ գիւղերի պահպանութեան համար ուղարկուած էր տասը զինուոր, իրենց խմբապետով. սրանց մի քանի անտակտ քայլերի պատճառով, ստիպուեցինք նրանց յետ կոչել: Նոյն դրութիւնը ստեղծուեց եւ Շամախի ու Գէօգչայ. ժողովուրդը փող չէր ուզում տալ: — Հիւանդանոցում հաւաքուած էին մօտ 1500 մարդ, որոնց մօտ կար 3–400 զէնք. երբ ժողովուրդը որոշում է զէնքերը յանձնել, 40 հոգի, որոնց մեծ մասը մեր տղաներից էին, հրաժարում են տալ եւ դուրս են գալիս, խորհրդակցելով Բալախանիի կոմիտէի երկու անդամի եւ կ. Կոմիտէի մի անդամի հետ, որոնք ներկայ էին: Սրանք դուրս են գալիս, որ միանան մի այլ ֆիրմայում եղած հայերի հետ, բայց տեսնելով որ կարիք չկայ՝ դնում են քաղաք: — Պաշտօնական նամակներով պահանջուած դրամի մեծ մասը ստացել ենք. իսկ մնացածների վերաբերմամբ, չուզելով խիստ միջոցների դիմել, չենք էլ ուզում հեշտութեամբ զիջում անել, դրա համար էլ այդպէս մնացել է: Բուրժուա եւ կղերականներին չենք հեռացրել մարմիններից, որովհետեւ նրանց ընտրել են տեղական խմբերից մի տարով. Նոր ընտրութիւնները անելու ենք Ընդհանուր Ժողովից յետոյ. թէ ի՛նչ հետեւանք կ՚ունենայ, այդ կը տեսնենք շուտով:

Ասլան.— Ընկ. Զարդարեանի հարցը հիմնուած է թիւրիմացութեան վրայ: Մի՞թէ պիտի մարմնից հեռացնել մէկին, որովհետեւ նա հոգեւորական է կամ իր ծագմամբ ու հասարակական դիրքով բուրժուա դասակարգին է պատկանում: Շատերը կարող են այդպէս լինել, բայց իրենց աշխարհահայեացքով մեր կուսակցութեան պատկանել:

Վարդան.— Ես կ՚աւելացնեմ տեղեկագրին, որ իսկապէս հայ ֆիրմաներում աւելի են գործադուլներ եղել, քան օտար ֆիրմաներում, նոյնիսկ այնպիսի դէպքում, երբ հայ ֆիրմաներում ամսականները աւելի բարձր են եղել: — Մեր ընկերներից ոմանք ինձ ասացին, որ դա մանէօվր չէ, այլ իսկապէ՛ս եղել է մտադրութիւն ծախելու:

Ասլան.— Բացատրում է, որ ոչ մի տարի, նաւթը այնպիսի բարձր գին չէ ունեցել, ինչպէս վերջերս (28 կ.) եւ նաւթարդիւնաբերողները երբեք այնպիսի դիվիդենտ [եկամտային շահաբաժին] չեն ունեցել ինչպէս այժմ, ուստի չէ կարելի հաւատալ այդպիսի լուրերին, որ իբր թէ հայերը ցանկացել են իրենց ֆիրմաները ծախել:

Զոփուրեան.— Կ. Կոմիտէն միշտ ուշադիր է եղել այդ լուրերին եւ տեղեկութիւններ է հաւաքել: Ճի՛շդ է, գործադուլ աւելի շատ հայ ֆիրմաներում է եղել. բայց դրա պատճառն այն է եղել, որ շատ ֆիրմաներ չեն կատարել «դեկտեմբերեան համաձայնութեան որոշումները»: Թէեւ Նոբէլը աւելի քիչ ռոճիկ է տալիս, քան հայ ֆիրմաներից մի երկուսը, բայց Նոբէլի միւս պայմանները շատ աւելի բարձր են հայ ֆիրմաներում եղածներից: Կոմիտէն բանուորների չափազանց պահանջները աշխատել է կանոնաւորել: Յաճախ բանուորները խիստ չափազանց պահանջներ են դնում այն նպատակով, որ գոնէ մի մասը ստանան: Ինչպէս այս վերջին գործադուլի ժամանակ, մի հայ ֆիրմայում, բանուորները «պարգեւ» են ուզեցել ստանալ օգոստի 60%ը, որպէսզի 15–20% գոնէ կարողանան ստանալ:

———

Ժողովը անցնում է «Քարի» տեղեկագրին, որը ներկայացրեց շրջանի պատգամաւոր Գուսանը: Ապա սկըսում են հարցերը:

Ընկերների ոմանց կողմից զարմանք է արտայայտւում, որ Քարը այժմ Նախագծի կողմնակից է հանդիսանում, քանի որ վաղուց չէ ինչ շատ զօրեղ ձայներ էին հնչում Նախագծի հակառակ. բազմատառագիր բողոքներ էին գալիս, թէ Դաշնակցութիւնը փոխանակ զբաղուելու իր միակ գործով, որ է Թրքահայաստանի դատը, շեղուել է Ծրագրից:

Գուսան բացատրում է, որ այդ բոլորը 6–12 ամիս առաջ էր. այժմ Դաշնակցութիւնը զտուած է բուրժուական տարրերից եւ եղած խմբերը ու արհեստակցական միութիւնները իրեն հրահանգել են՝ պաշտպանել Նախագիծը: Այժմ Քարում կան մօտաւորապէս 2000 դաշնակցականներ:

Շահխաթունեան իւր սեփական փորձից պատմում է, որ թէեւ Ռոստոմը Քարում նոր մարմին ընտրելու խոստում է առել մարմնի անդամներից, որ սրանք Նախագծին հակառակ լինելով հանդերձ չեն խանգարի Նախագծով գործողներին, բայց այնուամենայնիւ սըրանք չպահեցին իրենց խոստումը եւ ամէն կերպ արգելքներ էին յարուցանում Նախագծով գործողների դէմ: Կ. Կոմիտէի մի անդամը գործադուլարեկ եղաւ բանկի [դրամատան] գործադուլի ժամանակ. իսկ գինեվաճառների գործադուլի պահանջները բոլորը կատարեցին, բացի Կ. Կոմիտէի անդամներից մէկը, որը գինեվաճառ էր եւ չէր ընդունում առաջարկուած պայմանները:

Զեյլպեան.— «Քարում ինչո՞ւ դաշնակցականների թիւը այդքան պակասել է. ինձ ասել էին թէ այնտեղ 10.000 դաշնակցական կայ:

Թուփչեան բացատրում է, որ դա անշուշտ այն ժամանակ էր, երբ Քարում բոլորը դաշնակցական էին մեծից մինչեւ փոքրը. իսկ այժմ շարքերը զտուել են:

———

Փոքր ընդմիջումից յետոյ Երեւանի պատգամաւոր Զաւրեան ներկայացնում է իւր շրջանի տեղեկագիրը: Եւ սկսում են հարցերը:

Զարդարեան.— Տեղեկագրում ասուած էր թէ խմբերը քայքայուած են. ուրեմն ի՞նչպէս կազմուեց Շրջանային Ժողովը:

Տանատ.— Քայքայման պատճառների մասին արած տեսութեան համար, փաստերը վերցրած են Շրջանային Ժողովի արձանագրութիւններէ՞ց, թէ պատգամաւորի կարծիքն է:

Բարսեղեան.— Արդեօք կոմիտէն զէնքի համար վերջ ի վերջոյ բաւարարութիւն տուե՞ց ժողովրդին: Գիւղերից ինչո՞ւ համար են հեռացրել պրոպագանդիստներին եւ ի՞նչ նիւթի մասին էին սրանք խօսում: Արդեօք յիշուած տեղերից ժողովուրդը ընդմի՞շտ է գաղթում թէ ժամանակաւորապէս:

Անդրանիկ.— Ցաւում եմ, որ պատգամաւորներից շատերը, ոչ թէ Շրջանային Ժողովների կարծիքն են յայտնում, այլ իրենց անձնականը. իսկ ոմանք նոյնիսկ ծանօթ չեն իրենց շրջանի հետ: Այնուամենայնիւ հարցնում եմ, թէ արդեօք այլ շրջաններումն էլ կատարուե՞լ են այնպիսի բռնութիւններ, զինուորների կողմից, թէ միայն Երեւանի շրջանումն է: Ի՞նչպէս է որ խմբապետները գիւղերում հարուստների տանն էին իջեւանում: Ինչո՞ւ զէնքի պահանջին բաւարարութիւն չէ տրուած:

Մուրատ.— Զինուորների կատարած ապօրինի վարմունքների դէմ խմբապետները եւ մարմինները միջոցներ ձեռք չե՞ն առել:

Զաւրեան.— Մեր շրջանը ունի 21 կոմիտէ եւ դըրանց կողմից էլ պատգամաւորներ կային ժողովին եկած: — Ինչքան էլ որ խմբերը քայքայուած էին, այնուամենայնիւ կային մարմիններ, որոնք եւ ուղարկել էին պատգամաւորներ. իսկ երկու տեղում յաջողուել էր մինչեւ անգամ գիւղացիների ժողովներ անել, որոնց կողմից կային պատգամաւորներ: Կոմիտէի պատգամաւորը բերել էր կոմիտէի կարծիքը, իսկ գիւղացինե-

րինը՝ գիւղացիների կարծիքը: — Պատմուած բոլոր փաստերը կային արձանագրութեան մէջ. բայց արձանագրութիւն չկար կազմած, որովհետեւ ժողովների 5րդ օրը ոստիկանութիւնը մտաւ ժողովատեղին եւ մենք բոլոր թերթերը պատռեցինք: Միւս օրը հաւաքուելով յիշողութեամբ կազմեցինք արձանագրութիւնը որը ես բերել եմ: — Կազմակերպութիւնը զէնքերի խնդրին կիսով չափ բաւարարութիւն տուեց. շատ տեղերում կազմակերպութիւնը փողը վերադարձրեց, շատ տեղերում էլ չկարողացաւ: Պրոպագանդիստներին գիւղերից հեռացնելը միայն երբեմն է եղել: Սրանք մեծ մասամբ անպատրաստ մարդիկ (շրջիկներ) էին: — Որ խմբապետները գիւղերում հարուստների տունն են իջել՝ շատ բնական էր. բոլորը ուրախութեամբ ընդունում էին խմբապետին, որովհետեւ սա եկել էր գիւղը պաշտպանելու: Իսկ եթէ հարուստը որեւէ անախորժ բան է արել, կամ զէնք գնելու համար գիւղացու ծախած անասունը սա է գնել, ժողովուրդը այս իրողութիւնը կապում էր խմբապետի նրա տանը իջեւանելուն հետ եւ բամբասում էր: — Զինուորները, բռնութիւնների մէջ միշտ իրենք մեղաւոր չէին. նրանց ոստիկանական գործեր էին յանձնում դատական մարմինները եւ կոմիտէները եւ սրանից յառաջանում էին բռնութիւններ: Կազմակերպութիւնը սակայն միշտ քննել է այսպիսի բռնութիւնները: — Գաղթում են ընդհանրապէս ընտանիքով, չվերադառնալու համար. թէ որքան են գաղթել չգիտեմ, բայց մի գիւղից, օրինակ, որ 200 տուն ունէր, 430 մարդ գաղթել են, ապրելու միջոց չունենալով:

Զոփուրեան.— *Ամենածաղկեալ ժամանակը շրջանում քանի՞ կազմակերպուած գիւղեր են եղել. ի՞նչ է հայ եւ թուրք ազգաբնակութեան համեմատական թիւը Մրգաստանի Կ. Կոմիտէի շրջանում. սէկցիական կազմի օգտակարութեան մասին գործը ի՞նչ է ցոյց տուել: Երեւանում քանի՞ զինուոր կար: Ռոճիկո՞վ էին արդեօք զինուորները եւ ո՞ւմ հաշուով էին ապրում: Զէնքի արհեստանոցում պատրաստուած զէնքերը ո՞րչափ օգտակար են եղել. եւ ապագայի համար ո՞րչափ նշանակութիւն կարող է ունենալ այդ արհեստանոցը:*

Տաճատ *յիշում է մի քանի դէպքեր, թէ ինչպէս Երեւանում զէնքի հայթայթման գործում անյաջողութիւններ եղան: — Զինուորների բռնութիւնները միայն վերջի շրջանումն են տեղի ունեցել. կատարողները մի խումբ էին, որոնց ոչ մի կերպ հակազդել չէր կարելի: — Շռայլ ծախսերի մէջ ոչ թէ զինուորներն են մեղաւոր, այլ խանութպանները, որոնք օգտուելով ապառիկ լինելու հանգամանքից, զինուորների պահանջները ցոյց էին տալիս աւելացրած հաշիւներով եւ փողերը գանձում: — Պատմում է նաեւ այլ դէպքեր, ուր զինուորներն են մեղաւոր: — Պրոպագանդի մարմինը վերջերս կանգնած է եղել իւր կոչման բարձրութեան վրայ եւ կազմուած է եղել ուսանողներից, իսկ ընկ. Զաւրեանի յիշածը շրջիկների մասին է: Պատմում է դէպքեր պրոպագանդայի ծայրայեղ եւ միակողմանի եղանակի մասին, որն ստիպել է հեռացնել պրոպագանդիստին. ինչպէս օրինակ էջմիածնում, պրոպագանդիստը քարոզել է, որ փող չտան Դաշնակցութեան, որովհետեւ սա անօգուտ ծախսում է Թրքահայ դատի համար: Գոհունակութիւն է յայտնում Երեւանի պրոպագանդայի մարմնին, որի անդամներին ոչ ոք չէ վռնտել: — Սէկցիական գործունէութիւնը յաջող էր գնում: — Շրջանի ամենալաւ ժամանակը եղել է 1904ը երբ 25 կոմիտէ կար: Հնչակեանները միայն մի քանի գիւղ ունէին: Կարելի է ասել, թէ Երեւանի ամբողջ նահանգը դաշնակցական էր: Սոց.-դեմոկրատները շատ քիչ են: — Մի բան, որ կը ցանկայի Ընդհանուր Ժողովը իմանար եւ որի մասին չէ խօսուել՝ դա մարդագողութիւնն է, որը մեծ ծաւալ ստացաւ շնորհիւ այն կարգադրութեան, որ տրամադրում էր թուրքերի գողացած ամէն մի հայի փոխարէն 5 թուրք գողանալ: Մի գիւղ 35 թուրք էր գողացել: — Ուլիի թալանը եղել է կոմիտէի կարգադրութեամբ, երբ մինչեւ անգամ մի երեխայ են սպաննել թալանի հետքը կորսնցնելու համար:*

Ռոստոմ.— *Թիւրիմացութիւնների առաջն առնելու համար ասեմ, որ Երեւանի շրջանը համեմատաբա՛ր միայն կազմալուծուած է. այժմ այնքան կազմակերպուած խմբեր կան, որ նա իւր ցենզով կարող էր մինչեւ անգամ մի քանի պատգամաւոր ուղարկել: 1905ին, Խորհրդին ներկայացրած տեղեկագրի համաձայն, այդ շրջանը ունեցել է 27 կոմիտէ, 180 ենթակոմիտէ, 2398 խումբ:*

Զաւրեան *յայտնում է, որ Տաճատը հաստատեց միայն այն ամէնը, ինչ որ տեղեկագրում ասուած էր:*

Նիստը փակուեց ժամը 7ին:

39ՐԴ ՆԻՍՏ (18 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Թափչեան:
Ներկայ են 23 ժողովական:
Բացակայ են՝ Իշխան, Տաճատ, Զարդարեան, Սաֆօ:

Նիստի սկզբում, հարց է բարձրանում ի՞նչ հարցով զբաղուելու մասին: Օրակարգի, քննութեան պէտք է առնուի «Առաջիկայ գործունէութեան» հարցը. սրա համար նախագահն առաջարկում է՝ ընտրել մի յանձնախումբ, այդ հարցի առաջին կէտի մասին («Գործունէութիւն Թուրքիայում») զեկուցում տալու:

Ժողովականներից *առարկում են, թէ քանի որ դեռ որոշած չենք մեր ծրագիրը՝ անկարող ենք ընտրել մեր ապագայ գործունէութեան ուղին:*

Սեպուհ.— *Մենք նախ պէտք է կանգ առնենք մեր ծրագրի վրայ, որը որոշելուց յետոյ միայն միջոց կ'ունենանք անցնել տակտիկական հարցերին: Նախ պէտք է որոշել ծրագիրը այն պարզ պատճառով, որ այստեղ գոյութիւն ունեն տարբեր տեսակէտներ ծրագրի էութեան վերաբերմամբ: Դիցուք յանձնախումբը անհրաժեշտ է գտնում, որ ապստամբութիւն յառաջ բերուի Երկրում. կազմուելիք ծրագիրը, սակայն, յանկարծ կարող է սկզբունքով դէմ լինել այդօրինակ ձեռնարկութիւններին:*

Մաշուր.— *Սկզբից արդէն խօսուել է, որ տեղեկագրերից յետոյ՝ անցնելու ենք ծրագրի մշակման խնդրին:*

Շահխաթունեան.— *Ծրագիրն ինքն ըստ ինքեան բարդ բան է, չէ՛ կարելի առանց այլեւայլութեան անմիջապէս անցնել նրան: Նախ հարկաւոր է ծանօթանալ բոլոր շրջանների հայեացքների հետ՝ կուսակցութեան ապագայ գործունէութեան մասին եւ այդպէսով միայն գործնականից դիմել դէպի տեսականը:*

Իսահակեան.— *Առաջարկում եմ կարդալ այժմ միայն մարմինների առաջարկները, յետոյ ընտրել մի յանձնախումբ՝ ընդհանուր ծրագրային նախագիծ ներկայացնելու համար ժողովին:*

Նախագահ.— *Ժողովը արդէն որոշել է 6րդ նիստում, որ տեղեկագրերին յաջորդելու է տակտիկայի հարցը:*

Միհրանեան.— *Օրակարգի վերաբերմամբ եղած այդ որոշումը մենք կարող ենք փոխել: Եւ պէտք է փոխենք, որպէսզի միջոց տրուի մեզ քննելու նախ ծրագիրը: Երբ կ'որոշենք ծրագրային սահմանները, ըստ այնմ էլ կ'որոշենք եւ մեր ապագայ գործունէութեան տակտիկան:*

Շահխաթունեան.— *Այժմ մենք անցնենք մարմինների առաջարկներին. սրանց շուրջը տեղի ունենալիք վիճաբանութիւններն ամփոփելուց յետոյ՝ կը ձեռնարկենք ծրագրին:*

Նախագահ.— *Խնդրում եմ պատգամաւորներից, իւրաքանչիւրը իւր տեղեկագրի միջից հանէ այն կէտը, որ վերաբերում է ծրագրին, առանձնապէս պատճառաբանի այդ կէտը եւ ներկայացնի մեզ՝ քննելու համար:*

Ժողովը ընդունում է այս առաջարկն ընդդէմ 2ի:

Նախագահ (*շարունակելով*).— *Միեւնոյն ժամանակ ընտրենք մի յանձնախումբ՝ ընդհանուր զեկուցում տալու համար:*

Մալումեան.— *Ծրագրին վերաբերւող կէտերը՝ տեղեկագրերի մէջ, անշուշտ պատճառաբանուած պէտք է լինին, քանի որ 5–6 ամիս առաջ Օրակարգը ուղարկուած է եղել բոլոր մարմիններին որպէսզի սրանք իրենց կարծիքը տան. ուստի այդ կարծիքները կարող ենք քննութեան առնել անմիջապէս. լինելիք վիճաբանութիւնները կը մտցուին արձանագրութեան մէջ, որպէս արտայայտութիւն՝ տիրող տրամադրութեան եւ մենք, առանց որոշումներ կայացնելու, մօտեցած կը լինենք ծրագրային հարցին:*

Նախագահ.— *Անյարմար է անմիջապէս անցնել մարմինների առաջարկների քննութեանը. քանի որ պատգամաւորներին ժամանակ է հարկաւոր՝ պէտք եղած բանաձեւը պատրաստելու համար:*

Ռոստոմ.— *Առաջարկում եմ յանձնարարել մի քանիսին, իրենց համաձայնութեամբ առանձին զեկուցումներ կազմելու այս կամ այն կէտի մասին:*

Բարսեղեան *միանում է Ռոստոմի առաջարկին:*

Անդրանիկ.— *Լեռնավայրի, Ոսկեհանքի, Արեւելեան Բիւրոյի եւն. տեղեկագրերը չկարդացուած՝ ի՞նչպէս կարող ենք անցնել ծրագրային հարցին. չէ կարելի սկսած հարցը կիսատ թողնել:*

Մալումեան.— *Ցանկալի է որ վերջացրած լինենք բոլոր տեղեկագրերն էլ, բայց աչքի առաջ պէտք է ունենանք՝ ժողովի ընդհանուր տրամադրութիւնը. ժողովականները միակերպ նիւթերից յոգնում են, ուստի հարկաւոր է զանազանակերպութիւն մտցնել զբաղմունքների մէջ. բայց դրանից՝ պատգամաւորներից մի քանիսը դեռ չեն եկել, որպէսզի մեզ հնարաւորութիւն տրուէր ծանօթանալու նրանց շրջանների տեղեկագրերի հետ: Ի նկատի ունենալով այս բոլորը, առաջարկում եմ, այսուհետեւ մեր աշխատանքները բաժանել երկու մասի՝ առաւօտները զբաղուենք տակտիկական եւ այլ խնդիրներով. իսկ երեկոները նուիրենք մնացած տեղեկագրերի ընթերցման:*

Ժողովը հարցի վերջնական որոշումը թողնում է հետեւեալ նիստերին:

Վռամեան *պատրաստակամութիւն է յայտնում վաղուայ նիստին ներկայացնել մի զեկուցում «Ինքնապաշտպանութեան» մասին «Թուրքիայում»: (Տես Օրակարգ Բ. «Գործունէութիւն ապագայի մէջ» 1. Թուրքիոյ մէջ):*

Սեպուհ *առաջարկում է հեռագրել Արեւելեան Բիւրոյին, որ կա՛մ Նաւահանգստի եւ Ջրաբերդի պատգամաւորները անմիջապէս ճանապարհ ընկնեն, կամ կարգադրուի որ նրանց փոխարէն նոր ընտրութիւններ նշանակուեն:*

Ժողովը առաջարկն ընդունում է մեծամասնութեամբ ընդդէմ 4ի:

Զարդարեան *խնդրում է պարզել վերջնականապէս, թէ արդեօք ինքը երկո՞ւ ձայնով է լինելու ներկայ ժողովին թէ ո՛չ (խօսքը վերաբերում է այն մանդատին, որ նա մի շաբաթ առաջ հեռագրով ստացել է Ոսկեհանքից):*

Զաւրեան.— *Մեզ համար կարեւոր է, որ Ոսկեհանքի ներկայացուցիչը այստեղ բացատրէր մեզ, թէ ի՞նչ պատճառներով վիժեց ցոյցը. եւ եթէ ընկ. Զարդարեան իրազեկ է այդ խնդրին, ես ոչինչ չեմ ունենայ նրա պատգամաւորութեան դէմ:*

Զարդարեան *պատասխանում է, որ ինքը ութը ամիս ապրել է Ոսկեհանքում եւ հեռացել է այնտեղից հազիւ ութ օր դէպքից առաջ. ուրեմն ինքը ծանօթ է շրջանի կացութեան:*

Ստեփանեան.— *Եթէ Զարդարեան դէպքի պատասխանատուութիւնն իւր վրայ առնէ, մենք կ'ընդունենք նրա պատգամաւորութիւնը: Այլապէս պէտք է սպասենք, մինչեւ որ ստացուեն Ոսկեհանքի Շրջանային Ժողովի որոշումները, որպէսզի ո՛չ Ժողովը եւ ոչ Զարդարեանը ինքը անյարմար դրութեան մէջ չընկնեն:*

Վահագ.— *Պատասխանատուութեան մասին խօսք չէ կարող լինել. այստեղից հեռագրելու ժամանակ մենք ասել ենք արդէն, որ Ցուցական մարմինը պէտք է զատել տեղական մարմնից, որ տեղական մարմինը իւր ջոկ պատգամաւորն ունենայ Ժողովում:*

Զարդարեան.— *Եթէ տեղական մարմնի կողմից մարդ գար այստեղ, նա եւս չէր կարողանար լրիւ տեղեկութիւններ տալ դէպքի մասին. քանի որ միայն Ցուցական մարմինն էր, որ տեղեակ էր գործին:*

Ժողովը հաւանութիւն է տալիս, որ Զարդարեան պատգամաւոր համարուի Ոսկեհանքի շրջանի:

Նիստը փակւում է ժամը 7ին:

40ՐԴ ՆԻՍՏ (19 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է՝ Մալումեան:
Բացակայ է՝ Սաֆօ:

Նախագահը *յայտնում է, որ երէկուայ որոշման համաձայն, հեռագրուեց Կովկասից սպասուող ընկերներին, որ եթէ չեն կարող գալ, ընտրել տան իրենց փոխարէն ուրիշներին եւ շտապեցնեն: Հեռագրուեց, որ ճանապարհուեն նոյնպէս Զէյթունի ներկայացուցիչը եւ ընկ. Գարոն: Ապա յայտնում է դիւանի կողմից, որ պատգամաւորները իրենց բերած առաջարկները տեղեկագրից արտագրեն եւ ստորագրած յանձնեն դիւանին:*

Վռամեան *մի զեկուցում է անում «Երկրի մէջ ինքնապաշտպանութեան» մասին, որ տեւում է $3/4$ ժամ:*

Զեկուցման հետեւող վիճաբանութիւնների վերաբերմամբ հարց է առաջ գալիս, թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունեն այդպիսի զեկուցումները եւ նրանց առիթով եղած վիճաբանութիւնները, քանի որ ծրագրային հարցերը դեռ չեն լուծուած: Որոշւում է՝ եղած առաջարկների մասին ունենալ կարծիքների փոխանակու-

թիւն, քուէարկել միայն տրամադրութիւններն իմանալու համար, բայց որոշումները յետաձգել ծրագրային հարցերի լուծումից յետոյ։ Սկսում են վիճաբանութիւնները։

Ռոստոմ.— Վռամեանի ասելով, որոշ պարտականութիւններ չեն դրուել մարմինների վրայ, որ նրանք երկիրը զինելու պատասխանատու լինէին։ Մենք ոչ միայն այդ արել ենք, այլ մինչեւ անգամ յատուկ մարմիններ ենք ունեցել։ Բայց այդ գործի յաջողութեան համար դա բաւական չէ. հարկաւոր են նաեւ գործնական պայմաններ։ Ցեղափոխական մարմինների վրայ մենք միշտ դրել ենք նաեւ ինքնապաշտպանութեան պարտաւորութիւնները։ Զինելը եւ կազմակերպուելը սկսել է դեռ 1890 թուից։ Բայց զինելու գործը կազմակերպելը, զէնք տեղափոխելը եւն., բաւական չեն գործի յաջողութեան համար։ Այն ժամանակ երկրից գալիս էին ուէններ [?] եւ ուզում էին, որ իրենց զէնք տանք. բայց զէնքը տանում էին եւ ձեռնտու գնով ծախում էին քրտերին, որովհետեւ կեանքը դեռ պահանջ չէր առաջ բերել։ Ցետոյ այդ ձեւը փոխուեց, որոշուեց զէնքը ուղղակի ժողովուրդին տալ եւ այդ նպատակով Երեւանից մօտ 400 զէնք ուղարկուեց Ալաշկերտ, բայց դրանից հազիւ 70ը մնաց ժողովրդի ձեռքին. մնացածը ծախեց ժողովուրդը։ Ուրեմն բաւական չէ յատուկ օրգան ունենալ, որ զէնք մատակարարի, հարկաւոր է նաեւ յեղափոխական պատրաստութիւն։ Վասպուրականի այժմեան օրինակը տարիների աշխատանքի հետեւանք է. դրան նպաստել են այն բոլոր յեղափոխական ակտերը, որ տարիների ընթացքում կատարուել են։ Դա վաղուց սկսուած գործ էր, բայց նպաստող պայմաններ չկային։ Նոյնը եւ Կովկասում, թէեւ վտանգը ակնյայտնի էր, բայց զինումը յաճախ բռնութեամբ է կատարուել եւ մենք դեռ վստահ չենք, թէ անդորրութիւնը տիրելուց յետոյ ժողովուրդը իր զէնքերի մի մասը չէ ծախել։ Շատ նշանակութիւն չպիտի տալ յատուկ օրգան ստեղծելուն։ Ինքնապաշտպանութիւնը չէ կարելի կազմակերպել ուրիշ մարմինների միջոցով, այլ ուր դաշնակցական մարմիններ կան, գործը պիտի յանձնել տեղական մարմիններին, իսկ ուր չկան, այնտեղ մարմիններ առաջ բերել։ Զատել ինքնապաշտպանութիւնը յեղափոխութիւնից։ Միայն դրամ հանգանակելով մեծ յաջողութիւն չենք ունենայ։ Արտասահմանում պիտի մարմնամարզական պարապմունքներ ունենանք, ինչպէս այդ անում են ուրիշ ժողովուրդներ։ Մարմնամարզական վարժութիւններով մենք ձեռք կը բերենք նաեւ զինավարժութիւն եւ կ՚ունենանք զինուորականներ եւ պատրաստի բանակ՝ ինքնապաշտպանութեան համար։ Ուրեմն իմ առաջարկս է, որ դրսի մարմինները ոչ միայն դրամ հայթայթելով պիտի բաւականանան, այլեւ գործնական պատրաստութիւններ պիտի տեսնեն։

Անդրանիկ թւում է բազմաթիւ գաւառներ, ուր ինքնապաշտպանութեան կարիք կայ. բայց քանի՞ մարդ են իրենց պատրաստակամութիւնը յայտնել Երկիր գնալու լեգալ [օրինական, ոչ ընդյատակեայ] կերպով այդ գործով զբաղուելու համար։ Առաջարկում է մի սահման գծել, թէ ո՞րտեղ կարելի է ներսի ուժերով կազմակերպել, ո՞րտեղ պիտի դրսից մարդ ուղարկել։

Մուրատ.— Ռոստոմի ասածը, որ Ալաշկերտում զէնքերը ծախում էին, այդ եղել է այն պատճառով, որ ժողովուրդը յեղափոխութեան հոտը չէր առել։ Բայց այժմ կան տեղեր, ուր իրենք են խնդրում, որ իրենց աջակցենք զինուելու։ Երբ ժողովուրդը իր միջոցներով է զինւում եւ յեղափոխութեան հոտը առել է, նա իր զէնքը չի ծախի։ Այժմ ժողովուրդը մի քանի տեղ կարիք է զգում զինուելու, որովհետեւ համոզուել է, որ իր փրկութիւնը միայն զէնքով կարող է լինել։

Արամ.— Կարծում եմ, որ ինքնապաշտպանութեան պահանջը ժամանակի հասունութեան հետեւանք է. դա մեր գործունէութեան էվոլիւցիայի [հոլովոյթի] վերջին օղակն է։ Մինչեւ այժմ պայմանները չեն թոյլ տուել այդ իրագործելու։ Վասպուրականի ընկերների կարծիքն է, որ ինքնապաշտպանութիւնը ոչ թէ զատ մարմինների ձեռքում լինի, այլ Կազմակերպութեան։ Առանց այդ պայմանի չէ կարելի։ Նոյնիսկ Կովկասի օրինակը ցոյց է տալիս, որ Կազմակերպութիւնը պիտի գործի գլուխ անցնէր, որ յաջողութիւն ունենար։ Որ այդ գաղափարը եղել է՝ դա փաստ է։ Բայց յետ է մղուել, ապացոյց որ արմենականները ունեցել են 500 հրացան Վանի դէպքերի ժամանակ։ Առանց տեղական ուժերի աջակցութեան անկարելի է գործ անել. բայց նաեւ անհրաժեշտ է արտասահմանում մի մարմին, որը պիտի հսկէ, որ Ընդհանուր Ժողովի որոշումները իրագործուեն։ Վասպուրականի ընկերները, արտասահմանի վրայ նայում են իբրեւ անհատ ընկերներ տուող մի վայրի վրայ, բայց նրանք դէմ են այն բանին, որ արտասահմանում գտնուած զանազան գաւառացիներ, իրենց օգնութիւնը հասցնեն յատկապէս իրենց գաւառի կազմակերպութեան համար։ Սա կը վնասի գաղտնապահութեան։ Իսկ Կազմակերպութիւնը պիտի տայ մի գումար, որ ծառայէ իբր ֆոնտ, իբր շրջանառութեան մի գումար՝ զինման համար։

Զարդարեան.— Հայաբնակ գաւառները, որոնք ենթարկուել են կոտորածներին, ինքնապաշտպանութեան տեսակէտից բաժանւում են երկու կարգի. առաջին՝ նրանք, որ թուրքերին ապաւինելով ազատուեցին կոտորածից՝ որոնք անբարոյականացել են եւ կորցրել իրենց վստահութիւնը զէնքի վրայ. եւ երկրորդ այն գաւառները, որոնք կոտորածների ժամանակ դիմադրեցին եւ շնորհիւ զէնքի կարողացան պաշտպանուել. սրանցից ոմանք մինչեւ անգամ իրենց յատկացրած օգնութեան գումարից սովեալների համար, զէնքի համար յետ էին դնում։ Սրանք աւելի տրամադրութիւն ունեն զինուելու։ Կառավարութեան վերաբերմունքը եւ գնման համար տրամադրելի զէնքերը տարբեր են զանազան գաւառներում։ Առաջարկում եմ, արտասահմանում ունենալ մի մարմին, որը իւրաքանչիւր գաւառը պիտի ուսումնասիրէ առանձին եւ նրանց առանձնայատկութիւնների համեմատ կազմակերպէ ինքնապաշտպանութիւնը իւրաքանչիւր տեղում։

Միհրանեան.— Համամիտ եմ Ռոստոմի ասածին, թէ ինքնապաշտպանութիւնը պէտք է կապուած լինի կազմակերպութեան հետ։ Կառավարութիւնը մեզ հալածում է ոչ այնքան մեր յեղափոխական լինելուն համար, որքան նա աշխատում է թուլացնել մեր դիմադրական ոյժը։ Ինքնապաշտպանութիւնը աւելի հարկաւոր է կազմակերպել Անատոլուի մէջ, քան Հայաստանի, որպէսզի մեր ձեռնարկների ժամանակ ժողովուրդը այնտեղ անակնկալի չգայ։ Մարմնամարզական վարժութիւնները երկրորդական միջոցներ են։ Մեր վիճակի բարւոքումը կախուած է միջազգային դրութիւնից. մենք պիտի պատրաստ լինենք, որ յարմար մոմենտը [պահը] բաց չթողնենք։

Ասլան կարծում է, որ ինքնապաշտպանութիւնը մի առանձին գործ եւ յատուկ նպատակ դարձնելով, մի յետադիմական քայլ ենք անում։ Մեր նպատակն է յարձակողական-յեղափոխական շարժում առաջ բերել, դրա համար ենք զինում ժողովուրդը եւ ոչ թէ ինքնապաշտպանութեան համար, որը համեմատած յարձակողական-յեղափոխական նպատակի հետ՝ մի պաշտպանողական գործ է։ Կովկասում եթէ Դաշնակցութիւնը ընկաւ իր յեղափոխական բարձրութիւնից, դրա պատճառը այն է, որ նա այնտեղ իւր գործունէութիւնը դրեց սկզբից եւեթ ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ եւ ոչ թէ յարձակողական-յեղափոխական։ Մենք պիտի չբաժանենք ինքնապաշտպանութիւնը Կազմակերպութիւնից, այլ պիտի շարունակենք Երկիրը զինել ապստամբութեան համար, զինուած ժողովուրդը կարիքի դէպքում ինքնապաշտպանութիւն կարող է անել։

Տաճատ ծանրանում է այն բանի վրայ, որ Վասպուրականի գործող ընկերները բոլորն էլ դրսեցի են. սխալ է թէ տեղացիները կարող են գործ անել։ Վռամեան, հիմնուած Վասպուրականի տեղեկագրի վրայ, կարծում է, որ լեգալ [ոչ ընդյատակեայ] ուժերով կարելի է գործ անել. բայց գործել լեգալ ուժերով, նշանակում է դառնալ արմենական, եւ առհասարակ առաջարկուած նախագիծը մեզ տանում է դէպի արմենականութիւն։ Լեգալ ուժերը եթէ յեղափոխական ճանապարհով գործեն, նրանք պիտի Երկրից դուրս գան, երկար չեն կարող ներսը մնալ։ Եթէ կառավարութիւնը այժմ խուզարկութիւններ չէ անում Վասպուրականում, դա չէ նշանակում թէ նա չգիտէ, թէ այնտեղ ի՞նչ է կատարւում. բայց նա ուզում է խաղաղ ճանապարհով, տնտեսապէս այնպէս քայքայել, որ գիւղացին իւր զէնքը ծախէ եւ հաց առնէ. այժմեան հարկահանութեան նպատակն այդ է։ Միայն տեղացի ուժերով, առանց Կովկասի ընկերների աջակցութեան, Տաճկահայաստանում ինքնապաշտպանութիւնն անհնարին է։

Զաւրեան.— Սահմանափակել մեր գործունէութիւնը միայն ինքնապաշտպանութեամբ, նշանակում է մեռցնել յեղափոխութեան գաղափարը։ Ինչպէս ասացին՝ կան տեղեր, ուր ժողովուրդը կարիք չէ զգում ինքնապաշտպանութեան. նրան համոզելը անհնարին է. պատեհութիւնը միայն կարող է նրան համոզել, որ զէնքը կարեւոր է։ Եթէ Վասպուրականում եւ Մուշում դէպքեր չլինէին, այնտեղ էլ ժողովուրդը չէր զինուի։ Եթէ ինքնապաշտպանութեան դէպքում մի աւելի բարձր գաղափար չլինի, քան միայն իւր անձի պահպանութիւնը, այն ժամանակ, նա իրաւ որ կորսնցնում է իւր յեղափոխական նշանակութիւնը։ Եթէ հայերը գաղթում են ծայրերից եւ ոչ բուն երկրի գաւառներից, դա ունի իւր պատճառները։ Օրինակ Վասպուրականում այժմ, մի քիչ, գաղթելուց դադարում են. պատճառը այն է, որ ընկերները այնտեղ նաեւ տնտեսական գործունէութիւն են ցոյց տալիս, որով ժողովուրդը տեսնում է որ իր վիճակը այնքան էլ յուսահատական չէ, տեղումն էլ կարելի է եղել իւր նիւթական վիճակը բարւոքել։ Ամենաուղիղ ճանապարհը այն է, որ բարձրացնենք ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը եւ նրան զինենք։ Ձրի տրուած զէնքը փչացնում է ժողովրդին։ Կազմակերպութիւնը չպիտի զէնքը ծախէ ժողովրդին այն գնով՝ ինչքան որ վճարուած է։ Մեր գործը պիտի լինի այն, որ մի գումար յատկացնենք զէնքի համար, եւ եթէ մեզ վրայ 60 ռուբլի է նստել մի զէնքը, ժողովրդին ծախենք օրինակ 10–15 ռուբլով, ոչ երբեք ձրի։

Խաչիկեան.— Առնուազն, տարօրինակ է թւում, որ Դաշնակցութեան պէս մի մարտական կուսակցութիւն, 15 տարուայ իւր գոյութիւնից յետոյ իւր Դ. Ընդհանուր Ժողովում, տաճկահայերին ինքնապաշտպանութեան համար զինելու հարց է դնում։ Տարօրինակ է մանաւանդ, եթէ ի նկատի ունենանք, որ հարցը վերաբերում է մի ժողովուրդի, որ մշտական վտանգի, մշտական գիշատման ենթակայ է։ Ինքնապաշտպանութեան հարցի այսպիսի ձեւով դնելը մեզ երկու եզրակացութեան է բերում՝ կամ անցեալում այդ հարցը չէ եղել եւ դա մի խոշոր սխալ կը լինէր, կամ եթէ եղել է, հարկաւոր տեղը չէ գրաւել մեր գործունէութեան մէջ։ Այս խնդրում եւս մենք ցոյց ենք տալիս անքննադատ վերաբերմունք դէպի մեր անցեալ գործունէութիւնը. կարծես մենք անցեալ չենք ունեցել եւ ամէն ինչ նորից ենք սկսում։ Ռոստոմը ասում է, որ դեռ 90ական թուականներին մօտ 400 կտոր զէնք է ուղարկուել Երկիր, բայց ժողովուրդը զէնքը ծախել է քրտե-

րին, որովհետեւ ժողովուրդը յեղափոխական գիտակցութիւն չէ ունեցել. հետաքրքրական է իմանալ, թէ մինչեւ հիմա Դաշնակցութիւնը ի՞նչ է արել յեղափոխական գիտակցութիւնը բարձրացնելու համար։

Անդրանիկ.— *Ընկ. Վռամեանը, Կովկասի օրինակը նկատի առնելով, ասում է, թէ ինչո՞ւ Տաճկաստանում էլ ժողովուրդը չպիտի կարողանայ պաշտպանուել։ Բայց մեր ժողովուրդը 20 տարի է, որ ոչ մի պատրաստութիւն չունի. դրա համար մենք նոր պիտի սկըսենք։ Գանձակի եւ Շուշուայ կամ այլ տեղերի ժողովուրդը վաղուց ի վեր զէնքի սովոր է, նրանք ստիպուած էին դիմադրել 4000 թաթարի, որն այնչափ էլ դժուար չէր. իսկ եթէ կառավարութիւնը գար այդ տեղերի վրայ թնդանօթներով եւ մեծ զօրութեամբ, հայերը չէին կարող դիմադրել։ Կովկասում հայերի աշխարհագրական դիրքը նպաստաւոր է. նոքա այնտեղ հոծ բազմութիւն են կազմում եւ կենտրոնները իրար մօտիկ են։ Տաճկահայաստանում կռուի հրապարակը շատ մեծ է եւ հայաբնակ վայրերը իրարից հեռու. կառավարութիւնն էլ չէզոք չէ մնում։ Մշոյ ժողովուրդը 15 տարուայ մէջ շատ առիթներ ունէր համոզուելու, որ ինքնապաշտպանութիւնը կարեւոր է. բայց նա չկարողացաւ մեր կռիւների ժամանակ մեզ օգնութեան գալ, մանաւանդ որ ունեցած զէնքերն էլ շատ չնչին էին եւ փամփուշտները կեղծ։ Վասպուրականի դրութիւնը շատ պայծառ պատկերացրին մեզ, ես էլ հաստատում եմ։ Բայց այնտեղի խաղաղութիւնը այն է, որ տնտեսական ճնշումով ստիպեցին հրացանը ծախել։ Երբ կառավարութեան զօրքերը եւ քրտերը յարձակւում են մեր վըրայ, գիւղերը չեն կարող իրար օգնութեան գալ։ Ընդհարումները լինում են 100ին 90ը քիւրտերի հետ. իսկ 100ին 10ն էլ մատնութեամբ. շատ անգամ մատնում են նոյնիսկ առանց տանջանքների ենթարկուելու։ Մենք չենք կարողացել Եւրոպայի ուշադրութիւնը գրաւել, որովհետեւ մեր զէնքը ուղղել ենք միայն կառավարութեան եւ քրտերի դէմ, մենք չենք վնասել եւրոպացիների շահերին. դրանց դէմ պիտի ուղղենք այժմ մեր զէնքը։*

Ստեփանեան *գտնում է, որ այս դրուած հարցը քննադատելու հարց չէ, դա ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է. դա պիտի թողնել Երկրի ընկերներին, որ իրենք անեն։ Իսկ մենք այստեղ պիտի լուրջ ձեռնարկների վրայ մտածենք։ Մի մշակուած միջոց չեն առաջարկում, որ հիմնուած լինի տեղական ծանօթութեան վրայ, հայութեան թուի վրայ եւն։ Մի տեղ ուր կառավարութիւնը եւ բոլոր ժողովուրդները մեր թշնամիներն են, չեն ասում, թէ մենք ի՞նչ կերպ պիտի գործենք եւ ի՞նչ բանի պիտի ձեռնարկենք։*

Բարսեղեան.— *Մեր կազմակերպութեան նպատակը եղել է, ինչպէս ես հասկանում եմ, ոչ թէ հովանաւորել ամէն հայի կամ խումբի, կամ հատուածի, բաւական է որ նա հայ է, այլ հայ ազգի այն տարրերը, որոնք կազմում են հայ ազգը բնորոշող կոմպակտ մասսան [միակտուր դանգուածը]. ահա թէ ինչո՞ւ առաջարկում եմ՝ ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպել ոչ թէ բոլոր վայրերում, այլ այն վայրերում միայն, որոնք նշանակութիւն կարող են ունենալ իբրեւ ապագայ ընդհանուր յեղափոխական շարժման աղբիւրներ եւ նեցուկներ, եւ այդ գործը կապել անպայման Դաշնակցութեան մարմինների հետ։ Այն վայրերում, ուր մարմիններ չկան, առաջ ստեղծել այդպիսիները եւ յետոյ նոքա կը ձեռնարկեն ինքնապաշտպանութեան գործին. ինչ վերաբերում է մարմնամարզական խմբակցութիւններին, դոքա երկրորդական դաստիարակիչ նշանակութիւն կարող են ունենալ։*

Մուրատ.— *Թէեւ Դաշնակցութեան սկզբունքն է եղել ինքնապաշտպանութեան համար զինելը, բայց դա առանց դրսի օգնութեան անկարելի էր. զէնք, ինտելիգենտ ուժեր եւ ռազմիկներ միշտ պակսել են։ Դրանք դրսից պիտի գան։*

Արամ.— *Հարցը պարզ է, իմ կարծիքով ինքնապաշտպանութիւնը պիտի Կազմակերպութեան ձեռներէցութեամբ լինի։ Տաճատի ասելով մենք գնում ենք դէպի արմենականութիւն։ Իսկ ես ասում եմ, որ բռնի յեղափոխութիւնը մեր վերջնական նպատակն է, եւ մենք այդ բանը պէտք է դնենք նպաստաւոր հողի վըրայ։ Իսկ եթէ արմենականները լաւ օրինակներ են տըւել, ինչո՞ւ չօգտուենք։ Ինքնապաշտպանութիւնը պիտի ձեռնարկներին նպաստող լինի։ Մենք ունեցել ենք ձեռնարկներ Սասուն, Վան. սրանք հմայք են ունեցել. մեր մամուլն ու գրականութիւնն էլ միշտ դէպի այդ կողմն են կոչ արել. իսկ Վասպուրականի գործունէութիւնը խաղաղ կերպով է տարւում եւ շատերը կարծում են թէ այնտեղ գործ չկայ եւ չեն գալիս այն կողմերը։ Այժմ պիտի երիտասարդութիւնը [լծուի] այս նոր ձեռնարկներին, եւ ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար պիտի գնայ ամէն կողմ. եւ ոչ թէ ընկ. Բարսեղեանի ասածի նման կենտրոնանայ միայն մի քանի տեղ։ — Տեղական զոհողութիւնը զէնքի համար պիտի լինի. դրամը՝ տեղական ժողովուրդը պիտի տայ. իսկ ղեկավարը՝ ի հարկէ, եթէ տեղացի չկայ, դրսից պիտի գայ, եւ ով ձեռնհաս է՝ նա պիտի ղեկավարէ։*

Նիստը փակւում է ժամը 1ին, վիճաբանութեան շարունակութիւնը եւ ընկ. Վռամեանի պատասխանը թողնելով երեկոյեան նիստին։

41ՐԴ ՆԻՍՏ (19 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Մալումեան։
Ներկայ են 23 պատգամաւոր։
Բացակայ են՝ Արշակ, Զաւրեան, Ցուչիկ, Սաֆօ։

Ինքնապաշտպանութեան հարցը

(շարունակութիւն նախորդ նիստի)

Սեպուհ.— *Ամէն ջանք պէտք է թափել, որպէսզի ժողովուրդն ամէնուրեք զինուած լինի, եւ ընդհանուր զինման տեսակէտից է որ պէտք է հասկանալ ինքնապաշտպանութեան նշանակութիւնը. ժողովուրդը պէտք է պատրաստ լինի՝ հարկաւոր դէպքում միահամուռ ուժերով ոտքի կանգնելու համար. երբ մի կէտում ապըստամբութիւն է պայթում, միւս վայրերն, արդէն նախօրօք պատրաստուած, պէտք է իսկոյն արձագանգ տան։*

Մալումեան.— *Ընկ. Վռամեանի հայեցակէտը հակասում է այն խնդրին, որ դրուած է մեր Օրակարգի մէջ. այնտեղ խօսւում է ինքնապաշտպանութեան գընդերի մասին, իսկ Վռամեան խօսեց ընդհանրապէս ինքնապաշտպանութեան մասին։ Նախ պէտք է ասել, որ ինքնապաշտպանութեան գաղափարը նոր չէ մեզանում. իսկ եթէ այդ գաղափարը մինչեւ այժմ չէ իրագործուել՝ պէտք է դրա պատճառը փնտռել ուրիշ հանգամանքների մէջ։ Վռամեան աշխատել է լայն կերպարանք տալ իւր ծրագրին՝ մի երեւոյթ, որը շատ բնորոշ է եղել մեր բոլոր ժողովների զբաղմունքներին եւ որին ես կը տայի ախտաւոր անունը։ Ախտաւոր՝ որովհետեւ մենք չենք ուզում մեր գործունէութիւնը սահմանափակել որոշ սահմաններով, այլ միշտ ընդարձակում եւ ծաւալում ենք։ Անկարելի է կազմակերպել ամբողջ Երկիրը, եւ այդ՝ 24 ամսուայ ընթացքում, ինչպէս կարծում է Վռամեանը. մի այդպիսի գործ կատարել մենք անկարող ենք նոյնիսկ 5 տարուայ ընթացքում, եթէ պայմանները մնան նոյնը։ Ի՞նչպէս կարող ենք այդ անել, երբ 15 տարուայ ընթացքում Երկիր ենք մտցրել շատ չնչին քանակութեամբ զէնք. ես չեմ խօսում այն զէնքերի մասին, որոնք գտնուելիս են եղել ժողովրդի ձեռքին, այլ այն զէնքերի մասին, որոնք Կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ են եղել։ Կազմակերպութեան հրացաններից Սասունը վերջին ապստամբութեան միջոցին ունեցել է, ինչպէս ընկ. Անդրանիկն է ասում, միայն 173 [հատ]։ Վասպուրականը ստացել է սկզբից մինչեւ այսօր ընդամէնը՝ 5–600 հրացան։ — Արդ, եթէ մի կազմակերպութիւն կարողացել է միայն այդքան չնչին թուով զէնք հասցնել 15 տարուայ ընթացքում, նա երբեք չի կարող երկու տարուայ ընթացքում զինել ամբողջ ժողովուրդը։ Այսքանը քանակի մասին։ Ինչ վերաբերում է սիստեմին՝ պէտք է փոխել։ Ես լիովին համաձայն եմ ընկ. Բարսեղեանի մտքի հետ, որ նախքան մի շրջան հիմնովին կազմակերպելը՝ չպէտք է այլ շրջաններ անցնենք. մինչեւ Էրզրում, Վան եւն. չկազմակերպուին վերջնականապէս՝ կարիք չկայ դիմելու կենտրոնից շատ հեռու այլ վայրերին։ Քաղաքական տեսակէտից սխալ է՝ վազել դէպի ամէն մի անկիւն ուր մի խումբ հայ կայ. մենք արել ենք այդ սխալը, ձգտել ենք կազմակերպել հեռաւոր գաղութներ՝ Եգիպտոս, Ռումանիան, նոյնիսկ Հնդկաստանը եւն., եւ այդպիսով մենք միայն վնասել ենք մեր գործին, փոքր, երկրորդական վայրերի պատճառով՝ կենտրոնները յաճախ անուշադրութեան մատնելով։ Հարկաւոր չէ զբաղել բոլոր վայրերի հայերով միայն այն պատճառով, որ նրանք մեր ազգութեան ու կրօնին են պատկանում։ Պէտք է կազմակերպել միայն այն վայրերը, որոնք անմիջական մասնակցութիւն կարող են ցոյց տալ մեր քաղաքական գործին, որտեղ ուժերը կարող են կենտրոնանալ եւ նպաստել հայ համայնքի քաղաքական շարժման։ Գործունէութեան այս ընդլայնման սիստեմը ես համարում եմ հիմնովին սխալ։ Մեր գործունէութեանը պէտք է սահմաններ դնել։ Ինքնապաշտպանութեան գործի համար մի առանձին մարմին հաստատելու կարիք չկայ. Կազմակերպութիւնն ինքը կը հոգայ այդ մասին։ Ի վերջոյ ես կարծում եմ, որ աւելի յարմար կը լինէր, խնդրի իմաստի տեսակէտից «ինքնապաշտպանութեան» փոխարէն ասէինք՝ «ժողովրդի զինման գործ»։*

Արամ.— *Անցեալ գործողութիւններն տեղի են ունեցել բացառիկ պարագաներում. այդ պարագաների փոփոխուելովը առաջ են եկել դիւրութիւններ՝ աւելի յաջող գործողութիւններ կատարելու համար. օրինակ միայն այս տարուայ ընթացքում մենք կարողացել ենք աւելի ռազմամթերք փոխադրել Երկիր, քան ամբողջ 15 տարուայ ընթացքում։ Ուրեմն ներկայի գործողութիւնները չենք կարող հիմնել անցեալի բացառիկ հանգամանքների վրայ։*

Մալումեան.— *Ես համաձայն եմ ընկ. Արամի հետ, որ անցեալը շատ խնդիրներում չէ կարող չափ հանդիսանալ ապագայի համար. բայց դա վերաբերում է կա՛մ սկզբունքային հարցերին կամ նոր ձեռնարկներին. երբ սակայն խնդիրը գործի տեխնիկային է վերաբերում, այս դէպքում անհրաժեշտ է ուշադրութեան առնել անցեալը։ Եթէ վերջին մէկ տարում Վասպուրականը կարողացել է աւելի ռազմամթերք ստանալ, քան բոլոր նախկին տարիների ընթացքում, պատճառն այն է, նախ, որ Կազմակերպութիւնը 15 տարուայ փորձառութեան բովով է անցել. առանց այդ փորձառութեան այսօր անհնարին կը լինէր, Արամի ասած քանակութեամբ զինամթերք մտցնել Վասպուրական։ Բացի դրանից չպէտք է մոռանալ, որ նոր անակնկալ հանգամանքների շնորհիւ, ինչպէս օրինակ հայ–թրքական ընդհարումները Կովկասում, հեշտութեամբ կարող է դժուարանալ զէնքի փոխադրութեան գործը։*

Ստեփանեան.— *Ամբողջ Երկիրը զինելը դժուար է։ Վասպուրականը այո՛, միջոց կ՚ունենայ իւր աշխարհագրական դիրքի շնորհիւ զէնք ստանալու, քանի որ գտնւում է Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի սահման-*

ներին կից։ Բայց հարց է, արդեօք ուրիշ վայրերն էլ, ինչպէս՝ Տարօն, Տիգրանակերտ եւն, կարո՞ղ են Վասպուրականի չափ զէնք ձեռք բերել։

Ջելալեան·— Երբ Վռամեան խօսեց ինքնապաշտպանութեան մասին, նա որոշ պարագայ ունէր աչքի առաջ։ Այսօր հազարաւոր երիտասարդներ կան Ամերիկայում, որոնք բաղձանք ունեն, որ ինքնապաշտպանութեան գաղափարը իրագործուի Երկրի մէջ։ Նրանք այդ բանի համար պատրաստ են ամէն տեսակ զոհողութեան, միայն թէ գործի գլուխն անցնէր Դաշնակցութիւնը։ Եւ մենք պէտք է անշուշտ, ղեկավար հանդիսանանք այս դէպքում։ Ստեփանեան ասում է, թէ հեռաւոր գաւառներ անկարող կը լինեն զէնք ստանալ։ Բայց ինչպէ՞ս է եղել, որ Կովկասին զէնք է հասցուել, նոյնիսկ Մոսկուայից· եթէ ռուս կառավարութիւնը, որ աւելի զօրեղ է տաճիկ կառավարութիւնից, այսպէս թէ այնպէս միջոց է տալիս զէնք փոխադրելու, մենք եւս Տաճկաստանում կարող կը լինենք միջոցներ ունենալ· եթէ կարելի է կաշառել ռուս չինովնիկներին, նոյնը կարելի է անել եւ տաճիկ պաշտօնեաներին։

Ռոստոմ·— Պանդուխտ գաւառացիները, ինչպէս Ջելալեանն ասաց, ուզում են իրենց երկրի համար որեւէ գործ կատարած լինել։ Այս ձգտումը յաճախ երեւան է գալիս նաեւ Կովկասում, իւրաքանչիւրն ուզում է օգնել միայն իր սեփական գաւառին, խմբեր են կազմում ու զէնք հայթայթում յատկապէս այս կամ այն գաւառի համար։ Ես կարծում եմ, որ Կուսակցութիւնը պէտք է քաջալերէ այսպիսի ձգտումներին։

Մուրատ·— Ընկ· Մալումեանն ասում է, որ Դաշնակցութիւնն անկարող է ամբողջ Երկիրը զինել եւ որ 15 տարուայ ընթացքում շատ չնչին քանակութեամբ զէնք է մտցրել Երկիր։ Ինչո՞ւ, որովհետեւ ես կարծում եմ այդ տակտիկան եղել է պակասաւոր·— մենք ունեցել ենք գործողներ անընդհատ մի որոշ շրջանում· երբ եղած գործիչը հեռանում է, չէ գտնուել մի ուրիշը որ սկսած գործը շարունակէ այնտեղ։

Վարդան·— Այստեղ խօսուեց մի հարցի մասին, որը չափազանց լուրջ է· ուստի արժէ նրա վրայ կանգ առնել։ Դաշնակցութիւնը գործել է 15–16 տարի եւ ձեռք է բերել որոշ փորձառութիւն, որից պէտք է օգտուել այժմ։ Առաջ կարծւում էր, թէ 10–12 հոգով կարելի էր ազատել Հայաստանը· երբ մենք 12 հոգով Երկիր մտանք, 18 հրացանով, ո՛րքան վստահ էինք մեր այդ ուժի վրայ, մեծամեծ գործեր կատարելու յոյսն ունէինք։ Երկրորդ անգամ Երկիր մտանք 22 հոգով, 33 հրացանով·— այլեւս ո՞վ կարող էր մեզ դիմադրել։ Այդ ժամանակ ոչ թէ զգացմունքը, այլ խոր համոզումն էր մեր մէջ տիրողը, թէ այսպիսով կը լուծենք Հայկական Հարցը։ Այսօր սակայն մենք այլեւս չունենք այդ նախկին հաւատքը։ Սասունն ապստամբուեց, Վասպուրականի կռիւները տեղի ունեցան, Պոլիսը շարժուեց,— բայց այդ բոլորից յետոյ, ո՛չ մի դրական արդիւնք չունեցանք, որպէսզի կարողանայինք գործը շարունակել նոյն եռանդով։ Ոգեւորուած էինք ռամկավարութեան [ժողովրդավարութեան], սոցիալիզմի գաղափարներով, առանց մտածելու, որ դեռ Երկրում չըկայ նոյնիսկ կեանքի եւ գոյքի ապահովութիւն· բայց յետոյ համարեա թէ լքուեցինք· մեր ընկերներից շատերը ընկան,— ի զո՛ւր։ — Առաջ ինքներս մարդիկ էինք պահանջում՝ նորանոր կռիւներ մղելու համար, համոզուած որ, որքան աւելի մարդ ունենանք այնքան աւելի շուտ կը հասնենք մեր նպատակին։ Բայց մի շարք փորձերից յետոյ, մի տեսակ ընկճուեցինք· երբ մեզ հարցնում էին Երկրի մասին, մենք այլեւս չէինք կարողանում պատասխան տալ։ Հասկանալի է սակայն, որ մեր այդ նախկին տակտիկան ժամանակի բնական արդիւնքն էր. աչքի առաջ ունէինք Բուլղարիան, Կրետէն եւն, որոնք կռուով, ապստամբութեամբ ձեռք բերին ազատութիւնը· մենք էլ նոյնպէս պէտք է վարուէինք՝ մեր խորին համոզմամբ։ Մենք պէտք է կռուէինք անպայման, քանի որ մեզ էր վիճակուել կռուելը, մեր հայրերը մեզ համար հող չէին պատրաստած եղել, որպէսզի մենք այլեւս տակտիկայով շարունակէինք սկըսուած գործը։ Բայց այսուհետեւ էլ նոյն ճանապարհով ընթանալ՝ անկարելի է այլեւս։ Յեղափոխութեան պատճառով ժողովուրդը կոտորւում է· ի հարկէ պէտք է կոտորուէր, քանի որ իւրաքանչիւր յեղափոխական շարժում զոհեր է պահանջում· բայց կոտորուելուն էլ չափ ու սահման է հարկաւոր դնել· անվերջ կոտորուելը հերոսութիւն չէ։ Գոնէ մենք էլ փոխադարձաբար կոտորելու միջոց ունենայինք, դեռ էլի կարելի էր հաշտուել իրականութեան հետ, ինչպէս օրինակ Կովկասում, կոտորուելու հետ միասին նաեւ կոտորում ենք։ Բայց Երկրում, միայն կոտորւում ենք· եթէ մի 10 քիւրտ ենք սպանում, փոխարէնը ամբողջ գիւղեր են ոչնչացնում։ Մինչեւ ե՞րբ։ — Պէտք է փոխենք մեր ճանապարհը։ Սարսափելի է տաճկահայ իրականութիւնը։ Օգտուենք մեր անցեալից· մենք պէտք է մեղմենք նաեւ մեր ձգտումները։ Մենք այլեւս չենք ուզում անկախութիւն, ինչպէս առաջ· բաւական է, որ մեզ տան միայն կեանքի ու գոյքի ապահովութիւն, որ առնուազն մարդ լինելու իրաւունքն ունենանք։ Լեգալ ուժեր պէտք է մտցնել Երկիր, որոնց մեծ կարիք կայ այնտեղ։ Նրանց գործունէութիւնը անհրաժեշտ է, օրինակ, Կիլիկիայում։ Երբ ես երկու տարի առաջ գնացի Կիլիկիա, ժողովուրդը միանգամայն անպատրաստ գտայ յեղափոխական գործի համար։ Այնտեղ չգիտեն նոյնիսկ մայրենի լեզուն, գաղափար չունին բնաւ թէ ինչե՛ր են կատարւում Սասունում կամ այլ տեղերում։ Եկ ու այդպիսի մարդկանց քարոզիր, որ նրանք զինուեն։ Նախքան զէնքը, նրանց պէտք է գիտակցութեան բերել։ Այս պատճառով լեգալ գործիչներ են հարկաւոր այնտեղ։

Պէտք է աշխատել, որ փախստական մարդիկ քիչ լինին որքան կարելի է։ Եթէ դրսից մի քանի մարդիկ անցնեն Կիլիկիա, որպէս լեգալ գործիչներ, նրանք անհամեմատ աւելի օգտակար կը լինեն։ Ապա միայն դրսից սպասելի զէնքի վրայ յոյս դնել չէ կարելի, դրսի օգնութիւնը բաւականանում է միայն առժամանակ, եւ նրանով բացառապէս ապահովել ժողովուրդը՝ մենք չենք կարող։ Դրսից հրացաններ են ստացւում, բայց դրանցից իւրաքանչիւրը քանի՞ փամփուշտ է ունենում, — շատ քիչ, այնքան որ նրանով կարելի է կռուել հազիւ մէկ–երկու օր։ Ներսում հենց հարկաւոր է միջոցներ ստեղծել զէնք ձեռք բերելու համար։ Ներսում պէտք է ունենանք զինուորական ինստրուկտորներ [դաստիչներ]· քաջ տղաներ շատ կան, բայց զէնք բանեցընել չգիտեն, որովհետեւ սովորեցնողներ չեն ունեցել։ Այս բոլորը պէտք է ստեղծել ներսում։ Միեւնոյն ժամանակ դրսից եկած ուժերի ներկայութիւնը անհրաժեշտ է· ընդհանրապէս դրսեցին հաւատք է ներշնչում ժողովրդին եւ սրա ակնածութիւնը ձեռք բերում։ Ինքնապաշտպանութիւնը զատել յեղափոխական գործունէութիւնից՝ չէ կարելի, սրանք իրարից անբաժանելի են։

Սաքօ·— Ոչ մի գործիչ, դրսեցի թէ ներսեցի, չէ կարող լեգալ գործել, որովհետեւ իսկոյն գրաւում է կառավարութեան ուշադրութիւնը։ Հրայրն անգամ անկարող եղաւ լեգալ մնալ։

Վռամեան·— Ես կ՚ուզէի, որ այս խնդիրը աւելի շատ վիճաբանութեան նիւթ դառնար։ Եղած պատասխանների մէջ ես գտայ շատ իրաւացի դիտողութիւններ, նաեւ շատ թիւրիմացութիւններ։ Իմ հիմնական միտքս էր ա՛յն, որ ինքնապաշտպանութեան հողի վըրայ պէտք է կազմակերպել եւ զինել այն հայաբնակ վայրերը, որոնք մինչեւ այժմ դուրս են մնացել մեր ռազմական կէտերից։ Այդ այն վեց վիլայէթներն են, որոնց հետ 61րդ յօդուածի հիման վրայ կապուած է Հայկական Հարցի լուծման խնդիրը· իմ խօսքն այդ վայրերի մասին է, ուստի ես չեմ ուզել աչքի առաջ ունենալ այն բոլոր կէտերը ուր հայ կայ։ Այստեղ ասացին, որ ինքնապա՛շտպանութիւնը, ինքնըստինքեան, մի պահպանողական երեւոյթ է· բայց որովհետեւ դա մինչեւ այժմ գոյութիւն չէ ունեցել ժողովրդի մէջ, նրա երեւան գալն արդէն պէտք է մի յառաջադիմական քայլ համարել։ Շատ տեղերում ժողովուրդը զուրկ է զէնքի գիտակցութիւնից եւ այդպիսի վայրերում մեզ հարկաւոր է սկսել ուղղակի այբբենից· պէտք է այդ սիստեմով գործել։ Ընկերներից մէկը նկատեց, թէ իմ այսօրուայ զեկուցումը միակողմանի է· բայց այդ նկատողութիւնն ինքնին անհիմն է, քանի որ ես խօսում եմ մեր յեղափոխական ամբողջ ծրագրի միայն մէկ կէտի մասին· միւս կէտերին կը վերադառնամ հետագայում։

Անդրանիկը յոյս չունի, թէ միայն ինքնապաշտպանութեան միջոցով կարելի կը լինի յաջող կռիւ մղել կառավարչական զօրքերի դէմ· օրինակ բերեց Շուշին·— Եթէ զօրքերը շարժուէին, հայկական ոչ մի ինքնապաշտպանութիւն ույժ չէր ունենայ դիմադրելու։ Բայց ես ասում եմ, որ ինքնապաշտպանութիւնը խաղաղ ժամանակների համար է· միթէ անպատճառ եւ միշտ զօրքի՞ հետ է, որ պէտք է գործ ունենանք· չէ՞ որ կարող է յանկարծ մի այնպիսի օր գալ, երբ հրապարակի վըրայ զօրք թերեւս բոլորովին էլ չլինի։ Հարցի էութիւնը նրանումն է, որ ժողովուրդը ձեռքին զէնք ունենայ պատրաստ։ Մալումեան ախտաւոր կոչեց մեր ընդլայնացման սիստեմը։ Սակայն ինչպէս արդէն վերեւում նկատեցի, ես չեմ ասում, թէ մեր գործունէութիւնը պէտք է տարածել ամէնուրեք։ Ոչ էլ կարծում եմ, որ 24 ամսուայ ընթացքում կարող ենք ամբողջ Երկիրը զինել· խօսքս՝ գործի մեխանիզմը կազմելու մասին է, մի բան՝ որի համար ասածս երկու տարին՝ բաւական է լինելու։ Ստեփանեանը զուր է կասկածում, թէ Վասպուրականից դատ միւս շրջանները դժուարութեամբ են զէնք ստանալու· եթէ Վասպուրականը նպաստաւոր պայմաններ ունի, նոյնը կարող են ունենալ եւ միւս գաւառները· իւրաքանչիւր վայր ունի իր տեղական ուրոյն յարմարութիւնները։ Եթէ միայն փորձուած մարդիկ լինեն, բոլոր շրջաններին կարելի է զէնք հասցնել։ Լեգալ ուժերն անհրաժեշտ են· իլլեգալ գործիչները հալածւում են, իւրաքանչիւրը հազիւ երկու տարի կարողանում է ապրել· բայց բաւական է, որ իւրաքանչիւրը դրանից հերթով չորս հինգ ամիս մնայ կամ շրջի մի շրջանում, ահագին գործ կատարած կը լինեն այդպիսով։ Ես համաձայն չեմ, որ մեր ամբողջ գործունէութիւնը կենտրոնանայ միայն որոշ շրջանում։ Տաճկահայաստանը միայն Վասպուրական–Սասունով սահմանափակել չէ կարելի· բոլոր հայաբնակ վայրերն էլ պէտք է մասնակցեն գալիք ընդհանուր ապստամբութեան· որովհետեւ, երբ միայն Սասունն է ոտքի կանգնում, նրա պարտութիւնը լքում է առաջ բերում միւս վայրերի մէջ։ Մէկ կէտի վրայ չպէտք է կապել ժողովրդի յոյսերը· կազմակերպենք ե՛ւ մնացած վայրերը, Սեբաստիան, Տիգրանակերտը եւն· ոչ ոք չէ ուզել ուշադրութիւն դարձնել նրանց վըրայ· այսօր ժամանակն է վերջապէս որոշելու, թէ ո՞վ է լինելու պատասխանատուն այդ տեղերի համար։

Նախագահը փակում է վիճաբանութիւնները եւ հարց դնում, թէ մի բանաձե՞ւ կազմել քննուած հարցի վերաբերմամբ, թէ ընտրել մի յանձնախումբ, այդ մասին զեկուցում տալու համար։

Բանաձեւեր են առաջարկում՝

1· **Ռոստոմ** (բանաձեւ 1·)·— Յանձնարարում է Տաճկահայաստանում գոյութիւն ունեցող բոլոր մար-

միններէն կազմել ժողովրդական ֆոնդ, կազմակերպութեան եկամուտներից դուրս, յատկապէս ժողովրդի զինման համար: Պարտաւորեցնել բոլոր Կ. Կոմիտէներին ամէն ջանք թափել վստահելի ընկերների միջոցով կազմակերպութիւններ յառաջ բերել այն վայրերում, ուր հիմա չկայ, յանձնելով նրանց ե՛ւ զինման գործը: Դրսից օգնութիւն հասցնել միմիայն այն դէպքում, երբ կազմակերպական գործը ներսում ապացոյցներ տուած կը լինի իր ձեռնհասութեան: Եւ ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ինքնապաշտպանութեան յաջողութիւնը կախուած է ոչ այնքան զէնքի, ռազմամթերքի քանակից, որքան զինավարժութեան կարողութիւնից եւ ուժերը կազմակերպելուց ու ղեկավարելուց, անհրաժեշտ է ներսում ինքնապաշտպանութեան գործը դնել մեր մարմինների ղեկավարութեան տակ:

2. Վռամեան (*բանաձեւ 2.*) — *Ժողովը կ'ընդունի, որ Դաշնակցութիւնը աւելի հետեւողականութեամբ պարտաւոր է զբաղիլ՝ կազմակերպելու զինման գործը ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ, նաեւ այն չորս հայկական նահանգներուն մէջ, որոնք դուրս մնացած էին Պատասխանատու Մարմիններու շրջաններէն: Ուստի յանձնախումբ մը կ'ընտրուի, որ օգտուելով Ամերիկայի ու Վասպուրականի նախադծերէն, ու այդ առթիւ կատարուած վիճաբանութիւններէն, կը պատրաստէ ծրագիր մը եւ կազմական կանոնագիր մը այդ վայրերու կազմակերպական գործի համար:*

3. Արամ (*բանաձեւ 3.*) — *Ժողովը լսելով ընկ. Վռամեանի զեկուցումը ինքնապաշտպանութեան մասին՝ որոշեց, թէ հայ ժողովրդեան ինքնապաշտպանութեան կամ զինման հարցը մեր Կազմակերպութեան ձեռնարկներից մէկն է: Ներկայ պարագաներում, քանի որ ժողովուրդը հասունութեան է եկել, եւ պատրաստակամութիւն է ցոյց տալիս, պիտի անմիջապէս դիմել գործի, ստեղծելով կազմակերպուած վայրերից դուրս, ժողովրդական կազմակերպութիւն, տանելով լայն պրոպագանդա, եւ դրան անմիջական հետեւանք, տեղական դոհողութիւններով ու չուկաներով՝ լայն ինքնապաշտպանութիւն: Վերջնի նպատակն է լինելու, նպաստել մեր ձեռնարկներին, եւ դէպքերի կամ խաղաղ ժամանակ պաշտպանել ինքզինքը:*

4. Մալումեան (*բանաձեւ 4.*) — *Ժողովը լսելով Թրքահայ ժողովուրդի զինման եւ ինքնապաշտպանութեան մասին եղած զեկուցումը (Ամերիկայի եւ Վասպուրականի ընկերների) եւ այդ առիթով տեղի ունեցած վիճաբանութիւնները, եւ ընդունելով ժողովրդական միջոցներով զինելու սկզբունքը, — որոշեց՝ ընտրել մի յանձնաժողով, բաղկացած երկրին ծանօթ երեք ընկերներից, յանձնելով նրան, տրուած նիւթերի հիման վրայ, մշակել մի նախագիծ եւ ներկայացնել Ժողովին՝ յարուցուած խնդիրները կարգադրելու համար:*

Ալան.— *Յանձնախումբին պէտք է տրուին որոշ ցուցմունքներ, թէ ի՛նչ ուղղութեամբ պէտք է մշակել ներկայացուելիք ծրագիրը:*

Նախագահ.— *Մենք որոշումներ չենք կայացնում, որպէսզի յանձնախմբին վճռական հրահանգներ տալու կարիքը լինի:*

Քուէարկւում են Ռոստոմի, Արամի եւ Մալումեանի բանաձեւերը: Մալումեանի բանաձեւը անցնում է 18 ձայնով, ընդդէմ 4ի:

Վռամեանի բանաձեւը ստանում է 2 ձայն:

Ընդունուած բանաձեւի հիման վրայ ընտրւում է մի յանձնախումբ, բաղկացած հետեւեալ ընկերներից՝ Ռոստոմ, Սաքօ, Վռամեան եւ Արամ (վերջին երկուքը իբրեւ զեկուցանողներ):

Նախքան նիստը փակելը, նախագահը յիշեցնում է, որ այսօր Քրիստափորի եւ Էդուարդի մահուան երկրորդ տարելիցն է: «Ուղիղ երկու տարի առաջ, Սոֆիայի գերեզմանատանը, մի քանի ընկերներ կանգնած էինք երկու արտասովոր գերեզմանի առաջ: Այդ օրը մենք մեր վերջին հրաժեշտն էինք տալիս մեր երկու ընկերներին, որոնք իրարից հեռու ծնուած, մէկը պոլսեցի, միւսը կովկասցի, ժողովրդի վշտի ու տանջանքի գաղափարով սակայն, կապուել էին միմեանց հետ, Քրիստափորն ու Էդուարդը: Մեզանից մէկը որ դամբանականը խօսեց, այն յոյսը յայտնեց ներկայ գտնուող բուլղար ընկերներին, թէ մի օր էլ կը գանք այստեղ, մեր այս ընկերների աճիւնները տեղափոխելու համար, բայց կը գանք ոչ իբրեւ փախստականներ, ինչպէս մինչեւ հիմա, այլ իբրեւ ազատ քաղաքացիներ. իսկ մինչ այդ պահպանեցէք մեր այս թանկագին գերեզմանները»: Եւ իսկապէս երկրի դրութիւնը փոխուեց գահավէժ արագութեամբ. այսօր մենք կարող ենք մեր փափաքն իրագործել: Այստեղ ի հարկէ ես չեմ խօսիր Քրիստափորի մասին. իւրաքանչիւրը ձեզանից գիտէ նրան եւ յարգում է նրա յիշատակը:

Ժողովականները յոտնկայս յարգում են նրա յիշատակը:

Նախագահը *խնդրում է ցաւակցութեան հեռագիր ուղղել Քրիստափորի այրիին: Ապա առաջարկում է Քրիստափորի դիակը տեղափոխել Կովկաս, յիշելով Էդուարդի մարմնի Պոլիս փոխադրելու անհնարաւորութիւնը:*

Ժողովը համաձայնում է:

Առաջարկ է լինում Զարդարեանի կողմից՝ Էդուարդի մարմինն էլ Կովկաս փոխադրել, որը նմանապէս ընդունւում է:

Նախագահ.— *Տեղափոխման խնդրի տեխնիկական կողմի մասին առանձին զեկուցում կ'անի դիւանը:*

Քրիստափորի այրիին ուղղուած հեռագրի պատճէնը հետեւեալն է.—

Ժընեւ, խմբագրութիւն «Դրօշակ»ի

Տիկին Միքայէլեանին:

Անմոռանալի ընկ. Քրիստափորի մահուան երկրորդ տարելիցի օրը, Ժողովը յարգելով յոտնկայս նրա թանկագին յիշատակը, որոշեց նրա աճիւնը տեղափոխել օտար հորիզոնից հայրենի Կովկասը, եւ յայտնել ձեզ իր խորին յարգանքները եւ սրտաբուխ ցաւակցութիւնը անփոխարինելի կորստի առթիւ:

Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողով:

Նիստը փակւում է:

42ՐԴ ՆԻՍՏ (20 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է՝ Թոփչեան:
Ներկայ են 26 պատգամաւոր:
Բացակայ է Սաֆօ:

«Զեկուցում ապստամբական ձեռնարկների մասին» *Ռոստոմի կողմից: Զեկուցումից յետոյ տեղի են ունենում հարցումներ:*

Սարգիս *կարծում է, որ ապստամբական յաջող ծրագիր կազմելը ամենաառաջին պայմանն է, ինչպէս պատերազմական ծրագիր կազմելը պատերազմի ժամանակ: Թէեւ ժողովուրդը մի տեսակ վհատութեան մէջ է, բայց ինքնապաշտպանութեան բախտը նրան կը մղի գործի անցնելու: Մեր շարժումների առաջին շրջանը խենթութիւն էր, որը սակայն ունեցաւ իւր օգուտները: Մենք պիտի աշխատենք այդ երկրում հայութիւնը պահպանել: Եթէ հայութիւնը այնտեղ մինիմումի [նուազագոյնի] հասնի, այն ժամանակ քաղաքական դաշնագրերը մեռած տառ կը մնան արխիւների մէջ, արիւնով գրուած: Մենք թէեւ այժմ շատ տեղերում փոքրամասնութիւն ենք, բայց իրաւունք ունենք ասելու, որ մեծամասնութիւն ենք: Ես համաձայն եմ, որ Զէյթունի ապստամբութիւնը միայն մասնակի բնաւորութիւն կ'ունենար, բայց այլ բան է Սասունը, որը կռւում էր յանուն յեղափոխութեան. որու յաղթութիւնը կարող էր Հայկական Դատի համար նշանակութիւն ունենալ: Ես համաձայն չեմ, որ եւրոպական պետութիւնները անուշադիր են թողնում մեր դատը. հիւպատոսները իրենք շատ անգամ խաբւում են եւ նրանց զեկուցումները իրենց ներգործութիւնը չեն ունենար: Դելկասսէն ասել էր, որ դժբախտաբար հայկական շարժումները շատ կարճ են տեւում: Մի այլ վտանգ կայ, դա տաճիկ կառավարութեան հայաջինջ քաղաքականութիւնն է, որի դիմաց մենք էլ պիտի քաղաքականութիւն անենք: Մենք իբրեւ մի իլլեգալ [ոչ-օրինական, ընդյատակեայ, անպաշտօն] կառավարութիւն՝ պիտի ունենանք մեր քաղաքականութիւնը: Ֆրանսիան եւ Անգլիան հետեւում են մեր շարժումներին, նրանք մեզ ընդունում են մի կարեւոր ազդակ արեւելեան հարցում: Մենք պիտի շրջահայեաց լինինք մեր դրացիների եւ օտարների վերաբերմամբ: Այս Ժողովը եւ ծրագիրը պիտի վճռեն մեր ճակատագիրը, ուստի մենք պիտի նաեւ առնենք մեր եւրոպացի բարեկամների կարծիքները եւ իմանանք քաղաքական շրջանների տրամադրութիւնները, մանաւանդ որ մենք այժմ ձեռք ենք բերել մի նպաստաւոր տրամադրութիւն դէպի մեր դատը: Ապստամբական շարժմամբ մենք մեր դէմ ենք հանել Երկրում բոլոր տարրերը: Բայց կարող էինք օգտուել եւ մեր թշնամու դէմ թշնամիներ յարուցանել, մենք այդ չենք արել Տաճկաստանում, որովհետեւ փոքր պակասը խանգարել է մեզ: Մենք պիտի մի մեծ ֆոնդ ունենանք. մենք թէեւ մեզ համար օրինակ ենք առել այլ ապստամբական շարժումներ, բայց ֆոնդ չենք ունեցել նրանց նման: Ի՞նչ պէտք է անել, որ մեր ապստամբական շարժումը արդիւնաւէտ դարձնենք, մի տարածութեան վրայ, ինչպիսին է Վասպուրականը իւր շրջաններով, որ ունի մօտ 45000 քառակուսի կիլոմեթր մակերեւոյթ: Նախ հարկաւոր է Երկրում այլ թշնամիներ յարուցանել կառավարութեան դէմ. ունենալ խոշոր ֆոնդ, որից 200.000 ծախսել եւ զինել Տերսիմը կառավարութեան դէմ: Այս Ընդհանուր Ժողովից յետոյ կազմել մի կոնգրէ [համաժողով, խորհրդաժողով] Տաճկաստանի բոլոր դժգոհ տարրերէն, որով կը ստեղծենք մեզ համար նպաստաւոր պայմաններ:*

Նախագահը *ընդհատում է ճառախօսին, որովհետեւ նշանակած 10 րոպէից նա դեռ 5 րոպէ էլ աւելի էր խօսել, խոստանալով նրան ձայն տալ երկրորդ անգամ:*

Մալումեան.— *Ռոստոմի յառաջաբանի մէջ կար մի կէտ, որի հետ ես համաձայն չեմ. նա ուզում է մեր ամբողջ անցեալ գործունէութեանը մի տեսակ արդարացում տալ, ասելով, որ ոչ թէ միայն եղածները պիտի լինէին, այլեւ այլ կերպ չէին էլ կարող լինել: Այդպէս խօսելը գուցէ կարելի լինէր արդարացնել կուսակցական պրոպագանդի տեսակէտից, բայց Ընդհանուր Ժողովում մենք պիտի խոստովանենք, որ եղել են խոշոր սխալներ, որոնք չպէտք է լինէին: Բայց որ մեր այն ժամանակուայ ընկերները իրենց անելիքը այլ կերպ չէին կարող հասկանալ, համաձայն իրենց ունեցած ծանօթութիւնների եւ փորձառութեան՝ դա այլ բան է: Տեղի են ունեցել սխալներ, որոնցից այժմ մենք պիտի օգտուենք: — Մի կէտ ճիշդ է, այն՝ որ Սասունի եւ Զէյթունի շարժումները երբեք չէին կարող ընդհանուր հայկական նշանակութիւն ունենալ: Հակառակ այդ հանգամանքի, սկզբնական շրջանում մեր գործունէութիւնը պիտի անպատճառ կենտրոնանար Սասունում եւ Զէյթունում. որովհետեւ դրանց համար մեր գրականութեան մէջ եւ մեր համարեա բոլոր շրջաններում մի հմայք էր ստեղծուել: Ապստամբական մեր մեթոդների սխա՞լը պէտք է համարել արդիւնք մեր ունեցած սխալ ծանօթութիւններին: Օրինակ, եթէ հայերի թուի մասին ճիշդ տեղեկութիւններ ունենայինք, եթէ դեռ 15 տարի առաջ գիտակցական լինէր հայ տարրը, որ գտնւում էր 6 վիլայէթներում, ուր մի քանիսի մէջ ընդամէնը ազգաբնակութեան 24%ը, իսկ Վանի շրջանումն է որ 60–64% են կազմում, մենք կը հասկանայի՞նք, որ ընդհանուր Հայաստանի ապստամբութեան մասին խօսք չէր կարող լինել: Ապստամբական ձեռնարկների այդ տենչը, մանաւանդ, քաղաքական–տնտեսական ներկայ պայմաններում, պիտի համարել վերացական ծրագիր: Զինման գործում պիտի կանգ առնել մի կէտի վրայ եւ ոչ թէ ծրագիրը տարածել ամբողջ Հայաստանի վրայ:*

Բայց ինչո՞ւ պատրաստութեան, զինման շրջանի մէջ մտցնեց նաեւ Էրզրումը, — քանի որ սա գտնւում է Կովկասի մօտիկ, քաղաքականապէս բաւական հաստատ հայութիւն ունի, եւ յարմարութիւն՝ զինուելու եւ շարժուելու: Այստեղ Թրքական շարժումը բաւական խոշոր քայլեր է անում եւ հենց համերաշխութեան[?] համար պիտի Էրզրումն ալ մտցնենք մեր զինման շրջանի մէջ, ստեղծելով այնտեղ կազմակերպական մարմիններ: — Ուրեմն Ապստամբական վայրի կենտրոնը պիտի լինի Վասպուրականը կցուած Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթների մի մի մասի հետ. իսկ այլ ապստամբական ձեռնարկներով չզբաղուենք: Ընդհանուր Ժողովը պիտի հրահանգէ չանել որեւէ ապստամբական ձեռնարկ, նախքան որոշ պատրաստութիւն ունենալը. սա բխում է մեր 15 տարուայ դառն փորձերից: Զինել կռուելու ընդունակ ժողովրդի մինչեւ 50%ը, ապա միայն ձեռնարկել շարժման: Իմ առաջարկը ամփոփում եմ երեք գլխաւոր կէտերում: 1) Կանգ առնել միայն մի ռայոնի [շրջանի] վրայ. 2) Որեւէ ապստամբական շարժում չլինի մինչեւ առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը. 3) Պարտաւորեցնել զինել զէնք կրելու կարող ժողովրդի 50%ը, անմիջական ձեռնարկներ սկսելուց առաջ:

Ստեփանեան.— Լաւ կը լինէր, որ նոր ձեռնարկ անելուց առաջ, անցեալ սխալները լաւ պարզուէին: Մի ապստամբական յաջող ձեռնարկ կազմելու համար, հարկաւոր է իմանալ տաճիկների ներքին շարժումների բնոյթը, որպէսզի հասկանանք, թէ նրանցից ո՞րքան կարող ենք օգտուել, որ մեր դատը իւր ինքնուրոյնութիւնը չկորցնի: Ո՞րքան պիտի լինեն մեր յոյսերը դիպլոմատիայի [դիւանագիտութեան] վրայ: Որեւէ շարժում անելու համար, ես կարծում եմ, պիտի սպասել մինչեւ ռուս-տաճկական պատերազմը, որը ես համարում եմ մեզ համար ամենանպաստաւոր մոմենտը [պահը]. հարկաւոր է այս խնդիրները բոլորը ուսումնասիրել, եւ ապա միայն գործի ձեռնարկել: Եթէ մենք այժմ էլ սկսենք միայն Վասպուրականում կենտրոնացնել մեր ուժերը, ինչպէս առաջ Սասունում էինք անում, այժմ էլ Թուրքը կը սկսի իր ուժերը կենտրոնացնել այնտեղ, ուր մենք ենք կենտրոնացնում, եւ մի օր ամէն բան կը խլի մեր ձեռքից: Սրա առաջն առնելու համար պիտի մի միջոց մտածել, որ մեր ամբարածը Թուրքը չտանի:

Արամ.— Ես կարծում էի, որ մեր բոլոր անցեալ անյաջողութիւնները նկատի առնելով, Ընդհանուր Ժողովը ոչ թէ պիտի նորից ապստամբութեան ծրագիր կազմէր, այլ մեզ մի բան ասէր, որ մեր գործելակերպը անցեալում աննպատակայարմար է եղել: Ներկայումս մենք ոչ թէ պիտի նոր ձեռնարկների մասին մտածենք, այլ պիտի աշխատենք մի նպատակայարմար տակտիկա ընդունել, որից կը բխեն նոր ձեռնարկները: Հին մեթոդը շարունակելով մենք նոյն հին սխալները կ'անենք: Ռոստոմի առաջարկած ծրագրի իրագործելու ծանրութեան կենտրոնը տեղափոխւում է արտասահման. նա խօսում է, այնպիսի խնդիրների մասին, որոնք կարող են խօսուել արտասահմանում: Այն ինչ ապստամբութեան կարելիութիւնը պիտի զատել Երկրի տեսակէտից. բայց նա ներսում լինելիք նախապատրաստական ձեռնարկների մասին ոչինչ չէ ասում: Այդ կողմից շատ է կաղում զեկուցումը. ես ուզում եմ այդ կէտի վրայ կանգ առնել: — Ռոստոմը խօսում էր այն մասին, թէ պէտք է շարժումը փոխանակ մի գաւառակով սահմանափակելու, ընդհանուր դարձնել: Նա յիշում է ռազմական, տեխնիկական և քաղաքական նպաստաւոր պայմաններ, բայց որոնք Երկրի հետ կապ չունեն: Մեր պակասութիւնը հենց այդ է եղել, որ ապստամբութեան ֆունդամենտը [հիմքը, էականը, պատուանդանը] փոխանակ ներսից կազմելու, դուրս ենք տարել: Օրինակ, Սասունի շարժումների ժամանակ, Ընդհանուր Ժողովի որոշման համաձայն պիտի նրանց օգնէին դրսից եկած խմբերով. բայց խմբեր սկսել են ուղարկել միայն այն ժամանակ, երբ արդէն Սասունը վաղուց ընկճուած էր: Մենք այնպէս չենք արել, որ Երկրի գործողութիւնների հրահանգը հենց Երկրից բխի. մենք միշտ ծանրութեան կենտրոնը տեղափոխել ենք արտասահման: Վասպուրականի մեր ընկերները առաջարկել են, որ Ընդհանուր Ժողովը ոչ մի ձեռնարկ չնախագծի: Այլ պիտի ստեղծել Երկրում ուժեղ կազմակերպութիւն, ժողովուրդը զինել: Տաճկաստանում ներկայիս դաշնակցական գործունէութեան վրայ նայել լոկ իբրեւ ինքնապաշտպանութեան վրայ: Իսկ երբ Երկրի մէջ ստեղծուած կը լինի ուժեղ մարմին եւ կը հաւաքի կարեւոր տեղեկութիւնները, այն ժամանակ միայն առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը կարող է ապստամբութեան որեւէ ծրագիր մշակել:

Ջեյլեան.— Խօսել ապստամբութեան մասին, նշանակում է խօսել այն մասին, թէ յեղափոխութիւնը կա՛մ դադարեցնել կամ շարունակել: Այնինչ ապստամբութիւնը մեր գլխաւոր գործն է, դրա մասին չէ, որ մենք պիտի խօսենք, այլ տակտիկի մասին. ո՞րտեղ եւ ի՞նչպէս անել ապստամբութիւնը: Միանում եմ այն կարծիքին, որ ապստամբավայրը պիտի լինի յարմարութիւն ունեցող վայր, ուր կայ հոծ հայութիւն եւ կապեր ունի արտասահմանի հետ: Ճիշդ է, որ Վասպուրականը եւ Մուշ-Սասունը պիտի կենտրոն լինին. իսկ Էրզրումը դրան չպիտի կցուած լինի: Մենք այնտեղի Թուրքերի հետ կարող ենք դաշնակցական [?] կապեր ունենալ եւ այդ շարժմանը որոշ ընթացք տալ. Էրզրումում մենք պիտի միայն ինքնապաշտպանութեան գործով զբաղինք եւ նպաստենք Թուրք յեղափոխութեանը, եթէ միայն դա գոյութիւն ունի: Պէտք է միաժամանակ ընդունել նաեւ ցուցական գործունէութիւնը, կապուած ապստամբական գործողութիւնների հետ: Թէ ե՞րբ անել ապստամբութիւնը, մեր ընկերների մէջ եւս կարծիքների տարբերութիւն կայ. ոմանք ասում են, թէ առաջ պէտք է լաւ ուժ ստեղծել, իսկ ոմանք ասում են, թէ դրանից աւելի պիտի նշանակութիւն տալ յարմար մոմենտին: — Շատ ուժ ունենալը ի հարկէ լաւ բան է: Բայց Սասունի օրինակը մեզ ցոյց տուեց, որ Թոյլ չեն տալիս պատրաստուելու: Ես առաջարկում եմ, անմիջապէս սկսել շատ ուժ պատրաստելը, մանաւանդ որ այժմ դրա համար պատրաստ հող ունենք, եւ յարմար մոմենտը ձեռքից բաց չթողնել: Սուլթանի մահը, մակեդոնական շարժումները, ռուս-Թրքական պատերազմը, սրանք յարմար մոմենտներ են: Տաճկաստանի հայութիւնը, նոյնիսկ ամենահոծ բազմութիւն եղած տեղում, չէ կարող քսան տարի եւս դիմանալ. ծանր հարկերը, գաղթը, ծննդաբերութեան դադարելը, այնպիսի բաներ են, որ սպառում են հայ ազգաբնակութիւնը Երկրում. երկար չէ կարելի սպասել: Լուրջ կերպով պիտի այդ մասին խորհել:

Զարդարեան.— Ասում են, որ մեր այժմեան դրութիւնը այն է, ինչ որ մի կառավարութեանը, որ պատերազմի առաջ է կանգնած: Բայց մի կառավարութիւն իւր ձեռքի տակ ունի այն բոլոր պայմանները, որոնք նրան հարկաւոր են պատերազմի պատրաստուելու համար: Իսկ մենք այդ չունենք, եւ այդ է պատճառը, որ մեր ձեռնարկները վիժել են: Ուստի մենք պիտի աչքի առաջ ունենանք յաջողութեան եւ անյաջողութեան բոլոր պայմանները: Անյաջողութեան պարագաները աւելի զօրաւոր են մեզ համար: — Ի՞նչ երաշխաւորութիւն կայ, որ կառավարութիւնը գծուած շրջանը կամ մեր ուժը չոչնչացնի հարստահարութեամբ եւ խուզարկութեամբ: Ինչպէս Սասունը, կառավարութիւնը կարող է նաեւ Վասպուրականը վիժեցնել: Բայց մենք այդ մասին չպիտի խօսենք: Միեւնոյնն է, ժողովուրդը խաղաղ ժամանակ էլ նոյն հարստահարութիւնը ու վնասը պիտի կրէ ինչ որ ապստամբութեան ժամանակ: — Մենք պիտի ունենանք երկու ծրագիր, մէկը այն դէպքի համար, երբ կառավարութիւնը ուզում է ոչնչացնել մեր ուժը, չսպասելով, որ մենք բաւական ուժ հաւաքենք. այդ դէպքում ընկերները չպիտի հանդուրժեն եւ պիտի ապստամբեն: Դրանով մենք կը շահենք այն, որ փոխանակ մեր ուժերը վատնելու, որոշ հարուած տուած կը լինենք: Սրանք անյաջողութեան ազդակներ են: — Իսկ երբ մենք ապստամբելու վիճակում լինենք, ի՞նչ յաջողութեան ազդակներ կան: Դրանք երկու տեսակ են՝ արտաքին եւ ներքին: Արտաքին յաջողութեան ազդակներն են՝ եւրոպական դիւանագիտութեան նպաստաւոր դիրքը եւ յարմար րոպէները. իսկ ներքինը՝ Թուրք ներքին խռովութիւնները եւ Սուլթանի մահը: Համոզուած ենք, որ Սուլթանի մահով նոր թատերաբեմ է բացւում Թուրքիայում. Թուրք շարժման մասին ես մեծ հաւատք չունեմ մօտաւոր ապագայում. բայց պալատական դաւադրութիւնները մեծ դեր պիտի խաղան: Այդ ժամանակից մենք կարող ենք օգտուել: Պուլկարիայի պատերազմը Թուրքիայի հետ գրեթէ անխուսափելի է. գուցէ դա սկսուի Սուլթանի մահի հետ միաժամանակ: Մենք պիտի այդ մոմենտները աչքի առաջ ունենանք եւ մեր ծրագիրը դրանց հետ յարմարեցնենք: — Ասում են, որ եւրոպական դիւանագիտութիւնը շօշափելի արդիւնք չէ տուել: Բայց նա կը տար եթէ մենք ապստամբութիւն արած լինէինք. մինչեւ այժմ մենք միայն ցոյցեր ենք արել եւ ոչ ապստամբութիւն: Միայն տեւական ապստամբութեան դէպքում դիւանագիտութիւնը կը միջամտէ: — Ես առաջարկում եմ կազմել երկու ծրագիր. 1.) Պատահականութեան համար, եթէ կառավարութիւնը չուզենայ թոյլ տալ, որ մենք մեր պատրաստութիւնները վերջացնենք: 2.) Երբ մենք մեր ծրագրած քանակութեամբ կը կարողանանք ուժ կենտրոնացնել Երկրում:

Անդրանիկ.— Շարունակ յիշում են, թէ անցեալում մեծ սխալներ ենք արել իբր թէ: Բայց պիտի նկատի ունենալ, որ գնացած խմբերից 90% զէնք բանեցնել չեն իմացել: Խմբերը ճանապարհ են ընկել, տեղին անծանօթ, միայն վալադի յուսով. պատահել է, որ մինչեւ անգամ խմբապետը չէ իմացել զէնք գործածել: Եթէ այս սիստեմով պիտի փորձենք, Երկրի 50%ը զինելը երազ է: Միթէ եղած գործողութիւնները, որ այժմ սխալ ենք համարում, օգուտ չե՞ն ունեցել: Սասունը 1894ին՝ հրացանով է կռուել միայն, բայց այն ժամանակ նա աւելի արձագանդ տուեց, քան 904ին: 94ից անմիջապէս յետոյ մենք ենք մտել Սասուն, ապա եկել են եւ ուրիշները, կառավարութիւնը այդ նկատել է. 903ին մի ձիաւոր խումբ է եկել, որ նոյնպէս կառավարութիւնը իմացաւ: Մենք այն ժամանակ կարող էինք շարժումը սկսել, թէեւ մենք պատրաստութիւն չունէինք, երկու օր միայն կարող էինք դիմանալ: Բայց մենք սպասեցինք, որ յաջորդ տարին նոր ուժ կ'աւելանայ մեզ համար. եթէ յաջորդ տարին էլ յաջող անցնէր, մենք 904ի աշնանը պիտի անէինք: Այժմ ասում են՝ այդքան տարածութեան վրայ կազմակերպել ժողովուրդը. բայց կառավարութիւնը մեզ թոյլ կը տա՞յ այդ անելու. ես չեմ կարող վստահեցնել: Դա միայն խօսք չմնա՛յ: Մենք պիտի Զարդարեանի ասածի նման երկու ծրագիր ունենանք: Մեր անցեալ գործերը սխալ չէին, ով էլ որ լինէր այդպէս պիտի գործէր, այլ կերպ չէր կարող: Մենք եթէ երեք ամիս էլ կարողանանք դիմանալ, ոչ մէկ երաշխաւորութիւն չկայ թէ եւրոպացիք կը միջամտեն, քանի որ մենք նրանց քիթն անգամ

չենք արիւնել: Եթէ մենք ուզում ենք եւրոպացիների միջամտութիւնը առաջ բերել, պիտի Երկրում, ամէն տեղ նրանց շահերին հարուածենք:

Զօփուրեան.— Ինչ որ ես ուզում էի ասել, արդէն միւս ընկերները ասացին. ես կ'ուզեմ միայն երկու հարց դնել ժողովի առաջ: 1.) Կարելի՞ է սպասել մի դրական հետեւանք ապստամբութիւնից, յիշեալ գաւառներում, այն պարագային, երբ տեղական միւս ժողովուրդները հայերի այդ ձեռնարկին թշնամաբար են վերաբերում, կամ առնուազն անտարբեր են. կամ ուրիշ խօսքով, հնարաւո՞ր է յուսալ, որ Վասպուրականը իւր շրջակայքով ձեռք բերէ ազատութիւն, երբ շրջապատող թուրք, քիւրտ եւ միւս ժողովուրդները պիտի մնան նախկին բռնակալ ռեժիմի տակ: 2.) Հարկաւոր չէ՞ հայերի ազատագրման գործը կապել տաճկահպատակ դրացի ժողովուրդների շարժման հետ եւ ուրեմն մեր ապստամբական նախապատրաստութիւնների հետ միաժամանակ աշխատել նոյն շարժումը եւ նոյն թըշնամութիւնը առաջ բերել դէպի կառավարութիւնը ե՛ւ այդ ժողովուրդների մէջ:

Իշխան.— Հարցը այդ ձեւով դնելով, մենք մեծ դժուարութիւնների ենք հանդիպում: Ասում ենք ապստամբութիւն կազմակերպենք. բայց ապստամբութիւնը պիտի չափել միջավայրի եւ տիրող քաղաքական պայմանների վրայ: Յաջողութիւն ունենալու համար հարկաւոր է ամենից առաջ ծանօթանալ, թէ ի՞նչ դրութիւն է ներկայացնում միջավայրը, որքա՞ն նա նպաստաւոր է մի այդպիսի բանի համար: — Եթէ մենք Կովկասում դիւրութիւններ ունենք զէնք ձեռք բերելու եւ տեղափոխելու, դա չի նշանակում, որ դա կ'ազդէ նաեւ Երկրի վրայ: Նկարագրուած վայրը ի հարկէ ամենայարմարն է ապստամբութեան համար: Բայց եթէ բոլոր այդ տեղերն էլ Վասպուրականով էք չափում, սխալւում էք: Վասպուրականը յեղափոխական տեսակէտով առաջ է գնացել, այդ պատճառով էլ նա երկար ապագայ չունի: Եւ Վասպուրականի հետ չէ կարելի կապել յեղափոխական տեսակէտից անպատրաստ տեղեր, ինչպէս Էրզրումը, Մուշը եւն: Ռոստոմի վերցըրած երեք շրջանները իրար չեն համապատասխանում. Վասպուրականը հասուն է. Մուշը տնտեսապէս քայքայուած, իսկ Էրզրումը բոլորովին անպատրաստ է: Դեռ ուզում ենք այդ ամբողջ շրջանի ժողովրդի 50%ը զինենք: Բայց պէտք է նկատի ունենանք, որ Տաճկաստանում, երբ մի մասը յեղափոխականապէս հասունացած է, նա իւր հետ բերում է եւ իւր վախճանը: Ես կրկնում եմ Արամի առաջարկը եւ ասում եմ որ չորոշենք ապստամբութեան ձեռնարկ, մինչեւ որ դրա հիմքերին մանրամասն չծանօթանանք:

Տաճատ.— Իշխանը լաւ սկսեց, բայց չխօսեց բոլոր պայմանների մասին: Սասունը այժմ գոյութիւն չունի, որովհետեւ Մշոյ գիւղացիութիւնը գոյութիւն չունի: Մշոյ դաշտեցին սոված է, ուրեմն Սասունը քանդուած է: Վանեցին էլ է սոված, որովհետեւ Վանի գիւղացիութիւնը քարուքանդ է եղած: Գաղթականութիւնը ընդհանուր է. բացի դրսի գաղթականութիւնից կայ նաեւ ներսի գաղթականութիւն. աշխատաւոր գիւղացիութեան հարուստ տարրերը հեռանում են գիւղերից եւ գնում դէպի քաղաքները: Արդիւնաւէտ գիւղերը դրաւում են օտարները, անասնապահութեան յարմար մասն էլ վերցրել են քրտերը: Ուրեմն երկրագործութիւն եւ անասնապահութիւն կորցրել ենք, առեւտուրն էլ մեր ձեռքից խլում են: Քիւրտերը հետզհետէ կենտրոնանում են սահմանների վրայ՝ հողով եւ կարողութեամբ: Մեզ համար կարեւոր տեղերում կառավարութիւնը աւելացնում է իւր զինուորական ուժը, Սասունում արդէն զօրանոցներ են շինուած, իսկ Վանում ուր 10 տարի առաջ 500 զինուոր կար, այժմ ամէն մի փողոցի գլխին զինուորական պահականոցներ կան: Թուրք կառավարութիւնը աշխատում է իւր ուժերը կենտրոնացնել Փոքր Ասիայում [?]: Թրքական յեղափոխական շարժումները վնասակար են հայութեան իրականութեան տեսակէտից. Թուրք յեղափոխականները, իրենց հրատարակութիւնների մէջ պարզապէս հակառակ են մեր շարժման: Արտաքին եւ ներքին հանգամանքները կարծես այնպէս են, որ քայքայեն ժողովուրդը: Սասունցին առաջուայ պէս գոյութիւն չունի. 600 ռազմիկ երիտասարդներ դուրս են գալիս Երկրից. մնում են այնպիսի տարրերը, որոնք անպէտք են ապստամբութեան համար: Ծնունդը կրճատւում է. իսկ երիտասարդութիւնը ամուսնանում է մեծ մասամբ դրսում: — Երկրում հայութեան գոյութիւնը օրաւուր վտանգւում է. մենք պէտք է մի բան անենք, եթէ ոչ հայութեան տականքն է մնում ներսում, պէտքական մասը կա'մ հեռանում է, կամ փչանում է տեղն ու տեղը: Ես համաձայն եմ, որ ապստամբութեան համար պիտի սպասել ամենայարմար ժամանակի: Մենք պիտի ծրագրենք որչափ կարելի է շուտ փրկել ժողովուրդը ապստամբութեան միջոցով: Մենք պիտի մտածենք նաեւ, թէ ի'նչ միջոցի ձեռնարկենք, եթէ վիժէ մեր ծրագիրը: Վանի կուսակալը այժմեանից արդէն միջոցներ է ձեռնարկում, որ գտնի յեղափոխականներին: Մենք պիտի նաեւ միջոցներ մտածենք, որ մեր ամբարած զէնքը Երկրում չկորչի, կամ կառավարութեան ձեռքը չանցնի:

Նիստը փակելուց առաջ՝

Վռամեան առաջարկում է, որ ընկերները պատրաստեն զեկուցումներ նոյն խնդրի մասին, եթէ կարելի է՝ տրամագծօրէն հակառակ առաջարկուած նախագծին:

Նիստը փակւում է ժամը 1ին վիճաբանութիւնների շարունակութիւնը ձգելով յաջորդ նիստին:

43ՐԴ ՆԻՍՏ (21 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Վռամեան:

Ներկայ են 19 պատգամաւոր:

Բացակայ են՝ Վահագն, Իսահակեան, Մաչուր, Տաճատ, Մանուկ, Ստեփանեան, Զարդարեան, Զաւրեան:

(Շարունակութիւն նախորդ զեկուցման քննութեան)

Ռոստոմ (պատասխանում է նախընթաց նիստի իր զեկուցման առթիւ եղած ընդդիմախօսութիւններին).— Ես չեմ արդարացնում, ինչպէս ընկ. Մալումեանն է կարծում, մեր անցեալը. բայց ես կ'ասեմ դարձեալ, որ այլ կերպ գործել մենք անկարող էինք: Ինչ տեսակի ծրագրեր էլ որ կազմած լինէինք, մեծ խնամքով ու խելացիութեամբ, միեւնոյն արդիւնքին պիտի հասնէինք: — Ասացի, որ Վասպուրականը իւր շրջակայքով, կենտրոն պէտք է դարձնել մեր գործունէութեան համար. այս միտքը նոր չէ, նոր է լինելու միայն նրա իրագործումը: Նոր ենք ուզում իրագործել այդ միտքը, որովհետեւ ներկայումս աւելի նպաստաւոր պայմաններ ունենք մեր տրամադրութեան տակ: Ես կանգ եմ առնում Վանի–Բաղէշի վրայ, եւ այն հանգամանքն ի նկատի առնելով, որ այդ կողմերում կառավարութիւնը ռազմական քիչ ուժեր ունի: Մինչդեռ Էրզրումը՝ ընդհակառակը. վերջինս զօրեղ բազա է [զին. խարիսխ] եւ այդ տեղ կենտրոնացած են մեծ քանակութեամբ զօրքեր. ապա հեռու չէ նաեւ Երզնկան, որտեղից անյապաղ օգնութիւն կը հասցուի Էրզրումին: Զինել հայ ազգաբնակութեան 50%ը, ինչպէս ցանկանում է Մալումեանը, անկարելի է:

Մալումեան.— Ինձ սխալ էք հասկացել. ես չեմ ասում, թէ բովանդակ ազգաբնակութեան 50%ը զինուի, այլ զէնք բռնելու ընդունակների 50%ը:

Ռոստոմ.— Ապստամբութեան մասին խօսելով, մենք ուշադրութիւն պէտք է դարձնենք ոչ այնքան զէնքի քանակի վրայ, որքան մոմենտի [պահ] վրայ. այս է եղել զեկուցման հիմնական միտքը: Կարելի է քիչ զէնք ունենալ, բայց յարմար մոմենտին ասպարէզ ելնելով՝ աւելի յաջողութիւն գտնել քան թէ անյարմար մոմենտին, թէկուզ խոշոր ուժերով: Ես ասում եմ, եթէ Սասունն ապստամբէր 1903ին եւ ոչ թէ մի տարի յետոյ, գուցէ որեւէ արդիւնք ստացուէր, քանի որ այդ թուականը յարմար մոմենտն էր ներկայացնում: Սըխալւում է Անդրանիկը ասելով, թէ 1903ին չէ ուզեցել շարժուել այն պատճառով միայն, որ արճիճի պակասութիւն էր ունեցել. սպասել է, որ արճիճի ու մարդկանց պակասը լրացուի եւ ապա միայն կռուի դուրս գայ. բայց չէ՞ որ միեւնոյն ժամանակ ե՛ւ կառավարութիւնն է աշխատելիս եղել՝ նորանոր ուժեր քաշելու դէպի Սասուն: Կրկնում եմ, մեզ համար նշանակութիւն ունի մոմենտը: Եթէ մենք զէնքի քանակը աւելացնելու հոգսով միայն տարուենք՝ յաջողութիւն քիչ կ'ունենանք: Ապառաժի շրջանում, հայ–թրքական ընդհարումների ժամանակ, մենք սկզբում քիչ զէնք ունէինք, բայց եւ այնպէս շարժուեցինք եւ ինքներս առաջինը նախայարձակ եղանք՝ մոմենտի պահանջի հետեւելով: Մեր յարձակումով, մենք չփոթեցրինք թուրքերին եւ թոյլ չտուինք, որ նրանք ոյժ կենտրոնացընեն: Ես հակառակ եմ որեւէ ապստամբական ձեռնարկի՝ ներկայ նորմալ պայմաններում. ո'չ մի ձեռնարկ, ոչ միայն մինչեւ առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը, այլ թէկուզ տասն այդպիսի ժողովներ: Ընդհանուր Ժողովը մեզ համար սահման չէ կարող լինել: Ի հարկէ, եթէ մինչեւ Ընդհանուր Ժողովը յարմար մոմենտ ներկայանայ — հարկաւոր է անմիջապէս գործի անցնել, առանց սպասելու, թէ ի՞նչ կ'որոշէ Ժողովը: Ես դառնում եմ հիմնական մտքին, որ Վասպուրականը շրջակայ մի քանի գաւառներով պէտք է կենտրոնավայր հանդիսանայ մեզ համար, որովհետեւ Վասպուրականը նպաստաւոր պայմաններ ունի գործի յաջողութեան տեսակէտից: Այդ գաւառներն, ի հարկէ, տարբեր են միմեանցից, իրենց տնտեսական կացութեամբ եւն., եւ նրանց մի ընդհանուր յայտարարի բերել, մենք չենք կարող. բայց եւ բոլորին կարելի է մի ձեռնարկի շուրջը համախմբել: Ես հակառակ եմ Զարդարեանի յայտնած այն մտքին, որ պէտք է շարժուել, եթէ կառավարութիւնը դրդէ մեզ այդ ուղղութեամբ. մենք ոչ մի դէպքում զոհ չպիտի գնանք կառավարական պրովոկացիային [գրգռութիւններուն]: Կառավարութիւնը կ'աշխատի գրգռել մեզ, որպէսզի մենք ստիպուած հրապարակ հանենք մեր ուժերը: Բայց համաձայն եմ նրա երկրորդ մտքի հետ, թէ հարկաւոր է ձեռքի տակ ունենալ երկու ծրագիր, մէկը խաղաղ ժամանակի համար, միւսը՝ անակնկալների: Ես աւելին կ'ասեմ, ոչ թէ երկու այլ հարկաւոր է ունենալ մի քանի այդպիսի ծրագիրներ, որոնցից իւրաքանչիւրը կը գործադրենք՝ փոխուած հանգամանքներին համեմատ: — Անդրանիկն ուզում է հարուածել ուղղակի եւրոպական շահերը. այո', բայց ես կարծում եմ, որ այդ շահերը երկու տեսակի են բաժանւում — «եւրոպացիների» շահեր եւ «եւրոպական» շահեր: Այս մասին ես կը խօսեմ այլ անգամ: — Իշխանը յոռետես հայեացք յայտնեց, թէ Վասպուրական ապագայ չունի: Անկասկած, եթէ մենք միջոցներ ձեռք չառնենք՝ մասնակի շարժումները յետ կանգնեցնելու, ժողովուրդը կը քայքայուի:

Նոյն «ապստամբական ձեռնարկների» հարցի մասին զեկուցում է անում ընկ. Թոփչեան: Զեկուցանողը

համառօտակի յիշեցնում է սերպերի, յոյների, բուլղարների ապստամբական օրինակները, հայ ժողովրդի տրամադրութիւնն ու վարդագոյն յոյսերը, ապա շեշտում է Երկրի տնտեսական, սոցիալական [ընկերային], քաղաքական պայմանների փոփոխութիւնը եւ վերջը կէտ առ կէտ քննում է ապստամբութեան հակադիր ուժերը — (կառավարութիւնը, զօրքը, մահմեդական մասսան)։ Մեր ուժերը՝ վիճակագրական տեղեկութիւններ հայերի թուի մասին, մեր յեղափոխական ուժերի մեծանալը, լաւ ռազմական որակի հասնելը։ Մեր դաշնակիցները՝ Երկրի ներսում նպաստաւոր պայմաններ, դժգոհ տարրեր եւն. եւրոպական պետութիւններ, դիպլոմատիա եւ նրա ղեկավար սկզբունքը։ Զեկուցանողը այդ բոլորի վերլուծումից դուրս է բերում այն եզրակացութիւնը, թէ ներկայ պայմաններում, մինչեւ հետեւեալ Ընդհանուր ժողովը, աննպատակայարմար, կործանարար է ապստամբական ձեռնարկներ ծրագրելը։ Մեր անմիջական գործը պիտի լինի. 1.) Լայն պրոպագանդա ոչ միայն զուտ ազգային, այլեւ դասակարգային ուղիով, որպէսզի հայ աշխատաւոր մասսան գիտակցէ, որ իր դժբախտութեան պատճառը թուրք մասսան չէ, որը կոյր գործիք է շահագործող ու բռնակալ տարրերի ձեռքին, որ մենք պիտի ջանանք այդ մասսայի գիտակցութեան արթնանալուն նպաստել. 2.) Լայն մասսայական կազմակերպումն հայ յեղափոխական տարրերի. 3.) Ռազմական լայն պատրաստութիւններ. 4.) Մերձեցումն մահմեդական աշխատաւոր ու յեղափոխական տարրերի հետ։ Ահա այդ լայն նախապատրաստութիւններն են, որ ժողովուրդի պատրաստակամ տրամադրութեան եւ շրջապատող այլ նպաստաւոր պայմանների հետ միացած, պիտի առաջացնեն իսկական ապստամբութիւնը, որ եւ կարող է փրկարար լինել։ Իսկ առանց այդ բոլորի հենց այժմ ապստամբական ձեռնարկների մասին ծրագրեր կազմել՝ կը նշանակէ ապստամբութեան մի արիւնոտ ծաղրանկար ստեղծել։ Պէտք է մեր ժողովը զգուշանայ դրանից։ — Զեկուցումից յետոյ տեղի են ունենում վիճաբանութիւններ։

Միքաասեան. — Ընկ. Թոփչեան յուսախաբուած թօնով սկսեց իր զեկուցումը, թէ մեր ունեցած ապստամբական ձեռնարկներն ապարդիւն են անցել. բայց վերջը եկաւ դարձեալ կանգ առաւ ապստամբութեան վրայ. հասկանալի է, քանի որ խնդիրը բարդ է։ Բայց նորէն ապստամբութեան դառնալը չպէտք է կարողանայ՝ զեկուցման սկզբի միտքն արդարացնել։ Մենք ունենք մեր ծրագիրը, որի հիման վրայ մենք գործելու ենք։ — Ես կարծում եմ, որ մեր անցեալ ամբողջ գործունէութեան վրայ մեղադրանքներ բարդելը՝ սխալ է։ Սխալ չէ եղել մեր ձգտումը՝ Եւրոպայի միջամտութիւնն առաջ բերելու. այսօր եւս մենք պէտք է շարունակենք այդ նոյն տակտիկան, որովհետեւ՝ նախ մեր հարցը միջազգային հարց է, եւ երկրորդ, Եւրոպան բարեացակամ է դէպի մեզ. նա երբեք չէ ուզել մեր արիւնը շահագործել, ինչպէս նոր չեշտեցին այստեղ. այս բացասական հայեցակէտը՝ Կովկասից է գալիս։ Բուլղարիան, Կրետէն, Լիբանանը՝ սրանք բոլորն ազատուել են Եւրոպայի օգնութեամբ. իսկ եթէ մենք եւս դեռ չենք ազատուել, պատճառը թերեւս մեր՝ տարբեր պայմանների մէջ գտնուելն է։ Եւրոպական պետութիւնները բարեկամ են եղել մեզ, եթէ ոչ Լոբանովը չէր շռայլեցնի Սուլթանին՝ թէ «կոտորի՛ր հայերին, քանի լաւ ժամանակն է»։ Մենք դժգոհ ենք Եւրոպայից, բայց ե՞րբ ենք մի ազդու ժեստ արել, մի ուժգին շարժում առաջացրել, որպէսզի Եւրոպան ուշադրութիւն դարձնէր մեզ վրայ։ Ոչինչ չենք արել։ Մղենք խոշոր՝ տեւող կռիւներ. Եւրոպան այն ժամանակ կ'օգնէ մեզ։ Թոփչեանի առաջ բերած վիճակագրական տեղեկութիւններն ընդունում եմ, թէեւ դոքա հազիւ թէ բոլորովին ճիշդ լինին եւ այս հանգամանքը, որ ճիշդ թուեր պակասում են հայ ազգաբնակութեան քանակի վերաբերմամբ, մեզ համար մի դժբախտ բարեբախտութիւն է [?], որովհետեւ շատ հայասէր եւրոպացիներ մի տեսակ խորշում են մեր քչութեան երեւոյթի հանդէպ, կասկածելով՝ արդեօք կարո՞ղ է մի ինքնուրոյն հայկական հարց լինել։ Բայց խնդիրը ընդհանուր ազգաբնակութեան (տաճիկ, քիւրտ, եւն.) փոքր տոկոսը կազմելու մէջը չէ. մենք մեր սեփական ազգային հարցն ունենք։ Եւ այս տեսակէտից, մենք չենք կարող սպասել, մինչեւ որ ընդհանուր տաճկական շարժում ստեղծուի։

Շախխաթունեան. — Հայ ազգաբնակութեան թուական մեծութիւնը չպէտք է որոշել՝ վիլայէթների պաշտօնական բաժանումների հիման վրայ, ինչպէս անում է Թոփչեան։ Ցետոյ սխալւում է Թոփչեանը, կարծելով թէ՝ յեղափոխութիւն անելով մենք պէտք է հասկանանք յաղթական կռիւ կառավարչական զօրքերի դէմ։ Յեղափոխութիւնը կազմակերպուած բանակ չէ երբեք, որպէսզի միջոց ունենայ կառավարութեան զինուորական զօրութիւնը հարուածելու։ Այլ նա աշխատում է քայքայել այդ կառավարութիւնը սիստեմատիկաբար։ — Գանք այն հարցին թէ ա՞րդեօք Դաշնակցութիւնը Թուրքիայում պէտք է ունենայ մի առանձին Հայկական Դատ, թէ՞ հայկական հարցը հարկաւոր է լուծել տաճկական ընդհանուր շարժման մէջ, ինչպէս այդ արուել է Կովկասում, ուր հայկական շարժումը մի մասն է կազմում ընդհանուր ռուսական յեղափոխութեան։ Դաշնակցութիւնը Տաճկաստանում՝ հայկական ինքնուրոյն շարժում ստեղծելով, ունեցել է այն որոշ հայեցակէտը, թէ Թուրքիան պէտք է տարրալուծուի. իսկ մէկ՝ որ պէտք է տարրալուծուի, այլեւս խօսք չէ կարող լինել նրա վերականգնման մասին. յոյս դնել թրքական յեղափոխութեան վրայ, դժուար է, որովհետեւ նախ ներկայ շարժումները թոյլ են եւ ապա գլխաւորը իմ կարծիքով՝ այն է, որ Եւրոպան արգելք կը հանդիսանայ Թուրքիայի վերածնութեանը։ Թուրքիայի գալիք տարրալուծման տեսակէտից, Դաշնակցութիւնը միանգամայն հիմք է ունեցել՝ դնելով Հայկական Դատի խնդիր եւ այսօր այստեղ պէտք է կանգնենք այդ տեսակէտի վրայ. որովհետեւ առանձին յոյսեր տածել թուրք շարժման հանդէպ — դեռ չենք կարող եւ երկար ժամանակ էլ չենք կարողանայ. եթէ լինի էլ թրքական շարժում՝ չի լինի յամենայն դէպս Թուրքիայի վերականգնում։

Անդրանիկ. — Ասացին թէ բուլղար կառավարութիւնը ուզում է մեզ գործիք դարձնել՝ բուլղար–տաճկական կռիւների դէպքում։ Ի հարկէ Բուլղարիան չէ կարող յատկապէս մեր դատի համար թշնամանալ Թուրքիայի հետ։ Նա իւր սեփական շահերն է փնտռում։ Բայց մենք էլ ունենք մեր շահերը, որոնք սակայն, չեն վնասուի այն պատճառով, որ Բուլղարիան հայկական հարցով չէ զբաղուելու։ — Այստեղ ցանկութիւն է յայտնւում, որ մենք աշխատենք [գիտակցութեան ?] բերել Թուրքերին։ Գեղեցի՛կ, բայց մենք դեռ չենք կարողացել մեր իսկ հայերի գիտակցութիւնը զարթեցնել, — կարող կը լինե՞նք արդեօք, Թուրքերի մէջ յաջողութիւն ունենալ։ Զենք կարող. զուր է կարծում Թոփչեանը, թէ թուրքերը կը միանան մեզ՝ կառավարութեան դէմ ընդհանուր ուժերով կռուելու համար. զուր է, որովհետեւ ինքը Թոփչեանն է ասում, թէ թուրքի մէջ ատելութիւնը դէպի քրիստոնեաները՝ դեռ զօրեղ է եւ կարող է ամէն րոպէ պայթել։ Նոյնը եւ քրտերի վերաբերմամբ. ի հարկէ, լաւ է որ քրտերը մեզ հետ գործեն. բայց այդ չեն անի։ Մի խօսքով, մենք պէտք է մեր նախկին ճանապարհը շարունակենք, յետ դառնալու տեղ չունենք։

Սեպուհ (կարդում է 1892ի ծրագրից մի կտոր ապստամբութեան մասին) — 17 տարուայ պատմութիւն ունենք մեր յետեւում, որի արդիւնքն են այսօր սակայն՝ սովը, դիակները, կրօնափոխութիւնը… ի՞նչ է սրա պատճառը։ Որովհետեւ մենք չենք ունեցել եւ ո՛չ մի ապստամբութիւն այնքան խոշոր, որպէսզի գրաւէինք Եւրոպայի ուշադրութիւնը։ Ես չեմ հաւատում Եւրոպայի մարդասիրութեանը. բայց գիտեմ, որ եթէ մենք կորուստ քայլեր անենք, նոյն այդ Եւրոպան ստիպուած միջամտելու է։ Երկու–երեք հրացան պայթեցնելը՝ ապստամբութիւն չէ. հազիւ մեր այս կամ այն շարժման մասին լուր է հասնում Եւրոպա՝ եւ ահա արդէն կռիւը վերջացած է լինում։ Փոխենք մեր դիրքը։ Մինչեւ այժմ աղերսել ենք Եւրոպային որպէսզի մեզ օգնէ, այսուհետեւ ուղղակի պահանջներ դնենք։ — Թուրքերի հետ միանալ՝ անկարելի է. այո՛, նրանց հետ գործենք ձեռք ձեռքի տուած, բայց միայն՝ մենք մեր սեփական դատը պէտք է ունենանք անպայման։

Զելալեան. — Սուլթանը փոխել է իւր քաղաքականութիւնը, եթէ առաջ բացարձակ կոտորածներ էր անում, այսօր ընդհակառակը, ոյժ է տալիս ճերմակ տեռորին, որը եւ գործ է դնում անընդհատ, օր ու գիշեր։ Դրութիւնը յուսահատական է. զէնքը վար չպէտք է դնել։

Իսահակեան, անդրադառնալով Շահխաթունեանի այն մտքին՝ թէ Թուրքիայի տարրալուծման տեսակէտից հարկաւոր է վարել հայկական առանձին դատ, ասում է. — Սխալւում է Շահխաթունեանը, թէ Եւրոպան արգելք է հանդիսանալու Թուրքիայի վերածնման։ Եթէ Եւրոպան իսկապէս դէմ լինէր այդ վերածընման, երբեք չէր համաձայնի, որ Բուլղարիան ազատուի. չէր ուզեր նաեւ որ Պարսկաստանը վերանորոգուէր ներքուստ։ Շահխաթունեանը առարկեց Թոփչեանին, որ սա շփոթել է «յեղափոխութիւն» եւ «ապստամբութիւն» հասկացողութիւնները, ինքն էլ, սակայն նոյնպիսի շփոթման մէջ ընկաւ. այո՛ յեղափոխութիւնը քայքայում է կառավարութեան շէնքը. բայց իւրաքանչիւր յեղափոխութիւն պէտք է լինի միաժամանակ եւ ապստամբութիւն — առանց զօրքի դէմ կռիւ մղելու եւ յաղթանակը տանելու՝ ոչ մի յեղափոխութիւն չէ հասնում իւր նպատակին։ Ես համաձայն եմ Թոփչեանի ասածի հետ, որ այսուհետեւ ձեռնարկուելիք մեր ապստամբական շարժումները պէտք է տեղի ունենան որոշ պայմաններում. եւ որ նախքան ապստամբուելը՝ հարկաւոր է նախապատրաստուել։

Վարդան. — Եւրոպան մեզ խոստումներ շատ է արել։ Յիշում եմ ի՞նչպէս Վանի անգլիական հիւպատոսը կոտորածից առաջ մեզ խրախուսանքներ էր տալիս, թէ պէտք է աւելի մեծ ուժերով դուրս գալ, որպէսզի աւելի շուտ գրաւենք Եւրոպայի ուշադրութիւնը։ Նոյն այդ հիւպատոսն էր սակայն, որ կռուի ժամանակ, գըլխին տաճկական ֆէս դրած, կարգադրութիւններ էր անում զօրքերին՝ թնդանօթները մեր շինութեան դէմ ուղղելու։ Մեր ուժերով ազատութիւն ձեռք բերել չենք կարող, ինչպէս մինչեւ այժմ չենք կարողացել։ Առաջ մեծ վստահութիւն ունէինք մեր ուժերի վրայ, հաւատացած լինելով, որ ժողովուրդը պատրաստ է կռուի։ Ժողովուրդի տրամադրութիւնը շատ վարդագոյն կերպով էինք նկարագրում։ Ինքնախաբէութիւն էր… Ի հարկէ, գիտակցաբար չենք խաբել թէ՛ մեզ եւ թէ ուրիշներին. այդտեղ մեր համոզմունքն է խօսել։ Այժմ մենք մեր սխալները չպէտք է թաքցնենք, պէտք է բաց անենք մեր անցեալի ու ներկայի բոլոր վէրքերը այս Ընդհանուր Ժողովի առաջ։ Նախ թողնենք մեր այն միամիտ յոյսերը, թէ քանի որ Լիբանանը, Կրետէն եւն. ազատուեցան, մենք եւս կարող ենք ազատութիւն ձեռք բերել։ Չպէտք է մոռանալ, որ Լիբանանը եւ միւսները բոլորովին այլ պայմաններումն են գտնուել քան թէ մենք։ Ապա մենք տեսնենք, թէ ո՞ր սատիճանի մեր ժո–

ղովուրդը գիտակից է եղել անցեալում եւ գիտակից է այսօր. այս հանգամանքը մեծ նշանակութիւն ունի մեր ամբողջ գործի համար: Ժողովուրդը դժբախտաբար չունի յեղափոխութեան գիտակցութիւնը եւ մենք պէտք է ջանանք, ամենից առաջ այդ գիտակցութիւնը ստեղծել. իսկ դրա համար ժողովուրդին հարկաւոր է խաղաղ կեանք, որն աւելի տանելի է քան կռիւները: Կռիւները լաւ բան են, ի հարկէ, բայց միայն՝ երբ յաջող են լինում: — Թրքական շարժումների վրայ ես մի առանձին յոյս չեմ ուզում դնել. ես նոյնիսկ երկիւղ եմ կրում, որ թուրք յեղափոխականների հետ գործելը, մեզ կը վնասէ, երբ Թուրքիայում էլ ռէակցիա [հակազդեցութիւն, հակայեղափոխութիւն] տիրապետէ: Ռէակցիան յաղթանակեց Ռուսաստանում, կը յաղթանակէ թերեւս ե՛ւ Տաճկաստանում: Միայն գաղտնի աջակցութիւն ցոյց տանք թուրքերին, բայց բացարձակօրէն չմխանանք նրանց հետ: Մենք ընդհանրապէս, աւելի պահպանողական դիրք պէտք է բռնենք, նոյնիսկ բուլղարա–տաճկական պատերազմի դէպքում, որն իբր թէ մեզ նպաստաւոր է լինելու. մենք կռուի չպէտք է դուրս գանք, որովհետեւ կառավարութիւնը, որքան էլ զբաղուած լինի Բուլղարիայով, ույժ կ'ունենայ մեր ապստամբութիւնը հեշտութեամբ խեղդելու: Մեր կռիւը գոյութեան կռիւ է: Յեղափոխութիւնը լաւ բան է, բայց արդի՞ւնքը: Մենք շատ էինք ուզում զէնք բարձրացնել Վարանդայի տխրահռչակ հերոսների դէմ. բայց ստիպուած էինք լռել: Մեզ նախատեցին, հակայեղափոխական կոչեցին... ուրիշ կերպ վարուել, սակայն, անկարող էինք. եթէ մի կոզակի անգամ դիպչէինք, ամբողջ Վարանդան տակնուվրայ կ'անէին: — Ես չեմ ուզում, ի հարկէ, ասել, որ ամէն ինչ ճակատագրի անօրինութեանը պէտք է թողնել եւ գործը այդպէսով մեռցնել. ո՛չ, միայն թէ այսուհետեւ հարկաւոր է աւելի խաղաղ ճանապարհով շարունակել մեր ընթացքը: Թող կառավարութեան լռութիւնը, օրինակ Վասպուրականում, մեզ չթեւաւորէ, երբ նա բոլորովին գաղափար չունի մեր գործունէութեան մասին. լինենք աւելի զգոյշ եւ չտարուենք ապստամբութեան երազներով: Այն վայրերում, ուր ժողովուրդը անգիտակից է, նախքան ապստամբութիւնը, հարկաւոր է կուլտուրական աշխատանք՝ ժողովրդին գիտակցութեան բերելու համար. որքան աւելի գիտակից լինի ժողովուրդը, այնքան աւելի կը հասկանայ նա յեղափոխութեան նշանակութիւնը: Գիտակից ժողովուրդը միայն գնահատում է զէնքը:

Զարդարեան.— Ես համոզուած եմ, որ Թուրքիան անկարող է վերածնուել. այս տեսակէտով մենք պէտք է ուրոյն շարժում ունենանք: Բայց հարկաւոր է նախապատրաստուել. ժամանակ նշանակել, թէ այս ինչ օրը ապստամբենք՝ անկարելի է, մենք պէտք է աչքի առաջ ունենանք, ինչպէս Ռոստոմն ասաց, յարմար մոմենտը: Իսկ եթէ կառավարութիւնը մեզ ուղղակի ստիպէ, որ մենք հրապարակ ելնենք, պէտք է ապստամբուել:

Նիստը փակւում է, վիճաբանութիւնների շարունակութիւնը թողնելով յաջորդ նիստին:

44ՐԴ ՆԻՍՏ (21 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Վռամեան:

Ներկայ են 22 պատգամաւոր:

Բացակայ են՝ Ռոստոմ, Մանուկ, Գուսան, Սաֆօ, Վարդան:

Ժողովի նիւթն է՝ «Ապստամբական շարժումների մասին»:

Եղած քննադատութիւններին պատասխանում է՝

Թոփչեան.— Ընդդիմախօսները բոլորը համարեա՛, իրենց սաստը ուղղում էին այնպիսի բաների դէմ, որ ես չեմ ասել: Խօսելիս, ոմանք իրար էին խառնում ծրագիրն ու տակտիկան եւ ասում էին թէ ինչ որ Դաշնակցութեան ծրագրի մէջ կայ մենք չենք կարող փոխել: Ոչ ոք չի էլ ուզում փոխել, այլ միայն խօսում ենք, թէ ի՞նչպէս աւելի նպատակայարմար կերպով իրագործենք այն, ինչ որ ծրագրով որոշուած է: Մինասեանն ասում է, թէ Տաճկահայաստանում կան զանազան ազգութիւններ, որոնք ունեն իրենց ազգային հարցը: Ճիշդ է, բայց դրա հետ միասին կայ նաեւ ամէն երկրում տնտեսական–սոցիալական հարց, որ բոլոր ազգերի համար էլ նոյնն է. բոլոր ազգերի համար էլ գոյութիւն ունեն նոյն տնտեսական–սոցիալական պայմանները, որոնցից բոլորն էլ տառապում են: Ասել թէ Թուրքիայում պայմանները չեն փոխուել, նոյնն են մնացել, կը նշանակէ ասել, որ այդտեղ կեանքը կանգնած է եղել. ոչ, դա սխալ է. թէեւ քիչ, բայց փոխուած են: Շատ վարդագոյն յոյսեր ունի նա դէպի Եւրոպայի օգնութիւնը եւ ասում է որ Եւրոպան մեզ օգնել է: Եթէ մենք դրանք օգնութիւն համարենք, այն ժամանակ իրաւունք ունենք ասելու, որ Սուլթանն էլ է հայերին օգնել, որովհետեւ նա էլ խոստումներ է արել եւ երբեմն հայեր է ազատել բանտից: Օգնութիւնը Դելկասսէի եւ այլ պետական մարդկանց խօսքերի մէջ չպիտի փնտռել, այլ նրանց գործի մէջ. իսկ նրանք գործ չեն արել: Դրականապէս Եւրոպան մեզ չէ օգնել: Ասում են, արդեօք հայկական հարցի լուծումը Թուրքիայից դո՞ւրս է լինելու թէ Թուրքիոյ մէջ, որ դա մենք աւելի պիտի սպասենք Թուրքիոյ ներքին քայքայումից եւ ոչ թէ Եւրոպայի օգնութիւնից: Ես կարծում եմ, որ մեր հարցի լուծումը երկու տեղից էլ սպասում ենք, ե՛ւ Թուրքիայից, ե՛ւ Եւրոպայից: Մեր հարցը թէեւ ուրոյն է, բայց մենք այնուամենայնիւ պիտի համաթուրքական շարժումներին էլ մասնակցենք: Դաշնակցութեան գործելակերպը ինչ էլ որ եղել է մինչեւ այժմ, այժմեան գործելակերպը ուրիշ ձեւեր է պահանջում: Ապստամբութիւնը այժմ պիտի լուրջ լինի եւ ոչ թէ առաջուայ նման մասնակի: Ընկեր Անդրանիկը ասում է, որ թուրքերի շարժումը միայն Սուլթանի դէմ է: Եթէ այդպէս լինէր, նա կարող էր եւ հեշտութեամբ դադարել մի ոդեւորիչ քարոզով կամ մի այլ ձեւով: Աւելի լաւ, որ նա տնտեսական է. դա մեզ համար աւելի նպաստաւոր է: Քանի թուրք ժողովուրդը ճնշուի, նա այնքան աւելի պիտի դիմադրէ: Անդրանիկն ասում է, որ երիտասարդութիւնը գաղթում է եւ Երկրից հեռանում. ճիշդ է այդ, բայց եթէ մենք շտապենք եւ արհեստական կերպով ապստամբութիւն առաջացնենք, դրանից արդեօք օգուտ կը լինի՞: Ընկ. Ջելալեան ասում է, որ սպիտակ տեռորը աւերում է Երկիրը. ճիշդ է, մենք պիտի աշխատենք, որ դա նուազի, բայց աւելի սոսկալին կարմիր տեռորն է: — Զարդարեանի առաջարկը անակընկալների վերաբերմամբ վտանգաւոր է. այդպիսի որոշումով մենք կարող ենք դիւրութեամբ ենթարկուել կառավարական մի պրովոկացիայի: Նոյնիսկ ռուս յեղափոխականները, որ մեզանից շատ աւելի լաւ էին կազմակերպուած, չկարողացան դիմադրել կառավարութեան պրովոկացիային. Մոսկուայի ապստամբութիւնը դրա հետեւանքն էր: Թէեւ Մոսկուայի ապստամբութիւնը մի գեղեցիկ յեղափոխական ժեստ էր, բայց դրա անյաջող ելքն էր պատճառ, որ իր ետեւից ռէակցիան ամբողջ երկրում սկսեց տիրել: Մուրատը ասում է, որ յեղափոխական ոգին մտել է ժողովրդի մէջ եւ մենք չենք կարող նրան դիմադրել: Բայց ես կ'ասեմ, որ մի կուսակցութիւն ոչ թէ պիտի ամբոխի յետեւից գնայ, այլ ամբոխի շարժմանը պիտի ուղղութիւն տայ: — Ապստամբութեան ձեռնարկ չանել, չէ նշանակում յեղափոխութիւն չանել: Այժմ հնարաւորութիւն չունենք ապստամբելու, սպասենք եւ անենք այն ժամանակ երբ վստահ ենք, թէ մեր արածն հաստատուն կը լինի: — Իմ եզրակացութիւնս այս է: — Ապստամբութեան ձեռնարկելը մեր գլխաւոր նպատակներից մէկն է, բայց պէտք է րոպէն եւ պայմանները աչքի առաջ ունենանք: Այս Ընդհանուր Ժողովը, շըրջապատող պայմանները աչքի առաջ ունենալով չէ կարող մի այդպիսի ձեռնարկ որոշել: Պէտք է լայն չափով պրոպագանդ անել, մասսայապէս կազմակերպել ժողովրդին: Ռազմական ընդարձակ պատրաստութիւն, համերաշխութիւն եւ մերձեցումն թուրք յեղափոխական հոսանքին: Այս բոլորը անտես ընելն եւ հապճեպ կերպով ապստամբական ձեռնարկներ ծրագրելը կորստաբեր է: Առաջարկում են Վասպուրականը դարձնել ապստամբական ձեռնարկի կենտրոնավայր: Դա կատարեալ անհեռատեսութիւն է: Միայն Վասպուրականն է մնացել երկրում մի քիչ մխիթարական վիճակի մէջ յեղափոխական տեսակէտից, այն էլ չվտանգե՛նք: Առանց ապստամբական ձեռնարկների էլ մենք չափազանց շատ գործ ունենք անելու. թողնենք այդպիսի մեծադղորդ եւ անիրագործելի ձեռնարկները եւ լայն ու իրական նախապատրաստութեամբ առաջ տանենք մեր գործելակերպը, մեր դրօշակը:

«Ապստամբական ձեռնարկի մասին» զեկուցում ընկ. Մինասեանի: —

Արամ.— Երկու օր է խօսում ենք ապստամբութեան մասին եւ մի եզրակացութեան չենք գալիս: Այսօրուայ խօսուածների տպաւորութիւնն այն է, որ կարծես թէ պաշտպանում ենք մեր հին գործելակերպը: Մենք քննադատում ենք մեր հին գործելակերպը այն չափով, որ նրա սխալները սրբագրենք: Աւելի լաւ է խօսենք ներկայացրած շրջանակի յեղափոխական ձեռնարկների մասին, որոնք կարողանան ստիպել տաճիկ կառավարութիւնը եւ եւրոպական դիպլոմատիան՝ լուծել մեր հարցը: Մեր ձեռնարկներն ու ապստամբութեան նպատակը լինին Երկրում անիշխանութիւն ստեղծել, վնասել տաճիկ կառավարութեան եւ եւրոպացիների շահերին, որ սրանք ուզեն չուզեն ուշադրութիւն դարձնեն մեր վրայ: Մենք թէեւ անցեալում ուզել ենք այդ անել, բայց նպատակի չենք հասել. մենք այժմ ասում ենք, որ մեր անցեալ գործունէութեան լաւ կողմերը վերցնենք, իսկ վատերը մի կողմ վանենք: Ոչ ոք հակառակ չէ Ռոստոմի առաջարկին, բայց մենք չենք կարող վաղուանից այդ իրագործել: Ապստամբական ձեռնարկը յաջողցնելու համար, մենք պիտի գնանք այն շրջանը, ուր լինելու է ապստամբութիւնը: Տապալեցնելը ի՞նչ օգուտ կը բերի, ներսում ի՞նչ պարագաներ ունենք դրա համար: Ինձ համար, ամենից բարձր նշանակութիւն ունի այն մթնոլորտը [միջավայրը ?] ուր պիտի ապստամբութիւնը առաջ գայ. իսկ այդ շրջանը, մենք պիտի ուսումնասիրենք ռազմական տեսակէտից: Մենք առհասարակ ներսը չենք ուսումնասիրում, դրսում ենք ծրագիր մշակել եւ դրանից են անյաջողութիւնները յառաջ գալիս: Ուստի ես առաջարկում եմ, որ այս Ընդհանուր Ժողովում միայն առաջարկութիւններ լինին եւ դրանց մասին մտքերի փոխանակութիւն տեղի ունենան: — Տաճիկ կառավարութիւնը յեղափոխութիւնը ճնշելու համար անպատճառ մասսայական կոտորածներ չէ սարքում: Տաճիկ կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի Սասունը մեծ մասամբ կապուած էր ընկ. Անդրանիկի անձնաւորութեան հետ. նա նրա գլուխն էր օրից օր թանգացնում: Նա թէեւ ընկերներին, ղեկավարներին կը բռնէ, բայց ժողովրդին չի դպչի: Մենք ուզում ենք ժողովրդական ուժերը չպարթեցնել, որ ժողովուրդը չվհատուի. բայց կը տուժեն անհատներ: Բոլորս էլ հաստատ համոզուած էինք, որ Սուլթանի մահափորձից յետոյ կոտորած յառաջ կը գայ, բայց այդ բանը չեղաւ. որովհետեւ քաղաքական պարագաները դրան նպաստաւոր չէին: Կառավարու-

թիւնը ուզում է այժմ ոչ թէ կոտորածներով, այլ տնտեսապէս քայքայել ժողովրդին. այդ պատճառով էլ հնարաւոր է խաղաղ գործունէութիւնը զինուորական ոչ անուանի ընկերների եւ ինտելիգենտների ձեռքով։ — Այժմ մեր պահանջները շատ համեստ են լինելու, — կեանքի եւ գոյքի ապահովութիւն. սրա համար մեզ կարող են միանալ եւ այլ տարրեր։ — Ուրեմն խաղաղ ճանապարհով ռազմամթերք մտցնել Երկիր, դրսից տանել մասնագէտ ընկերներ, պատրաստուել, ապա ռէալ ծրագիր կազմել եւ յարմար մոմենտին իրագործել։ Յարմար մոմենտ ասելով ես հասկանում եմ ներքին անարխիան [անիշխանութիւնը] եւ արտաքին պատերազմը, որոնց ժամանակ ապստամբելը երբեք դաւաճանութիւն չի լինի։ Մենք պիտի բարձրանանք [?] միայն անարխիա ստեղծելու համար։

Անդրանիկ — *Երկրից եկած մարդիկ կան, որոնք Երկիրը չեն ուսումնասիրել, սենեակներում նստած են եղել ամբողջ ժամանակը։ Իսկ դրսի եղածներն էլ քարտէզով են ծանօթ Երկրին։ Սասունի մասին ասում են, որ կոտորուել է առանց արդիւնք տալու։ Դա նախատինք է, որ չարունակ կոտորուելն են յիշում, եւ չեն ասում, որ նոյնպէս եւ կոտորե՛լ ենք։ Կռւողներին չեն կարողացել կոտորել, այլ խաղաղ ժողովրդին, որ արտում աշխատելիս է եղել։ Մենք կռւողներս թշնամուց երկու անգամ աւելի ենք ռազմամթերք խլել, քան նրանք մեզանից։ Չնայած, որ մեր մթերքը շատ պակաս է եղել, բայց այնուամենայնիւ մենք միայն չենք կոտորուել։ Մեր դէմ եկողը հազարապատիկ էր։ Մենք միայն սուտ անուններով 7000 հոգի սպաննուած ցոյց տուինք, որ հիւպատոսներին ներկայացնեն։ Մենք կարողացանք ժողովուրդը այն նեղ պայմաններումն էլ զինել. բայց ի՞նչ օգուտ, որ կառավարութիւնը եկաւ բոլորը հաւաքեց։ Այժմ թող Ընդհանուր Ժողովը մեզ ապահովցնէ, որ Երկրում եղած զէնքը չէ անցնելու կառավարութեան ձեռքը։ Երկրից տարեկան 50 հազարի չափ մարդ է պակասում։ Մենք պիտի շտապեցնե՛նք ինչ որ անելու ենք, չենք կարող երկար սպասել։ Այն ինչ որ 4 տարուայ մէջ կարելի է անել, մենք պիտի աշխատենք մի տարուայ մէջ անել։ Մեր ամենամեծ խոչընդոտը քիւրտն է. եթէ նրան մեզ կարողանանք միացնել, այն ժամանակ ինչքան կ՚ուզէ թող կառավարութիւնը գայ մեր վրայ։*

Նիստը փակւում է ժամը 6ին։

45ՐԴ ՆԻՍՏ (22 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։
Ներկայ են՝ պատգամաւոր։

Նախագահը *նիստը բանալով չեշտում է այն անախորժ երեւոյթի վրայ, որ պատգամաւորներից մի քանիսը յաճախ բացակայում են ժողովից, եւ խնդրում է այլեւս չբացակայել։ Ապա կարդում է Հնչակեան կուսակցութեան Պարիզի Կ. Կոմիտէի նամակը՝ ուղղուած Ընդհանուր Ժողովին։*

Ժողովը որոշում է, որ Դիւանը պատասխանէ, թէ նամակը ստացել է. իսկ նամակի մէջի շօշափած հարցերի քննութիւնը թողնում է հետագային, երբ ժողովը կ՚անցնի «Միջկուսակցական յարաբերութիւնների» խնդրին։

Հաղորդւում է, ի գիտութիւն ժողովի, Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի «Ազդ»ը (մանր խմբերի Երկիր մտնելու հարցի վերաբերմամբ)։

Արամը, *իբրեւ Վասպուրականի պատգամաւոր, յայտնում է, թէ այդ ազդը ուղղուած է գլխաւորապէս հնչակեանների դէմ, որովհետեւ սրանք ուզեցել են խմբեր անցկացնել Երկիր։*

Զարդարեան *ներկայացնում է Ռոկհանքից ստացուած մի պաշտօնական գրութիւն, որով հաստատւում է իւր այդ շրջանի պատգամաւորութիւնը։*

Նախագահը *յայտնում է, որ Թիֆլիսից Մուշեղ ստորագրութեամբ բողոք է ստացել՝ Թիֆլիսում կազմուած «Դաշնակցութեան ժամանակաւոր Զինուորական Խորհրդի» գործած ապօրինութիւնների դէմ։*

Ժողովը վճռում է այդ բողոքը եւ նրան կցուած մի քանի վաւերագրեր վերոյիշեալ ապօրինութիւնների՝ յանձնել դատական յանձնաժողովին։

Վռամեան *ներկայացնում է մի լրացուցիչ զեկուցում նոյն հարցի մասին (տես Օրակարգ՝ Բ. — 1, ա.)։*

Զեկուցման շուրջը տեղի են ունենում վիճաբանութիւններ։

Մալումեան — *Իմ կարծիքով, այս Ընդհանուր Ժողովը, ինչպէս եւ նախորդը, կրկնում է մի հիմնական սխալ. այն է, որ հարցեր ուսումնասիրելիս տարւում ենք վերացական ծրագրերով։ Ցայտնում ենք գեղեցիկ ցանկութիւններ, առանց մտածելու, թէ ի՞նչ կերպ պէտք է իրագործուին։ Ընկ. Մինասեանն, օրինակ, երէկ ցանկութիւն յայտնեց, թէ հարկաւոր է 10 միլիոն ֆրանք հաւաքել՝ անյապաղ ապստամբութիւն առաջ բերելու համար։ Մի այսպիսի ցանկութիւն կարելի է գուցէ յայտնել մի պատահական պրոպագանդային ժողովում, բայց ոչ երբեք՝ Կազմակերպութեան Ընդհանուր Ժողովում։ Նոյնը այսօր անում է ընկ. Վռամեանը։ Գեղեցիկ են ցանկութիւնները երկու ընկերների, բայց միայն միջոց ցոյց տուէք, թէ ի՛նչ ձեւով մենք պէտք է իրականացնենք այդ ամէնը. ահա՛ խնդիրը։*

Մինասեան — *Մենք միջոցների մասին չենք խօսել, մենք միայն սկզբունքային տեսակէտի վրայ ենք կանգ առել։*

Մալումեան (*շարունակելով*) — *Ընկ. Զարդարեանը նոյնիսկ առաջարկում է՝ Սուլթանի մօտալուտ մահից անմիջապէս յետոյ՝ ապստամբեցնել ժողովուրդը. բայց եթէ հազիւ մի քանի ամիս անց տեղի ունենայ այդ մահը, որ հաւանական է, արդեօ՞ք կարող կը լինենք որեւէ ապստամբական շարժում յառաջ բերել։ Ա-*

պստամբութեան մասին խօսք չէ կարող լինել մինչեւ յաջորդ Ընդհանուր Ժողովը. որովհետեւ մենք դեռ զինման պատրաստութիւն անգամ չունենք։ Ռոստոմը յարմար մոմենտի վրայ է չեշտում, սակայն արդեօք, օրինակ բուլղար-տաճկական պատերազմի դէպքում, մենք կարող կը լինե՞նք մեր ապստամբութեամբ դէթ 50.000անոց մի թուրք բանակ զբաղեցնել Թուրքիայում։ Դրա համար հարկաւոր է լաւ պատրաստուած լինել, մինչդեռ ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը շատ է ծանր, որպէսզի մենք կարողանանք ուժգին կերպով պատրաստուել։ Ծանր են պայմանները եւ այդ պայմանները թելադրում են ասել, որ ապստամբական ոչ մի ձեռնարկ, մինչեւ ապագայ Ընդհանուր Ժողովը, լինել չէ կարող. իսկ եթէ անակնկալներ տեղի ունենան, այդ անակնկալների համար, յամենայն դէպս, մենք կ՚ունենանք ցոյցեր եւ այլ միջոցներ։ — Արամի այն խօսքին, թէ «Ընդհանուր Ժողովն իրաւունք չպէտք է ունենայ այս կամ այն ծրագիրը կլլեցնելու ժողովրդին», ես կը պատասխանեմ հետեւեալը — Ժողովն իրաւունք ունի այդպէս վարուելու, քանի որ Կազմակերպութեան Ընդհանուր Ժողովն է բացարձակ լիազօր՝ հրահանգներ տալու, որպէսզի գործը մշակուած սիստեմով յառաջ տարուի։ Եւ այս Ընդհանուր Ժողովի բոլոր որոշումները՝ պէտք է անպայման պարտադիր լինեն Երկրի մարմինների համար։ Անդրանիկն ասում է՝ «դուք դրսումն էք, Երկիրը չէք տեսել, ուստի եւ մի խառնուէք մեր գործերի մէջ». բայց չէ՞ որ մենք այս որոշումները անում ենք Երկրի գործիչներին լսելուց յետոյ։ Ճիշդ է, Երկիրը չենք տեսել, բայց մենք ձեր եւ այնտեղի բոլոր ընկերների միջոցով ուսումնասիրում ենք բերած փաստերը, եւ մեր առաջ դրուած փաստերից եզրակացութիւններ պիտի դուրս բերենք։ Եւ այսօր եղած փաստերի հիման վրայ Ժողովն իրաւունք ունի որոշում կայացնելու, որպէսզի ապստամբական շարժումներ տեղի չունենան գէթ մօտ ապագայում։

Թոփչեան — *Երկու օր է, ինչ մենք խօսում ենք ապստամբական ձեռնարկների մասին եւ բոլոր ճառախօսներն էլ, թէեւ տարբեր հայեցակէտերից մեկնած, գալիս յանգում են միեւնոյն եզրակացութեանը, թէ ապստամբութիւնը, լայն մտքով, անկարելի է առաջացընել ներկայ պայմաններում։ Բայց եւ այնպէս ընկերներից մի քանիսը շարունակում են գործածել «ապստամբութիւն» դարձուածքը։ Գեղեցիկ դարձուածք է, ի հարկէ, սակայն, մենք այդ բառը չպէտք է մտցընենք մեր որոշման մէջ։ Թող մեզ պահպանողական կոչեն, նոյնիսկ յետադիմական. այո՛, այդ կէտում մենք պահպանողական պէտք է լինենք՝ յանուն յեղափոխութեան։ Այստեղ անակնկալների մասին են խօսում, թէ անակնկալների դէպքում հարկաւոր է ապստամբուել. բայց ե՞րբ է տեսնուել, որ ապստամբութիւնը՝ յանուն անակնկալների տեղի ունենայ։ Իւրաքանչիւր ապստամբութիւն արդիւնք է շրջապատող պայմանների։ Իսկ անակնկալների համար, ցոյցեր կան։ Վռամեանը մեծ նշանակութիւն է տալիս դրսում (օրինակ Կովկասում) պատրաստուած ուժերին, որոնք պէտք եղած րոպէին մտնելու են Երկիր։ Բայց անցեալի փորձերը ցոյց են տալիս, որ խմբերը յաճախ չարիք են դառնում ժողովրդի համար։ Դրսից օգնութիւն հասցնելը ես համարում եմ կործանարար տակտիկա, որը պէտք է փոխել անպայման։*

Մինասեան — *Այստեղ հակառակ չենք ապստամբութեան, բայց, ոմանք ուզում են գործը յետաձգել մինչեւ ապագայ Ընդհանուր Ժողովը, միւսներն էլ խորհուրդ են տալիս պատրաստութիւններ տեսնել։ Պատրաստուել, այո՛. բայց արդեօք առաջուայ պէս դանդաղ քայլերո՞վ պէտք է վարենք մեր պատրաստութիւնները։ Վտանգն աճում է եւ մենք պարտաւոր ենք աշխատել, որպէսզի ապստամբութեան պատրաստութիւնները որքան կարելի է արագ կատարուեն։ Արտաքին ուժերի գոյութիւնը համարում եմ անհրաժեշտ։*

Խաժակեան — *Ընկ. Ռոստոմը հարցնում է, յաջողութեան ի՞նչ շանսեր ենք սպասում մենք առաջիկայ մի կամ մի քանի տարիներից, որ ասում ենք, թէ ապստամբական գործի համար որոշում կայացնելը յետաձգում ենք մինչեւ յաջորդ Ընդհանուր Ժողովը։ Մենք միայն ասում ենք, մենք այս ժողովում որոշում չենք կայացնում ապստամբութեան համար. իսկ թէ ի՞նչ կը լինի ապագայում, այդ հենց ապագան էլ ցոյց կը տայ։ Գալով ընկ. Ռոստոմի այն հարցին, թէ ապստամբութիւնը յետաձգելու դէպքում ինչպիսի՛ նախապայմաններ կարող են լինել, որոնք ապստամբութեան համար նպաստաւոր կարող են լինել՝ ահա մի քանիսը այդ պայմաններից — մենք զինուած կը լինենք հարկաւոր չափով. կարող է պատահել, որ Թուրքիայի յեղափոխական շարժումները լուրջ կերպարանք ստանան, կարող է Թուրքիայի եւ որեւէ պետութեան միջեւ պատերազմ ծագել, կարող է Սուլթանը մեռնել եւ այդ առթիւ գահակալական կռիւներ ծագել եւ այլ այսպիսի պայմաններ, որոնց մենք այժմ չենք կարող կանխատեսել եւ որոնք կարող են դրդիչ լինել ապստամբութեան համար։ — Ընկ. Վռամեանի զեկուցումը ապստամբութեան մասին մտքերի այնպիսի շփոթ էր ներկայացնում, որ ես նրանից որոշ եզրակացութեան չեկայ։ Մի կողմից նա պնդում է, որ մենք պէտք է զինուենք, միւս կողմից մեր ամբողջ ձեռնարկը զանազան «խելօք խենթերի» հետ կապակցութեան մէջ է դնում, որոնք ամէն ժամանակ կարող են իրենց խելօք խենթութիւնով ոչ միայն մեր ձեռնարկները վտանգել, այլեւ ժողովուրդը սրածութիւնների ենթարկել։ Ես պնդում եմ, որ մեր կազմակերպութիւնը մեր զինական եւ զինուորական պատրաստութիւններին յարաբերա-*

կան պէտք է լինի։ Մենք պէտք է կազմակերպօրէն այնքան զօրեղ լինենք, որ կարողանանք պատահականութիւններից վեր բարձրանալ։ Ընկ. Վռամեանը ասում է, թէ մենք չենք կարող հասարակ պրովոկացիան տարբերել կառավարութեան այնպիսի գործողութիւններից, որոնք նպատակ ունեն մեր ժողովրդի ընդհանուր զինաթափութիւնը, մեր յեղափոխական պատրաստութիւնների ոչնչացումը եւ որոնք պէտք է որ ապստամբութիւն առաջացնեն։ Սխալ է այս. Կազմակերպութիւնը եթէ զօրեղ եղաւ, նա կարող է շատ լաւ դիտել կառավարութեան ընթացքը. Դաշնակցութիւնը Կովկասում ձեռքն էր առել ամբողջ կառավարութիւնը եւ տաճիկ պաշտօնեաները այն իտէալական պաշտօնեաները չեն, որոնք ոչ մի բանի առաջ չեն խոնարհւում. Հասարակ պրովոկացիայի չպէտք է ենթարկուել, եթէ դրա համար հարկաւոր լինի զէնքն էլ յանձնել, անձնատուր էլ լինել։ Ասում են՝ եթէ զինուորը այդպիսի բան անէ, նրան կ՚անուանեն «իշու նահատակ»։ Թող անուանեն, շատ դէպքերում այդ իշու նահատակութիւնը աւելի հերոսութիւն է քան գիւղի մէջ մի երկու հոգով թշնամու դէմ դուրս գալը եւ, գիւղը աւերի մատնելը։

Մուրատ.— *Ձեր հասկանում, ո՞րն է լինելու յարմար մոմենտը մեր ապստամբութեան համար. որոշակի ասել, թէ սա է, չենք կարող։ Մենք միայն պէտք է ամէն կերպ զինենք ժողովուրդը, մանաւանդ հիմա, երբ Դաշնակցութիւնը զօրեղ է։*

Տաճատ.— *Ես միանգամայն հակառակ եմ ապստամբութեան։ Մեր փափաքը պէտք է լինի, պահպանել մեր կեանքը։ Մենք ուզում ենք մնալ մեր հողի վրայ, պահպանել մեր իրական գոյութիւնը։ Իսկ երբ ձեռնամուխ լինենք մեզ, այն ժամանակ չխոնարհուել ոչ մի արգելքի առաջ։*

Սեպուհ.— *Ապստամբութեան համար ժամանակ չպէտք է սահմանել։ Յիմարութիւն է ապստամբութեան ձեռնարկներ ծրագրել, երբ Երկրում միջոցներ չկան՝ ուժեր հաւաքելու համար։ Այս ժողովը պէտք է միայն հրահանգներ տայ՝ ժողովուրդը կանոնաւոր կերպով կազմակերպելու եւ զինելու։*

Զաւրեան.— *Ես ոչինչ չեմ ասի, թէ արդեօք հարկաւոր է Երկրում ապստամբութիւն առաջացնել կամ ոչ։ Ես միայն կանգ կ՚առնեմ՝ ապստամբութեան թէորիայի [տեսութեան] վրայ՝ ե՞րբ պէտք է առհասարակ ապստամբել։ Ապստամբութեան համար առաջին եւ գլխաւոր պայմանն է, որ ժողովուրդը ինքը պատրաստութիւն ունենայ ապստամբելու։ Չի կարելի զէնք տալ ձեռքը եւ ասել ապստամբի՛ր։ Մի պատմական փաստ բերեմ, — Մոսկուայի ապստամբութիւնը։ Կռիւներից առաջ Պետերբուրգում եւ յետոյ Վիբորգում յեղափոխական ժողովներ տեղի ունեցան, որտեղ ապստամբելու հարցը դրուեց, թէ պէ՛տք է ոտքի կանգնեցնել ժողովուրդը... Եւ բոլոր ժողովներում յաղթանակում էր այն հանգամանքը թէ ժողովուրդը պատրաստ է, ուզում է շարժուել, թէ հասել է ապստամբութեան վճռական րոպէն։ Ինքս անձամբ, սակայն, որ փորձառութիւն էի ձեռք բերել հայկական շարժումներից՝ չէի կարծում, որ ծրագրուող ապստամբութիւնը յաջողութեան յանգէր, այդպէս էլ եղաւ. 2–300 հրացան-ատրճանակներով անկարելի էր կառավարութեան ուժը կոտրել։ Մոսկուայի շարժումը վիժեց. որովհետեւ ժողովուրդը բնաւ ցանկութիւն ցոյց չտուեց՝ կռուի դուրս գալու. եւ այսօր ռուս յեղափոխականները մի կողմ են դրել ապստամբութիւն առաջ բերելու ծրագիրները։ Ոչ մի խոշոր շարժում չէ կարող կենտրոնից դէպի շրջապատ անցնել, այսինքն՝ որ յեղափոխական մարմինները տան ժողովրդին ոտքի կանգնելու ազդանշանը. այլ ընդհակառակը...։ Տեսականապէս, ոչինչ չենք կարող ունենալ ապստամբութեան դէմ, միայն թէ իրականութեան մէջ մենք պատրաստ ենք գործել՝ մեր գործունէութեան վայրի հանգամանքներն ի նկատի ունենալով։ Ես միանում եմ ընկ. Վռամեանի առաջարկի հետ, որպէսզի Երկրում կազմուի մի կենտրոն՝ ապստամբել–չապստամբելու հարցի որոշման համար. իսկ այս ժողովը չպէտք է որեւէ որոշում կայացնի։*

Անդրանիկ.— *Այո՛, Պատասխանատու Մարմինը պէտք է լինի որոշումներ կայացնողը. երբ մենք ասում ենք, թէ դրսի մարդիկը չպէտք է խառնուեն մեր գործերին, մենք ի նկատի ունենք այն պարագան, որ քարտէզներով անկարելի է առհասարակ ծանօթանալ իրականութեան հետ։ Եթէ ընկերները կ՚երաշխաւորեն, որ Երկիր հասած զէնքերը եւ ուժերը անվնաս կը մնան կառավարութեան կողմից, այս դէպքում մենք պատրաստ ենք սպասելու, մինչեւ որ դուք յարմար գտնէք ապստամբելը։*

46ՐԴ ՆԻՍՏ (22 Մարտ, երեկոյ)

Նիստը բացւում է ժամը 4½ին։
Նախագահում է՝ Մալումեան։
Ներկայ են 23 պատգամաւոր։
Բացակայ են՝ Իշխան, Արամ, Սաֆօ, Վարդան։

Այս նիստին պէտք է քուէարկութեան դրուեն առաջարկուած բանաձեւերը ապստամբական ձեռնարկների մասին։

Վիճաբանութեան է ենթարկւում նախ Զաւրեանի բանաձեւ առաջարկը։

Ռոստոմ.— *Այդ առաջարկը տեղիք չունի ներկայ հարցի վերաբերմամբ, քանի որ մենք չենք կարող յոյս ունենալ, որ Երկրի նորմալ վիճակում կարելի է մի*

բան անել. ապստամբութիւնն անհնարին է մի վիճակում, երբ կառավարութիւնը իր բոլոր ուժերը կարող է ուղղել մեր դէմ. մեր յոյսը պիտի կապուած լինի անպատճառ արտակարգ պայմանների հետ։ Ուսումնասիրելուն դէմ չեմ, բայց պիտի աչքի առաջ ունենալ, որ մենք ձեռնարկի իրագործելը եւ սկսելու մոմենտը թողնում ենք Ներքին զօրեղ Մարմնին. եւ ոչ ոք վիճակի փափկութիւնը այնպէս չէ կարող հասկանալ, ինչպէս Ներքին Մարմինը, որը պիտի ղեկավարէ եւ նախաձեռնէ շարժումը։

Անդրանիկ.— *Խնդրում եմ իմ կարծիքը առանձնապէս արձանագրել.— անհրաժեշտ է Երկրում մի Մարմին, որը պատասխանատու լինի անձամբ, եթէ զէնքերը Երկրում հողի տակ փճանան կամ Թուրքի ձեռք ընկնեն։ Որքան իմ փորձառութիւնս թոյլ է տալիս ինձ, ես կարծում եմ, որ կառավարութիւնը պիտի աշխատի խլել մեր զէնքերը եւ եթէ Երկրում զինուորական ուժեր չլինեն, ինչպէս ոմանք ցանկանում են, այն ժամանակ ոչ ոք չէ կարող դիմադրել եւ պահպանել զէնքերը, որոնք անպատճառ պիտի ընկնեն կառավարութեան ձեռքը։*

Շահխաթունեանը, *կարծելով որ ժողովականներից ոմանք ճիշդ չեն ըմբռնում Զաւրեանի միտքը, բացատրեց, որ նրա ասելով՝ առանձին հայկական ապստամբութիւն եւ յեղափոխութիւն չէ կարող լինել Թուրքիայում, որովհետեւ Տաճկաստանը բաւական զօրեղ է, ընկճել կարողանալու համար ամէն մի ազգային ապստամբութիւն. Հայկական ապստամբութիւն կարող է լինել միայն ուրիշ ազգերի հետ միացած։ Սա է Զաւրեանի կարծիքը։*

Վռամեանը *պնդում է իւր միտքը, որ անակնկալները կարող են ստիպել շարժումներ առաջ բերելու, հակառակ մեր կամքին։*

Մանուկ *կարծում է, թէ ապստամբութեան մասին խօսելն աւելորդ է. 15 տարուայ մէջ մենք միայն դրա հիմքն ենք պատրաստել. աշխատենք միւս հարկաւոր տարրերն էլ տալ, որ ամբողջ շէնքը կառուցուի։*

Սեպուհ.— *Մենք պիտի զուտ ազգային հայկական ապստամբութիւն առաջ բերենք. Զաւրեանի ասածը լաւ է, բայց ծովը ընկնողը անձրեւից չի վախենար. եթէ այսօր չենք կարող կռուել, պատրաստուենք՝ յարմար մոմենտին սպասելով։*

Մուրատը *միանում է այդ կարծիքին, որ մենք չենք կարող Թուրքերի հետ միանալ, որովհետեւ դա վաղաժամ է, հետեւաբար պիտի շարունակենք միայն հայկական ապստամբութիւն առաջ բերել, եւ առաջարկում է, որ ով այլ կերպ է մտածում, ցանկալի է որ հեռանայ Դաշնակցութիւնից։*

Մուրատի այս խօսքերը բողոք եւ դժգոհութիւն են յառաջացնում, որը դադարում է, երբ բացատրւում է Զաւրեանի առաջարկի իսկական իմաստը։

Մաշուրը *յայտնում է, որ ստիպուած է այդ հարցում միշտ ձեռնպահ մնալ, մինչեւ վերաքննութեան ենթարկուի Դաշնակցութեան անցեալը եւ մանրամասն չուսումնասիրուի Երկրի բոլոր մասերի դրութիւնը։ Իսկ այժմ պէտք է ոչ թէ զինման կարեւորութեան մասին խօսել, որ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, այլ կոնկրէտ միջոցներ առաջարկել, թէ ի՞նչպէս իրագործել դա։*

Ժողովը անցնում է բանաձեւերի քուէարկութեան։

ա) *Ռոստոմ – Զարդարեան – Տաճատի բանաձեւը ստանում է 9 ձայն։*

բ) *Թոփչեան – Սեպուհ – Մալումեանի բանաձեւը ստանում է 6 ձայն։*

գ) *Վռամեան – Անդրանիկի բանաձեւը ստանում է 2 ձայն։*

դ) *Մինասեանի բանաձեւը ստանում է 1 ձայն։*

ե) *Զաւրեանի բանաձեւը ստանում է 4 ձայն։ (Զաւրեան, Իսահակեան, Շահխաթունեան, Մաշուր)։*

Ընկեր Մալումեան խնդրում է իւր առանձին բանաձեւը մտցնել արձանագրութեան մէջ, այն տեսակէտով, որ իւր բանաձեւում կայ յատուկ մի կէտ, որ չկայ ուրիշներում։

Նիստը փակւում է ժամը 8ին։

Ահա բանաձեւերը.

Ա.— Զարդարեան – Ռոստոմ – Տաճատի բանաձեւը.

Ընդհանուր ժողովը լսելով ազատագրական ձեռնարկներու մասին եղած վիճաբանութիւնները եւ կարծիքի փոխանակութիւնները՝ եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

ա) Նկատելով որ Բարձրաւանդակ – Վասպուրականը ազատագրական շարժման մէջ դնելու համար անհրաժեշտ է կազմակերպական հիմնաւորումն եւ ամենալայն չափերով զինւորում [զինում],

բ) Նկատելով որ Բարձրաւանդակ – Վասպուրականի ազատագրական արտայայտութիւնը կապուած է մէկ կողմէն արտաքին ու ներքին բարեյաջող մոմենտներու, միւս կողմէն մեր կամքէն անկախ պատահարներու եւ հարկեցուցիչ առիթողականութեանց հետ՝

Ժողովը որոշեց.

1) Ամէն կարելի զգուշաւորութեամբ եւ ամենալայն չափերով յառաջ տանել Բարձրաւանդակ – Վասպուրականի զինւորումը, ներմուծելով զէնք, ռազմամթերք եւ այլ հարկաւոր ռազմական պիտոյքներ՝ տրամադրելի բոլոր դրամական մեծ միջոցներ եւ գործիչ ուժեր։

2) Ստեղծել ձեռնհաս Մարմին մը Երկրի մէջ՝ օժտուած զէնքերու պահպանման ու գործադրութեան տարամերժ պատասխանատուութեամբ [?], ստանձնելով բոլոր այս պատրաստութեանց եւ անոնց յարակից գործողութեանց դեկը, ներքին կամ արտաքին խոշոր փոփոխութիւններու եւ անակնկալ դէպքերու միջոցին՝ նախքան գործօն քայլերու դիմելը, խորհրդակցելով միւս ձեռնհաս մարմիններուն հետ. իսկ հնարաւոր եղած ատեն՝ հրաւիրելով նոյնիսկ Դաշնակցութեան ընդհանուր խորհուրդը։

3) Յանձնարարել նոյն Մարմնին՝ Երկրի լայն ռազմական ուսումնասիրութիւն, պատրաստի ունենալ այլեւայլ ռազմական ծրագիրներ՝ այս կամ այն հաւանական պատահականութեանց համար։

Բ.— Թոփչեան - Սեպուհ - Մալումեանի բանաձեւը.

Ընդհանուր ժողովը լսելով ընդհանուր ապստամբական ձեռնարկների մասին եղած զեկուցումները եւ այդ խնդրի շուրջը տեղի ունեցած մանրամասն վիճաբանութիւնը ու նկատելով՝

1. որ Երկրի տնտեսական եւ քաղաքական այժմեան անտանելի ծանր վիճակը պահանջում է բացառիկ ժամանակ եւ աշխատանք՝ ժողովուրդը ապստամբական վիճակի մէջ դնելու համար,

2. որ մեր հարեւան տարրերը կատարելապէս անպատրաստ հող են ներկայացնում այդպիսի ձեռնարկի համար,

3. որ այսօրինակ պատասխանատու շարժման անյաջողութիւնը, նկատի ունենալով թուրք կառավարութեան հայաջինջ քաղաքականութիւնը, մահացու հարուած կը տայ մեր Դատին եւ յեղափոխութեան,

Որոշեց՝

ա) Կտրական կերպով թելադրել Երկրի մարմիններին եւ ընկերներին, ամէն կերպ խուսափել ապստամբական ընդհանուր շարժումներից, մինչեւ յառաջիկայ Ընդհանուր ժողովի նոր որոշումը,

բ) Անմիջապէս եւ բոլոր ուժերով, դրամական եւ ռազմական, ձեռնարկել ժողովրդի լայն զինման գործին, ընդունելով Տամ-Դուրանը իբրեւ կենտրոնավայր, կապելով դրա հետ Էրզրումի եւ Բիթլիսի յարակից շրջանները,

գ) Կազմել Երկրի մէջ այդ նպատակով յատուկ ղեկավար Մարմին,

դ) Անակնկալների դէպքում եւ քաղաքական նպաստաւոր մոմենտներին՝ անել յեղափոխական ակտիւ քայլեր, Դաշնակցութեան Խորհրդի համաձայնութեամբ:

Գ.— Վռամեան - Անդրանիկի բանաձեւը.

Երկրի կացութեան եւ ապստամբական ձեռնարկներու մասին բոլոր թեր ու դէմ վիճաբանութիւնները լսելէ ետք՝

Ժողովը որոշեց

1) Փութով եւ անյապաղ առաջ տանել Տարօն-Վասպուրականի զինումը, յատկացնելով ռազմական եւ դրամական բացառիկ միջոցներ, խոյս տալով սակայն բոլոր այն երեւոյթներէն, որոնք գրգռելով կառավարութիւնը, կրնան վաղահաս վիժեցնել զինման գործը եւ պախարակել բլլալ ժողովրդին:

2) Կազմակերպել եւ ժողովրդական միջոցներով զինել Տարօն - Վասպուրականի սահմանակից հայաբնակ վիլայէթները, ոչ միայն ժողովուրդը ջարդերու պաշտպանութեան միջոցին անպաշտպան չթողնելու, այլեւ անհրաժեշտ կռուող ուժեր հայթայթելու համար ռազմական վայրին:

3) Ջարդերու, ընդհանուր զինաթափութեան կամ քաղաքական չնախատեսուած պատահարներու առթին անպատրաստ չգտնուելու համար Երկրէն դուրս պատրաստ ուժեր կազմակերպուած ունենալ, որոնք շարժումի մէջ կը դրուին Երկրի ներքին ուժերուն օգնելու:

4) Ժողովը Տարօն-Վասպուրականի զինման ու կազմակերպութեան գործը կը վստահի մէկ լիազօր Պատասխանատու Մարմնի մը, բաղկացած ձեռնհաս եւ հեղինակաւոր ընկերներու զօրեղ խմբէ մը, որ լիազօր կը կառավարէ զինման, կազմակերպման եւ ներքին բոլոր ձեռնարկները, մինչեւ յառաջիկայ Ընդհանուր ժողովը:

Դ.— Մինասեանի բանաձեւը.

«Նկատելով որ թուրք կառավարութիւնը ամէն դժոխային եւ ապօրինի միջոցներով եւ քաղաքական որոշ սկզբունքով կը ձգտի Հայաստանի մէջ հայ ժողովուրդը քայքայել կամ բնաջինջ ընել, պատճառելով այսպէս անոր դատին եւ գոյութեան մահահարուած մը տալ.

Նկատելով որ յեղափոխութիւնը իր տարիներու գոհարեր գործունէութիւնը թափած է այդ հողին վրայ եւ իր raison d'être-ը հիմնուած է Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի գոյութեանը վրայ, ապագայ քաղաքական եւ տնտեսական ազատագրութեան ձգտումով,

Նկատելով անցեալէ «ազգային վտանգը», որ օրէ օր մահացու եւ ծանր կերպով զգալի կ'ըլլայ եւ կը սաստկանայ,

Նկատելով որ ներքին եւ արտաքին նորանոր հանգամանքներ եւ ստորներ ուշ կամ կանուխ կրնան ազդել մեր դատի ճակատագրին վրայ,

Նկատելով հայ ժողովրդի օրհասական եւ գահավէժ դրութիւնը, որուն միակ փրկութիւնը զօրեղ եւ լուրջ ապստամբական շարժումով մը կարելի է ձեռք բերել,

Ընդհանուր ժողովը կը վճռէ, որ Դաշնակցութիւնը, հաւատարիմ իր սկզբունքին, իր գլխաւոր ուշադրութիւնը կեդրոնացնէ այդ կենսական կէտի վրայ եւ *կարուկ, անյապաղ* ու *անմիջական* կերպով ձեռնարկէ լային, լուրջ եւ հզօր պատրաստութեան, չխնայելով ոչ մէկ զոհողութիւն մօտալուտ կամ հեռաւոր ո'եւէ պատահականութեան առջեւ յանկարծակիի չգալու համար. երկրորդ՝ երբ ինքզինքը պատրաստ կը զգայ որեւէ յաջող հարուած մը ընելու, օգտուիլ ներքին կամ արտաքին որեւէ յարմար եւ նպաստաւոր րոպէներէ, ապստամբական-յարձակողական դիրք բռնելու համար»:

Ե.— Զաւրեանի կարծիք-բանաձեւը.

Վերջին տարիներում Թրքահայաստանում տեղի ունեցած դէպքերը, այնտեղ տիրող լիակատար տնտեսական քայքայումը, սովը եւ նրան յաջորդող մահացութիւնները, ամբողջ բնակիչների բանի գաղթեցնելը կամ տգամարդկանց պանդխտութիւնը օրուայ պարէնը հայթայթելու համար, որ եռակայական չափով կասեցնում է ժողովրդի աճումը.— այս բոլորը սպառնում են վերջնականապէս հայ ժողովրդին զրկելու այն թուական մեծութիւնից, որ կարեւոր է քաղաքական հարցեր յարուցանելու եւ հայերի ազգային գոյութիւնը պահելու համար: Հայութիւնը Տաճկահայաստանում տարեց-տարի պակասում է եւ այդ պակասումը այնքան էլ դանդաղութեամբ չէ կատարւում, ինչպէս այդ թւում է ընկերներից ոմանց: Սպացուել է բոլորովին հակառակը այն բանի, ինչ որ պատում էր Կուսակցութիւնը իւր գործունէութիւնից: Այս բոլորը ստիպում են խիստ քննադատութեամբ վերաբերուել անցեալ տակտիկային: Եւ եթէ առէնքը չեն եկել այն խոր համոզման, որ պէտք է այդ տակտիկը փոխել, յամենայն դէպս նրա հիմնական վերաքննութիւնը պատմական անհրաժեշտութիւն է դառել:

Մեր տակտիկի խնդիրը շատ քիչ է շօշափուած Կուսակցութեան գրականութեան մէջ եւ շատ պարզուած չէ հենց այստեղ ներկայ գտնուող անդամներին: Այս խնդիրը չափազանց լուրջ է, մանաւանդ ի նկատի ունենալով Տաճկաստանի ժողովուրդների յեղափոխական շարժումը, որը չէ կարելի հաշուի չառնել: Այդ շարժումը կարող է հայերի համար թէ՛ շատ օգտակար եւ թէ ընդհակառակը շատ վնասակար հետեւանքներ ունենալ: Մեր անցեալ սխալների կամ յաջողութիւնների մասին մի որոշ գաղափար կազմելու համար մենք չունենք զեկուցումներ, որոնք ընդգրկէին բոլոր դէպքերը:

Այն օրից երբ Կուսակցութիւնը երեւան է եկել Տաճկահայաստանում՝ ցուցմունքներ չկան այն մասին, թէ ինչո՞վ են ղեկավարուել Ընդհանուր ժողովները ապագայի համար գործունէութեան եղանակ որոշելիս, ինչպիսի՞ իդէալներ [մտքեր, գաղափարներ] եւ յոյսեր են նրանք կապել այդ գործունէութեան եղանակի հետ եւ թէ ինչո՞ւ մեր գործը յանգում անյաջողութիւնների եւ պզտրումների [ջարդ, կոտորած]: Արդեօք մեր այս ապստամբութիւնների պատճառները այնպիսի անակնկալներ էին, որոնց չէ՞ր կարելի կանխատեսել, թէ՞ դրանց պատճառները այնպիսի սխալներ են, որոնք ծագում են մանրամասն չհաշւելուց, տեղական պայմանների անգիտութիւնից. կամ գուցէ մեր անյաջողութեանց մեղքը ընկնում է առանձին անհատների կամ խմբերի վրայ: Առանց

մեր 16 տարուայ գործունէութեան վրայ մի յետադարձ պատմական հայեացք ձգելու չէ կարելի որեւէ որոշում կայացնել՝ առանց նոր սխալների մէջ ընկնելու: Կուսակցութիւնը թերեւս զբաղւում է մի տեսակ պատմական գործունէութիւնից միւսին անցնելու շրջանում, այդ պատճառով նախքան նրանց քննութեան առնելը, իսկ որ գլխաւորն է՝ նախքան որեւէ նոր որոշում կայացնելը, հարկաւոր է նաեւ լուրջ ուսումնասիրել հայոց հարցի դրութիւնը թէ՛ Հայաստանում, թէ՛ Հայաստանից դուրս — Եւրոպայում, համաձայն այն ծրագրի, որ մենք այստեղ մշակելու ենք: Մինչեւ այսօր թէպէտեւ մենք գործել ենք որոշ ուղղութեամբ, սակայն մեր գործողութիւնները եղել են սիմպտոմատիքական [ախտանշանական], սպորատիքական [պատահական]: Այսպէս այլեւս շարունակել չէ կարելի: Այս պատճառով էլ, գիտակցելով այն պատասխանատուութիւնը, որ ընկնում է պատգամաւորների վրայ հետագայ օրհասական դէպքերի համար, Ընդհանուր ժողովը իւր խղճի մաքրութեան համար պէտք է յետաձգի այս խնդրի քննութիւնը մինչեւ յաջորդ Ընդհանուր ժողովը: Նոր Ընդհանուր ժողովը պէտք է լինի արտակարգ եւ նուիրուած բացառապէս այս հարցին եւ այնտեղ պէտք է մասնակցին հնար եղածին չափ շատ թւով տանկահայ ներկայացուցիչներ՝ եկած հենց Երկրի ներսից:

Այժմ Ընդհանուր ժողովը պէտք է խնդրին եւեթ ընտրէ երկու յանձնաժողով 5ական անդամներից, որոնք պէտք է ներկայացնեն արտակարգ Ընդհանուր ժողովին պատրաստած զեկուցագրեր:

Առաջին յանձնաժողովը պէտք է մշակէ հետեւեալը՝

Կուսակցական բոլոր ձեռնարկների մշակումը.

1. *Պատմական մասը.*— Կուսակցական ձեռնարկների եւ դէպքերի նկարագրութիւն ժամանակագրական կարգով եւ նրանց պատճառական լուսաբանութիւնը:

2. *Ժողովրդի զինումը.*— Ի՞նչպէս է եղել զինումը, ո՞րտեղից է եկել զէնքը եւ ո՞րքան, ո՞րտեղից է փող ստացուել եւ ի՞նչքան, ի՞նչպէս է եղել ժողովրդի վերաբերմունքը դէպի զէնքը վերջին 16 տարուայ ընթացքում եւ ի՞նչպէս է այդ վերաբերմունքը ներկայումս:

3. *Թուրք կառավարութեան ձեռք առած միջոցները.*

4. *Յեղափոխական գործունէութիւն.*— Ի՞նչ նպատակներ եւ իդէալներ են անցկացրել ժողովրդի մէջ կուսակցական գործունէութեան սկզբին: — Յեղափոխական ձեռնարկներ, նրանց նպատակը: Հիմնական իդէալները եւ հետեւանքները: — Ի՞նչ է իւր անյաջողութեան պատճառը: — Ո՞վ է պատասխանատուն, որ Ընդհանուր ժողովի ծրագրով այս կամ այն ձեռնարկը չէ իրականացել.— առանձին անհատնե՞ր են պատասխանատուն, ժողովրդի տրամադրութի՞ւնը, քաղաքական հանգամանքնե՞րը, թէ՞ որեւէ այլ բարդութիւն:

5. Ի՞նչպէս պէտք է հասկանալ հայ ժողովրդի յեղափոխական լինելը եւ ի՞նչ ուղղութեամբ նա կարող է եւ պէտք է երեւան գայ:

6. *Եւրոպայի եւ Հայ ժողովրդի Հարեւան ազգերի վերաբերմունքը դէպի մեր շահերը*: Եւրոպայի անտարբերութեան եւ մահմետականների թշնամութեան պատճառները: Արդեօք Կուսակցութեան գործունէութեան մէջ սխալներ չե՞ն եղել, որոնք կարողանային ուրիշների մտքի եւ զգացմունքի այդ ուղղութեան համար առիթ լինել.— Կարելի՞ է դրսից որոշել որեւէ ձեռնարկի բնաւորութիւնը կամ մոմենտը, եթէ մինչեւ անգամ այդ մոմենտը համարուի ամենայարմար, եթէ միայն ժողովուրդը պատրաստ չէ այդ ձեռնարկի համար եւ ինքը չէ ձգտում դէպի այդ ձեռնարկը:

Երկրորդ Յանձնաժողովը պէտք է կազմէ զեկուցում Տանկահայաստանում ապրող ժողովուրդների տնտեսական դրութեան մասին, նրանց փոխադարձ յարաբերութեան եւ փոխադարձ ներգործութեան մասին՝ տնտեսական, քաղաքական եւ փիզիքական ուժի նկատումներով: Նա պէտք է մշակէ հարցաթերթեր Երկրի կարեւոր կողմերը ուսարկելու համար, որպէսզի այնտեղից ստանայ հարկաւոր տեղեկութիւնները՝ ոչ միայն հայ ժողովրդի մասին, այլ հնարաւոր եղածին չափ նաեւ հարեւան մահմետական ժողովուրդների մասին:

Ագրարական [հողային] հարցի քննութիւնը:

Ագրարական հողի վրայ եղած կռիւները զանազան ազգութեանց պատկանող գիւղացիների միջեւ մի կողմից եւ գիւղացիների ու կալուածատէրերի միջեւ միւս կողմից:

Կառավարութեան դերը այս խնդրում:

Հայերի հարեւան ժողովուրդների դերը ընդհանուր յեղափոխութեան մէջ:

Կա՞ն արդեօք միջոցներ միացնելու բոլոր ժողովուրդներին կառավարութեան դէմ, թէ ոչ:

Կուսակցութեան տակտիկը առաջիկայում եւ հեռաւոր ապագայում:

Անհրաժեշտ է, որ արտակարգ Ընդհանուր ժողովի համար Կուսակցութեան գրականութիւնը որքան կարելի է մանրամասնօրէն զբաղուի այս խնդիրներով, որպէսզի Կուսակցութեան անդամները խորը կերպով ուսումնասիրեն այդ հարցերը: Ցանկալի է այնպէս, որ առանձին Յանձնաժողովին չպատկանող անհատներ եւս տպագրութեան տային իրենց կշռադատութիւնները եւ անհրաժեշտ է, որ Ընդհանուր ժողովից երկու ամիս առաջ այդ բոլոր զեկուցումները ու նիւթերը ուղարկեն պատգամաւորներին:

Մեր Ընդհանուր ժողովի համար, անկասկած է՝ որ սովը եւ սարսափելի տնտեսական դրութիւնը ոչնչացնում են այժմ հայերին. ինչ յեղափոխական ձեռնարկներ էլ վճռէ ժողովը հիմա, նրանք չեն կարող այժմ իրագործուել, երբ ժողովուրդը այդպիսի դրութեան մէջ է. այդ պատճառով էլ ամենից առաջ պէտք է մտածել այն մասին, թէ ի՛նչպէս փրկենք ժողովուրդը այժմ վերջնական քայքայումից: Սրա համար էլ Ընդհանուր ժողովը պէտք է վճռէ, մինչեւ նոր ժողովը ոչ մի ակտիւ ձեռնարկ չանել եւ պէտք է յատկացնէ 500 հազար ռուբլի ժողովրդի տնտեսական կացութիւնը բարելաւելու համար միջոցներ ձեռք առնելու: Այս բանը կարեւոր է մի այլ կողմից եւս: Դա կ'ամրապնդէ տանկահայերի եւ կովկասահայերի կապը: Ինչ վերաբերում է ինքնապաշտպանութեան համար պատրաստուելու՝ պէտք է բոլոր միջոցները գործ դնել, որպէսզի ժողովրդի զինումը առաջ գայ յաջողութեամբ եւ գիտակցուած՝ ժողովրդի կողմից:

Այս Ընդհանուր ժողովում ընտրել Տանկահայաստանի համար առանձին Կ. Կոմիտէ, որը եւ պէտք է վարէ բոլոր տեղական գործերը:

47ՐԴ ՆԻՍՏ (23 Մարտ, առաւօտ)

Ներկայ են 25 ժողովական:
Նախագահում է՝ Թոփչեան:

Օրակարգն է (Սեբաստիայում) «թռուցիկ խմբեր» կազմակերպելու մասին, որ զեկուցանում է՝ ընկ. Անդրանիկը:

Անդրանիկ.— *Սեբաստիայում կայ* 280.000 *Հայ բնակչութիւն: Վաճառականութիւնը զարգացած է եւ ժողովուրդը տնտեսապէս բարւոք վիճակի մէջ է գտնըւում. կարողանում է այնքան զէնք ձեռք բերել, որ պատրաստ է դիմադրել Թշնամուն (ինչպէս դիմադրեց կոտորածների ժամանակ): Սեբաստիայի շրջանում ալ-*

ժամ ժողովրդի ձեռքին լինի թերեւս 4–500 հրացան. Շապին Գարահիսարում միայն կը գտնուի՝ մօտ 100 այնալու, 200 ատրճանակ։ Բայց շրջանը կազմակերպուած չէ, անուշադիր է թողնուած մեր կողմից։ 17 տարուայ ընթացքում, Դաշնակցութիւնը մնայուն գործիչ չէ ունեցել այնտեղ. ուղարկուել են միայն հատ ու կտոր թղթակիցներ։ — Հարկաւոր է մարդիկ ուղարկել. 8 հոգի (որոնցից 6ը լինելու են լեգալ գործիչներ)։ Այդ մարդիկ կը մտնեն Սեբաստիա եւ կ'աշխատեն մի կողմից ժողովրդի գիտակցութիւնը զարգացնել, միւս կողմից Թռուցիկ խմբեր կազմել։ Թռուցիկ խմբերը շատ կարեւոր են եւ պէտք է կազմուին յատկապէս տեղական ուժերից։ — 3 հոգի արդէն պատրաստակամութիւն են յայտնել՝ Սեբաստիա գնալ, միայն թէ 800 ոսկի պէտք է տրուի նրանց՝ նախնական անհրաժեշտ ծախսերը հոգալու համար։ Տեղական լաւ ուժեր շատ կան, բայց փորձուած չեն. նրանց հարկաւոր է ղեկավարներ տալ։ — Թռուցիկ խմբերը խաղաղ ժամանակ՝ կը զբաղուին իրենց առօրեայ գործերով. իսկ պէտք եղած դէպքում կազմ եւ պատրաստ դուրս կը գան՝ կարգադրութեան համաձայն։

Մանուկ *(չեշտում է, որ անհրաժեշտ է կազմակերպել Սեբաստիան) — Մենք շատ նպաստաւոր պայմաններ ունենք այնտեղ գործելու. ժողովուրդը հարուստ է եւ սիրով նպաստներ է հասցնում գործող կազմակերպութեանը։ Հնչակեանները, օրինակ, այդ շրջանից առացել են 40·000 ոսկի։*

Հարց է բարձրանում, որ հարկաւոր է կազմակերպել նաեւ Դերսիմը, որը կից է Սեբաստիային։

Զաւրեան — *Ես համաձայն եմ, որ Կուսակցութեան գործունէութիւնը տարածուի նաեւ դէպի Դերսիմ, բայց մենք դեռ գաղափար չունենք այդ շրջանի մասին. եղած պատահական տեղեկութիւնները բաւական չեն, որպէսզի նրանց հիման վրայ մենք այստեղ որոշումներ կայացնենք։ Իմ կարծիքով, նախ եւ առաջ հարկաւոր է ուղարկել Դերսիմ՝ միայն ուսումնասիրողներ։*

Ռոստոմ — *Սեբաստիայում գործող խմբերը պէտք է աշխատեն ցոյց տալ տեղական մահմեդական տարրերին, որ մեր շարժումը ուղղուած է, ոչ թէ իրենց դէմ, այլ կառավարութեան դէմ։ Թռուցիկ խմբերը նպատակայարմար են այն տեսակէտից, որ նրանք կը կապեն՝ Երզնկայում բնակող Թուրք զօրքի ուժերը. եթէ, օրինակ, Վասպուրականում ապստամբութիւն ծագի, Երզնկայից պէտք է զօրք ուղարկուի։ Բայց քանի որ Սեբաստիայի Թռուցիկ խմբերը միւս կողմից ցոյցեր են անելու, — զօրքը բաժանուելու է երկու մասի եւ այդպիսով Վասպուրականի վրայ գնացող ուժերը որոշ չափով կը թուլանան։*

Միհրանեան, Մալումեան *եւ* Վահագն *չեշտում են,* *որ Սեբաստիայում պէտք է կազմակերպութիւն առաջ բերել։*

Վարդան — *Խօսք չկայ, մենք ուզում ենք, որ բոլոր հայաբնակ վայրերը կազմակերպուած լինեն։ Բայց արդեօք միջոց կ'ունենա՞նք՝ Սեբաստիայում եւս լայն գործունէութիւն սկսելու։ Մենք պէտք է սահմանափակենք մեր գործունէութեան ասպարէզը, մեր ունեցած ուժերին համապատասխան, այսպիսով գուցէ աւելի շուտ հասնենք որեւէ դրական արդիւնքի։ Ոչ ոք հակառակ չէ, որ Սեբաստիայում կազմակերպենք ժողովուրդը, բայց աչքի առաջ ունենալով մեր նիւթական սղութիւնը՝ մենք հազիւ թէ կարողանանք այդ անել։ Եթէ, սակայն, բացառապէս տեղական միջոցներով կարելի լինի գործն առաջ տանել, դէմ ոչինչ չունեմ։*

Մաշուր — *Ես խնդրում եմ ժողովից, առանձին ուշադրութիւն դարձնել Վարդանի ասածների վրայ։ Մենք պէտք է միանգամ ընդ միշտ ձեռք քաշենք այն աւանդական ձգտումներից, որ վերջին տարիներս ունեցել է Դաշնակցութիւնը, այն է՝ ընդլայնել իւր գործունէութիւնը։ Մեր հատուկտոր ուժերով ուզում ենք ամէնուրեք գործ սկսել, որը եւ մնում է կիսատ պռատ. մենք միշտ վերեւից ենք սկսում կազմակերպել եւ ոչ թէ հետեւում ենք կեանքի պահանջներին։*

Բանաձեւեր են առաջարկում Վարդան, Վռամեան, Մալումեան եւ Թոփչեան։

Ձայների մեծամասնութեամբ *ընդունւում է* Վարդանի *բանաձեւը, որ հետեւեալն է.*

«Ի նկատի ունենալով բեկ. Անդրանիկի առաջարկը եւ խորհուրդի որոշումը, դրսէն ընկերներ ուղարկել Սեբաստիոյ շրջանը, դիւրութիւններ տալով նոցա (նամակագրութիւն եւն.) տեղական կազմակերպութիւն առաջ բերելու. յետոյ մարտական խմբեր կազմակերպել եւ զինել տեղական միջոցներով»:

Թոփչեանի *բանաձեւը, որ ստանում է 15 ձայն, հետեւեալն է.*

«Ընդհանուր ժողովը, լսելով բեկ. Անդրանիկի զեկուցումը Սեբաստիոյ շրջանում կազմակերպութիւն եւ ինքնապաշտպանութեան խմբեր առաջ բերելու մասին, միեւնոյն ժամանակ աչքի առաջ ունենալով նոյն խնդրի մասին խորհրդի կայացրած որոշումը, որ տակաւին գործադրուած չէ, կարծիքների փոխանակութիւնից յետոյ որոշեց՝

1. Յատուկ ընկերներ ուղարկել ցանկալի պրոպագանդ մղելու, կազմակերպութիւն եւ ինքնապաշտպանական խմբեր առաջ բերելու համար մեր ծրագրի համեմատ, առանց որեւէ սպասելու [illegible] իրանց կողմից:

2. Մեր գործունէութիւնը այդ վայրում աւելի ընդլայնելու տեսակէտից ուսումնասիրել տեղական պայմանները, հետեւեալ Ընդհանուր ժողովին ներկայացնելու համար:

3. Այդ վայրերում վստահութիւն ներշնչող կազմակերպութիւն առաջ գալուց յետոյ, երբ զինման գործը աւելի բարեյաջողելու համար որոշ դրամական օգնութեան անհրաժեշտութիւն զգացուի, Կուսակցութիւնը պէտք է օգնութեան հասնի փոխարինաբար մի գումար տալով»:

Վռամեանի *բանաձեւը ստանում է 10 ձայն, եւ հետեւեալն է.—*

«1. Դաշնակցութիւնը պարտաւոր է միջոցներ ձեռք առնել կազմակերպիչներ դրկելու Սեբաստիոյ նահանգը, ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ, պատրաստելու համար այդ նահանգի հայ ժողովուրդը:

2. Դաշնակցութիւնը որոշ գումար տրամադրելի պիտի ընէ փոխառութեան ձեւով, օգնելու համար զինման գործին:

3. Այդ կազմակերպիչներուն կը տրուի որոշ յառաջագիծ մը, ուսումնասիրելու համար այդ գաւառներու յեղափոխական դերը ապագայ գործունէութեան մէջ, ներկայացնելու առաջիկայ Ընդհանուր ժողովին:

4. Այդ նահանգի կազմակերպական իրաւասութեան խնդիրը կը լուծուի, երբ ճշդուի կազմակերպութեան ընդհանուր ձեւը»:

Մալումեանի *բանաձեւը չէ քուէարկւում, թողնելով հետագային, երբ կը լինի հարց առհասարակ «թռուցիկների խնդրի» մասին։ Ահա՝ բանաձեւը.*

«Ընդհանուր ժողովը քննելով Սեբաստիայի շրջանում թռուցիկ խմբեր ունենալու մասին եղած զեկուցումը, որոշեց՝

ա) Սկզբունքով ընդունել թռուցիկ խմբերի օգտակարութիւնը այդ շրջանում, կազմուած տեղացի ուժերից, նպատակ ունենալով յեղափոխական գիտակցութեան բերել այդ շրջանի բաւական խոշոր հայ ազգաբնակութիւնը, զինել նրան եւ պաշտպանել հալածուած ժողովուրդը ամէն տեսակ բռնութիւնների դէմ.

բ) Հրահանգել, որ այդ խմբերը, իբրեւ հիմնակէտ գործունէութեան, նպաստեն տեղական բոլոր ազգերի մերձեցման, ուղղելով իրենց հարուածները գլխաւորապէս կառավարութեան պաշտօնեաների եւ անխտիր բոլոր ժողովուրդների թշնամի տարրերի դէմ.

գ) Յանձնել վայրի ուսումնասիրութեան եւ կոմիտէի կազմի գործը այնտեղ հաստատուելիք տեղացի կազմակերպիչ ընկերներին.

դ) Յատկացնել այդ գործին կազմակերպութեան միջոցներից 10 հազար փրանք»:

48ՐԴ ՆԻՍՏ (24 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Վռամեան։

Ներկայ են 18 պատգամաւոր։

Բացակայ են՝ Իսահակեան, Մաշուր, Մինասեան, Մանուկ, Ստեփանեան, Սաքօ, Գուսան, Վարդան։

Ժողովականները շատ դանդաղ են հաւաքւում, այնպէս որ հազիւ ժամը 12½ին հնարաւոր է լինում նիստը բանալ։ Բացակայ են 8 ընկերներ։

Նախագահը մի ընդմիջում է անում, որպէսզի կարելի լինի բանաձեւերի վրայ համաձայնութեան գալ եւ ապստամբական ձեռնարկի վերաբերմամբ առաջարկուած բազմաթիւ բանաձեւերից մէկը ընդունել։

Նիստը վերաբանալով, նախագահը նկատում է, որ մի այդպիսի կարեւոր խնդրի վերաբերեալ բանաձեւը չի կարելի այնպիսի մի նիստում ընդունել, ուր ընկերներից շատերը բացակայում են, ուստի ժողովը որոշում է բանաձեւը յետաձգել եւ անցնել այլ խնդիրների։ Բայց ժողովը նկատելով, որ մի քանի ընկերների կողմից սովորութիւն է դարձել սիստեմատիկ կերպով բացակայել նիստերից, առանց յարգելի պատճառի, եւ պարսաւելով ընկերների այդ վարմունքը իբրեւ անբարեխիղճ վերաբերմունք դէպի ժողովը, որոշում է՝ այսուհետեւ, եթէ ոեւէ մէկը երկու անգամ առանց յարգելի պատճառի բացակայ գտնուի, մտցնել այդ արձանագրութեան մէջ, ժողովում նկատողութիւն անել նրան եւ հետագայում կամ նամակով յայտնել այդ պատգամաւորին ուղարկող Մարմնին, որ իրենց պատգամաւորը անփոյթ է վերաբերւում իր ստանձնած պարտականութեանը։

Ժողովը որոշում է նիստը յետաձգել կէսօրից յետոյ ժամը 3ին։

49ՐԴ ՆԻՍՏ (24 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է Վռամեան։

Ներկայ են՝ 24 պատգամաւոր։

Բացակայ են՝ Շահխաթունեան, Անդրանիկ (հիւանդ)։

Նախորդ բանաձեւերի վերջնական քուէարկութիւնը յետաձգւում է մինչեւ Երկրի ընկերները կարողանան իրենց կարծիքը յայտնել այդ մասին։

Ընկ. Մաշուրեան *զեկուցում է անում* Տեռորի մասին*։ Ահա մի քանի համառօտ քաղուածքներ զեկուցումից։*

«Ռուսական յեղափոխութեան փայլուն դէմքերից մէկը Ժելեաբով, 1881ի դատավարութեան միջոցին՝ դիմեց դատաւորներին հետեւեալ խօսքերով.— «Եթէ դուք, Պ. Պ. դատաւորներ, նայէք մեր յեղափոխութեան տարեգրութեան, կը տեսնէք, որ մենք միշտ չենք եղել ռումբի կողմնակիցներ. մենք էլ ունեցել ենք մեր պատանեկութիւնը, լի վարդագոյն երազներով, մարդասիրութեամբ, սակայն այդ օրերը անցան գնացին եւ մեղաւորը մենք չենք...»։ Ես ակամայ այս խօսքերն եմ յիշում տեսնելով մեր իրականութիւնը։ Սրանից երկու տարի առաջ, մեր լաւագոյն ընկերներից մէկը, Միքայէլեան, երբեմն գիւղական խաղաղ ուսուցիչ, հեզահամբոյր, սիրահար մեղմութեան, օժտուած փափուկ, սիրող սրտով, զոհ գնաց ռումբին, պայթուցիկի վտանգաւոր փորձերի ժամանակ։ Եւ եթէ այսօր ես էլ, մէկը ձեր այն ընկերներից, որոնք ցայժմ յեղափոխութեանը ծառայել են գլխաւորապէս գրչով, գալիս եմ առաջարկելու տեռորական ծրագիր, դա պիտի համարել բնորոշ մի արտայայտութիւնը մեր բացառիկ իրականութեան, արձագանգ այն մարտական հոգեբանութեան, որ տիրում է մեր ամբողջ կեանքի վրայ»։

Ապա զեկուցանողը անցաւ տեռորի մեկնաբանութեանը, համառօտապէս մեկնեց նրա փիլիսոփայական կողմը, բացատրեց այլեւայլ քաղաքական կուսակցութիւնների հայեցակէտերը եւ կանգ առաւ այն տեղի վրայ, որ քաղաքական արդի պայմաններում դրուած է տեռորական գործունէութեան։ «Այդ դերը, որ մինիմումի է հասել արեւմտեան երկրներում, ուր հաստատուած է իրաւակարգ, դեռ շատ խոշոր է, տարաբախտաբար, բռնապետութեան ենթակայ երկրների մէջ, ինչպէս է ցարական Ռուսաստանը եւ սուլթանական Թուրքիան, մանաւանդ որ մասսայական ըմբոստացման գաղափարը այդ երկրներում դեռ սահմանափակ է, եւ հետեւաբար, այն ինչ պէտք է իրագործուէր համայնօրէն, պիտի արուի անհատների, ջոկ-ջոկ ըմբոստների ձեռքով։ Մենք ամէնքս կը ցանկանայինք

տեսնել Սուլթանին կախաղան բարձրացած, արտայայտութիւնը մասսայական հատուցման, սակայն քանի որ այդ չկայ, նա պիտի մեռնի գնդակից, — արտայայտութիւն անհատական հատուցման»։

Ուրուագծելով տեռորական շարժումը Ռուսաստանում, եւ ցոյց տալով այն խոշոր ազդեցութիւնը, որ ունեցան Ստեպնեակ — 1878, *Խալդուրին* — 1880, *Ժելեաբով* — 1881, *Պերովսկայա* — 1881, *Կարպովիչ* — 1901, *Բալմաշեւ* — 1902, *Կալեայեւ* — 1905 *եւ տեռորական ուրիշ հերոսներ, զեկուցանողը անցաւ ահաբեկչական գործողութիւններին՝ հայկական քաղաքական շարժման, յատկապէս Դաշնակցութեան մէջ՝ թէ՛ Կովկասում եւ թէ Թուրքիայում։ «Մեր տեռորական գործողութիւնները չեն ունեցել քաղաքական սիստեմատիկ բնոյթ, հիմնուած որոշ տեսակէտի վրայ. Նրանց մեծ մասը ուղղուած են եղել մանր մատնիչների, լրտեսների եւ յաճախ վաչխառուների դէմ, եւ միայն վերջին տարիներս Կովկասում եւս ունեցան ազդեցիկ արտայայտութիւն, գլորելով այնպիսի պաշտօնեաներ, ինչպէս՝ Նակաշիձէ, Անդրէեւ, Բոգոսլաւսկի, Սախարով, Բըկով»։*

Զեկուցման մէջ բերուած էր տեռորի մի փոքրիկ հաշիւ, որ վերաբերում էր 1904–1906 *թուին։ Այդ հաշուից երեւաց, որ տեռորի դէպքեր եղել են Շուշուայ շրջանում՝* 20, *Բագու՝* 8, *Գանձակ՝* 11, *Թիֆլիս՝* 5, *Ալեքսանդրապոլ՝* 7, *Կարս՝* 8, *Երեւան՝* 15, *Ռոստով՝* 2, *Վլատիկաւկաս՝* 4, *Բաթում՝* 2, *Ատրպատական՝* 3, *Վասպուրական՝* 12, *Սասուն–Մուշ՝* 17։

Բացատրելով մանրամասն կերպով յեղափոխական այն խոշոր արդիւնքը, որ պիտի ունենայ քաղաքական սիստեմատիկ տեռորը Թուրքիայում, զեկուցանողը՝ ներկայացրեց մի նախագիծ, որի էական կէտերը հետեւեալներն են. 1) *Կազմել տեռորիստական կենտրոնական գործօն կոմիտէ,* 2) *ընդունել իբրեւ կենտրոնատեղի՝ Պոլիսը եւ գործունէութեան վայր՝ Թուրքիայի ծովեզերեայ շրջանը, մայրաքաղաքը, եւ ի հարկին՝ Եւրոպան,* 3) *Տալ այդ գործին միջազգային բնոյթ, չաղկապելով այդ ձեռնարկի մէջ օսմանեան ռեժիմից դժգոհ բոլոր տարրերի ներկայացուցիչներին,* 4) *Ընտրել մի նախապատրաստական մարմին, թէ՛ գործի մանրամասները մշակելու եւ թէ կոմիտէն ստեղծելու համար։*

Ապա սկսեցին հարցումներ ու վիճաբանութիւն։

Մինասեան․— *Տեռորը անխուսափելի է մեր յեղափոխական գործունէութեան մէջ, բայց դժբախտաբար մինչեւ այժմ մեր տեռորը ուղղուած է եղել ազգայիններ [ազգակիցների ?] դէմ, մենք սպաննել ենք լրտեսներ, դաւաճաններ եւայլն, մանաւանդ եղել են եւ տեռորներ դրամի պատճառով։ Այդ պատճառով մեր ժողովրդի մէջ տարածուած է այն կարծիքը, որ մենք միայն հայեր ենք սպաննում։ Տաճկահայաստանում մենք չէինք կարող տեռորներ սկսել կառավարչական պաշտօնեաների դէմ, դա ցեղական բնաւորութիւն կը ստանար եւ կոտորած առաջ կը բերէր. Նրանք եւս կարող էին, Ռուսաստանի պէս, սեւ հարիւրեակ հանել մեր դէմ։ — Եւրոպայում էլ տեռորը անելը անհնարին է։ Թէեւ ռուսները Եւրոպայում տեռորներ արին, որի դէմ եւրոպական հասարակական կարծիքը չբողոքեց, բայց տեռորի ենթարկուածները այնպիսի մարդիկ էին՝ որոնք անպաշտօն կերպով անցել էին Եւրոպա։ Իսկ եթէ մենք տեռորը ուղղենք Եւրոպայում եղած տաճիկ դեսպանների դէմ, դրանով մենք մեր դէմ կը հանենք այն կառավարութիւնը, որի մօտ այդ դեսպանը ուղարկուած էր։ Իւրաքանչիւր կառավարութիւն պատասխանատու է իւր մօտ ուղարկուած դեսպանի համար։ — Տաճիկը մահից վախեցող է. եթէ մենք մի քանիսին տեռորի ենթարկած լինէինք, միւսները սարսափած իրենց հարուածը կ'ուղղէին դէպի ընդհանուրը, որովհետեւ չգիտէին թէ ո՞րտեղից պիտի գայ իրենց վրայ յարձակումը։ Մենք կարող ենք դրան միջազգային բնաւորութիւն տալ, բայց դրանով էլ մեր դատի ազգային բնաւորութիւնը կ'ոչնչանայ։ Ուստի, մենք կարող ենք տաճիկ յեղափոխականներին զէնք եւ ռումբ տալ եւ քաջալերել. Նրանց սպաննած մարդիկ մեծ մասամբ մեզ համար էլ վնասակար են։ Տեռորիզմը Տաճկաստանում յաղթող հանդիսացնելու համար, պիտի կազմակերպուի մի գաղտնի զօրեղ մարմնի ձեռքով. մարմնի գաղտնի լինելն է, որ սարսափեցնելու է կառավարութեանը։ Պէտք է աշխատել, որ այդ մարմնի մէջ տաճիկներ լինեն։*

Արամ․— *Կ'ուզէի ընկ. Մալումեանի առաջարկած ծրագրի միջազգային բնաւորութեան անհրաժեշտութիւնը շեշտելու համար՝ մի քանի տեղեկութիւններ տալ գաւառի մասին։ Գաւառներում տեռորները վերջացել են միշտ համայնական պատասխանատուութեամբ եւ ոչ թէ անհատական. մենք միշտ վախեցել ենք որեւէ տեռոր անելու, կարծելով, որ կոտորած առաջ կը գայ, թէ չէ մեզ ո՛չ տեռորիստներ են պակասել, եւ ոչ տեռորի ենթարկելու արժանի մարդիկ։ Մասսաների վրայ ազդելու համար ամենալաւ միջոցը տեռորն է. միւս կողմից՝ դա ահաբեկում է տաճիկ պաշտօնեաներին եւ զօրքին։ Սխալ է, որ ասում են, թէ տաճիկները վախկոտ են. ընդհակառակը. Նրանք չունին այն հաւատարմական զգացմունքը դէպի կառավարութիւնը, ինչ որ եւրոպացի պաշտօնեաները։ Միւս կողմից տաճիկ պաշտօնեաների եւ զօրքի մէջ ներկայ ռեժիմը այնպիսի զզուանք է առաջ բերել, որ նրանք այժմ հենց յանուն իրենց հայրենիքի չեն աշխատի պահպանել այդ ռեժիմը, ուստի եւ նրանց ահաբեկելը աւելի հեշտ է. այդ պատճառով էլ տեռորական գործողութիւնը Տաճկաստանում աւելի յաջողութիւն պիտի ունենայ եւ մեզ համար էլ լաւ հետեւանքներ։ Պաշտօնէութիւնը Տաճկաստանում միշտ վախենում է յեղափոխականներից. նրանք կարծում են, որ յեղափոխութիւնը միշտ դամոկլեան սրի պէս կախուած է նրանց գլխին եւ անպատճառ պատժելու է իրանց. այդ է պատճառը, որ երբ մի տեղ յեղափոխութիւնը զօրեղանում է, դրանք սկսում են մեզ մօտենալ եւ քծնել։ Մենք պիտի աշխատենք տեռորը համայնական պատասխանատուութիւնից փոխադրել անհատականի. իսկ դա կը լինի, երբ տեռորական գործի ազգային բնաւորութիւնը դարձնենք միջազգային։ Ես ոչինչ դէմ չունեմ, եթէ մեր արած տեռորը իրենց վերագրեն Թուրք յեղափոխականները, եւ թռուցիկներ բաց թողնեն այդ մասին։ — Իմ առաջարկս է, առաջնութիւնը տալ Թուրք յեղափոխականներին։ Երիտասարդ Թուրքեր ինձ ասել են, որ մենք երբեք առանձին շարժումներ չանենք, որովհետեւ ժողովուրդը տգէտ է եւ կարծում է, թէ մեղաւորը ամէն բանում Սուլթանն է եւ ոչ թէ ռեժիմը։ Երիտասարդ Թուրքերը ցանկանում են, որ մենք վարագոյրի յետեւից նրանց օգնենք, բայց մենք առանձին դուրս չգանք։ Լաւ է որ մենք տեռորի կազմակերպման գործին միջազգային բնաւորութիւն տանք, նոյնիսկ գաւառներում։*

Ռոստոմ․— *Ռուսաստանի քաղաքներում մեծ մասամբ ազգաբնակութիւնը խառն է, ուստի եւ կարելի է տեռոր անել եւ յարմարութիւն կայ թագնուելու. իսկ Տաճկաստանում պաշտօնեան այնքան մատչելի չէ եւ չէ կարելի այնպէս հեշտութեամբ թագնուել, ինչպէս դա այժմ լինում է Կովկասում։ Ինչո՞ւ համար է յատուկ Տեռորական Մարմինը։ Կովկասում, դա հասկանալի է, քանի որ այնտեղ արդէն կազմակերպութիւնը յայտնուել է, հետեւաբար յատուկ, գաղտնի մարմին անհրաժեշտ է։ Իսկ Թուրքիայում դա կարեւոր չէ, քանի որ մեր մարմինները գաղտնի են եւ գործողութիւնների մի մարմնում միացած լինելը անհրաժեշտ է. ուստի այնտեղ առանձին Տեռորական Մարմին չպէտք է լինի, այլ գործը պէտք է մեր կազմակերպութիւնների ձեռքը լինի։ Ջարդերի սիստեմը կառավարութիւնը գործ է դնում նաեւ խմբական ընդհարումների դէպքում. սա ցոյց է տալիս, որ նա չկարողանալով յեղափոխականներին պատժել, կոտորում է անմեղներին։ Այդ նոյն բանը արւում է այժմ Ռուսաստանում. երբ մի փողոցում մէկը սպաննւում է, կառավարութիւնը ռմբակոծում է ամբողջ թաղը։ — Ջարդի վտանգը Թուրքիայում այժմ մի քիչ փոխուած է, մենք կարող ենք մի քիչ աւելի համարձակութեամբ դիմել տեռորի։ Տաճիկ կառավարութիւնը այժմ գտնւում է մի վիճակում, երբ ամբողջ ժողովուրդը խօսում է ռեժիմի փոփոխութեան մասին։ Եւ տեռորները այժմ կարող են արագացնել ռեժիմի փոփոխութիւնը, ինչպէս դա եղաւ Ռուսաստանում։*

Զաւրեան․— *Ընդգծում եմ, որ Թուրքիայում չէ կարելի միայն իբրեւ հայ դուրս գալ եւ տեռոր անել. դա պիտի լինի միջազգային։ Սկզբում, առժամանակ թող մինչեւ անգամ հայ չմասնակցի տեռորներին, այլ լինին միայն օգնողներ։ Եթէ տեռորները միայն հայերի կողմից լինին, դրանք կը կորցնեն իրենց քաղաքական նշանակութիւնը։*

Մաշուր․— *Երկրի դրութեան հետ լաւ ծանօթ չլինելով, չեմ կարող ոչինչ ասել տեռորական ձեռնարկների մասին Թուրքիայում։ Բայց ես կ'ուզէի մի քանի խօսք ասել տեռորի էութեան մասին։ Ընկեր Մալումեանը շատ անյաջող կերպով համեմատեց սոցիալիստ-յեղափոխականների տեռորական ակտերը, դաշնակցական տեռորական ակտերի հետ։ Պէտք է այդ երկու տեսակի ակտերի ոգն ու ծուծը շօշափել։ Պատասխանատուութիւնը մեզանում ընդհանուր է դառնում, որովհետեւ տեռորիստը իւր գործը կատարում է, ոչ թէ համարձակ, ակնյայտնի կերպով, այլ թաքուն, եւ չի բռնւում։ Իսկ կառավարութիւնը իմանում է նրա ով լինելը, որ կուսակցութեան կամ ազգի պատկանելը եւ հնարաւորութիւն չունենալով տեռորիստին բռնելու, վրէժը առնում է անմեղներից։ Այլ բան է Ռուսաստանում։ Այնտեղ տեռոր կատարողը այնքան յեղափոխականացած է, այնքան գիտակից, որ ինքզինքը զոհում է եւ կառավարութիւնը նրան հնարաւորութիւնը ունենալով պատժելու, այլեւս ընդհանուր պատասխանատուութեան չէ ենթարկում ժողովրդին։ Իսկ մեր մէջ մէկը չեղաւ, որ խփէր եւ կանգնէր, որպէսզի մասսան պատասխանատու չմնար։ Վարանդայի դէպքերից յետոյ, օրինակ, մէկը չգտնուեց, որ համաձայնէր տեռորի ենթարկել Էրմալաեւին եւ միւսներին։*

Սեպուհ․— 1895 *թուին Խնուսում երկու քիւրտ տեռորի ենթարկուեցին՝ մէկը Հաջի Հայտար չէյխը, իսկ միւսը՝ Օզոյի լամուկը։ Թէեւ հաստատ իմացուեց, որ դրանց սպաննողները հայեր են, բայց դրա պատճառով հայկական կոտորած չեղաւ։ Վերջը միայն, երբ կոտորածները սկսուեցին, ոմանք կապում էին սա այն դէպքի հետ։ Մշոյ դաշտում Եսթերի եւ Անդրանիկի կատարած տեռորներից յետոյ կազմուեց սեւ հարիւրեակ եւ յարձակուեց գիւղի վրայ, բայց ընդհանուր ջարդ չեղաւ։ Եթէ մենք ծովեզերեայ քաղաքներում օտարների հետ միացած տեռորներ անենք, դա շատ նըպատակայարմար է։ Թող պաշտօնեաները դրանով լաւ իմանան, որ յեղափոխականի սուրը միշտ կախուած է իրանց գլխի վրայ։ Դրանք այդ քաղաքներով են անցնում իրենց պաշտօնատեղին գալիս եւ գնալիս. Նրանք կը զգուշանան եւ իրենց լաւ կը պահեն գաւառներում։*

Իսահակեան (*գրաւոր*)․— *Ինչպէս երեւում է, տեռորի սկզբունքային հիմնաւորման մասին այստեղ խօսելու կարիք չկայ. կուսակցութիւնը իւր ծագման օրից եղել է այն քաղաքական պատմական աշխարհա-*

հայեացքի ազդեցութեան տակ, որն ասում է, թէ պատմական հասարակական էւոլուցիան [հոլովոյթը] կոյր տարերային ուժերի շարժում չէ· այլ որ այդ էւոլուցիայի մէջ անհատների կամքն ու տրամադրութիւնը խոշոր տեղ ունի: Այստեղ այս պատմահայեցողութեան դէմ հիմնական առարկութիւններ չեն լինում, հետեւաբար տեռորի սկզբունքային հիմնաւորման համար մի առանձին կարիք չէ ծագում: Միայն կ'ուզէի մի ուղղում մտցնել ընկ. Մալումեանի այն արտայայտութեան առթիւ, թէ տեռորը հարկաւոր է միայն այն երկրներում, ուր քաղաքական իրաւակարգ չկայ· իսկ այն երկրներում, ընդհակառակը, ուր իրաւակարգ կայ՝ այնտեղ տեռորը անպէտք է: Այս տեսակէտը սխալ է· տեռորի նշանակութիւնը հետզհետէ չնչւում է Եւրոպայի յեղափոխական շարժման մէջ, քանի որ այնտեղ եւս մարդիկ կամայ ակամայ գալիս են այն համոզման, որ յաճախ հնարաւոր չէ լինում տարբերել անհատը սիստեմից, այնքան զօրեղ է լինում անհատների ազդեցութիւնը ընդհանուր սիստեմի վրայ: Եւ եթէ այս համոզումը կոնկրէտ [շօշափելի] կերպով չէ արտայայտւում, դրա պատճառը այն է, որ եւրոպական հասարակութիւնը բացարձակ վատ է տրամադրուած արիւնահեղութեան դէմ: Վերջին 3–4 տասնամեակում եւրոպական ժողովուրդները արիւն չեն տեսել եւ մի տեսակ զարշանքով են վերաբերւում դէպի սպանութիւնները: Հենց այս տեսակէտից, ես չեմ կարող համաձայնել ընկ. Մալումեանի այն կարծիքին, թէ Եւրոպայում եւս պէտք է տեռորներ կատարել. վըստահօրէն կարելի է ասել, որ արիւն չսիրող հասարակութեան համակրանքը մեր կողմը չի լինի, եթէ մենք այդպիսի ձեռնարկներ սկսենք: Եւ շատ իրաւացի կերպով մեր եւրոպացի բարեկամները խորհուրդ չեն տալիս մեզ այդպիսի քայլեր անելու, ինչպէս այդ յայտնում է ընկ. Մալումեանը: Բացի հասարակական կարծիքից, մեզ համար կարեւոր է նաեւ այն հանգամանքը, որ հենց եւրոպական կառավարութիւններն էլ, չեն կարող բարեկամաբար վերաբերուել դէպի մեզ, եթէ մենք նրանց սահմաններում այդպիսի քայլեր կատարենք: Մեզ համար մի ուրիշ կարեւոր հանգամանք էլ այն է, որ եթէ մենք Եւրոպայում սկսենք այդպիսի ակտիւ քայլեր անել, դա աւելի կը չեշտէ մեր մասին տարածուած այն կարծիքը, թէ հայ յեղափոխութիւնը ժողովրդական շարժում չէ, այլ Եւրոպայում նստած մի խումբ մարդկանց գործ: Համաձայն չեմ նաեւ ընկ. Մալումեանի այն առաջարկի հետ, որ պէտք է մի առանձին Տեռորական Մարմին ստեղծել: Այդպիսի առանձին մարմին ստեղծելու կարիք կը լինէր այն ժամանակ, երբ մեր կուսակցութիւնը հետզհետէ ջրի երեսը անէր· իսկ այս դէպքում, հասկանալի է, որ կազմակերպութիւնը չէր կարող տեռոր կատարել, որովհետեւ տեռորը նկատւում է քրէական յանցանք, եւ կարիք կը լինէր առանձին հիմնարկութեան: Սակայն մեր կազմակերպութիւնը բարեբախտաբար թէ դժբախտաբար դեռ ջրի երեսը չէ անում եւ տեռորը նրանից բաժանելու կարիք չկայ: Ստեղծել մի առանձին մարմին, որի նպատակը լինի փնտռել թէ ինչ պաշտօնեաներ են վնասակար եւ ի՞նչ չափով՝ անգործնական բան է. վընասակար կազմակերպութեանց հետ մեր կենտրոնական մարմիններն են ընդհարւում. ամենից առաջ նրանք գիտեն, թէ այս կամ այն պաշտօնեան ի՛նչ չափով է վնասակար: Բացի դրանից՝ միայն այդ մարմինները կարող են այդ վնասակար պաշտօնեաների վերացնելու հարկը համաձայնութեան մէջ դնել իրենց շրջանի տրամադրութեան եւ գործի ընթացքի հետ: Այնպէս որ առանձին մարմին ստեղծելու կարիք չկայ. այդ գործը պէտք է թողնել մեր իրաւասու մարմիններին: Ընկ. Մաշուրի խօսքը ես հասկացայ այն մտքով, որ եթէ մեր տեռորիստները ցանկալի գիտակցութիւնը ունենան՝ նրանք իրենց գործը կատարելուց յետոյ խոյս չեն տայ՝ եւ այդպէսով կը վերանայ համայնական պատասխանատուութեան հարցը, որի մասին շատերը խօսում են: Այդ տեսակէտը անկասկած հերոսական է եւ եթէ չեմ սխալւում, մեր ընդհանուր ժողովներից մէկում Արամ Արամեանցը(19) այդպիսի առաջարկ արել է: Սակայն ինձ թւում է, թէ մեր տեռորիստի այդպիսի հերոսականութիւնն էլ չէ կարող առնել չարիքի առաջը: Կառավարութիւնը ռեպրէսիաների [զսպումի հակադարձ միջոցներու] է դիմում, ոչ թէ որովհետեւ իսկական յանցագործին չէ գտնում, այլ որովհետեւ ուզում է սարսափ տարածել ժողովուրդի վրայ: Իսկ եթէ նրա նպատակը այս է, տեռորիստը անձնատուր լինելու պէտք չունի, որովհետեւ նա [կառավարութիւնը] միշտ առիթներ կը ստեղծէ ընդհանուր ռեպրէսիաներ առաջացնելու համար:

Զարդարեան.— Տեռորի քաղաքական նշանակութիւնը շատ լաւ բացատրեց ընկ. Մալումեանը. բայց թող նա մեզ որոշ կերպով ասէ, թէ առաջիկայում ի՞նչ դիրք պիտի բռնենք տեռորի տեսակէտից, Կովկասում եւ Թուրքիայում: Սկզբունքով ես կատարելապէս համաձայն եմ, որ Թուրքիայում տեռորը պիտի միջազգային կերպով կազմակերպել. բայց ես կարծում եմ, որ դա ունի գործնական անյարմարութիւններ: Ի հարկէ, այդ Տեռորական Կոմիտէին մասնակցողները պիտի լինեն ոչ թէ զանազան ազգութեան պատկանող անհատներ, այլ յեղափոխական կազմակերպութիւններ: Բայց պիտի գիտնալ, որ ուրիշ կազմակերպութիւններ էլ մեր տեսակէտի՞ն են այդ նկատմամբ: Մակեդոնացիների համար կարող եմ վստահել, սերբերի դիրքը դեռ պարզ չէ մեզի, նրանք կարող են եւ չմիանալ մեզ հետ: Իսկ Թուրքերը բոլորովին կազմակերպութիւն չունին: Կամ թէ զանազան կազմակերպութիւններ կարո՞ղ են միեւնոյն անձի վրայ համաձայնութեան գալ — մի պաշտօնեայ, որ մեր ժողովուրդի համար շատ վնասակար է եղել, իսկ մի ուրիշի համար անվնաս. սրա վրայ կարող են կազմակերպութիւնները չհամաձայնել: Ասում էք մարմին լինի Պոլսում կամ ծովեզերեայ քաղաքներում. բայց չէ՞ որ մեզ համար ամենավնասակար մարդիկ հայաբնակ գաւառներում են գտնւում: Ուրեմն մենք պիտի սպասենք, որ նա տարիներով հարստահարէ ժողովուրդը, որ յետոյ որեւէ ծովափնեայ քաղաքից անցնելիս նրան սպանե՞նք: Կարեւոր է նաեւ իմանալ, թէ Տեռորական Մարմնի ազդեցութիւնը պիտի ներքի՞ն հանգամանք ունենայ թէ արտաքին եւս: Ինձ թւում է, թէ արտաքին–քաղաքական: Տեռորական Մարմնի առանձին կազմակերպութիւն լինելը կարեւոր չէ, նա պիտի կապեր պահպանէ մեր մարմինների հետ: Բայց երբ այդ կոմիտէն նաեւ օտարներից է կազմուած, պիտի կարողանա՞նք վստահել դրանց ծանօթացնել մեր մարմինների հետ: Կրկնում եմ, սկզբունքով դէմ չեմ այդ ձեւ կազմակերպելուն, բայց թւում է թէ գործնականում պիտի անյարմարութիւնների հանդիպենք:

Իշխան.— Տեռորի հետեւանքներից մենք չարունակ այնքան ենք վախեցել, որ դա դարձել է արդէն մտավախութիւն: Մենք միշտ կարծել ենք, թէ որքան նշանաւոր լինի տեռորի ենթարկուած մարդը, այնքան աւելի զօրեղ կերպով ժողովուրդը կ'ենթարկուի պատասխանատուութեան: Միջազգային Տեռորիստական Մարմինը լաւ է միայն այն վայրերում, ուր յեղափոխական շարժումն էլ միջազգային է լինելու: Իսկ այն վայրերում, ուր յեղափոխութիւնը միայն հայկական է, միջազգային կերպով կազմակերպած տեռորը մինչեւ անգամ վնասակար է լինելու, որովհետեւ այդ մարմնի բոլոր արածները վերագրելու են միայն հայերին եւ նրանցից են միայն վրէժ առնելու:

Մուրատ.— Տեռորը այժմ Դաշնակցութեան ամենաաչքի ընկնող գործերից մէկը պիտի լինի, ոչ թէ ինչպէս մինչեւ այժմ եղել է: Ընդունում եմ տեռորի միջազգային կազմակերպումը, բայց նա լաւ պիտի կազմակերպուած լինի, պիտի հարուածէ նշանաւոր մարդկանց եւ տեռորիստը պիտի պահուելու տեղ ունենայ. երբ այս բոլորը լաւ է կազմակերպուած, այն ժամանակ է, որ տեռորը զօրեղ ազդեցութիւն է անում: Մշում եղած տեռորների հետեւանքը թէեւ ջարդեր չեղան, բայց կառավարութիւնը բանտարկութեամբ եւ ծածուկ սպանութիւններով բազմաթիւ հայեր կոտորեց: Բայց սրանք ոչինչ, եթէ մենք այնպիսի մարդկանց, ինչպէս օրինակ Զերքէզ Ալայ Բէկի համար, մինչեւ անգամ 30 հայ կորցնենք:

Թոփչեան.— Ռուսաստանի մասին սխալ տեղեկութիւններ տուին. ես ուզում եմ ուղղել: Երկու տեսակ մասսայական հետեւանք կայ, մէկը՝ երբ կառավարութիւնը ինքը ուղղակի վրէժ է առնում կամ պատժում է, եւ միւսը՝ երբ դա կատարում է խուլիգանական սեւ հարիւրեակների միջոցով. եւ այսպիսի դէպքեր եղել են Կովկասում, ինչպէս Տփխիսի Սալդատսքի Բազարի դէպքը: Թուրքիայում մասսայական պատասխանատուութիւնը շատ աւելի վնասակար կը լինի, եթէ այնտեղ տեռորը միջազգային կազմակերպութիւն չունենայ: Տեռորի միջազգային ձեւով կազմակերպելը նաեւ ունի այն նշանակութիւնը, որ դա մերձեցման առաջին քայլն է միւս ժողովուրդների հետ: Կը կազմուեն թըռուցիկներ զանազան ազգութիւնների կողմից եւ դա կ'ազդէ Թուրք մասսայի վրայ: — Ես առաջարկում եմ հայկական նահանգներում կատարել տեռորներ անպայման միջազգային մարմնի որոշմամբ եւ առժամանակ միայն մահմեդականների ձեռքով: Սկզբում քաղաքական տեռորները պիտի կենտրոնացած լինեն Պոլսում եւ ծովափնեայ քաղաքներում. դա այն առաւելութիւնն ունի, որ լուրը շուտ կը տարածուի ամէն կողմ. եւրոպական հսկողութիւն կայ, ուստի մասսայական ջարդեր չեն լինել եւ ազգաբնակութեան խառն լինելու պատճառով տեռորիստը հեշտութեամբ կարող է ազատուել: Եւրոպայում կատարուելիք տեռորներին ես հակառակ եմ, որովհետեւ պատմութիւնը ցոյց է տուել, որ այդպիսի մարդիկ դուրսը չեն լինում, որոնց հարկաւոր է սպաննել: Իսկ տաճիկ դեսպաններին սպաննելով, մենք պատասխանատու ենք եւրոպական պետութիւնների առաջ: Յատուկ Տեռորական Մարմին կազմելուն դէմ եմ. որովհետեւ քանի մարմինները շատ են, որքան իրաւասութեան հարցերը չփւում են, այնքան աւելի գործը դժուարանում է եւ բարդանում: Միջազգային կերպով կազմակերպած տեռորը նաեւ մի միջոց է, որ մենք կարող ենք գործ դնել անակնկալների դէպքում, ոչ թէ ապստամբական ձեռնարկի, ինչպէս ասում էին ոմանք այդ հարցը քննելիս:

Տանաս.— Զարմանում եմ, թէ ինչպէս խնդիրը կամաց-կամաց միջազգային բնաւորութիւն է ընդունում: Մենք ի՞նչպէս կարող ենք մտենալ մի յեղափոխական կազմակերպութեան, որին չենք ճանաչում, որի հետ մինչեւ անգամ ծրագրով եւ տակտիկով հակառակ ենք: Ես հակառակ չեմ դրան, բայց աւելի լաւ է, որ ուրիշ կողմից սկսենք. ամենից առաջ հարկաւոր է մի զեկուցում, որ մեզ ծանօթացնէ այդ կազմակերպութիւնների հետ, որ գիտնանք թէ ո՛ւմ հետ գործ ունենք:

Միքայէլեան.— Թոփչեան ուզում է այն բանից, որ մենք ուզում ենք տեռորը միջազգային կերպով կազմակերպել, հետեւցնել միջազգային համերաշխութիւն: Բայց դա կը լինի միայն այն ժամանակ, երբ տաճիկ եւ այլ կազմակերպութիւններն էլ մեր կարծիքին գան: Միջազգայնօրէն կազմակերպուած տեռորը լաւ է եւ այն տեսակէտից, որ տեռորիստները թագստի յարմարութիւն կ'ունենան: Սխալ է ընկ. Իսահակեանի ասածը, թէ Եւրոպան արիւնից խորշում է: Եւրոպական

լրագրերում ամէն օր արիւնի մասին ենք կարդում։ Եւրոպան քաղաքական դաւադրութիւնների եւ սպանութիւնների բոյն է եղել միշտ, նա արքայասպանութեան հայրենիք է կոչւում։ Եւրոպական հասարակական կարծիքը երբեք չէ բողոքում, երբ տեռորի է ենթարկւում որեւէ մէկը, որ արժանի էր դրան։ Հանրային կարծիքը երբեք չպախարակեց ռուս յեղափոխականների մի քանի փորձերը Եւրոպայում։ Եւ նա մեր դէմ էլ չի բողոքի, եթէ մեր արածը քաղաքականապէս պատճառաբանուած լինի։ Ամփոփեմ ասածներս.— չէ կարելի սպանել տաճիկ պաշտօնական անձեր, եթէ նոքա եւրոպական պետութիւնների մօտ դեսպան են. իսկ այն ոճրագործներին, որոնք անպաշտօն կերպով Եւրոպայում են գտնւում, միշտ կարող ենք եւ պէտք է տեռորի ենթարկենք։

Ռուստոմ.— Տեռորը ծովափնեայ քաղաքներում կենտրոնացնելով մենք կը շահինք նաեւ այն, որ կառավարութեան ուշադրութիւնը այդ կողմը գրաւելով, կարող ենք կենտրոնացման վայրերում մեր գործը առաջ տանել։

Վռամեան.— Մի հոգեբանական կէտ կայ, որ մենք Թուրքիայում ի նկատի պիտի առնենք. մենք պէտք է բաժանենք տաճիկ պաշտօնեաներին՝ ժողովրդից։ Պաշտօնեաները հայթայթւում են Պոլսից, դրանք փչացած տարրեր են եւ հետեւում են միայն իրենց անձնական շահին. դրանց միակ նպատակն է փող շահել եւ Պոլիս վերադառնալ վայելելու համար։ Եթէ դրանց մենք մի տեղում վախեցնենք, դա կ՚ազդէ եւ այլ տեղերի քաղաքականութեան վրայ։ Իզմիրում եթէ մեր ընկերները սպառնական նամակ չգրէին դատախազին, դատապարտուածներից շատերը բանտից չէին ազատուեր. դա էր պատճառը, որ ոչ ոք մերոնցից մահուան չդատապարտուեց, թէեւ յանցանքները այնպէս էին, որ մահուան պատիժ պիտի տրուէր։ Սայիտ փաշան իմանալով, որ իր դէմ տեռորի ծրագիր կայ, փոխեց իւր ընթացքը։ Եթէ մենք հարուածենք պաշտօնեաներին, այն ժամանակ Սուլթանը այլեւս դրանց չէ կարող իւր ձեռքին գործիք դարձնել։ Ընկերները ասում են, որ Թուրքիայում մինչեւ հիմա այդպիսի տեռորներ չեն եղել։ 94–5 թուին մենք Պոլսում ծրագրեցինք մի քանի պաշտօնեաներ տեռորի ենթարկել, բայց չկարողացանք իրագործել, որովհետեւ չէինք ուզում դրանց համար ռումբ գործածել, այլ ատրճանակ եւ դաշոյն. իսկ այդ անհնարին էր. ռումբերը մենք պահում էինք Բանկ-Օտտոմանի ցոյցի համար եւ դրանից առաջ չէինք ուզում ռումբերը մէջտեղ հանել։ Պոլսում համայնական պատասխանատուութիւն չէ կարող լինել, եւ որովհետեւ գաւառների պաշտօնեաները վերջ ի վերջոյ գալիս են Պոլիս, ուստի եթէ դրանց Պոլսում պատժենք, միւսներն էլ կը համոզուեն, որ ուր էլ գնան պատժից չեն ազատուելու։ Սխալ չէ նաեւ դրանց Եւրոպայի մէջ հետապնդելը. այդ դէպքում եւրոպական հասարակական կարծիքը մեզ չի դատապարտեր։ 95 թուին ոմանք առաջարկում էին մինչեւ անգամ սպանութեան փորձ կազմակերպել Սոլզբիւրիի դէմ, որը խոստացաւ, որ Անգլիան կ՚օգնէ, բայց երբ տեղը եկաւ նա պատասխանեց, որ անգլիական նաւերը չեն կարող Տաւրոսի վրայ բարձրանալ։ Պատրաստ էր տեռորիստը. միայն պիտի անգլերէն մի թուղթ գրուէր, որ նա կատարելուց յետոյ, թուղթը տար ուր հարկն է, որ իմանային, թէ ինչո՛ւ է արել։ Պոլսում կան մի քանի փաշաներ, որոնց եթէ սպաննենք՝ ձեռք կը բերենք թուրք ժողովրդի համակրանքը եւս, որովհետեւ դրանք ծծում են ժողովրդի արիւնը։ Ես համաձայն չեմ, որ միջազգային տեռորական կոմիտէ կազմակերպելիս մենք գործ չունենանք այլ կազմակերպութիւնների հետ պաշտօնապէս, այլ անհատների հետ։ Այդ կոմիտէն չպիտի բաժանենք մեր կազմակերպութիւնից, եթէ ոչ կարող է ընդհարում առաջ գալ կազմակերպութեան եւ դրանց մէջ. կայ նաեւ մի այլ վտանգ, որ ո՞վ գիտէ, Տեռորական Կոմիտէի գործունէութիւնը կարող է նաեւ խուլիգանական բնաւորութիւն ստանալ։ Եզրակացութիւն՝ անհրաժեշտ է թուրք պաշտօնեաների դէմ տեռորը իբրեւ ազդու միջոց. նրանք հայրենասիրութիւն չունեն, շուտ կ՚ահաբեկուեն։

Մալումեան.— Իմ նախագծած Տեռորական Մարմինը պիտի միայն քաղաքական տեռորներով զբաղուի. նրան չէ կարելի յանձնել մի հայ մատնիչի սպանութիւնը, հենց այն պարզ պատճառով, որ նա միջազգային է։ Մինասեանի պատճառաբանութիւնը անհիմն է, թէ պաշտօնեաների սպանութիւնը կարող է ցեղական բնաւորութիւն ստանալ եւ նրանք մեր դէմ սեւ հարիւրեակներ կը հանեն։ Եթէ այդ մարմինը կարողանայ սարսափ տարածել, հարիւրեակները անվտանգ կը դառնան, որովհետեւ դրանք կախուած են պաշտօնեաներից։ Մենք կարող ենք մինչեւ անգամ թուրք կառավարութեան պաշտօնեաներին Եւրոպայում էլ պատժել եւ հասարակական կարծիքը մեր դէմ չի լինի, եթէ այդ պաշտօնեան Երկրում ամէն տեսակ ոճիրներ կատարել է եւ արժանի է պատժի։ — Խօսում են այն մասին, թէ արդեօք այդ մարմինը անկա՞խ պիտի լինի։ Եթէ այդ մարմնի նպատակն է գործ կատարել եւ գաղտնի մնալ, նա պիտի անպատճառ անկախ լինի։ Պոլսի մեր կոմիտէն չէ կարող դրան փոխարինել, քանի որ այդ մարմինը միջազգային պիտի լինի։ Եթէ մենք կարիք զգացինք մի որոշ ձեռնարկի համար Պոլսում յատուկ մարմին կազմել եւ նրան անկախութիւն տալ, ապա ուրեմն ի՞նչպէս կարող է մի այսպիսի մարմին անկախութիւն չունենալ։ Ի հարկէ Տեռորական Կոմիտէի եւ մեր մարմնի մէջ որոշ կապ պիտի լինի, որպէսզի կազմակերպական գործունէութիւնը հակառակութիւնների չենթարկուի։ Իսկ Երկրի ներսում, հայկական գաւառներում, տեռորիստական գործողութիւնները անպատճառ պիտի լինեն տեղական մեր մարմինների միջոցով եւ համաձայնութեամբ։ Ես համաձայն չեմ ընկ. Զաւարեանի կարծիքին, քանի որ այդ դէպքում մենք պէտք է չաղանակները կրակից հանենք ուրիշի ձեռքով։ Դաշնակցութիւնը իբրեւ ամենափորձուած կազմակերպութիւնը՝ պիտի ղեկավարի այդ գործը եւ լաւագոյն ուժերը մեր միջից պիտի դուրս գան։ Մաշուրի կարծիքին ես համաձայն չեմ։ Ես խոնարհւում եմ ռուս ընկերների անձնազոհութեան առաջ եւ դրա հետ միասին համոզուած եմ, որ մեր մէջ էլ կան այնպիսի մարդիկ, որոնք պատրաստ են իրենց զոհելու։ Դաշնակցութիւնը տուեց հերոսների մի շարք, որոնց մասին ռուս ընկերները խօսում են մեծ հիացմունքով։ Այն խմբերը, որոնք գնում եւ զոհւում էին, Արամ Արամեան, Պետրոս Սեմերջեան եւ ուրիշներ, որոնք կախաղանի վրայից անգամ ասում էին ժողովրդին, որ չվհատին, եւ ներբողներ էին կարդում ազատութեան, ապացոյց են, որ մենք անձնազոհ ընկերների պակասութիւն չենք զգալ։
— Սեպուհի հետ միանգամայն համաձայն եմ։ Իսահակեանի ասածը ճիշդ է, Եւրոպայում արեան կուլտը [պաշտամունքը] մեռնում է. դա նրանց մտաւոր և բարոյական բարձրացման նշաններից մէկն է։ Այս է պատճառը, որ Վանդերվելդը եւ ուրիշները կարծում են, որ այն երկրներում՝ ուր իրաւակարգ կայ, տեռորով գործելը աւելորդ է։ Մեր տեռորները, որոնց Եւրոպայում կատարելուն դէմ է եւ Թոփչեանը, կապ չունեն արեան պաշտամունքի հետ։ Ֆրանսայում, օրինակ, անարխիստները անգամ չեն համակրում շատ սպանութիւնների. բայց այլ է նրանց կարծիքը Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի վերաբերմամբ։ Հասարակական կարծիքը ոչ միայն չի բողոքի մեր դէմ մեր արած արդարացի տեռորների համար, այլ ընդհակառակը, նա կ՚արդարացնի մեզ։ Վռամեանը յիշեց Սոլզբիւրիի մասին եղած միտքը. ես կ՚ասեմ, որ մեր ընկերներից ոմանք առաջարկում են նաեւ տեռոր մի եւրոպական թագակրի դէմ, որը սիստեմատիկաբար խոչընդոտ է լինում մեր դատին։ Զարդարեանի հարցը այն մասին, թէ արդեօք միւս կազմակերպութիւններն էլ մեզ հետ համերաշխ կը լինե՞ն այս կամ այն պաշտօնէի վերաբերմամբ, — պիտի ասեմ, որ կազմակերպութիւնների մասին խօսք չպիտի լինի։ Պիտի խօսենք խմբերի եւ մանաւանդ անհատների մասին, որոնք կան, եւ դա չի փոխի մեր գործի միջազգային արժէքը։ Երբ մի տեռորական մարմնում կը լինին ինտելիգենտ անդամներ, նրանք չեն կարող մտցնել այն հարցերի մէջ թէ ո՛ր ազգից է սպանուողը, կամ ի՞նչ կրօնի է պատկանում։ Բաւական է որ նա յանցաւոր է։ Համաձայն եմ Մուրատի եւ Իշխանի ասածին։ Տաճատը ասում է, որ մենք չենք ճանաչում այն կուսակցութիւններին, որոնց հետ միասին ուզում ենք գործել, ուստի հարկաւոր է մի զեկուցում այդ մասին։ Եթէ խօսքը Երիտասարդ Թուրքերին է վերաբերում, ես էլ նրանց մասին վատ կարծիք ունեմ. դրանց մասին չէ խօսքը։ Մեր ասածները վերաբերում են աւելի վստահելի խմբերի, որոնցից մէկի հետ մեր Մարմինը յարաբերութեան մէջ է։ — Վռամեանի ասածների հետ նոյնպէս համաձայն եմ, բացի այն մտքից, թէ կոմիտէն միջազգային չպիտի լինի։ Վերջացնում եմ խօսքս նկատելով, որ կարծիքների նմանութիւնը տեռորի եւ նրա միջազգային բնաւորութեան մասին՝ շատ խրախուսիչ է։ Այս բոլորը ցոյց են տալիս, որ չնայած այն ծանր հարուածներին, որ կրել ենք մեր յեղափոխական գործի ընթացքում, այնուամենայնիւ ամուր է այն համոզմունքը, թէ կռիւը պիտի շարունակել աւելի ուժեղ թափով։ Մեր յեղափոխական ընկերները, անցած տարիների փորձի բովով, կարող են նուիրուել գործին մեծ փորձառութեամբ։ Ի հարկէ տեռորը չպիտի լինի փոխարինող մեր մասսայական գործունէութեան, այլ մի լրացուցիչ միջոց դրա համար։

Ժողովի վերջում ընկ. Մալումեան կարդում է Ընդհանուր Ժողովին ուղղուած մի նամակ, գրուած հանգուցեալ Քրիստափոր Միքայէլեանի ամուսնուց, ի պատասխան այն հեռագրի, որով Ժողովը իւր ցաւակցութիւնն էր յայտնել նրան Քրիստափորի մահուան տարելիցի առիթով եւ իր որոշումը՝ փոխադրել Քրիստափորի մարմինը Կովկաս։ Նամակագիրը յայտնելով Ժողովին խորին շնորհակալութիւն իւր եւ իւր որդու կողմից, արտայայտում է նաեւ խորին գոհունակութիւն այն որոշման համար, որի համաձայն Քրիստափորի մարմինը պիտի տեղափոխուի օտար երկրից դէպի այն ժողովուրդի գիրկը, որին նա այնքան սիրում էր եւ որի համար նա զոհաբերեց իւր կեանքը։

Նիստը փակուեց ժամը 7½ին։

50ՐԴ ՆԻՍՏ (25 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։

Ներկայ են 20 պատգամաւոր։

Բացակայ են՝ Իսահակեան, Մաշուր, Մինասեան, Մանուկ, Ստեփանեան, Սաքօ, Վարդան։

«Ուսումնասիրողներ, գործակալներ եւ դրսից եկող մտաւոր[ական] ուժեր»։ Զեկուցում ընկ. Արամի։

Վռամեան.— Ես համաձայն եմ Արամի այն յոռետես նկատողութեան հետ, որ մարդիկ չեն գնում Երկիր, ուսումնասիրելու համար։ Թղթակիցներ ուղարկելու խնդրի մասին արդէն խօսուել է անցեալ Ընդհանուր Ժողովում, կազմուել են հարցերի ցուցակներ եւ ուղարկուել Երկիր. բայց անհետեւանք, որովհետեւ Երկրի գործիչները իրենք մասամբ չեն հոգացել այդ մասին։ Տեղեկագիր քիչ ենք ստանում։ Վերջին սովի մասին անգամ չենք ստացել պաշտօնական ո՛չ մի զեկուցում։ Մինչդեռ հարկաւոր են մանրամասն տեղեկա-

գրեր, նախ Եւրոպայի համար. Հարկաւոր է նաեւ մասնաւոր տեղեկագրերը ամփոփել մէկ ընդհանուր տեղեկագրի մէջ՝ ինչպէս արել են մակեդոնացիք։ Մի այդպիսի ընդհանուր տեսութիւն յանձն կ'առնէ կազմել Քրիյարը, եթէ միայն նրան պէտք եղած նիւթերը տրուին։ Օտար ուսումնասիրողներ ուղարկելու առաջարկի հետ համաձայն եմ։ Ինչ վերաբերում է մեր սեփական ուսումնասիրողներին, սրանք նախ եւ առաջ պէտք է պատրաստութիւն ձեռք բերած լինեն, այսինքն՝ պէտք է ճշգրիտ ծանօթութիւն ունենան Երկրի մասին. այս նպատակով կարեւոր եմ գտնում, որպէսզի դասընթացքներ հիմնուեն՝ յատկապէս ուսումնասիրողներ պատրաստելու համար։

Ռոստոմ փաստեր է բերում, թէ ինչպիսի թիւր տեղեկութիւններ են ստանալիս եղել՝ կոտորածների ժամանակ զոհ գնացածների թուի մասին։

Զաւրեան — *Առհասարակ դժուար է ճիշդ գաղափար կազմել Երկրի ազգաբնակութեան թուի մասին, որովհետեւ ոչ միայն այնտեղից եկողները պակասաւոր տեղեկութիւններ են հաղորդում, այլեւ Երկրի մէջ իսկ, տեղն ու տեղը անկարելի է լինում ծանօթանալ դրութեան հետ։ Երկրում շրջագայած միջոցին ես գիւղերում այնքան սխալ տեղեկութիւններ էի ստանում, որ վերջը ստիպուած եղայ այլեւս չհաւատալ գիւղացիներին։ Բայց ես չեմ կարող համաձայնել Ռոստոմի հետ, իբրեւ թէ կոտորածները նիւթական եւ մարդկային վընասներ չեն տուել այն չափով, ինչ չափով մենք ենք կարծել մինչեւ այսօր։ Բայց բաւական է տեսնել օրինակ Մշոյ դաշտը, եւ իրականութիւնը կը պատկերանայ ձեզ իր անմխիթար կերպարանքով. դաշտն ամբողջովին անցայ ես եւ այդ լայնարձակ տարածութեան վրայ՝ վարած հող քիչ գտայ, որովհետեւ հայ գիւղացին միջոց չունի վարելու։ Էրզրումում, մի քանի Թուրք սպաներ, որոնք իմացել էին մեր Մուշ գնալու մտադրութեան մասին, ասացին մեզ, թէ «երբեմն ծաղկած Մուշը՝ այժմ աւերակներ է ներկայացնում»։ Աւելի լրջութեամբ մօտենանք հարցին եւ զգուշութեամբ վերաբերուենք մեզ հասնող տեղեկութիւններին։ Եթէ մէկ կողմից Տարակը(21) որոշ պոլիտիկա է բանեցնում մէջտեղում, միւս կողմից էլ զինուորականներն են, որ վարդագոյն կերպով են մեզ պատկերացնում շարունակ՝ ժողովրդի դրութիւնն ու տրամադրութիւնը։ Գէորգ Չաւուշը, օրինակ, մեզ շարունակ գրել է, թէ ժողովուրդը առանց իրեն թշուառ կը զգայ ինքնիրան, բայց Մուշի համարեա' իւրաքանչիւր գիւղում ես բողոքներ եմ լսել Գէորգ Չաւուշի գործած բռնութիւնների դէմ. չգիտեմ՝ գուցէ այս բռնութիւնները անհրաժեշտ են եղել. տխուր փաստն եմ ուզում միայն արձանագրել, որ եղել են մարդիկ որ նրան նոյնիսկ ուզեցել են թունաւորել։*

Մուրատ — *Համաձայն եմ Արամի հետ, որ հարկաւոր է ուսումնասիրել Երկիրը։ Ձեմ կարծում, սակայն, որ օտարները կարողանան լիովին բաւարարութիւն տալ այդ պահանջին, քանի որ նրանք իրենց ուսումնասիրութիւնը կ'անեն ո'չ դաշնակցական տեսակէտից։ Աւելի լաւ է, որ հայերից լինեն Երկիր ուղարկուելիք ուսումնասիրողները։*

Խաժակեան — *Մեր ժողովուրդը անվստահութեամբ կը վերաբերուի օտար ուսումնասիրողներին, քանի որ անվստահութիւն է տածել ե'ւ հայերի վերաբերմամբ։ Այս տեսակէտից, ես աւելի նպատակայարմար եմ գտնում, եթէ մեր ուզած վիճակագրական տեղեկութիւնները պատրիարքարանի միջոցով ստանանք։*

Ռոստոմ — *Մանրամասն ու ճշգրիտ ուսումնասիրութիւն կատարելը՝ առանձին անհատների գործ չէ', դրա համար հարկաւոր է ունենալ մի ամբողջ մարմին, հակառակ դէպքում, ուսումնասիրութիւնները կը լինեն ոչ բազմակողմանի։ Ճիշդ է նկատում Մուրատը, որ օտարները չեն կարող ուսումնասիրել՝ մեր կուսակցական տեսակէտից ելնելով. բայց նրանք կարող են յամենայն դէպս, մեզ տալ մի ընդհանուր յատակագիծ, որի հիման վրայ արդէն՝ մենք կը վարենք մեր գործը։ — Երկրի ռազմագիտական սկզբնական ուսումնասիրութեան համար մենք կարող ենք օգտուել ռուսական շտաբի կազմած քարտէսներից. Կովկասում մենք միջոցներ ունենք պէտք եղած նիւթերը ձեռք բերելու։*

Սաֆօ — *Օտար ուսումնասիրողները մեզ օգտակար կը լինեն միայն այն դէպքում, եթէ նրանք կաշառուող անձնաւորութիւններ չլինեն. կառավարութիւնը աշխատում է կաշառքի միջոցով, յետ դարձնել ամէն մի եւրոպացու, որը ցանկութիւն է ունենում Երկիրն ուսումնասիրելու։*

Գուսան — *Մենք կարող ենք ձեռք բերել ռուսական շտաբի ուսումնասիրութիւնները, քարտէսներ եւն։ Քարի եւ Ջրաբերդի մի քանի ռուս զինուորականներ մեզ գաղտնի առաջարկ են արել այդ ամէնը տալու, եթէ միայն մենք 300 ռուբլի դնենք նրանց տրամադրութեան տակ. տեղական կոմիտէները, սակայն, անհոգութեամբ վերաբերուեցին այդ բանին, չտուին խընդրուած 300 ռուբլին։*

Թոփչեան — *Այստեղ այնպէս խօսեցին, որպէս թէ ընդհանրապէս գոյութիւն չունի ո'չ մի ուսումնասիրութիւն եւ թէ մենք պէտք է սկզբից սկսենք գործը մեր փոքրիկ ուժերով։ Նախ օգտուենք եղածներից։ Ռուսական շտաբն առատ նիւթ է մատակարարում։ Գեներալ Զելէնովն ընդարձակ տեղեկութիւններ է տալիս։ Ես անհրաժեշտ չեմ գտնում, որ յատուկ ռազմագէտ–ուսումնասիրողներ ուղարկենք Երկիր. դեռ պէտք է օգտուենք շտաբում գտնուող նիւթերից։ — Ինչ վերաբերում է տնտեսական վիճակին՝ կարելի է մեր եւրոպացի բարեկամների միջոցով գիտական արշաւախմբեր կազմել, նոյնիսկ Գերմանիայի եւ Ֆրանսիայի հովանաւորութեան տակ. այդ արշաւախմբերի մէջ կը լինեն ե'ւ հայեր։*

Մարդպետ — *Նպատակայարմար եմ համարում Իսահակեանի առաջարկը՝ պատրիարքարանի միջոցաւ տեղեկութիւններ հաւաքելը։ Իւրաքանչիւր տարի Աղթամարի, Սսոյ կաթողիկոսարաններից, զանազան վանքերից եւն. նուիրակներ են ուղարկւում ամէն կողմ՝ հասոյթներ հաւաքելու. սրանցից եւ այս պատրուակով ուղարկուած որոշ անձնաւորութիւններից կարելի է օգտուել ըստ մեր նպատակի։*

Մալումեան — *Բոլոր այս առաջարկները լաւ են, անկասկած, բայց միայն հարց է, թէ ի՞նչպէս պէտք է իրագործել այդ ամէնը։ Արդէն քանի' քանի անգամ դիմել ենք մեր բարեկամներին Եւրոպայում, որպէսզի ուսումնասիրողներ գտնեն մեզ համար։ Մեր փորձերը յաջողութեամբ չեն պսակուել անցեալ տարի. մի խուլացի պրոֆէսոր միայն յանձնառու եղաւ Երկիր մտնելու. նա բանակցութիւններ ունեցաւ մեզ հետ, վերջը սակայն ստիպուած եղաւ հրաժարուել, որովհետեւ Թուրքիա մտնելու եւ ճամբորդելու համար հարկաւոր պայմաններ չեղան։ Ֆրանսական կառավարութիւնը չտուեց անհրաժեշտ յանձնարարականը։ Կովկասի համար միայն մի եւրոպացի ուսումնասիրող (Բերդրան) մեզ յաջողուեց գտնել, որի մասին տեղեկութիւն տուի Արեւմտեան Բիւրոյի տեղեկագրի մէջ։ Խորհուրդը մըտադիր էր մի եւրոպացի ռազմագէտ գտնել՝ Երկիրը զուտ ռազմագիտական տեսակէտից ուսումնասիրելու համար եւ այս նպատակին նոյնիսկ 15.000 ֆրանք յատկացրեց, բայց այդպիսին չգտնուեց։ Ինչ վերաբերում է ռուսական շտաբում գտնուող նիւթերին, այո', այնտեղ կան մեծ քանակութեամբ տեղեկութիւններ. ռուսական շտաբի ուսումնասիրութիւնը կատարուել է մանրամասն կերպով՝ գերմանական շտաբի արած մի գաղտնի ուսումնասիրութեան հիման վրայ. նրա մէջ կան կարեւոր նիւթեր։*

Մուրատ — *Ես կարծում եմ, որ ռուս–ճապոնական պատերազմին մասնակցած հայ զինուորականների միջից՝ փորձառուներին կարելի է ուղարկել Երկիր՝ ռազմագիտական ուսումնասիրութեան նպատակով։*

Նախագահ — *Գտնելով որ ժողովը սկզբունքով ընդունում է ընկ. Արամի զեկուցումը՝ առաջարկում է ներկայացնել բանաձեւեր։*

Մալումեան *առաջարկում է հետեւեալ բանաձեւը՝*

«Ընդհանուր ժողովը, լսելով Վասպուրականի ներկայացուցչի զեկուցումը՝ Երկիրը ուսումնասիրելու եւ այնտեղ ուսումնասիրողներ ուղարկելու մասին, եւ կատարելով այդ առիթով մտքերի փոխանակութիւն, յանգեցաւ հետեւեալ եզրակացութեան՝

1. Դնել այդ ուսումնասիրութիւնը, գլխաւորապէս վիճակագրական եւ ռազմական–յեղափոխական տեսակէտից՝ աւելի լայն եւ գիտական հիմքերի վրայ։

2. Պատրաստել մի հարցարան–ծրագիր եւ ուղարկել Երկրի մարմիններին եւ ընկերներին՝ վիճակագրական, ազգագրական, տնտեսագիտական եւ քաղաքական ուսումնասիրութիւններ անելու համար։

3. Գտնել հայ եւ օտար ձեռնհաս անձինք, յանձնելով [?] նրանց կազմակերպութեան հաշուով Երկիր մտնել (մեր ընկերների ուղեկցութեամբ) ռազմական ու քաղաքական ուսումնասիրութիւններ անելու նպատակով։

4. Բոլոր միջոցներով նպաստել մտաւորական ընկերների աւելի մեծ թուով Երկիր մտնելուն, նախօրօք պատրաստելով նրանց այդ աշխատանքի համար։

5. Անհրաժեշտօրէն պատրաստել հայկական գաւառների մանրամասն եւ մեծադիր քարտէսը։

6. Կազմել մի յատուկ մարմին Ուսումնասիրող Մարմին անունով, այդ ամբողջ գործը կարգադրելու համար, հիմնուած վերի որոշումների վրայ»։

Այս բանաձեւի առթիւ վիճաբանութիւններ են տեղի ունենում։

Վռամեան — *Առաջարկում եմ բանաձեւի մէջ մըտցնել հետեւեալ կէտը՝ «ուսումնասիրողներ պատրաստելու համար դպրոց ունենալ»։*

Նախագահ — *Այդ հարցը դրէք առանձին, երբ կը խօսենք պրոպագանդայի մասին։*

Վարդան — *Ոչ ոք չի վիճի, ի հարկէ, որ գիտական ուսումնասիրութիւնն անհրաժեշտ է։ Բայց արդեօք եւրոպացին կարող կը լինի՞ տալ մեզ մանրամասն վիճակագրական տեղեկութիւններ. ես կարծում եմ, չէ կարող, քանի որ նա այդ տեղեկութիւնները լրիւ ձեռք բերելու համար, ինքն անձամբ պէտք է մէկիկ–մէկիկ այցելէ ամէն մի հայ գիւղ — մի բան, որ նա հազիւ թէ անէ։ Ես առաջարկում եմ, ընկ. Զաւարեանի կազմած սիստեմով, հարցեր ուղղենք գիւղական ուսուցիչներին, եւ սրանք կը պատասխանեն մեզ։*

Խաժակեան — *Միանում եմ այդ առաջարկին, որովհետեւ դա ամենագործնականն է։*

Ռոստոմ — *Առաջարկում եմ ուսումնասիրութեան գործի համար առանձին մարմին ընտրելու խնդիրը թողնել Բիւրոներին. այս դէպքում ես այն համոզմանքն ունեմ աչքի առաջ, որ այդ մարմնի մէջ մտնել ցանկացող մի քանի անձնաւորութիւններ ուզում են անյայտ մնալ, նոյնիսկ Ընդհանուր Ժողովին։*

Արամ — *Ո'չ, առաջարկում եմ ընտրել մի մասնախումբ երեք հոգուց բաղկացած, որին յանձնուի գործը կազմակերպել։*

Քուէարկւում է այս առաջարկը եւ ստանում մեծամասնութեան համաձայնութիւնը։

Ընկ. Մալումեանի առաջարկած վերեւի բանաձեւը ընդունուեց ժողովի կողմից։

Մի փոքր ընդմիջումից յետոյ, ընկ. Մինասեան կարդում է մի զեկուցում «Ցուցական գործունէութեան մասին» (տես Օրակարգ՝ Բ.— 1. բ.)։

Վիճաբանութիւնները թողնւում են յաջորդ նիստին։

51ՐԴ ԵՒ 52ՐԴ ՆԻՍՏԵՐ (22)
(26 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Թոփչեան։

Ներկայ են 22 պատգամաւոր։

Բացակայ են՝ Զարդարեան, Զաւրեան, Վարդան, Անդրանիկ (հիւանդ)։

Օրակարգն է՝ «Ցուցական ձեռնարկների մասին» *տրուած զեկուցման առթիւ վիճաբանութիւնները։*

Մուրատ.— *Մինասեանի ասածներից ես համաձայն չեմ միայն այն կէտին՝ որ ցոյցերը պիտի լինեն ապստամբութեան լրացուցիչ. իմ կարծիքով ընդհակառակն։ Ցուցական գործը այնպիսի ձեռնարկ է, որ սպասելուց եւ երկար նախապատրաստուելուց կարող է վիժել, ցուցական ձեռնարկներ մենք շարունակ պիտի կրկնենք, որ Եւրոպայի ականջին հնչեցնենք մեր բողոքը։*

Ռոստոմ.— *Տեռորը եւ ցուցական ձեռնարկները սերտ կապ ունեն իրար հետ։ Տեռորները մենք որոշեցինք միջազգային կոմիտէի ձեռքով կազմակերպել. ցուցական ձեռնարկներում պիտի այդ հանգամանքը աչքի առաջ ունենանք։ — Ցոյցերը այսուհետեւ պիտի ագիտացիական [քարոզչական, խռովարարական] բնաւորութիւն ունենան, որ զարթեցնեն այն տեղերի ժողովուրդներին, որոնք մինչեւ այժմ յեղափոխութեան վերաբերմամբ անտարբեր են մնացել։ Եթէ այդպէս է, ապա հակասութիւն կը լինի եթէ ցոյցերը կապենք մեր ապստամբական շարժումների հետ։ Ցոյցերը կ'ունենան նաեւ այն բնաւորութիւնը, որ կը հեռացնեն կառավարութեան ուշադրութիւնը մեր կենտրոնացման վայրերից։*

Մալումեան.— *Ցուցական ծրագիրը մեր գործունէութեան մէջ եղել է ամենաանորոշ կէտերից մէկը, թէեւ հակառակը պէտք է լինէր։ Ընկ. Մինասեանի առաջարկած ծրագրում որոշ ձեռնարկի հարց չկայ։ Այն բոլոր բարի ցանկութիւնները, որ նա յայտնեց, կը մնան միայն արձանագրութիւնների մէջ։ Թող նա մեր առաջ դնէ որոշ առաջարկ՝ ի՞նչ ցոյց, ի՞նչպէս եւ ո՞րտեղ անել։ Այս նիստում մենք դա պիտի որոշենք, թէ ո՞րտեղ մենք կարող ենք մի բան անել։ Տարաբախտաբար Պոլսում եւ Զմիւռնիայում մենք պիտի բախենք մեծ դժուարութիւնների, այն բոլորից յետոյ, ինչ որ այնտեղ կատարուել է։ Հարկաւոր են որոշ նոր ձեռնարկներ։*

Վռամեան.— *Ես չեմ հաւատում, որ ապստամբութիւնը եւ ցոյցը իրար հետ գնան. մինը դրանցից մեր կամքից կախուած է շատ քիչ. ցոյց կարող է ամէն րոպէ պայթել, այն ինչ ապստամբութիւնը կապուած է շատ պայմանների հետ։ Այս Ընդհանուր Ժողովը պիտի իբրեւ սկզբունք ընդունէ, որ ցոյցը չկապուի ապստամբութեան հետ. ցոյցը միայն թէ չպիտի վնասէ ապստամբութեան. ան պիտի արթնացնէ Թուրքերին, քիւրտերին եւ եւրոպական միջամտութիւն առաջ բերէ։ Ցոյցը պիտի լինի ազատ եւ անկախ գործունէութիւն եւ նպատակ պիտի ունենայ վնասելու Եւրոպայի տնտեսական եւ քաղաքական շահերին։ Միայն [զուտ] տնտեսական շահերին տուած վնասները մենք շատ անգամ ստիպուած ենք վճարել մեր գրպաններից։ Մենք պիտի նաեւ նկատի ունենանք քաղաքական շահերը. պիտի ստիպենք Եւրոպային՝ միջամտել որեւէ տեղ։ Բանկ-Օտտոմանի ցոյցի նպատակն էր, ոչ այնքան այն, որ եւրոպացիներին մի քանի միլիոն վնաս տանք, այլ անարխիա առաջ բերենք, որ միջամտութիւն լինի։ Մենք պիտի թոյլ չտանք, որ եւրոպական շահերը ծաղկին, այլ մեր ձեռնարկներով շարունակ պիտի վտանգենք։ Ուրեմն եւ ցոյցը պիտի լինի մեր եւրոպական պրոպագանդին լրացուցիչ.* Pro Armeniaն *քիչ է։ Մեր ներքին նահանգների վիճակը մենք շարունակ պիտի ներկայացնենք մեր մարմինների միջոցով եւ ոչ թէ միայն «Դրօշակ»ի։ Ցոյցը կը կապուի սրա հետ։ Մենք նաեւ պիտի օգտուենք Թուրքերի տրամադրութիւնից, մեր մամուլում ունենանք Թրքերէնի բաժին։ — Տեռորը եւ ցոյցը չէ կարելի իրարից բաժանել. կան տեռորներ, որոնք ինքնըստինքեան ցոյց են։ Ցոյցը չպիտի շուտով մարի, նա պիտի լինի յաջորդական. դրա համար Ցուցական Մարմնի մէջ պիտի մտցնել նաեւ միջազգային տարրեր, ոչ թէ մարմիններ։ Ցուցական Մարմինը պիտի լինի բաժիններով, որ եթէ մի խումբը վտանգուեց, նրա տեղը անմիջապէս անցնի միւսը։*

Մաշուր *նկատում է, որ Ժողովը սկսում է այնպիսի խնդիրների անցնել, որոնց մասին մենք դեռ սկզբունքային որոշում չենք առել։ Օրինակ խօսում են եւրոպական միջամտութեան մասին, առանց խօսած եւ որոշած լինելու, թէ ո՞րքան մենք, այսուհետեւ, Եւրոպայի միջամտութեան վրայ յոյսեր պիտի ունենանք եւ ըստ այնմ անենք մեր շարժումները։ Ես դարձեալ կրկնում եմ, որ մեր ընդունած Օրակարգը սխալ է, որ մենք առաջ ծրագրի հարցը պիտի որոշենք եւ ապա անցնենք ձեռնարկների մշակման։*

Ժողովը մաքերի կարճ փոխանակութիւնից յետոյ որոշում է շարունակել արդէն մի անգամ ընդունած Օրակարգը։

Սեպուհ.— *Մենք ընդունեցինք, որ տեռորը միջազգային խմբի ձեռքով կազմակերպուի, այժմ ասում են, որ ցոյցն էլ միջազգային անենք։ Մեր յեղափոխութիւնը զուտ հայկական գործ է, ի՞նչպէս կարող ենք մեր ցոյցերը միջազգային անել, կամ ի՞նչպէս կարելի է ցոյցը կապել ապստամբութեան հետ։ Ապստամբութեան նախապատրաստութիւնները կարող են շատ երկար տեւել, իսկ ցոյցը պիտի յաճախակի հնչեցնէ մեր բողոքը եւ Երկրում անարխիա [անիշխանութիւն] առաջ բերէ։ Ի հարկէ, ճիշդ է որ զգոյշ պէտք է լինենք,*

որ կոտորածներ առաջ չգան մեր ցոյցերի պատճառով, բայց եւ առանց արիւնի ոչինչ չի լինի։

Ստեփանեան.— *Դեռ անցեալ Ընդհանուր Ժողովին է որոշուած եղել, որ ցոյցեր կազմակերպենք. այժմ նորից այդ հարցին ենք գալիս բայց չենք ասում, թէ ի՞նչ անենք եւ ո՞րտեղ կազմակերպենք։ Որոշ կերպով դրէք ցոյցի յատակագիծը, որ կարողանանք իմանալ, թէ մենք միայնակ կարո՞ղ ենք կազմակերպել դա, թէ պէտք է միջազգային անենք։ Չէ կարելի, որ տեռորը միջազգային լինի, իսկ ցոյցը հայկական։ Ի՞նչպէս վնասենք եւրոպական շահերին։ Եթէ պետութիւններից մէկի շահերին դիպչենք, դրանով օգնած ենք լինում միւսի շահերին եւ նրա ձեռքին գործիք դարձած։ Պէտք է պարզ ասէք, որ իմանանք, թէ պետութիւններից որի՞ դէմ ցոյց պիտի լինի եւ որի՞ց պէտք է օգնութեան յոյս ունենանք։*

Զաւրեան.— *Ես ցաւելով նկատում եմ, որ մեր 16 տարուայ գործունէութիւնը մեզ չէ ուղղել, եւ մենք դեռեւս տարւում ենք նոյն ցնորքներով, որ մենք իբր թէ կարող ենք որեւէ վնաս տալ եւրոպական շահերին։ Եթէ մենք մինչեւ անգամ Բանկ-Օտտոմանը օդը ցնդեցնենք, մի՞թէ դրանով վնասած կը լինենք եւրոպացիների շահերին, թէ՞ ընդհակառակն, նրանք իրենց ուժը աւելի մեր դէմ կ'ուղղեն, որ մեզ թոյլ չտան նոյնանման քայլեր անելով իրենց խանգարել։ Կամ եթէ մենք մի երկաթուղային կամուրջ պայթեցնենք, որը կարելի է երկու օրում վերաշինել, մի՞թէ դրանով վնասած կը լինենք եւրոպացիներին։ Որտեղի՞ց է մեզ այդքան տինամիտ [ուժանակ], այդպիսի փորձեր անելու համար։ Միթէ բաւական չէ՞ թափուած արիւնը, որ եթէ միջամտութիւն հնարաւոր լինէր, արդէն տեղի կ'ունենար։ — Ես ասում եմ, որ ամենից առաջ մեր ծրագիրը պիտի վերաքննել, ապա միայն նոր ձեռնարկներ նախագծել։*

Շահխաթունեան.— *Ես նկատում եմ մի խոշոր հակասութիւն։ Տեռորի մասին մեծամասնութիւնը մտածում էր, թէ նա միջազգային պիտի կազմակերպուի. հիմա ասում են, որ ցուցական գործողութիւնն էլ պէտք է դրուի միջազգային հողի վրայ։ Եթէ մեր ցուցական գործողութիւնները ուղղուած պէտք է լինեն միայն Թուրք կառավարութեան դէմ, այդ դէպքում կարիք չկայ դրանց տարբերել տեռորից։ Իսկ եթէ դրանք միջպետական նշանակութիւն պիտի ունենան, Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար, ի՞նչպէս կարող է այդ դէպքում Թուրք յեղափոխութիւնը միանալ այդ ցոյցերին. ինչո՞ւ նա պիտի ցանկայ Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրել Թուրքիայի վրայ։ Դրանց դատը ներքին է, ուղղուած է իրե՛նց կառավարութեան դէմ։ Ես դարձեալ պնդում եմ, որ թէ՛ տեռորը եւ թէ ցուցական գործունէութիւնը պիտի միանգամից պարզել, — արդեօք դրանք զուտ հայկական յեղափոխութեա՞ն համար են, թէ ամբողջ Թուրքիայի։ Պէտք է վճռել, թէ ի՞նչ է Հայկական Դատը, — զուտ հայկակա՞ն, թէ Թուրքիայի դատ։*

Խաժակեան.— *Ես չհասկացայ ընկ. Մինասեանի ռեֆերատի [զեկուցման] իմաստը։ Ցուցական գործունէութեան մասին խօսելիս, նրան կամ պէտք է թէորիապէս [տեսականապէս] հիմնաւորել կամ կոնկրէտ [շօշափելի] առաջարկներ անել։ Նա դրանից ոչ մինը չարեց։ Նրա ռեֆերատում մի աչքի ընկնող պակասութիւնն այն էր, որ նա կանգ չառաւ մեր ցուցական անցեալ գործողութիւնների վրայ եւ չգնահատեց նրանց արժէքը։ Նա ասում է. մենք պիտի վնասենք եւրոպական շահերին, բայց նա ամենից առաջ մեր առջեւ պիտի դնէր այդ շահերի ամբողջութիւնը։ Որո՞նց շահերին պիտի վնասենք, բոլո՞ր պետութիւնների թէ դրանցից մէկին կամ միւսին, եւ ի՞նչ կը լինի դրա հետեւանքը։ Ցոյցը պիտի լինի, ասում է, ընդհանուր ապստամբական ձեռնարկների հետ. բայց դա ընդհանուր խօսք է եւ գործնական ոչինչ չէ պարունակում։ Ապա ուզում եմ լրացնել Զաւրեանի խօսքը — մեր դիւանը լաւ տեսնում է, որ այս կերպ աշխատանքը շարունակելը անպտուղ է, բայց այնուամենայնիւ չենք փոխում մեր Օրակարգը։*

Վահագն.— *Եթէ մենք անպատճառ եւրոպական միջամտութիւն պիտի առաջ բերենք, դա կը լինի միայն նրանց շահերը վնասելով։ Հենց այն պատճառով, որ հայ ժողովուրդը քանի գնում՝ թուով պակասում է, մենք խիստ միջոցների պիտի դիմենք, թող դրանից վնասուին բոլոր եւրոպացիների շահերը. մենք կ'այրենք մաքսատներում եղած բոլոր ապրանքները, նրանց նաւերը կը պայթեցնենք. թող նրանք հասկանան, որ երկրի անկարգութիւնից նրանք էլ են վնասւում։ Պէտք է նրանց հասկացնենք, որ չենք թոյլ տայ, որ միշտ մեր արիւնը շահագործեն։ Մենք ամէն միջոց պէտք է անխնայ ի գործ դնենք։ Չենք կարող երկար սպասել, որովհետեւ, միեւնոյնն է, մի քանի տարի յետոյ Երկիրը մոխիր պիտի դառնայ. Երկիրը պարպւում է երիտասարդութիւնից։ Ցոյցերը չենք կարող կապել ապստամբութեան հետ։ Ցոյցը փափուկ [?] գործ է, օրինակ մի ական, մի դաւադրութիւն եւն. հեշտութեամբ կարող է վիժել։ Մենք այժմ այդ մասին պիտի մտածենք, թէ ի՞նչ անենք, որ եւրոպական միջամտութիւն յառաջ գայ։*

Սեպուհ.— *Մեր բնաբանը պիտի լինի չխնայել նրանց, որոնք կարող են հայ ժողովուրդի բախտը փոխել եւ չեն ուզում փոխել։ Երկրում ժողովուրդը սպառում է, ճիշդ է, բայց դա նոր չէ սկսուել, 500 տարի է։ Մենք պէտք է ցոյցեր անենք շարունակ, որ դրանով մեր բողոքի ձայնը բարձր հնչէ։*

Տանատ.— *Մեզ առաջարկում են ցոյցեր կազմակերպել, եւրոպացիների շահերին վնասելու համար։*

Բայց մենք չգիտենք, թէ այդ տեղերում, ուր ուզում ենք ցոյցեր կազմակերպել, արդեօք ունե՞նք կազմակերպութիւն· մենք տեղեկութիւն չունենք թէ ի՞նչ եւրոպական շահեր կան ծովափնեայ քաղաքներում։ Եթէ մենք այդ վայրերը չուսումնասիրած ցոյցերի ձեռնարկենք, մենք ոչ թէ եւրոպական, այլ մեր շահերին կը վնասենք։

Թոփչեան.— Կարծես թէ Դաշնակցութեան ամբողջ անցեալը պատկերանում է այս Ընդհանուր Ժողովում։ Ամէն մի ժողովում խօսուել է եւրոպացիների շահերի մասին, եւ միշտ ասել ենք «եթէ Եւրոպան ուզենայ»։ Բայց եթէ մենք այդ վնասները տանք, դրանով նպատակի կը հասնե՞նք։ Եւրոպացոց նաւերը կը գան, իրենց վնասները կը ստանան եւ յետ կը գնան։ Այդպիսով մենք աւելի նպաստում ենք եւրոպացոց շահերին եւ ոչ թէ վնասում։ Շահեր ասելով, մենք շատ աւելի խորը պիտի հասկանանք։ Եթէ այժմ էլ նոյնպիսի ցոյցեր անենք, ինչպէս Բանկ–Օտտոմանեանն էր, էլի հեռագիրները կը դղրդան ամէն կողմ, բայց ոչինչ չենք շահի· եւրոպացիք կը գան, իրենց ուզած կոնցեսիաները [զիջումներ, յատուկ արտօնութիւններ] կը ստանան եւ յետ կը գնան։ Առաջարկս է.— Ցոյց ասելով մենք պիտի հասկանանք խոշոր մասսայական տեռորներ։ Աւելի մեծ նշանակութիւն ունի 10 փաշա սպանելը, քան 100 նաւ պայթեցնելը։ Մի կեղեքչի տեռորի տալը աւելի կ'արժէ, քան 20 միլիոնի եւրոպական ապրանք այրելը։ Ցուցական ձեռնարկներ այն ձեւով, ինչպէս հասկանում են, չպիտի անենք, այլ՝ տեռորներ։ — Մենք աչքի առաջ պիտի ունենանք Թուրք մասսայի վերաբերմունքը, որովհետեւ երբ Եւրոպայի մի 10 նաւ գայ Պոլիս, Թուրք ամբոխի շարժումը կարող է ուղղուել մեր դէմ եւ ոչ թէ Մինասեանի ցանկացած ձեւով այդ շարժումը յօգուտ մեզ կը լինի։

Ջելալեան.— Երբ այս առաջարկած հարցերի լուծման մէջ դժուարութիւնների ենք հանդիպում, պատճառ աշխարհահայեացքների տարբերութիւնն է, որովհետեւ մենք այժմ ունենք մի Դաշնակցութիւն եւ երկու աշխարհահայեացք։ Եթէ այս Ընդհանուր Ժողովը ուզում է մի լաւ բան անել, նա պիտի կարեւորութիւն տայ ընկերների կարծիքին, երբ նրանք խօսում են Տաճկահայաստանի եւ Կովկասի գործունէութեան մասին։ — Տաճկահայաստանի համար կարող ենք ասել, որ «արջը օրհասականք հզօրագոյնս կռուեն»։ Եթէ կան բաներ, որ ընկերներից ոմանց տարօրինակ են թւում, դա նրա համար է, որովհետեւ Տաճկաստանը այնպիսի վիճակի մէջ է, որ այնտեղ միշտ հակազդեցութիւն կը լինի։ Կոտորածն ու ոչնչացումը միշտ կան, մինչեւ անգամ ամենախաղաղ ժամանակ։ Այնպէս որ լաւ է երկու օր առաջ մեռնել, քան բազմաթիւ չարչարանքներ կրելուց յետոյ։ Բանկ Օտտոմանի ցոյցով մենք եւրոպացիների շահերը չվնասեցինք· մենք օդը չհանեցինք Բանկը։ Մենք այդ պիտի արած լինէինք, որ կարողանայինք ասել, թէ եւրոպացիք կը միջամտե՞ն, թէ ոչ։ Քանի որ Թուրքիան եւրոպական կոնտրոլի տակ է, այդ պատճառով է, որ մենք ասում ենք, թէ եւրոպացիների դէմ պիտի ուղղենք ցոյցերը։ — Մինչեւ անգամ պէտք է այս ժողովը որոշէ վեց պետութեանց դեսպանները սպանել, — այսպիսով միայն կը լինի միջամտութիւն։ Ռէժի, Բանկ, դեսպաններ, մեծ քաղաքացիներ, գերմանական երկաթուղին, ամերիկեան կոլէջները, եւն., ամէնը ինչ որ Վահագն ասեց, պիտի վնասուին մեր ցուցական գործունէութիւնից։ Եթէ դրանից յետոյ էլ մի հետեւանք չեղաւ, այն ժամանակ միայն իրաւունք ունենք ասելու, որ Եւրոպան չէ միջամտում։ Իսկ այժմ քանի մենք դեռ այդ չենք արել իրաւունք չունենք հակառակը պնդելու։ Մենք պէտք է հիւանդին տանք վերջին դեղը, որը նրան կա՛մ կը փրկէ կամ կը մեռցնէ։

Վռամեան.— Ոմանք ցաւ են յայտնում, որ եւրոպական միջամտութիւն չէ եղել եւ առաջարկում են, որ այլեւս դա նկատի չունենանք։ Բայց այդ կապ ունի դեռ 1898ի Ընդհանուր Ժողովի հետ, որ աշխատած է ձգտել եւրոպական միջամտութիւն առաջ բերելու։ Քանի դեռ այդ որոշումը չէ փոխուած, մենք պիտի ձգտենք այդ ուղղութեամբ։ — Ընկերները խօսեցին Բանկ Օտտոմանի ցոյցի մասին, որի հետեւանքների մասին տեղեկութիւն չունին։ Բանկ Օտտոմանի դէպքը քաղաքական միջամտութեան տեսակէտից ունեցաւ իւր հետեւանքը, որը մթութեան մէջ է, շատերին անծանօթ, բայց ես ուսումնասիրել եմ։ Դրա հետեւանքները եղան 1) Ֆրանսական դեսպանը որոշել էր զրահանաւեր բերել տալ, եթէ մի երկրորդ դէպք էլ կրկնուէր, 2) կար մի մեծ ծրագիր, որ Պոլսի դեսպանները սկսան կազմել 1896ին, իրենց գաղտնի ժողովում, ուր քարտուղարներն էլ չէին մասնակցում, ուր Բարենորոգումների մի ծրագիր էր մշակուել, որը եւ 1897ին ստորագրուեց։ Այդ մասին հրատարակուեց «Թայմզ»ի մէջ, 3) Սոլզբըրին մի ընդարձակ տեղեկագիր կազմեց, ուր ասում է, որ պէտք է Թուրքիայի մասին մի որոշում անել։ Բայց ռուսները հակառակեցին։ Ուրեմն Բանկ Օտտոմանից յետոյ եղել են դիւանագիտական գաղտնի որոշումներ եւ դրանք անմիջապէս իրականացած կը լինէին, եթէ չլինէր Կրետէի ապստամբութիւնը, Վենեզուելայի խնդիրը եւ չին–ճապոնական պատերազմը։ Եթէ մենք այնուհետեւ էլ մի գործ անէինք, համոզուած պիտի լինէինք, որ միջամտութիւն կը լինէր· միայն թէ դա չզուգադիպէր մի այլ դէպքի, որ գրաւել էր Եւրոպայի բոլոր ուշադրութիւնը։ Ինչպէս մակեդոնացիների դէմ քայլեր չարեց Եւրոպան, երբ նրանք Միսս Ստոնը առեւանգեցին եւ երկաթուղիները վնասեցին, նոյնպէս եւ մեր դէմ չի լինի, եթէ մենք նրանց հարուածենք։ Համօսմանեան յեղափոխութիւն կարող է լինել, բայց դա այնքան հեռու ապագայի խնդիր է, որ մենք տաճկահայերս չենք կարող չբռնել դաշնագրերից եւ

մեր առանձին Հայկական Հարցը չպահանջել։ Մենք մեր իրաւունքները պիտի պահանջենք ամէն միջոցներով· մեզ համար աւելի լաւ է, որ մի հազար մարդ էլ կորցնենք, քան կամաց–կամաց քայքայուենք։ Ուրեմն մենք նկատի պիտի ունենանք քաղաքական շահերը եւ մեր ցոյցերը տեւական անենք։

Ռոստոմ.— Ցուցական որեւէ գործի վրայ մենք կարող ենք տարբեր տեսակէտներից համաձայնել.— մինը կարող է մի որեւէ կոնկրէտ ձեռնարկի վրայ նայել զուտ հայկական տեսակէտից, իսկ մի ուրիշը՝ համաթուրքական։ Մեր այդպիսի ձեռնարկներին կարող են մասնակցել Թուրքերն էլ։ 96ի դէպքից յետոյ տաճիկ յեղափոխականները մեզ մօտեցան եւ ցաւում էին, որ մեր դրած պահանջները միայն հայկական էին։ Երիտասարդ տաճիկները արդէն համոզուել են, որ ուզեն չուզեն՝ Եւրոպան պիտի միջամտի· բայց նրանց մի մասը ասում է՝ Թող եւրոպացիք մեզ ազատութիւն տան, եւ ապա հեռանան ու այլեւս չմիջամտեն մեր գործերին։ Մինչեւ անգամ Ահմէտ Ռիզան էլ ասում է, որ եւրոպական միջամտութիւնը պիտի լինի, բայց Միդհատ փաշայի սահմանադրութիւնը իրագործելու համար։ Եթէ մինչեւ անգամ մենք համոզուենք որ առանց համաթուրքական շարժման չենք կարող մեր դատը տանել, այնուամենայնիւ մենք չենք ձուլուելու Թուրքերի մէջ։ Մենք այնուամենայնիւ պիտի յենուենք մի որոշ տարրի վրայ։ Մինչեւ անգամ եթէ մենք ինքնավարութիւն ունենանք, մենք պիտի ձգտենք, որ համաթուրքական յեղափոխութիւն լինի, որպէսզի մեր ձեռք բերածը ապահովուի։ Ֆինլանդիան մեզ օրինակ, որը համարեա ինքնավար էր, բայց չկարողացաւ այդ վիճակը պահել, որովհետեւ ամբողջ պետութեան մէջ իշխում էր բռնակալութիւնը· կամ հայկական Սահմանադրութիւնը Թուրքիայում, որ ոչնչացաւ, որովհետեւ Թուրքիան ինքը՝ դեռեւս շատ յետ էր այդպիսի կարգերից։ Դաշնակցութիւնը, իբրեւ հայ ժողովուրդի յեղափոխական ձգտումների արտայայտիչ, պիտի յենուած լինի հայերի վրայ, բայց եւ պիտի ձգտի, որ առաջ գայ համաթուրքական յեղափոխութիւն։ Թէեւ 96ին մենք դրինք միայն հայկական պահանջներ, բայց հետեւանքը եղաւ ընդհանուր Տաճկաստանի ռեֆորմների խնդիր եւ ոչ միայն հայկական։ Բուն հայկական գաւառներից դուրս եղած ցոյցերը անպատճառ պիտի ընդհանուր բնաւորութիւն կրեն։ Մենք պիտի ցուցական գործունէութեան այդ բնաւորութիւնը տանք, որպէսզի շարժենք անտարբեր մասսաներին։ Իսկ հայկական գաւառներում, ցոյցերը հայկական պիտի լինին։

Զաւրեան.— Ընկ. Վռամեան շատ լաւ պատկերացրեց, թէ ի՛նչ ազդեցութիւն է ունեցել Բանկի դէպքը Եւրոպայի վրայ։ Բայց երբ հարցը եկաւ գործնականապէս օգնելուն, այն ժամանակ իմացանք որ անգլիական նաւերը չեն կարող բարձրանալ հայկական լեռների վրայ։ Ռուսաց կայսրը, Վիեննայում եղած ժամանակ, ասում է՝ թէ յայտնեցէ՛ք Սուլթանին, որ այդ հայերը ինձ էլ շատ են ձանձրացրել։ Վիլհելմ կայսրը ասում է՝ Հայաստան չկայ։ Մենք իրականութեան մէջ այս ուղղութիւնն ենք տեսնում միայն։ Ասել թէ, «աւելի լաւ է երկու օր առաջ մեռնել, քան այսքան տանջուել» — սա միայն գեղեցիկ խօսք է· հարցրէք ժողովուրդին, թէ նա էլ ուզո՞ւմ է երկու օր առաջ մեռնել։

Շահխաթունեան.— Ես չեմ կարող կանգնել ընկ. Ջելալեանի տեսակէտի վրայ, թէ փորձենք, մի անգամ վնասենք Եւրոպայի շահերը, տեսնենք նա կը միջամտէ՞ թէ ոչ· դա նշանակում է գործողութիւնների գնահատութիւն չանել։ Վռամեանի պատմածները չեն ապացուցանում, թէ այն ամէնը ինչ որ ծրագրւում էր Բանկի դէպքից յետոյ, արդեօք յօգուտ մե՞ր էր լինելու, թէ՞ պետութիւնները ծրագրում էին ուժեղացնել Օսմանեան կայսրութիւնը, որ զսպէ անարխիստներին [անիշխանականները, յեղափոխականները]։ — Ռոստոմն ասում է, որ մի կողմից սպասենք Հայկական Դատի լուծումը Եւրոպայից, իսկ միւս կողմից ուժ տանք Թուրքիայի յեղափոխական շարժմանը։ Թէեւ մենք կազմակերպական մտքով հայկական կուսակցութիւն ենք, բայց դա չէ նշանակում, որ մենք երկու ճանապարհով էլ պիտի ձգտենք մեր նպատակին հասնել։ Հենց այն՝ որ մենք Թուրքիայում հայկական կուսակցութիւն ենք, դա այլ բան է, քան Ռուսաստանում։ Թուրքիայում Հայկական Դատը ունեցել է իւր ուրոյն ծագումը եւ ընթացքը, իսկ Ռուսաստանում նա մի մասն է Ռուսաստանի յեղափոխութեան։

Մինասեան.— Ցոյցի մասին խօսելով մենք հայկական ցոյց նկատի ունենք։ Մենք Թուրքերի հետ կը միանանք, երբ նրանք կ'ընդունեն մեր ազգային ուրոյն պահանջները։ Դրա համար է, որ մենք ընդհանուր օսմանեան յեղափոխական մարմինների կոնգրէ [համաժողով] պիտի կազմենք, որ Թուրքերը իրենց զգալով միւս ազգութիւնների դիմաց, պատրաստուեն կատարել նրանց ազգայնական պահանջները։ — Տեռորը կապ չունի ցոյցի հետ։ Ցոյցը պիտի նպաստէ ապստամբական շարժման եւ ոչ թէ նպատակ ունենայ թըմրած տարրերը զարթեցնելու։ Մեր ցոյցերին կարող են հակառակ լինել Երիտասարդ Թուրքերը, որոնք չեն ուզում, որ մենք առանձին իրաւունքներ ունենանք· Թուրքերի միայն թոյլ մասն է, որ ցանկանում է Եւրոպայի միջամտութիւն յառաջ բերել· իսկ մեծ մասը ազգայնական հակումներ ունի եւ դէմ է դրան։ Մինչեւ անգամ Սաբահէդդինը համոզուած է, որ եւրոպական միջամտութիւնը վնասակար է Թուրքիայի համար։ — Ասում են, որ ես կոնգրէտ առաջարկ չարի։ Ի՞նչ լինէր այդ առաջարկը։ — Դա գերմանական մտքի ազդեցութեան հետեւանք է, որ պահանջում է մտածողութեան մէջ միշտ հետեւողական լինել, թէկուզ հակառակ ի–

րական փաստերին: Իսահակեանը չփոթում է տակտիկը ընդհանուր խնդրի հետ: Տակտիկը իմ բանս չէ, ես միայն դնում եմ ցոյցի քաղաքական կարեւորութիւնը, եւ ես նշանակեցի չորս քաղաքներ, որտեղ իմ կարծիքով պէտք է ցոյց անել, դա կարծեմ կոնկրէտ է: Տակտիկի մասին չեմ խօսում, քանի մենք դեռ չենք խօսել մեր ընդհանուր կազմակերպութեան մասին: — Ապստամբութիւնը անհրաժեշտ է ցոյցի համար. երբ ապստամբութիւնը վիժեց, ցոյցը պիտի մէջտեղ գայ. ապստամբութիւնը մի կռուան է: Տաճկաստանը նկատուած է եւրոպական շահերի հրապարակ, եւ նա [Եւրոպան] ամէն մի դէպքում ստիպուած է միջամտել: Օրինակ՝ Բանկի ցոյցի ժամանակ թղթերի արժէքները ընկան. կարծիք կար, որ եթէ 5 օր ցոյցը շարունակուէր, հայկական հարցը լուծուած էր. բայց ի՛նչ արած, որ նա ընդամէնը մի օր տեւեց: — Թոփչեանը միշտ կրկնում է, թէ Եւրոպան հայկական հարցին չմիջամտեց: Բայց մի դար շարունակ Եւրոպան Տաճկաստանի ժողովուրդներին ազատել է, նա այժմ ուզում է մեր հարցին միջամտել. Անգլիան անկեղծ էր իւր քայլերի մէջ եւ Սուլթանը նամակ գրեց Սոլզբիւրիին եւ խոստացաւ բարենորոգումներ անել. Սոլզբիւրին այդ նամակը կարդաց պարլամենտում: — Իբր թէ Եւրոպան ազգերին խաղացնում է իւր ձեռքին. դա սխալ չէ: Եւրոպան ունի իւր շահերը եւ որոշ պետութիւնների համար մեր ազատութիւնը ձեռնտու է: Անգլիա ամէն մի անցքի հետեւում է մանրամասն եւ արձանագրում, որպէսզի ամէն մի դէպքում կարողանայ ասել, որ իր պարտականութիւնը կատարել է եւ միջամտել: — Մեր անյաջողութեան միակ պատճառը այն է, որ մեր շարժումները յարատեւութիւն չունեն, նրանք վաղանցուկ են: Եթէ մեր շարժումները երկար տեւեն, Եւրոպան անմիջապէս առիթ կ'ունենայ միջամտելու: Ես համամիտ եմ, որ միշտ պիտի ցոյցեր անենք, որ ուշադրութիւն գրաւենք: Բայց դրանք շարունակ քայքայում են Երկիրը. եթէ մենք չունենանք զօրեղ կռուան՝ ինչպէս ապստամբութիւնը, միայն ցոյցերը կը քայքայեն մեզ:

Հինգ րոպէ ընդմիջումից յետոյ ընկ. Բարսեղեան Տեառբական յանձնաժողովի կողմից ներկայացնում է բոլոր տեսքերի ամփոփումը: Ժողովը նկատում է, որ այդ ամփոփումը դեռ պակասաւոր է, ուստի յանձնարարում է պակաս տեղեկութիւններն էլ առանալ եւ ամփոփ ու լրիւ դարձնել:

53ՐԴ ՆԻՍՏ (27 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է՝ Թոփչեան:
Ներկայ են 24 ժողովական:
Բացակայ են՝ Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ):

Նախագահը *քուէարկութեան է դնում ապստամբական ձեռնարկների բանաձեւերը:*

1) *Թոփչեան – Մալումեան – Արամի բանաձեւը ստանում է* 10 *ձայն թեր,* 3 *դէմ,* 8 *ձեռնպահ:*

2) *Զարդարեան – Ռոստոմի բանաձեւը ստանում է* 5 *ձայն թեր,* 8 *դէմ,* 8 *ձեռնպահ:*

Նախագահը *յայտնում է, որ բանաձեւերից ոչ մէկը ձայների 2/3ի մեծամասնութիւն չէ ստացել, ուստի եւ չեն կարող ընդունուած համարուել:*

Ռոստոմ *առաջարկում է բանաձեւերը քուէարկութեան դնել մաս մաս, որովհետեւ կան շատերը, որ որեւէ բանաձեւի ձայն չեն տալիս, որովհետեւ մի կէտի հետ համաձայն չեն: Ապա ձայների մեծամասնութեամբ անցած մասերը միացնել եւ կազմել մի բանաձեւ:*

Մալումեան *առաջարկում է շատ ձայն ստացած, այսինքն առաջին բանաձեւի վրայ համաձայնութեան գալ, նրան մի քանի փոփոխութիւնների ենթարկելով:*

Ռոստոմ *առաջարկում է ամենից առաջ քուէարկել յատկապէս սկզբունքային հարցը, թէ ո՞ւմ են յանձնում որոշել՝ թէ այսինչ ժամանակին ապստամբութիւն կարեւոր է, Երկրի Պատասխանատու Մարմնի՞ն, թէ Ընդհանուր Ժողովին կամ Խորհրդին:*

Նախագահը *քուէարկութեան է դնում հետեւեալը.*

«Ժողովը գտնում է, որ մինչեւ յառաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը ոչ մի ապստամբական ձեռնարկ չէ կարելի անել Թրքահայաստանում: — *Այս ստանում է* 13 *ձայն թեր,* 9 *դէմ,* 1 *ձեռնպահ:*

Նկատելով որ այս էլ չանցաւ ձայների մեծամասնութեամբ, ոմանք ժողովականներից ձայն են բարձրացնում, թէ հարցը մութ է, թոյլ տրուի ըստ էութեան խօսելու:

Քուէարկւում է այս առաջարկը եւ ձայների մեծամասնութեամբ վճռւում է շարունակել վիճաբանութիւնները ըստ էութեան:

Մալումեան.— *Երբ Երկրում իրերի դրութիւնը նորմալ է եւ հարց է դրւում, թէ պէ՞տք է ապստամբութիւն անել. այդ դէպքում, մենք ասում ենք՝ ոչ, պէտք է սպասել մինչեւ յառաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը, որ կը լինի երկու տարի յետոյ, գուցէ եւ մի տարի յետոյ: — Ես առաջարկում եմ քուէարկել հետեւեալը.— «Ընդհանուր Ժողովը* թոյլ չէ տալիս *ապստամբական շարժում անել մինչեւ յառաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը»: Եթէ այս անցաւ, ապա կը դնենք քուէարկութեան «անակնկալ դէպքերի» խնդիրը: Վերջին դէպքում պիտի խորհրդակցել Խորհրդի հետ, եւ չսպասել Ընդհանուր Ժողովին:*

Միքայէլեան.— *Մենք ձեռնպահ մնացինք, որովհետեւ մենք ընդունում ենք ապստամբութեան հարցը իբր* raison d'être [*գոյութեան իմաստ*] *մեր յեղափոխութեան: Մենք նկատի ունենք Երկրի երկիւղալի պայմանները եւ մենք ասում ենք, որ սկսենք անյապաղ կերպով պատրաստել այդ ապստամբութեան գործին. իսկ եթէ անակնկալներ կը լինեն, որոնք կը վիժեցնեն գործը, աւելի լաւ է այն ժամանակ մի բան անել: Ապագայ Ընդհանուր Ժողովի անունը չյիշենք մեր բանաձեւերի մէջ. դա կը լինի մի անվստահութիւն դէպի այս Ժողովը: Ապա մենք դեռ չենք խօսել Պատասխանատու Մարմնի մասին, թէ նա դո՞ւրան է լինելու թէ ներսը:*

Սմբատեան.— *Պատասխանատու Մարմինների*

մասին մենք դեռ չենք խօսել, թէ ո՞ւմ առաջ են նրանք պատասխանատու, ո՞րն է նրանց պատասխանատուութեան սահմանը, ո՞րն է անակնկալը: Մենք ասում ենք, որ մինչեւ Ընդհանուր Ժողովը մենք իրաւասու չլինենք ապստամբական շարժում յառաջ բերելու, իսկ յետոյ թող վճռի Ընդհանուր Ժողովը:

Վարդան.— *Առաջին կէտը պարզ է, որ երբ Երկիրը նորմալ վիճակի մէջ է՝ ապստամբութիւն չպիտի լինի. իսկ երկրորդը պարզ չէ, — որո՞նք են անակընկալները, թող թուեն:*

Զաւրեան.— *Կարծում եմ, որ կան մի քանի թիւրիմացութիւններ. առաջին բանաձեւում, օրինակ, ասուած էր, որ ապստամբութիւնը պիտի լինի այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը իրեն պատրաստ զգայ: Իսկ միւսները, որ առաջարկում են անակնկալների դէպքում ապստամբութիւն առաջ բերել, դրանով բոլորովին փոխում է առհասարակ հայեացքը ապստամբութեան վրայ:*

Արամ.— *Ապստամբութեան մասին խօսելիս, պիտի չեշտել, որ այսուհետեւ ապստամբութիւնը ընդհանուր լինի եւ ժողովրդական: Եթէ այսպէս է, ապա ուրեմն հարկաւոր է ժամանակ եւ պարագայ ապստամբելու համար: Եւ եթէ մենք ասում ենք, որ սպասենք մինչեւ յառաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը, դա այն նպատակն ունի, որ պատրաստուենք. քանի որ պատրաստութիւն չունենք, պիտի չշարժուենք. իսկ երբ կ'ունենանք, այն ժամանակ կարելի է որոշել ժամանակը:*

Վռամեան.— *Ապստամբութիւն ասելով անպատճառ չպիտի հասկանանք, թէ պիտի սպասենք մինչեւ մենք պատրաստ լինենք: Թէ երբ պատրաստ կը լինենք, դա յայտնի չէ, դա կախուած է ոչ թէ միայն մեզնից, այլ նաեւ մեր դիմացինից: — Անակնկալներն են, օրինակ, Սուլթանի մահով առաջ գալիք խառնակութիւնները, Թուրք–պարսկական պատերազմը եւն: Մենք չենք կարող ասել, թէ ինչքան է մեզ հարկաւոր, որ ասենք թէ պատրաստ ենք: Անակնկալների դէպքում մենք չենք ասում, թէ անպատճառ ապստամբենք, այլ որեւէ ակտիւ քայլ անենք: Մինչեւ յառաջիկայ Ժողովը սպասելու բանաձեւին ես հակառակ եմ, որովհետեւ դրանով մենք դէմ գնացած կը լինենք, մեր այն որոշման, թէ զինուենք եւ պատրաստուենք: Սա հոգեբանական երեւոյթ է, երբ մարդիկ գիտեն, որ մինչեւ յառաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը չպիտի շարժեն, միշտ դանդաղում են իրենց պատրաստութեանց մէջ, ասելով որ դեռ ժամանակ կայ: Մենք այն ժամանակ չենք մտածի վաղուան անակնկալների մասին: Համաձայն եմ, որ նորմալ պարագաներում ապստամբութիւն չանենք: Բայց պատրաստութեան շահը պահանջում է, որ այդպիսի տարտամ սահմանափակումներ չմտցնենք:*

Թոփչեան.— *Մենք կարծես արհեստական կերպով ուզում ենք մեզ հարկադրել, որ աշխատենք. կարծես թէ գիտակցաբար չպիտի պատրաստուենք: Ապստամբութիւնը պիտի անել միայն այն ժամանակ, երբ լայն մասսաները կարող են մասնակցել եւ ոչ թէ միայն մի խումբ ջանֆեդաներ: Անակնկալները կարող են հասկացուել օրինակ՝ մէկի համար անակնկալ է, երբ մի գիւղի վրայ յարձակւում են եւ մի քանի մարդ սպանում. մի ուրիշի համար խոշոր դէպքերն էլ անակընկալներ չեն: Անակնկալ ասելով պիտի հասկանանք միայն քաղաքական կարեւորութիւն ունեցող երեւոյթներ, իսկ մնացած դէպքերում պիտի սահմանափակել ձեռնարկները:*

Ռոստոմ.— *Իմ զեկուցման մէջ կար նաեւ մի կարեւոր կէտ, այն՝ որ մենք նորմալ պայմաններում ոչ մի դէպքում հնարաւորութիւն չենք ունենայ ապստամբելու: Այդ պիտի ի նկատի առնել: Կովկասում, օրինակ, մենք փորձեցինք թէ ի՞նչ է նշանակում գործող մարմինների ձեռքերը կապել զանազան որոշումներով: Այնտեղ որոշուած էր մնալ ինքնապաշտպանութեան սահմաններում. բայց ռուս–ճապոնական պատերազմը, որ փոխեց մեր գործունէութիւնը այնտեղ, մի անակընկալ էր, որը մենք երբեք չէինք կարող նախատեսել: Նոյնպէս եւ այժմ մենք չենք կարող անակնկալները նախատեսել: Անակնկալներ նշանակում են՝ խոշոր քաղաքական դէպքեր, օրինակ ներքին խլրտումներ, եւրոպական կոնտրոլ. այս բոլոր դէպքերում պիտի Երկրի Պատասխանատու Մարմնին իրաւունք տալ, որ կարողանայ մի որոշ դիրք բռնել:*

Մալումեան.— *Մենք չենք ուզում կաշկանդել մեր Երկրի ընկերների գործունէութիւնը. մենք ուզում ենք միայն մեր ընկերների մանր շարժումներ անելու ձգտումը սահման դնել. մտցնենք այդ խօսքը, իբրեւ գլխաւոր, բանաձեւի մէջ, որ ընկերները անզգոյշ քայլեր չանեն մինչեւ Ընդհանուր Ժողովը եւ փոքրիկ առիթներից դրդուած շարժումներ յառաջ չբերեն:*

Միքայէլեան.— *Անխոհեմ քայլերի դէմ շարունակ մենք ենք եղել բողոքողը. մենք միշտ ասել ենք՝ լաւ պատրաստուել: Բայց կարող են լինել անակնկալներ, ինչպէս՝ քրտական խլրտումներ, եւ սրանք կոչ անեն միանալու իրենց: Անակնկալներ միշտ կարող են պատահել, որոնց դէպքում ստիպուած պիտի լինենք շարժուելու: Այժմ ասում ենք, ձեռնարկենք պատրաստուելու, զօրեղ, գաղտնի եւ անյապաղ:*

Մուրատ.— *Երկրում գտնուող մարմինները, ղեկավարելու կարողութիւն չունեն. նրանք շատ անգամ իրենց անփորձութեամբ շատ սխալներ են արել: Թող ուղարկեն երկիր խելացի, կարող ընկերներ, որոնք հասկանան կարեւոր դէպքերի նշանակութիւնը եւ կարողանան ղեկավարել:*

Արամ.— *Մինչեւ հիմա Երկրից եկող ընկերները եղել են միշտ լաւատես. ես շատ ուրախ եմ, որ այս անգամ Ընդհանուր Ժողովը ունի Երկրից եկած մի ըն–*

կեր, որ յոռետես է։ Դաշնակցութիւնը միշտ եղել է գործի կուսակցութիւն, նա միշտ գործել է, երբ անհրաժեշտութիւն է զգացել։ Օրինակ, չնայած Խորհրդի որոշման, որ Երկրում կենտրոնացման գործը դադարեցնենք եւ սկսենք ուսումնասիրել, երբ հնարաւորութիւն ունեցանք՝ ուղարկեցինք Երկրի համար 300 հազար ռուբլի, ապրանքով եւ փողով։ Պիտի նկատի ունենալ նաեւ այն՝ որ Երկրի ընկերը չէ կարող որոշել ճշգրտօրէն յարմար մոմենտը. շարունակ փակ կեանքը նրան ջղային է դարձնում եւ նա շատ անգամ հասարակ դէպքին չափազանցուած նշանակութիւն է տալիս։ Երկրի ընկերների այս հոգեբանութիւնը պիտի նկատի ունենանք, որը կարող է արագացնել ապստամբութիւնը, եթէ որոշողը միայն իրենք լինեն։ Այս պատճառով է որ ես ուզում եմ, որ Պատասխանատու Մարմինը Խորհրդի հետ միասին որոշէ որեւէ քայլի դիմելը։

Բանաձեւերի քուէարկութիւնը թողնւում է յաջորդ նիստին։

54ՐԴ ՆԻՍՏ (27 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան։
Ներկայ են 23 պատգամաւոր։
Բացակայ են Թոփչեան, Մուրատ, Անդրանիկ (հիւանդ)։

Այս նիստում ժողովը զբաղւում է երկու հարցերի վերաբերեալ բանաձեւերի քուէարկութեամբ։

Քուէարկութեան են դրւում՝ ապստամբական ձեռնարկների խնդրի վերաբերմամբ առաջարկուած (*նախորդ նիստերին*) բանաձեւերը: Արամ – Մալումեան – Թոփչեանի բանաձեւը եւ Ռոստոմ-Զաւարեանի բանաձեւը, *փոխադարձ համաձայնութեամբ, ենթարկւում են մի քանի փոփոխութեանց եւ խմբագրւում հետեւեալ ձեւով՝*

«Ընդհանուր ժողովը լսելով զեկուցումները ապստամբական ձեռնարկների մասին եւ մանրամասն քննութեան ենթարկելով շօշափած հարցը եկաւ այն եզրակացութեան՝ ա) որ ապստամբութիւն կարող է առաջ գալ միայն ժողովուրդի լայն մասսաների մասնակցութեամբ՝ կեանքի անհրաժեշտութիւնից բխած. բ) որ տաճկահայկական ներկայ տնտեսական – սոցիալական եւ քաղաքական պայմանները հնարաւորութիւն չեն ներկայացնում մօտ ապագայում ընդհանուր ապստամբական ձեռնարկ իրագործելու. ուստի եւ այդպիսի ձեռնարկ ծրագրելը թողնելով մինչեւ վերոյիշեալ պայմանների առաջ գալը, Դաշնակցութիւնը իր անմիջական ու ստիպողական պարտականութիւնը պիտի համարի ծրագրի համեմատ լայն պրոպագանդ մղելով՝ 1) Երկրում համապատասխան կազմակերպութիւններ առաջ բերել, զինել ժողովուրդը, առաջ բերել ռազմական կազմակերպիչ ուժեր, մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք ու հարկաւոր դրամական օժանդակութիւնը ուղարկել: 2) Գործունէութեան գլխաւոր վայրերում (բացի Վասպուրականից, Մուշ-Սասունից, նաեւ Էրզրումի, Բաղէշի, Խնուսի շրջաններում) առաջացնել կազմակերպութիւններ, որոնց շուրջը ժողովրդական լայն խաւեր համախմբելով, եւ յատուկ Պատասխանատու Մարմին այդ ամբողջ վայրի համար, որ իր շրջանի բոլոր գործերի տէր եւ տնօրէնն է: 3) Յանձնել նոյն Մարմնին Երկրի լայն ռազմական ուսումնասիրութիւնը անել եւ պատրաստել ռազմական ծրագիրներ՝ այս կամ այն պատահականութեան համար: 4) Անակնկալ պատահարների դէպքում (այսինքն ներքին բարդութիւններ, անարխիա եւն.), յիշեալ վայրերում Պատասխանատու Մարմինը կարող է դիմել ակտիւ ձեռնարկների, նախօրօք առնելով Դաշնակցութեան խորհրդի համաձայնութիւնը»:

Այս բանաձեւին տալիս են 18 ձայն թեր, մէկ ձայն դէմ. ձեռնպահ են մնում 6 հոգի։

Ապա քուէարկութեան է դրւում մի այլ բանաձեւ՝ տեռորի հարցի վերաբերմամբ, *որ ներկայացրել* ընկ. Մալումեան: *Բանաձեւը հետեւեալն է՝*

«Ընդհանուր ժողովը լսելով տեռորի մասին եղած զեկուցումը եւ այդ առթիւ եղած մանրամասն եւ բազմակողմանի վիճաբանութիւնը, որոշեց՝

ա) Կազմակերպել Թուրքիայում քաղաքական սիստեմատիկ տեռոր, ուղղուած կառավարութեան կարեւոր ներկայացուցիչների դէմ (թուրք եւ տարազգի), ընդունելով ներկայ պայմաններում նրա ունենալիք խոշոր հետեւանքները:

բ) Տալ տեռորին «միջազգային բնաւորութիւն», գործի մէջ մտցնելով օսմանեան այժմեան ռեժիմից դժգոհ զանազան տարրերի ներկայացուցիչներին (հայ, մակեդոնացի, բուլղար, թուրք, արաբացի, յոյն եւն.):

գ) Ընդունել գործունէութեան վայր Կ. Պոլիսը, ծովեզերեայ քաղաքները եւ ի հարկին նոյնիսկ Եւրոպան, հայկական նահանգներում այդ գործը յանձնելով տեղական դաշնակցական մարմինների ղեկավարութեան, համաձայնութեամբ միւս տարրերի հետ:

դ) Հաստատել Կ. Պոլսում «Տեռորական Գործօն Կոմիտէ», 5 հոգուց, միջազգային կազմով, պահպանելով գլխաւոր դեկը ինչպէս եւ նախաձեռնութիւնը մեր կազմակերպութեան ձեռքում:

ե) Ընտրել մի նախապատրաստական կոմիտէ, բաղկացած 3 ընկերներից, այդ գործի բոլոր նախապատրաստութիւնները անելու եւ Գործօն Կոմիտէն ստեղծելու համար:

զ) Ընտրել մի մասնաժողով, բաղկացած 3 հոգուց, ներքին կանոնագիրը մշակելու եւ ժողովի հաստատութեան ներկայացնելու համար»:

Բանաձեւը անցնում է միաձայն (1 ձեռնպահ.)։ Վռամեան առաջարկում է մտցնել հետեւեալ կէտը. «Տեռորական Մարմինը պէտք է ենթարկուի Ցուցական Մարմնին»:

Այս առաջարկը քուէարկւում է եւ ստանում 2 ձայն։

Տեռորական խնդրի վերաբերմամբ ընդունուած բանաձեւի հիման վրայ ընտրւում է մի յանձնախումբ (բաղկացած՝ ընկերներ Վռամեան, Մալումեան եւ Մինասեանից) յանձնելով նրան մշակել մի ներքին կանոնագիր եւ ներկայացնել ժողովին։

Ժողովը փակւում է ժամը 6ին։

55ՐԴ ՆԻՍՏ (28 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Վռամեան։
Ներկայ են 19 պատգամաւոր։
Բացակայ են՝ Մուրատ, Մինասեան (հիւանդ), Ստեփանեան, Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ), Զաւրեան, Վարդան։

Սեղանի վրայ են ցուցական գործունէութեան վերաբերեալ բանաձեւերը: *Քուէարկութեան է դրւում միայն՝*

1. *Ռոստոմ – Մալումեան – Զաւարեանի բանաձեւը, որ ստանում է 17 ձայն թեր, 2 դէմ, 4 ձեռնպահ։*
2. *Մինասեանի բանաձեւը ստանում է 1 ձայն, 2 ձեռնպահ։*
3. *Մաշուր – Իսահակեան – Գրուզինեան(23) բանաձեւը քուէարկութեան չէ դնում ժողովը, որովհետեւ գտնում է, որ դա վերաբերում է եւրոպական միջամտութեանը, որի մասին պիտի առանձին խօսուի։*

Ահա բանաձեւերը՝

1. Ռոստոմ – Մալումեան – Զաւարեանի բանաձեւը:

Ժողովը լսելով ցուցական գործունէութեան վերաբերեալ զեկուցումները ու վիճաբանութիւնները եւ նկատելով՝

ա. Այն մեծ նշանակութիւնը, որ ունի ցուցական գործունէութիւնը՝ տաճիկ բռնակալ ռեժիմը տապալելու, նրա հեղինակութիւնը կոտրելու տեսակէտից,

բ. որ ցուցական գործունէութիւնը աւելի բացորոշ կերպով է շարժման մէջ դնում Տաճկաստանի խնամակալ պետութիւնների քաղաքական եւ տնտեսական ընդհանուր եւ հակոտնեայ շահերը,

գ. որ նա դիրքութիւններ է ներկայացնում աւելի ազդու կերպով արտայայտելու բողոքող տարրերի ձգտումները եւ այդպիսով ներկայանում է ագիտատորական [քարոզչական] մեծ ազդակ ցնցելու համար ե՛ւ մահմետական մասսան,

դ. որ նա հարկաւոր է շեղելու համար կառավարութեան ուշադրութիւնը բուն հայկական նահանգներում ձեռնարկուած նախապատրաստութիւններից,

Ժողովը որոշեց՝

1. Ընդունել ցուցական գործունէութիւնը շարունակելու անհրաժեշտութիւնը կազմակերպութեան առաջիկայ տակտիկի մէջ.
2. Կենտրոնացնել ցուցական գործունէութիւնները Թուրքիայի մայրաքաղաքում եւ այն նաւահանգիստներում, որոնք կապ ունին եւ կարող են ազդել կառավարական եւ եւրոպական շահերի վրայ.
3. Կախման մէջ չդնել այդ տեսակի ձեռնարկները Երկրի ապստամբական շարժումներից, եւ օգտուել քաղաքական ներքին կամ արտաքին յարմար մոմենտներից.
4. Ձգտել ապահովել Թուրքիայի ոչ-հայ դժգոհ տարրերի գործակցութիւնը.
5. Ցուցական Մարմնի կազմը, տրամադրելի դրամական միջոցների սահմանները եւ իրաւասութեան հիմնական կէտերը որոշել Ընդհանուր Ժողովում:

2. Մինասեանի բանաձեւը:

Ցուցական գործողութիւնները, հայկական յեղափոխութեան բնաւորութենէն բխող իբր անհրաժեշտութիւն, պէտք է ուղղուած ըլլան մասնաւորապէս Թուրքիոյ մէջ եւրոպական շահերուն դէմ, որոնք վերջին ժամանակները լայնածաւալ հանգամանք առած եւ ստեղծած են մեծ պետութիւններու մէջ յարուցած մրցութիւն մը:

Տնտեսական շահերուն անմիջապէս կից՝ Թուրքիոյ մէջ քաղաքական ձգտումներով մեծ բաժին ունենալով, Արեւելեան Հարցի միջազգային հաստատակչութեան տեսակէտով, որեւէ զօրեղ խլրտում, կարող է ստիպել Եւրոպան միջամտել իր շահերու պաշտպանութեան եւ իրերու դրութեան վերջ դնելու համար, ինչպէս ցոյց կու տայ Թուրքիոյ վերջին դարու պատմութիւնը:

Հետեւաբար, հայ յեղափոխութիւնը ներքին ապստամբութեան, ուժեղ պրոպագանդի եւ կազմակերպութեան հետ զուգընթաց, պէտք է Թուրքիոյ ծովեզերեայ վաճառաշահ քաղաքներուն մէջ, ուր եւրոպական շահերը գերակշիռ են, նախապատրաստէ ցուցական գործողութիւններ, ապստամբութեան շարժման իբր օժանդակ ուժ եւ արձագանգ, նկատի առնելով հետեւեալ հանգամանքները.—

Ցոյց ընել, երբ նախկին ուժեղ ապստամբական շարժումը չի տար սպասուած արդիւնքը, կամ երբ մեր ապստամբական պատրաստութիւնը կը վիժի անյոյս կերպով՝ իր նպատակին չհասած:

Երբ Եւրոպան ներքին եւ միջազգային հրատապ հարցերով զբաղած չըլլալով, հոգեբանական յարմարագոյն բոպէն կը ներկայանայ:

Չընել ցոյց, երբ Թուրքիան արտաքին պատերազմի մէջ է, աղետաբեր հետեւանքներէ զգուշանալու համար: Նկատի առնել նաեւ թուրք ժողովրդի զարթնումը եւ նոր տրամադրութիւնը:

Ցուցական գործողութիւնը, զուտ հայկական բնաւորութիւն կրելով, պէտք է ըլլայ ոչ կարճատեւ բռնկում մը, այլ յաջորդական վիճակ մը, որ ստեղծելով երկարատեւ անիշխանական եւ անապահով դրութիւն մը, անխուսափելիօրէն առաջ կը բերէ դիւանագիտական միջամտութիւն:

Ցուցականի համար կազմել անկախ եւ պատասխանատու մարմին մը, ձեռնհաս եւ փորձառու ուժերէ, որ որոշ կապեր պահէ տեռորական հայ բաժնին հետ:

3. Մաշուր – Իսահակեան – Գրուզինեանի(23) բանաձեւը, եւրոպական միջամտութեան մասին:

Նկատելով

1. Որ Եւրոպան մինչեւ այժմ ձեռնպահ վերաբերմունք է ցոյց տուել հայոց հարցի լուծման համար որեւէ ակտիւ եւ արժէքաւոր քայլ անելու,
2. Որ այդ ձեռնպահութիւնը պատահական երեւոյթ չէ այլ իւր հիմքը գտնում է այն հակադիր տնտեսական-քաղաքական շահերի մէջ, որ եւրոպական պետութիւնները ունեն Փոքր Ասիայի վերաբերմամբ,
3. Որ հայկական շարժումը շատ թոյլ փակտոր [ազդակ] է եւրոպական շահերը այնպէս ցնցելու, որ նա իւր շահերը ապահովելու համար միջամտէ յատկապէս մեր հարցը լուծելու եւ մեր շարժումներին վերջ տալու համար՝

Ժողովը հետեւեալ տեսակէտն է ընդունում այս խնդրում:

Եւրոպան իւր շահերի ապահովութեան համար կարող է հիմնօրէն միջամտել Տաճկաստանի գործերում եւ այդ միջամտութիւնը երկու նպատակ կարող է ունենալ, — կամ այդ երկիրը բաժան-բաժան անելու եւ կամ այնտեղ իրաւակարգ հաստատելու: Երկու դէպքում եւս միջամտութեան հարցը կարող է վերաբերել ամբողջ Տաճկաստանին եւ ոչ թէ միայն հայկական նահանգներին:

Ապա Օրակարգով առաջ է գալիս ընկ. Բարսեղեանի զեկուցումը — «Դաշնակցութեան դիրքը Ռուսաստանի յեղափոխական շարժման մէջ եւ ակտիւ քայլեր»:

Վէճ է սկսւում, թէ կարելի՞ է արդեօք անցնել Ռուսաստանի գործունէութեան, քանի դեռ չէ վերջացած Թրքահայկական բոլոր տեղեկագրերի վերաբերմամբ առաջարկուած բանաձեւերի քննութիւնը։

Ժողովը որոշում է լսել ընկ. Բարսեղեանի զեկուցումը։

Ապա նորից վէճ է սկսւում, թէ զեկուցման մէջ եղած առաջարկները կարելի է քննել միայն այն ժամանակ, երբ ժողովը լսած կը լինի Արեւելեան Բիւրոյի տեղեկագիրը։ Այդ հիման վրայ զեկուցման վերաբերեալ վիճաբանութիւնը յետաձգւում է։

Թոփչեան *խնդրում է արձանագրել իր բողոքը, որ հակառակ Օրակարգի չեն թոյլ տալիս խօսել եղած զեկուցման մասին։*

Ժողովը ընդունելով ընկ. Ռոստոմի բացատրութիւնը այն մասին, թէ նա Արեւելեան Բիւրոյի տեղեկագիրը չէ ներկայացնում, որովհետեւ ուշացած ընկերները դեռ պիտի բերեն անհրաժեշտ թուեր՝ որոշում է յաջորդ նիստին լսել ընկ. Ռոստոմի տեղեկագիրը առանց թուերի։

Նիստը փակւում է ժամը 1ին։

56ՐԴ ՆԻՍՏ (29 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։
Ներկայ են՝ 21 ժողովական։
Բացակայ են՝ Մուրատ (յարգելի), Մինասեան (հիւանդ), Ստեփանեան (յարգելի), Անդրանիկ (հիւանդ), Վարդան։

Ռոստոմ զեկուցանում է Արեւելեան Բիւրոյի գործունէութեան մասին։

Զեկուցումը լսելուց յետոյ՝ Կովկասում տեղի ունեցած զեղծումների («Միհրանական»ների կողմից «Զինուորական Խորհուրդ»,

եւն.) քննութեան համար ժողովը մի առանձին դատական յանձնաժողով ընտրէ: Գաղտնի քուէարկութեամբ յանձնաժողովի անդամներ ընտրուեցին ընկերներ՝ Արամ (21 ձայն), Տաճատ (18 ձայն), Մուրատ (17 ձայն) եւ թեկնածուներ՝ Զարզարեան (16 ձայն) եւ Վռամեան (13 ձայն):

57ՐԴ ՆԻՍՏ (29 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Մալումեան:
Ներկայ են 22 ժողովական:
Բացակայ են՝ Իշխան, Ռոստոմ, Թոփչեան, Մինասեան (հիւանդ), Անդրանիկ (հիւանդ):

Օրակարգն էր՝ 1) *Մանդատներ քննող յանձնաժողովի եզրակացութիւնը Լեռնավայրի պատգամաւոր Սարհատի*(24) *իրաւունքի մասին.* 2) *Վարդանի եւ Սաքոյի զեկուցումը* «Զինական-ինքնապաշտպանական գործի մասին Կովկասում»:

Ստեփանեան, *իբրեւ քննող յանձնաժողովի անդամ, յայտնում է՝*

1. *Սարհատը*(24) *ներկայացրել է մի յանձնարարական Տոցի*(25) *«Հնչակ» խմբից, հինգ հոգու ստորագրութեամբ եւ առանց կնիքի, հետեւաբար չէ կարելի համարել նրան Լեռնավայրի պատգամաւոր, համաձայն մեր կազմակերպական կանոնագրի:*

2. *Լեռնավայրում «Հնչակ» խմբի գոյութիւնը ծանօթ չէ Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցչին, ինչպէս նաեւ ընկ. Վարդանին, որ Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմնի անդամ է եղել:*

3. *Արեւմտեան Բիւրոն ժամանակին յարաբերութեան մէջ է եղել Լեռնավայրի ընկերների հետ ընկ. Մարթինի*(26) *միջոցաւ, որ այժմ բանտումն է, եւ գրել է Լեռնավայրի ընկերներին՝ առաջարկելով ընտրել տեղական պայմաններին ծանօթ մի ընկեր եւ ուղարկել, ճանապարհ հինելու համար, Ընդհանուր Ժողովի վերջնական կարգադրութեան, իբրեւ տեղեկաբեր՝ համաձայնութեամբ Պատասխանատու Մարմնի անդամի: Սակայն նրանք առանց սպասելու այդ կարգադրութեան շտապել են եւ ուղարկել* 1905*ին մի տեղեկաբեր, բայց Ժողովի ուշանալու պատճառով նա մեկնել է Ամերիկա: Ներկայումս Սարհատի*(24)*՝ այդ շրջանի կողմից իբրեւ պատգամաւոր ներկայանալը, մեզ առիթ է տալիս վերապահութեամբ վերաբերուելու Սարհատի լիազօր պատգամաւորութեանը:*

4) *Սարհատը Լեռնավայրից չէր կարող պատգամաւոր ընտրուել առանց այնտեղի Պատասխանատու Մարմնի գիտութեան:*

Նկատի ունենալով վերոյիշեալները, մանդատժողովը եկաւ այն եզրակացութեան, որ Սարհատը, համաձայն մեր կազմակերպական կանոնների, չէ կարող համարուել Լեռնավայրի կողմից պատգամաւոր Ներկայ Ժողովին:

Սարհատը չէ կարող ներկայանալ Ժողովին իբրեւ տեղեկատու իսկ, հետեւեալ պատճառներով՝

1) *Նա չէ եղել Լեռնավայրի շրջանում, հետեւաբար չէ կարող ծանօթ լինել ներկայ պայմաններին, մանաւանդ որ այս բանի համար որոշում է եղել Նախորդ Նիստերից մէկում՝ հրաւիրել ընկ. Սիրականին իբրեւ տեղեկաբերի, երբ կը կարդացուի Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմնի տեղեկագիրը:*

2) *Համաձայն Բիւրոյից ստացուած տեղեկութեան, Սարհատը ենթակայ է պատասխանատուութեան Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմնի կողմից:*

Օգտուելով առիթից առաջարկում ենք (որ նա ներկայ լինելով այստեղ) հրաւիրել Աթէնքի քննիչ մարմնին բացատրութիւններ տալու այնտեղի գործերի մասին:

Յանձնաժողովի զեկուցումից յետոյ քուէարկութեան է դրւում թէ՝

1) *Ո՞վ է համաձայն մանդատժողովի եզրակացութեան, որ Սարհատը Լեռնավայրի մանդատի իրաւունքը չունի: Դէմ՝* 3 *ձայն:*

2) *Ժողովը ընդունո՞ւմ է, որ Սարհատը մնայ այստեղ, մինչեւ Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմնի անդամը գայ եւ այն ժամանակ նրա մասին որոշում տանենք: Համաձայն՝* 2 *ձայն:*

Հետեւաբար Սարհատը այսօրուանից ազատ է եւ կարող է գնալ:

Իբրեւ առաջարկ նախագահը դնում է, օգտուել Սարհատի ներկայութիւնից եւ տեղեկութիւններ առնել նրանից Աթէնքի գործերի մասին, որին նա լաւ ծանօթ է: Ժողովը ընդունում է:

Հինգ րոպէ ընդմիջումից յետոյ Վարդանը կարդում է վերեւում յիշուած զեկուցումը:

Սկզբում հարցումները պտտում են այն բանի շուրջը, թէ ի՞նչ նպատակ ունեն մարտական խմբերը եւ թէ դրանք թրքահայկական դատի համար էլ պիտի գործե՞ն թէ ոչ. որին Վարդանը պատասխանում է, որ Կուսակցութիւնը իւր բոլոր յեղափոխական ձեռնարկների համար պիտի օգտուի իւր մարտական խմբերից: Ապա վիճաբանութիւնը կանգ է առնում այն բանի վրայ, թէ հնարաւո՞ր է, որ Դաշնակցութիւնը ինքնապաշտպանութեան գործը յանձնէ ժողովրդին եւ է՛լ ինքը երբեք չմիջամտէ այդ գործին:

Սեպուհ.— *Ես ասում եմ, որ ժողովուրդը իւր ինքնապաշտպանութիւնը չէ կարող [առանձին] տանել: Մենք խոստովանում ենք, որ մեր բոլոր ընկերները, թէ՛ դրող եւ թէ մարտիկ, զբաղուած էին ինքնապաշտպանութեամբ, ամէն քաղաք, ամէն կայարան մենք մարդիկ ունէինք եւ հազիւ կարողացանք յաջողութիւն ունենալ: Եթէ Դաշնակցութիւնը ժողովրդի գլխին չլինի, եթէ կռուի ժամանակ ամէն մարդ իւր գաւառից չտեղափոխուի ուրիշ գաւառ, ըստ պահանջի, կռուելու համար, ինքնապաշտպանութեան գործը չէ կարող յաջող անցնել: Թէեւ ամէն տեղ ունենք իսկական դաշնակցական ընկերներ, բայց դրանք չէին կարող ոչինչ անել, եթէ Կազմակերպութիւնը նրանց աջակցութիւն ցոյց չտար:*

Ռոստոմ(27).— *Ես մտադիր եմ առաջարկել, որ կազմուի յատուկ սեկցիա [բաժանմունք], որ ունենայ իւր կասսան [գանձը, դրամարկղը] եւ զբաղուի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութեամբ: Ես նոյնպէս կարծում եմ, որ Դաշնակցութիւնը պէտք է կազմակերպէ ինքնապաշտպանութիւնը եւ ժողովրդական դարձնէ:*

Մաշուր.— *Դաշնակցութեան վրայ եղած բոլոր յարձակումները եղել են ինքնապաշտպանութեան պատճառով. մենք պէտք է օգտուենք մեր անցեալ փորձերից: Դաշնակցութիւնը արդէն մի մեծ ծառայութիւն է արել ժողովրդին. նա տուեց ժողովրդին զէնքի պաշտամունքը: Մեր ժողովուրդը այլեւս իւր զէնքը չի ծախում, կամ, ծայրայեղ դէպքում, կը ծախէ իւր հարեւան հային: Ես կարծում եմ, որ գիւղերը իրենք կարող են պաշտպանուել առանց մեզ, իսկ քաղաքներն են, որ պիտի կազմակերպենք: Իսկ այդտեղ մեր գիտակից ընկերներից կազմուած մարտական խմբերը դարձեալ կը գան օգնութեան:*

Իշխանեան.— *Ես համաձայն եմ Սեպուհի հետ, որ մեր ժողովուրդը դեռեւս անկարող է իրեն պաշտպանել: Մենք նշանակութիւն չպիտի տանք բուրժուաների յարձակմանը մեր վրայ եւ գործը հեռացնենք մեզանից: Եթէ մենք գործը կարող ենք յանձնել մի ուրիշի, դա պիտի լինի մի կազմակերպութիւն, որ վայելէ ժողովրդեան վստահութիւնը, որպիսին եղել է եւ է՛ Դաշնակցութիւնը, եւ որ կարողանայ զանազան գաւառներ իրար հետ կապել. եւ ոչ թէ պիտի տանք ժողովրդին:*

Մուրատ.— *Չպիտի մոռանանք, որ կան գիւղեր, հեռու հայկական կենտրոններից, ընկած բազմաթիւ թուրքերի մէջ. դրանք չեն կարող պաշտպանուել եւ բնաջինջ կը լինեն: Մենք վիրաւորուելով մեր վրայ եղած յարձակումներից՝ ուզում ենք յետ քաշուել, այդ պարագայում այդպիսի գիւղերը կ'ոչնչանան եւ մեր խիղճը մեզ կը տանջէ: Թուրքերը մեծ ոյժ ունեն եւ կարող են յարձակումներ անել: Ինքնապաշտպանութեան համար հարկաւոր է մի ղեկավարող մարմին:*

Շահխաթունեան.— *«Ժողովրդին յանձնել» խօսքը այնպէս չէ հասկացւում, ինչպէս պէտք է: Ինքնապաշտպանութիւնը ժողովրդին յանձնել նշանակում է ստանալ ժողովրդի սանկցիան [համաձայնութիւնը, վաւերացումը]: Ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան մարմիններ ընտրելիս, կարող է ընտրել դաշնակցականներին կամ որոշ տեղերում ամբողջ գործը յանձնել Դաշնակցութեան: Դրանով Դաշնակցութիւնը ստացած կը լինի ժողովրդի սանկցիան: Ինքնապաշտպանութեան մէջ մենք այնպէս պիտի չեչտենք մեր եւ միւսների զանազանութիւնը, որ ինքնապաշտպանութեան անունով մարդիկ չմտնեն մեր շարքերը եւ քանդեն:*

Ֆրանգեան(28).— *Սա մի սկզբունքային հարց է, արդեօք Դաշնակցութեան ոգուց ի՞նչ է բխում.— միլիցիա կազմել եւ գործը յանձնել ժողովրդի՞ն, թէ առաջուայ նման շարունակել ինքնապաշտպանութիւնը տանելը: Ես կարծում եմ, որ Դաշնակցութեան ոգուց բխում է միլիցիան: Գուցէ սկիզբներում լինեն անյաջող մոմենտներ, բայց դա չէ նշանակում որ չպիտի ձգտենք կազմել միլիցիա: Ժողովուրդը ինքը պիտի լինի ծանրութեան կենտրոնը: Դաշնակցութիւնը իբրեւ մի յեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցութիւն, իւր կուսակցական շահերի տեսակէտից չպիտի իւր վրայ վերցնէ ինքնապաշտպանութիւնը: Ժողովրդին չպէտք է զրկենք ինիցիատիւի [նախաձեռնութեան] ոգուց:*

Արամ.— *Ինքնապաշտպանութեան վրայ եղած յարձակումները, մեզ մոռացնել են տալիս մեր կուսակցական պարտականութիւնները: Ի՞նչպէս կարող է մի քաղաքական կուսակցութիւն իւր մասսաների ֆիզիքական գոյութեան մասին չհոգալ.— Թող լինի աշխատանքի բաժանում, եւ այդ գործը յանձնուի մի յատուկ մարմնի: Ես համաձայն եմ Շահխաթունեանի հետ, որ ինքնապաշտպանութիւնը մի բլոկ է եւ իւր շարքերը չպիտի խառնի:*

Բարսեղեան.— *Կարծում եմ, որ ինքնապաշտպանութեան հարցին Դաշնակցութիւնը պիտի վերաբերի, ինչպէս կուլտուրական հարցերին, որոնք վերաբերում են ամբողջ ժողովրդին:*

Սիզ(23) *գտնում է, որ ինքնապաշտպանութիւնը չէ կարող լինել մի կուսակցութեան ձեռքին, այլ պէտք է լինի ժողովրդի բոլոր խաւերի ձեռքին: Մեր գործը պիտի լինի մտածել, թէ ինչպէս պէտք է դնել ինքնապաշտպանութիւնը, որ ժողովուրդը կարողանայ պաշտպանել ինքնիրան:*

Վռամեան.— *Մենք չպիտի մոռանանք, որ թէեւ քաղաքական կուսակցութիւն ենք, բայց կուսակցութիւն ենք մի ժողովրդի, որը վտանգի վիճակի մէջ է, որի ֆիզիքական գոյութիւնը եւս մենք պիտի ապահովենք: Աշխատաւոր մասսա ասածը ես հասկանում եմ մեր ժողովրդի մեծամասնութիւնը, մենք դրան պիտի պաշտպանենք, որի դէմ զինուել են թրքութիւնը եւ կառավարութիւնը: Խնդիրը այն է, որ ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպուած լինի, մի տեղը միւսի հետ կապուած, գործէ մի ընդհանուր հիմքի վրայ: Մեր յաջողութիւնը Կովկասում այն էր, որ մենք կազմակերպուած էինք: Մենք պիտի նպատակ ընդունենք միլիցիան, բայց այնպէս կազմակերպենք, որ իրաւ մեր շարքերը չլցուին թափթփուկներով: Առաջարկս այս է՝* 1) *Դաշնակցութիւնը պիտի ղեկավարէ ինքնապաշտպանութիւնը:* 2) *Նա պիտի ունենայ ընդհանուր ծրագիր:* 3) *Իրագործել միլիցիա եւ մեր շարքերը չխառնել:*

Իշխանեան.— *Համաձայն եմ, որ մեր կազմակերպութեան իդէալը պիտի լինի միլիցիան. բայց դա չէ հակասում այն բանին, որ դրա ղեկավարողը պիտի լինի մի կազմակերպութիւն, որը պիտի այդ միլիցիան շարժման մէջ դնէ: Այժմ երբ մենք ծրագիր կ'ունենանք, այլեւս դաշնակցականն ու ոչ-դաշնակցականը չեն խառնուիր իրարու: Մեր ինքնապաշտպանութիւնը յաջողեց, որովհետեւ նրա մէջ կար գաղափարական կողմը, որով հեռաւոր վայրերից գալիս պաշտպանում էին թոյլերին: Համաձայն եմ, որ միլիցիա պիտի կազմել, բայց քանի դեռ չկայ մի մարմին որ ղեկավարէ, Դաշնակցութիւնը պիտի լինի ղեկավարը:*

Ջելալեան.— *Ինձ համար շատ կարեւոր է ժողովուրդը. եթէ մենք դասակարգային կուսակցութիւն էլ լինենք, այնուամենայնիւ նրա ֆիզիքական գոյութիւնը պարտաւոր ենք պաշտպանել: Թէեւ միլիցիա պիտի կազմել եւ ինքնապաշտպանութիւնը յանձնել ժողովրդին, բայց հարկաւոր է մի մարմին, որ կոնտրոլ ընէ:*

Զուիցերիայում, օրինակ, կայ միլիցիա, բայց հարկ եղած ժամանակ կառավարութիւնն է որ հրահանգներ է տալիս· մեր մէջ այս մարմինը պիտի լինի Դաշնակցութիւնը։ Եթէ մենք այդ գործը ամբողջապէս յանձնենք ժողովրդին, այն ժամանակ կան այլ մարմիններ, որոնք այդ գործը կ'առնեն իրենց ձեռքը եւ կը վնասեն Դաշնակցութեան։

Շահխաթունեան պարզում է իւր միտքը, թէ հակա չէ, որ Դաշնակցութիւնը ինքնապաշտպանութեան մասնակցի, բայց դա պիտի լինի ժողովուրդի սանկցիայով· թող ժողովուրդը ինքը ընտրէ իւր համար ղեկավարող մի մարմին· եթէ նա ընտրեց Դաշնակցութիւնը, աւելի՛ լաւ։

Թոփչեան.— Ջելալեանը կարծում է, որ բուրժուաները կարող են ինքնապաշտպանութիւնը իրենց ձեռքը առնել։ Բայց փորձը ցոյց տուեց, ինչպէս Շուշում, որ բուրժուաները սիրում են միայն ընտրուել եւ բազմել աթոռների վրայ· իսկ գործ անելու անընդունակ են։ — Ով որ ծանօթ է մեր ինքնապաշտպանութեան գործին, նա գիտէ, թէ որքան վտանգաւոր է այդ գործը նոյն ձեւով տանել· դա կը քանդի Դաշնակցութիւնը։ Ինչո՞ւ ժողովրդեան վերաբերմամբ այդքան յոռետես ենք· չէ՞ որ նոյն ժողովրդից է առաջ եկել Դաշնակցութիւնը։ Ի հարկէ մի մարմին պիտի լինի, որ կապ պահպանէ զանազան տեղերի հետ եւ ղեկավարէ։

Ստեփանեան.— Ասում էք գործը յանձնենք ժողովրդին· ի՞նչպէս կարող ենք մենք զէնքը յանձնել ժողովրդին, քանի որ նա կազմակերպուած չէ։ Թաւրիզում պնդում էին, որ զէնքերը յանձնէինք ժողովրդի ներկայացուցիչներին, բայց իմացանք որ նրանք ուզում են զէնքերը ծախել յօգուտ դպրոցի։ Թող ժողովուրդը հասունանայ, կազմակերպուի, այն ժամանակ կը յանձնենք։

Զօփուրեան.— Իմ անձնական կարծիքս ամբողջապէս պարունակւում է Ոսկանապատի որոշման մէջ, որ հետեւեալն է՝ «Դաշնակցութիւնը իւր վերայ վերցնելով ինքնապաշտպանութեան գործը, իւր շարքերի մէջ ստիպուած եղաւ ընդունել ամէն տեսակի տարրեր, որոնք կուսակցութեան մէջ յառաջ բերին մի շարք բացասական երեւոյթներ· բայց չնայելով դրան, Դաշնակցութիւնը իւր միջամտութեամբ մի ահագին գործ կատարեց հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ։ Սակայն ապագայի նկատմամբ անհրաժեշտ է հոգալ, որ ինքնապաշտպանութեան գործը փոքր առ փոքր յանձնուի ժողովրդին· իրաւ է, նա այս րոպէին այնքան պատրաստ չէ, որ վաղն եւեթ կարելի լինի ամբողջ գործը յանձնելով ժողովրդին՝ միանգամայն ձեռնպահ մնալ, բայց հարկաւոր է ձգտել մօտիկ ապագայում դրան հասնելու»։

Տանա.— Վարդանն անցեալ անգամ խօսելիս ասեց, որ երբ Շուշում ժողովուրդը պահանջում էր, որ ինքնապաշտպանութիւնը իրեն յանձնենք, ինքը պատասխանել է թէ «քանի վտանգ կայ՝ մենք հակառակ ձեր ցանկութեան էլ պիտի ձեզ պաշտպանենք»։ «Յառաջ»ի հրատարակած «Դաշնակցութիւնը եւ նրա հակառակորդները» գրքում նոյնպէս ասուած է, որ ժողովուրդը դեռ պատրաստ չէ, եւ մենք դեռ պիտի շարունակենք ինքնապաշտպանութիւնը։ Մենք ինքնապաշտպանութեամբ կրթել ենք ժողովուրդը եւ դա հակասոցիալական գործ չէ եղել։ Մենք չենք ուզում մշտական զինուորական մարմին ունենալ, բայց ինչ արած, որ դա մի ճակատագրական չարիք է։

Վռամեան.— Ես ցանկանում եմ մի բան ճշդել։ Այդ ժողովրդական սանկցիա ասուածը ինձ համար անըմբռնելի է։ Մենք ժողովրդից սանկցիա չենք պահանջում, երբ էքսպրոպրիացիա [ապասեփականացում] ենք անում կամ երբ դասակարգային պայքար ենք սկսում։ Ի՞նչ է, մենք ամէն մի ձեռնարկի համար ժողովրդից սանկցիա՞ պիտի ուզենք· իմ կարծիքով, եթէ կարծում ենք, որ դա մի յեղափոխական ակտ է, մենք կարիք չունենք ժողովրդի սանկցիային։ Դաշնակցութեան գործերի դրական կողմերը այնքան շատ են, որ մի քանի բացասական կողմի պատճառով մենք նրան չպիտի նախատենք։ Այս գործին, Դաշնակցութիւնը ո՛չ թէ պիտի սկզբունքով նայէ, այլ թոյլ չպիտի տայ, որ ժողովրդի զինուորական ուժերը ուրիշի ձեռքը անցնեն եւ գործիք դառնան մեր դէմ կռուելու համար։ Մենք դրանով պիտի զբաղեցնենք մեր զինուորական ընկերներին, որոնք չեն կարող գործել պրոֆեսիոնալ [արհեստակցական] միութիւնների մէջ։ Դաշնակցութիւնը ոչ միայն պիտի բաւականանայ իւր մարտական խմբերով, այլ նա պիտի նկատի ունենայ ուժեր պատրաստել նաեւ տաճկահայ դատի համար։ Ինքնապաշտպանութեան գործից հրաժարուել, նշանակում է վնասել տաճկահայ գործին։

Վարդան.— Ձեկուցման մէջ ես արդէն ասացի, որ ինքնապաշտպանութիւն ասելով, մենք նկատի ունենք Թուրքերին, որոնց վտանգը դեռ բոլորովին անցած չէ· իսկ յեղափոխական նպատակների համար պիտի ծառայեն մեր մարտական խմբերը։ Ով որ կռիւների ընթացքում եղել է ինքնապաշտպանութեան գործում եւ իւր կաշու վրայ փորձել, նա կը գիտնայ թէ ի՞նչ ծանր բան է դա, բայց մենք դարձեալ մեր պարտքը կատարեցինք։ Այնքան ժամանակ մենք տեսել էինք, որ շարունակ Թուրքը մեզ ծեծել էր, այժմ տեսանք, որ Դաշնակցութեան շնորհիւ, ո՛չ միայն չծեծուեցինք, այլեւ կարողացանք ծեծող լինել։ — Ճիշդ է, ես ասել եմ, որ մենք ձեզ զոռով պիտի պաշտպանենք, բայց դա եղել է այն ժամանակ, երբ օրեցօր սպասւում էր յարձակում· մենք այդ ասել ենք ստիպուած։ Մենք ստիպուած ենք եղել մինչեւ անգամ Թուրք կանայք ու երեխաներ սպանել, որպէսզի Թուրքերին համոզենք, որ եթէ իրենք այդպէս են անում, մենք էլ կարող ենք անել, իրենց վրայ ազդելու համար։ Մենք Երկրում տաճիկ զաբթիէ էինք սպանում եւ նրա գրպանին ձեռք չէինք տալիս, որ երբ նրա դիակը տանեն, տեսնեն որ մենք փողի համար չենք սպանում։ Ով եղել է ինքնապաշտպանութեան մէջ, նա տեսած կը լինի, որ մենք ստիպուած ենք եղել անել այնպիսի գործեր, որոնք ոչնչո՛վ չեն հաշտւում մեր սկզբունքների հետ, բայց մենք հարկադրուած էինք· մենք միայն աշխատել ենք, որ դա սիստեմ չդառնայ մեր մէջ։ Ես ասում եմ, որ ինքնապաշտպանութիւնը յանձնենք ժողովրդին, որովհետեւ դա յեղափոխական գործ չէ։ Բնականաբար ժողովրդի ձեռքում նա այնպէս լաւ չէ կարող տարուել, ինչպէս Դաշնակցութեան ձեռքում, բայց այդ ոչինչ, ինչ գնով էլ լինի պիտի յանձնենք։ Մի գիւղ, որ Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ կռուէր 5 զոհ կը տար, թող այժմ 7ը տայ, բայց թող ինքնապաշտպանութիւնը ի՛նքը տանի։ Թող հրամանները, բանտարկութիւնը, թալանը եւն. ժողովուրդը ինքը անէ եւ ոչ թէ Դաշնակցութիւնը։ Ի հարկէ Դաշնակցութիւնը ձեռնպահ չի մնայ, այլ որքան հնարաւոր է կ'օգնէ, թէ՛ մարդով եւ թէ այլ կերպ։ Ինքնապաշտպանութեան մէջ չպիտի լինի Դաշնակցութեան անունը, բայց ժողովուրդը թող ընտրէ Դաշնակցութեան մարդկանց, եթէ ուզում է։ Թող մեր ընկերները չանհանգստանան, թէ ուժը կ'ընկնի մեր հակառակորդների ձեռքը։ Ուր էլ որ դառնան, դարձեալ պիտի ընտրեն դաշնակցականներին, որովհետեւ միակ կուսակցութիւնը, որ կարող է այդ գործը տանել, Դաշնակցութիւնն է։ Կուլտուրական ընկերութիւն կայ, որ ցորեն է բաժանում գաւառները, բժիշկներ եւ ֆելդշերներ է ուղարկում, չնայած որ դրանք մեր բարեկամները չեն, բայց առանց կարմրելու, ստիպուեցին դարձեալ մեզ դիմելու եւ մեր աջակցութիւնը ուզելու։ Ժողովուրդը շատ լաւ զգում է, որ միակ կարողը Դաշնակցութիւնն է, բայց չէ կարողանում իր զգացածը արտայայտել։ Ժամանակ է ժողովրդին ազատելու խնամակալութիւնից, եթէ ոչ նա յոյսը դրած Դաշնակցութեան վրայ ինքը ոչինչ չի անի։ Եթէ ժողովուրդը կարմիր յոյսեր չունենայ Դաշնակցութեան վրայ, ինքը շատ բան կարող է անել։ Այս անգամ էլ շատերը կարծում էին, թէ մեր արածը մանէօվր է, որ մենք չենք ուզում ինքնապաշտպանութիւնից հրաժարուել· ուստի սկզբում չէին յանձն առնում, բայց երբ համոզուեցին, որ մենք անկեղծ ենք՝ համաձայնեցին։ Ամփոփեմ ասածս՝ ժողովրդի մէջ որոշ չափով գիտակցութիւն կայ, նա այնքան էլ անփորձ չէ, կան անհատ քաջ տղաներ, որոնք կարող են անել։ Քանի մենք կանք, նրանք առաջ չեն գալիս։ Պէտք է Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ ինքնապաշտպանութեան մարմիններ առաջ բերել, դրանց որոշ ուղղութիւն տալ, ապա գործը յանձնել ժողովրդին։

Ժողովը փակուեց ժամը 7ին։

58ՐԴ ՆԻՍՏ (30 Մարտ, առաւօտ)

Նախագահում է Թոփչեան։

Ներկայ են 23 ժողովական։

Բացակայ են՝ Մինասեան (հիւանդ) Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ)։

Ընկ. Մալումեան զեկուցում է անում, իբրեւ Արեւմեան Բիւրոյի ներկայացուցիչ, այն հարցի մասին, թէ ո՞ր ատեանի իրաւասութիւն ունէր խորհուրդը «Կովկասեան Գործունէութեան Նախագիծը» հրատարակելու, ուրիշ խօսքով «Նախագծի» իրաւասութեան մասին։

Մալումեան (գրաւոր) — «Նախագծի հրատարակութեան հարցը պէտք է քննուի երկու տեսակէտից, ըստ իրաւասութեան եւ ըստ էութեան։ Թողնելով առայժմ վերջինը, ես կանգ կ'առնեմ առաջնի, այն է՝ իրաւասութեան հարցի վրայ, որովհետեւ շատ անգամ եւ շատ ընկերների կողմից — էլ չենք խօսում հակառակորդների մասին — այն կարծիքն է յայտնուած, թէ Խորհուրդը իրաւունք չունէր հրատարակելու «Նախագիծը», եւ որ նա դրանով գործել է անիրաւական մի քայլ՝ հակառակ իւր ձեռնհասութեան։ Այդ մեղադրանքը անհիմն է, եթէ ի նկատի ունենանք նախ՝ կովկասեան գործունէութեան մասին Երրորդ Ընդհանուր Ժողովի կայացրած վճիռը, այն որոշումները, որ դուրս են բերել Կովկասեան Ռայոնական Ժողովները, յենուած Ընդհանուր Ժողովի վճռի վրայ, եւ այն իրաւասութիւնը, որ ունի Դաշնակցութեան Խորհուրդը, համաձայն Ժողովից հաստատուած կազմակերպական կանոնագրին»։

Զեկուցանողը առաջ բերեց 1904 թուի Ընդհանուր Ժողովի որոշումը կովկասեան գործունէութեան մասին, քաղուած պաշտօնական արձանագրութիւններից եւ ցոյց տուեց, որ Ժողովը ընդունել է 1) Դաշնակցութեան գործունէութիւնը տարածել Կովկասի վրայ· 2) Կռուի համար դիմել ժողովրդական ցոյցերի, տեռորի, զինուած դիմադրութեան, գործադուլների եւն. 3) Թոյլ տալ Ռայոնական Ժողովին՝ մանրամասնօրէն մշակել տակտիկը եւ 4) Արտօնել Խորհրդին՝ քաղաքական տագնապների ժամանակ ծրագրել նոր ձեռնարկներ։ Ահա այս բոլորի հիման վրայ 1905 թուի Խորհուրդը մշակեց եւ հրատարակեց «Նախագիծը», թողնելով ներկայ Ժողովին նրա վերջնական մշակումը եւ հաստատումը։

Դա խնդրի միայն մի կողմն է, աւելացրեց զեկուցանողը։ Մեր հիմնական Ծրագիրը, հրատարակուած 1892ին, իւր ոգով ու դրած քաղաքական եւ տնտեսական պահանջներով, ընդունում է սոցիալիստական գաղափարների սկզբունքը. եւ հետեւաբար Նախագծի սոցիալիստական պահանջները չեն հակասում մեր Ծրագրին, այլ միայն լայնացնում այն, մանաւանդ, որ կովկասեան այժմեան իրականութեան մէջ այդ պահանջ-

ները կարող են եւ պէտք է լինեն աւելի չեչտուած, աւելի լայն եւ աւելի խոր։ Զեկուցանողը իր նիւթն հիմնաւորելու համար, առաջ բերեց Նախագծի պահանջների 8–9 կէտերը եւ ցոյց տուեց, որ դրանք ըստ էութեան նման են Ծրագրի համապատասխան պահանջներին։

Ապա յիշեց այն փաստը, թէ ինչպէս 1890 թուին, Դաշնակցութեան հիմնարկութեան տարին, երբ պէտք էր մի թռուցիկ տարածուէր Էջմիածնում, միւռոնօրհնութեան ժամանակ, այն ժամանակուայ ղեկավար մարմինը առանձին խնամքով չեչտեց Դաշնակցութեան տնտեսական պահանջները. յիշատակեց 1896ին Լոնտոնի սոցիալիստական միջազգային կոնգրէին «Դրօշակ»ի ներկայացուցած դիմումի բովանդակութիւնը, 1905ին Բրիւսէլի Սոցիալիստական Միջազգային Բիւրոյին «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կողմից տրուած պաշտօնական պատասխանը, — որոնք բոլորն էլ այն միտքն էին յայտնում, որ կազմակերպութիւնը իր Ծրագրի մէջ ընդունում է սոցիալիզմը։

Խօսելով դրանից յետոյ կովկասեան վերջին դէպքերի բնոյթի, ինչպէս եւ Նախագծի առիթով ծագած դժգոհութիւնների մասին, զեկուցանողը չեչտեց, որ այդ դժգոհութիւնները — եթէ չհաշուենք քիչ բացառութիւններ տեղական ընկերների շրջանում — հետեւանք են զանազան անհատների անձնական դժգոհութեան եւ կամ այն հանգամանքի, որ մեր ժողովրդական մասսաները, յաճախ նոյնիսկ անգրագէտ, չեն կարդացել, չեն ծանօթացել Նախագծին եւ զոհ են գնացել դժգոհ անհատների կամ խմբերի գրգռումներին եւ չարամիտ մեկնաբանութիւններին։ Իբրեւ ապացոյց, ընկ. Մալումեան առաջ բերեց այն կարեւոր եւ նշանակալից փաստը, որ դաշնակցական 24 կենտրոնական մարմիններից, թէ՛ Երկրի, թէ՛ Կովկասի եւ թէ արտասահմանի, որոնք ներկայացուած են այս Ժողովում, 21ը ընդունում են Նախագիծը եւ միայն երկուսն են դէմ (Բալկանը եւ Ամերիկան). մէկի կարծիքն էլ յայտնի չէ դեռ (Ջրաբերդինը)։ Աւելի նշանակալից է այն, որ նոյնիսկ Երկրի մարմիններից, օրինակ Վասպուրականը ամբողջովին կողմնակից է Նախագծին, իսկ Սասուն–Մուշի ընկերները դէմ չեն Կովկասի գործունէութեան։

Այս բոլորի հիման վրայ՝ զեկուցանողը, իբրեւ եզրակացութիւն, առաջարկեց Ժողովին՝ վաւերացնել Խորհրդի արած քայլը, ճանաչել նրա իրաւասութիւնը, եւ դրանով վերջ տալ այդ հարցին շուրջ ծագած աղմուկներին։

Դեռ վիճաբանութիւններին չանցած՝

Զաւրեան *նկատում է, թէ Նախագծի հրատարակման իրաւասութեան մասին խօսք չպէտք է լինի, քանի որ այդ արդէն կատարուած իրողութիւն է։*

Ռոստոմ *միանում է Զաւրեանի նկատողութեանը։*

Նախագահը *մատնացոյց է անում այն հանգամանքի վրայ, որ զեկուցման էութիւնը՝ հենց այդ իրաւասութեան խնդիրն է. հետեւապէս պէտք է խօսել այդ մասին եւ եզրակացնել։*

Մալումեան *բաժանում է զեկուցումը երկու մասի 1) Խորհուրդը հրատարակել է Նախագիծը, հիմնուած Երրորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշման վրայ։ 2) Նախագիծը բխում է կուսակցութեան 1892ի ընդհանուր Ծրագրի ոգուց։*

Սկսում են վիճաբանութիւնները։

Մուրատ.— Գտնում եմ, որ Ծրագիրն ու Նախագիծը համապատասխան չեն իրար։ Ո՞վ գիտէ, գուցէ ես չեմ կարողանում լաւ հասկանալ երկուսի էլ իմաստը, բայց կրկնում եմ, որ դոքա ինձ համար տարբեր բաներ են։ Ժողովը դրել է կովկասեան գործունէութիւնը ինքնապաշտպանութեան սահմաններում. նա հրահանգել է դիմադրել ռուս կառավարութեան ոտնձգութիւններին, բայց ոչ երբեք յարձակողական դիրք բռնել նրա վերաբերմամբ։ Եւ յետոյ Խորհուրդը իրաւունք չունէր հրատարակել Նախագիծը, քանի որ այդ խնդրին մասնակցած չեն եղել Պատասխանատու Մարմինների, մանաւանդ Երկրի ներկայացուցիչները։ Անդրանիկն, այո՛, այդ միջոցին Ժընեւում, մասնակցել է, բայց նա բոլորովին տեղեկութիւն չէ ունեցել՝ հրատարակուելիք Նախագծի մասին։ — Սխալ է նաեւ Մալումեանի տուած այն տեղեկութիւնը՝ իբր թէ Քարում [Ալեքսանդրապոլ] գումարուած տաճկահայերի ժողովը ընդունել է Նախագիծը։

Շահխաթունեան.— Առաջարկում եմ ամենեւին չխօսել Նախագծի ոգու մասին, քանի որ այդ ոգին՝ սոցիալիստական սկզբունքները՝ չեչտուած է ե՛ւ Ծրագրում, աւելի ուժեղ կերպով, քան կարծում է ընկ. Մալումեանը։ Վիճաբանութիւն չպէտք է լինի, թէ Դաշնակցութեան Ծրագիրը դասակարգային է. նա դասակարգային է՛, եւ եթէ այստեղ ոեւէ մէկը փորձէ հակառակը պնդել, այն ժամանակ ես կը թողնեմ ժողովը։ Հարցը պէտք է այսպէս դնել, թէ իրաւացի՞ քայլ արեց Դաշնակցութիւնը, իբրեւ մի դասակարգային կուսակցութիւն, գործ սկսելով նաեւ Կովկասում։

Զարդարեան.— Նախագծի հրատարակումը իրաւական տեսակէտից արդարացնելու համար, Մալումեանը մատնացոյց արեց կազմակերպական կանոնագրի 6րդ կէտը(29)։ Բայց Ծրագրի հիմնական փոփոխման եւ այստեղ առուած «ձեռնարկի» հասկացողութիւնների մէջ՝ մեծ տարբերութիւն կայ։ «Ձեռնարկ»ը ես հասկանում եմ շատ աւելի սահմանափակ մտքով։ Ինքնապաշտպանութիւն եւ յարձակողական կռիւ նոյն բաները չեն. Խորհուրդը շեղուել է Ընդհանուր Ժողովի որոշումներից՝ ինքնապաշտպանողականից անցնելով յարձակողականի։ Եւ այսպիսով, Խորհուրդը մնաել է կուսակցութեան հիմնական սկզբունքներին։

Նախագահ.— Ի՞նչպէս է մնաել։

Զարդարեան.— Կովկասում գործելն արդէն ինքնըստինքեան վնասակար է Դաշնակցութեան հիմնական խնդրին՝ տաճկահայ դատին։ Գոնէ այսպէս են համոզուած տաճկահայերը։

Նախագահ.— Բայց ինչո՞վ է կովկասեան գործունէութիւնը վնասակար թրքահայ դատին։

Զարդարեան.— Որովհետեւ այդ դատը՝ զուտ քաղաքական կռիւ լինելուց զատ, նաեւ յանձնուած է վեց մեծ պետութիւնների խնամակալութեանը։ Մինչդեռ այսօր դասակարգային – տնտեսական պայքարի սկըզբունքն է չեչտւում մեր կուսակցութեան մէջ։

Նախագահ.— Բայց չէ՞ որ 1892ի Ծրագրի մէջ է չեչտուած այդ սկզբունքը։

Զարդարեան.— Այո՛, մինչեւ հիմա, սակայն, մենք մղել ենք բացառապէս քաղաքական եւ ոչ թէ տնտեսական կռիւ։

Սիգ (*կանգնում է Ռոստոմի տեսակէտի վրայ, թէ Նախագծի իրաւասութեան իմաստի վրայ չպէտք է ծանրանալ*).— Օրինականութեան տեսակէտից, Խորհուրդն իրաւունք չպէտք է ունենար հրատարակելու Նախագիծը. բայց մենք այսօր չենք կարող դատապարտել նրա այդ «ապօրինի» քայլը, քանի որ Նախագիծը կեանքի պահանջ է եղել եւ մենք դեռ պէտք է շնորհակալութիւն յայտնենք Խորհրդին, որ հասկացել է այդ պահանջի հրամայողականութիւնը եւ նրան բաւարարութիւն տուել։

Ռոստոմ.— Փաստացի ուղղումներ եմ ուզում անել Մուրատի այն յայտարարութեանը, թէ Խորհրդին մասնակից չեն եղել Պատասխանատու Մարմինների եւ Երկրի ներկայացուցիչները։ Նախ որ Կովկասն ունեցաւ իր պաշտօնական ներկայացուցիչը՝ Մռաւը։ Ապա Տաճկաստանի կողմից եւս մարդիկ կային, Վիշապի Ցուցական Մարմնի կողմից ներկայ է եղել Սաֆօն, Լեռնավայրի Պատ. Մարմնի կողմից ընկ. Վարդան և Գալֆայեան։ Այստեղ պէտք է ասել, որ Լեռնավայրի շրջանը մեր դիմումին՝ ներկայացուցիչ ուղարկելու՝ պատասխանեց, թէ այնտեղ գոյութիւն չունի տեղական մարմին, որպէսզի կարելի լինէր մեր հրաւէրն ընդունել։ Բայց քանի որ Խորհրդում քննելիք Նախագծի հարցը նշանակութիւն էր ունենալու եւ Տաճկաստանի համար, — Արեւմտեան Բիւրոն Լեռնավայրի ձայնը տուեց Պատասխանատու Մարմնի վերոյիշեալ անդամին։ — Բարձրաւանդակի կողմից ներկայ էր Անդրանիկը, — թէեւ այդ միջոցին այլեւս գոյութիւն չունէր Բարձրաւանդակի Պատասխանատու Մարմինը, անդամները սպաննուել էին, մենք Բարձրաւանդակի ձայնը տուինք Անդրանիկին՝ Պատասխանատու Մարմնի ողջ մնացած միակ անդամին։ — Շամը, թէեւ սա իրաւունք չունէր ներկայացուցիչ ունենալու, բայց եւ այնպէս մենք ձայն տուինք նրան եւս։ Անսպասելի հանգամանքների պատճառով ընտրուած պատգամաւորը անկարող եղաւ տեղ հասնել։ — Այսպէսով այլեւս պէտք է հերքուած համարել Մուրատի արած նկատողութիւնը։ Գանք Նախագծի հրատարակման խնդրին։ Ընդհանուր Ժողովը մեզ լայն սահմաններ տուեց՝ Կովկասում գործունէութիւն սկսելու համար, եւ այդ այնքան լայն, որ երբ նախքան Խորհրդի գումարումը, մենք ուզեցինք հարցնել մեր բոլոր մարմինների կարծիքները քննուելիք խնդրի վերաբերմամբ՝ Քրիստափորը այդ աւելորդ համարեց, ասելով թէ «մենք միանգամայն իրաւունք ունենք յեղափոխական բուռն կռիւ սկսելու Կովկասում»։ Եւ մենք հրատարակեցինք Նախագիծը՝ հիմնուելով մեր ընդհանուր սկզբունքների վրայ։ Սըխալւում է Զարդարեանը, որպէս թէ մենք մինչեւ այսօր չենք ունեցել սոցիալիստական գործունէութիւն. մեր Ծրագիրը կանգնած է եղել խիստ դասակարգային հողի վրայ եւ մենք Տաճկաստանում չենք վարել զուտ քաղաքական կռիւ, այլեւ տնտեսական. օրինակ, վերցրէք Անդրանիկի խմբագրած պահանջները Առաքելոց վանքում, ուղղուած հիւպատոսներին. դոքա գլխաւորապէս տնտեսական բնաւորութիւն ունին։

Խաժակեան.— Ի՞նչպէս պէտք է հասկանալ «ինքնապաշտպանութիւն» բառի իմաստը, այս է ահա, որ կենտրոնական տեղ է բռնում մեր վիճաբանութեան մէջ։ Ես չեմ հասկանում այդ բառը այն սահմանափակ իմաստով, թէ սպասիր, մինչեւ որ քեզ զարնեն, եւ ապա միայն պաշտպանուիր։ Ո՛չ, ինքնապաշտպանութիւնը չպէտք է այդպէս հասկանալ։ Նրա նշանակութիւնը անհամեմատ աւելի մեծ է եւ բնաւ չէ հակասում Նախադծում չեչտուած յարձակողական տակտիկային։ Ընդհանուր Ժողովը «ինքնապաշտպանութիւն» տերմինն է գործածել իբրեւ մի սանձահարող միջոց, որպէսզի մենք անտեղի ու անմտածած քայլերի չդիմենք Կովկասում։ Ես օրինական եմ գտնում Նախագիծը իրաւացիութեան տեսակէտից։ Իսկ ըստ էութեան նա մեր հին Ծրագիրն է. վերջինիս մէջ այնքան բացորոշութեամբ են չեչտուած դասակարգային կռուի սկզբունքները, որ եթէ Նախագիծը ապօրինի համարուի, այս դէպքում մեր ամբողջ գործունէութիւնն եւս պէտք է համարել ապօրինի։ «Տրամաբանօրէն ապօրինի», քանի որ այդ գործունէութիւնը չէ կրել սոցիալիստական բնոյթ։

Զեյթլեան.— Մեր նպատակն է եղել սկզբից մինչեւ այսօր Տաճկահայաստանի քաղաքական ազատութիւնը եւ «Դաշնակցութիւն» ասելով մենք միշտ էլ հասկացել ենք բացառապէս տաճկահայ դատի նուիրուած մի կուսակցութիւն։ Դաշնակցութիւնը ճիւղեր է ունեցել Կովկասում, Ամերիկայում, Եգիպտոսում, եւ բոլոր այդ վայրերի գործունէութիւնը ուղղուած է եղել դէպի Տաճկաստան։ Դաշնակցութիւնը տաճկահայերի սեփականութիւնն է, եւ ոչ ոք իրաւունք չունի այդ սեփականութեանը ձեռնամուխ լինելու։ Ուստի, նախքան Կովկասում եւս տեղական մի առանձին գործ սկըսելը, կովկասահայ պատգամաւորները պէտք է հար-

ցընէին Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովին, թէ արդեօք վերջինս կարեւո՞ր է գտնում կովկասեան գործունէութիւնը:

Նախագահ.— *Այստեղ չպէտք է խօսք լինի տաճկահայի եւ կովկասահայի մասին, այլ միայն դաշնակցականների մասին:*

Ջելալեան.— *Մենք տաճկահայերս, ի հարկէ, չենք ուզում, որ կովկասահայ դատը ջուրն ընկնի, բայց հարցը նրանումն է. արդեօք չե՞ն խանգարի իրար՝ տաճկահայ եւ կովկասահայ դատերը, չե՞ն հակասի միմեանց այդ երկուսը:*

Գուսան (*կրկնում է Ջելալեանի վերջին հարցը*).— *Այստեղ է խնդրի էութիւնը: Տաճկահայերը բողոքում են ո՛չ Նախագծի ապօրինի հրատարակման դէմ. եթէ Ընդհանուր Ժողովն իսկ լինէր հրատարակողը, դժգոհութեան չէր կարելի վերջ տալ:*

Վռամեան.— *Դասակարգային պայքարի գաղափարը չեչտուած է մեր Ծրագրում եւ մենք մեր գործունէութեան մէջ ենք մտցրել ընկերվարութեան սկզբունքներ: Միայն թէ այդ ամէնը ծայրէ ի ծայր եղել է բացառապէս Տաճկահայաստանի համար, ո՛չ մի խօսք Կովկասի մասին: Ընդհանուր Ժողովն իրաւունք չունէր դուրս գալու մի անգամ ընդգծուած սահմաններից. հակառակ դէպքում, նա պէտք է կոչուէր ոչ սոսկ Ընդհանուր Ժողով, այլ «Սահմանադիր Ժողով»: Երրորդ Ընդհանուր Ժողովը, սակայն, դուրս եկաւ սահմաններից՝ կուսակցութեան գործունէութիւնը տարածելով ն'ւ Կովկասի վրայ: Ես բողոքեցի Ժողովի ընդունած այդ ընթացքի դէմ եւ իմ բողոքը մտցուեց արձանագրութեան մէջ: Ցամենայն դէպս Ժողովը ինքնապաշտպանութեան վրայ կանգ առաւ, բայց ո՛չ երբեք յարձակողական տակտիկայի, ինչպէս վարուել է Խորհուրդը: Խորհուրդը իրաւունք չունէր յարձակողականի անցնելու: Ընդհանուր Ժողովը, այո՛, այս կամ այն «ձեռնարկը» կատարելու իրաւունքը տուեց. կովկասեան գործունէութիւնը, սակայն, մի մասնաւոր ձեռնարկ չէ, այլ մի ամբողջ քաղաքականութիւն: Խորհուրդը իրաւասու չէր նոր քաղաքականութիւն սկսելու: Ա՛յս է էականը: Բայց իրողութիւնը արդէն կատարուած է, — Նախագիծը հրատարակուած. այլեւս չխօսենք այդ մասին, այլ հաշտուենք Ռոստոմի ասածի հետ, որ Դաշնակցութիւնը կեանքից բխած մի կուսակցութիւն լինելով, անկարող էր Նախագիծը չհրատարակել, քանի որ կեանքն է այդպէս պահանջել:*

Թոփչեան.— *Բողոքում եմ Ջելալեանի նկատողութեան դէմ. այստեղ բնակավայրի խտրութիւն չպէտք է լինի, չկայ ոչ տաճկահայ եւ ոչ կովկասահայ, այլ դաշնակցական: Կան կովկասահայեր՝ որոնք աւելի ջերմ կերպով են նուիրուած տաճկահայ դատին քան տաճկահայերն իրենք, եւ ընդհակառակն: Վռամեանը լաւ նկատեց, որ կովկասահայ գործունէութիւնը կեանքի պահանջ է եղել: Կեանքի պահանջ է, այո՛, որ Դաշնակցութիւնը ռուս կառավարութեան դէմ կռուի ելաւ դեռ այն ժամանակ, երբ Ընդհանուր Ժողովը ոչ մի որոշում չէր կայացրել ինքնապաշտպանութեան մասին: Հետաքրքիր է, ինչո՞ւ հենց այն ժամանակ ոչ մի բողոք չլսուեց: Տաճկահայ դատի տեսակէտից հենց, անհրաժեշտ էր, որ Դաշնակցութիւնը սկսէր ն'ւ կովկասեան գործունէութիւնը. առանց այս վերջինի Դաշնակցութիւնը իւր այսօրուայ ուժը չէր ունենայ երբեք: Կովկասումն էր, որ Դաշնակցութիւնը զօրեղացրեց իւր բանակը, խտացրեց իւր գաղափարակիցների շարքերը, անցաւ կռիւների բովով...: Եւ Կովկասում ձեռք բերած ուժն ու փորձառութիւնը, ռազմական եւ նիւթական տեսակէտից, խոշոր օգուտ են տալու տաճկահայ դատին: Կրկնում եմ, կեանքի պահանջ է եղել կովկասեան գործունէութիւնը եւ ամենից առաջ նախորդ Ընդհանուր Ժողովը ի՛նքը հասկացել է այդ պահանջը: Ասում են՝ Ժողովը դրել է ինքնապաշտպանութեան սահմաններ, բայց չէ՞ որ նոյն Ժողովը արձանագրել է, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Կովկասում պէտք է մասնակցի քաղաքական ցոյցերին, բանուորական գործադուլներին, պէտք է համերաշխութիւն հաստատէ ուրիշ քաղաքական կուսակցութիւնների եւ առանձնապէս սոցիալիստ-յեղափոխականների հետ: Ասացէք խնդրեմ, մի՞թէ մեր գործունէութիւնը անցել է սահմաններից. երբե՛ք: Մենք դուրս ենք եկել կարմիր դրօշակներով քաղաքական ցոյցի, որպէսզի մեր բողոքն յայտնենք բռնակալութեան դէմ, մեր իրաւունքները պաշտպանենք. մենք մասնակցել ենք գործադուլներին, որպէսզի մեր ընկեր բանուորների դատն քրտինքը պաշտպանենք ընդդէմ շահագործողների: Այո՛, ընկերներ, մեր գործունէութիւնը Կովկասում եղել է ն'ւ իրական եւ օգտակար: Զփակենք աչքերս իրականութեան առաջ. թողնենք մանր հարցերը, սեղմուենք իրար եւ առաջ գնանք մէկ ընդհանուր դրօշի տակ — եթէ միայն չենք ուզում ամրացնել մեր հակառակորդ կուսակցութիւնների ոտքի տակի հողը:*

Մալումեան.— *Համաձայն չեմ այն ընկերների հետ, որոնք Նախագծի հրատարակման հարցի իրաւական կողմը ուզում են մի կողմ թողնել բոլորովին: Ներկայ դէպքում այդ ընկերները սուբյեկտիւ [ենթակայական] կերպով են մտածում: Դուրսը կայ ահագին բազմութիւն, որի համար էական նշանակութիւն ունի իրաւասութեան հարցը: Այդ իսկ պատճառով կարեւոր է, որ Ընդհանուր Ժողովը իր կարծիքը յայտնէ, թէ որքա՛ն իրաւունք ենք ունեցել մենք Նախագիծը հրատարակելու. կուսակցութեան դիսցիպլինան [կարգապահութիւնը] եւս այդ է պահանջում: Եւ քանի որ Խորհուրդը օրինական հողի վրայ է կանգնած եղել, յոյս ունեմ, որ Ժողովն իւր վստահութեան քուէն կը տայ Խորհրդին: Վռամեանի առարկութիւնը, թէ Ընդհանուր Ժողովը միայն ձեռնարկներ կատարելու իրաւունք է տուել Խորհրդին, հերքւում է ինքնըստինքեան, քանի որ Նախագիծն եւս ձեռնարկ անելու նպատակ ունի: Գալով արուած հակաճառութիւններին, որոնց մէջ ամենահիմնաւորը համարում եմ Զարդարեանինը, թէ կովկասեան գործունէութիւնը վնասելու է տաճկահայ դատին, բարեբախտաբար այդ երկիւղը անցած պիտի համարել. փաստերը այժմ ցոյց են տալիս, որ կովկասեան դատը, ընդհակառակն, աւելի զարկ է հաղորդում տաճկահայ շարժմանը. այդ երկուսը շաղկապուած են իրար հետ շատ բանով եւ մէկի դադարումը վնասակար կարող է լինել միւսի համար: Վերջին երկու տարուայ փաստերը, որ ձեզ ծանօթ են, ապացոյց են իմ այդ մտքի:*

Ռոստոմ (*բողոքում է Ջելալեանի դէմ*).— *Ինձ վրայ ծանր տպաւորութիւն թողին Ջելալեանի «տաճկահայ» եւ «կովկասահայ» բառերը. մէկ անգամ ընդմիշտ պէտք է վերջ տրուէին այդօրինակ մտքերի:*

Ջելալեան.— *Ես չեմ ուզել խտրութիւն դնել. խնդրում եմ ինձ սխալ չհասկանալ:*

Մալումեան.— *Կարդում է այն բանաձեւը, որ խմբագրուել է Ալեքսանդրապոլի մէջ գումարուած տաճկահայերի Ժողովում: Այդ բանաձեւը հետեւեալն է՝*

«Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արեւելեան Բիւրոյի հրաւիրմամբ գումարուած կովկասաբնակ դաշնակցական տաճկահայերի համագումարը, քննելով Նախագծի շուրջը ծագած տարաձայնութիւնները, անկախ շրջաններից բերած մանդատներից, եկաւ այն եզրակացութեան, որ նա համապատասխան է Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գ. Ընդհանուր Ժողովի դրած սկզբունքներին, եւ որ կովկասեան գործունէութիւնը կեանքի հրամայողական պահանջ է: Իսկ Նախագծի վերջնական ընդունելութիւնը եւ գործադրութեան չափը թողնում է առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովին»:

Ինչպէս տեսնում էք այս բանաձեւը ընդունում է Նախագիծը. ուրեմն սխալ է Մուրատի վերոյիշեալ նկատողութիւնը, թէ Կարի Ժողովը դէմ է եղել Նախագծին:

Ջելալեան.— *Այդ բանաձեւի բովանդակութիւնը սխալ եմ գտնում:*

Մուրատ.— *Կարի Ժողովին մասնակցած պատգամաւորներից ոչ ոք անկեղծ կողմնակից չէ եղել Նախագծին. իսկ եթէ այնուամենայնիւ ստորագրել են այդ բանաձեւը, այդ եղել է, որովհետեւ նրանց վրայ բարոյական ճնշում է գործ դրուել:*

Վահագն.— *Ես ներկայ էի այդ Ժողովին. սխալ է, ոչ մի ճնշում չէ գործ դրուել: Ճիշդ է, 22 շրջաններից եկած պատգամաւորների մանդատների մեծ մասը հականախագծական բնաւորութիւն է ունեցել, բայց իրե՛նք, պատգամաւորները Ժողովի ընթացքում փոխեցին իրենց հայեացքները Նախագծի վերաբերմամբ, երբ նրանց բացատրուեց վերջինիս էութիւնը: Պատգամաւորները իրենց ունեցած մանդատներից անկախ, ընդունեցին Նախագիծը եւ յօժար կամքով ստորագրեցին այդ բանաձեւը: Իսկ թէ Ժողովից յետոյ նրանք նորից հականախագծական են դարձել՝ չգիտեմ:*

Վիճաբանութիւնների շարունակութիւնը թողնւում է յաջորդ նիստին:

59ՐԴ ՆԻՍՏ (30 Մարտ, երեկոյ)

Նախագահում է Թոփչեան:
Ներկայ են 26 ժողովական:
Բացակայ են՝ Մուրատ, Անդրանիկ (հիւանդ):

Օրակարգ՝ Վարդանի եւ Սիրականի զեկուցումները Լեռնավայրի մասին եւ Մալումեանի լրացուցիչ զեկուցման շուրջը յարուցած վիճաբանութեան շարունակութիւնը:

Նախքան օրակարգին անցնելը Ժողովը լսեց նախորդ 2 նիստի արձանագրութիւնները, եւ հաստատեց:

Նախագահ.— *Այսօր եկան Բաթումի ներկայացուցիչ Մ. Յովհաննիսեան (Վարանդեան) եւ Հ. Օհանջանեան. ուստի յանձնարարւում է մանդատները ստուգող յանձնաժողովին՝ քննել պաշտօնական գրութիւնները: Այժմ անցնենք օրակարգին. խօսքը Վարդանինն է:*

Վարդան.— *Ես մի քանի խոշոր գծերով կը ներկայացնեմ Լեռնավայրի դրութիւնը եւ կ'անցնեմ գրաւոր տեղեկագրին, որը շատ մանրամասն է: Մանաւանդ իմ նպատակն է առանձնապէս կանգ առնել մի երկու կէտի վրայ, որոնք անձամբ տեսել եմ: Այն ժամանակ որոշուած էր չորս ընկերներով անցնել Լեռնավայր: Բայց այս չորսից միայն ես եւ Սիմոնը անցանք, իսկ միւսները չգիտեմ ինչո՞ւ ներս չմտան, թէեւ դիմումներ յաճախ եղել են: Ես գացի Աթէնք, տեսայ Սարդարին [Սարհատին ?], կարգադրեցի այնտեղ եղած 100 հրացանները եւ փամփուշտները ուղարկել, բայց շատ սպասեցինք ու չստացանք: Յետոյ անցայ Բէյրութ, Հալէբ, Քիլիսի վրայով գնացի Այնթապ, ամէն տեղ էլ դրութիւնը անմխիթար էր, ամէն տեղ էլ հանդիպեցի նոյն անկերպարան վիճակին: Չկային պաշտօնական մարմիններ, այլ միայն անհատներ, այն էլ ոչ նուիրուած գործին: Հալէբում, թէ՛ մարմին եւ թէ՛ ամէն ինչ՝ Ռահվերն էր(26): Գործ չեն կատարում, իսկ խոստումներ՝ անթիւ ու առատ: Բայց սխալ կը լինի եթէ ասեմ թէ Լեռնավայրում մարդիկ չկան. ո՛չ, կան երիտասարդներ, որոնք դուրս են գալիս կոլէջից, բայց շատ անտարբեր են: Բացի այդ՝ ժողովուրդը գիտակից եւ պատրաստուած չէ. նա չափազանց շահասէր է. եւ բնորոշ է այն երեւոյթը, որ եթէ դրամ կայ՝ բարեւ էլ*

կայ. աչքերը տնկել են փողին։ Եւ թէեւ ահագին փող է ծախսուել — Սիմոնն էլ մեծ գումար էր բերել իւր հետ — բայց դրա համեմատ շատ աննչան բան է արուած։ Մեր ընկերներն էլ շատ անխնայ, անխիղճ կերպով են վերաբերուել ղրկուած փողերի հետ։ Ծախսել են շատ լայն չափերով։ Ժողովուրդը յեղափոխութեան մասին գաղափար չունի, յեղափոխութիւնից նա փախչում է։ Կայ նաեւ մի բնորոշ հանգամանք, որ իրար մօտ խմբուած հայ գիւղեր չկան. Զէյթունն է միայն բացառութիւն կազմում։ Դրանք առանձնացած են եւ շրջապատուած մահմետականներով։ Այդ շրջանի ամբողջ հայ ազգաբնակութիւնը կարելի է հաշուել ոչ աւելի քան 100–130 հազար։ Միակ վստահելին է Զէյթունը։ Նրանք յեղափոխական տեմպերամենտ չունեն, այլ միայն արկածախնդիր բնաւորութեան տէր են. գաղափարական ոչինչ չկայ։ Աշխարհագրական դիրքը լաւ է եւ նպաստաւոր, ինչպէս ծովափնեայ տեղերը, անառիկ դիրքերը, բայց նշանակալի ապստամբութիւն առաջացնել անհնարին է ուղղակի։ Մենք ոչինչ չենք արել, հետեւապէս բան էլ չպիտի սպասենք։ Այժմ հարկաւոր է Երկի՛ր ուղարկել ձեռնհաս գաղափարական մարդիկ, որպէսզի պատրաստեն մտքեր, առաջ տանեն կազմակերպչական գործը։ Տարիների անդուլ, անդադրում գործ է հարկաւոր ցանկալի եւ յաջող ապստամբութեան համար։ Իսկ Կիլիկիայում, դա իմ անհատական կարծիքս է, ապստամբութիւնը միանգամայն անկարելի է, իսկ ցուցական կռիւներ կարելի է յառաջացնել. եւ քանի որ եւրոպական նաւերը մօտիկ կանգնած են, գուցէ Եւրոպայի միջամտութիւնը առաջացնեն։ Կ'ուզէի եւ այն հանգամանքի վրայ շեշտել, որ անհրաժեշտ է երկրի մարդիկ [տեղացիներ ?] մըտնեն Լեռնավայր, քանի որ նրանք ազատ կարող են ապրել, շրջել եւ ոչ թէ ինձ նմանները, որոնք անկարող են երկար մնալ եւ թաքուն գործել։ Ուրեմն գործը առայժմ դնել կուլտուրական հողի վրայ, բայց դրա հետ նաեւ զուգընթացաբար յառաջ տանել զինման գործը։ Սրանով վերջացնում եմ իմ դիտողութիւնը եւ դառնում գրաւոր տեղեկագրին, եթէ ժողովը կարեւոր դատի նրա ընթերցումը։

Նախագահ — Այդ գրաւոր տեղեկագիրը յետոյ կը լսենք, այժմ խօսքը ընկ. Սիրականինն է։

Սիրական — Ես այժմ անկարող եմ զեկուցանել, կ'ուզէի վաղը աւելի լրացուցած ներկայացնել. չպէտք է աճապարել։

Նախագահ — Մենք անկարող ենք դրանով վաղն էլ զբաղուելու, ես առաջարկում եմ այժմ կարդալ զեկուցումը։

Ռոստոմ — Ես կարծում եմ, որ ընկ. Սիրականը պատրաստի զեկուցում ունի, նորը պատրաստելու պէտք չունի, քանի որ նա այսօր պիտի զեկուցանէր առանց Վարդանի էլ, իսկ վրիպող կէտերը կարող են նաեւ միւս ընկերները լրացնել։

Նախագահ — Ես նորէն պնդում եմ, որ ընկ. Սիրական այսօր պիտի կարդայ, մենք չենք կարող վաղը նորէն վերադառնալ նոյն հարցին։

Սիրական — Ես կրկնում եմ, որ անկարող եմ այսօր կարդալ. ես կը տամ գրաւոր զեկուցում։

Նախագահ — Մենք սրանով փակուած ենք համարում այս հարցը։ Նա կը տայ իւր զեկուցումը դիւանին. եթէ վերջինս յարմար դատէ, կը դնէ Օրակարգի մէջ։

Ժողովը համաձայնում է վերջին կէտին։ 5 րոպէ ընդմիջում։

Նախագահ — Վերաբանալով ժողովը. ես դնում եմ Վարդանի գրաւոր զեկուցման խնդիրը, արդեօք կարդա՞լ այդ տեղեկագիրը թէ ոչ։

Ժողովը համաձայնում է լսել ընթերցումը։

Վարդան — Այս տեղեկագիրը, որ կարդալու եմ, կազմուած է մօտ երկու տարի առաջ եւ այժմ մեր կարծիքը մի յայտնի չափով փոխուած է դրա վերաբերմամբ։

Զայնեդ — Դէպի լա՞ւը թէ վատը։

Վարդան — Իմ կարծիքով դէպի վատը։

Ընկեր Վարդանը կարդում է այդ զեկուցումը, որի ընթերցումը տեւում է 20 րոպէ։

Նախագահ — Այժմ անցնենք հարցումներին եւ որոշ կէտերի լուսաբանութեան։

Վռամեան — Ես կ'ուզէի գիտնալ ա) Ընկ. Սիմոնի եւ Վարդանի կարծիքը մեր առաջիկայ գործունէութեան մասին Կիլիկիայում. բ) Ովքե՞ր էին Պատասխանատու Մարմնի միւս անդամները եւ ինչո՞ւ չանցան Երկիր. գ) Նոր անդամներ ընտրուեցա՞ն նրանց փոխարէն եւ դ) Ինչո՞ւ Սիմոնը եւ Վարդանը հեռացան Երկրից։

Վարդան — Իմ, ինչպէս նաեւ Սիմոնի խորին համոզմունքն է, որ այժմ Զէյթունի ապստամբութեան մասին երազելն անգամ անհնար է։ Մեր կարծիքով այժմ միայն գիտակից, նուիրուած ընկերներ պէտք է մտցնել Երկիր, խաղաղ միջոցներով պատրաստել մըտքեր, կազմակերպել ժողովրդին լինի դա խօսքի պրոպագանդայով, գրքով, թերթերով, բայց ոչ զէնքով. կարող են, ի հարկէ, ինչպէս ասացի, զուգընթացաբար զինման համար էլ հոգալ։ Գլխաւորն է՝ կազմակերպել, գիտակցութիւն առաջացնել։ Պէտք է կշիռ տալ տեղական ուժերին, տաճկահայ ինտելիգենտ ընկերներին. այդ բանը դրսեցիների գործը չէ։ — Իսկ թէ ովքե՞ր են եղել Պատասխանատու Մարմնի 2 անդամները եւ ինչո՞ւ չեն դնացել՝ հաստատ չգիտեմ, նրանց չեմ էլ տեսել. գուցէ Ռոստոմը գիտէ։

Ռոստոմ — Դրանք Աղասէրն ու Առանձարն(26) էին. բայց թէ ինչո՞ւ չմտան Երկիր, իսկական շարժառիթը չգիտեմ։ Հիմնական պատճառ էլ չկար։ Ասում են ոմանք, թէ առանց նրանց համաձայնութիւնը առնելու են ընտրել։

Մալումեան — Նրանք հենց սկզբից տրամադրութիւն ցոյց չէին տալիս գործի մէջ մտնելու։

Մանուկ — Ես որքան գիտեմ, նրանք ընտրուել են մի պայմանով, որ Եուսուֆեանն էլ անցնի Երկիր. բայց վերջինս հրաժարուել է, հետեւապէս Աղասէրն ու Առանձարն էլ յետ էին կանգնել որոշումից։

Վարդան — Գալով ընկ. Վռամեանի երրորդ հարցին, պիտի ասեմ, որ ի նկատի ունէինք միայն Աւոյին, ուրիշ ընկերներ ուղղակի չկային. իսկ Աւոն էլ դրամականի կողմէ շատ թոյլ էր։ Նա վերցրել էր 50 ոսկի վաճառականական գործ ձեռնարկելու, թէեւ նա կարող էր ուսուցիչ լինել եւ կազմակերպութեան գործ էլ վարել, առանց ծանրանալու կազմակերպութեան վրայ. բայց նա չէր ցանկանում եւ ուզում էր առեւտուր անել։ Իսկ չորրորդ հարցին գալով, կարող եմ իմ մասին միայն ասել — Սարհատը(24) եւ Մարտինը(26) պիտի մտնէին Երկիր, այդ որոշուած էր, բաւականին դրամ էր ծախսուած, զէնքեր գնուած, եւն.։ Բայց նրանք չէին ուզում տեղերից շարժուել։ Ես եւ Սիմոնը խորհրդակցեցինք եւ յարմար գտանք, որ ես անցնեմ Աթէնք, նրանց գործերը քննելու եւ Երկիր չմտնելու պատճառները իմանալու, վերջապէս՝ ամբողջ անցած դարձածը պարզելու։ Գնացի Աթէնք եւ քննեցի. նրանք աւելի քան անբարեխիղճ էին վերաբերուել կազմակերպութեան դրամների հետ. ամսական ծախսել էին 350–400 Ֆրանք. այն ինչ, ես նոյն տեղում ապրելով ծախսել եմ միայն 150 Ֆրանք։ Ես կտրուկ եւ որոշ կերպով դրի Երկիր անցնելու հարցը։ Նրանք համաձայնեցին, բայց խիստ դրամական պահանջներ առաջադրելով։ Իմ վերջին խօսքն էր՝ կա՛մ մտնել Երկիր, միանուագ 15 ոսկի ստանալով, եւ կա՛մ պատասխանատու [նկատուել] ծախսած փողի համար, աւելացնելով, որ դրամը կը ստանաք ա՛յն ժամանակ, երբ կը մտնէք Երկիր։ Այս դրութեան մէջ էր գործը, երբ ես անցայ Ժընեւ։

Վռամեան — Ովքե՞ր են եղել կազմակերպութեան փողերը ծախսողները եւ ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնուած դրա դէմ։ Բացի այդ, ի՞նչ եղան 100 հրացանները։

Վարդան — Մի շարք մարդիկ, օրինակ՝ Մարտին, Սարհատ, Ռահվեր եւ Աչոտ Լեւոն։ Ասում են, որ վերջինս սիրուն մի տուն է շինել։ Չգիտեմ ծախսուած դըրամի իսկական քանակը։ Իսկ այդ զէնքերը մինչեւ այժմ էլ մնում են Աթէնք, թողնուած են մի վաճառականի մօտ, երբ ուզենք կարող ենք ստանալ. բայց նա ասում է, որ Սարդարը [Սարհատը ?] պարտք ունի, հետեւապէս առանց պարտքը վճարուելու չէ կարող զէնքերը յանձնել։

Մալումեան — Զէնքերի այս հարցը շուտափոյթ կարգադրութեան է կարօտ։ Այդ մթերքի ստացագիրը դտնւում է Բիւրոյի թղթերի մէջ։ Ցաւօք մարդ է ուղարկուած եղել կարգադրելու այդ հարցը։ Վերջերս Բիւրոյում, յոյն փաստաբանից ստացած թղթերին նայելով, մենք նորէն պիտի վճարենք 3500 Ֆր. զէնքերը յետ ստանալու համար։ Աւելի ձգձգել այս խնդիրը անկարելի է. քանի որ Սարհատը այստեղ է, պիտի օգտըւել այդ առիթից, եւ որոշ բացատրութիւն պահանջել նրանից Աթէնքի գործերի համար։ Խնդրում եմ մասնաժողովին այդ կէտը ի նկատի ունենալ։

Վռամեան — Ես շեշտում եմ, որ դա մէկն է կարեւորագոյն հարցերից, որի լուծումը իսկոյն պէտք է տալ։ Դա մասնաժողովի պարտականութիւնն է։ Կը խնդրէի մի վերջին հարցման էլ պատասխանել, թէ արդեօք ո՞րքան է ծախսուած Լեռնավայրում այդ երեք տարուայ ընթացքում։

Մալումեան — Ինչպէս տեսաք տպած հաշուից՝ 26,164 Ֆր. է ուղարկուած։ Այդ գումարի մի մասը մնում է Եգիպտոս։

Զարդարեան — Քանի որ Մարտինը վստահելի չէր, հապա ի՞նչպէս առաջարկում էիք Երկիր մտնել։

Վարդան — Սիմոնը լաւ զեկուցում արաւ նրա մասին. նա միայն յետոյ է աղդուել ընկերներից։ Մենք դա նրա համար իբր պաշտպանք էինք դիտում. միւս կողմից՝ ուրիշ մարդիկ չկային։

Սեպուհ — Մի հարց շատ թեթեւ կերպով շօշափուեց եւ անցաւ, դա Պատասխանատու Մարմնի Երկրից հեռանալու հարցն է։ Ես շատ էլ բանաւոր եւ պատճառաբանուած չեմ տեսնում դրա մասին լսուած բացատրութիւնները։ Դա կարեւոր հարց է եւ պիտի երկար խօսել։

Նախագահ — Մենք խօսում ենք ընդհանրապէս տեղեկագրի մասին եւ յետոյ կը լուսաբանուի այդ հարցը իր հերթին եւ տեղին։ Դրա վրայ այժմ երկար չպիտի կանգ առնել։

Համօ — Ես միանում եմ Սեպուհի դրած հարցին եւ գտնում դիտողութիւնը իրաւացի։ Այդպիսի ընդհանուր խօսակցութիւնների, դիտողութիւնների միջոցին էլ պիտի նման խնդիրներ խորհրդակցութեան նիւթ դարձնել։

Մալումեան — Ճիշդ գտնելով ընկ. Համոյի կարծիքը, հակառակ եմ, որ հարցը այժմ երկար վիճաբանութիւնների նիւթ դարձուի։ Անհրաժեշտ է Սիմոնի ներկայութիւնը, քանի որ նա աւելի ուշ է դուրս եկել Երկրից քան Վարդանը։ Բացի այդ՝ նոր զեկուցում ունենք (Սիրականինը), — մի առիթ՝ հարցը լուսաբանելու համար, երբ կը վերադառնանք Լեռնավայրին։

Տաճատ — Ցանկալի է, որ Սիրականի զեկուցումը յետաձգուի մինչեւ Սիմոնի գալը։

Հինգ րոպէ ընդմիջումից յետոյ վերաբացւում է ժողովը։

Նախագահ — Օրակարգի առաջին կէտը փակուած

համարելով, այժմ դառնում ենք ընկ. Մալումեանի զեկուցման քննութեան շարունակութեանը։ Խնդրում եմ կենտրոնանալ զեկուցման գլխաւոր կէտի, այսինքն Խորհրդի իրաւասութեան կողմի վրայ։

Մալումեան.— Եթէ հակաճառողներ չկան, մենք կարող ենք անցնել բանաձեւերին։ Ուրախալի է եւ այն, որ Բաթումն էլ, ինչպէս ընկ. Յովհաննիսեանն է ասում, դրական ձայն է տուել Նախագծին։ Ուրեմն պաշտօնական մարմինների ճնշող մեծամասնութիւնը, այն է 24 մարմիններից 21ը համաձայն են, 2ը հակառակ, իսկ մէկն էլ անորոշ է(Կարս)։

Համօ.— Ես որքան գիտեմ՝ Կարսն էլ հակառակ չէ։

Սեպուհ.— Ասում են բողոքողներ չկան, դա աւելի քան չափազանցութիւն է, առնուազն ինքնախաբէութիւն։ Հապա մամուլը, որ երկար ժամանակ այդ էր դարձրած տենդոտ պայքարի նիւթը. մի՞թէ սա բողոքի ձայն չէ։ Ժողովուրդի լայն շերտեր բողոքում են դրա դէմ։ Մենք շատ էլ չոգեւորուինք պաշտօնական մարմիններով։ Այդտեղ կասկածի տեղիք կայ։ Գանձակից ընտրուել է ընկ. Մաշուրեանը, բայց ի՞նչպէս է ընտրուել, ո՞րքան է օրինաւոր եւ մի՞թէ կարծում էք բոլորն էլ Նախագծի համար պայքարողներ են... Մենք պէտք է լուրջ վերաբերուենք այդ հարցին։

Մաշուրեան.— Եթէ Սեպուհի պէս մտածենք, այն ժամանակ գուցէ ոչ մի շրջանից այստեղ պատգամաւոր չպէտք է ընդունելի համարուի, որովհետեւ մենք այնպիսի ժամանակ ենք Շրջանային Ժողով գումարել, երբ քայքայուած էին, ինքնապաշտպանութեան հետեւանքով, բոլոր մեր նախկին մարմինները. մի բան՝ որ ամէն շրջանում է տեղի ունեցել, սկսած Արեւմտեան Բիւրոյից։ Մեր Շրջանային Ժողովում ներկայ էին բոլոր այդ ժամանակ գոյութիւն ունեցող մարմինների ներկայացուցիչները եւ նրանք, որոնք ցենզի իրաւունք է տուել տեղական մարմինը։ Սեպուհի պէս եթէ մտածենք, պիտի ամբողջ ժողովուրդից ընտրուած լինէինք, որովհետեւ Շրջանային Ժողովից քիչ առաջ ամբողջ ժողովուրդը — բոլոր գիւղերը — դաշնակցական էին համարւում։ Այստեղ 30 պատգամաւորների առաջ Մուրատը վեր կացաւ ու յայտարարեց Ընդհանուր Ժողովի առաջ, թէ Նախագծի շնորհիւ Դաշնակցութիւնը բաժանուել է 4 մասի, 4 մասից մէկն էլ ինքն է, եւ առայժմ 100աւոր զոհերի պատճառ պիտի դառնան։ Այսպիսի յայտարարութիւն անելու համար մի բարձր Ժողովում, պէտք է նա իւր խօսքերը հիմնէր այսօր տեղի ունեցող փաստերի վրայ. իսկ եթէ այդ այդպէս չէ, այն ժամանակ, նա՝ Մուրատը՝ լռելեայն լսող Ընդհանուր Ժողովի առաջ կոտորածի սպառնալիք է անում, 100աւորների արիւնի մասին է յիշում։ Ես բողոքում եմ այդպիսի սեւ խօսքեր Ժողովում արտայայտելուն համար։

Նախագահ.— Ես թոյլ չեմ տայ մանդատների մասին վէճ յարուցանելու, քանի որ դա ստուգուած է, եւ եթէ ապօրինութիւն կար, առաջ պիտի բողոքէին։

Համօ.— Անհրաժեշտ էր մի յանձնաժողով, որը քննէր մանդատները, որպէսզի այժմ Ժողովի իրաւասութեան մասին խօսք եւ կասկած չյարուցուէր։

Նախագահ.— Յանձնաժողով ընտրուած է ժամանակին եւ մանդատները ստուգուած. ուստի ոչ մի խօսք այդ մասին։

Համօ.— Սեպուհի ասածների մէջ ճիշդ է այն, որ Դաշնակցութեան մէջ, իբր մի ժողովրդական կուսակցութիւն, տիրում են այժմ երկու հակադիր տեսակէտներ, երկու հոսանքներ։ Այդ իրական փաստ է։ Եւ մի կողմը, այսպէս ասած Միհրանականները, համարում են Նախագիծը ապօրինի վիժուածք։ Այժմ հասել է ժամանակը, որ Դաշնակցութեան Բարձրագոյն Մարմինը, նրա կամքը ներկայացնող ներկայացուցչութիւնը ասէ իւր հեղինակաւոր խօսքը այդ կնճռոտ հարցի մասին։ Գուցէ ոմանք նկատեն եւ առարկեն, թէ չ'արժէ դրանով զբաղուել, բայց ես բոլորովին հակառակ տեսակէտի վրայ եմ կանգնած։ Անհրաժեշտ է այդ մանրամասն լուսաբանել։ «Ինքնապաշտպանութիւն» հասկացողութիւնը այդ խմբակի մօտ ըմբռնւում է շատ նեղ եւ սահմանափակ։ Նրանց տեսակէտով այդ գաղափարի տակ պիտի հասկացուի միայն կռիւ Թուրք ազգաբնակութեան դէմ։ Դա, ասել է, խելքի սնանկութիւն է։ Ամէն մի յարձակում մեր դէմ, որը վտանգում է մեր իրաւունքները, մեր գոյքը եւ ստացուածքը, լինի դա Թուրքերի թէ կառավարութեան կողմից, յառաջ է բերում ինքնապաշտպանութիւն։ Ռուսաց ներկայ ռէակցիոնէր կառավարութեան ամէն մի քայլը, ամէն մի ձեռնարկը հարկադրում են ինքնապաշտպանութեան դիմելու։ Դեռ աւելին. նրա գոյութեան ամէն մի օրը, ամէն մի ժամը թոյն է մեզ, ինչպէս նաեւ ամէն մի հպատակ ժողովուրդի համար։ Ուրեմն կեանքի հրամայողական թելադրութիւնն է, կռուել ռուսաց կառավարութեան ամէն մի ձեռնարկի դէմ եւ պայքարել այնքան, մինչեւ որ ստեղծենք իրական պետութեան կարգեր։ Սա էլ ինքնապաշտպանութիւն է, որը չեն ուզում ընդունել մեր ընկերներից ոմանք։ Այսպէս է հասկացուել այդ 1904 թուի Ռայոնական [Ընդհանուր ?] Ժողովում եւ ըստ այնմ ընդգծուել մեր գործելակերպը կառավարութեան դէմ։ Դա կեանքի անհրաժեշտութիւն էր։ Եւ եթէ չտայինք այդ ծրագիրը, Դաշնակցութիւնը գոյութիւն չէր ունենայ. դա ամենահեռատես քայլն էր։

Զարդարեան.— Ես կ'ուզէի որ հենց այդպէս էլ դրուէր հարցը. այն, որ այդ ակտը եղել է կեանքի հրամայողական անհրաժեշտութիւն. իսկ իրական տեսակէտը մի կողմ թողնել, քանի որ վերջինս աւելի քան թոյլ է պատճառաբանուած եւ հիմք էլ չունի։

Ռոստոմ.— Մի բնորոշ հանգամանք, որ արժէ չեշտել, այն է՝ որ մինչեւ այժմ պաշտօնական մարմիններից շատերն անգամ չէին ուզում ճանաչել Նախագիծը. իսկ այժմ, տալիս են իրենց դրական ձայնը։ Այդ է բնորոշ կողմը։ Այդ ասելով, չեմ հակաճառում այն բանի դէմ, որ ժողովրդի մէջ խոշոր թուով հակառակորդներ կան։

Ջելալեան.— Ընկ. Համօն Նախագծի հակառակորդներին բնորոշեց Միհրանական անունով։ Ամերիկան եւ Բալկանն էլ հակառակ են...։

Զայներ.— Համօն այդպէս չէ ձեւակերպել, սխա՛լ է։

Ջելալեան.— Լա՛ւ. կան անշուշտ մարմիններ, որ հակառակ են եղել. բայց ափսոս, կարծիքները չեն բերուած։ Մենք, կ'ուզէի շեշտել, Միհրանական չենք կարող լինել, քանի որ Դաշնակցութեան դէմ չենք կարող լինել։ Բայց մեզ համար ցանկալի էր երկու կողմերի տեսակէտները եւ լուսաբանութիւնները լսել։ Մենք լսում ենք միայն մի կողմինը։ Չէ կարելի ուրանալ, որ անգամ ինտելիգենտ [մտաւորական] ընկերների մէջ տիրում է երկու ըմբռնում։

Նախագահ.— Ընկ. Ջելալեան մոռանում է, որ տեղեկագրերի մէջ յիշուած են բոլոր թեր ու դէմ կարծիքները, նաեւ այն հականախագծական դաշնակցականների կարծիքը, որոնք Դաշնակցութեան մէջ են։ Խնդրում եմ կանգ չառնել դրա վրայ։

Վռամեան.— Ի զուր է ջանալ հերքել այն բանը, որ իրօք Դաշնակցութիւնը ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ չէ կանգնել, այլ անցել է զուտ մարտական յեղափոխութեան։ Սխալ է նաեւ, պնդել 21 մարմինների վրայ յենուելով, թէ Նախագիծը իրաւական մի ձեռնարկ է։ Այդ մարմինների դիմաց կանգնած է աղատ մասսա, որ ոչինչ չգիտէ այդ մասին եւ չէ էլ ուզում լսել։ Հարցը չպէտք է դնել այս հողի վրայ, այլ ասել, որ նա կեանքի գործն է, նրա իրական թելադրութիւնը։ Ահա գլխաւորը։ Խորհուրդը, որ անցել է իր իրաւունքի սահմաններից, դա անվիճելի է ինձ համար։ Նման բնոյթ էր կրում նաեւ Դաշնակցութեան 1904 թուի [1903 ?] ռուսաց կառավարութեան դէմ մղած կռիւը։ Առանց իրաւասութեան հարց բարձրացնելու, այդ իբր կեանքի հրամայողական թելադրութիւն ընդունելով, Ընդհանուր Ժողովը միայն ծափահարութեամբ ընդունեց։ Ուրեմն ես եզրակացնում եմ, Դաշնակցութիւնը ըմբռնել է իրական կեանքի թելադրութիւնը, քաղաքական մոմենտի արժէքը եւ արձագանգ տուել։ Իրաւական հարցերի առաջ չպիտի եյլել։ Թողնենք այդ բոլորը, սեղմենք մեր շարքերը, համերաշխ դիմենք մեր առաջ դրուած ստեղծագործական հարցերին. մեր թշնամիների ուրախութեան համար մի փոքրիկ առիթ անգամ չտանք, որոնք աչքերը տնկած Ընդհանուր Ժողովի վրայ, սպասում են երկպառակութեան ձայներին։

Մալումեան.— Ես խնդրում եմ իրաւական կողմը դուրս չհանել եւ կենտրոնանալ այդ կէտի վրայ։

Միք. Յովհաննէսեան (Վարանդեան).— Ընկ. Սեպուհը մեզ յիշեցրեց մի իրական փաստ, մանդատների համեմատութիւնը այնքան էլ չի համապատասխանում իրականութեանը։ Ճիշդ է որ շատ վայրերում ընտրութիւնները կայացել են 3ը 2ի դէմ։ Կարծիքների խիստ տարբերութիւն կայ նաեւ իմ շրջանում, թէեւ նախագծական են ընտրել։ Ուրեմն լուրջ պիտի մօտենալ հարցին։ Գալով Նախագծի իրաւական կողմին, պիտի ասեմ, որ ընկ. Վռամեանի դիտողութիւնը անհիմն է եւ խախուտ։ Ընդհանուր Ժողովի որոշումների թելադրութեան վրայ յենուելով մարմինները իրաւասութիւն ունէին դիմելու յարձակողական քաղաքականութեան։ Մի՞թէ յարձակում չեն տեռորը, որ միշտ կատարել է Դաշնակցութիւնը, գորդածուլները, քաղաքական ցոյցերը. ընկ. Համօն ասում է, թէ Դաշնակցութիւնը քայքայուելու վախից դիմեց այդ գործին։ Ո՛չ, այդ կեանքի պահանջն է, իսկ Դաշնակցութիւնը, իբր կենսունակ կեանքի կուսակցութիւն, ըմբռնեց րոպէն եւ եկաւ իւր Նախագծով դրան արձագանգ տալու։

Մինասեան.— Ես պնդում եմ որոշել Խորհուրդի իրաւասութեան սահմանները, որպէսզի նման հակասութիւնների առաջը միանգամ ընդմիշտ փակենք։ Դա Խորհրդի իրաւասութիւնից դուրս էր հենց այն պարզ պատճառով, որ Դաշնակցութեան մինչեւ այժմ վարած գործը՝ տաճկահայկական դատը, մի համազգային հարց էր իսկ Նախագծով բացուած գործունէութիւնը մի տեղական, մի համայնքի գործ է. ու դա գալիս է վնասելու համազգային գործին։

Համօ.— Ես շատ ցաւում եմ, որ ընկ. Ջելալեան, ինձ սխալ հասկացաւ, կարծելով, որ ես իբր թէ բոլոր հականախագծականներին «Միհրանական» անուանեցի։ Իրաւական կողմին գալով, ես կ'ասեմ, որ Դաշնակցութիւնը իբրեւ մի յեղափոխական կուսակցութիւն, ուրիշ դիրք էլ չէր կարող բռնել նման պահանջների հանդէպ։ Մենք չպէտք է շատ էլ հետեւենք բառերին։ Մենք չենք կարող մի կէտ ցոյց տալ, որ Դաշնակցութեան հակառակ լինի։ Գ. Ընդհանուր Ժողովի ոգին թելադրում է նոյնիսկ քաղաքական յաջող րոպէներին միանալ ուրիշ յեղափոխական կուսակցութիւնների հետ, եւ միացած ուժերով մղել պայքարը։ Յովհաննէսեանն ասում է այն ինչ՝ որ սոցիալ-դեմոկրատներն (են ասում). ես չեմ ասում, որ Դաշնակցութեան քայքայումի վախից է որ ձեռնարկել ենք նման գործունէութեան, այլ այն, որ դա պահանջ էր եւ եթէ մենք արձագանգ չտայինք այդ պահանջին, ուղղակի կը քայքայուէինք։

Ստեփանեան.— Իմ կարծիքով մեզ մնում է միայն մեր վստահութեան քուէն տալ Խորհուրդին եւ անցնել բանաձեւերին։

Ռոստոմ.— Կ'ուզէի մի բնորոշ հանգամանք շեշտել. Երրորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումները դառել են այնպիսի օրէնք, որ ամէն մէկը իր տեսակէտով կարող է բացատրել, իր իրաւական հողն ունենալ։ Եւ

դա արդիւնք է անորոշութեան։ Ուրեմն եթէ օրինաւորութեան խօսք կայ, պիտի Ընդհանուր Ժողովին պատասխանատուութեան կանչել, քանի որ մեզ՝ նման անորոշ դրութեան մէջ է դրել։ Բայց ես ընդունում եմ, որ Խորհուրդը իրաւունք ունէր սանկցիա [վաւերացում] տալ Ռայոնական Ժողովին։

Մալումեան.— *Որ իրականութեան մէջ բաւական թուով հականախագծական մարդիկ կան, այդ ես ընդունում եմ, բայց չեմ սխալւում, յենուելով պաշտօնական մարմինների տուած վաւերական թղթերի վըրայ, եզրակացնելու, որ ճնշող մեծամասնութիւնը, 21ը 3ի դէմ, համաձայն է Նախագծին։ Ի զուր են մի քանի ընկերներ նկատում, որ մենք իբր թէ հակառակ կարծիքներ չունենք. ո՛չ, մենք ունենք այդ եւ իր ժամանակի դիւանը կը ներկայացնէ Ժողովին։ Ընկ. Ջելալեանը սխալւում է, երբ ասում է, որ իրենք իբր թէ տեղեկութիւն չեն ունեցել։ Մի՞թէ Կովկասում յարուցած այն աղմկալի կռիւը ձեզ անծանօթ է մնացել։ Եթէ այդ ճիշդ է, մեզ մնում է միայն ցաւել։ Եւ զարմանալին այն է, որ դուք գացիք Կովկաս, տեսաք ամէն ինչ տեղն ու տեղը եւ էլի հականախագծական վերաբերմունք։ Ուրեմն փաստն այն է, որ դուք ոչ թէ անտեղեակ էք եղել, այլ չէք ուզեցել։ Նախագիծը կեանքի պահանջ էր, որը գեղեցիկ կերպով բացատրեց ընկ. Վռամեանը։ Կովկասեան մեր թերթերը այդ մասին երկար եւ մանրամասն գրել են. «Դրօշակ»ը, իբր պաշտօնական օրգան, տարաբախտաբար լիազօրութիւն չունէր այդ խնդրի լուսաբանութեամբ զբաղուելու։ Ընկ. Վռամեան ասում է, որ անցեալ ժողովում ընկերները ծափահարութեամբ ընդունեցին եկեղեցական կալուածների առթիւ ռուսաց կառավարութեան դէմ մղած գործունէութիւնը։ Իսկ ինչո՞ւ այժմ նման ծափահարութեամբ չեն դիմաւորում նման մի ուրիշ ձեռնարկ, մի ամբողջ գործունէութիւն՝ բխած մեր դառն իրականութիւնից։ Չէ՞ որ այդ երկուքն էլ կեանքի նման պահանջների արձագանքներ էին։ Համաձայն չեմ նաեւ այն կարծիքի հետ, որ իբր թէ ժամանակին չէ քարոզուել, մտքեր չեն պատրաստուել եւ Նախագիծը տարածուել։*

Տաճատ.— *Ես ընդունում եմ Նախագիծը, օրինակ, յենուելով երեք հանգամանքի վրայ.* ա) *որ դա 1892ի Ծրագրի ոգուց է բխած.* բ) *յետոյ եղած ժողովների, եւ* գ) *նա կեանքի պահանջ էր։ Բայց ես չեմ ուզում սրա վրայ երկար կանգ առնել։ Ես շեշտում եմ ուրիշ բան. արդեօք դաշնակցական մարմինները աշխատե՞լ են Նախագիծը դարձնել ժողովրդի սեփականութիւն, արդեօք բաւարար կերպով զբաղուե՞լ է դրանով, եւ մղուե՞լ է պրոպագանդա։ Ես դրականապէս կ'ասեմ, ո՛չ։ Ես, ինչպէս Իսահակեան, թէեւ պաշտօնական մարդիկ ենք, բայց շատ յետոյ ենք իմացել։ Եթէ որոշ տարրեր Կովկասում, Բալկանը, Ամերիկան հակառակ են Նախագծին, միայն այն պատճառով է որ անծանօթ են այդ հարցին եւ չգիտեն նրա մէջ զարգացրած մտքերը։*

Վահագն.— *Իբր փաստ կարող եմ յիշատակել, որ 1904ի Ընդհանուր Ժողովի տեղեկագիրը միայն մի տարի յետոյ է մեզ հասել, այն էլ շատ սակաւ օրինակներ։ Նոյնը եւ Նախագիծը։ Եւ մենք ստիպուած եղանք յատուկ մարդիկ ղրկել Կովկաս, ուսումնասիրելու համար այդ։*

Ջելալեան.— *Ես ճանաչուած եմ հականախագծական, իսկ Վահագնը՝ նախագծական։ Բայց այն ժամանակից ի վեր երբ պաշտօնական Ժողովում բազմակողմանի կերպով պարզուել է այդ հարցը, ես ոչ մի բան չեմ ասել Նախագծի դէմ, եւ ոչ էլ կ'ասեմ։ Բայց կայ ստուար մաս մը, որը խիստ հականախագծական է։ Այդ չէ կարելի ջրել։ Իմ խօսքը Կովկասի մասին է։ Ի՞նչ տպաւորութիւն կարող էի ստանալ, երբ պաշտօնական մարմինները ուրիշ տեսակէտ ունէին, իսկ դրսի ընկերները՝ տարբեր։ Մեր ամերիկական մամուլը չէ զբաղուել, չէր էլ կարող զբաղուել այդ հարցով։ Բայց այժմ ձեզ հետ շփուելով, աւելի ու աւելի պարզւում է մեզ համար հարցը։*

Համօ.— *Ես եւս ընդունում եմ, որ Արեւելեան Բիւրօն տեղեկութիւն հաղորդելու իր պարտականութեան վրայ չէ կանգնել։*

Նախագահ.— *Ես էլ միանում եմ Տաճատի հետ. մասսան դուրս է մնացել եւ անտեղեակ է Ծրագրին։ Վիճաբանութիւնը կարծում եմ սպառուած է եւ կարող ենք անցնել բանաձեւերին։*

Ռոստոմ.— *Պիտի թողնել բանաձեւերի առաջարկը։ Ես էլ համամիտ եմ այն արտայայտուած կարծիքին, որ Բիւրոները մեղաւոր են, բայց Արեւմտեան Բիւրոն՝ աւելի, մանաւանդ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը։ Լաւ է որ ընկ. Մալումեանն է զեկուցանողը։ Եթէ իրաւական է եղել Խորհրդի որոշումը, ինչո՞ւ պաշտօնական օրգանը մանրամասն լուսաբանութեան առարկայ չէ դարձրել Նախագիծը։*

Մալումեան.— *Շատ պարզ պատճառով. «Դրօշակ»ը այդ չէր կարող անել եւ այդ մասին ես արդէն խօսել եմ Արեւմտեան Բիւրոյի տեղեկագիրը ներկայացնելիս։*

Վահագն.— *Ես էլ կարծում եմ, որ բանաձեւերի հարցը պիտի յետաձգել, քանի որ երկու կարեւոր շըրջանների ներկայացուցիչներ՝ Անդրանիկ եւ Մուրատ՝ բացակայում են։ Ցանկալի է, որ բանաձեւերը քուէարկելիս Ընդհանուր Ժողովի ամբողջ կազմը ներկայ լինի։*

Ժողովը փակուեց ժամը 7½ին։

60ՐԴ ՆԻՍՏ (1 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է՝ Վռամեան։
Ներկայ են՝ 28 ժողովական։
Բացակայ է՝ Անդրանիկ (հիւանդ)։

Շարունակութիւն՝ Մալումեանի զեկուցման առթիւ եղած վիճաբանութիւնների (Խորհրդի իրաւասութեան խնդիր)։

Սեպուհ.— *Կարդում է կանոնագրութեան 119րդ յօդուածը(30).— Այս յօդուածի հիման վրայ, Խորհուրդը՝ Դաշնակցութեան գործունէութիւնը դուրս չպէտք է բերէր Տաճկահայաստանի սահմաններից։*

Ռոստոմ.— *Գ. Ընդհանուր Ժողովը ինքը որոշեց՝ գործել եւ Կովկասում։ Այդ 119րդ յօդուածը կանոնագրութեան մէջ է մտել կովկասեան գործունէութեան մասին որոշում կայացնելուց յետոյ։*

Մինասեան.— *Նախագիծը՝ ես համարում եմ հակառակ Դաշնակցութեան ոգուն, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը, յատկապէս Տաճկահայաստանի համար ստեղծուած՝ տաճկահայ դատից դուրս չպէտք է սկըսէր ոչ մի ուրիշ դատ։ Դաշնակցութիւնը համազգային կազմակերպութիւն չէ, որպէսզի յանձն առնէ վարել թէ՛ Կովկասի եւ թէ բոլոր միւս հայերի դատերը։ Եթէ յանկարծ վաղը բուլղարաբնակ հայերի մի դատ ասպարէզ գայ, արդեօք Դաշնակցութիւնը պէ՞տք է անցնի շարժման գլուխը։ Իսկ եթէ Դաշնակցութիւնը համազգային էք ուզում համարել, այս դէպքում Կովկասում պարտաւոր էք չմղել ոչ մի դասակարգային պայքար։ Կալուածների գրաւման հարցը համազգային հարց էր եւ Դաշնակցութիւնն իր վրայ առաւ այդ հարցի լուծման գործը. բայց երբ այսօր նոյն Դաշնակցութիւնը դասակարգային սկզբունքներով է ձգտում ղեկավարուել — նա այլեւս կորցնում է իր համազգային բնոյթը...։ Ո՛չ, Դաշնակցութիւնը չպէտք է ունենայ կովկասահայ դատ, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքն եւս, որ տաճկահայ դատի լուծման տեսակէտից անհրաժեշտ է Եւրոպայի միջամտութիւնը, մինչդեռ Եւրոպան չի խառնուի կովկասեան գործերի մէջ։ Ի վերջոյ ես մի տեսակ դուալիզմ [երկուութիւն] եմ գտնում՝ Ընդհանուր Ժողովի եւ Խորհուրդի գործունէութեան մէջ. դուալիզմ՝ որովհետեւ Խորհուրդը, հրատարակելով Նախագիծը, մտել է Ընդհանուր Ժողովի իրաւասութեան սահմանների մէջ, կատարել է նրա դերը... Հապա այլեւս ի՞նչ նշանակութիւն ունի Ընդհանուր Ժողովը, եթէ Խորհուրդն է, որ գործում է միեւնոյն իրաւունքներով։*

Մուրատ.— *Խորհուրդն իրաւունք չունէր Նախագիծն հրատարակելու, բայց եւ այնպէս ես ոչինչ դէմ չեմ ունենայ, եթէ այսօր Խորհուրդն ինքը խոստովանի իւր քայլի ապօրինի լինելը. սա կուսակցական դիսցիպլինի պահանջն է. Թող Խորհուրդն արտայայտէ այստեղ, որ ինքը իրաւունք չէ ունեցել, միայն թէ հանգամանքներից ստիպուած է հրատարակել Նախագիծը։ Նախագիծը ես համարում եմ վտանգաւոր, դա մի սխալ է, որը մենք ապագայում քաւելու ենք՝ հարիւրաւոր զոհերի արիւնով։ Այդ չարաբաստիկ Նախագծի շնորհիւ է, որ Դաշնակցութեան մէջ այսօր չորս հոսանք գոյութիւն ունի. ճիշդ չէ սակայն, իբր թէ բոլոր այդ հոսանքները բնական են ու անխուսափելի. ո՛չ, նրանք արհեստական են։ Եւ յետոյ թող ընկ. Մալումեանը կարդալ - գրել չգիտնալուն չվերագրի, որ մենք դէմ ենք Նախագծին։ — Կարդացած ենք ու հետեւապէս հասկացած։*

Շահխաթունեան.— *Եթէ ընկ. Մինասեան պնդում է, որ իւր այսօրուայ ասածները մտցուեն արձանագրութեան մէջ, այս դէպքում ես ստիպուած եմ քննադատել նրա արտայայտած մտքերը, քանի որ սրանք բոլորովին չեն համապատասխանում Դաշնակցութեան ոգուն։ Ընկե՛ր Մինասեան, Դաշնակցութիւնը, կալուածների գրաւման պատճառով կռիւ յայտարարեց ռուս կառավարութեանը ո՛չ երբեք մեր եկեղեցու ու հոգեւոր պետի իրաւունքները պաշտպանած լինելու նպատակով. ընդհակառակն, մեր կուսակցութիւնը իւր սկզբունքներով, խիստ կերպով պայքարում է եկեղեցականութեան դէմ։ Եւ եթէ դուք կը պնդէք ձեր այդ հայեացքի վրայ, Դաշնակցութեան մասին, ես կ'ասեմ, որ դուք միայն թիւրիմացութեամբ էք «դաշնակցական» համարւում։ Եւ ես կ'ուզէի, որ Ժողովը ցոյց տար ձեզ, թէ ձեր այդօրինակ կարծիքը, ձեր անհատական կարծիքն է, այլ ոչ կուսակցական։*

Մալումեան.— (*Պատասխանելով Մուրատին*).— *Հականախագծականների շարժումը ես բացատրում եմ երկու կերպ. առաջին, որ զանազան մարդիկ, դժգոհ կազմակերպութիւնից, անձնական հաշիւներից դրդըւած, իրենց անհատական դժգոհութեանը տուել են սկզբունքային բնաւորութիւն. եւ երկրորդ, որ մեր ամբոխային խաւերը կարդալ չկարողանալով, ո՛չ մի գաղափար չունեն Նախագծի մասին, եւ իրենց այդ անգիտութեան պատճառաւ, հետեւում են վերոյիշեալ մարդկանց։ Իմ խօսքը դաշնակցական ընկերներին չէ վերաբերում, հարկաւ.— Ինչ վերաբերում է Մուրատի ասած դիսցիպլինային, այո՛, Ժողովը պէտք է իւր կարծիքը յայտնի, թէ որքան ապօրինի է եղած Խորհուրդի քայլը։ Եթէ ապօրինութիւն է կատարուել, թող Ժողովը դատապարտի Խորհրդին։*

Ջելալեան.— *Խորհրդի իրաւասութեան սահմանների մասին ընդհանրապէս չեմ խօսի։ Ես միայն ուզում եմ ասել, որ Խորհրդի գումարման միջոցին՝ Երկրի Պատասխանատու Մարմիններից շատերը չեն ունեցել իրաւական գոյութիւն, որպէսզի կարող լինէին մասնակցել Խորհրդին, եւ քանի որ այսուամենայնիւ մասնակցել են, այս դէպքում Խորհուրդն այլեւս ո՛չ օրինական պէտք է համարել։ Պատասխանատու Մարմինների կողմից երկու հոգի են մասնակցել, սրանցից մէկը՝ Անդրանիկը, սակաւ է ներկայ գտնուել նիստերին (հիւանդութեան պատճառով), իսկ միւսը, Վիշապի*

Ցուցական Մարմնի ներկայացուցիչը, առարկութիւն է արած եղել Խորհրդի դէմ։ (Այս մասին ինձ բացատրութիւն է տուել Ցուցականի անդամներից մէկը)։

Ռոստոմ.— Ես նոր եմ իմանում, որ Ցուցական Մարմնի անդամը հակառակ է եղել Նախագծին։ Խորհուրդը գումարելուց առաջ մենք դիմել ենք այդ մարմնին եւ հարցրել նրա կարծիքը քննուելիք հարցի վերաբերմամբ. պատասխան ստացանք թէ մարմինը համաձայն է, արձանագրութեան մէջ իսկ մտցուել է համաձայնութեան որոշումը։ Երբ մարմնի ներկայացուցիչը Ժընեւ եկաւ, նա եւս շեշտեց նորից որ հակառակ չեն Նախագծին։ Այս բոլորի հիման վրայ Ցուցական Մարմնի համաձայնութիւնը պէտք է համարել օրինական. Բարձրաւանդակի Պատասխանատու Մարմինը գոյութիւն չունէր այլեւս, բայց մի՞թէ մենք իրաւունք չունէինք այդ մարմնի ողջ մնացած անդամին՝ Անդրանիկին, Բարձրաւանդակի օրինական ներկայացուցիչ համարելու. թէ՞ այս դէպքում մենք կապուելու էինք ձեւականութեան կաշկանդիչ շղթաներով...։ Ո՛չ, մենք բարոյական իրաւունք ունէինք՝ Անդրանիկին տալու Բարձրաւանդակի ձայնը։ Իսկ թէ Անդրանիկը հիւանդութեան պատճառով չէ մասնակցել Խորհրդի նիստերին, այս դեռ չէ նշանակում, որ Բարձրաւանդակը ներկայացուցիչ չէ ունեցել։ Միջանկեալ սակայն հարկաւոր է նկատել, որ Անդրանիկը այնքան էլ հիւանդ չէր, գալիս էր նիստերին։ — Մենք դեռ աւելին արինք, հրաւէր ուղարկեցինք նաեւ Շամին, թէեւ իրաւունք չունէինք, քանի որ այնտեղ այն ժամանակ չկար այսօրուան Պատասխանատու Մարմինը. հրաւիրեցինք Շամին, որպէսզի Երկրի ձայներն այդպէսով աւելցրած լինէինք։ Օրինական է եւ Լեռնավայրի ներկայացուցչութիւնը, ինչպէս արդէն պարզել եմ անցեալ նիստերում։ (Պատասխանելով Մինասեանին) — Սխալ է, երբ թէ կալուածների գրաւման պատճառով միայն՝ Դաշնակցութիւնը կռիւ յայտարարեց ռուս կառավարութեանը. կալուածական հարցից շատ առաջ, ուրիշ հարցեր արդէն հակակառավարչական տրամադրութիւն էին ստեղծել Կովկասում գործող դաշնակցականների մէջ, որոնք սակայն, մինչ էլ աշխատել են յետ պահել իրենց՝ ակտիւ քայլ անելուց։ Եկեղեցական կալուածների գրաւումը, մի սոսկ առիթ էր, որ եկաւ ու վերջապէս կտրեց մեր համբերութիւնը եւ Դաշնակցութիւնը, իբր յեղափոխական կուսակցութիւն, ասպարէզ ելաւ այնպիսի պահանջներով, որոնք բնաւ չէին կարող պարփակուել զուտ եկեղեցական հարցի նեղ սահմաններում։

Կարճ.— խնդիրը կոնկրետ կերպով դնենք. Դաշնակցութիւնը միանգամայն իրաւունք է ունեցել յեղափոխական գործունէութիւն սկսելու եւ Տաճկահայաստանից դուրս։ Ընդհանուր Ժողովը ինքը խախտեց նախկին սահմանները։

Համօ.— Ասում են, թէ Խորհուրդը Նախագիծ հրատարակելով՝ օրէնսդրական դուալիզմ է մտցրել մեր գործունէութեան մէջ։ Այս կարծիքը հետեւանք է այն բանին, որ մեր կանոնագրութեան ոգին չէ հասկացուել։ Դուալիզմ կը լինէր այն ժամանակ, երբ Խորհուրդը ինքնագլուխ այդպիսի մի քայլ անէր եւ այդ դէպքում Խորհրդի վարմունքը կը նկատուէր իբրեւ ապօրինութիւն։ Սակայն հարցն այն է, որ Երրորդ Ընդհանուր Ժողովը ընդունել է, որ մենք գործունէութեան մի նոր ճիւղ պէտք է սկսենք։ Այս փաստը աչքի առաջ ունենալուց յետոյ, ամբողջ իրաւասութեան հարցը յանգում է հետեւեալին, — արդեօք Ընդհանուր Ժողովի տրամադրութեան համաձա՞յն է վարուել իւր Նախագիծը հրատարակելով, թէ ոչ։ Ինքը՝ հռետորը գտնում է, որ Նախագիծը միանգամայն համապատասխանում է թէ՛ մեր հիմնական Ծրագրին եւ թէ Գ. Ընդհանուր Ժողովի տրամադրութեանը, հետեւաբար օրէնսդրական դուալիզմի կամ Խորհրդի անիրաւասութեան կամ ապօրինութեան մասին խօսք լինել չէ կարող։

Թոփչեան.— Նախ քան բուն հարցին անցնելը, հարկաւոր եմ համարում երկու խօսք ասել ընկ. Մուրատի կարծիքի մասին։ Նա շատ շեշտակի կերպով յայտնեց, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այժմ մի կուսակցութիւն չէ, այլ չորս. դա աւելի քան տարօրինակ կարծիք է եւ անհիմն։ Ճիշդ է, գոյութիւն ունի դաշնակցական անունը շահագործող մի խուլիգանական հոսանք, բայց նա կուսակցութիւն չէ եւ չէ էլ կարող լինել։ Այդ երեւոյթին չպէտք է խոշոր նշանակութիւն տալ։ Իսկ եթէ բացի դրանից մեր շարքերում էլ կարծիքների տարբերութիւն կայ, դա դեռ կուսակցութիւններ չէ նշանակում։ Իսկ ի՞նչ կը լինի ապագայում, այդ դեռ վաղաժամ է գուշակել։ Ներկայումս մենք միայն մի պարտք ունենք, այն է՝ ամէն կերպ աշխատել ուղղելու մեր թերութիւնները, պարզելու, հիմնաւորելու մեր աշխարհահայեացքը — ծրագիրը, — որպէսզի ապագայում աւելի յաջող, աւելի մեծ թափով առաջ տանենք մեր գործունէութիւնը յօգուտ տաճկահայկական ազատագրութեան եւ աշխատաւոր դասակարգի շահերի պաշտպանութեան։

Ինձ վրայ ճնշող, անախորժ տպաւորութիւն թողեց ընկ. Մուրատի նաեւ այն բացականչութիւնը, թէ մօտ ապագայում Դաշնակցութեան շուրջը 100աւոր մարդասպանութիւններ, արիւնահեղութիւն պէտք է լինեն։ Դա ի՞նչ գուշակութիւն է։ Մենք, այստեղ գումարուած դաշնակցականներս, մեզ ուղարկող շրջաններ ու լայն մասսաների անունից միայն զզուանք ու զայրոյթ կարող ենք յայտնել բոլոր նրանց, որոնք արիւնահեղութեան են ձգտում։ Մենք պիտի աշխատենք Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշակը երբեք չարատաւորել անտեղի արիւնով։

Այժմ Նախագծի իրաւական կողմի մասին։ Այստեղ ընկերներից ոմանք վիճում են, թէ Խորհուրդը իրաւունք ունէ՞ր Նախագիծը հրատարակելու։ Բայց մոռանում են որ Նախագիծը իսկապէս ոչ թէ Խորհրդի հեղինակութիւնն է, այլ կովկասեան Ռայոնական Ժողովների։ 1904ի Ընդհանուր Ժողովը սկզբունքով ընդունելով կովկասեան գործունէութիւնը — (ցոյց, տեռոր, զինուած դիմադրութիւն, գործադուլ եւն.) — մեր կուսակցութեան ապակենտրոնական սկզբունքի համաձայն, «կովկասեան Ռայոնական Ժողովին է վերապահուած տակտիկի մանրամասն ծրագիրը որոշել եւ մշակելը»։ Ռայոնական Ժողովը կատարել է այդ, երկու անգամ մանրամասնօրէն քննել է կովկասեան դաշնակցական մասսաների պահանջներն ու տնտեսական քաղաքական կարիքները եւ իւր իրաւասութեան համաձայն մշակել է Նախագծի կէտերը, վերջ ի վերջոյ ուղարկելով այն Խորհրդին։ Մի՞թէ Խորհուրդը կարող էր հակառակել այդ պահանջին՝ Նախագիծը չհրատարակել։ Երբեք. նա պարտաւոր էր այդ անել։ Ընկերներ, հարցի վրայ աւելի խոր նայեցէք։ Նախագիծը կովկասեան դաշնակցական մասսաների կարիքների ու պահանջների արձագանգն է. այն մասսաների, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան բարոյական, նիւթական ու նո՛յնիսկ ռազմիկ ուժերի գրեթէ ¾ն են ներկայացնում։ Լաւ իմացէք, որ կուսակցութեան հիմքը մենք չենք, այլ այդ մասսաները։ Եթէ մեր որոշումներով հակառակ գնանք նրանց շահերին ու գիտակից պահանջներին, նրանք երես կը դարձնեն մեզնից։ Զգուշացէք այդ հեռանկարից։

Մաշուր.— Մուրատն այստեղ մատնացոյց արեց, ինչ որ «չորրորդ հոսանք»ի վրայ, որ այսօր իբր թէ առաջ է եկել Դաշնակցութեան մէջ Նախագծի պատճառով։ Ո՞րն է այդ հոսանքը։ Եւ ապա Մուրատը ժողովի ուշադրութիւնն է հրաւիրում գալիք դժբախտ դէպքերի վրայ, թէ մենք հարիւրաւոր զոհեր ենք տալու։ Մի այսպիսի պատասխանատու յայտարարութիւն անելու համար, Մուրատը անպայման ունեցած կը լինի աչքի առաջ որեւէ արդէն կատարուած փաստ, նրա խօսքը ես համարում եմ բացարձակ սպառնալիք...։

Նախագահ.— Ոչ մի սպառնալիք չկայ. դա Մուրատի անձնական կարծիքն է։

Ռոստոմ.— Իբր պատասխան Մաշուրին, ես միանում եմ Մուրատի ասածին եւ ինքս էլ իմ կողմից երկիւղ յայտնում, որ մեր առաջ սպանութիւնների ուրուականը կայ։ Եւ մենք պէտք է լրջութեամբ մօտենանք հարցին(30)։

Ստեփանեան.— Չեմ հասկանում, այդ ի՞նչ «չորրորդ հոսանքի» մասին է խօսում Մուրատը։ Ես գիտեմ, որ մեր մէջ ներկայուս գոյութիւն ունեցող հոսանքները երեք են. (1) Նոքա, որոնք Դաշնակցութիւնն ուզում են միայն եւ միայն տաճկահայ դատով զբաղեցնել, ինչպէս օրինակ՝ Միհրանականների խուլիգանական շարժումը։ 2) Այսպէս կոչուած «երիտասարդները», որոնք ասում են տաճկահայերին, թէ դուք ձեզ համար, մենք էլ մեզ համար, այսինքն, որ կովկասահայ դատը բոլորովին պէտք է բաժանել տաճկահայ դատից։ 3) Նոքա, որոնք ասում են՝ դուք մեզ համար, մենք ձեզ համար, ամէնքս էլ ազգի համար։ Այս երկրորդ մտածելակերպն ունենք՝ թէ՛ ես անհատապէս եւ թէ՛ Վրէժստանի շրջանը։ Սրանք են եղած հոսանքները։ Իսկ Մուրատի ասած «չորրորդ հոսանք»ի մասին գաղափար չունեմ։

Սիգ.— Ընդհանուր Ժողովը կովկասեան գործունէութիւնը ամփոփել է «ինքնապաշտպանութեան» սահմաններում, որոնք սակայն այնքան լայն են, որ հնարաւորութիւն են տուել նոյնիսկ գործադուլներ անել։ Այս գործադուլները ինքնին սոցիալիստական բնաւորութիւն կրելով, խախտել են «ինքնապաշտպանութիւն» ըմբռնման նեղութիւնը։ Ուստի Խորհուրդը իրաւասու է եղել, հրատարակելով Նախագիծը, Ընդհանուր Ժողովի որոշման հիման վրայ, որը դժբախտաբար այսօր երկու կերպ կարելի է բացատրել, նայելով բացատրող կողմերի տրամադրութեանը։

Մուրատ.— Թոփչեանն ասում է, որ Նախագծի դէմ բողոքող Միհրանականները բոլորն էլ խուլիգաններ են. այո՛, Միհրանը, Տիգրանը իսկապէ՛ս խուլիգաններ են. բայց նրանց մէջ կան եւ շատ այնպիսիները, որոնք միաժամանակ կազմակերպուել են Սաքոյի իսկ ձեռքով։ Մաշուրը թող սխալ չհասկանայ ինձ. ո՛չ, ես ո՛չ մի սպառնալիք չեմ անում, միայն թէ չեմ ուզում աչքերս փակել իրականութեան առաջ։ Ես դարձեալ ասում եմ, որ արիւն պիտի թափուի, մի մոռանաք, որ Միհրանի ետեւից 2–3000 հոգի է գնում։

Բաբսեղեան, Թոփչեան.— Սխալ է, հազարներ չկան, այլ միայն մի քանի հարիւր։

Մուրատ (շարունակելով).— Բայց եւ այնպէս, ես կը պնդեմ, որ միհրանականների թիւը ահագին է։ Ինչ վերաբերում է իմ ասած «չորրորդ հոսանքին», այսքանը միայն կ'ասեմ, որ ես դրանով հասկանում եմ հետեւեալը — «դուրս չգալ Գ. Ընդհանուր Ժողովի ընդգծած սահմաններից»։ Առ այժմ չեմ ուզում իմ այս միտքն աւելի ընդարձակօրէն բացատրել։

Իսահակեան.— Ժողովը համաձայն է, որ բարոյական-իրաւական տեսակէտից՝ Խորհուրդը իրաւասու է եղել Նախագիծը հրատարակելու, քանի որ կեանքն էր պահանջել այդ։ Միեւնոյն ժամանակ հարկաւոր է պարզել, թէ արդեօ՞ք նոյն իրաւունքն է ունեցել Խորհուրդը ե՛ւ կազմակերպական-իրաւական տեսակէտից։ Ես գտնում եմ որ, այո՛, այդ երկրորդ տեսակէտից եւս։ Չէ՞ որ Գ. Ընդհանուր Ժողովը լայն սահմաններ է գծել կովկասեան գործունէութեան համար. այս պատճառով էլ, Խորհուրդը լայն իմաստով է հասկացել «ինքնապաշտպանութեան» նշանակութիւնը։ Այս Ժողովին մնում է միայն շեշտել Խորհրդի իրաւասութիւնը՝ կազմակերպական-իրաւական տեսակէտից։

Մանուկ (խօսում է Խորհրդի ոչ-օրինական լինելու մասին) — Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմի-

նը կազմալուծուած էր, հետեւապէս իրաւունք չունէր ներկայացուցիչ ուղարկելու։

Նախագահը ընդհատում է, այդ հարցը արդէն սպառուած համարելով։

Համօ․— *Ձեզ հասկանում, ո՞ւր են տանում մեր այս վիճաբանութիւնները՝ Խորհրդի օրինականութեան մասին։ Երեւակայեցէք մի րոպէ, որ Պատասխանատու Մարմիններից ո՛չ մէկն այլեւս գոյութիւն չունի․ արդեօք չպէ՞տք է գումարուի Խորհուրդ․․․։ Զընկնենք ձեւականութեան, բառերի ետեւից։ Բառերի իրաւականութիւն՝ գոյութիւն չպէտք է ունենայ մեր կուսակցութեան մէջ, ոչ մի յեղափոխական կազմակերպութիւն չպէտք է կանգնի ձեւականութեան հողի վրայ։*

Ռոստոմ․— *Հռովմէական մի զօրավարի որդին, առանց հօր գիտութեան, ինքնագլուխ կերպով, մենամարտի է հրաւիրում թշնամի բանակի զօրավարին եւ սպանում։ Չնայելով որ փայլուն յաղթանակ է տանում, զօրավար հայրն այնուամենայնիւ մահուան է դատապարտում որդուն, որովհետեւ սա խախտել էր զինուորական տիսցիպլինան։ Մենք սակայն հին հռովմէական օրերում չենք ապրում, որպէսզի պատժենք Խորհուրդը։ Չէ կարելի մեղադրեալի աթոռի վրայ նըստեցնել ամբողջ Ռուսական Ժողովը (Կովկասի)։ Ես բաժանում եմ Մուրատի երկիւղը, որ արիւնահեղութիւն է տեղի ունենալու, որովհետեւ բուրժուազիան, մեր անհաշտ թշնամին դառնալով, մեր դէմ կը հանէ մեր զինուորներին, եթէ ոչ հազարին, գոնէ հարիւրին, տասին*(30)։

Մաշուր․— *Ես իմ դոհունակութիւնն եմ յայտնում, որ Համօն յեղափոխական մտածողութիւն մտցըրեց մեր վիճաբանութեան մէջ։ Իսկապէս, մենք չենք կարող մեր գործունէութիւնը հիմնել բացառապէս կէտերի վրայ, միայն «դակոններով»* [?] *ղեկավարուել։ Այս դէպքում մենք ինչո՞վ ենք զանազանուելու բիւրոկրատիայից։ Մի գործ կատարելով մենք չպէտք է կանգնենք ու քննադատենք, թէ արդեօք օրէնքների վըրա՞յ ենք հիմնուել թէ ոչ։ Ես ուղղակի թիւրիմացութիւն եմ համարում ընկ․ Մալումեանի դրած հարցը՝ Նախագծի հրատարակութեան իրաւասութեան մասին․ առանց այդօրինակ խնդիրների, մենք անմիջապէս պէտք է մեր կարծիքը յայտնէինք, որ Նախագիծը կեանքի անհրաժեշտ պահանջ է եղել եւ ուրիշ ոչինչ։*

Շահխաթունեան․— *Ժողովականների մի մասը այն եզրակացութեան է եկել, որ Նախագիծը իրաւական տեսակէտից՝ ապօրինի է, բայց միեւնոյն ժամանակ աւելացնում է՝ իսկ բարոյական տեսակէտից՝ արդարացի։ Մի րոպէ մտածենք սակայն, արդեօք կազմակերպութիւնը կեանքի հրամայական պահանջի հանդէպ կարո՞ղ պէտք է լինէր սահմանափակուել իրաւաբանութեան շրջանակներով։ Ենթադրենք որ Խորհուրդը մընար այդ շրջանակում, — հետաքրքիր է ի՞նչ կ՚անէիք հապա ինքներդ։ Ընդհանուր Ժողովը «ինքնապաշտպանութիւն» բառի մէջ չէ դրել այն անձուկ բովանդակութիւնը, ինչպէս շատերն են հասկանում, քանի որ գործադուլների մասին անգամ խօսում է․ Խորհուրդը իրաւունք է ունեցել՝ ամէն տեսակ եզրակացութեան դուրս բերել «ինքնապաշտպանութիւն» դարձուածքից։*

Ջելալեան․— *Պատի՛ւ Կովկասին, ի հարկէ, որ նա հասկացել է կեանքի հրամայական պահանջը։ Եթէ մենք այնուամենայնիւ իրաւասութեան հարցն ենք բարձրացնում, այս անում ենք՝ որոշ պարագայ աչքի առաջ ունենալով այն, որ Խորհրդի ոչ–օրինական լինելու փաստը կարող է չուկէտ դառնալ՝ ապագայում եւս նորէն ոչ–օրինական գումարումներ կայացնելու։ Ինչեւիցէ․ Խորհրդի որոշումներն այստեղ չպէտք է ներկայացուեն իբրեւ օրէնքներ։ Ժողովն ինքը միայն կը մշակէ հարկաւոր օրէնքները։*

Սեպուհ․— *Մի րոպէ ընդունենք որ Խորհուրդն իրաւասու չէ եղել, բայց թէ կովկասեան իրականութիւնը ստիպել է նրան Նախագիծը հրատարակելու։ — Թողնենք սակայն բոլոր այս վիճաբանութիւնները․ ժողովուրդը մեզ սպասում է դրսում, թէ ի՛նչ կ՚ասէ Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը։ Զվախենանք ոչ Միհրանական շարժումից, ոչ միւս հակառակորդներից։ Միաձայն ընդունենք Նախագիծը եւ մեր բոլոր թշնամիները կը լռեն․․․ (Ծափահարութիւններ)։*

Մալումեան․— *Ես միանգամայն համաձայն եմ ընկ․ Համօյի մտածողութեան հետ, որ մենք մեր գործունէութիւնը չպէտք է կաշկանդենք օրինականութեան մեռած տառերով, մեր կազմակերպութիւնը ոստիկանական հաստատութիւն չէ։ Այս չէ նշանակում, սակայն, որ մենք կարող ենք միանգամայն անուշադիր թողնել իրաւասութեան հարցը՝ Նախագծի հրատարակման գործում․ մենք ունենք կանոններ մեր ձեռքով իսկ մշակուած, որոնցով մենք պարտաւոր ենք ղեկավարուել, մէկ Ընդհանուր Ժողովից մինչեւ յաջորդը։ Ի վերջոյ, ես միանում եմ Սեպուհի առաջարկին եւ ցանկութիւն յայտնում, որ Ժողովը իր միաբերան վըստահութիւնը տայ Նախագծի հրատարակմանը․ ներկայ դէպքում միաձայնութիւնը ցանկալի է ո՛չ այն պատճառով, որ ընդհանրապէս միաձայն որոշումը լաւ բան է, այլ որովհետեւ հարկաւոր է ուժգին կերպով վերջ տալ Նախագծի դէմ ուղղուած խուլիգանական շարժմանը, որին մասնակցում են նաեւ ոչ–խուլիգանական տարրերը։ Եւ որպէս զի դադարեն բողոքները կազմակերպութեան դէմ, Ժողովը պէտք է միաձայն հաւանութիւն տայ Խորհրդի որոշման։*

Վիճաբանութիւնները վերջանում են։ Բանաձեւեր են առաջարկւում՝ Զարդարեանի, Թոփչեանի, Մալումեանի, Տաճատի, Ջելալեանի եւ մի խումբ այլ ընկերների կողմից։ Բանաձեւերի ընթերցումը եւ քուէարկութիւնը թողնւում է յաջորդ նիստին։

61ՐԴ ՆԻՍՏ (1 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Վռամեան։
Ներկայ են 25 ժողովական։
Բացակայ են Մուրատ, Անդրանիկ (հիւանդ)։

Օրակարգի առարկան էր Եգիպտոսից եկած Սիրականի զեկուցումը Լեռնավայրի մասին, բայց զեկուցանողի հիւանդութեան պատճառով յետաձգուեց։ Ուստի ժողովը անցաւ օրակարգի յաջորդ հարցին՝ ընկ․ Շահխաթունեանի ռեֆերատին [զեկուցման] «Կովկասեան գործունէութեան մասին»։ *Եւ Պոլսի տեղեկագրին, որ ներկայացրեց Զարդարեան։*

Ընկ․ Շահխաթունեանի զեկուցման մասին կարծիքների փոխանակութիւն չեղաւ եւ ժողովը յարմար գտաւ նախ լսել կովկասեան գործունէութեան վերաբերեալ բոլոր զեկուցումները եւ ապա վիճաբանութեան նիւթ դարձնել։

Պոլսի տեղեկագրից յետոյ, ժողովը զբաղուեց այդ խնդրով։

Մալումեան․— *Ես իբրեւ Արեւմտեան Բիւրոյի անդամ կ՚ուզէի մի քանի լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալ։ 1906 թուին Պոլսի մէջ եղած մեր ընկերների թիւը 100 էր։ Դրանց մեծ թիւը արհեստաւորներ, ուսուցիչներ, պետական վարժարանների ուսանողներ էին։ Նրանք առանձին չօշափելի գործ չէին արել եւ չէին էլ կարող անել։ Նրանց դրամական դրութիւնը աննախանձելի էր։ 1906 թուին ունեցել են մուտք միայն 9152 ղուրուշ, աւել է մօտ 760 ռուբլի։ Այդ գումարից տեղական մարմինը տուել է 2700 ղր․ մնացածը հայթայթել է կազմակերպութիւնը։ Ծախս եղել է 8400 ղրուշ։ Ծախսըուած գումարը գործադրուել է գլխաւորապէս բանտարկեալների վրայ եւ ընկերներին փախցնելու համար։ Դրամականի սղութիւնը խիստ չեչտուած է։ Լուրջ գործ սկսելու եւ յաջողութեան գրաւականներ ունենալու համար, անհրաժեշտ է կազմակերպել ու աջակցութիւն հասցնել։ Ահա երկու տարի է, որ Պոլիսը մեր գործի համար անմատչելի է դարձել․ ի նկատի ունենալով այդ վայրի կարեւորութիւնը, անհրաժեշտ է գործող ուղարկել, մասսաները կազմակերպել եւ գործի ձեռնարկել։ Եթէ մենք մարդ ենք ուղարկում Բալկան, Ամերիկա, տեղացիներին կազմակերպելու նպատակով, ինչո՞ւ չպիտի ուղարկենք նաեւ Պոլիս։ Ես հրաւիրում եմ Ժողովի ուշադրութիւնը այս խնդրի վրայ։*

Ռոստոմ․— *Ի՞նչ խաւերից են առհասարակ Պոլսում գործող ընկերները։*

Զարդարեան․— *Դրանք ընդհանրապէս արհեստաւոր, ուսուցիչ եւ պետական վարժարանների ուսանողներ են։ Վերջիններս ազատ մուտք ունեն գաւառից Պոլիս։*

Ռոստոմ․— *Արհեստաւորների շրջաններում չի՞ կարելի հող գտնել, հնարաւո՞ր է արդեօք արհեստակցական միութիւններ ստեղծել, գէթ կողմնակի միջոցներով, որպէսզի կառավարութեան ուշադրութիւնը չգրաւի։*

Զարդարեան․— *Արհեստաւորների շրջանում կարելի է աջողութիւն գտնել, բայց խիստ խանդ եւ ջանք է հարկաւոր։ Մինչեւ այժմ երբեք գործը այդ հողի վըրայ չէ դրուել․ ուշադրութիւնը կենտրոնացած է եղել ցուցական գործունէութեան վրայ, մի կողմ դնելով տեղական կազմակերպչական գործը։ Այդ բոլորը կարելի էր տեղումը աւելի մանրամասն ուսումնասիրել։*

Համօ․— *Մի հանգամանք տեղեկագրի մէջ խիստ աչքի է զարնում։ Նրանք ներկայի մասին միայն մօտաւոր թուեր են տալիս, այն ինչ ապագայի ծրագիրը շատ որոշակի է դրւում, նոյնիսկ մանրամասն թուեր առաջ բերւում։ Բայց ի՞նչ հաւանական ենթադրութիւններ, ի՞նչ շանսեր կան այդ աստիճան աճման համար։*

Զարդարեան․— *Վերջին մի երկու տարիների փորձը եւ գործն է այդ հաւանական ենթադրութեան հիմքը։*

Զոփուրեան․— *Մի երեւոյթ ինձ աւելի քան զարմանալի է թւում։ Պոլսում կայ, որքան ինձ յայտնի է, առնուազն 150․000 հայ ազգաբնակութիւն եւ յանկարծ Դաշնակցութիւնը ունի միմիայն 100 կազմակերպուած անհատներ, որոնցից էլ միայն 25–30ն են գիտակից, մնացածը համակիրներ․ ասում եմ զարմանալի՝ քանի որ Դաշնակցութիւնը տարիների գործունէութիւն է ունեցել այնտեղ։*

Զարդարեան․— *Կառավարութեան ճնշումները անասելի են։ Կանոնաւոր ոյժեր խիստ պակասում են։ 10 հոգի անգամ անկարող են միասին հաւաքուել։ Կը զարմանաք անտարակոյս, եթէ ասեմ, որ կնունքի ժամանակ նոյնիսկ պիտի կառավարութեան թոյլտուութիւնը ստանալ եւ միշտ էլ ներկայ են լինում մի քանի ոստիկաններ։*

Սիզ․— *Ի՞նչ դեր է խաղում կղերը Պոլսում․ նա արդեօք ազդեցութիւն ունի՞ ժողովրդական խաւերի մէջ։*

Սեպուհ․— *Ի զուր են ոմանք զարմանք յայտնում, որ Պոլսում երկար տարիների գործունէութիւն կայ, բայց իրօք ոչինչ չէ արուած։ Ահա օրինակ Սալմաստը, դա մի կարեւոր վայր է, միշտ էլ ունեցել է յեղափոխական գործիչներ․ բայց ի՞նչ մնայուն բան է արուած, ե՞րբ է ժողովուրդը կազմակերպուած։ Այդ տեսակի գործունէութիւնը Սալմաստում սկսուել է միայն 1903ից ի վեր։ Եւ այժմ հասել է միայն նշանակալի հետեւանքների։ Ուղարկեցէք Պոլիս ինտելիգենտ պրոպագանդիստներ, սկսեցէք այդ հողի վրայ դրուած կազմակերպութեան եւ այն ժամանակ կ՚ունենանք գործ, մնայուն, յարատեւ գործ։*

Զոփուրեան․— *Ես եւս չեշտում եմ այն հանգա–*

մանքի վրայ, որ մեր ուշադրութիւնը պէտք է կեդրոնացնենք տեղական ուժերի վրայ· դրանք կարող են յարատեւ գործունէութիւն պահպանել։ Պարզ երեւում է, որ Դաշնակցութիւնը արժանի ուշադրութիւն չի դարձրել Պոլսի վրայ։

Վռամեան·— *Ես եւս մեծ տեղ եմ տալիս Պոլսի լայն գործունէութեան, ընդունելով նրա միջազգային նշանակութիւնը։ Եթէ դուք մեր դիւանը քրքրէք, պիտի տեսնէք, որ մինչեւ 1896 թուականը ունեցել ենք մօտ 200 կազմակերպուած խմբեր, իւրաքանչիւրը կազմուած առնուազն 10 հոգուց։ Բոլոր արուարձանները կազմակերպուած էին։ Շրջանները այնքան ընդարձակ էին, որ դրանից ամէն մէկը որոշ չափով անկախ գործունէութիւն ունէր։ 1896ից ի վեր մի սոսկալի թիւ դուրս եկաւ, շատերը սպանուեցին։ Նոր գործ չսկսուեց, սկսածն էլ անյաջող· ամէն ինչ մատնուեց անուշադրութեան։ Ճիշդ է 1897 թուին ընկ· Ցոնանը մտաւ Պոլիս ցոյցի նպատակով, բայց անյաջող· 1898 թուին գնաց Խաժակը, 1907ին [?] ուրիշ ընկերներ· բայց ոչ կարեւոր ձեռնարկ արին, ոչ էլ ժողովուրդին կազմակերպեցին։ Տեղեկագիրը ինձ համար մի հանգամանք պարզեց, որ ուշադրութիւնից չպիտի վրիպի — դա այն է, որ այժմ տեղացիների մէջ ցանկութիւն կայ նոր գործ սկսելու, ցոյց են տալիս յեղափոխական տրամադրութիւն եւ կազմակերպւում են, չնայելով կառավարութեան խստացրած դրութեան։ Ես կ'ուզէի նաեւ մի բառի իմաստը ճշդել եւ ընդգծել· դա «համակրողն է»։ Թող սխալ չհասկացուի համակրող բառը մեր ընկերների կողմից։ Պոլսում յեղափոխութեան համակրող լինել, կը նշանակէ դա՝ Բիւրոյի անդամ լինել Կովկասում։ — Ժողովրդի մէջ կղերի ազդեցութիւնը խիստ ընկած է։ Պակասում է այդ ազդեցութիւնը նաեւ գաւառներում։ Պոլսի եւ շրջակայքի հայերի մեծագոյն մասը արհեստաւոր, կօշկակար, ոսկերիչ, նաւավար, ձկնորսներ են։ Նշանաւոր է Սամաթիա թաղը, որը միշտ էլ տուել է լաւ ընկերներ։ Մինչեւ այժմ այն սկզբունքն է տիրող եղել, որ Դաշնակցութիւնը տեռորական եւ ցուցական գործունէութիւնից դուրս ուրիշ բան չէ ճանաչում։ Այդ համոզմունքն է տիրում ժողովուրդի մէջ եւ ղեկավար ընկերների կողմից էլ ցանկութիւն չէ եղել ժողովուրդը կազմակերպելու։ Հենց այդ իսկ պատճառով, երբ վերջացել է ձեռնարկած ցոյցը, ընդհատուել է եւ Դաշնակցութեան գործը։ Այդ է վիրաւոր կողմը։ Եւ քանի որ Պոլիսը խոշոր տեղ ունի մեր գործունէութեան մէջ, կարեւոր է նորէն կազմակերպել։ Արժէ առանձնապէս ուշադրութիւն դարձնել պետական բժշկական վարժարանների ուսանողութեան վրայ, որովհետեւ սրանք գաւառացիներ են, վերադառնալիս մեծ դեր կը խաղան գաւառներում· իսկ Պոլիս էլ ազատ մուտք ունեն։ Տրամադրութիւն պէտք է ստեղծել նոյնպէս թուրք տարրերի մէջ, մտքեր պատրաստել թուրք մամուլի, բրոշիւրների միջոցով եւ խօսքի պրոպագանդայով։ Անհրաժեշտ է նմանապէս ուշադրութիւն դարձնել պատրիարքարանի վրայ։ Սխալ է եղել մեր մինչեւ այժմու բռնած տակտիկը պատրիարքարանի վերաբերմամբ։ Մենք պիտի մօտենանք պատրիարքարանին, աշխատելով նրան մեր ձեռին առնել։ Պատրիարքարանի միջոցով կարելի է ճիշդ տեղեկութիւններ ստանալ գաւառների մասին, եւ եւրոպական պաշտօնական մարմիններին, օրգաններին հեռագիր տալ։ Իսկ այդ բոլորը հնարաւոր է միայն այն ժամանակ, երբ կ'ունենանք Պոլսում մնայուն կազմակերպութիւն եւ զօրաւոր մարմին։*

Համօ·— *Հնարաւոր չէ՞ արդեօք մուտք ունենալ Պոլսում թաղական խորհուրդների մէջ· եւ առհասարակ քանի՞ հոգով են լինում այդ համախմբումները։*

Վռամեան·— *Այդ ժողովները տեղի են ունենում եկեղեցում, 10ից 15 հոգով· թէեւ այնքան էլ ազատ չեն, բայց կարելի է մուտք ունենալ։ Մենք մինչեւ 1896ը անդամներ ունէինք այդ մարմինների մէջ· այժմ էլ կարելի է, բայց շատ զգոյշ լինել հարկաւոր է։*

Մալումեան·— *Այժմ պէտք է ուժ տալ զուտ կազմակերպչական գործին, անկախ տեռորական եւ ցուցական ձեռնարկներից։ Պէտք է այդ մասին հրահանգել մեր մարմիններին։ Ես առաջարկում եմ Ժողովին մի բանաձեւ այդ մասին։*

Վռամեան·— *Պոլսոյ շրջակայքում, մանաւանդ Մարմարա ծովի շուրջը կան շատ առողջ տարրեր, որոնց մեծ մասը երկրագործ եւ արհեստաւոր են· կան մաքսանենգներ, որոնք յաճախ կռւում են կառավարական պաշտօնեաների դէմ։ Ահա այստեղ կարելի է նշանակալից գործ կատարել։*

Արամ·— *Ես եւս Վասպուրականի մարմնի կողմից շեշտում եմ Պոլսի նշանակութեան վրայ։ Այդտեղ սովորող ուսանողները վերադառնալով գաւառները, նշանաւոր դեր են խաղում պրոպագանդայի տեսակէտից։ Առհասարակ տիրող կարծիքն այն է, որ Դաշնակցութիւնը խիստ հարուստ է եւ այդ տեսակէտը մի վատ հակում է յառաջացրել ժողովուրդի մէջ։ Գործի գաղափարական կողմը չմեռցնելու եւ աւելի առաջ մղելու համար, անհրաժեշտ է մեծ գումարներ չծախսել, տալ այնքան, ինչքան հարկաւոր է։ Եզրակացութիւնը այն է՝ որ պէտք է մեծ ոյժ տալ մասսայական կազմակերպութեան եւ դնել կանոնաւոր մնայուն հիմունքների վրայ։*

Ապա կարծիքների փոխանակութիւն եղաւ ընկ· Մալումեանի կազմած բանաձեւի մասին, որ հետեւեալն է·

«Ժողովը ծանօթանալով Կ· Պոլսի դաշնակցական կազմի եւ պրոպագանդայի այժմեան վիճակին եւ նկատելով՝

ա) կազմի եւ պրոպագանդայի սահմանափակ վիճակը,

բ) Այն խոշոր դերը, որ կարող է կատարել յեղափոխական գործունէութիւնը թէ՛ Պոլսում եւ թէ շրջակայքում, աչքի առաջ ունենալով վայրի քաղաքական կարեւոր նշանակութիւնը,

որոշեց՝

Յանձնարարել կազմակերպական մարմիններին, յատկապէս Արեւմտեան Բիւրոյին եւ Բալկանեան Կ· Կոմիտէին, չխնայելով ոչ մի ջանք՝ ուղարկել այնտեղ կարող ընկերներ, լայն կազմակերպութիւն յառաջ բերելու Կ· Պոլսում եւ շրջակայքում»։

Բանաձեւը ընդունուեց միաձայն, բացառութեամբ մէկի։

Ժողովը փակուեց ժամը 8ին։

62ՐԴ ՆԻՍՏ (2 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Համօ-Մհերեան [Օհանջանեան]։
Ներկայ են 25 ժողովական։
Բացակայ են Մինասեան (Հ·), Անդրանիկ (Հ·)։

Քուէարկութեան են դրւում Նախագծի հրատարակման իրաւասութեան վերաբերեալ բանաձեւերը։

Ռոստոմի առաջարկութեամբ Զարդարեանի բանաձեւի մէջ մտցւում է «···պարտաւոր էր հրատարակել» դարձուածքը։ Թոփչեան, Մալումեան եւ ուրիշները, որոնք հաւաքական բանաձեւ էին տուել, միանում են Զարդարեանի բանաձեւին, որ հետեւեալն է՝

«Ընդհանուր ժողովը լսելով ընկ· Մալումեանի զեկուցումը «Խորհրդի իրաւասութեան՝ Նախագծի հրատարակման գործում» եւ այս առթիւ տեղի ունեցած կարծիքների փոխանակութիւնները եւ վիճաբանութիւնները՝ հասաւ հետեւեալ եզրակացութեան·

Խորհուրդը հիմնուելով Դաշնակցութեան հիմնական ծրագրի, Գ· Ընդհանուր Ժողովի կողմէ Կովկասեան գործունէութեան մասին տրուած որոշումներու ոգիին, Կովկասեան Շրջանային Ժողովի այս առթիւ տուած որոշումներուն, ինչպէս նաեւ կեանքի հրամայողական պահանջներուն վրայ, պարտաւոր էր հրատարակելու Կովկասեան Նախագիծը՝ իբրեւ ուղեցոյց կովկասահայ կեանքի քաղաքական եւ տնտեսական գործունէութեան, վերապահելով անոր վերջնական հաստատութիւնը ներկայ Ընդհանուր Ժողովին»։

Լրացումների ենթարկուելուց յետոյ բանաձեւը ենթարկւում է քուէարկութեան։ Համաձայն են բոլոր ժողովականները, բացի Մուրատից։

Մուրատ·— *Ես իմ համաձայնութիւնը կը տամ այն պայմանով՝ որ Խորհուրդը խոստովանի, որ Նախագծի հրատարակումը նրա իրաւասութիւնից բարձր է եղել··· Հակառակ դէպքում, ես չեմ ուզում ինքնախաբէութեամբ զբաղուել այստեղ՝ ձայն տալով մի այդպիսի բանաձեւի։*

Բողոքներ են բարձրանում, թէ անպատճառ պէտք է միաձայն հաւանութիւն տրուի բանաձեւին։

Նախագահը *առաջարկում է անցնել Օրակարգի այլ խնդիրներին։*

Թոփչեան *զեկուցում է անում հետեւեալ նիւթերի մասին՝* «Դաշնակցութիւնը Կովկասում կամ Նախագիծը ըստ էութեան»։

Ժողովը անցնում է վիճաբանութեան։

Ժողովականներից շատերը նկատում են, թէ քանի որ ընկերներ՝ Բարսեղեան, Ռոստոմ եւ Շահխաթունեան առանձին զեկուցումներ են տուել առհասարակ Դաշնակցութեան կովկասեան անցեալ ու ներկայ գործունէութեան մասին, հարկաւոր է խօսել ընդհանրապէս կարդացուած բոլոր չորս զեկուցագրերի մասին։

Նախագահ·— *Պէտք է խօսել ընդհանրապէս ծրագրային հարցերի մասին· Ներկայ Ընդհանուր Ժողովը, մի կողմ թողնելով Նախադիծը, պէտք է ընդգծի մի նոր Ծրագիր, որը եւ պարտադիր է լինելու բոլոր դաշնակցական մարմինների համար։*

Թոփչեան·— *Ծրագրի մասին առայժմ խօսք չէ կարող լինել, քանի դեռ չենք որոշած մեր կուսակցութեան աշխարհահայեացքը։ Խօսենք նախ տակտիկայի մասին։*

Իսահակեան·— *Հարկաւոր է անմիջապէս դնել այս հարցը, թէ Կովկասում մեր գործունէութիւնը սոցիալիստակա՞ն է լինելու թէ ոչ։*

Մաշուր·— *Հարցը պէտք է այսպէս դնենք·— Ի՞նչ կերպ վարել մեր գործունէութիւնը Տաճկահայաստանում։*

Ռոստոմ·— *Անհիմն են այդ առաջարկները։ Ծրագրային տեսակէտից, Դաշնակցութիւնը եղել է՝ աշխատաւորական դասին կողմնակից մի կազմակերպութիւն· իսկ թէ այդ ուղղութեամբ գործնական ոչինչ չէ արուած — այստեղ ո՛չ կազմակերպութիւնն է մեղաւոր, ոչ էլ նրա Ծրագիրը··· Եթէ, սակայն, դուք կ'ասէք, որ ո՛չ, Դաշնակցութիւնը աշխատաւորական դասի չէ ունեցել երբեք — ես կը տամ մի զեկուցում՝ ասածս հիմնաւորելու համար։ — Մենք եղել ենք աշխատաւորական կուսակցութիւն եւ այստեղ դրուելիք հարցը հետեւեալը պէտք է լինի՝ նախ — Դաշնակցութիւնը դառնո՞ւմ է քաղաքական-յեղափոխական կուսակցութիւն Կովկասում· եւ ապա Դաշնակցութիւնը պէ՞տք է սկսի այնտեղ դասակարգային պայքար, համաձայն իր սկզբնական Ծրագրի ոգուն։*

Զաւրեան·— *Ինչո՞ւ այդ հարցը, թէ հարկաւո՞ր է Կովկասում քաղաքական կռիւ մղել։ Գ· Ընդհանուր Ժողովը արդէն դրական որոշում է կայացրել։ Թէ՞ այստեղ կան մարդիկ, որոնք դէմ են կովկասեան գործունէութեան։*

Վռամեան·— *Այստեղ պէտք է վերջնականապէս որոշել, թէ արդեօք Դաշնակցութիւնը այսուհետեւ էլ վարելո՞ւ է կովկասահայ [գործունէութիւն ?] եւ ի՞նչ ուղղութեամբ։ Նախագծին կողմնակից եղած ընկերները թող որոշակի պարզեն այդ հարցը, որից յետոյ միայն մենք կը դառնանք այն խնդրին, թէ ի՞նչ յարաբերութիւն է ունենալու կովկասահայ՝ ասենք դասակարգային շարժումը՝ դէպի տաճկահայ դատը· այդ յարաբերութիւնը հարկաւոր է որոշել։*

Թոփչեան·— *Հարցը պարզ է։ Ես իմ զեկուցման*

մէջ աշխատել եմ հաստատել, որ Դաշնակցութիւնը Կովկասում եղել է աշխատաւորական կուսակցութիւն. եւ որ այսօր երբ պայմաններն աւելի նպաստաւոր են դարձել, հարկաւոր է աւելի ուժեղ կերպով շեշտել Նախագծի սոցիալիստական սկզբունքները:

Սեպուհ.— Աշխատաւորական կուսակցութիւն է եղել թէ ոչ, այս մի կողմ թողնենք. հարցը նրանումն է, թէ այսուհետեւ էլ Դաշնակցութիւնը գործելո՞ւ է Կովկասում: Այս է էականը: Մենք սահմանից այն կողմը դատ ունենք յանձնուած վեց մեծ պետութիւնների խնամակալութեանը, որոնցից մէկն էլ Ռուսաստանն է. կարո՞ղ ենք կռուել նո՛ւ Ռուսաստանի դէմ: Ի հարկէ եթէ Ռուսաստանը պարլամենտական երկիր լինէր, այլ կերպ վերաբերմունք ցոյց կը տար մեր բազմաչարչար դատին. բայց դժբախտաբար ռէակցիան դեռ խոռութեամբ տիրում է այնտեղ: Զգոյշ լինենք, չգրգռենք ռուս կառավարութիւնը, եթէ չենք ուզում, որ մեր երկիրը փլատակների վերածուի. ո՛չ մի ակտիւ կռիւ Ռուսաստանում: Նախ եւ առաջ տաճկահայ դատը. ժամանակի ընթացքում միայն, երբ տեսնենք, որ կովկասեան գործունէութիւնը, ինչպէս չէ վնասում տաճկահայ դատին, Դաշնակցութիւնը կարող է իր ձեռքն առնել նո՛ւ կովկասահայ դատի պաշտպանութիւնը:

Մուրատ.— Հարկաւոր է պարզել այդ երկու դատերի փոխադարձ յարաբերութիւնը, թէ մինչեւ այսօր ո՞ր աստիճանի վնասակար կամ օգտակար է եղել կովկասեան գործունէութիւնը՝ տաճկահայ դատին: Այս տեսակէտից, կարեւոր է գիտնալ՝ ի՞նչ ուժեր ունենք, ի՞նչ դրութեան մէջ են մեր կազմակերպութեան ներքին գործերը. հարկաւոր է քննել մեր դրամական հաշիւները:

Նախագահ.— Տեղեկագրերից արդէն որոշ գաղափար կազմած պէտք է լինէինք այդ բոլորի մասին: — Ինչ վերաբերում է առանձնապէս դրամականին, շուտով կը տանք պէտք եղած հաշիւները: Սրանցից սակայն, հօ չե՛նք կարող եզրակացնել, թէ հարկաւոր է երկու վայրերում եւս՝ Կովկաս եւ Տաճկաստան գործել կամ ո՛չ. մենք առեւտրական ընկերութիւն չե՛նք, որպէսզի ղեկավարուենք դրամական հաշիւներով:

Սեպուհ.— Երէկ Շահխաթունեանը յայտարարեց, որ Նախագիծը անց է կացել միայն մի քանի ինտելիգենտ երիտասարդների դրդմամբ, որոնք չահագործել են միւս ընկերների անգիտակցութիւնը: Ասել է թէ Նախագիծը կեանքի հրամայողական պահանջ չէ՞ եղել, ինչպէս մինչեւ այժմ հաւատացրել ու համոզել են ինձ...: Պարզեցէք այդ հանելուկը: Խաբուա՞ծ են, ուրեմն, մեր այն գործիչ–ընկերները, որոնց անուններով խսկ մենք հպարտանում ենք ուրիշների առաջ: Եթէ այո՛, այն ժամանակ ես դէն կը շպրտեմ այս Նախագիծը:

Շահխաթունեան (ուղղում անելով).— Նախ ես բոլորովին չեմ գործածել «երիտասարդ» բառը. Դաշնակցութեան մէջ կան սոցիալիստներ՝ ամէն հասակի: Ես ասել եմ՝ մեր սոցիալիստների շարքերում կան եւ շատ այնպիսինները, որոնք իրենց հոգեբանութեամբ սոցիալիստ չեն, բայց համակերպուել են իսկական սոցիալիստներին:

Մուրատ.— Մի կարծէք, որ ձեր ասած այդ «անգիտակիցները» բոլորովին գաղափար չեն ունեցած Նախագծի էութեան մասին: Դեռ Ռայոնական ժողովի ընթացքում բողոքներ են բարձրացել, բողոքել եմ եւ ե՛ս: Բայց միայն լռեցինք, չուզեցինք դուրս գալ սահմաններից, ինչպէս Խորհուրդն այդ արեց. բարւոք համարեցինք սպասել մինչեւ Ընդհանուր ժողովը:

Թոփչեան.— Հետաքրքիր է, ինչո՞ւ Շահխաթունեանը խոյս է տալիս՝ հարցն ուղիղ դնելուց: Ես իմ զեկուցագրով ցոյց տուի, որ Նախագիծը բխած է եղել կեանքից. Շահխաթունեանն էլ պէտք կամ նոյն այդ տեսակէտի վրայ կանգնի կամ թէ ապացուցի որ Նախագիծը զոռով մտցրած մի բան է. երկուսից մէ՛կը: (Անցնելով բուն նիւթին, տեղի ունեցած վիճաբանութիւնները բաժանում է երկու կէտի): 1) Դաշնակցութեան հակացարիստական կռիւը Կովկասում օգտակա՞ր է տաճկահայ դատին թէ ոչ. 2) Կովկասեան գործունէութիւնը մինչեւ այժմ ի՞նչ արդիւնք է տուել: Կանգ եմ առնում նախ երկրորդ հարցի վրայ: Ոչ մէկը այստեղ ստացած տեղեկութիւններից չէ ասում, թէ մեր գործը Կովկասում բացասական հետեւանքների է յանգել: Վերցնենք հենց Զրաբերդը, որտեղ մեր ուժերը կազմալուծուել են իբր թէ սոսկ այն պատճառով, որ մենք սկսեցինք «սոցիալ» քարոզել. իսկ ես կ'ասեմ, որ ընդհակառակն կազմալուծուել են, որովհետեւ բացակայել է այդ «սոցիալը»: Չէ՞ որ Զրաբերդում այսօր կանգուն են մնացած միայն արհեստակցական միութիւնները, որոնց շնորհիւ նո՛ւ պահպանւում է այնտեղ Դաշնակցութեան գոյութիւնը: Բայց կայ եւ մի այլ հանգամանք, որ ընդհանուր պատճառ է մեր բոլոր կազմալուծումների.— մի ժամանակ Դաշնակցութիւնը հասարակութեան համար ինչ որ խորհրդաւոր բան էր, դէպի որը ձգտում էին թէ՛ բուրժուան, թէ՛ հոգեւորականը, թէ՛ արհեստաւորը...: Երբ, սակայն, Ռուսաստանի դէպքերից եւ սրանց յաջորդող մանիֆեստից յետոյ Դաշնակցութիւնն այլեւս հրապարակի վրայ էր, առանց նախկին խորհրդաւորութեան շղարշի, տեսանելի ամենքին,— նրանից սկսեցին արագ–արագ հեռանալ բոլոր նրանք, որոնք տոգորուած չեն եղել յեղափոխական ոգւով: Նոյն այդ պատճառներով մենք կազմալուծուել ենք նաեւ՝ Քարսում, Մրգաստանում, Ապառաժում եւն.: Բայց մեր այս կազմալուծումները մի մի յաղթանակներ են կուսակցութեան համար, որովհետեւ հեռացողների փոխարէն մեր շուրջն են համախմբուել աւելի մաքուր ու յեղափոխական տարրերը եւ մեր ուժերը աւելի են ամրացել՝ նո՛ւ բարոյական նո՛ւ թուական տեսակէտից: Մեր նոր գործելակերպի շնորհիւ է, որ այսօր 7–8000 բանուոր ունենք Թիֆլիզում — մինչդեռ մի երկու տարի առաջ (1904ին), երբ Դաշնակցութիւնը միայն տաճկահայ խնդրով է զբաղած եղել, մեր հետեւորդների թիւը նոյն այդ Թիֆլիզում հասնում էր հազիւ 2000ի: Մատնացոյց էք անում Բաթումի վրայ, որպէս թէ այնտեղի ամբողջ շրջանը հակառակ է Նախագծին: Ես կարծում եմ սակայն, որ այդ այդպէս չէ, կազմակերպուած բանուորների մէջ կան եւ շատ տաճկահայեր, որոնք ո՛չ մի դէպքում, չեն կամենայ դնալ հականախագծականների յետեւից. այդ իսկ տաճկահայերի կողմից էր, որ պատգամաւորներ եկան մեզ մօտ Թիֆլիզ...: Բաթումի հականախագծականները չունեն մասսա. հետեւորդներից էլ մեծ մասը գիտակից չէ հարցի էութեանը. բաւական է բացատրել այդ անգիտակիցներին Նախագծի իմաստը, եւ բոլորն էլ մեր կողմը կ'անցնեն: — Մէկ խօսքով Կովկասում վարած մեր քաղաքական սոցիալիստական գործունէութեան շնորհիւ Դաշնակցութիւնը վերջին երկու տարիների ընթացքում անհամեմատ աւելի շատ բան արեց, քան առաջ: Սեպուհը վախ է յայտնում, որ ռուս կառավարութիւնն աւելի կը թշնամանայ տաճկահայ շարժմանը եթէ Դաշնակցութիւնը կռիւ մղէ նրա դէմ: Բայց ընկ. Սեպուհ, այդ կառավարութիւնը չէ՞ր որ համարեա՛ գերեզման փորեց տաճկահայ դատի համար. դրա՞ դէմ պէտք է չբողոքել: Բեռլինի կոնգրէսից սկսած նա միշտ էլ դաւեր է նիւթել տաճկահայ ազատարար շարժման դէմ. իսկ եթէ մի մի անգամ դուրգուրացել է մեզ, սոսկ այն նպատակով, որպէսզի մեր ձեռքով շաղանակներ հանէ կրակից: Մայիսեան ծրագիրը, Լոբանովի քաղաքականութիւնը... այս բոլորը լաւ յայտնի են մեզ: Ո՛չ, բռնակալների սիրտը, հլու հնազանդութեամբ չէ՛, որ կարելի է շահել: Արմենականներն էլ յոյսեր են ունեցել, թէ Սուլթան Համիտը՝ աւելի շուտ աղերսներին կը զիջի եւ Փորթուգալեանը Մարսէյլից մի երկար աղերսագիր է ուղղում Սուլթանին... որի հետեւանքը, սակայն, այն է լինում, որ իսկոյն արգելւում է «Արմենիա» թերթի մուտքը Թուրքիա: Ռուս բիւրոկրատիան իրեն շահերի համար վնասակար է համարում տաճկահայ յեղափոխութիւնը եւ շատ կ'ուզենար՝ արեան մէջ խեղդել այն. սահմանի վրայ դաղանային կոտորածները դեռ թարմ են մեր յիշողութեան մէջ: Ռուս բռնակալութիւնը անհաշտ հակառակորդ է բոլոր ազատարար շարժումներին: Զինդերն իրաւամբ է նկատել, որ ռուսական յեղափոխութեան դատը՝ համամարդկային դատ է: Եւ մենք պէտք է կռուենք այդ բռնակալութեան դէմ, բայց ոչ երբեք լռել նրա գործած վայրագութիւնների հանդէպ: Ժողովրդապետական Ռուսաստանը միայն կը նպաստէ տաճկահայ դատի յաջող լուծմանը: Վերջացնում եմ՝ Դաշնակցութիւնը Կովկասում պէտք է լինի քաղաքական–սոցիալիստական կուսակցութիւն:

Վիճաբանութիւնները ընդհատւում են. շարունակութիւնը թողնելով յաջորդ նիստին:

Նախագահը կարդում է մի գրաւոր առաջարկ՝ ժողովին ուղղուած ընկերներ Մուրատի եւ Տաթեւեանի կողմից, որ հետեւեալն է.—

«Կ'առաջարկենք, որ ներկայ ժողովի անդամները անպայման խոստանան ինքզինքնին դնել կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ եւ հնազանդին ժողովի կողմէ իրենց կարողութեանց համաձայն տրուած որոշումներուն, առնուազն մինչեւ յառաջիկայ Ընդհանուր ժողովի գումարումը: Հակառակ դէպքում, ինքզինքնին տրամադրելի չընողները բարոյական իրաւունք չունենան մասնակցելու ժողովի ծրագրային վերջնական, վճռական որոշումներուն»:

Այս առթիւ սկսւում են վիճաբանութիւններ:

Ռոստոմ.— Մենք չենք կարող բռնանալ այս կամ այն ժողովականի կամքի վրայ, թէ՝ դո՛ւ ա՛նպատճառ պարտաւոր ես այս գործն կատարել: Այդ առաջարկը, յամենայն դէպս, այն իրողութիւնն է դուցէ շեշտում, որ մեր մէջ հարցեր յարուցանող եւ սրանց քննութեանը ուղղութիւն տուող ընկերներն իրենք են լինում յաճախ, որ քաշւում են մի կողմ, երբ խնդիրը գործելուն է հասնում: Այսպիսի դէպքեր շատ են տեղի ունեցել. 1898ի Ընդհանուր ժողովն օրինակ: — Բարոյական պարտաւորեցման մասին միայն կարող է խօսք լինել. թող իւրաքանչիւրը մեզանից կեանքի մէջ աշխատի իրականացնել մեր դաւանած սկզբունքները եւ կայացրած որոշումները:

Մուրատ.— Այդ առաջարկը մենք անում ենք, հիմնուած անցեալի փորձառութեան վրայ: Ժողովից յետոյ իւրաքանչիւրը կը դնայ իւր գործին եւ այդպիսով մեր ծրագիրները անիրագործելի են մնալու: Այսօր մեզ ուժեր են հարկաւոր. եթէ ստիպողականութիւնը չլինի, քիչերը իրենց յօժար կամքով գործի կը ձեռնարկեն:

Իսահակեան.— Եթէ Մուրատի առաջարկի միտքն այն է, որ մեզանից իւրաքանչիւրը, իւր ուժերի չափ գործի կուսակցութեան մէջ, այս դէպքում մի այդպիսի առաջարկ աւելորդ է միանգամայն: Իսկ եթէ դրանով ոչ միայն բարոյական, այլեւ իրաւական պարտաւորութիւն էք ուզում դնել ժողովականներիս վրայ, այստեղ ես գտնում եմ, որ այդ առաջարկին նպատակ է դրած այս ժողովը ներսից պայթեցնել:

Զաւրեան.— Որքան էլ բարի լինի Մուրատի ցանկութիւնը, նրա առաջարկն այնուամենայնիւ՝ բռնութիւն է, մի տեսակ ցենզուրա պատգամաւորներիս վերաբերմամբ: Մենք եկել ենք այստեղ մեր յօժար կամքով եւ ազատ ենք մեր գործունէութեան մէջ: Մենք կազմում ենք մի ամբողջական ձեռնարկութիւն եւ ոչ թէ մի կոնգլոմերատ [շեղջակոյտ, շեղջաքար], որի մասերը զոռով իրար կպցնելու կարիքն ունենանք: Ոչ մի կուսակցութեան մէջ այդօրինակ առաջարկներ չեն լինում:

Արամ.— Այստեղ մենք բոլորս դաշնակցական մարմինների ներկայացուցիչներ ենք. այսպիսի հանգամանքն արդէն բաւական է հաստատելու, որ մենք ամէնքս նոյն նպատակի շուրջը համախմբուած առաջ

պէտք է տանենք մեր ընդհանուր գործը։ Եւ ի՞նչ իրաւական պարտաւորեցման մասին խօսք կարող է լինել. յեղափոխականը գնում է զոհուելու — ինքնաբերաբար եւ ո՛չ երբեք՝ ստիպուած, հպատակուելով չինովնիկական հրահանգների… եւ եթէ մենք այդպիսի պարտաւորեցումների կարիքը զգանք — սա նշան է լինելու մեր յեղափոխական սնանկութեան։

Սեպուհ.— *Ես կարծում էի, որ այդ առաջարկը սիրով կ'ընդունուէր ժողովի կողմից, մինչդեռ խիստ բողոքներ են լսւում նրա դէմ։ — Ընկերնե՛ր, բոլշէն կրիտիկական է [ճգնաժամային]. մենք պէտք է լարենք մեր բոլոր ուժերը. մենք ամէնքս պարտաւոր ենք Ժողովի տրամադրութեան տակ դնել մեր կեանքը։*

Զոփուրեան.— *Այդ առաջարկն ինքնըստինքեան գործնական չէ։ Ենթադրենք, որ ժողովականներից մէկը յանձն է առնում՝ այսինչ գործը կատարել. — որոշ ժամանակից յետոյ, սակայն, փոխւում են նրա հայեացքները՝ թէ՛ կուսակցութեան ձգտումների մասին ընդհանրապէս եւ թէ իր ձեռնարկած գործի մասին մասնաւորապէս։ Կամ մէկը Ցուցական Մարմնի մէջ է մտնում, բայց վերջը զգում է, որ իր ուժերը չեն համապատասխանում իր ստանձնած դերին. այս դէպքում նա ուղղակի պէտք է հեռանայ գործից, սրա իսկ յաջողութեան տեսակէտից։*

Վիճաբանութիւնները կը շարունակուեն յաջորդ նիստին։ Նիստը փակւում է։

63ՐԴ ՆԻՍՏ (3 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Համօ Մհերեան։
Ներկայ են՝ 26 ժողովական։
Բացակայ է Անդրանիկ (հիւանդ)։

Վիճաբանութիւնները շարունակւում են։

Իսահակեան.— *Թոփչեան, ի պատասխան Մուրատի, աշխատեց ապացուցանել, որ մեր սոցիալիստական գործունէութեան շնորհիւ՝ մեր խմբերը աճել բազմացել են։ Բայց արդեօք քանակո՞վ պէտք է չափել մի կուսակցութեան ուժը։ Մենք այսօր ունենք շատ այնպիսի խմբեր, որոնք մեր դաւանած սոցիալիզմի մասին այն աստիճան խախուտ հասկացողութիւն ունին, որ պատրաստ են գնալ ամէն մի հողմի ետեւից։ Եւ ապա գլխաւորը՝ զուր է Թոփչեանը աշխատում հաստատել, որ Դաշնակցութիւնը եղել է անցեալում մի սոցիալիստական կուսակցութիւն. ամենեւի՛ն։ Բագուն, որի վըրայ ի միջի այլոց հիմնւում են այստեղ, միշտ էլ շեշտել է այն միտքը, թէ հայերի մէջ գոյութիւն չունի դասակարգային կռիւ։ Հեռուն չգնանք, վերցնենք հենց մեր Ռայոնական առաջին ժողովը, ուր սոցիալիստական սկզբունքներով գործելու առաջարկը ստացել է միայն 8 ձայն ընդդէմ 6ի. շատ ընկերներ ունենք, որոնք իրաւ սոցիալիստներ չեն. ընկ. Վռամեան այստեղ անկեղծօրէն յայտնեց, թէ ինքը սոցիալիստ չէ։ Միակ հիմքը, որի վրայ Թոփչեանը կարող է կանգնել, 1892ի ծրագիրն է։ Այս ծրագիրը, սակայն, որքան էլ սոցիալիստական լինի, հենց սկզբից մնացել է մեռած տառ, առանց որեւէ դրական արժէքի. դա եղել է Լասսալի ասած սահմանադրութիւնը՝ թղթի վրայ։ Մենք մեզ չխաբենք, անցեալում եղել ենք, ոչ միայն ոչ-սոցիալիստ, այլեւ հակասոցիալիստական։ Տաճկահայ ազգային դատով ոգեւորուած, մենք մեր այդ ազգայնութեան պրոպագանդով մթնացրել ենք կովկասահայի դասակարգային գիտակցութիւնը։ Թոփչեանը ազգայնութիւնը կարելի է գտնում սոցիալիզմի կողքին, թէ՝ մենք թէ՛ սոցիալիստ ենք, եւ թէ ազգային։ Այո՛, բայց այն ժամանակ միայն, երբ ազգայնութեան սկըզբունքները կապւում են դասակարգային կռուի հետ. առանց այս կռուի՝ ազգայնութիւնը դառնում է շովինիզմ [ազգայնապաշտութիւն, այլամերժ ազգայնականութիւն]։*

Վռամեան (*անձնական նկատողութիւն*).— *Ի՞նչ հիման վրայ է ասում Իսահակեան, թէ ես ինձ ոչ-սոցիալիստ եմ յայտարարել այստեղ։*

Նախագահը *Իսահակեանին թոյլ չէ տալիս պատասխանել։*

Մուրատ.— *Սխալ է, որ տաճկահայ դատը մըթնացրել է կովկասահայ երիտասարդութեան միտքը. այլ ընդհակառակն է եղել։ Թոփչեանն ասում է, թէ Կարսում եւ այլ տեղերում, մեր ուժերն աճել են, որովհետեւ սոցիալիստական ուղղութիւն ենք մտցրել մեր գործունէութեան մէջ։ Այս պատճառաբանութիւնը, սակայն, սխալ է. մեր խմբերը բազմացել են ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ, եթէ ինքնապաշտպանութեան կռիւները չլինէին՝ Դաշնակցութիւնը իր սոցիալիզմով շատ էլ առաջ չէր գնայ։ Սխալ է Թոփչեանի եւ ա՛յն ասածը, իբր թէ վերջին երկու տարուան ընթացքում Երկիր են ուղարկուած աւելի շատ ուժեր, քան ուղարկուել են առաջներում. ուղարկուած ուժերը Երկրի մի մասին են յատկացուել, միւս մասերը մնացել են առանց գործիչների.— Այն ժամանակ երբ դուք, ընկ. Թոփչեան, հողաբաժանական եւ այլ հարցերով էիք զբաղուած, Երկիրը չէ ունեցել գոնէ մի կանոնաւոր թղթակից։*

Արամ.— *Այստեղ ես այն տպաւորութիւնն եմ ստանում, թէ միայն տաճկահայ դատի շուրջն է եղել, որ հաւաքուել են կովկասահայ բոլոր խաւերը եւ գործել բացառապէս այդ դատի համար։ — Բայց դա սխալ է։ 1900ից այս կողմ, կովկասահայերի մէջ սկսւում է մի զօրեղ շարժում՝ դաշնակցականների շարքերում. սակայն ոչ դարձեալ յատկապէս տաճկահայ դատի համար։ Վերցնենք Բագուն։ Երբ Քրիստափորը եկաւ Կովկաս, ռէակցիայի օրերուն կազմալուծուած խմբերը վերակազմելու համար, այդ միջոցին էր, որ Բագւում գումարուեց մի խումբ երիտասարդների ժողով, որտեղ*

եւ սկիզբը դրուեց Դաշնակցութեան գործունէութեան մի նոր շրջանի։ Եւ այդ ժողովումն էր որ հարց բարձրացաւ թէ՝ ո՞րտեղից սկսել կազմակերպութեան գործը, վերեւի՞ց թէ ներքերից. այսինքն բուրժուաների՞ց թէ բանուորներից։ Բանուորականները յաղթեցին եւ ժողովը որոշեց գործել բանուորների մէջ, դասակարգային պայքարի հողի վրայ. հետագայ ժողովներում սանկցիա տրուեց այդ որոշմանը։ Ի հարկէ, չէր կարելի անմիջապէս անցնել լայն, ակտիւ գործունէութեան, պէտք էր սահմանափակուել նախ սոսկ պրոպագանդայով։ Իսկ երբ այնուհետեւ գործադուլները սկըսուեցին, մենք Բագուի դաշնակցականներս, մասնակցեցինք քաղաքական ցոյցերին, գործադուլներին, միայն թէ ո՛չ պաշտօնապէս, քանի որ չունէինք բանուորական ծրագիր՝ միւս կուսակցութիւններին առաջադրելու համար։ 1903ի գործադուլին, Բագւում դաշնակցականներս մասնակցութիւն ենք ունեցել. մեր ընկերներն էին, գլխաւորապէս, որ դուրս էին գալիս բանուորների առաջ հրապարակով ճառելու. ինքս անդամ եմ եղել գործադուլային Բիւրոյին, իբրեւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ։ Եւ այս բոլորը կատարուել է բնական մըղումով. բանուորները հետզհետէ հաւաքուել են մեր շուրջը, այն պատճառով միայն, որ մենք պաշտպանել ենք նրանց դասակարգային շահերը։ Նոյնը եւ գաւառներում. այստեղ եւս մենք մասսաներ ենք գրաւել ոչ սոսկ «Հայաստան, Հայաստան»ով։ Այո՛, մենք խօսել ենք շարունակ տաճկահայի օրհասական տանջանքների մասին, բայց գաւառական մասսաները հետեւել են մեզ, որովհետեւ մենք հիմնել ենք դատարաններ, կռուել ենք վաշխառուների դէմ, նպաստել ենք հողերի արդար բաժանման, բոյկոտ ենք հրատարակել կառավարութեան…։ Մէկ խօսքով, եթէ մենք կովկասահայ մասսաների սեփական շահերի պաշտպան չհանդիսանայինք, նրանցից հազիւ 1/10ը կը գար Դաշնակցութեան յետեւից, յանուն տաճկահայ դատի միայն։ Այս պէտք է գիտեան Մուրատը եւ միւսները։ Այժմ, ի՞նչ դրական ազդեցութիւն է արել կովկասահայ շարժումը՝ տաճկահայ շարժման ընթացքի վրայ։ 1904ին Սասունի վիժումը լքում առաջ բերեց մեր շարքերում. արշաւանքների անյաջող ելքը, է՛լ աւելի սաստկացրեց այդ լքումը։ Բոլորս էլ այն աստիճանի յուսահատուած էինք, որ երբ ես այդ միջոցին Երկիր էի անցնում, ինձ յիմար անուանեցին, թէ ո՞ւր ես գնում, տաճկահայ դատ չըկա՛յ այլեւս։ Եւ այս դատի շուրջը երբեմն եռացող ոգեւորութիւնը սառելու էր անպայման, եթէ հրապարակ չգար կովկասահայ շարժումը. սա էր որ չէզոքացրեց լքումը։ Կովկասահայ շարժման շնորհիւ էր, որ նորից հաւատ եւ յոյս ներշնչուեց մեզ՝ դէպի տաճկահայ դատը։ Մի՛ մոռանաք այս հանգամանքը։ Ընկերներից շատերը ասում են, որ Դաշնակցութիւնը վերջին երկու տարուան ընթացքում անհամեմատ աւելի մեծ նիւթական օգնութիւն է հասցրել Տաճկաստան. միայն դա եղել է մի անցողական շրջան, երբ ապրել է Դաշնակցութիւնը՝ ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ։ Այս բացառութիւնը ճիշդ կարելի է համարել դրամականի աճման տեսակէտից, բայց ի՞նչ բացատրութիւն կը տաք այն հանգամանքին, որ Երկիր են մտել խոշոր թուով ինտելիգենտ (միջնակարգ կրթութեան տէր) կովկասահայեր. այստե՞ղ էլ «անցողական շրջան»ն է պատճառը։ Այդ ինտելիգենտները կարող էին, եւ լիակատար իրաւունք ունէին, մնալու Կովկասում, ուր այդ իսկ միջոցին յեղափոխական գործը եռում էր, առնուազն ոչ պակաս, քան Տաճկահայաստանում։ — Ո՛չ, կովկասահայ գործունէութիւնը բնաւ վնասակար չէ եղած տաճկահայ դատին. Կովկասը մարգարան է տաճկահայ շարժման համար։ Իսկ թէ այդ երկու դատերը ի՞նչ յարաբերութեան մէջ պիտի լինեն, այդ մասին կը խօսեմ այլ անգամ։

Շահխաթունեան.— *Ես չէի ուզել քննադատել Դաշնակցութիւնը այնպէս, ինչպէս հարկադրում է իրականութիւնը. ես իմ ռեֆերատում արդէն ասել եմ, որ Դաշնակցութիւնը Կովկասում չէ եղել քաղաքական կուսակցութիւն։ Երբ սակայն այստեղ պնդում են, ինչպէս Թոփչեանը, թէ Դաշնակցութիւնը անցեալում եւս սոցիալական կուսակցութիւն է եղել, ես նորից ստիպուած եմ հակառակն ապացուցանել։ Նախ հենց այն հանգամանքը, որ Թոփչեանի ռեֆերատը [զեկուցումը] պաշտպանողական դիրք էր բռնել՝ տեղացող յարձակումների առթիւ, — արդէն սա ցոյց է տալիս, թէ որքան խախուտ հողի վրայ է հիմնուած մեր սոցիալիզմը։ Անցեալում մենք սոցիալիստ չենք եղել։ Մինչեւ կալուածների դրաւումը մենք նոյնիսկ չենք էլ ուզել կռիւ յայտարարել ցարիզմին — ասելով, որ նախ հարկաւոր է տապալել մէկ բռնակալութիւնը եւ ապա ելնել միւսի դէմ։ — Սոցիալիստակա՞ն է մի կազմակերպութիւն, որի մէջ բուրժուան հաւասարապէս տեղ է ունեցել աշխատաւորի հետ միասին։ Մրգաստանի կոմիտէն 1902ին աշխատել է աւելի հարուստներին գրաւել դէպի ինքը, — որովհետեւ հարուստներից աւելի շատ փող կարող էր ստանալ. եւ աւելի փող ստանալու հոգսով տարուած կոմիտէականները բոլորովին չէին զգում, որ այդպիսով վնասում են տեղական գործին։ — Թոփչեան ապացոյցներ է բերում, թէ այսքան աշխատաւորներ ենք ունեցել եւ ունինք։ — Աշխատաւորներ ունեցել էք, այո՛, բայց ունեցե՞լ էք սոցիալիստական ծրագիր, ա՛յլ բան է աշխատաւորներից կազմուած լինել, եւ ա՛յլ է աշխատաւորական ծրագրով գործել։ Մի աշխատաւոր կարող է ինքնին աւելի խիստ հակաշխատաւորական լինել, քան մէկ ոչ-աշխատաւորը։ Արամն էլ փորձեց ապացոյց բերել, որ Դաշնակցութիւնը իրօք պաշտպանել է բանուորների դասակարգային շահերը. բայց նա մոռանում է, որ Բագուի մարմինները, իրենք անկարող լինելով ղեկավարել՝ միայն թոյլ են տուել մեր բանուորներին՝ մասնակցելու գոր-*

ծաղուլներին: — Անկասկած, եթէ այդ բանուորների խոշոր տոկոսութիւնը չլինէր, նրանք անյապաղ կը հեռանային Դաշնակցութիւնից: Ես ի հարկէ, չեմ մեղադրում Դաշնակցութիւնը, որ մեծ թափով չէ գործել բանուորական շահերի համար. չեմ մեղադրում, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը, անցեալում չէ եղել քաղաքական կուսակցութիւն: Ի զուր չջանանք հաւատացնել, թէ մեր ներկայ սոցիալիստական գործունէութեան շրջանը՝ անմիջական շարունակութիւն է նոյնպիսի մի շրջանի՝ անցեալում: Ռուսական յեղափոխութեան յախուռն զարգացման շնորհիւ է, որ Դաշնակցութեան մէջ՝ մտքերի էվոլիւցիա [հոլովոյթ] տեղի ունեցաւ. Ահարոնեանը, օրինակ, որ երկու երեք տարի առաջ սոցիալիզմի կողմնակից չէր, այսօր յարել է նրան: — Այսուհետեւ է միայն, որ պէտք է դառնանք քաղաքական–սոցիալիստական մի կուսակցութիւն: Բայց դառնալու համար, նախ եւ առաջ հարկաւոր է որոշել մեր տեսակէտը՝ ազգայնութեան գաղափարի մասին: Թոփչեանի ասելով մինչեւ այժմ ունեցած մեր ազգայնութիւնը չի հակասում սոցիալիզմին: Սխալ է բոլորովին: Այո՛, ազգայնութիւնը առհասարակ չէ հակասում սոցիալիզմին — բայց միայն այն դէպքում, երբ այդ երկուսի հասկացողութիւնները չէին զատուած իրարից, այլ կազմում են մի ամբողջութիւն: Եւ երբ ասում ենք ազգային պահանջներ — կապուած սոցիալիստական պահանջների հետ — հասկանալի է. բայց երբ ասում էք՝ ազգային կռիւ, անկախ սոցիալիզմից, այս դէպքում՝ այդ առանձնացած ազգայնութիւնը հակասում է սոցիալիզմին: Ես կ'ասեմ, որ սոսկ ազգայնութեան տեսակէտ ունենալ անկարող ենք, քանի որ մենք աշխատաւորական կուսակցութիւն ենք ուզում դառնալ. այո՛ կազմակերպենք հայ մասսաներ միայն, պաշտպանենք մեր ազգային պահանջները, բայց այդպիսով մենք չենք դառնայ ազգային կուսակցութիւն: Արամի այն ասածին, որ կովկասեան շարժումը մի տեսակ յեղափոխական մարզարան է տաճկահայ շարժման համար, — կը դառնամ յետոյ:

Ռոստոմ.— Ես կանգ կ'առնեմ նախ այն կէտի վրայ, իբր թէ մեր թուլանալու պատճառը Կովկասում՝ Նախագիծն է: Սա մեր հակառակորդ բուրժուազիայի սիրած փաստարկութիւնն է. եւ մեր այն ընկերների բերանով, որոնք այդ պատճառաբանութիւնն են բերում՝ խօսում է ինքը բուրժուազիան: Իսկական պատճառները դիտմամբ մի կողմը թողած, բուրժուազիան Նախագիծն է մատնացոյց անում՝ մեզ վնասելու նպատակով: Մուրատը մատնացոյց է անում Զրաբերդի վրայ, որ տեղի խմբերը, նրա կարծիքով Նախագծի շնորհիւ են կազմալուծուել: Ես էլ յատկապէս Զրաբերդի վրայ կանգ կ'առնեմ, ապացուցանելու, որ Մուրատի կարծիքը սխալ է միանգամայն: Կազմալուծումը Զրաբերդում կատարուել է Նախագծից վեց ամիս — մէկ տարի առաջ: Տարօրինակ է, ի հարկէ, որ մենք թուլացել ենք Զրաբերդի նման մի վայրում, որտեղ Դաշնակցութիւնը լայնարձակ գործունէութիւն է ունեցել եւ որը ռէակցիայի օրերին, վառ պահեց իր մէջ յեղափոխական ոգին: Որպէսզի պարզ լինի մեզ համար մեր թուլանալու պատճառը, մենք պէտք է յիշենք թէ ի՛նչ պարագաներ բարձրացրին կազմակերպութեան նշանակութիւնը Զրաբերդի շրջանում 1898 թուի զօրեղ ռէակցիայից յետոյ: Այդտեղ էր, որ զարգացաւ դատաբանական սիստեմը (եւ այն պատճառի որ «Դաշնակցութիւն» ասելով ժողովուրդը մինչեւ վերջին ժամանակները հասկանում էր «դատարան»), սկսուեց Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ կուլտուրական գործունէութիւն՝ թատրոն, դպրոց, գրադարան եւն., բոյկոտ արուեց կառավարութեանը, — այս պարագաները վերակենդանացրին Կովկասում մեր Կազմակերպութիւնը. իսկ կալուածների գրաւումը՝ եկաւ աճեցրեց մեր ուժերը: Երբ, սակայն կալուածները վերադարձուեցին, Հոկտեմբերեան մանիֆեստը լոյս տեսաւ, որով որոշ իրաւունք էր տրւում ժողովուրդին, մեզանից հետզհետէ հեռացան բոլոր այն տարրերը, որոնց պահանջները կալուածները յետ ստանալուց այն կողմը չէին անցնում. այսպէսով մենք սկսեցինք թուլանալ, բնական էր այդ թուլացումը, — իւրաքանչիւր կուսակցութիւն թուլանում է յաղթանակ տանելուց յետոյ: Զրաբերդում, մասնաւորապէս, մեր թուլացման պրոցեսին [ընթացքին] նպաստեց եւ այն հանգամանքը, որ այդ միջոցին մենք փոխել էինք մեր գործելակերպը տաճկահայ շարժման վերաբերմամբ. առաջուայ պէս այլեւս խմբեր չէինք կազմակերպում, ինչպէս՝ Թումանի, Խանի խումբերը, որոնցով մի ժամանակ ոգեւորուելիս են եղել Զրաբերդում: Ապա կար նաեւ մի ընդհանուր պատճառ՝ մեր թուլացումների, բոլոր տեղերում. դա տնտեսական տագնապն էր: Կովկասահայ ժողովուրդը տնտեսապէս քայքայուել էր այնքան, որ իր ինքնապաշտպանութեան հրամայական գործի համար իսկ դժուարութեամբ էր փող տալիս: Կրկնում եմ, Զրաբերդի բոլոր խմբերը կազմալուծուել են նախքան Նախագծի երեւան գալը: Ասում են՝ կովկասեան գործունէութիւնը վնասներ է տուել տաճկահայ շարժմանը: Ես կ'ուզէի, որ ինձ այստեղ մի առ մի թուէին թէ որո՞նք են այդ վնասները, որպէսզի ես միջոց ունենամ կէտ առ կէտ խօսել նրանցից իւրաքանչիւրի մասին: Շեշտուում է, որ կովկասեան գործունէութեան պատճառով Դաշնակցութեան մէջ ուժերի ջլատում է առաջանում: Առհասարակ կարծում են, թէ յեղափոխական կուսակցութիւնը կառավարութեան նման միշտ էլ մնայուն, որոշ ուժ ունի, որին կարելի է ցանկալի կիրառումը տալ: Շատ հասկանալի է, որ Դաշնակցութիւնը գործ սկսելով և Կովկասում, չէր կարող իւր բոլոր ուժերը առաջուայ նման յատկացնել բացառապէս Տաճկաստանին: Բայց չնայելով ուժերի կարծեցեալ ջլատման, փաստն այն է, որ Դաշնակցութիւնն այնուամենայնիւ օգնութիւն է

հասցրել տաճկահայ շարժմանը՝ աւելի քան երբեք. եւ տրուած այդ օգնութիւնը եղել է համեմատաբար մեծ՝ շնորհիւ կովկասեան գործունէութեան. Կովկասում սկսած կռիւները հրապարակ հանեցին յեղափոխական բազմաթիւ անհատներ, բարձրացրին ընդհանրութեան ոգին. եւ այս բոլորից տաճկահայ դատը միայն շահ ունեցաւ: Առաջներում, մեր դրամական եկամուտն ամբողջովին յատկացուել է Տաճկաստանին. այդ ամբողջը սակայն, շատ քիչ է համեմատած եկամուտի այն մասի հետ, որ հիմա է յատկացւում (թուեր է յառաջ բերում): — Այս չպէտք է մոռանալ: Ցետոյ, մեզանից ուժեր է խլել, ոչ թէ բուն քաղաքական կռիւը ցարիզմի դէմ, այլ ինքնապաշտպանութիւնը. սա էր որ զբաղեցրել է ամենքիս, Բիւրոյի անդամներից սկսած մինչեւ Մուրատը, Սեպուհը...: Եթէ Կովկասում մի վտանգ կայ տաճկահայ դատի համար, դա ինքնապաշտպանութեան կռիւներն են եւ մենք պարտաւոր ենք ճիգ թափել, որպէսզի վերջ տրուի այդ կործանարար կռիւներին. իսկ վերջ տուած լինելու համար, մենք պէտք է քաղաքական լոզունգ [բնաբան] ունենանք, որը կը միացնէ մեզ մեր հարեւանների հետ: Սա մի հրամայողական պահանջ է մեր կուսակցութեան համար: Վարդանը հարց տուեց, եթէ Նախադիծը չհրատարակուէր, ի՞նչ կը լինէր ոչ–աշխատաւորական տարրը.— կը հեռանայի՛ն մեզանից. կալուածական հարցը, հայ–թուրքական ընդհարումները, որոնք անցողական ազդակներ էին, եւ սրանց վերանալու կամ թուլանալու հետ միասին, պէտք է թուլանար նաեւ մեր ուժը: Շահխաթունեանը նկատում է, որ Դաշնակցութիւնը Կովկասում քաղաքական կռիւ չէր մղում. այո՛, նա եղել է տաճկահայ շարժման մի օժանդակիչ մարմին, մի կիսա–յեղափոխական կազմակերպութիւն (Կովկասում). 1905ից յետոյ միայն նա դառնում է (Կովկասում) քաղաքական կուսակցութիւն. բայց մենք միշտ էլ ունեցել ենք յեղափոխական բազա — այլ կերպ՝ մենք չէինք կարող քաղաքական կուսակցութիւն դառնալ: Նախքան կովկասահայ դատը մեզ վրայ առնելը, մենք աշխատել ենք, որպէսզի կազմուի մի այլ քաղաքական կուսակցութիւն, յատկապէս այդ դատը վարելու համար (մեր աջակցութեամբ). դեռ կալուածական խնդրից առաջ մենք փորձել ենք մի այդպիսի ջոկ կազմակերպութիւն ստեղծելու. բայց ասպարէզի վրայ մնացին դարձեալ նոյն դաշնակցականները, որոնք միայն ընդունակ գտնուեցին յեղափոխական կռիւ մղելու և՛ւ Կովկասում: Եւ այդ կռուին մենք տուին ազգային դրոշմ, հիմնուելով, սակայն, միայն աշխատաւոր դասակարգի վրայ: Ամէն մի կուսակցութիւն հիմնւում է մի որոշ դասակարգի վրայ. մենք էլ հիմնուեցինք աշխատաւորների դասակարգային ձգտումների վրայ: Ու այս ձըգտումների տեսակէտից՝ հասկանում ենք եւ մեր ազգայնութիւնը. մեր դաւանած ազգայնութիւնը՝ մեղուականի ու մշակականի ազգայնութիւնը չէ (բացատրում է ազգայնութեան ըմբռնման աստիճանական ֆազերը մեր կեանքի մէջ): «Մեղու» ազգային է եղել՝ զուտ կղերական տեսակէտից, «Մշակը»՝ բուրժուական, մեր տեսակէտն է այսօր՝ աշխատաւորականը, եւ այս աշխատաւորական տեսակէտից մենք եղել ենք եւ պիտի մնանք ազգային: Մեր դաւանած ազգայնութիւնը տարբերւում է բուրժուականից մանաւանդ այսօր, երբ մեր բանակի, աշխատաւորների եւ բուրժուազիայի միջեւ դասակարգային անխուսափելի բաժանումներ են առաջ գալիս: Այս բաժանումները այնքան սուր կերպարանք են ստանում հետզհետէ, որ մեր հակառակորդները սկսել են մօտենալ խուլիգաններին, սրանց մեր դէմ հանելու նպատակով: — Ի վերջոյ մի քանի խօսք նրանց՝ որոնք ասում են, թէ «բանուորական կոպեկներով օգնած չենք լինի տաճկահայ շարժմանը. չենք ուզում այդ կոպեկները»: Մեզանից ոչ մէկը թոյլ չպէտք է տայ իրեն՝ արհամարհանքով վերաբերուելու բանուորի կոպեկներին: Ռէակցիայի ճգնաժամային րոպէներին, բանուորական–արհեստաւորական կոպեկները չէի՞ն, որ փրկեցին մեր կուսակցութիւնը. աշխատաւորներն են եղել, որ իրենց քսակները միշտ էլ լայն բաց են արել յօգուտ մեր գործի, եւ ուրիշ ոչ մի տարր՝ նրանց չափ չէ նպաստել մեզ երբեք: Զմոռանանք այս:

Սիգ.— Հարցը հարկաւոր է այսպէս դնել. երբ մենք կը տեսնենք որ Կովկասում մենք հող ունենք սոցիալիստական գործունէութեան համար, մենք պէտք է գործի անցնենք, թէկուզ այդպիսով վնաս հասցնելու լինենք տաճկահայ դատին: Ես անհատապէս գտնում եմ, որ մեր կովկասեան սոցիալիստական գործունէութիւնը՝ վնասակար է լինելու այդ դատին, բայց եւ այնպէս պէտք է գործենք:

Մուրատ.— Մենք դէմ ենք ոչ թէ Նախագծին, այլ միայն նրա գործադրութեանը եւ գործադրութեան ժամանակին: Սկսել էին հայ–թրքական ընդհարումները. մենք սրանց վերջ չտուած, հրապարակ հանեցինք Նախագիծը՝ ռուս կառավարութեան դէմ կռուելու համար, մինչդեռ մենք այդ միջոցներին աշխատել ենք ամէն կերպ՝ նոյն այդ կառավարութեանը ասել՝ որ մենք հաւատարիմ հպատակներ ենք. վերջին սարաժնիկի [պահնորդ, դիւղական ոստիկան] սիրտն ենք ուզել շահել եւ յանկարծ մեր կուսակցութիւնը բացարձակ կռիւ է յայտարարում կառավարութեանը: Այժմ, այո՛, երբ հայ–թրքական ընդհարումները վերջացել են, Կովկասում կարելի է ցարիզմի դէմ ելնել. սկսել նոյնիսկ դասակարգային կռիւ: Միայն թէ, ես չեմ ուզում, որ Դաշնակցութիւնը գլուխ անցնի այդ դասակարգային կռուին, քանի որ Տաճկահայաստանում Դաշնակցութիւնը չէ կարող ունենալ ոչ մի դասակարգային գործ: Մեր դատը ազգային դատ է: Դասակարգային ոչ մի տարաձայնութիւն տեղ չպէտք է գտնի մեր գործունէութեան մէջ: Արամը կարիք է համարում չեշտելու, որ Կովկասից ինտելիգենտ ուժեր են անցնում

Տաճկաստան։ Բայց այդքան էլ մի հպարտանաք. մեր դատը համամարդկային դատ է եւ ոչ միայն հայերը, այլեւ բոլոր ազգերից մարդիկ կը գնան՝ արիւն կը թափեն այդ դատի համար։ Զիպրիանին, Ժորէսը՝ մեզ ապացոյցներ։

Մալումեան.— *Եթէ մի կողմ թողնենք կողմնակի մանր առարկութիւնները, էական հարցը հետեւեալն է, թէ Դաշնակցութիւնը Կովկասում գործ չպէտք է ունենայ, որպէսզի կարողանայ ամբողջովին նուիրուել տաճկահայ դատին։ Պարզենք այդ հարցը, ըստ էութեան։ Մի պահ մոռանանք որ Կովկասում կան Դաշնակցութիւնը եւ Նախագիծը։ Գոյութիւն ունի միայն հայ ժողովուրդը, ենթարկուած ռուս բռնակալութեան հալածանքներին։ Եւ այդ ժողովուրդը, որ վաղուց ի վեր տոգորուած է եղել յառաջադիմելու ոգւով, կարո՞ղ էր մինչեւ վերջը տանել՝ իր իրաւունքների դէմ սիստեմատիք կերպով գործադրուող բռնութիւնները, որոնք օրեցօր սաստկանալով՝ Ալեքսանդր IIի մահից յետոյ վերածուեցին մի ամբողջ հայաջինջ քաղաքականութեան։ Մեր ժողովուրդը, մի քիչ ցեղ, մի անըզգայ դանգուած էր լինելու, որպէսզի չըմբոստանար այդ քաղաքականութեան դէմ։ Եւ եթէ դուք, տաճկահայ ընկերներ (ներեցէք «տաճկահայ» դարձուածքիս), ընդունում էք, որ կովկասահայերը չէին կարող հանդուրժել՝ իրենց կուլտուրական ձգտումները հարուածող բռնակալ ռեժիմին, — պէտք է հասկանալի լինի ձեզ կովկասեան գործունէութեան անհրաժեշտութիւնը։ Անշուշտ դուք հաշտւում էք այդ անհրաժեշտութեան հետ։ Այս թէ ոչ քաղաքական ո՞ր տրամաբանութեան հիման վրայ, դուք կարող էք ասել, որ Կովկասում պէտք չէր ակտիւ քայլերի դիմել, յանուն տաճկահայ դատի։ Կարելի՞ է միթէ ասել կովկասահայերին, թէ դուք իրաւունք չունէք ձեր ուժերի եւ միջոցների որոշ մասը ձեր կարիքների համար գործածելու, այլ պարտաւոր էք ամբողջովին տաճկահայ շարժման տրամադրութեան տակ դնել։ Մի այսպիսի առաջադրութիւն ապացոյց է խակ եւ անտրամաբանական մըտածողութեան։ Այս մի կողմից։ Միւս կողմից՝ Դաշնակցութիւնը, իբրեւ յեղափոխական մարմին, չէր կարող անուշադիր թողնել կռուողների երկար շարքերը Ռուսաստանում. յաճախ մենք մեղադրուել ենք ռուսներից, վրացիներից, լեհերից, որ միացել ենք նեղ կուսակցական, առանց լայն ձեռնարկների դիմելու. մինչդեռ միւս կողմից մի այլ մեղադրական է ուղղւում մեզ։ Թէ մենք շատ ենք ընդարձակել մեր գործունէութիւնը Կովկասում։ Չէր կարելի սահմանափակուել ինքնապաշտպանութեամբ. պահա՞նջ էր ակտիւ քայլեր անել եւ Նախագիծը այդ պահանջի արտայայտիչն է։ Քաղաքական խոշոր սխալ կը լինէր անուշադիր թողնել մի ամբողջ ժողովուրդի քաղաքական իրաւունքների պաշտպանութեան գործը։ Եւ ուրախ պէտք լինենք, որ մեր կուսակցութիւնը այդ սխալը չըրաւ։*

Շախխաթունեան.— *Ի՞նչ պէտք է լինի Դաշնակցութիւնը ապագայում։ Մուրատը դէմ չէ Նախագծին, դէմ է սակայն նրա գործադրութեանը։ Բնորոշ կարծիք է, ասել թէ՝ ծրագիրն ինքնըստինքեան, նրա գործադրեն էլ ինքնըստինքեան։ Ոչ, ինչ ծրագիր ունենք, այն իրագործելուն պէտք է ձգտել անմիջապէ՛ս։ — Շուշում եւ այլ վայրերում, ուր տեղի ունէին հայ–թրքական ընդհարումները, անկարելի էր, ի հարկէ, Նախագծի սկզբունքներով գործել. բայց չէ՞ որ, օրինակ, Ալեքսանդրապոլում, մենք միջոց են ունեցել այդ անելու. բայց չենք արել։ Մեր սկզբունքները պէտք է աշխատել կեանքի մէջ մտցնել, ամէնուրեք, առանց ուշադրութեան առնելու ինչ ինչ բողոքները եւ համակերպուելու սրանց նրանց տրամադրութիւններէն. որպէսզի այդպիսով զրոյի չհասցնենք մեր Ծրագիրը։ Իսր Ծրագրի գործադրութեամբ, Դաշնակցութիւնը ոչնչով չպէտք է զանազանուի Ռուսաստանում գործող յեղափոխական կուսակցութիւններից։ Ես չեմ կարող համաձայնել Մալումեանի հետ, իբր թէ հայ ժողովուրդն է, որ կռւում է Կովկասում. արդէն անցել է այն շրջանը, երբ ամբողջ ժողովուրդն էր կռիւ մղողը, այլեւս Վարդան Մամիկոնեանի ժամանակներում չենք ապրում։ Մենք ներկայումս սկսում ենք մի նոր գործ, որը տրամաբանօրէն, երբեք չէ կարելի կապել անցեալի կռիւների հետ։ Ես ասում եմ, իբրեւ դաշնակցական պատգամաւոր, որ Դաշնակցութիւնը առանց զանազան սահմանափակումների պէտք է մի ամբողջական Ծրագիր դնէ հրապարակի վրայ եւ այդ Ծրագիրը գործադրելիս՝ յետ չպէտք է կանգնի այս կամ այն ժամանակաւոր արգելքի առաջ։ Այս դէպքում միայն նա արժանի կը լինի «քաղաքական» կուսակցութիւն անուան։ Իսկ եթէ հանգամանքների պատճառով, Դաշնակցութիւնը չէ կարող ամբողջ թափով վարել այսօրուայ կովկասեան գործունէութիւնը, նա պարտաւոր է այդ փասահեզ գործը յանձնել մի այլ առանձին կուսակցութեան։*

Ռոստոմ.— *(Նորից շեշտում է, որ այսօր Կովկասում բուրժուազիայի եւ աշխատաւոր դասակարգի միջեւ անխուսափելիօրէն բաժանում է տեղի ունենում)։ Եւ ո՛չ թէ միայն մեր կովկասեան գործունէութեան պատճառով՝ բուրժուազիան թշնամանում է մեզ հետ. արդէն տաճկահայ յեղափոխութիւնն ինքնին, արհամարհանքի է հանդիպել նրա կողմից։ Սկզբում մենք ունեցել ենք աջակցողներ՝ բուրժուա ինտելիգենցիայի միջից, բայց հենց առաջին մի երկու տարուց յետոյ, բոլորն էլ հեռացան մեզանից եւ աջակցիայի օրերին՝ ծագրի առարկայ դարձրին մեր վարած կռիւները։ Բուրժուա ինտելիգենտների այս ամօթալի ընթացքի հանդէպ, մենք խեղդուել ենք զայրոյթից եւ պարապէտ վրայ պայթած ռումբը (1904ին)(31) ո՛չ այլ ինչ էր եթէ ոչ, այդ խորը զայրոյթի մի արտայայտութիւն։ Այսուհետեւ այլեւս ոչ մի կապ չենք կարող ունենալ կովկասահայ բուրժուազիայի հետ, իսկ տաճկահայ*

հարուստներից՝ հենց սկզբից երես ենք դարձրել։ Մեզ՝ կովկասահայ աշխատաւորներիս՝ մնում է միայն միանալ թրքահայ աշխատաւորների հետ.— մանաւանդ որ մեր երկու հակառակորդները, երկու երկրների մէջ էլ, բուրժուա դասակարգերը՝ ձգտում են կապուել իրար հետ. յիշեցէք՝ «Մշակ»ում տպուած կոչը Պոլսի էֆենդիներին ուղղուած. հեռու չէ այն օրը, երբ արմենականները կը միանան մշակականներին(32). առնուազն տեղի կ'ունենայ մի այլ նման համախմբում։

Ժամը 1ը լինելով նիստը փակւում է, վիճաբանութիւնների շարունակութիւնը թողնելով յաջորդ նիստին։

64ՐԴ ՆԻՍՏ (4 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Համօ–Մհերեան [Օհանջանեան]։

Ներկայ են՝ 24 ժողովական։

Բացակայ են՝ Մուրատ, Անդրանիկ (հիւանդ), Վարդան։

Ժողովի սկզբում կարդացուեց Վասպուրականի ներկայացուցիչ Համազասպի(33) նամակը, որով յայտնում է թէ հիւանդութեան պատճառով անկարող լինելով ներկայ գտնուել Ընդհանուր Ժողովին, իր ձայնը տալիս է Վասպուրականի միւս ընկեր Իշխանին կամ Արամին։ Ժողովը որոշեց՝ որ Դաշնակցութեան կազմակերպական կանոնների 115րդ յօդուածի հիման վրայ այդ չէ թոյլատրւում(34)։

Նախագահ.— *Սարհատի գործը քննող յանձնաժողովի երկու անդամները՝ Շահխաթունեան եւ Վահագն հրաժարուել են. պէտք է նորերը ընտրել։*

Սրանց փոխարէն ընտրուեց ընկ. Բարսեղեան։ Ժողովը իրաւունք տուեց յանձնաժողովին՝ կարիք եղած դէպքում, խնդրին մօտէն ծանօթ ընկերների եւս կանչել խորհրդակցութեան։

Սկսուեց ընկ. Մուրատի եւ Վահագնի տուած առաջարկի շուրջը յարուցուած վիճաբանութիւնը։

Վռամեան.— *Այս հարցը իւր էութեամբ այնքան կարեւոր է, որ շատ առաջ պիտի արծարծուէր։ Աւելի քան անտրամաբանական է երբ պատգամաւորները իրենց տրամադրելի չանելով, իրաւունք են համարում ժողովից դուրս գտնուող ընկերներին ընտրել։ Ուրեմն բարոյական տեսակէտով լաւ կը լինի, եթէ բոլոր ընկերները իրենց դնեն Ընդհանուր Ժողովի տրամադրութեան տակ։*

Շախխաթունեան.— *Մեր այդ որոշումով մենք միայն կասկածի ենք ենթարկում կուսակցութիւնը, ուրիշ ոչինչ։ Պահանջ է դրւում, որ մեր բոլոր վճիռների համար պայքարենք կեանքի մէջ եւ ձգտենք իրականացնել։ Ես համաձայն եմ դրան. իսկ եթէ պարտականութիւնը իրական հողի վրայ դրուի, ես միանգամայն հակառակ կը լինեմ։*

Սեպուհ.— *Ես առաջարկում եմ յետաձգել այս խնդրի վիճաբանութիւնը, քանի որ առաջարկող երկու ընկերներն էլ այստեղ չեն(35)։ Զմոռանանք, ընկերներ, որ Տաճկահայաստանի մասին խօսողների մեծ մասը կը գնայ Կովկաս եւ ո՛չ Երկիր։ Սահմանից էն կողմը անցնելու են միայն երկու հոգի։ Եթէ պահանջ լինի, ես չեշտում եմ այդ, Երկիր պիտի անցնեն այն ընկերները, որոնք սկզբունքային հարցեր են որոշում. հակառակ դէպքում այդ բանը պիտի թողնել Երկրի ընկերներին։*

Թոփչեան.— *Խօսում են վարդով ծածկուած եւ փշոտ աթոռների մասին։ Ես ոչ մի տարբերութիւն չեմ գտնում այդ աթոռների մէջ։ Իբր թէ Կովկասի աթոռը դրախտ է.— բայց մի քաղաքական խաղով նա կարող է դառնալ եւ փշո՛տ, իսկ Տաճկահայաստանում ընդհակառակն(36)։ Ես խնդրում եմ աթոռների մասին ոչ մի խօսք չանել, ինչպէս եւ սահմանների մասին։ Մեր առաջ դրուած է մի պատմական կրիտիկական մոմենտ, որի այս կամ այն ելքից կախուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան լինել–չլինելու խնդիրը։ Ի զուր են մեր ընկերները վիրաւորւում։ Այստեղ կայ ժողովրդական գործի, կուսակցութեան պատուի եւ շահի հարց։ Պիտի մի կողմ ձգել երկուութիւնը, հակառակ դէպքում կը կրկնուի այն, ինչ արդէն տեսել ենք Կովկասում։ Այն բոլոր սկզբունքային որոշումները եւ վճիռները, որոնք Ընդհանուր Ժողովում մշակուելու են, մեզանից ամէն մէկը պարտաւոր է իւրը ընդունելու եւ նրանց համար կռուելու։ Եւ մեզանից իւրաքանչիւրը ենթարկուելու է Ընդհանուր Ժողովի որոշումներին եւ տրամադրելի է լինելու։ Ուրիշ կերպ ես չեմ հասկանում։ Եթէ չլինի այդ, ինձ համար ոչ մի արժէք չեն ունենայ մեր բոլոր նոյնիսկ միաձայն անցկացրած բանաձեւերը։*

Մալումեան.— *Սա առաջին անգամը չէ, որ նման ձայներ են լսւում։ Ամէն անգամ երբ խօսք է լինում կազմակերպութեան գործունէութեան մասին, ոմանք կարծել են, եւ ցաւալի է որ այժմ էլ կարծում են, թէ Թիֆլիզը, Պարիզը կամ Ժընեւը դրախտ են, ուր մարդիկ նստում են հանգիստ եւ հրահանգներ ղրկում։ Թող լաւ գիտնան մեր ընկերները, որ ինչքան սրբի գործն ունի իւր տեղը կազմակերպութեան եւ մեր քաղաքական շարժման մէջ, նոյնքան եւ մտքի գործը։ Այդ երկուսն էլ միայն նոյն գործի էական մասերն են։ Որքան պատասխանատու է մէկը՝ նոյնքան եւ միւսը։*

Սեպուհ.— *Ընկերներ, իմ ասածը իրականութիւն է։ Ես կը յիշեմ մի փաստ։ 1901 թուին, երբ Գիսակը ձերբակալուեց, ամբողջ գործը Վասպուրականում անուշադրութեան մատնուեց։ Ոչ ոք չէր ցանկանում նորա մանել Երկիր, որովհետեւ, պնդում եմ ես, ասպարէզը փշոտ է։ Անհրաժեշտ է առաջարկուած խնդիրը այդ մտքով վճռել։*

Վահագն.— *Այդ բարոյական պարտաւորութիւնը խախտուած է միայն վերջին 2–3 տարիներում. առաջ նկատուած չէր այդ։ Աւելի քան բնական է, որ մենք, իբրեւ ներկայ սկզբունքների մշակողներ, պարտաւոր ենք, դրանց գործադրութիւնը մեր վրայ վերցնել, քան հեռու ընկերները, որոնք մասն չեն ունեցել ծրագրի մշակման հարցում։ Նամանաւանդ կեանքի ներկայ փոթորկալից րոպէում ամէն մէկը պարտաւոր է մեր որոշումները կեանքի մէջ իրականացնելու դերի մէջ էական մասն ունենալ, լինի դա Կովկասում թէ Տաճկահայաստանում։ Գործից չպէտք է փախչել, սա մեր ամէն մէկիս բարոյական պարտաւորութիւնն է. մենք պէտք է հետեւենք մեր խղճի ձայնին։ Ես միանում եմ ընկ. Մուրատի առաջարկին, գործի յաջողութեան տեսակէտից այդ շատ կարեւոր է։*

Մալումեան.— *Ես բարոյական պարտք եմ համարում, ինչպէս եւ շատ ընկերներ, ինձ դնել ժողովի լիակատար տրամադրութեան տակ։ Բայց երբեք թոյլ չեմ տայ քուէարկութեան դնել իմ բարոյական պարտաւորութեան հարցը։ Այդ տեսակ հարցեր քուէներով չեն որոշւում։*

Նախագահ.— *Վիճաբանութիւնը համարում եմ սպառուած։ Եւ արտայայտուող կարծիքների եզրակացութիւնն այն է, որ ոչ ոք հակառակ չէ բարոյական պարտականութեան՝ սկզբունքային որոշումները կեանքի մէջ գործադրելու վերաբերմամբ։ Կարծիքները բաժանւում են օրինական ձեւով դրուած ստիպողականութեան շուրջը։*

Սրանից յետոյ ժողովն անցաւ հետեւեալ բանաձեւերի քուէարկութեան.

ա) *Մուրատ–Վահագնի առաջարկ–բանաձեւը (տես 62րդ նիստում) ստացաւ 10 ձայն։*

բ) *Իսահակեանի բանաձեւը, որ ստացաւ 12 ձայն, հետեւեալն է.—* «Ընդհանուր ժողովը լսելով ընկ. Մուրատի եւ Վահագնի առաջարկը՝ պատգամաւորների վրայ պարտաւորութիւն դնելու, որ նրանք իրենց տրամադրելի անեն Ընդհանուր ժողովի որոշումներին՝ մտքերի փոխանակութիւնից յետոյ որոշեց, համարելով ինքնըստինքեան հասկանալի՝ որ իւրաքանչիւր կուսակցական պարտաւոր է իր ուժերի չափով աջակցել Ընդհանուր ժողովի որոշումները իրագործելուն, անցնել հերթական հարցերին»։

գ) *Թոփչեանի բանաձեւը.—* «Աչքի առաջ ունենալով հայկական ներկայ իրականութեան տագնապալից րոպէն եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ապագայ գործունէութեան պատասխանատու նշանակութիւնը, այդ տեսակէտից ներկայ պատգամաւորական ժողովը, նախքան ծրագրային եւ տակտիկայի որոշումներին անցնելը շեշտում է Դաշնակցութեան հիմնական բարոյական սկզբունքները եւ ընդունում՝ որ պատգամաւորներից իւրաքանչիւրը պարտաւոր է իր ամբողջ ուժով աշխատել արծարծելու եւ իրականացնելու ժողովի բոլոր որոշումները, եւ մինչեւ յառաջիկայ Ընդհանուր ժողովը իրան տրամադրելի դարձնել կուսակցութեան կամքը ներկայացնող ներկայ ժողովի վճիռներին»։

Այս երեք բանաձեւերից ոչ մէկը չստանալով ձայների օրինական մեծամասնութիւն, մնաց անկախ։ Եւ ժողովը անցաւ ընկ. Թոփչեանի ռեֆերատի [զեկուցման] շուրջն առաջացած վիճաբանութեան։

Թոփչեան.— *Ընկ. Մուրատը նկատում է որ, թէեւ Դաշնակցութեան գործունէութիւնը ընդլայնուել է, բայց չէ օգտուել տաճկահայկական դատը։ Թէ այդ որքան հիմք ունի, ես արդէն խօսել եմ մանրամասնօրէն, ուստի չեմ ուզում դրանով զբաղուել։ Գէորգ Ջաւուշի վերաբերմամբ եղած անուշադրութիւնը կազմակերպութեան կողմից, ոչ մի առնչութիւն չունի պրոֆեսիոնալ [արհեստակցական] միութիւնների, հողաբաժական եւ կենտրոնական ժողովի հետ։ Նման դէպքեր միշտ էլ եղել են, այո՛, եղել են Նախագծից առաջ եւ դրա մէջ տեղ ունեն այլ պատճառներ։ Պրոֆեսիոնալ միութիւնները պիտի լինեն անկուսակցական, — ասում է Մուրատը, նոյնը պահանջում են նաեւ սոցիալ–դեմոկրատները։ Այս հանգամանքը մի բնորոշ հիմք ունի. սոցիալ–դեմոկրատները անկուսակցականութեան կեղծ քողի տակ ուզում են գրաւել բանուորներին եւ քայքայել Դաշնակցութեան միութիւնները։ Մեզանում պրոֆեսիոնալ միութիւնը Մուրատի նման մտածողների համար դարձել է քաւութեան նոխազ։ Ասում եմ, բնորոշ, որովհետեւ նրանք այսպէս են մտածում, — եթէ չլինեն արհեստակցական միութիւնները, գոյութիւն չունենար նաեւ Նախագիծը, հետեւապէս նաեւ սոցիալիստական գործունէութիւնը։ Մի խիստ թիւր կարծիք։ Մեր դէմ բողոքողներ կան եւ շատերը դրա պատճառը դժբախտ Նախագիծն են համարում. սխալ է։ Նոյնանման բողոքողներ կան նաեւ ուրիշ սոցիալիստ կուսակցութիւնների դէմ, որոնք ոչ մի Նախագծի կամ տաճկահայ դատի հարցեր չունեն։ Ինչպէս սոցիալ–դեմոկրատների մէջ ջուհուբիստները, սոցիալ–ռեւոլուցիոներների մէջ մաքսիմալիստները. նոյնը լեհական սոցիալիստների [եւ ?] լատիշների ռազմիկ բողոքողները։ Ամէն տեղ էլ վերջերս ռազմիկ ուժերը բողոքել են եւ իրե՛նց համարել կուսակցութեան իսկական կրողները։ Ուրեմն այդ երեւոյթը մեր մէջ բացառութիւն չէ, այլ ընդհանուր. անտարակոյս պիտի փնտռել նաեւ ընդհանուր պատճառ։ Այդ ընդհանուր պատճառը պիտի փնտռել յեղափոխութեան մէջ։ Յեղափոխութեան ժամանակամիջոցում առհասարակ կռուող տարրերը ոյժ են ստանում եւ ձգտում են գերիշխել։ Նոյն երեւոյթը կատարուեց նաեւ մեզանում։ Բայց երբ տարածւում է ռէակցիան, բնականօրէն պիտի ռազմիկ ուժերը, զինուորները յետ քաշուեն։ Բայց նրանք հեշտութեամբ չեն ուզում իրենց դրաւիչ դերը թողնել։ Ասում եմ. նոյն բնոյթն է կրում մեր ներկայ շարժումը։ Ես հարցնում եմ, ընկ. Մուրատ, ինչո՞ւ բողոքներ չէին լսւում Նախագծի դէմ առաջ, 1905 թուին, ինչո՞ւ չկային Միհրաններ։ Ոչ միայն այդ չէ եղել, այլ աւելին. ես յիշեցնում եմ 1905 թուի աշնանը Թիֆլիսի կարմիր դրօշակներով ցոյցերի մասին, որոնց մասնակցում էին նաեւ այժմեան բողոքողները՝ զինուորներ, խմբապետներ։ Բայց երբ տիրեց ռէակցիան, երբ խաղաղ նորմալ կեանք սկսուեց, երբ ռազմիկ տարրերը տեսան,*

որ այլեւս գերիշխել չեն կարող, որ Կենտրոնական Կոմիտէն արգելում է նրանց դատեր վարել, նրանք ծառացան Դաշնակցութեան դէմ, բողոքողներ դարձան՝ պատրուակ բռնելով Նախագիծը. եւ ամբոխին վրայ ազդելու համար, իրենց ձեռքին վարդագոյն քող դարձնելով տաճկահայ դատը, այդ բողոքաւորների հերոսները դարձան մարդիկ, որոնք չունին մաքուր տենչեր. իմ խօսքը բացառութիւնների մասին չէ, քանի որ նրանց շարքերում, կան անկեղծ տղաներ, որոնք գործիք են դառել։ Նրանք ունեն ներքին պղտոր միտումներ, որոնք ուզում են տաճկահայկական դատի վարագոյրի տակ ծածկել։ Ահա այդ է, որ մենք չպէտք է թոյլ տանք։ Մուրատը խմբերի համար ասում է, որ դրանք նոր չեն, այլ կազմալուծուածները նոր են վերակազմուել։ Լաւ, ընկ. Մուրատ, մի՞թէ խելացի եւ լաւ բան չենք արել, որ մենք ենք կազմակերպել եւ չենք թողել, որ բուրժուաները կամ ուրիշ կուսակցութիւններ իրենց կործանարար ազդեցութիւնը տարածեն նրանց վրայ։ Մուրատը առանձին թոնով շեշտում է, որ խոշոր գումարներ կարող ենք բուրժուաներից ստանալ։ Ո՛չ, ընկ. Մուրատ, բուրժուաները չեն կարող անկեղծ պայքարողներ լինել տաճկահայկական դատի համար. նրանք միայն ձեւացնում են. իսկ նրանց տըւած դրամը միայն տաճկահայերի դատի գերեզմանը կը լինի։ Բուրժուազիան միայն ուզում է մեր աշխատաւոր տարրերի ուշադրութիւնը գրաւել սահմանի այն կողմը, որպէսզի ինքը հանգիստ մնայ Կովկասում՝ սոցիալիզմի անողոք հարուածներից եւ հալածանքներից։ Բայց այդպիսի խաղերը, ինչպէս ասացի, միայն գերեզման են փորում հենց տաճկահայ դատի համար։ — Ընկերներ, զգուշացէ՛ք այդպիսի խաղերից։ Ես կրկնում եմ, մենք պիտի յենուենք աշխատաւոր դասի վրայ եւ իմ խորին համոզմունքն է, որ միայն նա է ընդունակ գերագոյն զոհաբերութեան. այդ ջղուտ ձեռքերն են, որ կարող են առաջ տանել յեղափոխական դրօշակը եւ մեր ապագան բնորոշել։ — Ասում են, Դաշնակցութիւնը չէ եղել քաղաքական սոցիալիստական կուսակցութիւն։ Այո՛, ե՛ս էլ համաձայն եմ, որ կուսակցութիւնը չէ եղել շեշտուած կերպով սոցիալիստական քաղաքական կուսակցութիւն, բայց մի շարք ակտեր, որոնք եղել են Դաշնակցութեան անդամների միջոցով, կրում են զուտ սոցիալիստական բնաւորութիւն։ — Շահխաթունեանը ասում է, որ Դաշնակցութիւնը եղել է մի լիգա, — տարօրինա՛կ կարծիք։ Մի՞թէ լիգա կարող է կոչուել մի կուսակցութիւն, որ դնում է որոշակի քաղաքական սոցիալիստական ծրագիր, թէեւ թերի, պակասաւոր. մի կուսակցութիւն՝ որ բարձրացնում է կարմիր դրօշակ, կռիւ է մղում բռնակալութեան դէմ, որ ունի յեղափոխական տակտիկ, մի՞թէ, ընկ. Շահխաթունեան, դա լիգա է։ Այն օրուանից երբ Նախագիծը հրատարակուեց, Դաշնակցութիւնը սոցիալիստական քաղաքական կուսակցութիւն է։ Ապացուցանելու համար, որ Դաշնակցութիւնը չէ եղել սոցիալիստական կուսակցութիւն, ոմանք առաջ են բերում այն փաստը, թէ Դաշնակցութիւնը դեռ 90ական թուականներին կռուել է հնչակեանների դէմ, իբր սոցիալիստների։ Ո՛չ, ընկերներ, Դաշնակցութիւնը, ոչ թէ հակառակ է եղել սոցիալիզմին, այլ կռուել է աղաւաղուա՛ծ սոցիալիզմի դէմ. նա այն ժամանակ ընդունել է այդ գործունէութիւնը վաղաժամ։ Գալով ազգային հարցին, կրկնում եմ նորից, որ մեր կուսակցութիւնը ազգային սոցիալիստական է եւ դրանից երբեք չէ խրտչել, ինչպէս ամէն մի սոցիալիստ կուսակցութիւն։ P. P. S.ը [?] բաց ճակատով է այդ ասում. ազգային կռիւը անհրաժեշտ է ներկայ բուրժուական կարգերի մէջ։ Բուրժուաները, ազգային հարցը հասկանում են իրենց ձեւով. իսկ մենք սոցիալիստներս՝ մեր ձեւով։ Ոչ մի տեղ իսկական սոցիալիստները դէմ չեն իսկական ազգային մաքուր հարցին։ Բեբէլ յայտարարում է, որ զէնքը ձեռքին՝ իւր հայրենիքի պաշտպանութեան համար դուրս կը գայ։ Ժորէսը շեշտում է, որ կողմնակից է ազգային գաղափարին, երբ նա բխում է ազգութեան հիմք կազմող աշխատաւոր դասակարգի շահերից։ Իտալացի սոցիալիստ Էնրիկօ Ֆերրի զգացուած դարձուածքներով խօսում է հայրենիքի մասին եւ յայտնում, որ զգում է որոշ պարտականութիւն դէպի իւր հայրենիքը, ինչպէս եւ դէպի իր ընտանիքը եւ համայնքը։ Մի՞թէ մենք, որ մեր առաջ ունենք հայկական արիւնոտ իրականութիւնը եւ հարիւր հազարաւոր զոհերի գնով սրբագործուած տաճկահայ դատը, կարող ենք ժխտել ազգային հարցը, — երբե՛ք։ Մենք ջերմ պաշտպաններ կը լինենք այդ հարցին. բայց սոցիալիստական հասկացողութեամբ եւ ոչ բուրժուական։ — Ես վերջացնում եմ պնդելով նորէն, որ կովկասեան գործունէութիւնը սոցիալիստական հողի վրայ ոչ միայն չի վնասում, այլ գալիս է լրացնելու տաճկահայկական դատին, մի մղում տալու, տարրերի գիտակցութիւնը բաց անելով։

Մուրատ.— *Մենք գնում ենք վարից վեր։ Ոչ ոք չէ կարող հակառակ լինել կովկասեան գործունէութեան, ինչպէս եւ ես. բայց մենք չենք կարող թէ՛ սուլթանի եւ թէ ցարի դէմ կռուել։ Բացի այդ, չենք կարող միաժամանակ թէ՛ կառավարութեան եւ թէ բուրժուաների դէմ կռուել Կովկասում։ Երբ պետական յետադէմ ռեժիմը կը տապալենք, յետոյ կը կռուենք բուրժուազիայի դէմ։ Գալով դժգոհութեան հարցին, կ'ասեմ, որ Ալեքսանդրապոլում, Կարսում սոցիալիզմին դէմ դըժգոհութիւններ կային դեռ այն ժամանակ, երբ Միհրանը չկար։ Մենք լաւ տակտիկ չբռնեցինք, դրա համար էլ դժգոհութիւն ծագեց։ Ես հակառակ չեմ 8 ժամուայ աշխատանքին բանուորի համար, եւ այլ բարեփոխումների. ես հակառակ եմ գործադրութեան եղանակի՛ն Կովկասում։*

Ժողովը փակուեց ժամը 7ին։

65ՐԴ ՆԻՍՏ (4 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է՝ Մալումեան։
Ներկայ են 26 ժողովական։
Բացակայ է՝ Անդրանիկ (հիւանդ)։

Օրակարգն է ընկ. Թափչեանի «Կովկասեան գործունէութիւն» ընդհանուր վիճաբանութեան շարունակութիւնը։

Նախքան վիճաբանութեան անցնելը, ժողովը յարմար գտաւ լսել Դաշնակցութեան պաշտօնական մարմինների՝ Բաքւի, Ամերիկայի, Վասպուրականի, Նալբանդի, Գանձակի, Ժլատի, Ոսկանապատի, Ալաշտի, Կարի, Մրգաստանի, Զրվէժի եւ Եւրոպայի ու Թուրքաստանի դաշնակցական ուսանողութիւնների որոշումները կովկասեան գործունէութեան մասին։ Ժողովը լսեց նաեւ մի քանի ընկերների անհատական կարծիքները, ուղղուած Ընդհանուր ժողովին, ինչպէս՝ Դումանի, Շահրիկեանի եւ Մարի գրաւոր կարծիքները։

Թափչեան, իբրեւ Թիֆլիզի ներկայացուցիչ, անհրաժեշտ համարեց աւելացնել, որ եթէ Թիֆլիզի բանաձեւին մէջ կովկասեան գործունէութեան վրայ չէ շեշտուած, պատճառը դրա հասկանալի համարուելն է. եւ որ Թիֆլիզի Շրջանային ժողովը ծանրացել է առանձնապէս պատմափիլիսոփայական աշխարհահայեացքի վրայ։

Նախագահը խնդրում է այդ բոլոր բանաձեւերը արտագրուած ու ստորագրուած յանձնել քարտուղարին՝ արձանագրութիւնների մէջ անցընելու համար։

Ապա սկսւում են վիճաբանութիւնները։

Համօ.— Վիճաբանութիւնների ընթացքում եղել են փաստացի անճշտութիւններ, որ կ'ուզէի ուղղել։ Կովկասի Թաղական ժողովում, ոչ ոք որոշակի հակառակ չէ եղել Նախագծին. աւելի ճիշդ տալով՝ սոցիալիզմին։ Փաստը այն է, որ մեր ընկերներից մի քանիսը անպատրաստ էին, նրանց դիրքը անորոշ էր այդ հարցի հանդէպ, դրա համար էլ ձեռնպահ մնացին։ Արեւելեան Բիւրոն յանձնառու եղաւ հետազօտութիւն տալ նրանց, բրոշիւրների, թերթերի, խօսքի, պրոպագանդայի միջոցով, որպէսզի յաջորդ Շրջանային ժողովին պատրաստ ներկայանան։ Ընկ. Մուրատը յիշեց մի քանի թուեր, ինչպէս Բաթումի 70.000 ռուբլին. դա ոչ թէ Նախագծից առաջ է եղել, այլ հաւաքուել է քանի միջոցներով։ Ընկերներից մի քանիսը, ինչպէս նաեւ Մուրատը ասում են, թէ Դաշնակցութիւնը եղել է մի կառավարութիւն։ Դա մի ցաւալի սխալ է։ Ճիշդ է, Դաշնակցութիւնը այդ դերը ստանձնել է մի որոշ ժամանակ, բայց դա նրա նպատակը չէր։ Այդ բանը միայն բռնած էր կառավարութեան եւ նրա հիմնարկութիւնների դէմ։ Անցել է արդէն այդ ժամանակը, եւ, այժմ Դաշնակցութիւնը առաջ պիտի գայ իբրեւ քաղաքական–սոցիալիստական կուսակցութիւն, ունենալով իր ամբողջացած պատմափիլիսոփայական աշխարհահայեացքը, իր իդէալը, իր նպատակակէտը։ Եթէ չլինի այդպիսին՝ այն ժամանակ չէ էլ կարող կոչուել իսկական յեղափոխական կուսակցութիւն։ Մենք կռւում ենք սոցիալիզմի յաղթանակի համար, սոցիալիստական կարգերի համար, մենք պայքարում ենք տնտեսական անհաւասարութեան դէմ, մի անարդարութեան դէմ, որ հիմքն է բոլոր միւս չարիքների, ամուր յենուելով միմիայն աշխատաւոր մասսաների վրայ։ Եւ պնդում եմ ես, միայն այդ ջղուտ աշխատաւորների միջոցով կարելի է վերացնել այդ աղաղակող անարդարութիւնը եւ սոցիալիստական կարգեր հաստատել։ Ի հարկէ, կանգ չպիտի առնել զանազան յեղափոխական բանի միջոցների առաջ, մեր դրած նպատակին հասնելու համար։ Եւ այդ դասի ամենաանկեղծ եւ նուիրուած պայքարողները կը լինեն միայն նրանք, որոնք ընդունում են սոցիալիստական վարդապետութիւնը։ Դա իմ խորին համոզմունքն է։ Մեր յեղափոխական պատմութիւնն էլ երեւան բերաւ այն փաստը, որ միայն նրանք մնացին հրապարակի վրայ, անյողդողդ իրենց գործին մէջ, որոնք կանգնած էին այդ տեսակէտի վրայ։ Ես չեմ մերժում այն իրողութիւնը որ մեր շարքերում կան շատերը, որոնց թելադրում է միայն զգացմունքը. բայց եթէ նրանք էլ մօտէն ծանօթանան այդ հասարակական–գիտական ուսմունքին, պիտի ունենան նոյն ըմբռնումը։ Ուրեմն մենք չէինք կարող ուրիշ բան անել քան ինչ որ արել ենք։ — Դառնում եմ ազգային հարցին։ Եթէ դուք քննէք մեր հիմնական Ծրագիրը, ինչպէս եւ Նախագիծը, պիտի նկատէք, որ այդ խնդրի վրայ կանգ չէ առնուած, չէ ընդգծուած բնոյթը։ Ինչո՞ւ։ Ճիշդ է, մեր կուսակցութեան մէջ եղել են թթու ազգասէրներ, շովինիստ անհատներ, բայց ոչ ամբողջական կազմակերպութիւնը։ Եթէ այդ հոսանքը չէ մտել կուսակցութեան մէջ, չէ գունաւորել նրան, այն պարզ պատճառով է՝ որ Դաշնակցութիւնը ունեցել է աշխատաւորական աշխարհահայեացք։ Ազգային ամենալայն ինքնորոշման հարցը ինքնըստինքեան հասկանալի է եղել, այնպէս՝ ինչպէս անհատի ազատութիւնը, անձի անձեռնմխելիութիւնը։ Այդ արդէն Ծրագրից բխում է։ Եւ մենք կարող ենք նրանց միայն ընդունել մեր շարքերը, որոնք կանգնած են այդ տեսակէտի վրայ եւ այդպիսի գոյն են տալիս հարցին։ Մտաբերելով խօսքս Կովկասի վերաբերմամբ՝ կ'ասեմ, մի քայլ չպիտի անել, որը չէ համապատասխանում հիմնական կէտին։ Կովկասցիները չեն կարող անմասն մնալ կովկասեան գործից, դա նրանց կեանքն է։ Դա տեղական գործ է, որպիսին ունի ամէն մի հայ գաղութ եւ հատուածը։ Բայց ամէն մի հատուածի ընդգրկելու է մեր հիմնական տեսակէտը, մեր պատմափիլիսոփայական ըմբռնումը. դրանք դաս դաս սոցիալիստական խմբակցութիւններ են, որոնք միանում են միջազգային կապերով միւս նման կուսակցութիւնների հետ։ Դաշնակցութիւնը կը լինի հայ սոցիալիստական կուսակցութիւն եւ կը միանայ միւս սոցիալիստ կուսակցութիւնների հետ։ Դաշնակցութիւնը պիտի լինի Հայկական Ֆրակցիա՝ միջազգային սոցիալիստական կուսակցութեան։

Մուրատ.— Համօն ասում է որ Դաշնակցութիւնը ազգային չպիտի լինի։ Հարցնում եմ, մինչեւ այժմ վարած դատը ազգայի՞ն է եղել թէ ոչ։ Ես կ'ասեմ, այո՛, եւրոպական դիպլոմատիայի առաջ դրուած է մեր հարցը իբր ազգային դատ եւ ոչ սոցիալիստական։ Իմ անհատական կարծիքով, Դաշնակցութիւնը եղել է ազգային, այդպէս էլ պիտի շարունակուի. ուրիշ բան է, թէ բանուորներին ու աշխատաւորներին էլ է պաշտպանելու։ Ես դրա դէմ չեմ։ Դեռ 1878 թուին, Բերլինի վեհաժողովում դրուած է մեր դատը իբր համայն ազգային դատ եւ Թուրքահայերի համոզմունքն այն է՝ որ Եւրոպան վերջ ի վերջոյ միջամտելու է։

Ժամանակը ուշացած լինելով, վիճաբանութիւնը ընդհատուեց։

Նիստը փակուեց ժամը 12ին։

66ՐԴ ՆԻՍՏ (4 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Մալումեան։
Ներկայ են 23 ժողովական։
Բացակայ են՝ Թափչեան, Ցուշիկ, Վարդան, Անդրանիկ (հիւանդ)։

Շարունակւում են կարդացուել շրջանների կարծիքները՝ «Դաշնակցութեան ապագայ գործունէութեան» մասին։

Զաւրեան (Մրգաստանի պատգամաւոր).— Ես չեմ կարող իմ շրջանի կարծիքները լրիւ առաջ բերել, որովհետեւ ժողովը վերջանալու մօտ, մենք ստոլիպինական արշաւանքի ենթարկուեցինք եւ ստիպուած եղանք ոչնչացնել մեր բոլոր թղթերը, որոնց հետ նաեւ մեր որոշումները. հետեւեալ օրերին, մենք նորից գրի անցկացրինք այդ որոշումները, բայց շտապով ու առանց բացատրութիւնների։ — Այսքանը միայն կ'ասեմ, որ մեր բոլոր որոշումները կայացել են միաձայն, բաժանման (27) հարցից զատ որի վերաբերմամբ ունեցել ենք 13 ձայն բացասական եւ 4 ձայն դրական։ Ագրարային հարցի մասին խօսելիս (մեր Շրջանային ժողովում), մենք Տաճկահայաստանին զուգադրել ենք Կովկասի այն վայրերը, որտեղ գոյութիւն ունի (ինչպէս օրինակ Ղարաբաղում) ոչ-համայնական սեփականութեան սկզբունքը։

«Բարձրաւանդակ – Դուրանի (Սասուն – Մուշի) կարծիքը».— Մենք տեսնում ենք, որ կովկասեան խնդիրն եւս չինծու եւ արհեստական երեւոյթ չէ, այլ ունի իր լուրջ շարժառիթները. ուստի կարծում ենք, որ կովկասեան գործը, եթէ նոյնիսկ մեզ եւ Սարուստանի զանազան մարմինների ցանկալի էլ չլինի, անհնար է կանգնեցնել. մեր կարծիքով այդ շարժումը ունի իր ստիպողական պահանջը, ուրեմն եւ հարկաւոր է։ Բայց միեւնոյն ժամանակ ցոյց տուինք, անցողակի կերպով, որ այստեղ եւս յեղափոխութիւնը անհրաժեշտ է, որ ունի իր լուրջ պատճառները, որ զանազան խելացնոր մարդկանց ագիտացիա չէ. այլ մի բնական երեւոյթ, որ առաջ է եկել տաճկական ծանր եւ անտանելի ռեժիմից։ Բացի դրանից, այստեղինը մի նոր երեւոյթ չէ, այլ ունի իր անցեալը, ներկուած հարիւր հազարաւորների արիւնով, սրբագործուած հազար ու հազար նահատակների կեանքով. մի դատաճանութիւն կը լինէր թէ՛ մեր եւ թէ ձեր կողմից, չճանաչել երկուսի էլ՝ Կովկասի եւ Տաճկահայաստանի գործունէութիւնը։ Իսկ եթէ ճանաչուեց, պարտաւոր է ուժեղը թոյլին օգնել։ Այստեղ կայ Հայկական Հարց. իսկ եթէ «Հայկական»ը դուր չէ գալիս, հաշուեցէք մի ուրիշ դասակարգի հարց, որին պարտաւոր է օգնել եթէ ոչ հայը, գոնէ իսկական մարդը, որը թէկուզ ազգային գաղափարն էլ ընդունելու չլինի»...

(Այս կարծիքն ամփոփող տեղեկագրի տակ ստորագրուած են՝ Ռուբէն եւ Տարակ, Բարձրաւանդակ – Դուրանի Կեդրոնական Կոմիտէի կողմից)։

Միհասեան.— Այստեղ կարդացուած բոլոր բանաձեւերին մէջ, տաճկահայ դատը շփոթւում է կովկասեան գործունէութեան հետ եւ ազգային հարցը՝ դասակարգային պայքարի հետ, ազգայնութիւնը համարելով մի տեսակ զարտուղութիւն։ Մեր դատը, թէ՛ ազգային, թէ՛ համազգային եւ թէ միջազգային է։ — Մի պատմական հայեացք ձգենք մեր անցեալի վրայ, հասկանալու համար մեր ազգայնութեան էութիւնը։ Մեր շարժումը՝ վերեւի՞ցն է սկսուել, թէ ներքեւից։ Մի փոքր հեռուներն անցնենք, կը տեսնենք, որ վերեւից է սկսուել։ Հայ ժողովուրդի տնտեսական հանգամանքները նախաշարժիչ պատճառներ են մեր ազգային հարցի արծարծումին։ Երբ հայ ժողովուրդը տեսաւ, որ պետական երկրի արդարադատութեան տեսակէտով, յոյս չկայ հայ ժողովրդի բարելաւման, հայ ժողովուրդը տուաւ անոր քաղաքական ազգային բնաւորութիւն։ Ներսէս պատրիարքը հայ բուրժուաների աջակցութեամբ նուիրագործեց զայն, միջազգային սեղանի վրայ դնելով եւ խլելով Բերլինի դաշնագրութիւնը։ Առաջ, տաճկահայ բուրժուազիան բացառապէս իր ստամոքսի հոգսերովն է տարուած եղել. չէր հետաքրքրւում ազգային քաղաքական հարցերով. կային շատ բուրժուաներ, որոնք հաշտուել էին այն մտքի հետ, թէ՝ մեր ապագան, ամբողջ Թուրքիայի ապագայի մէջն է։ Երբ սակայն մեր դատը միջազգային ատեանին յանձնուեց, բուրժուազիան, յոյսը կտրած Թուրքիոյ բարեհաճակամութիւնից, յարեց նրան։ Պոլսի բուրժուազիան իր ձեռքն առաւ Հայաստանի կրթական գործը եւ նպաստեց կրթական ընկերութիւններու, դպրոցներու եւն. հիմնուելուն. բայց թէ, մեծ հաւատ էր տածում դէպի եւրոպական դիպլոմատիան, թէ սա ցանկալի լուծումն կը տայ հայկական դատին, այդ հաւատը մի թէորիա էր, որը գործնապէս կ'ուզենար իրականանալ։ Միւս կողմից էլ, հետզհետէ այն համոզումը սկսեց տիրապետել, թէ առանց զէնքի ու արիւն թափելու՝ հայկական հարցը անկարող կը լինի զբաղեցնել Եւրոպայի դիւանագիտութիւնը։ 1885ին աւստրիական արտաքին գործերի մինիստրը հրապարակով յայտարարեց, թէ՝ «մինչեւ որ արիւն չթափէք, յոյս մի դնէք Եւրոպայի աջակցութեան վրայ»։ Այսօրինակ յայտա-

բարութիւններն, ի հարկէ, իրենց ազդեցութիւնն էին անում մտքերի վրայ. եւ ահա ռուսահայերն եղան, որ եկան, թէորիայից ու ցանկութիւններից գործի անցան։ Այս բոլորից յետոյ, սխալ է կարծել, թէ տաճկահայ յեղափոխական շարժումը՝ սկզբից հենց սոցիալիզմի ճանապարհովն է առաջ մղուել։ Սոցիալիստական սկզբունքներ են ունեցել միայն մի քանի երիտասարդ գործիչներ, եւ սա մնացած է իրենց համար անձնական համոզմունք։ Ապա թէ ո՛չ, որի՞ դէմ էր ուղղուելու դասակարգային պայքարը, երբ Տաճկահայաստանում գոյութիւն չէ ունեցել եւ չունի՝ դասակարգային շահերի հակամարտութիւն։ Իրողութիւնն այն է, որ Թուրքն է կեղեքողը բոլոր հայերին անխտիր։ Այնտեղ չունինք մենք պրոլետարիատ, որովհետեւ չունինք եւ ինտուստրիա [ճարտարարուեստ]. վաչխառուներին մի համարէք շահագործող մի դասակարգ, քանի որ նրանք ապօրինի մարմիններն են կամ հիւանդ ռեժիմի վրայ տգեղ վէրքեր. դասակարգ չեն կազմել ե՛ւ ամիրաները. Նրանք սոսկ միջնորդների դեր են կատարելիս եղել պատրիարքարանի եւ կառավարութեան միջեւ։ Դասակարգային պայքարի համար հող չկայ Հայաստանում. սոցիալիզմը այնտեղ raison d'être *[գոյութեան իմաստ] կ'ունենայ միայն այն ժամանակ, երբ ինտուստրիա ստեղծուի ընդարձակ չափերով։ Այսօր Թուրքիոյ մէջ կան հատուկտոր գործարաններ. բայց կարո՞ղ էք գնալ ու եղած հայ բանուորներին սոցիալիստական գաղափարներ ներշնչել. մի որեւէ շարժում առաջ բերելու փորձի համար՝ իսկոյն կը քշեն բոլորին եւ նրանց տեղերը կը տան ուրիշ ազգութիւններին պատկանող բանուորներին։ — Կայ հողային հարց. բայց նախքան այդ հարկաւոր է փշրել քաղաքական բռնութիւնների շղթան։ Շեշտում եմ, մեր շարժումը ունի զուտ ազգային քաղաքական բնաւորութիւն եւ մեր ազգայնութեան ամբողջութիւնը մենք չպէտք է զոհենք դասակարգային վաղահաս նկատումներին։ Դասակարգային տարաձայնութիւններ եղել են միշտ էլ, մօտիկ ու հեռաւոր անցեալներում, կը լինեն ե՛ւ այսուհետեւ. այդպէս է մարդկային պատմութեան շրջանը։ Եւ ինչո՞ւ ձգտել դասակարգայնութեան, մի՞թէ մեր ազգային ազատագրութեան իդէալը բաւական չէ մեզ. այս իտէալը պէտք է լինի Դաշնակցութեան գործունէութեան սահմանը։ Այստեղ ասացին, թէ ազգայնութիւնը պէտք է հասկանալ աշխատաւոր դասակարգի տեսակէտից։ Բայց ազգայնութեան գաղափարը լայն է. եւ բանուորների լոկ տնտեսական կարիքին բաւարարութիւն տալու ձգտումը՝ երբեք չէ կարող համեմատուել այդ գաղափարին, որ անմիջապէս եւ անհրաժեշտ լուծումի կարօտ է։ Մեր գործը լայն հողի վրայ պէտք է դնել. պէտք է պահպանել Հայաստանի ապագան, իբրեւ հայ ժողովուրդի գոյութեան խարիսխ։ Մի՛ կարծէք, որ մի ժողովրդի ազատագրման խնդրում բուրժուազիայի մասնակցութիւնը կարեւոր չէ, եւ որ ժողովուրդը ինքը, իւր սեփական ուժերով, կարող կը լինի գործն առաջ տանել. բուրժուազիան աւելի գիտակից է լինում միշտ եւ նա ուրիշ ազգերի ազատագրութեան մէջ նիւթական միջոցներն է հայթայթած։ Համոն ասում է, որ մեր դատը՝ ազգային դատ չէ. ես կը պնդեմ հակառակը։ Մենք ձգտում ենք ազատութեան եւ ազգային անկախ զարգացման։ Եւրոպան միշտ նպաստել է տաճկական բռնակալ ռեժիմի տակ տանջըւող քրիստոնեայ ազգերի ազատագրմանը, որպէսզի սրանք միջոց ունենան՝ ինքնուրոյն կերպով զարգանալու։ Տաճկահայ դատը՝ նաեւ համազգային դատ է։ Կովկասահայ շարժումը համազգային չէ կարող լինել, որովհետեւ նա դասակարգային պայքարի բնաւորութիւն ունի. մի բան, որ բոլորովին չէ հետաքրքրում ամերիկահայերին։ Ապա Տաճկահայաստանն է եղած հայութեան պատմական օրրանը, այս հանգամանքն էլ աւելի համազգային է դարձնում տաճկահայ դատը։ Մենք հայրենիք ենք ուզում, ճիշդ այնպէս, ինչպէս հրեաներն են ձգտում սեփական հայրենիք ունենալուն Պաղեստինի մէջ. եւ մեր ուզած հայրենիքը Տաճկահայաստանն է։ — Իսկ եթէ հայրենիքի գաղափարը չենք ընդունում, Դաշնակցութիւնն այլեւս գոյութիւն ունենալ չէ կարող. այս դէպքում հայերիս ճակատագիրը պէտք է կապել՝ Թուրքերի, յոյների եւ միւսների ճակատագրին։ Բայց մենք պէտք է ունենա՛նք այդ գաղափարը. հայրենիքը չէ պատկանում այս ու այն դասակարգին. նա ամբողջ հայ ժողովուրդի հայրենական ժառանգութիւնն է, հաւասարապէս՝ թէ՛ հարուստին եւ թէ աղքատին։ Թուրքերը մեզ հալածում են ոչ իբրեւ մի դասակարգ, այլ իբրեւ հայ։ Սոցիալիզմը մենք դարձրել ենք մեր իրականութեան համար՝ Պրոկրուստի մահճակալ։ Նա* raison d'être *ունի Եւրոպայում, բայց ոչ երբեք՝ մեզ մօտ։ Ես անհատապէս չեմ ընդունում, որ սոցիալիզմը լինի մարդկութեան վերջին հանգրուանը. ուրիշները թող հաւատան այդ բանին։ Ո՞րն է սոցիալիզմի իդէոլոգիան [գաղափարաբանութիւնը] — կապիտալիզմի [դրամատիրութեան] ջնջումը, մարդկանց տնտեսական հաւասարեցումը, ջնջելով անհատական սեփականութիւնը։ Շատերը կը պնդեն որ սոցիալիզմը միմիայն դասակարգային շահերը պաշտպանում է։ Ես չեմ կարծում, որ սոցիալիստն այնքան խենթ լինի, որ միայն գործաւորների շահերը պաշտպանի եւ ջանայ ստեղծել բանուորական դասակարգի տիրապետութիւնը. ընդհակառակը՝ համամարդկային է անոր նպատակը. դասակարգերը վերիվայր շրջել չէ, այլ համահաւասարել։ Սոցիալիզմը, ստամոքսի, այսինքն՝ տնտեսական հարց է. հանեցէք ստամոքսի հարցը մէջտեղից եւ սոցիալիզմը կը վերանայ. սոցիալիզմը իր էութեանը եւ նպատակին մէջ կը ձգտի, ամէն բանէ առաջ, ժողովուրդների տնտեսական բարօրութեանը. սոցիալիզմը մեզ չէ տալիս փիլիսոփայական հարցեր, այդ դուրս է նրա իրաւասութիւնից։ Եւ մի՞թէ ստամոքսի հարցով կարող կը լինենք մարդկային հաւասարեցում յառաջ բերել...։ Բուրժուազիան ինձ համար դասակարգ չէ, քանի որ նա իւր գոյութիւնը հիմնում է փողի վրայ. վերցրէք նրանից այդ փողը եւ նա կ'աղքատանայ, եւ իւրաքանչիւրը փողի միջոցով հեշտութեամբ կը դառնայ բուրժուա։ Դասակարգ է սակայն արիստոկրատիան, որից որքան փող էլ վերցնելու լինենք, չէ կորցնում իւր առանձնաշնորհումը։ Իմ կարծիքով պրոլետարիատը պաշտպանել, չէ նշանակում՝ ամբողջ մարդկութիւնը պրոլետար դարձնելու ձգտել. ընդհակառակն, պրոլետարիատը պէտք է բարձրացնել բուրժուական կեանքի բարեկեցիկ ըմբռնումին, եւ իւրաքանչիւրը իւր աշխատանքով ձրգտելու է այդ բանին։ Ժորէսը ասել է, թէ «ես ունեմ իմ մտաւոր եւ ֆիզիքական պահանջները. ես չեմ ուզում ճգնաւոր դառնալ»։ Գալով այն խնդրին, իբր թէ մեր սկզբնական ծրագրի մէջ, սոցիալիստական ձրգտումներ կան, խիստ կերպով շեշտուած — ես կ'ասեմ որ դոքա արդիւնք են եղել Դաշնակցութեան յառաջադէմ վարիչների մասնաւոր համոզմունքին, որոնց համակերպեցնել չէր կարելի իրականութիւնը. այն մի քանի բրոշիւրները, սոցիալիզմի մասին, եղել են սոսկ դաստիարակող միջոցներ՝ օրուայ ընթացիկ հարցերի եւ ձգտումների հետ ծանօթացնելու նպատակով։ Տաճկահայերը միշտ էլ անտարբեր են եղել սոցիալիզմի նկատմամբ, շեշտելով շարունակ, որ «մենք ազգային կռիւ ունենք եւ միայն դրա մասին պէտք է մտածենք»։ Հայութի՛ւնը վտանգուած է, եւ ոչ թէ սոցիալիզմը։ Միայն քաղաքակա՛ն կռիւը կարող է մեզ համար միջոց լինել ազատութիւն ձեռք բերելու համար։ Ոչ ոք չէ կարող մեղադրել մեզ, որ մենք սոցիալիստներ չենք. բոլորն էլ, ով ծանօթ է տաճկահայ իրականութեանը՝ Ժորէսը, Վիվիանին եւն., միանգամայն արդարացնում են մեր ներկայի բացասական վերաբերմունքը դէպի սոցիալիզմը։ Մենք կոչ ենք անում, աշխարհի բոլոր հայերին՝ մեր համազգային դատին աջակցութիւն ցոյց տալու։ Կովկասահայերն եւս պէտք է օգնեն մեզ՝ թէ՛ բարոյապէս եւ թէ նիւթապէս. բաւական չէ, որ գան մեզ սկզբունքներ թելադրեն, ու ինչ որ սակարկութեան մէջ մտնեն.— «եթէ այսպէս անէք — այնպէս չանէք»։ — Ի՛նչ ուզում էք եղէք, սոցիալիստ թէ մոնարխիստ [միապետական], միայն թէ աջակցեցէք մեզ — իբրեւ հայերի։ Մենք, ի հարկէ, չենք կարող կանգնեցնել կովկասահայ շարժումը. կ'ասենք սակայն, որ դա վնասում չէ մեր դատին, բայց կրնայ հակազդել։ Երկու տարի առաջ որոշուեց, որ մարդիկ ուղարկուեն Սեբաստիա, բայց ոչ ոք չուղարկուեց, որովհետեւ Դաշնակցութիւնն ամբողջովին կլանուել էր Կովկասի գործերով։ Դաշնակցութեան գործունէութիւնը պէտք է կենտրոնանայ Տաճկահայաստանի վըրայ, քանի որ սա է մեր իսկական հայրենիքը. մի ժողովուրդ չէ կարող երկու հայրենիքի համար կռուել։ Ուստի կարեւոր է միանգամ ընդմիշտ որոշել մեր դիրքը՝ թէ՛ Տաճկահայաստանում եւ թէ Ռուսաստանում։ Դաշնակցութիւնը կովկասահայ շարժման հետ կը շարժի ինչպէս կը պահանջեն տեղական պայմաններն ու պահանջները, որոնք մէկէ աւելի տարբեր կէտեր, պահանջներ ու տեսակէտներ ունեն տաճկահայ դատի հետ։*

Խանակեան.— *Մենք սիրում ենք շեշտել, որ անցեալում սոցիալիստ ենք եղել. ուրեմն եւ նոյնը կը լինենք ե՛ւ ապագայում. եւ մասսաներին հաւատացնում ենք, թէ մեր ներկայ ու անցեալ գործունէութեան միջեւ ոչ մի տարբերութիւն չկայ.— բայց մենք կը պընդենք, որ այդ այդպէս չէ, անցեալում մենք չենք եղել ո՛չ սոցիալիստ, ոչ էլ նոյնիսկ յեղափոխական։ Փաստերը շատ են պերճախօս։* 1902*ին, մի քանի ընկերներ առաջարկում են ակտիւ գործունէութիւն սկսել Կիլիկիայում, բայց կտրուկ մերժում է տրւում կուսակցութեան կողմից։* 1903*ի շարժումները, կալուածների գրաւման առթիւ, չեն ունեցել յեղափոխական ոգի. մեր պրոպագանդն այդ միջոցին կրել է ոչ-յեղափոխական բնաւորութիւն. եւ երբ կալուածները վերադարձուեցին, կռուի ասպարէզից յետ քաշուեցին նոյն այդ մասսաները, որոնք բողոքներ էին բարձրացրել միաժամանակ։ Մեր հարցին, թէ «ինչո՞ւ խոշոր յեղափոխական ձեռնարկներ չենք արել», մեզ պատասխանում են, որ հայ-թրքական ընդհարումները արգելք են հանդիսացել։ Բայց չէ՞ որ ընդհարումներից զերծ մնացած վայրերում, միջոց ունէինք յեղափոխական ակտեր կատարելու։ Գուրիացիներն էլ ճնշուեցին, բայց եւ չդադարեցին ակտիւ գործունէութիւն վարելուց։ Նոյնպէս եւ հրեաները։ — Յետոյ, ինչո՞ւ դուրս եկանք Թիֆլիզի «Համաձայնութեան Բիւրոյից»։ Մեր հեռանալու պատճառաբանութիւնը արդեօք վայե՞լ էր մի յեղափոխական կազմակերպութեան։ Մեր, անցեալում սոցիալիստ լինելն ապացուցանելու համար, ասում ենք, թէ ահա աշխատաւորական տարրեր ենք ունեցել։ Բայց վերջապէս, բուրժուական կուսակցութիւններն էլ աշխատաւորներին տեղ են տալիս իրենց մէջ։ «Քրիստոնեայ սոցիալիստներն» եւս իբր թէ բանուորներին պաշտպան են հանդիսանում։ — Ոչ, մենք վարել ենք, միայն միջակ տեսակի սոցիալ-տնտեսական քաղաքականութիւն։ Այսուհետեւ, այո՛, մեր գործունէութիւնը պէտք է լինի զուտ դասակարգային, եւ մեր գործունէութեան սոցիալիստականութիւնն այնպէս պէտք է շեշտուած լինի, որ կողմնակի մոմենտներ, վայրկեան անգամ չկանգնեցնեն մեր յառաջխաղացութիւնը։ Մեր կուսակցութեան միջից պէտք է դուրս գան այն տարրերը, որոնք իրենց սկզբունքներով համաձայն չեն կուսակցութեան աշխարհահայեացքին։ Եւ ես յոյս ունեմ, որ մեր յաջորդ Ընդհանուր Ժողովում, եթէ միայն այդպիսին տեղի ունենայ, չլինի մտքերի այն խառնաշփոթը, որպիսին տեսնում ենք այստեղ։*

Զարդարեան.— *Իմ համոզմունքն է, որ Կովկասն իրաւունք ունի իր գործը տնօրինելու այնպէս, ինչպէս ինքն է ուզում: Բայց մենք այն հրամայական հարցը կը դնենք միշտ, թէ ի՞նչ յարաբերութեան մէջ պէտք է լինեն կովկասահայ եւ տաճկահայ դատերը: Այս հարցը մեզ մտահոգութիւն է պատճառում: Մեր դատը պէտք է մնայ ոչ-դասակարգային, այլ ընդհանուր ազգային: Ես չեմ կարող համաձայնել ընկ. Համոյի հետ, որ մեր շարժումը պէտք է լինի միջազգային յեղափոխութեան մի ֆրակցիա: — Ինչ որոշում կ'ուզէք առէք Կովկասի վերաբերմամբ. իսկ երկու դատերի փոխադարձ յարաբերութեան հարցի մասին կը խօսեմ յետոյ:*

Իշխան.— *Այստեղ այնպէս են նկարագրում Դաշնակցութիւնը, կարծես թէ նա զուտ սոցիալիստական կուսակցութիւն է եղել: Բայց այդպէս չէ. մենք չենք կատարել ոչ մի սոցիալիստական գործ: Մեր ծրագիրը սոցիալիստական է, — այս դեռ բաւական չէ, սակայն, ասելու, թէ գործնականում եւս եղել ենք սոցիալիստական կուսակցութիւն: Տաճկահայաստանում մեր պրոպագանդան տարել ենք զուտ ազգային ուղղութեամբ. իսկ Կովկասում եղել ենք միայն օժանդակող մարմին, եւ այնքան հեռու սոցիալիզմից, որ հնչակեաններին հետ վիճելիս մենք նրանց մեղադրելիս ենք եղել, որ նրանք սոցիալիզմի սկզբունքներով են ուզել գործել: Կալուածների գրաւման առթիւ, ցոյց տուած մեր դիմադրութեան մէջ՝ սոցիալիզմի մասին խօսք չէ կարող լինել: Միայն Նախագիծն է որ պարզորոշ կերպով սոցիալիստական ուղղութիւն է մտցրել մեր գործունէութեան մէջ: Ի՞նչ սկզբունքներով է հարկաւոր գործել այսուհետեւ: Հարցի պատասխանը պարզ է, — պէտք է գործել մեր Ծրագրի ոգւով. մենք պէտք է յենուենք աշխատաւոր դասակարգի վրայ եւ պաշտպանենք նրա շահերը: Այլ խնդիր է, ի հարկէ, երբ համազգային որեւէ վտանգ է առաջանում. այսպիսի արտակարգ եւ կրիտիկական վայրկեաններում, մենք առժամանակ բլոկ* [bloc] *կը կազմենք այլ տարրերի հետ: Ազգային կը լինենք այն մտքով, ինչ մտքով որ հասկանում են բոլոր սոցիալիստները:*

Վռամեան.— *Մենք ուզում ենք այստեղ որոշել մեր գործունէութիւնը: Չենք եկել այստեղ, ոչ իբրեւ սոսկ թէորետիկոսներ [տեսաբաններ], քանի որ վճռելու ենք մեր ժողովուրդի բախտը: Մեր քաղաքական կռիւը Տաճկաստանում սկսել է դաշնագրերից շատ առաջ.* 1870*ի պատրիարքարանի տեղեկագրերը, որոնք տնտեսական բացայայտ չէշտ ունէին, Սահմանադրութիւնը, — սրանք այն նախապատրաստական շրջանն են կազմել, որից յետոյ միայն, ասպարէզ եկան «Հնչակը» եւ «Դաշնակցութիւնը»: — Ոմանք ասում են, որ Դաշնակցութիւնը բացառապէս Թուրքաց Հայաստանի համար է ստեղծուել: Սխալ է այս կարծիքը: Բովանդակ հայութիւնը, Պոլսից մինչեւ Թիֆլիս եւ Էջմիածին, ընդհանուր ձգտում է ունեցել, իր գոյութիւնը ապահովելու: Առաջ հայերը յոյս էին դրել ռուս կառավարութեան վրայ, թէ սա կատարելու է իրենց փափաքը. բայց երբ Ռուսաստանը դրժեց իր բոլոր խոստումները, հայերը իրենց աչքը դարձրին դէպի Տաճկաստան: Ասել է, թէ նախքան տաճկահայ ինքնավարութեան հարցը՝ արդէն գոյութիւն է ունեցել ռուսահա՛յ ինքնավարութեան գաղափարը. առաջ կարծել ենք, որ փրկութիւնը գալու է Ռուսաստանից, բայց յետոյ ընդհակառա՛կը: Կրկնում եմ, որ Դաշնակցութիւնը միայն օսմանեան Հայաստանի համար չէր, որ հրապարակ եկաւ, այլ տառապող հայութեան: Դաշնակցութեան մէջ մտան անխտիր ե՛ւ Ռուսաստանի ե՛ւ Տաճկաստանի հայերը: Իսկ եթէ մեր Ծրագրի մէջ Կովկասի մասին խօսք չէ եղել, պատճառն այն էր, որ մենք անխոհեմութիւն ենք համարել կռիւ յայտարարել ռուս կառավարութեանը մի այնպիսի ժամանակ, երբ թոյլ էր ռուս յեղափոխական շարժումը: Սխալ է, երբ թէ Դաշնակցութիւնը միայն Տաճկահայաստանում ունի պատմական միսիա: Ինձ համար գոյութիւն ունի մի ընդհանուր Հայաստան, առանց սահմանային բաժանումների՝ բռնակալների ձեռքով կատարուած: Ես այս ասում եմ իբրեւ հա՛յ: Այն ընկերները, որոնք կարծում են թէ տաճկահայերը դէմ են կովկասահայ շարժմանը, լաւ կը լինէր, որ այդպիսի մտքեր այլեւս չարտայայտէին այստեղ: Տաճկահայերը կ'ընդունին եւ կը պնդեն, որ Դաշնակցութիւնը իբրեւ համահայկական կուսակցութիւն, պատրաստ է անցնել եւ ա՛յդ շարժման գլուխը: (Ես յետոյ կը խօսեմ, թէ ինչո՞ւ տաճկահայ եւ կովկասահայ դատերը հարկաւոր է կապել իրար հետ): Տաճկահայաստանում մենք վարել ենք միայն անջատական-քաղաքական կռիւ, քանի որ դասակարգային պայքարի համար բնաւ հող չէ եղել այնտեղ: Ի հարկէ, եթէ Կովկասում այդ հողը արդէն պատրաստուած էք գտնում, սկսեցէք դասակարգային պայքար, դէմ ոչինչ չունենք: Բայց եւ այնպէս, մենք չենք կարող ժխտել դասակարգային կռուի գաղափարը, Տաճկահայաստանի վերաբերմամբ, քանի որ դասակարգային ըմբռնումն արմատացած է մեր ժողովուրդի մէջ. հարուստները չեն, որ վարում են մեր դատը (ծախահարութիւններ): Բուրժուա կոչեցէք նրանց, ամիրա, կղերական կամ այլ ինչ՝ խոստումներ են տուել, բայց ո՛չ մէկը դրանցից չեն իրագործել: Եւ ես այսօր տաճկահայ շարժման հիմքը տարբեր չեմ գտնում կովկասեանից, մենք ունենք Թուրքիայում խոշոր թուով գիւղացիութիւն, որն եւ իր ուսերի վրայ է տարել գործի ծանրութիւնը: Այս հարցը մենք աշխատել ենք արծարծել, օրինակ, Ամերիկայի մեր մամուլում. բայց մեր լուսաբանութիւնները գիտական հողի վրայ չեն եղել. մենք երբեք «բուրժուա» բառը չենք էլ գործածել, մի անգամ ընդմիշտ ժողովրդական զանգուածները կարելու համար բուրժուաներու գործակցութեան այնքան*

աղխտաբեր պատրանքէն, որով ցարդ օրօրուած են եղել իրենք: Այսօր պարզենք, ամբողջացնենք մեր դասակարգային սկզբունքները, սրա դէմ ես անհատապէս ոչինչ չեմ ունենայ. միայն թէ, մեր մշակած թէորիաները հարկաւոր է զգուշութեամբ մօտեցնել ժողովրդին. մենք իրականութիւնը պէտք է աչքի առաջ ունենանք միշտ, եւ ոչ իբրեւ աղանդաւոր երեւան գանք: Մենք ամէն օր ականատես ենք, թէ ինչպէ՛ս քաղաքակիրթ երկիրներու ընկերվարական կուսակցութիւններ (Գերմանիա, Աւստրիա, Ֆրանսիա) աներկդիմի յայտարարած են միշտ, թէ իրենք իրենց աշխատաւոր դասակարգի կուլտուրան եւ հայրենիքը պաշտպանելու են իրենց արիւնով, ամէն անգամ երբ օտար նուաճումի մը սպառնալիքի առջեւ գտնուին: Որքան աւելի եւս մե՛նք, որ անկախ հայրենիք չունենք եւ թշնամիներով շրջապատուած ենք.— ուստի Դաշնակցութիւնը պարտաւոր է հայրենիքի գաղափարին կառչած մնալ, պատմական հողի վրայ ինքնավարութիւն պահանջելով: Այդ տեսակէտով մենք ազգային ենք եւ պարտաւոր ենք յայտարարել: Ընկ. Համոն ալ, որ այնքան հակառակ խօսեցաւ «ազգային» բառին, ստիպուած է սակայն ընդունելու, որ իրենց կռիւը Կովկասի մէջ զուտ ազգային եղած է, — դպրոցներու, կալուածներու խնդիրը, գաղթականներու վերադարձի հարցը, թատրոնական եւ գրականութեան ընկերութիւններու կազմումը, եւն.: Մենք ունենք հայութեան պատմական դատ մը, որուն անբաժանելի մասերը կը կազմեն տաճկահայ եւ կովկասահայ դատերը: Այդ գաղափարով միայն կրնանք կապել հայ գաղութները Երկրի դատին հետ. եթէ այդ իդէալը չդնենք, տնտեսական պայքարը չի կրնար հրապուրել գաղութները, որոնք ինքնին արդէն բարեկեցիկ են. այն ատեն կ'իյնանք հրեաներու օրին. սիոնիզմին հակառակ են այսօր բոլոր բարեկեցիկ հրեաները, չհաւատալով քաղաքական վերածնութեան հնարաւորութեան Պաղեստինի մէջ: Դաշնակցութիւնը պատմական հայրենիքի վրայ ապրող սովատանջ ու խեղճ ժողովրդի տնտեսական դատը չէ, այլ տառապող հայութեան տնտեսական ու քաղաքական ազատագրումի՛ դատը՝ ազգային կուլտուրայով անկախ հայրենիքի մէջ: Այդ իմաստով է, որ ես հասկացած եմ համահայութիւնը, որ այնքան քաշքշուքների տեղի է տուած Կովկասի մէջ: Գալով այն կէտին, որ պէտք է քննել, թէ այդ երկու դատերը կը միասե՞ն իրար, ինչպէս հարցուց ընկերներէն մէկը — բնական է, ո՛ր տեսակէտի վրայ ալ կանգնելու ըլլանք — դասակարգային, թէ ազգային —, պէտք է իմանալ թէ իրար կը միասե՞ն թէ ոչ: Համերաշխութիւնը հասկանալի է միայն փոխադարձ օգտակարութեան պարագային: Ես կը կարծեմ, որ կովկասահայ դատը տաճկահայ դատին չվնասելէ զատ, ընդհակառակն, պիտի օգնէ: ա) Ցեղային համերաշխութեան մեծ ազդակ մը պիտի ըլլայ, մեր ժողովուրդի յոյսերը վառ պահելու գիտակցութիւնը՝ անվրդով, ապագան՝ ապահով: Տաճկահայ դատը համազգային դատ մը եղած է, բոլոր հայերու գործակցութեամբ: Երկու տարրերու բաժանումը այն հետեւանքը կրնայ ունենալ, թէ տաճկահայոց դատը դադարած է այլեւս կովկասահայը հետաքրքրելէ եւ ան ալ այսպիսի տագնապի պահուն: Այդպիսի կասկած մը աղխտաբեր կրնայ ըլլալ հայութեան երկու հատուածներուն համար: բ) Արտաքին քաղաքականութեան տեսակէտէն նպաստաւոր է, մեր դատի թշնամիներու համար սովորական եղած է մեզ «ռուսի գործիք» անուանել. անգլիացիք, գերմանացիք յաճախ այդ դրպարտութիւնը ըրած են: Այդ անվստահութիւնը ինքնին կը ջնջուի: գ) Ռուս եւ Թուրք կառավարութիւնները աւելի զգուշաւոր կը դառնուին իրենց արտաքին եւ ներքին քաղաքականութեան մէջ հայերու հանդէպ, իւրաքանչիւր դրացի պետութեան մէջ բնակող հայ հատուածին քաղաքական-ռազմական գործակցութիւնը նկատի ունենալով: դ) Թուրք ժողովրդի մէջ հնարաւոր կ'ըլլայ ատրճանաբար նուազեցնել ցարդ տարածուած կասկածոտութիւնը հայ տարամերժ չովինիստ նպատակներուն մասին, երբ ընկերվարական ծրագրով միացած գործենք հոն: — Գալով այն հինցած կարծիքին, թէ ընկերվարական կուսակցութիւն հռչակելով մեզ, եւրոպական միջամտութիւնը կը դժուարացնենք, — անտեղի կը գտնեմ: Եւրոպական դիւանագիտութիւնը ո՛չ մեր կարծիքը, ո՛չ կրօնը եւ ոչ լեզուն կը հարցնէ միջամտելու ատեն, այլ իր քաղաքական եւ տնտեսական շահերը: — Երկու խօսք ալ տաճկահայ պրոպագանդի, գործելակերպի մասին. ես կը կարծեմ որոշ վերապահութիւն պիտի ունենանք, քանի որ Թուրքիոյ հողային հարցը տակաւին ուսումնասիրուած չէ, ուստի զգուշաւոր ըլլալու ենք a priori *որոշումներ ընելէ, Թուրք հողատէրերը եւ քիւրդ ցեղապետները չգրգռելու աւելորդ կերպով: — Եզրակացութիւնս է՝ Դաշնակցութիւնը ընդունել իբրեւ ազգային ընկերվարական կուսակցութիւն, որ տառապող հայութեան պատմական դատը պաշտպանելու կոչուած է, երկու երկիրներու քաղաքական եւ հասարակական պայմաններու համեմատ՝ որոշելով իր գործելակերպը:*

Նիստը փակւում է:

67ՐԴ ՆԻՍՏ (5 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Թոփչեան:

Ներկայ են 24 ժողովական:

Բացակայ են՝ Մուրատ, Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ), Գուսան:

Նախագահ.— *Այսօր եկաւ Զիֆանի ներկայացուցիչ Գայիկ [Սա. Տէր Մկրտչեան]:*

Ժողովը շարունակեց թերի մնացած վիճաբանութիւնը:

Շահխաթունեան.— *Բոլոր խօսողներն էլ, սակս, ձգտում են մի նպատակի, — ցոյց տալու, որ տիրող տեսակէտը ազգային հարցի վերաբերմամբ չէ հակասում այն կէտերին, որոնք չեշտուած էին Նախագծում եւ այժմ էլ աւելի չեշտուելու են: Ես ընդունում եմ, որ շատերը ազգային հարցի տակ ուրիշ բան են հասկանում: Ես եւ Համօն բովանդակութիւն ենք տալիս ազգային հարցին: Անկարելի է զուգընթացաբար առաջ տանել ազգային եւ դասակարգային տեսակէտները: Այն պահանջների համար, որոնք դրւում են ժողովրդի իրաւունքները պաշտպանելու եւ խլուածները յետ գրաւելու, ես եւս պայքարելու եմ ձեզ հետ. իսկ երբ ասւում է՝ թէ Դաշնակցութիւնը տարբեր է միւս սոցիալիստական կուսակցութիւններից, ահա այդտեղ մենք բաժնւում ենք: Միշտ սովոր են այդ հարցը ըմբռնել առանց չեշտուած բովանդակութեան: Այդ լինում է արդէն մի ամբողջ ազգի պաշտպանութիւն, ուրիշ խօսքով հակադրութիւն սոցիալիզմի: Ես չեմ ասում հայ բուրժուաներից չստանալ դրամական օժանդակութիւն, այլ թոյլ չտալ, որ նա ղեկավարէ, քանի որ նա կարող է հեշտութեամբ ազդել անգիտակից աշխատաւոր տարրին: Բուրժուան բոլորովին այլ նպատակների համար է գործադրում կուլտուրան, քան աշխատաւոր տարրը: Ահա այստեղ է որ շատ զգոյշ պիտի լինել: Այնպէս վարել գործը, որ ներհակութիւն չյառաջանայ կուլտուրական եւ դասակարգային շահերի մէջ: Հայ բուրժուան կարող է հեշտութեամբ շահագործել ազգային հարցը եւ աշխատաւորների գիտակցութիւնը մթնացնել: Նոյնը չէ կարելի ասել ռուսաց բուրժուայի, քանի որ այնտեղ ազգային հարց չկայ: Մերձեցում չպէտք է յառաջացնել հայ բուրժուայի եւ աշխատաւորի միջեւ: Շատ սոցիալիստական կուսակցութիւններ կան, որոնք աւելի լայն պահանջներ են դնում ազգային հարցի վերաբերմամբ (օրինակ լեհ սոցիալիստական կուսակցութիւնը) քան բուրժուաները, քանի որ վերջինները վախենում են թէ պրոլետարները ամէն ինչ իրենց ձեռքն առնեն: Դրէք նոյնիսկ ազատ Հայաստանի պահանջ, էլի չեմ ասէ, որ ազգային է, եթէ ի հարկէ, աշխատաւորների շահերի տեսակէտից էք մօտենում խնդրին: Ես ասում եմ, մեր կուսակցութիւնը դասակարգային է եւ այդպէս էլ պիտի կոչել նրան: Ոմանք առարկում են, որ սոցիալիստ պրոլետարների առաջ գալով է երեւան եկել, ուրեմն հիմքն էլ նրանք են: Սոցիալիզմի մէջ կան հոսանքներ: Ես պատկանում եմ այն հոսանքին, որ ընդունում է բաշխման մոմենտը, թէ աշխատաւորի արդիւնքը ինչպէ՛ս է բաշխուելու ժողովրդի մէջ, աշխատաւորի՝ որը չէ շահագործւում, որը, ինչպէս ինդուստրիական պրոլետարը, տալիս է յաւելեալ արժէք կապիտալիստ բուրժուային: Գիւղացիութեան մի խոշոր բաժինը այս աստիճանի վրայ է. նա էլ վարձու բանուոր է. ունի միայն օրուայ պարէն: Այս է իմ տեսակէտը:*

Արամ.— *Նախքան բուն հարցին անցնելը, ես խնդրում եմ, «մեր» եւ «ձեր» հարց մէջտեղ չբերուի, ամէն ոք, ով իրեն դաշնակցական է համարում, եւ սրտին մօտ է տաճկահայ դատը, իրաւունք ունի խօսելու: Ընկ. Մինասեանը գովասանական խօսքեր է ուղղում հայ բուրժուաների հասցէին, ընդունելով նրանց տաճկահայկական դատին հիմնադիրներ՝ ութսունական թուերին: Դա մի շրջան էր, երբ բուրժուաները չէին գիտակցում իրենց դասակարգային շահերը. բացի այդ, մեր դատը այդ ժամանակամիջոցում քաղաքական հարց չէր, այլ սոսկ կուլտուրական. իսկ քաղաքական գոյն ստացաւ այն ժամանակ, երբ նրանք տեսան, որ Բալկանեան փոքրիկ ժողովուրդները ազատուեցան դիպլոմատիական [դիւանագիտական] ճանապարհով. խրախուսուած այդ օրինակից, նրանք ուզեցին էժան ազգասիրութեամբ ձեռք բերել ազատ Հայաստան. իսկ յետոյ, երբ իրօք անկարելի եղաւ այդքան հեշտութեամբ Հայաստան ազատել, մեր բուրժուաները ոչ միայն հեռացան այդ ասպարէզից, այլեւ միացան տաճիկ կառավարութեան հետ՝ յեղափոխութեան դէմ: Մինասեանն ասում է, թէ մեր դատը քաղաքական հարց է, յետոյ էլ աւելացնում, եթէ տնտեսական ապահովութիւն ունենայինք Տաճկահայաստանում, չէինք ձգտի քաղաքական ազատութեան: Այո՛, հենց այժմ էլ մեր հարցը քաղաքական է, բայց հիմքը տնտեսական: Տաճկահայերին դէպի կռիւ մղում են սովը, քաղցը, տնտեսական պատճառները: Ասում են, որ Դաշնակցութիւնը կոչուած է Բեռլինի դաշնագիրը իրականացնելու: Բայց չպիտի մոռանալ, որ դա մեր նպատակը չէ, այլ միջոցներից մէկը. դա միայն մի էտապ [փուլ] է: Մին էլ ասում են, կրկնելով Հայրիկի, Վարժապետեանի կարծիքը, թէ մեր հարցը ամբողջապէս Եւրոպայի միջամտութիւնից է կախուած. սխալ է այդ: Նշանակութիւն չունի պետութիւնների դիրքը դէպի մեր դատը, չպիտի ղեկավարուել եւ առաջնորդուել եւրոպական քաղաքականութեամբ: Ուրիշ բան է, թէ Երկրի դրութիւնը Տաճկաստանում այն բնոյթն ստանայ, որ տնտեսական եւ քաղաքական սեփական վնասների պատճառով ստիպուած լինեն միջամտելու: Ցաւելով լսեցի այն խօսքերը, որ իբր թէ Բեռլինի դաշնագրի իրագործումով իր վախճանին է յանգում մեր հարցը: Ահա այստեղ մենք իրարից խիստ բաժանւում ենք: Ընդհակառակը, գոնէ ինձ համար խիստ պարզ է, որ Բեռլինի դաշնագրի իրագործումից յետոյ, մեր առաջ կը բացուի նոր գործունէութիւն, զուտ տնտեսական սոցիալիստական գործունէութիւն. մի շարժում, առանց որի ոչ մի երկիր չէ կարող վերածնուել: Ահա այդ ապագայ շահի տեսակէտից, հենց այժմ սկսելու ենք սոցիալիստական–տնտեսական աշխատանքը, գէթ պրոպագանդայով: Այո՛, այդ է գըլխաւորը. Բուլղարիոյ ազատութիւնից յետոյ բուլղար ժողովուրդը այնքան ռէակցիոն տրամադրութեամբ էր համակուած, այնքան զուրկ էր ազատական հասարակական իդէալներից, որ ապրող յեղափոխական գործիչները ափսոսում էին արած զոհողութիւնները: Երբ մեր ազատագրութիւնից յետոյ հայ ժողովուրդը պիտի խուլիգան դառնայ, կ՚ասեմ, թէ նա թող չազատուի:*

Ջելալեան.— *Ասում են թէ տաճկահայը ծոյլ է: (Բացականչութիւն՝ այդպիսի բան չէ ասուել): Ես կ՚ասեմ, որ նա աշխատասէր է, եթէ բաղդատելու լինէք Տաճկաստանի միւս ժողովուրդների հետ: Ձեմ սըխալուի, եթէ ասեմ, որ մի խոշոր մասով հայը կ՚ապրեցնէ Տաճկաստանը՝ համալէն սկսած մինչեւ Սուլթանը: Եթէ այժմ նա քաղցած է, պատճառը այլ է: Տաճիկ կառավարութիւնը կ՚ուզէ բնաջինջ անել հայ ժողովուրդը արհեստական սովերով: Գալ այստեղ եւ ասել այն, ինչ իրական հող չունի եւ նրանց չէ վերաբերում, ատոր ես հակառակ եմ: Գալով 61րդ յօդուածին, ասել եմ, էլի կ՚ասեմ, որ քանի ապրում ենք չպիտի դրանից ձեռք քաշենք: Եւրոպական միջամտութիւնը կարեւոր ազդակ մ՚է: Ճիշդ է, Ռուսիան հակառակ է, բայց դրա դիմաց կան պետութիւններ, որոնք միշտ էլ համակիր են եղել մեր դատին եւ նոյնիսկ նրանց տնտեսական եւ քաղաքական շահերը կը թելադրեն գործին միջամտելու. իսկ Դաշնակցութիւնը կարող է այդ միջամտութիւնը աւելի արագացնել: Եթէ մինչեւ այժմ զօրաւոր միջամտութիւն չէ եղել, պատճառը այն է, որ մենք զօրաւոր չենք եղել: Մեր դատի յենարանն են կազմում, կրկնում եմ, այն դաշնագրերը, որոնք տրուած են յանուն մեր դատի: Տաճկաստանի եւ Կովկասի դրութիւնը տարբեր է, ուրեմն պիտի լինին տարբեր կռիւ եւ տակտիկա: Մեր յոյսը դեռ չէ կտրուած Եւրոպայից: Եթէ կովկասահայերը նոր գործունէութիւն եւ գործելակերպ են ուզում ունենալ, այդ իրենց գործն է. բայց այդ գործելակերպը չպիտի անցնի սահմանի այն կողմը: Մենք ջանալու ենք ժողովուրդը բնաջնջումից ազատել, կեանքի ու գոյքի ապահովութիւն ստեղծել. իսկ դրանից յետոյ միայն նման գործելակերպի մասին խորհել:*

Ռոստոմ.— *Մեր կովկասեան գործունէութիւնը սկսուեց ամենաաննպաստ պայմանների մէջ: Եւ գործին սկզբնաւորութիւնը, չնայած այդ աննպաստ պայմաններին, ունեցաւ յաջողութիւն: Դա ամենայանդուգն քայլ է, որ արել է մի յեղափոխական կուսակցութիւն: 1904 թուին, այդ գործունէութեանը սանկցիա է տըրւում: Պայմանները փոխւում են, բռնակալութիւնը մի յայտնի չափով մեղմանում, քաղաքական կուսակցութիւններն ամրանում են իրենց դիրքերում: Մեր առաջադրած պահանջներից մի քանիսը իրականացել են, մի քանիսը պարզուել եւ չեշտուել: Այժմ արդէն անմըտութիւն կը լինի մեր գրաւած դիրքերից յետ քաշուել, մեր ձեռնարկած սոցիալիստական–քաղաքական կռուից յետ կանգնել: Մեր պահանջների մի քանիսը, որոնք մի ժամանակ խիստ էին համարւում, այժմ դրւում են նոյնիսկ զանազան բուրժուական կուսակցութիւններից, ինչպէս ռամկավարական–սահմանադրականներից: Այդ բոլորը ապացուցանում են մեր յաղթանակը: Յետ կանգնել այդ յաղթական ընթացքից, կրկնում եմ, չունի որեւէ հիմք:*

Համօ.— *Ուրախ եմ, որ ոչ ոք հակառակ չէ կովկասեան սոցիալիստական–տնտեսական գործունէութեան: Ընկերներ Շահխաթունեան եւ Իսահակեան նայում են կեանքի վրայ գրքի տեսակէտից. նրանք գիտեն գրքից եւ տեսականապէս, որ կուսակցութիւնները լինում են այսպէս կամ այնպէս եւ այդպէս էլ մօտենում հարցին: Բայց կեանքը մի քիչ տարբեր է: Կեանքը ունի իւր առանձնայատկութիւնները: Պէտք է մօտենանք խելացի կերպով այդ կեանքին, ուսումնասիրենք այն իւր տեղում և ոչ թէ խիստ գրքերով առաջնորդուենք, ուղղենք դէպի մեր ունեցած աշխարհահայեացքը: Այս 17 տարուայ ընթացքում, մեր կուսակցութիւնը միշտ էլ առաջ է գնացել. այժմ մեր էտապներից մէկն է, որ պէտք է եղածը արձանագրենք: Նախագիծը մշակել, զարգացնել, խորացնել եւ գործունէութեան յանձնարարել: Ես պնդում եմ նորէն, որ Դաշնակցութիւնը, իբր քաղաքական սոցիալիստական կուսակցութիւն, ունենալու է բոլոր հայկական հատուածների համար մի ընդհանուր ծրագիր եւ մի հիմնական տեսակէտ: Ուրիշ կերպ անկարելի է հասկանալ: Դառնում եմ ազգային հարցին: Ազգային ամենալայն պահանջները կը լինին մեր ամենաառաջնակարգ պոստուլատները, ձգտելով այդ իրականացնել: Մենք կազմակերպելու ենք բոլոր հայ հատուածները, ուր էլ նրանք լինեն, որովհետեւ հայ ենք եւ մենք հեշտութեամբ իրար կը հասկանանք, կապելով իրար հետ ֆեդերատիւ կապերով: Եւ դա կը լինի ի հարկէ աշխատաւորական կուսակցութիւն, միեւնոյն ժամանակ յարաբերութեան մէջ դնելով միւս նման կուսակցութիւնների հետ, թէ՛ Կովկասում եւ թէ Տաճկաստանում: Մենք կարո՞ղ ենք Տաճկաստանում լինել սոցիալիստական կուսակցութիւն, վարելով միայն քաղաքական դատ, միանալով պետական ռեժիմի դէմ կռուող թուրք կուսակցութիւնների հետ, առանց նշանախեց անգամ վնասելու մեր սոցիալիստական գործը եւ հակասելու մեր տեսակէտին:*

Ժողովը անցաւ բանաձեւերի խնդրին: Երկար վիճաբանութիւնից յետոյ քուէարկութեան դրուեց ընկ. Թոփչեանի բանաձեւը որ հետեւեալն է.

«Ընդհանուր ժողովը, լսելով զեկուցումներ Նախագծի եւ կովկասեան գործունէութեան վերաբերմամբ, եւ մանրամասն քննութեան ենթարկելով թէ՛ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործելակերպը Կովկասում, թէ՛ դրա հետ կապուած մի քանի հարցերը, կարծիքների փոխանակութիւնից յետոյ եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

1· Նախագծի սահմանած ուղիով գործունէութիւնը Կովկասում, բխած մեր Ծրագրի ոգուց, կեանքի հրամայողական պահանջն է եղել, որ ունեցել է իւր դրական հետեւանքները յօգուտ աշխատաւոր դասակարգի:

2· Հ· Յ· Դաշնակցութեան յենակէտը կազմող աշխատաւոր տարրերի շահերը պահանջում են շարունակել սոցիալիստական գործունէութիւնը Կովկասում, աւելի լայն եւ աւելի մշակուած սիստեմով»:

Նախ քուէարկուեց ա· մասը, որ ստացաւ 20 ձայն Թէր եւ 5 ձեռնպահ, իսկ հակառակ ոչ մի ձայն: Ապա քուէարկուեց բ· մասը եւ ստացուեց 14 ձայն Թէր եւ 11 ձեռնպահ:

Ապա քուէարկութեան դրուեց Իսահակեանի բանաձեւը, որ հետեւեալն է·—

«Ընդհանուր ժողովը լսելով ընկ· Թոփչեանի զեկուցումը Դաշնակցութեան կովկասեան գործունէութեան մասին, գտնում է որ

ա· Դաշնակցութիւնը Կովկասում սկզբից ի վեր լինելով միմիայն Տաճկահայ դատին օժանդակող մի կազմակերպութիւն, երկար տարիներ Կովկասում չէ եղել քաղաքական կուսակցութիւն եւ միայն վերջին տարիները, շնորհիւ զարգացող քաղաքական կեանքի եւ Ռուսաստանի յեղափոխութեան, սկսել է կուսակցական զունաւորում ստանալ, իրեն առաջնորդ ընդունելով այն հիմնական սկզբունքները, որ Դաշնակցութիւնը դրել է իւր 1892ի Ծրագրում եւ Կովկասեան Նախագծում: Բայց քաղաքական կուսակցութիւն դառնալու պրոցէսի ընթացքում կովկասեան Դաշնակցութեան երեւան հանած գործունէութիւնը թէ՛ քաղաքական ազատամարտի եւ թէ դասակարգային-սոցիալիստական կռուի տեսակէտից անբաւարար է եղել:

բ· Ցառաջիկայում Դաշնակցութեան գործունէութիւնը Կովկասում պէտք է լինի զուտ դասակարգային եւ յեղափոխական-սոցիալիստական· ըստ որում նրա Ծրագիրը եւ աշխարհահայեացքը միանգամայն պարզ եւ որոշ պէտք է լինին, եւ նրա սոցիալիստ յեղափոխական գործունէութիւնը այնքան շեշտուած եւ այնքան ազատ պէտք է լինի կողմնակի մոմենտներից, որ ամենակարճ ժամանակամիջոցի մէջ, բոլոր ոչ-սոցիալիստ-յեղափոխական տարրերը իրենց ստիպուած զգան թողնելու կուսակցութեան շարքերը»:

Այս բանաձեւի թէ՛ ա· եւ թէ բ· մասը ջոկ-ջոկ քուէարկուելով՝ ստացուեց ամէն մի մասի համար 5 ձայն Թէր եւ 20 ձայն դէմ:

Քանի որ Թոփչեանի բանաձեւի 2րդ կէտը չանցաւ, դրա կրկնաքուէարկութիւնը յետաձգուեց, հարցը աւելի լուսաբանելու համար:

Ապա ընկ· Վռամեան ներկայացրեց հետեւեալ բանաձեւը·—

«Ընդհանուր ժողովը, երկար վիճաբանութիւններէ ետք Դաշնակցութեան գործունէութեան նպատակը ճշդելու մասին,

Նկատելով որ Դաշնակցութիւնը հիմնուած է Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ հայ յեղափոխական ուժերու գործակցութեամբ, քաղաքական եւ տնտեսական ազատագրութեան կռուան մը ստեղծելու հայ աշխատաւոր ժողովրդի համար, նկատելով որ քաղաքական պարագաներու բերումով եւ միջազգային դաշնագրերու գոյութեան հետեւանքով է միայն, որ Հ· Յ· Դաշնակցութիւնը իւր գործունէութիւնը սահմանափակած էր Թուրքիոյ մէջ, ուր միակ նպաստաւոր պատեհութիւնը կը բանէր գտնուիլ քաղաքական մօտալուտ ազատագրումի համար,

Նկատելով որ Ռուսիոյ ճնշիչ բռնապետական ռէժիմի խախտումով եւ Ռուսիոյ բոլոր բնիկ թէ օտարացեղ ժողովուրդներու գործակցութեան շնորհիւ քաղաքական եւ տնտեսական կռուի հնարաւորութիւն ընծայուեցաւ նաեւ կովկասահայ ժողովուրդին,

Հ· Յ· Դաշնակցութիւնը, իբր առաջնորդ հայ ժողովրդի աշխատաւոր մեծամասնութեան քաղաքական եւ տնտեսական ազատագրումին, իր Չորրորդ Ընդհանուր ժողովին մէջ հանդիսաւորապէս կ'ընդունի իր յեղափոխական կռուի դաշտը տարածել նաեւ դէպի Կովկաս, ստանձնելով նաեւ կովկասահայ ազատագրումի դատը:

Դաշնակցութիւնը, շեշտելով հանդերձ տնտեսական կռուի անհրաժեշտութիւնը, անվերապահօրէն կը յայտարարէ որ հայ ազգային իրաւունքներու պաշտպանումը եւ զարգացումը կը շարունակէ մնալ իր ծրագրի գլխաւոր կէտերէն մէկը, միանգամայն հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքի մէջ ինքնավարութիւն մը անհրաժեշտ պահանջ նկատելով ձեռք բերելիք իրաւունքներու պահպանումին եւ զարգացումին համար:

Դաշնակցութիւնը իր քաղաքական եւ տնտեսական պայքարը պիտի շարունակէ մղել հայ աշխատաւոր ճնշուած դասակարգի միջոցով, իր գործելակերպը եւ նուազագոյն ծրագիրը յարմարեցնելով Թուրքիոյ եւ Կովկասի ընկերային քաղաքական այլազան պայմաններուն:

Եւ նկատի ունենալով որ տաճկահայ ժողովուրդը զրկուած է քաղաքացիական տարրական իրաւունքներէ, մինչդեռ պարագան նոյնը չէ Կովկասի համար, մանաւանդ սահմանադրական կարգերու հաստատումէն ետք, Դաշնակցութիւնը կը ճանչնայ տաճկահայ դատի գերակշիռ հանգամանքը յեղափոխական ուժերու եւ նիւթական օժանդակութեան մեծագոյն բաժին մը յատկացնելով անոր իւր գործունէութեան մէջ»:

Բոլոր բանաձեւերի քուէարկութիւնը Թողնուեց յետագայ նիստերին:

Ժողովը փակուեց ժամը 7½ին:

68ՐԴ ՆԻՍՏ (6 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Վռամեան:

Ներկայ են՝ 23 ժողովական:

Բացակայ են՝ Վահագն, Մաշուրեան (Հիւանդ), Մուրատ, Սեպուհ, Անդրանիկ (Հիւանդ):

Ընկերներ Շահխաթունեան եւ Իսահակեան զեկուցումներ են տալիս Դաշնակցութեան «բաժանման» խնդրի մասին:

Սկսում են վիճաբանութիւններ:

Թոփչեան·— *Ընկերներ Շահխաթունեանի եւ Իսահակեանի զեկուցումները որոշ հոսանքի կարծիքի արտայայտութիւն են, եւ քանի որ այդ հոսանքը վերջերս նոյնիսկ կոնկրէտ քայլերի է դիմել Կովկասում, կարեւոր է կանգ առնել նրա վրայ: Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն իւր գոյութիւնը հիմնում է այս կամ այն դասակարգի վրայ, որի ձգտումներին համապատասխան՝ մի որոշ աշխարհահայեացք եւ ծրագիր է մշակում իրեն համար: Դաշնակցութիւնն եւս ունի իր որոշ ծրագիրը, որտեղ արտայայտուած են աշխատաւոր դասակարգի ձգտումները, եւ այս՝ շատ ուժեղ կերպով: Ի հարկէ, կարող են ասել, Թղթի վրայ կարելի է շատ բան արտայայտել, իսկ կեանքում ոչինչ չիրականացնել: Բայց հէնց իրականապէս, Դաշնակցութիւնը չէ եղել ապադասակարգային, այլ աշխատաւորական-դասակարգային կուսակցութիւն. Թուրքիայում նա ոչ թէ դանադան ամիրաների ու էֆենդիների շահերն է պաշտպանել, այլ միայն եւ միայն աշխատաւորներինը: Այլ խնդիր է, ի հարկէ, թէ Դաշնակցութիւնը քիչ չափով է իրագործել իր աշխատաւորական գաղափարները, շնորհիւ տիրող աննպաստ պայմանների: Դաշնակցութիւնը, իբրեւ դասակարգային կուսակցութիւն, անպայման ունի իւր* raison d'être*ը Թուրքիայում. հետեւապէս Կովկասում չենք մտցրել մեր կուսակցական գործունէութեան մէջ ո՛չ մի նոր ուղղութիւն. կովկասեան գործունէութեան սոցիալիստականութիւնը եղել է բնական շարունակութիւնը՝ մեր նախկին գործունէութեան: Ընկերներ, զեկուցանողներն ասում են՝ «Թուրքահայ գիւղացիութեան վրայ հիմնուելը դեռ չէ նշանակում սոցիալիստ լինել. չէ՞ որ գիւղացիութիւն միշտ էլ եղել է»: Այս հարցի մասին 90ական Թուականներին Ռուսաստանում երկար տաք վիճաբանութիւններ են տեղի ունեցել ռուս-մարքսիստների եւ նարոդնիկների միջեւ. սոց·-դեմոկրատները մարքսիստներին ասում էին, թէ գիւղերին մէջ սոցիալիստական գործունէութիւն չէ կարելի, որովհետեւ այնտեղ կապիտալիզմ եւ պրոլետարիատ չկայ, թէ գիւղացիութիւնը բուրժուական տարր է, նա պէտք է տիֆերենցիացիայի [դասակարգացման] ենթարկուի եւ միայն դրանից յետոյ սոցիալիստները կարող են մտնել նրանց մէջ էլ եւ հող գտնել գործունէութեան: Սոց·-դեմոկրատ Բելդովը իւր նշանաւոր գրուածքով ըստ երեւոյթին ջախջախում էր նարոդնիկութեան ներկայացուցիչներին: Սակայն նարոդնիկները հակառակ դրան գընում էին գիւղերը, շարունակում էին իրանց գործունէութիւնը, հաւատացած լինելով, որ սոց·-դեմոկրատների առարկութիւնները անհիմն դարձուածքներ են՝ գրքերից վերցրած, օտար իրականութիւնից բխած, եւ ո՛չ ճիշդ Ռուսաստանի վերաբերմամբ: Եւ ի՞նչ ցոյց տուեց կեանքը. այն՝ որ այն ժամանակ մոլորուած էին սոց·-դեմոկրատները: Այսօր Ռուսաստանի մէջ, մանաւանդ գիւղացիութեան մէջ, այնքան տարածուած ու ազդեցիկ կուսակցութիւնը՝ սոցիալիստ-յեղափոխականները այդ նարոդնիկների հարազատ ժառանգներն են: Ես, ի հարկէ, չեմ ուզում ասել, որ ընկերներն եւս այդպէս են մտածում, քանի որ գիտեմ նրանց մարքսիստ չլինելու մասին: Սակայն նրանց առարկութիւնները՝ թէ Տաճկահայաստանում կապիտալիզմ չկայ, թէ այդտեղի գիւղացիութեան մէջ հող չկայ սոցիալիստական գործունէութեան, — շատ նման են վերոյիշեալին, եւ այնքան անհիմն եւ սխալ, որքան սոց·-դեմոկրատների առարկութիւնները ռուս գիւղացիութեան մասին: — Ընկերները ի զուր են չեշտում, թէ հարիւրաւոր տարիներից ի վեր գիւղացիութիւնը գոյութիւն ունի: Մենք վերցնում ենք այսօրուայ գիւղացիութիւնը Թուրքիայում, որը այսպէս թէ այնպէս կապիտալիզմի օրբումն է ապրում. այո՛, Թուրքիայում, բառի բուն նշանակութեամբ, կապիտալիզմ չըկայ. կամ աւելի ճիշդ է ասել, չափազանց քիչ է զարգացած. բայց մի՞թէ այդ երկրի վրայ չէ ազդում եւրոպական կապիտալիզմը, որ վաղուց ուժգին թափով ներս է արշաւում Թուրքիայի բոլոր սահմաններից եւ արդէն արմատներ է դցել նրա սրտում, երկաթուղիական եւ այլ ձեռնարկների միջոցով: Ապա ընկերները մոռանում են, որ Թրքահայերից մենք ունենք պրոլետարիատ. չդարմանա՛ք: Ամերիկայի, Կովկասի, Բուլղարիայի սահմաններում կան բազմաթիւ բանուորներ, որոնք աչքերնին շարունակ Երկրի վրայ են տնկած եւ ձգտում են կեանքի ու գոյքի ապահովութիւն ձեռք բերել, այդ երկրում, իրենց հողերը մշակելու, ապրել կարողանալու համար: Ասում են որ տաճկահայ դատը պէտք է դարձնել «համազգային» դատ, որ նա լինի մի մարդասիրական գործ, որին կը նպաստէ ամէն մէկը: Սոցիալիզմն էլ մարդասիրական գործ է, բայց թէ՝ բուրժուազիան բանուորի համար բաւական է դտնում սեւ հացը միայն, որպէսզի ինքն աւելի լաւ կերակուր ուտէ: Այդպէս է բուրժուազիան եւ ազգայնութեա՛ն վերաբերմամբ, — նա աշխատում է իւր սեփական-շահագիտական դրոշմը դնել վրան: Զեկուցանող ընկերները նկատում են, թէ բուրժուազիան փող չի տայ տաճկահայ դատի գործին, եթէ վերջինս մի սոցիալիստական կուսակցութեան ձեռքին լինի: Բայց կարծո՞ւմ են ընկերները, որ յեղափոխութեան դրդիչը փողն է միայն եւ մի՞թէ հարուստներն են, որոնց աջակցութեան վրայ բացառապէս պէտք է յոյսեր դնել: Դաշնակցութեան նեղ օրերին, աշխատաւորներն են եղել, որ օգնութեան են հասել իրենց կոպեկներով եւ ոչ թէ ունեւորները: Ասում էք, Դաշնակցութիւնը ապադասակարգային կազմակերպութիւն պէտք է լինի Տաճկահայաստանում. բայց որո՞նք են լինելու գործի դեկավարները, ամիրանե՞րը, թէ ժողովուրդի իսկական բարեկամները՝ սոցիալիստները: Ո՛չ, մինչեւ որ տաճկահայ դատը մի մաքուր, զտուած կուսակցութեան ձեռքը չտրուի, նա կործանելու վտանգի է ենթարկուելու: Ամիրաները երբեք չեն կարող ժողովուրդի շահերը պաշտպանել, քանի որ ժողովուրդը արդէն նրանց լաւ է ճանաչում, շատ վաղուց: Եւրոպացի հեղինակներից մէկը՝ Լարուսը յիշում է որ 1849–1869 [տարիներում] 950 բողոքագրեր էին ուղարկուած պատրիարքարանին եւ Բարձրագոյն Դրան, բայց պատրիարքը դա ծածկում էր եւրոպական դեսպաններից եւ էֆենդիների թելադրութեամբ յայտնում, թէ ժողովուրդը շատ գոհ է իր վիճակից: Նոյն այդ ամիրաներն ու էֆենդիներն էին, որ աշխատեցին խափանել Ներսէս պատրիարքի ծրագիրը (հայկական դատը միջազգային դարձնել), պատճառաբանելով թէ ժողովուրդին կը վնասենք այդպիսով. եւ երբ ազգային ժողովում նախատել սկսեցին Ներսէսին, վերջինս վրդովուած պատասխանում է, որ*

Նրանք իրաւունք չունեն ժողովուրդի անունից խօսելու: — 1883ին Վասպուրականի էֆենտիները շնորհակալական Թուղթ են ուղղում Սուլթանին, թէ «մենք գոհ ենք մեր վիճակից»: Եւ ժողովուրդն է որ քաշում ծեծում է այդ էֆենտիներին: Վանումն էր նոյնպէս (1886ին) որ՝ դասակարգային շահերի հակամարտութեան հողի վրայ՝ արիւնահեղ ընդհարում տեղի ունեցաւ (Փօղոսեանների եւ Ապօղոսեանների խնդիրը): Ուրեմն զուր են կարծում ընկերները, իբր թէ Տաճկահայաստանում չկայ դասակարգային դիֆերենցիացիա. կա՛յ, թէեւ փոքր աստիճանով: Որքան էլ ամիրաներն ու էֆենտիները ճառեն, նոյնիսկ փող տան, ես երբեք չեմ կարող վստահանալ նրանց: Ի՞նչ էին անում մեր բուրժուաները Թիֆլիզում, այն ժամանակ, երբ երիտասարդութիւնը, կալուածական հարցի պատճառով, խանդավառ ցոյցեր էր անում. այդ բուրժուաները լուտանքներ էին թափում, թէ՝ «Տաճկաստանում կոտորել տուիք ժողովուրդը, այստեղ էլ նոյնն էք ուզում անել»: Նրանք աշխատում էին փաստաբանների միջոցով՝ յետ ստանալ խլուած կալուածները: Ես չեմ ուզում, որ բուրժուազիան մաղաչափ անգամ, նիւթական նպաստներ տալով, ազդէ մեր գործի վրայ. ես չեմ ուզում, որ տաճկահայ դատը այս կամ այն կերպ կովկասահայ բուրժուազիայի հովանաւորութեան տակ մտնի. բուրժուազիայի ձեռքին նա կը դառնայ մի գործիք՝ մեր սոցիալիստական գործունէութեանը, Կովկասում, վնասելու համար: Մի Ադելխանով հեշտութեամբ կը շահագործէ տաճկահայ գաղթականների (բանուորների) ազգային զգացմունքները. որքան էլ այդ բանուորները գիտակից լինին, այնուամենայնիւ նրանք կ՚ազդուին Ադելխանովի մի խօսքից իսկ, թէ՝ «ես 1000 րուբլի եմ տուել ազգի համար. գործադուլ մի՛ անէք», եւ գործադուլ չանելով պառակտումների պատճառ են դառնալու բանուորութեան մէջ: Այս կորստաբեր է լինելու մի սոցիալիստական կուսակցութեան համար: Կրկնում եմ, միայն փողը չէ, որ ուժ է տալու մեր դատին եւ որի պատճառով անհրաժեշտ գտնուի բուրժուազիայի մասնակցութիւնը: Ունեցել ենք Իսրայէլ Օրիներ, Էմին Յովսէփեաններ, որոնք համոզուած են եղել, թէ մի քանի միլիոններով կարելի կը լինի Հայաստանը գնել: Հանգուցեալ Խորէն եպիսկոպոս Ստեփանէն էլ կարծում էր, որ Սուլթանին կարելի է կաշառել եւ այդպիսով ազատութիւն ստանալ նրանից, բայց ուտօպիաներ [ցնորքներ] են այդպիսի յոյսերը. յեղափոխութեան յենակէտը փողը չէ. Թող բանուորները փող չտան, բայց կը տան իրենց կեանքը, որ աւելի բարձր ու մեծ է մեզ համար, քան փողը: Ընկերներն ասում են, որ տաճկահայ դատի ազգայնութիւնը մթնացրել է կովկասահայ բանուորութեան դասակարգային գիտակցութիւնը. բայց եթէ նրանց առաջարկած ձեւով բանուորներից շարունակենք դրամական նպաստներ հաւաքել, ինչպէս դուք էք առաջարկում, արդեօք այս դէպքում եւս չե՞նք վնասելու նրանց դասակարգային գիտակցութեան արթնանալուն. եթէ ոչ, այլեւս ի՞նչ կարիք կայ բաժանուելու: Ի՞նչ տեսակ թէորիաներ [տեսութիւններ] կ՚ուզէք, վերցրէք, բայց մի մոռանաք կեանքի թէորիաները, տեսական մի գեղեցիկ ժեստի պատճառով մի դաւաճանէք կեանքի պահանջներին: Մեր այդ բաժանումներից կ՚օգտուեն մեր հակառակորդները. կը ստեղծուի մի խառնաշփոթ կացութիւն եւ մեր բոլորիս սկզբունքները կը վտանգուեն: Բաժանման անհրաժեշտութիւն չկայ, միեւնոյն ուղղութեամբ մենք կը գործենք երկու վայրերում եւս. եթէ պրոֆեսիոնալ միութիւններ ենք կազմում եւ ագրարային շարժումներ առաջացնում Ալեքսանդրապոլում, նոյնը կարելի է անել եւ Սարիղամիշում, Բասենում, հետզհետէ անցնելով սահմանի այն կողմերը: Տաճկահայաստանում մենք հող ունենք սոցիալիստական սկզբնական գործունէութեան համար. ես հաւատում եմ, որ այնտեղ հնարաւոր է դասակարգային գիտակցութիւն եւ գործունէութիւն առաջացնել: Սկզբում չէինք հաւատում, թէ Կովկասում հնարաւոր է լինելու այդ, բայց պայմանները փոխուեցին. նոյնը կը լինի եւ Տաճկահայաստանում: Ռուսաստանի եւ Տաճկաստանի պայմանների մէջ մեծ տարբերութիւն չկայ: Սխալ է ընկերների կարծիքը, թէ մի կուսակցութիւն անկարող է գործել տարբեր երկիրներում: Ինչպէ՞ս է հապա որ R.R.S.-ները (Գերմանիայում, Աւստրիայում, Ռուսաստանում) չեն ուզում ճանաչել սահմանները, այլ ձգտում են միահամուռ եւ ամբողջական գործունէութեան. մե՞նք պէտք է սահմաններ ճանաչենք: Սոցիալիստ յեղափոխականները իրենք խորհուրդ են տալիս մեզ՝ չբաժանուել, որովհետեւ, բաժանումը կործանարար կը լինի: Բաժանումը այսօր աննկատելի կը մնայ. բայց ապագայում՝ խոշոր իրարանցումների առիթ է դառնալու: Սարաֆովն եւս ջերմ կողմնակից է միացեալ գործունէութեան. նա արդէն մակեդոնական փորձերով հասկացել է, թէ որքան աղէտաբեր է բաժանումը: Եւ յանուն ինչի՞ ենք ուզում բաժանուել. յանուն կովկասահայ աշխատաւորների՞, — չէ՞ որ դրանք ամէնքը դէմ են բաժանման: Ուրեմն ուզում էք վերեւի՞ց սկսել բաժանումը: Պատկերացրէք ձեզ գալիք դառն դէպքերը. զգոյշ եղէք, որպէսզի ոչ կովկասահայ գործունէութիւնը վնասուի, ոչ տաճկահայ դատը, ոչ էլ մեր ընդհանուրին սոցիալիստական սկզբունքները: Մէկ աշխարհահայեացք, մէկ դրօշակ, եւ միայն տարբեր գործելակերպ, տեղական պայմանների համեմատ, — ահա ա՛յդ պէտք է լինի մեր նշանաբանը:

Մինասեան.— Եթէ կովկասահայերը ցոյց տան, որ դատերի միացումով տաճկահայ շարժումը չի վնասուի, այսինքն սոցիալիստական և ազգային ուղղութիւնները մեր գործունէութեան մէջ չեն հակասի իրար, — լա՛ւ, հարցը փակենք: Ինչ ուզում էք, սակայն, եղէք Կովկասում, տաճկահայ դատի [համար] կարեւոր է,

[որ] նրան նիւթական եւ բարոյական օգնութիւն տրուի: Ի վերջոյ, ես գոհունակութեամբ եմ ողջունում ուսանող ընկերների մտքերը, թէ Տաճկահայաստանում անկարելի է սոցիալիստական սկզբունքներով գործել. ուրախ եմ, որ նրանք թէորիաների մէջ չեն մոլորուել, այլ դաժան իրականութիւնն են ուշադրութեան առել: — Թոփչեանին կ՚առարկեմ այն, որ տաճկահայ հարցը ազգային հարց է, ո՛չ սոցիալիստական: Դաշնակցութիւնը երբեք դասակարգային կռիւ չէ մղել, մեր ուժը հիմնուած է ամբողջ ազգի վրայ. փող պէտք է վերցնենք ե՛ւ հարուստներից: Նկատելի է, որ տաճկահայ բարձր պաշտօնէութիւնը աւելի ազգասէր է եղել, քան կովկասահայ բուրժուազիան: Ինձ համար տաճկահայ դատը գորդեան հանգոյցն է, որը միայն սրով պէտք է լուծել. իսկ այդ լուծումը կարելի կը լինի կատարել, ոչ սոցիալիզմի, ոչ այլ բանի միջոցով, այլ միայն փողի. փողն է մասնաւորապէս՝ ջիղը ազատագրութեան գործի մէջ:

Ջելալեան.— Տաճկական առած կայ թէ «աղօթքը պէտք է սրտաբուխ լինի»: Առաջ կովկասահայերը գործել են տաճկահայերի համար. իսկ այժմ մեզ ասում են, թէ «մենք մեր սեփական գործն ունենք, այսուհետեւ դիմեցէք բուրժուաներին, նրանց աջակցութեամբ վարեցէք ձեր դատը»: Կարծես մեր դատը հոմանիշ է բուրժուական ձգտումների: Բայց եւ այնպէս, այդպէս ասողներն ամենից աւելի անկեղծ են հանդիսանում (բողոքներ են լսւում): Կովկասն ու Տաճկաստանը միեւնոյն կանոնով չպէտք է չափել: Ի հարկէ, չկայ ոչ մի ժողովուրդ, որ սոցիալիզմի կարիքը չզգայ. բայց ժամանակն ու տեղը հարկաւոր է միշտ աչքի առաջ ունենալ. Կովկասում, ռուս յեղափոխութեան շնորհիւ, նպաստաւոր պայմաններ կան. Տաճկաստանում, աննպաստ են: Մեզ նախ մեր կեանքն է հարկաւոր ապահովել, այնուհետեւ արդէն կը մտածենք ե՛ւ հացի մասին: Աւելի լաւ է, որ մեր դատը արհեստական կապերով չմիացուի կովկասահայ սոցիալիստական գործունէութեան հետ:

Համօ.— Շահխաթունեան նկատում է, իբր թէ, «բուրժուականութիւնը կը շարունակի իշխել մեր կուսակցութեան մէջ ե՛ւ ապագայում, եթէ միայն միջոցներ ձեռք չառնուեն նրա ազդեցութեան դէմ»: Այստեղ ես գտնում եմ փաստացի սխալ. բուրժուազիան չէ իշխել եւ չի էլ իշխէ երբեք: Բաժանումը վնասակար է լինելու, այն շատ պարզ պատճառով, որ Կովկասում առաջ է գալու, տաճկահայ հարցի շուրջը, մի նոր կուսակցութիւն, բուրժուազիայի ղեկավարութեամբ. եւ այդ բուրժուական-ազգային կուսակցութեան յետեւից կը գնան մասսաները, որովհետեւ նրանց մօտ ուժեղ է ազգայնութեան զգացմունքը: Ի հարկէ այդ զգացմունքը պէտք է պահպանել. առանց ազգային իդէալիզմի՝ մենք կը դառնանք չոր նիւթապաշտներ, ինչպէս սոցիալ-դեմոկրատները. բայց միեւնոյն ժամանակ տաճկահայ դատի վրայ չպէտք է նայել զուտ ազգային տեսակէտից, ինչպէս անում է ընկ. Մինասեանը: Տաճկահայաստանում մենք պէտք է դառնանք մի «համապետական» կուսակցութիւն, որովհետեւ կեանքն է այդպէս պահանջում:

Մինասեան.— Այդ հայեացքը նոր է: Ասել է թէ Բեռլինի դաշնագիրը ջնջե՞լ:

Թոփչեան.— Մենք մումիա չենք, որ շարունակենք մնալ մեր նախկին վիճակի մէջ: 15 տարուայ ընթացքում պայմանները փոխուել են եւ նոր պահանջներ են դրուել մեր առաջ: Մենք համապետական կուսակցութիւն դառնանք, քաղաքական տեսակէտից, բայց որովհետեւ քաղաքական շարժումն եւս, իսկական յեղափոխական ճանապարհով, կարող է վարել միայն ընկերվարական կուսակցութիւնը, մենք պէտք է լինենք ընկերվարական: Մենք թոյլ չպէտք է տանք, որ բուրժուազիան ստանձնէ տաճկահայ շարժման ղեկը. մե՛նք պէտք է լինենք միակ ղեկավարը:

Ստեփանեան.— Ես համոզուած եմ, որ ընկերները բաժանման առաջարկ են անում, աչքի առաջ ունենալով տաճկահայ դատի շահը. բայց ակամայից, անգունդն են ձգում նոյն այդ դատը: Ինչո՞ւ են կարծում, որ աշխատաւորների միջոցներով չէ կարելի ապահովել տաճկահայ դատը: Անցեալի փորձերը ցոյց են տալիս, որ նիւթականը հայթայթել են միշտ էլ նոյն այդ աշխատաւորները. բուրժուաների հետ մենք ոչ մի գործ չունենք եւ չենք կարող ունենալ: Ձեր բաժանումով, ընկերներ, ուժ կը տաք միհրանական շարժմանը: Ժողովը պէտք է ընդգծէ մէկ եւ միացած գործունէութիւն, երկու վայրերի համար էլ. վաղը-միւս օրը Տաճկաստանում եւս կը փոխուի դրութիւնը, ինչպէս անսպասելի կերպով փոխուեց Կովկասում(38):

Արամ.— (Սխալ է գտնում Իսահակեանի ասածը՝ թէ Տաճկահայաստանում դասակարգային շերտաւորումներ չկան եւ թէ տաճիկը ճնշում է հաւասարապէս բոլոր հայերին): Ես հակառակը կ՚ասեմ. կառավարութիւնը հաւասար չափով հովանաւորում է թէ՛ թուրք եւ թէ հայ հարուստներին: Մինչդեռ հարուստ հայերը ազատ մուտք ունեն Պոլիս, չունեւորները զրկուած են այդ արտօնութիւնից: Գաւառական քաղաքներում, այժմ եւս, դէպքերից յետոյ, հայ հարուստները վայելում են կառավարութեան լիակատար վստահութիւնը, աւելի քան քիւրտերը, ինչպէս օրինակ՝ Վասպուրականում: Ասել ուրեմն, որ հայ հարուստը Տաճկաստանում նոյնքան է ճնշուած, որքան աղքատը, սխալ է. նշանակում է ծանօթ չլինել տաճկահայ իրականութեան հետ: Այնտեղ գոյութիւն ունեն դասակարգային շերտաւորումներ: Բայց որքան էլ կողմնակից եմ սոցիալիզմի, ես գտնում եմ, որ ներկայումս հարկաւոր է վարել քաղաքական կռիւ (Տաճկաստանում), միայն թէ՝ սոցիալիստական ոգուով. այս ոգին պէտք է մըտցնել մեր գործունէութեան մէջ, նախ հենց համերաշ-

խութեան գործի յաջողութեան տեսակէտից։ Մինչեւ այժմ կռուել ենք ոչ միայն տիրող ռեժիմի դէմ, այլեւ մեր հարեւանների՝ տաճիկների եւ քիւրտերի դէմ. այսուհետեւ պէտք է ձգտել հասկացնել նրանց, որ մեր կռիւը նրանց դէմ չէ որ ուղղուած է։ Այս նպատակի համար, հարկաւոր է ունենալ սոցիալիստական ծրագիր։ Կրկնում եմ, առայժմ Տաճկահայաստանում մենք ունենալու ենք քաղաքական կռիւ, որը սակայն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի էտապ դէպի սոցիալիզմը։ — Երկու դասերը պէտք է միացնել իրար հետ, ոչ միայն բարոյական, այլեւ կազմակերպական կապերով։ Մենք կարող ենք ամբողջովին տարուել Կովկասով, որտեղի դէպքերն այնքան բովանդակալից են ու հետաքրքիր, եթէ մեր կապերը սոսկ բարոյական լինեն. բարոյական կապերը անյուսալի են. կովկասահայերս հեշտութեամբ կը բաժանուենք տաճկահայ շարժումից, դուցէ եւ թշնամանանք նրան։

Վիճաբանութիւնների շարունակութիւնը մնում է յաջորդ նիստին։ Եւ ժողովը փակւում։

69ՐԴ ՆԻՍՏ (6 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Վռամեան։

Ներկայ են 23 ժողովական։

Բացակայ են՝ Մաշուր (հիւանդ), Մուրատ, Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ), Վարդան։

Քննութիւն նախորդ նիստում կարդացուած անջատման երկու զեկուցագրերի մասին։

Ռուստոմ.— Այս երկու զեկուցագրերը այն տպաւորութիւնն են թողնում ինձ վրայ, որ կարծես թէ միայն պարտականութիւն էին ուզում կատարած լինել, եւ ոչ թէ խնդիրը բազմակողմանի լուծուած տեսնել. կարծես թէ ոչ մի նշանակութիւն չէ ունեցել նրանց համար մի շարք ժողովներում տրուած բացատրութիւնները. այնպէս որ հիմա էլ հարց է ծագում իմ մէջ, արժէ՞ արդեօք խօսել առածների դէմ, անհետ չի՞ անցնի այդ եւս, ինչպէս եւ նախընթաց մեր բոլոր խօսածները։ Ընկ. Մինասեանի համար կ'ասեմ, գոյութիւն չէ ունեցել մեր յեղափոխական 17ամեայ գործունէութիւնը։ Երբ նա խօսում է, ի նկատի ունի հայկական հարցի միայն առաջին շրջանը, երբ դեռ յեղափոխական գործունէութիւնը չէր սկսած։ Բայց մենք յեղափոխական կազմակերպութիւն ենք եւ պէտք է խօսենք մեր ծրագրի եւ գործունէութեան վրայ հիմնուած։ Ահա մեր Ծրագիրը. նրա մէջ հեռաւոր ակնարկ անգամ չկայ Բեռլինի դաշնագրի մասին։ Ոչ միայն Բեռլինի դաշնագիրը, այլեւ Ներսէս պատրիարքի ծրագիրը տեղ չէ բռնել մեր մէջ։ «Դրօշակ»ի առաջին համարում միայն առաջ էր բերուած այդ ծրագիրը, բայց բարձրացած ընդհանուր բողոքների պատճառով՝ հենց երկրորդ համարում վերացուեց նա։ Իսկ եթէ երբեմն մեր եւրոպական պրոպագանդի ժամանակ մենք մատնացոյց ենք անում Բեռլինի դաշնագրի վրայ, դա անում ենք լոկ նրա համար, որ չեչտած լինենք մեր խնդրի միջազգային կողմը։ Գալով այն հարցին, թէ ինչպէս է տարուել մեր կռիւը Տաճկահայաստանում, մի անգամ եւս պէտք է ասեմ, որ նա չէ տարուել «ազգովին»։ Այո՛, նա եղել է ազգի համար, բայց ոչ ազգովին։ Դաշնակցութիւնը յենուել է միայն աշխատաւորական տարրի վրայ։ Եւ թէ իսկապէս դա այդպէս է եղել, դրա ամենալաւ ապացոյցը կարող է ծառայել այն հանգամանքը, որ ընդհանուր կոտորածից(39) յետոյ միմիայն Դաշնակցութիւնն եղաւ, որ կարողացաւ պահպանել իւր գոյութիւնը Տաճկաստանում, — բոլոր միւս կուսակցութիւնները անհետ վերացան. — դրա պատճառը այն էր, որ միայն Դաշնակցութիւնն էր, որ խոր արմատներ էր ձգել աշխատաւորական տարրի մէջ։ — Դասակարգ խօսքի մասին թիւրիմացութիւն կայ։ Ոմանք հասկանում են դասակարգը, իբրեւ միայն տնտեսական զարգացումից առաջ եկած շերտաւորումներ։ Դասակարգ չէ համարւում ազնուականութիւնը։ Եւրոպական իմաստով՝ դասակարգ են ե՛ւ ազնուականութիւնը ե՛ւ բուրժուազիան։ Գալով մեր տաճկահայկական իրականութեան, պէտք է նկատենք, որ ազնուականութիւնը բացակայում է հիմնովին։ Նա ոչնչացել է մահմեդական տիրապետութեան ընթացքում եւ նրա տեղը բռնել են գրեթէ բացառապէս քիւրտ ցեղապետները։ Ուրեմն հայ աշխատաւորների հանդէպ կանգնած է քիւրտ ազնուական դասակարգը, որի հետ նա յարաբերւում է կամ անմիջապէս կամ հայ էֆենտիների, աղաների միջոցով։ — Նիւթական օժանդակութեան վերաբերեալ էլ թիւրիմացութիւններ կան։ Կովկասում, որ աւելի օժանդակի դեր է խաղացել, պէտք է ենթադրել, որ բոլոր խաւերը պէտք է օգնութեան հասնէին։ Սակայն այդպէս չեղաւ։ Միջին բուրժուաները գրեթէ չէին մասնակցում, խոշոր բուրժուաների մասին էլ խօսք չի կարող լինել. աւելի ջերմ օժանդակութիւն էին ցոյց տալիս մանր բուրժուաները, բայց սահմանափակ շրջանում եւ ոգեւորութեան բացառիկ դէպքերում։ Երբ, շնորհիւ ձեռք առնուած մի քանի միջոցների, խոշոր բուրժուաների գրպանը բացուեցաւ, այն ժամանակ էր, որ օժանդակող միջին եւ մանր բուրժուաների շրջանը լայնացաւ։ Իսկ թէ առհասարակ այդ տարրը, ոչ մի բնական ձգտում չունի որեւէ օգնութիւն հասցնելու յեղափոխական գործին, ապացոյց դրան՝ Բուլղարիայի, Ամերիկայի, եւ առհասարակ արտասահմանեան հարուստների անտարբերութիւնը կամ հակառակութիւնը, անկախ այն հանգամանքից, թէ կապուա՞ծ են Թուրքիայի հետ թէ ոչ։ — Դաշնակցութիւնը 17 տարուայ ընթացքում ցոյց է տուել, որ ազգային կռիւ չէ մղել. այդ կռիւը եղել է ոչ թէ մահմեդական ժողովրդի դէմ, այլ ռեժիմի, կառավարութեան, որից դժգոհ է նաեւ մահմեդական աշխատաւորութիւնը։ Իսկ եթէ վրիպումներ եղել են, դա միայն առաջ է եկել հակառակ մեր կամքին։ — Բաժանումը, իմ խորին համոզմունքն է, յառաջ կը բերէ խիստ երկպառակութիւն։ Մեր ընկերները աւելի քան միամիտ են, երբ կարծում են, որ բաժանուելով կարող ենք բարեկամներ մնալ եւ մեր այդ բարեկամութեանը իդէլլական բնաւորութիւն են տալիս։ Այդ սխալ է. մենք կը կանգնենք իրար հանդէպ, իբրեւ ոխերիմ թշնամիներ։ Մենք ունենք օրինակներ. կուսակցութիւնը կը բաժանուի զանազան մասերի եւ կը մղի թշնամական կռիւ։ Որքան ուշանայ անջատումը, եթէ այդ անխուսափելի է, այնքան լա՛ւ։ Այժմ ամենաաննպաստ մոմենտն է, քանի որ մի կողմից բուրժուական եւ այլ կուսակցութիւններ կանգնած են մեր հանդէպ, միւս կողմից խուլիգանական խմբակցութիւններ։

Զարդարեան.— Օժանդակութեան գործի առաջարկով՝ կուսակցութիւնը Տաճկաստանում դրւում է աւելի քան անյարմար, նոյնիսկ աննախանձելի վիճակի մէջ, քանի որ Տաճկաստանում կուսակցութիւնը իւր ծրագիրը պիտի այնպէս յարմարեցնէ, որ Կովկասում գործող բոլոր կուսակցութիւններից դրամական աջակցութիւն կարողանայ ստանալ։ Մեզ մնում է կա՛մ բաժանման հարցը դարձնել իրաւական եւ կամ կուսակցութեան տալ մի բնաւորութիւն, որ այդ քաոսային դրութիւնից դուրս գալ կարողանայ։ Եթէ այնպէս լինի ինչպէս մի քանի ընկերներ են ձեւակերպում, այդ արդէն կուսակցութիւն չէ, այլ մի բարեգործական միութիւն։ — Մեր դատը քաղաքական է. թէեւ հիմքը՝ տնտեսական, բայց անկարող ենք այժմ այդ հողի վրայ գործել։ Այդ բանին դիմելու համար պէտք կայ լաւ ուսումնասիրել կեանքի բոլոր պայմանները. չէ կարելի հապճեպով ծրագրային բան մշակել եւ ընդունել։ Հակառակ չեմ, ի հարկէ, տնտեսական կռիւ մտցնել մեր ծրագրի մէջ, իսկ մինչեւ ուսումնասիրելը, մենք վարելու ենք միայն քաղաքական կռիւ։

Գագիկ.— Ես ուզում եմ միայն մի կէտի վրայ ծանրանալ։ Մեր Ծրագրի մէջ, թէեւ հաւասարութեան սկզբունքը կայ, ի հարկէ, ազգային հողի վրայ, բայց կեանքի մէջ խիստ չեչտուած չէ եղել. թուրք ամբոխը կարծել է, որ մեր կռիւը ուղղուած է ամբողջ մահմետական ազգաբնակութեան դէմ։ Այժմ մենք պիտի ցոյց տանք, որ մեր կռիւը շահագործող դասակարգի դէմ է, լինի դա Տաճկաստանում թէ Կովկասում։ Մենք միայն մեր յեղափոխական սոցիալիստական գործելակերպով կարող ենք այդ թիւր համոզմունքը թուրք մասսայի միջից վերացնել։ Դրանով կը վերանայ նաեւ կրօնական, ազգային տարբերութիւնը եւ կը սկսի դասակարգային կռիւ, ոչ թէ ազգային կռիւ։

Վռամեան.— Ես նորէն կը պնդեմ, որ մենք իրօք աշխատաւորական կուսակցութիւն ենք եղել եւ նրա՛նց վրայ հիմնել մեր գործունէութիւնը։ Ու պիտի ծրագիրն էլ շարունակել։ Այն օրէն, երբ կը բաժանուի Դաշնակցութիւնը, եւ բուրժուական տարրերը առաջ կու գան եւ կը միանան, ասում եմ, այն օրէն կազմալուծուած [?] կը համարեմ մեր դատը։ Ես թէեւ խիստ սոցիալիստ չեմ, բայց չեմ կարող միանալ հարուստների հետ։ Այդ հարուստները կարող են միայն մեր դատը պղտորել. մենք անիծում ենք կաթողիկոս, ամիրա, հարուստ։ Մեր շահը կը պահանջէ դատը դնել տնտեսական հողի վրայ եւ հեռու կենալ բուրժուաներից, եթէ նոյնիսկ սոցիալիստական չլինենք։ Ես հաւատ չունեմ լիգաների վրայ. երբ մարդիկ հաւաքւում են, իրենց կեանքի մի քանի ժամը միայն կարող են մեզնով զբաղուել, նրանք մեզ հետ չեն միշտ, յարատեւ։ Մեզ պէտք է իր աշխարհահայեացքով ամբողջովին դատին նուիրուած զանգուած, եւ ո՛չ համակիր, հետերոժէն [այլակերպ, այլատարր] տարրեր։ Մեր յոյսն է աշխատաւորութիւնը։ Գալով դումայի հարցին, կ'ասեմ, որ մեզ համար նշանակութիւն եւ օգտակարութիւն կ'ունենայ միայն այն պարագային, երբ դաշնակցականներ կը լինեն այնտեղ, ոչ թէ լոկ սոցիալիստներ։ Դրամական հարցը ինձ համար շատ էլ առաջնակարգ նշանակութիւն չունի. Ամերիկայի մեր 15000 գործաւորները տալիս են 60–70.000 տոլար. այն ինչ՝ հոլանդացիները, որոնք լիգա ունեն, հազիւ միայն 100.000 տոլար կարողանում են հաւաքել, այն էլ բրիտանական պարլամենտի հոլանդացի անդամների կոչ անելով։ Ինչո՞ւ. որովհետեւ մեր մէջ գաղափարական բան կայ։ Ահա այդ է միացնում մեր երկու հայ հատուածները։ Մենք չաճապարենք. թողնենք, որ հարցը հասունանայ եւ ոչ թէ մենք ռանագրօսիկ կերպով կտրենք։ Այժմ վաղաժամ է։ Բուրժուական վտանգները մեզ կը ստիպեն միանալ, թողնել այդ հարցը եւ առաջ տանել մեր գործը։

Մալումեան.— «Անջատման հարցը» որ առաջ է բերուած այս ժողովում երկու ընկերների կողմից, իմ խոր համոզմամբ, չունի հիմնաւոր պատճառաբանութիւն եւ արդիւնք չէ՛ մեր քաղաքական կացութեան։ Դա, մեծ մասամբ կուսակցական կռիւների արդիւնք է, եւ ոչ մի կապ չունի մեր շարժման յաջողութեան հետ։ Առաջին անգամ անջատման խնդիր դրին Դաշնակցութեան այն հակառակորդները, որոնք տեսնել չեն կարող մեր կազմակերպութեան յեղափոխական գործելակերպը Կովկասում։ Ապա դրան արձագանգ տուին այն տաճկահայ խմբերը, որոնք ուզեցին անջատման ուրուականով վախեցնել մեզ եւ ստիպել բարձի թողի անել Կովկասը, ու կենտրոնանալ միմիայն Թրքահայաստանում։ Քիչ յետոյ դրան սկսեցին արձագանգ տալ նոյնիսկ մեր շարքերին պատկանող ընկերներ, ոմանք կատարեալ անկեղծութեամբ՝ որի դէմ մենք պէտք է ըմբոստանանք։ Անջատման մի քանի կարճատես կողմնակիցներ այնքան հեռու գնացին, որ սկսեցին քարո-

դել եւ պնդել, թէ Թրքահայկական դատը եւ քաղաքական շարժումը մի բուրժուական շարժում է, ստեղծուած հայ բուրժուազիայի ձեռքով եւ ջանքերով, եւ հետեւաբար ծառայել այդ շարժման կը նշանակէ ծառայել բուրժուազիային: Դա քաղաքական խակութեան մի մարգարիտ է, արժանի բացառիկ հիացման...: Սակայն մի համառօտ ակնարկով տեսնենք թէ ի՞նչ է հայկական շարժումը եւ ի՞նչ հողի վրայ է դրած նա: — (Այս ճառախօսը կանգ առաւ Թրքահայ շարժման հիմնական կէտերի վրայ, պարզեց նրա զարգացման փուլերը. այն տարբերութիւնը, որ կայ ռամկավարական հակումներով ներշնչուած հայ աշխատաւոր ժողովրդի եւ ստրկական քրդութեան, կրօնական ճորտութեան ենթակայ Թուրքերի եւ կամ ազնուապետական կարգերով տարուած վրացիների մէջ) —: Մեր շարժման յենակէտ եղել է ոչ թէ մեր քաղքենի բուրժուա դասակարգը, այլ ինքը աշխատող ժողովուրդը. այդ շարժմանը կեանք եւ ոյժ տուողը հարստահարող տարրերը չեն եղել, այլ աշխատաւորների գաղափարախօս հանդիսացող յեղափոխական խաւերը, որոնք 20 տարուց ի վեր չեն խնայել, ո՛չ կեանք, ո՛չ խօսք, ո՛չ զէնք եւ ոչ գրիչ՝ փշրելու քաղաքական եւ տնտեսական ճնշման շղթաները եւ բանալու այն ճանապարհները, որոնցով պիտի անցնի մէն մի ժողովուրդ, որ ուզում է զարգանալ եւ ապրել, փոխանակ փտելու եւ հաշմանդամ լինելու: Եւ դրանով միայն պէտք է բացատրել այն փաստը, որ Թրքահայ դատին նուիրուեցին, այսքան տարիներից ի վեր, հայոց երիտասարդութեան եւ մտաւորականութեան լաւագոյն ուժերը, որոնք շովինիզմի եւ բուրժուական գաղափարների թշնամիներ են, ջերմ կողմնակիցներ միջազգային գաղափարների ու յեղափոխական լայն ծրագիրների: Դրանով պէտք է մեկնել այն, որ մեր շատ ընկերները, սոցիալիստ՝ համոզմունքով եւ յեղափոխական՝ մտածելակերպով, հետեւեցին այդ գործի մէջ եւ կրեցին կռուի, բանտի եւ կախաղանի ամբողջ ծանրութիւնը: — (Դրանից յետոյ ընկ. Մալումեան առաջ բերեց մի շարք հեղինակաւոր եւրոպացիների կարծիքը, մեր ժողովրդական դատի մասին, ինչպէս են՝ Կաստելար, Էնգելհարտտ, Գրին, Շոլէ, Մակ-Կոլ, Էվերատ, Բրայս, Բէկլիւ, Բայար, Կոնստան, Զիպրիանի, Լամպրէխտ, Ժորէս, Պրեսանսէ, Քիյար եւ ուրիշ շատերը, — ցոյց տալու համար, որ այդ դատը՝ իբրեւ քաղաքակրթական մի շարժում, արժանի է մեր ամբողջ աջակցութեան: — Կանգ առնելով այն հարցի վրայ, թէ ի՞նչ կապ կայ կովկասահայ եւ Թրքահայ դատերի միջեւ, նա պաշտպանեց այն միտքը, որ կուսակցութիւնը այդ երկու դատն պէտք է առաջ տանի միեւնոյն դրօշակի տակ: Ապա անցաւ այն կէտին, թէ ի՛նչ դժբախտ հետեւանքներ կ'ունենայ անջատումը, իբրեւ մի առիթ զանազան թիւրիմացութիւնների, կռիւների, նոյնիսկ արիւնոտ ընդհարումների, կուսակցական հողի վրայ: Իբրեւ ապացոյց առաջ բերեց մի շարք փաստեր հնչակեան խմբերի կեանքից եւ ռուսական մի քանի կազմակերպութիւնների փորձերից): — Շատ կարեւոր է եւ այն փաստը, որ անջատման առաջարկը ոչ մի համակրանք չէր գտնում կազմակերպական շրջաններում եւ նրա մասին առաջարկ է բերել միմիայն մի պատգամաւոր՝ Ռուսաստանի ուսանողութեան ներկայացուցիչը: Մեր մարմիններից 22ը վճռական կերպով դէմ են անջատման մտքին եւ հենց այդ հանգամանքը մեզ պիտի ստիպէ խոստովանելու, որ առաջարկը չէ բխում կեանքից, իրականութեան մէջ հող չունի եւ հետեւաբար այս ժողովում լուրջ կասկածների առիթ տալ չէ կարող: Մեր եւրոպացի բարեկամներն իսկ, որոնք փոքր ի շատէ ծանօթութիւն ունեն մեր շարժման մասին, սոսկումով են խօսում այդ տեսակ պառակտման եւ անջատումների մասին: Դուք կարդացիք, օրինակ, Քիյարի գեղեցիկ կոչը, տպագրուած «Դրօշակ»ի մէջ անցեալ տարի: Ես չեմ բերի ուրիշ եւրոպացի բարեկամների կարծիքը: Կը բաւականանամ յիշելով խօսքերը մեր թանկագին մի ընկերոջ՝ Քրիստափորի, որը մեր գործին եւ կազմակերպութեան զոհ բերեց իր կեանքի լաւագոյն տարիները, իր կեանքն իսկ.— «Ժամանակ է վերջապէս, գրում է նա, որ ներկայ մահաշունչ կացութեան դիմաց, երբ տաճկահայկական կոտորածներից յետոյ, գուցէ, գտնւում ենք կովկասահայկական կոտորածների նախօրեակին, կռուելու անդրդուելի վճռողականութիւնը եւ իրար խառնուելու, իրար հետ միանալու, իրօք մի ամբողջութիւն կազմելու միահամուռ, միահոգի պահանջը մեր ընդհանուր նշանաբանը դառնայ: Պատռե՛լ է հարկաւոր քարտէզների վրայ այս կամ այն աւազակապետի կամքով գծած սահմանները, ջնջե՛լ է հարկաւոր այն աշխարհագրական ներկերը, որոնք մեզ բաժանում են իրարից եւ որոնք առհասարակ մշտական չեն, իսկ երբեմն շատ կարճատեւ են լինում: Ո՛չ մի բռնութիւն, ո՛չ մի հալածանք, ո՛չ մի սահման չէ կարող բաժանել մի ժողովուրդ, եթէ նա, տոգորուած ընդհանուր շահերի գիտակցութեամբ, ունի նաեւ կռուելու անսասան վճռողականութիւն»: — Այդ կռիւը պահանջում է՝ յետ մղել անջատման եւ պառակտման որեւէ առաջարկ: Մի՛ ծրագիր, յեղափոխական մի՛ բանակ.— ահա՛ կռուի յաջողութեան լաւագոյն միջոցը:

Խահակեան.— Մեր ընկերները միշտ էլ, մոռանալով մանր բուրժուաները, ծանրանում են խոշոր բուրժուաների վրայ: Այո՛, վերջինները տուել են բռնի կերպով, բայց մանր բուրժուաների նուիրաբերութիւնը եղել է կամաւոր: Մենք ի՞նչ բաւարար քանակութիւն կարող ենք ստանալ աղքատ բանուորներից, եթէ դուրս գցենք մանր բուրժուաներին (բացականչութիւն՝ Երեւանի տարեկան մուտքի 40.000 ռուբլուց 35.000ը տուել են աշխատաւորները): Ռայոնական ժողովում, երբ մանր բուրժուաներին դուրս հանելու մասին խօսք եղաւ, Խաժակն ասում էր «այդ դէպքում կը մնանք

հրամանատարներ առանց բանակի»: Մենք չենք ուրանում, որ եղել է սոցիալիստական ծրագիր, բայց այդ ծրագիրը կեանքի համար եղել է մեռած տառ: Երկրի տնտեսական դրութեան մասին գրել եմ 15 երես, դեռ ընկ. Թոփչեանը ասում է, որ այդ մասին ոչինչ չասացի: Մենք պնդում ենք, որ Տաճկաստանում տնտեսական յարաբերութեան ուժերը զարգացած չեն սոցիալիստական գործունէութիւն սկսելու համար: Գալով բուրժուաներին, կ'ասեմ, որ նրանք մեզ համար վտանգաւոր չեն մինչեւ մի որոշ աստիճան, մինչև կեանքի եւ գոյքի ապահովութիւն ձեռք բերելը: Այո՛, մինչեւ այստեղ նրանք կարող են մեզ հետ լինել: Մենք չենք ասում, որ բաժանումից խառնաշփոթութիւն, իբարանցում չի յառաջանայ, այլ մենք դնում ենք հարցը ըստ էութեան.— ո՞ւր է տանում այդ միութիւնը: Այդ երկու հարցերը իրենց էութեամբ բաժանելի են: Ես վերջացնում եմ Վռամեանի խօսքերով եւ համամիտ եմ նրա հետ, երբ հարցը հասունացած լինի, այլեւս հնար չլինի միասին տանելու, այն ժամանակ կը բաժանուենք:

Շահխաթունեան.— Սխալ է կարծել, որ Տաճկաստանում գործող կուսակցութիւնը իր ծրագիրը պէտք է համաձայնեցնէ Կովկասում գործող զանազան կուսակցութիւնների պահանջներին՝ նպաստներ ստանալու նպատակով: Ո՛չ երբեք: Նա կ'ունենայ իր չեչտուած եւ որոշակի ծրագիրը եւ դրանով էլ կ'առաջնորդուի, առանց ղեկավարուելու միւս կուսակցութիւնների ցանկութիւններով: Վերջիններս կը լինեն միայն օժանդակողներ: Եւ ասել՝ թէ այդ լիգան կ'ազդէ Տաճկահայաստանի գործին (Երկրում), աւելի քան անհիմն է: Մերը կը լինի, կրկնում եմ, միայն աջակցութիւն: Սխալ է նաեւ կարծել, որ կովկասեան բոլոր քաղաքական եւ սոցիալիստական կուսակցութիւնները անպայման մասն են ունենալու այդ լիգայի մէջ: Դրանով էլ սահմանափակւում է մեր գործը: Մենք իրաւասու չենք նրանց համար ծրագիր մշակելու եւ գործադրութեան առաջադրելու, քանի որ մենք Երկրից դուրս ենք եւ չենք աշխատում նրանց հետ. եւ ի զուր են մեր ընկերները կարծում, որ միայն Դաշնակցութիւնը, կամ Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութիւնն է կանչուած՝ տաճկահայ դատին օժանդակելու, ուրիշ խօսքով՝ միայն աշխատաւորական մասը: Ահա 15 տարի օգնել է մանր բուրժուան եւ սրանից յետոյ էլ օժանդակելու է: Այդ գործում, իմ կարծիքով, մասն ունեն թէ՛ սոցիալիստական եւ թէ բուրժուական կուսակցութիւնները: Գալով R.R.S. կուսակցութեան, պիտի ասեմ, ի յաւ ընկ. Թոփչեանի, որ ես էլ բարեբախտաբար ծանօթ եմ այդ հարցի հետ: Ճիշդ է, լեհական այդ երեք հատուածները կապուած են իրար հետ, բայց այդ կապը միայն բարոյական բնոյթ է կրում եւ ոչ թէ իրական: Ռուսաստանի լեհ սոցիալիստական կուսակցութեան ընդհանուր ժողովներին մասնակցում են միւս տեղերի լեհ պատգամաւորները՝ լոկ խորհրդատու, բայց ոչ վճռողական ձայնով: Նրանք ներկայանում են իբրեւ հիւրեր: Ուրեմն ուրիշ բան է ընդհանուր ծրագիրը, ուրիշ է կազմակերպական հարցը: Այդ հարցերը կազմակերպօրէն կապելը վնասակար է եւ կը խանգարէ, իսկ, եթէ ուզում էք, կարելի է ընդհանուր ծրագիր մշակել: Պարզ է ուրեմն, որ մենք սոսկ օգնողներ կը լինենք, հետեւապէս նաեւ ոչ իրաւասու՝ Կովկասում նստելու եւ Տաճկաստանի գործունէութեան համար վճռական ձայն ունենալու: Թող մեր տաճկահայ ընկերները վճռեն, թէ կարելի՞ է Երկրում սոցիալիստական գործունէութիւն սկսել եւ ես կը խոնարհուեմ նրանց որոշմանը, բայց ես պատասխանատուութեան ամբողջ ծանրութիւնը կը թողնեմ նրանց վրայ:

Թոփչեան.— Թէեւ ընկ. Շահխաթունեանը ձըգտում է հաւատացնել մեզ, որ նա R.R.S. կուսակցութեանը ծանօթ է, բայց պէտք է ասեմ, որ նրա տեղեկութիւնները այդ հարցի վերաբերմամբ աւելի քան պակասաւոր եւ թերի են: Նա գուցէ լսել է մէկի կարծիքը, բայց անհրաժեշտ է այդ կուսակցութեան անցեալի հետ ծանօթանալ: R.R.S. իւր գոյութիւնը ստացել է 1892 թուին եւ ունի իւր կուսակցութեան երկար պատմութիւնը. չափազանց մեծ նմանութիւն ունի Դաշնակցութեան հետ: Կուսակցութիւնը ունենալով մի ընդհանուր աշխարհահայեացք եւ ծրագիր, տարիներ շարունակ գործել է 3 երկրներում: Տարբերութիւնը եղել է միայն տակտիկայի մէջ: Ուրեմն թող ծանօթանան այդ բոլորի հետ եւ ապա չեչտեն, թէ սխալ են իմ տուած տեղեկութիւնները: Միւս հարցերի մասին ես աւելորդ եմ համարում խօսել, որովհետեւ ընկերները ոչնչով չհերքեցին ասածներս: Առանց ծանօթ լինելու Տաճկահայաստանի տնտեսական սոցիալական պայմանների հետ, միանգամայն անհիմն է բացականչել, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չէ կարող այնտեղ էլ, Կովկասում էլ իբրեւ մի՛ կուսակցութիւն գործել: Ես անցնում եմ բանաձեւի:

Թոփչեան կարդում է իւր բանաձեւը, բայց քուէարկութիւնը յետաձգւում է:

Նիստը փակւում է ժամը 7½ին:

70ՐԴ ԵՒ 71ՐԴ ՆԻՍՏԵՐ (7 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է՝ Համօ Մհերեան:

Ներկայ են 25 ժողովական:

Բացակայ են՝ Մուրատ, Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ):

Յուցականի յանձնաժողովի կողմից գրաւոր առաջարկ է լինում, հրաւիրելու ընկ. Թորգոմին: Յուցականի յանձնաժողովի անդամներ Արամ եւ Զաւրեան՝

ցանկալի են գտնում Թորգոմի ներկայութիւնը, որպէսզի նրանից կարելի լինի՝ աւելի մանրամասն ու փաստացի տեղեկութիւններ առնել: Առաջարկն ընդունւում է ժողովի կողմից (դէմ են միայն 4 ձայն):

Կարդացւում են՝ նախորդ նիստին առաջարկուած բանաձեւերը:

Իսահակեան-Շահխաթունեանի բանաձեւը.

«Ի նկատի ունենալով՝

1· Որ Թուրքիայի իրականութիւնը թէ՛ քաղաքական, թէ՛ սոցիալական եւ թէ տնտեսական տեսակէտով տարբեր է կովկասեան իրականութիւնից,

2 Որ Թուրքիայի յեղափոխական կռիւը, ինչպէս մինչեւ հիմա է եղել, այժմ եւս ազգային-քաղաքական է. այնինչ կովկասեան մեր կռիւը դասակարգային է, սոցիալիստական եւ միջազգային,

3· Որ թրքահայ դատը ղեկավարող կուսակցութիւնը կարող է գտնուել միմիայն Երկրում. իսկ Երկրից դուրս, մասնաւորապէս Կովկասում, այդ կուսակցութիւնը կարող է ունենալ միմիայն օժանդակող կազմակերպութիւններ,

4· Որ այդ դատին օժանդակելու գործը Կովկասում չէ վերաբերում միայն սոցիալիստական բանակին, այլ աւելի լայն ժողովրդական մասսաների. հետեւաբար այդ օժանդակութեան ղեկավարութիւնը ու կազմակերպութիւնը չի կարելի յանձնել մի որեւէ կուսակցութեան, այլ պիտի դրուի անկուսակցական հողի վրայ,

Մենք գտնում ենք՝

Որ թրքահայ դատի եւ Կովկասի հայ աշխատաւոր մասսաների դասակարգային կռուի ղեկավարութիւնը անհրաժեշտ է յանձնել միմեանցից միանգամայն անկախ կուսակցութիւնների: — Սակայն, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ շնորհիւ ներկայի բացառիկ պայմանների, երկու գործի համար էլ շատ վնասակար հետեւանքներ կը յառաջանան, եթէ անմիջապէս եւ ամբողջապէս այդ երկու գործերը իրարից բաժանուեն, մենք առաջարկում ենք այդ բաժանումը առայժմ կատարել կազմակերպօրէն, ստեղծելով երկու գործերի համար զատ-զատ մարմիններ, իւրաքանչիւրը իւր սահմաններում ինքնուրոյն՝ բայց իրար հետ միացած փեդերատիւ կապերով»:

Շահխաթունեան.— *Անհրաժեշտ է պարզել մեր բանաձեւը երկու տեսակէտից: Նախ, նա տարբերւում է մեծամասնութեան առաջարկած Փեդերատիւ կազմից նրանով, որ սկզբունքով չէ ընդունում այն. այլ իբրեւ մի անցողական շրջան — մինչեւ որ կեանքն ի՛նքը կը լուծի հարցը: Միւս կողմից, մեր առաջարկած բաժանումը տարբերւում է նրանից, ինչ որ առաջարկում են մի քանիսը. սրանք առաջարկում են Կովկասում դասակարգային կռիւ մղողներին բաժանել Դաշնակցութիւնից, ըստ որում վերջինը մնալու է Կովկասում իբրեւ Թրքահայ կուսակցութիւն, հանդերձ իր ամբողջ մասսայով. իսկ մենք՝ օժանդակութեան գործը դնում ենք անկուսակցական հողի վրայ:*

Զաւրեան.— *Այդ բանաձեւի մէջ մի հակասութիւն կայ. այդտեղ մէկ կողմից խօսւում է, թէ տնտեսական պայմանները Տաճկաստանում տարբերւում են Կովկասի տնտեսական պայմաններից, միւս կողմից, սակայն բանաձեւի հեղինակներն աւելացնում են հետեւեալը. «Եթէ մեզ ապացուցեն, որ Տաճկահայաստանում իսկապէս հող կայ՝ սոցիալիստական գործունէութեան համար, այս դէպքում ոչինչ չունենք ասելու»: Այս հակասութեան տեսակէտից, աւելի նպատակայարմար կը լինէր, եթէ ընկերներ՝ Շահխաթունեան եւ Իսահակեան այլ կերպ խմբագրէին իրենց բանաձեւը. այսպէս օրինակ՝ «քանի որ դեռ ծանօթ չենք տաճկահայ արտեստական պայմանների հետ, մենք բաժանուելու մասին չենք խօսի, մինչեւ յառաջիկայ Ընդհանուր ժողովը, երբ մենք արդէն ձեռք բերած կը լինենք հարկաւոր ծանօթութիւնը»:*

Շահխաթունեան.— *Բայց, քանի որ այստեղ՝ Տաճկաստանում սոցիալիստական գործունէութիւն վարելու կողմնակից են ե՛ւ այնպիսինները, որոնք Տաճկահայաստանի տնտեսական վիճակի մասին տեղեկութիւն ունեն աւելի պակասաւոր, քան ես, — մենք պնդում ենք մեր բանաձեւի վրայ, առանց զանազան ձեւակերպումներ մտցնելու նրա մէջ:*

Ռոստոմ.— *Այդ բանաձեւը ես գտնում եմ անհետեւողական: Եթէ ընկերները գտնում են եւ համոզուած են, որ երկու դատերը չէ կարելի միացնել մի կուսակցութեան մէջ, — այն ժամանակ լաւ է, որ թողնեն Դաշնակցութիւնը: Դուք ուզում էք մնալ, որպէսզի մեր (կովկասահայ) մասսաները գիտակցութեան բերէք՝ նրանց ապագայում բաժանելու նպատակով. բայց ձեր այդ ցանկութիւնն իրագործեցէք՝ Դաշնակցութիւնից դուրս: Մէկ անգամ ընդմիշտ որոշեցէք ձեր դիրքը դէպի կուսակցութիւնը:*

Մինասեան.— *Ես համաձայն եմ ընկ. Իսահակեանի բանաձեւի առաջին կէտի հետ, որտեղ պարզաբանուած է տաճկահայ իրականութիւնը: Բաժանման խնդրում, սակայն, ձեռնպահ եմ մնում: Ես կ՚ուզէի միայն, որ երաշխաւորուած լինի կովկասահայերի աջակցութիւնը տաճկահայ դատին:*

Շահխաթունեան.— *Ես շատ ուրախ եմ, որ Ռոստոմը վերջապէս ցանկանում է հարցը խիստ ու բացարձակ կերպով դրուած տեսնել. այն է՝ որ վիճելի է [չէ ?] համարում Դաշնակցութեան հիմնական սկզբունքներն ու երկու դատերի միացման խնդիրը: Գեղեցիկ. բայց ինչո՞ւ, երբ այստեղ պահանջներ են դրուել, թէ սոցիալիզմի մասին այստեղ ոչ մի խօսք չպէտք է լինի, — ինչո՞ւ այն ժամանակ եւս այդքան կտրուկ առաջադրութիւն չի արւում: Թող խստութիւնը միւս կողմի վրայ էլ տարածուի: — Ապա ընկ. Ռոստոմը թող մեզ այնքան միամիտ չկարծէ, որպէս թէ մենք յոյս ունենք, թէ մասսաները անմիջապէս կը հետեւեն մեզ: Կեանքն ի՛նքը կը կրթէ մեր մասսաները, կը հասունացնէ բաժանման հարցը եւ այդ հասունացման առաջը չեն կարող առնել, ո՛չ Ռոստոմը, ոչ էլ ուրիշները: Եթէ Ընդհանուր ժողովը պահանջում է, որ համոզմունքո՛վ եւս մենք պէտք է կողմնակից լինենք միացման, այդ դէպքում մենք ստիպուած կը լինենք հեռանալ կուսակցութիւնից:*

Իսահակեան.— *Ընկ. Զաւրեանն ասում է՝ «բաժանման խնդիրը թողնել առկախ», մինչեւ որ ճիշդ գաղափար կը կազմենք Թրքաց Հայաստանի տնտեսական վիճակի մասին: Բայց Երկիրը ճանաչելու համար, անհրաժեշտ չէ անպատճառ այնտեղ գնացած լինել. այստեղ կարդացուած տեղեկագրերից արդէն հնարաւորութիւն ունեցանք որոշ գաղափար կազմելու: Եւ այդ տեղեկագրերի հիման վրայ, ես կրկնում եմ, որ այսօր Տաճկահայաստանում հող չունենք սոցիալիստական գործունէութեան համար: — Մաշուրը մեզ չէ հասկացել. մենք չենք ասում, որ տաճկահայ դատը յանձնենք Կովկասում լիբերալ [ազատական] կամ մի ուրիշ կուսակցութեան, այլ այն՝ որ գործը պէտք է դնել անկուսակցական հողի վրայ: Մենք չենք ուզում հիմիկուանից իսկ պառակտումներ ձգել կուսակցութեան մէջ. քանի որ համոզուած ենք անպայման, որ վաղ թէ ուշ բաժանումը պէտք է տեղի ունենայ:*

Մանուկ.— *Ժողովրդից անմիջապէս բխող պահանջների հիման վրայ միայն պէտք է կազմել այս կամ այն ծրագիրը: Երբ վերեւից են օրէնքներ սահմանում, նրանցից 90–95%ը մնում է անիրագործելի: Այս Ընդհանուր ժողովը իրաւունք չունի՝ սոցիալիստական սկզբունքները պարտադիր դարձնելու տաճկահայ գործունէութեան համար. Տաճկահայաստանում դրա համար հող չկայ. Ռուսաստանում միայն կարող էք սոցիալիզմ մտցնել:*

Ռոստոմ.— *Շահխաթունեան պահանջում է, որ մենք միւս կողմի վերաբերմամբ էլ խիստ լինենք: Ես ոչ մի բարոյական իրաւունք չունեմ, նրանցից՝ որոնք 15 տարի չարունակ միայն տաճկահայ դատի համար են գործել, ու նրանով միայն ոգեւորուել՝ պահանջելու այդպիսիներից, որ նրանք անպայման յարին սոցիալիզմին: Ես կ՚աշխատեմ համոզել, — բայց ոչ այս կամ այն ճնշումը գործ դնել: Եւ ի՞նչպէս կարող են նրանք ըմբռնել մեր ծրագրային հիմունքները, քանի որ սրանք բնաւ բացատրութիւնների չեն ենթարկուել մեր կողմից. ի՞նչ բարոյական իրաւունքով պէտք է ըստիպենք օրինակ Գէորգ Զաւուշին, մի մարդ, որին գաղափար չենք տուել սոցիալիզմի մասին, — որ նա սոցիալիստ դառնայ: Ցետոյ, ենթադրենք նոյնիսկ որ Գէորգ Զաւուշն ու մեր միւս կռուողները գիտակցութեան են եկել, ունեն զանազան Փորմուլաներ [բանաձեւեր] — բայց մի՞թէ դրանով կը փոխուի նրանց նախկին գործելակերպը — ամենեւի՛ն: Մենք խիստ ենք լինելու դէպի նրանք, որոնք չեն հաշտուի մեր հիմնական սկզբունքների հետ: Հետագայում մենք կը պարզենք, թէ ի՞նչ պայմաններով սա կամ նա դաշնակցական կարող է լինել:*

Վռամեան *կարդում է իւր կազմած բանաձեւը:*

Մալումեան.— *Վռամեանի բանաձեւը ընդհանուր ծրագրային բնոյթ ունի. ուստի քուէարկութեան կարելի է դնել յետոյ: Այսօր խնդիրն անջատման մասին է:*

Վռամեան *պահում է իւր բանաձեւը ուրիշ նիստի:*

Մալումեան *կարդում է իւր բանաձեւը, որ հետեւեալն է.*

«Ընդհանուր ժողովը, լսելով Դաշնակցութեան երկու հատուածների — կովկասեան եւ թրքահայկական — մասին եղած զեկուցումները, ինչպէս այս առիթով ծագած վիճաբանութիւնները, եւ նկատի ունենալով՝

ա) որ հայ աշխատաւոր ժողովրդի այդ երկու հատուածների քաղաքական-տնտեսական կռիւը հիմնուած է միմիայն Ծրագրի վըրայ, վաւերացրած 1892ին, եւ լրացւում է Գ. Ընդհանուր ժողովի որոշումներով եւ 1905ի Նախագծով,

բ) որ թրքահայկական եւ կովկասեան գործունէութիւնները, ինչպէս այդ շեշտուեց ժողովի ընթացքում, ոչ միայն չեն վնասում միմեանց, այլեւ նպաստում են երկու երկիրների աշխատաւոր ժողովուրդի շահերի յաղթանակին,

գ) որ թրքահայ ժողովրդի շարժումը, որին կազմակերպութիւնը ծառայում է 17 տարուց ի վեր, այժմ մանաւանդ, երբ թըրքական ռեժիմից դժգոհ տարրերը սկսել են շարժել, պահանջում է համերաշխ գործունէութեան համար մեր յեղափոխական ոյժերի կրկնակի լարումն ու շաղկապումը,

Որոշեց՝

ա) Ցետ մղել անջատման առաջարկը, իբրեւ մի տեսակէտ՝ որ չէ հիմնուած մեր աշխարհահայեացքի եւ գործունէութեան վրայ եւ չէ բխում կազմակերպութեան շրջանների որոշումներից (21ից 20ը դէմ են, միայն մէկը՝ յօգուտ անջատման):

բ) Երկու գործունէութիւնն էլ վարել Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշակի ղեկավարութեան ներքոյ:

գ) Հաւատարիմ մնալով ընդհանուր Ծրագրին, վայրերի գործունէութիւնը առաջ տանել տակտիկի ուրոյն եղանակով, յարմարեցրած տեղական հանգամանքներին եւ պայմաններին»:

Ռոստոմ (*բանաձեւի մասին խօսելով*).— *Մեզ համար էականն է ամենից առաջ այն հարցը, թէ ժողովը սկզբունքով ընդունո՞ւմ է միացեալ գործունէութիւնը թէ ոչ. ուստի պատճառաբանութիւններն մի կողմ թողնել:*

Մալումեան *ձեւակերպում է իւր վերոյիշեալ բանաձեւը առանց պատճառաբանութեան հետեւեալ ձեւով՝*

«Ընդհանուր ժողովը լսելով Դաշնակցութեան երկու հատուածները — կովկասեան եւ թրքահայկական — բաժանելու մասին եղած զեկուցումները (Իսահակեանի եւ Շահխաթունեանի) եւ այդ առիթով ծագած վիճաբանութիւնները,

Որոշեց՝

1· Ցետ մղել անջատման առաջարկը եւ

2· Երկու գործունէութիւնն էլ վարել Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշակի եւ ղեկավարութեան ներքոյ»:

Քուէարկութեան դրուելով՝ այս կրճատուած բանաձեւը ընդունւում է ժողովի կողմից ձեռնպահութեամբ չորս հոգու (Շահխաթունեան, Իսահակեան, Մաշուր եւ Սիդ):

Շահխաթունեանի եւ Իսահակեանի բանաձեւը, քուէարկութեան դրուելով, ստանում է 2 ձայն թեր, 1 ձեռնպահ, մնացածները՝ դէմ:

Մաշուր *առաջարկում է իւր բանաձեւը, որ հետեւեալն է.*

«Ընդհանուր ժողովը լսելով ընկերներ Շահխաթունեանի եւ Իսահակեանի տաճկահայ դատի անջատման եւ անկուսակցական հողի դնելու զեկուցումները, գտնում է որ՝

Ի նկատի ունենալով, որ Տաճկահայաստանում քաղաքական կռիւը երբէք չէ հակասում սոցիալիստականին, այլ պատրաստում է վերջինիս համար գործունէութեան լայն ասպարէզ, որ տաճկահայ ժողովուրդի 90%ը կազմող աշխատաւոր դասերի դատը անկուսակցական հողի վրայ դնել կը նշանակէ բուրժուազիայի ձեռքը տալ նրան մեռցնել այդ դատը, եւ որ տարբեր քաղաքական ու տնտեսական պայմանների տակ ապրող հայ մասսաների ներկայացուցիչները չեն կարող մի Ընդհանուր Ժողովում մշակել տարբեր միջավայրերի համապատասխան եւ նրանց համար մերձաւոր ծրագիր ու տակտիկա այդ գործի համար, — ուստի, հիմնուելով Դաշնակցութեան սկզբնական Ծրագրի ոգու վրայ, այս Ընդհանուր Ժողովում պէտք է մշակել յեղափոխական սոցիալիստական ծրագրի ընդհանուր մասը, հիմնաւորուած պատմափիլիսոփայական որոշ աշխարհահայեացքով. իսկ մինիմում ծրագիրն ու տակտիկական խնդիրները թողնել համապատասխան երկրների Ռայոնական Ժողովներին (տաճկահայ դատինը կարելի է յանձնել յատուկ նրա համար գումարուած մի ձեռնհաս մարմնի)»:

Մալումեան.— *Առաջարկում եմ անջատման հարցին վերաբերեալ իմ բանաձեւը՝ պատճառաբանութիւնով հանդերձ, պարզելու համար թէ ինչո՞ւ է Ժողովը յետ մղում անջատման առաջարկը։*

Նախագահը *քուէարկութեան է դնում այս առաջարկուած պատճառաբանութիւնով բանաձեւը։*

Բանաձեւը անցնում է, որի դէմ են՝ Շահխաթունեան, Իսահակեան. ձեռնպահ են՝ Մաշուր, Մինասեան եւ Սիգ։

Սիգ.— *Համաձայն Նալբանդի Շրջանային Ժողովի դրած պայմանի, տաճկահայ եւ կովկասահայ դատերի յարաբերութեան խնդրում մնում եմ ձեռնպահ քուէարկութեան առթիւ։ Իսկ անձնապէս կողմնակից եմ բաժանման բանաձեւին։*

Ժողովն անցնում է հերթական այլ հարցերի։ Քուէարկւում է Նախադծի հրատարակման իրաւասութեան խնդրի վերաբերմամբ ընկ. Զարդարեանի բանաձեւը, որը ընդունւում է միաձայն։

Ընկ. Զարդարեան *զեկուցում է տալիս Ոսկեհանքի շրջանի տեղական գործունէութեան մասին, որ հետեւեալն է.—*

«Իկմիրի շրջանը կ'ընդգրկէ Մանիսան, Տէնիզլին, Գասապան եւ այս շրջանակին մէջ գտնուող միւս հայ բնակչութիւնները: -- 1904էն մինչեւ ներկայ Ընդհանուր Ժողովը՝ Իկմիրը եղած է Յուցականի մէկ վայրը եւ այս ուղղութեամբ կատարած որոշ գործունէութիւն, որուն տեղեկագիրը եւ հաշուետուութիւնը արդէն Յուցական Մարմնի կողմէ առանձնապէս ներկայացուած է Ընդհանուր Ժողովին: Հետեւաբար ես պիտի տամ միայն տեղեկութիւններ, որ կը վերաբերին տեղական կազմակերպութեան եւ անոր արդի վիճակին: -- Իկմիրը իր հայաշատ բնակչութեամբ, հայերու մտաւորական եւ նիւթական կարգացումով, իր աշխարհագրական դիրքովն ու եւրոպական այլեւայլ խառն ազգաբնակութիւններովը՝ ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ, Փոքր Ասիոյ հետ յարաբերուելու իւր բացառիկ դիւրութիւններովը, պէտք է, որ ներկայ Ընդհանուր Ժողովի լուրջ ուշադրութիւնը գրաւէ, մանաւանդ երբ ժողովը նկատի ունենայ թէ Իկմիրը անցեալին մէջ իր դրամական օժանդակութեամբը եւ բարոյական լաւագոյն ուժերովը նշանակալից դեր մը խաղացած է: Դժբախտաբար ասկէ առաջ Յուցականի գործունէութիւնը, ինչպէս Պոլսոյ, նոյնպէս Իկմիրի տեղական կազմակերպական գործին մեծապէս վնասած է, քանի որ ոչ միայն դուրսէն գացող ընկերները, այլ նոյնիսկ տեղական աչքի ընկնող ընկերները կլանուած են եղեր Յուցականով. մինչ, եթէ տրամադրելի ուժերը նուիրուած ըլլային աւելի լայն պրոպագանդի եւ կազմակերպչական աշխատութեան, տեղական գործը այսօր պիտի ներկայացնէր աւելի խոր հիմնաւորում ու մխիթարական վիճակ: Յուցականի վիժումէն ետքը, ինչպէս ծանօթ է ժողովին, բազմաթիւ ձերբակալութիւններ եղան թէ՛ Իկմիրի, թէ՛ Մանիսայի, Գասապայի եւ միւս քաղաքներուն մէջ, եւ ընկերներէն մէկ մասը արտասահման անցաւ, այնպէս որ Կազմակերպութիւնը ջըլատուեցաւ, որովհետեւ ձերբակալուածներուն մեծագոյն մասը դատապարտուեցան: Մէկ քանիները թէեւ անպարտ արձակուեցան, բայց այսօր կառավարական խիստ հսկողութեան տակ են եւ ոստիկանական խստութիւնները չափազանց ծանրացած են: Այս պահուս Իկմիրի շրջանին մէջ իրաւ է թէ գոյութիւն ունին խումբեր, կայ մարմին մը, որուն գործունէութեան հեռուէն ընթացք տուած է Բալկանի Կ. Կոմիտէն եւ օժանդակած է նիւթապէս, բայց կարեւոր է անկեղծութեամբ ըսել՝ թէ Իկմիրի կազմակերպութիւնը գոհացուցիչ վիճակի մէջ չէ: Դժբախտաբար տեղական ընկերներու մշակած հարցերը պիտի չկրնամ ներկայացնել ժողովին, քանի որ նախապէս այդ հարցերը ղրկուած են եղեր Իկմիրի կողմէ նշանակուած նախորդ պատգամաւորին՝ որու ընտրութիւնը բեկանեց ժողովը. այս իսկ պատճառով պիտի օգտուիմ նախապէս Բալկանի միջոցով Ընդհանուր Ժողովին ղրկուած տեղեկագրէ մը: -- Իկմիրը կոչուած է մեր յառաջիկայ գործունէութեան մէջ ալ կարեւոր տեղ մը բռնելու, թէ՛ Յուցականի, թէ նիւթական ու բարոյական օժանդակութեան տեսակէտով: Բայց անհրաժեշտ է, որ կազմակերպիչ ընկեր մը նշանակուի Իկմիրի համար, որպէսզի մէկ կողմէն՝ տեղական կազմը կրկին հիմնաւորէ, եւ միւս կողմէն՝ հետամտի իրագործել բոլոր այն պարտականութիւնները, որ ժողովը պիտի դընէ նոյն վայրին վրայ: Ասոր համար կ'առաջարկեմ որ ժողովը առժամաբար նիւթապէս օժանդակէ Իկմիրի գործին, մինչեւ որ անիկա կարող ըլլայ ինքնիրեն բաւելու: Իկմիրը միշտ ընդունակ է տալու բարոյական ուժեր եւ նիւթական մեծ գումարներ. անիկա ամէն յարմարութիւն ունի ծառայելու, իբրեւ յարաբերութեան գլխաւոր կեդրոն՝ Պոլսոյ, Կիլիկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ կեդրոններու հետ, ուստի ժողովին կը մնայ համապատասխան որոշումներ տալ եւ օգտուիլ այս վայրէն: Վերջացնելով այս համառօտ տեղեկութիւնները, պատրաստ եմ պատասխանելու ինծի տրուած հարցերուն:

Մալումեան.— *Ցանկալի է, որ Ոսկեհանքի շրջանը մտնէ Պոլսում կազմուելիք Կենտրոնական Կոմիտէի իրաւասութեան տակ։ Որովհետեւ Ոսկեհանքում մենք չենք կարող ունենալ այնքան լայն գործունէութիւն, որպէսզի կարեւոր լինի մի ջոկ Կ. Կոմիտէ հիմնել այնտեղ։*

Զարդարեան.— *Ես համաձայն չեմ, նոյնիսկ հակառակը կ'ասեմ, որ Ոսկեհանքին տրուի առաջնութիւնը Պոլսի հանդէպ։ Որովհետեւ, նախ՝ Պոլսի հետ կապուած մնալը ինքնըստինքեան բարդութիւնների աղբիւր է դառնալու, եւ ապա՝ Ոսկեհանքը ունի լաւ երիտասարդ ուժեր եւ կարող է նիւթական միջոցներ տալ։*

Մալումեան.— *Բայց այնտեղ կայ մի ոչ-յեղափոխական մթնոլորտ, որը փչացնում է գործը։ Կարծում եմ, որ առժամանակ գոնէ Ոսկեհանքում չպէտք է կազմել որեւէ անկախ մարմին։*

Վռամեան.— *Սխալ է ընկ. Մալումեանի ասածը, թէ Ոսկեհանքում տիրում է ոչ-յեղափոխական մթնոլորտ։ Պոլսից յետոյ բարձրացաւ Ոսկեհանքը. այնտեղ կատարուել են մի շարք տեռորներ։ Իսկ որ տղաներն ըմբոստացել են, այդ եղել է ոչ նրանց անյեղափոխական լինելուն պատճառաւ, այլ այն՝ որ գործելու նիւթ չէ տրուել նրանց։ Շատ լաւ տղաներ են. բայց որովհետեւ գործ չունեն ձեռքերնին, ինքնագլուխ քայլեր են անում։ Եթէ նրանց գործ տրուի, անպայման օգտակար են լինելու մեզ։ — Յետոյ Ոսկեհանքը շատ աւելի դիւրութիւններ է տալիս՝ Փոքր Ասիոյ գործերը վարելու համար, քան Պոլիսը. այդտեղ կան՝ երկաթուղի, փոստ, եւն. եւրոպական քաղաք է, եւ մենք միջոց ունենք յաճախ մտնել այնտեղ. Ոսկեհանքի միջոցով մենք մօտ կապեր կ'ունենանք Լեռնավայրի հետ։ Այնպէս որ Մալումեանի առաջարկը՝ այնտեղ առայժմ միայն ենթակոմիտէ ունենալ, գտնում եմ սխալ։ Ես միանում եմ Զարդարեանի կարծիքի հետ, որ ժամանակի ընթացքում Պոլիսը թերեւս տեղի տայ Ոսկեհանքի առաջ։ Հարկաւոր է միայն փորձուած եւ մնայուն գործիչներ ուղարկել այնտեղ, որոնք ընդունակ լինեն՝ գործը հաստատուն հիմքերի վրայ դնելու։*

Ռոստոմ.— *Ճիշդ է, որ այնտեղ յեղափոխական ուժեր կան. բայց միայն՝ նրանց եռանդը շատ է չափազանց. եւ այդ չափազանց եռանդի շնորհիւ, նրանք չեն ուզում ճանաչել ոչ մի օրէնք, չեն հպատակւում Ընդհանուր Ժողովի ոչ մի որոշմանը, չեն ուզում ենթարկուել Պատասխանատու Մարմիններին. գործում են ինքնագլուխ։ Ուրեմն, նախ մեզ միջոցներ ցոյց տուէք, որոնցով կարելի լինի եռանդի այդ չափազանցման առաջն առնել, որպէսզի մենք գործունէութիւն սկսենք այնտեղ։*

Մանուկ.— *Դրսեցիներն են, որ դժգոհութիւնների ու խռովութիւնների առիթ են տալիս եւ ո՛չ թէ տեղացի գործիչները։*

Զարդարեանը *եւս չեշտում է նոյն բանը՝ թէ, եթէ դրսից եկող գործիչները տակտով վարեն գործը, անկարգութիւններ տեղի չեն ունենայ։ Վիճաբանութիւնները վերջանում են։*

Նախագահը *առաջարկում է՝ կա՛մ բանաձեւ կազմել ընկ. Զարդարեանի շօշափած հարցի վերաբերմամբ, կամ թողնել նրան առկախ։*

Հարցը թողնւում է առկախ։

Ընկ. Վարդանի կողմից բանաձեւ է առաջարկւում, «Կովկասի ինքնապաշտպանութեան գործի» *խնդրի վերաբերմամբ։*

Համօ.— *Ինքնապաշտպանութեան կռիւների ընթացքում արած դիտողութիւնների հիման վրայ, ես այն եզրակացութեան եմ յանգել, որ ինքնապաշտպանութեան գործը ամբողջովին պէտք է զատել կուսակցութիւնից եւ դնել անկուսակցական հողի վրայ, կազմել մի անկուսակցական մարմին, որի մէջ ե՛ւ կը մըտնեն անհատ դաշնակցականներ՝ գործին մեր ուզած ուղղութիւնը տալու համար։ Այսպիսով կուսակցութիւնը ազատ կը մնայ պատասխանատուութիւնից։ Այժմ երբ ժողովուրդը զինուած է եւ որոշ չափով պատրաստուած, մենք յետ պէտք է քաշուենք։ Այս տեսակէտից, Վարդանի առաջարկը եւս գտնում եմ պակասաւոր։*

Մաշուր.— *Ամէն տեղ ցանկութիւն է յայտնուած, որպէսզի գործը յանձնուի իրեն՝ ժողովրդին, եւ մենք ընդառաջ ենք գնալու այդ ցանկութեանը։ Ինքնապաշտպանութիւնը համաժողովրդական գործ պէտք է դարձնել եւ ո՛չ թէ կուսակցական. ժողովուրդի մէջ պէտք է արծարծել միլիցիայի գաղափարը. իսկ մեր դաշնակցական շարքերում, մենք պէտք է կազմակերպենք մարտական խմբեր՝ որոնք ե՛ւ կը լինեն առաջնորդողները կռիւների ժամանակ։*

Մինասեան.— *Ինքնապաշտպանութեան գործը յաւիտենապէս շարունակելու անհրաժեշտութիւնը չկայ, ես համոզուա՛ծ եմ, — քանի որ պետական դումայի շնորհիւ վտանգը մասամբ վերացուած կարելի է համարել։ Յամենայն դէպս, Դաշնակցութիւնը ժողովրդին պէտք է թողնէ այդ գործը։*

Գագիկ.— *Ես չեմ կարծում, որ ժողովուրդը կարողանայ ինքն իրան բաւարար չափով տանել ինքնապաշտպանութիւնը, եթէ չլինի մի ընդհանուր ղեկավարութիւն։ Եթէ անցեալ ընդհարումների ժամանակ կարելի եղաւ այնպէս յաջող ու փառաւոր կերպով տանել ինքնապաշտպանութիւնը, — դա շնորհիւ նրա էր, որ կար մի ընդհանուր ղեկավարող եւ ուղղութիւն տուող հիմնարկութիւն՝ ի դէմս Դաշնակցութեան, որին են-*

թարկւում էին ամէնքը եւ ամէն տեղ։ Եթէ չլինէր այդ ընդհանուր սխալմն ու ղեկավարութիւնը, ժողովուրդը չէր ցոյց տայ այն միահամուռ եւ փոխադարձ օգնութիւնը, որպիսին ցոյց տուեց։ Ես գիտեմ մի շարք փաստեր, որ գիւղացիք խնայելով իրենց ռազմամթերքը, չեն ուզեցել գնալ հարեւան գիւղին օգնութեան, ցանկանալով պահել փամփուշտները այն դէպքի համար, երբ իրենց գիւղի վրայ յարձակուեն. եւ եթէ գնացել են, գնացել են Դաշնակցութեան շնորհիւ. ուրեմն եթէ Դաշնակցութիւնը, իբրեւ կազմակերպութիւն, ուզում է խառնուել ինքնապաշտպանութեան գործում, նա կա՛մ պէտք է «իրաւասութիւն» եւ «պատասխանատուութիւն» ստանձնի ամբողջովին, եւ կամ ոչ մի պարտականութիւն չպիտի ստանձնէ։ Միջին ճանապարհ չպէտք է լինի, որովհետեւ միեւնոյնն է՝ եթէ կիսատ պռատ պարտականութիւն ստանձնէ, այնուամենայնիւ անյաջող հետեւանքների մեղքը ամբողջութեամբ էլի կը դցեն Դաշնակցութեան վրայ։

Նախագահը քուէարկութեան է դնում Վարդանի բանաձեւը կէտ առ կէտ.

I կէտ — Համաձայնութիւն (1 դէմ. 1 ձեռնպահ)։

II կէտ — Համաձայնութիւն (2 դէմ. 2 ձեռնպահ։ Հակառակ ձայն տուողները աւելորդ են գտնում II կէտը եւ այդ պատճառով էլ դէմ են նրան)։

III կէտ — մեծամասնութիւնը (13 ձայն) առաջարկում է բոլորովին դուրս հանել այդ կէտը. բայց քանի որ այդ 13 ձայնը բոլոր ներկայ եղող ձայների 2/3ը չեն կազմում, նրանց առաջարկը չէ անցնում։

Մշուշ առաջարկում է նշանակել մի յանձնաժողով, որը մշակուած բանաձեւ ներկայացնի «զինման գործի» հարցի մասին։ Առաջարկը ընդունւում է։ Յանձնաժողովի համար ընտրւում են ընկերներ՝ Վարդան, Գագիկ, Սաքօ, Մշուշ։

72ՐԴ ՆԻՍՏ (8 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։

Ներկայ են 21 ժողովական։

Բացակայ են՝ Արամ, Մուրատ, Ստեփանեան, Վռամեան, Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ), Զաւրեան։

Օրակարգն է՝ Արեւելեան Բիւրոյի հաշիւը։

Նախագահ.— Ի նկատի ունենալով ժամանակի սղութիւնը, գործը փութացնելու նպատակով, անհրաժեշտ է հետագայ նիստերի նիւթերը բաժանել մի քանի մասնաժողովների միջեւ, որպէսզի դրանց վերաբերմամբ մշակուած զեկուցումներ ներկայացնեն Ընդհանուր Ժողովին։

Ժողովը ընդունեց այդ եւ աշխատանքը բաժանուեց հետեւեալ կերպով.

1. Գաղութների (Ամերիկայի, Բալկանի, Պարսկաստանի) մասին զեկուցում.— պրոպագանդի եւ կազմակերպելու որոշ ծրագիր.— հրատարակչական գործ.— դրամական միջոցներ.— մարտիկ ուժերի պատրաստութիւն։ — Սրանց համար ընտրուեցին՝ ընկերներ՝ Վռամեան, Զարդարեան եւ Ստեփանեան։

2. Կազմակերպական կանոնների վերաքննութեան համար՝ ընկերներ՝ Մալումեան, Համօ եւ Զօփուրեան։

3. Դրամական հաշուետուութեան սիստեմի քննութեան եւ նոր սիստեմի մշակման հարցի համար՝ ընկերներ՝ Զօփուրեան, Գագիկ եւ Բարսեղեան։

4. Բռնի հանգամանքութեան մասին՝ ընկերներ Համօ եւ Թոփչեան։

5. Զինուորական ընդհանուր խորհրդի հիմնումն՝ ընկերներ Մուրատ, Վարդան եւ Վռամեան։

6. Դրամական եւ կարգապահական զեղծումների քննութեան համար՝ արդէն նախապէս ընտրուած մասնաժողովի անդամները։

7. Զինա-պայթուցական դպրոցի հիմնարկութեան համար՝ ընկերներ Ռոստոմ եւ Զարդարեան։

8. Համերաշխութեան խնդիր. կազմակերպութեան վերաբերմունքը դէպի այլ կուսակցութիւնները.— միջազգային սոցիալիստական Բիւրոյի առաջարկը՝ ընկերներ Մալումեան եւ Համօ։

9. Համերաշխ ձեռնարկներ այլ կուսակցութիւնների հետ՝ ընկերներ Զարդարեան եւ Մինասեան։

10. Միջկուսակցային ատեանի հաստատումը՝ ընկերներ Վռամեան եւ Ռոստոմ։

11. «Դրօշակ»ի հրատարակութիւնը, տեղափոխութեան հարցը, Պարիզի եւ Լոնտոնի Pro Armeniaների հարցը, գերմաներէն օրգանի խնդիրը՝ ընկերներ Մալումեան, Մինասեան եւ Իսահակեան։

12. Պարբերական օրգաններ Կովկասում՝ Թոփչեան, Շահխաթունեան, Համօ։

13. Գրքեր, բրոշիւրներ եւրոպական լեզուներով՝ Մինասեան եւ Գուսան։

14. Նոյնը՝ ռուսերէն, թուրքերէն, քրդերէն, վրացերէն՝ Համօ, Արամ, Իշխան։

15. Հայկական դատը Լահէի ժողովին՝ Վռամեան, Մալումեան, Արամ, Զարդարեան։

16. Կազմակերպութեան առձեռն դրամական միջոցները, մուտքի ապագայ աղբիւրներ՝ Զօփուրեան, Գագիկ, Բարսեղեան եւ Յուշիկ։

17. Նախահաշիւ առաջիկայ ձեռնարկների համար՝ Իշխան, Համօ, Սիմոն, Արամ, Սեպուհ։

18. Միջոցներ քաղաքական բանտարկեալների օգտին — Կարմիր Խաչ.— Յուշիկ, Գուսան, Զարդարեան։

19. Ընտրութիւնների եւ յաջորդ Ընդհանուր Ժողովի տեղի եւ ժամանակի որոշումը, կը ներկայացնէ դիւանը։

Որոշուեց մինչեւ հինգ օր բոլոր զեկուցումները ներկայացնել դիւանին։ Ապա Ժողովը անցաւ օրակարգին։

Համօ ներկայացրեց Արեւելեան Բիւրոյի 1904–5 եւ 1906 տարիների հաշիւը. զեկուցումը տեւեց 40 րոպէ։

Սկսում են հարցումները.

Շահխաթունեան.— Հետաքրքիր է իմանալ, թէ դուք կուսակցական մուտքը Կովկասում, անկախ ինքնապաշտպանութիւնից, մօտաւորապէս ինչքա՞ն կը լինի։

Համօ.— Իմ հաշիւներից դժուար է այդ անել, պէտք է առանձին առանձին մարմիններից հանել։

Վահագն կ'ուզէ գիտնալ, թէ ի՞նչ փոխատուութիւններ են տրուած զանազան կուսակցութիւններին։

Համօ.— 904 թուին սոցիալիստ յեղափոխականներին. մեր ժողովի որոշման հիման վրայ, մենք պէտք է համերաշխ գործէինք նոյնպէս վրացի սոցիալիստ ֆեդերալիստների հետ։ Նրանք աղքատ լինելով, կարիքի դէպքում մենք նպաստել ենք։

Վահագն.— «Յառաջ»ի հրատարակութիւնը երկու Բիւրոների համաձայնութեա՞մբ է եղած։

Համօ.— Այո՛, եւ Ռայոնական Ժողովի, որը որոշեց յատկացնել 20·000 ռուբլի լրագրին եւ 10·000 ռուբլի բրոշիւրներին։

Վահագն.— Ռայոնական Ժողովը իրաւունք ունէ՞ր փողը յանձնելու որոշում կայացնելու։

Գագիկ.— Երբ հրատարակութեան հարցը դրուեց, միտք ծագեց ակցիոններով [բաժնեթուղթերով] սկսել գործը. բայց երբ վերջինս չյաջողուեց, Ռայոնական Ժողովը որոշեց կազմակերպութեան միջոցներից վերցնել։

Համօ.— Երկու Ռայոնական Ժողով եղաւ, եւ երկրորդ ժողովը նկատելով ակցիայի անյաջողութիւնը՝ որոշեց այդ նպատակի համար որոշ գումար նշանակել։

Վահագն.— Կրկնում եմ, Ռայոնական Ժողովն արդեօք իրաւունք ունէ՞ր այդ քայլն անելու. չէ՞ որ մենք ունենք եւ այլ թերթեր՝ «Հայրենիք», «Ռազմիկ». ինչո՞ւ նրանց չնպաստեցինք։

Զօփուրեան.— «Հայրենիք»ին եւ «Ռազմիկ»ին էլ տուել է Դաշնակցութիւնը, միայն փոխարինաբար։

Թոփչեան.— Ուզում եմ թերթի մասին փաստացի տեղեկութիւններ տալ։ Երկու Բիւրոները իրագործել են Խորհրդի որոշումները։ Նիւթականի վերաբերմամբ որոշուած էր ակցիաներ բաց թողնել եւ յատուկ ֆոնդ հաւաքել թերթի համար, անկախ կուսակցութեան միջոցներից։ Բայց բոլոր շրջաններից ստացուած տեղեկութիւններից պարզուեց, որ այդ ակցիաները կարելի էր տարածել, բայց դա միայն ձեւական բան կը լինէր եւ, միեւնոյնն է, կ'ազդէր կուսակցութեան եկամուտների վրայ, դուցէ եւ թիւրիմացութիւններ ու բարդութիւններ առաջ բերէր։ Այդ պատճառով, աւելի նպատակայարմար համարուեց թերթը ժամանակաւորապէս հրատարակել կուսակցութեան օժանդակութեամբ, բայց պաշտօնական օրգան չհամարել, մինչեւ որ Ռայոնական ժողովը հաստատէ։ Մարտին գումարուեց Ռայոնական Ժողովը։ Նա ոչ միայն իրաւունք ունէր, այլեւ պարտաւոր էր այդ քայլն անելու, որովհետեւ ամէն տեղից թերթի պահանջ էր լսւում։ Մեր կազմակերպական կանոնների թելադրութեամբ, իւրաքանչիւր մարմին կարող է եւ իրաւունք ունի իւր դրամի մի որոշ %ը գործադրել տեղական պէտքերին։ Ուրեմն իրաւունքի մասին էլ հարց լինել չէ կարող։ Բացի այդ՝ Կովկասի ինքնապաշտպանութեան համար նշանակուած էր 20·000 ռուբլի, որը կարող էր ծախսուել թերթի վրայ, որովհետեւ այդ պրոպագանդ է։ Եթէ թերթը կուսակցութեան ձեռնարկութիւն չլինէր, մենք այդքան բաց չէինք ունենայ. որովհետեւ երկու անգամ տառեր ենք գնել. բացի այդ՝ խմբագրական կազմը այնպէս էր սահմանուած, որ խմբագրողները ոչ միայն թերթն էին ղեկավարում եւ առաջ տանում, այլ եւ պրոպագանդ մղում, գաւառները գնում։ Հենց այդ պատճառով էլ խմբագրական կազմի մէջ սովորականից աւելի մարդիկ են մտած, աւելորդ ծախսեր են արուած։

Համօ.— Դրանից զատ եղել են ծախսեր, որոնք խմբագրութեանը չեն, այլ Բիւրոներինը։

Թոփչեան.— Միանգամ ընդմիշտ զանազան թիւրիմացութիւնները վերացնելու համար, ասեմ, որ խմբագրական կազմը եղել է այնպիսի ընկերներից կազմուած, որոնք հրաժարուել էին իրենց ունեցած ուրիշ պաշտօններից եւ վարձատրութեան չափը անհամեմատ պակաս է եղել, քան առաջ ստացածը։ Ես չեշտում եմ դրա վրայ, որովհետեւ ուրիշ տեսակի ձայներ են լսուում այդ մասին։

Վահագն.— Թոփչեանի պաշտպանութիւնը այնքան էլ հիմնաւոր չէ, քանի որ տեղական գործերին կարելի է միայն 10% յատկացնել, մի շատ փոքր գումար՝ թերթի հրատարակութեան համար. իսկ ինքնապաշտպանութեան 20·000 ռուբլուց իրաւունք չունէին ծախսելու, որովհետեւ դա որոշուած էր միայն ա՛յդ գործի համար։ Ընկ. Զօփուրեանը սխալւում է նրա համար, որ իմ խօսքը սկզբունքի մասին է. Խորհուրդը կամ Ռայոնական Ժողովը իրաւունք չունէին Դաշնակցութեան կասսայէն որոշ գումար յատկացնել մի նոր ձեռնարկի, որպիսին է կովկասեան թերթը։ «Հայրենիք»ի հրատարակութիւնը ձեռնարկուած է անհատ ընկերների աջակցութեամբ, անկախ Դաշնակցութեան արկղից. իսկ ժամանակ առ ժամանակ, եթէ փոքրիկ փոխատուութիւն է արուել, այն էլ մաս մաս վճարուած է։ Այժմ ունի մօտ 1000 տոլարի սեփականութիւն, որ տրուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան։

Համօ.— 1904 թուի Ընդհանուր Ժողովի որոշումների համաձայն, ճիշդ է, մենք իրաւունք ունէինք միայն 10% ծախսել տեղական գործերի վրայ, բայց մեզանում բացառութիւններ միշտ էլ եղել են եւ յարգուել, ի հարկէ, երբ կարիքը այդպէս է պահանջել։ Օրինակ՝ կովկասեան տեղական մարմինները, Երկրից եկած կամ գնացող զինուորների համար ծախսում են ահագին գումարներ (20%)։ Սա ընդհանուր ծախս է եւ ոչ տեղական։ Մի՞թէ օրինակ Բիւրոյի ծախսը տեղական է։ Ո՛չ. դա ընդհանուր ծախս է։ Բացի այդ, Կովկասի պէս վայրի պրոպագանդի ծախսը նոյնպէս տեղական ծախս չէ։ Թերթը եւ հրատարակութիւնները տեղական բաներ չեն, այլ ընդհանուր Դաշնակցութեան։ Կուսակցութեան վարկը բարձր պահել, նամանաւանդ Կովկասում, տեղական բնոյթ չէ կրում երբեք։ Այսպէս ուրեմն եթէ տառերի ետեւից ընկնենք, այն ժամանակ 1906 թուին ծախսուած փողը Կովկասում, նոյնպէս տեղական պիտի համարենք, որովհետեւ Երկիր չէ մտցըւած, հետեւապէս անիրաւացի։ Մի՞թէ Կովկասի ինքնապաշտպանութիւնը, ժողովուրդի կեանքը պաշտպանելը տեղական գործ է։ Ո՛չ, դա ընդհանուր Դաշնակցութեան գործ է։ Մեր որոշումով մինչեւ 1904ը 20% էինք ծախսում Կովկասում, իսկ 80%ը Երկրում. իսկ 1906 թուին Կովկասում ծախսուել է 67%ը։

Խաչիկեան — *Կարծում եմ, Համոյի ասածը փաստական տեսակէտից ճիշդ չէ, որովհետեւ 1906 թուին ծախսուածը հաւաքուած է ինքնապաշտպանութեան համար։*

Վահագն — *Անհրաժեշտ է զատել բուն խնդրի եւ ինքնապաշտպանութեան գումարները։*

Մինասեան — *Համոյի արդարացումը թերթի վերաբերմամբ սխալ է։ «Յառաջ»ը ընդհանուր Դաշնակցութեան օրգան չէ. ընդհանուր է միայն «Դրօշակ»ը։ «Յառաջ»ը եղել է սոսկ տեղական թերթ, մանաւանդ որ «Դրօշակ»ը եւ «Յառաջ»ը տարբեր կարծիքներ ունէին։*

Թոփչեան — *«Յառաջ»ը կովկասեան Ռայոնական Ժողովի պաշտօնական օրգան է, այդ նոյն Ժողովի որոշմամբ։ Ցանկութիւն կայ եւ առաջարկել Ընդհանուր Ժողովին՝ ընդունելու այդ թերթը, ամբողջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան իբր օրգան։*

Նախագահ — *Թոփչեանի ասածը հակասում է Համոյի ասածին։*

Թոփչեան — *Երբեք չէ հակասում։ Համոն չէ ասում, թէ մեր թերթը ամբողջ կազմակերպութեան պաշտօնական օրգան է, այլ պաշտպանելով կուսակցութեան շահերը, պայքարելով ուրիշ կուսակցութիւնների դէմ, ընդհանուր կուսակցական նշանակութիւն ունի։ Մինչեւ Ռայոնական Ժողովը մենք չէինք յայտարարում իբրեւ պաշտօնական օրգան եւ հեռու էինք մնում կուսակցութեան տեսական խնդիրների լուսաբանութիւնից։ Միայն Մարտի Ռայոնական Ժողովը* (41), *իր երեք նիստերում մշակեց այդ հարցը, պաշտօնապէս ընդունեց, փող նշանակեց եւ խմբագրութիւն ընտրեց։*

Զարդարեան — *Երբ «Ռազմիկ»ը սկսուեց հրատարակուել, Արեւմտեան Բիւրոն մեզ իրաւունք չտուեց պաշտօնական օրգան դարձնել։*

Մալումեան — *Ճիշդ է, այդ տեսակ պաշտօնական օրգաններ հիմնելը անյարմարութիւններ ունեն կուսակցական տեսակէտից։ Երբ կը խօսենք կազմակերպութեան պաշտօնական հրատարակութիւնների մասին, ես այն ժամանակ այդ հարցին կ'անդրադառնամ մանրամասն կերպով։*

Ռոստոմ — *Մեր որոշումներով, կազմակերպութիւնը ունէր միայն մի պաշտօնական օրգան, միւս մարմինները կարող էին հարկաւոր դէպքում միայն թռուցիկներ հրատարակել։ Այդպէս էլ եղել է անցեալում. մենք դէմ ենք եղել ամէն անգամ, երբ այդ տեսակ ձգտումներ արտայայտուել են։ Բայց պէտք է ասել, որ Երկիրը, որ էր մեր գործունէութեան իսկական վայրը, բացառութիւն է համարուել։ Ընկերների համաձայնութեամբ, օրինակ 1895 թուին, մտադրութիւն կար Երկրում մի թերթ հրատարակել։ Մանուկը կը յիշէ, որ Տրապիզոն հետս տպագրական տառեր էի տարել։ Մենք խրախուսել ենք նոյնպէս նոյնանման փորձեր Շամում* [Վան]։ 1904*ից յետոյ, որովհետեւ Կովկասը նոյնպէս դառաւ մեր բուն յեղափոխական գործունէութեան վայր, բնական էր, նա դրանով ձեռք պիտի բերէր իրաւունք իր օրգանը ունենալու։ Ինչ վերաբերում է «Յառաջ»ի ծախսերին, պէտք է ասեմ, որ դրանց մէջ մտնում են ընդհանուր կազմակերպական ծախսերից մի խոշոր մաս։*

Մինասեան — *Ես գտնում եմ, որ «Յառաջ»ը տեղական բան է եւ Ռայոնական Ժողովի իրաւասութիւնից դուրս էր* 24.000 *ռուբլի դրան յատկացնել։ Ես առաջարկում եմ միեւնոյն ժամանակ կովկասեան օրգանի բնոյթը որոշել։*

Տաճատ — *Ես դնում եմ այս հարցը — «Ռայոնական Ժողովը, առանց շրջանային կոմիտէների որոշման, իրաւունք ունէ՞ր նման բան ձեռնարկելու»։ Թերթի խնդիրը ինձ համար ուղղակի նորութիւն էր։*

Զոփուրեան — *Աչքի առաջ ունենալով խնդրի կարեւորութիւնը, արժէ առանձին քննել։*

Ժողովը համաձայնում է այդ առաջարկին։

Նախագահը *խնդրում է ընկերներ Վահագնին եւ Տաճատին տալ այդ մասին առաջարկ։*

Զարդարեան — *Կ'ուզէի գիտենալ թէ այդ մեծաքանակ դրամները ինչպէ՞ս կը պահուին։*

Համօ — *Այդ դրամները զանազան վստահելի անձնաւորութիւնների միջոցով դրւում են բանկ եւ գանձապահը կարիքի դէպքում ստանում է։*

Մալումեան — *Դա անխուսափելի միջոց է։ Նոյնիսկ Շվէյցարիայում, որքան էլ սա ազատ երկիր է, չէինք կարողանում «Դրօշակ»ի կամ «Դաշնակցութեան» անունով դրամը բանկը տալ։ Այստեղ էլ մասնաւոր մարդկանց միջոցով է բանկ դրւում։ Վստահութեան մասին խօսք չէ կարող լինել. բայց կատարեալ ապահովութեան համար բանկային տետրում դրւում է, որ դրամը պատկանում է «Դրօշակ»ի խմբագրութեան, իբր զգուշութեան մի միջոց, որպէսզի մեր ընկերներից մէկի մեռնելու դէպքում, դրամը չվտանգուի եւ նրա ընտանիքին չանցնի։ Կազմակերպութեան անունով բանկերում դրամ դնելու համար, պէտք է նա ճանաչուած լինի բանկային կանոններով։*

Սրանից յետոյ ընկ. Համօն տուեց Կովկասում հրատարակուած «Յառաջ»ի գրադարանի բրոշիւրների հաշիւը, մինչեւ այս տարուայ Փետրուար ամիսը։

Ժողովը փակուեց ժամը 7ին։

73ՐԴ ՆԻՍՏ (8 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան։
Ներկայ են ժողովական։
Բացակայ՝ ։

Նախագահ — *Դարձեալ մի անգամ խնդրում եմ ժողովականներին՝ Ժողովի ընթացքի մասին ոչինչ չգրել դրսի մարդոց եւ առհասարակ զգոյշ լինել։ Ժընեւից լուր կայ, որ այստեղ է եկել մի կասկածելի պարոն, որի վերաբերմամբ հարկաւոր է զգուշանալ։*

Ընկերներ Զարդարեան եւ Խաչիկեան, իբրեւ մասնախմբի անդամներ, զեկուցում են տալիս Ընդհանուր Ժողովին ուղղուած Լոռիսի տեղեկագրի մասին։ — Զեկուցումը բաժանւում է երկու մասի՝ I *Եւրոպական պրոպագանդա եւ* II *մեղադրանքներ Արեւմտեան Բիւրոյի դէմ։ Առաջին մասի վերաբերմամբ խօսք չէ լինում, Ժողովը կանգ է առնում երկրորդ կէտի վրայ։ Երկրորդ մասի քննութեան ժամանակ ընկ. Մալումեան, լինելով Արեւմտեան Բիւրոյի անդամ, նախագահութեան պաշտօնը յանձնում է դիւանի անդամ ընկ. Համոյին։*

Թոփչեան — *Կ'ուզէի իմանալ, թէ արդեօք այդ տեղեկագիրը, Լոռիսը ցանկացե՞լ է Ընդհանուր Ժողովի նիւթ դարձնել, — որպէսզի ինքն եւս ներկայ գտնուի՝ իր կարծիքներն պաշտպանելու համար։*

Նախագահ — *Տեղեկագիրը յանձնուել է Արեւմտեան Բիւրոյին, Լոռիսի քրոջ ձեռքով, որը յայտնել է թէ, իր եղբայրը դուրս է եկել կազմակերպութիւնից։*

Հարց է բարձրանում, թէ ո՞րքան յարմար է քննութեան ենթարկել տեղեկագիրը՝ Լոռիսի բացակայութեան։

Մինասեան *առաջարկում է ծանօթանալ տեղեկագրի հետ եւ բոլորովին չխօսել նրա մասին։*

Զէյթլեան — *Կամ ամենեւին չպէտք է խօսել տեղեկագրի մասին, կամ եթէ անհրաժեշտ է խօսել, պէտք է հրաւիրել նաեւ Լոռիսին։*

Մաշուր, Թոփչեան, Տաճատ *համաձայն են Զէյթլեանի ասածին։*

Ռոստոմ *գտնում է, սակայն, որ նախ հարկաւոր է ծանօթանալ Արեւմտեան Բիւրոյում եղած մի քանի դոկումենտների [փաստաթուղթերու]՝ Լոռիսի շօշափած խնդրի մասին։ — Եթէ հարցը մնաց դարձեալ չպարզուած, այն ժամանակ միայն հրաւիրել Լոռիսին։*

Թոփչեան *առաջարկում է այդ դոկումենտները յանձնել քննիչ մասնաժողովին։*

Մալումեան *ցանկութիւն է յայտնում, որ Լոռիսը ներկայ լինի Ժողովին այդ խնդրի քննութեան ժամանակ։*

Զէյթլեան — *Բողոքում եմ, եւ առաջարկում, որ դոկումենտները յանձնուեն մասնաժողովին։ Լոռիսի հարցը պէտք է հիմնական քննութեան ենթարկել, քանի որ նա մեզ մօտ (Ամերիկայում) առանձին ուշադրութիւն է գրաւել։*

Թոփչեան *կրկնում է իր առաջարկը, — դոկումենտները յանձնել մասնաժողովին։*

Քննութեան դրուելով, առաջարկը անցնում է 16 ձայնով։ Եւ հարցը՝ փակւում։

Արամ *զեկուցում է տալիս* «Արշաւախմբերի մասին», *որի համառօտութիւնը հետեւեալն է.—*

«Մեր յեղափոխական ացեալը, գուցէ ոչ մի ձեռնարկի վերաբերմամբ այնքան հարուստ նիւթ եւ փորձառութիւն չէ տուել մեզ, որչափ տուել են արշաւախմբերն ու օգնութեան գնացող խմբերը: Մեր առաջին յեղափոխական քայլերը կայացել են հայդուկային խմբեր կազմել եւ Երկիր ուղարկելու մէջ: Այդ խմբերի նպատակն է եղել պէնք անցնել Երկիր, պինուորներ, ռազմիկներ վարժեցնել. իսկ ներսը՝ Երկրում՝ այդ հայդուկային խմբերի նպատակն է եղել կազմակերպութիւն առաջ բերել: Գործունէութեան անձնական օրինակով ու անձնուիրութեամբ պրոպագանդա անել եւ ժողովրդին հրաւիրել ըմբոստացման: Ժամանակի ընթացքում, հայդուկային խմբերի այդ միսիան [առաքելութիւնը] փոխւում է, մի կողմից Երկրում առաջ եկած ժողովրդական կազմակերպութեամբ, միւս կողմից էլ պէնք տեղափոխելու դիւրութիւններ ունենալու գործառնութեամբ (?): Ըստ երեւոյթին, այժմ Երկրից դուրսի հայդուկային խմբերը պէտք է ծառայեն արշաւախմբերի կամ ձեռնարկների ժամանակ օգնութեան հասնելու կռուող ընկերներին: — Արշաւախմբերի գլխաւոր նպատակն է եղել [փճացնել?, ընկճել?] սահմանագլխի մեր գործին թշնամի քիւրտ աշիրաթները, աւերել սահմանագլխի թրքական յորանոցները եւ փոստերը. ձեռնարկների ժամանակ կառավարութեան ուժերը ցրուել, թոյլ չտալ, որ նա տանի իր ուժերի մաքսիմալը ձեռնարկների վայրը. ձեռնարկների բնոյթին տեղականից աւելի ընդհանուր դժգոհութեան գոյն տալու համար, ցոյցեր անել սահմաններում, եւն.: Ահա այն գլխաւոր դրդիչ պատճառները, որ մեզ ստիպել են ունենալ Խանասորի, Բագրեւանդի եւ Օլթիի արշաւախմբերը: Առաջինը, ինչպէս գիտէք, կազմակերպուած էր Մազրիկցի աշիրաթին պատժելու համար կամ ջնջելու, սրանց հասցրած վնասների համար՝ որ էր 600 վասպուրականցիներ եւ այլ բազմաթիւ խմբեր կոտորելը: Մեր յեղափոխական պատմութեան մէջ, այս փայլուն արշաւանքը, այնքան յոյզեր ու երազներ յարուցանող դէպքը, ինչպէս յայտնի է, շատ քիչ վնաս կարողացաւ հասցնել մազրիկցիներին, տնտեսապէս թէ մարդկային կորուստով՝ որոնց թիւը 100ից չ'անցնիր: Իսկ սրա փոխարէն տուել ենք 19 կոտ եւ մօտ 40.000 ռուբլի ծախս: Իսկ թէ նա կարողացաւ պատժել առհասարակ քիւրտերին, սա ճի՛շդ է. բայց ճշմարիտ է եւ այն, որ դա քիւրտ եւ առհասարակ մահմետական տարրերի մէջ այն համոզումը առաջ բերաւ, թէ մեր կռիւը ոչ թէ բացառապէս կառավարութեան, այլ առհասարակ մահմետականների դէմ է. ի հարկէ սա վերջնի միակ պատճառը չէ, բայց եւ պատճառներից մէկն է, գէթ Վասպուրականում. եւ այս թիւր կարծիքը տիրում է մինչեւ այժմ էլ նրանց հասկացողութեան մէջ: Այս բոլորի հետ միասին ես չեմ ուզում կառավարական պրովոկացիային երկրորդական դեր վերագրել. սա առաջին տեղն է բռնում. այսպիսի քայլերը դառնում են պրովոկացիայի աղբիւր կառավարութեան ձեռքը: — Բագրեւանդի եւ Օլթիի

արշաւախմբերի նպատակն է եղել, ինչպէս գիտէք, աւերել սահմանագլխի (Զօրուն, Մօսուն եւ Նարիման) թրքական կօրանոցները, կամ դարձնել թշնամու ուշադրութիւնը դէպի սահմանը եւ ընդհանուր բնոյթ տալ Բարձրաւանդակի ձեռնարկին: Այս խմբերից վերջինը, ինչպէս գիտէք, ունեցաւ մի ողբերգական վախճան, կոտորուելով, առանց դիմադրութեան, ռուս քօզակներից եւ թուրք սահմանապահ կինուորներից. իսկ առաջինը մասամբ ենթարկուեց նոյն ճակատագրին. իսկ մասամբ էլ կարողացաւ անել այն, որ հարկաւոր էր: Մի մոռանաք, որ այդ երկու ձեռնարկներն էլ տեղի են ունեցել Բարձրաւանդակի վիժումից ամիսներ յետոյ, այն ժամանակ՝ երբ ընկերները բունը կորցրած առիւծների նման թափառում էին դաշտում կամ Ախլաթում: Իսկ դրանք ո՞րքան կարողացան ընդհանուր գոյն տալ Բարձրաւանդակի շարժմանը, այդ մասին ո՛չ մի մխիթարական փաստ չունինք: Ի՞նչ էր պատճառը այս բոլոր անյաջողութիւնների եւ դժբախտութիւնների արդեօք այն, որ գնացողները չե՞ն ունեցել կռուելու բարձր արժանիք. ո՛չ, եւ հազար անգամ ո՛չ, ի պատիւ ընկած հերոս նահատակների եւ ի խրախոյս կենդանի մնացած պարտաճանաչ ընկերների, պէտք է խոստովանենք, որ նրանք արել են աւելի, քան ինչ որ սպասելի էր այդպիսի, մեծ մասամբ անփորձ տարրերից: Պատճառները խորն են եւ բազմապան. ահա՛ դրանք.— Մենք չենք ունեցել անցնելու մի ապատ վայր, ինչպէս Բուլղարիան, որ առանց վտանգուելու կարողանանք կազմակերպել մեր ուժերը, նախքան սահմանը անցնելը: Մեր խմբերի մեծ մասը անծանօթ են եղել սահմանների աշխարհագրական պայմաններին, ճանապարհներին ու անցքերին. բացի այդ, անցնելուց յետոյ, չունէին ֆիզիքական հնարաւորութիւն դիմադրելու անքնութեան, սովածութեան ու յոգնածութեան: Մեր ամէն մի կռուողի դէմ կառավարութիւնը դուրս է հանում 10 կռուող: Մենք դիւրութիւն չունէինք եւ ոչ էլ յոյս՝ ռազմամթերքի օգնութիւն հասցնելու. իսկ թշնամին՝ ընդհակառակն: Թշնամին ծանօթ է վայրերին, անցքերին, նա կռւում է իր սահմաններում, իր տանը եւ հանգստութեամբ: Այդ կռիւը վերոյիշեալ պատճառներով չէ կարող տեւել մէկ օրից աւելի, յամենայն դէպս չէ կարող տեւողական բնոյթ ունենալ, կառավարութեան ուժերը ցրել կամ տալ գործին ընդհանուր բնոյթ: Մեր արշաւախմբերով, ուրեմն, չենք կարողանում մեր առաջադրած ամենափոքր նպատակներն անգամ իրագործել. միւս կողմից կազմակերպութեան այնպիսի բարոյական, տնտեսական եւ ռազմական վէրքեր ենք տալիս, որ դժուար է երկար տարիներ այդ բուժել, եւ նորանոր ուժերով փոխարինել: — Մի մոռանաք, որ արշաւախմբերը իրենց ֆանտաստիկ, հերոսական ու խրախուսիչ կողմերով, որքա՜ն մարդիկ են հրապուրում կռուի դաշտը, ոգեւորելով նրանց. բացի այն գործի մարդկանցից, որոնք բնական մղումով դրանց ետեւից են գնում, ե՛ւ նրանք, որոնք խաղաղ ժամանակը դժուարանում են Երկիր մտնել եւ խաղաղ գործունէութեան նուիրուել, արշաւախմբերի ժամանակ, սրա առաջի շարքերումն են կանգնում: Յիշեցէք համալսարանական ինտելիգենտներից մինչեւ կիսաինտելիգենտ երիտասարդութեան այն երկար շարանը, եւ դուք կը տեսնէք շատ սիրելի դէմքեր. ես կը տամ միայն ընկածների անունները՝ Կարօն, Սաղաթէլեանը, Գայլ Վահանը, Կոլիան, Ֆէլդշերը, Մենակը, Թորգոմը, Ռուս Գէորգը, Վաղարշակը, երկու Հմայեակները, բժիշկ Խաչիկը, Իսաջանը, Լեւոնիկը, Վարդանը եւ այլ շատերը՝ որոնց անունները ինձ անյայտ են. դեռ կանգնած են ժողովուրդի ծոցից դուրս եկած հերոսները, Վաղօն, Որսորդ Գէորգը, Խանը եւն.: Ճիշդ է, կենսունակ ժողովուրդը եւ նրա թարգման կուսակցութիւնը ընկած հերոսների տեղ նորերը կը ծնի. բայց դրանք այնպիսի կոհեր են, որոնց տեղ նորերը ունենալու համար Տաճկահայաստանը երկար պիտի սպասէ...: Այս բոլոր կոհերից զատ մենք թշնամու ձեռքն ենք թողնում առատ ռազմամթերք եւ այլ հարստութիւն, որով, մեր շնորհիւ, թշնամուն կինելու նոր դժբախտութիւնն ենք աւելացնում: Օգնութեան գնացող խմբերից՝ Խասաուր, Խան, Նեւրուզ, Երկաթ, Վաղարշակ, Դուման եւ Փոխիկ, եւ ոչ մէկը չհասաւ իր նպատակին՝ հենց վերոյիշեալ պատճառով: Այժմ էլ կարող ենք պնդել, որ այդ հողի վրայ մենք ոչ մի յաջողութիւն չենք ունենայ: — Լուրջ գործողութիւնների ձեռնարկելը տեւողական դարձնելու համար մենք նախապատուութիւն ենք տալիս ռազմական եւ կինական ուժերի կենտրոնացման Երկրում, համոզուած լինելով, որ այդպիսի դէպքում ներսի տասը կռուողը աւելի բան կարող են անել՝ քան դրսից եկածները:

Եզրակացութիւն՝ նկատելով, որ Երկրում եղած շարժումների ժամանակ, սահմաններում կինուորական վիճակ ստեղծուելով, անցուդարձը դժուարանում է,

Նկատելով, որ արտասահմանից եկած խմբերը ֆիզիքական հնարաւորութիւն չեն ունենայ ներս գնալու,

Նկատելով, որ այդ արշաւախմբերը արտասահմանում ահագին աղմուկ են ձգում, ոգեւորութիւն առաջ բերում, անխոհեմ քայլեր անել տալիս,

Նկատելով, որ այդ շարժումները անարդիւնք լինելով հանդերձ վնասում են Դաշնակցութեան դրամական եւ ռազմական բիւտճէն, եւ շատ ազնիւ տարրերի համար գերեզման են փորում սահմաններում, որ դրանով փակում ենք մեր կարեւոր գծերը՝ որով ապագայ գործը զրկում ենք իրեն կենդանութիւն տուող մի գործօնից,

Այս բոլորը ի նկատի առնելով, ես պնդում եմ, քանի որ մեր պայմանները ներսում եւ դրսում միեւնոյնն են, որ գէթ առ այժմ դրա փոխարէն արժէ ուշադրութիւն դարձնել թռուցիկ խմբերի կազմելուն, առաջ գալուն, որովհետեւ սրանք կարող են իրենց վրայ առնել արշաւախմբերի ֆունկցիաները [դերը] հեռու հայկական գաւառներից եւ ձեռնարկների վայրերից:

Գուսան.— *Մենք չարունակ բողոքել ենք, որ արշաւախմբերը վնասում են միայն մեր գործին, բայց մեր բոլոր բողոքները մնացել են անլսելի: Այժմ վերջապէս համոզուել ենք, որ իսկապէս խոշոր վնասներ են տուել այդ արշաւախմբերը:*

Զարդարեան.— *Ինչո՞ւ սկզբունքով դատապարտել արշաւախմբերը. եթէ նրանք անյաջողութեան են յանդել, այս դէպքում պատճառը պէտք է բերել ոչ անպայման սկզբունքը, այլ այն՝ որ տեխնիկական սխալներ են եղել, ժամանակն անյարմար է եղել, խմբերը լիակատար պատրաստութիւն չեն ունեցել:*

Համօ.— *Անշուշտ այսօր արշաւախմբերը դարձել են միանգամայն աննպատակայարմար: Բայց չպէտք է մոռանալ, որ անցեալի խմբերը մեծ դեր են կատարել՝ ժողովուրդի մէջ կռուելու ոգին վառ պահելու տեսակէտից. մենք չենք կարող ներկայի պաղարիւնութեամբ դիտել արշաւախմբերի անցեալ գործունէութիւնը եւ միայն բացասական կողմեր որոնել նրա մէջ:*

Ռոստոմ.— *Ճիշդ է, անցեալի դէպքերը չպէտք է քննադատենք այսօրուայ տրամադրութեամբ, որովհետեւ այն, ինչ որ այսօր աննպատակայարմար է, առաջ եղել է ե՛ւ խելացի ե՛ւ անհրաժեշտ: Ընկ. Արամը նսեմացնում է նաեւ Խանասորի նշանակութիւնը. բայց, կարծեմ, ակամայ, որովհետեւ նա ինքը մի ժամանակ ոգեւորուած է եղել այդ արշաւանքով: Մենք չենք կարող մոռանալ Խանասորը, նախ հենց այն պատճառով, որ նրա շնորհիւ հայ-քրդական յարաբերութիւնները աւելի մեղմ բնաւորութիւն ստացան. մազրիկցիները, մանաւանդ, միանգամընդմիշտ թողին իրենց նախկին թշնամական ընթացքը դէպի հայերը: Այդ արշաւանքով մենք ցոյց տուինք քրդերին, որ մենք մեր վրէժն ուղղում ենք միայն մեր անմիջական թշնամիներին եւ ո՛չ թէ ամբողջ քրդութեան դէմ: Խանասորից յետոյ էր, որ մի քիւրտ ցեղապետ Ատրպատական եկաւ՝ Դաշնակցութեան հետ պաշտօնապէս յարաբերութիւնների մէջ մտնելու նպատակով: Բայց այն երկիւղը, թէ քրդերը վրէժխնդիր կը լինին՝ չարդարացաւ:*

Արամ.— *Խանասորն արդարացնելու կարիք չկայ, քանի որ մենք բոլորս խոնարհւում ենք նրա մեծութեան առաջ: Հարցը այն է սակայն, թէ արդեօք այսուհետե՞ւ էլ շարունակելու ենք միեւնոյն տակտիկան:*

Ռոստոմ.— *Ես համաձայն եմ, որ ներկայ պայմաններում, արշաւախմբերն աննպատակայարմար են: Բայց չէ՞ որ կարող են այնպիսի մոմենտներ երեւան գալ, երբ արշաւախմբերը կը դառնան անհրաժեշտ. այս կէտի մասին Արամը ոչինչ չասեց:*

Ստեփանեան.— *Արշաւախմբերի անյաջողութեան պատճառը եղել են միշտ էլ քրդերը: Այսուհետեւ հարկաւոր է աշխատել, որ մեր եւ քրդերի միջեւ մի տեւողական բարեկամութիւն հաստատուի. իսկ այս բանի համար հարկաւոր է թողնել արշաւախմբերի սիստեմը:*

Վահագն.— *Արամի զեկուցումը այնպիսի տպաւորութիւն թողեց, իբր թէ մեր բոլոր արշաւախմբերը եղել են սխալ. ստացուող բացասական տպաւորութեան տակ, նսեմանում են այն դրական կողմերը, որ ունեցել են արշաւախմբերը, մինչդեռ այդ դրական կողմերն անհամեմատ աւելի շատ են: Արշաւախմբերի տուած դրական արդիւնքներից մէկն էլ այն է, որ ժողովրդի մէջ — սահմանից ե՛ւ այս, ե՛ւ այն կողմը — յեղափոխական ոգի է առաջացել: — Ես էլ համաձայն եմ, որ ներկայումս արշաւախմբերը աննպատակայարմար են:*

Համօ.— *Ժողովը գտնում է, որ արշաւախմբային գործելակերպն այլեւս ընդունելի չէ, քանի որ պայմանները փոխուել են. նոր պայմաններին համապատասխան էլ, նոր տակտիկա պէտք է ընդգծել: Մինչեւ այժմ մեր յեղափոխութիւնն եղել է՝ զինուորական, այսուհետեւ պէտք է լինի քաղաքական. գործող անձինք լինին ոչ միայն զինուորական, այլեւ ոչ-զինուորականներ:*

Գուսան.— *Այստեղ խօսում են այն բարոյական ազդեցութեան մասին, որ արել են արշաւախմբերը ժողովրդի վրայ, սահմանի երկու կողմումն էլ. բայց ես կ'ասեմ, որ սահմանից այս կողմը միայն եղել է որոշ խանդավառութիւն, մինչդեռ այն կողմը՝ խմբերը իրենց ներկայութեամբ փորձանքներ են բերել հայ գիւղերի վրայ. խումբը 2–3 ժամ կռւում է գիւղում, ապա հեռանում — եւ գիւղը ենթարկւում է պատժի, թալանի ու աւերածի:*

Ջելալեան.— *Ուրիշ էր անցեալը, ուրիշ է լինելու ապագան.— Արշաւախմբեր չպէտք է ուղարկել, բայց միեւնոյն ժամանակ Երկրից դուրս (արտասահմանում) հարկաւոր է ուժեր պատրաստել ու կենտրոնացնել, որոնք կարողանան հարկաւոր եղած րոպէին անյապաղ Երկիր մտնել:*

Մինասեան.— *Արշաւախումբերը մեր կուսակցութեան պատմութեան մէջ մի մի ողբերգական դէպքեր են, տասնեակ մատաղ սերունդներ զոհ են գնացել նրանց պատճառով, մեր յեղափոխական գործունէութեան ուժը երկար ատենի համար անդամալուծուած է: Այս ցաւալի աղէտների պատճառը ես երեք կերպ եմ բացատրում: Նախ կռուի վայրերի մէջ այլեւայլ ցեղերի թշնամական դիրքը, երկրորդ՝ սահմանից ներս կայանների հեռաւորութիւնը, երրորդ՝ հմուտ վալաղների պակասը. գնացած խմբերը մեծ մասամբ անծանօթ են եղել տեղագրական պայմաններին եւ ճանապարհը կորցնելով, անուղեցոյց, ընկել են թշնամիների ձեռքը. անհրաժեշտ է փորձուած վալաղներ ունենալ, այդօրինակ դժբախտ մոլորումների առաջն առնելու համար: Պէ՞տք է այսուհետեւ էլ արշաւախմբեր կազմակերպել: Երբ Երկրում ներքին յեղափոխութիւն կը բռնկուի, արշաւախմբերը անպայման անհրաժեշտ են. բայց խաղաղ ժամանակներում, նրանք միայն մահացու հարուածներ են տալու գործին:*

Վռամեան.— Ոչ ոք, ի հարկէ, չէ կարող պնդել, թէ արշաւախմբերը վարդեր են սփռել իրենց յետեւից։ Բայց նրանց անյաջողութեան մէջ մեղաւոր է ոչ թէ սկզբունքը ի՛նքը, այլ ժամանակը։ 1904ի արշաւանքները, թերեւս այն դժբախտ ելքը չունենային, եթէ կատարուած լինէին մի այլ ժամանակ։ Այնուամենայնիւ, արշաւանքները, այն դրական ծառայութիւնն են մատուցել, որ ուժեղ կերպով նպաստել են ժողովուրդի գտակցութեան արթնանալուն։

Արամ.— Խօսողներից ես այն տպաւորութիւնը ստացայ, որ նրանք արշաւախմբերի վրայ նայում են ոչ իբրեւ մի տակտիկական գործի կամ մի ռազմական ձեռնարկի վրայ, յօգուտ մեր հարցի լուծման, այլ իբրեւ մի ագիտացիայի միջոցի, արտասահմանի պրոպագանդի համար կամ երկու ժողովուրդները իրար հետ կապելու մի միջոցի վրայ։ Այս բոլորը ճիշդ է, բայց սա ոչ մի կապ չունի մեր տակտիկայի հետ եւ չէ նպաստում գործին։ Իսկ ինչ վերաբերում է Ռոստոմի եւ Համոյի ասածներին, կ՚ասեմ, որ դա մեր անցեալը սեւացնել կամ ակամայ նրանց օգտակարութիւնը ժխտել չէ։ Անցեալից ես վերցնում եմ այն օրինակները, որոնք կապ ունեն մեր տակտիկայի հետ։ Ես ժողովականների ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում իմ զեկուցման այն կէտերի վրայ, որ մեր խմբերը ֆիզիքական հնարաւորութիւն չունեն ներս գալու, կամ սահմաններում նպատակայարմար գործ կատարելու. ահա այն մոտիֆները որոնցով ես առաջնորդուել եմ զեկուցումս կազմելիս։ — Եւ քանի որ անպատեհութիւնները չեն վերացել, միտք չունին ե՛ւ արշաւախմբերը, ե՛ւ զինատարները, ձեռնարկների ժամանակ։ — Խնդրում եմ քուէարկել իմ բանաձեւը։

Զարդարեան.— Նկատում է, որ այդ հարցը պէտք է յետաձգել, քանի որ զինուորական ընկերները բացակայ են նիստէն։

Համօ.— Բայց քանի որ սկզբունքի խնդիր է դըրուած մեր առաջ, մենք առանց այդ ընկերների էլ իրազեկ ենք, մեր վճռական կարծիքը յայտնել նրա վերաբերմամբ։

Նախագահը քուէարկում է հարցը եւ 17 ձայնով որոշւում է յետաձգել։

Նախագահը առաջարկում է պաշտօնապէս յայտնել ընկերներ Մուրատին եւ Սեպուհին, որ նրանք մտնեն իրենց պարտաւորութեան կատարման մէջ, այն է՝ յաճախեն նիստերին։

Ժողովը ընդունում է առաջարկը եւ յանձնարարում է ընկերներ Զարդարեանին եւ Մինասեանին, այդ մասին տեղեկացնելու վերոյիշեալ ընկերներին։

Նիստը փակւում է։

74ՐԴ ՆԻՍՏ (9 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է՝ Մալումեան։

Ներկայ են 24 ժողովական։

Բացակայ են՝ Մուրատ, Սմբատեան, Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ), Գրուզինեան։

Նախագահ.— Այսօր եկել է Լեռնավայրի ներկայացուցիչ ընկ. Զաւարեան. խնդրում եմ մանդատներ ստուգող մասնախմբից՝ ստուգել թղթերը եւ մտցնել ցանկի մէջ։

Օրակարգն է Ցուցական յանձնաժողովի զեկուցումը։ Յանձնաժողովի անդամներն են՝ Արամ, Վռամեան, Թոփչեան, Զաւրեան եւ Վարդան։

Թոփչեան մի քանի խօսքով բացատրում է թէ ի՛նչ կերպով կազմել են իրենց զեկուցումը. զեկուցումը բաժանած են երեք մասի ա) Տեխնիկական, բ) Կազմակերպական, գ) Ընկերական յարաբերութիւններ։

Տեխնիկականի մասին զեկուցանում է Արամը. կազմակերպականի մասին՝ Վռամեան, իսկ ընկերական յարաբերութիւնների մասին, ինչպէս նաեւ եզրակացութիւնը իբրեւ վերջաբան՝ Թոփչեան։

Վռամեանի զեկուցման միջոցին, Սաֆօն յաճախ բողոքի ձայներ է բարձրացնում եւ բացականչութիւններով ընդմիջում զեկուցանողին. ի վերջոյ բողոքը աւելի սուր կերպարանք առնելով, զեկուցման ընթերցումը ընդհատուեց։

Սաֆօ.— Ես բողոքում եմ այսպիսի զեկուցումի դէմ եւ անկարող եմ այլեւս լսել։ Դա զեկուցում չէ, այլ ամբողջապէս ցեխ եւ ամբաստանութիւն։ Ես կրկնում եմ, անկարող եմ մնալ այստեղ եւ հեռանում եմ (եւ փորձում է հեռանալ)։

Գագիկ.— Ես դրան հակառակ եմ։ Նա հեռանալով զրկում է մեզ այդ հարցով զբաղուելու հնարաւորութիւնից։

Թոփչեան.— Ընդհանուր ժողովը այդ գործը յանձնել է մասնախմբին, մանրազնին քննելու եւ զեկուցում ներկայացնելու։ Եւ նա կատարում է իր վրայ դրած պարտականութիւնը յենուելով փաստաթղթերի, արձանագրութիւնների եւ տեղեկագրի վրայ։ Թէ այդտեղ որքան յանձնախմբի անդամները անձնական հաշիւներով են ղեկավարուել, դա հարցի լուսաբանութիւնը ցոյց կը տայ։ Դուք, Գ. Սաֆօ, քաջութիւն ունեցէք այստեղ մնալ, ամբողջ զեկուցումը լսել եւ յետոյ, եթէ կարող էք ապացուցանել, ապացուցէք, որ դա ամբողջապէս սխալների եւ զրպարտութիւնների մի շարք է։ Հակառակ դէպքում, ձեր հեռանալը հաւասար է պատասխանատուութիւնից փախուստ տալուն։

Սաֆօ.— Ես կը հեռանամ, բայց ժողովը ինչ վճռէ, ես պատրաստ եմ նրա որոշումներին ենթարկուելու։ Ես չեմ փախչում. դուք գիտէք որ ես մինչեւ իսկ առանց պաշտօնական հրաւէրի եմ եկել այստեղ։ Ես չեմ կարող այլեւս մնալ. այդ զեկուցումը աւելի քան միակողմանի կերպով է կազմուած, կրքոտ, նոյնիսկ թրքական թերթերի տեղեկութիւնների վրայ յենուած։ Ես հեռանում եմ ժողովից, դուք կը տաք ինձ զեկուցումները եւ ես գրաւոր կերպով կը ներկայացնեմ մանրամասն պատասխան։

Վարդան.— Ժողովը որպէսզի [չյենուի] միակողմանի եզրակացութեան վրայ, անհրաժեշտ է Սաֆոյի ներկայութիւնը։ Սաֆօն ասում է, որ իրենն է միակ ճշգրիտը։ Լա՛ւ, չէ՞ որ, Սաֆօ՛, դու պարտաւոր ես այդ ճշմարտութեան մէջ մեզ համոզելու։ Ժողովը պէտք է լսէ երկու կողմերի բացատրութիւնը եւ ապա իր խօսքն է ասելու։

Բաբախեան.— Սաֆօն ուզում ու իր բացակայութեամբ բարոյական ճնշում գործ դնել ժողովի վրայ, որ ցանկալի չէ։

Համօ.— Եթէ Սաֆօն չէ կամենում լսել զեկուցումը, այդ իր գործն է. բայց ժողովի գործն է լսել այդ կատարուած փաստի մանրամասնութիւնները եւ լուսաբանութիւնը։ Այդպէս լինելով հանդերձ, նա պարտաւոր է յամենայն դէպս մեր հարցումներին պատասխանել։ Նա կարող է հեռանալ, ես հակառակ չեմ դրան, եւ ժողովի պատուի տեսակէտից, երբեք հարկ չեմ տեսնում խնդրելու, որ նիստին ներկայ գտնուի։

Նախագահ.— Ընկ. Համոյի կարծիքը սխալ է։ Սաֆոյի ցանկութեամբ է ընտրուել այս մասնախումբը եւ մի քանի ընկերներ, որոնց ժողովը ուզում էր մասնաժողովի անդամ ընտրել եւ որոնք կարող էին գործի տեսակէտից խիստ օգտակար լինել, դուրս են մնացել, հենց միայն այն պատճառով, որ Սաֆոյի հետ, ինչպէս ինքն է ասում, լաւ յարաբերութեան մէջ չեն եւ կարող են անձնական տեսակէտով ղեկավարուել։ Ահա այդքան մեծ տեղ է տըւել ժողովը Սաֆոյի ցանկութիւններին։ Ես պնդում եմ, որ նա պարտաւոր է մնալ, լսել մինչեւ վերջը եւ իր պատասխանը տալ։

Համօ.— Իմ միտքը լաւ չէք հասկացել։ Ես ասում եմ, Սաֆօն պարտաւոր է բացատրութիւն տալ, ինչ ձեւով լինի այդ, կամ այստեղ ժողովում, կամ գրաւոր։ Հակառակ պարագայում՝ ժողովը կարող է իր որոշումը կայացնել՝ հիմնուելով զեկուցման եւ ձեռքում եղած դոկումենտների [փաստաթուղթերուն] վրայ։

Արամ.— Մեր տրամադրութեան տակ դրել էր Բիւրոն բոլոր գրաւոր փաստաթղթերը, ինչպէս եւ Սաֆոյի նամակները. Ցուցական Մարմնի անդամներից այստեղ էր միայն Սաֆօն։ Մենք ցանկանում էինք, խնդիրը բազմակողմանի լուսաբանելու համար, իմանալ նաեւ միւս ընկերների կարծիքը, — օրինակ՝ Թորգոմի եւ Թուրինայի, ինչպէս եւ զանազան մասնաւոր ընկերների դիտողութիւնները։

Թոփչեան.— Անցեալ նիստերից մէկում, մենք ամբողջ 4 ժամ լսեցինք Սաֆոյի տեղեկագիրը։ Այնտեղ եւս կային անտանելի դարձուածքներ, կրքից բխած խօսքեր եւն., բայց ժողովը համբերութեամբ մինչեւ վերջը լսեց, տարաւ այդ բոլորը։ Այդ ի՞նչ վարմունք է. դեռ մասնախմբի ամբողջ բացատրութիւնը չլսած, նրա եզրակացութիւնը չիմացած, Սաֆօն ուզում է ժողովից հեռանալ։ Կրկնում եմ, այդ միայն խուսափելու միջոց է, ուրիշ ոչինչ։ Մի մարդ, որ ընդունակ է համարուել հսկայական ցոյց կազմակերպելու, նա պիտի ունենայ ջղերի ամրութիւն՝ այս զեկուցումը եւս լսելու։ Իսկ նրա կարծիքը մասնախմբի մասին ես համարում եմ միանգամայն անհիմն զրպարտութիւն։ Մեզ ղեկավարողը եղել է միմիայն ֆակտը [իրողութիւնը], փաստաթուղթը։ Եթէ մեր զեկուցման մէջ դառն ճշմարտութիւններ են պարզըւած եւ այդ ճշմարտութեան խօսքը ճնշում, զայրացնում է մէկին կամ միւսին, — դրանում մեղաւորը մենք չենք, այլ մերկ իրականութիւնը։ Ուրեմն, զայրանալու եւ հեռանալու փոխարէն թող լսեն ու մինչեւ վերջը լսեն։

Վռամեան.— Աւել է Գ. Սաֆօն ամէն բան իրաւունք ունի զեկուցանել եւ զրպարտել. մենք պարտաւոր ենք այդ ամէնը տանել եւ լսել. իսկ նա անկարող է լսել եւ մնալ ժողովում, երբ մենք, նրա նամակների, պաշտօնական գրութիւնների, տեղեկագրի, արձանագրութիւնների վերայ յենուած՝ տալիս ենք մեր եզրակացութիւնը, մեր բացատրութիւնը։ Ահա ինչպիսի հանճարեղ տրամաբանութիւն հանդէս կը բերէ։

Նախագահ.— Նորից կրկնում եմ, դուք պարտաւոր էք մնալ ժողովին, լսել ամէն ինչ եւ ձեր կողմից պատասխան տալ։

Սաֆօ.— Ես համաձայն եմ։

Արանից յետոյ շարունակւում է զեկուցման ընթերցումը։

Ընդմիջում 5 րոպէ։

Սաֆօ.— Ես միանգամայն համաձայն եմ մասնախմբի վերջին առաջարկին։ Դատ, խաչոյն դա՛տ։ Դեռ 6 ամիս առաջ Բիւրոյին ես դատի համար առաջարկ եմ արել։ Ցուցական Մարմնի ցանկութիւնն է այդ։ Իսկ ըստ էութեան չեմ կարող երկար խօսել, քանի որ զեկուցման մէջ այնքան բան է խճողուած, այնքան ծանրակշիռ խնդիրներ արծարծուած, որ ինձ մնում է խընդրել, այդ զեկուցումը՝ փաստաթղթերի հետ յանձնէք, որպէսզի կարողանամ մի առ մի պատասխանել, ի հարկէ մի ուրիշ նիստում։ Միայն այսքանը կ՚ասեմ, որ աւելի քան զզրելի է Գ. Վռամեանի զեկուցումը, աւելի ճիշդ մասնախմբի ամբաստանագիրը (բացականչութիւններ. «դա Վռամեանի անձնական կարծիքը չէ, այլ մասնախմբի»)։ Մի ծանր ամբաստանութիւն, որի դէմ կարծում էի պիտի բողոքեն Մալումեան եւ Ռոստոմ, քանի որ դրանք շատ լաւ ծանօթ են իսկական իրականութեան, դա Ոսկեհանքի վիժման պատճառն է։ Մեզ մեղադրում են գործը հապճեպ կատարելու մէջ։ Այդ մի անխիղճ ամբաստանութիւն է։ Բիւրոյի անդամներին քաջ յայտնի է, որ մենք դանդաղում էինք գործի ամբողջութիւնը եւ պատասխանատուութիւնը ի նկատի ունենալով. իսկ Բիւրոն յաճախ կարգադրում էր՝ ձեռնարկը չուշացնել։ Մեզ մեղադրում են նաեւ այնպիսի բաների մէջ, որ բոլորովին անարդար են, օրինակ, թէ ինչո՞ւ այսքան կատարող է եղել եւ ոչ աւելի։ Մենք արել ենք այն, ինչ գիտենք, ինչ կարող էինք գիտնալ եւ ոչ թէ պահանջել այն, ինչ չէինք կարող գիտնալ։ Մի կէտ եւս կ՚ուզէի պարզել։ Օրիորդը պնդում էր պայթումը վայրկենական անել, իսկ ես հակառակ էի։ Իսկ ինչի՞ էի հակառակում, մի՞թէ նրա կեանքը ի նըկատի ունէի. ես շատ լաւ գիտէի, որ նա անձնազոհ է, որ նա պատրաստ է մեռնելու։ Բայց մոմենտը դժուարին է, աւելի դժուարին երբ որոշ է, թէ այս ինչ րոպէին է մահն սպասւում։ Խիստ ծանր է այդ րոպէն. մի փոքր շուտ կամ ուշ, մի փոքր տատանում, եւ ամէն ինչ ոչնչացած է։ Կեանքի ամենաանձնազոհ, հերոս անհատներն անգամ կախաղանին մօտենալիս գունատւում են. բայց այդ ոչինչ, դահիճը կը կախի նըրան — իսկ մե՞րը։ Մեքենայի համար նման րոպէներ չկան. մի րոպէ, եւ սուլթանը չկայ։ Ասում եմ, մեղադրելիս՝ այդ րոպէի ամբողջ նշանակութիւնը պիտի ըմբռնել՝ հասկանալ։ Մեզ համար բոլոր մանրամասնութիւնները պարզ էին. այդ կը վկայէ եւ օրիորդը։ — Տարածութիւնը չափել ենք մի քանի անգամ։ Մենք գիտէինք, որ Սուլթանը 1 րոպէ 24 վայրկեանից [երկվայրկեան] մօտենում է այսինչ տեղին. 6 քայլ այս կամ այն կողմը պիտի թողնուէր. եւ օրիորդը, ինչպէս ինքն է ասել, նշանակած ժամանակից երկու րոպէ շուտ է սեղմել վայրկենաչափը։

Ռուբինա.— Ո՛չ, սխալւում էք, ես ճիշդ ժամանակին եմ սեղմել(42)։

Սաֆօ.— Լաւ յիշեցէք, օրիորդ, այդ դուք մի քանի անգամ էք ասել։ Դուք արել էք մի քանի քայլ, երբ փողը հնչել է։

Ռուբինա.— Ես այդպիսի բան չեմ ասել եւ չէի էլ կարող ասել, քանի որ հիմնովին սխալ է։ Ես խելքս ու գիտակցութիւնս չէի կորցրել, եթէ այդպիսի բան էք ընդունում, չարաչար սխալւում էք։ Ես ճիշդ ազդանշանի ժամանակ սեղմեցի նշանը։ Եւ երբ երկու քայլ

հեռացայ պատից այն կողմը, մեքենան պայթեց եւ ոչ թէ փոքր հնչեց։

Սաֆօ.— Որքան յիշում եմ, դուք ասել էք ինձ, որ մի երկու վայրկեան շուտ էք սեղմել. եթէ այդպէս չէ, ուրեմն ես սխալուել եմ եւ ներողութիւն եմ խնդրում։ Մենք չէինք կասկածում, եւ համոզուած էինք, որ Սուլթանը մեռել է, որովհետեւ ամէն ինչ կատարուել էր այնպէս, ինչպէս կարգադրուած էր։ Հենց սրանով էլ բացատրւում ենք նամակների անմիջապէս փոստը տալը։ Ճիշդ չէ Գ. Վռամեանի դիտողութիւնը այդ մասին։ Ժորիսը մեզ համոզեցնում էր, որ ժամը 1ին գցած նամակները հասնում են յաջորդ օրը։ Մենք ընդունում էինք այսպէս.— եթէ պայթել է մեքենան, ուրեմն եւ մեռել է Սուլթանը, հետեւաբար պիտի յայտնել պետութիւնների ներկայացուցիչներին։ Եթէ 15 օր էլ մնայինք, անկարող էինք գիտնալ աւելին, ինչ գիտէինք։ — Դրութիւնը խիստ դժուարին եւ կրիտիկական էր։ Բոլշ տա բոլշ սպասւում էր կոտորած։ Միջամտութիւնը արագացնելու եւ կոտորածի առաջն առնելու համար, մենք անհրաժեշտ գտանք շտապեցնել նաեւ հիւպատոսների գրութիւնները։ Եթէ մենք գիտնայինք անգամ, որ Սուլթանը միայն վիրաւորուած է, էլի կը յանձնէինք նամակները։ Մենք նոյն օրը երեկոյեան հեռացանք քաղաքից։ — Մի կէտ եւս։ Մեզ մեղադրում են, որ մեր ընկերներին թողել եւ հեռացել ենք։ Այո', պարոններ, ես կ'ասեմ, որ է'լ մեզ ոչինչ չէր կապէր Պոլսոյ հետ։ Մեր միակ նպատակը Սուլթանն էր եւ նա ընկած էր։ Մենք ունէինք միայն Ժորիսին, որի մասին կարող էինք մտածել եւ հոգալ. իսկ միւս ընկերներին չէինք էլ ճանաչում, չգիտէինք նոյնիսկ հասցէները, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայինք [illegible] եւ [illegible] վերցնելու։ Այո, կարծում եմ, կը վիճէք եւ [illegible] (վիճում է)։ Միայն Ժորիսն էր [illegible] [illegible]

Նախագահ.— Ես փակում եմ ժողովը։

Սաֆօ.— Բայց մի խնդիր մնաց [illegible]

Նախագահ.— Այդ մասին կը խօսէք երեկոյեան նիստին։

Նիստը փակուեց ժամը 1ին։

75ՐԴ ՆԻՍՏ (9 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան։
Ներկայ են 24 ժողովական։
Բացակայ են՝ Խաժակեան, Մուրատ, Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ), Ջաւրեան։

Ցուցակաճի յանձնաժողովի զեկուցումը.— շարունակութիւն նախորդ նիստի։

Սաֆօ.— Քանի որ այդ զեկուցման մէջ անթիւ մեղադրանքներ կան բարդուած ինձ վրայ, ես պէտք է պատասխանեմ այդ բոլորին. իսկ, որպէսզի մինչեւ ունենամ հարկաւոր պատասխանները տալու, կը խնդրէի ինձ յանձնել թէ՛ այդ զեկուցումը եւ թէ փաստաթղթերը։

Արամ (յանձնաժողովի անդամ).— Եթէ թղթերը յանձնուին Սաֆոյին, այլեւս կարիք չենք ունենայ մի յատուկ դատական մարմնի։ Սաֆոյին տրուելիք պատասխանից յետոյ ժողովը ինքը դատաւոր կը հանդիսանայ։

Համօ (միանում է Արամի առաջարկին).— Պէտք է հնարաւորութիւն տալ ամբաստանեալ կողմին՝ պատասխանելու. որից յետոյ եւ ժողովը իր վերջնական կարծիքը կը յայտնի — կամ ընդունելով յանձնախմբի արած առաջարկները կամ մի նոր բանաձեւ կազմելով։ Թղթերը պէտք է յանձնել Սաֆոյին։

Զարգարեան.— Համաձայն եմ Համոյի հետ։

Ջէլալեան, համաձայնելով նախորդին, աւելացնում է, — ընական է, որ Ցուցական Մարմինը սխալներ է արել. խորհրդաւոր գործ իր անխուսափելի դժուարութիւնները կ'ունենայ։ Ուստի հարկաւոր չէ աւելորդ քաշքշուքների յետեւից ընկնել. նկատի առնենք միայն ամբաստանութիւնը, որ տուել են ընկերներից մի քանիսը։

Թաշչեան (յանձնաժողովի անդամ).— Յանձնաժողովը բնաւ խանդավառուած ցանկութիւն չէ ունեցել Սաֆոյին մեղադրելու։ Սաֆոն կարդաց իր տեղեկագիրը — արդէն էլ յանձնաժողովին է յայտնել իր կարծիքը. հետեւապէս գործը պէտք է յանձնել դատական մարմնի. ու մի մեղադրական կը յանձնէ Ցուցական Մարմնին, վերջինս էլ, պէտք եղած զեկուցումները կը պահանջէ գիտնալ՝ այդ մեղադրականին պատասխանելու համար. կամ առաջարկ անենք, կամ թէ հիմա փակենք ժողովը, յանձնելով թղթերը Սաֆոյին, որպէսզի կազմէ պատասխան առայ։

Մարգարեան.— Եթէ Սաֆոյի տալիք պատասխանից յետոյ, նորանոր էլի վիճաբանութիւններ պէտք է լինին, ես առաջարկում եմ, ժամանակի խնայողութեան համար, որ յանձնաժողովը արդէն այս ժողովում, կարդայ իր նկատողութիւնները առանձին առանձին, եւ ժողովը Սաֆոյից լսէ վերջինիս պատասխանները։

Սաֆօ.— Ժամանակը խնայելու [illegible]

Նախագահ.— [illegible]

ֆոյին՝ ծանօթանալու զեկուցման հետ։ (Ուզում է քուէարկել)։

Սաֆօ.— Բայց արդեօք հարցը սպառուա՞ծ է։

Նախագահ.— Նրանք, որոնք կարծում են, թէ հարցը սպառուած պէտք է համարել՝ բանաձեւերի անցնելու համար, թող յայտնեն։ (15 ձայն համաձայն են, 1ը դէմ, 5ը՝ ձեռնպահ)։

Ջէլալեան.— Ես ձեռնպահ եմ մնում, որովհետեւ այստեղ քմահաճոյք եմ տեսնում։

Համօ.— Ես բողոքում եմ այդ տեսակ դարձուածքի դէմ։

Միքայէլեան.— Անհրաժեշտ է, որ Սաֆոն հակադեկուցումը կարդայ։

Ռոստոմ.— Թղթերը հարկաւոր է յանձնել Սաֆոյին, նա կը պատասխանէ զեկուցմանը. այնուհետեւ խնդիրն աւելի բազմակողմանի կերպով կը պարզենք — այո', կան մարդիկ, որոնք դեռ ուզում են խօսել։ — Այդ բոլորից յետոյ ժողովը կը տայ այս կամ այն որոշումը վերջնականապէս պարզուած կէտի մասին. իսկ եթէ այնուամենայնիւ մնան մութ կէտեր, եւ եթէ այդ կէտերը նշանակութիւն կարենար, կը նշանակենք մի յանձնաժողով, մութ կէտերը քննելու համար։

Նախագահը առաջարկում է հետեւեալ բանաձեւը.

«Ժողովը լսելով Ցուցական յանձնաժողովի զեկուցումը, որոշեց՝ յարգելով Ցուցական Մարմնի ներկայացուցչի խնդիրը, տալ նրան զեկուցումը՝ մանրամասն պատասխանելու համար, եւ այդ պատասխանը բերել ժողովին՝ ոչ ուշ քան 4 օրից»։

Բանաձեւը առնում է 15 ձայն, ձեռնպահ են մնում ընկերներ Ջաւրեան, Ջէլալեան եւ յանձնաժողովի չորս անդամները։

Ջաւրեան յայտնում է, որ նոր եկած լինելով, հարցը իրեն համար պարզուած չէ։

76ՐԴ ՆԻՍՏ (11 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Թաշչեան։
Ներկայ են 22 ժողովական։
Բացակայ են՝ Մուրատ, Մինասեան, Ստեփանեան, Զարգարեան, Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ), Վարդան։

Օրակարգն է «Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրոյի դիմումը», որ պիտի ներկայացնէր ընկ. Մալումեան, եւ «Համերաշխութեան խնդիրը», որ պիտի զեկուցանէին Համօ՝ Ռուսաստանի համար եւ Մինասեան՝ Տաճկաստանի համար։

Ջաւրեան.— Նախքան Օրակարգին անցնելը, ես կ'ուզէի մի առաջարկ անել. իմ կարծիքով բոլորովին աւելորդ է այսպէս երկար եւ ստենոգրաֆիկ արձանագրութիւններ կազմելը։ Անհրաժեշտ է միայն նշանակել գլխաւոր եւ էական կէտերի վրայ, մի կողմ թողնելով բոլոր մանրամասնութիւնները։

Նախագահ.— Ես անկարող եմ ընթացք տալ ընկ. Ջաւրեանի առաջարկին, քանի որ այդ մասին արդէն վաղուց է խօսուել եւ որոշում է կայացել։

Անցնելով Օրակարգին, մի քանի ընկերներ այդ նիստի օրակարգին դէմ են խօսում, ընդունելով այդ վաղաժամ, նկատելով թէ կան մի շարք ծրագրային հարցեր, որոնք սրա հետ առնչութիւն ունեն եւ դեռ մնացել են անլոյծ։ Առաջարկւում է 3 օրով ժողովի զբաղումները դադարեցնել, որպէսզի յանձնաժողովները, մանաւանդ ծրագրային յանձնաժողովը հնարաւորութիւն եւ ժամանակ ունենան խնդիրները մշակելու։

Վռամեան.— Ես առաջարկում եմ, որ յանձնաժողովներին դիւրութիւն տուած լինելու համար, ժողովները կատարենք միայն կէսօրից առաջ։

Արամ.— Ես միանում եմ ընկ. Վռամեանի առաջարկին, բայց փոխանակ երեկոները ազատ լինելու, առաւօտները ազատ լինեն, որպէսզի թարմ ուժերով զբաղուենք լուրջ խնդիրներով։ — Որովհետեւ մի երկու օրից յետոյ ստիպուած եմ մեկնել, ուստի խնդրում եմ դէթ արագացնել Տաճկահայաստանի գործունէութեան տակտիկի հարցը, որպէսզի Երկրի ընկերներին կարողանամ որոշակի բան հաղորդել։

Ջաւրեան.— Ես ոչինչ չունենալով ընկերների առաջարկի դէմ, ուզում եմ ժողովի լուրջ ուշադրութիւնը հրաւիրել մի ուրիշ երեւոյթի վրայ։ Մեր ընկերներից մի քանիսը, մի որոշ, սիստեմատիկ կերպով բացակայում են ժողովներից. այս հանգամանքը չէ կարելի անուշադիր թողնել։ Ես առաջարկում եմ որոշակի եւ կտրուկ միջոց ձեռք առնել դրա դէմ։

Ժողովը ձայների մեծամասնութեամբ որոշեց մի քանի օր նիստերը կատարել միայն երեկոները, եւ առաւօտները յատկացնել յանձնաժողովների պարապմունքներին։

Նախագահ.— Ժողովականների ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում Ջաւրեանի առաջարկի վրայ։ Ջնայած մեր յաճախակի մասնաւոր դիմումներին, էլի մի քանի ընկերներ սիստեմատիկ կերպով բացակայում են։ Ես առաջարկում եմ, եթէ ոեւէ մէկը առանց յարգելի պատճառի երեք անգամ բացակայ է ժողովներից, նրան համարել Ընդհանուր Ժողովից դուրս։ Գուցէ ոմանց չափից աւելի խիստ թուի իմ առաջարկը, բայց ինչպէս երեւում է, ուրիշ կերպ չէ կարելի վարուել եւ արդիւնքի հասնել։

Վռամեան.— Չարժէ այդպիսի միջոցների դիմել, պէտք է բարոյական միջոցներ ձեռք առնել. կարելի է դիւանի կողմից պաշտօնապէս գրել։

Մալումեան.— Ես առաջարկում եմ սպասել, մինչեւ որ ընկերներ Զարգարեանից եւ Մինասեանից պատասխան առնենք. չէ՞ որ նրանց պաշտօնապէս ժողովի կողմից յանձնարարուած է բացակայող ընկերների հետ խօսել եւ տեղեկութիւն բերել։ Ուստի սպասենք այդ պատասխանին մինչեւ վաղը։

Զաքարեան.— Ես առաջարկում եմ, որ դիւանը պաշտօնական դրութեամբ դիմէ եւ գրաւոր պատասխան պահանջէ, որպէսզի դոկումենտները մնան մեր թղթերի մէջ։

Ժողովը, ի նկատի ունենալով, որ պատասխան չէ ստացուել յանձնարարուող ընկերներից, յարմար գտաւ դեռ չկատարել որեւէ վերջնական որոշում այդ հարցի մասին եւ սպասել պատասխանի։

Դիւանը որոշեց յաջորդ նիստի օրակարգը, որ հետեւեալն է, — «Միջկուսակցային ատեան», «Ռաֆֆի հանգանակութիւն», «Ֆի-[illegible] գրքոյց», «Դիմում Լա Հէյի ժողովին» եւ «Պատերազմական կանոնների վերաքննութիւն»։

Նիստը փակուեց ժամը 12½ին։

77ՐԴ ՆԻՍՏ (11 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Համօ Մհերեան։
Ներկայ են ժողովական։
Բացակայ՝ ։

Վերսկսւում են վիճաբանութիւնները «Արշաւախմբերի» մասին։

Հարց է բարձրանում, թէ ի՞նչ է իսկապէս արշաւախմբերի էութիւնը, ի՞նչ կապ ունեն գիւղական խմբերի հետ. եւ արդեօք նրանք միայն սահմանագլխի վրա՞յ են գործելու, թէ պէտք է անցնեն Երկիր ներս՝ որոշ վայրեր նպատակակէտ ունենալով։

Համօ.— Արշաւախմբերը արտասահմանից մտնում

են Երկիր անկախ այն հանգամանքից, թէ ի՛նչ կէտում են կատարելու իրենց դերը՝ սահմանագլխի վրա՞յ թէ ներսում։

Սաքօ.— Դրսում պատրաստութիւններ կը տեսնենք, բայց ուղարկուած խմբերը քիչ անգամ կարողանում են տեղ հասնել. նրանք անխուսափելի կերպով կռուի են բռնւում ճանապարհին։ Ուստի ներս մտնելը նպատակ չպէտք է դնել, այլ մեր արշաւախմբերը միայն սահմանագլխի վրայ պէտք է կռուեն։

Սեպուհ.— Այլ բան է արշաւախումբը եւ այլ՝ զինատար խումբը։ Վերջինների վերաբերմամբ ես կ'ասեմ, որ նրանք այլեւս աննպատակայարմար են դարձել, մանաւանդ այն պատճառով, որ մենք այսօր ուրիշ միջոցներ ունենք՝ զէնք տեղափոխելու Երկիր, աւելի ապահով եւ աւելի մեծ քանակութեամբ։ — Արամն ասում է, թէ արշաւախմբերը վնասակար են եղել. բայց ինչո՞ւ. իմ կարծիքով որովհետեւ խմբերն անպատրաստ են եղել։ Միհրանի խմբի 100 մարդու միջից հազիւ 15ը հրացան լաւ գործածել իմացել են։ Մենք այս տխուր հանգամանքի վրայ պէտք է մեծ ուշադրութիւն դարձնենք։ Արշաւախմբերի դերը սկզբունքով ժխտել միանգամ ընդմիշտ չենք կարող. ընդհանուր ապստամբութեան ժամանակ, մենք պէտք է պատրաստի ուժեր ունենանք՝ անմիջապէս դէպի Երկիր արշաւելու համար, որպէսզի այդպիսով ցրուենք թշնամու ուժերը, եւ հենց այս է լինելու արշաւախմբերու նպատակը. նրանք չեն ուղարկուելու՝ այս կամ այն որոշ վայրին հասնելու համար, այլ միայն զբաղեցնելու թշնամուն։ Ռուսաստանից ներս խուժելը ինքնըստինքեան տպաւորութիւն կը թողնի նրա վրայ։

Զոփուրեան.— Սեպուհն ասում է, որ Երկիր գնացող արշաւախմբերը յատուկ նպատակ չունենան որոշ կէտերի հասնելու։ Զէ՞ր կարելի, որ արշաւախմբերը, կռիւներից խոյս տալով, ջանային ճանապարհ բանալ դէպի որոշ վայրեր։

Սեպուհ.— Խանն ու Նեւրուզը պէտք է Սասուն հասնէին, բայց կէս ճանապարհին սկզբից կռուի են բռնւում։ Ցաւալի սահմանագլխի մօտերքում գործելու գնացող արշաւախմբերը նպատակայարմար են եւ այն տեսակէտից, որ նրանք յարձակողական բնոյթ են ունենալու. իսկ նախայարձակ լինելն աւելի լաւ է, որովհետեւ, այդպիսով մենք շփոթեցնում ենք թշնամուն։

Զաւարեան.— Արշաւախմբերը սերտ կերպով կապուած են մեր ընդհանուր գործունէութեան, տակտիկայի հետ — ուստի հարկաւոր է որոշել նախ այդ տակտիկան, որի առաջադրանքներից մէկը կը կազմեն արշաւախմբերը։ Առանց արշաւախմբերի, ընդհանուր գործունէութիւն դժուար է երեւակայել. իսկ թէ արշաւախմբերը ի՞նչ կերպ պէտք է մտնեն Երկիր, կամ ո՞րը պէտք է մտնեն՝ երկրորդական խնդիր է, որի լուծումը հարկաւոր է թողնել Երկրի վարիչ մարմիններին։ Ասել, որ մեր անցեալ արշաւախմբերը, որովհետեւ անյաջող են անցել, դրա համար պէտք է ձեռք վերցնել դրանցից, սխալ է. առաջին, երկրորդ, երրորդ... խմբերը յաջողութիւն չեն ունեցել. բայց չէ՞ որ վեցերորդը... տասներորդը, ի վերջոյ յաջողութեան է յանգելու։ Անյաջողութեան պատճառը սկզբունքի մէջ չէ ինքնըստինքեան, այլ՝ շրջապատող պայմանների, դրսի հանգամանքների. 1904ի արշաւանքները եթէ սպասած հետեւանքները չունեցան, որովհետեւ մէկ կողմից Պոլիսն անկարող եղաւ ժամանակին արձագանգ տալու եւ միւս կողմից՝ Սասունը, ստիպուած շտապել էր։ — Սկզբունքով, ուրեմն, մենք չենք կարող ժխտել արշաւախմբերի նշանակութիւնը. ապստամբութեան միջոցին, ժողովուրդը չէ, որ ամբողջովին ոտքի է կանգնում, այլ նրա որոշ մասերն են կռուի ելնում, — նաեւ իբրեւ արշաւախմբեր։ Արշաւախմբերն անհրաժեշտ են մեր գործի համար եւ այն պատճառով՝ որ Երկիրը հետզհետէ դատարկւում է երիտասարդ ուժերից։ Կովկասը իր մէկ միլիոն հայ ազգաբնակութեամբ, պէտք է խմբեր ունենայ՝ թարմ ուժերի այդ աճող պարապը հարկաւոր եղած դէպքում լրացնելու համար։

Գուսան.— Բայց չէ՞ որ մեծ քանակութեամբ խմբեր կազմակերպելու համար հարկաւոր է նախ եւ առաջ ունենալ մի բազա [խարիսխ]. տակայն թոյլ կը տա՞յ Ռուսաստանը, որ նրա տերիտորիան մենք բազա դարձնենք. ի հարկէ ոչ, կառավարութեան հետ միասին արգելք է հանդիսանալու եւ Դուման։

Զաւարեան.— Բազան շատ որոշ է, հայ ժողովրդի մէջ, ամէն տեղ, իւրաքանչիւր գիւղում, կը կազմակերպենք ինքնապաշտպանական խմբեր։ Այդ առանձնայատուկ վայրերում, ինչպէս Սասունն է, ուր յարմարութիւններ ունենք ուժ կենտրոնացնելու, — մենք կը սկսենք զօրեղ կերպով պատրաստել, որպէսզի կարողանանք մղուելիք կռիւները դարձնել յարատեւ. երկարատեւ կռիւներով աւելի կը գրաւենք դրսի ուշադրութիւնը։

Զաւրեան.— Անցեալ անգամներին, մենք շատ լուրջ հիմունքներ ենք առաջ բերել, ցոյց տալու, որ արշաւախմբերն այլեւս աննպատակայարմար ու վնասակար են դարձել. բայց ընկ. Զաւարեան ուզում է սկսել այն նախկին տակտիկան։ Ուրեմն, նոյն տխուր դէպքե՞րը, — նորի՞ց վտանգի ենթարկել մեր գործը...։ Չկրկնե՛նք անցեալի սխալները։ Արշաւախմբերի օգնութեանը պէտք է դիմենք այն ժամանակ միայն, երբ խոշոր դէպքեր տեղի կ'ունենան՝ ինչպէս համապետական ապստամբութիւն եւն.։

Ռոստոմ.— Մենք ոչ մի դէպքում չենք կրկնել մեր մի անգամ արդէն արած սխալը. բայց սկսել ենք մի տեսակ վախենալ արշաւախմբերից։ Զաւարեանը չէ ասում, թէ խաղաղ ժամանակներում վերցնենք խմբեր ուղարկենք. այլ խմբերի գործողութիւնները հարկաւոր

է կապել խոշոր դէպքերի հետ, որոնց ընդառաջ գնալու համար, մենք պէտք է նախապատրաստուած լինենք։ Ես համաձայն եմ Արամի հետ, որ աւելի լաւ է ունենալ 10 հրացան Երկրի ներսում, քան 100ը դըրսում. պէտք է աշխատել, որքան կարելի է՝ շատ զէնք մտցնել Երկիր — թէեւ ի հարկէ, չենք կարող որոշել, թէ անպատճառ այսինչ քանակութեամբ պէտք է լինեն մտցուելիք զէնքերը. բայց այս ու այն պատճառով չուղարկուած կամ աւելացած զէնքերը, մենք կը պահենք արշաւախմբերի զինման համար։ Արշաւախումբ պատրաստելու համար, հարկաւոր է ունենալ նախ ուժեր. խմբերի անդամները բոլորն էլ պէտք է վարժ լինեն զէնք բանեցնելու մէջ եւ ապա գիտնան քալել. մենք այժմեանից միջոցներ պիտի ձեռք առնենք զինուորական կրթութիւն տալու հարկաւորներին։

Արամ.— Եթէ Երկրի ներսում չկայ ոչ մի շարժում, բայց յանկարծ մեռնում է Սուլթանը, — այս դէպքում հարկաւո՞ր են լինելու արշաւախմբերը թէ ոչ։

Մուրատ.— Արշաւախմբերն անհրաժեշտ են։ Ես ասել եմ, որ մեր կռուողները պէտք է լինին անկախ մարդիկ եւ այդպիսիները կարող են միայն դրսում կազմակերպուել. ներսում՝ մարդիկ ծանրաբեռնուած են ընտանիքներով եւ նրանց համար դժուար է՝ ամբողջովին նուիրուել գործին։ Կարեւոր է, որ խմբերը ստացած լինեն զինուորական կրթութիւն՝ խիստ դիսցիպլինայի վրայ։

Մինասեան.— Սկզբունքով, ոչ ոք հակառակ չէ արշաւախմբերին, միայն թէ այնպէս վարել նրանց, որ օգտակար լինեն։ Արշաւախմբերը պէտք է ասպարէզ ելնեն, երբ ներքին ապստամբութիւնը կը պայթի. նրանք լինելու են՝ ընդհանուր շարժմանը արձագանգ տուող ցոյցեր, արգիլելու համար կառավարութեան ուժերը, որ չկրնան կենտրոնանալ ապստամբավայրին շուրջը եւ խեղդել ապստամբական շարժումը։ Արշաւախմբերը պէտք է լինեն՝ մեծաքանակ եւ զինուորական գործին հմուտ առաջնորդներով, եւ մանաւանդ վալաղներով, որոնք Երկրի տեղագրութեան ծանօթ լինեն։

Թոփչեան.— Որքան էլ բացասական հետեւանքներ ունեցած լինեն այդ արշաւախմբերը, չպէտք է մոռանալ նրանց տուած ե՛ւ դրական արդիւնքները։ Արամն էլ սկզբունքով չէ ժխտում արշաւախմբերի նշանակութիւնը. ուզում է միայն, որ միջոցներ ձեռք առնուեն՝ նախկին սխալների կրկնութեան դէմ, որպէսզի անտեղի արշաւանքների պատճառով չվնասուի Երկրում կատարուող ընդհանուր պատրաստութեան գործը։ Իմ կարծիքով արշաւախմբեր կը կազմենք այն մարտական խմբերից, որ մենք ունենալու ենք կովկասեան գործի համար. երբ Կարինում, օրինակ, յանկարծ դէպքեր տեղի ունենան, մեր մարտական խմբերը կը շտապեն օգնութեան հասնել։ Այդ մարտական խմբերին հարկաւոր է ծանօթացնել Երկրի հետ, տեղագրական տեսակէտից։

Զաւրեան.— Ռոստոմն ասում է, որ ուղարկուած արշաւախմբերը բոլորն էլ ունեցել են որոշ նպատակ. ճիշդ չէ։ 1904ի Ռայոնական ժողովում (Թիֆլիզ) հարց բարձրացաւ, թէ շարունակե՞լ խմբեր ուղարկելը, թէ ոչ. եւ թէեւ մեծամասնութիւնը համոզուած էր, որ յաջողութեան ոչ մի շանս չէր կարող լինել, այնուամենայնիւ վճռուեց ուղարկել, որպէսզի այդպիսով իրագործուած լինէին Գ. Ընդհանուր ժողովի որոշումները։

Ռոստոմ եւ Համօ ուղղում են անում, թէ Ռայոնական ժողովը այդպիսի որոշում չէ կայացրել, եւ չէր էլ կարող, քանի որ բոլոր արշաւախմբերը արդէն տեղի էին ունեցել նրանից առաջ։

Համօ.— Կրկնում եմ, որ անցեալում մեր վարած շարժումը եղել է՝ զինուորական, զուտ հայկական։ Ներկայումս հարկաւոր է փոխել մեր այդ գործելակերպը. մենք պէտք է գործենք՝ համերաշխ Թուրքիայի միւս յեղափոխական տարրերի հետ. իսկ մէկ որ արդէն հաստատուի համերաշխ գործակցութիւն, արշաւախմբերը խոշոր չափով կորցնելու են իրենց նշանակութիւնը։

Արամ.— Հարց էք բարձրացնում, խօսում էք զանազան տեսակի արշաւախմբերի մասին եւ ես չհասկացայ, թէ դրանցից, որի՞ վրայ էք ուզում կանգ առնել։ Ռոստոմն ասում է, իբր թէ մենք մեր սխալները չենք կրկնել. բայց առնուազն արշաւախմբերի գործում, մենք չենք ուզել օգտուել անցեալի դառն փորձերից — ապա թէ ոչ՝ Խանասորից յետոյ մենք Օլթիի արշաւանքը չէինք կազմակերպեր։ Եթէ դուք արշաւախումբ ուղարկէք, երբ Երկրում չկայ ոչ մի շարժում, ես ասում եմ, սա ձեր կողմից կը լինի քաղաքական դաւաճանութիւն։ Քանի որ ժողովուրդը, ինքը պատրաստ չէ, դրսից եկող խմբերին նա թշնամաբար է վերաբերւում։ Ուժերը պէտք է կենտրոնացած ունենանք Երկրի ներսում, թէ՛ մարդիկ եւ թէ զէնքերը պէտք է լինեն այնտեղ։ Այն ժամանակ երբ Վասպուրականի մարմինը զէնք էր պահանջում, փոխադրութեան միջոցներ առաջարկելով, միեւնոյն ժամանակ Ռայոնական ժողովը որոշում էր՝ մինչեւ սահման հասցրած զէնքերը գործադրել արշաւախմբերի համար։

Ռոստոմ (ուղղում անելով).— Ոչ թէ Ռայոնական ժողովը, այլ Բիւրոն էր. այդ այն ժամանակն էր, երբ լոյսեր կային, թէ Սուլթանի օրերը հաշուըւած են. մենք ուզեցինք պատրաստ լինել անակնկալների համար. այս նպատակով էլ՝ զէնք հաւաքեցին սահմանագլխի վրայ։ Այդ միջոցին էր, որ եկաւ Արամը, թէ՝ «դիւրութիւններ ենք գտել զէնք փոխադրելու»։

Արամ.— Փաստը բնորոշ է, ձեր այդ պատրաստութիւնները տեսնուել են կանխակալ մտքով՝ նոր արշաւախմբեր կազմակերպելու։ Ես չեմ հաւատում, որ կա-

տարածների ժամանակ, դրսի ընկերները կարողանան օգնութեան հասնել. բոլոր կէտերում ճանապարհները կը փակուեն եւ նրանք այլեւս անկարող կը լինեն ներս մտնել: Համաձայն եմ Մուրատի հետ, որ մեր բոլոր զինուորական ղեկավարները, նոյնիսկ տասնապետները հմուտ լինեն իրենց գործին. Թո՛ղ արտասահմանի մարմինները տան մեզ այդպիսի մարդիկ: Սահմանագլխի ցոյցերը դառնում եմ անօգուտ, քանի որ մենք երբեք հնարաւորութիւն չունենք երկար մնալու կռուի այդօրինակ վայրերում: Վերջացնում եմ խօսքս, — քանի դեռ չեն փոխուել Երկրի ներկայ պայմանները — ամէն մի արշաւախումբ ես համարում եմ վնասակար:

Ահա իմ բանաձեւը սրա համար.

«Հիմք ունենալով, որ լուրջ գործողութիւնների, ձեռնարկների տեւողութեան համար նրանց շարժումները, ուժեղ դրա կից եւ ռազմական ուժերի կենտրոնացումը նրանում, անհամեմատ աւելի նպատակայարմար եւ ցանկալի են,

Նկատի ունենալով որ Երկրի ներսը եղած շարժումների ժամանակ, սահմաններում զինուորական վիճակ ստեղծուելով, անցուդարձը դժուարանում է,

Նկատելով որ արտասահմանից գնացող խմբերը ֆիզիքական հնարաւորութիւն չեն ունենում ներս գնալու, կամ սահմաններում օգտակար գործ կատարելու,

Նկատելով, որ արտասահմանում արշաւախմբերի պատրաստութիւնը ահագին աղմուկ է ձգում եւ, ոգեւորութիւն առաջ բերելով, անխոհեմ քայլեր անել տալիս,

Նկատելով, որ այդ շարժումները անարդիւնք լինելով հանդերձ, վնասում են Դաշնակցութեան դրամական եւ ռազմական բիւտճէին, եւ շատ ազնիւ տարրերի համար գերեզման պատրաստում սահմաններում,

Նկատելով, որ դրանով փակել ենք տալիս մեր կարեւոր գծերը, եւ այդպիսով մեր ազգային գործը զրկում իր կենդանութեան մի գործօնից,

Այս եւ այլ բազմաթիւ նկատումներով, — մերժել առայժմ արշաւախմբերի ձեռնարկները, քանի որ Երկրում եւ մանաւանդ արտասահմանում նրանց վիճակը չէ փոխուել:

Վռամեան.— *Այդ բանաձեւը պարսաւանք է անցեալ Ընդհանուր Ժողովի դէմ, քանի որ ակնարկած ու քննադատած արշաւախմբերը միայն անոր որոշումով տեղի ունեցան եւ իբրեւ սխալ չէ գործադրուած մեր կազմակերպական գործունէութեան մէջ. բացառութեամբ Խանասորի արշաւանքի:*

Արամ *խնդրում է Վռամեանի այդ նկատողութիւնը մտցնել արձանագրութեան մէջ:*

Բանաձեւեր են առաջարկում Մալումեան, Վռամեան, Գագիկ, Զաւարեան: 22 ձայնով անցնում է Զաւարեանի բանաձեւը, որ հետեւեալն է.

«Այսօր Թրքահայաստանում մեր մղելիք կռուի մէջ, այլեւայլ յեղափոխական ձեռնարկների հետ միասին, արշաւախմբերն եւս օգտակար կարող են լինել, — երբ նրանց վարիչ մարմինները գտնեն, որ դա կարիք կը զգացնէ ազդու, լայն եւ յարատեւ: Միջոցներ ձեռք առնել միլիցիայի սկզբունքով կամ այլ ձեւի, առանց վարձի, մարտական դաշնակցական խմբերը մարզել ազգային գործողութիւնների համար»:

Վռամեան.— *Այդ բանաձեւերի մէջ մտցնել նաեւ, որ ջարդերի ժամանակ արշաւախմբերը պէտք է օգնութեան հասնեն:*

Ռոստոմ.— *Այդ հարցը արհեստական կերպով է յարուցւում: Շատ բնական է, որ մենք առանց այլեւայլութեան անյապաղ օգնութեան ենք գնալու՝ ջարդերի դէպքում:*

Վռամեան *բանաձեւում է իր առաջարկը.* «Ջարդերի պարագային եւս սահմանի երկու կողմը՝ Պատասխանատու մարմինները ինքնապաշտպանողական խմբեր կը կազմեն, վտանգի տակ գտնուող ժողովրդին օգնելու համար»:

Այս առաջարկը քուէարկուելով՝ ստացւում է 13 ձայն թեր, 10 ձայն դէմ եւ 5 ձեռնպահ:

Վռամեան *բողոքում է քուէարկութեան այդ արդիւնքի դէմ, այդպիսի մի կարեւոր կէտի մասին եւ պահանջում, որ իր բողոքը մտցուի արձանագրութեան մէջ:*

Ժողովը անցնում է Օրակարգի հետեւեալ կէտին. «Կովկասահայերի ինքնապաշտպանութեան» *հարցին, որի համար ներկայացուեց հետեւեալ հաւաքական բանաձեւը.*

«Ընդհանուր Ժողովը լսելով Կովկասի հայ ազգաբնակութեան ինքնապաշտպանութեան եւ զինման գործի մասին եղած զեկուցումներն ու վիճաբանութիւնները, յանգեց հետեւեալ որոշման.

Ինքնապաշտպանութեան գործը իբրեւ համաժողովրդական գործ՝ պէտք է թողնել ամբողջովին ժողովրդին: Կուսակցութեան անդամները կարող են մասնակցել ինքնապաշտպանութեանը, իբրեւ քաղաքացի անհատներ, աշխատելով մտցնել ժողովրդական միլիցիայի սիստեմը եւ կազմակերպել ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան մարմիններ: Անակնկալ դէպքերում, երբ ժողովուրդը կը հրաւիրէ Դաշնակցութիւնը՝ ղեկավարելու ինքնապաշտպանութեան գործը, իրա՝ ժողովրդի պատասխանատուութեամբ, նրա անունից եւ նրա միահամուռ աջակցութեամբ, այդ դէպքում Ընդհանուր Ժողովը վերապահում է ազատութիւն, տեղական մարմիններին՝ վարուելու ըստ իրենց հայեցողութեան»:

Վռամեան.— *Այդ բանաձեւը հիմնովին տարբերւում է Վարդանի այն բանաձեւից, որն անցեալ անգամ կարդացուեց այստեղ. Վարդանի բանաձեւի միջից որոշ կէտեր, յատկապէս մարտական խումբերի կազմութեան մասին, դուրս են հանուել բոլորովին եւ ինքնապաշտպանութեան հարցն այլ բնաւորութիւն է ստանում: Այդ բանաձեւն ըստ էութեան, կատարելապէս անհամապատասխան եմ գտնում կովկասեան իրականութեանը, ուստի մենք ձեռնպահ ենք մնալու:*

Գագիկ (*Պաշտպանում է բանաձեւը*).— *Քանի որ մենք կայացրել ենք մի այլ որոշում, որի հիման վրայ ունենալու ենք մարտական-յեղափոխական կուսակցական խմբեր, հասկանալի է, որ ինքնապաշտպանութեան գործը մենք բարձի թողի չենք անի: Ուզում ենք միայն, որ ինքնապաշտպանողական խմբերը կազմուեն բոլոր խաւերից. որովհետեւ եթէ Դաշնակցութիւնը ինքնապաշտպանական գործի կազմակերպութեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը իր վրայ առնելու լինի,*

այն ժամանակ նա պէտք է իր տրամադրութեան տակ ունենայ հասարակութեան բոլոր խաւերի ամէն տեսակ պիտանի ուժերը առանց կուսակցական խտրութեան. իսկ այդ նա չէ կարող անել ինքնակոչ կերպով: Եթէ անցեալում արել է, ստիպուած՝ սուր րոպէի անյետաձգելի կարիքից: Սակայն այդ գործը լինելով համաժողովրդական եւ անկուսակցական, դրա հոգսը ամբողջութեամբ պէտք է ընկնի ամբողջ ժողովրդի վրայ. այլ բան է, եթէ ժողովուրդը ինքը վստահանայ այդ գործի ղեկավարութիւնը Դաշնակցութեան եւ խնդրէ նրան վարելու գործը, այն ժամանակ Դաշնակցութիւնը կարող է կազմակերպել ըստ իւր հայեցողութեան: Իսկ առանց դրան Դաշնակցութեան տակտիկն ու հայեացքները կարող են անցնել ինքնապաշտպանութեան գործում այն չափով, որ չափով նրա անդամները կարող են ազդեցութիւն ունենալ իբրեւ անհատ մասնակցողներ: Առանց ժողովրդի հրաւէրին, Դաշնակցութիւնը ինքնիրեն իբրեւ կազմակերպութիւն՝ կարող է մասնակցել ինքնապաշտպանութեան մէջ միայն իւր յեղափոխական մարտական խմբերով:

Նախագահ.— *Բայց ո՞վ պէտք է տայ՝ ինքնապաշտպանութեան ընդհանուր յատակագիծը:*

Գագիկ (*շարունակելով իբրեւ պատասխան*).— *Ինքնապաշտպանութեան մարմինը, որի մէջ մտած անհատ դաշնակցականները կ՚աշխատեն իրենց կուսակցական դրոշմը դնել գործի վրայ:*

Բանաձեւը քուէարկութեան դրուելով, ստանում է 20 ձայն թեր: Սեպուհը եւ 4 ուրիշները ձեռնպահ են մնում: Մուրատը դէմ է:

Ռոստոմ *եւ* Գագիկ *նոր բանաձեւ են առաջարկում, որոնց քուէարկումը, սակայն թողնւում է յաջորդ անգամին:*

Ընկեր Մալումեան ներկայացնում է մի բանաձեւ, մշակուած յատուկ մանաժողովի (Մալումեան, Արամ, Զարդարեան եւ Վռամեան) կողմից՝ «Հայոց հարցը Լա Հէյի ժողովում», *որ հետեւեալն է՝*

«Ընդունելով եւրոպական պրոպագանդի կարեւորութիւնը եւ անոր շարունակութիւնը, սկզբունքով կ՚ընդունենք Դաշնակցութեան միջոցներով հայկական հարցը ներկայացնել Լա Հէյի խաղաղութեան ժողովին, որուն յաջողութեան համար կ՚առաջարկենք հետեւեալ միջոցները.

1° Ցանկալի է այդ դիմումի նախաձեռնութիւնը տալ Նախագահ Ռուզվելտին, քանի որ նոյն նպատակով քայլեր առնուած են:

2° Նախապատրաստական անյապաղ դիմումներ Ֆրանսայի, Անգլիայի, Իտալիայի եւ Բելգիայի մեր բարեկամներուն, որպէսզի անձնապէս եւ եթէ կարելի է հրապարակային ձեւով՝ ազդեն Ռուզվելտի վրայ:

3° Առանձին դիմում Քլեմանսոյի:

4° Առանձին դիմում Ջէյմս Բրայսի:

5° Ստիպել Կ. Պոլսոյ պատրիարքը՝ միաժամանակ ներկայացնել բարենորոգչական պահանջներ Բ. Դրան:

6° Օգտուել միջապարլամենտական որոշումէն:

7° Դիմումներ՝ մամուլին, կոնգրէներու եւ միջազգային բիւրոներու՝ ագիտացիայի [քարոզչութեան] համար:

8° Կազմակերպել բարեկամ եւրոպացիներէ կազմուած յատուկ յանձնախումբ Պարիզի մէջ, յանձնելով անոր ամէն նախապատրաստութիւն:

9° Ցանկալի է որ այս ձեռնարկներուն մէջ որոշ դեր մը ստանձնէ Պոլսոյ կամ Երկրի ձեռնհաս մարմիններէն մէկը:

10° Ընդհանուր Ժողովի կողմէ նշանակել 5000 ֆրանկի բիւտճէ մը այս նպատակի համար եւ արտօնել Արեւմտեան Բիւրոն՝ յանուն Դաշնակցութեան ղեկավարելու գործը եւ ընթացք տալու յարակայ բոլոր պարագաներուն»:

Իսահակեան.— *Մինչեւ չպարզուի Ժողովի հայեացքը եւրոպական դիպլոմատիայի մասին, մենք չենք կարող քննութեան առնել այդ բանաձեւը:*

Մինասեան.— *Բայց չէ՞ որ արդէն դիմում ենք արել Ռուզվելտին՝ Լա Հէյի ժողովին համար եւ մասամբ նկատի առնուած է:*

Թոփչեան.— *Այդ բանաձեւի առթիւ կարող ենք խօսել ընդհանրապէս թէ ի՞նչ դիրք ենք բռնելու դէպի եւրոպական դիպլոմատիան: (Այս հարցի մասին խօսելու է վաղը):*

Զաւրեան.— *Մինչեւ այժմ մեր բոլոր դիմումները եղել են՝ դուտ հայկական տեսակէտից. բայց այսուհետեւ քանի որ մեր շարժումն ուզում ենք դարձնել ընդհանուր — պետական, — մեր անելիք դիմումների մէջ պէտք է յիշատակենք, որ մեր պահանջները վերաբերում են ընդհանուր ազգաբնակութեան:*

Նիստը փակւում է վիճաբանութիւնների շարունակութիւնը թողնելով յաջորդ նիստին:

78ՐԴ ՆԻՍՏ (12 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Վռամեան:

Ներկայ են 24 ժողովական:

Բացակայ են՝ Շահխաթունեան, Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ), Զաւրեան, Համօ:

Օրակարգն է՝ ա) Դիմումն Լա Հէյի ժողովին *եւ բ)* Բոնի հանգամանքութիւն:

Բանալով նիստը, նախագահը խնդրեց, որ խօսողները կենտրոնանան հարցի էական կողմերի վրայ եւ խօսին կարճ, որովհետեւ ժամանակը շատ է սուղ:

Իսահակեան.— *Ես խնդրում եմ այդ հարցի կողմնակիցներին, բացատրել թէ ի՞նչ կոնկրէտ փաստերով է պայմանաւորուած եւրոպական միջամտութիւնը մեր դատի վերաբերմամբ: Այն իրողութիւնը, թէ Եւրոպան միջամտել է բալկանեան մանր պետութիւններին եւ դրա վրայ յենուելով հետեւցնել, որ Հայկական Դա-*

տին էլ կը միջամտէ, բաւականին անհիմն է եւ խիստ լաւատեսութեան արդիւնք: Հարկաւոր է ցոյց տալ նըպաստող ազդակները:

Նախագահ.— *Այդ տակտիկը Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ընդունել է տարիներից ի վեր: Անհրաժեշտ է որ հակառակ կողմը խօսի:*

Ռոստոմ.— *Մեզնից ոչ ոք չի թոյլ տայ իրեն, պնդելու, որ եւրոպական պետութիւնները միջամտելու են, անպայման, մեր դատի օգտին. դա հաւանական, բայց յամենայն դէպս թէական բան է: Ակնկալել մի միայն Եւրոպայի մարդասիրութիւնից, դա աւելի քան միակողմանի [միամտութիւն ?] է: Եւրոպայի միջամտութիւնը անխուսափելի կը լինի միայն այն պատճառով, որ նա տէր եւ խնամակալ է այն երկրին, որի հետ կապուած է մեր դատը: Հետեւապէս ակնկալած միջամտութիւնը առանց մեզ էլ տեղի կ'ունենայ, եւ դա կը լինի հենց եւրոպական պետութիւնների սեփական շահերի թելադրութիւնը: Այս առաջին եւ գլխաւոր պայմանն է: Կան նաեւ երկրորդական պարագաներ. օրինակ՝ մեր գործօն դերը: Բոլոր պետութիւնները միատեսակ եւ միեւնոյն չափով չեն շահագրգռուած Տաճկաստանով: Մենք պէտք է պարզենք մեզ համար այդ յարաբերութիւնները եւ մանաւորապէս փնտռենք այն պետութիւնները, որոնց բռնած դիրքը մեր դատի հանդէպ դրական է, եւ որոնց շահերը Տաճկաստանում մեր օգտին եւս ծառայում են: Միջազգային այդ բարդ յարաբերութիւնների մէջ մենք պիտի միջամտենք, իբրեւ մի ինքնուրոյն ազդակ. իրական եւ զօրաւոր միջամտութիւն առաջ բերելու համար, պէտք է յարատեւ վառ պահենք այդ հարցը եւ աշխատենք սպառնական ոյժ ներկայացնել, որպէսզի յաջող մոմենտներում մեր ձայնն էլ թելադրող լինի, որպէսզի մենք էլ մեր կողմից կարողանանք թելադրութիւններ անել եւ ազդել առաջանալիք փոփոխութիւնների, յեղաշրջումների վրայ:*

Զաւրեան.— *Այն հարցը որ դնում է Մալումեան՝ գործնական, երկրորդական է: Գլխաւորը եւրոպական միջամտութիւնն է եւ դա երեւան է գալիս բոլոր խնդիրների վերաբերմամբ. մեր հարցում եւրոպական բոլոր պետութիւնները շահագրգռուած են, ոմանք ուղղակի, ոմանք անուղղակի: Եւ դա ճիշդ է ոչ միայն մեր, այլեւ բոլոր խոշոր քաղաքական հարցերի վերաբերմամբ. օրինակ՝ ռուս-ճապոնական պատերազմը: Գրեթէ բոլոր պետութիւնները ուղղակի կամ անուղղակի կերպով շահագրգռուած էին այդ խնդրով: Ամերիկան անգամ, ինչպէս գիտէք, նշանաւոր դեր խաղաց դրա մէջ: Նոյն այդ ընդհանուր բնոյթ կրող երեւոյթի առաջ ենք կանգնած Պարսկաստանի վերաբերմամբ: Անգլիա մի կողմից է շահագրգռուած, ի հարկէ իբրեւ դեմոկրատիկ կարգերի ներկայացուցիչ, իսկ Ռուսաստանը միւս կողմից, իբրեւ ռէակցիօն տարր: Թուրքիան էլ քաղաքականապէս իբրեւ թոյլ, տկար պետութիւն, աւելի քան անխուսափելի է Եւրոպայի միջամտութիւնը եւ խնամակալութիւնը նրա նկատմամբ: Եւրոպան ձգտում է դարձնել Օսմանեան պետութիւնը ազատ առեւտրական շուկայ եւ շահագործել նրա տնտեսական հնարաւորութիւնները: Այո՛, դիպլոմատիան խաղացել է եւ խաղալու է խոշոր նշանակալի դեր բոլոր շարժումների մէջ: Սա տնտեսական կողմն է: Մեզ համար կարեւորը գործնականն է: Տրուե՞լ է արդեօք վերջին 3 տարուայ ընթացքում կատարուած եւրոպական պրոպագանդի մասին զեկուցում, այդ ես չգիտեմ: Ես գիտեմ միայն որ թէեւ ընկ. Լորիսը անցեալ Ընդհանուր Ժողովի կողմից ընտրուեց իբր ղեկավար Եւրոպայի պրոպագանդի, բայց նա չկատարեց լիուլի իր պարտականութիւնը. ամէն ինչ թողնուած էր առանց այն էլ ծանրաբեռնուած Արեւմտեան Բիւրոյի վրայ: Եթէ այժմ էլ այդպէս պիտի տարուի եւրոպական պրոպագանդը, ես միանգամայն հակառակ եմ: Ահագին ծախսեր են լինում եւ արդիւնքը նրա համեմատ շատ աննշան է:*

Մալումեան.— *Եւրոպական պրոպագանդի մեր տեսակէտը ամենից առաջ հիմնուած է այն փաստի վրայ, որ Օսմանեան պետութիւնը, միջազգային դաշնագրերով դրուած է Եւրոպայի հսկողութեան տակ, եւ պաշտօնական Եւրոպան, հակառակ նրա մէջ տիրող տարաձայնութիւններին, մի քանի անգամ եւ այն էլ վըճռական եղանակով միջամտել է սուլթանահպատակ երկրի ներքին գործերի մէջ: Այդ միջամտութիւնը երբեմն եղել է նոյնիսկ յանուն քաղաքակրթական համակրելի դիտումների: 1839, 1842, 1856 եւ վերջապէս 1876ի նշանաւոր օրէնքները, որոնք կազմում են արեւելեան քրիստոնեաների պատմութեան մէջ կարեւոր էջեր, մեծ մասամբ արդիւնք են այդ միջամտութեան: Մեր դատը, յատկապէս, քանի անգամ, 1878ին, 1883ին, 1895ին եւ 1904ին, ստացել է եւրոպական պատասխանատուութեան բնոյթ եւ այդ հանգամանքը անտես առնել մենք իրաւունք չունենք: Եւ չենք էլ կարող այն որոշ պատճառով, որ մեր յեղափոխական գործունէութիւնը քաղաքական ընդհանուր տեսակէտից, ինչպէս եւ մեր գործելավայրի աշխարհագրական դիրքի տեսակէտից, այնպիսի աննպաստ պայմանների մէջ է դրուած, որ անկարող ենք անտես առնել եւ անտարբերութեան մատնել այդ գործօնը՝ Եւրոպայի միջամտութիւնը: Ցանկալի է, անկասկած, մեր ազատութեան գործը յաղթանակել տալ, իրագործել սեփական ուժերով, մեր կռուող աշխատաւոր տարրերի սեփական միջոցներով, սակայն այդ ցանկութեամբ խնդիրը չի լուծուիր եւ իրականութեան մէջ մենք հարկադրուած ենք դիմել դրսի օգնութեան, քաղաքական աշխարհի միջամտութեան: — Այդ միջամտութեան համար մենք երբեք չենք դիմել այն միջոցներին, որոնք յեղափոխական կռուող կազմակերպութեան նպատակին եւ գործելակերպին վնասել կարողանային: Եւրոպական մեր պրոպագանդը չէ եղել հիմնուած աղերսանքի սկզբունքի վրայ, երբեք չէ եղել ուղղուած այն տարրերին, որոնք թշնամի են յեղափոխութեան: Այլ էր, օրինակ, Հայաստանի խմբի, Զերադի, արմենականների, ինչպէս եւ հայոց պատրիարքների դիմումը եւ այլ՝ մերը: Նրանք աղերսում էին: Մենք պահանջել ենք: Նրանք դիմել են եւրոպական դիպլոմատիայի մարդասիրութեան, մենք դիմել ենք նորագոյն Եւրոպայի յեղափոխական մտքին: Մեր բոլոր օրգանները, հայերէն թէ ֆրանսերէն, մեր բոլոր բարեկամները, Ֆրանսայում թէ այլուր, մեր միտինգները՝ մեծ թէ փոքր, հիմնուած են այն մարտական տրամադրութեան վրայ, որ ցոյց է տուել հայ յեղափոխութիւնը յանուն հայ ժողովրդի, եւ այն պահանջների արդարութեան վրայ, որոնք կազմել են մեր կռուի եւ մեր յեղափոխութեան հիմնաքարը: Ահա այս է պատճառը, որ թրքահայ շարժումը, հակառակ իր արիւնոտ կերպարանքին, միշտ գտել է խորը համակրանք եւրոպական հասարակաց կարծիքի առջեւ, մամուլի մէջ եւ պարլամենտներում: — Բայց այդ բոլորը չէ: Կայ եւ մի այլ հանգամանք, որը կազմում է մեր պրոպագանդի, եթէ կարելի է ասել՝ փիլիսոփայական կողմը: Եւրոպայում, ինչպէս գիտէք, փոքր առ փոքր, բայց հաստատօրէն կազմւում է միջազգային մի բանակ, մտածողների եւ գործիչների մի արտազգային զինուորութիւն, որի մտքերն ու ցանկութիւնները չեն սահմանափակւում իրենց հայրենիքի սահմաններով, որ ձգտում է սոցիալիստական եւ քաղաքական յեղափոխութեան գործը դարձնել միջազգային, տարածել մարդու եւ աշխատաւորի իրաւունքի գաղափարը նոյնիսկ Եւրոպայից դուրս: Այդ բանակը կա՛յ. նրա մէջ են մտնում սոցիալիստական եւ յեղափոխական շրջանները, մամուլի, պարլամենտների եւ քաղաքական այլ ասպարէզում գործող այն մարդիկ, որոնք ունեն միջազգային ձգտումներ եւ նրանց համար նոյնքան թանգ կարող է լինել թուրքերի, քրտերի, չինացիների հարցը, որքան այսօր թանգ է լեհերի, ֆինների, ռուսների, հայերի կամ վրացիների հարցը: Ահա այդ շրջանին են պատկանում մեր շարժման բազմաթիւ բարեկամները, եւ որոնց դրաւիչ անունները ձեզ, ընկերներ, քաջածանօթ են: Մենք թէ՛ իբրեւ յեղափոխականներ եւ թէ իբրեւ մտքի աշխատաւորներ, ձգտում ենք մերձենալ այդ շրջանին, կապուել այդ բանակի հետ եւ լինել նրա փոքրիկ զօրագունդը մեր երկրի մէջ, Փոքր Ասիայում, այնտեղ, որը հանդիսանում է եւրոպական մտքերի տեղափոխութեան համար մի կարեւոր կամուրջ: Այդ հիմնական պատճառով, մեր քաղաքական ձգտումները չեն կարող եւ չպէտք է նկատուեն իբրեւ նեղ ազգայնական, լոկ հայկական, այլ իբրեւ անբաժան մի մասը այն լայն եւ ընդհանուր շարժման, որի հիմքերը դրուած են միջազգային մտածողների եւ գործողների պլեադի ջանքերով, եւ որոնք պէտք է կազմեն մեր քաղաքական գործունէութեան ուղեցոյցը, մեր յեղափոխական շարժումների հիմնաքարը: Եւրոպական պրոպագանդը, իբրեւ մեր կազմակերպութեան գործերի մի էջը, ներշնչուած է եւ ներշնչուած պիտի լինի այդ մտածողութեամբ, իբրեւ մի նոր միջոց, որը մեզ կապում է միջազգային յեղափոխական բանակին եւ նրա կենտրոնական շրջաններին: — Դա է ահա մեր քաղաքական-փիլիսոփայական հայեացքը, առանց որի մեր բոլոր ընկերների եւ մարմինների գործունէութիւնը կը լինի երերուն, զուրկ ղեկավար սկզբունքից, եւ հետեւաբար անհամակրելի: — Ապա ընկ. Մալումեան անցաւ պրոպագանդի համար ձեռնարկուած միջոցներին, համեմատելով նրանց լեհերի, ֆինների, մակեդոնացիների եւ ռուս կազմակերպութիւնների այդ նպատակով արած քայլերին եւ վերջացրեց՝ եզրակացնելով, որ այդ մեր պրոպագանդը Եւրոպայում արդէն հող է գտել եւ պէտք է այդ ուղղութեամբ շարունակել:*

Իսահակեան.— *Եւրոպայի միջամտութիւնը Թուրքիայի վերաբերմամբ պիտի հասկանալ երկու կերպ, ա) Թուրքիայի գործերը կարգադրելու եւ բ) մեր հարցի համար: Շատերը մեղադրում են, որ Եւրոպայի ուսանողութիւնը եւրոպական պրոպագանդի տեսակէտից ոչինչ չէ արել: Այդ մեղադրանքը անհիմն է, քանի որ այդ հարցը մեզ համար միշտ էլ մութ եւ անորոշ է եղել: Ասում էք, միջամտութիւն կը լինի Հայաստանի պատճառով. ինչո՞ւ: Ես լսում եմ միայն ընդհանուր խօսքեր: Ես չեմ ընդունում, որ մենք կարող կը լինենք այնպիսի շարժում, այնպիսի սպառնական ոյժ առաջ բերել Թուրքիայում, որը պայմանաւորուած լինի Եւրոպայի անխուսափելի միջամտութեամբ: Ի՞նչ պիտի լինի մեր դիրքը հակադիր շահեր ունեցող պետութիւնների միջեւ: Իմ կարծիքով եւրոպական պետութիւնները իրենց շահերը վերջնական քայքայումից փրկելու համար կարող է պատահել որ միջամտեն Տաճկաստանի գործերում, եւ այդ կը լինի երկու նկատումով, կա՛մ բաժան-բաժան անելու այդ երկիրը, եւ կամ իրաւական կարգեր հաստատելու ամբողջ Տաճկաստանում: Երկու դէպքումն էլ միջամտութիւնը վերաբերում է ամբողջ երկրին եւ ոչ թէ միայն հայկական նահանգներին:*

Միքայէլեան.— *Եթէ մինչեւ այժմ Եւրոպան չէ միջամտել, պատճառն այն է, որ մեր գործունէութիւնը շատ սահմանափակ է եղել: Մենք մեր յոյսը Եւրոպայի միջամտութիւնից չենք կտրել, նա կը կատարուի վաղ թէ ուշ: Երկրում տեղի ունեցող ամէն մի ապստամբութեան միջոցին մեր աչքը տնկում ենք միշտ էլ Եւրոպայի վրայ: Այս պատմական փաստ է, որ Եւրոպան հակամէտ է դէպի քրիստոնեաները եւ դրանց է միշտ էլ առաւելութիւն տալիս, իբր կենսունակ, լաւ եւ յառաջադիմող տարրի. նոյնը եւ Հնդկաստանում: Եւ ես Եւրոպայի միջամտութիւնը մեր դատի վերաբերմամբ համարում եմ դուրս ամէն կասկածից եւ ընդունում*

դրական մաքով: Ես կը մատնանշեմ մի քանի փաստեր, — օրինակ՝ Մայիսեան Տրադիր, Բեռլինի դաշնադիր: Մի՞թէ Եւրոպան ուզեց մեզ խաբել: Ո՛չ, այլ հանգամանքները այդպէս դասաւորուեցին: Հարցնում են, ո՞ր տէրութեանը դիմենք: — Բոլոր վեց պետութիւններին էլ, — կ՚ասեմ ես: Իսկ գլխաւորապէս նրանց, որոնք զօրաւոր են եւ մեզ համակիր: Վերջերս մտցրել ենք ցանկի մէջ նաեւ Ամերիկան: Ես նորէն պնդելով Եւրոպայի միջամտութեան անխուսափելիութեան վրայ, առաջարկում եմ մեծ տեղ տալ եւրոպական պրոպագանդին:

Ջիլալեան — Իմ մէջ մի ուրիշ մտածում կայ, գուցէ ուրիշ ընկերներ էլ նոյն կարծիքին են: 17 տարուայ յեղափոխական մեր գործունէութիւնը մեզ բերաւ այն համոզմունքին, որ մենք ազատութիւն ձեռք բերելու համար, պէտք է Թուրքիայի միւս դժգոհ տարրերի հետ մէկտեղ ճամբայ ելլենք: Այժմ մենք դիմում ենք միայն հայերի համար: Բացի այդ, 61րդ յօդուածը ամբողջապէս դէմ է Թուրքերի, քրտերի եւ չերքէզների: Այս պայմաններում այժմեան մեր բռնելիք դիրքը չէ՞ որ կեղծիք է, միեւնոյն ժամանակ հակասութիւն: Մեր գործելակերպով գրգռում ենք քրտերին: Կ՚ուզէի այդ հարցը պարզուէր:

Ռոստոմ — Այդ կարծիքը ես էլ եմ լսել: Մեր նախկին արմենական ընկերոջ տեսակէտով մինչեւ այժմ գործը տարուել է սխալ հիմունքով: Եթէ այնպէս վարէինք գործը, որ կասկած չառաջանար քրտերի մէջ դէպի մեր դատը, այն պարագային քրտերի մէջ յաջողութիւն կ՚ունենայինք եւ միութեան գործը շատ կը դիւրանար: Այս տեսակէտին սկզբունքով համաձայն չեմ եւ ճիշդ եմ գտնում, բայց դրանից չպիտի հետեւի, որ քրտերի ու չերքէզների կատարած չարիքները պրոպագանդայի նիւթ չպիտի դարձնենք: Եթէ մեր նպատակին չենք հասել, դրա պատճառը յամենայն դէպս այն չէ, որ մենք խօսում, գրում ենք քրտական աւազակների մասին եւ պահանջում ենք վերջ տալ դրանց: Իրողութիւնը գոյութիւն ունի առանց մեր խօսելուն էլ: — Ես գտնում եմ մի հիմնական եւ խիստ սկզբունքային հարցի: Ո՞ւմ վրայ պիտի դնել մեր յոյսը: Մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ, Ֆրանսիական յեղափոխութենէն ի վեր բուրժուական դասակարգը խիստ յեղաշրջում մտցրեց դրեթէ ամէնուրեք: Այդ, նոր կարգեր բերող շարժման ալիքները տարածուեցին համարեա բոլոր եւրոպական պետութիւնների մէջ: 1848 Թըւին նա ապրեց իր դերագոյն մոմենտը: Շնորհիւ այդ բուրժուական շարժման, ազատագրուեցին Ռումանիան, Յունաստանը, Սերբիան եւն.: Գլորուեցին տարիները իրար ետեւից, բուրժուան կորցրեց իր յեղափոխական ոյժը, իր հմայքը: Այժմ դրա տեղ ամէնուրեք բարձրանում է աշխատաւորական ուժը, նորագոյն ամկայմար հոսանքը. նա մեծ պարտութիւն կրեց առաջին յեղափոխութեան մէջ եւ 30ական ու 48 Թուականներին նրա յաղթանակը Պարիզի կոմմունայի օրերում կարճատեւ եղաւ. բայց այժմ հետզհետէ զօրեղանում է, իսկ ապագայի փառաւոր յաղթանակը նրանն է: Ահա այս պէտք է լինի մեզ ղեկավարող սկզբունքը՝ եւրոպական միջամտութեան հարցին մօտենալիս: Այո՛, մենք պիտի դրա՛նց փնտռենք գլխաւորապէս, դրանց հետ միանանք, դաշնակցինք, թողնելով, որ իւրաքանչիւրը իւր պետութեան սահմաններում ազդի քաղաքական ուղղութեան վրայ: Այդ տեսակէտից պիտի մօտենանք նաեւ Ռուսաստանի, մանաւանդ որ առաջացած փոփոխութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի, ի հարկէ դրական մաքով, մեր հարցի համար: Իսկ գալով Իսահակեանի այն հարցին, թէ միջամտութիւնը Տաճկաստանի՞ թէ Տաճկահայաստանի համար է, կ՚ասեմ ես, — մենք դնում ենք հայկակա՛ն հարց, իսկ եթէ ընդհանուր բանուորական-համատաճկական դարձաւ, աւելի լաւ: 1896ին, Բանկ Օտտոմանում, մեր կողմից դրուեց միայն 6 նահանգների բարենորոգման հարցը, բայց Եւրոպան դրեց համատաճկական [հարց]: Ես այն կարծիքին եմ, որ մեր պրոպագանդան մղելիս, պիտի ղեկավարուենք մեր ծրագրում դրած պահանջներով, ուրեմն պիտի կանգ առնենք գլխաւորապէս տաճկահայկական խնդրի վրայ:

Նախագահ — Հարցը սպառուած համարելով, դնում է Լա Հէյի ժողովին դիմելու բանաձեւը:

Թեթեւ վիճաբանութիւններից յետոյ, ժողովն ընդունում է ընկ. Զարդարեանի հետեւեալ առաջարկը.

«Ժողովը լսելով մասնաժողովի զեկուցումը Լա Հէյի ժողովին դիմում անելու մասին, վճռեց մասնախմբի մշակած որոշումները յանձնել պատշաճ մարմնին՝ ի գործադրութիւն»:

Սրանից յետոյ քուէարկուեցին եւրոպական միջամտութեան վերաբերեալ բանաձեւերը:

Թոփչեան-Զաւարեան-Ռոստոմի բանաձեւը՝

«Ի նկատի ունենալով այն բոլոր ընդհանուր հիմքերը, որոնց հարկադրեցին Դաշնակցութիւնը սկսել եւրոպական պրոպագանդան, Ընդհանուր ժողովը որոշում է շարունակել դա նոյն ուղղութեամբ, որը մշակուած է եղել 1904 թուի Ընդհանուր ժողովի կողմից: — Աչքի առաջ ունենալով Ռուսաստանում առաջ եկած բարեփոխութիւնները, ուշադրութիւն դարձնել նաեւ այն պրոպագանդի վրայ, որ կարող է կատարուել Ռուսաստանում, ընդդիմադիր տարրերի աջակցութեամբ»:

Այս բանաձեւը անցաւ ձայների մեծամասնութեամբ. հակառակ ոչ ոք, ձեռնպահ՝ 3 հոգի:

Իսահակեան-Մաշուր-Սեթի բանաձեւը մերժուեց. որին համաձայն էին երեք ձայն: (Բանաձեւը տե՛ս 55րդ նիստում):

Նախագահը կարդաց «Վրէժ»ի ընկերների կողմից բերուած մի առաջարկը, բայց դրա մասին ըստ էութեան խօսելը թողնուեց վաղուայ նիստին:

(5 րոպէ ընդմիջում):

Ժողովը վերաբացուելով ընկ. Մալումեան կարդում է մեր բարեկամների՝ Պիէռ Քիյարի եւ Բորիս Սարաֆովի հեռագիրը, ինչպէս եւ ընկ. Լունկեւիչի նամակը:

Քիյարի հեռագիրն է՝

«Անկարող եմ Ապրիլի 25ից առաջ գալ. իմ շնորհակալութիւնները եւ ողջոյնները: Նամակը փոստով»:

Սարաֆովի հեռագիրը հետեւեալն է՝

«Բացակայ լինելով Սոֆիայից, այսօր միայն կարողանում եմ պատասխանել: Հրաւէրը ընդունում եմ մեծ հաճոյքով. մեկնել ապրիլ 22ից առաջ անհնար է ինձ համար: Եղբայրական ողջոյններ»:

Լունկեւիչի նամակը հետեւեալն է՝

8 Ապրիլ

«Թանկագին ընկերնե՛ր,

Յայտնում եմ ձեզ իմ անկեղծ բարեկամական շնորհակալութիւնը, այն մեծ ուշադրութեան համար, որ դուք ցոյց տուիք դէպի ինձ ձեր հրաւէրով: Սակայն չափազանց ցաւում եմ, որ հնարաւորութիւն չունեմ օգտուելու այդ հրաւէրից, որովհետեւ վատառողջ եմ եւ շատ ստիպողական աշխատանք ունեմ: — Զրկուելով ձեզ հետ մի քանի օր անցկացնելու հաճոյքից, ես մխիթարում եմ ինձ այն յոյսով, որ դուք առաջիկայում էլ ինձ հնարաւորութիւն կը տաք իմ համեստ ուժերի ու գիտութեան չափով ծառայելու մեզ բոլորիս համար թանկագին գործին»:

Ժողովը անցնելով հերթական խնդրին, լսեց բռնի հանգանակութեան մասին եղած զեկուցումը, որը ներկայացրեց ընկ. Թոփչեան: Ապա սկսաւ վիճաբանութիւնը:

Մինասեան — Ես այն տեսակէտին կը պատկանիմ, եթէ մէկը պարտաւոր է օժանդակել, բայց չէ կամենում կամով իր պարտականութիւնը կատարել, պէտք է նրանից բռնի կերպով պահանջել: Ես գտնում եմ, որ կառավարութիւնից խլածը նոյնպէս ժողովրդական է: Թող ներուի ինձ ասել, որ մենք ժէզուիտների նման, «նպատակը արդարացնում է միջոցը» գործադրելու ենք:

Զաւարեան — Ես հիմնովին հակառակ եմ բռնի հանգանակութեան, ինչ պարագայում եւ ինչ ձեւի տակ լինի այդ: Այդ եզրակացութեանն են բերել ինձ մեր կուսակցութեան կրած մի շարք դառը փորձերը: Ո՛չ, մի յեղափոխական կուսակցութիւն, ինչպէս է Դաշնակցութիւնը, որը կոչուած է լայն ժողովրդական իրաւունքներ պաշտպանելու, նա չպէտք է նման սայթաք ճանապարհի վրայ կանգնի: Ահա հինգ տարի է, որ Դաշնակցութիւնը կանգնել է այդ անմաքուր ճանապարհի վրայ: Եւ այդ կատարուեց այն ժամանակ, երբ մենք հեռու մնացինք զոհաբերութիւնից, չեղուեցինք առաջուայ ուղիից եւ դիմեցինք բռնի հանգանակութեան: Հենց այդ օրից էլ մեր շարքերում առաջացաւ լքում եւ քայքայում: Կովկասում ունեցանք մի քանի յաջող փորձեր, ի հարկէ, զոհերի հետ կապուած: Այդ աւելի խրախուսեց մեզ: Թուրքիայում մինչեւ այդ ժամանակ մաքուր էր գործը, բայց այժմ շնորհիւ դրամի, առատ դրամի, կեղտոտւում են գործիչները: Մի շրջան, որ առաջ 10 ոսկի էր ծախսում, այժմ 100–1000 ոսկի է պահանջում եւ գործադրում: Այո, շատ քիչ է մտածւում գործի յաջողութեան մասին. ուզում են դրամով անել ամէն ինչ, ինչպէս հրեաները: Ո՛չ, դրամը չէ ձեռնարկի, յեղափոխական գործի գրաւականը, այլ անձնազոհութիւնը, արիւնը: — Նոյն այդ երեւոյթին ականատես եղանք նաեւ Պոլսում: Դրամը շատ էր, անսահման, եւ մարդիկ իրենց յոյսը դրել էին միակ փողի վրայ, չուզելով մի զոհ անգամ տալ: Եւ այդ վարձկալական սիստեմի արդիւնքն այն եղաւ, որ ձեռնարկը վիժեց: Ուր դրամը շատ է, այնտեղ տիրում է նոյն անմաքրութիւնը. ընդհակառակն, այնտեղ, ուր քիչ դրամ կայ, տիրում է մաքրութիւն, անձնուիրութիւն: Մեր գործունէութիւնը կարող է առաջ գնալ եւ յաջողութեամբ պսակուել այն ժամանակ, երբ խիստ ներդաշնակութիւն կը լինի բոլոր ճիւղերի — դրամականի, բարոյականի եւ զինականի միջեւ: Ահա այս երեքին էլ հաւասար չափով բաւարարութիւն [պէտք է] տալ, չվրիպելով ոչ մի կողմը: Մենք շատ ականջ ենք կախել երիտասարդ պոլսեցիների այսպիսի տղայամիտ խօսքերին.— «Փող տուէք, մենք կ՚ազատենք Հայաստանը»: Տուեցինք եւ անբարոյականացանք: Ասում են, որ միայն Տաճկաստանում խոշոր գումարներ են հարկաւոր: Ես չեմ գտնում որեւէ տարբերութիւն Տաճկաստանի եւ Կովկասի մէջ: Կովկասում նոր գործ է սկսւում, գուցէ նրան էլ նոյնքան մեծ գումարներ հարկաւոր լինին, որքան Տաճկաստանին: Վերջացնելով ասելիքս, նորէն կրկնում եմ, որ ես դէմ եմ բռնի հանգանակութեան՝ առանց սահմանափակումների, առանց բացառիկ րոպէների: Եթէ ես իրաւունք չունեմ ընկերոջս արիւնն առնել, ի՞նչ իրաւունք ունեմ բռնի կերպով ուրիշից խլել: Պէտք է այդ անբարոյականութիւնը վերացնել: Ես չեմ ուզում այդ վիճակի մէջ նորէն ինձ խրել:

Զարդարեան — Ընկ. Թոփչեանը անհատական սեփականութեան վրայ բռնանալու դէմ է սկզբունքով, այն ինչ առաջարկում է պետական էքսպրոպրացիան [սեփականութեան բռնագրաւում], բայց չէ՞ որ դա էլ նոյնպէս անհատների սեփականութիւն է: Պէտք է ընդունել, թէ այդ երկուսից ո՞րն է դիւրին եւ քիչ զոհեր պահանջում: Իմ կարծիքով կառավարական դրամների էքսպրոպրացիան խիստ վտանգաւոր է: Ընկ. Թոփչեան խիստ հետեւողական կը լինէր, եթէ դնէր բռնի հանգանակութեան սիստեմը: Ես եւս կ՚ընդունեմ, որ Դաշնակցութիւնը կարեւոր պարագաներում, անհրաժեշտ կարիք կ՚ունենայ դրամի: Անհրաժեշտ է մի մարմին, որ նման պահանջի դէպքում ղեկավարի գործը:

Ռոստոմ — Սիմոնի ասածները արժանի են մեր խիստ ուշադրութեան: Մեզանից ամէն մէկին պարզ է բռնի հանգանակութեան դառն հետեւանքները: Չաշխատենք դրանց առաջ աչք փակել: Բայց Զաւարեանը գոյները շատ մթնացրեց: Ուրիշ կուսակցութիւնների հետ համեմատած՝ էլի՛ Դաշնակցութիւնը բարձր է կանգնած: Ահա վրացական Ֆեդերալիստները, նրանց մէջ առաջացել է անարխիական շարժում, որ միայն էքսպրոպրացիայի վերածուած է, որի մէջ խիստ դեր է կատարել այդ շօշափուող հարցը: Լեհական R.R.S.ի քայքայման պատճառը էլի նա է: Եւ դրանք փողը հաւաքում են փողի համար, մի բան՝ որ չէ արել Դաշնակցութիւնը: Խիստ անհրաժեշտ կարիքի դէպքում,

բոլոր միջոցները սպառելուց յետոյ միայն, Դաշնակցութիւնը դիմել է բռնի հանգանակութեան: Հնչակեանները միշտ էլ այդ ճանապարհի վրայ են կանգնած եղել, — չլինէր այդ, գուցէ եւ նրանք վերակազմուէին: — Մի խիստ նկատուած երեւոյթ է այն, իմ կարծիքով, միեւնոյն ժամանակ բնական, երբ պատրաստի դրամներ են ստացուել, զգալի կերպով պակասել են անդամավճարները: Դեռ աւելին: Քայքայւում է նաեւ կազմակերպչական ամբողջ գործը: Հենց այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, ձայների ճնշող մեծամասնութեամբ մերժեցինք բռնի հանգանակութիւնը Շուշիում: Բայց յանկարծ բռնկուեց Գանձակի կոտորածը եւ նորէն հարկ եղաւ բռնի միջոցի դիմելու: Այսպէս ուրեմն, մենք ձեռք ենք առել այդ միջոցը, երբ մի կոնկրէտ բան է դրուած եղել մեր առաջ: Այս ասելով հանդերձ, կ'աւելացնեմ միաժամանակ, որ փողը յամենայն դէպս ջրի նման հոսել է: — Ես գերադասում եմ պետական դրամների էքսպրոպրացիան՝ անհատական սեփականութիւնից:

Մուրատ.— Ես էլ սկզբունքով հակառակ եմ բռնի հանգանակութեան: Զաւարեանի մի կարծիքին, միանգամայն համաձայն եմ, — այն, որ ամէն մէկը մեզնից իւր դրամական զոհաբերութիւնն անէ եւ իւր քըրտինքով ապրի: Դա մի գերագոյն բան կը լինի մեզ համար: Բայց մենք չգիտենք, թէ մեր վաղուան կարիքի համար բաւարար դրամ կ'ունենա՞նք թէ ոչ: — Կառավարութեան դրամներից օգտուելը լաւ է, բայց դա մշտական, յարատեւ չէ կարող դառնալ, հարիւրից հազիւ 45–50 փորձերը յաջող անցնեն: Եւ ես ասում եմ, որ վարձկալական սիստեմը մեր միջից պէտք է վերցնել: Այս էլ կ'ասեմ, որ ինչքան հարստութեան, նոյնքան եւ չքաւորութեան պատճառով ենք վնասուել: Այս էլ չպէտք է մոռանալ. փողը չէ անբարոյականացնում մարդկանց, այլ գործողները, գործադրութեան ոճը, անկանոն սիստեմը: Մաքուր անհատներին չէ կարող դրամը անբարոյականացնել, եւ եթէ մենք անբարոյականանում ենք, այդ կը նշանակէ պարզապէս մեր տհասութիւնը, սկզբունքի մաքրութեան բացակայութիւնը:

Մալումեան.— Շօշափուող հարցը թեթեւ, հասարակ խնդիր չէ, հետեւապէս պէտք է աւելի ծանրանալ նրա վրայ: Բռնի հանգանակութեան առաջին քայլը եղել է 1902 թուին, Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմնի որոշմամբ: Այդ այն ժամանակն էր, երբ կազմակերպութեան գանձատունը միանգամայն դատարկ էր եւ կարեւոր ձեռնարկների համար դրամի խիստ կարիք կար: Սակայն բռնի հանգանակութեան առաջին քայլը արուել է այն պայմանով, որ նա լինի առաջին եւ վերջինը: 1904ի Ընդհանուր Ժողովում եւս որոշւում է ընդմիշտ վերջ տալ այդ անընդունելի միջոցին (կարդում է այդ որոշումը), թոյլ տալով «Փոթորիկ»ին կարգադրել այդ գործը: Արդիւնքը մեզ քաջ յայտնի է, — այն՝ որ նա շարունակուել է: Նոյնը կատարուեց նաեւ 1905ի Խորհրդի որոշումից յետոյ (կարդում է Խորհրդի որոշումը): Ես չեմ ընդունում ոչ մի բացարձակ հանգամանք, պէտք է եւ ժամանակ է վերջ դնել հանգանակութեան բռնի միջոցին: Եթէ խնդիրը թերի թողնենք, մարմինները միշտ էլ կարող են բացառիկ, անօրինակ մոմենտ գտնել եւ անցեալի աններելի դէպքերը նորից կրկնել: Ես չեմ յիշեցնի մեր շարքերի այն բարոյական քայքայումը, որ մեր երկու ընկերները այնքան փայլուն կերպով պատկերացրին, եւ միայն կանգ կ'առնեմ մի կէտի վրայ: Կարո՞ղ է արդեօք կազմակերպութիւնը բռնի հանգանակութեամբ ուժեղանալ: Ես կ'ասեմ՝ ո՛չ: Դեռ աւելի՛ն: Շնորհիւ այդ միջոցի մեր մարմինները չեն գործում, անդամավճարները դադարում են եւ այդ տեսակէտից, մեր մուտքը, թէեւ առաջ մի զգալի գումարի էր հասնում, այժմ բոլորովին չքացել է: Սա մի կարեւոր կէտ է: Կայ եւ մի այլ հանգամանք: Մի քանի այլ կուսակցութիւններ, որոնց թւում եւ հնչակեանները, հետեւելով մեր օրինակին, հասցրել են այդ գործը այլանդակութեան, թալանի եւ ստեղծել մի յեղափոխական անարխիա [անիշխանութիւն]: Մենք դժբախտաբար մասն ունենք այդ անարխիայի մէջ: Դէպքեր են եղել, որ մեր եւրոպացի կամ ռուս յեղափոխական բարեկամները, լուրեր առնելով, հարց են տուել, թէ ո՞րքան ճիշդ է այդ բոլորը: Մենք ճնշւում ենք, չենք կարողանում բաց ճակատով մեր բարեկամների հետ այդ մասին խօսել, այնքա՛ն վատ, այնքա՛ն աններելի է ստեղծուած սիստեմը: Եզրափակելով ասածներս, շեշտում եմ, ես դէմ եմ բռնի հանգանակութեան, առանց որեւէ սահմանափակումի:

Գուսան.— Ես սկզբունքով դէմ եմ բռնի հանգանակութեան. բայց չեմ ընդունում, որ դա անբարոյական միջոց է. այն ժամանակ նոյնը պիտի ասուէր նաեւ տեռորի վերաբերմամբ: Եթէ մենք համոզուած ենք, որ մենք ենք միակ ճշմարիտը, որ մեր մօտ է ճշմարտութիւնը եւ մենք ենք պատմութիւն ստեղծում, պէտք է դիմենք մեր յաղթանակին, առանց կանգ առնելու յեղափոխական բռնի միջոցի առաջ: Մենք օգտուելու ենք բոլոր յեղափոխական միջոցներից: Ես չեմ կարող բռնի հանգանակութեան դուռը բոլորովին փակել. կան մոմենտներ, երբ այդ դուռը պիտի բանալ:

Արամ.— Արդէն ընկերները բռնի հանգանակութեան վէրքերը այնքան փայլուն կերպով յառաջ բերին, որ ինձ քիչ բան է մնում ասելու: Ես կ'ասեմ միայն, որ եթէ Ընդհանուր Ժողովը ուզում է յեղափոխական բարձրութեան վրայ պահել ընկերների զոհաբերութիւնը, չպիտի ընդունի բռնի հանգանակութիւնը: Այժմ բովանդակ Ռուսաստանում կատարւում է այդ անբարոյականութիւնը: Մենք երբ լսեցինք, որ Վասպուրականի համար 60.000 ռուբլի բիւջէ է նըշանակուած, մեր ձեռքերը, աշխատելու ձգտումը թուլացան: Եթէ ուզում էք, ընկերներ, մաքուր յեղափոխականներ մնալ, մերժեցէ՛ք բռնի հանգանակութիւնը. իսկ եթէ [ուզում էք] անբարոյականանալ՝ ընդունեցէք:

Խաժակեան.— Կ'ուզէի մի հանգամանք բնորոշել: Պէտք է անհատական սեփականութեան եւ պետական էքսպրոպրացիայի միջեւ տարբերութիւն դնել, քանի որ յեղափոխական բարոյական ցենզի խնդիր կայ: Պետական դրամների էքսպրոպրացիան կատարւում է շատ լայն ձեւով, թէեւ խիստ դժուարութեամբ եւ զոհերի հետ կապուած. բայց յեղափոխական բարոյական ցենզը չէ տուժում եւ ես դրա վրայ նայում եմ իբր մի յեղափոխական ակտի վրայ: Ես հակառակ եմ, ի հարկէ, բռնի հանգանակութեան:

Մանուկ.— Ես եւս այն կարծիքին եմ, որ փողը չէ որ անբարոյականացնում է, այլ այդ կախուած է գործադրուելու ձեւից եւ անհատներից:

Գագիկ շեշտում է այն երեւոյթի վրայ, որ առատ դրամը մեռցնում է յեղափոխական ոգին մարդի մէջ եւ աշխատանքի համար մեղկ դարձնում:

Վարդան.— Մեր գործունէութեան սկզբներում, մեր նշանաբանն էր՝ առաջ մարդ ունենալ, ապա դըրամ: Երբ զոհաբերութեան ընդունակ, գործին նուիրուած մարդիկ կան, դրամը ինքնըստինքեան առաջ կը գայ: Վերջերս խախտուեց այդ սկզբունքը եւ առաջին տեղը տրուեց փողին: Դուք չէք կարող մատնանիշ անել մի խոշոր յեղափոխական ակտ, որ դրամի շնորհիւ կատարուած լինի: Այդ ակտերը կատարուել են միայն անձնազոհ հերոս անհատների արեան գնով:

Մաշուր.— Փողի շատութեան պատճառով դաշնակցական խաւերից դատ, որի մասին ընկ. Զաւարեան այնպէս հիանալի կերպով պարզեց, բռնի հանգանակութիւնը ահաբեկել է ժողովրդական լայն խաւերը: Դժուար է ասել, թէ ժողովրդական այն լայնածաւալ համակրանքը շատ անգամ, իրօ՞ք համակրանք է, թէ առերեւոյթ միայն, ընդհանուր ահաբեկութիւնից առաջացած ժամանակաւոր մի երեւոյթ: Նոյնիսկ մեզ համակրող ինտելիգենտ շրջաններում, մեր յամառ հաւաստիացումների հակառակ, տիրում է նոյն կարծիքը: Այստեղ վերջապէս, մենք պէտք է վերջնականապէս մերժենք բռնի հանգանակութեամբ կամ ահաբեկութեամբ դրամ ժողովելու անմաքուր զէնքը: Ոչ մի «բայց», ոչ մի բարձրագոյն մարմին կամ արտակարգ դէպք եւ ոչ մի «իսկ եթէ» չպէտք է խախտէ մեր այդ մերժման որոշումը: Աւելացնեմ, որ կառավարական էքսպրոպրացիան պէտք է միայն յեղափոխութեան ժամանակ գործադրենք, կառավարութեան նիւթական եւ բարոյական ուժերը սպառելու համար:

Զարդարեան.— Ընկ. Մալումեանի բերած փաստերը ապացուցանում են հենց այն, որ ինչքան էլ ուզում ենք որոշումներ կայացնել, էլի կեանքի պահանջի առաջ տեղի ենք տալու: Մի՞թէ կարելի էր առանց փողի անել Կովկասում այն, որով այժմ պարծենում ենք: Ասում եմ, այդ եղել է, եւ միշտ էլ կը լինի, միայն պէտք է կանոնաւորել եւ մի որոշ մարմնի յանձնել:

Ջելալեան.— Պիտի ասեմ, որ ցաւալի պարագայի տակ կը գտնուիմ: Այստեղ եկել ենք կարծես ինքզինքնիս դատապարտելու: Չէ՞ որ այդ բոլոր ձեռնարկները, փողի վերաբերմամբ, մեր հրահանգով են եղել եւ ոչ թէ ինքնակամ: Սխալ է ասել, թէ մենք անբարոյականացել ենք. գուցէ վարկաբեկ ենք եղել, ձեռք բերած տալերները լաւ տակտիկով չենք գործածել: Մեզ վարկաբեկողները եղան մեր հակառակորդները եւ նրանք՝ որոնցից բռնի դրամ ստացանք:

Մուրատ.— Մէկանգամ ընդմիշտ մերժել բռնի հանգանակութիւնը՝ մենք անկարող ենք, քանի որ Երկրում խոշոր պատրաստութիւնների հրամայողական պահանջի առաջն ենք կանգնած լինելու: Հարկաւոր են միջոցներ: Մեր դաշնակցական կազմակերպութիւնները չեն կարողանայ բաւարարութիւն տալ գործի հսկայական կարիքներին: Ուրիշ ճանապարհ ցոյց տուէք, որպէսզի կարելի լինի այլ կերպ դրամ հայթայթել՝ այն ժամանակ կը թողնենք բռնի հանգանակութիւնը:

Զաւարեան.— Չգիտեմ, թուերը գուցէ կարողանան համոզել ձեզ ասածներիս ճշմարտութեան մէջ: Մեր քսան ընկերներից՝ որոնք մի ժամանակ եղել են անպայման մաքուր ու անկեղծ յեղափոխականներ, առնուազն տասը, մեր 15 տարուայ գործունէութեան ընթացքում ընկել են բարոյապէս. մէկը գողութիւն է արել, միւսը զեղծում է կատարել, երրորդը ծայրայեղ կերպով չարաշահել է կուսակցութեան դրամները, եւն.: Մնացած տասը հոգուց էլ մի մասը՝ կողմնակի կերպով, անբարոյական քայլերի է դիմել, կաշառուել է անգիտակցաբար, այս կամ այն միլիոնատէրից: Առաջ Դաշնակցութիւնը եղել է մասսայական կազմակերպութիւն, նրա յետեւից գալիս են եղել տասնեակ հազարներով մարդիկ, որոնց ուժերով մենք կարող էինք յեղափոխական գործեր կատարել: Փողի շնորհիւ, սակայն, մեր մէջ մուտք գործեց բիւրոկրատիզմը, — որը սպառնում է աւելի զզուելի դառնալ, քան ռուսական բիւրոկրատական ռեժիմը: Նոյնիսկ այն ընկերները, որոնք մի ժամանակ բռնի հանգանակութեան խիստ կողմնակիցներ են եղած, ստիպուել են խոստովանել այդ դառն իրականութիւնը: Եւ Դաշնակցութիւնը այսօր անպայման կ'ոչնչանար, եթէ զօրեղ նեցուկ չունենար անցեալը, — այո՛, անցեալը, երբ ունեցել ենք ընկերներ՝ զուրկ շապիկ անգամ փոխելու միջոցից. այդպիսի ընկերների վրայ է եղել, որ հիմնուել է Դաշնակցութիւնը: — Եթէ Դաշնակցութիւնը շարունակի իր ներկայ ընթացքը, նա կը դառնայ մաֆֆիա. արդէն այդ անունով են սկսել որակել մեր կուսակցութիւնը: Բացառիկ դէպքերում միայն, թերեւս կարելի լինէր հաշտուել բռնի հանգանակութեան հետ. մեր

անցեալում, սակայն, չեմ գտնում որեւէ բացառիկ հանգամանք։ Չպէտք է մոռանանք, որ մենք գործում ենք հայ ժողովուրդի մէջ, որը դարերի ստրկութեան հետեւանքով իւրացրել է շատ անբարոյական ձգտումներ, որոնք կորստեան անդունդը կարող են ձգել մեզ։ Մի այլ ազգի, օրինակ անգլիացիների մէջ, գուցէ այնքան վտանգաւոր չլինէր մեր բռնած ճանապարհը։ Ընկերներից մի քանիսը՝ «բայց» են աւելացնում իրենց ճառերում. չպէ՛տք է լինի ոչ մի «բայց»։ Եթէ ունենք հաստատուած որոշ պահանջներ, մենք կը կարողանանք գտնել եւ միջոցներ, նրանց բաւարարութիւն տալու համար մենք կը դիմենք ժողովրդական հանգանակութեան. հարկաւոր է միայն, որ աշխատանք թափուի մեր կողմից։ Ներկայ պայմաններում, մեր բոլոր կարիքների չափը հասնելու է 50·000–100·000 մի գումարի, որը կը լրացուի մեր հետեւորդների նպաստներով. կը հաւաքենք այնքան, որքան հաւաքելիս ենք եղել երկու երեք տարի առաջ։ Կազմակերպութիւնը պէտք է դնենք նախկին հողի վրայ։ Եւ եթէ գործը եռանդով վարենք, մեր շուրջը կը խմբուեն նորանոր համակրողներ։ Ինչ վերաբերում է էքսպրոպրիացիայի խնդրին, կ'ասեմ, բացարձակ պատասխանութեան դէպքում արա՛ ինչ կարող ես, քանի որ կառավարութիւնը քո թշնամին է այլեւս. բայց դա ինքնըստինքեան էքսպրոպրիացիա չէ, այլ կռիւ։ — Կտրուկ վճիռ պէտք է կայացնել այստեղ, թէ բռնի հանգանակութեան սկզբունքները մենք ժխտում ենք միանգամընդմիշտ։

Ռոստոմ.— Զաւարեանն ասում է, թէ ժողովուրդը բաւարարութիւն կը տայ մեր գործի դրամական պէտքերին, եթէ միայն մենք եռանդով գործենք. այդ ճիշդ է, բայց միեւնոյն ժամանակ Զաւարեանն ասում է եւ ա՛յն, որ մեր ժողովուրդը անբարոյական ձգտումներ ունի եւ այսպիսով ընկնում է հակասութեան մէջ։ Լաւ, վատ, այդ ժողովուրդն է, այդ՛, որ չէ ուզել զոհաբերութիւն անել, եւ այն ժամանակ, երբ վտանգն էր կախուել նրա գլխին. եթէ մենք բռնի միջոցների չդիմէինք ինքնապաշտպանութեան կռիւների շրջանում, կոտորուելու էինք անտարակոյս։ Ինչո՞ւ ենք սոսկում բռնի միջոցներից, արդէն յեղափոխութիւնն ինքնին բռնութիւն է։ Հարցը շատ փող ունենալու մէջ չէ, այլ նրա գործադրման մէջ։ Ռուսական «Նարոդնայա Վոլյա»ն [ռուսերէն գրուած] ահագին գումարներ է ունեցել. բայց նա չանբարոյականացաւ երբեք. որովհետեւ այդ գումարները ծախսուել են խելացիութեամբ եւ խնայողութեամբ։ Մենք եւս պէտք է նոյն կերպ վարուենք։ Տանք կազմակերպութեանը նորմալ ընթացք, որպէսզի իւրաքանչիւր գումար յատկացուի բացառապէս այն նպատակին, որի համար ե՛ւ հաւաքուել է։

Վռամեան.— Զաւարեանը սեւ-սեւ գոյներով նկարագրեց մեր բարոյական անկումը։ Բայց դա պարզապէս չափազանցութիւն է։ Կովկասի ինքնապաշտպանութեան շրջանը մեր պատմութեան մէջ, բացառիկ շրջան է եւ այդպիսի շրջաններ ամէն ազգ էլ ունեցել է։ Եթէ աշխարհումս երկու մաքուր քաղաքական կուսակցութիւն գոյութիւն ունին, դրանցից մէկը Դաշնակցութիւնն է անկասկած։ Խօսքը համեմատական մաքրութեան մասին է. կրօնական տեսութիւններ քարոզող մի միաբանութիւն չենք, այլ մի քաղաքական կուսակցութիւն, որ ստիպուած է հաշտուել կեանքի առօրեայ պայմանների հետ. հետեւաբար կոմպրոմիսներ ստիպուած ենք անել կամաց կամաց, քանի որ քաղաքական նպատակ ունենք իրագործելու, եւ այն էլ մօտիկ ապագայում։ Մեզ չտապել է հարկաւոր. իսկ չտապելու համար՝ անհրաժեշտ է փող։ Եթէ այդքան խիստ բարոյական էք ուզում լինել ձեր գործունէութեան մէջ, հապա ինչո՞ւ էք ընդունում տեռորի սկզբունքը. չէ՞ որ այստեղ եւս բռնութիւն էք գործ դնում, արիւն էք թափում։ Մենք չենք կարող գործնական յեղափոխական լինել եւ նոյն ժամանակ անպայման ու բացարձակօրէն մաքուր մնալ. չենք կարող չաղտոտուել այն արիւնից, որի մէջ մենք կանգնած ենք. մենք պէ՛տք է բարոյական լինենք այն չափով միայն, որ մեր գործը բարոյապէս չդահավիժի. իսկ այդ ծայրայեղ աղէտից շատ հեռու ենք մենք։ Ես չեշտում եմ, որ ո՛չ թէ դրամն ինքը վնասում է մեզ, այլ նրա գործածման ձեւը։ Եւ մենք Ռոստոմի առաջարկած՝ ծախսերի կրճատման սիստեմից զատ, մարմիններին եւս այնուհետեւ չպէտք է տանք աւելորդ փող, թող նրանք իրենք աշխատեն՝ հարկաւոր միջոցները սեփական ուժերով ձեռք բերել։ Կրկնում եմ, մենք պէտք է թողնենք տեսական սկզբունքները. քարացած դոգմաների երկրպագու չենք. հարկաւոր է գործնական լինել։ Մենք չենք միայն, որ բռնի կերպով դրամ ենք կորզում. նոյնն են անում, գուցէ աւելի լայն չափերով ու աւելի կեղտոտ միջոցներով, սոցիալ-դեմոկրատներն ու սոցիալիստ-յեղափոխականները։ Մեր յեղափոխական գործը պէտք է առաջ տարուի՝ ամբողջ ժողովրդի միահամուռ օժանդակութեամբ. ամէն մէկը պարտաւոր է նըպաստելու. հակառակ դէպքում, աւելի լաւ է՝ մէկ-երկուսը զոհուեն, քան փողի եւ զէնքի պակասութեան պատճառով՝ ամբողջ գաւառներ վտանգուեն։

Թոփչեան.— Սկզբունքով մենք չենք կարող ընդունել բռնի հանգանակութիւնը, քանի որ մեր ծրագրի ոգին դէմ է նրան։ Եւ այստեղ ոչ ոք չհերքեց, որ այդ սիստեմը բացասական ազդեցութիւն է անում կուսակցութեան վրայ. Վռամեանը, սակայն «որովհետեւ»ների յետեւից ընկաւ։ Ո՛չ մի «որովհետեւ». այս հարցի մասին երկու կարծիք լինել չէ կարող. միանգամայն վերջ դնել է հարկաւոր բռնի հանգանակութեան սիստեմին, — մանաւանդ այսօր, երբ Դաշնակցութեան անունը չահագործւում է շանտաժիստների կողմից (43)։ — Իսկ եթէ այնուամենայնիւ մի «բայց» ենք գտնում, մեր այս «բայց»ը բացառիկ «բայց» է. մենք

դեռ պէտք է լարուած ուժերով գործենք Տաճկաստանում, եւ այնտեղ տիրող բացառիկ դրութեան տեսակէտից՝ էքսպրոպրիացիան ես համարում եմ ընդունելի։ Սկզբունքով դէմ լինել էքսպրոպրիացիային, ասելով թէ կառավարութեան փողերը ժողովրդի փողերն են՝ սխալ է. չէ՞ որ Սուլթանի թագն էլ, գահն էլ, նոյն այդ ժողովրդական փողերովն են շինուել։ Ժողովուրդից հաւաքուած փողերով կառավարութիւնը ճնշում է ժողովրդին. եւ եթէ մենք այդ փողերը խլենք նրանից, նշանակում է խլել ժողովուրդը ճնշելու ամենաազդու միջոցը։

79ՐԴ ՆԻՍՏ (13 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։

Ներկայ են՝ 24 ժողովական։

Բացակայ են՝ Ստեփանեան, Անդրանիկ (հիւանդ), Գուսան, Համօ, Գագիկ։

«Միջկուսակցական ատեան»ի հարցի վերաբերմամբ բանաձեւ է ներկայացւում մասնաժողովի կողմից, ընկ. Վռամեանի միջոցով, որը հետեւեալն է.—

Ժողովը բարձր պահելու համար յեղափոխութեան հմայքը եւ վերջ մը դնելու համար վերջերս տեղի ունեցած ցաւալի դէպքերուն, պարտաւորիչ կը դարձնէ միջկուսակցային իրաւարար ատեանները Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ ուրիշ կուսակցութիւններու կամ խմբակցութիւններու միջեւ, համաձայն հետեւեալ կէտերուն.

1. Այդ ատեանները կը կազմուին շահագրգռուող կողմերու ներկայացուցիչներէ, չէզոք ձեռնհաս անձերէ կամ ուրիշ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէ, ըստ յարմարութեան:

2. Այդ ատեանները կը կազմուին միմիայն շրջանի պատասխանատու մարմնի հաւանութեամբ եւ գործակցութեամբ, ընդհանուր տեսակէտ մը պահպանելու համար այդ գործին մէջ:

3. Միջկուսակցական իրաւարար ատեան ունենալ այնպիսի կուսակցութիւններու կամ խմբակցութիւններու հետ, որոնք կը համակերպին այդ ատեաններու որոշումներուն ամէն պարագայի տակ, եւ խոյս չեն տար այդ ատեաններուն ենթարկուելէ՝ իրենց անպաստ եղող պարագային եւս:

4. Այդ ատեաններու որոշումները անբեկանելի են եւ չեն ենթարկուիր Ընդհանուր Ժողովին:

5. Ատեաններու կազմութեան մանրամասնութիւնները մշակելը կը թողնուի շրջանի ժողովներուն:

Նախագահը ձեւակերպում է Վռամեանի առաջարկը. արդեօ՞ք որոշ ցենզ պէտք է պահանջուի այն կուսակցութիւններից, որոնց հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու հարց է դրւում։ Մասնաւորելով խօսքը հնչակեանների վերաբերմամբ, նկատում է, որ Գ. Ընդհանուր Ժողովը պաշտօնապէս ժխտել է նրանց գոյութիւնը։ «Պէ՞տք է վերահաստատենք անցեալ Ընդհանուր Ժողովի այդ որոշումը թէ ո՛չ»։

Ռոստոմ.— Խնդիրը ընդհանուր կերպով դնենք, ոչ միայն մասնաւորապէս հնչակեանների, այլ նաեւ բոլոր միւս կուսակցութիւնների՝ հայկական, ռուսական, վրացական եւն. վերաբերմամբ։

Մաշուր.— Հնչակեանների հետ մենք ստիպուած պէտք է յարաբերութեան մէջ մտնենք։ Թէեւ պաշտօնապէս չենք ճանաչում նրանց, բայց իրենց որոշ քայլերով՝ մեր կամքին հակառակ դրաւում են [?] մեզ։ Միջկուսակցական ատեանի հարցը՝ լաւ է, որ թողնենք տեղական մարմիններին։

Զարդարեան.— Եթէ մի կազմակերպութիւն ունի յեղափոխական ծրագիր եւ գործում է յեղափոխական միջոցներով, — մենք կարող ենք յարաբերութեան մէջ մտնել մի այդպիսի կուսակցութեան հետ։

Ջէլալեան.— Բայց նաեւ հարկաւոր է որոշել, թէ որո՞նք են իսկապէս յեղափոխական, եւ որոնք՝ ո՛չ։

Միհրանեան.— Մենք յարաբերութիւն ենք ունենալու՝ անխտիր քաղաքական-հասարակական բնաւորութիւն ունեցող բոլոր կուսակցութիւնների հետ։

Զոփուրեան.— Ենթադրենք, որ այստեղ որոշեցինք, թէ յարաբերութեան մէջ պէտք է մտնել այսինչ կուսակցութիւնների հետ.— հարց է, սակայն, քանի՞ որ դրանցից կ'ուզենան մեր որոշումներին ընդառաջ գնալ։ Մարմիններն իրենք պէտք է կազմակերպեն, հարկաւոր եղած դէպքում։

Զաւարեան.— Այդ խնդրի մասին չ'արժէ երկար խօսել ընդհանրապէս։ Գալով հնչակեաններին — որոնք դիտմամբ են յարուցանում միջկուսակցական ատեանի հարցը, որպէսզի այդպիսով մեզ վրայ բարոյական ճնշում գործ դրած լինեն՝ մեր անցեալ Ընդհանուր Ժողովի որոշումը, իրենց վերաբերմամբ, վերացնելու։ Իրականութեան մէջ, նրանք երբեք չեն հըպատակուի այդօրինակ ատեանների վճիռներին. այդ տեսակէտից արդէն բացորոշ ապացոյցներ ունենք։ — Կարիք չեմ տեսնում՝ առանձին կանոնագրութիւն մըշակելու, թէ ո՛ւմ հետ եւ ի՛նչ կերպ յարաբերութիւն ունենալ. կեանքն ինքը պէտք եղած ընթացքը կը տայ գործին։ Ընդհանուր Ժողովը այսքանը միայն կարող է ասել.— դաշնակցական եւ այլ մարմինների ու խմբակցութիւնների մէջ ծագած վէճերի լուծումը Ընդհանուր Ժողովը յանձնարարում է կատարել միջնորդ կամ միջխմբակցական դատարանների միջոցով։

Խաժակեան.— Միջկուսակցական ատեանի էութիւնը ես հասկանում եմ, — որ կազմուի մի մնայուն միջկուսակցական մարմին, բոլոր կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից բաղկացած։

Նախագահը առաջարկում է Խաժակեանին, բանաձեւել իր այդ միտքը եւ ապա 10 հոգու ստորագրութեամբ ներկայացնել Ժողովին։

Զուրեան չէ ընդունում՝ միջկուսակցական ատեանի անհրաժեշտութիւնը։ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատների եւ սոցիալ-յեղափոխականների եւ ուրիշ մանր կուսակցութիւնների միջեւ յաճախ թիւրիմացու-

թիւններ են տեղի ունենում, բայց ոչ ոք կարեւոր չէ գտնում յատուկ ատեանների օգնութեանը դիմելու: Ընկերական ձեւով աշխատում են վերջացնել վէճերը:

Մուրատ.— *Մենք չենք կարող ասել, որ այսինչը յեղափոխական չէ, եթէ միայն նա ինքնիրեն այդպէս է յայտարարում եւ մենք պէտք է ընդունենք հնչակեանների գոյութիւնը՝ իբրեւ յեղափոխական կուսակցութիւն: — Ընդունում եմ բանաձեւը մէջի բոլոր առաջարկներով:*

Նախագահը *ամփոփում է խօսակցութիւնները եւ դնում է հետեւեալ առաջարկը. «Սկզբունքով ընդունել միջկուսակցային ատեանի կարեւորութիւնը»:*

Մասնաժողովի առաջարկած բանաձեւը քուէարկւում է եւ ընդունւում մեծամասնութեան կողմից: Դէմ են միայն չորս ձայն:

Քննութեան է դրւում «Զինապայթուցիկ դպրոց»*ի հարցը. զեկուցում յատուկ մասնաժողովի (ընկերներ՝ Ռոստոմ եւ Զարդարեան):*

Ռոստոմ.— *Դաշնակցութիւնը իր սկզբնաւորութեան օրից մեծ ուշադրութիւն է դարձրել կանոնաւոր զէնք ունենալու վրայ: Այս նպատակով էինք հիմնել արհեստանոցներ՝ Թաւրիզում, Թիֆլիզում եւ այլուր: Ռմբային պատրաստութիւնների մասին դժբախտաբար հոգ չէ տարուել: 96 Թուականի ռումբի ձեւը երկար ժամանակ մնաց գործածութեան մէջ: Նոյնիսկ երբ Կովկասում սկսուեցին տեռորներ եւ անհրաժեշտութիւն զգացուեց կատարելագործուած ռումբ ունենալու, լուրջ միջոցներ ձեռք չառնուեցին այնուամենայնիւ: Այդ էր պատճառը, որ Ցուցականը հենց առաջին քայլափոխից հանդիպեց մեծ դժուարութիւնների եւ Քրիստափորը սպանուած եղաւ դուրս գալու՝ փորձերի համար: Միաժամանակ, օգտուելով խէչերների հետ մեր ունեցած բարեկամութիւնից, մեր ընկերներից մի քանիսը սովորեցին պատրաստել պայթուցիկ սնդիկ եւն.: Սովորած ընկերներից մէկին՝ որ քիմիկոս էր, ուղարկեցինք Ֆիլիպպէ, որպէսզի այնտեղ հաստատուի մի արհեստանոց, ուր հնարաւոր է սովորել ռումբի վերաբերեալ բոլոր կողմերը, ձուլել, նիւթեր պատրաստել եւն.: Այդ բանը իրագործուեց եւ մի քանի երիտասարդներ անցել են այդ արհեստանոց-դպրոցից: Նոյն ձեւի արհեստանոց ուզեցինք հիմնել նաեւ Պարսկաստանում, ուր գնաց մեր մասնագէտ ընկերը, սկսելու գործը. բայց չգիտեմ ինչո՞ւ ձեռնարկն անկատար մնաց: — Ձուլարաններ ունեցել ենք Կովկասում, ձուլուել են բացի ռումբերից նաեւ թնդանօթներ: Ռակէտներ [հրթիռներ] պատրաստելու փորձեր ենք արել, որ բաւական յաջողուել են: Վերջերս էլ փորձեր ենք արել՝ փամփուշտի եւ գնդակի չափիկներ պատրաստելու. եւ յոյս կար, որ յաջողութիւն ունենանք: Այս ամէնը հարկաւոր է կանոնաւորել եւ գործը մասնագէտների ղեկավարութեան տակ դնել:*

Զաւարեան.— *Այդ խնդիրը հարկաւոր է դնել աւելի ընդհանուր ձեւով. այն է՝ հրահանգել բոլոր մարմիններին, որ մեծ ուշադրութիւն դարձնեն զինապայթուցիկ նիւթերի պատրաստութեան վրայ:*

Ռոստոմ.— *Բայց երբ ընդհանրացնենք, այլեւս ոչ ոք չէ ուզում գործ կատարել:*

Մինասեան.— *Գործը պէտք է տեղականացնել, կենտրոնացնել որոշ տեղերում, — յանձնելով մի քանի տասնեակ մարդկանց ղեկավարութեան:*

Վռամեան.— *Այդ խնդիրը զբաղեցրել է ե՛ւ մեզ Ամերիկայում. բայց Երկրի պայմաններն աննպաստ են. եթէ մի պայթում իսկ տեղի ունենայ, ամբողջ հայ գաղութը կարող է վտանգի ենթարկուել: Ապա, այդ գործը մեծ ծախսեր է պահանջում: Ես առաջարկում եմ գործը կենտրոնացնել որոշ վայրերում: — Նիւթերի պատրաստութեանը պէտք է վարժեցնել այնպիսիներին միայն, որոնք ունեն որոշ անցեալ ու վստահելի մարդիկ են, որպէսզի իրենց սովորելիք արհեստը վերջը իրենց անձնական շահերի համար չշահագործեն կամ նոյնիսկ մեր դէմ չդարձնեն:*

Զարդարեան.— *Բուլղարիայում արհեստանոց ենք հիմնել. բայց մասնագէտների պակասութեան պատճառով՝ գործը դանդաղ է առաջ գնում: Ես առաջարկում եմ յանձնել գործը մի կենտրոնական մարմնի:*

Արամ.— *Գործը չընդհանրացնենք, որպէսզի չճապաղանայ: Ես յատկապէս «Վրէժ»ի վրայ կանգ կ'առնեմ. եթէ հմուտ վարպետներ ունենք, բացառապէս նիւթերի պատրաստութեանը նուիրուած, — այնտեղի արհեստանոցը խոշոր օգուտ կը տայ մեզ:*

Վարդան.— *Պէտք է պարտաւորեցնել այդ մարմնին՝ մասնագէտ մարդիկ հայթայթելու այն շրջանին, որտեղ այդպիսիների կարիք կը զգացուի: Ապա հարկաւոր է չեշտել, որ մասնագէտների թիւը պէտք է հասցնել առնուազն տարեկան 10ի:*

Վարդանի այս առաջարկը, իբրեւ յաւելուած, մտցւում է բանաձեւի մէջ:

Բանաձեւը քուէարկւում է առանց այդ յաւելուածի. ստանում է 17 ձայն (ձեռնպահ է Զաւարեան):

Վարդանի առաջարկը՝ անցնում է մէկի ձեռնպահութեամբ:

Ահա բանաձեւը՝

«Նկատելով, որ անհրաժեշտութիւն է մեր յեղափոխական ձեռնարկներու համար ունենալ ըստ կարելւոյն շատ հմուտ արհեստաւորներ՝ զինագործա-պայթուցիկ եւ այլ յարակից արհեստներու համար, Ընդհանուր Ժողովը կ'ընդունի.

ա) Բալկանի եւ Պարսկաստանի զանազան վայրերուն մէջ, ինչպէս նաեւ Վրէժի մէջ, հիմնել արհեստանոցներ, ուր ընդունուած եւ տրամադրելի ընկերներ վարժուին զինական-արհեստագիտական այլեւայլ ճիւղերու մէջ. մասնաւորապէս կանոնաւորել Վրէժի արհեստանոցը:

բ) Ընտրել արհեստագիտական յատուկ յանձնախումբ մը, որուն վրայ պարտականութիւն դրուի ծանօթանալ այլեւայլ կատարելագործումներու հետ եւ զանոնք յարմարեցնել մեր պահանջներուն:

գ) Նոյն մարմինը պիտի հսկէ նաեւ վերոյիշեալ արհեստանոցներուն եւ անոնց կանոնաւորութեանը, ծախսերուն եւ գործավարութեան: Մասնագէտներու թիւը պիտի լինի ոչ պակաս քան տարեկան տասը»:

«Տաճկահայքի ինքնապաշտպանութեան» *խնդրի համար բանաձեւը առաջարկւում է յանձնախմբի կողմից:*

Վռամեան (*յանձնաժողովի անդամ*).— *Մենք աչքի առաջ ենք ունեցել չկազմակերպուած վայրերը՝ Թուրքիայում: Բայց եթէ ուզում էք ընդհանուր կերպով դնել խնդիրը՝ ամբողջ Երկրի վերաբերմամբ, այս դէպքում մենք կը հանենք բանաձեւի առաջին կէտը:*

Նախագահ.— *Դնենք հարցը նախ ընդհանուր կերպով, ապա կ'աւելցնենք ծանօթութիւնը՝ չկազմակերպուած վայրերի մասին:*

Բանաձեւը անցնում է միաձայն, որը ներկայացուելու է յաջորդ նիստին — վերջնականապէս մշակուած:

Բանաձեւեր են կարդացւում՝ «Ռոճի հանգանակութեան» *հարցի վերաբերմամբ: Համօ-Թոփչեան (յանձնախմբի), Իսահակեանի, Մալումեանի, Վռամեանի:*

Շահխաթունեան.— *Նախ սկզբունքով՝ ընդունո՞ւմ ենք էքսպրոպրիացիան թէ ոչ. եւ ապա ներկայ պայմաններում կարելի՞ է արդեօք էքսպրոպրիացիաներ կատարել: Որովհետեւ բուրժուազիան մեր հակառակորդն է եւ կ'աշխատի այս կամ այն զէնքը գործածել մեր դէմ, մենք էլ կարող ենք դիմել էքսպրոպրիացիային, համարելով այն մի զօրեղ միջոց՝ բուրժուազիայի դիմադրական ուժը հարուածելու համար:*

Սեպուհ.— *Մենք որոշումներ ենք արել՝ Երկրի գործունէութեան, ցուցական ձեռնարկների եւն. մասին, բայց բոլոր այդ ծրագիրները մնալու են անիրագործելի, քանի որ մենք այստեղ չենք ուզում ընդունել բռնի հանգանակութիւնը: Անպատճա՛ռ պէտք է ընդունենք. հակառակ դէպքում բացարձակօրէն դրէք բաժանման հարցը: Ինքս մինչեւ այժմ դէմ եմ եղել բաժանման ձգտումներին, բայց քանի որ չէք ընդունում բռնի հանգանակութիւնը՝ լաւ է բաժանուենք:*

Համօ.— *Շահխաթունեանն ասում է, թէ էքսպրոպրիացիան մի տեսակ զէնք է մեր ձեռքին՝ մեր հակառակորդի դէմ կռուելու համար: Բայց մի՞թէ այդ բանի համար մենք պէտք է խախտենք մեր հիմնական սկզբունքը: Ոչ մի սոցիալիստական կուսակցութիւն կողմնակից չէ, մանաւանդ սեփականութիւնը էքսպրոպրիացիայի ենթարկելու: Փողը սպառման առարկայ է բուրժուայի ձեռքին եւ ոչ թէ արտադրութեան միջոց. սոցիալիստը՝ արտադրութեան միջոցներն է էքսպրոպրիացիայի ենթարկելու: Սկզբունքային տեսակէտից չէ կարելի ընդունել՝ բռնի հանգանակութիւնը: Սեպուհը զուտ գործնական կարծիք է յայտնում, թէ դրամական խոշոր միջոցներ են հարկաւոր մեզ, որովհետեւ ծրագրում ենք եւ խոշոր ձեռնարկներ: Բայց, մեր այդ ձեռնարկների նպատակին չպէտք է հակասեն մեր գործադրած միջոցները:*

Զաւարեան (*հարց է տալիս Ամերիկայի ներկայացուցչին*).— *Ինչո՞ւ Ամերիկայում չէք արել բռնի հանգանակութիւն:*

Վռամեան.— *Որովհետեւ պայմաններն աննպաստ էին:*

Վահագն.— *Որովհետեւ «Փոթորիկ»ը կար, որ գործում էր այդ ուղղութեամբ:*

Բանաձեւերի վերջնական քուէարկութիւնը թողնւում է հետեւեալ նիստին:

80ՐԴ ՆԻՍՏ (13 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան:

Ներկայ են՝ 23 ժողովական:

Բացակայ են՝ Ռոստոմ, Թոփչեան, Անդրանիկ (հիւանդ), Վարդան (հիւանդ), Զաւարեան:

Օրակարգն է՝ «Ինքնապաշտպանութեան», «Ռոճի հանգանակութեան» *բանաձեւերը եւ* Կովկասեան զեղծումների՝ միհրանականութեան հարցը:

Քուէարկուելով «Ինքնապաշտպանութեան» *այն բանաձեւը, որ ներկայացրեց մասնաժողովը, անցաւ միաձայն: Ահա բանաձեւը.*

«Ինքնապաշտպանութեան գործը Թուրքիոյ մէջ»:

Ժողովը լսելով ընկ. Վռամեանի զեկուցումը ինքնապաշտպանութեան գործի կազմակերպման մասին, տեղեկանալով Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի ներկայացուցած ծախսագծին, եւ նկատի առնելով ինքնապաշտպանութեան մասնախմբի բերած եզրակացութիւնները,

Որոշեց լուրջ հիմերու վրայ դնել ինքնապաշտպանութեան գործի կազմակերպումը Թուրքիոյ հայաբնակ վայրերու մէջ, օգտուելով յատկապէս Տամի եւ Լեռնավայրի [?] (44) Կ. Կոմիտէներու ձեռք բերած զոհացուցիչ արդիւնքէն այդ ուղղութեամբ: Ինքնապաշտպանութեան գործը պիտի կազմակերպուի առաջնորդ ունենալով հետեւեալ չորս կէտերը.

1. Ինքնապաշտպանութեան խումբերը կը զինուին տեղացիներու նիւթական միջոցներով: (Ծանօթ.— Դաշնակցութիւնը կ'ընդունի պանդուխտ համագիւղացիներէ զինման հիմնագումարի համար նուէրներ, որոնք կը գործածուին Երկրի պատկան մարմնի ձեռքով, ոչ բացառապէս նուիրատուներու գիւղին, այլ գիւղական շրջանակին համար):

2. Երբ նոր կազմակերպուած մարմինները վստահութիւն

ներշնչեն իրենց գործունէութեամբ եւ կազմի հաստատուն համզամանքով, Դաշնակցութիւնը կրնայ, եթէ պէտք տեսնէ, փոխ տալ շրջաբերութեան գումար մը, զէնքի շուկայ ստեղծելու համար: (Ծանօթ.— Դաշնակցութեան նախահաշուի մէջ կ'որոշուի այդ նպատակին յատկացնելիք առաւելագոյն գումարի քանակը):

3. Ինքնապաշտպանութեան խումբերու ձեռք բերած զէնքերը կը համարուին համայնական սեփականութիւն, կը գտնուին Դաշնակցութեան կեդրոնի [հսկիչի] տակ եւ կը գործածուին միմիայն անոր հրահանգներով:

4. Զինման գործը պէտք է կատարուի աստիճանաբար, ինքնապաշտպանութեան խումբերու կազմութեան եւ անոնց զինուորական կրթութեան զարգացման զուգընթաց:

Յաւելուած՝

Երկրի կազմակերպուած վայրերէն դուրս եւս ինքնապաշտպանութեան գործի սիստեմ մը ստեղծելու նպատակով, որոշուեցաւ՝

1. Ձեռնարկել կազմակերպելու այդ վայրերը, արեւմտեան շրջանը թողնելով Արեւմտեան Բիւրոյի Շրջանային Ժողովին եւ արեւելեանը՝ Երկրի Պատասխանատու Մարմիններու եւ Արեւելեան Բիւրոյի համաձայն գործակցութեան:

2. Վերի յօդուածի մէջ յիշած մարմիններուն կը յանձնարարուի մշակել ընդհանուր կանոնագրի մը ինքնապաշտպանութեան խումբերու եւ ժողովուրդի զինման մասին, անոր կիրառումը պարտաւորիչ ընելով բոլոր մարմիններու համար:

Ապա քուէարկութեան դրուեց բանի հանգանակութեան բանաձեւը ստացաւ + 14 եւ — 7: Ժողովը նպատակայարմար դատեց այդ հարցի վերջնական քուէարկութիւնը յետաձգել, մինչեւ ամբողջական քննութիւնը:

---

*Ժողովն անցնում է «*Կովկասեան զեղծումների*» հարցին, որը ներկայացրեց այդ նպատակով ընտրուած մասնախումբը:*

Նախագահ.— *Ստացուած են Ընդհանուր Ժողովի անունով երկու Թուղթ, որոնք կապ ունեն շօշափուող հարցի հետ. արդեօք պէտք է կարդալ ժողովո՞ւմ, թէ յանձնել մասնախմբին: Այս երկու գրութիւններն ստացուած էին վերջին օրերը: Առաջինը կրում է «*Ժամանակաւոր Զինուորական Խորհուրդ*» ստորագրութիւնը եւ Դաշնակցութեան կնիքով է վաւերացուած, իսկ երկրորդը՝ մշեցի զինուոր Մուշեղի կողմից է:*

Ժողովը որոշում է յանձնել այդ գրութիւնները մասնախմբին:

Զարդարեան *կարդում է մասնաժողովի զեկուցումը:*

Սկսում են վիճաբանութիւններ այդ հարցի շուրջը:

Նախագահը *նկատում է, որ նախ պէտք է լրացումներ անել, քանի որ տեղեկութիւնները այդ կարեւոր հարցի վերաբերմամբ բաւական Թերի են եղել, եւ ապա անցնել բանաձեւերին՝ ըստ էութեան:*

Ստեփանեան.— *Այդ խնդիրը քննելիս, մասնաժողովը պէտք է դիմէր միւս մարմիններին եւս, բազմակողմանի լուսաբանութեան համար: Ես ուզում եմ մի քանի լրացումներ անել: Միհրանի շահատակութիւնները չէին սահմանափակուած միայն Կովկասով: Նա անցել է սահմանի այն կողմը եւս: Նա յաճախ նամակներ էր գրում Պարսկաստան իր ծանօթներին, թէ Դաշնակցութիւնը ձեռք է քաշել Տաճկահայաստանի դատից, թէ զինուորներին Կովկասում փող չեն տալիս, եւ այսպիսով գրգռում էր նրանց: Մենք հազիւ կարողացանք հաւատացնել, որ դա բախտախնդիր մէկն է: Անհրաժեշտ է այդ զեղծարարների դէմ խիստ միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի ուրիշ անգամ նման երեւոյթ տեղի չունենայ:*

Համօ.— *Խնդրի խիստ կարեւորութիւնը ի նկատի առնելով, պէտք էր շատ աւելի ծանրանալ դրա վրայ, քան արել է մասնախումբը: Ես կարծում էի, թէ մի փոքր երկար կանգ պէտք էր առնել շարժման բնոյթի եւ պատճառների վրայ: Այդ շարժման հիմը կազմում էր բնական անբաւականութիւնը, մի անբաւականութիւն, որ տիրում էր մի քանի մեծ քաղաքների, օրինակ՝ Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, մութ եւ անգիտակից մասսաների մէջ: Ուրեմն հողը կար, որի վրայ կառուցել են բախտախնդիրները իրենց գործը: Անգիտակ մասսան չէր տեսնում Տաճկահայաստան գնացող արշաւախմբեր, չէր լսում կռիւների եւ քանդուած գիւղերի մասին եւայլն. դրանց մէջ է նա սովորել տեսնել յեղափոխութիւնը: Եւ մտածում էր, որ Դաշնակցութիւնը մոռացել է տաճկահայկական դատը եւ տարուել կովկասեան գործով: Նա չէր կարող գիտնալ Վասպուրական փոխադրուած զէնքերի մասին, որը կատարւում էր խոշոր չափերով, լուռ եւ փայլուն յաջողութեամբ. մասսան չգիտէր այն խոշոր դրամական գումարի մասին, որ Երկիր էր ուղարկուած: Ճիշդ է, գիտէին ընկ. Զաւրեանի ձեռնարկի եւ նպաստների մասին, քանի որ այդ մասին լրագրերում գրուեց, բայց նրանք չգիտէին, որ դա Դաշնակցութեան գործն է: Մի կողմից այս հանգամանքը, միւս կողմից էլ նրանք տեսնում էին իրենց շուրջը, Կովկասում կատարուող յախուռն գործունէութիւնը հենց այդ Դաշնակցութեան կողմից, որ առաջ միանգամայն եւ ամբողջովին նուիրուած էր տաճկահայ դատին: Այս հողն արդէն կար, կար անբաւականութիւն Դաշնակցութիւնից, իսկ որանից օգտուելու ցանկութիւն ունեցողներ շատ կային: Առաջին տեղը բռնում է մեր բուրժուազիան, որը ամենից շատ է վախենում յեղափոխութիւնից եւ ցանկանում է նրան խափանել: Այդ շարժման բերան դարձաւ բուրժուական օրգան «Մշակ»ը, որ շատ ճարպիկ կերպով ընթացք տուեց անգիտակից մասսաների բողոքին եւ առաջ տարաւ պոլեմիկը [բանավէճը]: Այդ շարժումը սկզբից եւեթ կրել է հակայեղափոխական բնոյթ: Այն բնականութեան նշոյլը, որ կար շարժման սկզբում եւ որը վերեւում մատնանիշ արի, ժամանակի ընթացքում վերացուեց: Յետոյ երբ մեզ հնարաւոր եղաւ պարզել, որ*

մի կողմից Դաշնակցութիւնը չէ դադարել տաճկահայ դատից եւ որ աւելի ուժգին կերպով է գործում, եւ միւս կողմից հնարաւոր եղաւ ցոյց տալ այդ շարժման հակայեղափոխական բնաւորութիւնը, — այսպիսով կարողացանք պոկել գործիք դարձած անգիտակից մասսայի մեծ մասը: Մնացածները բոլորովին այլասերուեցին ու անբարոյականացան, դառնալով ամենասովոր տեսակի հակայեղափոխականներ: Միհրանն ու ընկերները, այժմ ոչ միայն հայ բուրժուաների գործիքն են, այլեւ կառավարութեան: Նրանք յաճախ լինում են ոստիկանների հետ խնջոյքներում եւ խորհրդակցութիւններ են ունենում: Մի խօսքով, նրանք ամենայօժար կերպով առաջարկում են իրենց աջակցութիւնը ռուսաց կառավարութեանը: Եւ կառավարութիւնը այն համոզմունքն ունի, որ Դաշնակցութիւնը բաժանուած է երկուսի՝ Նոր եւ Հին, առաջինը գործում է Կովկասում, իսկ երկրորդը՝ Միհրանի կուսակցութիւնը՝ Տաճկահայաստանի համար: Կառավարութիւնը աշխատում է Հին Դաշնակցութեան ձեռքով կռուել Նորի դէմ: Դրան որպէս պերճախօս ապացոյց կարող է ծառայել այն, որ Միհրանն ու ընկերները բացայայտ եւ ազատ զէնք են կրում քաղաքում: Բացի այդ, երբ նրանցից մէկը ձերբակալւում է, կառավարութիւնը իսկոյն բաց է թողնում: Դեռ աւելի՛ն. նրանք տալիս են ոստիկանութեան ներկայացուցիչներին Թիկնապահներ՝ նրանց պաշտպանելու համար: Մինչեւ վերջին ժամանակներս նրանք սահմանափակուած էին քաղաքներում, բայց այժմ մարդիկ են ղրկում նաեւ գաւառները եւ յայտարարում, թէ Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներ չըկան, թէ նրանք դատի են ենթարկուած եւ միայն «Զինուորական Խորհուրդ»ն է վարում բոլոր գործը: Հանգանակութիւնը եւս տարածուել է Թիֆլիսից դուրս, Բաթում, Արմաւիր եւն.: Ամէն տեղ միջոցներ են ձեռք առնւում մեր գործը քայքայելու, մեր ձեռնարկները վիժեցնելու համար:

Իսահակեան.— *Այդ զեղծարարների քննութիւնը վերապահուած է միայն Ընդհանուր Ժողովին: Աւելի քան վտանգաւոր է, նոյնիսկ անօրինական, այս գործը յանձնել Բիւրոներին կամ ուրիշ մարմինների:*

Մանուկ.— *Այդ շարժումը դեռ Միհրանից առաջ կար լայն խաւերի մէջ:*

Շահխաթունեան.— *Մի՞թէ գաղտնապահութիւնը այնքան խիստ էր, որ չէր կարելի ընդհանուր գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ տալ, եւ կասկածները փարատել: Գուցէ դա եղել է ընկերների կողմից մի սխալ: Ի՞նչպէս է եղել Դաշնակցութեան վերաբերմունքը դէպի միհրանականները, այդ մասին ոչինչ չասեց Համոն:*

Համօ.— *Մոռացայ ասել, որ վերջին 1½ ամսում, ինչպէս սպասելի էր, սկսուել էր քայքայում եւ լքում նրանց շարքերում: Վերջերս նրանք ձեռնարկել էին խիստ աւազակային գործողութիւնների: Անարխիստների անունից, անգրագէտ նամակներով դիմում էին այս կամ այն հարուստին, յետոյ երկու հոգիով ներկայանում էին նոյն այդ հարուստին եւ փող պահանջում, առաջարկելով իրենց պաշտպանութիւնը անարխիստների դէմ: Սահմանը հետզհետէ նեղցաւ եւ հայերը սկսեցին իրար մատնել. հենց այդ էր պատճառը, որ շատերը կարծում էին, թէ Դաշնակցութեան բանն է եւ մենք հարկադրուած եղանք պաշտօնապէս հերքել: Այժմ նրանց շարքերից հեռանում են, ոչ միայն մաքուր, այլեւ մութ տարրերը, որովհետեւ վերջիններիս ղեկավարները Թոյլ չեն տալիս բաւարար կերպով շահատակելու, եւ մեծ բաժինը, գուցէ եւ ամբողջը, իրենց են վերցնում: Ես դիտմամբ Միհրանի անձնաւորութեան վրայ կանգ չառայ, որովհետեւ այստեղ անձնաւորութիւնը բնաւ նշանակութիւն չունի: Քանի որ ժողովականները հարցնում են նրա մասին, ասեմ մի քանի խօսք: Կազմակերպութիւնը պիտի նրան դատի ենթարկէր, քանի որ, Մոսունի արշաւանքից վերադառնալիս, անձնատուր է եղել կառավարութեան ամբողջ խմբով եւ զէնքերով: Այս գործում նա ապացուցեց թէ ինչպիսի շահախնդիր մարդ է, որ ուզում է հերոս դառնալ, բայց ջրից չոր դուրս գալ: Երբ նա դուրս եկաւ Երեւանի բանտից, դիմեց Դումանին՝ պաշտօն ստանալու. բայց նա մերժեց: Միհրանը դժգոհ Դաշնակցութիւնից՝ գնաց Բաթում, այնտեղ իմ վերեւ յիշած անբաւականութեան հողը գտաւ եւ, իբր ճարպիկ մարդ, անցաւ շարժման գլուխը: Կազմակերպութեան բռնած դիրքը այդ շարժման հանդէպ եղել է շատ խելացի: Սկզբում առաջարկողներ կային, ուղղակի տեռորի միջոցով ոչնչացնել պարագլուխներին եւ շարժումը բնում խեղդել: Միւս մասը հակառակ տեսակէտ ունէր: Նա մտածում էր, որ շուտով այդ հողը հնարաւոր կը լինի խլել նրանց ոտի տակից, շարքերը քայքայել, երեւան հանելով շարժման իսկական հակայեղափոխական բնոյթը: Եթէ առաջին մտածողների թելադրութեամբ վարուէինք, Միհրանն ու ընկերները կը հերոսանային անգիտակից մասսայի առաջ: Եթէ մեզ յաջողուէր այնպէս անել, որ տաճկահայերի յայտնի եւ աչքի ընկնող ուժերին ակնյայտնի եւ վճռական կերպով դուրս բերէինք այդ շարժման դէմ, պարզելով նրանց միջոցով տաճկահայ մասսայի առաջ շարժման իսկական հակայեղափոխական եւ հակատաճկահայկական բնոյթը, մի գուցէ մեզ հնարաւոր լինէր շարժումը խեղդել սաղմի մէջ: Այդ շարժման մի յայտնի չափով անգիտակցաբար նպաստել են նաեւ մեր մօտիկ ընկերներից մի երկուսը, որոնք այստեղ այնտեղ խօսում էին, թէ Դաշնակցութիւնը մի կողմ է Թողել տաճկահայ գործունէութիւնը: Բայց եւ այնպէս մեզ յաջողուեց հասնել այն հետեւանքին, որ մասսայի մեծագոյն մասը միացաւ նորից կազմակերպութեան, իսկ միւս ստոր մասը երեւան բերաւ «Ժամանակաւոր Զինուորական Խորհուրդ»ի նման մի մարմին:*

Մուրատ — *Դեռ սկզբից ես հակառակ եմ եղել Նախադծին, երբ չկար Միհրանը, ի նկատի ունենալով, որ դրանով մեր դատի առաջ պատնէշ էր դրւում: Մենք չատ լաւ գիտէինք, որ Հնչակեանների մէջ էլ սոցիալիզմի պատճառով էր երկպառակութիւն ընկել, հետեւապէս չէինք կարող դէմ չլինել Նախադծին: Ուրիշ բան է, որ ինքնապաշտպանութեան գործը մոռացնել տուեց այդ: Դեռ Միհրանից առաջ կար այդ բողոքը Թիֆլիսում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում եւն.: Ծրագրատունը գրաւելու որոշում չէ եղել, դա սխա՛լ է, եւ զարմանում եմ, որ դրան հաւատում էք: Նրանք ուզում էին միայն Շխալու սպանութեան առթիւ բացատրութիւն պահանջել եւ պարզել այդ «ոճիրը»: Ես էլ այն կարծիքին եմ, որ այդ դատը այստեղ պէտք է տեսնել:*

Տաճատ (*մասնախմբի անդամ*) — *Մենք մեր բոլոր եզրակացութիւնները, որ պիտի կարդամ, հանել ենք, հակասութիւններ չլինելու համար, միայն փաստաթղթերից, Միհրանի ու ընկերների նամակներից եւ նրանց թռուցիկներից: — Կարդում է այդ, որը լոյս է սփռում հարցի պատճառի եւ գործը վարելու բնոյթի վրայ:*

Նախագահը *թելադրում է այդ թուղթը կցել մասնախմբի բանաձեւին իբր յառաջաբան, համարագրել բոլոր նամակները եւ դոկումենտները, անկորուստ պահելու համար:*

Հինգ րոպէ ընդմիջումից յետոյ Ժողովը բացւում է եւ, մասնաժողովի առաջարկի համաձայն, յետաձըգւում է բանաձեւի քուէարկութիւնը, որպէսզի լաւ մշակուի:

Նախագահը *վիճաբանութեան է ենթարկում այն հարցը, թէ արդեօք զեղծարարների դատը պիտի թողնել կովկասեան ոեւէ մարմնի՞, թէ հենց Ընդհանուր Ժողովում վերջացնել:*

Իսահակեան — *Մուրատը եւ Սեպուհը յայտնում են այն կարծիքը, որ այդ իրաւունքը վերապահուած է Ընդհանուր Ժողովին եւ նա է միայն ձեռնհաս: Այդ որոշումը պէտք է լինի խիստ եւ կտրուկ:*

Համօ — *Դատավարութիւնը չպէտք է թողնել միւս մարմիններին, այլ այստեղ որոշել: Միայն պէտք է ընտրել մի մարմին, որի անդամները գաղտնի լինեն, որպէսզի որոշումները ի կատար ածեն:*

Մաշուր — *Հետաքրքիր է գիտնալ, թէ Ընդհանուր Ժողովը որի՞ն է ուզում նստեցնել մեղապարտի աթոռի վրայ, Միհրանի՞ն թէ հոսանքին: Մենք դիտելու ենք Միհրանին եւ ընկերներին ոչ թէ իբրեւ այդ շարժման պարագլուխներ, այլ իբրեւ զեղծարարներ, ոճրագործներ: Բայց մենք ինչպէ՞ս պէտք է կռուենք այդ հոսանքի դէմ, ահա այդ մասին եւս կարեւոր է մտածել:*

Արամ — *Այդ շարժումը, որ մի հասարակական երեւոյթ է, դա պարզ է. որ դրա դէմ պէտք է կռուենք, այդ էլ պարզ է: Եւ կը կռուենք այն միջոցներով, ինչ ժամանակին առել են ընկերներ Թոփչեան եւ Համօ: Բայց այստեղ խօսւում է անհատների ոճրագործ դերի մասին, այդ շարժման մէջ: Ուրեմն նրանք իբրեւ անհատ զեղծարարներ են պատասխանատուութեան կանչւում:*

Թոփչեան — *Քանի որ հարցը խիստ ծանրակշիռ է, պէտք է լուրջ ուշադրութիւն դարձնել բանաձեւի մշակման վրայ, մանաւանդ որ կը հրատարակուի եւ լայն խաւերում խօսակցութեան նիւթ կը դառնայ: Աւելի լաւ է մի կողմ թողնել աւելորդ, բանաձեւի ուժը թուլացնող մանրամասնութիւնները եւ կեդրոնանալ ամենաէական կէտերի վրայ, ինչպէս* ա) *ամբաստանագիրը.* բ) *կնիքը.* գ) *Սեպտ. 1ին հրատարակուած ակտը՝ դիկտատուրան.* դ) *հանդանակութիւնը (Դաշնակցութեան անունով հաւաքուած փողի մասին հաշիւ չեն ներկայացրել Ընդհանուր Ժողովին եւ չտայլել են):*

Նախագահ — *Վիճաբանութիւնը համարում եմ սպառուած եւ բանաձեւի քուէարկութիւնը թողնում եմ վաղուան:*

Նախագահ — *Ցուցականի անդամ Սաֆոյին տրուել է մասնախմբի զեկուցումը եւ փաստաթղթերի մի մասը. այժմ նա խնդրում է դոկումենտների միւս մասը եւս: Արդեօք Ժողովը համաձա՞յն է յանձնել մնացածները:*

Արամ — *Ես հակառակ եմ դրան եւ բողոքում եմ: Նրա այս քայլը խիստ վիրաւորական է. նա տալիս է անվստահութեան քուէ մասնախմբին, որ կը նշանակէ Ընդհանուր Ժողովին:*

Ժողովը գտնելով այդ առարկութիւնը ոչ բանաւոր, որոշեց՝ յանձնել Սաֆոյին խնդրած փաստաթղթերը, որպէսզի տրուի նրան հնարաւորութիւն՝ հարցի հետ ծանօթանալու:

Ժողովը փակուեց ժամը 8ին:

81ՐԴ ՆԻՍՏ (14 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Զաւարեան:

Ներկայ են 26 ժողովական:

Բացակայ են՝ Անդրանիկ (հիւանդ), Գուսան, Գագիկ:

Օրակարգն է՝ Հրատարակութիւնների հարցը:

Նախագահը *առաջարկում է հրատարակութիւնների եւ պրոպագանդի խնդիրները միացնել եւ խօսել ընդհանրապէս՝ բոլորի մասին:*

Մալումեան *բանաձեւ է ներկայացնում «Դրօշակ»ի եւ կից հրատարակութիւնների հարցի վերաբերմամբ, մշակուած մասնաժողովի կողմից: — Մեր հրատարակութիւնները երեք ճիւղի պէտք է բաժնել. առաջին՝ պաշտօնական օրգան՝ «Դրօշակ», «Pro Armenia» եւ յարակից գրքերի հրատարակութիւն. երկրորդ՝ հրատարակութիւններ Կովկասում, եւ երրորդ՝ հրատարակութիւններ այլ վայրերում: Ցաւալի է, ի հարկէ, որ Երկրի մէջ հնարաւորութիւն չունենք որեւիցէ յեղափոխական հրատարակութեան ձեռնարկելու: Մասնաժողովի առաջարկ է՝ լայնացնել «Դրօշակ»ի բովանդակութիւնը, տալով խմբագրութեանը իրաւունք՝ մտնելու սոցիալական եւ տեսական հարցերի քննութեան մէջ, — քանի որ այդ կը պահանջէ մեր ծրագիրը, — եւ շօշափելու միեւնոյն ժամանակ այնպիսի հարցեր, որոնք դուրս են Ծրագրից, բայց առընչութիւն ունեն մեր գործունէութեան հետ: — Գործի տեխնիքական տեսակէտից, «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը բաւական դժուար կացութեան մէջ է եղել. մարմինների կողմից հաղորդուող տեղեկութիւնները չատ աղքատ են եղել եւ միշտ հնացած: Այս մի կողմից, միւս կողմից՝ կազմակերպական խնդիրներից զատ կան նաեւ տեսական հարցեր, որոնց համար, սակայն, քիչ տեղ է մնում թերթի սուղ էջերում. հարկաւոր է ծաւալը մեծացընել: «Դրօշակ»ը, առայժմ նկատի առնելով քաղաքական պայմանները, պէտք է պահել արտասահմանում՝ Ժընեւ: Ցանկութիւն է յայտնուել՝ մեր պաշտօնական օրգանը տեղափոխել Կովկաս. տարաբախտաբար առայժմ այդ անհնարին է, քանի որ անակնկալ դէպքեր կարող են տեղի ունենալ Ռուսաստանում եւ մենք վըստահ չենք, թէ որքան ապահով կը լինի օրգանի դրութիւնը այնտեղ: Ցանկութիւն է յայտնուել նաեւ, որ «Դրօշակ»ը այսուհետեւ հրատարակուի Փարիզում, որպէսզի խմբագրութիւնն այդպիսով աւելի մօտ յարաբերութիւնների մէջ լինի մեր այնտեղի բարեկամների հետ: Այդպիսի որոշում, այստեղ տալ չենք կարող. հարկաւոր է իմանալ մեր Ֆրանսացի բարեկամների կարծիքը. իմ կարծիքով այդ հարցի լուծումը պէտք է թողնել երկու Բիւրոներին: Ապա ընկ. Մալումեան պաշտպանում է իր առաջարկած բանաձեւի միւս կէտերը:*

Թոփչեան — *Մամուլի որոշ չափով ազատութիւնը, մանիֆեստից յետոյ, թոյլ տուեց բոլոր կուսակցութիւններին՝ գետնի տակից լոյս աշխարհ գալ եւ իւրաքանչիւրը ունեցաւ իր սեփական մէկ կամ աւելի օրգանը: Հնչակեաններն անգամ ունեն այսօր իրենց թերթը: Կուսակցութիւնները լարուած ուժերով պրոպագանդա են մղում: — Դաշնակցութիւնն եւս չէր կարող թերթ չունենալ: Թէ որքան մեծ էր թերթի պահանջը մասսաների մէջ, ապացոյց են այն անվերջ դիմումները գաւառներից, որ մեր խմբագրութիւնը ստացել է «Զանգ»ի փակումից յետոյ, թէ «թերթ տուէք, ինչ կերպ ուզում էք արէք». կարծում էին, որ երբ թերթը չկայ, չկայ ուրեմն եւ Դաշնակցութիւնը: Բովանդակութեան ուղղութեան գալով, ես կ՚ասեմ, որ մեր արտասահմանեան մամուլն աւելի նպաստաւոր պայմանների մէջ է գտնուել, քան Կովկասինը. մինչդեռ, օրինակ, «Դրօշակ»ը պէտք էր բնաւ չխօսէր օրուայ հրատապ հարցերի մասին, մենք անկարող էինք լռել, քանի որ կեանքը պահանջում էր մեզանից խօսել: Չգիտէինք, սակայն, արդեօք մեր արտայայտած կարծիքները չէի՞ն հակասի մեր կուսակցութեան պաշտօնական հայեացքներին: Հայ-Թրքական ընդհարումների պատճառների վերաբերմամբ մենք երկար վիճել ենք, թէ ո՛րն է լինելու, իսկապէս, մեր կուսակցական կարծիքը այդ մասին: — Ռայոնական Ժողովը թէեւ թոյլ տուեց՝ որոշ հարցերի քննութեան մէջ մտնել, բայց կան եւ ուրիշ կէտեր, որոնց մասին խօսելու իրաւունքը պէտք է տայ Ընդհանուր Ժողովը: — Օրաթերթը, սակայն, բաւարարութիւն չէ տալիս. հարկաւոր է ունենալ եւ մի ամսագիր՝ յատկապէս գիտական հարցերին նուիրուած. արդէն Ռայոնական Ժողովը հաստատած էր գտել մի այդպիսի պահանջ, բայց ուժերի բացակայութեան եւ այլ պատճառներով գործը յետաձգուեց. այժմ պէտք է գոհացում տալ պահանջին: Շրջաններն եւս ինքնաբերաբար կարիք են զգում տեղական թերթերի: Անդրկասպեան երկրում, օրինակ, ցանկութիւն կայ շաբաթաթերթ հրատարակել ոչ-կուսակցական միջոցներով: Ռոստովի շրջանում եւս ուզում են առանձին թերթ ունենալ. Մրգաստանում, Ապառաժում, Ոսկանապատում: Բայց այս բոլոր շըրջաններից միայն Ոսկանապատին կարեւոր է թերթ ունենալ. — բանուորական վայր է եւ հակառակորդ կուսակցութիւնները կատաղի կռիւ են մղում մեր դէմ. իսկ միւս շրջանները առայժմ կարող են առանց թերթերի մնալ, որովհետեւ մենք չունենք աւելորդ ուժեր այդ թերթերի ղեկավարութեան համար: — Բրոշիւրները գտնում եմ անհրաժեշտ, կան հարցեր, որոնց մասին հարկաւոր է խօսել առանձին գրքերով: Բրոշիւրներից մենք դեֆիցիտ [բաց] չենք ստանայ. մեր այսօրուայ առերեւոյթ դեֆիցիտը կը ծածկուի չուտով, երբ կը ծախուեն մնացած գրքերն եւս: — Անհրաժեշտ է ունենալ եւ ռուսերէն օրգան, մի շաբաթաթերթ՝ ծանօթացնելու ռուս հասարակութեանը մեր կուսակցութեան եւ նրա ձգտումների հետ. մենք այդպիսով կարող կը լինենք վերացնել այն թիւր կարծիքը մեր մասին, որ կազմել է ռուս հասարակութիւնը՝ սոցիալ-դեմոկրատական կեղտոտ զրպարտութիւնների հիման վրայ: — Օրաթերթի, ամսագրի եւ բրոշիւրների համար հարկաւոր կը լինեն 4–5 ղեկավարներ, (որոնք բոլորն էլ պէտք է այստեղ ընտրուեն) եւ նիւթական օժանդակութիւն՝ 25–30·000 ռուբլի (10–15·000՝ օրաթերթի, 5·000՝ ամսագրի եւ 10·000 բրոշիւրների համար): Այս գումարներն, ի հարկէ, կորած չպէտք է հա-*

մարել: — Իսկ Ոսկանապատի Թերթի ծախսերը կը հոգայ տեղական մարմինը՝ ինքը:

Վռամեան.— «Հայրենիք»ն ու «Ռազմիկ»ը տարբեր հիմքերի վրայ են դրուած, քան Կովկասի մեր Թերթերը: Մենք այն սկզբունքն ենք խիստ կերպով անցկացրել մեր գործունէութեան մէջ, որ Թերթը պէտք է արտահովէ ինքն իրեն՝ տեղացիների նպաստներով, առանց յոյսը դնելու կազմակերպութեան գանձի վրայ. այդ սկզբունքն է որ զարգացրեց մեր մէջ նախաձեռնութեան ոգի: «Հայրենիք»ը չենք հրատարակել կուսակցութեան միջոցներով. սկզբում, որոշ գումար ենք տուացել, բայց ժամանակի ընթացքում յետ ենք դարձրել. կազմակերպութիւնը տուել է մեզ միայն խմբագիր: Մենք կազմել ենք ակցիոներական ընկերութիւն եւ միահամուռ ուժերով յառաջ ենք տարել գործը: Եւ այսօր մենք նպաստ առնելու ոչ մի դիմում չունենք Ընդհանուր Ժողովին: Զարմանում ենք, որ Կովկասի համար 25–30·000ի խնդիր է դրւում: Ես առաջարկում եմ կուսակցական մամուլի միութիւն կազմել, որպէսզի այդպիսով բարոյական կապեր ստեղծուեն Թերթերի միջեւ: Սրանով առաջ կը գայ փոխադարձ գործակցութիւն, եւ այն Թիւրիմացութիւնները, որ կատարւում են այս կամ այն յօդուածի ո'ր Թերթում տպելու հարցի շուրջը՝ կը վերանան ինքնըստինքեան: — Գրաւոր պրոպագանդայից զատ անհրաժեշտ է օժ տալ եւ բանաւոր պրոպագանդային. եթէ Կովկասի մէկ միլիոն հայ ազգաբնակութիւնը միայն 7·000 բաժանորդ է տալիս «Ժամանակ»ին, պատճառն այն է որ ժողովուրդը դեռ մեծ կարիք ունի ե'ւ բանաւոր պրոպագանդայի: Նոյնը եւ Ամերիկայում. բայց այդ բանի համար, պէտք է ունենալ անպայման ձեռնհաս մարդիկ. իւրաքանչիւր շրջան՝ պէտք է յարմար ուժեր ուղարկուեն. հարկաւոր է մարդիկ պատրաստել բանաւոր պրոպագանդայի համար. եւ այս նպատակով՝ յատուկ դասընթացքներ պէտք է հիմնել: Միայն դէնքով չէ, այլ խօսքով ջարդել պէտք է դիտնանք մեր հակառակորդներին. մեր պրոպագանդիստները վարժուած պէտք է լինեն պրոպագանդիստական յատուկ ձեւերի: Եւ գլխաւորը՝ կարեւոր է, որ մեր բոլոր պրոպագանդիստները իրազեկ լինեն ե'ւ տաճկահայ իրականութեան ե'ւ ընկերվարական սկզբունքներին, ընդհանրապէս պէտք է ծանօթ լինեն մեր բոլոր հիմնական հարցերի հետ: Ապա նրանք պէտք է տեղեակ լինեն նաեւ ամբոխի հոգեբանութեանը, ուստի անհրաժեշտ է դասընթացքներ ստեղծել պրոպագանդիստներ պատրաստելու համար: — Վերջացնում եմ խօսքս, նորից շեշտելով, որ Թէ' գրաւոր եւ Թէ բանաւոր պրոպագանդայի համար մենք չենք վերցներ կազմակերպութիւնից եւ ո'չ մի կոպէկ. բոլոր ծախսերը կը հոգանք ինքներս:

Զաքարեան (ամփոփ տեսութիւն է տալիս կուսակցական մամուլի մասին Բուլղարիայում).— «Ռազմիկ»ը հրատարակւում է 1½ տարուց ի վեր եւ այդ ընթացքում մօտ 2·500 Ֆրանք փոխառութիւն է արել՝ դեֆիցիտը ծածկելու համար. Թէեւ «Ռազմիկ»ը միւս Թերթերից աւելի բաժանորդ ունի, բայց եւ այնպէս, դեռ անկարող է առանց վնասների գոյութիւն ունենալ. դուցէ ոչ մի փոխառութեան չդիմէինք, եթէ միայն տրուէին խոստացած ակցիաները (Թերթը, ինչպէս արդէն ասել եմ, սկսուել է իբրեւ մի ակցիոներական ձեռնարկ): Միւս կողմից էլ շատ բաժանորդներ չեն վճարում: — Եթէ սակայն, մեր գործը մինչեւ այժմ ունեցած ընթացքով շարունակէ առաջ գնալ, մօտ ապագայում մենք հաւանականապէս կարողանանք բոլոր ծախսերը ցոյցել: — Եգիպտոսի վերաբերմամբ շատ բան չեմ կարող ասել. կը նկատեմ միայն, որ այնտեղ, գոնէ առայժմ, որեւէ Թերթ ունենալ, աննպատակայարմար է. իսկ բանաւոր պրոպագանդայի խնդրում, Եգիպտոսը կարելի է միացնել Բալկանի հետ. մի անձնաւորութիւն կարող է գործել երկու վայրերում եւս, — վեց ամիս Բալկանում, վեց ամիս էլ Եգիպտոսում:

Ստեփանեան (գտնում է անհրաժեշտ՝ ունենալ Վրէժի շրջանում մի Ֆարսերէն Թերթ).— Թէկուզ դրսում լինի այդ Թերթը, միեւնոյնն է. հայ-պարսկական յարաբերութիւնների ամրապնդման տեսակէտից, մի Ֆարսերէն Թերթ մեծ դեր է խաղալու, մանաւանդ ներկայումս, երբ պանիսլամիստ եկուոր պրոպագանդիստներն ու «Հաբլ-իւլ-մաթին»ը շարունակ կռիւ են մղում հայերի դէմ: Հարկաւոր է նաեւ՝ Ֆարսերէնի Թարգմանել մեր ծրագիրը, որպէսզի պարսիկ ժողովուրդը միջոց ունենայ գաղափար կազմելու մեր ձգտումների մասին: Կուսակցական պրոպականդը սատանիկ կազում է մեզ մօտ, յաճախ պահանջներ ենք արել, որ մարդիկ ուղարկուեն մեր շրջանը, բայց մեր բոլոր դիմումներն անցել են ապարդիւն. իսկ մեր տեղական ուժերը շատ են անփորձ, որպէսզի կարողանային գործը յաջող կերպով առաջ տանել:

Մալումեան ներկայացնում է «Pro Armenia»ին վերաբերեալ մի բանաձեւ և առաջարկներ. — այդ օրգանի համար սկզբում ունեցել ենք տարեկան 15·000 Ֆր. ծախս, ապա՝ 25·000 Ֆր. (որս մէջ է մտնում եւ պրոպագանդի համար եղած ծախսը): Վերջերս, սակայն, աշխատեցինք կրճատել ծախսերը եւ հասցրինք 12·000 Ֆրանքի: Քիյարին, որը սկզբից ի վեր չէ ուզել ստանալ որեւէ վարձատրութիւն, տրւում է — սակայն ոչ իբրեւ ռոճիկ, — 3·600 Ֆր. տարեկան, Թողնելով այդ գումարը նրա անձնական տրամադրութեան տակ: Քիյարից զատ, խմբագրութիւնն ունի մի քարտուղար եւ մի էքսպեդիտոր: Թերթը տպւում էր սկզբում 1000 օրինակ. իսկ այժմ՝ 2000: Այդ քանակը ես գտնում եմ շատ քիչ: Եւրոպայում միայն հարկաւոր է ցրուել առնուազն 5–6000 օրինակ — ուղարկելով բոլոր պարլամենտական գործիչներին, հայասէրներին, գրողներին եւն.: Օրգանի բովանդակութեան մասին, այլ անգամ առիթ է եղել խօսելու. բացի առաջնորդողներից (Քիյարի եւ ուրիշների գրած) պարունակում է՝ տեղեկութիւններ մեր երկրի վիճակի վերաբերմամբ եւ այս վերջիններն այնքան ճիշդ են եղած, որ առաջ են բերել վստահութիւն բոլոր շրջաններում: Եւ Քիյարը շեշտում է մի աւելորդ անգամ եւս, որ Երկրից տեղեկութիւնները պէտք է աւելի յաճախակի դարձնել եւ այդ տեղեկութիւնները պէտք է լինեն անպայման ճշգրիտ: (Կարդում է Քիյարի նամակը, որտեղ նա իր կարծիքն է յայտնում «Pro Armenia»ի հրատարակման մասին): Վատ չէր լինի, եթէ «Pro Armenia»ի էջերի մէջ մտցուէր եւ մի կէտ, որից մենք մինչեւ այժմ խուսափել ենք շարունակ. այն է՝ տեղեկութիւններ մեր կազմակերպութեան մասին. եւ քանի որ Քիյարն լաւ ծանօթ է Դաշնակցութեան, նա կարող կը լինի այդ անել յաջող կերպով, եթէ միայն նրան արտօնութիւն տրուի: — Ամփոփում եմ իմ առաջարկը: Շարունակել «Pro Armenia»ի հրատարակութիւնը: Քիյարին տրուի մի օգնական: Որոշել բիւջէ՝ 12–15·000 Ֆրանքի: — Ինչ վերաբերում է Լոնդոնի «Pro Armenia»ին, համարել այդ խնդիրը փակուած: Գերմանախօս երկիրների համար նպատակայարմար եմ գտնում հրատարակել մի գերմաներէն երկշաբաթաթերթ, նոյնիսկ Շվէյցարիայում, քանի որ այս պայմաններում, այդպիսի Թերթը մեզ կը նստի ոչ աւելի քան 6·000 Ֆրանկ: Մենք ունենք մեր հարցին նուիրուած մի գերմանացի գրող՝ Իլզ Ֆրապան, որ յաջողութեամբ կարող է ղեկավարել այդ գործը:

Ռուստոմ (համաձայն է Վռամեանի առաջարկին).— Ամէն մի լուր կը հաղորդուի բոլոր Թերթերին միաժամանակ: Թարմ տեղեկութիւնները կը յանձնուին ո'չ «Դրօշակ»ին, այլ միւս կիսապաշտօն Թերթերին, որոնք աւելի առաջ են լոյս տեսնելու: — Տեղական մարմինները՝ սեփական միջոցներով պէտք է հրատարակեն իրենց Թերթերը: — Բայց կովկասեան ռայոնական Թերթին, հարկաւոր է նպաստ տալ, որքան որ անհրաժեշտ գտնուի:

Մուրատ.— Մեր Թերթերը լուրջ բնաւորութիւն չեն կրում: «Ժամանակ»ն օրինակ, աւելի շուտ անձնական հարցերով է զբաղւում. եւ իր բռնած այդ ընթացքի բերումով էր, որ ընկաւ նրա վարկը հասարակութեան աչքի առաջ: Պէտք է որոշ ուղղութիւն մտցնել «Ժամանակ»ի մէջ. մինչեւ այժմ այդ չէ արուել, Թէեւ խոշոր ուժեր են հաւաքուած եղել նրա շուրջը: — Ես հակառակ եմ, որ «Ժամանակ»ին փող տրուի. նպաստել հարկաւոր է միայն «Դրօշակ»ին եւ «Pro Armenia»ին: Կողմնակից եմ մամուլի միութիւն հաստատելու առաջարկին:

Զեյթեան.— Ի՞նչ կարիք կայ այդքան Թերթերի. արդեօք ուզում ենք մի գրականական ընկերութի՞ւն դառնալ: Հարկաւոր չեն. բաւականանանք եղածներով:

Վռամեան.— «Դրօշակ»ը պէտք է լինի գիտական Թերթ՝ նուիրուած երկու դատերի լուսաբանութեան գործին. եւ լուսաբանութիւնները պէտք է լինին լուրջ, եւ ոչ Թէ ունենան ընդհանուր կարծիքների բնաւորութիւն, ինչպէս եղել է մինչեւ այժմ: Այս դէպքում Թերթն աւելի հետաքրքրութիւն կը շարժի եւ բաժանորդները կը վճարուեն: Տրուող տեղեկութիւնները այլեւս չհամեմատուեն անվերջ կրկնուող հասարակ-տեղեկութիւններով, այլ լինելու են՝ կարճ. միայն փաստերը պէտք է արձանագրուեն սատատիստիկական [վիճակագրական] ձեւով: Համաձայն եմ, որ ռուսերէն լեզուով Թերթ ունենանք:

Ժողովը անցնում է «Ռոնի համգամակութեան» հարցի վերաբերմամբ առաջարկուած բանաձեւերի քուէարկութեան: Բանաձեւեր՝ Վռամեանի, Մալումեանի, Զաւարեանի:

Այդ առիթով մի քանի ժողովական հետեւեալ գրաւոր առաջարկն են ուղղում նախագահին.— «Խնդրում ենք Ընդհանուր Ժողովից՝ Ռոնի համգամակութեան բանաձեւերը յետաձգել, մինչեւ որ յառաջիկայ գործունէութեան նախահաշիւը մշակուի»:

Նախագահը քուէարկութեան է դնում այդ առաջարկը: Եւ ժողովն իր հաւանութիւնն է տալիս:

Ռուստոմ հետեւեալ բողոքն է ներկայացնում, արձանագրութեան մէջ մտցնելու համար.— «Բողոքում եմ, որ հակառակ Ընդհանուր Ժողովի որոշմանը՝ Սաֆոյին միայն յանձնաժողովի զեկուցումը յանձնելու, դիւանը յանձնել է նրան նաեւ մի շարք նամակներ եւ դոկումենտներ»:

82ՐԴ ՆԻՍՏ (14 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Զաւարեան:

Ներկայ են 26 ժողովական:

Բացակայ են՝ Անդրանիկ (հիւանդ), Գուսան, Վարդան:

Օրակարգն է **հրատարակութիւնների** մասին եղած վիճաբանութիւնների շարունակութիւնը:

Համօ.— Ես չեմ ուզում մանրամասնութիւնների մէջ մտնել, այլ շեշտում եմ մի երեւոյթ, որը մեր մէջ խիստ աչք է ծակել. դա մասուրականութեան բացակայութիւնն է, մաքի պրոպագանդի վրիպումն է: Գու-

ցէ ոչ մի կուսակցութեան կողմից ծրագրային եւ տակտիկի հարցերը, մի խօսքով մտքի պրոպագանդը այնպէս չէ մոռացուել, ինչպէս այդ եղել է Դաշնակցութեան կողմից: Ահագին ջանք եւ ոյժ, դրամ եւ աշխատանք ենք դրել այլ ձեռնարկների վրայ, բայց բոլորովին մի կողմ թողնել մի քաղաքական կուսակցութեան այդ խիստ անհրաժեշտ մասը: Ես կ'ուզէի, որ այս հանգամանքը շեշտուէր բանաձեւի մէջ: Եւ մասսաներին ոգեւորել ենք միայն զգացմունքի, բայց ոչ մտքի վրայ ազդելով: Այլեւս չենք կարող այդ ուղիով շարունակել, այդ կը նշանակէ անկման դիմել: Ընդհանուր Ժողովը պէտք է մի շեշտ տայ այդ գործին եւ որոշակի բիւդճէ նշանակէ:

Զարդարեան.— Ես ալ հաւասարապէս կը շեշտեմ պրոպագանդի վրայ: Վերակազմեալ հնչակեանները, եթէ այժմ գոյութիւն ունեն եւ բաւական ուժ կը ներկայացնեն Ամերիկայում, այդ միայն գրաւոր պրոպագանդի շնորհիւ է: — Ես ընկ. Մալումեանի առաջարկին՝ գերմաներէն թերթի վերաբերմամբ, ըստ էութեան համաձայն եմ, բայց արդեօք չէ՞ կարելի սոցիալիստական կամ դեմոկրատ թերթերի հետ պայմանաւորուել եւ համաձայնութեան գալ, որպէսզի մի բաժին տրամադրելի անեն մեզ՝ հայկական հարցի լուսաբանութեան համար: Այս ասում եմ երկու նպատակով. ա) խոշոր գումար ծախսելու կարիք չի լինի եւ բ) թերթը խիստ մեծ քանակութեամբ կը տարածուի: Կ'ուզէի որ այս եւս ուշադրութեան առնուէր:

Թոփչեան.— Զեկուցմանս մասին եղած առարկութիւններին վերջում կը պատասխանեմ: Իսկ այժմ իբրեւ ժողովական կ'ուզէի խօսել «Դրօշակ»ի եւ «Pro Armenia»ի մասին: «Դրօշակ»ի դերը շատ որոշ է, նա պէտք է լինի շաղկապող օղակը բոլոր դաշնակցական բնոյթ կրող թերթերի միջեւ եւ ամբողջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կենտրոնական օրգանը: Նրա տեղափոխութիւնը Պարիզ աւելի քան նպատակայարմար է եւ ոյժերի խիստ խնայողութիւն: Այդ երկու օրգանների, «Դրօշակ»ի եւ «Pro Armenia»ի միասին լինելը մեծ յարմարութիւններ է ներկայացնում մեզ համար: Հետեւապէս պէտք է որոշել այդ դրական մտքով: — Ուրախ եմ, որ գերմաներէն թերթի առաջարկ է դրւում: 1902 թուին «Եւրոպայի հայ ուսանողութեան միութեան» կոնգրէսի առաջ դրուեց այդ հարցը, բայց մերժուեց, գտնելով խնդիրը դեռեւս չհասունացած: Դա մի կարեւոր պլուս է մեր գործի համար, եթէ յաջողուի: Այժմ մի քանի փաստացի ուղղումներ ընկ. Մուրատի դիտողութիւնների վերաբերմամբ: Նա ասում է, որ «Ժամանակ»ի վարկը ընկել էր: Թէ այդ նրա անձնակա՞ն կարծիքն է, եւ թէ ինչպէ՞ս է նա այդ խօսքը չափում, ես չգիտեմ. բայց ինձ համար պարզ է որ նա սխալւում է: Ընդհակառակը, ամենաբարձր թերթը Կովկասում էլ «Ժամանակ»ն էր: Մուրատն ասում է, լուրը տպում եւ յաջորդ օրը հերքում են: Ի՞նչ անենք, ընկե՛ր Մուրատ, դրանք լրագրութեան մէջ այնքան անսովոր բաներ չեն: Երեւանում մի սպանութիւն էր պատահել, առաջին օրը գրում են այդ մասին եւ համարում հայերի բան, իսկ յաջորդ օրը նամակ է ստացւում, որ գիտում է այդ իբր պրովոկացիա: Գէորգ Ջաւուշի մասին տպածը շատ-շատ կարելի է անզգուշութիւն համարել, բայց երբեք չար դիտաւորութիւն, եւ ոչ թէ թոյլ տալ համեմատելու «Մշակ»ի դիտաւորեալ մատնութեան հետ: Մեզ մեղադրում են նաեւ այն բանի մէջ, որ բանուորների բողոքներին, ընդդէմ Միհրանի, տեղ ենք տուել թերթի մէջ: Բայց ինչո՞ւ մոռանում են բուրժուական-կղերական «Մշակ»ի արշաւանքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ՝ առանձնապէս տաճկահայերի անունից, որ աւելի ու աւելի զզուելի բնաւորութիւն էր ստանում: Այդ թերթը յայտարարում էր նոյնիսկ, իբր թէ դաշնակցական զանազան խմբերի եւ խմբապետների յօդուածներով, որ Դաշնակցութիւնը բոլորովին կազմալուծուած է եւ գոյութիւն չունի: Բացի դրանից զանազան բախտախնդիրներ, դաշնակցական անունով քողարկուած, նոյն բուրժուական մամուլի էջերում ծաղրում էին Դաշնակցութեան բանուորական շարժումը, նրանք նոյնիսկ սպառնում էին բանուորական խմբերին ու արհեստակցական միութիւններին, աշխատում էին արգիլել պրոպագանդիստներին խմբերի մէջ գնալու եւ խօսելու: Ահա այդ ժամանակ էր, որ բանուորների եւ արհեստաւորների շարքերում խիստ բողոք եւ դժգոհութիւն յառաջացաւ եւ նրանց կողմից ուժեղ ցանկութիւն դրուեց իրենց բողոքի ձայնը բարձրացնելու: Եւ մենք տեղ տուինք բանուորների նամակներին, ի հարկէ, շատ խիստ կրճատումներով եւ սեղմուած: Նրանց ձայնը շատ նշանակալից դեր կատարեց. այդ ոչ ոք չպէտք է ուրանայ: Նրանք ցոյց տուին, որ Դաշնակցութիւնը չէ կազմալուծուել, որ Դաշնակցութիւնը մասսա ունի, որ նրա նորագոյն գործունէութիւնը իր ջերմ պաշտպաններն ունի: Եւ այդ, կրկնում եմ, ուժեղ կերպով հակազդեց ծաւալող շարժմանը եւ կանգնեցրեց հոսանքը: Մուրատը շատ հանգիստ կերպով ասում է, որ իբր թէ թերթին նայող չկայ եւ թողնուած է պատահականութեան: Ո՛չ, ընկ. Մուրատ, այնտեղ մարդիկ կան, այն էլ պաշտօնապէս մեր Ռայոնական Ժողովի եւ Արեւելեան Բիւրոյի կողմից ընտրուած մարդիկ, որոնք խմբագրած են թերթը: Այդ դու էլ շատ լաւ գիտես: Ամէն քիչ ու շատ պատասխանատու յօդուած կարդացւում է խմբագրական ժողովում, նոյնիսկ Բիւրոյի կարծիքն ենք երբեմն հարցնում: Մեր թերթը երբեք պատահականութեան զոհ չէ եղել: Դառնալով պրոպագանդի հարցին, կը շեշտեմ, որ դրան պէտք է տալ առաջնակարգ տեղը: Մենք պէտք է պատրաստենք միեւնոյն աշխարհահայեացքով զինուած, միեւնոյն տեսակէտի վրայ կանգնած զօրաւոր բանակ, որով կը առեղծուի յարատեւ գործունէութիւն: Եթէ չլինի այդ

համոզմունքը, մեր գործը եւ կուսակցական ուժը կը նմանին այն մշուշին, որը արեւ ծագելիս, անհետանում է: Երբ կայ Սասուն, կայ մի արիւնոտ ձեռնարկ, կայ նաեւ գործ ու ոգեւորութիւն: Երբ մոռացւում է այդ, վիժում եւ քայքայւում է միեւնոյն ժամանակ Դաշնակցութեան հմայքը: Այո՛, մենք պէտք է պատրաստենք, դաստիարակենք քաղաքական-սոցիալիստական կուսակցութեան պայքարող անդամներ, իսկ այդ կարելի է անել գրաւոր եւ բանաւոր պրոպագանդի միջոցով: Ինչո՞ւ հրացանների համար զոհաբերութիւններ կարելի է անել եւ դրամ բաց թողնել, իսկ երբ նոյն բանը պահանջւում է պրոպագանդայի համար, մարդիկ սարսափում են: Ես կ'ասեմ, մեր գոյութեան եւ գաղափարական յաղթանակի հիմնաքարն է կազմում գրաւոր եւ բանաւոր պրոպագանդը: Ոյժ տուէք նրան:

Մալումեան զեկուցանում է, թէ 1904ի Ընդհանուր Ժողովի ժամանակ ինչ որոշումներ են եղել հրատարակութիւնների եւ պրոպագանդայի վերաբերմամբ եւ ինչ չափով է այդ իրականացել:

Արամ.— Խիստ կարեւոր է նման պրոպագանդա նաեւ Երկրում: Մեր մէջ այն համոզումն է տիրում, որ ասես մտաւորականը մեր շարքերում տեղ չունի, այլ միայն զինուորականը: Բայց այժմեան պարագաներում, վերջինը միայն հերիք չէ գործի յաջողութեան տեսակէտից: Գաւառական քաղաքներում, նոյնը եւ ծովափնեայ վայրերում, մեծ քանակութեամբ գրագէտ երիտասարդութիւն կայ, բայց չկայ առողջ մըտաւոր սնունդ. Նրանք կերակրւում են Պոլսոյ լրագրութեամբ կամ Ֆրանսական թերթօնային գրականութեամբ: Եւ մասամբ սրանով եմ բացատրում Երկրից ձեռնհաս գործիչներ դուրս չգալու պատճառը: Մեզանում ուղղակի բացարձակօրէն բացակայել է պրոպագանդը, թէ ինչո՞ւ՝ հաստատ չեմ կարող ասել: Բայց ներկայի համար կարող եմ պնդել, որ դա հնարաւոր է, մինչեւ իսկ խիստ անհրաժեշտ: Պրոպագանդի բացակայութեան արդիւնք է այն, որ չէք գտնի մի հարց, որի վերաբերմամբ մի քանի ընկերներ միեւնոյն տեսակէտն ունենան: Պարզ չեն նոյնիսկ մեր ապագան, Եւրոպայի միջամտութիւնը, անջատողական տեսակէտը եւ այլ նման մի շարք խնդիրներ: Չգիտեն թէ ի՞նչ տարբերութիւն կայ Դաշնակցութեան եւ Արմենականների միջեւ: Մինչեւ այժմ չեն եղել մեր տեսակէտը եւ ծրագրային հարցերը լուսաբանող գրքեր եւ հրատարակութիւններ: Միակ մտաւոր սնունդ տուողը եղել է «Դրօշակ»ը. դա էլ շատ քիչ է զբաղուել այդ հարցերի բաւարար լուսաբանութեամբ: Ես այժմ խիստ հետաքրքրութիւն եմ նկատում այդ ուղղութեամբ: Պէտք է մատչելի գրքերով տարածել, ոյժ տալ ամէն հնարաւոր միջոցներով պրոպագանդի գործին եւ համոզիչ գործիչներ պատրաստել: Այս պահանջում է մեր իսկ շահը:

Ջիլավեան.— Այս թերութիւնները, որոնք կը մատնանշուեն «Ժամանակ»ի վերաբերմամբ, ես համարում եմ անխուսափելի եւ արդիւնք կովկասեան անորմալ կեանքի: Բայց այդ չէ իմ ասելիքը: Ես բոլորովին հակառակ եմ նոր թերթեր հրատարակելու մտքին: Եթէ թերթերը Կովկասում այդպէս յաճախ երեւան կը գան, ոչ թէ կարիքի արգասիք են, այլ որովհետեւ կեանքը անորմալ է եւ ամէն մէկը ջղայնութեան րոպէին թերթի է ձեռնարկում: Նոյն երեւոյթին մենք ականատես ենք եղել Ամերիկայում: Դաշնակցութիւնը լըջացաւ Ամերիկայի մէջ, երբ «Հայրենիք»ը լըջացաւ: Թերթերը թող քիչ լինեն, բայց լաւ խմբագրուեն, այդ է իմ համոզմունքը: Կա՞ն բաւարար խմբագիրներ, ի հարկէ ո՛չ: Ուրեմն չպէտք է շտապել, աւելի լաւ է «Ժամանակ»ը 4ի փոխարէն 8 երես լոյս տեսնէ, քան տարբեր թերթեր հրատարակուեն եւ մի շփոթ առեղծուի: Գալով գերմաներէն օրգան հիմնելու առաջարկին, ես կ'ասեմ՝ աւելի լաւ է և դերադասելի՝ գերմանական թերթերում գրել, եթէ հնարաւոր է, որոշ բաժին տրամադրելի անելով, քան սեփական օրգան ունենալը, որով նոր ծախսի դուռ է բացւում: «Pro Armenia»ն պատուախնդրութեան հարց է դարձել, դրա համար էլ հակառակ չեմ նրա հրատարակութեան:

Մուրատ.— Ես չեմ ասում, որ «Ժամանակ»ի վարկը բոլորովին ընկել էր, այլ վատ էր խմբագրւում: Դուք էլ, ընկ. Թոփչեան, զզւում էիք «Մշակ»ի հետ վարած պոլեմիկայից: Իսկապէս այն չէր թերթը, ինչ մենք սպասում էինք: Մենք չենք ուզում համեմատել ուրիշ թերթերի հետ:

Ջաւարեան.— Միշտ էլ Ընդհանուր Ժողովներում որոշուել են մի շարք ցանկութիւններ, որոնց մի կարեւոր մասը մնացել է կեանքում անիրագործելի: Մի քիչ էլ գործնական լինենք: Տանք այնպիսի որոշումներ, յայտնենք այնպիսի ցանկութիւններ, որոնք կարողանանք կեանքի մէջ ի կատար ածել: Գալով հրատարակութիւններին, իմ կարծիքն է, որ խնդիրը քանակի մէջ չէ, այլ որակի. թող քանակով պակաս լինեն մեր հրատարակութիւնները, բայց իրենց էութեամբ եւ բովանդակութեամբ արժէք ներկայացնեն: Թերթերը կազմակերպութեան բերանը լինելով, լուսաբանելու են մեր տեսակէտը, լուծելու են զանազան պրոբլեմներ: Միշտ էլ լսել ենք բողոքներ Դաշնակցութեան տեսական կողմի վրիպումի եւ պակասի մասին, եւ իրաւացիօրէն: Համեմատեցէք սոցիալ-դեմոկրատների հետ. նրանց ամէն մի հրատարակութիւնը որոշ չափ ծանրանում է տեսականի վրայ, մեզ մօտ ընդհակառակն: Մեր մէջ եթէ խառնաշփոթութիւն կայ, այդ շնորհիւ է մեծ մասամբ տեսական կողմի մեր թոյլ տուած սըխալներու: Այն ժամանակ, երբ մեր թերթը լոյս տեսաւ Կովկասում, իմ մէջ մի մտածում առաջացաւ. արդեօք նա նպաստելո՞ւ է Դաշնակցութեան հմայքի բարձրացման, նրա կազմի ուժեղանալուն: Ես այժմ,

ինչպէս եւ այն ժամանակ, տատանւում եմ դրական պատասխան տալու: Իմ կարծիքն է՝ լաւագոյնն է մի թերթ ունենալ, բայց լաւ խմբագրուած, քան մի շարք թերթեր: Մեր ընկերների շարքերում, թէ՛ անցեալում, թէ՛ հիմա, կան տեսակէտների տարբերութիւններ. պէտք էր, որ երիտասարդ ընկերների կարծիքների արտայայտութիւնն էլ տեղ գտնէր մեր թերթում: Եթէ եղած տարաձայնութիւնները սուր բնաւորութիւն ստացան, դա մասամբ եւ նոյն պատճառով էր, որ նրանք տեղ չեն գտել մեր օրգանում: Անհրաժեշտ էր ընկեր երիտասարդների հետ խորհրդակցել, առաջ քաշել, յօդուածներ ստանալ եւ համերաշխութեան ձեռք տալ: Այդ չէ եղել անցեալում, բայց չպիտի կրկնել ապագայում: Ես հակառակ եմ օտար լեզուով նոր օրգաններ հիմնելու առաջարկին: Եթէ գրողներ, գրելու ցանկութիւն ունեցողներ կան, կարող են մի տեղ գերմաներէն գրել, մի այլ տեղ ռուսերէն եւն.: Բաց էջեր միշտ էլ կարող ենք ունենալ:

Համօ.— Թերթի կարեւորութիւնը մեզ համար այնքան բացայայտ է, որ դրա դէմ միճելն անգամ աւելորդ է: Այն խոշոր դերը որ կատարեց «Ժամանակ»ը, Զաւարեանը կասկածի է ենթարկում եւ նրա կարծիքով աւելի լաւ կը լինէր, յարձակումից զերծ կը մնար Դաշնակցութիւնը, եթէ թերթը չհրատարակուէր: Այն ժամանակ ես էլ կ՚ասեմ, եթէ Դաշնակցութիւնը չունենար որեւէ գործունէութիւն, էլ աւելի ազատ կը մնար յարձակումից: Յարձակումներ եղան, այո՛, բայց դա կեանքի դիֆերենցիացիայի արդիւնք էր, մինչեւ իսկ անհրաժեշտ էր եւ անխուսափելի. իսկ «Ժամանակ»ը մղել է կուսակցական պայքար: Հայ բուրժուազիայի բերան «Մշակ»ը շատ լաւ նկատեց իր դէմ կանգնած մրցակից թերթի եւ կազմակերպութեան ուժը, որը գալիս էր նրա հիմքերը փորելու. եւ բնականօրէն յարձակուեց: Ի՞նչն է դրանում զարմանալին, ոչի՛նչ. դա կեանքի պայքար է: Կենտրոնական ժողովի եւ հոգաբարձութեան ընտրութիւնների շուրջը մղուած կռիւն եւս անհրաժեշտ էր, մենք չէինք կարող ձեռնպահ մնալ եւ թողնել, որ բուրժուա-կղերականները մեր հասարակական կրթական հիմնարկութիւնները իրենց ձեռքն անցընէին եւ իրենց ձգտումներով ու հայեացքներով գունաւորէին: Թերթի եւ այդ պայքարի շնորհիւ էր նաեւ, որ մեր շարքերը մաքրուեցին բուրժուա տարրերից:

Ռոստոմ.— Ես հակառակ եմ Զաւարեանի այն կարծիքին, թէ ծրագրենք այն ինչ կարող ենք իրագործել: Երբ բանը վերաբերում է ցուցական եւ այլ մարտական ձեռնարկների, այդ ուրիշ է. իսկ այժմ խօսւում է հրատարակութիւնների մասին: Առանց վախենալու կարող ենք մի շարք ցանկութիւններ յայտնել եւ գործը ոչընչով չի վնասուի, եթէ մի մասը անկարող լինենք իրագործել: — Միանգամայն համամիտ լինելով Համոյի ասածներին, միայն ուզում եմ շեշտել այն պարզ հանգամանքի վրայ, որ քանի թերթ չկար Կովկասում, չըկար նաեւ ճշգրիտ գաղափար Դաշնակցութեան մասին: Մեր թերթի դերը խիստ նշանակալի է եղել թուրքահայկական ընդհարումների վերաբերմամբ: Այդ երբեք չպէտք է մոռանանք: Առաջ, երբ չկար թերթ, «Մշակ»ը բացատրում էր ամէն ինչ իւր ձեւով, իր տեսակէտով, եւ տպաւորութիւնն այն էր, որ ամէն տեղ հայերի մէջ տիրում էր վհատութիւն, լքում եւ որ ամէն տեղ կոտորուողը միայն հայն էր: Նա լռութեամբ էր անցնում Դաշնակցութեան տարած յաղթանակների վերաբերմամբ, եւ տեղ չէր տալիս նման դրութիւնների: «Յառաջ»ը բացեց Դաշնակցութեան բերանը եւ իրականութիւնը իր իսկական գոյներով տեղ գտաւ նրա էջերում: Ասում եմ՝ միայն ա՛յդ ժամանակից իսկական տեղեկութիւն տուեց Դաշնակցութեան գործունէութեան մասին: Շատ բնորոշ է լսել էութեան այն հանգամանքը, որ արտասահմանում այն կարծիքն էր տիրում, թէ Դաշնակցութիւնը միայն վերջին շրջանումն է յաղթանակել: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ միայն այդ շրջանի մասին է իսկական տեղեկութիւն տուել, ի հարկէ մեր թերթի միջոցով: Զաւարեանը սխալւում է, կարծելով, որ եթէ թերթը տուէր երիտասարդներին, աւելի լաւ կը լինէր: Ընդհակառակն, եթէ թերթը տայինք նրանց, աւելի սարսափելի բան կը ստեղծուէր, շրջանի տարօրինակ բնոյթը ի նկատի ունենալով: Ես եւս այն համոզմունքն եմ, որ պէտք է ամէն կերպ պահել մեր շարքերում երիտասարդներին: Կարելի է այդ երկու տարրերից հաւաքական խառն խմբագրութիւն կազմել:

Վռամեան.— Օգտակարութեան մասին խօսել աւելի քան անօրինական է: Չկայ մի բան, մի երեւոյթ, որ իր դէշ հետեւանքը չունենայ: Բոլորովին սխալ է կարծել, որ թերթն է եղել պատճառ յարձակումների եւ մեր շարքերի վնասուելուն: Չեմ ուզում դրա վրայ ծանրանալ: Բայց ի՞նչպէս չասել: Ճիշդ է, բաներ կան, որ վրիպել են. բաժանորդագրութիւնը խիստ նըւազ է եղել, բայց մենք խօսելու ենք թերթի ուղղութեան եւ ոչ թէ վարելու մասին: Սխալ է մի թերթ Բիւրոյի կամ մի մարմնի ձեռք տալ, առանց խմբագիրների, մի վստահելի գլուխի, պատասխանատու անհատի՝ որի վրայ էլ կ՚ընկնի թերթի ամբողջ պատասխանատուութիւնը: Ահա իմ համոզմունքը: Թերթը վարող մեր ընկերները անփորձ են եղել եւ Դաշնակցութեան կիսապաշտօնական թերթը իր բարձրութեան վըրայ չեն պահել: Շատ բան «Ժամանակ»ը կարող էր արհամարհել եւ ոչ թէ ընթացք տալ: Այդ ասում եմ Ամերիկայի մեր փորձառութիւնից: Թերթի յաճախակի դադարման գործում էլի մեր ընկերների անփորձութիւնը եւ անզգուշութիւնը դեր են խաղացել: Կարելի էր նոյն բանը ասել, գրել այլ ձեւով եւ տեղիք չտալ փակելու. ոչ թէ ամէն ժամանակ պոռալ, թէ ես կարմիր յեղափոխական եմ, եւ այլ բառերի ետեւից ընկնել: Այդ կարելի է գործով, գաղափարով ցոյց տալ եւ ոչ թէ գոռալով: Թերթի վրայ նայելու է եւրոպական մտքով, աւելի բարձր: Գալով «Pro Armenia»ին, պիտի ասեմ, որ ես այնքան լաւատես չեմ: Իմ կարծիքով սա այնքան էլ գոհացուցիչ չէ: Չափազանցելու չէ, ինչպէս սիրում է ասել ընկ. Մալումեանը, բովանդակութիւնը ճոխ չէ, ոչ էլ բազմակողմանի: Կարեւոր հարցեր, մեր դատի տեսակէտից, ուղղակի վրիպում են: Աչքի է զարնում նաեւ կոնտրոլի եւ հայ աչքի բացակայութիւնը: Այդ տեսակէտից լաւ կը լինի, որ կապուի «Դրօշակ»ի հետ, ուրիշ կերպ անհնարին է: Մենք ամէն բան թողել ենք Պ. Քիյարին. նա անձնուէր է, այդ չեմ ուրանում. բայց ամէն ինչ նրա բերնով չպէտք է ասել. ոչ էլ նա մեծ հեղինակութիւն է: Նոր ուժեր գտնելու է: Այդ բոլոր վրիպումների եւ թերութիւններին մի նշանաւոր մասը կը շտկուի, եթէ «Դրօշակ»ը փոխադրուի Պարիզ եւ այդ երկու թերթերը միասին խմբագրուին, մանաւանդ որ Պարիզը բոլոր գլխաւոր հոսանքների վայր է եւ կենտրոնական քաղաք: Արեւմտեան Բիւրոն, որ Դաշնակցութեան արտաքին գործերի ներկայացուցչութիւնն է նկատւում, պէտք է մի կենտրոնական քաղաքում լինի, ոչ թէ Ժընեւի նման խուլ մի անկիւնում: Կրկնում եմ, կոնտրոլի խիստ պակասութիւն կայ: Համեմատեցէ՛ք հապա «Hellenismus» թերթը, որ նուիրուած է հելլենական շահերին Բալկանների մէջ, մեր «Pro Armenia»ի հետ. որքա՛ն է ճոխ, հարուստ յօդուածներով եւ բովանդակալից: Վանի հասարակ նաւակը դարձել է «Pro Armenia»ի մէջ զրահաւոր, կովկասեան թաթարները ներկայանում են «Pro Armenia»ի էջերում, իբրեւ քիւրտեր: Ահա թէ ի՞նչ է ստեղծուել անկոնտրոլ գործից: Ես բոլորովին հակառակ եմ նոր օրգաններ ունենալու մտքին եւ համակարծիք եմ ընկ. Զաւարեանին: Այն էլ բաւական է, որ Արեւմտեան Բիւրոն կարեւորագոյն տեղեկութիւնները հակիրճ ձեւով հաղորդէ նշանաւոր թերթերին: Այդ աւելի նշանակալից է, քան նոր թերթեր ունենալը:

Ժողովը փակուեց ժամը 8½ին:

83ՐԴ ՆԻՍՏ (15 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Զաւարեան:

Ներկայ են՝ 25 ժողովական:

Բացակայ են՝ Իշխան, Ռոստոմ, Անդրանիկ, Գագիկ:

Շարունակւում են վիճաբանութիւնները «Բանաւոր եւ գրաւոր պրոպագանդ»ի մասին:

Տախխաթունեան.— Ես կանգ չեմ առնի պրոպագանդի նշանակութեան վրայ եւ համաձայն չեմ Համոյի հետ, որ ասում է, թէ պրոպագանդան մեր կուսակցութեան մէջ առաջնակարգ տեղը պիտի բռնէ: Պրոպագանդը, որ ծանօթացնում է մասսային կուսակցութեան հետ, արդէն իսկ հիմնական պայման է, առանց որի կուսակցութիւն չէ կարող լինել: Ասում են ոմանք, որ մեր մամուլը Կովկասում բացասական նշանակութիւն է ունեցել, ուրիշները պնդում են որ ընդհակառակն՝ դրական. որովհետեւ զտել է կուսակցութիւնը եւն.: Անկասկած առօրեայ գործունէութեան տեսակէտից թերթը միշտ դրական օգուտներ ունի. բայց եթէ աւելի բարձր պահանջներ անենք, այն ժամանակ մեր մամուլը շատ ցածր է եղել: Ինձ չէք կարող ցոյց տալ մի յօդուած, որ լուսաբանէր լուրջ կերպով կեանքի այս կամ այն կողմը: Ընթացիկ հարցերի լուսաբանութիւններ չկան, եթէ կան էլ, միատեսակ չեն: Եւ ամենակարեւորը, հիմնական ծրագրի կէտերը գոնէ չեն լուսաբանուել, որ հասարակութիւնն իմանար մեր ինչ լինելը: Իսկ Նախագիծը, որ պիտի հաստատուէր, հենց իբրեւ Նախագիծ պիտի լուսաբանուէր. այդ էլ չէ արուած: Ասել թէ Նախագիծը չէ հաստատուած՝ ձեռնպահ մնալ, կը նշանակէ չնպաստել կուսակցական այն գործին՝ որ կայանում է ծրագրի ըմբռնողութեան մէջ: Եւ այդ է պատճառը, որ մարդիկ չէին հասկացել Նախագիծը եւ դժգոհութիւնների տեղիք տուել, եւ միայն վերջերս են մի քանի լուսաբանութիւններ տըրուել: — Գանք բանակռուին այլ կուսակցութիւնների հետ: Սկզբում այն տեսակէտն էր պաշտպանւում, որ որովհետեւ սոցիալ-դեմոկրատների թերթերը շատ քիչ են տարածւում. մեր քննադատութեամբ կը նպաստենք տարածման: Այդ, ի հարկէ, ոչ մի քննադատութեան չէ դիմանում: Վերաբերուել, օրինակ, «Կայծ»ին արհամարհանքով՝ չէր կարելի, որովհետեւ նա էլ իր շըրջանակը ունէր: Մի քանի յօդուածներ հերքուեցին եւ լռեցին: Սահմանադրական դեմոկրատների հոսանքի նկատմամբ սկսեցին տեղալ յօդուածներ: Եւ խախտուեց լռութեան սկզբունքը: Թերթը սոցիալ-դեմոկրատների աւելի մշակուած հայեացքների դէմ լռեց. իսկ սրանց ռամբասանքներին լայն բաց էր անում էջերը: Թերթը կորցրեց հետաքրքրութիւնը, երբ սկզբունքային բանակռիւն էլ վերջացաւ եւ ամբողջապէս անձնական բնաւորութիւն ստացաւ: Եւ այդ բանակռիւը չպարզեց մեր եւ նրանց տարբերութիւնը. մասսայից եկած նամակները գալիս էին «Մշակ»ին զզուանք յայտնելու եւ Արծրունուն՝ յարգանք: Այսպէս ուրեմն չպարզուեց էլ «մշակ»ականների եւ դաշնակցականների տարբերութիւնը:

Մաշուր (գրաւոր).— Միանգամայն անիմաստ բան է զանազան տեղեր թերթեր հրատարակելը. մենք շարունակ գանգատւում ենք, թէ ուժեր չունենք, եւ միեւնոյն ժամանակ մի քանի մտաւոր ուժեր պէտք է այս ու այն աննշան կենտրոններում խմբագրութիւն-

ներ կազմեն, ձեռք ու ոտքը կապեն՝ նստեն. եթէ ծուլութիւն չսիրող եւ գործօն ուժեր կան, թող հանդէս գան իրենց կենդանի խօսքով: Թիֆլիզի կենտրոնական թերթը իւր ամսաթերթով առ այժմ թող բաւականանցնէ եւ թող նրա շուրջը համախմբուեն թերթի ղեկավարող ուժերը եւ ոչ թէ ցրիւ գան: Դաշնակցութիւնն այնքան տարի է կռւում է եւ կռուի այդ ամենատարրական օրէնքը չի ուզում կիրառել իր կարեւոր ձեռնարկութեան մէջ: Մենք մոռանում ենք, որ մի սոցիալ-դեմոկրատիա չենք, նրա վարդապետութեան եւ կռուի միօրինակ պարզութեամբ եւ սկզբունքների որոշ ֆորմուլաներով: Մեր զանազան թերթերը կը սկսեն այնպէս իրար հակասել տարրական խնդրի լուսաբանութեան կամ հենց սկզբունքների մէջ, որ կարմրելով միայն չենք բաւականանայ, ստիպուած կը լինենք ուղղակի ասելու՝ թէ նա Դաշնակցութեան թերթը չէ: Այսպիսի տարուբերուող շրջանում բազմաթիւ թերթերը մեզ ամենամեծ վնասները կը հասցնեն, կարեւոր կենդանի ուժերը կ'ամլացնեն, մտքերի այնպիսի շփոթ կը ստեղծեն, որ էլ դժուար կը լինի պրծնել: Ապա ես ուզում եմ խօսել նաեւ պրոպագանդիստների մասին. խօսքը միայն կազմակերպչական բնոյթ պիտի կրի, որովհետեւ մենք նիւթերի զբաղմունքի տարօրինակ սխտեմ ենք մշակել, — Ծրագիրը, որից պիտի բխէին մեր ուժերը, թողնուած է ամենից վերջը: Գանձակի եւ Ապառաժի շրջաններում պրոպագանդիստների եւ պրոպագանդի խնդիրը ամենաայրող եւ կենտրոնական խնդիրներից մէկն է եղել եւ է, մանաւանդ այս ճգնաժամին: — Առաջներում, դեռ այն ժամանակ, երբ կատարեալ տէր չէինք դրութեան, մեր գաւառական շրջաններում չկար մի քիչ շատ բաւարար ուժ, որ մտքի դէմ մտքի զէնքերով կռուէր եւ կուսակցութեան վարկն ու պատիւը պաշտպանէր: Այսօր, երբ ինքնապաշտպանութեան, զինուորականութեան շրջանը անցնում է, երբ նոյնպիսի կամացուկ կերպով սկսում է գիտակցութեան գալ մեր հարեւանը, որին հենց մեր շահերի տեսակէտից պիտի օժանդակենք, այսօր, երբ մեր դէմ կանգնած է բազմագլխանի հակառակորդների գրոհը, երբ ժողովրդական միտքը սկսել է ցնցուել եւ ուժգին կերպով հետաքրքրուել մեր հասարակական խնդիրներով եւ երբ մեր բոլոր հակառակորդները հիանալի հող կը գտնեն իրենց գործի համար, ասացէք, խնդրեմ, ո՞վ պիտի նրանց հարուածներին հակահարուածներ տայ եւ պահպանի Դաշնակցութեան հինաւուրց ծառը տապալումից. զուցէ ռո՞ւմբը, գնդա՞կը. միամիտները միայն չգիտեն, որ այդ բռնութիւնները Դաշնակցութեան թշնամիներին կ'ուժեղացնեն եւ ուրեմն մնում է միայն մեր ձեռքը՝ ամենահիմնական զէնքը՝ կենդանի յեղափոխական պրոպագանդը: Դաշնակցութիւնը, որպէս մի յեղափոխական կուսակցութիւն, պէտք է մեր կեանքի լաւագոյն ուժերը իր մէջ կենտրոնացնէ, լինի մի կենդանի կուսակցութիւն եւ հանդիսանայ մեր կեանքի գլխաւոր զարկերակներից մէկը. եթէ ուզում ենք, որ Դաշնակցութիւնը ապրի եւ զարգանայ՝ մենք չենք կարող այսօր նախկին կիսատ-պռատ պատրաստակամութեամբ հանդէս գալ մեր շուրջը, մեր դուրսն ու ներսը վխտացող հակառակորդների դէմ: — Այսպիսի պայմաններում, մի յեղափոխական կուսակցութեան կենդանութեան համար, օրաթերթերը, ամսաթերթերը, թէկուզ մի հանճարեղ կերպով հեղեղուեն էլ՝ չեն կարող նրան վտանգից փրկել, եթէ չկան նրանց հետ միատեսակ կենդանի մտաւոր ուժեր, որոնք հրապարակական ժողովներում, մեր դէմ կանգնած հակառակորդներին կենդանի խօսքով հարուածեն, աշխատաւոր ամբոխին իրենց եռեւից տանեն, հողի տան տպաւորական մեռած տառերին: Զպէտք է մոռանալ, որ մենք պիտի լինենք մի կենդանի մարտիկ կուսակցութիւն, ուժեղ իւր գիտակից ընկերների թուի ստուարութեամբ: Այս բոլորը ի նկատի առնելով ես խոնարհաբար խնդրում եմ ի դիմաց իմ բազմաթիւ ընկերների եւ ի դիմաց այն շրջանի, որ ինձ ուղարկել է Ընդհանուր Ժողովին, ամենամեծ ուշադրութիւն դարձնել մտաւոր ուժերի պատրաստութեան վրայ, մաքուր-կուսակցական-յեղափոխական-սոցիալիստական պրոպագանդայի խնդրի վրայ. մի բան, որի վրայ մենք մինչեւ այսօր ուշք չենք դարձրել: Մենք 100 հազարներ ենք ծախսում մեր ռազմական գործի համար, մասնագէտների, տեխնիկների, զինուորական դպրոցի, արհեստաւորների, զինապայթուցիկ արհեստանոցների կառուցման համար, բայց չպէտք է զլանանք մտածել մեր այդ հսկայական ապագայի զէնքերի համար պատրաստելու գիտակից յեղափոխականների բանակ, հըմուտ մտաւորական ղեկավարներով, որպէսզի մի օր չմնանք զօրապետներ առանց բանակի: Այն ինչ ես ուզում եմ առաջարկել կարելի է եւ հնարաւոր: — Անհրաժեշտ է ունենալ երկու կենտրոնական քաղաքներում՝ Բագւում եւ Թիֆլիզում, մի մշտական մարմին՝ պատասխանատու պրոպագանդային մարմին. նրա անդամները պէտք է ազատ լինեն կազմակերպչական եւ լրագրական աշխատանքներից: Նրանց պարտականութիւնը պիտի կայանայ մշտական շրջագայութեան մէջ՝ այն վայրերը, ուր արտակարգ պահանջ կը զգացուի: Նըրանք պիտի այս ու այն քաղաքներում հրապարակական եւ կուսակցութեան անդամների համար դասախօսութիւններ կազմեն: Երկու կենտրոնական քաղաքներում նրանք պիտի ունենան մշտական պրոպագանդիստների դպրոց: Նրանք պիտի գաւառական ուժերը լոյս աշխարհ հանեն եւ ուղղութիւն տան: Նրանք ամէն տեղ Ծրագիրն ու նրա հետ կապուած տեսական խնդիրները պիտի պարզեն եւ պայքարեն հակառակորդների դէմ: Վերջացնում եմ խօսքս. — Այսօր մեր ժողովրդի աշխատաւորական միտքն ու հոգին պահանջում են մեզանից իւր հոգու համար իտէալներ. իսկ իւր մտածողութեան համար՝ նա մեզանից սպասում է

այդ իտէալները, երկաթի օրէնքներով հիմնաւորուած մտքեր: Դաշնակցական ինտելլիգենցիան, հաւատացէք, պատրաստ է զոհաբերութեան. նա պահանջում է միայն իւր ծարաւ մտքի ու հոգու համար սնունդ, եւ մենք պարտաւոր ենք նրան բաւարարութիւն տալ: Եթէ դուք սիրում էք Դաշնակցութիւնը, այն ժամանակ դուք պարտական էք մեր ապագայ գործունէութեան մէջ ամենամեծ տեղը տալ յեղափոխական պրոպագանդայի, յեղափոխական ուժերի զարգացման ու մեր մասսաներին գիտակցութեան բերելու խնդրի վրայ: Եթէ իմ առաջարկած միջոցը անբաւարար է, պէտք է մտածել, աւելի կատարեալ միջոցների դիմելու:

Մինասեան. — Մենք աչքի առաջ ունենք երկու տեսակ պրոպագանդա — օտար եւ հայ — եւ երեք միջոց՝ գրաւոր, բանաւոր եւ գործնական: Զմոռանանք, որ մինչեւ այժմ մեր պրոպագանդը միայն գործնական է եղել: Կեանքը դնում էր կենդանի գործունէութիւն եւ ժողովուրդը յարում էր Դաշնակցութեան: Դաշնակցութիւնն յաղթեց հնչակեաններին, ոչ թէ պրոպագանդայով, այլ կենդանի գործով: Եթէ կենդանի գործը կորցնենք, պրոպագանդը մեզ չէ կարող պահել, որովհետեւ մասսան մեզ հետ կապուել է միայն գործով: Եթէ դուք կ'ուզէք ժողովրդին բերել մեր իտէալին, պրոպագանդայով չէք յաջողի: Կենդանի գործը կը տայ միայն ժողովրդի սպասածը: Կովկասի հարցը միայն իւր դասակարգային կողմով յառաջ բերաւ գաղափարական պրոպագանդի կարեւորութիւնը. իսկ Տաճկաստանի մասին ժողովուրդը գիտէ պէտք եղածը, — Հայաստանի բարենորոգումների պահանջը: Կովկասում միայն պրոպագանդի պահանջ առաջ եկաւ. եւ եթէ կ'ուզենք մեր ամբողջութիւնը պահել, բաւարարութիւն պէտք է տալ: — Թերթերը շատացնելով բան դուրս չի գար. այդ նոյնպէս մեծ նիւթական զոհողութիւն կը պահանջէ: Պէտք է որակին նայել, եւ ոչ քանակին: Երբ լոյս տեսաւ «Ցառաջ»ը, նա առաջ բերաւ որոշ յուզում. «Մուրճ»ի դէմ բոյկոտ յայտարարելով եւ «Մուրճ»ի դէմ անձնական բանակռիւ մղելով լայն հակառակութիւն յառաջ բերաւ: «Ցառաջ»ը դուրս գալով, կարծեց թէ ինքն է հայոց ազգի տէրը եւ իւր ձեռքը առաւ կրօնական եւ այլ հարցեր, ինչպէս էջմիածնի կենտրոնական ժողովը: Առաջ Դաշնակցութիւնը ազգային էր միայն, ապա ստեղծուեց դասակարգային հարց. «Ցառաջ»ը չկարողացաւ հաշտեցնել այդ երկու գաղափարները եւ որոշ խլրտում յառաջ բերաւ: Ես համակարծիք եմ, թէ «Ցառաջ»ն ուրիշ կերպ չէր կարող, երբ նրա վարիչները չգիտէին, թէ ի՞նչ է նրա ուղղութիւնը: «Ցառաջ»ի վարիչները չպէտք է որոշ սահմանից դուրս գային եւ գռեհկութեան հասնէին, ինչպէս «Մուրճ»ի եւ «Մշակ»ի դէմ բռնած դիրքում: — Գալով «Դրօշակ»ին, պէտք է ասեմ, որ նա մեզ համար պիտի լինի մի պատմական արխիւ՝ հայ պատմութեան եւ հայ կուսակցութեան, միայն որոշ բարեփոխութիւն պէտք է անել: Օտար պրոպագանդի մեր օրգանը պիտի լինի միայն «Pro Armenia»ն, որ նոյնպէս մեր արխիւն է այն քաղաքական անձանց համար, որոնք պիտի զբաղուեն մեր դատով: Ժողովուրդը նրանից չի օգտուեր, որովհետեւ հայկական կեանքը նրա համար այժմէութիւն չունի: Ընկ. Վռամեան շատ ճիշդ ասաց, որ «Pro Armenia»ն իր բարձրութեան վրայ չէ. բայց դրա մեղքը մերն է, որովհետեւ լուրեր, տեղեկութիւններ չենք տալիս: Կլեմանսոն, Ժորէսը, որոնց անունը գըրուած է դրա մէջ, այդ չեն կարող անել. մե՛նք պիտի անենք: Ուրիշ թերթեր մեզ պէտք չեն՝ օրինակ գերմաներէն, — պրոպագանդի ուրիշ միջոցներ կան, — միթինգ, պարլամենտ, կոնֆերանս եւն.: Ամենազօրեղ միջոցն է հանրային կարծիքին վրայ՝ կոնֆերանսը, որ պէտք է անել յայտնի մարդկանց միջոցով, որոնց անունն ու նիւթը ժողովուրդին կը գրաւեն:

Իսահակեան. — Ասում են, որ «Դրօշակ»ը պէտք է լինի կենտրոնական օրգան. այդ կարող ենք մի քանի տեսակ հասկանալ. նախ՝ կենտրոնական օրգան, որ կարող է սկզբունքային ղեկավարող օրգան լինել եւ երկրորդ՝ պաշտօնական տեղեկատու: Ո՞րը պէտք է լինի: «Դրօշակ»ը, իմ կարծիքով, պէտք է լինի մեր կուսակցութեան սկզբունքային հարցերը լուսաբանող օրգան: Ասում են, որ «Դրօշակ»ը շատ է սիրուած Տաճկաստանում. բայց այն ժամանակ, նա չէ կարող նըրանց բաւարարութիւն տալ. երկուսից մէկը, — կա՛մ «Դրօշակ»ը պէտք է լինի գիտական սկզբունքային հարցերով զբաղուող թերթ եւ կամ ժողովրդական հրատարակութիւն: Ի՛նչ բաժնով ուզում էք արէք, բայց այդ երկու մասերն իրարից անջատեցէք: Ես կարծում եմ, որ «Դրօշակ»ը կարող ենք պահել իբրեւ զուտ ժողովրդական թերթ, իսկ յետոյ կ'ունենանք հետը՝ յաւելուած բաժին, գիտական, որ կը տպուի սահմանափակ թուով: Իսկ ինչ վերաբերում է «Ցառաջ»ին, չենք կարող պահանջել նրանից, որ նա բացատրէր կուսակցութեան սկզբունքները: Օրաթերթի դերն է առօրեայ հարցերով զբաղուել. բայց ի նկատի ունենալով այն պայմանները, որոնց մէջ նա երեւան եկաւ, նա պիտի այդ անէր: Կովկասեան ամսաթերթն աւելի քան անհրաժեշտ է, նա պէտք է բանավէճի բնոյթ ունենայ: «Դրօշակ»ը այդ չէ կարող անել, որովհետեւ նա պէտք է որոշ, հաստատուն բնաւորութիւն ունենայ: Զանազան թերթեր հրատարակելու արգելք չենք կարող դնել, որովհետեւ ամէն դաշնակցական անհատ կարող է հրատարակել, նոյնը կարող է անել եւ Կենտրոնական Կոմիտէն. միայն պէտք է լինի մի կենտրոնական օրգան, որ հսկէ ընդհանուր ուղղութեան վրայ: — Ովքե՞ր պէտք է լինեն «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը. ով էլ լինի, նա պէտք է պատասխանատու լինի Խորհրդի առաջ: Կովկասի թերթի խմբագրութիւնը պէտք է ընտրուի Կովկասեան Ոայոնական Ժողովից եւ պատասխանատու՝ կովկասեան կենտրոնական մարմնի առաջ,

հենց այնպէս, ինչպէս ուրիշ տեղերի թերթերը։ — Ի նկատի ունենալով, որ պրոպագանդն ընդունում ենք կուսակցական անհրաժեշտութիւն, պէտք է ապահովել «Ցռուպ»ի եւ ամսագրի գոյութիւնը։ Արեւմտեան չըրջանի թերթերի համար այդ չպէտք է լինի, որովհետեւ նրանք մեզ համար նպատակ չեն, այլ միայն օժանդակող։

Զոփուրեան.— *Խնդիրը չբաժանուեց առանձին առանձին մասերի, որ եւ առիթ տուեց այսպիսի շփոթ վէճերի։ Ես ուզում էի պրոպագանդի կարեւորութեան մասին խօսել։ Սոցիալ–դեմոկրատները, իրենց բիւջէի գրեթէ 95%ը գործ են դնում պրոպագանդի համար։ Պրոպագանդն է այն ոյժը, որ ամենից աւելի զարկ է տալիս կուսակցութեան ծաւալման։ Այնպիսի կենտրոնական տեղերում, ինչպիսիք են Թիֆլիզը, Բագուն, եթէ գրաւորի հետ բանաւոր պրոպագանդ չլինի, մասսայից շատերը կը կորցնենք։ Ամսաթերթի եւ օրաթերթի պէտքն ընդունում եմ։ — Անհրաժեշտ է ռուսերէն թերթ։ Յիշում եմ, որ ընկերներից մէկը՝ Զաւարեանը ասաց, որ նոյնիսկ Պետերբուրգում մեզ համարում են մաֆիա, ինչ որ աւելի եւս շեշտում է ռուսերէն թերթի կարեւորութիւնը, որ ոչ միայն Կովկասի համար է հարկաւոր, այլեւ Տաճկահայ հարցի։ Մասնաւորելով խօսքս Ոսկանապատի մասին, իբրեւ բանուորական կենտրոնի, պէտք է ասեմ, որ շատ խեղճ վիճակի մէջ է, նոյնիսկ ամէնօրեայ յարձակումների դէմ չենք կարող պատասխանել։ Շատ կ'ուզէի, որ Ընդհանուր Ժողովը արտօնէր Ոսկանապատին գոնէ շաբաթը երկու անգամ թերթիկներ հրատարակել, որովհետեւ շատ վատ տպաւորութիւն է թողնում, երբ յաճախ չենք կարողանում հերքել տեղացող մեղադրանքները։*

Ստեփանեան.— *Այսքան խօսում էք, բայց ոչ մի միջոց չէք առաջարկում։ Դաշնակցութեան թերթերից մենք ճանաչում ենք օրգան՝ «Դրօշակ»ը եւ ուզում ենք շարունակել։ Կ'ուզէի լսել ընկ. Մինասեանից՝ Պարիզի հայ ուսանողութեան օրգանի մասին, որը նոյնպէս իւր ճակատին կրում էր՝ «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Եւրոպայի Ուսանողական Միութիւն» անունը։*

Շահխաթունեան (*շարունակում է իւր ընդհատուած խօսքը*).— *Տեղի ունեցաւ մի խոշոր թիւրիմացութիւն։ «Ցռուպ»ն իրեն դրեց մասնաւոր թերթի դրութեան մէջ եւ կորցրեց կուսակցական օրգանի բնոյթը։ Եւ այդ բանակռուի առթիւ տեղի ունեցաւ, անհատական զըտում, բայց ոչ երբեք կուսակցական։ Օրաթերթի առթիւ ես համաձայն եմ ընկ. Իսահակեանի հետ. երիտասարդների մէջ կայացած այն խոշոր անտարբերութիւնը թերթի գործունէութեան նկատմամբ մեծ արգելք ներկայացուց, հենց օրինակ իմ մասին. բանակռուի մեթոդն իմ եւ խմբագրութեան միջեւ՝ ուրիշ էր. դրա համար էլ չէի կարող մասնակցել։ Իմ առաջարկներն են՝ Կովկասի համար օրաթերթ եւ ամսաթերթ. հարկաւոր են եւ ուրիշ թերթեր. բայց որովհետեւ թողնելով անհատներին՝ մի ուղղութիւն պահելը դժուար է, այդ պատճառով էլ հարկաւոր է, որ դրան յատկացրած մարմինը տայ ուղղութիւններ, որ լինին մեծամասնութեան կարծիքի արտայայտութիւնը, եւ որոնցից ոչ մի խմբագրութիւն չպէտք է շեղուի։ Բոլոր կուսակցութիւնների նպատակը գործնականն է, որն այնքան էլ պարզ չէ, ինչպէս կարծում է ընկ. Մինասեանը, եւ ահա պրոպագանդն այդ պէտք է պարզէ։*

Մինասեան.— *Ընկ. Ստեփանեան մի քանի անգամ հարց դրեց Պարիզի ուսանողութեան թերթի մասին. բայց նա երեւի անծանօթ է գործին։ Այդ թերթը մասնաւոր բան է եղել, որին մասնակցել են բ'ւ դաշնակցականներ։ Այդ հրատարակութեան նպատակն էր տալ հայոց մասին եղած հրատարակութիւնների անալիզը։ Վրան դրած «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Եւրոպայի ուսանողական միութիւն» անունը՝ պաշտօնական բան չէ։ Մասնաւոր թերթ հրատարակելուն ես դէմ չեմ. ամէն մարդ ազատ է. եթէ նա դաշնակցական է, թերթն էլ դաշնակցական կը լինի. բայց ի հարկէ, ոչ պաշտօնական։*

Զաւարեան.— *Ասածների վրայ երկու բան կ'ուզեմ աւելացնել. որ մեր հրատարակութիւնների մէջ եղել են սխալներ, դա անկասկած է. ապացոյց, որ մեր, «Մշակ»ի ու «Մուրճ»ի մէջ բաժանումն այնքան էլ էական չէ։ Նրանք օրինակ տպում են բ'ւ սոցիալ–դեմոկրատական յօդուածներ։ Խոշոր չափով այստեղ դեր է խաղացել անձնականը. սկզբունքային լուրջ պայքար չէ եղել։ Հենց պայքարն էլ ծագեց այն ժամանակ, երբ հարց բարձրացաւ, թէ ո՞վ պէտք է լինի Ներսիսեան կամ Յովնանեան դպրոցների հոգաբարձու։ Մեր եւ նրանց մէջ ըստ էութեան տարբերութիւն չկար. տարբերութիւնը տակտիկայի մէջ է. Նրանք համարում էին մեր դրած պահանջները չհասունացած։ Մեր մղած պայքարը գունաւորւում էր անձնականով եւ ոչ գաղափարականով։ — Շեշտուեց, որ ամէն շրջանի հրատարակութիւններն արտայայտիչ պէտք է լինին կուսակցութեան մէջ տիրող հոսանքի. այդ էլ չէ եղել։ Մալումեանն ասում է, թէ «Դրօշակ»ը տարածւում է 10 հազարով. ես վախենում եմ, որ մեր թերթերով խնձոր են փաթաթում. բացի դրանից թերթերի մեծ մասը կորչում է։ Եթէ ձրի տարածելու լինենք, այն ժամանակ կարող ենք «Դրօշակ»ը 20·000 էլ տպել. բայց ի՞նչ օգուտ դրանից. «Դրօշակ»ը պէտք է բաժնեգնով լինի։ — Գալով բանաւոր պրոպագանդին, պէտք է ասեմ, որ նա սերտ կերպով կապուած է գրաւորին. զատել այդ երկուսը չէ կարելի։ Մենք այդ թերութիւնը կատարել ենք, բայց մենք պէտք է խոյս տանք դրանից ապագայում։*

Մալումեան.— *Շատ ցաւալի է, որ հարցերը չբաժանուեցին, որպէսզի աւելի հեշտ լինէր դրանց մօտենալ եւ քննել։ Ընկ. Զարդարեանն ու Ջելալեանն ասում են, որ փոխանակ նոր թերթ հիմնելու՝ գերմաներէն, կարող էք ուրիշ թերթերի մէջ գրել։ Ջելալեանի կողմից ինձ այդ չէ զարմացնում. բայց զարմացընում է ինձ Զարդարեանի կողմից, որ ծանօթ է եւրոպական մամուլին։ Այդ փորձերը արել ենք մենք եւ յաճախ շատ թերթերի դուռ բախել, բայց անյաջող։ Եւրոպական լրագիրը չի տպի ձեր յօդուածը, եթէ շօշափուած հարցը չի ներկայացնում օրուայ հետաքրքրութիւն։ Նոյնիսկ դրամական առաջարկութիւն է եղել «l'Aurore»ի խմբագրութեան, բայց մերժուել է։ Այս իրողութիւնն ահա ստիպեց մեզ սեփական օրգանի վրայ կանգ առնել։ Սիմոն եւ Ռոստոմ նորից կանգ առան այն հարցի վրայ, թէ «Դրօշակ»ի մէջ տեղ չէ տրուած տեսական հարցերի լուսաբանութեան. իսկ Ռոստոմը նոյնիսկ փորձեց ցոյց տալ, թէ տեղ շատ է եղել.— ես չեշտում եմ, նորից, որ այդ չէ արուել դիտմա'մբ, համարելով «Նախագծի» եւ դրա հետ կապուած խնդիրը՝ կազմակերպութեան տեսակէտից անյարմար պաշտօնական օրգանի էջերի համար, մի խընդիր, որ կարող էր փոթորկի տեղիք տալ։ Ներկայ Ընդհանուր Ժողովը պէտք է իրաւունք տայ «Դրօշակ»ին իր էջերը բանալու այդօրինակ հարցերի համար։ Մի քանի ընկերներ խօսեցին ընդդէմ գերմաներէն օրգանի. ես նրա խորը կողմնակից չէի, քանի որ Կովկասն փոթորկալից վիճակի մէջ էր. բայց այժմ, երբ այնտեղ խաղաղ է, ես ոչինչ չունեմ հակառակ այդ ձեռնարկութեան. մանաւանդ, որ յարմարութիւններ կան եւ ծախսը չնչին է՝ 6000 ֆրանք։ Զնայած այն հայեացքին, որ Գերմանիայում մեզ համար նպաստաւոր կարծիք չըկայ, պրոպագանդն արւում է հենց այնտեղ, որ հակառակ տրամադրութիւն կայ։ Ճիշդ է որ հանրային կարծիքը ազդեցութիւն չունի Վիլհելմի վրայ, բայց այնտեղ կայ մեծ քանակութիւն մտաւորականների, գրողների, պրոֆեսորների, ազատ մտածողների, որոնք կողմնակից են մեզ, ինչպէս եւ առհասարակ կողմնակից են ճնշուածների, եւ այդպիսիներին պէտք է ծանօթացնել մեր դատի հետ. պէտք է պատռել մթութեան քողը, որով ծածկուած է մեր հարցը, ամբողջ Գերմանիայում։ Ընկ. Թոփչեանի առաջարկը, թէ մեր Կովկասի օրգանը պէտք է պաշտօնական լինի եւ խմբագրութիւնն Ընդհանուր Ժողովից ընտրուած՝ անկարելի բան է։ Մի կազմակերպութիւն երկու պաշտօնական օրգան չէ կարող ունենալ։ Ինչ դիրքի մէջ ուզում էք դրէք կենտրոնական օրգանը, ամսաթերթ թէ օրաթերթ.— ուր ուզում էք բանտարկէք, Ժընեւում, թէ Թիֆլիսում, նա պիտի լինի մէկ հատ։ Հակառակ որոշումը առաջ կը բերէ մտքերի քաոսական վիճակ։ Կովկասի թերթն անհրաժեշտ է եւ պիտի գտնուի Ռայոնական Ժողովի տրամադրութեան տակ, բայց պաշտօնական անուն չպէտք է կրէ։ Միանգամայն կողմնակից եմ ռուսերէն մի թերթի անհրաժեշտութեանը, որ պիտի վերացնէ այն բոլոր թիւրիմացութիւնները հայերի մասին ընդհանրապէս եւ կազմակերպութեան մասնաւորապէս, — ընդունում եմ եւ ամսաթերթի կարեւորութիւնը. բայց գաւառաթերթերը, որոնց մասին խօսք եղաւ, չեն յաջողուի. ուժեր չունենք։ Գուցէ միայն Բաղւում կարող է յաջողուել, այն էլ խլելով մեզանից կազմակերպական ուժերը։ Թող Ընդհանուր Ժողովը թոյլտուութիւն տայ Բաղուին թերթ ունենալու, չեշտելով, որ անէ, երբ միջոց եւ ազատ ուժեր կ'ունենայ։ Համաձայն չեմ ընկ. Մինասեանի մտքին. ի՞նչ բարոյական իրաւունքով դուք «Դրօշակ»ն արխիւ էք ուզում դարձնել։ «Դրօշակ»ը պէտք է լինի կազմակերպութեան կռւող օրգանը, նրա գաղափարների եւ շահերի պաշտպանը. պիտի լուսաբանէ ծրագրային հարցերը. պէտք է գրաղուի եւ տաճկահայ դատով։ Նոյնպէս արխիւ չպիտի լինի եւ «Pro Armenia»ն, որ երբեմն ճարահատուած հնացած նիւթեր է տպում. տուէք նոր եւ թարմ նիւթեր, որպէսզի նա մնայ մեր դատի կենդանի բերանը։ Գալով ընկ. Զաւարեանի առաջարկին, թէ «Դրօշակ»ը պէտք է մնայ վճարովի, ինձ անհամոզեցուցիչ է թւում նրա պատճառաբանութիւնը։ Ես համաձայն եմ, եթէ դուք օրինակ 10 Ֆր. նշանակէք տարեկան բաժնեգին. բայց նշանակէք 3 Ֆր. որ նոյնիսկ տպագրութեան ծախսը չէ հանում, աւելի քան աննպատակայարմար է։ Հակառակ եմ այն կարծիքին, թէ աւելի լաւ է վճարով 1000 օրինակ հրատարակել քան ձրի 10·000 օրինակ։ Տպագրութեան ծախսերը հասարակութիւնն է տալիս, ուրեմն նրա էժան կամ ձրի տարածումը որոշ արդարացումն ունի։ Պահանջ կայ, հետեւաբար պէտք է աւելցնել «Դրօշակ»ի քանակը։ Այդ պահանջը կը հասնէր անպայման 25·000ի, եթէ Կովկասում «Դրօշակ»ը ազատ մուտք ունենար եւ Պարսկաստանի արգելքը չլինէր։ Այդքան տարածուելն ես համարում եմ արդիւնք կազմակերպութեան աճման։ — Վռամեանը երէկուայ երկար ճառի մէջ զարմանալի տրամադրութիւն ցոյց տուեց ամէն բանի մասին խօսելու եւ ամէն բան խառնելու։ Դուք, ընկ. Վռամեան, որ բաւական ծանօթ էք մամուլի գործին, ի՞նչ հիման վրայ առաջարկ էք անում, կապել «Դրօշակ»ը, «Հայրենիք»ը, «Ռազմիկ»ը, որոնք տպագրւում են միմեանցից այնքան հեռու, որպէսզի ամէն լուր իրար հաղորդեն փոխադարձաբար։ Ձեր առաջարկը միանգամայն անգործնական եմ գտնում եւ համեմատութիւնը «Թայմզ»ի եւ «Հերալդ»ի հետ՝ շատ միամիտ։ — Եւրոպական պրոպագանդը Պարիզում կենտրոնացնելու ձեր կարծիքը, որոշ չափով ճշմարիտ է։ Բայց այդ կարելի է անել բաւական յաջող, կազմակերպուած ձեւով բ'ւ Ժընեւում, ինչպէս ցոյց տուեց 7 տարուայ փորձը։ Հարցեր եղան, թէ ինչու համար անյարմար է «Դրօշակ»ը այժմ եւեթ փոխադրել Պարիզ։ Այդ հարցը մասնաժողովն անցել է հարեւանցի կերպով, տալով իրաւունք Բիւրոյին՝ փոխադրել, երբ յարմար կը լինի։ Փոխադրելու համար պէտք է տես–*

նուենք նախ մեր Պարիզի բարեկամների հետ, խորհրդակցենք եւ լուրջ քննելուց յետոյ՝ անենք։ Պարիզը ունի այդ կողմից անյարմարութիւններ, որոնց մասին, սակայն, տեղը չէ այստեղ խօսելու։ Բացի դրանից, չէ՞ որ մօտիկ ապագայում կարող է լինել, որ «Դրօշակ»ը Կովկաս փոխադրուի. քիչ ժամանակի համար Պարիզ փոխադրելը, որ ահագին ծախս կը պահանջէ՝ աւելորդ է։ Երկու խօսք էլ Վռամեանի այն կատարելապէս անտեղի եւ անհիմն կարծիքի առիթով, որ նա յայտնեց Քիյարի մասին։ Նոյնն անեց եւ մէկ ամիս առաջ. պնդում է, որ «Pro Armenia»ն վատ է տարւում, վերցնում է մի համար ու կրկնում, որ ոչինչ չէ պարունակում, բայց եթէ մի առաջնորդող, լուրեր եւայլն։ Բայց չէ՞ որ նոյնը կարելի է ասել բոլոր թերթերի մասին. դա յաջող քննադատութիւն չէ։ Քիյարի եւ Պրեսանսէի փորձառութիւնը եւ լրջութիւնը այնքան անկասկած են, որ այս ժողովում արտայայտուած այդ տեսակ կարծիքը համարում եմ միանգամայն անտեղի։ — Վերջացնում եմ յիշատակելով ընկ. Արամի երէկուայ մի փոքրիկ ճառը, որ իմ վրայ ճնշիչ տպաւորութիւն արաւ։ Նա ասաց որ Երկրում ունենք տարրեր, որոնք մեր յեղափոխական մտաւորականութիւնից սպասում են ուսումնասիրութիւններ, գրուածքներ տաճկահայ գաւառի, մեր ծրագրի, ֆեդերացիայի, ազգային խնդրի, մեր ապագայի եւ այլ անթիւ հարցերի մասին։ Ես էլ, եւ ինձ հետ շատ ընկերներ, յաճախ մտածել ենք Երկրի ժողովուրդի մասին, որին պակասում է գիրքը, միտքը, յեղափոխիչ խօսքը։ Պրոպագանդը, լինի գրաւոր թէ բանաւոր, խոշոր դեր ունի կատարելու եւ այս ժողովին է պատկանում առանձնապէս պրոպագանդային աշխատանքը, որովհետեւ առանց այդ գիտակից վերաբերմունքի, յեղափոխական զինուորը կարող է դառնալ բռնաւոր, ինքը յեղափոխութիւնը՝ բռնութիւն։ — Սակայն թող լաւ իմանան Երկրի մէջ եղողները, որ մեղաւորը այն ընկերները չեն, որոնք թողնում են գրիչը զէնքի համար, որոնք նուիրւում են իրենց մասնագիտութեան համապատասխան գործերի, դրդուած առօրեայ պահանջից։ Ներկայ Ընդհանուր ժողովը պիտի ստեղծէ յարմարութիւններ, որպէսզի ընկերները մասնագիտանան, որ ամէն մարդ իր գործով պարապի։ Տարաբախտաբար կրիտիկայի այստեղ գործածուած ձեւը, ոչ թէ զրոյց է տանում, այլ խախտում է այդ մտադրութիւնը. օրինակ, մի ընկեր ասում է, թէ Դաշնակցութիւն չկայ, երկրորդը՝ թէ Դաշնակցութիւնը՝ կոնգլոմերատ է՝ խառնուրդ, երրորդը՝ թէ «Զանգակ»ը վարկաբեկ է, չորրորդը՝ թէ «Դրօշակ»ը անբովանդակ է, հինգերորդը՝ թէ «Pro Armenia»ն բովանդակութիւն չունի, վեցերորդը՝ թէ Ընդհանուր ժողովը ապօրինի է, եօթներորդը՝ թէ այստեղ տիրում է բռնութիւն եւն.։ Ես ի հարկէ համաձայն չեմ ընկ. Զաւարեանի հետ, թէ «կազմակերպութիւնը ցեխի մէջ է խրուած», բայց այսպիսի մթնոլորտ Ընդհանուր ժողովի մէջ ոչ միայն չէ կարող նպաստել մեր ուժերի զտուելուն եւ շարքերի խտանալուն, այլ կը նպաստէ քայքայման, տարրալուծման։ Հարկաւոր է մաքրել այդ մթնոլորտը, — եւ այս կէտում համամիտ պիտի լինեն բոլոր ընկերները։

Թոփչեան.— Ուրախ եմ, որ կովկասեան մեր պարբերական հրատարակութիւնները քննադատութեան են ենթարկւում այստեղ։ Արդէն տեղի անտեղի քննադատութիւններ են երեւան եկել (նոյնիսկ դաշնակցական ընկերների կողմից), բայց բոլոր մեղադրանքները շատ են չարլոն ու չհիմնուած՝ իրական փաստերի վրայ։ Այդօրինակ քննադատութիւններից յետոյ թւում է, որ մեր բոլոր ջանքերը անցել են ապարդիւն։ Զաւարեան ասում է՝ մեր թերթի բացասական ուղղութեան պատճառն են եղել, որ մենք խիստ յարձակումների ենք ենթարկուել։ Այո՛, եթէ հարկաւոր էր առհասարակ ոչինչ չանել, ոչ մի թերթ չհրատարակել, չխօսել ընաւ, որպէսզի սխալներ չանենք։ Մեր գործունէութիւնը, սակայն, լռութեան մէջ չէ, ոչ էլ ինչ որ խորհրդաւորութեան։ Զաւարեանը յայտարարում է, թէ «Մշակ»ի եւ մեր միջեւ գոյութիւն չէ ունեցել սկզբունքային ոչ մի տարբերութիւն, թէ մեր բանակռիւները կրել են անձնական հաշիւների բնաւորութիւն։ Ո՛չ, անձնաւորութիւնների դէմ կռուել ենք յանուն Դաշնակցութեան, քանի որ այդ անձնաւորութիւնները եղել են անհաշտ հակառակորդներ Դաշնակցութեան։ Կայ սկզբունքային չափազանց խոշոր տարբերութիւն մեր եւ «Մշակ»ի միջեւ. «Մուրճ»ի վերաբերմամբ եւս նոյնն է։ Զաւարեանը հարցնում է, թէ ի՞նչ սկզբունքային տարբերութիւն կայ մեր եւ «Մշակ»ի մէջ։ Ընկերն ինքը շատ լաւ գիտէ, թէ կենտրոնական ժողովում ինչպէ՛ս ազդւում էին «մշակ»ականները, երբ մի դաշնակցական հարց էր բարձրացնում՝ վանքապատկան հողերը գիւղացիներին յանձնելու. ինչպէ՛ս նրանք պրովոկացիա էին անում անգիտակից խաւերի մէջ, թէ դաշնակցականներն ուզում են Երուսաղէմի կալուածները տալ արաբներին. Ներսէսեան դպրոցի հոգաբարձական ընտրութիւնների ժամանակ, «Մշակ»ն ամէն կերպ աշխատում էր զրկել հասարակական կարծիքը. իսկ նորերս III գաւառանը, ուղղակի աչքի փուշ դարձաւ նրա համար. ակնարկներ էին լինում «Մշակ»ի էջերում՝ թէ այդ գաւառանը դաշնակցական հոգաբարձութեան շնորհիւ յեղափոխական մթնոլորտ է ստեղծել դպրոցում, որպէսզի այդպիսով գրաւէ կառավարութեան ուշադրութիւնը։ Գալով մեր թերթին, եղած մեղադրանքները ես գտնում եմ չափազանցուած։ Մէկ կողմից ասում են, թէ տեսական հարցերով քիչ ենք զբաղուել, միւս կողմից էլ, թէ տաճկահայ դատի վերայ մեծ ուշադրութիւն չենք դարձրել։ Սխալ է, ոչ մի թերթ, վերջին ժամանակներում, այնքան չէ զբաղուել այդ դատով, որքան «Յառաջ»ը։ Իսկ դասակարգային խնդրի վերաբերմամբ, մենք տուել ենք սիստեմատիկ կերպով մի շարք յօդուածներ. գրել ենք շարունակ բանուորական շարժման մասին։ Կարելի է ասել, որ թերթի բովանդակութիւնը բաւարար չէ եղել, բայց ոչ երբեք, թէ նա բացասական բնաւորութիւն է ունեցել։ Թերթն արել է այնքան, որքան մենք կարողացել ենք։ — Ասում են, տեսական հարցերով քիչ ենք զբաղուել։ Բայց մի այնպիսի ժամանակ, երբ կոտորածների լուրեր են տեղում անընդհատ, երբ խմբագրատունը դարձել էր զինուորական շտաբ, մարդ հազիւ թէ ֆիզիքական ու հոգեկան կարողութիւն ունենայ ագրարային կամ այլ հարցերի մասին մտածելու։ Թերթի էջերում բանակռիւ ենք մղել հակառակորդ կուսակցութիւնների դէմ, որովհետեւ սրանք մեր մի քանի զինուորների տգեղ արարքները անվերջ յարձակումների նիւթ դարձրին, որոնց չէր կարելի չպատասխանել։ «Մշակ»ի դէմ, աւելի խիստ պայքար սկսեցինք այն պատճառով, որ նա բաւական ուժեղ էր, ունէր իր յետեւից խոշոր մասսա, ահագին ազդեցութիւն, որը եւ հարկաւոր էր թուլացնել։ Զաւարեանն ասում է, իբր թէ մենք երիտասարդ ընկերներին առաջ չենք քաշել, ասպարէզ չենք տուել եւ այդ բանի մէջ մեղադրում է առանձնապէս խմբագրութեանը։ Բայց նոյն այդ խմբագրութիւնն է եղել, որ բոլորից աւելի համբերատար է եղել դէպի երիտասարդները, տալով նրանց քարտբլանշ՝ ազատօրէն խօսելու անջատման մասին։ Մենք երիտասարդներին տեղ ենք առաջարկել խմբագրական կազմի մէջ եւ տպել ենք նրանց տուած բոլոր յօդուածները. մի յօդուած միայն չտպուեց, այն էլ կէսը. իսկ թէ երիտասարդները եռանդով չեն աշխատակցել թերթին՝ մեղաւորը մենք չենք։ Հարկաւոր է խմբագրատունն ազատել խորթ զաւակի դերից, որպէսզի ամէն կողմից յարձակումների չենթարկուի այլեւս։

84ՐԴ ՆԻՍՏ

Նախագահում է՝ Համօ Մհերեան։

Ներկայ են՝ 25 ժողովական։

Բացակայ են՝ Ռոստոմ, Անդրանիկ (հիւանդ), Վարդան (հիւանդ), Զաւարեան։

Զաւարեան զեկուցում է անում **հաշուական յանձնախմբի կողմից ներկայացուած սխալների վերաքննութեան մասին** (տես զեկուցումը)։

Գազիկ.— Ես կ'առաջարկէի, որ Արեւելեան Բիւրօն ունենար մի յատուկ դիրք, որի մէջ նշանակուած լինէին կ. կոմիտէներից ստացած հաշիւները, որպէսզի մի ժամանակում հնար լինէր ամփոփել ամբողջ շրջանի հաշուական պատկերը։

Արամ.— Հաշուեքննութիւնը կանոնաւորելու համար պէտք է դրամական կենտրոններ ստեղծել, որ որոշ պլանով տարեկան կամ կիսամեայ հաշուեկշիռ կազմէ։

Վռամեան.— Ընդհանուր ժողովը որոշել էր ի կատար ածել այն, ինչ որ ընկ. Գազիկը առաջարկում է. հետաքրքիր էր իմանալ՝ Արեւմտեան Բիւրօն յաջողեցրե՞ց այդ բանը, թէ ոչ։ Բացի դրանից անյարմար չէ՞ կազմակերպական փողը մի մարդու ձեռքով դնել բանկը։ Այդ հարցը դնում եմ նրա համար, որովհետեւ անցեալներում հնչակեանների մօտ դէպքեր են պատահել, որ կուսակցութեան դրամը սեփականացուել է այն մարդկանց կողմից, որոնք դրամը իրենց անունով բանկ են դրել։

Զոփուրեան.— Դրամը պէտք է դրուի բանկը ըստ տեղական յարմարութեան. իսկ գալով Վռամեանի երկիւղներին, դրանք հիմք չունեն. որովհետեւ կուսակցական դրամի համար պատասխանատու է ոչ թէ մի անհատ, այլ ամբողջ մարմինը։

Թոփչեան (ըստ կարգի).— Այս հարցը տեխնիկական մասնագիտական նշանակութիւն ունի եւ լաւ կը լինի այդ հարցի քննութիւնը թողնել, առաջարկելով նոյն յանձնախմբին կազմել մի կանոնագրութիւն՝ հաշուական գործերը վարելու համար։

Զարդարեան.— Մեր շրջանի համար անկարելի է, որ իւրաքանչիւր ենթակոմիտէ կամ կոմիտէ ամիսը մի անգամ հաշիւ ներկայացնէ, որովհետեւ մեզ մօտ անդամավճարները յանձնւում են տարեկան երկու անգամ։

Ստեփանեան.— Որքան էլ այսպիսի կանոնագրութիւններ կազմենք, մենք ոչ մի հետեւանքի չենք հասնի, եթէ ամէն մի կոմիտէի կամ բարձր մարմնի անդամը իր մասնաւոր գործերի համար, ուզած ժամանակը գործերը թողնի եւ մի կողմ քաշուի. ծրագիրը շատ գեղեցիկ է, բայց մենք պէտք է մտածենք նաեւ այն մասին, թէ մեր այժմեան կարգերում որքա՞ն հնարաւոր է նրա գործադրութիւնը։ Զարիքի առաջը դէթ մասամբ առնելու համար պէտք է պահանջել, որ իւրաքանչիւր շրջանում դրսի մարմնի արած ծախսերը պէտք է անցնին տեղական մարմնի հաշուեմատեանների մէջ։

Գազիկ.— Իմ քննած մի շրջանում ինձ պատահել է մի երեւոյթ. տեղական մարմինը Դաշնակցութեան կնիքով պարտք է վերցրել եւ Դաշնակցութեան կնիքով մուրհակ տուել։ Ես առաջարկում եմ Ընդհանուր Ժողովին այս հարցի մասին արտայայտուել եւ մարմինների իրաւասութիւնը այս խնդրում որոշել։

Յաճառ.— Եթէ մենք պնդելու լինենք, որ ամիսը մի անգամ հաշիւ ներկայացուի, այդ բանը, եթէ բանուորական շրջաններում էլ յաջողուի՝ մնացած շրջաններում չի յաջողուի, որովհետեւ այնտեղ դրամները գանձւում են չորս ամիսը մի անգամ։

Զոփուրեան.— Մենք ասում ենք, որ հաշիւը ուղարկուի ամիսը մի անգամ եւ ոչ թէ առձեռն դրամը. իսկ հաշիւներ ամէն մի կազմակերպութիւն կարող է ամիսը մի անգամ ուղարկել, որովհետեւ ամէն մի կազմակերպութիւն ունի իր ամսական մուտքը եւ ելքը։ Դաշնակցութեան կնիքով մուրհակ տանելու մասին պէտք է ասեմ, որ երբեմն լինում են ծայրայեղ դէպքեր, երբ փող ունեցող մարդիկ չեն համաձայնում առանց կուսակցութեան կնիքի փող տալ եւ, ստիպուած, պէտք է մուրհակի վրայ կնիք դրուի։

Ռոստոմ.— Եթէ որեւէ մարմին այնքան ստիպողական դրութեան մէջ է, որ ժամանակ չունի Բիւրոյին դիմելու մասնաւոր պարտք վերցնելու խնդրով՝ այդ մարմինը կարող է պարտք առնել միմիայն իր պատասխանատուութեամբ. եւ եթէ կազմակերպութեան բարձր ատեանները տեսնեն, որ պարտք անելը բաւարար չափով չի հիմնաւորուած՝ մարմինը պատասխանատու լինի արած պարտքի համար։

Վռամեան.— Ոչ մի մարմին իրաւունք չունի անհատական նախաձեռնութեամբ պարտք անել, այնպէս՝ ինչպէս որ ոչ մի կառավարական օրգան իրաւունք չունի այդ քայլը անելու։

Սեպուհ.— Պարտք անելու իրաւունքը պէտք է վերապահուած լինի միմիայն Բիւրոններին եւ Երկրի Պատասխանատու Մարմնին։

Զաւարեան.— Ես առաջարկում եմ տարբերութիւն դնել մար-

մինների մէջ. հարկաւոր դէպքում պարտք անելու իրաւունքը պէտք է վերապահուած լինի բոլոր մարմիններին, միայն այն պայմանով, որ արած պարտքը աւելի չլինի քան մի ամսուայ եկամուտը։

Արամ.— *Զանազան թիւրիմացութիւններից խոյս տալու համար պէտք է վերացնել կուսակցական կնիքով պարտք վերցնելը, որովհետեւ, ինչ էլ լինի պարտք վերցնելու հետեւանքը, պատասխանատուութիւնը ընկնում է ամբողջ կուսակցութեան վրայ։*

Ժողովը 18 ձայնով ընդունում է հետեւեալ որոշումը.— «Կազմակերպութեան համար, կուսակցութեան անունով եւ կնիքով պարտք վերցնել ոչ մի դէպքում չէ թոյլատրւում: Հարկաւոր դէպքում պարտք վերցնել կարելի է միայն անհատական պատասխանատուութեամբ»:

Մնացած առաջարկները ստանում են ձայների փոքրամասնութիւն։

Մալումեան.— *Ընկ. Վռամեանի հարցին, թէ արդեօք Արեւմտեան Բիւրոյին յաջողուե՞լ է համաձայն Ընդհանուր Ժողովի որոշման կազմել ամբողջ կուսակցութեան միամեայ եւ կիսամեայ հաշուեկշիռ, պէտք է պատասխանեմ, որ այդ բանը տարաբախտաբար չէ յաջողուել եւ այդ այն սխուր պատճառով, որ մեր բոլոր դիմումները մեր մարմիններին՝ ուղարկելու մեզ իրենց հաշիւները՝ անհետեւանք են մնացել։ Այդ դիմումները կրկնուել են յաճախակի, սակայն մեծագոյն մասը մնացել է նոյնիսկ անպատասխան։ Առաջարկում եմ Ընդհանուր Ժողովին պարտաւորացնել մարմիններին գոնէ առաջիկայում, ժամանակին իրենց հաշիւները մեզ ուղարկելու. այլապէս կուսակցութեան հաշիւները կը մնան միշտ անկանոն։*

Նախագահ.— *Ժողովի քննութեան է դրւում գրաւոր պրոպագանդի մասին որոշում կայացնելու հարցը։ Առաջարկում եմ կարդալ այն բանաձեւերը, որ կան այս հարցի մասին։*

Զաւարեան *կարդում է իր բանաձեւը։*

Մալումեան.— *Ընկ. Զաւարեանի բանաձեւը օգտակար կարող է լինել միայն այնպիսի մարդկանց համար, որոնք ծանօթ են այս խնդրին եւ գիտեն դրա շուրջը առաջացած պահանջներն ու կարիքները. իսկ ոչ-ծանօթի համար՝ նրանք դադարում են գործնական նշանակութիւն ունենալուց, որովհետեւ չափազանց անորոշ խօսք է ասել, թէ «Դրօշակ»ի կամ «Pro Armenia»ի վիճակի անօրինութիւնը յանձնւում է պատասխանատու մարդկանց խղճին եւ հասկացողութեանը. դա ընդհանուր բան է։ Իմ կարծիքով Ընդհանուր Ժողովը պէտք է որոշ հրահանգներ տայ այդ գործով զբաղուող մարդկանց, որպէսզի նրանք որոշ ուղեցոյց ունենան եւ դրա համար ես առաջարկում եմ իմ առանձին բանաձեւը։*

(Հինգ րոպէ ընդմիջում)

Նախագահ.— *Առաջարկում եմ ընկ. Մալումեանին կարդալ իւր բանաձեւը։*

Մալումեան *կարդում է բանաձեւի առաջին կէտը։*

Վռամեան.— *Պէտք է այդ կէտը այնպէս բանաձեւել, որ կուսակցութեան պաշտօնական թերթը մէկը լինի եւ այդ՝ «Դրօշակ»ը։*

Շահխաթունեան.— *Ոչ մի հիմք չկայ պաշտօնական համարել միայն «Դրօշակ»ը. վաղը կարող են Ռուսաստանի կարգերը փոխուել եւ մենք օրինակ «Յառաջ»ի ճակատին կը դնենք «Դաշնակցութեան օրգան» խօսքերը։*

Նախագահը *ձեւակերպում է երկու կարծիքները եւ քուէարկութեան է դնում երկու առաջարկներն էլ։*

Առաջին առաջարկը, որ «Դրօշակ»ը կուսակցութեան միակ պաշտօնական օրգանը պէտք է լինի» *ստանում է 11 ձայն, իսկ երկրորդ առաջարկը՝ որ* «Դաշնակցութիւնը, բացի «Դրօշակ»ից, կարող է ունենալ ուրիշ պաշտօնական օրգաններ եւս» *ստանում է 17 ձայն. վերջին առաջարկի համեմատ բանաձեւի առաջին կէտը ձեւակերպւում է այսպէս.* ««Դրօշակ»ը ներկայացնում է իրենից կուսակցութեան կենտրոնական պաշտօնական օրգանը»:

Մալումեան *կարդում է բանաձեւի մնացած կէտերը, որոնք մի քանի փոփոխութիւնների են ենթարկւում եւ ընդունւում հետեւեալ ձեւակերպութեամբ.*

«Դրօշակ» եւ կից հրատարակութիւններ

1. «Դրօշակ»ը մնում է կուսակցութեան պաշտօնական կենտրոնական օրգան:

2. Նկատի ունենալով քաղաքական առայժմ աննպաստ պայմանները, «Դրօշակ»ը պահել արտասահմանի՝ Ժընեւ: Եւրոպական մի այլ կենտրոն փոխադրելու հարցը թողնել Արեւմտեան Բիւրոյի եւ խմբագրութեան հայեցողութեան, առնելով եւ Արեւելեան Բիւրոյի համաձայնութիւնը:

3. Արտօնել խմբագրութիւնը, եթէ հարկ տեսնէ, «Դրօշակ»ը հրատարակել աւելի մեծ ծաւալով եւ ի հարկին անել յաւելուածներ:

4. Ճշդութեամբ հետեւել Ընդհանուր ժողովի նախագծած ուղղութեան, ազատութիւն տալ խմբագրութեանը՝ մտնելու ինչպէս ծրագրային, այնպէս եւ տնտեսական-քաղաքական հարցերի ու ուղղութիւնների մանրամասն մեկնաբանութեան եւ քննադատութեան մէջ: Տեսական խնդիրները նրա մէջ պիտի բռնեն՝ առաջնակարգ տեղերից մէկը:

5. Պարտաւորեցնել բոլոր մարմիններին, հաղորդելու պաշտօնական օրգանին՝ կազմակերպական բոլոր ազդերը, որոշումները եւ թռուցիկները: Պաշտօնական բնոյթ ունեցող ազդերը չտպագրել որեւէ այլ թերթում, առանց հեղինակող մարմնի թոյլտուութեան:

6. Խմբագրութիւնը կարող է, հարկ տեսած դէպքում, յատուկ վճարովի թղթակիցներ ուղարկել կամ ունենալ Երկրի մէջ:

7. Բաժանորդագնի քանակի որոշումը թողնել Բիւրո-խմբագրութեան: Երկիր ուղարկւում է ձրի:

8. Տեսական եւ հիմնական հարցերի մանրամասն ուսումնասիրութեան համար՝ հրատարակել «Դրօշակ»ին կից, տարեկան 2-3 անգամ, հատորի ձեւով, առանձին հանդէս, մասնակցութեամբ մեր եւ օտար գրողների (Խորհրդի որոշումը այս մասին):

9. Նկատի ունենալով մամուլի այժմեան՝ համեմատաբար ազատ վիճակը Անդրկովկասում, հայերէն բրոշիւրների հրատարակութիւնը Ժընեւում՝ սահմանափակել եւ հրատարակել միմիայն այնպիսիները, որոնք Կովկասում տպագրուել չեն կարող:

10. Հրատարակել պրոպագանդայի նպատակով, թիւրքահայ եւ կովկասեան շարժման եւ յեղափոխութեան նուիրուած գրքոյկներ, եւրոպական զանազան լեզուներով, գրուած ձեռնհաս անձանց ձեռքով:

11. Ոյժ տալ թուրքերէն, քրտերէն, փրանսերէն եւ այլ լեզուի բրոշիւրների, որոնց նպատակը պիտի լինի նպաստել հայերի հետ ապրող այլեւայլ ժողովուրդների համերաշխութեան եւ մերձեցման:

Վռամեան *առաջարկում է Ընդհանուր Ժողովին հետեւեալ որոշումը ընդունել «Դրօշակ»ի հրատարակութեան վերաբերմամբ.*

«Արտասահմանի մէջ տարածելու սահմանուած օրինակներու թիւը սահմանափակել, վճարուած բաժնեգներու համեմատ. այդ բաժանորդագրութիւնը կրնայ ըլլալ անհատական կամ կոմիտէներու կողմէ հաւաքական բաժնեգրութեամբ (կոմիտէները պարտաւոր կ'ըլլան իրենց պահանջած օրինակներու գինը վճարել հանգանակութեամբ, հանդէսներու հասոյթներով, կամ իւրաքանչիւր ընթերցողէ բաժնեգին պահանջելով):

Այս առաջարկը ստանում է միայն 9 ձայն եւ համարւում է չանցած։

Թոփչեան *կարդում է յանձնաժողովի կողմից առաջարկուած բանաձեւը* «Կովկասեան հրատարակչական գործունէութեան» *մասին, որ հետեւեալն է.*

«Հրատարակել Կովկասում

1. Մի օրաթերթ, որ հանդիսանալով օրգան Հ. Յ. Դաշնակցութեան կովկասեան շրջանի. պէտք է ընթացիկ տնտեսական-քաղաքական-հասարակական բոլոր հարցերին արձագանգ տայ, ղեկավար ունենալով մեր աշխարհահայեացքը եւ արծարծելով մեր ծրագրային սկզբունքները:

2. Մի ամսագիր (հասարակական-գիտական-գրական): Նրա ծաւալի, բաժնեգնի եւ այլ մանրամասների որոշումը թողնելով Ռայոնական ժողովին:

3. Մի ռուսերէն օրգան (շաբաթաթերթ կամ օրաթերթ) որի բուն նպատակն է լինելու պարզաբանել հայ կեանքը եւ առանձնապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան իսկական պատկերը Ռուսաստանի հասարակութեան առաջ եւ առանձնապէս պրոպագանդ մղել յօգուտ տաճկահայ դատի:

4. Շարունակել «Յառաջ»ի գրադարանի հրատարակութիւնը (առնուազն 100 տպագրական թերթ — 3200 էջ) լոյս ընծայելով մեր ծրագրին ու գործելակերպին համապատասխան ինքնուրոյն եւ թարգմանական գրուածքներ, գիտական-հասարակական ընդհանուր հարցերի շարքում կարեւոր տեղ տալով նաեւ տաճկահայ դատի եւ Երկրի տնտեսական-սոցիալական ուսումնասիրութեան վերաբերեալ աշխատութիւնների (տաճկահայ բարբառով):

5. Այդ որոշումներն իրագործելու համար Ընդհանուր ժողովը յատկացնում է 30·000 ռուբլի օժանդակութիւն, նրա գործադրութեան մանրամասները թողնելով Կովկասի Ռայոնական ժողովի որոշման:

6. Իբրեւ պատասխանատու մարմին Կովկասում առաջ տարուելիք գրաւոր պրոպագանդի, Ընդհանուր ժողովը ընտրում է 4-5 հոգուց բաղկացած մի խմբագրութիւն, որը առաջնորդուելով մեր հիմնական աշխարհահայեացքով ու ծրագրով եւ լրացուցիչ հրահանգներ ստանալով Կովկասեան Ռայոնական ժողովից, պէտք է իրականացնէ իր վրայ դրուած պարտականութիւնը»:

Ռոստոմ.— *Կովկասեան թերթի հրատարակութիւնը տեղական բնոյթ ունի, հետեւաբար բիւջէէն պէտք է դուրս գցել օրակարգից եւ թողնել Ռայոնական ժողովին։*

Թոփչեան.— *Բիւջէի հարցը թողնել Ռայոնական ժողովին չէ կարելի, որովհետեւ այժմ Կովկասը համաձայն մեր որոշումների նոյնպէս «Երկիր» է եւ Տաճկահայաստանի նման՝ հաւասարապէս ենթակայ Ընդհանուր Ժողովի հոգացողութեան եւ հսկողութեան։*

Նախագահը *առաջարկում է բանաձեւը կարդալ կէտ առ կէտ։*

Վռամեան.— *Կովկասում առանձին ամսաթերթ հրատարակելու մասին, ես այն կարծիքն ունեմ՝ որ ամսաթերթը իւր բիւջէով չպիտի ծանրացնել կուսակցութեան վրայ, մանաւանդ որ այդպիսով անհատական նախաձեռնութեան ոգին մեռնում է։*

Թոփչեան *շեշտում է ամսագրի անհրաժեշտութիւնը մի կողմից, իսկ միւս կողմից էլ այն հանգամանքը, որ եթէ կազմակերպութիւնը այդ գործը իւր վրայ չառնէ, հազիւ թէ գտնուին անհատներ, որոնք միջոց ունենան այդ ծանրութեան տակ մտնելու, եւ պնդում է, որ Ընդհանուր Ժողովը պէտք է իւր վրայ վերցնէ ամսաթերթի հրատարակութեան գործը։*

Վռամեան *ընդհատում է Թոփչեանին եւ մի քանի ակնարկներ անում կովկասեան թերթի՝ «Ժամանակ»ի խմբագրութեան մասին, որից ընկ. Թոփչեան վիրաւորուած հրաժարւում է վիճաբանութեանը մասնակցելու, առաջարկելով արձանագրել հետեւեալը՝*

Թոփչեան.— *Բողոքելով ժողովում արտայայտուած անվայել կարծիքների դէմ կովկասեան գրաւոր պրոպագանդի վերաբերեալ եւ այդ ձեւով անհնարին համարելով հարցերի լուրջ լուսաբանութիւնը եւ լուծումը, այդ խնդրի շուրջը կատարուող բոլոր քուէարկութիւնների ընթացքում ձեռնպահ եմ մնում։*

Նախագահը, *իբրեւ մասնախմբի անդամ, բացատրում է այն կարեւոր նշանակութիւնը, որ կարող է ունենալ կովկասեան ամսագիրը Դաշնակցութեան յառաջադիմութեան համար. շեշտում է, որ կովկասեան ամսաթերթը զուտ տեղական բնաւորութիւն չունի, այլ ընդհանուր դաշնակցական եւ դրա համար Ընդհանուր Ժողովը պէտք է այդ մասին որոշում տայ եւ ոչ թէ Ռայոնական Ժողովը։*

Ժողովը 19 ձայնով ընդդէմ 3ի ընդունում է բանաձեւի երկրորդ կէտը (ամսաթերթի հարցը), եւ անցնում ռուսերէն լեզուով մի դաշնակցական լրագիր հրատարակելու հարցին (բանաձեւի 3րդ կէտ)։

Զաւարեան.— *Այն բոլոր հարցերը, որոնք Կովկասում ունենալիք մեր հրատարակչական գործունէութեան են վերաբերում, այդ բոլորը տեղական բնոյթ ունեն եւ այդ հարցերի մասին խօսելու տեղը այստեղ չէ, այլ կովկասեան պատասխանատու ժողովների եւ մարմինների մէջ։ Գալով ռուսերէն լեզուով լրագիր հրատարակելուն, պէտք է կրկնեմ, որ ինչպէս գրական այլեւայլ ասպարէզներում, նոյնպէս եւ այստեղ, մենք բաւարար չափով ուժեր չունենք. եթէ ուժեր ունենայինք, նրանք կարող էին երեւան գալ նաեւ ռուսական թերթերում. սրանք մեզ ոչ միայն տեղ կը տան իրենց էջերում, այլեւ կը վճարեն այդ բանի համար։ Ես այն կարծիքին եմ, որ թէկուզ այստեղ այդ թերթը հրատարակելու հարցն էլ անցնելու լինի, մենք անկարող ենք լինելու նրան գլուխ բերելու։*

Ժողովը ձայների մեծամասնութեամբ ընդունում է ռուսերէն լեզուով թերթ հրատարակելու որոշումը (բանաձեւի 3րդ կէտ)։

Բանաձեւի 5րդ կէտը՝ կովկասեան հրատարակչական գործունէութեան յատկացնել 30·000 ռուբլի, ժողովը յետաձգում է մինչեւ ընդհանուր բիւջէի կարգադրութիւնը եւ անցնում է բանաձեւի յաջորդ կէտին՝ որով առաջարկւում է, որ Ընդհանուր Ժողովը ընտրէ կովկասեան թերթի խմբագրութիւնը։

Շահխաթունեան.— *Ես հակառակ եմ այդ կէտին։*

Ժողովը մերժում է կովկասեան թերթերի համար Ընդհանուր Ժողովում խմբագրութիւն ընտրելու հարցը եւ ընդունում է ընկ. Արամի հետեւեալ ձեւակերպումը՝ «Կովկասեան թերթի խմբագրական կազմի ընտրութիւնը թողնւում է Ռայոնի Բարձրագոյն Իրաւասու Մարմնին»:

Վռամեան *առաջարկում է իւր ձեւակերպումը, որ հետեւեալն է՝* «Կովկասեան թերթի խմբագիրը կ'ընտրուի Ռայոնական Ժողովէն, Արեւելեան Բիւրոյի առաջարկած ցանկի վրայ: Արեւելեան Բիւրոն պատասխանատու է այդ թերթի խմբագրութեան համար»:

Ժողովը ձայների մեծամասնութեամբ ընդդէմ երկուսի մերժում է այս ձեւակերպումը։

Նախագահ.— *Ի նկատի ունենալով, որ ընկերներից ոմանք անորոշութիւն են գտնում ընկ. Արամի առաջարկի «տեղական բարձրագոյն իրաւասու մարմին» խօսքերի մէջ, առաջարկում է Ժողովին պարզել, թէ այդ խօսքերի տակ ի՞նչ է հասկացւում։ Բանաձեւի կողմնակից 21 հոգուց 8ը այդ խօսքերի տակ հասկանում են Ռայոնական Ժողով, իսկ 13 հոգին ո՛չ։ Այսպիսով ընկ. Արամի առաջարկը կորցնում է իւր իրական ուժը։*

Նախագահը *համարում է այս հարցը չպարզուած եւ յետաձգում է մինչեւ յաջորդ նիստը։*

Զարդարեան *առաջարկում է հետեւեալը.* «Արեւմտեան Բիւրոյի շրջանի Կ. Կոմիտէներու նախաձեռնութեամբ հրատարակուող («Հայրենիք» եւ «Ռազմիկ») կամ հրատարակուելիք կիսապաշտօնական թերթերու պահպանման կամ զարգացման համար, եթէ պէտ-

քը զգացուի, արտօնել Արեւմտեան Բիւրոյի Ռայոնական ժողովը՝ տեղական եկամուտի 20%էն որոշ տոկոս մը յատկացնել տարեկան»:

Ժողովը որոշեց այս հարցի քննութիւնը յետաձգել յաջորդ նիստին։

Նախագահը *ժողովի հայեցողութեանն է դնում ընկ. Զաւրեանի այն հարցը, թէ Ցուցական Մարմնի անդամ Սաֆոն ե՞րբ պէտք է ներկայացնէ իր պատասխան-զեկուցումը։*

Ժողովը որոշում է յայտնել Սաֆոյին, որ նա մինչեւ ամսի 17ը անպատճառ գայ Ժողովին իւր բացատրութիւնը տալու՝ յայտնելով նրան, որ եթէ նա որոշուած ժամանակին չգայ, Ժողովը կը տայ նրա մասին իր որոշումը նրա բացակայութեան։

Նախագահը *ժողովի քննութեանն է ենթարկում քննիչ յանձնաժողովի պատրաստած բանաձեւը* «Միհրանական խնդրի մասին»։

Մուրատ.— *Ես գտնում եմ, որ այդ խնդրի մասին չէ կարելի վերջնական եզրակացութեան յանգել, առանց կարդալու այն բողոքները, որ Միհրանական կոչուող դժգոհ խմբերի կողմից Ընդհանուր Ժողովին ուղղուած են։*

Արամ.— *Այդ նամակների մասին այստեղ խօսք չպէտք է լինի։ Չենք խօսում այն ընկերների մասին, որոնք այս կամ այն պատճառով դժգոհ են մեր մարմիններից եւ ուզում են իրենց ձայնը լսելի անել Ընդհանուր Ժողովում. Նրանց մենք անկասկած պէտք է լսենք, բայց միայն երբ այդ խնդրին կը գանք. առայժմ մենք խօսում ենք Միհրանի եւ ընկերների մասին իբրեւ զեղծարարների եւ ոչ թէ իբրեւ բողոքողների։*

Ժողովականներից ոմանք ի նկատի ունենալով, որ շատերը շփոթում են Միհրանական կոչուող հոսանքը, այն յանցանքների հետ, որ գործել է Միհրանը իւր մի խմբակի հետ, առաջարկում են ընկ. Ռոստոմին մի յատուկ զեկուցում պատրաստել Միհրանական կոչուող հոսանքի մասին։ Ժողովը հաստատում է այդ առաջարկը եւ անցնում է յանձնաժողովի բերած բանաձեւի ընթերցանութեան (տես յաջորդ նիստին)։

Մուրատ.— *Նախ առաջարկում եմ կարդալ բանաձեւը կէտ առ կէտ։ Բացի դրանից առաջարկում եմ բանաձեւի մէջ չբերել այնպիսի մեղադրական կէտեր, որոնք բոլորովին պարզ չեն։ Միհրանի եւ իւրայինների գործած մի քանի յանցանքները այնքան ծանր են, որ լիովին բաւական են այդ մարդկանց ամենածանր պատժի ենթարկելու համար։ Չպէտք է կէտեր մտցնել մեր մեղադրութեան մէջ, որ յետոյ յարձակման նիւթ ծառայեն մեր դէմ։*

Թոփչեան *միանում է Մուրատի առաջարկին։*

Յանձնաժողովը կարդում է կէտ առ կէտ։ Առաջին կէտը անցնում է անփոփոխ։ Բանաձեւի մնացած կէտերի քննութիւնը թողնւում է յաջորդ նիստին։

Այս նիստում, պրոպագանդի եւ հրատարակութիւնների վերաբերմամբ Ժողովը ընդունեց երեք բանաձեւ, որոնց երկուքը բերուած են վերեւում եւ երրորդը հետեւեալն է.—

Պրոպագանդ եւ հրատարակութիւններ

Հիմնուած այն տեսակէտի վրայ, որ գրաւոր եւ բանաւոր լայն պրոպագանդը կարեւոր գործօններից մէկը պիտի լինի կազմակերպական գաղափարները տարածելու եւ ձեռնարկները յաջողցնելու համար, Ընդհանուր ժողովը որոշեց առաջիկայում եւս ուժգին կերպով առաջ մղել պրոպագանդի գործը այն հիմունքներով, որոնք մշակուած են նախորդ ժողովում եւ այն լրացումներով, որոնք կատարուեցին ներկայ ժողովի ընթացքում:

Ա. *Եւրոպական պրոպագանդ* (Ամերիկան եւս ու այլ վայրեր)

1. Գրաւոր — լրագրեր, գրքոյկներ եւն.:

2. Բանաւոր — կոնֆերանսներ, միթինգներ, պարլամենտական դիմումներ եւն.:

Բ. *Ռուսաստանի պրոպագանդ*

1. Պարբերական օրգան, պարլամենտական դիմումներ, հրատարակութիւններ եւն.:

Գ. *Կովկասեան պրոպագանդ*

1. Գրաւոր — լրագիր, հանդէս, գրքոյկներ,

2. Բանաւոր — ժողով, միթինգ, դիմումներ եւն.:

Դ. *Պրոպագանդ Երկրում*

1. Գաղտնի շրջաբերականներ, հայ, թուրք, քիւրտ եւ այլ լեզուներով:

2. Պրոպագանդիստներ, շրջիկներ (բանաւոր):

Համապատասխան մարմիններուն յանձնելով թէ՛ գրաւոր եւ թէ բանաւոր պրոպագանդի գործը, որոշուած նախահաշուի սահմաններում, Ընդհանուր ժողովը յանձնարարում է ղեկավարուել հետեւեալ որոշումներով՝

1. «Դրօշակ» եւ կից հրատարակութիւններ (տես սոյն արձանագրութիւնը):

2. Կովկասեան հրատարակութիւններ (տես սոյն արձանագրութիւնը):

3. «Pro Armenia»

ա. Շարունակել Պարիզի «Pro Armenia»ի հրատարակութիւնը, Քիյարի խմբագրութեամբ, ճանաչելով թէ՛ օրգանի եւ թէ խմբագրութեան մարմնի մատուցած ծառայութիւնները հայոց շարժման:

բ. Արտօնել Քիյարին հրաւիրել մի օգնական-խմբագիր, թէ՛ վարչական մասը վարելու եւ թէ թերթի խմբագրական գործին օգնելու համար:

գ. Մտցնել «Pro Armenia»ի էջերի մէջ տեղեկութիւններ Դաշնակցութեան գործունէութեան մասին:

դ. Հաստատել 12-15 հազար ֆրանքի բիւջէն «Pro Armenia»ի համար:

ե. Փակել Լոնդոնի «Pro Armenia»ի հարցը եւ նրա հրատարակութիւնը համարել՝ ներկայ պայմաններում՝ անկարելի, թողնելով անգլիական պրոպագանդի գործը Լոնդոնի մեր հարցին բարեկամ թերթին:

զ. Եւրոպական մամուլի մէջ պրոպագանդ անելու համար, բիւջէի սահմանած չափով, թղթակիցներ պահել:

է. Դրամապէս նպաստել Իտալիայում հրատարակուող թերթին՝ զբաղուելու մեր հարցով:

Նիստը փակուեց ժամը 7ին։

85ՐԴ ՆԻՍՏ (16 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Համօ Մհերեան։

Ներկայ են 25 ժողովական։

Բացակայ են՝ Իսահակեան, Մուրատ, Ռոստոմ, Անդրանիկ (հիւանդ), Զաւրեան։

Օրակարգն է «Յեղափոխական ուրիշ կուսակցութիւնների հետ՝ համերաշխութեամբ գործելու» *հարցը, որի մասին զեկուցում են տալիս ընկերներ՝ Համօ եւ Մինասեան։*

Համօ.— *Նախքան բուն հարցին անցնելը՝ պարտք եմ համարում յայտնել հետեւեալը. Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն, իբրեւ աշխատաւորական-սոցիալիստական կուսակցութիւն, համերաշխութեան մասին խօսելիս ամենից առաջ պիտի չեչտէ այն բանը, որ նա յարում է համայն աշխարհի բոլոր աշխատաւորական կուսակցութիւններին, որոնց հետ միասին կազմում է միջազգային սոցիալիստական կուսակցութիւն, եւ այս աչքի առաջ ունենալով՝ մենք պիտի անպատճառ ընդունենք Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրոյի առաջարկը։*

Մինասեան *կարդում է զեկուցումը, որ հետեւեալն է.*

«Համերաշխ ձեռնարկներու գաղափարը Դաշնակցութեան մէջ վաղուց է որ գոյութիւն ունի, բայց իրականութեան մէջ հաստատ հող չէ գտած, այնպէս որ այդ գաղափարը մնացած է մեռած տառ: Այն համերաշխութիւնը որ վերջերս իրերու բռնութեամբ ստեղծուեցաւ Ռուսաստանի այլեւայլ ազգութիւններու յեղափոխական տարրերուն միջեւ, Թիւրքիոյ մէջ անհնար եղած է, որովհետեւ քաղաքական միեւնոյն հանգամանքները չեն ներկայացած, որովհետեւ Թիւրքիոյ դժգոհ ազգութիւնները յեղափոխական գիտակցութեան միեւնոյն աստիճանի վրայ չեն գտնուիր, կամ իրենց շարժումները լոկ տեղական եւ քրոնիկ բնաւորութիւն են ունեցած, տարբեր շարժառիթներէ բխած: Այդ դժգոհութիւնները որոշ քաղաքական ծրագրի մէջ չեն պարզուած, այլ միայն արտայայտուեր են մինչեւ հիմա վաղանցիկ խլրտումներով, առանց ունենալու որոշ իտէալական սկզբունքի մը կապակից շարունակութիւնը եւ թափը: Մեր համերաշխութիւնը ցարդ կայացած է մակեդոնացիներու հետ, այն ալ կուտ բարեկամական հողի վրայ, իբրեւ տառապակից քրիստոնեայ ժողովուրդներ՝ միեւնոյն իսլամական լուծին տակ: Այդ սահմանափակ համերաշխութիւնը չէ կրցած ըլլալ ապստամբական գործակից նիզակակցութիւն մը՝ ընդհանուր թշնամուն դէմ. այնպէս որ մենք միշտ միայնակ մնացած ենք՝ Թիւրքիոյ ուժերուն դէմ: Բայց փոխադարձ բարոյական եւ որոշ դաւադրական աջակցութիւններով օգտակար եղած ենք իրարու եւ մեր երկուքին դատը Եւրոպայի մէջ գրեթէ յաճախ ձեռք ձեռքի քալած է: Նկատի ունենալով մեր որդի յեղափոխական դրութիւնը, եւ միանգամայն Թուրքիոյ մէջ, ռուսական եւ պարսկական շարժումներուն նման եւ անոնց ազդեցութեան տակ, յեղաշրջում մը գալու հաւանականութիւնը, որուն նշանները արդէն սկսած են ծայր տալ, եւ որուն կամայ ակամայ պիտի ենթարկուինք, մեզի կը մնայ, այդ նախատեսութեամբ, այժմէն որոշել մեր դիրքը գալիք պատահականութիւններու առջեւ: Կան Թուրքիոյ մէջ այդպիսի համերաշխութեան տարրեր, կարելի՞ է անոնց մէջ համերաշխութիւն գոյացնել եւ համերաշխութեան պահուն՝ քաղաքական ի՞նչ ծրագիր ընդունիլ, որ գոհացում տայ իւրաքանչիւր ազգութեան ուրոյն իրաւունքներուն կամ պահանջներուն: Թուրքերը կը կազմեն այդ համերաշխութեան մէջ կարեւոր տարրը, որոնց հաստատական կամ բացասական դիրքէն կախում ունի համերաշխութեան գաղափարի յաջողութիւնը կամ անյաջողութիւնը: Թուրքերու մէջ երկու կուսակցութիւն կայ, մէկը կուտ ազգայնական սահմանադրական, որ չ'ընդունիր առանձին ազգութիւններու համար առանձին իրաւունքներ՝ այլ կ'ընդունի օսմանեան քաղաքացիութիւն, Միդհադ փաշայի, քիչ շատ բարեփոխուած սահմանադրութեան հովանաւորութեան տակ: Այդ ուղղութեան պարագլուխն է Աիմէդ Ռիզա: Միւսը՝ Թուրքիոյ ներկայ իրականութիւնը աչքի առաջ ունենալով, աւելի ապատական ուղղութիւն ցոյց կու տայ, ընդունելով՝ որոշ ապակեդրոնացումի մը սիստեմը. այսպիսով կը յուսայ մասամբ գոհացում տուած ըլլալ դժգոհ ազգութիւններու պահանջներուն եւ թուլցընել անոնց կենտրոնախոյս ձգտումները, որոնք կը սպառնան օսմանեան կայսրութեան ոչ միայն ամբողջութեան այլ մինչեւ իսկ գոյութեան: Այդ կուսակցութեան պետն է իշխան Սաբահեդդին: Այս վերջինը իւր դէմ ունի ազգայնականներու զօրաւոր եւ անհաշտ տարր մը, որ այդ ծրագրի մէջ կը կարծէ տեսնել արդէն Թուրքիոյ ապագայ բաժանումի մը սաղմը: -- Մենք պէտք է օգտուենք ապատականներու տրամադրութիւններէն եւ ուժ տանք անոնց պրոպագանդին՝ հետզհետէ կանոնք բերելով աւելի լայն հայեցակէտի վրայ: Համերաշխութեան միւս տարրերն են՝ Թուրքիոյ դժգոհ տարրերը՝ մակեդոնացիք, ալբանացիք, արաբները, սիրիացիք, քիւրտերը եւ ասոնց իւրաքանչիւրը, մէկէ աւելի անգամներ, Թուրքիոյ դէմ ցոյց տուած է իր անհաշտ դժգոհութիւնը ապստամբական շարժումներով եւ որոնց մէջ, քիչ շատ շեշտուած են եւ հետզհետէ ալ կարկառուն կերպով կը շեշտուին յեղափոխական եւ ազգայնական ինքնուրոյն եւ նոյնիսկ սեպարատիստ ձգտումները: Թուրք կառալարութիւնը ատոնցմէ ոմանք կը լռեցնէ կրօնի արուեստական կապերով, բայց այդ չէ կարող երկար տեւել: Համերաշխութիւնը պիտի ծառայէ առաջադրուած քաղաքական ծրագրի մը իրագործումին, որուն նախաշաւիղը եւ ջատագովը Դաշնակցութիւնը ինքը պիտի ըլլայ: Դաշնակցութիւնը պէտք է աշխատի յաջողցնել այդ համերաշխութիւնը համախմբելու համար այդ դժգոհ տարրերը՝ քաղաքական ծրագրի մը շուրջը, որ ունենայ ֆեդերատիֆ բնաւորութիւն: Այդպիսի համախմբում մը, իբր պատկառելի ուժ մը, բարոյապէս կրնայ ճնշել երիտասարդ թուրքերը, նոյնիսկ թուրք կառավարութիւնը, որոնք կամայ ակամայ պիտի տեղի տան իրենց հպատակ ազգութիւններու արդարացի պահանջներուն կամ համակերպին իրենց կայսրութեան պառակտումին: Չմո-

ռանանք ըսել, որ 1902-ի վերջը Ժընեւի մէջ «Fédération Ottomane» անունով թերթի մը հաստատութեան համար, թուրք, հայ, ալբանացի, մակեդոնացի գրողներէ մարմին մը կազմուեցաւ, բայց թերթին յաջողութեան կէս ճամբին, թուրքերէն մաս մը ձեռնպահ մնացին ինչ ինչ պատճառներով եւ գործը վիժեց, հազիւ երկու թիւ լոյս տեսնելով: Այդ համերաշխութիւնը հաստատուն ընելու եւ նուիրագործելու համար, անհրաժեշտ է կազմել համաժողով մը ուր հրաւիրուին կարեւոր բոլոր տարրերը: Հոն օսմանեան կայսրութեան բարենորոգումներու եւ ռեժիմի մասին ինչպէս նաեւ ազգութիւններու ընդհանուր կայսրութեան հետ ունեցած յարաբերութիւններու մասին երկար քննութիւն եւ վիճաբանութիւններ տեղի կ'ունենան, որոնք լուսաւորելով մտքերը, գաղափարական համերաշխ հոսանք մը կը ստեղծեն եւ կը շաղկապեն այդ չէկոքացած տարրերը, որոշ գործնական հողի եւ ուղղութեան մը վրայ: Յետոյ այդ համաժողովը, պրոպագանդի ազդու միջոց մըն է միւս ազգաբնակութիւններուն մէջ՝ աւելի գիտակից եւ պահանջկոտ ընելու անոնց ազգայնական իրաւապահանջները (revendication): Իսկ հայկական դատը, որ ցարդ միս մինակ էր՝ Թուրքիոյ հանդէպ, իր շուրջը հաւաքելով այդպիսի ուժեր ընդհանուր թշնամուն դէմ կը վինէ կանոնք եւ կը ստիպէ զայն անձնատուր ըլլալ եւ ընդունիլ իրեն առաջադրուած համադրագիրը: Հայկական հարցը դրականապէս կը շահի եւ իր զոհողութիւնները անհամեմատ կերպով կը նուազին ցեղային թշնամութիւններու դադարումով, եթէ կարողանանք հեռատես տակտիկով մը կատար ածել այդ ծրագիրը: Որովհետեւ ինչ ալ ըլլայ, մենք որ այնքան անհուն զոհողութիւններ ըրած ենք մեր ազատագրութեան դատին համար, չենք կրնար յուսահատօրէն հրաժարուիլ մեր պահանջներէն: Սակայն ի հարկին գործելակերպը կարելի է փոխել, առանց նպատակը փոխելու: Համերաշխութեան գաղափարը մեզի համար խոստմնալից կռուան մըն է: -- Եթէ այդ համագումարը անմիջական հետեւանք չունենայ, ապագայի համար բեղմնաւորող փորձ մըն է, որու իրականացման համար չպէտք է խնայենք մեր ջանքերը եւ խորհուրդները: Մեր կողմէ այդ հարցը կանխօրօք կամ կիսապաշտօն կերպով արծարծելով, այդպիսի համագումարի նախաձեռնութիւնը լաւագոյնն է տալ այն թուրք կուսակցութեան, որ իր սկզբունքով քիչ շատ կը մօտենայ մեզի: Մենք այսպիսի ծրագրի մը յաջողութեան մէջ լիուլի գոհացում կը գտնենք մեր ինքնուրոյն եւ մարդկային պահանջներուն -- եթէ միջազգային անբարեացակամութիւններու եւ հաշիւներու չբախի: Այդպիսի թուական մը պէտք է ողջունել իբր նոր դարագլուխ մը մօտաւոր Արեւելքի պատմութեան մէջ: Ազգութիւնները պահելով իրենց ազգային ինքնուրոյնութիւնը, իրենց հայրենի հողի վրայ — ինչ որ էականն է մեզի համար — կ'ապահովեն նաեւ օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւնը, որուն հետեւանքները վերջ ի վերջոյ պինաթափ պէտք է ընեն անհաշտ եւ ազգամոլ, նոյնիսկ համիսլամ թուրքերը, երբ անողոք իրականութեան դէմ առ դէմ գտնուին: Եթէ Ռուսաստանը իրագործէ ապակենտրոնացումի սիստեմը, մեծապէս կրնայ նպաստել այդ գաղափարին Թուրքիոյ մէջ: Սակայն պաշօնապէս այդօրինակ քայլ մ'առնելով, յանձնառու պատասխանատուութեան մը տակ մենք մեզ կաշկանդելէ առաջ, որուն հետ, բնականաբար, մեր գործերը պէտք է համապատասխան ընթանան, մենք մեր հարցին լուծման համար գոյ եղած միջոցները պէտք է շահագործենք եւ սպասենք, ինչպէս Լահէի ժողովը, որ մօտալուտ է եւ ուրիշ դիւանագիտական դիմումներ: Կայ նաեւ թուրք-բուլղար վերահաս պատերազմի մը հաւանական եւ նոյնիսկ կարելի երկիւղը. այդ պատերազմը կարող է արեւելեան հարցը վերարծարծել, հետեւաբար եւ հայկականը: Ինչ ալ ըլլայ, մինչեւ Լահէի ժողովը, անուղղակի կերպով աշխատելու ենք համերաշխութեան գաղափարը արծարծել եւ թրքահպատակ ուրիշ դժգոհ ազգութիւններու հետ յարաբերակցիլ եւ մերձեցում առաջ բերել: Եթէ Լահէի ժողովին մէջ մեր հարցը ապարդիւն անցնի, ժողովէն յետոյ յուզելով համերաշխութեան խնդիրը, պէտք է փութացնել թրքահպատակներու միջազգային համաժողովի գումարումը, իբր գոհացուցիչ եւ բանաւոր լուծումներէն մէկը մեր տարաբախտ եւ ողբերգական հարցին, առանց սակայն Երկրի ուժգին պատրաստականութեան գաղափարէն հրաժարելու մինչեւ այն օրը՝ երբ առաջադրուած եւ ցանկալի ծրագիրը հող եւ կարելիութիւն կը գտնէ, ապագայ որեւէ յուսախաբութեան կոհ չըլլալու համար:

Օտար տարրերու հետ համերաշխութեան ձեռնարկել բնականաբար հայ յեղափոխական մարմիններու հետ համերաշխութեան գաղափարը եւս կը շօշափէ: Որովհետեւ չենք կրնար մեր ձեռնարկը հակասութեան մէջ դընել միւս կուսակցութիւններու ազգայնական տարամերժ գործունէութեան հետ, հարկաւոր է ուրեմն, որ բոլոր հայ յեղափոխական մարմինները կանխաւ համաձայնութեան գան որոշ քաղաքական ծրագրի մը սկըզբունքին եւ ուղղութեան մասին, ապագային իրար չըքանդելու համար: Համերաշխութեան գաղափարը հայ յեղափոխական մարմիններու միջեւ, արդէն կ'արծարծուի անխտիր բոլոր կուսակցութիւններու թերթերուն մէջ, իբրեւ ազգային կամքի արտայայտութիւնը ազգային աղէտին առջեւ: Անշուշտ համերաշխութեան համար պայմանադիր մարմինները պէտք է լրացնեն յեղափոխութեան ուժին եւ գործունէութեան որոշ պայմաններ, ինչակեաններու մասին այստեղ բացատրական տեղեկութիւններ չտրուեցան. անուանակա՞ն թէ իսկական կուսակցութիւն են եւ որոնք կարեւոր ուժ կը ներկայացնեն: Եթէ իրօք յեղափոխական ուժ են, գործնականի մէջ պէտք է հաշտուինք անոնց հետ, եթէ չենք ուզեր որ մեր պատրաստութիւնները եւ գործունէութիւնը, հակամիտումի մէջ, վտանգուին կամ առանձնակի անհամընթաց եւ հակադիր գործողութիւններով պատճառ ըլլանք մեր ձեռնարկ-

ներու վիժումին: Կ'ընդունիմ գործնական դժուարութիւնները այդ համերաշխութեան սահմանները ճշդելու մասին, սակայն պէտք է ընդունիլ նաեւ բարոյական այն անհուն ազդեցութիւնը, որ կրնայ առաջ բերել հայ ժողովուրդի վրայ, երբ տեսնէ որ մենք կուսակցական շահերու համար չէ որ կը կռուինք, այլ ընդհանուր ազգին շահերը նկատի ունինք: Աւելի քան որեւէ ժամանակ, հարկաւոր է որ ընդհանուր ազգին ակնդէտ սպասումին, Դաշնակցութեան համաժողովը բանաւոր որոշում մը կայացնէ այդ մասին եւ ցոյց տայ հաշտարար եւ գերապանցօրէն հայրենասիրական ոգի մը, որով հայ ժողովրդի աչքին մեծապէս պիտի բարձրացնէ իր բարոյական հմայքը եւ ազդեցութիւնը»:

Համօ.— *Մինչդեռ Տաճկաստանում կանգ չենք առել որոշ յեղափոխական կուսակցութիւնների վրայ. այն պատճառով, որ դեռ չգիտենք, թէ որքան հեռուներ են անցնելու տեղի ունեցող շարժումների ալիքները, Ռուսաստանում մենք ստիպուած ենք այդ անելու. այստեղ արդէն կեանքը առաջ է բերել իւրաքանչիւր ազգութեան շրջանում մի քանի քաղաքական հոսանքներ, մի քանի կուսակցութիւններ եւ մենք պէտք է որոշենք, թէ դրանցից որո՛նց հետ կարող ենք համերաշխ գործել: Անշուշտ, այն կուսակցութիւններին միայն համերաշխութեան ձեռք կը մեկնենք, որոնք մօտ են լինելու մեզ՝ իրենց ձգտումներով, սոցիալիստական աշխարհահայեացքով: Սրանց մէջ եւս, սակայն, հարկաւոր է որոշ խտրութիւն դնել.— սոցիալ-դեմոկրատների հետ մենք երբեք չենք կարողանայ համերաշխ լինել, մէկ որ նրանք նախ տարբերւում են մեզանից պատմափիլիսոփայական աշխարհահայեացքով եւ ապա՝ բոլորովին այլ կերպ են նայում ագրարային հարցի վրայ եւ պաշտպանում քաղաքական կազմի այլ սիստեմ: Մենք կը մօտենանք միայն այն սոցիալիստներին, որոնք այդ կէտերում համամիտ են մեզ. դրանք են՝ լեհական ու բելոռուսական սոցիալիստները, ռուս սոցիալիստ-յեղափոխականները, վրացի սոցիալիստ-ֆեդերալիստները եւն.: Բոլոր սրանց հետ պէտք է միանալ, կազմել մի ընդհանուր դաշնակցութիւն, միանգամայն պահելով մեր կատարեալ կուսակցական անկախութիւնը: Մասնաւորապէս, Կովկասում մօտ են մեզ՝ էս-էրներն ու վրացի ֆեդերալիստները, բայց առաջինները թոյլ են, իսկ ֆեդերալիստների վերաբերմամբ պէտք է ասել, որ նրանց եւ մեր միջեւ որոշ սառնութիւն է առաջացել վերջին ժամանակներում. սառնութեան պատճառը մէկ կողմից այն խիստ արշաւանքն է, որ վրացի սոցիալ-դեմոկրատները վարում են Դաշնակցութեան դէմ. միւս կողմից այն հանգամանքը, որ մենք ամբողջ թափով չենք կարողացել մասնակցել ընդհանուր շարժումներին: Հարկաւոր է նկատել, որ ֆեդերալիստները այնպիսի քայլեր են անում, որ մենք սկսել ենք կասկածել՝ իսկապէ՞ս մաքուր սոցիալիստներ են նրանք, ազնուականութիւնը հետզհետէ ուժեղանում է նրանց շարքերում: Ապա թւում է, որ ֆեդերալիստները օրէց օր թուլանում են. պետական դումայի ընտրութիւններին նրանք ոչ միայն չկարողացան իրենց թեկնածուներից մէկին գոնէ անցկացնել, այլեւ չունեցան՝ մեծ թւով պատուիրակներ. անցեալ ընտրութիւններին, Թիֆլիսում, նրանք նոյնիսկ վտանգաւոր էին սոցիալ-դեմոկրատներին, բայց այս անգամ հազիւ մէկ պատուիրակ երեւաց նրանց կողմից: — Վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, որ վրացի ժողովրդի 90% են կազմում, չեն կարող համերաշխ լինել մեզ հետ, քանի որ նրանք եւս տոգորուած են դէպի հայերը ցեղային ատելութեամբ. իրենց միջազգային են կոչում, բայց ամենախիստ շովինիստներ են: Մնում են թուրքերը. ճիշդ է, նրանց մէջ դեռ գոյութիւն չունի ոչ մի կուսակցութիւն. կան միայն սոցիալ-դեմոկրատ փոքրիկ խմբակներ, որոնք թոյլ են շատ, ոչ մի ոյժ չեն ներկայացնում: Ամէն մի փոքր ի շատէ ազատամիտ թուրք սոցիալ-դեմոկրատ է համարում իրեն, որովհետեւ միայն սոցիալ-դեմոկրատներն են տեսնում հրապարակի վրայ՝ կառավարութեան դէմ գործող: Բայց թուրք մասսաները պարարտ հող են մեր պրոպագանդայի համար: Որքան էլ կառավարութիւնը չարունակէ դրդռել թուրք ամբոխը, մենք այնուամենայնիւ միջոց ունենք մտնելու թուրք աշխատաւոր խաւերի մէջ, քանի որ թուրք գիւղացիութեան համար, իր իսկ բէգերի ձեռքով կեղեքուած, հայ գիւղացիութիւնը մի բնական դաշնակից է: Համերաշխութեան գաղափարի իրականացման վայրը՝ գիւղն է լինելու, իր հողային շարժումներով: Աւելին, առանց թուրք գիւղացիութեան, միայնակ տանել այդ շարժումները՝ չենք կարող, որովհետեւ հայերիս կռիւը թուրք բէգութեան դէմ կը շահագործուի նոյն այդ բէգերի կողմից՝ իբրեւ ազգային, հակաթրքական կռիւ: Մեզ հետ պէտք է լինի թուրք գիւղացիութիւնը անպայման, այդ նպատակով մենք պէտք է ջանանք գիտակցութեան բերել նրան: — Իսկ թէ ի՞նչ ձեռնարկներ կարող ենք կատարել համերաշխ ուժերով — այս ցոյց կը տայ ապագան: (Կարդում է մի բանաձեւ՝ իր շօշափած հարցի վերաբերմամբ):*

Շահխաթունեան.— *Խօսել էս-էրական միութիւն կազմելու մասին այդքան ընդհանուր կերպով՝ չէ կարելի: Հարցին հարկաւոր է կոնկրէտ ձեւակերպումներ տալ: Որքան էլ մեր ծրագիրները միեւնոյնը լինեն, բայց եւ այնպէս այն հանգամանքը, որ մենք լինելու ենք կողք կողքի էս-էրների հետ — ուրեմն, երկուսս էլ ունենալու ենք գոյութեան իրաւունք.— փոխադարձ մրցութեան պատճառ կը դառնայ: Եթէ էս-էրները պնդեն, որ իրենք եւս, Դաշնակցութիւնից զատ, պէտք է գործեն հայերի մէջ, — այս դէպքում առաջանալիք կուսակցական հակամարտութիւնը՝ անկարելի կը դար-*

ձրնէ ծրագրուած միութեան հիմնումը։ Հետեւապէս կարեւոր է որ Դաշնակցութիւնը հենց սկզբից որոշ առաջադրութիւններ անի ապագայ անախորժ Թիւրիմաթիւնների առաջն առած լինելու համար։

Զաւրեան.— Անցեալ Դեկտեմբերին էս-էրների կենտրոնական կոմիտէի հետ բանակցելով, ինձ համար պարզուեցին նրանց տրամադրութիւնն ու ձգտումները։ Նրանք ցանկութիւն ունեն՝ մի ընդհանուր էս-էրական դաշնակցութիւն ստեղծել, որի մէջ մտնեն Ռուսաստանի բոլոր էս-էրական կուսակցութիւնները. այդ դաշնակցութիւնը կազմուելու է ֆեդերատիւ սկզբունքների հիման վրայ, որպէսզի նրա մէջ մտնող իւրաքանչիւր ջոկ կուսակցութիւն միանգամայն ինքնուրոյն մնայ իր շրջանում։ Էս-էրները չեն ուզում, որ իրենք լինեն ընդհանուր կազմակերպողներն ու վարիչները բոլոր ազգերի մէջ. նրանց փափաքն է էս-էրական սկզբունքները յաղթանակած տեսնել, — միեւնոյնն է իրենց անմիջական ղեկավարութեամբ Թէ ուրիշների. ամէն մի շրջանի, ժողովրդի կազմակերպման գործը նրանք Թողնում են տեղացիներին։ — Ռուսաստանի էս-էրների դաշնակցութեան մէջ՝ իւրաքանչիւր կուսակցութիւն իւր ներկայացուցիչը կ՚ունենայ, պայմանով, որ ենԹարկուի որոշ ընդհանուր պարտականութիւններին, ինչպէս օրինակ՝ պէտք եղած դէպքում կռուի դուրս գալ բոլոր միւսների հետ։ Վերջին կէտի վերաբերմամբ մեր կողմից առաջադրուեց, Թէ նոր Հայ-Թուրքական ընդհարումների դէպքում Դաշնակցութիւնը անկարող լինի Թերեւս ակտիւ քայլերի դիմելու կառավարութեան դէմ, բայց այդ պակասը մենք կը լրացնենք այլ ձեռնարկներով։ Նրանք համաձայն են այդ բանի։ ԵԹէ մենք էս-էրական ոգու համապատասխան մի ծրագիր մշակենք — մենք կ՚ընդունուենք կազմուելիք միութեան մէջ։ Մեր երկու դատերի յարաբերութեան խնդրի վերաբերմամբ, էս-էրները սկզբունքով կողմնակից են նրանց միացման. տակտիկայի հարցում՝ նրանք իրենց ձեռնհաս չեն զգում։ — Իմ այս բանակցութիւնները, սակայն տեղի են ունեցել ամիսներ առաջ եւ քանի որ այդ ընԹացքում մեր հակառակորդները խստացրել են իրենց յարձակումները Դաշնակցութեան դէմ, — չգիտեմ, արդեօք էս-էրները նոյն բարեկամական տրամադրութեամբ կը վերաբերուե՞ն մեզ։ — Նրանք ցանկութիւն յայտնեցին, որ այս Ընդհանուր Ժողովը վերջնականապէս որոշի կուսակցութեան ծրագիրը և որ այդ մասին անմիջապէս յայտնուի նրանց, որպէսզի իրենց առաջիկայ կոնֆերանսում քննութեան դրուի։

Աւարոնեան յայտնում է, որ Թիֆլիս էր եկել էս-էրների ներկայացուցիչը եւ խնդրել Դաշնակցութեան ծրագիրը՝ Ապրիլի 15ին կայանալիք իրենց համագումարի մէջ ուշադրութեան առնելու համար։

Մալումեան.— Համաձայն եմ ընկ. Համոյի առաջարկին։ Արդէն ժամանակն է, որ մեր կուսակցութեան մէջ բացուի գործունէութեան մի նոր եւ դրական շրջան — համերաշխ գործակցութիւն ուրիշ կուսակցութիւնների հետ։ Ցարդ, մեր բոլոր որոշումները այդ ուղղութեամբ՝ մնացել են մեծ մասամբ Թղթի վրայ եւ մեր ընկերներից մի քանիսը նոյնիսկ դէմ են եղել նրանց իրագործմանը։ Մի կէտում միայն համաձայն չեմ Համոյի հետ, այն՝ որ Դաշնակցութիւնն ինքը ղեկավար հանդիսանայ Թուրք մասսաների մէջ։ Ի նկատի ունենալով այն ատելութիւնը, որ Թուրք ամբոխն այսօր ունի դէպի հայերը, առանձնապէս դէպի Դաշնակցութիւնը, ես գտնում եմ այդ առաջարկը անգործնական։ Թուրք մտաւորականների միջոցով միայն մենք կարող ենք մտցնել մեր գաղափարները Թուրք մասսաների մէջ՝ Կովկասում. ինչպէս եւ համերաշխ գործակցութեան համար, ես կարեւոր եմ գտնում, որ հաստատուեն երեք միջկուսակցական բիւրոներ. մէկը Պետերբուրգում (ռուսական ընդհանուր գործերի համար), երկրորդը՝ Կովկասում, տեղական գործերի համար եւ երրորդը՝ արտասահմանում՝ Թուրքիայի շարժումների համար։

Սաքօ.— Ղազախի շրջանում մենք հող ունենք՝ համերաշխութեան գաղափարի համար. այնտեղի Թուրքերը կռիւներից յետոյ, այնքան են մօտեցել մեզ, որ նոյնիսկ մարդ են խնդրում մեզանից՝ իրենց մէջ եւս գործելու։

Համօ.— Վերածնուող ժողովուրդների մէջ՝ ինտելլիգենցիան աւելի շովինիստ [Թթու ազգայնական] է լինում, քան մասսաները. այդպէս են եւ Թուրք մտաւորականները. եւ ես կասկածում եմ, արդեօք կարող կը լինե՞նք նրանց միջոցով որեւէ դրական արդիւնքի հասնել։ Մենք սկսելու ենք անմիջապէս մասսաներից. ես չեմ ասում, որ Թուրք գիւղացուն կազմակերպենք իբրեւ դաշնակցականի, հարկաւոր է միայն նախապատրաստել նրան, որպէսզի հենց ներքեւից առաջացած լինեն ապագայի Թուրք աշխատաւորական կուսակցութիւնները։ Էս-էրների կոնֆերանսում քննուելու են ազգայնութեան ու ֆեդերացիայի հարցերը, որոնք չպարզաբանուած են մնացել նրանց վերջին համագումարում (Ֆինլանդիայում). սկզբունքով էս-էրներն արդէն դրական հայեացք ունեն այդ հարցերի մասին. բայց պէտք է որոշեն նրանց լուծման միջոցները. այս տեսակէտից, նրանք ուզում են լսել Ռուսաստանի զանազան ազգութիւնների ցանկութիւնները։

Վարդան.— Շատ է կարեւոր, ի հարկէ, որ գործենք Թուրքերի մէջ, բայց ներկայ պայմաններում մեզ հազիւ Թէ յաջողուի այդ։ Բացի այն, որ սառնութիւն է տիրում մեր եւ նրանց միջեւ, կառավարութիւնն եւս կ՚աշխատի նոր պրովոկացիաներ անել, երբ տեսնէ, որ մենք հակակառավարչական պրոպագանդա ենք վարում Թուրքերի շրջանում։ Որքան էլ ատելու լինի իր բէգերին, Թուրք գիւղացին այնուամենայնիւ դեռ պատրաստ է առաջինը մեզ հարուածելու։ Անկարելի է մտնել Թուրք մասսաների մէջ. Թուրք ինտելլիգենցիայի միջնորդութիւնն անհրաժեշտ է մեզ։

Աւարոնեան.— Դա տակտիկայի խնդիր է. եԹէ այսօր անկարելի էր վաղը կը դառնայ հնարաւոր։

Մուրատ.— Ես այնքան էլ լաւատես չեմ Թուրք-հայկական ցանկալի համերաշխութեան հանդէպ եւ Սաքօյի յոյսերը ես գտնում եմ վաղահաս։ Մեր մուտքը Թուրք մասսաների մէջ՝ վտանգաւոր է, եւ մենք միայն Թուրք ինտելլիգենտների միջոցով կարող ենք մեր նպատակներն իրագործել։

Զաւրեան.— Որոշ տեղերում, անկասկած, մենք վտանգների կ՚ենԹարկուենք. բայց չէ՞ որ հայ գիւղերում եւս մենք զերծ չենք մնում զանազան վտանգներից։ Պրովոկացիան կը շարունակէ գործել։ Բայց այդ բոլորը դեռ չէ նշանակում, որ պէտք է յետ կանգնել. հարկաւոր է միայն որոշ տակտիկայով ղեկավարուել։

Վարդան.— Կրկնում եմ, որ այսպէս ասած, պաշտօնապէս մտնել Թուրք մասսաների մէջ, մենք չենք կարող. գնալ այս ինչ գիւղը, հաւաքել գիւղացիներին եւ քարոզել, հակակառավարչական տրամադրութիւն ներշնչել նրանց, — անկարելի է, — նախ հենց այն պատճառով, որ Թուրքերն իրենք կը յայտնեն այդ մասին կառավարութեանը։ Անհատական պրոպագանդա միայն կարող կը լինենք վարել, այսինքն՝ անհատ Թուրքերին քարոզել։

Արամ.— Ընկ. Մինասեանի զեկուցումից որոշ կերպով ես չկարողացայ հասկանալ համերաշխութեան այն խարիսխը, որի վրայ պիտի յենուէր մեր ապագայ գործակցութիւնը։ Այժմ պարզ է, որ լոկ համերաշխութեան կոչերով մենք չենք կարող գործ յաջողցնել. այսուհետեւ հարցը կարող է դառնալ միմիայն համերաշխ գործակցութեան մասին։ Այս տեսակէտից շատ անորոշ է ընկ. Մինասեանի զեկուցումը, նա շարունակում է պնդել, որ մենք չենք կարող փոխել մեր ծրագիրը. այսինքն պիտի շարունակենք մեր անջատողական ձգտումները, եւրոպական միջամտութիւնը միայն հայերիս համար եւն.։ Բաւական չէ որ մենք պիտի փոխենք մեր տակտիկան, ժամանակի եւ պարագաների համեմատ, հարկաւոր է ունենալ մի ընդհանուր ծրագիր, որի շուրջը կարելի լինի համախմբել բոլոր դժգոհ տարրերին։ Մենք բաց ճակատով եւ յեղափոխական շիտակութեամբ պէտք է դուրս գանք նրանց դէմ և ոչ յետին ու մուԹ ծրահիրներով։ Ես դժբախտաբար քաղաքական հարցերում ձեռնհաս չլինելով, չեմ կարող այս հարցի մասին որեւէ հեղինակաւոր բան ասել, այլ պիտի բաւականանամ այն գործնական տպաւորութիւններով, ինչ որ ստացել եմ Երկրում։ Մեր ամբողջ 17ամեայ գործունէութիւնը մեզ ապացուցանում է, որ մենք մեն մենակ, մեր ուժերով, անկարող ենք որեւէ նպատակայարմար գործ կատարել։ Մեր դէմ դուրս եկան, ոչ միայն կառավարութիւնը, այլեւ մահմետական մասսաները։ Սրանց կից, մեծ դեր են կատարում ե՛ւ մեր Թուական քանակութիւնը, մանաւանդ ցրուած լինելը մեծ տարածութեան վրայ, շրջապատուած օտար տարրերով, որով չենք յաջողում կանոնաւորապէս կազմակերպուել եւ զանազան վայրերը իրար հետ կապել։ Այս բոլորից յետոյ դարձեալ շարունակել հին սիստեմը՝ անհնարին է, մանաւանդ որ տաճիկ մասսաները վերջին շարժումներով մեծ անակընկալ են տուել մեզ։ Թիւրիմացութիւնների տեղիք չտալու համար, անմիջապէս աւելացնեմ, որ ես ամբողջապէս չեմ բաժանում դրսում տարածուած այն կարծիքը, որ ըստ մոդայի ծախւում է քաղաքական շուկայում, — որ իբր Թէ Դաշնակցութիւնը տարուած իր ազգայնական ֆանատիզմով, արհամարհել է հարեւաններին, կամ անկարող է եղել նկատել այն կայծերը, որ Թաղնուած էին Թուրք մասսաների մէջ։ — Հեշտ է կեանքում առաջ եկած մի երեւոյԹից, յետին Թուով եզրակացութիւններ հանել, մոռանալով ամբողջ անցեալը, Թուրք մասսաների տգիտութիւնը, Թուրք ինտելլիգենցիայի քաղաքական սնանկութիւնը, մանաւանդ ռուսական մեծ յեղափոխութեան ազդեցութիւնը, պարսկական շարժումների տպաւորութիւնը եւ այլ փոփոխութիւնները, որոնք անցեալում եւ ներկայում ազդել են Թուրք ժողովրդի տրամադրութեան եւ վիճակի վրայ. Նրանք մոռանում են մանաւանդ տնտեսական այլ ճնշումներ, որ վերջերս ծանրացել են Թուրք ժողովրդի վզին։ Իմ անհատական համոզումն է, որ մենք ձեռք պիտի քաշենք մեր առանձնացած շարժումներից եւ միանանք կամ սկիզբ դնենք համապետական շարժման, մեր երկրում բնակուող բոլոր ցեղերի հետ։ Այդ գաղափարը կեանքում իրագործելու համար ես մի այլ ճանապարհ եմ առաջարկում. ես մեծ հաւատ չունեմ Եւրոպա ապաստանած «Երիտասարդ Թուրքեր»ի կամ այսպէս կոչուած «Ժէօն Թուրքեր»ի վրայ. Նրանք մեծ մասամբ պալատական յեղափոխականներ են, որոնք ունեն այս կամ այն դինաստիական Թախումային [?] շահեր. դրանցից սկսելով շատ դժուարութիւնների կը հանդիպենք։ Ըստ ամենայնի նպատակայարմար է սկսել հենց բուն Երկրից, հենց Թուրք մասսաներից եւ նրա ծոցում ապրող գործիչներից։ Պէտք է յայտնեմ, որ այդ շարժումները ոչ մի կապ չունին արտասահմանի «Երիտասարդ Թուրքեր»ի հետ. նոյնիսկ վերջինների Թերթերը եւ գրականութիւնը մենք ենք տարածում Երկրում։ Ես առաջարկում եմ կազմել Երկրում Թուրքերի հետ միացեալ ուժերով խառն կոմիտէներ։ Սրանք զբաղուելու են մասնաւորապէս այն բոլոր հարցերով, որ ընդհանուր են բոլոր ազգութիւնների համար, օրինակ՝ պրոպագանդա, քաղաքական տեռորներ, միացեալ ուժերով բողոքներ, բոյկոտ եւն.։ Ի հարկէ ժամանակի ընԹացքում պիտի կազմուի մի ընդհանուր ծրագիր ըստ յեղափոխական կեանքի զարգացման։ — Այս բոլորի հետ մենք շարունակելու ենք մեր գործունէութիւնը եւ նպատակը առայժմ այդ է լինելու։ Առայժմ մենք մեծ ուշադրութիւն ենք դարձնելու

ինքնապաշտպանութեան գործին, զոհ չդնալու համար կառավարական մի նոր պրովոկացիայի։ Մնացած ամբողջ ուժերը պէտք է տալ համերաշխութեան գործին, խուսափելով տակտիկական այն բոլոր ձեռնարկներից, որոնք կը խանգարեն համերաշխութեան գործը։

Զարդարեան.— Թրքական շարժումներին պէտք է մեր կողմից եւս զարկ տրուի։ Բայց եւ այնպէս, ես հաւատ չունիմ, որ Թուրք մասսան ընդունակ լինի կարճ ժամանակում յեղափոխականանալու եւ կամաց կամաց միայն կարող ենք մեր ազատագրական գաղափարը ներշնչել նրան (մասսային)։ Հետեւապէս, մեզ անկարելի է սպասել, մինչեւ որ Թուրք մասսաները շարժուեն. մենք պէտք է շարունակենք մեր նախկին գործելակերպը, որը, սակայն, չունի անջատական բընաւորութիւն։ Ցարդ Դաշնակցութիւնը երբեք չէ քարոզել՝ բացարձակ անջատում. մենք միշտ էլ ուզել ենք մնալ Տաճիկ պետութեան սահմաններում։ Եւրոպայի օգնութեան դիմելը, ինքնըստինքեան, անջատական մի ձգտում չէ, քանի որ Թուրք Սաբահեդդինը ի՛նքը հակուած է դէպի Եւրոպան։ Ընդհակառակը, Եւրոպայի միջամտութիւնը հայկական հարցի մէջ, օգտակար է լինելու հենց իրենց՝ Թուրքերին, որովհետեւ հայկական վիլայէթներում մտցուելիք բարենորոգութիւնները կազմելու են կորիզը՝ ապագայ ընդհանուր բարենորոգումների։

Աւարոնեան.— «Երիտասարդ Թուրքեր»ը մեր շարժումների մէջ անջատողականութիւն են տեսնում, քանի որ մենք ձգտում ենք՝ հայաբնակ վեց վիլայէթների համար ստեղծել մի առանձին վարչաձեւ, որը տարբեր է լինելու մնացած ընդհանուր վարչաձեւից, նոյնիսկ ազատական վարչակարգից։ Մեզ անջատողական են համարում բոլոր «Երիտասարդ Թուրքեր»ն անխտիր, ե՛ւ Ռիզան ե՛ւ Սաբահեդդինը։ Ես իսկապէս այն հանգամանքը, որ մենք ուզում ենք Եւրոպայի կողմից նըշանակուած մի յատուկ նահանգապետ ունենալ վեց վիլայէթների համար, այս հանգամանքն արդէն բաւական է համոզելու «Երիտասարդ Թուրքեր»ին, որ մենք անջատողական ձգտումներից հեռու չենք. մինչդեռ նըրանց նպատակն է՝ Տաճկաստանը պահել իւր ամբողջութեամբ։ Պարիզի կոնգրէսում (1902ին), որին ինքս մասնակցել եմ, Ռիզան դարձաւ մեզ, թէ՝ «դուք օտարամոլներ էք»։ Իսկ Սաբահեդդինը, որ à tout prix ուզում էր հայ յեղափոխականների հետ գործել, նկատեց թէ՝ այն ինչ որ դուք պահանջում էք ձեր վեց վիլայէթների համար, պէտք է պահանջենք եւ մնացած բոլոր վիլայէթների համար։ «Երիտասարդ Թուրքեր»ի այս ձգտումները մենք պէտք է ի նկատի ունենանք։ Համաձայն եմ Մինասեանի հետ, որ մենք կապեր հաստատենք ներսի գործիչների հետ։ Եւ ներսում մենք պէտք է հրապարակ գանք մեր ամբողջ ծրագրով, առանց կեղծելու մեր այս կամ այն ձգտումը. կեղծիք բանեցնելը չարաչար սխալ է լինելու մեր կողմից։

86ՐԴ ՆԻՍՏ (16 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Համօ Մհերեան։

Ներկայ են՝ 24 ժողովական։

Բացակայ են՝ Իսահակեան, Իշխան, Անդրանիկ (հիւանդ) Գուսան, Վարդան, Գագիկ։

Օրակարգն է՝ «Կովկասեան զեղծարարների մասին» եղած վիճաբանութեան շարունակութիւնը եւ բանաձեւեր այդ մասին։

Այս խնդրի մասին ցարդ եղած վիճաբանութիւնը անբաւարար գտնելով, Ընդհանուր Ժողովը հարկ համարեց հարցի մութ մնացած կողմերի վրայ ծանրանալ եւ պարզել։ Ժողովը կենտրոնացաւ գլխաւորապէս այս երկու հարցերի շուրջը՝ ա) թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ո՞ր մարմինը պիտի այդ զեղծարարների վերաբերմամբ դատավճիռ կայացնի եւ բ) ի՞նչ պատիժ է տըրուելու։

Ռոստոմ.— Ես հակառակ եմ արտայայտուող այն կարծիքին, որ Ընդհանուր Ժողովը դատարանի դեր պիտի ստանձնէ եւ դատավճիռ արձակէ։ Իմ կարծիքով այդ գործը ամբողջապէս պիտի թողնել կովկասեան մարմիններին, միեւնոյն ժամանակ յանդիմանութիւն յայտնելով Արեւելեան Բիւրոյին, որ ժամանակին կըտրուկ միջոցի չէ դիմել եւ այդ հարցը հասցրել է Ընդհանուր Ժողովին։

Արամ.— Մեր կազմակերպութեան որոշումների մէջ մի վիրաւոր կէտ կայ, որ նման զեղծումների դէպքում, վճիռը գործադրելու համար հաստատուելու է Խորհրդի կողմից։ Չկայ Խորհուրդ, հետեւապէս հարցը դրուելու է Ընդհանուր Ժողովի առաջ։ Եւ նա պէտք է իր խօսքն ասի, իր կտրուկ որոշումը տայ։

Վռամեան.— Սա Դաշնակցութեան վերջին Ընդհանուր Ժողովը պէտք է լինի, որ զբաղուելու է դատական գործով. Միհրանի, ինչպէս եւ Վարդոյի խնդիրը եւ այլ նման զեղծումներ, չպէտք է Ընդհանուր Ժողովի զբաղմունքի նիւթ դառնան։ Այս բանը միանգամ ընդմիշտ պարզ պէտք է լինի։ Ես եւս միանում եմ ընկ. Ռոստոմի Արեւելեան Բիւրոյի մասին ասածին, բայց կ՚աւելացնեմ՝ նաեւ Արեւմտեան Բիւրոյին յանդիմանութիւն յայտնել, որ Միհրանի, ինչպէս եւ Վարդոյի գործը, ժամանակին չեն լուծել եւ հասցրել են Ընդհանուր Ժողովին։

Արամ.— Ես չեմ հասկանում այս ձեւը եւ ինձ մընում է զարմանք յայտնել։ Ինչո՞ւ մի կոմիտէի հասարակ զեղծումը դրւում է Ընդհանուր Ժողովի սեղանի վրայ, իսկ այժմ, երբ մի խորունկ վէրք է հասցուած Դաշնակցութեան, երբ զզրելի դաւաճանութիւն է կատարուել եւ ամբողջ կազմակերպութիւնը տակն ու վըրայ եղել, Ընդհանուր Ժողովը չի կամենում իւր հեղինակաւոր խօսքն ասելու այդ մասին։

Շահխաթունեան.— Սկզբից ի վեր մեր կազմակերպութեանը այնպիսի բնաւորութիւն է տրուած, որ Ընդհանուր Ժողովը, Դաշնակցութեան Բարձրագոյն ժողովը, ամէն խնդիրներով զբաղուել է եւ ունեցել է շատ ֆունկցիաներ [պաշտօնեաներ, դերեր]։

Արամ.— Ես չվերջացրի իմ ասելիքը։ Ասում եմ զարմանալի է, որովհետեւ Դաշնակցութեան մէջ ըստեղծուել է մի նոր դաշնակցութիւն եւ Ընդհանուր Ժողովը ուզում է աչք փակել այդ բոլորի առաջ եւ թողնել, որ աւելի ու աւելի ծաւալուի։ Պարսաւանքի քուէ չպէտք է տալ Արեւելեան Բիւրոյին։ Նա անկարող էր կտրուկ միջոցի դիմելու. նրա վարմունքը եղել է խիստ խելացի եւ հեռատես. հակառակ դէպքում կը կանգնէին ռուսահայերն ու տաճկահայերը իրար դէմ՝ իբր ոխերիմ թշնամիներ։

Զաւրեան.— Ես եւս այն կարծիքին եմ, որ Ընդհանուր Ժողովը պէտք է սկզբունքային հարցերով զըբաղուի եւ ոչ թէ դատավճիռներ արձակէ։ Բայց կան հարցեր, որոնցով այստեղ պէտք է զբաղուել։ Մենք, ի հարկէ, այստեղ կարող ենք միայն բանաձեւերով բաւականանալ. ես զարմանում եմ, որ Ռոստոմը լինելով Արեւելեան Բիւրոյի անդամ, այժմ յայտնում է յանդիմանութիւն նրան, ժամանակին այդ խնդիրը իր տեղում չվճռելու պատճառով։ Ինչո՞ւ հապա Ռոստոմը չէ պահանջել այդ վճիռը իր ժամանակին։ Եթէ չեն արել, այն պարզ պատճառով է, որ հենց ինքը, Ռոստոմը, մի շարք ուրիշ հանգամանքներ ի նկատի է ունեցել։ Բայց այժմ չպէտք է թերի միջոցներով բաւականանալ. այլ դիմել ամենախիստ միջոցների։ Ես հաւատում եմ, որ Մուրատն ու Սեպուհը ինչ վճիռ պահանջում էին այնտեղ Կովկասում, կը պահանջեն եւ այստեղ։

Ստեփանեան.— Սխալ է ասել, որ այդ վճիռը Արեւելեան Բիւրոյի իրաւասութիւնից դուրս էր։ Նման շատ զեղծումների դէպքում, նոյնիսկ շատ թեթեւ տեսակի, Պարսկաստանում, Ժլատում եւն., յանցաւորներին մահուան պատիժ են ենթարկել։

Մինասեան.— Եթէ Միհրանը մեզ այսպէս կը զբաղեցնէ, պատճառն այն է, որ նա այսպէս թէ այնպէս իբր մի հոսանքի ներկայացուցիչ է հրապարակ եկել, հենց դրա համար էլ փափկանկատ են եղել մեր մարմինները. իսկ որ նա զեղծարար, ոճրագործ է, — շատ պարզ է։ Մեզ մնում է պարսաւանքի քուէ տալ տեղական մարմիններին, յանձնելով այդ գործը միեւնոյն ժամանակ նրանց՝ որպէսզի իրենք մաքրեն։

Մալումեան.— Ես զարմանում եմ, որ նախագահը ընթացք է տալիս նման խօսակցութեան։ Մեր կազմակերպական կանոնների 21րդ յօդուածի համաձայն, այդ տեսակ զեղծումների որոշումն անցնում է Շրջանային ժողովներից՝ Խորհրդին եւ ապա Ընդհանուր Ժողովին, առաջինի չլինելու դէպքում։

Համօ.— Ռոստոմի բռնած դիրքը եւ խօսելու տոնը ինձ միանգամայն զարմացնում են։ Նա շատ լաւ գիտէ, որ մենք, եթէ ուզենայինք, շատ հեշտութեամբ կը սպանէինք պարագլուխներին։ Հենց մէկը նա էր, որ չէր ուզում։ Նոյն Ռոստոմը այնքան տկարանում էր, որ իրեն անդամալոյծ էր յայտարարում թրքահայերի առաջ եւ նրանց միջամտութիւնը խնդրում։ Բայց տաճկահայերը չուզեցին, եւ եթէ կամենային անկեղծ կերպով միջամտել՝ կը կարողանային 3 օրում շարժումը բնում խեղդել։ Այդ իմ խորին համոզմունքն է (լսւում են բողոքի ձայներ)։

Թոփչեան.— Այս խնդիրը այնքան փոքրացրին, որ ասես դա մի կոմիտէի հարց է։ Ռոստոմի փափկանըկատութիւնը շատ խորն է։ Ես հասկանում եմ այդ, բայց նա սխալւում է իւր փափկանկատութեան մէջ։ Մի երկու ամիս նստել ենք այստեղ, հեռու Կովկասից, ասես տրամադրւում ենք իրականութիւնը վարդագոյն պատկերացնելու։ Ո՛չ, ընկերներ, իրականութիւնը դառն է, խիստ դառն է եւ սեւ։ Այդ չպէտք է մոռանալ։ Դաշնակցութեան շահերը պահանջում են, առանց վախենալու, կատարել մեր պարտականութիւնը եւ ասել մեր խօսքը։

Ջելալեան.— Այժմ կայ մեր մէջ երկու մտածողութիւն, հին եւ նոր։ Դուք էլ էք ասում, որ չերտաւորում կայ, երկու ֆրակցիայի է բաժնուած։ Դա արդիւնք է ռուսաց յեղափոխութեան եւ այդ բաժանումը ես անուանում եմ բիւրոյականութիւն եւ միհրանականութիւն (բացականչութիւն, — բողոքում ենք դրա դէմ)։ Եւ դրանցից ամէն մէկը իրեն իրաւական եւ իսկական Դաշնակցութիւնն է համարում։ Այդ երկու հոսանքներից մէկի ներկայացուցիչը չկայ այստեղ, հետեւապէս մեր որոշումը կը լինի խիստ միակողմանի եւ անարդար։ Մենք պէտք է դիմենք օրինաւոր ճամբի, այն է՝ կանչել երկու կողմերին, լսել երկուսին էլ եւ ապա վճիռ արձակել (բողոքներ, խիստ դժգոհութիւն)։

Խօսողը ընդհատւում է իւր խօսքը. Ժողովում տիրող յուզմունքը դադարում է եւ նախագահը առաջարկում է ընկ. Ջելալեանին շարունակելու՝ օգտուելով խօսքի ազատութիւնից, թէեւ գտնում է որ նրա ասածները պատիւ չեն բերում թէ՛ Ժողովին եւ թէ իրեն։ Ջելալեանը կամովին հրաժարւում է խօսելուց։

Աւարոնեան.— Այս ցաւալի միջադէպը մի շփոթ առաջ բերաւ իմ մէջ։ Գուցէ դուք սովորել էք, բայց ինձ համար, իբր նոր եկողի, բաւականին անսովոր էր այս։ Ռոստոմն ասաց, որ այս Ժողովը ոչ թէ դատական այլ օրէնսդրական Ժողով է։ Նրա ասածը իրաւական լինելով, ունի իր խիստ գիտական հիմունքը։ Այդ տեսակէտից մօտենալով խնդրին, չեն կարող Միհրանի եւ այլ նման զեղծարարների հարցերը Ընդհանուր Ժողովում տեղ գտնել։ Այսպիսի օրէնսդրական մարմինը ձեռնհաս չէ երկու կողմերի վկաներին կանչել, ցու-

ցումներ ստանալ, հետեւապէս նրա որոշումը խիստ պակասաւոր կը լինի եւ թիւրիմացութիւնները՝ անխուսափելի: Այո՛, ինչպէս Ռոստոմը նկատեց, կան դատապարտելի մարմիններ, որոնք կարող էին ժամանակին խեղդել այդ ոգեղ, դաւաճանական քայլերը, բայց չարեցին եւ դարձրին սանձելու հնարաւորութիւնն անկարելի: Դա ուղղակի մի տխուր թիւրիմացութեան արդիւնք էր, որ առաջ եկաւ այդ շարժման մասին մեր ունեցած տեսակէտից: Սխալ է նմանեցնել, խառնել այդ երկու շարժումները: Միհրանական ձեռնարկը մի խուլիգանական շարժում է. դա ուրիշ անուն չունի: Իսկ միւս շարժումը, որը կապուած է Կովկասեան Նախագծի հետ, մի տեսակէտ է, մտածողութեան մի ձեւ է, որը ունի համակիրներ մեր շարքերում. մինչեւ իսկ եւ այդ մասին կարելի է ժամերով, օրերով խօսել, առանց իրար վիրաւորելու: Միհրանական շարժումը կապեցին տաճկահայ դատի հետ. «Մշակ»ը եւս չահագործեց այդ եւ անգիտակից մասսան կարծում էր, որ Միհրանը ներկայանում է իբր գաղափարական ներկայացուցիչ այդ դատի: Ահա սրանով պիտի բացատրել Շխալու փառաւոր թաղումը: Ահա այդ ժամանակ էր, որ մենք խորը կերպով զգում էինք մեր անցեալ սխալը, քանի որ փախցրել էինք այն բարեյաջող մոմենտը, երբ խնդիրը այդ բնոյթը չէր ստացել եւ առանց բարդութիւններ առաջացնելու, կը կարողանայինք ոչնչացնել զեղծարարներին եւ շարժումը սաղմնային դրութեան մէջ խեղդել: Տեղական մարմինները չեն արել այդ բանը, հենց դրա համար էլ մեղաւոր են: Այժմ մեզ մնում է՝ մի խոշոր մասը, որ թիւրիմացութեամբ է հետեւում նրան, զատել չանտաժիստներից, բարոյական զէնքը վերցնել վերջիններից եւ յանձնել տեղական մարմիններին՝ պատժելու: Այնպիսի խոշոր կեղծիքներ եւ դաւաճանական քայլեր էին եղել այդ խմբակի կողմից, որ պէտք էր ժամանակին հոգալ եւ կարգադրել, հետեւապէս մեր յանդիմանութիւնը յայտնելու ենք Արեւելեան Բիւրոյին:

Զաւարեան.— *Անհիմն է պահանջել, որ Արեւելեան Բիւրոյին յանդիմանութիւն կարդացուի, ինչպէս մտածում են մի քանի ընկերներ: Այն դիրքը, որ բռնել են Արեւելեան Բիւրոն եւ տեղական մարմինները միհրանական շարժման դէմ, եղել է ամենահեռատեսը եւ խելացին: Առաջին անգամ այդ շարժման մասին որոշակի կերպով իմացուեց Էջմիածնում, երբ ժողով էր նշանակուած Երեւանում. իսկոյն եւեթ մարդիկ ուղարկուեցին ժողովից այլեւայլ տեղեր՝ բացատրելու այդ շարժման էութիւնը: Նոյն ձեւով վարուել են նաեւ Թիֆլիզում, Բաթումում եւն.: Շարժման ամենադըլխաւոր պատճառը մեր մասսաների տգիտութիւնն էր: Մենք ունենք յանցանքի մեր բաժինը եւս, այն չափով, որ պրոպագանդա չենք արել, չենք բացատրել մեր տեսակէտներն ու ուղղութիւնը: Շատերը ուղղակի տեղեկութիւն չունէին «Նախագծի» մասին, կամ եթէ ունէին էլ՝ շատ թիւր գաղափար. լաւ չէր լուսաբանուած «Նախագիծը» իր ամբողջութեամբ: Բացի այդ, մեր շարքերի մէջ էլ կային տարբեր հոսանքներ, տատանումներ: «Մշակ»ը անցաւ այդ շարժման գլուխ, կանոնաւորեց եւ ընթացք տուեց: Եթէ մենք սուր միջոցներ ձեռք առնէինք դուցէ աւելի վատ լինէր, քան այժմ է. կը տայինք զգալի զոհեր ե՛ւ մենք, միհրանականները նահատակներ կը հռչակուէին. ի հարկէ մենք կարող էինք զեղծարարներին, ինչպէս եւ Միհրանին պատժել, քանի որ մի զէնքի, մի փամփուշտի համար անգամ, ըստ կանոնագրութեան, կարելի է մարդ գնդակահարել, բայց անել դա՝ մեզ ձեռնտու չէր: Ներկայումս մեզ մնում է պարզել ամբողջ շարժման բնոյթը եւ զեղծարարների կերպարանքը, յայտարարել դա ի գիտութիւն բոլորի, եւ այն ժամանակ, ես համոզուած եմ 9/10 մասը կը հեռանայ զեղծարարներից: Սխալ կը լինի եթէ այժմ եւս խիստ եւ սուր միջոցների դիմենք: Ոչ մի կաթիլ արիւն այդ գործի առթիւ չպէտք է թափուի: Մենք կը տանք որոշակի կերպով մեր ծրագիրը իր ամբողջութեամբ, ով համաձայն է դրա հետ՝ կը մնայ, ով չէ — լինի նա երիտասարդ դաշնակցական թէ հականախագծական, այդ միեւնոյնն է — կը հեռանան Դաշնակցութեան շարքերից: Ասում եմ, հականախագծական եւ երիտասարդ դաշնակցական, որովհետեւ այդ երկու ծայրայեղութիւնների միջեւ մի նմանութիւն եմ գտնում:*

Զաւրեան.— *Այժմ բոլորը վերջնական որոշման են սպասում Ընդհանուր ժողովից, նոյնիսկ Միհրանը. եւ յանկարծ Ընդհանուր ժողովը հեռացնում է այդ դատը իրենից: Սխալ է այդ: Աչքի առաջ ունենալով հարցի բացառիկ նշանակութիւնը, Ընդհանուր ժողովը պէտք է զբաղուի դրանով եւ իր որոշումը տայ:*

Մուրատ.— *Սխալւում է Համոն, երբ ասում է, «եթէ ուղէինք՝ կը ճնշէինք»: Այդ կը նշանակէ բոլորովին անծանօթ լինել տաճկահայ կեանքին: Մեր մէջ միշտ էլ եղել են եւ կան թայֆաներ, որոնք իրար դէմ կանգնում են իբր թշնամիներ. բայց այս դէպքում նըրանք միացել էին: Այդ, ի հարկէ, չգիտէիք դուք: Եթէ մի փորձ լինէր, ահագին խառնաշփոթութիւն կը յառաջանար եւ մի շարք մարդիկ կը սպանուէին: Ես դէմ չեմ նախագծական շարժման, ոչ էլ կը կռուեմ դրա դէմ: Զաւարեանն ասում է, պէտք է զեղծարարներին անպատիժ թողնել, բաւականանալ միայն Դաշնակցութիւնից հեռացնելով: Ես ասում եմ՝ որ ես չե՛մ թողնի, որ Միհրանը անպատիժ մնայ:*

Ռոստոմ.— *Եթէ ոչ մի տարի, գէթ կէս տարի առաջ մենք ունէինք նախազգացում այդ շարժման մասին: Լսում էին ձայներ, եւ ոմանք ասում էին՝ թէ «ձեր զինուորներին ձեր դէմ պիտի ոտքի հանենք»: Մենք լուրջ չհետեւեցինք դրան եւ անուշադրութեամբ անցանք: Մեզ չյաջողուեց դրա խորունկ պատճառը, պատրաստող գաղտնի ձեռքը գտնել, որպէսզի հնարաւոր լինէր արմատից ոչնչացնել: Եթէ մտնէինք զինուորների մէջ, մտերիմ յարաբերութիւն ստեղծէինք, իմանայինք նրանց մտածումները, մեզ կը յաջողուէր շարժման առաջն առնել: Հենց այդ էր պատճառը, որ մենք յանկարծակիի եկանք, երբ այդ բռնկուեց: Ես մէկն էի, այո, նրանցից, որոնք խիստ հակառակ էին արիւնահեղութեան, Միհրանի սպանութեան: Նրանք սոսկ զեղծարարներ չէին ներկայանում հասարակութեան անգիտակից մասսաներից առաջ, այլ մի գաղափարի կրող. հենց դրա համար էլ նրանց հետ չենք վարուել իբր լոկ յանցաւորների եւ եղել ենք փափկանըկատ: Մենք այն տեսակէտին էինք, որ պէտք էր Միհրանին մերկացնել, ցոյց տալ մասսաներին նրա իսկական այլանդակ կերպարանքը եւ բարոյապէս մեռցնել: Մենք ոչ թէ պէտք է նրան սպանենք, այլ մտածենք նրա գոյութեան մասին, որպէսզի ապրի եւ ողջ ողջ մեռնի: Եւ հետեւանքն այն եղաւ, որ նա այժմ զերօ է: Նոյնն է եղել մեր վերաբերմունքը Արփիարեանի վերաբերմամբ: Մենք կարող ենք այստեղ որոշում տալ. բայց ամբողջ գործը թողնելու ենք համապատասխան պաշտօնական մարմնին, իբր իր պարտականութիւնը:*

Վահագն.— *Արդէն մի քանի անգամ լսել ենք Ռոստոմի այդ կարծիքը Արփիարի վերաբերմամբ: Բայց սխալ է այդ տակտիկը, ընկե՛ր Ռոստոմ: Կարծում եմ Ռոստոմն էլ ինձ հետ միասին կ՚ասի, որ Արփիարը թունաւորել է ժամանակին մեր շարքերը եւ մեծ չարիք է եղել մեզ համար: Դրա հիմնական պատճառը հենց այն է, որ նա ողջ է մնացել: Նոյն սխալը կրկնուել է նաեւ այստեղ, Միհրանի վերաբերմամբ: Եթէ ժամանակին այդ ոճրագործների առաջ միջոցներ ձեռք առնուէին համապատասխան մարմինների կողմից, այն պարագային այսպիսի խառնաշփոթութիւն չէր առաջանայ եւ այժմ մեր առաջ կը ներկայանար միայն հականախագծական շարժում: Ես հաւատացած եմ նաեւ, որ եթէ ժամանակին Անդրանիկ, Վարդան, Մուրատ, Սեպուհ եւն., որոնց առաջ Միհրանը մի փոքր մարդ է հենց տաճկահայ դատի տեսակէտից, դուրս գային եւ պարզէին մասսայի առաջ Միհրանի ստոր դիտումները եւ յայտնէին ամէն ինչ, — ես խորապէս համոզուած եմ, նրա սպանութեան դէպքում անգամ ոչ մի բարդութիւն չէր առաջանայ: — Ես եւս այն կարծիքին եմ, որ պէտք է կտրուկ որոշում կայացնել հենց այստեղ:*

Ժողովը միաձայն յայտնեց իր այն տեսակէտը, որ միհրանականութիւնը պիտի որակել խուլիգանութեամբ եւ որ դա խորապէս տարբերւում է հականախագծական շարժումից: Ժողովը դիտում է Միհրանին եւ ընկերներին, ոչ թէ իբր մի գաղափարական շարժման ներկայացուցիչներ, այլ զեղծարարներ, դաւաճաններ եւ ոճրագործներ:

Սրանից յետոյ քուէարկւում են երկու բանաձեւեր, նրանց պատժելու վերաբերմամբ:

Արամի բանաձեւը՝ «Զինուորական խորհրդին եւ նրան կից եղած անհատ զեղծարար–ոճրագործներին դատել Ընդհանուր ժողովից ընտրուած մի յատուկ մարմնի միջոցով: Որոշումները իրագործել եւ յայտարարել Ընդհանուր ժողովի անունից յատուկ մարմնի ձեռքով»:

Այս բանաձեւը ստացաւ + 10 եւ — 17 ձայն. հետեւապէս եւ մերժուեց:

Յետոյ քուէարկուեց ընկ. Մալումեանի բանաձեւը մի քանի փոփոխութիւններով: Առաջին եւ երրորդ մասերը անցան միաձայն. իսկ երկրորդ մասը մէկի (Ջելալեանի) ձեռնպահութեամբ: Ահա բանաձեւը.

«Ներկայացրած փաստերի հիման վրայ ժողովը որոշեց

1. Համարել Միհրանի եւ իր գործակիցների վարմունքը՝ ծանր յանցանք կազմակերպութեան եւ նրա պաշտպանած թրքահայ դատի դէմ եւ այդ հիման վրայ ճանաչել նրանց արտաքսուած Դաշնակցութեան շարքերից:

2. Յանձնել պատշաճ մարմնին՝ կազմակերպական կանոնների ով նախատեսուած պատժին ենթարկել Միհրանին եւ իր գործակիցներին:

3. Հրատարակել որոշումը պաշտօնական օրգանի մէջ:

4. Հրաւիրել դաշնակցական իրաւասու մարմինների ուշադրութիւնը այն հանգամանքի վրայ, որ ապագայում այդ տեսակ անձինք անյապաղ ենթարկուեն [կազմակերպական] կանոններով նախատեսուած պատասխանատուութեան, առանց սպասելու եւ բերելու այդօրինակ խնդիրներ Ընդհանուր ժողովին»:

Այս բանաձեւը հիմնուած է քննիչ յանձնաժողովի եզրակացութեան վրայ, որ հետեւեալն է.

«Քննիչ յանձնաժողովը, հիմնուած Ընդհանուր ժողովում եղած պաշտօնական յեկուցումների եւ նոյն ժողովի դիւանում եղած գրաւոր տոկումենտների վրայ, եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

1. Ժամանակաւոր Զինուորական Խորհուրդ անուն կրող մարմինը Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ կազմակերպուած է ապօրինի ճանապարհով:

2. Այդ ապօրինի մարմինը շինել եւ գործածել է կեղծ կնիք Հ. Յ. Դաշնակցութեան անունով:

3. Հրատարակել է Հ. Յ. Դաշնակցութեան անունից մի շարք թռուցիկներ եւ յատուկ ամբաստանագրեր, աշխատելով ամենաստոր կրպարտութիւններով արատաւորել Հ. Յ. Դաշնակցութեան 1904-ի Ընդհանուր ժողովի կողմից ընտրուած դաշնակցական մարմիններին:

4. Տաճկահայ դատի պաշտպանութեան պատրուակով երեւան գալով եւ նրա անունը շահագործելով, բուրժուական եւ այլ մթին հակադաշնակցական տարրերի ձեռքը գործիք է եղել կազմակերպութեան դէմ եւ որոշ չափով վարկաբեկել է այդ դատը հայ հասարակութեան առաջ:

5. Կազմակերպելով «Զինուորական Խորհուրդ», նպատակ է ունեցել յայտարարել զինուորական դիկտատուրա, բռնի միջոցներով իր ձեռին առնելու կուսակցութեան վարչական գործը, դրամը, կայքը:

6. Իւրացրած է կազմակերպութեան մի քանի պէնքերը:

7. Գործիք է դարձած իշխանութեան ձեռքին եւ գտնւում է գաղտնի ոստիկանութեան յատուկ հովանաւորութեան ներքոյ:

8. Այօրինի այդ մարմնի գործունէութիւնը անպայման եւ աներկդիմի կերպով պարսաւի է արժանացել Դաշնակցութեան բոլոր մարմինների եւ գործիչ ընկերների կողմից. (Երկրի, Ռուսաստանի եւ արտասահմանի):

9. Ընդհանուր եզրակացութիւն՝ «Ժամանակաւոր Զինուորական Խորհուրդ» անուան տակ միացած ուժերու գործունէութիւնը ոչ միայն վերին աստիճանի մի խուլիգանական շարժում է, ունենալով նեցուկ հայ բուրժուա տարրերը, ռուս ոստիկանութիւնը, այլեւ մի ստոր դաւաճանութիւն է՝ մասնաւորապէս տաճկահայ դատին, որի անունն էր շահագործում, եւ հայ կեղեքուած մեծամասնութեան շահերին՝ ընդհանրապէս»:

Նիստը փակուեց ժամը 8½ին։

ՆԻՍՏ 87, 88, 89, 90, 91, 92 (վեց նիստ) (Ապրիլ 18 - 22)

Նախագահներ՝ Համօ, Մալումեան, Թոփչեան, Վռամեան։

Օրակարգն է կազմակերպական կանոնագրի վերաքննութիւնը եւ հաստատումը։

Մասնախմբի կողմից (որի անդամներ էին Համօ, Մալումեան, Զաւրիեան), ընկ. Մալումեան ներկայացրեց կանոնագիրը, կատարուած յաւելումներով ու փոփոխութիւններով եւ Ժողովը այդ աշխատանքին նուիրեց վեց նիստ։ Բոլոր յօդուածները մէկ մէկ կարդացուեցան եւ ենթարկուեցին քննութեան։

Ժողովը վերջին նիստում հաստատեց վերակազմուած կանոնագիրը եւ յանձնարարեց Իննի յանձնաժողովին՝ վերջնականապէս խմբագրել եւ Ժողովի փակումից ամենաշատը 15 օրուայ ընթացքում տպագրել եւ ուղարկել բոլոր մարմիններին։

Ցուցականի անդամ Սաֆօյից գրաւոր խնդիր է ստացուել՝ երկու օր եւս ժամանակամիջոց տալու իրեն, որպէսզի կարողանայ յանձնաժողովին տրուելիք պատասխանը պատրաստել։

Ժողովը որոշեց բաւարարութիւն տալ այդ խնդրին, թէեւ գըտաւ, որ Սաֆօյի պատճառաբանութիւնը անհիմն է միանգամայն։ Սաֆօյին պէտք է յայտնել որ նա ամսի 19ի առաւօտեան պէտք է ներկայացնէ իւր պատասխանը, վերցրած դոկումենտների հետ միասին։

Ցանտ *Աթէնքի մասնաժողովի կողմից զեկուցում է տալիս Լեռնավայրի նախկին ընկեր Սարհատի կատարած չարայլ ծախսերի մասին եւ ներկայացնում է մասնախմբի առաջարկը այդ մասին։*

Տեղի ունեցած վիճաբանութիւններից յետոյ՝

Նախագահը *առաջարկում է հաստատել Լեռնավայրի Շրջանային Ժողովի որոշումը, որի հիման վրայ Սարհատը հեռացուել է Լեռնավայրից։*

Այս առաջարկն ընդունւում է, մէկ ձայնի բացառութեամբ։ Դրա հետ միասին որոշւում է՝ յայտնել Սարհատին, որ նա այլեւս պարտ է Վիեննայից հեռանալու։

Վռամեան *բողոքում է Ժողովի այս որոշման դէմ։*

Զաւրեան *միանում է այդ բողոքին։*

ՆԻՍՏ 93, 95, 97, 98 (չորս նիստ)

Նախագահում էին՝ Զաւարեան, Վռամեան, Համօ, Մալումեան։

Ընդհ. Ժողովը այս չորս նիստը նուիրեց Ծրագրի այլեւայլ կէտերի քննութեան եւ մշակութեան։

Գլխաւոր հարցերը պտտում էին տնտեսական, ազգային, քաղաքական, ինչպէս եւ Ֆեդերացիայի եւ Դաշնակցութեան նպատակի նուազագոյն պահանջների շուրջը։

Այդ հարցի վերաբերութեամբ բանաձեւեր ներկայացրին՝

Թոփչեան.— Հասարակական հոլովոյթը, կապիտալիզմի զարգացումը ու անհատի դերը:

Զաւարեան.— Ազգային եւ կուլտուրական [մշակութային] իրաւունքների խնդիրը:

Իսահակեան.— Տնտեսական-հասարակական զարգացման փազիսները [փուլերը]:

Շահխաթունեան.— Յաւելեալ-արժէքի սկզբունքը:

Մալումեան.— Դաշնակցութեան սոցիալիստական նպատակը եւ յեղափոխական տակտիկը. մեր նուազագոյն պահանջները:

Համօ.— Դաշնակցութեան պատմա-փիլիսոփայական սկզբունքները:

Ահարոնեան.— Ազգային կռուի ազդեցութիւնը դասակարգային շարժումների վրայ:

Ժողովը այդ հարցերի շուրջը կատարեց մանրամասն վիճաբանութիւն։

Որոշուեց՝ բոլոր բանաձեւերը, որոնք հաստատուեցին այդ չորս ժողովներում, յանձնել Իննի յանձնաժողովին՝ ղեկավարուելու դրանցով Ծրագրի վերջնական խմբագրութեան մէջ։

ԾԱՆՕԹ.— *Քարտուղարների մի մասին առողջական մեկնումը եւ ժամանակի սղութիւնը՝ թոյլ չտուեց այդ չորս ժողովների արձանագրութիւնները կազմել ըստ սովորականին։*

94ՐԴ ՆԻՍՏ (20 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Մալումեան։

Ներկայ են 26 ժողովական։

Բացակայ են՝ Իշխան, Անդրանիկ (հիւանդ), Գուսան, Վարդան։

Օրակարգն է Ցուցականի հակա-զեկուցումը:

Ցուցականի ներկայացուցիչ Սաֆօն *իր պատասխանը բաժանել եւ դասաւորել էր Ցուցականի Յանձնաժողովի զեկուցման համեմատ։ Այդ պատասխանը բաղկացած էր երեք բաժիններից ա)*

տեխնիկական, բ) կազմակերպական եւ գ) ընկերական յարաբերութիւններ։ Այս նիստում նա կարդաց միայն առաջին մասի զեկուցումը, որը տեւեց 3 ժամ եւ 20 րոպէ։

Նախագահ.— *Արդէն լրացաւ այն ժամանակամիջոցը, որ Ժողովը նշանակել էր Ցուցականի պատասխանի համար։ Ես պատասխանատուութիւնը թողնում եմ Ժողովին եւ առաջարկում եմ որոշել այն հարցը, թէ արդեօք ուզո՞ւմ էք հենց այժմ վերջացնել թէ թողնել մի այլ նիստի։*

Գագիկ.— *Այժմ անկարելի է կէս ժամում հապճեպով վերջացնել։ Իմ կարծիքով լաւ կը լինի, որ վաղն էլ մի երկու ժամ նուիրենք այս խնդրին եւ միանգամայն փակենք։*

Թոփչեան.— *Եթէ Ցուցականի ներկայացուցիչը միւս երկու բաժինների՝ կազմակերպական եւ ընկերական յարաբերութիւնների վերաբերմամբ էլ այսպիսի պատասխան տայ, ես կ'ասեմ, որ յանձնաժողովը բոլորովին տրամադրութիւն չունի նորէն խօսելու։ Նա յանձնաժողովի դրած հարցումներին ուղղակի չէ մօտենում, այլ միայն պտոյտներ է անում խնդրի եւ հարցերի շուրջը։ Ճիշդ է, մենք անդէտ ենք մասնագիտական հարցերում, բայց նա այդ չապացուցեց փաստերով։ Կրկնում եմ, մենք պաշտպանուելու կարիք չենք զգում։*

Նախագահ.— *Հետաքրքիր է իմանալ նաեւ յանձնաժողովի միւս անդամների կարծիքը։*

Վռամեան *(յանձնաժողովի անդամ).— Ես եւս համաձայն եմ, եթէ միւս մասերն էլ այսպէս շարունակուեն։*

Արամ *(յանձնաժողովի անդամ).— Ես այն կարծիքին եմ, որ պէտք է գէթ 5 րոպէով պատասխանել, քանի որ նա հարցումները այնպէս է դնում եւ պատասխանում, որ հեշտութեամբ թիւրիմացութիւնների առիթ կը տրուի։*

Զարդարեան.— *Քանի որ խնդիրը խիստ մասնագիտական է եւ ծանր, մենք իբր ոչ-մասնագէտներ՝ անկարող ենք պարզել եւ վերջնական եզրակացութեան գալ։ Ես առաջարկում եմ միանգամ ընդմիշտ վերցնել այս հարցը Ընդհանուր Ժողովից եւ յանձնել մի դատական մարմնի։*

Քուէարկութեան է դրւում այդ առաջարկը եւ մերժւում է։

Սրանից յետոյ նախագահը դնում է այն հարցը, թէ Ժողովը ցանկանո՞ւմ է համակերպել Սաֆօյի առաջարկին՝ յետաձգել Ժողովը եւ նիւթ դարձնել մի այլ նիստի։ — Ժողովը համաձայնում է. իսկ թէ այդ խնդիրը ե՞րբ օրակարգի մէջ կը մտցուի, դա թողնւում է դիւանին։ Միաժամանակ որոշուեց մի նիստում բոլորովին վերջացնել Ցուցականի հարցը այսպէս՝ 2 ժամ յատկացնել Սաֆօյին իր պատասխանը վերջացնելու համար, մի ժամ Ցուցականի միւս անդամներին՝ նոր ցուցմունքներ եւ լուսաբանութիւններ տալու եւ մի ժամ էլ Ժողովին, հարցը փակելու համար։

Ժողովը փակուեց 8½ին։

96ՐԴ ՆԻՍՏ (21 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Համօ։

Ներկայ են՝ 25 ժողովական։

Բացակայ են՝ Իշխան, Ջելալեան, Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ), Վարդան։

Օրակարգն է «Ջիֆոն»ի հաշիւը:

«Ջիֆոն»ի ներկայացուցիչ ընկ. Գագիկը *տուեց 1905ից ի վեր գնուած հրազէնների (հրացան, ատրճանակ եւ գիլզիներ) մանրամասն հաշիւը։ Նախքան հաշուին անցնելը, նա մի քանի խօսքով ծանօթացրեց այդ ձեռնարկին կազմակերպութեանը։ Սկզբում Կ. Կոմիտէներին կից կազմուել էր մի մարմին, որը վարում էր զէնքի գնման գործը։ Ի նկատի ունենալով այդ հանգամանքից առաջացած անխուսափելի անյարմարութիւնները եւ բարդութիւնները, 1905ի Ռայոնական Ժողովը որոշում է կազմել Արեւելեան Բիւրոյին կից մի յատուկ մարմին՝ «Ջիֆոն»ը (Զինական Ֆոնդ), որին եւ յանձնում է զէնքի գնման գործը եւ այդ ամբողջապէս կենտրոնացնում նրա ձեռքում։*

Ընդհանուր Ժողովի որոշմամբ՝ արձանագրութեան մէջ են մտցւում այդ հաշուի մի քանի գրաւոր թուերը։ (Տես այս նիստի վերջը)։

«Ջիֆոն»ի հաշուի զեկուցումը տեւեց 45 րոպէ։ Այս հարցի վերաբերմամբ եղան մի քանի հարցումներ։

Սեպուհ.— *Գնուած հրացաններից որքա՞նն է տեղ հասել։*

Գագիկ.— *Դժուար է այդ հարցման որոշակի պատասխան տալ։ Տեխնիկական յարմարութիւն ուղղակի չկայ այդ բանը ստուգելու համար։ Վերջերս երկու հոգուց մի յանձնախումբ է ուղարկուած բոլոր վայրերը, որպէսզի թէ՛ զէնքերի եւ թէ դրամականի հաշիւը ստուգեն եւ մաքրեն. այն ժամանակ հնարաւոր կը լինի գիտենալ, թէ ի՞նչքան հրազէն ունենք եւ թէ դրանք ո՞րտեղ են գտնւում։ Ցամենայն դէպս կորուստը 10–15%ից աւելի չէ կարող լինել։ Վերադիր վճարն էլ կարելի է հաշուել 10%։*

Վռամեան.— *Այժմ ի՞նչքան զէնք կայ պատրաստ։*

Գագիկ.— *Շատ քիչ. մի մասը ղրկուած է Երկիր. իսկ թէ մարմինները ո՞րքան են ծախել ժողովրդին, դեռ յայտնի չէ։*

Համօ.— *Գնումը դեռ շարունակւո՞ւմ է։*

Գագիկ.— *Այո՛, բայց ոչ Ռուսաստանում, այլ միայն Կովկասում եւ Երկրի համար։*

Սրանից յետոյ ընտրուեց մի մասնախումբ, երեք հոգուց բաղկացած (Գագիկ, Մուրատ եւ Բարսեղեան) որպէսզի եղած գրաւոր եւ բերանացի տեղեկութիւնների հիման վրայ՝ Դաշնակցութեան հրազէնների մի տախտակ կազմեն։

Խօսք բացուեց նաեւ Բաթումի շրջանի զէնքերի մասին, որ ուղարկուած է եղել գլխաւորապէս Արեւմըտեան Բիւրոյի կողմից եւ որոշուեց՝ պահանջել, Արեւելեան Բիւրոյի միջոցով, ուղարկուած զէնքերի մանրամասն հաշիւը։

ՁԻՖՈՆԻ ՀԱՇԻՒԸ
ԳՆԱԾ ԱՊՐԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՎՃԱՐԱԾ ԳՈՒՄԱՐՆԵՐԸ

	ՔանակՔ	արժէք ռուբլի	կոպէկ
Մօսինի հրացան	982	54·155	59
Բերդանի հրացան	998	34·367	80
Մաւզեր եւ այլ տեսակ հրացաններ	324	14·910	90
ընդամէնը	2·304	103·434	29
Մաւզեր եւ Բօրխարդի ատրճանակներ	793	32·901	30
Պարաբելլում ատրճանակներ	210	7·709	—
Սմիտվէսըն, Նագան, Բարաւնինկ եւ այլ տեսակ ատրճանակներ	2·839	55·581	93
ընդամէնը	3·842	96·192	23
Փամփուշտ կանապան տեսակ հրացանների	639·196	70·858	23
Դատարկ գիլզի կանապան տեսակ հրացանների	735·767	40·905	23
Փամփուշտ կանապան տեսակ ատրճանակների	518·727	31·968	98
ընդամէնը	1·893·690	143·732	44
Հրացանի մեծ եւ փոքր մասեր	2·628	13·966	31
Փամփուշտի մասեր (վառօդ, գնդակ, շապիկ, արճիճ եւն),		12·876	66
Ճաթռուկ (պիստոն)	1·305·000	2·547	50
Ձանապան գործիքներ		6·017	52
Ամաններ (ճամբրուկ, սնտուկ, պարկ եւն.)	817	1·483	86
Հագուստեղէն պինուորների եւն. (եափունջի, գլխարկ եւն.)		4·306	44
Դաշոյններ եւ ֆիննական դանակներ	375	580	—
Խնձորի եւ հրթիռի պարագաներ, մաքս, եւն.		2·905	25
Վերադիր ծախսեր ընդհանուր փոխադրութեան		69·745	79
Ընդհանուր գումար	— — — —	457·788	29

ՁԻՖՈՆԻ ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՌ

	ռուբլի	կոպէկ
Մուտք		
Բիւրոյից ստացուած 1905-1906 թ.	307·788	58
«Փոթորիկ»ից ստացուած է	113·000	—
Եկեղեցու հանգանակութիւնից — Փոթոյի հաշիւ	43·000	—
Մեծ Քաղաքի վաճառականական կոմիսիայից	25·000	—
Համպասպից՝ աւանս ապրանքի գնման համար	9·100	—
Գիւղացիներից՝ աւանսներ ապրանքի գնման համար	21·096	—
Վաճառուած ապրանքներից	3·188	—
Բանկի տոկոսներ	1·208	50
Այլ մարմիններից	104·629	03
	628·010	11
Ելք		
Տրուած՝ ռազմամթերքի, գործիքների, հագուստների	386·595	50
Ծախսուած՝ փոխադրութեան, ճանապարհածախսի, կաշառքների, հիւանդանոցների, պահեստների, ապրուստի, դիւանական	69·745	79
Փոխադրած՝ այլ մարմինների	98·778	00
Կորուստ կամ կասկածելի ապառիկներ	6·266	97
	561·386	26
Մնացորդ աւանսներ՝ առ 1 Դեկտ. 1906 թ.	34·551	43
Մնացորդ կանխիկ դրամ կանապան վայրերում առ 1 Դեկտ. 1906	32·072	42
Գումար	628·010	11

99ՐԴ ՆԻՍՏ (23 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։

Ներկայ են 27 ժողովական։

Բացակայ են՝ Իշխան, Վարդան (հիւանդ), Անդրանիկ (հիւանդ)։

Օրակարգն է՝ «Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարրերի հետ համերաշխութեան» բանաձեւը։

Բանաձեւ ներկայացնում են՝ Մինասեան եւ Արամ։ Նախագահը քուէարկութեան է դնում Արամի բանաձեւը։

Ժողովը անհրաժեշտ է համարում մի երկու կէտերի վերաբերմամբ արտայայտուելու։ Եւ վիճաբանութիւն ու կարծիքների փոխանակութիւն է տեղի ունենում գլխաւորապէս անջատ թէ խառն կոմիտէներ ունենալու հարցին շուրջը։

Ռոստոմ.— Որ մեր կուսակցութիւնը անջատողական ձգտումներ չէ ունեցել, դրան իբր ապացոյց կարող է ծառայել հենց մեր գործունէութիւնը։ Եթէ այժմ այստեղ այս խնդրի վերաբերմամբ հարց է բարձրանում, պատճառն այն է, որ մեր ընկերներից շատերը ուղղակի չգիտեն մեր որոշումների մասին։ Մեր 17 տարուայ գործունէութեան ընթացքում մենք ապացուցել ենք շատ անգամներ [որ նման ձգտում ունեցած չենք]։ Բացի այդ, 1904ի Ընդհանուր ժողովում եղել է չեշտուած որոշում։ Գալով համերաշխութեան, պէտք է ասեմ, որ այդ կեանքի մէջ լայն չափով չէ իրագործուում։ Այդ ուղղութեամբ կազմակերպութիւնը մեծ ջանք է գործ դրել, բայց աչքի զարնող յաջողութեան չի հասել։ Ես, ի հարկէ, միանգամայն համաձայն եմ համերաշխութեան գործառնութեան օտար ընդդիմադիր տարրերի հետ. բայց ես վտանգաւոր եմ համարում միանալ Թուրքերի եւ քիւրտերի հետ, խառն կոմիտէներ կազմակերպելով, քանի որ վերջիններս ղեկավարւում են հարուստների եւ բէգերի կողմից։ Էրզրումի շարժման ղեկավարները եղել են երեք ամենայայտնի վաշխառուներ։ Դժգոհութիւնը աշխատաւոր տարրերի մէջ, տգիտութեան պատճառով, դեռ շատ աղօտ է եւ թոյլ։ Իմ կարծիքով տեղական մարմինները կարող են համաձայնութեան գալ քիւրտերի, Թուրքերի եւ ասորիների հետ, եւ ի հարկին համերաշխութեան ձեռնարկներ անել։

Զարդարեան.— Ես միանգամայն հակառակ եմ խառն կոմիտէներ կազմելու առաջարկին։ Դեռ ժամանակը չէ նման ձեռնարկներ անելու, քանի որ Թուրք մասսան անգիտակ է եւ անկարող մեր ծրագրով ղեկավարուելու։ Սրանից զատ մեր գործակցութիւնը Թուրքերի հետ առիթ կը տայ նոր կոտորածների եւ խըլրտումների։ Մենք պէտք է աշխատենք հեռուից տոն տալ շարժումներին եւ խիստ վերապահութեամբ վերաբերուել։

Համօ.— Ընդունելով հանդերձ, որ մեր շարժման մէջ երբեք անջատողական բնոյթ չկայ, բայց մենք միշտ էլ եւ այժմ, պէտք է չեշտենք դրա վրայ։ Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ հենց մեր դրած իդէալից չէ բխում սեպարատիստական տենչ։ Բայց ինձ բոլորովին զարմացնում է ընկ. Զարդարեանի առարկութիւնը։ Մի՞թէ նա կարծում է, որ եթէ մենք մենակ գործենք եւ չմիանանք ընդդիմադիր տարրերի հետ, կառավարութիւնը չպէտք է կոտորէ Հայերին։ Առարկութիւնն ու վախը անհիմն լինելով, ես չեմ ուզում ծանրանալ դրա վրայ։ Կառավարութիւնը միշտ էլ առիթներ կարող է գտնել կոտորածներ առաջ բերելու, եթէ ուզէ։ Թուրքերը դիմում են մեզ եւ խնդրում մեր աջակցութիւնը եւ ղեկավարութիւնը։ Մենք չպէտք է մերժենք այդ։

Արամ.— Փաստ է, որ Թուրքիայում տեղի ունեցող եւ քաղաքական գոյն կրող շարժումները ղեկավարուել են մեր ձեռքով. գուցէ մեր ընկերներից շատերը չգիտեն այդ մասին։ Թուրքերը յաճախ ասել են մեր ընկերներին՝ Վանում, Էրզրումում եւ Եւրոպայում, որ դուք պէտք է լինէք մեր ուսուցիչները։ Մենք պէտք է մօտենանք այդ ընդդիմադիր ուժերին. այդ է պահանջում մեր իսկ շահը։ Գալով անջատման խնդրին, ես առաջարկում եմ, ոչ թէ սոսկ որոշումով բաւականանալ, այլ պաշտօնապէս յայտարարել, քանի որ մինչեւ այժմ էլ տիրում է առաջուայ թիւր կարծիքը եւ միշտ էլ կրկնւում է։

Մուրատ.— Մեր ընկերներից մի քանիսը խիստ լաւատես են. բայց ես դժբախտաբար անկարող եմ նրանց լաւատեսութիւնը բաժանել։ Եթէ համոզուած լինեմ, որ Թուրքերի մէջ առաջացած շարժումը յեղափոխական բնաւորութիւն է կրում, ես խնկով մոմով կը դիմաւորեմ, բայց իրականութիւնը այդպէս չէ։ Նրանք ոչ թէ նոր պետական կարգեր են պահանջում, այլ հին խալիֆայութիւնը։ Նրանց մէջ չկայ յեղափոխական շարժում, հետեւապէս չենք էլ կարող միացած գործ ձեռնարկել։ Շատ շատ մենք կարող ենք հեռուից տոն տալ, թելադրումներ անել, բայց երբե՛ք խառն կոմիտէներ կազմել։ Հայերս դեռ ջուրը չտեսած հանուել գիտենք։

Վռամեան.— Ես եւս այն կարծիքին եմ, որ մենք խիստ վերապահութեամբ պիտի վարուենք։ Ես համաձայն եմ աջակցելուն, դրամ տալուն, բայց մենք աշխատելու ենք երեւան չգալ։ Այս էլ պիտի ասեմ, որ մենք շատ էլ չոգեւորուենք հեռուէն եկած ձայներով։

Նախագահ.— Զգուշութիւնը ինքնըստինքեան հասկանալի է. դրա վրայ խնդրում եմ չծանրանալ։

Ահարոնեան.— Մեր մէջ կայ անջատողական ձըգտում, այդ չպէտք է ուրանալ։ Մենք պահանջում ենք

ռեֆորմներ [բարենորոգումներ]՝ ոչ թէ համայն պետութեան, այլ վեց վիլայէթների համար. դրանից զատ մենք պահանջում ենք մի եւրոպական ներկայացուցիչ հայերի համար, եւ այդ բոլորը դիտւում է Թուրքերի կողմից իբր սեպարատիզմ։ Այո՛, մենք միայն սեպարատիստներ ենք համարւում։ Թուրքերը առաջարկում են մեզ Սաբահեդդինի ծրագիրը. եթէ չընդունենք, հետեւապէս կը համարուենք սեպարատիստներ։

Վռամեան.— *Տաճկաստանից անջատուելու մասին, ոչ ոք չի մտածի. դա կը լինէր յիմարութիւն. ոչ թէ որովհետեւ չենք կարող, այլ հենց մեր տնտեսական շահերը կը պահանջեն միացած մնալ։ Մեր պահանջած ֆեդերացիան չեն ըմբռնում Թուրքերը եւ դրա մէջ են տեսնում սեպարատիզմ։ Անհրաժեշտ է համոզել եւ հասկացնել Թուրքերին, որ դա միակ միջոցն է Թուրքիայի ամբողջութեան համար. հակառակ դէպքում նա կը բաժանուի։*

Մինասեան.— *Ժէօն Թուրքերն անգամ չեն կարողանում հասկանալ մեր այդ համերաշխութիւնը, ուր մնաց թէ անգիտակ Թուրք ժողովուրդը։ Թուրքը դեռ ղեկավարւում է կրօնական հոգւով եւ եթէ Թուրքիան կռուի բռնուի մի որեւէ քրիստոնեայ պետութեան հետ, իսկոյն Թուրքերը կը կանգնեն հայերի դէմ։ Մենք պէտք է Ժէօն Թուրքերից սկսենք։ Շատ շատ կարող ենք թելադրութիւններ անել հեռուից եւ քաջալերել, բայց միասին հրապարակ դուրս գալ պայքարելու, ես վտանգաւոր եւ վաղաժամ եմ համարում։ Մեր կռուանը, ինչպէս շեշտել եմ բանաձեւի մէջ, պիտի լինի կոնգրէն [խորհրդաժողովը]։*

Նախագահը *քուէարկութեան է դնում Արամի բարեփոխուած բանաձեւը մաս մաս։ Ամբողջ բանաձեւը, «նկատում»ներից զատ, անցաւ ձայների մեծամասնութեամբ։ I մաս՝ + 18, — 5, ձեռնպահ՝ 2։ II մասը՝ միաձայն, III մասը առանց քուէարկութեան ընդունուեց, աւելի քան հասկանալի համարուելով. IV մասը՝ + 23, — 1, ձեռնպահ՝ 2։*

Ապա քուէարկութեան է դրւում Մինասեանի բանաձեւը։

Մինասեան.— *Ես աւելորդ չեմ համարում նկատել, որ ընկ. Նախագահը պէտք է առաջ իմ՝ իբր այդ խնդրի զեկուցանողի՝ բանաձեւը քուէարկութեան դնէր։*

Ջելալեան.— *Որովհետեւ դա գործին չէ գալիս։ (Լսւում են բողոքներ այս դարձուածի դէմ)։*

Նախագահ.— *Ես բողոքում եմ ձեր (Ջելալեան) անվայել նկատողութեան դէմ, եւ կ՚ուզէի, որ երբեք նման խօսքեր չլսուէին այս Ժողովում։ (Առաջարկւում է այս արձանագրութեան մէջ մտցնել)։ Ապա ներողութիւն եմ խնդրում ընկ. Մինասեանից՝ կատարուած թիւրիմացութեան համար։ Ես կարծում էի, որ ընկ. Արամի հետ համաձայնութեան էք եկել։*

Մինասեանի բանաձեւի առիթով Ժողովը յայտնում է այն կարծիքը, որ ըստ էութեան զեկուցանողի մըտքերը արդէն արտայայտուած են ընդունուած բանաձեւի մէջ։

Շօշափուող հարցի վերաբերմամբ լրացուցիչ բանաձեւեր կային նաեւ Զաւարեանի, Ռոստոմի եւ Վռամեանի կողմից, որոնք ընդունուեցին Ժողովից։ Ուստի Ժողովը ընտրեց երեք հոգուց — Զաւարեան, Ռոստոմ, Զարդարեան — կազմուած մի մասնախումբ, որին յանձնուեցին բոլոր բանաձեւերը, որպէսզի դրանցից լրացած եւ մշակուած մի ընդհանուր բանաձեւ բերուի Ժողովին։

Ապա ընկ. Համօն ներկայացրեց «Նախահաշուի» *զեկուցումը, որ տեւեց 30 րոպէ։*

Նիստը փակուեց ժամը 1½ին։

100ՐԴ ՆԻՍՏ (23 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Մալումեան։
Ներկայ են ժողովական։
Բացակայ են՝ ։

Շարունակութիւն «Նախահաշուի» *քննութեան։*

Մանուկ, *Տրապիզոնում գտնուող 40·000 ֆրանքի վերաբերմամբ յայտնում է, որ այդ գումարը տրամադրելի է։*

Ռոստոմ.— *Մենք քանիցս դիմումներ ենք արել Տրապիզոն, բայց ոչ մի վճռական պատասխան չենք ստացել։ Արդեօք այդ գումարը այժմ եւս գոյութիւն ունի՞ թէ ոչ։ Հասցէներ ենք հաղորդել, որպէսզի գրեն մեզ, բայց միշտ էլ խոյս են տուել, պատճառաբանելով, թէ նամակ են գրել։ — Ես կարծում եմ, որ այնտեղ միտք չունեն այդ գումարը ձեռքից բաց թողնել, գուցէ ուզում են բացառապէս տեղական կարիքների համար գործածել։ Կասկած կայ, սակայն, որ գումարը մի քանի անձնաւորութիւնների ձեռքն է։ Չգիտեմ, ի՞նչ միջոցների դիմենք, որպէսզի այդ 40·000ը ստացուի։*

Զաւարեան.— *Այդ գումարը ձեռք է բերուած տեղացիների նախաձեռնութեամբ. չգիտեմ, սակայն, ինչպէ՛ս են պահել այն։ Լսել եմ, որ վերցրել 40ական ոսկի բաժանել են իրար մէջ՝ պահելու համար։ — Ներկայումս գումարի մի մասը հալուած պիտի համարել. մնացածի վերաբերմամբ հարկաւոր է աշխատել, որ ուղարկուի Մուշ, Վան, կամ մի այլ տեղ։*

Ժողովը ընդունում է Զաւարեանի այս վերջին առաջարկը։

Զաւրեանի միսիայի գումարը։

Համօ.— *Զաւրեանին ուղարկուել է Բաղէշ՝ 2·000 ոսկի, բայց որովհետեւ Զաւրեանը հեռացել էր Բաղէշից նախքան այդ գումարի տեղ հասնելը՝ գումարը մնացել է այդտեղի ռուսաց հիւպատոսի մօտ։ Արեւելեան Բիւրոն կարգադրեց, որ հիւպատոս Շիկովը, այդ գումարից 5000 ռուբլի բաժանէ հայ սովեալներին։ Վերջը, սակայն, իմացուեց, որ Շիկովը, իր հայ թարգմանի հետ միասին եւ սրա դրդմամբ վատնել է այդ 5000 ռուբլին։ Ներկայումս միջոցներ են ձեռք առնըւած, որպէսզի Պոլսոյ ռուսաց դեսպանատան միջոցով Շիկովից յետ առնուեն վերոյիշեալ դրամները։*

Նախագահի *առաջարկութեամբ՝ միսիայի մնացորդ գումարը հանւում է հաստատ եկամուտների ընդհանուր ցանկից եւ մտցւում Սասունի եւ Մուշի սովեալների համար հանգանակուելիք 100·000 ֆրանքի մէջ։*

Ժողովը անցնելով Արեւմտեան Բիւրոյի 25·000 ֆրանք եկամուտի հարցին՝ որոշեց, որ այդ գումարի մէջ պիտի հաշուել թէ՛ «Դրօշակ»ի եւ թէ բոլոր միւս հրատարակութիւնների եկամուտը։ Մարմիններին ուղարկուած թերթերի եւ գրքերի գինը պիտի գրել եկամուտ՝ ի հաշիւ այն մարմինների, որոնց ուղարկւում է։

Նալբանդի եւ Ժլատի Կ. Կոմիտէները, միացած, պէտք է տան 20·000 Ֆր. տարեկան։

Մուրատ.— *Ինձ թւում է տարօրինակ այն՝ որ Մեծ Քաղաքը՝ 25·000 ֆրանք պիտի տայ, Նալբանդն ու Ժլատը՝ 20·000 Ֆր. տարեկան, եւ սրանց հետ միասին Մուշ-Սասունը՝ նոյնպէս 20·000 ֆրանք։*

Նախագահը *առաջարկում է Մուշ-Սասունի 20·000ը իջեցնել 10·000ի՝ հաշուելով Երկրի Կ. Կոմիտէների նուազագոյն չափը 10·000 եւ ոչ թէ 20·000։*

Այս առաջարկը չէ անցնում։

Մուշ-Սասունի սովեալներին օգնելու համար Ժողովը որոշեց 100·000 ֆրանքի հանգանակութիւն բանալ՝ մասնաւոր կերպով։

Ժողովը անցաւ Արեւելեան Բիւրոյի տարեկան 20·000 ֆրանք ծախքի հարցին։

Ռոստոմ.— *Արեւելեան Բիւրոն ծախսեր չպիտի ունենայ։ — Ռոճիկաւոր անդամներ չպէտք է լինեն. ռոճիկ տալ Բիւրոյի անդամներին՝ նշանակում է գըրգըլել բոլոր միւսների ախորժակը։*

Զաւարեան.— *Բոլորովին դուրս հանել ծախսերը՝ դժուար է, հարկաւոր է մի փոքր գումար ունենալ՝ ճանապարհածախսի համար եւն.։ Ցետոյ այն սկզբունքը պէտք է անցկացնել այստեղ, որ իւրաքանչիւրը մեզանից՝ կազմակերպական դրամներով ապրելով՝ չպէտք է երբեք ծախսէ այնչափ, որչափ ծախսելիս է եղել առաջ իր սեփական միջոցներով։*

Զաւրեան.— *Չէ կարելի որոշ գումար չդնել Բիւրոյի անդամների տրամադրութեան տակ, քանի որ նրանք ամբողջովին զբաղուած են կուսակցութեան գործերով։ Ռուս յեղափոխականների մէջ ընդունուած է այդ։ Մենք եւս պէտք է նոյնն անենք, ուշադրութիւն չդարձնելով զանազան սւէկոսների վրայ։*

Մալումեան.— *Այս խնդրի մէջ մեր մարմինները շատ խիստ պիտի լինեն խնայող, որովհետեւ դա լոկ դրամական հարց չէ, այլեւ բարոյական՝ ամենից առաջ։ Եւ ուրախութեամբ պէտք է նկատել, որ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինները, այդ կողմից համեմատելով ուրիշ շատ կուսակցութիւնների հետ, միշտ եղել են խստապահանջ։ Ռուս եւ մակեդոնացի ընկերները միշտ զարմանքով են ընդունել այն փաստը՝ որ, օրինակ, Արեւմտեան Բիւրոյի անդամները ստանում են ամսական 150 ֆրանք. իսկ Արեւելեան Բիւրոյի ընկերները՝ մի համեստ գումար, հազիւ բաւական ապրելու համար։ Տարաբախտաբար, այդ խնայող սիստեմը, որ ընդունուած է մեր ղեկավար մարմինների շրջանում, վերջին տարիներս խախտուած է կազմակերպական մի քանի այլ խաւերում, մի հանգամանք, որ առիթ է տալիս հրէշաւոր լուրերի եւ թիւրիմացութիւնների։ Պէտք է դրա առաջն առնել։ Ցանձնարարելով այս հանգամանքը ընկերների ուշադրութեան, գտնում եմ, որ Արեւելեան Բիւրոյի համար պէտք է պահել առաջարկուած գումարը։*

Արամ.— *Մեզ հարկաւոր են կողմնակի զբաղմունքներից միանգամայն ազատ մարդիկ, որոնք միջոց ունենան՝ գործը կանոնաւոր եւ եռանդուն կերպով առաջ տանելու։*

Զաւարեան *առաջարկում է՝ 20·000ը իջեցնել 10·000ի։*

Առաջարկը չէ անցնում։ Եւ Ժողովը հաստատում է 20·000ի գումարը։

Կովկասում գրաւոր եւ բանաւոր պրոպագանդա վարելու գործի համար դրուած է 80·000 Ֆր., որը հաստատւում է Ժողովի կողմից։

Կովկասում քաղաքական կռիւ մղելու համար նշանակւում է 75.000 ֆր.։

Իսախանեան չափազանց քիչ է գտնում այդ գումարը, ի նկատի ունենալով, որ թերեւս պահանջ լինի ակտիւ քայլերի դիմելու կառավարութեան դէմ։ Առաջարկում է գումարը բարձրացնել 150.000ի։

Այս առաջարկը մերժւում է։

Որոշւում է «Փոթորիկ»ի գումարներից մի որոշ մաս վերցնել եւ մտցնել նախահաշուի մէջ։

Նիստը փակուեց ժամը 9ին։

101ՐԴ ՆԻՍՏ (24 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է՝ Զաւարեան։
Ներկայ են ժողովական։
Բացակայ՝ ։

Քուէարկութեան է դրւում «Բռնի հանգանակութեան» բանաձեւը՝ մի քիչ բարեփոխուած։

Զաւարեան կարծելով, որ Դաշնակցութիւնը անկարող կը լինի այդ որոշման վրայ կանգնելու, առաջարկում է դուրս գցել բանաձեւի միջից «վերջնական» բառը։

Ժողովը համաձայնւում է։

Վռամեան.— Քանի որ իմ բանաձեւի եւ ոչ մի կէտը չէ մտել յանձնաժողովի բանաձեւի մէջ, ուստի ստիպուած եմ իմ բանաձեւը առանձին քուէարկութեան դնել։ Ինձ համար հետեւանքը նշանակութիւն ունի, եւ ես չեմ հաւատում, որ ներկայացուած բանաձեւի հետ կապուել կարողանանք։

Քուէարկւում են յանձնաժողովի եւ Վռամեանի բանաձեւերը զատ զատ. յանձնաժողովի բանաձեւը ստանում է 15 ձայն իսկ Վռամեանինը՝ 5 ձայն. ուրեմն երկուսն էլ մեծամասնութիւն չեն ստացել։

Նախագահի առաջարկութեամբ նորից քուէարկւում է յանձնաժողովի բանաձեւը, դուրս գցելով վերջին մասը, ուր ասուած է թէ պէտք է այդ որոշումը «Դրօշակ»ի միջոցով յայտարարել ի գիտութիւն։ Այս բանաձեւը միայն 8 ձայն ստացաւ եւ չանցաւ։ — Բանաձեւի վերջնական քուէարկութիւնը յետաձգուեց մի այլ նիստի, երբ բոլոր ընկերները ներկայ կը լինեն։

Սրանից յետոյ քուէարկութեան է դրւում Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարրերի եւ խմբակցութիւնների հետ Դաշնակցութեան վարելիք համերաշխութեան միացած եւ ամբողջացած բանաձեւը, որը մի քանի փոփոխութիւններով անցնում է ձայների մեծամասնութեամբ։

Այդ բանաձեւը հետեւեալն է.

«Ընդհանուր ժողովը լսելով ընկ. Մինասեանի զեկուցումը Թուրքիոյ յեղափոխական տարրերու հետ համերաշխութեան մասին, եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

«Խորին ուրախութեամբ դիտելով թուրք ժողովուրդի մէջ ծայր տուած հակակառավարական դժգոհութեան երեւոյթները, նպատաւոր վայրկեանը հասած կը նկատէ համերաշխութեան գաղափարի իրականացումը գործնական հողի վրայ դնելու, — ինչ որ, դժբախտաբար ցարդ չէր յաջողած Դաշնակցութեան՝ հակառակ տարիներէ ի վեր ձեռք առած միջոցներուն՝ համաձայն Ծրագրին եւ նախորդ Ընդհանուր ժողովի որոշումներուն։

Հետեւաբար ժողովը ստիպողաբար կը յանձնարարէ Երկրի մարմիններուն ամէն կերպով աջակցիլ թուրք ժողովուրդի ընդդիմադիր տարրերու՝ ղեկավարելով զանոնք իրենց կռուին մէջ այդ ռեժիմի դէմ։ Այդ գործակցութիւնը պէտք է այնպէս կարգադրել եւ առաջ տանել, որ թուրք բողոքող ու ընդդիմադիր տարրը կարկառուն կերպով ասպարէզ ելլէ, որպէսզի կառավարութիւնը ամբոխային կրօնամոլութիւնը հայ ժողովուրդին դէմ գրգռելու եւ հայ յեղափոխութիւնը հակախալիֆայական կամ հակասուլթանական հայ շարժումի մը իբր հեղինակը ցոյց տալու առիթէն զրկուի։

Այս տեսակէտներէն առաջնորդուելով ժողովը կը յանձնարարէ՝

ա) Երկրի մարմիններուն, որպէսզի ամէն կերպ աշխատին սկիզբը դնելու համար համերաշխ գործակցութեան եւ առաջ բերեն համերաշխութեան մարմիններ։

բ) Պատկան մարմիններուն՝ նախապատրաստական բանակցութիւններ սկսիլ — յարմարագոյն եղանակով — յեղափոխական թուրք եւ այլ տարրերու եւ խմբակցութեանց հետ, որոնց քաղաքական հայեացքները եւ ձգտումները աւելի կը մօտենան Դաշնակցութեան սկզբունքներուն. աշխատիլ նաեւ անոնց պրոպագանդին ուժ տալ՝ Երկրի թուրք ժողովուրդին մէջ տարածելով անոնց հրատարակութիւնները, հրահանգելով Երկրի մարմիններուն՝ ամէն կերպով աջակցիլ այս աշխատութեան։

գ) Ապա ոյժ տալ մեր կազմակերպութեան նախաձեռնութեամբ կատարուած թրքերէն հրատարակութիւններու, — գիրք, բրոշիւր եւ եթէ կարելի է՝ առանձին օրգան մը։

դ) Նկատելով մանաւանդ, թէ Թուրքիոյ մէջ տարբեր տարբեր ազգութիւններու ինքնուրոյն ձգտումները, իրենց անջատ գործունէութեամբ, չեն կազմեր միացած ընդհանուր ուժ մը ընդհանուր թշնամուն դէմ, ձգտիլ Թուրքիոյ այլ ազգութիւններու յեղափոխական կուսակցութեանց եւ տարրերու մէջ համերաշխութիւն առաջ բերել եւ կազմել յեղափոխական դաշնակցութիւն մը, փեդերատիւ սկզբունքի վրայ հիմնուած քաղաքական ծրագրով՝ որ ապահովէ բոլոր ազգութիւններու իրաւունքը. այս գաղափարին իրականացման համար, առաջին պատեհութեամբ իսկ հրաւիրել կոնգրէ մը՝ վերոյիշեալ տարրերու մասնակցութեամբ։

Միեւնոյն ատեն, թուրքերու մէջ տարածուած անհիմն թիւրիմացութիւններուն վերջ տալու համար, ժողովը պարտք կը համարէ յայտարարել, որ Դաշնակցութիւնը Թուրքիոյ մէջ ունեցած չէ եւ չունի անջատական ոչ մէկ ձգտում. այլ իր նպատակն է եղած ազգերու կատարեալ հաւասարութեան եւ տեղական լայն ինքնավարութեան սկզբունքի համաձայն՝ հայկական վեց վիլայէթներու ինքնավարութիւն, ինչ որ չի հակասեր միւս ազգերու իրաւունքին։

Բացի դրանից, աչքի առաջ ունենալ Արեւելքի մէջ այժմ կատարուող մտքերու խմորումը եւ այն հանգամանքը՝ որ թուրք ընդդիմադիր շարժման ղեկը ներկայիս կը գտնուի ունեւոր դասին ձեռքը, եւ քիւրտերու մէջ դժգոհները գլխաւորապէս աւատական իշխանութեան մնացորդ ցեղապետներն են, եւ հետեւաբար թէ՛ թուրք եւ թէ քիւրտ շարժման ղեկավարները չեն կարող նկատուիլ աշխատաւոր տարրերու հարազատ ներկայացուցիչներ։ Եւ որպէսզի ճամբայ բացած ըլլանք հետագայ աշխատաւորական բանակին առաջ գալուն, մենք առանձնապէս կը շեշտենք տնտեսական եւ ընդհանուր քաղաքացիական պահանջներու վրայ»։

Մուրատ, հակառակ լինելով այդ բանաձեւին, առաջարկում է արձանագրութեան մէջ մտցնել հետեւեալ գրաւոր կարծիքը.— «Ի նկատի ունենալով, որ ա) ժողովականների 2/3ը ծանօթ չլինելով Երկրի կեանքին եւ ներկայի պայմաններին, բ) որ ընկերները լոկ տեսութիւններով են առաջնորդւում եւ Կովկասի մաշտաբով չափում Երկրի գործունէութիւնը եւ գ) որ ընկեր ժողովականները տակտիկ եւ ծրագիր են մշակում Կովկասի իրականութեան վրայ յենուելով՝ ես հակառակ եմ քուէարկուող բանաձեւին»։

Նախագահ.— Ընդունելով Մուրատի կարծիքը միանգամայն սխալ, ես կ'ասեմ, որ ամէն մի դաշնակցականի պարտականութիւնն է ծանօթ լինել Երկրին եւ ընդհանրապէս մեր գործերին. իսկ եթէ այս կամ այն ընկերը պակաս գիտէ եւ մօտէն չի ճանաչում Երկիրը, շատ էլ մեծ յանցանք չէ։ Եթէ Մուրատը իր ձեռնհասութեան վրայ է շեշտում, յոյս ունեմ, որ նա չի մոռանայ եւ ուրիշների ձեռնհասութիւնը։

Ռոստոմ.— Ես կ'ասեմ եւ այն, որ Մուրատը միջամտել է եւ այնպիսի խնդիրների մէջ, որոնց վերաբերմամբ նա աւելի քան անձեռնհաս է։ Բայց հետաքրքիր է իմանալ, թէ ո՞րն է այդ 2/3ը, որոնք չեն ճանաչում Երկրի իրականութիւնը։

Մուրատ.— Հենց բոլորս էլ չենք ճանաչում, ինչպէս եւ ես։

Արամ.— Ես բողոքում եմ, որ մի առաջարկ, որի մասին չէ խօսուած այս ժողովում եւ չէ պատճառաբանուած, այլ անորոշ կերպով է դրուած, մտցւում է արձանագրութեան մէջ։

Կարդացւում է Կովկասի յեղափոխական եւ սոցիալիստական կուսակցութիւնների հետ վարելիք համերաշխութեան վերաբերեալ բանաձեւը։

Այս բանաձեւը համարւում է ժողովի կողմից թերի եւ բանաձեւը յանձնւում մի մասնախմբի (Ահարոնեան, Համօ եւ Թոփչեան)՝ մանրամասն մշակելու։

Թոփչեան նկատում է, որ բանաձեւի մէջ պիտի շեշտուի մեր վերաբերմունքը դէպի վրացի ֆեդերալիստները, որոնք կրում են դեռ ազնուականութեան դրօշմ, եւ սոցիալ-դեմոկրատիան, որը յաճախ ներկայանում է իբր խիստ շովինիստական կուսակցութիւն։

Նախագահը առաջարկում է «միանալ» բառը փոխել գործակցութեան, քանի որ մենք չենք կարող այդ կուսակցութիւններին միանալ, այլ միայն գործակցել եւ համերաշխ ձեռնարկներ անել։ Նա նկատում է, որ հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել նաեւ մի այլ կուսակցութեան՝ «Աշխատաւորական»ի վրայ, որը նոյնպէս յենւում է աշխատաւոր տարրի վրայ։

Այս նիստում ժողովը զբաղւում է Դաշնակցութեան ընդհանուր ծրագրով։

Ներկայացուած ծրագիրը բաղկացած էր երեք բաժիններից։ Առաջին բաժնում, որ կարելի է ծրագրի նախաբան համարել, լուսաբանուած եւ պարզաբանուած էր՝ Դաշնակցութեան պատմափիլիսոփայական աշխարհահայեացքը. իսկ երկրորդ եւ երրորդ մասերում ծանրացած էր գլխաւորապէս՝ Տաճկաստանի եւ Կովկասի կացութեան վրայ։

Ծրագրի վերաբերեալ վիճաբանութիւնը թողնւում է երեկոյեան նիստին։

Նախագահը նկատում է, որ բոլոր կրկնութիւնները, որոնք կան երեք մասերումն էլ, պէտք է դուրս գցել եւ տալ խոշոր ընդհանուր գծերով։ Նկատւում է, որ հարկ եղած ուշադրութիւնը պիտի ցուցնել հողային հարցին, որը քիչ տեղ է գրաւում այստեղ, չնայած դրանով շահագրգռուած է մեր ժողովուրդի գրեթէ 9/10 մասը։

Նիստը փակուեց ժամը 1 եւ 20 րոպէին։

102ՐԴ ՆԻՍՏ (24 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Զաւարեան։
Ներկայ են՝ 28 ժողովական։
Բացակայ են՝ Վարդան, Անդրանիկ (հիւանդ)։

Ընկերներ Ռոստոմ, Թոփչեան եւ Մինասեան ներկայացնում են ծրագրային հարցին վերաբերեալ մի նախագիծ, որի քննութեան դիմեց ժողովը։

Վռամեան.— Յառաջաբանի մէջ մի բաց կայ. այդտեղ ոչ մի խօսք չէ ասուած ազգային պայքարի մասին եւ նա կանգ է առնում միայն աշխատաւորների իրաւունքների վրայ։

Շահխաթունեան.— Իմ կարծիքով պէտք էր բնորոշել զեկուցման մէջ մէկ կողմից այն ընդհանուր գիծը, որ ունի Կովկասը ամբողջ Ռուսաստանի հանդէպ

եւ միւս կողմից, այն տարբերութիւնները այդ երկուսի մէջ, որոնց հիման վրայ մենք ուրոյն պահանջներ ենք դնում։

Համօ.— Գլխաւոր կէտերի հետ համաձայն եմ, բայց ընդհանուր առմամբ Ռոստոմի կարդացած նախագիծը թոյլ տպաւորութիւն է թողնում։ Նախ պարզ եւ որոշ կերպով չէ ասուած, թէ ի՞նչ է կուսակցութեան խնդիրը. մի բան, որ անհրաժեշտ է չեշտել։ Յետոյ ցոյց չէ տրուած թէ ի՞նչպէս է ընթանում պատմութիւնն առհասարակ եւ ի՞նչպէս կարող կը լինենք մենք՝ մեր իղձերը իրականացնել։ Ապա ծրագիրը ծանրանում է գլխաւորապէս տնտեսականի վրայ, հակւում է դէպի մատերիալիստական աշխարհահայեցողութիւնը, քիչ տեղ տալով իդէալիզմին։

Թոփչեան.— Այսպիսի աշխատանքները դժուար է լինում հաւաքական մարմնի միջոցով կատարել։ Այլ բան է, եթէ մի պատրաստի նախագիծ լինէր եւ յանձնուէր մասնաժողովի քննութեան։ Մեր յանձնախումբը ժամանակ չէ ունեցել, մի հիմնական ու բազմակողմանի ծրագիր մշակելու։ Եւ քանի որ այժմ արդէն ուշ է այդ անելու համար, լաւ կը լինէր, որ այստեղ ընդգրծուէին միայն գլխաւոր կէտերը (Կովկասի եւ Տաճկաստանի վերաբերեալ), ապա այդ կէտերը Ռոստոմի յառաջաբանի հետ միասին յանձնուէին մեզանից մէկին՝ մի ամբողջական ծրագիր ներկայացնելու համար։

Զաւարեան.— Մենք ճնշւում ենք ոչ միայն տնտեսապէս ու ազգայնապէս, այլ նաեւ այն հանգամանքի շնորհիւ, որ մեր եւ մեր հարեւանների կուլտուրական [մշակութային] զարգացումը ստոր աստիճանի վրայ է կանգնած. այս կէտը պէտք է չեշտուած լինի ծրագրի մէջ։ Յետոյ ծրագրի մէջ չպէտք է լինեն մանր կէտեր, ինչպէս է ձրի բժշկութիւն եւայլն. բոլոր մանր պահանջները հարկաւոր է ամփոփել մէկ կամ երկու կէտի մէջ։ Գալով այն հարցին, թէ ի՛նչ խաւի վրայ ենք յենուելու մենք, ինչո՞վ ենք մենք սոցիալիստ եւ ինչո՞վ ենք տարբերւում միւս սոցիալիստներից, պէտք է ասեմ, որ մենք չենք կարող յենուել միայն պրոլետարիատի վրայ. մեր յենակէտն են լինելու բոլոր նրանք՝ որոնք իրենց սեփական աշխատանքով են ապրում, առանց շահագործելու ուրիշների քրտինքը։ Մենք պէտք է պաշտպանենք բոլոր ճնշուածներին եւ կեղեքուածներին։

Խաժակեան.— Սոցիալիստական ծրագիր կազմելու համար, մենք անհամեմատ աւելի նպաստաւոր պայմանների մէջ ենք գտնւում, քան 40–50 թուականների սոցիալիստները։ Մեր առջեւն են այսօր այդ սոցիալիստների ծրագիրները, նրանց ենթադրութիւնները, ակնկալութիւնները, հաւատը հասարակական կեանքի հետագայ զարգացման մասին՝ մի կողմից, եւ վերջին 50 տարուայ կեանքը եւ այդ կեանքից բխած սոցիալիզմի քննադատութիւնը՝ միւս կողմից։ Եւ մենք հնարաւորութիւն ունենք պարզ կերպով տեսնելու, թէ 50ական թուականների կէտերից որո՛նք են իրենց այժմէութիւնը պահել մեր օրերի համար եւս, եւ որոնք պէտք է մէկդի ձգուեն։ Նորագոյն սոցիալիզմի հայրերը՝ Մարքս եւ Էնգելս շատ բան են ասել եւ պնդել, որոնք պայմանաւորուած են այն ժամանակուայ հանգամանքներով եւ որոնք մեր օրերում իրենց արժէքը կորցնում են։ Օրինակ՝ հաւատը դէպի կապիտալիզմի արագ ընթացքը, նրա ծաւալուելը արդիւնաբերական բոլոր ճիւղերի վրայ եւ բոլոր երկիրներում, նրա յեղափոխականացնող ուժը եւն., այս բոլորը խոշոր չափով պայմանաւորւում է կապիտալիստական արդիւնագործութեան այն առանձնայատուկ զարգացմամբ եւ բնաւորութեամբ, որ նկատւում էր անցեալ դարու առաջին կէսերում։ Նոյնպիսի ժամանակաւոր եւ տեղական հանգամանքների կարելի է բերել ե՛ւ սոցիալիստական վարդապետութեան այլ կողմերը։ Մենք պէտք է մի կողմից ի նկատի ունենանք 50ական թուականների սոցիալիզմը. երկրորդ կողմից այն քննադատութիւնը, որ արծարծուել է մեր ժամանակներում այդ սոցիալիզմի հետեւանքների դէմ, եւ երրորդ կողմից մեր երկրի իրական պայմանները, որպէսզի մեր ծրագիրը ըստ կարելւոյն կատարեալ եւ ըստ կարելւոյն ռէալիստական [իրապաշտ] լինի։

Մալումեան.— Ես կանգ չեմ առնի ներկայացրած նախագծի երկրորդական կէտերի վրայ, դրանք ուղղելի եւ փոփոխելի են։ Այս ժողովում հարկաւոր է որոշել եւ հաստատել էական արժէք ունեցող կէտերը, որոնք պիտի կազմեն մեր սոցիալիստական ծրագրի հիմքը։ Ահա այդ նպատակով կազմակերպութեան Ընդհանուր ժողովը պէտք է պաշտօնապէս յայտարարէ, որ Դաշնակցութիւնը այսօրուանից հանդէս է գալիս իբրեւ հայ աշխատաւորների կուսակցութիւն, իբրեւ աշխատաւոր դասակարգի շահերի դրօշակակիր։ Մեր ձգտումը պէտք է լինի կազմակերպել հայ աշխատաւոր ժողովուրդը տնտեսապէս եւ քաղաքականապէս, եւ միացած հարեւան աշխատաւոր ժողովուրդների հետ՝ ձեռք ձգել կառավարութեան ղեկը, եւ այդ միջոցով դիմել գլխաւոր նպատակին, այն է՝ կապիտալիստական կարգերը փոխարինել սոցիալիստական կոլլեկտիւ [հաւաքական] կարգերով։ Եւ այդ պիտի յայտարարուի որոշակի եւ բարձրաձայն։

Այդ մէկ. միւս կողմից՝ անհրաժեշտ է ընդունել, որ կազմակերպութիւնը, հետապնդելով հանդերձ այն ռեֆորմները, որոնք առօրեայ անհրաժեշտութիւն են՝ մեր աշխատաւոր ժողովրդի տեսակէտից, իր նպատակներով եւ գործ դրած միջոցներով ռեֆորմների կուսակցութիւն չէ, այլ յեղափոխական կուսակցութիւն։ Դա անհրաժեշտ է անել, որպէսզի միանգամընդմիշտ պարզենք մեր գործելակերպը եւ տակտիկի հիմունքները, որոնք մանաւանդ վերջին տարիներս անվերջ թիւրիմացութիւնների առիթ են տուել եւ շարունակում են տալ։

կայ մի այլ կարեւոր կէտ։ Ինչպէս գիտէք, Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրոն 1905 թուին դիմեց «Դրօշակ»ի խմբագրութեան, իբրեւ կազմակերպութեան պաշտօնական օրգանին, խնդրելով յայտնել, թէ արդեօք Դաշնակցութիւնը յարո՞ւմ է միջազգային սոցիալիստական կոնգրէսների որոշումներին՝ թէ ոչ։ Այս հարցի լուծումը թողնուած է ներկայ Ընդհանուր ժողովին։ Ինձ թւում է, որ մի դրական պատասխանով պէտք է որոշենք մեր դիրքը, եւ միանգամընդմիշտ յարենք միջազգային սոցիալիստական բանակին։ Աշխատաւորների միջազգային կապակցութիւն, աշխատաւոր դասակարգի քաղաքական եւ տնտեսական կազմակերպումն, արդիւնաբերութեան միջոցների համայնացումն — ահա այն հիմնական կէտերը, որոնք պահանջւում են սոցիալիստական միջազգային բանակի մէջ մտնելու համար։ Այդ կէտերը մեզ համար ընդունելի են, նրանք գոյութիւն ունեն նոյնիսկ մեր հիմնական ծրագրի մէջ եւ հետեւաբար մեր միանալը միջազգային սոցիալիստական բանակին՝ պէտք է համարել անխուսափելի եւ անյետաձգելի։ Այս հիմնական կէտերը որոշելուց եւ ընդունելուց յետոյ, կրկնում եմ, շատ հեշտ կը լինի մշակել ծրագրի երկրորդական կէտերը։ Ընդհանուր առմամբ համաձայն եմ նախագծի պատմափիլիսոփայական մասի հետ, եւ եթէ կայ մի փոփոխութիւն անելու բան, դա խմբագրական ուղղումներն են, որ դժուար չէ մշակել։

Մինասեան.— Պէտք է պարզաբանել, թէ ի՞նչ յարաբերութեան մէջ է սոցիալիզմը ազգայնութեան գաղափարի հետ։

Վիճաբանութեան շարունակութիւնը յետաձգուեց յաջորդ նիստերին եւ նիստը փակուեց։

103ՐԴ ՆԻՍՏ (25 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։
Ներկայ են 24 ժողովական։
Բացակայ են՝ Շահխաթունեան, Իսահակեան,

Թոփչեան, Վարդան, Զաւարեան, Անդրանիկ (հիւանդ)։

Այս նիստում ընկ. Մալումեան դիւանի անունից ներկայացնում է մի շարք առաջարկներ զանազան խնդիրների վերաբերմամբ, ժողովի քննութեան ենթարկելու եւ հաստատելու համար։ Այդ առաջարկները, որոնք ամփոփուած էին 16 կէտերի մէջ, թեթեւ վիճաբանութիւնից յետոյ, ընդունուեցին ժողովի կողմից միաձայն, բացառութեամբ 6րդ կէտի։

Այս 6րդ առաջարկը հետեւեալն էր.— Ուղարկել երկու ընկեր Բուլղարիա, տեղնուտեղն ծանօթանալու Զինուորական Դպրոցի մէջ տեղի ունեցող դժգոհութիւններին, իրաւունք տալով նրանց պատասխանատուութեան ենթարկել դասատու Ռաշիտին եւ հարկ դատած դէպքում՝ հեռացնել նրան, կարգի բերել դպրոցի դասընթացքը, դրամական վիճակը եւ գործերը։ Արդիւնքը տեղեկագրել Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներին։

Զարդարեան.— Ռաշիտի խնդիրը խիստ կարեւոր է եւ անհրաժեշտ է լուրջ ուշադրութիւն դարձնել։ Նա է պատճառ դառել մի շարք ինտրիգների եւ ամբողջ գործը բարդացրել։

Մալումեան.— Ուշադրութեան արժանի է այն փաստը, որ Բալկանի Կ. Կոմիտէն հիասթափուել է Ռաշիտի վերաբերմամբ։ Արեւմտեան Բիւրոն, արդէն ժամանակին հաղորդել էր Բալկանին այն անվստահելիութեան մասին, որ յայտնել է Ռաշիտի վերաբերմամբ Արեւելեան Բիւրոն, բայց առանց այդ ի նկատի ունենալու, Բալկանը յանձնեց նրան այսպիսի պատասխանատու գործ։ Եւ այժմ Բալկանի ներկայացուցիչն է, որ բողոքում է. այս ամենալաւ պատիժն է Կ. Կոմիտէի համար։ Բալկանի մեր ընկերները պէտք է գիտնային, որ հեռացուած անդամը չէ կարող մի այլ մարմնի մէջ մտնել, մինչեւ որ պատասխանատու կոմիտէի կամ Բիւրոյի կողմից չպարզուի խնդիրը։ Եւ այդ նոյն Ռաշիտը, փոխանակ բացատրութիւն տալու մարմնին, թոյլ է տուել իրեն, մինչեւ իսկ մեղադրանքներ թափել Քրիստափորի, Անդրանիկի հասցէին, հայհոյել Դաշնակցութեան եւն.։

Զարդարեան.— Երբ Արեւելեան Բիւրոյից գրութիւն ստացուեց Ռաշիտի մասին, նա արդէն գործի մէջ էր եւ անկարող էինք հեռացնել, մանաւանդ որ չկար ուրիշ հմուտ վարպետ։ Նրա աշխատանքը չէ կարելի ուրանալ եւ չգնահատել. — բայց նա հոգեպէս ուղղակի հիւանդ է։

Համօ.— Բալկանի առարկութիւնը միանգամայն անհիմն է, քանի որ Արեւմտեան Բիւրոն դեռ ժամանակից շուտ հաղորդել է այդ մասին։

Նախագահ.— Ես կ'ասեմ դեռ աւելին. Արեւմտեան Բիւրոն յայտնեց Բալկանի Կ. Կոմիտէին, որպէսզի Ռաշիտին հաղորդեն Արեւելեան Բիւրոյի որոշումը, նրա խնդրի մասին. բայց Բալկանը մերժեց այդ եւ պատասխանեց, որ Բիւրոն ուղղակի նրան գրէ։

Սեպուհ.— Զարժէ շատ ծանրանալ այս հարցի վրայ, քանի որ մեր մէջ յաճախ կրկնուող երեւոյթ է այդ։ Օրինակ Վասպուրականից հեռացուած զինուորը ընդունւում է Վրէժում, Վրէժից արտաքսուածը՝ Մըրգաստանում եւն.։

Ջեյլեան.— Ռաշիտին ընդունելու խնդրի մէջ տեղի է ունեցել նաեւ մի թիւրիմացութիւն։ Մենք մի հե-

ռաղիր ստացանք, որով յայտնում էին Ռաշիտին ընդունելու մասին, բայց, յետոյ, ինչպէս Նամակից պարզուեց, դա ոչ թէ Ռաշիտին, այլ Տաճատին էր վերաբերում։

Տաճատ.— *Ես կ'ուզէի ժողովի ուշադրութիւնը հրաւիրել եւ մի այլ հանգամանքի վրայ։ Բալկանում ընկերական յարաբերութիւնը շատ վատ է եւ ամբողջ կազմակերպական գործը կազմալուծուած։ Իմ կարծիքով, ուղարկուած ընկերների միխան պիտի լինի, աւելի կազմակերպութիւնը վերակազմել, քան Ռաշիտի խնդիրը։*

Սեպուհ.— *Ես առաջարկում եմ կանոնագրութեան մէջ մտցնել այսպիսի մի կէտ, որ եթէ մէկը հեռացւում է, մարմինը պարտաւոր է մի թուղթիկ բաց թողնել եւ յայտարարել այդ մասին միւս պաշտօնական մարմիններին։*

Ստեփանեան.— *Միանում է այդ մտքին։*

Համօ.— *Մեր ստացած տեղեկութիւնները եւս ցոյց են տալիս, որ դրութիւնը խիստ տխուր է Բալկանում։ Այնտեղ տիրում է անկարգապահ գործունէութիւն։ Հրապարակային ժողովներում խօսում են կովկասեան գործունէութեան դէմ, եւ մեր ընկերները չեն պաշտպանում։ Զրպարտում են Բիւրոներին զեղծումների մէջ, եւ Բալկանի Կ. Կոմիտէն լռութեամբ է անցնում, առանց հերքելու։*

Զարդարեան.— *Ես բողոքում եմ ընկ. Համոյի դէմ եւ կ'ուզէի որ իր աղբիւրը ստուգէր։ Ոչ մի հրապարակային ժողովում չեն զրպարտուել Բիւրոները։ Ընկ. Համոյի տուած տեղեկութիւնը միանգամայն անհիմն է։*

Վահագն.— *Ցամենայն դէպս փաստը սխալ չէ։ Բայց մեղադրել մարմիններին՝ անարդար եւ սխալ կը լինի։ Ճիշդ է, Ռաշիտը թոյլ տուաւ Կ. Կոմիտէի ժողովում Թիֆլիզի Բիւրոյի անդամների վերաբերմամբ մութ ակնարկներ անել։ Մենք բողոքեցինք ի հարկէ դրա դէմ։ Միւս կողմից չպէտք է մոռանալ եւ այն, եթէ չլինէր Ռաշիտը, Զինուորական Դպրոցի մէջ նրան յանձնուած ճիւղը կը մնար առանց դասատուի։*

Զարդարեան.— *Նրանք, որոնք թոյլ են տուել Կովկասի ընկերներին մասին խօսելու եղել են գլխաւորապէս ձեր տղերքը։ Բալկանը լինելով ճամբուն վրայ, յաճախ մարդիկ գնում-գալիս եւ թունաւորում են մեր տեղական տղաների միտքը։ Պէտք է մի չափ դնել, մենք անկարող ենք բոլորին ընդունել եւ տեղ տալ։*

Տաճատ.— *Ես պնդում եմ իմ առաջարկի վրայ, աւելի ուշադրութիւն պիտի դարձնել ընկերական յարաբերութիւնների եւ կազմակերպական գործերի վրայ եւ հենց դրա համար մարդ պիտի ղրկել, քան Ռաշիտի համար։*

Այս նկատումները եւ վիճաբանութիւնն ի նկատի ունենալով ժողովը 6րդ կէտը ձեւակերպեց այն ձեւով, ինչպէս առաջ է բերւում Ներքեւում։

Ահա ընդունուած որոշումների ցանկը.

1. Ընտրել երկու ընկեր, յանձնարարելով նրանց մեկնել Պետերբուրգ, յարաբերութեան մէջ մտնել Սոցիալիստ-յեղափոխականների կենտրոնական մարմնի հետ, թէ՛ նրանց համագումարին մասնակցելու եւ թէ համերաշխութեան եւ ընդհանուր ձեռնարկների ծրագիր մշակելու նպատակով (միշտ հետեւելով Արեւելեան Բիւրոյի հրահանգներին)։

2. Խմբագրել բոլոր որոշումներն ու բանաձեւերը եւ ըստ կարելւոյն շուտ հաղորդել մարմիններին եւ կամ հրատարակել պաշտօնական օրգանի միջոցով։ Այդ խմբագրութիւնը պիտի կատարէ Ինքի յանձնաժողովը, ղեկավարուելով ժողովի տուած ցուցմունքներով։

3. Ժողովից անմիջապէս յետոյ տպագրել, ոչ ուշ քան 15 օր, եւ մարմիններին բաժանել «Կազմակերպական Կանոնները», եղած փոփոխութիւններով եւ յաւելումներով։

4. Թղթածրարների մէջ եղած բոլոր դիմումներն ու առաջարկները, որոնք համարագրուած են դիւանի թղթերում՝ քննել եւ նրանց վերաբերմամբ որոշումներ կայացնել, առաջնորդուելով ժողովի հրահանգներով։ Այդ գործը յանձնել Ինքի յանձնաժողովին։

5. Ուղարկել յատուկ մի ընկեր Աթէնք, լիազօրութիւն տալով լուծարքի ենթարկել Աթէնքի զինա-դրամական գործը եւ արդիւնքը տեղեկագրել Արեւմտեան Բիւրոյին։

6. Ուղարկել երկու ընկեր Բուլղարիա, որոնք Կ. Կոմիտէի մի ներկայացուցչի հետ տեղն ու տեղը ծանօթանան Զինուորական Դպրոցի մէջ տեղի ունեցող դժգոհութիւններին, իրաւունք տալով նրանց, խորհրդակցութեամբ Արեւմտեան Բիւրոյի, պատասխանատուութեան ենթարկել այդ դժգոհութիւնների պատճառ եղողներին, կարգի բերել դպրոցի դասընթացքը, դրամական վիճակը եւ գործերը։ Նոյն ընկերներին յանձնել խստօրէն քննել շրջանի կազմակերպական անկերպարան գործերը եւ կարգի բերել։ Արդիւնքը տեղեկագրել Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներին։

7. Արեւմտեան Բիւրոյին [պարտականութիւն] յանձնել, շատ շուտով յատուկ ընկեր ուղարկել Եգիպտոս, խիստ քննութեան ենթարկելու այնտեղի գործերը եւ վերակազմել մարմինները։

8. Կազմել երեք ընկերներից բաղկացած մի հաշուեքննիչ մասնաժողով, պարտաւորութիւն դնելով նրա վրայ՝ քննելու ամբողջ կազմակերպութեան հաշիւները, հարկ եղած ժամանակ նոյնիսկ պտոյտ անելով այլեւայլ շրջաններ եւ զեկուցանել արդիւնքը երկու Բիւրոներին։

9. Ինքի յանձնաժողովին յանձնել կարգադրելու եւ վերջ տալու 1) զեղծումների գործերը (տես թղթածրար), 2) Ոսկեհանքի Ցուցական Մարմնի խնդիրը, 3) Լոռիսի դիմումի խնդիրը, եւն.։

10. Մնայուն գործիչներ ուղարկել Բալկան, Եգիպտոս, Ամերիկա՝ Արեւմտեան Բիւրոյի միջոցով, նրանց յանձնարարելով պրոպագանդայի եւ կազմակերպական գործեր։

11. Վրէժստանի արհեստանոցը դնել Կ. Կոմիտէի լիակատար տնօրինութեան տակ, մինչեւ զինապայթուցիկ մարմնի կազմուելն ու գործի սկսելը։

12. Ընտրել Ինքի յանձնաժողովի համար՝ ինն անդամներ տալով նրանց լիազօրութիւն կարգաւորելու վերեւի յիշուած գործերից նշանակուածները եւ վերջացնելու, յանուն ժողովի, հերթական խնդիրները։ Ինքի յանձնաժողովի գործունէութիւնը պիտի դադարի ոչ ուշ քան 15 օր ժողովի փակումից յետոյ։

13. Յանձնել [պարտականութիւն] Արեւելեան Բիւրոյին՝ անյապաղ ընկերներ ուղարկել Էրզրում, կազմակերպելու այդ կարեւոր շրջանը եւ տրամադրելի անել նախահաշուով այդ շրջանին յատկացրած 15 հազար ֆրանքը։ Անհրաժեշտ է այդ շրջանի գործին տալ թուրք-հայկական միացած գործունէութեան կերպարանք, համերաշխութեան հողի վրայ։

14. Յանձնարարել Վասպուրականի եւ Տարօնի մարմիններին, ինչպէս եւ Արեւելեան Բիւրոյին, բարոյական աջակցութիւն ցոյց

տալ մեր անմոռանալի ընկերներ Սերոբի եւ Հրայրի ընտանիքներին, հոգալով, կողմնակի, կամ եթէ այդ անհնարին լինի՝ «Կարմիր խաչ»ի միջոցներով, նրանց զաւակների ուսման գործը Երկրի մէջ կամ Կովկասում,

104ՐԴ ՆԻՍՏ (25 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան։

Ներկայ են 19 ժողովական։

Բացակայ են՝ Շահխաթունեան, Իսահակեան, Իշխան, Ռոստոմ, Թոփչեան, Մուրատ, Սեպուհ, Վարդան, Զաւարեան, Ահարոնեան, Անդրանիկ։

Նախագահը *յայտնում է դիւանի կողմից, որ ոչ ոք չպէտք է բան արտագրէ արձանագրութիւններից, քանի որ դրանք չեն հաստատուած, թէ չէ կարող են թիւրիմացութիւններ առաջ գալ։*

Կարդացւում է Նալբանդի պատգամաւորի հետեւեալ առաջարկը.

«Քանի որ Ժլատը միացւում է Նալբանդի հետ եւ որովհետեւ այդ լայնածաւալ շրջանում կանոնաւոր կազմակերպութիւն առաջ բերելու համար հարկաւոր են առնուազն երկու ազատ գործիչներ, որ այդ շրջանում գտնել անհնարին է, եւ ի նկատի ունենալով, որ Ընդհանուր Ժողովը համանման հարցի վերաբերող որոշում արել է ուրիշ շրջանների համար, առաջարկում եմ ժողովին Նալբանդին եւս տալ ազատ ընկերներ, որոնք զբաղուեն բացառապէս այդ շրջանի կազմակերպական [եւ] պրոպագանդայի գործով»։

Այս հարցի շուրջը տեղի ունեցաւ մտքերի փոխանակութիւն, որի ժամանակ արտայայտուեց այն կարծիքը, թէ պէտք է հարցը լուծել սկզբունքով, գործադրութիւնը յանձնելով համապատասխան մարմնին։

Մալումեանի *առաջարկութեամբ ժողովը որոշեց, որ Արեւելեան Բիւրոն յատուկ ուշադրութիւն դարձնի այդ շրջանի վրայ եւ առաջին հնարաւոր դէպքում բաւարարութիւն տայ։*

Ապա տրւում է Այգեստանի Ներկայացուցչի առաջարկը, որ մարդիկ ուղարկուեն Պարսկաստան՝ Թուրքերէն սովորելու համար, որոնք պիտի յետոյ Անդրկովկասի Թուրքերի մէջ պրոպագանդ անեն։

Այս առթիւ ոմանք առարկում են, թէ փոխանակ Թուրքերէն սովորելու համար մարդ ուղարկելու Պարսկաստան, կարելի է Թուրքերէն իմացող հայ երիտասարդներին պատրաստել եւ ուղարկել պրոպագանդի. միւսներն այս հարցը կապում են ընդհանուր պրոպագանդի հետ, առաջարկելով բանալ կենտրոնական պրոպագանդների դպրոց, որտեղ սովորեցնեն եւ Թուրքերէն։

Ժողովը սկզբունքով համաձայն լինելով այս առաջարկին, գործադրութիւնը թողնում է Արեւելեան Բիւրոյին։

Ժողովն անցնում է Էրզրումի շրջանի հարցին։

Կարդացւում է գրաւոր զեկուցում Էրզրումի եւ շրջակայքի մասին, որից յետոյ մտքերի փոխանակութիւն է տեղի ունենում։

Նախագահ.— *Ես կարծում եմ, որ Էրզրում կարելի է ուղարկել Թուրք ընկերներ, որոնք ցանկութիւն են յայտնում գործել մեր դրօշակի տակ. վերջին շարժումներից յետոյ՝ կազմակերպութիւնը ոչ մի հիմք եւ իրաւունք չունի անուշադրութեան մատնելու այդ կարեւոր կէտը։*

Զարդարեան.— *Իմ ձեռքն ընկան մի քանի նամակներ Էրզրումից, որոնք ցոյց են տալիս, որ այնտեղ տիրում է երկպառակութիւն՝ Հների եւ Նորերի մէջ, որ բաւականին դժուար կացութիւն է ստեղծել։ Հետաքրքիր էր լսել այդ մասին տեղեկութիւններ։*

Արամ.— *Կարնոյ գործը ոչնչացաւ 1904ին, Յանի խումբը ղընալուց յետոյ։ Այժմ այնտեղ ունենք մօտ 80 բանտարկեալ ընկերներ, որոնցից 13ը ուսաստանցի են։ Էրզրումում այժմ կայ երեք ընկեր, մի ժամագործ, մի արհեստաւոր եւ մի ուսուցիչ։ Վերջինս գերմանական համալսարանում կրթութիւն ստացած եռանդոտ մի երիտասարդ է։ Նա էր բոլոր գործերի վարիչը։ Բայց ամառը գրել էր Բիւրոյին, թէ ինքը այլեւս անկարող է շարունակել կազմակերպութեան գործը, որովհետեւ Թուրքերի շարժումը, որի ղեկավարներից է եւ ինքը, քանի գնում աճում է եւ ժամանակ շատ խլում. բացի այդ, իբրեւ ուսուցիչ անյարմար է գտնում գործի մէջ լինել։ Նա առաջարկում է ուշք դարձնել Թըրքական շարժման վրայ եւ կազմակերպել հայ ինտելիգենցիան ու գաւառները։ Հների եւ Նորերի կռիւը այժմ գոյութիւն չունի։ Դաշնակցութիւնը լաւ գործ կարող է անել՝ աշակերտների մէջ, որոնք հետաքրքրւում են յեղափոխական շարժումներով. պէտք է նրանց կազմակերպել եւ գրքեր ուղարկել։ Էրզրումն իմ կարծիքով շատ կարեւոր դեր ունի կատարելու, դրա համար էլ պէտք է կազմակերպել եւ աշխատել համերաշխութիւն առաջ բերել Թուրքերի հետ, որոնց կողմից այդպիսի տրամադրութիւն նկատւում է. լաւ կը լինէր լեզու մարդ ուղարկել, որ շատ բան կարող է անել. կարելի է ուղարկել Չերքէզովին (Ժընեւից եկած), որ ցանկութիւն է յայտնել՝ գնալու իբրեւ մեր մարդը։*

Ժողովը որոշեց Էրզրումի մէջ առաջ բերել կազմակերպութիւն, եւ յատկացնել այդ նպատակի համար որոշ գումար։

Ապա կարդացւում է Վասպուրականի երկու Ներկայացուցիչների՝ Արամի եւ Իշխանի առաջարկը, ուր խնդրում են իրենց հսկողութեանը թողնել Վրէժի Մենաւոր եւ Աւարայրի վայրերն, իբրեւ յարմար ճանապարհներ Երկիր զէնք փոխադրելու։

Ահա այդ առաջարկը՝

«Վասպուրականի շրջանի երկու Կ. Կոմիտէները խնդրում են Ընդհանուր Ժողովէն, Վրէժի շրջանի Աւարայր եւ Մենաւոր վայրերը թողնել Բիւրոյի Երկիր գործով զբաղող հատուածի եւ Վանայ մարմինների անմիջական հսկողութեան տակ։ Դա կարեւոր է փոխադրութեան գործի կանոնաւորութեան, դրամական հաշիւների խնայողութեան, գաղտնապահական եւ այլ տեսակէտներից»։

Ստեփանեան (*Վրէժի Ներկայացուցիչ*) *բողոքում է առաջարկի դէմ եւ ցոյց է տալիս, որ յիշեալ երկու վայրերի միացումը Երկրի հետ՝ հենց Երկրի գործի համար վնասակար է։ Եթէ ժողովը որոշէ այդ վայրերը միացնել Վասպուրականի հետ, այն ժամանակ այդ տեղերի համար պատասխանատուութիւնն էլ պէտք է Երկրի ընկերների վրայ ընկնի. Վրէժն այլեւս այնտեղ ոչ մի գործ չպէտք է ունենայ։*

Արամ *համաձայն չէ եւ պնդում է, որ Մենաւորն ու Աւարայրը դրուեն Վասպուրականի տրամադրութեան տակ, իսկ պատասխանատուն այդ տեղերի կազմակերպութեան համար՝ մնայ Վրէժը։*

Նախագահը *առաջարկում է ընկ. Ստեփանեանին եւ Արամին՝ իրենց մէջ համաձայնութեան գալ այդ հարցի համար եւ յաջորդ նիստին մի բանաձեւ ներկայացնել։*

105ՐԴ ՆԻՍՏ (26 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է՝ Մալումեան։
Ներկայ են ժողովական։
Բացակայ՝ ։
Օրակարգն է՝ Թղթածրարի մէջ եղած թղթերի զեկուցումը

եւ «Համերաշխութեան հարցը Հնչակեանների հետ»:

Վռամեան *դիւանի կողմից զեկուցում է տալիս Թղթածրարի մէջ եղած բոլոր կարեւոր խնդիրների մասին։ Զեկուցումը տեւեց 25 րոպէ։*

Ահա այդ խնդիրների ցանկը.

I Բողոքներ

Անհետեւանք թողուլ՝ Սուրէն Կամսարի (Բուլղարիա) [բողոքը]՝ Բալկանեան Կ. Կոմիտէի դէմ, Թաթուլի՝ Նալբանդի Կ. Կոմիտէի դէմ։

Քննութեան ենթարկել դոկտոր Փաշայեանի դէմ բողոքները, Սեդրակ Գաբրիէլեանի եւ Արամ Մանուկեանի (Եգիպտոսէն՝ զատ զատ բողոքներ), Էդուարդ-Սիսակի պահանջը՝ Ամերիկայէն։

Վերաքննել Աւետիս Աղամիրզեանի բողոքը Երեւանի Կ. Կոմիտէի դէմ։ Արամ Մանուկեանի նկատմամբ վճիռը ստուգել տալ Եգիպտոսի գործիչի ձեռքով։

Ցուցական մարմնի հաշիններն ստուգող (կամ դատող) յանձնախմբին յանձնել Գ. Գարագէօզեանի պահանջը Դաշնակցութենէն՝ 468 դրուշ, ստուգելով նաեւ անոր ամբաստանութիւնը Քրիսի մասին։ Նոյն Մարմնին՝ Կ. Համբարձումեանի նամակը Իզմիրի գործերու մասին (Բիւրոյին ուղղուած)։

Լիազօր հաշուեքննիչ մարմնին յանձնել Դուրրախի եւ Հաջի Յակոբի նամակները զէնքի գեղծումներու այլեւայլ պարագաները յիշող։

Կազմակերպական կանոններու մշակման առեն նկատի առնել Վառնայի Կոմիտէի բողոքները։ (Բալկանի Մարմնին յանձնարարել 15·000 Ֆրանքը իբր պահանջ արձանագրել Ն. Ալաճաճեանի)։ Նաեւ Վանի ընկերներու նամակը՝ ընտրական սիստեմը մացնելու մասին Վասպուրականի մէջ։

Զինուորական Վարժարանի մասին մնացի Սմբուլի, Արշակ Սըվաճեանի եւ Վռամի բողոքը։

Որոշուեցաւ յանձնել Զինուորական Վարժարանի գործը լիազօր յանձնախմբին։

II Տեղեկագիր-Առաջարկ

Տաճիկի մասին Ամերիկայէն ստացուած երկու տեղեկագրերը (Լօրէնսէն՝ Զ. Մ. Մ., Արթ. Պ. Դ. եւ Յովսէփ Գրքճեանինը), յանձնել տեղեկագրելու ընկերներ Ա. Հ.ի եւ Թ. Ճ.ի [?], Բարձր Հայքի կազմակերպական գործին կցելու։

Կիլիկիոյ մասին, Գրիգոր Արաջեանի, Տր. Ն. Գլճեանի ծրագրերը նկատի առնել Կիլիկիոյ գործերու քննութեան առեն։ Մանուկ Սիւլեանինը տարտամ եւ անորոշ գրուածք է. ստուգել այդ մարդու անձնաւորութիւնը, Եգիպտոսի մարմիններու միջոցով։

Սեբաստիոյ գործերի մասին՝ առաջարկը Խորհրդին, — նկատի առնուած այդ շրջանի մասին եղած որոշումներով։

Եգիպտոսի կարգ մը ընկերներու կողմէ գործելու ուրուագիծը յանձնել Արեւմտեան Բիւրոյին, հոն զրկուելիք գործիչին քննութեան առաջարկելու։

Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի նամակը, գործիչներու եւ կամաւորներու մասին, նկատի առնուած է։

Ֆիլիպէի կոմիտէի առաջարկները՝ բանտարկեալներուն դիւանագիտական ճամբով ազատման ձեռնարկել՝ յանձնարարուած են Արեւմտեան Բիւրոյին։

Մրգաստանի կոմիտէի առաջարկը՝ Ք.ի ընտանիքի նկատմամբ առնուած է օրակարգի մէջ։

Ն. Գալուստեանի առաջարկը, այրող հեղանիւթերու մասին, հաղորդել պայթուցական մասնախմբին։

III Գործիչներ

Ընդհանուր Ժողովին առաջարկած են ինքզինքնին իբր տրամադրելի

ա) *Լեւոն Կիւրեղեան՝ Եգիպտոսէն,* բ) *Ա. Տէր Զաքարեան՝ Բրիւսէլէն,* գ) *Քեռիի եղբայրը՝ Կովկասէն։*

Որոշուեցաւ յանձնարարել Բիւրոներուն՝ առանց ձեռնհասութեան եւ նկարագրի մասին քննութիւն կատարել եւ գոհացում տալ անոնց փափաքին։

ԾԱՆՕԹ.— Հաջի Յակոբի խնդիրը անհետեւանք թողուլ, նկատի ունենալով, որ Գործոթի զէնքերու գրաւման պատճառ եղողն է։

IV Ծրագրի *մասին թելադրութիւններ եւ առաջարկներ.—* ա) *Շահ...* բ) *Դումանի,* գ) *Մարի եւ* դ) *Բագուարեան Տաճկահայերու Միութեան,* ե) *Բժիշկ Վ.ի նամակը։*

Ժողովը որոշեց այդ հարցերը յանձնել Իննի յանձնաժողովին, որպէսզի նա ժամանակին զբաղուի դրանցով եւ ընթացք տայ։

Դիւանի կողմից հեռագրուած էր մեր բարեկամ Սարաֆովին, որպէսզի գայ Ընդհանուր Ժողովին. բայց այժմ Բուլղարիայից հեռագրով պատասխանել են, որ նա անկարող է ամսի 25էց առաջ մեկնել դէպի Վիեննա։ Ժողովը որոշեց յայտնել Սարաֆովին, որ այլեւս չգայ, քանի որ Ժողովը այս օրերը փակուելու է։ Եւ քանի որ մեր ընկերներից երկու հոգի գնալու են Բուլղարիա՝ տեղական գործերի համար, յանձնարարուեց տեսնուել նրա հետ Բուլղարիայում եւ խորհրդակցել կարեւոր հարցերի մասին։

Սրանից յետոյ Ընդհանուր Ժողովը զբաղւում է համերաշխութեան հարցով՝ Հնչակեան կուսակցութեան հետ:

Կարդացւում է Հնչակեան կուսակցութեան Պարիզի Կենտրոնական Վարչութեան դիմումը Ընդհանուր Ժողովին, այդ խնդրի առթիւ, եւ երկու նամակներ՝ գրուած, այդ նոյն հարցի առիթով, Պարիզում ապրող մի անձի կողմից։

Համօ.— *Պէտք է ասեմ, որ հնչակեանները երբեք կորեկտ չեն եղել եւ միշտ էլ նրանք են առիթ տուել յարաբերութիւնների սրման։ Նրանք սպառնալիքով դրամ էին պահանջել Գէորգեանից, բայց վերջինս հրաժարուել էր վճարել. մենք յայտնեցինք հնչակեաններին, որ յետ կանգնեն իրենց պահանջից։ Նրանք ուզեցին այս խնդիրը դնել ուրիշ յեղափոխական կուսակցութիւնների առաջ։ Բայց մենք մերժեցինք, դիտել տալով, որ Գէորգեանը դաշնակցական է։ Չնայած այս մեր բոլոր զգուշացումներին, նրանք էլի սպանեցին։ Անախորժ բարդութիւններ չառաջացնելու համար, մենք աւելի բարւոք դատեցինք լռութեամբ անցնել եւ չպատասխանել նոյն ձեւով նրանց։*

Զարդարեան.— *Ես եւս կը պնդեմ, որ նրանք ամէն կերպ աշխատում են մեզ խանգարել։ Այն միջոցին, երբ մենք ձեռնարկեցինք հանգանակութեան, նրանք դիմեցին մի շարք հարուստների եւ սպառնացին, որպէսզի մեզ դրամ չտան, պատճառաբանելով, թէ իրենք հնչակեաններ են։ Նրանք, ի հարկէ, բաւականին յաջողութիւն ունեցան, մանաւանդ Ռուսճուքում, եւ մենք ստիպուած եղանք դիմել կենտրոնին։ Մի կողմից նրանք համերաշխութեան մասին էին բանակցում, միւս կողմից այդպիսի տգեղ քայլեր թոյլ տալիս։*

Ստեփանեան.— *Մեր կողմից մի խոշոր սխալ էր այն, որ նրանց հետ համերաշխութեան բանակցութեան մէջ մտանք։ Այժմ ուղղակի չահագործում են այդ համերաշխութիւնը եւ մեր անունը։ Նրանք ամէն կերպ աշխատում են մեզ խանգարել։ Ճիշդ է, հնչակեանները առաջուայ չափով չեն գրում մեր մասին իրենց օրգաններում, բայց «Մշակ»ը իբր լեգալ թերթ, ասես դառել է նրանց օրգանը եւ ամէն ցեխ հնչակեանների կողմից մեր մասին տեղ է գտնում այնտեղ։ Ես կարող եմ ասել դրականապէս, որ մենք Պարսկաստանում անկարող ենք նրանց հետ համերաշխ գործել։ Նրանք ոչ ոյժ են ներկայացնում այնտեղ եւ ոչ էլ գաղափարական գործ ունեն։*

Զաւրեան.— *Ես շատ մօտիկից ճանաչում եմ Հընչակեան կուսակցութեան նախկին լիդերներից մէկին, տիկին Հազարբէգեանին. նա կ'ուղենար ապահովել իր ընտանիքը, նա տենչում է եւ իր նախկին փառաւոր դիրքն ստանալ։ Մի կուսակցութիւն, որի ղեկավարը այսպիսի մի անձնաւորութիւն է, պարզ է թէ ինչ բարոյական արժէք ունի այդ կուսակցութիւնը։ Նրանց շարքերը լիքն են այսպիսի անհատներով։ Ոչինչ չէ կարող մեզ նրանց հետ կապել։ Նրանք չեն եղել մեր վերաբերմամբ կորեկտ եւ կանգնած մի քաղաքական կուսակցութեան բարձրութեան վրայ։ Պէտք է միանգամ ընդմիշտ յետ մղել նման առաջարկներ։*

Սեպուհ.— *Յիրաւի, նրանք իրանցից ոչինչ չներկայացնելով, միշտ էլ աշխատել են մեզ խանգարել։ Ամենապերճախօս ապացոյցը կարող է ծառայել Մոսունի դէպքը 1904ին։ Նրանք գիտէին մեր ձեռնարկի մասին՝ յարձակում Մոսունի վրայ, մի քանի հոգուով գընացին եւ խանգարեցին մեր ձեռնարկութիւնը։*

Արամ.— *Ես զարմանում եմ, որ ընկ. Մալումեանը, ծանօթ լինելով ամբողջ անցած դարձածին, անուանում է նրանց քաղաքական-յեղափոխական կուսակցութիւն։ 1896ից ի վեր հնչակեանները գոյութիւն չունեն Երկրում, միայն մի երկու անհատներ, կամ թայֆաների պատկանողներ. չկայ քաղաքական կուսակցական համոզմունք։ Նրանց հոտն անգամ չկայ Մեծ Հայքում, էլ ի՞նչպէս կարող է համերաշխութեան մասին խօսք լինել։ Երբեմն մեր բարեացակամ վերաբերմունքով, ուղղակի քաջալերում ենք նրանց եւ ապագայի թշնամիներ պատրաստում։ Վերջերս Վան ուղարկուեց մի հնչակեան ներկայացուցիչ. նա մօտեցաւ մեզ եւ խիստ բարեկամական վերաբերմունք էր ցոյց տալիս։ Մենք լաւ ընդունեցինք. նա հաստատուեց Վանում եւ խմբեր կազմեց։ Հենց որ, մի քանի տղաներ, այն էլ մեր շարքերից վռնտուածներից, հաւաքեց իւր շուրջը, նա մոռացաւ համերաշխութիւն եւ ամէն ինչ, դարձաւ իրօք թշնամի։ Ահա այսպէս են նրանք։ Անկարելի է նրանց հետ համերաշխ գործ ունենալ. եւ ի զուր տեղը չաշխատենք մեր ձեռքով, մի այլ կուսակցութիւն մեր կողքին բուսցնել. շատ էլ չպէտք է ոգեւորուենք Մուրատով։ Մի մարդ, որին հազարաւոր ածականներ են տուել, ինչպէս՝ յիսուս Մուրատ, Մուրատ խան, բէգ եւն., դեռ նա ոչ մի անգամ չէ գրել, որ այդպիսի բաներ չգրեն եւ ասեն։ Նա մի կողմից մեզ դիմում է համերաշխութեան համար, միւս կողմից գաղտագողի բանակցութիւններ է փորձում Գէորգ Զաւուշի հետ. ահա թէ ինչպիսի անձնաւորութիւն է նա։*

Իսահակեան.— *Եթէ այդպիսի ածականներ է ընդունում Մուրատը, կը նշանակէ նա չէ իմացել։ Ցամենայն դէպս տրամադրութիւնն այն է, որ նա մաքուր յեղափոխական է. իսկ որ կեղտոտ անհատներ կան նրանց շարքերում, դա շատ պարզ է։ Երկուսից մէկը, կա՛մ Մուրատը եւ իր նմաններն են ազդելու կուսակցութեան վրայ եւ զտումն առաջացնելու, եւ կամ միւսները։ Այսպէս թէ այնպէս, մեր յարաբերութիւնը սպահպանելու ենք Մուրատի հետ, քանի որ մենք ծղօտից անգամ բռնելու ենք մեր դատին դիմելիս։*

Մուրատ.— *Որ Հնչակեան կուսակցութիւնը ունի մաքուր տարրեր, այդ չպէտք է ժխտել. եթէ այդ չլինէր, կազմակերպութիւնը այժմ արդէն միանգամայն կազմալուծուած կը լինէր։ Նրանք էլ, ինչպէս եւ մենք, նոյն ժողովուրդի ծնունդն են եւ նրանց մօտ կան թէ՛ մաքուր եւ թէ կեղտոտ մարդիկ։ Մենք պէտք է որոշենք մեր տակտիկը բոլոր կուսակցութիւնների վերաբերմամբ եւ ոչ թէ մասնաւորապէս հնչակեանների։*

Վռամեան.— *Ես սկզբունքով համաձայն եմ համերաշխութեան, բայց ի՞նչ կը հասկացուի դրա տակ. ի՞նչ անենք, որ համերաշխ լինենք։ Մուրատն էլ չէր կարողանում իմ այդ հարցմանը որոշակի պատասխան տալ։ Նրանք ուզում են հասարակութիւնը չահագործել։ Հնչակեանները համերաշխութեան են դիմում, միայն այն առեն, երբ տկարանում են։ Ամենալաւ ապացոյցը տուաւ ընկ. Արամը՝ Վանի կեանքի մասին։ Նրանք իդէալ չունեն եւ բախտախնդիրներ են։ Քաղաքական դաւանանք չկայ. միայն աթոռներ ստեղծել կը ցանկան։ Ես հաւատ չունեմ նաեւ Մուրատի վրայ։ Ու-*

րեմն մեզ ի՞նչը կը ստիպէ համերաշխիլ: Միմիայն հանրային կարծիքը: Բայց մենք չենք կարող հասարակութեան տարտամ, անհիմն կարծիքին հետեւել: Մեր ցանկութիւնն է վերացնել այդ կռիւներն ու սպանութիւնները, իսկ այդ կարելի է անել եւ այլ միջոցներով: Մենք չենք կարող յանուն ժողովրդի շահերի դրանց ներս թողնել: Թոյլ տալու չէ Երկրում մի այլ կուսակցութիւն մեր կողքին բռնելու:

Ստեփանեան.— *Նրանք դիտմամբ Տաճկաստանի հարց են դրել, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենան Երկիր մտնելու. իսկ յետոյ էլ, բնական է, կը դառնան մեր թշնամիները: Թաւրիզում մի կողմից մեզ հետ բանակցութիւն էին վարում, միւս կողմից էլ մեր ընկերների ոտի տակը փորում:*

Մինասեան.— *Թերթերի մէջ էլ այդ հարցը արծարծուել է. անհրաժեշտ է մի կերպ բաւարարութիւն տալ: Կոնկրէտ առաջարկների վրայ չենք կարող կանգ առնել: Պիտի այնպիսի պատասխան տալ, որ ո՛չ այս եւ ոչ այն կողմը վնասի. բոլորովին անուշադրութեան չէ կարելի մատնել:*

Զարդարեան.— *Բոլոր յայտնուած բացասական կարծիքների հետ համամիտ եմ. բայց հետեւանքների մասին չխօսուեց: Ճիշդ է, Երկրում նրանք ուժ չունեն, դուցէ եւ բոլորովին գոյութիւն չունեն. բայց դրսում դրանք կան եւ բաւական ուժ կը ներկայացնեն: Այդ չպէտք է մոռանալ: Ուրեմն համերաշխութեան առաջարկը սկզբունքով պիտի ընդունել եւ մի բանաձեւ անցկացնել, որ արգիլէ առաջանալիք չարիքների անխուսափելիութիւնը:*

Զաւարեան.— *Այսքան չէր երկարի խնդիրը, եթէ դնէինք միջկուսակցային հարցին կից: Դեռ 98–1904 թուերին պնդում էին ոմանք, ինչպէս եւ Վռամեանը, որ Հնչակեանութիւնը կուսակցութիւն չէ: Բայց կեանքը այդ չէ ասում: Քանի քանի անգամ նրանք բաժանուել են, բայց մենք անկարող ենք եղել նրանց ձուլելու, մեզ միացնելու: Դա փաստ է: Գուցէ այդտեղ աւելի դեր են խաղում թայֆայական ոգին, պատուախնդրութիւնը եւն., քան գաղափարի տարբերութիւնը: Բայց փաստը մնում է փաստ: Նրանք այնքան էլ ցածր չեն ինչպէս կարծւում է: Դասակարգային գիտակցութեան տեսակէտից, նրանք աւելի բարձր են քան մենք: Գուցէ նաեւ ուրիշ կուսակցութիւններ հրապարակ գան տաճկահայ դատին նուիրուած, ուստի ցանկալի՛ է համերաշխութիւնը: Գալով ներկային, պիտի մենք որոշակի ասենք, որ նրանց հետ կը միանանք, երբ նրանց շարքերը կը մաքրուեն, եւ երկրորդ՝ ուժ կ'ունենան Երկրում: Առանց դրան մենք չենք կարող համերաշխութեանը ընթացք տալ:*

Համօ.— *Երկու բան խառնում ենք իրար. ոմանք կարծում են, որ մեր բանակցութիւնը Կովկասում եղել է համերաշխութեան տեսակէտից. բոլորովին ո՛չ, այլ միայն միջ-կուսակցային սպանութիւններին վերջ տալու նպատակով. Նոյն այդ մտքով եղել է նաեւ մեր բանակցութիւնը Պարսկաստանում: Ի՞նչպէս կարելի է կոնգրէսի մասին խօսք ընել, երբ հրապարակում կան միայն երկու կուսակցութիւն, դեռ չեմ ասում, որ Տաճկաստանում Հնչակեանները որեւէ գործունէութիւն չունեն:*

Մալումեան.— *Առնուազն անյարմար էր, այսպիսի ձեւով խօսել մի կուսակցութեան մասին Ընդհանուր Ժողովում, ուր խօսւում է համերաշխութեան մասին բազմապիսի կուսակցութիւնների եւ տարրերի հետ, ինչպէս քիւրտերի, թուրքերի, ասորիների, մակեդոնացիների եւն.: Իսկ մի անձնաւորութեան մասին, որպիսին է Մուրատը, որը գնահատելի յեղափոխական անցեալ ունի, այդպիսի անվայել ածականներ ասել առնուազն անյարմար է: Այն համերաշխ ձեռնարկները, որոնք եղել են մեր ընկերների եւ Հնչակեան խմբերի մէջ՝ Պարսկաստանում, Վանում, Թիֆլիսում եւն., մի զօրեղ հակադրութիւն է այստեղ արտայայտուած, անհիմն կարծիքների եւ մի քանի ընկերների տարօրինակ վերաբերմունքի: Պէտք է մատնանշել եւ բողոքել Հնչակեանների շարքերում տեղի ունեցող կեղտերի դէմ. բայց այդ չէ նշանակում, որ պիտի աչքերը փակել մեր պակասութիւնների վրայ եւ խօսել համերաշխութեան դէմ: Իմ կարծիքով մենք պէտք է յայտնենք, որ մենք ջերմ կողմնակիցներ ենք համերաշխութեան, ինչպէս եւ միջ-կուսակցային ատեանին, եւ երրորդ՝ որ կոնգրէն չէ կարող ընդունուել, քանի որ դրա համար բաւական թուով մարմիններ չկան, եւ չեշտել, որ համերաշխութիւն ունենալու ամենալաւ միջոցն է յեղափոխական շարքերի մաքրութիւնը:*

Ժողովը համարելով վիճաբանութիւնը սպառուած, անցնում է բանաձեւերի քննութեան: Կային երկու բանաձեւեր՝ Զաւարեանի եւ Զարդարեանի: Քուէարկուեց Զաւարեանի բանաձեւը, որն անցաւ միաձայն, երկուսի բացառութեամբ:

Ահա այդ բանաձեւը.

«Լսելով Հնչակեան Պարիզի Կենտրոնական Վարչութեան առաջարկը յեղափոխական կոնգրէի գումարման եւ համերաշխութեան մասին եւ լսելով ընկերների յայտնած կարծիքները հնչակեան այլեւայլ հատուածների բռնած ընթացքի եւ զանազան վայրերում ունեցած գործունէութեան մասին, Ընդհանուր ժողովը

ա) Չգտնելով, որ հնչակեան անուան տակ գործող հատուածները ու խմբակցութիւնները բաւականաչափ զտուած լինին անվստահելի տարրերից (որոնց մասին ժամանակին յիշուած է եղել կուսակցութեանս գրութիւնների մէջ),

բ) Համարելով, որ Դաշնակցութեան եւ հնչակեան հատուածների մէջ համերաշխ գործակցութիւնը կարող է տեղի ունենալ միայն այն դէպքում, երբ տեղական հնչակեան մարմինները իրենց առօրեայ ընթացքով եւ յեղափոխականին վայել գործունէութեամբ վստահութիւն կը ներկայացնեն դաշնակցական տեղական մարմիններին,

գ) Գիտակցելով, որ կոնգրէի եւ համերաշխութեան հարցը էապէս լուրջ նշանակութիւն կարող է ունենալ այն դէպքում, երբ լինեն հնչակեան եւ այլ մարմիններ Երկրի ներսում,

Որոշեց՝

Պաշտօնական կոնգրէի գումարումը ներկայումս համարել վաղաժամ, յուսալով, որ վերը յիշուած պատճառաբանութիւնների թուլանալն ու վերանալը ապագայում հնարաւոր կը դարձնէ Դաշնակցութեան համերաշխ գործակցութիւնը հայ յեղափոխական այլ տարրերի հետ:

Սրա հետ միասին Ընդհանուր ժողովը յիշեցնում է, որ Դաշնակցութեան Երրորդ Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ այլեւայլ մարմիններին չպատկանող, գործին նուիրուած եւ վստահելի անհատների ու խմբերի հետ համերաշխօրէն կռիւ մղելը ընդհանուր թշնամուն դէմ (մանաւանդ՝ Երկրին մէջ) եղել է եւ այժմ էլ լինելու է Դաշնակցութեան բաղձանքը:

Իսկ ներկայումս Ընդհանուր ժողովը յանձնարարում է բոլոր իր մարմիններին՝ ամէն կերպ խոյս տալ կուսակցական ընդհարումներից եւ դաշնակցական ու այլ կուսակցութիւնների ու խմբակցութիւնների մէջ ծագող վէճերն ու թիւրիմացութիւնները լուծել միջնորդական, միջ-կուսակցական ատեանի միջոցաւ»:

Ահա ընկ. Զարդարեանի բանաձեւը, որը որոշուեց անցկացնել արձանագրութեան մէջ.—

«Ընդհանուր ժողովը լսելով Հնչակեանների Պարիզի կենտրոնին պաշտօնական դիմումը, ուղղուած Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովին, միջ-կուսակցական ատեանի, տաճկահայ դատի համար կազմուելիք կոնգրէի եւ համերաշխութեան մասին, որոշեց.

Նկատելով, որ ժողովը արդէն իր նախորդ որոշումներուն մէջ ընդունած է միջ-կուսակցային ատեանի մը հաստատումը կուսակցութեանց եւ խմբակցութեանց միջեւ ծագած վէճերն ու անհամաձայնութիւնները քննելու եւ հաշտարար կերպով կարգադրելու համար,

Նկատելով մանաւանդ, որ համերաշխութեան գաղափարը, միշտ Դաշնակցութեան հաստատուն եւ անխախտ բաղձանքներէն մէկն եղած է,

Ժողովը կը յանձնարարէ իր բոլոր մարմիններուն՝

ա) Առաջնորդուել յառաջիկային մէջ ալ՝ նոյն սկզբունքով:

բ) Ամէն միջոց գործ դնել խոյս տալու համար հնչակեան խումբերու եւ անհատներու հետ ընդհարումներ ունենալ է, ենթարկելով կուսակցական ամէն թիւրիմացութիւն ու անհամաձայնութիւն՝ վերոյիշեալ միջնորդ ատեանին:

Ընդհանուր ժողովը սկզբունքով համակիր լինելով հանդերձ հայ յեղափոխական կուսակցութեանց կողմէ կազմուելիք կոնգրէի մը գաղափարին, կը նկատէ թէ մեր մէջ յեղափոխական կուսակցութեանց թիւը չափազանց անբաւական է՝ կոնգրէի մը կազմութիւնն արդարացնելու:

Այս առիթով ժողովը յարմար կը դատէ շեշտել, թէ կուսակցական համերաշխութեան ամենալաւ կռուանը յեղափոխական մաքրութիւնը եւ շիտակ գործունէութիւնն է, որուն վրայ միայն կարելի է հիմնել իրական եւ տեւական ամէն համերաշխութիւն»:

Ժողովը փակուեց ժամը 1½ին:

ԾԱՆՕԹ.— Հնչակեաններին վերաբերեալ բանաձեւը Ընդհանուր ժողովի որոշման համաձայն Իննի յանձնաժողովի կողմից ենթարկուեց խմբագրական փոփոխութիւնների: (Տես բանաձեւերի հաւաքածուն):

Յանձնաժողովի կողմից՝

Ե. ԹՈՓՉԵԱՆ

106ՐԴ ՆԻՍՏ (26 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան:

Ներկայ են 24 ժողովական:

Բացակայ են Շահխաթունեան, Իսահակեան, Թոփչեան, Վարդան, Զաւարեան, Անդրանիկ (հիւանդ):

Նախագահը *առաջադրում է կարդալ Քրիստափոր Միքայէլեանի ընտանիքի ապահովութեան խնդրի մասին եղած բանաձեւը:*

Մալումեան *կարդում է բանաձեւը, որն անցնում է միաձայն:*

Ահա այդ բանաձեւը՝

«Ընդհ. ժողովը հանոյքով լսեց Կովկասեան Ռայոնական ժողովի որոշումը և Երեւանի ընկերների առաջարկը՝ մեր անմոռանալի ընկ. Քրիստափոր Միքայէլեանի ընտանիքը ապահովելու մասին, ու աչքի առաջ ունենալով, որ այդ հոգսը մինչեւ այժմ ծանրացած է եղել հանգուցեալի անձնական ընկերների վրայ եւ որ այդ եղանակով դժուար է ապահով պայմանների մէջ դնել նրա զաւակի կրթութեան գործը, այլեւ այն, որ կազմակերպութեան համար բարոյական պարտաւորութեան խնդիր է՝ օգտուելով այս առիթից արտայայտելու յարգանք մեր ընկերոջ թանկագին յիշատակին, որոշեց՝ կուսակցութեան վրայ առնել այդ գործի կարգաւորումը եւ պարտաւորեցնել Թիֆլիզի եւ Բագուի մեր մարմիններին՝ անյապաղ գործի գլուխ անցնել եւ ամենաուշը մինչեւ 1907 թուի վերջը կողմնակի միջոցներով կազմել մի փոնդ եւ յատկացնել այդ՝ Քրիստափորի ընտանիքին եւ նրա զաւակի ուսման գործին»:

Ժողովը անցնում է «Պարսկահայ դաշնակցական կազմակերպութեան բռնելիք դիրքին՝ ներկայ պարսկահայ ընդհանուր յեղափոխական շարժման հանդէպ»:

Նախքան բուն խնդրին անցնելը Վրէժստանի ներկայացուցիչ՝ Ստեփանեան առաջադրում է Ժողովին պարսկահայ վերջին Ռայոնական Ժողովի որոշումը՝ Վրէժը բաժանել երկու կենտրոնական կոմիտէների՝ I Թեհրանի, Իսպահանի եւ Գիլանի շրջանը, II Ատրպատականի՝ Թաւրիզի, Սալմաստի, Ուրմիի եւ Ղարադաղի շրջանը:

Ժողովը լսեց այդ առաջարկը եւ ի նկատի ունենալով, որ Պարսկաստանը չէ կարող երկու Կենտրոնական Կոմիտէի դրամական ցենզ ներկայացնել, ուստի չընդունեց այդ առաջարկը եւ որոշեց շարունակել՝ ճանաչել Պարսկաստանը իբրեւ մի Կ. Կոմիտէ, մինչեւ նա կարող կը լինի ներկայացնել երկու Կենտրոնական Կոմիտէի համապատասխան գործիչ ուժերի եւ դրամական ցենզ:

Պարսկահայերի ինքնապաշտպանութեան գործը: *Ժողովը լսելով ներկայացուցչի այդ մասին տուած համառօտ զեկուցումը, պատճառաբանուած տեղի բնակչութեան վիճակագրական (75·000 հայ, 6 միլիոն պարսիկ) եւ պետական ու հասարակական աննպաստ պայմանները, առանձնապէս ծանրանալով ներկայ անար-*

խիական շրջանի կացութեան վրայ՝ որոշեց ընդունել զեկուցանողի առաջարկը՝ պարսկահայերի ինքնապաշտպանութեան գործը թողնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան տեղական կազմակերպութեան հսկողութեան տակ:

Պարսկաստանի ընդհանուր յեղափոխական շարժման հանդէպ մեր բռնելիք դիրքի մասին *խօսեցին Պարսկաստանի ներկայացուցիչը, ընկերներ՝ Զաւարեան, Արամ, Համօ եւ Իսահակեան: Համառօտակի նըկարագրեցին Պարսկաստանի ներկայ շարժման շուրջը առաջ եկած դէպքերը, պարսկական պետական եւ հասարակական կարգերի կազմալուծումը եւ տնտեսական կատարեալ քայքայումը:*

Խօսողները այդ շարժումը բնորոշեցին հետեւեալ կերպով. շարժման ղեկավարներն են վաճառականական եւ հոգեւորական շահագրգռուած դասակարգերը. մէկը իբր ներկայացուցիչ տնտեսական վտանգուած արդիւնաբերութեան, իսկ միւսը՝ իբրեւ ներկայացուցիչ ժողովուրդի կրօնական հին կարգերի եւ օրէնքների: Խօսք եղաւ նոյնպէս կողմնակի ղեկավարների մասին, որպիսիք են այդ շարժումով շահագրգռուած ռուսական եւ անգլիական դիւանագիտութիւնը:

Նկատի ունենալով, որ տարբեր քաղաքական եւ դասակարգային շահերով առաջնորդուող այդ ղեկավարները վարիչ հանդիսացած են մի շարժման, որ իւր ընդհանուր բնոյթում նպատակ ունի I քաղաքական շարժում՝ իրաւակարգի հաստատման համար. II իդէալական շարժում՝ մարդկային իրաւունքների հաւասարութեան համար . եւ III տնտեսական շարժում՝ համապատասխան ընդհանուր աշխատաւոր ժողովրդի շահերին,

Նկատի ունենալով նոյնպէս եւ պարսկահայ ժողովրդի տեղական անմիջական, ինչպէս նաեւ տաճկահայ ժողովրդի հեռաւոր շահերը, որոնք այնքան սերտ առնչութիւն ունեն սահմանակից Պարսկաստանի այդ ընդհանուր յեղափոխական շարժման հետ, նաեւ այն, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իւր վրայ է վերցրել հայ ժողովրդի մեծամասնութեան, այն է՝ աշխատաւոր դասակարգի շահերի պաշտպանութիւնը, ժողովը, ձեռնպահութեամբ մէկի, 25 ձայնով ընդունեց Զաւարեանի առաջարկած հետեւեալ բանաձեւը.—

«Նկատելով, որ պարսկական ներկայ շարժումը կարող է դառնալ ժողովրդական արթնացման բնոյթ ունեցող հասարակական խոշոր երեւոյթ թէ՛ Պարսկաստանի, թէ՛ Արեւելքի համար,

Նկատելով, որ դրա տարածուելն ու լայնանալը ցանկալի է թէ՛ համամարդկային եւ թէ հայկական տեսակէտից,

Ընդհանուր ժողովը յանձնարարում է Պարսկաստանի դաշնակցական մարմիններին ու անհատներին, բոլոր միջոցներով նըպաստել այդ շարժման զարգացման, մտցնելով պարսկական արթ-
[illegible]
ւորական ոգին, որը բխում է Դաշնակցութեան ծրագրից»:

Զրարերդի մասին զեկուցում է անում այդ շրջանի պատգամաւոր՝ Ահարոնեան:

Զեկուցումից յետոյ Զօփուրեան կարդաց նոյն շրջանի դրամական հաշիւները. որանից յետոյ զեկուցանողը առաջարկեց մի բանաձեւ իւր շրջանի մասին, որի մասին ըստ էութեան խօսելու ժամանակ չլինելով, ժողովը բանաձեւի քննութիւնը յետաձգեց յաջորդ ժողովին:

Նիստը փակուեց ժամը 8½ին:

107ՐԴ ՆԻՍՏ (27 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է՝ Ահարոնեան:

Ներկայ են՝ 26 ժողովական:

Բացակայ են՝ Ռոստոմ, Ստեփանեան, Վարդան, Անդրանիկ (հիւանդ):

Դերսիմի մասին *զեկուցում է անում ընկ. Մինասեան եւ ներկայացնում է առաջիկայ գործունէութեան համար մի բանաձեւ:*

Մալումեան.— *Դժուար է, ի հարկէ, այդ բարի ցանկութեան դէմ խօսել. սակայն կայ մի կէտ, որի մասին մի քանի անգամ առիթ եղել է խօսելու եւ այս անգամ էլ պէտք է չեշտել: Զենք կարող այժմ շարունակել մեր սխալը: Ուր մի բուռ հայ կայ, միշտ էլ մենք ձգտել ենք այնտեղ եւս կազմակերպութիւն հաստատել, ձեռնարկներ անել: Այսպիսով փոխանակ մեր ուժերը խնայելու եւ կենտրոնացնելու որոշ կարեւոր վայրերում, մենք ցրուել ենք այդ: Իմ կարծիքով դա քաղաքական ունայն ցանկութիւն է եւ մեր սխալ սիստեմի մի նոր արտայայտութիւն:*

Զելալեան.— *Մի բանի մասին, ինչպիսին է Դերսիմը, որ տարիներով խօսուել է՝ ուտոպիա [ցնորք] չէ: Այս խնդիրը միշտ էլ դրուել է Դաշնակցութեան սեղանի վրայ, բայց ամէն անգամ էլ աքացիով յետ է մղուել: Մենք շատ հեշտութեամբ կարող ենք նրանց մէջ յաջողութիւն ունենալ, քանի որ այդ քրդերը շատ աւելի քիչ արհամարհանքով կը վերաբերին հայերին, քան սիւննի թուրքերին: Նրանց մէջ կրօնական նախապաշարմունքը այնքան ուժեղ չէ: — Քանի որ տրամադրելի մարդիկ կան, պէտք է օգտուել այդ հանգամանքից եւ գործի ձեռնարկել: Եթէ Ընդհանուր ժողովը չի ուզեր անել, թող թոյլատրէ Ամերիկային՝ նախաձեռնելու:*

Վռամեան.— *Ես ժողովի ուշադրութիւնը հրաւիրում եմ ղզլբաշ քիւրտերի վրայ, որոնք մէկ միլիոնից աւելի են այդ շրջանում: Սրանք միշտ էլ բարեկամաբար են տրամադրուած եղել դէպի հայերը եւ մեր ընկերվարական պրոպագանդը այնտեղ պարարտ հող կը գտնի: Հակասութիւն չկայ հայերի եւ այդ քիւրտերի շահերի մէջ, որովհետեւ նրանք հայերի կեղեքողները չեն: Դերսիմը ունի իւր տեղական շահերը. կրկնում եմ՝ չկայ այդտեղ շահերի բախում քիւրտերի եւ հայերի մէջ, իսկ դա մի խիստ նպաստաւոր հանգամանք է մեր պրոպագանդի համար: — Իմ եզրակացութիւնը այն է, որ պէտք է Դերսիմում գործ սկսել: Ճիշդ է մինչեւ այժմ փորձեր եղել են, բայց լաւ ուսումնասիրուած չէ եղել երկիրը եւ Քեռին անգամ անիրականանալի ծրագրերով էր ուզում բարեկամութիւն ձեռք բերել: Ի՞նչպէս կարելի է Շարաֆ բէգի նման հրէշին բարեկամական ձեռք մեկնել, իսկ Դերսիմի քիւրտերի մէջ գործունէութեան առաջարկը յետ մղել: Ժամանակը հասել է, որ մենք մեր սխալը ուղղենք եւ մի խելացի ձեռնարկ սկսենք:*

Զաւարեան.— *Որոշ ծրագրով եւ բիւջէով գործունէութիւն եղել է Դերսիմում դեռ 10–20 տարի առաջ: 1894 թուին գնացին մարդիկ, ուսումնասիրեցին տեղն ու տեղը եւ դրին հազարաւոր զէնքերի եւ խոշոր գումարի պահանջներ: Մարդիկ մինչեւ իսկ քրտացան, քիւրտերի հետ մօտիկ բարեկամական յարաբերութիւն ստեղծելու համար, բայց էլի ունայն ձեռքով յետ դարձան: Որ քիւրտերը կիսաքրիստոնեայ են, որ Դերսիմը խիստ անառիկ վայր է, այդ ես չեմ ժխտում. բայց այդ չէ գլխաւորը. կան նաեւ ուրիշ նման վայրեր, եւ աւելի մօ՛տ սահմաններին, վայրեր՝ որ ունեն աւելի առաւելութիւններ, Վարդոյի շրջանը, Մոկսը եւ Ասորիքը, որոնք տարիներից ի վեր գրաւել են իմ ուշադրութիւնը: Բայց մի բան խիստ պակասում է Դերսիմի, ինչպէս եւ միւս քիւրտերի մօտ, այն՝ որ նրանք իրենց քաղաքական գիտակցութեամբ խիստ տհաս են: Հենց դրա համար էլ մեր ձեռնարկները մօտ ապագայում անօգուտ կ'անցնեն: Ես Դերսիմի վրայ նայում եմ իբրեւ մի կտորի վրայ մեր համերաշխութեան խընդրի՝ օտար տարրերի (չերքէզներ, ասորիներ, մակեդոնացիներ եւն.) հետ: Սա իբր պրոպագանդայի վայր, կարող է ապագայում մեզ յոյսեր ներշնչել: Այս տեսակէտից ես համամիտ եմ Դերսիմի մէջ գործունէութեան, բայց առանց խոշոր յոյսեր տալու գործողներին մօտ ապագայի վերաբերմամբ, ոչ էլ մեծ գումարներ ծախսելու:*

Մուրատ.— *Շատ ճիշդ է նկատում Զաւարեանը. մեծ գումարներ են ղրկուել, մարդիկ են գնացել, բայց միշտ էլ անյաջողութիւն պատահել: Ես հակառակ եմ Դերսիմը ապստամբութեան վայր դարձնելուն. միայն պէտք է մտքեր պատրաստել, որ ժամանակին կարողանանք մեզ հետ միացնել: Մենք պէտք է օգտուենք նըրանց ապստամբական տրամադրութիւնից՝ կառավարութեան դէմ եւ ծառայեցնել մեր օգտին: Ուրեմն արժէ մարդ ղրկել, վառ պահել այդ, ի հարկէ ապագայի համար:*

Սեպուհ.— *Սարգիս անունով մի տղայ կայ Բաթումում, որը ցանկանում է գնալ Դերսիմ, գործ ստեղծելու նպատակով, միայն մի պայմանով, որ Դաշնակցութիւնը օգնէ: Նա ունի մի քանի հազար ռուբլի: Նա ասում է, որ կարող ենք Դերսիմը դարձնել փախստականների մի գաղթավայր:*

Մինասեան.— *Դերսիմը կզզիացած տեղ է. նա կարող է լաւ օժանդակ ոյժ ծառայել մեզ համար: Ես համամիտ չեմ Զաւարեանի լաւատեսութեան, որ հնարաւոր է չերքէզների հետ գործ սկսել: Դերսիմը բացառիկ դիրք ներկայացնելուց զատ, քիւրտերը խիստ բարեկամական տրամադրութիւն ունեն: Մենք պէտք է աշխատենք թոյլ չտալ, որ Դերսիմի քիւրտերը բոլորովին թրքանան: Եթէ մէկ միլիոն այստեղ գործ դնենք, ես համոզուած եմ, տաս միլիոնի օգուտ կը ստանանք: Դերսիմը կը լինի մի նեցուկ մեր ապագայ ձեռնարկների եւ գործունէութեան համար:*

Սրանից յետոյ քուէարկւում է Մինասեանի եւ Վռամեանի միացած բանաձեւը, որ անցնում է միաձայն:

Ահա բանաձեւը՝

«Նկատելով, որ Դերսիմը, իր լեռնային դիրքով, Հայաստանի ամենէն եզական դիրք ունեցող վայրերէն մէկն է, թերեւս ամենէն անառիկը, եւ առհասարակ հոն բնակող քիւրտ ցեղերը, որոնց մէջ գոյութիւն ունին նաեւ փոքրիկ բայց համախմբուած հայ ցեղ մը, իրենց սովորութիւններով աւելի կը մօտենան քրիստոնէութեան եւ աւելի համակրաբար կը վերաբերին հայոց, ինչպէս ցոյց կու տայ իրենց յարգանքը դէպի հայ ուխտատեղիները, ինչպէս նաեւ այն պարագան, որ քանիցս յաղթականօրէն կռուած են թուրք կառավարութեան զօրքերուն դէմ եւ իրենց անկախութիւնը պահպանած, եւ միշտ եռանդուն են՝ թոյլ չտալով կառավարութեան, որ դպրոցներ հիմնէ, վախնալով, որ իրենց զաւակները կը մահմետականանան,

Նկատելով, որ հայերը վաղուց ի վեր ուշադրութիւն դարձուցած են դէպի Դերսիմը եւ ջանքեր ալ եղած են այնտեղի քիւրտ տարրերուն հետ միութիւն մը կազմելու համար, որ դժբախտաբար միջոցներու եւ հաւատքի պակասով յաջողութիւն չէ ունեցած,

Նկատելով, որ մեր ապստամբական միս միայնակ դրութիւնը կը թելադրէ մեզ մեր սահմաններուն մէջ ուժեղ դաշնակից մը փնտռել եւ Դերսիմը իբր բնական պատրաստի վայր կը ներկայանայ, ուր ապստամբական շարժում մը կարող է զբաղեցնել եւ ջլատել Թրքահայաստանի օսմանեան զինուորական ոյժը եւ այսպէս թոյլ տալ հայ ապստամբութեան աւելի թափով եւ յաջող կերպով կատարելու իր ազատագրական ձեռնարկը,

Ընդհանուր ժողովը կ'որոշէ մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնել Դերսիմի վրայ, հայեւքիւրտ գործակցութեան ապագայ կռուան մը ստեղծելու նպատակով,

Ինչպէս նաեւ կը յանձնարարէ Արեւելեան Բիւրոյին՝ հոն ղրկել ձեռնհաս պրոպագանդիստ ուժեր, որոնք կը գործեն այնտեղ՝ կազմակերպական գործունէութեան սահմանին մէջ, համաձայն այն որոշումներուն, որոնք դրուած են ռազմավայրերէն դուրս գտնուած շրջաններու մասին»:

Այս նիստում քուէարկւում է վերջնականապէս Բոնի հանգամանքութեան *բանաձեւը, որ ներկայացրին Մալումեան եւ Զաւարեան, եւ որ անցնում է 20 ձայ-*

Նով ընդդէմ 5ի (որանց մէջ՝ Սեպուհը)։

Ահա բանաձեւը՝

«Լսելով բանի հանգանակութեան մասին եղած զեկուցումն ու վիճաբանութիւնները, Ընդհանուր ժողովը, նկատի ունենալով՝

1) 1904ի Ընդհանուր ժողովի որոշումը, որ այդ ձեւի հանգանակութիւնը նկատած է իբրեւ բացարձակ չարիք,

2) 1905ի խորհուրդի վճիռը, որ կարգադրում է «դադարեցնել «Դրամ» կոմիտէի կողմից նոր դիմումներ անելը»:

Այլեւ նկատելով՝

1) Այն բարոյական լքումը, որ առաջ է բերել բանի հանգանակութիւնը հասարակական լայն խաւերում, թուլացնելով միաժամանակ մարմինների գործունէութիւնը,

2) Դաշնակցութեան եւ այլ մարմինների ունեցած դառն փորձերը, հակայեղափոխական հետեւանքները եւ կազմակերպական շարքերի քայքայումը,

Որոշեց՝

1) Խստիւ արգիլել բանի միջոցների գործածութիւնը հանգանակութեան գործում.

2) Ամենախիստ պատասխանատուութեան ենթարկել այն անդամներին եւ մարմիններին, որոնք կը շարունակեն դիմել բանի միջոցների.

3) Ազդու միջոցներ ձեռք առնել վերջ տալու այն բանի հանգանակութիւններին, որ կատարում են այլեւայլ քաղաքախնդիրներ, կազմակերպութեան անունից, գաղտնի կամ խարդախուած միջոցներով.

4) Ժողովի այս որոշման մասին յայտարարել կազմակերպութեան պաշտօնական օրգանի մէջ»:

Վռամեանի *բանաձեւը ստացաւ միայն 8 ձայն եւ որոշուեց, համաձայն ընդունուած սովորութեան, մըտցնել արձանագրութեան մէջ։*

Ահա Վռամեանի բանաձեւը՝ բռնի հանգանակութեան մասին.

«I Նկատելով, որ յեղափոխութեան վախճանական նպատակի համար, եթէ յեղափոխութիւնը իրաւունք կը համարէ իրեն՝ թէ՛ իր հետեւորդներու եւ թէ հակառակորդներու արիւնը թափել, անըմբռնելի փափկանկատութիւն մը պիտի ըլլայ մերժել նոյն հակառակորդներու դրամը պահանջել,

Նկատելով, որ ազատագրութեան կռուի հանգամանքը կը պահանջէ, որ ժողովրդի բոլոր դասակարգերը պարտաւոր են աջակցել, այն ինչ ունեւոր դասակարգը երբեք ինքնաբերաբար չեն օգնած ազատագրութեան այդ դատին,

Նկատելով, որ դրամագլուխը, նկատենք այդ իբրեւ պարզ դրամ թէ արտադրութեան միջոց, իբրեւ յաւելեալ արժէքի կուտակում, որոշ չափով համայնական սեփականութեան բնոյթ ունի,

Ժողովը անկարելի կը գտնէ մերժել բռնի հանգանակութիւնը, յեղափոխական սկզբունքի տեսակէտէ։

II Սակայն նկատելով նաեւ որ՝

Բռնի հանգանակութիւնը սիստեմի ձեւ ստանալով կովկասեան ինքնապաշտպանութեան տագնապալի օրերում, անբարոյացումի եւ դրամաշորթութեան տխուր երեւոյթի մը յանգաւ,

Ժողովը մերժեց անկէ ետք իբրեւ սիստեմ ընդունել, որոշելով ծանր պատասխանատուութեան ենթարկել զանցառու մարմինները, ի հարկին կազմալոյծ հռչակելով զանոնք։

III Ժողովը նկատելով միանգամայն որ՝

ա) Դրամի քանակութիւնը չէ, որ կ'անբարոյացնէ անոնք գործադրողը, այլ դրամի անկոնդրոլ եւ անբարեխիղճ գործածումը՝ անպատասխանատու մարդու ձեռքով, ոչ բուն յեղափոխական նպատակներու համար,

բ) Եթէ Դաշնակցութիւնը առաջիկային ունի կատարելիք ուժգին գործունէութիւն մը, մինչդեռ նախահաշիւը անկարող է գոհացում տալ բոլոր պահանջներուն,

Ժողովը Դաշնակցութեան խորհրդին կը վերապահէ բռնի հանգանակութիւն մը կատարելու բացառիկ որոշումը, հետեւեալ չորս պայմաններու տակ.

1) Եթէ Ընդհանուր ժողովի որոշումներու համաձայն կատարելիք կարեւոր ձեռնարկներ անիրագործելի կը մնան դրամի չգոյութեան պատճառով.

2) Երբ Դաշնակցութիւնը անկարող ըլլայ հայթայթելու որոշուած գումարը այդ ձեռնարկներու համար, տրուած պահուն.

3) Հանգանակութիւնը կը կատարուի որոշ յեղափոխական ձեռնարկի համար պահանջուած գումարին չափով.

4) Ձեռք բերուած գումարը չի կրնար գործածուիլ, որեւէ պարագայի տակ, ուրիշ որեւէ նպատակի համար, բացի այն նպատակէն, որուն համար հանգանակուած է»:

Քուէարկւում է նաեւ ընկ. Զաւարեանի բանաձեւը Ջրաբերդի վերաբերմամբ եւ աննշան փոփոխութիւններով անցնում է միաձայն՝ բացառութեամբ Մուրատի։

Ահա այդ բանաձեւը.

«Լսելով Ջրաբերդի շրջանի մասին տրուած զեկուցումը եւ գտնելով որ այնտեղ տիրող տնտեսական տագնապը եւ զանազան հարստահարութիւնները արդիւնք են կառավարական ընդհանուր անարխիայի, գիւղացու սակաւ անողութեան ու աղքատութեան, ինչպէս եւ յեղափոխական նախկին մարտիկներից ոմանց կամ խմբերի անբարոյական սանձարձակութեան,

Ընդհանուր ժողովը յայտարարում է 1) Դաշնակցութիւնից մերժւում են ժողովրդի վրայ բռնացող զինուորները եւ նրանց դէմ կռիւ է յայտարարւում կազմակերպական միջոցներով եւ 2) աւարառութիւնների, աւազակային խմբերի, ինչպէս եւ անարխիայի առաջն առնելու համար անհրաժեշտ է դատւում կազմակերպել եւ իրար շաղկապել գիւղերը. 3) կազմակերպել գիւղացիութիւնը, նպաստել նաեւ ռուս յեղափոխական շարժումներին, որոնց յաղթանակը միայն կարող է լուծել հողային տագնապը, բարձրացնելով թէ՛ տեղացուն եւ թէ գաղթականին, իրենց տնտեսական ծանր կացութիւնից»:

108ՐԴ ՆԻՍՏ (28 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան։

Ներկայ են 25 ժողովական։

Բացակայ են՝ Ստեփանեան, Սեպուհ, Վարդան, Ահարոնեան, Անդրանիկ։

Նախագահ.— *Այսօրուայ նիստը համաձայն անցեալ օրուայ որոշման, զբաղուելու է բացառապէս Ցուցական Մարմնին վերաբերեալ հարցով։ Ներկայ է այդ մարմնի անդամներից մէկը եւս՝ ընկ. Թորգոմը, որ

կանչուած է յանձնաժողովի առաջարկութեամբ։ Նիստի 2 ժամը տրւում է Սաֆոյին, 1 ժամը պատասխանի եւ բացատրութիւնների, մէկ ժամն էլ յանձնաժողովին։ Այսօր նախագահութեան հերթը իմը չէ, Ահարոնեանինն է, որը բացակայ է. իսկ միւսներն էլ յանձնաժողովի անդամ են։ Դուք ոչինչ չունէ՞ք նախագահութեանս դէմ, Գ. Սաֆօ։*

Սաֆօ.— *Ոչ։*

Նախագահ.— *Իսկ դո՞ւք, ընկ. Թորգոմ։*

Թորգոմ.— *Ոչ։*

Նախագահ.— *Խօսքը ձերն է, Գ. Սաֆօ։*

Սաֆոն *շարունակում է նախորդ նիստում կիսատ մնացած հակազեկուցումի շարունակութիւնը, որ վերաբերում է Ցուցականի կազմակերպական հարցին։ Մասնաժողովի զեկուցման Գ. մասին, որ վերաբերում է ընկերական թիւրիմացութիւններին եւ յատկապէս Քրիստափորին, Սաֆոն պատասխանում է բանաւոր։*

Սաֆօ.— *Գալիս է մեղադրութեան երրորդ մասը, որ ամենածանրն է. դա ընկերական յարաբերութիւնների խնդիրն է։ Այս մասը կազմուած է բաւականին լաւ, եւ մենք ոչինչ չէինք ասի, եթէ չլինէին մի քանի հակասութիւններ, որ եւ մատնանիշ կ'անենք։ Հարցը ընկերների մասին է՝ Սարգիսի, Աշոտի եւ գլխաւորապէս Քրիստափորի։ Քննադատը կարծում է, որ այդ մասը չէ կարելի անտես առնել եւ պէտք է զրպարտութիւնը պարզել։ Զրպարտութիւն բառը՝ քննադատը շատ շտապ է գործածում, առանց իրեն համար պարզելու հարցի էութիւնը։ Ինձ թւում է, որ շատ ծանրակշիռ հանգամանքներ կային մեր այսպէս վերաբերմունքին, այն էլ դէպի մեռած մարդը։ Այստեղ ասուած է եղել, որ Էլլէնը [Քրիստափորը] պէտք է հեռանայ եւ Ռուբինային մօտը չպիտի պահի. իսկ Սաֆոյի եւ Էմիլի մասին այդպիսի որոշում չէ եղել։ Դրա պատճառն այն է, որ որոշումը շատ շտապ է եղել եւ անցադիրը բաժանելու ժամանակ չենք ունեցել։ Ապա պարտք եմ համարում յիշել, որ իմ արձանագրութեան մէջ երբեք Էլլէնին չէ վերագրւում եղեռնագործութիւն։ Ի՞նչպէս կարելի է, որ այդպիսի բան ասող մարդիկ նոյնպէս առաջարկեն նրա զաւակը ապահովել։ Ես չեշտում եմ, որ այն ինչ որ մենք ենք ասել Էլլէնի մասին, ամենաբարձր բանն է, որ կարելի է ասել. երբ բանաստեղծները երգեր են յօրինում, եւ ուրիշները գովասանքներ մատուցանում, դա այն արժէքը չունի, ինչ որ Ցուցականի խօսքը. նրանք ասում են նրան «ընկեր», այն էլ՝ «աւագ ընկեր»։ Ես կը կարդամ ձեզ արձանագրութիւններից մի կտոր. «Միաձայն որոշուեց Քրիստափորի եւ Շապուհի թաղման ծախքը........ (բերել շարունակութիւնը)»։ Այսպէս ուրեմն, յանձնախմբի բերած «դառն հեգնանք է» արտայայտութիւնը, Ցուցականի վերաբերմամբ դէպի Քրիստափորը, միանգամայն անտեղի է։ Մենք բացարձակ եւ մանրամասն գրել ենք մեր մտածումները Էլլէնի մասին. տըւէք ինձ մեր գրած նամակը այդ առթիւ...։ Բայց ես կ'ասեմ եւ բերանացի, միայն խնդրեմ, Օրիորդ, ի չարը գործ մի՛ դնէք իմ համբերութիւնը։ Այնտեղ գրըւած է մի երեսաչափ, որ Վիտոշի աղէտը հետեւանք է Քրիստափորի մէջ այդ վայրկեանին սառնութեան եւ շրջահայեցողութեան բացակայութեան. այդ նամակում օրինակ եմ բերել, թէ ինչպէս մի բաժակ ջուր տանելու համար պէտք է սառնութիւն. եթէ մարդ վըրդովուած է՝ կը թափէ։ Իսկ մի ուժանակի փորձի պէս բանի ժամանակ, պէտք է որ մարդ սառը, կենտրոնացած վիճակի մէջ լինի. բաւական է վրդովուել՝ եւ աղէտով կը վերջանայ, ինչպէս եւ եղաւ։ Եթէ Քրիստափորը վրդովուած չլինէր, նա թոյլ չէր տայ, որ ռումբը դզէր անփորձ մարդը, որ պատրոյգը կարճ լինէր, խշշոցը լսելուց յետոյ գցէր։ Գաւիլլոնից գցելու համար խշխշոց լսել պէտք չէր. այդ սխալը նա չէր կարող չնկատել, եթէ անդորր լինէր։ Ահա այդ հոգեկան դրութիւնն է եղել պատճառը. իսկ որ նա վրդովուած էր մեր դէմ, վրդովուած էր Վռամի դէմ, այդ փաստ է եւ մի ստիպէք այժմ կրկնելու. քանի որ դատ է լինելու, այն ժամանակ կ'ասեմ։ Վրդովուելու շատ պատճառներ ունէր։ Ոսկեհանքի [Իզմիրի] փողին նա հակառակ էր. մենք պնդում էինք Լիսին [Գոլսոյ ?] ուղարկելու 3000 ռուբլի. նա դէմ էր, դարձեալ մենք պնդում էինք. տասնեակ առիթներ ունէր վրդովուելու, եւ այդ վրդովմունքը չէր կարող նրան սառնասիրտ դրութեան մէջ թողնել։ Եւ այդ առթիւ, մեր գրածն ու ջնջածը ի չարն է գործ դրել յանձնաժողովը։ Թոփչեանը չեշտում է, որ որոշ տեղեր են թողնուած, որ կարելի է կարդալ, եւ իբր թէ այդ միտումով է արած. այդ սխալ է, — դա իմ գրելու ձեւն է։ Ես վերջացրի։*

---

5 րոպէ ընդմիջում։

Ռուբինա.— *Ես իբրեւ Ցուցականի գործին մասնակից մի անձ, կ'ասեմ մի քանի խօսք, որպէսզի տեսնէք թէ ինչպէս փոխուեց ձեռնարկութեան ծրագիրը եւ թէ ի՛նչ վերաբերմունք էր ցոյց տալիս Սաֆոն։ Մենք եկանք Զմիւռնիայից Սեպտեմբերին, եւ քիչ ժամանակ յետոյ գնացինք կառքով Սելամլըք. կառքով մօտ չեն թողնում. մենք կանգնեցուցինք եւրոպացւոց տեղը. ես եւ հայրիկը [Քրիստափորը] դիտում էինք տերրասից. եւ նա այդ ժամանակ որոշեց ռումբով գործել տերրասից. կառքի մասին չէինք էլ մտածում։ Երբ Կարոյին եւս հեռացրին եւ որովհետեւ խնձորները [ձեռնառումբերը] գլխաւոր զէնքն էին մեզ համար, հայրիկն ի՛նքը որոշեց գործը գլուխ բերել։ Սաֆոն ասում էր՝ խընձորները կատարելագործուած չէին. չգիտեմ ի՛նչ հիմք ունի։ Պակաս էր միայն զսպանակը, որի համար մի քանի յաջող փորձեր կատարուել էին Սոֆիայում։ Երբ ես Վիեննայից դարձայ Պոլիս, Սաֆոն զանազան յօդ-*

ուածների հիման վրայ ասում էր, թէ խնձորով չէ կարելի գործել. պնդում էր թէ մարդ չկայ: Մի տարի մնացինք այնտեղ եւ մարդ չէինք գտնի. զարմանալի է: Ես յիշեցրի թէ պատմած ծրագիրն էլ անպէտք է: Ապա տեղեկագրի մէջ ասուած է, որ ամառ լինելու պատճառով՝ չորերի մէջ անկարելի էր ռումբ պահել. բայց չէ՞ որ մենք յատկապէս այդ նպատակի համար «նաքիտքա» ունէինք, եւ ուրեմն այդ պատճառաբանութիւնն էլ անհիմն է: Իսկ որ գլխաւորն է՝ Սաֆոն միշտ պնդում էր, թէ աւելորդ զոհ պէտք չէ տալ. եւ Գարիզի մասնագէտն էլ, որի հետ նա դարձեալ առանձին, առանց ինձ խօսել էր, իբր թէ ասել էր, որ կառքի պայթումից կը պայթեն եւ պաւիլյոնի ռումբերը: Նա միշտ կրկնում էր, թէ այն գործն է գործ, որ առանց աւելորդ զոհի է լինում: Ես զարմանում էի. ի՞նչպէս կարելի էր յեղափոխական լինել եւ վախնալ զոհից եւ չօգտուել ունեցած բոլոր դիրքերից. կարելի էր մի քանի դիրք բռնել եւ մի քանի կառք ունենալ: Այժմ ասում եմ, որ դա ուսումնասիրուած չէր, իսկ այն ժամանակ, երբ ես պնդում էի այդ, անուանում էին ֆանտազիա: Յետոյ գլխաւոր չարիքը ժամացոյցն էր: Նա յաճախ շեշտում էր, որ ջղերին չէր հաւատում: Չէ՞ յիշում արդեօք՝ ի՞նչ էի առարկում ես այնտեղ: Գուցէ նա իրաւացի էր իմ ջղերի նկատմամբ. բայց ի՞նչպէս հաւատում էր Սուլթանի ճիշդ այդ րոպէին այնտեղ գալուն, չէ՞ որ նա մեքենայ չէր, կարող էր ուշանալ, այդ րոպէին չգալ, ինչպէս եւ պատահեց: Դուք աւելի հաւատում էիք, որ Սուլթանն այդ վայրկեանին կը դայ, քան լսում էիք ընկերոջ, որ կասկածում էր եւ պատրաստ էր ամէն զոհողութեան: Ապա Սաֆոն ասում էր, որ իբր թէ ես մի քանի րոպէ առաջ եմ սեղմել. ես անցեալ ժողովում հերքեցի, եւ այժմ էլ նոյնը կրկնում եմ, զսպանակը սեղմել եմ ճիշդ ժամանակին, այսինքն փողը հնչելուց յետոյ. մի քանի քայլ հեռանալուց յետոյ լսւում է պայթիւնը: Բայց ի՞նչպէս դուք այն ժամանակ չէիք մտածում, որ ես եմ փչացրել գործը: Դա դուք դիտմամբ էք ասում, ինչպէս չքաշուեցիք Հայրիկի մասին այնպիսի բան գրել. դուք ասում էիք, որ ես «ապագայ սերունդի աչքերը բաց կ'անեմ, ցոյց կը տամ, ով էր Քրիստափորը», եւ այժմ նրան անուանում էք «աւագ ընկեր», մինչդեռ այնտեղ ասում էիք թէ նա ընկեր չէ. եւ ես բողոքում էի, որ Ցուցական Մարմինը չառաջարկէ որ Դաշնակցութիւնը Քրիստափորին թաղէ եւ նրա որդուն ու կնոջը ապահովէ. ես ասում էի՝ «թող այդ նրա իսկակա՛ն ընկերները անեն»: Դուք ինձ չլսեցիք եւ ես հակառակում էի: Ես միշտ հեգնանքով էի վերաբերւում ձեր տեղեկագրին, որովհետեւ այդ, ես միշտ ասել եմ, տեղեկագիր չէ, այլ Սաֆոյի բնութագիծը՝ խարակտերիստիկը. եւ եթէ չլինէր այդ տեղեկագիրը, դուք այստեղ չէիք կանգնի իբրեւ մեղադրեալ: Հենց այդ նպատակով ինքս էլ ստորագրեցի տեղեկագրի տակ, որպէսզի այդ փաստաթուղթը հասնի ուր հարկն է՝ անփոփոխ եւ Սաֆոյին չճանաչողների առաջ բաց անէ նրա իսկական պատկերը:

Սաֆո.— Ես հպարտանում եմ դրանով եւ խղճում եմ ձեզ:

Ռուբինա.— Այո, ես դիտմամբ ստորագրեցի այդ տեղեկագիրը, որ ընկերները միջոց ունենան քեզ այստեղ կանչելու: Ապա կառքի կանգնելու մասին ես միշտ պնդել եմ, թէ չպէտք էր մեքենայով անել. վերջին մոմենտին, երբ Սուլթանը երեւաց, արագ մօտենալ եւ պայթեցնել, եւ դրանով փորձն անպատճառ յաջողութեամբ կը պսակուէր. իսկ վայրկենաչափ մեքենայով շատ դժուար էր, տեղն էլ շատ անյարմարութիւններ էր ներկայացնում. անկիւնում կար մի ծառ, որ կարող էր արգելք լինել: Ես բոլորը չասացի: Կը խնդրեմ, ինձ հարցեր տաք եւ ես կը պատասխանեմ, որ աւելի պարզուի խնդիրը:

Վահագն.— Արդեօք կառքը նախապէս որոշուած տե՞ղը կանգնեցաւ:

Ռուբինա.— Այո՛:

Շահխաթունեան.— Ժորիսի անձնաւորութեան մասին մի քանի խօսք կ'ուզէի լսել:

Ռուբինա.— Ժորիսը, երբ մտաւ մեզ մօտ եւ տեսաւ որ վիճակով ենք ուզում գնալ, մի ճառ ասաց, որ այդպիսի գործին վիճակով չպիտի գնաք, ձեր բարոյական պարտքն է՝ առանց վիճակի գնալ. եւ նկատեց որ ես (Ռուբինան) ամենից շատ բարոյական իրաւունք ունեմ այդ անելու. ապա նա բարկացած հեռացաւ:

Սաֆո.— Դուք երազում էք, օրիորդ. նա ի՞նչ լեզուով ասաց:

Ռուբինա.— Ֆրանսերէն, եւ Էմիլը թարգմանեց:

Սաֆո.— Էմի՞լը, ֆրանսերէ՞ն. դուք երազում էք:

Ռուբինա.— Ինչու էք միշտ կրկնում «երազում էք». ասացէք այդ ժողովից Ժորիսը չգնա՞ց բարկացած:

Սաֆո.— Ո՛չ:

Թորգոմ.— Ես ներկայ էի, բայց չեմ յիշում այդ:

Ռուբինա.— Ես եւ Սաֆոն միշտ ռուսերէն էինք խօսում. դրա համար էլ Թորգոմի վկայութիւնը ինձ համար օրինական չէ:

Թորգոմ.— Այն օրը ժողով եղաւ եւ որոշուեց վիճակ. ժողովի սկզբին, տաք վիճաբանութիւնից յետոյ, երբ որոշել էինք վիճակ՝ հակառակ օրիորդի պահանջին, որ իրե՛ն յանձնուի, եւ երբ ես խոստացայ, եթէ ինք դուրս գայ, իրեն յանձնել, — ուշաթափուեց ուրախութիւնից: Ժորիսն ինձ տուեց գլխարկը եւ քուէն հանեցինք. բայց չեմ յիշում, որ բարկացած գնաց:

Գագիկ.— Սաֆոն ասում էր, թէ խնձորները ապարդիւն են, որովհետեւ կառքի պայթիւնից դրանք կը պայթեն: Արդեօք այլ կէտեր չկայի՞ն խնձորաւորներին կանգնեցնելու, որ դուրս մնային պայթման շրջանից:

Զարեհան.— Օրիորդն ասաց, որ կառքի կանգնելու տեղը վերջին ժամանակ որոշուեց. ե՞րբ եւ ո՞վ որոշեց:

Ռուբինա.— Մի շաբաթ առաջ ես որոշեցի եւ պայման դրի, որ եթէ առանց մեքենայի լինի, փողոցում կանգնենք, իսկ մեքենայով՝ բակում:

Տանատ.— Քիչ առաջ Սաֆոն արձանագրութեան մասին խօսելիս ասաց, թէ Քրիստափորը «աւագ ընկերն էր». իսկ Ռուբինան հակառակն էր ասում. կ'ուզէի, որ Թորգոմն այդ մասին կարծիք յայտնէր:

Թորգոմ.— Ես չեմ լսել Սաֆոյի անոր մասին գէշ խօսելը:

Շահխաթունեան.— Արդեօք Թորգոմը ընկերական վերաբերմունքի մասին ի՞նչ կ'ասէ:

Ռուբինա.— Ամառը, երբ Թորգոմը մեզ մօտ էր, ես ասացի թէ տեղեկագրի մէջ այսպիսի տողեր կան. նա ասաց թէ չէ կարդացել:

Թորգոմ.— Այդ թիւրիմացութիւն է, այդպէս բան չէ եղել. ես ասել եմ՝ քանի դուք ասում էք, թէ արձանագրութիւն կազմուած է Սաֆոյի ասածով եւ սուտ է, ես կը գրեմ Սաֆոյին, որ գայ եւ բացատրութիւն տայ:

Ռուբինա.— Եւ եթէ կարդացած լինէիք, ինչո՞ւ պիտի ասէիք, թէ ես Հայրիկի հետ մնալով գործին կը վնասեմ, քանի որ ես սենեակից ամենեւին դուրս չեմ եկել եւ միշտ օգնել եմ նրան:

Թորգոմ.— Մենք որոշեցինք, որ դուք հետը չերթաք, զգուշութեան համար: Կը վախենայինք որ գործին կրնաք վնասել:

Շահխաթունեան.— Թորգոմը ստորագրելուց առաջ կարդացե՞լ է նաեւ ջնջուած տեղերը:

Թորգոմ.— Կարդացել եմ:

Ռուբինա.— Չէք կարդացել. չէ՞ որ դուք ինքներդ հարցրիք այդ մասին ինձանից:

Շահխաթունեան.— Այստեղի տուած տեղեկագիրը կարդացե՞լ էք:

Թորգոմ.— Ո՛չ, այդ մասին շատ խօսք է եղել եւ ես պատճառ չունէի կասկածելու. հնարաւորութիւն չկար կարդալու. վերջին թուղթն եմ ստացել եւ ստորագրել, հաւատալով, որ իմ ընկերն ինձ չի խաբի:

Շահխաթունեան.— Ռուբինան ասում է, թէ Սաֆոն խուսափում էր Էլլէնի արած բոլոր միջոցներից, ասելով, թէ չպիտի անել այն բոլորը, ինչ որ անում է Էլլէնը:

Թորգոմ.— Չեմ լսել, չգիտեմ:

Թոփչեան.— Վիտոշի դէպքի արձանագրութիւնը ստորագրել է Թորգոմը. ի՞նչ տեղեկութիւն տուեց Սաֆոն, որ ստորագրեցիք:

Թորգոմ.— Սաֆոն ասում էր, թէ Քրիստափորը յուզուած դրութեան մէջ է եղել, որ ուզեցել է մեծամիտ խօսքերին դաս տալ:

Թոփչեան.— Յուզուա՞ծ, թէ դիտաւորութիւն է ունեցել վրէժ լուծելու. ինչո՞ւ է պատրոյգը կարճ արել:

Թորգոմ.— Վախեցնելու համար:

Արամ.— Ի՞նչպէս է ստորագրել Աշոտը, քանի որ արձանագրութեան մէջ իրեն դէմ աննպաստ բան կայ. թէ՞ նա էլ չէ կարդացել:

Թորգոմ.— Չգիտեմ. երկու տարուայ բան է, չեմ յիշեր: Բայց չեմ կարծեր որ առանց կարդալու է ստորագրել:

Արամ.— Առաջ արձանագրութիւնները կազմւում եւ ստորագրւում էին տեղն ու տեղը. այս արձանագրութի՞ւնը ինչպէս է եղել:

Թորգոմ.— Արձանագրութիւնները յաջորդ օրը կը ստորագրուէին. այս՝ չեմ յիշեր:

Ռուբինա.— Հայրիկից յետոյ արձանագրութիւն չէ եղել. Սաֆոն իւր սենեկում գրեց, վերջին օրը բերեց՝ առանց կարդալու ստորագրեցին. ես էլ ստորագրեցի:

Համօ.— Ինչո՞ւ Թորգոմը նոյն բացատրութիւնը չէր տալիս Թիֆլիզում, թէ Քրիստափորը ուզեցել է Վռամին վախեցնել:

Թորգոմ.— Ես ըսի, թէ չեմ ըսեր այնտեղ իմ կարծիքները, որովհետեւ ես այնտեղ իբր վկայ եմ կանչուել եւ ոչ իբրեւ ամբաստանեալ. ես պարտական չէի ասելու:

Ռուբինա.— Թորգոմն ասում է, որ Հայրիկն ուզում էր վախեցնել Վռամին. ի՞նչ է կարծում Թորգոմը, մենք գնացինք մի՞ խնձորով. 5–6 խնձոր կար եւ բոլորը կարճ պատրոյգով, ուրեմն բոլորի՞ն էլ վախեցնելու մտադրութիւն կար. ես զարմանում եմ, թէ ի՞նչպէս դուք թեթեւամտօրէն միացաք Սաֆոյի կարծիքին եւ չհետաքրքրուեցիք մանրամասները իմանալու:

Բարսեղեան.— Ի՞նչպէս էք հասկանում, թէ Քրիստափորն ուզում էր վախեցնել Վռամին. ինչո՞ւ ես չեմ հասկանում:

Թորգոմ.— Կային պատճառներ, ինչպէս ասաց Սաֆոն. 3000 ֆրանքի խնդիրը, Սարգսի հարցը. Վռամի ղրկած նամակը. նա ուզեց պզտիկցնել բուլղարների եւ ներկայ եղող օրիորդների առաջ:

Զարեհան.— Ինչի՞ց երեւում էր այդ, որ Քրիստափորն ուզում էր պզտիկցնել նրան. դուք ի՞նչ հանգամանքներից դրդուած այդ եզրակացրիք:

Թորգոմ.— Որովհետեւ այնտեղ եղող բոլոր բուլղար ընկերներն եւս հակառակ էին այդ սիստեմով ռումբ ձգելուն. բայց Էլլէնը վիրաւորուել է եւ անուշադրութեան մատնել: Լաղոֆը [Լիապով ?] վրդովուած կը պատմէր, թէ յիմարութիւն է այդպէս անելը եւ ինքը չէ կարողացել համոզել, հեռացել էր հեռացնելով նաեւ օրիորդին, որ զոհերի թիւը պակաս լինի:

Վռամեան.— Արդեօք Թորգոմը կրնա՞յ ըսել, թէ որքան մարդ են ուզել դրսէն, պաւիլյոնէն ռումբ նե-

տելու համար, եւ ումի՞ց:

Թորգոմ.— Այդ խօսած է Սաֆոն: Տեղեկութիւնս այնքան է, ինչքան լսել է Սաֆոն: Սաֆոն մեզի լուր բերաւ՝ թէ Խորհուրդն այդ մերժել է եւ ուրեմն չէինք կարող հեշտութեամբ Պոլսէն մարդ գտնել:

Վռամեան.— Դուք ուրիշ մարմնի դիմեցի՞ք պաշտօնապէս, դրսէն մարդ հրաւիրելէն ետք:

Թորգոմ.— Ո՛չ:

Վռամեան.— Ձեր ծրագրին մէջ կա՞ր, որ այդ գործէն ետքը ուրիշ ձեռնարկ էլ անէք, — գրաւոր զեկուցում տալու դեսպաններին՝ Սուլթանի մահէն ետքը:

Թորգոմ.— Այո՛... կրնայ ըլլալ... ունէինք պատրաստուած գրած:

Վռամեան.— Բռնուած ընկերներից Նահապետի եւն. հետ գործ ունեցե՞լ էք:

Թորգոմ.— Ես ինքս ունեցել եմ:

Համօ.— Արձանագրութեան մէջ ասուած է, որ վիճակ գցելու ժամանակ, եղել է մի օժանդակ ընկեր՝ Արամ, որին ընկել է վիճակ եւ որին պէտք է յանձնուէր կառքը տանել: Ճանաչո՞ւմ էիք նրան:

Թորգոմ.— Այո՛, Աշոտը վկայ էր:

Համօ.— Աշոտը որ կասկածի տակ էր, ի՞նչպէս դուք վստահեցաք նրան. դրսից մարդ վախենում էիք հրաւիրել, իսկ անվստահելի ընկերոջ առաջարկած մարդուն ընդունել էք, — զարմանալի է:

Թորգոմ.— Աշոտի վրայ կը կասկածէինք իբրեւ գործի անընդունակ մարդու եւ ոչ իբրեւ ընկերոջ. ինչո՞ւ պիտի չհաւատայինք:

Սաֆօ.— Խնդրում եմ Օրիորդ Ռուբինային, որ յայտնէ, թէ բացի տպագրուած թղթերը յանձնելը, ուրիշ գործ ունէի՞նք:

Ռուբինա.— Ո՛չ:

Սաֆօ.— Միւս ընկերներին՝ Նահապետին եւն. ճանաչո՞ւմ էինք:

Ռուբինա.— Ես եւ դուք ո՛չ:

Սաֆօ.— Օրիորդ, լաւ յիշեցէք և ասացէք, արդեօք երբ ձեզ կրկին առաջարկեցի, որ պաւիլլիոնը թողնէք, որովհետեւ ռումբերի մասին այլեւս խօսք չկայ, ի՞նչ ասացիք դուք: Ձեր խօսքերն են՝ «ինչի էք կարծում, թէ ես հակառակ կը լինեմ պաւիլլիոնը թողնելուն. ռումբերն ինձ էլ են զզուեցրել»:

Ռուբինա.— Ես ասել եմ ծաղրով, որովհետեւ դուք միշտ կրկնում էիք ձեր այդ խօսքերն. իսկ վերջին խօսքերն ես չեմ ասել:

Սաֆօ.— Կարելի՞ էր կառքը վայրկենական դարձնել:

Երկու վայրկենաչափ կար, չէ՞ր կարելի միաժամանակ վայրկենական դարձնել:

Ռուբինա.— Ոչ, այնտեղ չէր կարելի. քաղաքից դուրս կարելի էր անել. իսկ այնտեղ լրտեսների մէջ չէր կարելի անել:

Սաֆօ.— Իսկ մկրա՞տը:

Ռուբինա.— Մկրատով թելը կը կտրուէր. բայց կարող էր պատահել, որ ան չգործէր:

Սաֆօ.— Մնաս բարեւի ժամանակ ես չասացի՞, թէ Զարեհն այժմ ձեր տրամադրութեան տակ է:

Ռուբինա.— Ես չեմ լսել. բայց գիտեմ, որ ասացիք, թէ «Օրիո՛րդ, ի նկատի ունեցէք, որ Զարեհն քիչ հարբած է. ես հոտը առի». այո՛, նրա աչքերը կարմրած էին, դուք էլ ասացիք թէ «ոչինչ, ներողամիտ պէտք է լինել, որովհետեւ բողէն շատ ծանր է»:

Սաֆօ.— Դուք հաւատո՞ւմ էիք կառքին:

Ռուբինա.— Այո՛:

Սաֆօ.— Դուք հաւատո՞ւմ էիք դուրս գալու ժամանակ, որ Սուլթանը սպանուել է:

Ռուբինա.— Այո՛, բայց մի քիչ կասկածում էի, որովհետեւ ձայնն այնպէս ուժգին չէր լսուել, ինչպէս սպասում էի:

Սաֆօ.— Մենք, որ գնացքը նստեցինք, համոզուա՞ծ էինք:

Ռուբինա.— Այո՛:

Սաֆօ.— Դուք երբեւիցէ առաջարկ արի՞ք ռումբով պաւիլլիոն գնալու:

Ռուբինա.— Ո՛չ, ինչ որ վայրկենաբարն էր, ինձ էր վերաբերում. ինձ վրայ վստահ էի, եւ կ՚անէի. իսկ ինչ ուրիշին է վերաբերում՝ չեմ կարող ասել. եւ քանի որ պաւիլլիոնից ռումբ նետողն ես չէի լինելու, այդ առաջարկը չէի անի: Արձանագրութեան մէջ ասուած է, որ իբր թէ .... ենք գնացել. մենք ուրախ էինք, բայց չեն ....(45): Դուք շատ մռայլ էիք եւ երբ հարցրի պատճառը, ասացիք — «Եա վաս փրաֆլիեայու», որովհետեւ ես կ՚ուզէի ձեր տեղը լինել:

Սաֆօ.— Իսկ դուք ասացի՞ք, թէ ես ձեր թշնամին եմ, եւ միշտ էլ կը մնամ, երբ մենք հրաժեշտի համբոյրն էինք տալիս:

Ռուբինա.— Այո՛, ասել եմ եւ կ՚ասեմ. ես ձեր թշնամին եմ, եւ կը մնա՛մ [թշնամի] հայրիկին սպանողին: Դո՛ւք սպանեցիք հայրիկին, դո՛ւք: (Զանգահարութիւն):

Սաֆօ.— Ես, որ ձեզ ոչնչութիւնից եմ հանել եւ այստեղ բերել:

Ռուբինա.— Այո՛, ձեր պատճառով ես արժանացայ այս երջանկութեան. բայց ես ձեր թշնամին եմ, այո՛:

Թոփչեան.— Ես իբրեւ մասնաժողովի անդամ գրեթէ ոչինչ չունեմ ասելու, որովհետեւ Գ. Սաֆոն մեր զեկուցման ոչ մէկ կէտը չհերքեց. իսկ վերջին մասի վերաբերմամբ նոյնիսկ յայտնեց, թէ շատ լաւ է կազմուած: Բայց չնայելով դրան, նա դարձեալ ուզում է մեզ հաւատացնել, թէ տեղեկագիրն ու արձանագրութիւնները կազմողները անմեղ են, թէ ինքը նպատակ չէ ունեցել արատաւորելու Քրիստափորի յիշատակը: Որպիսի՛ դառն հեգնութիւն. անուանել մէկին «աւագ ընկեր», մտածել նրա ընտանիքի ապահովութեան մասին, բայց միեւնոյն ժամանակ մտնել նրա մեռած հոգու խորքը եւ այնտեղ ամենաստոր յատկութիւններ որոնելու փորձ անել: «Քրիստափորը բարկացած էր, ուզում էր Վռամին վախեցնել», — ասում են Սաֆոն եւ Թորգոմը եւ իսկոյն աւելացնում, թէ դրանով իրանք չեն ուզում Քրիստափորին ոճրագործ համարել: Զարմանալի հասկացողութիւն: Ասացէ՛ք խնդրեմ, մի՞թէ դատապարտելի չէ, երբ մի յեղափոխական, գործի շահը թողած, տարւում է իւր անձնական կրքերով, հաշիւներով, եւ հակառակորդին վախեցնելու համար, ռումբով այդքան վտանգաւոր խաղեր է անում: Մի՞թէ Պր. Սաֆոն այդքան միամիտ է, որ կարծում է, թէ մենք չենք հասկանում արձանագրութեան մէջ մտցրած այն նշանաւոր դարձուածքների իսկական իմաստը.— Որ Գ. Սաֆոն ուզել է անպատճառ արատաւորել Քրիստափորի յիշատակը, դա աւելի քան պարզ է: Երեւակայեցէք Սաֆոն, Պոլսից Սոֆիա գալով, փոխանակ խոնարհուելու երկու ընկած ընկերների թարմ շիրիմների առաջ եւ նրա կիսատ թողած գործը շարունակելու մասին խորհելու, սկսում է մեռածների հոգիները քրքրել, ինչ որ վկայութիւններ հաւաքել նոյնիսկ գրաւոր կերպով եւ Պոլիս ուղարկել, որպէսզի այնտեղի ընկերները համոզուեն, թէ Վռամը զոհ է գնացել Քրիստափորի վրիժառութեան: Նոյն նպատակով նա արձանագրութեան մէջ յատուկ նկարներ է արել, որ ցոյց տայ, թէ Քրիստափորը միայն պատահմամբ է զոհուել, նրա կրծքի վէրքը մի գնդասեղի գլխի մեծութեան հազիւ լինի. իսկ Վռամը, — դա իսկական զոհ է եւ ընկերոջ ձեռքով ընկած զոհ: Ահա այդ եզրակացութեանն են բերում թէ՛ արձանագրութիւնները եւ թէ Գ. Սաֆոյի վերջին նամակը՝ յանձնաժողովին ուղղուած: Եւ այդպիսի վերաբերմունք դէպի Քրիստափո՛րը, որին մենք բոլորս ճանաչում ենք, որի անուան հետ սերտ կապուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամբողջ անցեալը, այն Քրիստափորը, որը իր կեանքի նպատակն էր դարձրել հայկական յեղափոխութեան գործը, որի բիւրեղ հոգու, անբիծ կեանքի հմայքը մի կախարդական ուժ էր նոր ընկերներ գրաւելու եւ հներին աւելի ոգեւորելու համար: — Ասացէ՛ք ընկերներ, մի՞թէ սրբապղծութիւն չէ մի այդպիսի ընկերոջ յիշատակին այդքան անմաքուր մտածումներով մօտենալը: Եւ Գ. Սաֆոն ուզում է, որ մենք չյուզուենք, լռենք այդ սրբապղծութեան առաջ: Ո՛չ, մենք այդ չենք անի, այլ ստոր զրպարտիչներին կը տանք իրանց արդար հատուցումը: Գ. Սաֆոն եւ ընկերները, փոխանակ այստեղ բառախաղութեամբ ճշմարտութիւնը ծածկելու, աւելի լաւ կ՚անէին, որ անկեղծօրէն վեր կենային եւ ասէին, թէ մեղաւոր են, յետ են վերցնում իրանց գրածը, եւ զղջալով ներողութիւն խնդրում: Այո՛, սխալը խոստովանելն էր առաքինութիւնը: Բայց Գ. Սաֆոն եւ ընկերները այդ առաքինութիւնից էլ հեռու մնացին, ուստի ժողովը պարտաւոր է առանց տատանուելու իր խօսքն ասել:

Ռոստոմ.— Ես էլ մի քանի խօսք կ՚ուզեմ ասել, որովհետեւ այստեղ մերթ Բիւրոն է շօշափւում, մերթ ես. տեխնիկականի մասին ես շատ բան կարող չէի ասել. ասում էի եւ ասում եմ, որ սկսած ձեռնարկը քիչ շանս ունէր. ամենաշատը Սուլթանը կարող էր վիրաւորուել: Մինչեւ այժմ եղել են շատ ձեռնարկներ, որոնք անյաջող են անցել, բայց մենք պատասխանատուութեան չէինք կանչում: Իսկ ինչո՞ւ ենք այժմ այդ անում. որովհետեւ առաջ ամէն ձեռնարկ լինում էր ընկերական խորհրդակցութեամբ. իսկ Սաֆոն միշտ արհամարհել է ուրիշի կարծիքն եւ իւրն է դրել: Եւ ես արդարացնում եմ յանձնաժողովի վարմունքը՝ հրաւիրել պատասխանատուութեան, որովհետեւ Սաֆոն աշխատում է յանցանքը գցել Դիւֆեակչեւի վրայ, որ նիւթը վատն է տուել: Ապա Սաֆոն մեղադրում է, որ կարդում են նրա ջնջած խօսքերը. ի՞նչ իրաւունք ունենք կարդալու: Նայեցէ՛ք (ցոյց է տալիս). Սաֆոն դիտմամբ, կարծես, այնպէս խնամքով է ջնջել, որ կարդանք, աւելի հետաքրքրուենք: Սաֆոյի՛ն պէտք է պատասխանատուութեան կանչել, ո՛չ մարմնին. Սաֆոն է, որ սխալ բացատրութիւն է տուել Քրիստափորի մասին անդամներին, համոզելով նրանց: Յիշում եմ Շեկսպիրի դրամաներից մի հոգեբանական կտորը. երբ դաւադրութիւն է կազմւում եւ սպանւում Յուլիոս Կեսարը, սրա բարեկամ Անտոնիոսը դուրս է գալիս ամբոխի առաջ ճառ խօսում, որի ամէն պարբերութիւնից յետոյ՝ «բայց Բրուտը լաւ մարդ է», եւ այնպէս գրգռում ժողովրդին այն աստիճանի՝ որ սա գնում այրում է Բրուտի տունը, նոյնն է անում եւ Սաֆոն: Նա անուանում է Քրիստափորին «աւագ ընկեր», առաջարկում է նրա ընտանիքն ապահովել, բայց նրա մասին այնպէս է խօսում, որ ամենամիամիտ մարդն անգամ կը զգայ, թէ նա ամբաստանում է Քրիստափորին: Այս տոկումենտը դրուած է մեր առաջ. մեղադրում են թէ ինչո՞ւ էք կարդում.— ի՞նչպէս չկարդանք, չէ՞ որ պատմածը մնալու է: Մի րոպէ ենթադրենք, որ այն մարդիկ՝ Ռուբինան, Թորգոմը բռնուեցին, մեռան, եւ պատմութեանը պիտի մնար այս մութ թուղթը: Եւ սրա համար պէտք է կանչենք դատի: Առաջին անգամ երբ կարդացուեց Ցուցականի տեղեկագիրը, այնպէս տպաւորութիւն ստացուեց, որ իբր թէ Ռուբինան է մեղաւոր, որ ժամանակին չէ սեղմել մեքենան եւն., եւ Սաֆոն հերքեց այդ եւ բարեբախտաբար Ռուբինան երբ եկաւ այստեղ, հերքեց, որ դա սուտ է, որ եւ պարզեց իրողութիւնը: Եթէ Քրիստափորն էլ այստեղ լինէր, նա, անշուշտ, նոյնպէս կը հերքէր իւր մասին ասուածը: Մի բան էլ, Սաֆոն ասաց, թէ երբ ինքը եկաւ, իւր ընկերները լաւ չընդունեցին նրան: Ես էլ եմ Սաֆոյին ընկեր եղել եւ փոխուել եմ: Բայց դրա պատճառը ոչ թէ անձնականն է, այլ այս թուղթը:

Զաւրեան.— *Ես, իբրեւ յանձնաժողովի անդամ դիտմամբ հրաժարուեցի խօսելուց. այժմ իբրեւ հասարակ ժողովական խօսելով, դառնում եմ Սաֆոյին, որ մեղադրում էր ինձ իբրեւ հակառակ վերաբերումի։ Ես պէտք է բոլորին ասեմ, որ մինչեւ վերջին ժամանակ, երբ խնդիրը պարզուեց, ես լաւ էի դէպի նա։ Երբ Պոլսում էի եւ գիտէի, որ նրանք գնում են մեռնելու, ես պաշտում էի նրանց, մեծ պաշտամունքով էլ բաժանուեցի։ Եւ այն ընծան, որ տուեց ինձ Սաֆոն, ես սուրբի պէս էի պահում. բայց այժմ դժբախտաբար, կորցրել եմ, եւ միայն վերջը երբ իմացայ, որ մարդ չմնաց, որին նա չցեխոտէր, ես փոխեցի իմ վերաբերմունքը, մանաւանդ երբ տեսայ նրա ձգած ստուերը Էլլէնի վրայ. եւ երբ կարդացի արձանագրութեան բնագիրը, երբ աչքովս տեսայ բոլորը, ես զգացի, որ նա անպիտան, կեղտոտ մարդ է։ Նա ցեխ է նետում մի ուրիշի հասցէին՝ որ այստեղ չէ եւ չէ կարող իրեն պաշտպանել. դա Անչուկովան է. ես պաշտպանում եմ այդ անձին եւ պնդում, որ նա մաքուր անձ է։*

Սաֆօ.— *Ես ոչինչ չունեմ խօսելու. շատ կարճ կ'ասեմ, այն, որ յայտնում եմ իմ խոր յուզմունքը, որ այստեղ երկու անձինք՝ Զաւրեան եւ Ռոստոմ՝ ասում են թէ իմ դէմ ոչինչ չեն ունեցել, մանաւանդ Ռոստոմը, որ այն ածականները ինձանից լսելուց յետոյ՝ Պարիզում, դեռ ասում է՝ թէ ոչինչ չունի. ես զարմանում եմ։ Ես թողնում եմ ժողովի 5 յարձակւողներին եւ այն, որ Ցուցականը յետ վերցնէ իւր գրուածքը։ Այդ պէտք է դեռ ստուգել։ Դուք ազատ էք պատմութիւնը սրբագրելու, դուք ազատ էք արեգակի վրայ բծեր տեսնել յանդգնողին պատժելու. դուք ջնջուածների մէջ միտումնաւոր բաներ էք տեսնում, որ հիմնովին սխալ է։ Ինչո՞ւ չէք կարծում, որ այդ գրողը այնքան քաջ է, որ չէ ուզեցել ծածկել նոյնիսկ իւր սխալները։ Ի՞նչ ունէի ես Էլլէնի դէմ. ամէնքդ գիտէք, որ միասին էինք ապրում, միեւնոյն սենեակում. երբեմն տաք վիճում էինք եւ հակառակւում։ Ի՞նչ կարող էի ունենալ նրա դէմ։ Ուզում էք աստուածացնել, արէ՛ք, բայց նա էլ մարդ էր. ինչո՞ւ չէր կարող սխալուել։ Ինչո՞ւ Վիդոչի արած սխալը չէր կարող անել։ Եւ դուք ուզում էք այս ժողովում ամբողջ Ցուցականի դրածը սեւացնել։ Ինչո՞ւ չէր կարող Քրիստափորը սխալ անել. մի՞թէ նա մարդ չէր։ Նա ցանկացել է փոքր կապսիւլ դնել, աւելի փոքր քան Ֆիլիպպէում. բայց որովհետեւ բարկացած էր եղել, — որը ես կ'ապացուցանեմ, — պատահում է այս դէպքը։ — 15 անգամ ինձ կախաղան հանէք, ես պնդում եմ, եթէ նա սառնասիրտ լինէր, չէր անի այդ բողոքող սխալը։ Դիւֆեակչեւը այժմ էլ ասում է, որ եթէ ես լինէի այնտեղ, երբեք չէի թոյլ տայ, ատրճանակը կրծքին կը դնէի եւ թոյլ չէի տայ...։ Դուք կարծում էք, թէ նա չէր կարող սխալ անել, բայց կարծում էք թէ մենք կենդանիներս ամէն զրպարտութեան ընդունակ ենք, ամէն կեղտոտութիւն կ'անենք. ինչո՞ւ, որովհետեւ Քրիստափո՛րն էր։ Արէ՛ք. բայց ես կ'ասեմ դարձեալ՝ որ արեգակի վրայ բծեր կան։*

Նախագահ.— *Արդեօք Գ. Սաֆոն եւ Թորգոմը էլ ասելիք ունե՞ն թէ ոչ։*

Թորգոմ.— *Ոչինչ չունեմ, միայն կ'աւելացնեմ, որ մենք երբեք չենք ըսել թէ նա ոճրագործութիւն է արել. բայց հետեւանքը ոճրագործութիւն է եղել։ Ի՞նչ արած։ Ամէն գործ դատելու իրաւունք ունի Ընդհանուր ժողովը, նոյնը եւ Ցուցական Մարմնի որոշումը։ Նա չար միտք չէ ունեցել, բայց յամառութիւն է ըրել, որը եւ մեղադրել, դատապարտել ենք մենք։ Մենք ասում ենք հիմնուած ուրիշների վկայութիւնների վրայ, ինչպէս Դիւֆեակչեւի։*

Զաւրեան.— *Թորգոմը եւ Սաֆոն գիտէին, որ Ցուցական Մարմնի պատասխանատուութիւնը տրուած էր Էլլէնին. ի՞նչպէս եղաւ, որ Պոլսում նա մնաց մեկուսացած եւ ընկերները մի տեսակ սառած, որի պատճառով վերջին ամիսներին Էլլէնը յուզուած էր եւ տրժգոյն։*

Թորգոմ.— *Մեկուսացած չէր. գուցէ այդպէս կ'երեւար, որ մենք քիչ կ'երթայինք նրա մօտ զգուշութեան համար. ես հետը շատ լաւ էի եւ սիրով, եւ տարբերութիւն չէի տեսնում նրա մէջ։*

Ժողովը որոշեց յաջորդ նիստին տալ իւր որոշումը Ցուցական Մարմնի մասին, առանց Ցուցական Մարմնի անդամների ներկայութեան։

Նիստը փակուեց ժամը 10½ին։

109ՐԴ ՆԻՍՏ (28 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Ահարոնեան։
Ներկայ են՝ 26 ժողովական։
Բացակայ են՝ Ռոստոմ, Ստեփանեան, Վարդան, Անդրանիկ։

Ըստ օրակարգի, դատական յանձնաժողովի կողմից ընկ. Զոփուրեան գրաւոր զեկուցում է տալիս Վարդոյի գործի մասին, որ տեւում է 40 րոպէ։

Զեկուցումից յետոյ ժողովականները հարցեր են տալիս։

Միհրանեան.— *Զեկուցման մէջ յիշուած պերճախօս փաստերից յետոյ անկարելի է որեւէ առարկութիւն անել։ Այժմ մենք աւելի պիտի ծանրանանք պատժի եւ դրա յայտարարման վրայ։*

Մուրատ.— *Հետաքրքիր է գիտնալ, թէ առաջին գումարը, որի մասին յիշատակուած է զեկուցագրի մէջ, ե՞րբ է տրուել եւ երկրորդը ե՞րբ է փոխադրուել Արեւելեան Բիւրոյի կողմից։*

Բաբսեղեան.— *Առաջին գումարի մասին Արեւելեան Բիւրօն ոչինչ չգիտէր, երբ վերջին գումարը փոխադրեց Վարդոյին՝ մելինիտ [պայթուցիկ նիւթ մը] եւ այլ նիւթեր գնելու համար։*

Զարդարեան.— *Սխալ է կարծել, թէ Բալկանի Կ. Կոմիտէն չէ հոգացել դրամները ստանալու մասին։ Մեր ընկերներից Յակոբ Աղամեանը, որ գանձապահ էր եւ ժամանակին կասկածել էր Վարդոյի վրայ, յաճախ նրան զգուշացրել է։ Բայց Վարդոն ականջ չէ կախել։ Դեռ 1904ի Շրջանային ժողովում լուրջ կերպով դրուել է կասկածի եւ դրամները նոր գանձապահին տալու այդ հարցը. բայց Վարդոն շատ ճարպիկ կերպով փախուստ է տուել։ Մանրամասները շատ հետաքրքրական են. նա սիրով ընդունում է իւր պարտքը, միայն խնդրում է որ մէկը գայ իր հետ Վառնա, դրամը ստանալու համար։ Եւ իսկապէս ընկ. Գրոնեանը գնաց այդ նպատակով, բայց Վարդոն խաբխբելով ձգձգում է եւ վերջ ի վերջոյ յայտնում, որ դրամ չունի։ Եւ Գրոնեանը ձեռնունայն վերադառնում է։*

Վռամեան.— *Ափսոս որ յանձնաժողովը կանգ չէ առել Վարդոյի արարքների բարոյական կողմի վրայ։ Միայն դրամը վճարելը բաւական չէ նրան նորից կազմակերպութեան շարքերում ընդունելու համար։ Ոչ մի ընկեր այնպիսի լրբութիւն թոյլ չէ տուել դէպի կազմակերպութիւնը եւ մեռած ընկերները, ինչպէս այդ մարդը։ Պէտք է վերջնականապէս արտաքսել նրան կազմակերպական շարքերից։*

Զոփուրեան.— *Հարկ եմ համարում յանձնաժողովի կողմից յայտնել, որ մեզ յանձնուել է քննելու մի միայն զուտ դրամական զեղծումները. դրա համար էլ չենք չօշափել Վարդոյի անբարոյական ընթացքը առհասարակ։*

Վռամեան.— *Զեկուցման մէջ չէ յիշատակուած եւ այն 2.000 ֆրանքի մասին, որը Վարդոն իւրացրել է 1898ին կազմակերպութեան գումարից, «Շարժում»ի հիմնարկութեան միջոցին։ Այդ էլ պիտի աւելացնել։*

Զարդարեան.— *Արժէ աւելացնել եւ այն, որ Պետրոս Սերեմճեանի գրուածքները հրատարակելու համար Վարդոն հանգանակութիւն բաց արաւ եւ հաւաքեց մօտ 8-900 ֆրանք, բայց մինչեւ այժմ ոչ գիրքն է լոյս ընծայում, ոչ դրամների հաշիւը տալիս։*

Զաւարեան.— *Մի կէտ մոռացութեան է տրւում։ Ըստ կանոնագրութեան, Վարդոյի հարցը պէտք է վաղուց վճռուած լինէր։ Դա տեղական մարմնի գործ է եւ չպէտք էր Ընդհանուր ժողովին հասցնել։ Ժողովը կարող է վճիռ կայացնել, բայց վճռի յայտարարումը պիտի լինի Բալկանի Կ. Կոմիտէի կողմից եւ նրա անունով էլ իրագործուի։*

Զարդարեան.— *Մեր ձեռնհասութիւնից դուրս էր այդ, եւ մենք իրաւունք չունէինք վերջնական վճիռ արձակելու։ Այս հարցը յանձնուած էր Խորհրդին։*

Տանտա.— *Որ Վարդոն չէ կարող պարտքը վճարել, դա շատ պարզ է։ Սակայն չպէտք է բաւականանալ նրան հեռացնելով կազմակերպութեան շարքերից. նրա միակ պատիժը տեռորն է. այդ մարդը ամբողջ Բալկանի կազմակերպական մթնոլորտը ապականել է։*

Նախագահ.— *Եթէ այդպիսի անձանց տեռորի ենթարկելու լինենք, մենք շատ հեռու կը գնանք, քանի որ Կովկասը եւ այլ տեղեր լիքն են այդպիսիներով։*

Վիճաբանութիւնը փակւում է։ Ժողովը որոշեց թողնել վճիռը մի այլ նիստի, որպէսզի յանձնաժողովը պատճառաբանուած բանաձեւ ներկայացնի։

Թոփչեան *մասնաժողովի կողմից կարդում է կովկասեան, ինչպէս եւ Ռուսաստանի յեղափոխական սոցիալիստական կուսակցութիւնների վերաբերեալ համերաշխութեան բանաձեւը, որի մէջ յիշուած էին բոլոր այն կուսակցութիւնները, որոնց հետ գործակցելը մասնաժողովը ցանկալի է համարում։*

Կարճ վիճաբանութիւն ծագեց այն կէտի շուրջը, թէ արդեօք պիտի ընդհանուր ձեւո՞վ դնել խնդիրը, թէ մի առ մի յիշել կուսակցութիւնների անունները։ Կարծիքները բաժանուեցին։

Նախագահը *քուէարկութեան դրեց եւ անցաւ առաջինը՝ այն է ընդհանուր ձեւով (18 ձայն ընդդէմ 7ի)։*

Նախագահ.— *Ընդունելով այդ ընդհանուր բանաձեւումը, ժողովը կը կամենա՞ր արդեօք յիշել միայն Կովկասում գործող կուսակցութիւնների անունները, ինչպէս նաեւ սոցիալիստ-յեղափոխականներինը։*

Այս առաջարկն էլ ընդունուեց 19 ձայնով ընդդէմ 6ի։

Ի նկատի ունենալով վերեւի դիտողութիւնները, բանաձեւի առաջին մասում արուեցին մի քանի փոփոխութիւններ. այդ մասը քուէարկուեց եւ անցաւ միաձայն։ Միւս մասերը չքուէարկուեցին, թողնելով յաջորդ նիստերին։

Առաջարկուեց մասնաժողովին աւելի մշակել այդ կէտերը։

Ժողովը փակուեց ժամը 1ը անց 10 րոպէին։

110ՐԴ ՆԻՍՏ (28 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Համօ Մհերեան։
Ներկայ են ժողովական։
Բացակայ՝ .

Օրակարգն է

ա) Վարդոյի գործի բանաձեւը, *որ քուէարկուելով կ'ընդունուի միաձայնութեամբ։*

Ահա այդ բանաձեւը.

«Ընդհանուր ժողովը, լսելով Վարդոյի գործին համար կազմուած դատական յանձնաժողովի մանրամասն զեկուցումը, եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան·

Նկատելով որ պաշտօնական թէ անպաշտօն բազմաթիւ փաստաթղթեր կը հաստատեն Վարդոյի անարդարանալի մեղաւորութիւնը՝ գիտակցաբար իւրացուցած եւ իր անձնական պէտքերուն ծախսած ըլլալուն համար Բալկանի Կ. Կոմիտէի 2139 ոսկի լեւ եւ 4673 արծաթ լեւը, ինչպէս նաեւ Արեւելեան Բիւրոյի կողմէ իրեն ղրկուած կազմակերպական 2000 ռուբլին, — ընդամէնը՝ 12·539 ֆրանք.

Նկատելով, որ դրամական այս յայտնի զեղծումներէն զատ Վարդոն շահագործած է նոյնիսկ նահատակուած ընկերոջ մը՝ Պետրոս Սերեմճեանի յիշատակը, հանգանակութիւն բանալով իր թերթին մէջ՝ հրատարակելու համար նոյն ընկերոջ գրութիւններուն հաւաքածոն եւ այդ հանգանակութենէն գոյացած հանրային դրամն եւս իւրացուցած է նոյնպէս, առանց յատկացնելու իսկական նպատակին·

Վերջապէս նկատելով, որ Վարդոն իր բոլոր անմաքուր գործերը եւ մանաւանդ իր զեղծումները չմերկելու համար հանրային կարծիքին առջեւ, դիմած է ամէն տեսակ անարդարանալի միջոցներու՝ ջանալով արատաւորել Դաշնակցութիւնը, դաշնակցական ամենամաքուր գործիչները, նկրտելով կասկածի ստուեր ձգել անոնց գործունէութեան վրայ, անուանարկութեան եւ խեղաթիւրութեան հակառակ ամէն փորձ ի գործ դնելով իր թերթին մէջ·

Որոշեց՝

Հաստատել դատական յանձնաժողովի եզրակացութիւնը եւ Բալկանի Շրջանակային Ժողովի որոշումը, յանձնարարելով անոնց գործադրութիւնը պատշաճ մարմիններուն· այն է՝

ա) Արեւմտեան Բիւրոյի միջոցով պահանջել որ Վարդոն իր իւրացուցած 12·539 ֆրանքի գումարը վճարէ յանձնաժողովին՝ 15 օրուայ ընթացքի մէջ·

բ) «Դրօշակ»ի մէջ յայտարարել Վարդոյի վերջնական արտաքսումը Դաշնակցութենէն՝ իբրեւ զեղծարար, յեղափոխութիւնը արատաւորող եւ անբարոյական անձնաւորութիւն·

գ) Չվճարելու պարագային, համաձայն կազմակերպական կանոններու, գործադրել Բալկանեան Շրջանային ժողովի որոշած պատիժը»:

բ) Կազմակերպական կանոններու լրացումը:

Մալումեան յայտարարեց, որ կարգ մը ընկերներ խնդրած են կրկին վերադառնալ Կ. Կոմիտէներու ծախսելիք տոկոսին եւ որոշակի կերպով դնել զայն:

Ժողովը յանձնարարեց որ տասը հոգիի կողմէ ստորագրուած գրաւոր առաջարկ ներկայացուի ժողովին:

Ժողովը կը ճշդէ Բիւրոներու կողմէ կնիք պատրաստելու իրաւունքը, Մարմիններու կողմէ Դաշնակցութեան զինանշանով կնիք գործածելու իրաւասութիւնը, ինչպէս նաեւ արհեստակցական եւ աշխատաւորական միութեանց գործածելիք կնիքի ձեւը: Վերջինը չպիտի կրէ, ո՛չ Դաշնակցութեան զինանշանը, ոչ «Դաշնակցութիւն» բառը եւ ոչ ալ նմանութի՛ւն՝ Դաշնակցութեան պաշտօնական կնիքներու հետ:

Վռամեան կ'առաջարկէ բարոյական ցենզ սահմանել Ընդհանուր Ժողովի համար պատգամաւոր ընտրըւած անձերու:

Ժողովը, ընդունելով մէկ քանի յաւելումներ, կը մերժէ այն՝ որ «ամէն պատգամաւոր անհրաժեշտաբար պէտք է ծանօթ լինի իր ընտրուած վայրի պայմաններուն» (16 ձայն թեր եւ 10 ձայն դէմ): Ժողովը կը մերժէ առաջարկը, նկատի ունենալով թէ ինքնին հասկանալի պայման է անիկա իւրաքանչիւր պատգամաւորի համար:

Ժողովը կը մերժէ նաեւ Վռամեանի հետեւեալ առաջարկը. «Ներկայացուցչական ձայն չտալ Երկրի անունով այն ընկերոջ, որ երկու տարիէն աւելի թուականով դուրս եղած է Երկրի իր ներկայացուցած վայրէն»:

Ժողովը կը մերժէ Ջելալեանի հետեւեալ առաջարկը. «Բիւրոներու անդամներուն իրաւունք չտալ Ընդհանուր Ժողովի պատգամաւոր ընտրուելու որեւէ վայրի կողմէ»:

գ) «Կարմիր խաչ»ի կանոնադրութիւն.

Ժողովը կը յանձնարարէ անոր պատրաստութիւնը Իննի Յանձնաժողովին:

դ) Ընթերցում ծրագրի եւ վաւերացում.

Ռոստոմ կը կարդայ յանձնաժողովի կողմէ պատրաստուած Ծրագիրը:

Շահխաթունեան ճիշդ չի գտներ Ծրագրի վերջնական խմբագրութիւնը յանձնաժողովի մը յանձնելու պարագան, քանի որ այդ յանձնաժողովը կարող է խմբագրած պահուն՝ կամայ-ակամայ փոփոխութեան ենթարկել նաեւ սկզբունքային կէտերը:

Խաժակեան.— Սկզբունքները կէտ առ կէտ քըննելու համար առնուազն երկու շաբաթ է հարկաւոր ժողովին. հետեւաբար, նկատի ունենալով ժամանակի սղութիւնը, կը մնայ ընդունիլ ժողովին մէջ այս ու այն առանձնայատկութիւնները եւ վերջնական խմբագրութիւնը թողուլ խմբագրական մարմնին:

Ահարոնեան կը պահանջէ կէտ առ կէտ կարդա՛լ Ռոստոմի ներկայացուցած ծրագրային ուրուագիծը, քննութեան ենթարկել եւ խմբագրական մանրամասնութիւնները թողնել խմբագրական յանձնաժողովին:

Զօփուրեան կ'առաջարկէ Ծրագրի վերջնական խմբագրութիւնը կատարել յանձնաժողովի միջոցով եւ բոլոր պատգամաւորներու կողմէ վաւերացնելէ ետք փակել ժողովը:

Մալումեան դիտել կու տայ, որ Ծրագրի պատրաստութիւնը 25 օրէ ի վեր յանձնուած է յանձնաժողովին, մինչ գործը տակաւին կը մնայ կիսաւարտ, ուստի կը խնդրէ Ռոստոմէն՝ Ժողովին բերել ծրագրային գլխաւոր հիմունքը, որպէսզի ժողովը քննելով զանոնք՝ յաւելումներ եւ յապաւումներ կատարէ եւ յանձնէ վերջնական խմբագրութիւնը՝ խմբագրական մարմնին:

Վռամեան դիտել կու տայ, որ յանձնաժողովը այս նիստին պէտք է կա՛մ վերջնական Ծրագիր մը բերէր ժողովին եւ վաւերացնէր, կամ հիմնական սկզբունքներ՝ որպէսզի անոնց վրայ համաձայնութիւն կայա-

ցընելով՝ տրուէր խմբագրական մարմնին, ձեւաւորման համար:

Ժողովը կու գայ այն եզրակացութեան, որ պէտք է կանգ առնել հիմնական սկզբունքներու վրայ, ուստի նախագահը կը հրաւիրէ ժողովականները խօսիլ ըստ էութեան:

Թոփչեան.— Ռոստոմի ծրագրին մէջ նկատելի է, որ շատ աւելորդ մանրամասնութիւններ կան, որոնք բաւական թիւրիմացութիւններ կը ստեղծեն. կէտեր կան, որ պարզ չեն. կէտեր ալ՝ որ զանց առնուած են. այսպէս՝ ըսուած չէ թէ գիւղացիական հարցին նկատմամբ ի՞նչ է մեր դաւանանքը: Հակադրութիւնն ալ նոյնպէս մարքսիստական տպաւորութիւն կը թողու. մինչ այդպէս պէտք չէր ըլլար: Ռոստոմը խօսելով ճորտութեան եւ այլ պատմական շրջաններու վրայ՝ անհատի մասին ոչ մէկ բառ չ'աւելցներ եւ բուրժուական շրջանին մէջ է միայն որ կը շեշտէ անհատին միջամըտութիւնը, մինչդեռ մենք կ'ընդունինք թէ անհատի դերը զգալի է պատմութեան մէջ՝ սկիզբէն մինչեւ վերջը: Այսպէս, ես անհրաժեշտ կը նկատեմ շեշտել հետեւեալ գլխաւոր կէտերուն վրայ.

ա) Հասարակական կեանքի իդէալն է մարդ-անհատի ազատ, բազմակողմանի եւ ներդաշնակ զարգացումը հասարակութեան մէջ.

բ) Կեանքի երեւոյթները զարգանում են տարերային ձեւով, բայց հասարակական կազմակերպուած եւ գիտակից ուժը նրանց նպատակայարմար ընթացք կարող է տալ իր միջամտութեամբ.

գ) Ամէն տեղ հասարակական կեանքը զարգանում է բարեշրջութեան օրէնքով. սակայն իւրաքանչիւր երկիր այդ զարգացման ընդհանուր ուղիից որոշ շեղումներ է անում իր առանձնայատկութիւնների համեմատ (ռէալիստական, պատմափիլիսոփայական).

դ) Պատշաճ կերպով շեշտել օբիեկտիւ [առարկայական] (Մարքս-Էնգելս) եւ սուբիեկտիւ [ենթակայական] (Լավրով եւ Միխայլովսկի) մեթոդը, այսինքն իւրաքանչիւր շրջանի հասարակական կազմի գընահատութիւնը տալ՝ ընդհանուր կուլտուրական [մըշակութային] յառաջդիմութեան բնորոշման եւ հասարակական ուժերի ներդաշնակութեան տեսակէտից.

ե) Տնտեսապէս յետամնաց երկրներում կապիտալիզմը զարգանում է սոցիալիստական կուսակցութեան ներկայութեան, եւ այդպիսի երկիրներու աշխատաւոր դասակարգը, աւելի զարգացած երկիրների փորձից օգտուելով, կարող է խուսափել շատ խոչընդոտներից ու հարուածներից.

զ) Պէտք է աշխատաւորական սկզբունքը շեշտել, պարզելով որ «աշխատաւոր դասակարգ» ասելով մենք ընդունում ենք այն տարրերին (բանւորութիւն, աշխատաւոր գիւղացիութիւն եւ մանր արհեստաւորութիւն), որոնք ապրում են սեփական աշխատանքով՝ առանց վայելելու ուրիշի աշխատանքի յաւելեալ արժէքը.

է) Առանձնապէս շեշտել ազգային հարցի մասին, պարզելով այդ խնդրում բուրժուազիայի դերը, աշխատաւոր դասակարգի դերը եւ հարցի լուծման միջոցը՝ ֆեդերատիւ-տեղական եւ իբրեւ հետեւողական լրացումն դրա՝ համամարդկային-ֆեդերատիւ:

Ահա դրանք են իմ կարծիքով այն գլխաւոր կէտերը, որոնք պէտք է լաւ շեշտուած եւ պարզաբանուած լինեն իբրեւ մեր ծրագրի բնորոշ յատկանիշները: Եթէ այդ կէտերը ընդունուին Ընդհանուր Ժողովի կողմից, այն ժամանակ բաւական կը հեշտանայ ծրագրի խմբագրական մասնաժողովի գործը:

Ռոստոմ դիտել կու տայ, թէ վերոյիշեալ եօթը կէտերը ամէնքն ալ արտայայտուած են իր ծրագրին մէջ, բայց ցիրուցան եւ տարածուն ձեւով, այնպէս որ աւելի խմբագրական ձեւին մէջ քան թէ հիմնական սկզբունքներու բացակայութեան մէջ պէտք է փնտռել տարբերութիւնը: Կը հաւաստէ թէ իր արտայայտութեան մէջ մարքսիստական ո՛չ մէկ շփոթութիւն կայ, այլ ընդհակառակն՝ քննադատութիւն:

Թէ՛ ընկ. Թոփչեան եւ թէ Ռոստոմ կը համաձայնին սա կէտին վրայ, որ խմբագրական ձեւին մէջ պէտք է փոփոխութիւն մտցնել:

Մինասեան կ'առաջարկէ ընդհանուր գծերով համադրել միմիայն թէ՛ տնտեսական պայմաններու ներգործութիւնը եւ թէ անհատին բարոյական ֆակտորները [ազդակները, գործօնները] մարդկային բարեշրջման գործին մէջ, եւ ծրագրի վերջնական խմբագրութիւնը յանձնել յատուկ յանձնաժողովի մը, քանի որ ժողովը հնարաւորութիւն չունի ինք պատրաստելու:

Զաւարեան դիտել կու տայ, որ սոցիալիստական կուսակցութեանց ծրագրին միակ թերութիւնը այն է, որ մարդկային յառաջդիմութեան գլխաւոր արգելքը խոշոր արդիւնաբերութիւնը միայն ընդունուած է, այնպէս որ սա տպաւորութիւնը կը զգացուի, որ եթէ այդ չարիքը վերցուի, կեանքը կը մտնէ երջանիկ ճանապարհի մէջ: Սակայն, մեզի համար առանձնապէս շահեկան եւ անհրաժեշտ է տարբեր ֆակտորներու վըրայ կանգ առնել: Մեզի համար էականն այն է, որ ազգային քաղաքական ճնշումները, տգիտութիւնը, անքաղաքակիրթ ցեղերու դրացնութիւնը եւ երկրագործութեան յետադէմ վիճակը՝ մեծ արգելք են մեր կեանքի զարգացման: Ահա այս պակասներն են որ զգալի են Ռոստոմի ներկայացուցած ծրագրին մէջ, ուստի անոնց պէտք է առանձնապէս տեղ տալ, մի քանի յաւելումներ ընել եւ յանձնել խմբագրական յանձնաժողովին: Մենք չենք կրնար միայն կանգ առնել կապիտալի ներգործութեան վրայ՝ լուծելու համար հասարակական խնդիրները. կան քաղաքական կազմի, անհատի դերին, անհատի գիտակցութեան ֆակտորները,

որոնք ներդաշնակօրէն կը լուծեն կեանքի յառաջդիմութեան հարցը:

Իսահակեան.— *Մեր ծրագրին մէջ պէտք է հիմնովին չեշտուի, թէ մենք իդէալ ունինք եւ այդ իդէալն է՝ անհատի հասարակական ազատութիւնը. այս տեսակէտով է որ մենք տարբեր ենք սոցիալ-դեմոկրատական վարդապետութենէն. անհատին ազատութիւնը ի հարկէ տարբեր հայեցակէտերով՝ տարբեր կերպով կ'ըմբռնուի. մենք կ'ընդունինք թէ անհատը ճնշուած է հասարակութեան մէջ, քաղաքականապէս, ընկերային եւ իդէոլոգիական [գաղափարաբանական] տեսակէտով: Մարքսիստները կանգ չեն առներ պատմական զանազան ֆակտորներու վրայ. մինչ մենք բարեշրջութեան մէջ կը տեսնենք զանազան գործօններ, որոնք իրարու հետ շաղկապուած եւ համագործակցութեամբ յառաջ կը բերեն բարեշրջութիւնը: Պրոգրէսը [յառաջդիմութիւնը] էվոլիւցիա [բարեշրջում, հոլովոյթ] չէ. պրոգրէսի մէջ կը մտնեն միայն տնտեսական ֆակտորները՝ ընկերային պայմանները եւ անհատի գիտակցական միջամտութիւնը. ուստի մենք պրոգրէսը կը դնենք բարեշրջութեան քով՝ իբրեւ լրացուցիչ անոր ընթացքին: Մենք կ'ընդունինք վերլուծական եւ քննադատական դրութիւնը, որ մեզ կը զանազանէ սոցիալ-դեմոկրատներից. սոցիալ-դեմոկրատները կ'ընդունին, որ արդիւնաբերական յառաջդիմութիւնը ամէն տեղ եւ ամէն ճիւղերու մէջ միեւնոյն կերպով կը զարգանայ, մինչ մեր հասկացողութիւնը տարբեր է. ուստի պէտք է չեշտե՛լ այս կէտը մեր ծրագրին մէջ: Պէտք է քննադատօրէն վերաբերուինք նաեւ կապիտալիզմի մասին. սոցիալ-դեմոկրատները կ'ընդունին որ կապիտալիզմը յեղափոխացուցիչ ուժ է, մինչ այդպէս եղած չէ. մենք այդ ուժը կ'ընդունինք որոշ չափով եւ գնահատումով. այս կէտն ալ պէտք է չեշտուի մեր ծրագրի մէջ:*

Ռոստոմը *միջամտելով դիտել կու տայ, թէ այդ բոլորը կան ծրագրի մէջ:*

Իսահակեան.— *Կան, այո՛, բայց չեշտուած չեն. պէտք է որոշակի կերպով չեշտուած ըլլան, որպէսզի մեր ծրագիրը զանազանուի միւս սոցիալիստական կուսակցութիւններու ծրագրէն: Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութեանց մէջ չեշտուած չէ գիտակցական մոմենտի դերը, պէտք է այս տեսակէտն ալ ցայտուն կերպով արտայայտուի մեր ծրագրէն: Յետոյ ես կը խնդրեմ, որ մեր ծրագրի մէջ խօսք տանք գիտական սոցիալիզմի բացատրութենէն: Այս բոլորը պարզաբանելէ ետք, պէտք է որ մեր ծրագիրը չշփոթուի ռեվիզիոնիստներու ծրագրի հետ, քանի որ սա թիւր գաղափարը տարածուած է առհասարակ, թէ մենք ռեվիզիոնիստներ ենք: Անհրաժեշտաբար մեր ծրագրի մէջ առանձնայատուկ տեղ պիտի գրաւէ նաեւ ազգային խնդիրը, որը կը թողում ես ուրիշ ձեռնհասներին:*

Շահխաթունեան.— *Ռոստոմի ծրագիրը բոլորովին կը պտտի կապիտալիստական կարգերու շուրջը, մինչ անոր պէտք չէ կենտրոնական տեղ տալ, քանի որ այդ չի համապատասխաներ մեր ընկերային ըմբռնումներուն: [Շահխաթունեան] դիտողութիւն կ'ընէ գիւղացիութեան մասին գործածուած հայեացքին, կը գտնէ, թէ սկզբունքային վերաբերութիւն չկայ դէպի գիւղացիութիւնը. որոշակի չեշտուած չէ նաեւ այն հայեացքը, որով կը բաժնենք մենք աշխատաւորները: Նկատելով որ ատեն չկայ Ռոստոմի նախագիծը կէտ առ կէտ քննելու, կ'առաջարկէ Իսահակեանի հետ պատրաստած իր մի քանի սկզբունքները կարդալ եւ եթէ ընդունուին անոնք ժողովէն, յանձնել խմբագրական մարմնին՝ վերջնականապէս ձեւակերպելու:*

Մալումեան *նկատելով, որ ընդհանուր գծերով առաջ են բերուած սոցիալիստական ընդհանուր սկզբունքները, կը շեշտէ, որ պէտք է խնամքով խմբագրուին հայկական մասին վերաբերող կէտերը եւ թողնուին խմբագրական մարմնին: Կը նկատէ, թէ մեր իրականութեան մէջ առաջնակարգ կարեւորութիւն ունի ոչ միայն տնտեսական հարցը, այլ մանաւանդ քաղաքականը, քանի որ մեր եւ օտար ազգերու միջեւ կայ վիճակի անսահման տարբերութիւն. ուստի անհրաժեշտ կը տեսնէ մասնաւոր ուշադրութիւն տալ մեր քաղաքական կռուին, որ պիտի կազմէ մեր ծրագրին առանձնայատուկ եւ խոշոր տեղը: Եւ եթէ այդ տեղը դրուի վայել չափով ու վայել կերպով՝ ոչ միայն հոս գտնուող տաճկահայ ընկերները, այլ դուրսը մնացող դժգոհ բոլոր մասսաներն ալ գոհ պիտի մնան: Կ'առաջարկէ նաեւ ասկէ ետք մեր գլխաւոր նպատակներէն մէկը որոշադրել՝ մեր եւ միւս ազգերու աշխատաւոր մասսաներու համերաշխ ու գործակցական կռիւը, ձեռք բերելու համար քաղաքական ու տնտեսական ապահովութիւն՝ համայնական լայն չափերով: Կ'եզրակացնէ հետեւեալ կերպով, — ընդունիլ առաջարկուած պատմափիլիսոփայական նախաբանը, անոր միացնելով մեր կեանքին վերաբերեալ* minimum *պահանջները եւ այն քաղաքական-տնտեսական նպատակը, որին պիտի ձգտի կազմակերպութիւնը, յենուելով մեր հարեւան ժողովուրդներու համերաշխութեան վրայ եւս:*

Ռոստոմ *կ'ընդդիմախօսէ վերջին կէտին, դիտել տալով թէ, այո՛, մեր բաղձանքներէն մէկն է ընդհանուր համերաշխութեան սկզբունքը, բայց պայման դնել, որ ընդհանրացնենք այդ գաղափարը Թուրքիայում եւս, անիրագործելի է, քանի որ նոյնիսկ Ռուսաստանի մէջ այս բաղձանքը յաջողութիւն գտած չէ:*

Մալումեան *վախ կը յայտնէ, որ եթէ մեր ծրագիրը իսկապէս չձեւակերպուի այնպէս, ինչպէս հարկ է, մենք յետ կը մղուինք Սոցիալիստական Միջազգային Բիւրոյէն, որը կարող է մեզ նկատել «ժամանակի սոցիալիստներ»:*

Ռոստոմ.— *Մեր ծրագրին մէջ կայ այդ նպատակը, որ է ձգտել բոլոր ազգերու աշխատաւոր դասակարգերուն հետ՝ միութեան. բայց առայժմ չկայ Թուրքիոյ մէջ աշխատաւորական ուրիշ որեւէ բանակ՝ հայերէն դուրս, հետեւաբար չենք կրնար մենք այժմ այդ տեսակ միութիւն մը իրագործել. այդ միութեան վրայ եթէ հիմա կանգ առնենք՝ մեր բախտը կապած պիտի ըլլանք [օտար] այդ մասսաներու եւ քար դնենք մեր զարգացման առջեւ:*

Շահխաթունեան *դիտել կու տայ, որ ազգային, կազմակերպչական տեսակէտը շփոթութեան կ'ենթարկուի հիմնական սկզբունքներու հետ: Կը ճշդէ այն հանգամանքը, որ Դաշնակցութիւնը, իբրեւ կուսակցութիւն՝ միջազգայնական է, մինչ իբրեւ կազմակերպութիւն՝ ազգային:*

Վռամեան.— *Ես կը կարծեմ, որ Մալումեանի աւելցնել ուզած կէտը շատ վտանգաւոր կէտ մըն է, որը եթէ ընդունինք, մեր ձեռքերը կապած պիտի ըլլանք մեր տակտիկին մէջ: Առայժմ մենք ունինք կարգ մը քաղաքական ուրիշ նպաստաւոր պայմաններ ալ՝ որոնք կ'օժանդակեն մեր հարցի լուծման. եթէ ընդունինք ընկ. Մալումեանի առաջարկը՝ պիտի զրկուինք այդ ազդակներէն եւ պիտի ստիպուինք ընդունիլ միմիայն համաթուրքական կռիւ եւ գործունէութիւն:*

Նախագահը, *փակելով վիճաբանութիւնը, կ'առաջարկէ վաղուան նիստին բերել յաւելուածական նոր կէտեր, որոնք քննութեան առնուելով՝ յանձնուին խմբագրական յանձնաժողովին:*

Նիստը կը փակուի ժամը 8ին:

111ՐԴ ՆԻՍՏ (29 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է՝ Վռամեան:
Ներկայ են 28 ժողովական:
Բացակայ են՝ Վարդան, Անդրանիկ:

Օրակարգն է «Ծրագրի հարցը»:

Ժողովը զբաղւում է Ծրագրի հիմնական կէտերի մշակմամբ, որպէսզի այս կէտերը, իբրեւ հրահանգներ, տրուին խմբագրական-ծրագրային յանձնաժողովին:

Թոփչեան *կարդում է իր բանաձեւած կէտերից առաջինը, որը ձեւակերպում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան իդէալ նպատակը՝* «հասարակական կեանքի իդէալն է մարդ անհատի ազատ եւ բազմակողմանի զարգացումը»:

Ռոստոմ.— *«Բազմակողմանի» բառը պէտք է դուրս գցել, քանի որ կարող է թիւրիմացութիւնների պատճառ լինել: Մեզանից ոչ ոք չէ կարող դրականապէս պնդել, որ ազատ զարգացումը տանում է դէպի միաժամանակ «բազմակողմանի» զարգացում: Նոյնիսկ ինձ համար մի մեծ հարցական է այն, թէ ընդհանրապէս բազմակողմանի զարգացում գոյութիւն ունեցե՞լ է եւ կամ ունենալո՞ւ է: Ես պնդում եմ նորէն իմ «ազատ-անկաշկանդ» բառի վրայ:*

Համօ *ընդդիմախօսում է Ռոստոմին եւ նկատում, որ այդ «բազմակողմանի» բառը մտցնելով մեր ծրագրի մէջ, երբեք մըտքերի շփոթ եւ վիճաբանութեան առիթ չենք տալիս: Մեր իդէալն է կատարեալ մարդը: Իսկ ի՞նչ է նշանակում կատարեալ մարդ: Այն, որ մարդ անհատի, առանց նրա այս կամ այն կողմը պակասելու-թերանալու, ֆիզիքական եւ մտաւոր բոլոր յատկութիւնները ներդաշնակօրէն զարգանան: Եւ մենք պէտք է վերացնենք հասարակական կեանքի մէջ տիրող այն բոլոր պայմանները եւ կարգերը, որոնք խոչընդոտ են ներկայանում այդ բազմակողմանի զարգացման:*

Թոփչեան.— *«Ազատ» եւ «բազմակողմանի» մտքերը հակիմաստ հասկացողութիւններ չեն, այլ ընդհակառա՛կն, իրար լրացնում են եւ ամբողջացնում: Մենք ցանկանում ենք վերջին բառով շեշտել, որ մարդ անհատի զարգացումը պիտի լինի բազմակողմանի եւ ո՛չ միակողմանի: Մեքենայի մօտ անհատի զարգացումը կատարւում է ազատօրէն, բայց ոչ բազմակողմանի, այլ ընդհակառակն, խիստ միակողմանի: Ես պնդում եմ «բազմակողմանի» եւ հարմոնիկ [ներդաշնակ] զարգացման վրայ եւ դա տանում է դէպի կատարելատիպ մարդը:*

Իսահակեան.— *Ես համաձայն եմ Թոփչեանի բանաձեւած կէտին. այդ կարեւոր է եւ մի այլ տեսակէտից: Մենք դրանով բաւարարութիւն ենք տալիս թէ՛ մեր արդարութեան զգացումին եւ թէ կուլտուրական [մշակութային] պահանջին: Հասարակական կեանքը այնպէս պէտք է կազմակերպուի, որ անհատը ազատ եւ բազմակողմանի զարգանալ կարողանայ:*

Զաւարեան *դիտել է տալիս, որ այն թեզը, որը դրել է Թոփչեանը եւ մի քանիսը պաշտպանում են, ոչ թէ միայն մեր կէտ նպատակն է, այլ միեւնոյն ժամանակ ներկայանում է իբր ե՛ւ յենակէտ ե՛ւ միջոց: Մի խօսքով դա ամէն ինչ է:*

Համօ, Թոփչեան *եւ* Շահխաթունեան *հակաճառում են այդ ըմբռնումի դէմ, եւ նկատում, որ իդէալ նպատակը չէ կարող միաժամանակ թէ՛ յենակէտ եւ թէ միջոց լինել: Ճիշդ է, ամէն մի միջոց կարող է նախորդ ձեռնարկի համար նպատակ լինել, բայց յաջորդ նպատակների համար նա արդէն միջոց է: Ուրեմն բոլոր մօտակայ նպատակները միաժամանակ ե՛ւ միջոցներ են վերջնական նպատակի համար: Իսկ մենք դնում ենք այդ վերջնական իդէալ նպատակը: Գալով «յենակէտ» բառին, կ'ասենք, որ «միջոց» եւ «յենակէտ» այստեղ արդէն համանիշ են:*

Մինասեան.— *«Ներդաշնակ զարգացում», դա ինձ համար խիստ առաձգական հասկացողութիւն է: Մարդկութեան ամէն մի անհատը ունի իր առանձնայատուկ կրքերը, իր տենչերը, եւ քանի որ նա բնութեան օրէնքները չի ճանաչի, նա կը մնայ դրանց կրողը: Եթէ մենք համերաշխ զարգացում կը փափաքինք, պէտք է թողնել բնութեանը, կեանքին: Մենք լինելով մեր ազատութեան տէրը, պիտի ուրիշի ազատութիւնն եւս ապահովենք: Մարդկութիւնը չէ կարող կատարելատիպ լինել: Ես առաջարկում եմ «ազատ եւ գիտական զարգացում»:*

Գուսան.— *Արտայայտուող կարծիքները իսկապէս դիմում են այնտեղ, ինչ իմ խորին համոզմունքն է, բայց անարխիզմի վախից կանգնում են կէս ճանապարհին: Ես ճանաչում եմ հոգու գիտակից տիեզերական ուժը, իսկ դուք ուզում էք այդ շղթայել: Հասարակութիւնը կանգնած է անհատի դէմ: Եւ ընդհակառակն, անհատը՝ հասարակութեան: Պէտք է վերացնել հասարակութիւնը: Ես ընդունում եմ անհատի աբսոլիւտ [բացարձակ] անսահման զարգացումը: Գերմա՛րդ. ահա իմ իդէալը, իմ նպատակակէտը:*

Նախագահը *դնում է երկու բանաձեւերը քուէարկութեան:*

Զաւարեան.— *Նախքան քուէարկութեան անցնելը, ես կ'ուզէի շեշտել մի հանգամանքի վրայ: Աշխատանքի բաժանումը, որը հետզհետէ աւելի ու աւելի շեշտւում է ներկայ հասարակական կեանքում, տրամագծօրէն հակառակ է բազմակողմանի եւ ներդաշնակ զարգացման: Ես առաջարկում եմ «անսահման» զարգացում:*

Ընդունւում է ընկ. Մալումեանի բանաձեւը 19 ձայնով ընդդէմ 5ի։ Ահա նա.

«Մեր նպատակն է անհատի ազատ, բազմակողմանի եւ ներդաշնակ զարգացումը հասարակութեան մէջ»։

Սեպուհը *խնդրում է մտցնել արձանագրութեան մէջ, որ ինքը ձեռնպահ է ծրագրային հարցի վերաբերմամբ, որովհետեւ այդ նրա ուժերից եւ հասկացողութիւններից բարձր է։*

Թոփչեան *կարդում է իւր մշակած երկրորդ կէտը.* «Կեանքի երեւոյթները զարգանում են տարերային ձեւով, բայց հասարակական կազմակերպուած եւ գիտակից ոյժը նրան նպատակայարմար ընթացք կարող է տալ իր միջամտութեամբ»։

Զաւարեան *հակասութիւն է տեսնում այդ կէտի մէջ։ Եթէ շարժումը տարերային է, հետեւապէս մարդ չի կրնար նրան ընթացք տալ եւ ընդհակառակն, եթէ մարդ իր ուզած ընթացքն է տալիս, նշանակում է շարժումը տարերային չէ։ Առաջին միտքը ես գտնում եմ սխալ. եթէ իրօք այդ ճիշդ լինէր, մեզ մնում էր ուղղակի ամէն ինչ թողնել տարերքին։ Անհատը ինչպէս անցեալում ստեղծագործող, ներգործող դեր է խաղացել, նոյնպէս խաղում է եւ խաղալու է ապագայում։*

Ահարոնեան.— *Ես որեւէ հակասութիւն չեմ գտնում այդ կէտի մէջ։ Ճակատագրային, տարերային ասելով, ընկ. Թոփչեանը հասկանում է այն պատմական օրէնքները, որոնցով ղեկավարւում է բովանդակ կեանքը. իսկ անհատն էլ գիտակցելով այդ, իր ցանկութիւնների, իր անձերի համաձայն ներգործում է դրա վրայ, ընթացք տալիս։*

Համօ.— *Մարդկութիւնը զարգանում է մի շարք ուժերի ազդեցութեան տակ, ինչպէս տնտեսական, գաղափարական, աշխարհագրական, ցեղագրական եւն., եւ այդ գործօններից մէկն է կազմակերպուած գիտակից ոյժը։*

Խաժակեան *առաջարկում է մերժել «տարերային» խօսքը։*

Ռոստոմ.— *Որ անհատը մարդկային զարգացման պատմութեան մէջ իր որոշ դերն է խաղում, դա պարզ է, բայց դա դեռ ոչինչ չէ նշանակում։ Մենք պէտք է կանգնենք մասսայական գիտակցութեան վրայ եւ ոչ թէ խիստ բացառիկ անհատների վրայ։ Դա խիստ խնդրական հարց է։ Պատմութեան մէջ խոշոր դեր խաղացող անհատները եղել են թէ՛ բացասական եւ թէ դրական տիպեր։ Որքան աշխատենք բուրժուաների մէջ համամարդկային գիտակցութիւն առաջ բերել, անկարող կը լինենք քանի որ նրանց մէջ իրենց դասակարգային շահերից բխած որոշակի եւ շեշտուած գիտակցութիւն է գոյացած։ Նոյնը աշխատաւորական դասակարգի մօտ. նա էլ իւր առանձնայատուկ գիտակցութիւնն ունի։ Ես կ'ասեմ աւելին։ Այն խոշոր դէմքերն ու անձնաւորութիւնները, որոնք յեղափոխիչ դեր են կատարել պատմութեան մէջ, նրանք երբեք պարզ չեն գիտակցել, չեն պատկերացրել անմիջական հետեւանքները։ Այդ եղել է բնականօրէն անգիտակ մի գործունէութիւն։ Քանի կեանքը ղեկավարող գործօնները անծանօթ, գաղտնի են, մարդ արարածը ենթարկուելու է դրանց, եւ քանի այդ գործօնները ուսումնասիրուեն, այնքան մարդի գիտակից դերը մարդկային պրոցէսի մէջ կը շեշտուի եւ աւելի նշանակալի կը դառնայ։*

Թոփչեան.— *Խոշոր գծերով վերցրած, մարդկային կեանքը ղեկավարում են երկու գործօններ, — տարերային եւ գիտակից մարդ—անհատի ոյժը։ Տարերային տեխնիկական ոյժը խիստ բնորոշուած է սոցիալ—դեմոկրատների մօտ, մատերիալիստական աշխարհահայեացքի մէջ, որ միանգամայն ճշգրիտ եւ ընդունելի է, իսկ վրիպում է, ժխտում է երկրորդը։ Մենք ընդունելով տարերքի ուժը, միեւնոյն ժամանակ ընդունում ենք եւ այն, որ անհատը ազդում է տարերքին եւ նպատակայարմար ուղղութիւն տալիս։ Գետը հոսում է, նա տարերային ոյժ է, բայց մարդը իր ուզածի պէս ընթացք է տալիս նրան։*

Քուէարկելով Թոփչեանի բանաձեւը, մերժւում է, ստանալով միայն 8 ձայն Թեր։

21 *ձայնով ընդդէմ 4ի, անցաւ Համոյի հետեւեալ բանաձեւը,* — «Հասարակութեան զարգացումը կատարւում է զանազան ոյժերի փոխադարձ ազդեցութեան տակ եւ այդ ոյժերի մէջ կազմակերպուած գիտակից ոյժը կատարում է որոշ խոշոր դեր»։

Վիճաբանութիւնների շարունակութիւնը թողնւում է յաջորդ նիստին։

Ժողովը փակուեց ժամը 1 եւ 25 րոպէին։

112ՐԴ ՆԻՍՏ (29 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է՝ Համօ Մհերեան։

Օրակարգն է «Փոթորիկ»ի հաշիւը *եւ* նախահաշիւը։

Գագիկ *զեկուցանում է քննիչ յանձնաժողովի կողմից «Փոթորիկ»ի հաշիւների քննութեան արդիւնքը, որից երեւաց հետեւեալը.—*

«Փոթորիկ»ը ունեցել է գործունէութեան երկու շրջան ա) 1903–1904 *թուականներին, Դաշնակցութեան Խորհրդի*(46) *եւ Պատասխանատու Մարմնի որոշմամբ, յօգուտ Թրքահայկական յեղափոխութեան եւ* բ) 1906 *թուին վերսկսել է իւր գործունէութիւնը յօգուտ կովկասահայերի ինքնապաշտպանութեան, Կովկասի Ռայոնական Ժողովի* (1905 *Թ. Նոյեմբեր*) *որոշմամբ։*

1) *Առաջին շրջանի գործունէութեան մի մասի հաշիւը տրուած է* 1904 *թուի Գ. Ընդհանուր Ժողովին, որից յետոյ «Փոթորիկ»ը ունեցել է, առ* 1 *Յունիս* 1904, 22·205 *ռուբլի* 70 *կոպէկ։*

Յունիսից մինչեւ Դեկտեմբեր 1904, *ստացել է երեք հոգուց* 79·000 *ռուբլի. ընդամէնը ուրեմն* 101·205 *ռուբլի* 70 *կոպէկ։*

1905 *թուի ընթացքում ոչինչ չէ ստացուել։*

Այդ գումարից «Փոթորիկ»ը ծախսել է ինքը՝ 1904 *թուի Յունիս 1ից մինչեւ Դեկտեմբեր*

	ռ.	կոպ.
31 *եւ* 1905 *թուի Յունուար 1ից մինչեւ Յունիս 1ը՝*	3·533	21
1905 *Թ. Յունիս 1ից մինչեւ Դեկտ.* 31	1·100	00
Տուել է Ոսկանապատի Կ. Կոմիտէին	26·149	29
Տուել է Զինոնին	24·000	00
Տուել է «Յառաջ»ի խմբագրութեան	5·000	00
Տուել է Արեւմտեան Բիւրոյին	40·000	00
Գումար	99·782	50
Մնացորդ դրամարկղում առ 1 *Յունուար* 1907	1·423	20
Բալանս	101·205	70

2) *Գործունէութեան Բ. շրջանում,* 1906 *Թ. Փետրուարից սկսած, մուտք եղել է Նալբանդից եւ Նոր Աւանի շրջանից (Ժլատ)* 13 *հոգուց*

Նալբանդից եւ Նոր Աւանի շրջանից (Ժլատ) 13 *հոգուց*	315·000 ռ.
Նոյն երկու շրջաններում, կ. կոմիտէների դիմումներով	52·000 ռ.
Մնացորդ № 3 դրամարկղում Եկեղեցում, տեղական հասարակութիւնից ընտրած մասնախմբի հանգանակութիւնից	97·000 ռ.
Մեծ Քաղաքում, 6 *հոգուց*	220·000 ռ.
Գումար	684·000 ռ.

Ելք՝

Ծախս է եղած	2·890 ռ.
Զինոնին (կենտրոնական) տրուած է	186·000 ռ.
Արեւելեան Բիւրոյին տրուած է	310·000 ռ.
Ոսկանապատի Կ. Կոմիտէին տրուած է	20·000 ռ.
Ժլատի Կ. Կոմիտէին տրուած է	14·000 ռ.
Նալբանդի Զինոնին	16·410 ռ.
Գումար	549·300 ռ.

Մնացորդ № 1 դրամարկղում Արեւելեան Բիւրոյի	43·000 ռ.
Մնացորդ № 2 դրամարկղում Արեւելեան Բիւրոյի	26·000 ռ.
Մնացորդ № 3 դրամարկղում Արեւելեան Բիւրոյի	15·700 ռ.
Մնացորդ Արեւմտեան Բիւրոյի մօտ	30·000 ռ.
Մնացորդ Ոսկանապատի դրամարկղում	20·000 ռ.
Գումար	134·700 ռ.

Արդէն եղած դիմումներից սպասւում է ստանալիք	85·000 ռ.
Նոյնպէս եղած դիմումներից սպասւում է, ոչ ստոյգ, 3 *հոգուց*	45·000 ռ.

Ուրեմն միասին հաշուելով

ա) *Ա. շրջանի մնացորդ*	1·423 ռ. 20 կ.
բ) *Բ. շրջանի կանխիկ*	134·700 ռ. 00 կ.
և գ) *սպասելի ստանալիքներ*	130·000 ռ. 00 կ.
Ընդամէնը մնում է ազատ տրամադրելի գումար «Փոթորիկ»ից	266·123 ռ. 20 կ.

Ընդհանուր Ժողովը որոշեց այդ գումարը երեք հաւասար մասի բաժանել, մի մասը յատկացնել 1907ի նախահաշուին, միւս մասը՝ 1908ի նախահաշուին, եւ երրորդ մասը՝ դարձնել անձեռնմխելի ֆոնտ, որի տնօրինութիւնը պատկանի Ընդհանուր Ժողովին, կամ ծայրայեղ դէպքում՝ Դաշնակցութեան Խորհրդին։

Ի նկատի ունենալով, որ այդ գումարի $\frac{1}{3}$ *մասը 1907ի նախահաշուին յատկացնելուց յետոյ էլ, չէր լըրանում 1907ի նախագծուած ծախսերի պակասը, ուստի Ժողովը յանձնարարեց մասնախմբին՝ որոշ տոկոսով կրճատել նախահաշուի ծախսերը եւ համակերպել նախատեսուած միջոցներին։ Այդ անելուց յետոյ Նախահաշիւը ստացաւ հետեւեալ կերպարանքը.*

(*Համապատասխան տախտակը տեսնել էջ 276*)

«Փոթորիկ»ի հաշիւը ներկայացնելուց յետոյ՝ ժողովականները հարց տուին, թէ արդեօք զոհեր չե՞նք տուել «Փոթորիկ»ի գործունէութիւնը վարելիս։

Գագիկ.— *Այո՛, մէկ զոհ տուել ենք, մեր ամենալաւ ընկերներից մէկին, որը ինքնասպանութիւն է գործել, երբ տեռորը կատարելուց յետոյ, բռնուելու վըտանգը անխուսափելի է եղել։ Բացի դրանից, երկու զոհ էլ դրսից են եղել, որոնք մերժելով իրենց եղած դիմումը, ենթարկուել են ահաբեկման։*

Վռամեան.— *Հետաքրքիր է գիտնալ, արդեօք «Փոթոռ»յի գործունէութեան զոհ գնացած ընկերոջ ընտանիքին որեւէ օգնութիւն տրուա՞ծ է կազմակերպութիւնից։*

Մասնաժողովի անդամները ստոյգ տեղեկութիւն չունէին այդ մասին, բայց ընկ. Զոհուրեանը յայտնեց, որ այդպիսի դէպքերում առհասարակ անուշադիր չեն լինում եւ կարեւոր օգնութիւնը լինում է։

Նախահաշուի հաստատումից յետոյ, ընկ. Վռամեան առաջարկեց, որ Արեւմտեան Բիւրոյի շրջանում, յատուկ մի մասնախմբի միջոցով, խաղաղ հանգանակութիւն կատարուի յօգուտ Դաշնակցութեան։

Առաջարկն ընդունուեց միաձայն եւ գործադրութիւնը յանձնուեց Արեւմտեան Բիւրոյին։

Ժողովը մի քանի ընկերների առաջարկութեամբ որոշեց յատուկ մի խմբի ձեռքով Ռուսաստանում հանգանակութիւն անել յօգուտ Մուշ—Սասունի սովեալներին եւ հաւաքել այդ նպատակով 100·000 ֆրանք։ Գործի կարգադրութիւնը թողնուեց Իննի Յանձնաժողովին։

ՆԱԽԱՀԱՇԻՒ 1907 ԹՈՒԻ

	մնացորդ 1906 թուից	սպասելիք 1907 թուին	տեղական ծախս 1907ին	տարեկան եկամտից 5% անձեռնմխելի	մնացորդ՝ տրամադրելի ընդհանուր ծախսերի համար
	հազար ֆր.	հազ. ֆր.	հազ. ֆր.	հազ. ֆր.	ֆր.
Արեւել. Բիւրօ	15	15	–	0·75	29·250
Ռուսաստան	40	60	30	3	67·000
Մեծ Քաղաք	5	25	12·5	1·25	16·250
Նաւահանգիստ	–	20	10	1	9·000
Մրգաստան	2	30	15	1·5	15·500
Քար	–	20	7	1	12·000
Ջրաբերդ	–	20	6	1	13·000
Ապառաժ	10	20	10	1	19·000
Այգեստան	–	20	10	1	9·000
Ժլատ–Նալբանդ	12·5	20	8	1	23·000
Ռուս. Ուսանող.	–	5	1	0·25	3·750
Կարմիր Խաչ	–	20	–	1	19·000
Վրէժ	0·2	20	10	1	9·200
Զէֆոն	150	–	–	–	150·000
Վասպուրական	50	10	5	0·5	54·500
Մուշ–Սասուն	10	10	8	0·5	11·500
Զաւրեանի միսիան	26	–	–	–	26·000
Արեւմտեան Բիւրօ	12	25	–	1·25	35·750
Ամերիկա	50	60	12	3	95·000
Բալկան	–	25	5	1·25	18·750
Արտասահմ. Ուս.	–	1·2	0·2	0·06	940
Եգիպտոս	–	5	1	0·25	3·750
Վիշապ	0·15	5	3	0·25	1·900
Տրապիզոն	18·482	1	0·5	0·05	18·932
Ոսկեհանք	–	10	5	0·5	4·500
Լեռնավայր	10	4	3	0·2	10·800
Գումար ֆր.	411·332	451·200	162·200	22·566	677·772

Ընդհանուր գումարների եւ ծախսերի բաշխումը	ֆրանք
Վասպուրականին	172·000
Մուշ–Սասունին	83·000
Ցուցականին	35·000
Տեռորական մարմնին	23·000
Արեւելեան Բիւրոյին	11·000
Արեւմտ. Բիւրօ եւ «Դրօշակ»ին	16·000
«Pro Armenia»ին	15·000
Եւրոպական պրոպագանդ	15·000
Ռազմագիտական մասնախմբին	48·000
Զէնքի փոխադրութեան	37·000
Բանտարկեալների օգնութիւն	23·000
Փոքր Ասիային	8·000
Կիլիկիային	15·000
Կարինին	12·000
Զէֆոնին	105·000
Կովկ. ինքնպշտ. եւ քաղ. կռուին	53·000
Կովկ. կազմի վերակազմութեան	30·000
Արեւել. շրջանի պրոպագանդ	64·000
Անակնկալներ	66·000
Բուլղարիոյ դպրոցին	46·000
Ընդհ. Ժողովի ծախս	31·000
Գումար	913·000 (*)

(*) Մարմիններից կը ստացուի 677·772
«Փոթորիկ»ից պիտի վերցնել 235·228

Բացի վերոյիշեալից, պէտք է յատուկ հանգանակութիւն կատարուի յօգուտ Մշոյ եւ Սասնոյ ռովեալներին՝ 100·000 ֆր.:

113ՐԴ ՆԻՍՏ (30 Ապրիլ, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան:
Ներկայ են 28 ժողովական:
Բացակայ են՝ Վարդան, Անդրանիկ:

Օրակարգն է ընտրութիւնների նախապատրաստութիւնը: Նախքան օրակարգին անցնելը, Ընդհանուր ժողովը որոշեց ա) ընտրել Սասունի հանգանակիչ մասնաժողովի անդամները՝ Ընդհանուր ժողովի կողմից, բ) եւրոպական հանգանակութեան անդամները ընտրել Արեւմտեան Բիւրոյի կողմից եւ գ) Դաշնակցութեան կովկասեան խմբագրական կազմի ընտրութիւնը թողնել Արեւելեան Բիւրոյին:

Առաջարկւում են Մուշ–Սասունի եւ Վասպուրականի Պատասխանատու Մարմնի համար թեկնածուներ՝

1) Գէորգ Չաւուշ	6) Տաճատ
2) Կոմս	7) Վահագն [Տաթեւեան]
3) Սարգիս Վարդանեան	8) Վարդան վարդապետ
4) Արամ	9) Մուրատ [Սեբաստ.]
5) Ռոստոմ	

Չաւուշի վերաբերմամբ երաշխաւորում է Արամը:

Վռամեան.— *Իմ կարծիքով սխալ է Չաւուշին Պատասխանատու Մարմնի անդամ ընտրելը, քանի որ նա ապստամբ է, Թուրք կառավարութիւնը ճանաչում է եւ հետամուտ է լինում: Հերիք է, որ նա Վանում երեւայ, իսկոյն աղմուկ կը բարձրանայ: Իմ կարծիքով կարելի է նրան կարճ ժամանակով Երկրից դուրս բերել:*

Մուրատ.— *Եթէ մտադրութիւն չունինք ապստամբական ցոյց անելու եւ քանի որ բիւդճէն էլ չի ներեր այդ, ես էլ համոզուած եմ, որ աւելի լաւ է նրան դուրս բերել. խաղաղ՝ այստեղ որոշուած տակտիկով գործելու համար հարկաւոր են աւելի ինտելիգենտ ուժեր:*

Ռոստոմ.— *Խնդիրը սխալ է դրւում: Սա տակտիկի հարց է, հետեւապէս պէտք է թողնել Երկրի Պատասխանատու Մարմնին: Քանի որ Չաւուշը Երկրումն է, պէտք է ընդունել նրա թեկնածութիւնը:*

Արամ.— *Ես էլ կանգնած եմ Ռոստոմի տեսակէտի վրայ, աւելի լաւ է թողնել այս հարցը Երկրի ընկերներին: Սխալ է կարծել, որ Չաւուշը սարերի վրայ է. ընդհակառակն, նա միշտ դաշտումն է, գիւղերի մէջ: Ճիշդ չէ ընկ. Մուրատի դիտողութիւնը: Մեզ ոչ թէ պակասում է դրամը, ոչ թէ բիւդճէն է որ անբաւարար է, այլ կազմակերպուած զօրաւոր ուժն է պակասում: Այժմ շատ աւելի դրամ կայ, քան երբեւիցէ:*

Ռոստոմ.— *Չաւուշին հեռացնելով, ոչինչ չենք շահի: Նրա տեղ նոր փախստականներ կը յառաջանան: Քանի որ նա հեղինակաւոր անձ է, ծանօթ է շրջանին, մի շարք կապեր ունի եւ վառ է պահում գործը, հետեւապէս մինչեւ իսկ անհրաժեշտ է նրա ներկայութիւնը այնտեղ:*

Նախագահը *եզրակացնում է, յայտնելով, որ Չաւուշի թեկնածութիւնը մնում է ցանկի մէջ:*

Նոյնը *կոմսի, Սարգիս Վարդանեանի, Արամի, Մուրատի եւ Տաճատի թեկնածութեան վերաբերմամբ: Ընկ. Արամը խնդրում է մի քանի անգամ իրեն դուրս հանել ցանկից եւ տեղը թողնել միւս ընկերներին:*

Վռամեան.— *Ես դնում եմ այս հարցը — արդեօք Վասպուրականի մարմինը դրսի ուժերի կարիք ունի՞, թէ տեղական ուժերը հերիք են:*

Իշխան.— *Մինչեւ այժմ եղածը բաւարար է համարուել, բայց ներկայումս մեծ կարիք կայ, մանաւանդ, որ երկուսը հեռանում են:*

Արամ.— *Մենք ընդհանրապէս պատրաստուած ընկերների պակասը ունենք, կազմը ուժեղացնելու համար, բայց ոչ այս կամ այն դիրքի համար առանձնապէս: Կովկասում երկու ուժեր աւելի առաջ ունենք, վերադառնալիս նրանց պէտք է վերցնենք հետներս:*

Զօհրաբեան.— *Ես ուզում էի գիտնալ, թէ կովկասից ղրկուած տղաները ի՞նչ դեր են ստանձնում այնտեղ. արդեօք նրանք հեղափոխութեամբ տեղ գտնո՞ւմ են կենտրոնական կոմիտէի կազմի մէջ:*

Արամ.— *Արեւելեան կամ Արեւմտեան Բիւրոների կողմից ուղարկուած եւ յանձնարարուած ընկերները ընտրւում են ընդհանրապէս կենտրոնական կոմիտէի անդամներ:*

Արեւելեան Բիւրոյի համար առաջարկւում են հետեւեալ թեկնածուները՝

1) Զաւարեան	6) Թոփչեան	11) Մինասեան
2) Համօ	7) Անդրանիկ	12) Գիւլխանդանեան
3) Ռոստոմ	8) Սահակեան	13) Բարսեղեան
4) Գարօ	9) Վռամեան	14) Զարզարեան
5) Յովեան	10) Ահարոնեան	15) Զաւրեան
		16) Գագիկ

Արեւմտեան Բիւրոյի համար առաջարկւում են 9 թեկնածուներ, որոնք հետեւեալներն են.

1) Մ. Յովհաննէսեան	6) Մինասեան
2) Մալումեան	7) Վռամեան
3) Ահարոնեան	8) Մար
4) Զարզարեան	9) Գագիկ
5) Յովեան	

Ցուցա–տեռորական մարմնի համար առաջարկւում են հետեւեալ թեկնածուները․

1) *Մալումեան*	4) *Ռոստոմ*
2) *Անդրանիկ*	5) *Իշխան*
3) *Վահագն*	

Բոլոր թեկնածուների մասին ժողովականները կայացնում են մտքերի մանրամասն փոխանակութիւն։ Ժողովին ներկայ եղողների մասին խօսելիս՝ թեկնածուները հեռանում էին ժողովից։ Ոմանք թեկնածուներից հրաժարուեցին։

Թեկնածուների վերաբերեալ վիճաբանութիւնների շարունակութիւնը մնաց յաջորդ նիստին։

Նիստը փակուեց ժամը 1ին։

114ՐԴ ՆԻՍՏ (30 Ապրիլ, երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան։
Ներկայ են՝ 29 ժողովական։
Բացակայ է՝ Վարդան։

Նախագահը *ժողովի առաջ է դնում* Ցուցականի հարցը․ *այդ առթիւ յիշեցնում է այն երկու կարծիքը, որ կան ժողովականների մէջ Ցուցական Մարմնի մասին․ առաջին՝ որ պէտք է Ցուցականին պատասխանատուութեան կոչել ամբողջ կազմով, եւ երկրորդ՝ որ պէտք է պատասխանատուութեան կանչել միայն այն անդամներին, որոնց կարելի է նկատել իբրեւ պատճառ այդ գործի անմխիթար վիճակին։*

Շահխաթունեան․— *Պէտք է տարբերել դատի բովանդակութիւնը դատուելիք անձնաւորութիւններից․ այսինքն՝ պարզել, թէ ի՛նչ հարցեր են յատկապէս ենթակայ դատի։*

Ռոստոմ․— *Ես առաջարկում եմ դատի հարցը միանգամայն թողնել․ գործի բարոյական կողմը պարզ է բոլորի համար։ Այն թերութիւնները՝ կազմակերպական կամ տեխնիկական, որոնք կան գործի մէջ՝ այնպիսին չեն որ նրանց համար յատկապէս դատ նշանակուի։ Ես առաջարկում եմ միայն բաւականանալ այն բոլորով, ինչ որ գիտէ ժողովը այդ գործի բարոյական կողմի մասին, եւ իւր եզրակացութիւնը տայ։*

Նախագահը *հարցը դնում է քուէարկութեան։*

19 ձայն միանում են Ռոստոմի առաջարկին, այսինքն ցանկանում են, որ ժողովը տայ իւր եզրակացութիւնը այդ խնդրի մասին։ 2 հոգի դէմ են, այսինքն յատուկ դատ են ուզում, եւ մի հոգի ձեռնպահ է մընում (Ծնթ․— Քննիչ յանձնաժողովի 4 անդամները սկզբունքով համաձայն լինելով Ռոստոմի առաջարկին՝ անյարմար են համարում այս խնդրում ձայն տալու եւ ձեռնպահ են մնում)։

Զաւարեան․— *Ես ձեռնպահ եմ մնում այն պատճառով, որ ես Դաշնակցութեան տրատիցիաներին [աւանդութեանց] հակառակ եմ գտնում այդքան բծախնդրութեամբ վերաբերուելը։ Անցեալներում մեր բոլոր ձեռնարկները այս կամ այն թերութիւններն են ունեցել, բայց նրանց վրայ ոչ ոք այդքան ուշադրութիւն չէ դարձրել։ Ինչպէս անցեալ անգամ ասացի, քննիչ յանձնաժողովը դուրս է եկել իրեն համար գծուած սահմաններից, որովհետեւ զեկուցումը նա դարձրել է մեղադրական ակտ։*

Արամ, Թոփչեան եւ Վռամեան *(յանձնաժողովի անդամներ) բողոքում են ընկ․ Զաւարեանի արտայայտութեան դէմ՝ յանձնաժողովի հասցէին։ Նրանք պնդում են, որ իրենք ղեկավարուել են միմիայն այն հրահանգներով, ինչ որ տուել է Ընդհանուր Ժողովը։ Ժողովի արձանագրութեանց մէջ տրուած են 15–17 հարց, որոնց աշխատել է պատասխանել յանձնաժողովը։ Եթէ այդ պատասխանները մեղադրական բնաւորութիւն են կրում, դրա մեղքը յանձնաժողովինը չէ, այլ Ցուցական Մարմնինը։*

Նախագահ․— *Պարտք եմ համարում աւելացնել յատկապէս այն ընկերների համար, որոնք ներկայ չեն եղել, որ ժողովը սկզբից իսկ շատ անկողմնակալ դիրք է բռնել թէ՛ դէպի Ցուցականը, թէ՛ դէպի նրա անդամները։ Խօսք լինել չէ կարող որեւէ ճնշման։*

Ջելալեան *բացականչում է, որ ժողովականները այս խնդրում չահագրգռուած են։*

Համօ․— *Պահանջում եմ, որ Ջելալեանը խօսքը յետ առնէ․ այլապէս անհնարին եմ համարում ժողովում մնալ։*

Ջելալեան․— *Խօսքս յետ եմ առնում, որպէսզի Համօն դուրս չելլէ․ եւ խնդրում է արձանագրել այս։*

Նախագահ․— *Առաջարկում եմ արտայայտուել ըստ էութեան։*

Համօ․— *Ցուցական Մարմնին յանձնարարուել է կատարել մի յեղափոխական ակտ եւ այդ մարմինը կատարել է այնպէս, ինչպէս նա կարողացել է։ Եթէ այդ Մարմնի գործողութիւնների մէջ կան թերութիւններ, տեխնիկական, կազմակերպական և թէ ընկերական յարաբերութիւնների տեսակէտից, դրանք իրենց հիմքում ունեն մի հիմնական պատճառ, այն՝ որ այդ Մարմնի մէջ ստեղծուած էր այնպիսի անբարոյական մի մթնոլորտ, որ վայել չէ կարելի համարել մի յեղափոխական մարմնի համար։ Այն անվստահութիւնը դէպի ընկերները, այն հեշտութիւնը, որով նրանք կարողանում են վիրաւորել ընկերների ամենամաքուր, ամենանուիրական զգացումները, այդ բոլորը կարող է որակուել միմիայն «անբարոյական» խօսքով։ Եւ այդ անբարոյականութիւնը մտցնողը եղել է մի անձնաւորութիւն, — դա Սաֆոն է, մի մարդ, որ ճգնում է իւր ամէն մի քայլով ասելու, որ ինքը հերոս է, որ ինքը դնում է մի դարաւոր նահատակ ժողովուրդի համար զոհուելու։ Եւ այդ հերոսը միայն ինքն է․ այն գործողութիւնները, որոնք կատարուած չեն իւր ձեռքով՝ բոլորն էլ ստուերի տակ են առնուած, եւ ամէն տեղ ցցուած անձնաւորութիւնը ինքը՝ Սաֆոն է։ (Յիշատակում է Վիչապում պատրաստած լուսանկարները)։ Եւ այդ բոլորով հանդերձ մենք տեսնում ենք Սաֆոյին մի դերում, որ ամենավտանգաւորն է․․․։ Այն ժամանակ, երբ Մարմնի անդամներից մէկը պնդում է, թէ այսպիսի գործի մէջ վիճակի հարց չէ կարող լինել եւ իրեն է առաջարկում այդ գործը կատարելու՝ Սաֆոն պնդում է վիճակի վրայ եւ վիճակահանութեան մէջ է քաշում մի մարդու՝ օրինակ Արամին, որ Ընդհ․ Ժողովի կողմից չի էլ նշանակուած իբրեւ Ցուցականի անդամ։ Նրա դերը իբրեւ կենտրոնական անձնաւորութիւն Ցուցականի մէջ կայանում է նրանում, որ նա թոյլ է տալիս Ռուբինային՝ փոխարինել Արամին։ Ցուցականի մէջ դեմորալիզացիա [յուսալքում] մտցնողը եղել է Սաֆոն։ Մինչեւ այն ժամանակ, երբ Քրիստափորի ոգին էր իշխում այդ գործի մէջ, Սաֆոն չէր կարող այդ դերը կատարել․ բայց երբ Քրիստափորը անյայտացաւ՝ Սաֆոյի համար դռները բաց էին․․․։ Միակ հակադիր ուժը Սաֆոյին հանդիսանում է Ռուբինան եւ ես համոզուած եմ, որ եթէ այդ հակադիր ուժը չլինէր, գործը մինչեւ այդտեղ էլ չէր հասնի։ Ես գտնում եմ, որ մենք այստեղ չենք կարող լինել ֆորմալիստ [ձեւապաշտ] դատաւորներ, այլ յեղափոխական խղճի դատաւորներ․ եւ ես յեղափոխական խղճով պահանջում եմ, որ Սաֆոն, իբրեւ միակ չար ոգին այդ ամբողջ գործի մէջ, հեռացուի մեր միջից։ Մարմնի մնացած անդամներին պատասխանատուութեան ենթարկել մենք չենք կարող։ Նրանց բոլոր գործողութիւնները կրում են Սաֆոյի ազդեցութիւնը։ Եթէ նրանք լինէին Քրիստափորի ազդեցութեան տակ, նրանք կը մնային իրենց կոչման բարձրութեան վրայ։ Ներկայ դէպքում այդ ընկերներին պէտք է նկատել իբրեւ զոհեր մի չար ոգու, մի չար ազդեցութեան, որ սաւառնելիս է եղել ամբողջ Ցուցականի վրայ։*

Անդրանիկ․— *Սաֆոյին ճանաչում եմ 12 տարուց ի վեր․ Քրիստափորին ես չեմ տեսել․ 1905ի Խորհուրդի ժամանակ յոյս ունէի նրան տեսնելու, բայց նա Սոֆիայում զբաղուած իւր գործերով, չկարողացաւ գալ Ժընեւ։ Ցուցականի գործունէութեան տեխնիկական մասը մենք քննել չենք կարող եւ ձեռնհասութիւն էլ չունենք։ Սակայն Քրիստափորի մասին նրա գործածած արտայայտութիւնները, ես համարում եմ ոճրագործութիւն։ Խորհրդի ժամանակ ծանօթանալով, հենց Սաֆոյից, գործի դրութեան հետ, ես նկատեցի, որ Ցուցական Մարմնի մէջ չկար ցանկալի անձնազոհութիւնը եւ վստահութիւնը։ Ես նրան այդ բանը արտայայտեցի եւ նա ինձ պատասխանեց վիրաւորուած, — «Եթէ Անդրանիկը չլինէր, ես քեզ այլ կերպ կը պատասխանէի»։ Եթէ մենք գործի կազմակերպութեան մանրամասնութիւնների մէջ հարց ու փորձ անենք ընկերներին, մենք շատ թերութիւններ կը նկատենք։ Սակայն մենք այդ չենք կարող։ Ես առաջարկում եմ կանգ առնել միմիայն այն դաւաճանական ընթացքի վրայ, որ բռնել է Սաֆոն մեր ընկերոջ դէմ։ Ես անձամբ եղել եմ դէպքի տեղը եւ այդ լուրերի ազդեցութեամբ ուսումնասիրել եմ եղելութիւնը․ բայց ո՛չ մի հետք դիտաւորեալ որեւէ արարքի՝ Քրիստափորի կողմից։ Շատ շատ կարելի է ասել, որ անփորձութիւն է եղել եւ ոչ թէ այնպիսի ոճրագործ դիտաւորութիւն, որպիսին վերագրւում է Քրիստափորին։*

Տաճատ *պնդում է, որ պատիժը Ցուցական Մարմնի բոլոր անդամների համար պէտք է լինի․ թէ՛ նրա համար, ով անբարոյականացրել է ընկերներին եւ թէ՛ նրանց, որոնք թոյլ են տուել իրենց ենթարկուել նրա ազդեցութեանը։*

Վռամեան․— *Իբրեւ ժողովական, ես գտնում եմ, որ հարկաւոր է Սաֆոյի համար որոշել ամենածանր բարոյական պատիժը՝ աքսորել Դաշնակցութիւնից։ Գալով մնացած անդամներին, որոնց անգիտութիւնը իրերի ընթացքի վերաբերմամբ պարզ է այդ գործի քննութեամբ պարապողների համար, պէտք է ներողամիտ լինել եւ թոյլ պատիժ նշանակել։ Գալով Ռուբինային, որի անձնուէր գործունէութիւնը պարզ է, նրան մեղադրելու մասին այստեղ խօսք լինել չէ կարող։*

Զաւարեան․— *Ես համաձայն չեմ, որ Սաֆոն միակն է եղել իւր կոչման բարձրութեան վրայ չկանգնողը։ Ցուցական Մարմնի մէջ կան այնպիսի անձնաւորութիւններ, ինչպէս Քրիսը(47), որի մասին Պոլսոյ թերթերում այնպիսի լուրեր էին տպուած, որ մարդու մազերը բիզ–բիզ էին կանգնում։ Այդպիսի մարդկանց մի կազմակերպութեան մէջ պահել, ոչ մի կերպով չէ կարելի։ Դրա համար էլ առաջարկում եմ յանձնաժողովին՝ ճշդօրէն որոշել նաեւ մնացած ընկերների մեղաւորութեան չափը։ Գալով Սաֆոյին՝ պէտք է ասեմ, որ 17 տարի շարունակ այդ մարդը մեր կազմակերպութեան մէջ գործում է եւ շարունակ նրա դերը բացասական է եղել։ Անցեալ Ընդհանուր Ժողովում ես ասացի, որ նրա բոլոր միջոցները անբարոյական են։ Եւ իմ ասածը ճիշդ է։ (Յիշում է մի քանի փաստեր Սաֆոյի անցեալ գործունէութիւնից, Կուկունեանին սպանելու առաջարկը, Սասունի քննիչ յանձնաժողովի անդամներին կոտորելու եւ մեղքը քրտերի վրայ գցելու առաջարկը եւն․)։ Այդ փաստերը, Սաֆոյի անբարոյական ընթացքը բնորոշելով, միեւնոյն ժամանակ չեշտում են եւ այն իրողութիւնը, որ Սաֆոն մի տեսակ հոգեկան հիւանդութեան ենթակայ է։ Դրա համար առանձին ապացոյցներ եւս կան․ մի քանի անգամ Սաֆոն խելագարութեան նշաններ է ցոյց տուել։ Ես ա-*

առաջարկում եմ, մեր եղբայրացութեան հիմնաւորման մէջ, այս հոգեկան հիւանդութեան մոմենտը եւս շեշտել:

Նախագահը առաջարկում է պատասխանել այն հարցին, թէ արդեօք Ցուցականի բոլո՞ր անդամները հաւասարապէս պատասխանատուութեան պէտք է ենթարկուեն, թէ ոչ:

Ռուստոմ.— Ցուցականի անդամներին մենք չենք կարող հաւասարապէս մեղադրել: Օրինակ, ով ճանաչում է Թորգոմին՝ նա չէ կարող չպնդել՝ որ եթէ սա Քրիստափորի ազդեցութեան տակ մնար եւ կողմնակի ազդեցութիւնների չենթարկուէր, հիանալի տղայ կը լինէր: Նոյնը կարող եմ ասել եւ Քրիսի մասին, որին ինքս եմ Պոլիս ուղարկել եւ անձամբ գիտեմ, թէ ինչպիսի՛ եռանդով էր վերաբերւում նա դէպի յեղափոխութիւնը: Ես տեսնում եմ այդ մարդկանց վրայ մի զօրեղ չար ազդեցութիւն: Երբեմն նրանք համոզում են արտայայտել, որ Քրիստափորը իսկապէս վատ մտադրութիւններ ունեցել է. բայց այդ կրում է Սաֆոյի խոր ներշնչումը: Չպէտք է մոռանալ՝ որ բոլոր փաստերը, Եղուարդի(48) եւ Քրիստափորի սպանութեան մասին, հաղորդուած են եղել Սաֆոյի կողմից:

Մուրատ.— Ես պնդում եմ, որ պէտք է պատժել բոլորին, ամէն մէկին իւր մեղաւորութեան չափով: Սակայն, եթէ դուք համոզուած էք, որ Սաֆոն մեղաւոր է իսկապէս, նրան պէտք է պատժել աւելի խիստ. նրան պէտք է տեռորի՛ ենթարկել: Իսկ եթէ բաւարար չափով համոզուած չենք այդ բանում, պէտք է հարցը հիմնովին քննել եւ ապա վճիռ տալ:

Վահագն.— Թորգոմի հետ ես անձամբ խօսել եմ. նա ասում է, որ ինքը երբեք մտքով չէ անցկացրել, որ Քրիստափորը կարող է այդպիսի մտադրութիւն ունեցած լինել ընկերոջ նկատմամբ, եւ վճռականօրէն յայտարարում է, որ եթէ արձանագրութիւնը այդ մըտքով է հասկացւում, ինքը այդ խօսքերի տէրը չէ: Բացի սրանից, չպէտք է մոռանալ, որ բոլոր տեղեկութիւնները Թորգոմը ստացել է Սաֆոյից:

Անդրանիկ.— Եթէ Թորգոմը եւ միւս ստորագրողները իրենց ստորագրութիւնները պաշտօնապէս յետ չեն վերցնում, նրանք նոյնպէս մեղաւոր են եւ պէտք է պատժուեն:

Գագիկ.— Թորգոմը անցեալ ժողովին ասաց, որ քանի Սաֆոն Պոլիս չէր եկել, նա Քրիստափորի մահը համարում էր դժբախտ պատահար. իսկ երբ Սաֆոն եկաւ եւ փաստերը բերաւ, նրանք իրենց համոզմունքը փոխեցին: Այստեղից պարզ է, թէ ո՛վ է այդ լուրերի աղբիւրը:

Մինասեան.— Ես համաձայն չեմ, որ Սաֆոյի անցեալ գործունէութիւնները անբարոյական են, ինչպէս ընկ. Զաւարեանն է ասում. դրանց մենք կարող ենք անուանել միայն յեղափոխական նախաձեռնութիւններ, ուրիշ ոչի՛նչ: Գալով Սաֆոյի վերջի գործին, ես այստեղ գլխաւորապէս նկատում եմ անձնական փառասիրութեան շեշտը. սակայն մեղաւոր են նաեւ ընկերները եւ պատասխանատուութիւնը պէտք է ընդհանուր լինի:

Մաշուր.— Յեղափոխական դատաստանի մէջ ձեւականութիւնների յետեւից չեն ընկնում. ամբողջ այդ պատմութեան մէջ Սաֆոն նկատւում է իբրեւ մի ցըրուած, ակտիւ անձնաւորութիւն, որ շրջապատուած է եղել որոշ չափի թոյլ անձնաւորութիւններով, որոնք ենթարկուած են եղել նրա ազդեցութեանը de facto: Սաֆոյի կամքն է իշխել ամբողջ գործի վրայ եւ նա է ընթացք տուել ամբողջ գործին, այդ միակ կամքը պատժելու հարցը պէտք է դրուի այստեղ:

Նախագահը ժողովի քուէարկութեան է դնում այս հարցը, թէ արդեօք միայն Սաֆո՞ն պէտք է պատասխանատուութեան ենթարկել, թէ բոլորը՝ զանազան չափերով:

Չորս հոգի համաձայն են միմիայն Սաֆոյին պատժելու. 22 հոգի պնդում են, որ պէտք է պատժել բոլոր մեղաւորներին՝ զանազան չափերով, ըստ իրենց յանցանքների: Բացի դրանից 8 հոգի պահանջում են, որ Ցուցական Մարմի՛նը պատժուի, ի նկատի ունենալով գործի անյաջողութեան բոլոր պատճառները. իսկ 21 հոգի գտնում են, որ պատասխանատուութեան պէտք է ենթարկել բարոյական զարտուղութիւնների սահմանում:

Ապա խնդիրը քուէարկւում է վերջնական ձեւով:

Ժողովը 23 ձայնով որոշում է Ցուցական Մարմնի անդամ Սաֆոյին ի սպառ արտաքսել Դաշնակցութիւնից եւ այդ մասին յայտարարել պաշտօնական օրգան «Դրօշակ»ում:

Ձեռնպահ են մնում 4 հոգի (Զաւարեան եւ մասնաժողովի անդամներ՝ Թոփչեան, Վռամեան, Արամ):

Նախագահը առաջարկում է որոշել մնացած ընկերների պատասխանատուութեան չափը:

Զաւարեան.— Մնացած անդամների պատասխանատուութեան չափը որոշելու համար, առաջարկում եմ յանձնարարել յանձնաժողովին, որ աւելի իրազեկ է գործին, իւր կարծիքները բերել իւրաքանչիւրի մասին:

Վռամեան առաջարկում է, որ Մարմնի երեք անդամը՝ Թորգոմ, Աշոտ եւ Քրիս հեռացուին կազմակերպութեան գործից, մինչեւ նրանց յանցաւորութեան չափը կը քննուի:

Անդրանիկ պնդում է, որ արձանագրութեան տակ ստորագրող բոլոր անդամները պէտք է պատժուին: Եթէ նրանք իմանալով արձանագրութեան միտքը եւ հետեւանքը, անմիջապէս յետ առնէին իրենց ստորագրութիւնները, հարցը ուրիշ կը լինէր, սակայն եթէ նրանք հիմա միայն իրենց ստորագրութիւնները յետ առնեն, նրանց մեղքը միայն կը մեղմանայ եւ ոչ թէ կը վերանայ:

Թոփչեան (յանձնաժողովի անդամ).— Ցուցականի անդամներից մէկը՝ Աշոտը, այդ գործին գնալով, ծանր զոհ է կրել. նրա ընտանիքի մի քանի անդամներ զոհուել են Կ. Պոլսում: Ես բարոյական պարտք եմ համարում այս բանը ժողովի առաջ դնելու:

Համօ.— Այստեղ ասում են, թէ Ցուցականի անդամները այժմ եւս իրենց խօսքը յետ չեն առնում: Մենք չենք կարող ղեկավարուել նրանց այժմեան բըռնած ընթացքով. մեր առաջ է Ցուցականի ամբողջ գործունէութիւնը եւ մենք այնտեղից տեսնում ենք, որ այդ մարդիկ ենթարկուած են զօրեղապէս Սաֆոյի չար ազդեցութեան: Վերջին կէտի վրայ պէտք է կենտրոնացնել մեր ուշադրութիւնը:

Անդրանիկ.— Եթէ Թորգոմը այս քանի օրս ժողովին գալով յետ չէ առել իւր խօսքը, նոյնպէս պէտք է պատժուի:

Աւարոնեան.— Եթէ Թորգոմը, Աշոտը եւ Քրիսը գրաւոր կերպով յետ չվերցնեն իրենց ստորագրութիւնը, նրանց այդ մասին յայտարարուելուց 3 օրուայ ընթացքում, նոքա նոյնպէս պիտի արտաքսուին կուսակցութիւնից եւ այդ մասին պիտի յայտարարուի «Դրօշակ»ում: Իմ կարծիքով այդ գործի կարգադրութիւնը յանձնուելու է Իննի Յանձնախմբին:

Զաւարեան.— Յետ վերցնելուն կամ չվերցնելուն մենք կարեւորութիւն տալ չենք կարող: Ինձ համար ամենեւին նշանակութիւն չունի թէ Քրիսի պէս մի փըչացած մարդ յետ կ'առնի իւր խօսքը. իսկ միւս կողմից էլ ես չեմ կարող կարեւորութիւն տալ այն հանգամանքին, որ Թորգոմը ընկերական պարտք է համարում Սաֆոյին մենակ չձգել եւ իւր խօսքը յետ չառնել: Մենք պէտք է ղեկավարուենք մեր խղճով եւ եթէ կը տեսնենք, որ մեղաւորները անկեղծ կերպով չեն զղջում, մենք նրանց պէտք է պատժենք:

Աւարոնեան.— Չէ կարելի բաւականանալ մի ձեւական նամակով, թէ ստորագրութիւններս յետ ենք վերցնում. պէտք է ժողովը կամ յանձնաժողովը այն համոզմանը գայ, որ նրանք անկեղծ համոզուած են, որ սխալ են գործել:

Նախագահ.— Իբրեւ արտայայտութիւն ժողովականների տրամադրութեան առաջարկում եմ հետեւեալը.— Ցուցականի անդամ՝ Աշոտին, Թորգոմին եւ Քրիսին հեռացուած համարել կազմակերպութիւնից, այդ մասին կազմակերպական ճանապարհով յայտնել մեր բոլոր մարմիններին (ոչ «Դրօշակ»ում) եւ տալ նրանց իրաւունք՝ ներկայացնել Դաշնակցութեան խորհրդին մեղմացուցիչ բացատրութիւններ եւ զղջման ապացոյցներ: Դրա հետ միասին լիազօրութիւն տալ խորհուրդին՝ փոխել այս որոշումը, եթէ հնարաւոր տեսնէ:

Այդ ամբողջ առաջարկը դրուեց քուէարկութեան եւ անցաւ ընդդէմ 3ի, 2ի ձեռնպահութեամբ:

Ցուցականի հինգերորդ անդամ Ռուբինային գալով, Ընդհանուր ժողովը չգտաւ որեւէ հիմք, նրան պատասխանատուութեան կանչելու համար, քանի որ նա իւր պարտաճանաչութեան բարձրութեան վրայ է գտնուել:

Ժողովը հաւանութեամբ Ցուցականի օժանդակող ընկ. Զարեհի անձնուէր գործունէութեան մասին [?]:

Ժողովը յանձնեց քննիչ յանձնաժողովին մի պատճառաբանուած վճիռ պատրաստել Ցուցական Մարմնի անդամների վերաբերմամբ, ընդունուած որոշումների հիման վրայ:

Ընդհանուր ժողովը դրանով սպառուած է համարում Ցուցական Մարմնի խնդիրը:

Երկրի պատասխանատու մարմինը:

Նախագահը ժողովի քննութեան է ենթարկում Երկրի պատասխանատու մարմին ընտրելու հարցը: Ժողովականների մի մասը այն կարծիքն է յայտնում, որ Մուշ–Սասուն–Վասպուրական ընդարձակ ռայոնը չէ կարելի մի Պատասխանատու Մարմնով կառավարել, իսկ միւս մասը գտնում է, որ այդ ընդարձակ ռայոնի միացումը մի Պատասխանատու Մարմնի մէջ՝ անհրաժեշտ է, թէ՛ գործի մէջ ընդհանուր ներդաշնակութիւն պահելու եւ թէ այդ շրջաններում տեղական–նահանգային հայրենասիրութեան եռանդը մեղմելու համար, որ շատ է զարգացած ի վնաս գործին:

Ժողովը թեր ու դէմ կարծիքները լսելուց յետոյ՝ որոշեց Մուշ–Սասունի եւ Վասպուրականի համար կազմել մի Պատասխանատու Մարմին, ուժեղացած կազմով (եօթ հոգի), ընտրելով 5 հոգի Ընդհանուր ժողովում, իսկ երկուսի ընտրութիւնը թողնել Երկրի Կենտրոնական Կոմիտէներին:

Նախագահը առաջարկում է Երկրի պատասխանատու մարմնի համար թեկնածուներ առաջարկել:

Թեկնածուների վերջնական ցանկը թողնւում է յաջորդ նիստին:

Այս նիստում Զաւրեան յայտնում է իր պատրաստակամութիւնը գնալու Բաղէշի չէյխին այցելութեան՝ միսիայով [առաքելութեամբ]. Տաճատը՝ Երկրի որեւէ մարմնի համար եւ Շահխաթունեան՝ Էրզրումի համար:

115ՐԴ ՆԻՍՏ (1 Մայիս, առաւօտ)

Նախագահում է Թոփչեան:
Ներկայ են 28 ժողովական:
Բացակայ են՝ Վարդան Անդրանիկ:

Օրակարգն է «Զեկուցում Կիլիկիայի մասին», որ ներկայացրեց Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմնի

անդամ ընկ. Զաւարեան: Զեկուցումը տեւեց 1 ժամ եւ 45 րոպէ:

Ժողովականներից ոմանք արին մի քանի լրացուցիչ հարցումներ:

Վռամեան.— *Ես կ'ուզէի գիտնալ, թէ ովքե՛ր են Եգիպտոսի այն սեկցիայի անդամները, որոնց մօտ կը գտնուի դրամը: Եթէ չեմ սխալւում, այդ դրամը դըրւած է եղել Սարհատի տրամադրութեան տակ: Մեր հաշուետուութեան սիստեմը սխալ է. ես առաջարկում եմ հիմնովին փոխել այդ սիստեմը. հաշիւը ներկայացընելիս, պիտի ներկայացնել միաժամանակ նաեւ մնացած դրամը կամ դրա համար մուրհակ եւ ոչ թէ լոկ յիշելով բաւականանալ: Ասկէ զատ կ'ուզէի, որ Զաւարեանը գործնական առաջարկ բերէր Կիլիկիայի վերաբերմամբ:*

Վահագն.— *Ես շատ լաւ գիտեմ, որ Կիլիկիայում կան շրջաններ, գիւղեր, որոնք իրարից 6–7 օր հեռու են: Այժմ հետաքրքիր է ընկ. Զաւարեանի կարծիքը. եթէ մի Կենտրոնական Կոմիտէ կազմուի, հնարաւոր կը լինի՞ արդեօք այդ վայրերը միացնել եւ ժամանակին ապստամբութիւն առաջ բերել: Բացի այդ, կ'ուզէի նաեւ իմանալ հայ ազգաբնակութեան մօտաւոր թիւը. թէ անկախութիւն ձեռք բերելու դէպքում, ո՞ր մասը կ'օգտուի:*

Զաւարեան.— *Ազգաբնակութեան ⅓ը հայեր են, մօտ 120–130.000ի բնակիչ: Ընդհանուր ապստամբութեան վերաբերմամբ որոշ խօսք ասել դժուար է, ինչպէս այլ վայրերի, օրինակ Վասպուրականի մասին. բայց կ'ասեմ դրականապէս, որ դա ապագայում հնարաւոր է, եթէ այժմեանից պատրաստենք, կազմակերպենք: Մեր տուած կանոնադրութեան համաձայն, ոչ միայն ամէն մի դաշնակցական զէնք ունենալու է, այլեւ շրջանները ունենալու են Թռուցիկ խմբեր: Լաւ կազմակերպուելուց յետոյ երբ ծագի ապստամբութիւն, հնարաւոր կը լինի մի երկու ամիս դիմանալ. իսկ այդքան ժամանակամիջոցում, նոյնիսկ մի երկու շաբաթուայ ընթացքում, ստիպուած կը լինեին եւրոպական պետութիւնները միջամտելու, որովհետեւ ահագին տնտեսական եւ կուլտուրական շահեր ունին: Գալով միւս հարցին, պէտք է ասեմ, որ հենց սկզբից դժուար թէ հայերի համար անկախութիւն տրուի, որովհետեւ հայերը ցրուած են եւ բռնում են լեռնաշղթան. յամենայն դէպս եւրոպական կոնտրոլի շնորհիւ կը հաստատուի Կիլիկիայում [առանձին] իրաւակարգ: Ապստամբութեան դէպքում, կարելի է այնտեղ ծովի վրայով աւելի հեշտութեամբ արշաւախմբեր ուղարկել քան Վասպուրականում եւն.: Ես առաջարկում եմ Կիլիկեան Զէյթունի հետ միասին դարձնել մէկը մեր կազմակերպական վայրերից եւ յատկացնել 20.000 ֆրանք, աւելի ուժեղացնելու համար:*

Ռոստոմ.— *Հիմնական կազմակերպութեան համար, պէտք է վերջացնել մինչեւ այժմ տիրող սիստեմը եւ նոր ձեւով սկսել: Ես առաջարկում եմ մեծ գումար նշանակել, որպէսզի ապագայի համար խոշոր ուժ կարողանանք առաջ բերել:*

Մալումեան.— *Սխալ սիստեմ է մեր ուժերը ցրուել եւ տարածել բոլոր վայրերում: Այդ պատճառով գըտնում եմ, որ Կիլիկիան այս տարի չպէտք է դարձնել կենտրոնացման վայր, այլ բաւականանալու է կազմակերպական ձեռնարկներով: Այս նպատակի համար բաւական է ընկ. Զաւարեանի առաջարկած 20.000ի գումարը:*

Միհրանեան *առաջարկում է Կիլիկիան դարձնել պահեստի վայր:*

Ռոստոմ *առաջարկում է համերաշխ գործել Հնչակեանների հետ, եւ նոյնիսկ աջակցել նրանց, որպէսզի նրանք գործեն Լեռնավայրում:*

Վռամեան *դիտել է տալիս մի հնչակեանի մասին, որը դառնալով Հնչակեան կազմից, առաջարկում եւ դնում է իրան Դաշնակցութեան տրամադրութեան տակ՝ Կիլիկիայում գործելու:*

Համօ.— *Զաւարեանի տեղեկագրից կարելի է եզրակացնել, որ Կիլիկիան ապագայում խոշոր եւ նշանակալի դեր է խաղալու մեր գործի տեսակէտից: Եթէ այդ այդպէս է, ինչո՞ւ չպէտք է լուրջ ուշադրութիւն դարձնել, ուժ գործ դնել, կազմակերպել. ինչո՞ւ Վան-Մուշ բաւական մարդիկ ենք ղրկում, հարիւր հազարների բիւջէ նշանակում, իսկ այդպիսի մի կարեւոր վայր անուշադրութեան մատնում: Այն մարդիկ, որոնք իրենց տրամադրելի են անում Վասպուրականի համար, ինչո՞ւ չպէտք է գնան Կիլիկիա:*

Գագիկ.— *Ընկերոջ այս լաւատես զեկուցումից յետոյ, գործը լիկուիտացիայի ենթարկելու ոչ մի հիմք չկայ: Անհրաժեշտ է բիւջէ նշանակել և մարմին ստեղծել, յենակէտ դարձնելով մեր ապագայ գործունէութեան համար: Ես խիստ սկեպտիկ եմ Հնչակեանների վերաբերմամբ:*

Սեպուհ *միանում է Համոյի կարծիքին, յայտնելով միաժամանակ իր ուրախութիւնը, որ ընկ. Վարդանի յոռետես կարծիքից յետոյ, լսում է Զաւարեանի խիստ լաւատեսութիւնը Կիլիկիայի վերաբերմամբ:*

Տաճատ.— *Այն ընկերները, որոնք մտել էին Կիլիկիա, կ'ուզէի իմանալ թէ ինչո՞ւ հեռացան. արդեօք անյարմա՞ր էին, թէ մի այլ պատճառ կար:*

Նախագահը *նկատում է, որ Զաւարեանը արդէն իր զեկուցման մէջ ծանրացել է այդ հարցի վրայ:*

Զաւարեան.— *Ինքնըստինքեան հասկանալի է Վարդանի վատ կարծիքը, որովհետեւ նա եղել է միմիայն Այնթապի շրջանում: Բացի այդ, նա մնացել է միմիայն 4 ամիս եւ տպաւորութիւնը խիստ պակասաւոր եւ ընդհանուր է եղել. նա իբր զինուորական մարդ, փնտռում էր զինուորական ուժ, իսկ այդ չկար. կազմակերպչական գործն էլ նա չէ սիրում: Կառավարութիւնը շատ լաւ գիտէ հայերի ապստամբական ոգին եւ նա ամէն*

հնարաւոր միջոցներով ձգտում է խեղդել այդ: Ծլում, սահմանափակում է հայերի իրաւունքները, ճնշումները հետզհետէ խստանում են: Երեւակայեցէք, որ հայերը, առանց կառավարութեան թոյլտուութեան, իրաւունք չունեն փլած եկեղեցին կամ դպրոցը նորոգելու: Եւ ժողովուրդը խորը կերպով զգում է այդ: Հենց դրա համար է, որ յեղափոխական մարմինները ինքնին բուսնում, կազմակերպւում են: Ես հակառակ եմ այժմեանից հարիւր հազարների բիւջէ նշանակելու Կիլիկիայի համար: Դրամական օժանդակութիւնը պիտի բարձրանայ աստիճանաբար՝ կազմակերպական գործի հետ: Անկարող ենք նոյնպէս պահեստի վայր դարձնել, մինչեւ մի քանի վստահելի մարմիններ չկազմուին: Գալով ընկ. Տաճատի հարցին, իմ վերաբերմամբ կ'ասեմ, որ ես անյարմար էի հենց այն պատճառով, որ թրքերէն չգիտեմ: Այդ լեզուն գիտնալ անհրաժեշտ է: Բացի այդ, կան եւ այլ նշանակալից պատճառներ, ինչպէս ռուսական յեղափոխութիւնը, որին հենց մեր թըրքահայ դատի տեսակէտից մեծ նշանակութիւն եմ տալիս, եւ ես աւելի կարեւոր համարեցի վերադառնալ Ռուսաստան, քան մնալ Կիլիկիա, մանաւանդ որ այնտեղ այնքան խիստ պատասխանատու, պատրաստուած ուժի կարիք չէի տեսնում: Իմ տեղը կարող էր Կիլիկիայում ամէն մի մաքուր յեղափոխական անհատ փոխարինել, թէկուզ կրթութեամբ այնքան էլ պատրաստուած չլինէր:

Սրանից յետոյ քուէարկւում է ընկ. Թոփչեանի բանաձեւը Կիլիկիայի վերաբերմամբ եւ անցնում է միաձայն:

Ահա այդ բանաձեւը.

«Լսելով ընկ. Զաւարեանի զեկուցումը Կիլիկիայի մասին, Ընդհանուր Ժողովը կարծիքների փոխանակութիւնից յետոյ որոշեց՝ շարունակել ջանքերը Կիլիկիայում եղած դաշնակցական կազմակերպութիւնները ուժեղացնելու եւ նորերը առաջացնելու: Այդ նպատակով Ժողովը անհրաժեշտ է համարում տրամադրելի ընկերներից այդ վայրի համար եւս աչքի առաջ ունենալ եւ կազմակերպական ու պրոպագանդայի գործին նպաստելու համար յատկացնել 20.000 փրանք»:

Բացի սրանից Ընդհանուր Ժողովը յանձնարարում է ընկ. Զաւարեանին՝ Կիլիկիայի մասին եղած ուսումնասիրութիւնը մշակել եւ յանձնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան համապատասխան մարմիններին, լոյս ընծայելու համար:

Ժողովը փակուեց ժամը 1ին:

116ՐԴ ՆԻՍՏ (1 Մայիս, երեկոյ)

Նախագահում է Թոփչեան:

Ներկայ են 16 ժողովական:

Բացակայ են՝ Իսահակեան, Իշխան, Զոփուրեան, Բարսեղեան, Մաշուր, Արամ, Ցուշիկ, Տաճատ, Գուսան, Վարդան, Գրուզինեան, Համօ, Գագիկ, Զաւարեան:

Շահխաթունեան *կը կարդայ սոցիալ-դեմոկրատների հանդէպ Դաշնակցութեան դիրքը բնորոշող բանաձեւ մը:*

Թոփչեան *կը գտնէ, որ Շահխաթունեանի գրածը բանաձեւի մը համար խիստ ընդարձակ է եւ անյարմար, ու յարմարագոյն կը կարծէ իբրեւ նիւթ յանձնել Իննի Յանձնախմբին. կը չեշտէ մասնաւորապէս, թէ անհրաժեշտ է խտրութիւն դնել ընդհանրապէս սոցիալ դեմոկրատներու հետ մեր գործակցութեան եւ կովկասեան սոցիալ դեմոկրատներու հանդէպ մեր բռնելիք ընթացքին միջեւ: Մինչդեռ առաջիններու հետ համերաշխութեան դէպքեր կրնան տեղի ունենալ եւ պէտք չէ առաջուց մերժել, միւս կողմէն անհրաժեշտ է հասարակութեան աչքը բանալ, կովկասեան սոցիալ-դեմոկրատիայի մէջ բոյն դրած վրացական շովինիզմը մերկապարանոց պարզելով:*

Մալումեան եւ Ռոստոմ *կը խօսին նոյն իմաստով:*

Ժողովը կ'որոշէ այդ խնդրի առթիւ բերուած երկու բանաձեւերը (Թոփչեանի եւ Շահխաթունեանի) յանձնել Իննի Յանձնաժողովին՝ իբրեւ նիւթ վերջնական բանաձեւ մը մշակելու համար:

Շահխաթունեան *կը կարդայ Թաթարներու մէջ մեր գործունէութեան մասին բանաձեւ մը:*

Ռոստոմ *կը գտնէ, որ փոխանակ Դաշնակցութեան անունով գործելու այլեւայլ ժողովուրդներու մէջ, որ կրնայ դուռ բանալ շատ մը անտեղութիւններու եւ թիւրիմացութիւններու, մենք ձգտելու ենք Դաշնակցութեան տիպով կազմակերպութիւններ ստեղծել անոնց մէջ: Այդպիսով այդ ժողովուրդներու եւ մեր միջեւ համերաշխութիւն մը հնարաւոր կը դառնայ ինքնին: Այդ միջոցով է, որ պիտի կրնանք նաեւ կասեցնել սոցիալ-դեմոկրատներու առաջխաղացութիւնը այդ ազգէտ զանգուածներուն մէջ, ուր սոցիալ-դեմոկրատիան յաջողած է, ոչ անոր համար որ մարքսիստներ են, այլ անոր համար, որ առաջին յեղափոխականներն են, որ մտել են անոնց մէջ գործելու: Թաթարներու համար յեղափոխական եւ սոցիալ-դեմոկրատ՝ հոմանիշ բառեր են եղած: Մենք, ստեղծելով Դաշնակցութեան դաւանութեամբ անկախ մարմիններ մահմեդականներու մէջ, կրնանք իրենց շահերուն գիտակցութեանը բերել*

անոնք եւ այդպիսով հեռացնել սոցիալ–դեմոկրատներից։

Թոփչեան կը գտնէ որ Շահխաթունեանի բանաձեւը շատ խոստումներ կու տայ մեր կողմէն, ինչ որ ի վիճակի չենք ըլլար իրագործելու։

Վռամեան կը շեշտէ, որ մենք անկարող ենք ամէն միջոցով նպաստելու Թուրք ժողովրդի կուլտուրական զարգացման։ Մեր ուժերէն վեր է այդ եւ մենք այդպիսի յանձնառութիւն մը չենք կարող ստանձնել նոյնիսկ հայ ժողովուրդին հանդէպ, որ այնքան կարօտ է այդ կուլտուրային։

Շահխաթունեան կը պատասխանէ թէ բանաձեւը նկատի ունի իդէալը· իսկ թէ որքան կ'իրականանայ, պարագաներու գործն է այդ, հետեւաբար չի կրնար նախատեսել բանաձեւի մէջ։

Ժողովը կ'որոշէ Իննի Յանձնաժողովին տալ Շահխաթունեանի եւ Թոփչեանի բանաձեւերը իբր նիւթ, զանոնք ամփոփելու եւ մէկ բանաձեւի վերածելու համար։

Մալումեան կը բերէ յառաջիկայ Ընդհանուր ժողովի գումարման տեղի, վայրի եւ այլ պարագաներու մասին բանաձեւ մը, որ կ'ընդունուի միաձայն։

Ահա այդ բանաձեւը՝

«Ընդհանուր ժողովը, մտքերի փոխանակութիւնից յետոյ, որոշեց՝

1· Յառաջիկայ հինգերորդ կուսակցաժողովը նշանակել գալ տարուայ վերջը, ոչ ուշ քան 1908 թիւը։

2· Ընդհանուր ժողովի տեղի որոշումը թողնել երկու Բիւրոներին, հրահանգելով, որ ամէն ջանք գործ դրուի ժողովը կայացնելու Կովկասի սահմաններում, Երկրի մօտիկ։

3· Արտակարգ պարագաների դէպքում՝ թողնել Խորհուրդին՝ հրաւիրելու արտակարգ Ընդհանուր ժողով։

Այս ժողովը հարկաւոր է համարում շեշտել, որ առաջիկայ Ընդհանուր ժողովի տեւողութիւնը պէտք է սահմանափակել եւ այդ անելու համար անհրաժեշտ է նախօրօք մշակել օրակարգի նիւթերը, պատրաստել տեղեկագրերն ու հաշիւները եւ կազմել մի կանոնագիրք պարագլուխների համար, ամենայն խստութեամբ հետեւելով նրա ճշգրիտ գործադրութեանը»։

Վռամեան կ'առաջարկէ ընդունիլ սեղանի վրայ մնացած բանաձեւը, ռազմական գործերու մէջ միաձայնութիւն մը ստեղծելու համար։

Ժողովը միաձայն կ'ընդունի այդ բանաձեւը, յանձնելով զայն Արեւելեան Բիւրոյի ռազմական հաստուածի ուշադրութեան։

Ահա այդ բանաձեւը·

«Դաշնակցութեան ռազմական գործերը աւելի կանոնաւորելու, զարգացնելու եւ մեր ռազմական ուժերը աւելի օրինական կերպով պատշաճեցնելու համար Դաշնակցութեան մարտական գործելակերպին,

Ժողովը կ'որոշէ կենտրոնացնել ռազմական գործերու վարչութիւնը Արեւելեան Բիւրոյի մէջ, յանձնարարելով Բիւրոյին՝ ծեռնհաս անձերէ ռազմախորհուրդ մը ստեղծել, իրեն հետ եւ իր պատասխանատուութեան տակ գործող։

Ռազմախորհուրդի պարտականութիւններն են՝

1· Հսկել, որ Թուրքիայէն դուրս գտնուող դաշնակցական շրջաններու մարտական խումբերու զինամարզական կրթութիւնը որոշ եւ միօրինակ ծրագրով մը կատարուի։

2· Պատրաստել ռազմագէտներ ռազմական գործի, զինագործութեան, պայթուցիկ նիւթերու եւ բոլոր այն ճիւղերու մէջ, որոնք կը պատշաճին մեր կռիւներու բնոյթին։ Այդ տարի հիմնուելիք հաստատութիւնները կը գտնուին Ռազմախորհուրդի վարչութեան տակ։

3· Կը վերապահուի բացառիկ իրաւունքը, որոշել արտասահմանի մէջ զինելիք զէնքի որակը, պատասխանատու ըլլալով անոնց փոխադրութեան, պահպանումին, Ընդհանուր ժողովի որոշումներուն եւ Պատասխանատու Մարմիններու պահանջին համաձայն։

4· Ուսումնասիրել արտասահմանեան մեր ուժերու զօրաշարժի բոլոր պայմանները այլեւայլ կէտերէ դէպի սահմանագլուխ, պատշաճեցնելով զանոնք ռազմական հաւանականութիւններուն (արշաւանք, կոտորած եւն·)։

5· Նպաստել Պատասխանատու Մարմիններուն՝ զինական գործունէութիւններու յատակագծերը պատրաստելուն մէջ, մանաւորապէս ինքնապաշտպանութեան գործին համար։

6· Պատրաստել եւ հրատարակել հայկական նահանգներու ռազմական քարտէզները։

7· Պատրաստել եւ հրատարակել ռազմական գրականութիւն, ինքնուրոյն կամ թարգմանական։

8· Պատրաստել ընդհանուր կանոնագիր մը Թուրքիոյ եւ արտասահմանի մարտական խումբերուն համար։

117ՐԴ ԵՒ 118ՐԴ ՆԻՍՏԵՐ (2 Մայիս, առաւօտ եւ երեկոյ)

Նախագահում է Զաւարեան։
Ներկայ են առաւօտը 27 ժողովական։
Բացակայ են՝ Իսահակեան, Արամ, Անդրանիկ։
Ներկայ են երեկոյեան՝ 26 ժողովական։
Բացակայ են՝ Ռոստոմ, Արամ, Սեպուհ, Անդրանիկ (հիւանդ)։

Նիստը բացւում է ընտրական նախապատրաստական գործերով· խօսւում է Արեւելեան Բիւրոյի եւ Ցուցա–տեռորական մարմինների թեկնածուների մասին։

Նկատի ունենալով պատրաստուած ուժերի խիստ պակասը, որոշւում է Ցուցական եւ Տեռորական Մարմինները միացնել եւ 5 հոգուց բաղկացած մի մարմին ընտրել, որը in corpore պատասխանատու լինի Ընդհանուր ժողովի առաջ՝ երկու գործերի համար։ Այդ մարմինը կազմուած կը լինի երկու սեկցիաներից՝ Ցուցական եւ Տեռորական՝ անկախ ներքին գործերում· իւրաքանչիւր սեկցիա ստանձնած գործերի համար պատասխանատու է ամբողջ Ցուցա–տեռորական մարմնի առաջ, իսկ վերջինս ամբողջութեամբ պատասխանատու է երկու գործերի համար էլ Ընդհանուր ժողովի առաջ։

Տասնեւմէկ ընկերների գրաւոր առաջարկութեամբ նորից դրւում է Ընդհանուր ժողովի առաջ կովկասեան գրաւոր պրոպագանդի, թերթերի, բրոշիւրների, խմբագրական կազմի հարցը։ Թեթեւ վիճաբանութիւնից յետոյ, քուէարկութեամբ՝ առաջարկը մերժուեց եւ գրաւոր պրոպագանդի ու թերթի խմբագրական մարմնի ընտրութիւնը թողնուեց Արեւելեան Բիւրոյին· հետեւաբար խմբագրական մարմինը ընտրուելու է Արեւելեան Բիւրոյի կողմից (19 ձայն ընդդէմ 7ի)։

Ապա տեղի ունեցաւ «Իննի Յանձնաժողովի» անդամների ընտրութիւնը։ Ընտրուեցին՝ Մալումեան, Համօ, Թոփչեան, Ռոստոմ, Զաւարեան, Վռամեան, Մինասեան, Գագիկ, Շահխաթունեան։ Կանդիդատներ [թեկնածուներ, փոխ–անդամներ]՝ Ահարոնեան, Զոփուրեան, Բարսեղեան։

Բուլղարիա գնալու համար ընտրուեցին ընկերներ Ռոստոմ եւ Թոփչեան· իսկ Աթէնքի համար՝ Վարդան կամ Վահագն։

Ատրպատականի Կ· Կոմիտէի ներկայացուցիչ Ստեփանեանը ներկայացնում է իւր կարծիքը (գրաւոր) Աւարայրի եւ Մենաւորի վայրերը Վասպուրականի մարմնին միացնելու խնդրի մասին, եւ առաջարկում է իւր այդ կարծիքը կցել Վասպուրականի ներկայացուցիչների առաջարկին։

Ահա այդ կարծիքը·—

Որովհետեւ մի Կենտրոնական Կոմիտէի որեւէ վայրի կամ շրջանի այս կամ այն Կ· Կոմիտէի հսկողութեան յանձնելը կամ նրա տրամադրութեան տակ դնելը մի նորութիւն է մտցնում մեր կազմակերպական սիստեմի մէջ, ուստի այդ պէտք է ենթարկուէր Ժողովի քննութեան, որ անհնար եղաւ իրագործել ժամանակի սղութեան պատճառով· ուստի խնդրում եմ, այդ յանձնել Իննի Յանձնաժողովին՝ կարգադրելու Ընդհանուր ժողովի անունից։

Ընկ· Արամի եւ Իշխանի առաջարկը՝ թողնել Մենաւորը ու Աւարայրը իրենց հսկողութեան, մենք գտնում ենք անհամապատասխան [անյարմար ?] թէ՛ ընդհանուր կազմակերպութեան եւ թէ Վրէժի գործերի օգտի տեսակէտից· ուստի առաջարկում եմ այդ երկու վայրերը միացնել Վասպուրականի հետ, ազատ համարելով Վրէժը պատասխանատուութիւնից, որովհետեւ մի Կենտրոնական Կոմիտէ չի կարող պատասխանատու լինել մի շրջանի համար, որը գտնւում է ուրիշի հսկողութեան տակ։ Բացի դրանից, աւելորդ չեմ համարում աւելացնել, որ այդ երկու վայրերի միացնելը՝ Վասպուրականի հետ վնասակար կը լինի հենց Վասպուրականի համար, որովհետեւ ոչ Երկրի ընկերները միջոց կ'ունենան հսկելու այդ տեղերի վրայ, ոչ էլ Բիւրոյի սեկցիան· միւս կողմից այդ տեղերը այնքան էլ ապահով չեն իրենց քիչ հայ ազգաբնակութեան պատճառով, մանաւանդ որ Վրէժն այլեւս կարիք չի զգայ, ինչպէս առաջ, համաձայն նախորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշման, ազատ գործիչ պահելու Մինարէթում, որ ամենապէտքական յենարանն է Երկիր զէնք փոխադրելու գործում։ Երկրի ընկերները վտանգի դէպքում անշուշտ նորից կը դիմեն Մինարէթին, բայց արդէն ուշ կը լինի։ Ես առաջարկում եմ, ինչպէս եւ իմ ընկերները, յատուկ կարող գործիչներով ուժեղացնել Ատրպատականի Կ· Կոմիտէի կազմը, որ աշխատանքի բաժանման սիստեմով կը վարէ այդ վայրերի գործը։ Այս կերպով միայն կարելի էր գործը լաւ հիմքերի վրայ դնել եւ ոչ նշանակովի մարդկանցով, ինչպէս այդ անելու են Երկրի ընկերները։ Այդ յատուկ ուժեղացած կազմը մեր շրջանի համար անհրաժեշտ է, մանաւանդ ներկայումս, մեր գործունէութեան նոր առաւօտեան, որպէսզի չկրկնուեն 98–901 թուերի Մինարէթի տխուր երեւոյթները։

Այս է իմ եզրակացութիւնը·— յանձնելով Մենաւորն ու Աւարայրը Վասպուրականին, Վրէժն ամբողջ պատասխանատուութիւնը ապագայում թողնում է նրա վրայ։

Սրա հետ միասին ցաւ եմ յայտնում, որ Ընդհանուր Ժողովը՝ ի նկատի ունենալով դրամական ցենզը, չհաստատեց մեր Շրջանային Ժողովի որոշումը՝ Պարսկաստանում նոր Կ· Կոմիտէ կազմակերպելու, որ մեր կազմակերպական շահերի տեսակէտից առաջնակարգ կարեւորութիւն ունէր։ Այսուհետեւ անհնար կը լինի, շրջանի ընդարձակութեան պատճառով, ցանկալի կապը պահպանել բոլոր վայրերի միջեւ։

119ՐԴ ԵՒ 120ՐԴ ՆԻՍՏԵՐ (3 Մայիս, առաւօտ եւ երեկոյ)

Նախագահում է Մալումեան։
Ներկայ են առաւօտ՝ 28 ժողովական։
Բացակայ են՝ Անդրանիկ, Արամ։
Ներկայ են երեկոյեան՝ 29 ժողովական։
Բացակայ է՝ Անդրանիկ։

Օրակարգն է՝ ընտրութիւնները·

Նախքան օրակարգին անցնելը, ժողովում կարդացուեցին երկու գրութիւններ՝

1) *Անդրանիկի եւ Մուրատի առաջարկը, որի վերաբերմամբ Ժողովը որոշեց, մտցնելով այդ առաջարկը արձանագրութեան մէջ, յանձնարարել Սասունի հանգամանկիչ յանձնաժողովին կարգադրել այդ գործը։*

2) *Ցուցական Մարմնի երեք անդամների՝ Սաֆոյի, Թորգոմի եւ Քրիսի նամակը։*

Ժողովը որոշեց այդ թուղթը կցել Ցուցական Մարմնի տեղեկագրին եւ անցնել հերթական հարցերին, առանց նրա վրայ կանգ առնելու։

Ահա Անդրանիկի եւ Մուրատի առաջարկը․

«Մենք ստորագրեալքս կը խնդրենք Ընդհանուր Ժողովէն, որ պարտք դնէ նաեւ Սասունի նպաստամատոյց յանձնաժողովին վըրայ, որ ուշադրութեան առնէ Սասունէն եւ Մուշի դաշտէն 60 որբերու տեղին վրայ դաստիարակութեան խնդիրը։

Մենք այդ 60 որբերու կրթութեան համար (40 Սասունէն եւ 20՝ Դաշտէն) հաշուած ենք 10·000 ռուբլի, ամբողջ հինգ տարուայ համար, ուրեմն տարեկան 2000 ռուբլի։ Իսկ անոնց հոգատար հսկողութիւնը յանձնել Վարդան Վարդապետին։

Այդ որբերը պէտք է կրթուին տեղին վրայ եւ բաժնուին շըրջանի չորս վանքերուն մէջ՝ Առաքելոց, Ս. Յովհաննէսի, Ս. Կարապետի եւ Մատնավանքի։

Մենք այս առաջարկը կ'ընենք, յուսալով որ Ընդհանուր Ժողովը օգտակար կը գտնէ եւ նպատակայարմար՝ յեղափոխական եւ բարոյական տեսակէտով եւ միանգամայն դրական յարգանք մը կ'ընծայէ հերոսական լեռնականներու յիշատակին, անոնց որբերուն ապագան ապահովելով»։

Սրանից յետոյ Ժողովը անցաւ ընտրութիւններին։

Բոլոր ընտրութիւնները կատարուեցին գաղտնի քուէարկութեամբ։

Վասպուրական–Տարօնի Պատասխանատու Մարմնի *անդամ ընտրուեցին՝*

1) *Գէորգ Չաւուշ՝ 27 ձայնով․*
2) *Սարգիս Վարդանեան՝ 27 ձայնով․*
3) *Կոմս՝ 25 ձայնով․*
4) *Տաճատ՝ 22 ձայնով․*
5) *Մուրատ՝ 21 ձայնով։*

Ընտրութեանը մասնակցում էին 26 հոգի 27 ձայնով։

Արեւելեան Բիւրոյի ընտրութիւնը․

Զաւարեան․— *Առաջարկում եմ, նոր ուժեր առաջ քաշելու համար, հին ընկերներին, որոնք տարիներից ի վեր եղել են Արեւելեան Բիւրոյում, դուրս հանել Արեւելեան Բիւրոյի թեկնածուների ցանկից։ Հին ընկերները, նոյնիսկ առանց ընտրուելու, միշտ էլ մասնակցել են Արեւելեան Բիւրոյի նիստերին վճռական ձայնով եւ կը մասնակցին։ Այս բանը, որ միշտ էլ կեանքի մէջ իրագործուել է, մենք կարող ենք այժմ դարձնել որոշում եւ մտցնել կանոնադրութեան մէջ։*

Զոփուրեան․— *Այդ առաջարկը խիստ անգործնական է եւ սկզբունքով սխալ։ Անկարելի է այդպիսի օրէնք մտցնել մեր գործերու մէջ․ նրանց աջակցութիւնը, ինչպէս մինչեւ այժմ եղել է, կը լինի միայն ընկերական–բարոյական հողի վրայ դրուած, եւ ոչ թէ պաշտօնական։*

Զարեան *միանում է Զաւարեանի կարծիքին, առաջարկելով որ Ժողովը արտօնութիւն տայ՝ ընկերների վճռական ձայնով մասնակցելուն։*

Թոփչեան․— *Ես սկզբունքով միանգամայն հակառակ եմ Զաւարեանի առաջարկին։ Մենք անկարող ենք «ցուցակ ծառայութեան» կազմել եւ արտօնութիւններ տալ այս կամ այն անձանց։ Սրանով ստեղծում ենք մի խիստ անյարմար դրութիւն։ Դրանք, այդ իրաւատէրերը կը գան, որոշումներ կը տան եւ կը հեռանան, առանց հետեւելու որոշումների գործադրութեան։ Սա ընդունելի չէ։ Այժմ պէտք է ընտրել նրանց, որոնք բովանդակ կուսակցութեան վստահութիւնն են վայելում։ Ներկայ կրիտիկական պայմաններում պէտք է զգուշութեամբ մօտենալ ընտրութեանը եւ հիմնական փոփոխութիւններ չմտցնել հին կազմի մէջ։*

Զաւարեան․— *Եթէ մեր ընկերներից մի քանիսը վախենում են այդ իրաւատէր անդամներից, այն ժամանակ ես կ'առաջարկեմ որ նրանց մասնակցութիւնը լինի խորհրդակցական եւ ոչ վճռական ձայնով։*

Այս առաջարկները քուէարկութեան դրուեցին եւ մերժուեցին։ Փորձուած ընկերների մասնակցութիւնը կը շարունակուի նոյն հողի վրայ, ինչ մինչեւ այժմ եղել է։

Գագիկ *մի քանի փոփոխութիւններ է անում Զաւարեանի առաջարկի մէջ, ասելով, որ ոչ թէ ընդհանրապէս բոլոր հին ընկերներին պիտի ձայնի իրաւունք տալ, այլ մի քանի փորձուած, պատրաստուած ընկերների, որոնց կը մատնանշի Ընդհանուր Ժողովը։*

Այս առաջարկն էլ մերժուեց եւ վճռուեց Արեւելեան Բիւրոյի թեկնածուների ցանկը պահել անփոփոխ։

Արեւելեան Բիւրոյի անդամ ընտրուեցին՝

1) *Համօ 27 ձայնով*
2) *Զաւարեան 24 ձայնով*
3) *Գարօ 28 ձայնով*
(*Կրկնաքուէարկութեամբ*)
4) *Թոփչեան 23 ձայնով*
5) *Վռամեան 19 ձայնով։*

Մասնակցում էին առաջին ընտրութեան միջոցին 27 հոգի՝ 28 ձայնով․ իսկ կրկնաքուէարկութեան ժամանակ 23 հոգի՝ 24 ձայնով։

Արեւմտեան Բիւրոյի ընտրութիւնը․

Մալումեան *հրաժարւում էր քուէարկուել Արեւմտեան Բիւրոյի համար․ համաձայնեց քուէարկուել այն պայմանով միայն՝ որ Արեւմտեան Բիւրոյի համար 3ի փոխարէն 4 անդամ ընտրուեն, որպէսզի ինքը, ցանկացած ժամանակ, կարողանայ իրեն ազատ համարել Արեւմտեան Բիւրոյի աշխատանքներից եւ մտնել այն ձեռնարկի մէջ, որը հաստատուած է Ժողովի կողմից։*

Ժողովը ընդունեց այդ առաջարկը։

Արեւմտեան Բիւրոյի անդամ ընտրուեցին՝

1) *Միքայէլ Յովհաննիսեան 27 ձայնով*
2) *Խաչատուր Մալումեան 24 ձայնով*
3) *Յովնան Դաւթեան 22 ձայնով*
4) *Սարգիս Մինասեան 18 ձայնով։*

Վերջին երկուքը ընտրուեցին կրկնաքուէարկութեամբ։

Առաջին քուէակութեան մասնակցում էին 26 հոգի 27 ձայնով․ կրկնաքուէարկութեանը՝ 23 հոգի 24 ձայնով։

Ի նկատի ունենալով, որ երկու ընկերների՝ Յովհաննիսեանի եւ Դաւթեանի համաձայնութիւնը նախօրօք չէ առնուած, Ժողովը որոշեց, մերժման դէպքում, պակաս անդամների թիւը լրացնեն երկու Բիւրոները․ բացի այդ, երկու Բիւրոներին թողնուեց նաեւ այդ երկու ընկերների նիւթական ապահովութեան խնդիրը։

Ցուցա–տեռորական մարմին։

Քուէարկութեամբ Ցուցա–տեռորական Մարմնի անդամ ընտրուեցին՝

1) *Մալումեան* 2) *Անդրանիկ* 3) *Վահագն։*

Այս մարմնի համար նախորոշուած 5 թեկնածուները չունենալու պատճառով, Ժողովը՝ մտքերի փոխանակութիւնից յետոյ, որոշեց բաւականանալ 3 հոգի ընտրելով։ Համաձայն ընդունուած բանաձեւի (տես արձանագրութիւն), Ժողովը ընտրեց Ցուցա–տեռորական Մարմին, որը պէտք է տեսնէ բոլոր նախապատրաստութիւնները եւ ստեղծէ միջազգային տեռորական գործօն կոմիտէն։ Դրա հետ միասին՝ տեռորիստական կազմուած մարմինը պիտի մշակէ ցուցական գործողութիւններին վերաբերեալ մի ծրագիր, եւ ներկայացնէ երկու Բիւրոներին կամ Խորհրդի հաստատութեան։

121ՐԴ ՆԻՍՏ (4 Մայիս, առաւօտ)

Նախագահում է Մալումեան։
Ներկայ են 27 ժողովական։
Բացակայ են՝ Մուրատ, Զարդարեան, Անդրանիկ։

Վռամեան, Ջելալեան, Մինասեան եւ Զարդարեան ստորագրութեամբ առաջարկ կը բերուի Ժողովին վերըստուգելու Սարհատի մասին Ապրիլ 22ի երեկոյեան նիստի որոշումը։ Այս ընկերները կ'առաջարկեն՝ Ընդհանուր Ժողովի կողմէն բաւականանալ միայն խիստ յանդիմանութիւն կարդալով Սարհատին, առանց մըտնելու Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմնի վճռին վերաքննութեան մէջ, որպէսզի այդպիսով միջոց տրուի Սարհատին՝ ինքզինքն ուղղելու եւ օգտակար ըլլալու, առանց իւր գլխու վրայ կախուած ունենալու Ընդհանուր Ժողովի վճիռը։

Զաւարեան *կը յայտնէ, թէ Սարհատ կազմակերպական դրամներու անբարեխիղճ գործածութեան համար Լեռնավայրի ընկերական ժողովի մը որոշումով հեռացուած է, եւ մինչեւ իւր աւելորդ ծախսած 750 Ֆրանքը չհատուցանէ կազմակերպութեան, չի կրնար մնալ շարքերու մէջ։*

Ժողովականներից շատերը բողոքներ կը բարձրացնեն, թէ անտեղի է այլեւս զբաղուիլ Սարհատի գործով, աւելի կարեւոր խնդիրներ կան սեղանի վրայ, թէ վերաքննութեան այդ առաջարկը 10 ընկերներու կողմէ ստորագրուած ներկայացուելու էր Ժողովին։

Նախագահը *խնդիրը փակուած կը նկատէ ժողովականներու մեծամասնութեան պահանջով։*

Վռամեան կը բողոքէ Ժողովի այդ հապճեպ որոշման դէմ եւ կը խնդրէ իր բողոքը արձանագրել։

Ժողովը կ'անցնի Ծրագրի քննութեան․

Զաւարեան *կը կարդայ իր բանաձեւը՝ Դաշնակցութեան նպատակը եւ հիմնական պահանջները ուրուագծող։*

Թոփչեան *կը կարծէ, որ կուսակցութեան ծրագիրը պէտք է որոշապէս երկու մասէ բաղկանայ՝ Թրքահայկական եւ կովկասահայկական․ գրեթէ անփոփոխ թողնելով 1892ի ծրագրային հատուածը, պէտք է սպասել մինչեւ որ Թուրքիոյ դաշնակցական Ռայոնական Ժողով մը գումարուի ու մշակէ իր պահանջները։ Այդ բաժանումով անխուսափելի կը դառնան անշուշտ կրրկնութիւնները երկու մասերուն մէջ․ բայց մոռնալու չէ որ Զաւարեանի նախագծի պահանջներուն մանրամասնութիւնները հետաքրքրութիւն չեն ներկայացներ Թուրքիոյ հայերուն համար։*

Շահխաթունեան կը գտնէ, որ Կովկասի համար օրուան խնդիր չեն մեր պահանջներու շատ մը կէտերը. բայց ատոնք տեխնիկական պատճառներ են, որոնց համար կարելի չէ մեր ծրագիրը թերի թողնել: Զաւարեանի առաջարկներուն մէջ կան մանրամասնութիւններ իրականացման միջոցներու մասին, որոնք պէտք չէ մտնեն ծրագրի մէջ. մենք միայն բաւականանալու ենք մեր բաղձանք-իղձերն արտայայտելով: Իսկ իրականացման մանրամասնութիւնները կարելի է մասնաւոր տետրակով մը հրատարակել իբրեւ մեկնաբանութիւն:

Մալումեան անհրաժեշտ կը գտնէ, որ ծրագրի մէջ չեշտուի այն կէտը, թէ Դաշնակցութիւնը, քաղաքական ռեֆորմներու [բարենորոգումներու] իրականացումը չմերժելով հանդերձ, կը մնայ էապէս յեղափոխական կազմակերպութիւն մը:

Վռամեան կարեւոր կը նկատէ, որ նպատակի բանաձեւման մէջ որոշապէս արտայայտուի տերրիտորեալ ինքնավարութեան մեր պահանջը Թուրքիոյ մէջ, ինչպէս նաեւ Կովկասի:

Մինասեան կարծիք կը յայտնէ, որ Թուրքիոյ վերաբերեալ մեր պահանջներու մէջ մեր առաջին դիրքը կորսնցնելու չենք, մտնելով այնպիսի մանրամասնութիւններու մէջ՝ ինչպէս Պոլսոյ եւ գաւառներու իրաւունքներու հաւասարեցումը եւն.:

Զաւարեան կը կարծէ, որ «ազատ Հայաստան» խօսքը մեծ թիւրիմացութիւններու տեղի տուած է թէ՛ Թուրքերուն եւ թէ մեր հայերուս մէջ: Մենք արդէն ընդուներ ենք, թէ կը ձգտինք ինքնավարութեան եւ ոչ անջատումի: «Վեց վիլայէթներ» աւելի որոշ բացատրութիւնն է, քան «Թուրքաց Հայաստան» բառը: Փոփոխութեան կարօտ են հին ծրագրի պահանջները եւ յատկապէս գիւղացիական հողային հարցը, նկատի ունենալով այդ հարցի գերակշիռ կարեւորութիւնը մեր ժողովուրդին համար: Մինչդեռ նոյնիսկ Կովկասեան Նախագիծը իր պահանջներուն 9/10ը նուիրած է բանուորական հարցին եւ միայն 4/10ը գիւղացիականին: Մեր ծրագիրը թարգմանուելով կրնայ ուղեցոյց հանդիսանալ թէ՛ Թուրքերուն եւ թէ մեր դրացի միւս փոքր ազգերուն:

Ահարոնեան կը հակառակի «Հայաստան» բառը հանելուն դէմ: Վեց նահանգները զէնք մը եղած են Թուրք կառավարութեան ձեռքը, ձգտելու համար, որ հայերը դադրին մեծամասնութիւն կազմելէ Հայաստանի մէջ: Մենք ոչ միայն պահելու ենք «Հայաստան» բառը, այլեւ մեր պահանջներէն մէկը ըլլալու ենք՝ վիլայէթները վերակազմել այն ձեւով, որ հայ համայնքները մարզական միութիւններ կազմեն:

Համօ կը յայտնէ նոյն կարծիքը:

Վռամեան կը յիշեցնէ ժողովին, թէ «Հայաստան» բառը գոյութիւն ունի թէ՛ եւրոպացիներու եւ թէ մեր ժողովրդի համար. պատմական աններելի սխալ մը գործած կ'ըլլանք այդ բառէն հրաժարելով:

Մալումեան կը յայտնէ թէ «Թուրքաց Հայաստան» խօսքը պիտի պահել մեր ծրագրի մէջ եւ կ'աւելացնէ թէ սոցիալիստական կուսակցութիւնները կ'ընդունին եւ կը գործածեն այդ քաղաքական բառը:

Ռոստոմ նպատակի բանաձեւման մասին կ'առաջարկէ հետեւեալ բանաձեւը, որ կ'ընդունուի միաձայն:

«Դաշնակցութեան նպատակն է ձեռք բերել թուրքաց Հայաստանի քաղաքական եւ տնտեսական ազատութիւնը· ինքնավար Թուրքահայաստանը կապւում է դաշնակցական [դաշնակցային] կապերով Թուրքիայի միւս ռայոնների հետ»:

Մալումեան կը ներկայացնէ իր մշակած կէտերը Ծրագրի վերաբերեալ:

Ժողովը Իննի Յանձնաժողովին կը յղէ Մալումեանի առաջարկած այդ կէտերը:

Նախագահը քննադատութեան կը դնէ տասը ընկերներու ստորագրութեամբ դիւանին ուղղուած առաջարկը՝ Դաշնակցութեան անունին մէջ սոցիալիստական բառը աւելցնելու մասին, որ հետեւեալն է.—

«Ներքեւ ստորագրող պատգամաւորները առաջարկում են դիւանին, օրակարգի մէջ անցկացնել կուսակցութեան անունի մէջ «սոցիալիստ» բառը մտցնելու հարցը: Պատգամաւորները ցանկանում են մեր կուսակցութիւնը վերակոչել «Հայ Սոցիալիստ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն»:

Վռամեան կը բողոքէ այդ առաջարկը վիճաբանութեան եւ քուէարկութեան դնելու դէմ, պատճառաբանելով որ կուսակցութեան անունը փոխել կարելի չէ, առանց այդ մասին կանխաւ իրաւասու մարմիններու կարծիքը առած ըլլալու:

Սեպուհ.— Կը ներկայացնէ գրաւոր նոյնիմաստ բողոք մը:

Ժողովը կը մերժէ «սոցիալիստ» բառը աւելցնելու առաջարկը, նկատի առնելով, որ կուսակցութիւնը իր հիմնական սկզբունքները փոխած չէ, անուան մէջ այդպիսի փոփոխութիւն մը արդարացնելու համար, ինչ որ կրնար ենթադրել տալ, թէ մինչեւ այսօր սոցիալիստ եղած չենք:

Համօ վերոյիշեալ առաջարկի մերժումէն յետոյ կը բերէ հետեւեալ առաջարկը, — «Ընդհանուր Ժողովը յանձնարարում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան Խորհրդին՝ կուսակցութեան անուան տակ, իբրեւ բացատրութիւն, աւելացնել՝ «միջազգային սոցիալիզմի հայկական բանակ» դարձուածքը եւս, եթէ Սոցիալիստական Միջազգային Բիւրոն կ'ընդունի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցչութիւնը այդ Բիւրոյում»:

Այս առաջարկութիւնը միայն 12 ձայն ստանալով մերժուեցաւ, թողնելով անոր քննութիւնը ապագային, եթէ Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս յարած կը լինի Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրոյին:

Ժողովը անցաւ Միջազգային Սոցիալիստական

Բիւրոյի նամակի առթիւ ընկ. Մալումեանի բերած բանաձեւին, որն ընդունուեցաւ միաձայն, ձեռնպահութեամբ Ջելալեանի: Ահա այդ բանաձեւը.—

«Ընդհանուր ժողովը, լսելով Բրիւսէլի Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրոյի կողմից եղած առաջարկը (տե՛ս «Դրօշակ», 1905, № 6) եւ հիմնուելով մեր ծրագրի հիմնական կէտերի վրայ, որոշեց յանձնարարել Արեւմտեան Բիւրոյին՝ բանակցութեան մէջ մտնել յիշեալ Բիւրոյի հետ, գրաւոր թէ բանաւոր, յայտնել նրան՝ Դաշնակցութեան յարումը միջազգային սոցիալիստական կոնգրէսների որոշումներին եւ միջոցներ ձեռք առնել ապահովելու Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրոյում եւ կոնգրէսներում»:

Ծրագրի խմբագրութեան առթիւ ժողովը միաձայն ընդունեց Թոփչեանի հետեւեալ առաջարկը.—

«Ընդհանուր Ժողովը, լսելով ծրագրային մասնաժողովի, ինչպէս նաեւ առանձին ընկերների զեկուցումներն ու առաջարկները Հ. Յ. Դաշնակցութեան կուսակցական աշխարհահայեցողութեան, ծրագրային հիմնական կէտերի ու առհասարակ սկզբունքային խնդիրների մասին, եւ նրանցից էականները յատուկ բանաձեւերով հաստատած լինելով, յանձնարարում է Իննի Յանձնաժողովին՝ վերջնականապէս խմբագրել ու մշակել Ծրագիրը, ղեկավար ունենալով Ընդհ. Ժողովի ընդունած որոշումներն եւ օգտուելով ներկայացրած զեկուցումներից ու առաջարկներից եւ այդ Ծրագիրն հրատարակել Ընդհանուր Ժողովի անունից»:

Ծրագրային Յանձնախմբի անդամներ նշանակուեցին ընկերներ՝ Ռոստոմ, Շահխաթունեան, Մինասեան:

Ժողովը Իննի Յանձնաժողովին յանձնարարեց Ընդհանուր Ժողովի կողմէն կոչեր ուղղել հասարակութեան՝ օրուան հրատապ խնդիրներու մասին (մարմիններու կազմալուծումը, հայ-թաթար ընդհարումներ, կատարուած բռնութիւններ եւ գեղծումներ, թրքահայ դատ եւն.):

Ժողովը նկատի առնելով, որ պատգամաւորներէն ոմանք բանաձեւերը արտագրած են նախքան անոնց վերջնականապէս խմբագրուիլը եւ վաւերացուիլը, անվաւեր համարեց բոլորը: Որոշուեցաւ նաեւ, որ պատգամաւորները զգուշանան դուրսը խօսելէ Ժողովի մէջ տեղի ունեցած վիճաբանութիւններու մասին, գաղտնի պահելով ոչ միայն որոշումները, այլեւ մարմիններու համար ընտրուած ընկերներու անունները:

Ժողովը կարծիք յայտնեց, որ Իննի Յանձնախումբը Ժողովի ատենագրութիւններէն պիտի պատրաստէ երեք ամփոփում. ա) հասարակութեան համար. բ) կոմիտէներու համար եւ գ) այն մասնաւոր մարմիններուն համար, որոնց կը վերաբերին գաղտնի մնալու սահմանուած որոշումներ:

Ժողովը նմանապէս քուէարկութեամբ միաձայն ընդունեց բոլոր որոշումներու մասին հետեւեալ բանաձեւը.

«Ընդհանուր ժողովը ծրագրային հիմնական կէտերը որոշելուց յետոյ՝ վերստին ծանօթանալով ժողովի սկզբից մինչեւ վերջը ընդունուած բանաձեւերին, հաստատում է նրանց բովանդակութիւնը եւ յանձնարարում է գործադրութիւն, իբրեւ ժողովի վճիռներ»:

Տասը րոպէ ընդմիջում:

Մալումեան առաջարկում է Ընդհանուր Ժողովի անունից հրատարակել յայտարարութիւն մը, այն ընթացիկ խնդիրների առթիւ, որոնք յուզում են հասարակութեան եւ մեր մարմինների մտքերը, եւ յայտնել, որ ժողովը մի կողմ թողնելով այն մեղադրանքները՝ որոնք կուսակցական անմիտ հակառակութիւնների եւ թշնամութիւնների հետեւանք են, ամենախիստ միջոցներ ձեռք պիտի առնէ, մաքրելու մեր շարքերը եւ արմատախիլ անելու հակայեղափոխական երեւոյթները:

Ժողովը ընդունեց այդ առաջարկը:

Արամ առաջարկում է այդ նոյն կոչի մէջ արտայայտել եւ մեր վերաբերմունքը դէպի Թուրքերը:

Ժողովը հաւանութիւն տուեց այդ առաջարկին:

Նախագահը առաջարկում է, որ ժողովի անդամները ցրուելով ճանապարհին հանդիպին հայաբնակ կարեւոր վայրերը եւ պրոպագանդ անեն ներկայ Ընդհանուր Ժողովի որոշումների շուրջը:

Ժողովը այս առաջարկն ընդունեց միաձայն:

Ժողովը որոշեց շնորհակալութեան նամակ գրել Վիեննայի սոցիալիստական վարչութեան՝ դահլիճին համար:

Թոփչեան առաջարկեց վերոյիշեալ կոչից զատ հրատարակել նաեւ մի թռուցիկ Ընդհանուր Ժողովի անունից՝ հայ-թրքական ընդհարումների մասին, որի մէջ արտայայտուին մեր հայեացքը եւ վերաբերմունքը դէպի այդ փաստը:

Այս եւս ընդունուեց Ժողովի կողմից:

Զաւարեան առաջարկում է Ժողովի համակրութիւնը յայտնել Ռուսաստանի յեղափոխական շարժման առթիւ, որը ահագին նշանակութիւն ունի թէ՛ Ռուսաստանի, թէ՛ ամբողջ մարդկութեան եւ թէ մասնաւորապէս մեզ՝ հայերիս համար: Առաջարկում է շնորհաւորանքը ուղղել Ռուսաստանի սոցիալիստական կուսակցութիւններին:

Ժողովը ընդունեց այդ առաջարկը:

Նախագահը յայտարարեց, որ զբաղմունքները աւարտուած են: Ժողովը անցաւ փակման ճառերին: Մի քանի ընկերներ խօսք խնդրեցին:

Զաւարեան.— *Դաշնակցութիւնը իւր 17 տարուայ գոյութեան ընթացքում աչքի է ընկել իւր կենսունակութեամբ եւ բարոյական բարձրութեամբ, եւ ես կ'ուզէի, որ նա շարունակուէր մնալ այդ բարձրութեան վրայ: Երբեմն կրիտիկական, երբեմն յաջող պահեր ունենալով, միշտ էլ պարզերես է դուրս եկել կեանքի ալիքների միջից: Նրա այդ կենսունակութեան եւ բարոյական բարձրութեան հիմքը ես երեք բանի մէջ եմ տեսնում.* ա) *որ նրա անդամների մեծագոյն մասը նըպատակ է ունեցել հայ աշխատաւոր ժողովուրդի շահերը պաշտպանել, որի վրայ եւ նա յենուել է գլխաւորապէս.* բ) *որ նա միշտ կարողացել է ըմբռնել մոմենտը [պահը] եւ ժամանակի ու տեղի պայմաններին յարմարուել, եւ* գ) *մեր բարոյական դիսցիպլինան [կարգ-կանոնը]: Թէպէտ մեր սիստեմը եղել է ապակենտրոնացում, բայց եւ դրա հետ միասին եղել է խիստ դիսցիպլինա, այսինքն, որքան էլ մասնաւոր կարծիքների տարբերութիւններ են եղել անհատների մէջ, բայց ամէնքն էլ պարտաւորութիւն են զգացել ենթարկուել ընդհանուր որոշումներին եւ սկզբունքներին. եւ այդ վերաբերմունքն է, որ ոյժ է տուել մեր կազմակերպութեան եւ ամրապնդել նրան: Եթէ մինչեւ այժմ եղել է այդպէս, սրանից յետոյ աւելի եւս պիտի լինի, որովհետեւ բացի անցեալ փորձի խրատից, մէջ է դըրւում դէպի այդպիսի վերաբերմունք՝ եւ մի շարք ընկած ընկերների թանկագին, ու հարիւր հազար անմեղ զոհերի անմոռանալի յիշատակը: Եթէ այստեղ խընդիրների քննութեան ժամանակ մէկը միւսին հակառակ կարծիք է յայտնել, երբեմն թերեւս սուր կերպով, պէտք է համոզուած լինել, որ այդ բոլորի դրդիչը գործի շահն է եղել եւ գաղափարի նախանձախնդրութիւնը եւ ոչ թէ որեւէ անձնական միտում: Եւ ես իմ կողմից ներողութիւն եմ խնդրում, եթէ երբեւիցէ որեւէ կերպ թոյլ եմ տուել ինձ՝ սուր կամ վիրաւորիչ արտայայտութիւն, եւ լիայոյս եմ, որ բոլոր ժողովականներն էլ նոյնպիսի վերաբերմունք ունեն դէպի միմեանց:*

Զաւրեան.— *Պարտք եմ համարում շեշտել իմ կողմից եւս, որ ժողովի պարապմունքների ընթացքում, ինչպէս ես, նոյնպէս եւ շատերը, յաճախ յոգնած ջղային դրութեան մէջ, արտայայտուել ենք, ոչ այնքան հանդիստ կերպով, ինչպէս հարկաւոր էր: Եթէ ես սրա կամ նրա կարծիքի հակառակ եմ պնդել կամ այս կամ այն ընկերոջ թեկնածութեան դէմ եմ եղել, այդ բոլորի մէջ ղեկավարուել եմ միմիայն գործի եւ ծրագրի շահի տեսակէտով եւ ոչ մի այլ բանով: Ես նոյնպէս ներողութիւն եմ խնդրում, եթէ որեւէ կերպ թիւրիմացութեան առիթ եմ տուել որեւէ ժողովականի՝ վիրաւորանք զգալու:*

Չելպեան.— *Ներկայ ժողովի ընթացքում ես շարունակ նկատուել եմ իբրեւ ծայրայեղ ազգային. ոմանք ինձ դուցէ շովինիստ են համարել, որովհետեւ ես ամենից աւելի էի դէմ սոցիալիստական ծրագրին եւ իմ հայեացքներս ամենէն աւելի ազգայնական էին: Սակայն թող ամենեւին չկարծուի, թէ ես չեմ ընդունած կամ չեմ գիտակցում սոցիալիզմի լաւութիւնը ըստ էութեան: Ես ինքս ապրելով մի երկրում, ուր արդիւնաբերութիւնը չափազանց զարգացած է, որտեղ կողք կողքի ապրում են հսկայ կապիտալը եւ կեղեքուող աշխատաւորը, որտեղ անհաշտ կռիւ է մղւում այդ երկուսի մէջ, չեմ կարող անդիտակ լինել այդ անարդարութեան եւ չճանաչել սոցիալիստական վարդապետութեան արդարութիւնը: Բայց եթէ ես հակառակում էի սոցիալիստական հողի վրայ գործելուն, դա նրա համար էր, որ ի նկատի էի առնում մեր Երկրի քաղաքական-տնտեսական յատուկ պայմանները: Շատ է պատահել, երբ ընկերների շրջանակում սկսել ենք զրուցել տնտեսական դասակարգային կռուի, յաւելեալ արժէքի մասին եւ յանկարծ ընկերներից մէկը ստանում է մի այնպիսի սրտաճմլիկ նամակ, այնտեղի հարըստահարութիւնների եւ բռնաբարումների ու բարբարոսութիւնների մասին, մարդկային ամենատարրական իրաւունքների ոտնահարութեան մասին, որ կամայ ակամայ յետ ես մղում քեզանից «յաւելեալ արժէքի» միտքը, եւ սիրտդ ու հոգիդ պատում է մարդկային պատուի ու տարրական իրաւանց պաշտպանութեան գաղափարը: Ահա թէ ի՛նչ է ստիպել ինձ շարունակ կանգ առնել եւ չեշտել ազգային կռուի, հարստահարուող իրաւունքի եւ պատուի պաշտպանութեան վրայ, նախապատուութիւն տալով անոր եւ ոչ թէ սոցիալիզմին:*

Ահարոնեան.— *Ես չեմ խօսի ժողովի նիստերում անցած դարձածի մասին, որովհետեւ դրանք մի շարք լաւ յիշողութիւնների հետ միասին առաջ են բերում եւ բաւական հիասթափեցնող մտքեր, որոնք կտրում են իմ ոգեւորութիւնը, որոնք փետտեցին իմ թեւերը: Ուստի ես կը թողնեմ այդ եւ ապագայի մասին միայն կը խօսեմ: Մենք երկար խորհրդածութիւններից յետոյ ծրագիր կազմեցինք աշխատաւոր ժողովուրդի շահերը պաշտպանելու, յաւելեալ արժէքի դէմ կռուելու: Սակայն մենք մեր կռուի ասպարէզում ունենք յաւելեալ արժէքից աւելի՛ սոսկալի էլէմենտը [տարրը], դա «յաւելեալ արեան» կռիւն է, որը կապարի պէս ծանրացել է Երկրի ժողովրդի գլխին, որի մասին այնքան խօսուել է, այնքան գրուել է, որը կլանել է այնքան ջանքեր, այնքան զոհեր, եւ որը սակայն դեռ իւր լուծմանը չէ մօտեցել: Պէտք էր սպասել՝ դէպի դատերից ամենասրբազանը մի սրբազա՛ն վերաբերմունք, մի անհուն, խորը հաւատ դէպի դրա յաղթանակը եւ միեւնոյն ժամանակ մի երկիւղած պատկառանք ու հաւատ դէպի այդ գաղափարի նահատակները: Բաւական չէ այդ: Պէտք էր հաստատել եւ փոխադարձ հաւատ եւ վստահութիւն այն անձանց մէջ, որոնց կապում է սըրբազան դատերից այդ գերագոյնը: Սակայն դժբախտաբար այդ վստահութիւնը բաւարար չափով չէ նըկատւում.— մի երեւոյթ, որ կարող է չափազանց վընասել նոյն այդ դատին: Ես յանուն եւ յօգուտ այդ սրբազան դատի՝ մի ցանկութիւն կ'արտայայտէի, այն՝ որ փոխադարձ հաւատն ու վստահութիւնը աւելի խորը լինէր մեր մէջ եւ կապը՝ անխզելի, ինչ որ ամենադըլխաւոր առհաւատչեան է մեր գործի յաջողութեան:*

Մալումեան.— *Ինձ վիճակուեց Բիւրոների կողմից՝ բաց անել այս ժողովը, եւ ինչպէս տեսնում էք, ինձ է վիճակւում փակել այն: Մեր պարապմունքները մի քանի պատճառներով, որ ձեզ լաւ յայտնի են, շատ աւելի երկար տեւեցին, քան ենթադրւում էր եւ ուզում էինք, — 121 նիստ եւ երկու ամիս 10 օրուայ աշխատանք: Եւ եթէ այդքան երկար աշխատանքի դիմաց՝ կայ մի քանի մխիթարական բան, դոցանից մէկն էլ այն է, որ կարողացանք ժողովի մէջ եւ նրա շուրջը տիրող անվստահութիւնից եւ պառակտման վտանգից դուրս գալ յաղթական, պարզ երեսով: Հետեւաբար ապարդիւն չէին այն բոլոր ջանքերը, յաճախ ծանր, անախորժ եւ ճնշող, որոնք գործ դրուեցին յանուն կազմակերպութեան ամբողջութեան:*

Մեր բարդ եւ բազմապիսի Օրակարգի մէջ կար երկու կէտ, որ պէտք է համարել ամենափափուկը՝ Չորրորդ Կուսակցաժողովի պարապմունքների շարքում.— մէկը՝ չեշտել մեր Ծրագրի մէջ սոցիալիստական վարդապետութիւնը եւ յարել սոցիալիզմին, եւ միւսը՝ ընդունել եւ միացած պահել կովկասեան եւ թրքահայկական դատերը՝ Դաշնակցութեան դրօշակի տակ: Թէ՛ մէկի եւ թէ միւսի համար ժողովը հանդիպեց անսովոր դժուարութիւնների եւ այդ, ցաւ է ասել, լոկ այն պատճառով, որ մեր ընկերներից շատերը ցոյց տուին յեղափոխականութեան հետ անհաշտելի մի յատկութիւն, — կանգնել անշարժութեան կէտի վրայ, ծրագրային վերափոխութիւն չանել եւ պաշտպանել պահպանողականութեան մի այնպիսի ոգի, որ ինքն իրան արդէն յեղափոխական մտածողութեան ժխտումն է: Դա մեր ժողովի ամենահիւանդոտ կողմն էր: — Մեր նոր Ծրագրով, կազմակերպութեան առջեւ բացւում է գործելու աւելի լայն շրջան: — Մի տեղ տնտեսական-քաղաքական կռիւ՝ յանուն հասարակական կարգերի վերակազմութեան. միւս տեղ՝ քաղաքական-զինուորական մարտ, յանուն բռնապետական ռեժիմի տապալման: Եւ շատերի հետ միասին, ես խորապէս համոզուած եմ, որ յաջորդ ժողովին մեր ընկերները կը գան այստեղ ոչ թէ դառն լուրերով, մեր Երկրի մէջ եւ նրա շուրջը կատարուող քաղաքական եւ տնտեսական ոճիրների մասին, այլ աւետելու յեղափոխական աշխատանքի դրական արդիւնքը, ազատ կարգերի հաստատումը՝ Ռուսաստանում եւ անարգ ռեժիմի տապալումը Օսմանեան պետութեան մէջ: Ներշնչուե՛նք բոլորս այն խորունկ հաւատքով, եւ կրենք մեր սերնդի վրայ դրուած քաղաքական ծանր, բայց հմայիչ եւ փրկարար լուծը: Դա պատանեկան սին հաւատ չէ, այլ յեղափոխական կռուի տրամաբանական գուշակութիւնը, աներկբայ հետեւանքը՝ ազատագրուող ժողովուրդների տանջանքին:

Դարձեալ մի քանի խօսք՝ իբրեւ վերջաբան: Երեք տարի առաջ Ընդհ. Ժողովին ներկայ ընկերներից չորս հոգի չկան այստեղ(49). յեղափոխականի ցուպը ձեռք առած՝ նրանք զոհ գնացին իրենց պարտքի գիտակցութեան, իրենց ժողովրդին, իրենց գաղափարին: Ո՞վ գիտէ, գալ Ժողովին եւս, դուցէ շատերը ներկայ եղողներից չեն լինի, մանաւանդ ա՛յն ընկերները, որոնք գնալու են կռուի՝ ռումբի եւ զէնքի փշոտ ճանապարհով: Բայց թող լա՛ւ իմանան, որ նրանց մահն ու նահատակութիւնը, խորունկ վշտերի հետ միասին, պիտի դառնայ մեր ապագայ աշխատանքների պատուանդանը, աղբիւրը մեր մարտական ոգեւորութեան, սրբազան հնոցը նորագոյն յոյսերի: Եւ դա թող լինի միակ, բայց մեծագոյն մխիթարութիւնը թանկագին ընկերների համար, որոնք գնում են գործելու, կռուելու, զոհուելու:

Ահա այս զգացմունքով ու յոյսերով, ընկերներ, յայտարարում եմ Դաշնակցութեան Չորրորդ Ընդհանուր Կուսակցաժողովը՝ փակուած: Բարի՛ երթ, բեղմնաւո՛ր աշխատանք:

Ժողովը փակուեց:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ ԴԻՒԱՆԻ ԿՈՂՄԷ.—

Չորրորդ Ընդհանուր ժողովի սոյն ատենագրութիւնները կը բաղկանան հարիւր քսան եւ մէկ (121) նիստերէ, որոնք բոլորն ալ գրուած են ընդհանուր քարտուղար ընկ. Մարդպետի ձեռքով, բացառութեամբ մէկին՝ նիստ 93–95–97–98, գրուած ընկ. Աշոտի ձեռքով: Սոյն ատենագրութիւններուն կցուած է նաեւ «Իննի Յանձնախումբ»ի ատենագրութիւնը, ստորագրուած բոլոր անդամներու կողմէ:

Նախագահներ՝

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆ	Ս. ԶԱՒԱՐԵԱՆ
Ե. ԹՈՓՉԵԱՆ	Խ. ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ

Վիեննա, Մայիս 20, 1907

(1) Արշակ Ջամալեանն է. չշփոթել Ալեքսանդրապոլի պատգամաւոր Աւետիք Իսահակեանին հետ (Գուսան):

(2) Կ'որոշուի ընտրել եօթը «ձայնատուներ», կ'ընտրուի հինգ հոգի միայն: Անկասկած մնացեալ երկուքը հաշուուած են Վռամեանը եւ Սեպուհը, որոնք ձայնի իրաւունքով ընդունուած էին ժողովին կողմէ՝ առաջին իսկ նիստին:

(3) Պոլսոյ եւ Իզմիրի Անդրանիկն է (տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, Բ. հտր., էջ 150–151). չշփոթել Սասնոյ հերոսին հետ՝ որ Դուրան-Բարձրաւանդակի պատգամաւոր էր, Մուրատի հետ:

(4) Եղիշէ Թոփչեանը, Ար. Խաժակեանը (Ջամալեան), Լեւոն Թադէոսեանը (Պապաշա կամ Զոփուրեան) եւ Ստեփան Տէր Մկրտչեանը (Գագիկ) կը յիշատակուին պատգամաւորներու ցանկին մէջ: Միւս երկուքը կրնան հրաւիրեալ-խորհրդականները ըլլալ, թէեւ, իբրեւ այդպիսին, ընկ. Վալադ Վալադեան իր «Հ. Յ. Դ. Չորրորդ Ընդհ. ժողովը» յօդուածաշարքին մէջ (տեսնել ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամս., ԼԵ. տարի – 1957 – թիւ 4, 5, 6 եւ 7) Մարտիրոս Յարութիւնեանն ու ինքզինք միայն կը յիշատակէ: Տաճատ Վ. Մելքոնեանը աւելի ուշ կը ստանայ նաեւ վճռական ձայնի իրաւունք:

(5) Բառ մը կամ բառեր կը պակսին արձանագրութեան մէջ (թերեւս անուն մը կամ անուններ):

(6) Մկրտիչ Եփրեմեանը՝ Եգիպտոսի «հինգ ուխտեալներ»էն մէկը: Տեսնել իր մասին՝ ՆԻՒԹԵՐ, ա. հտր., Ստեփան Եսայեանի եւ Տիգրան Եաղուպեանի նամակները եւ մեր ծանօթագրութիւնները.— էջ 197–256:

(7) Բացի էջ 13էն — տեսնել Ծանօթ. (2) — եւ էջ 33էն, Գիւլխանդանեանի անուան յիշատակութիւնը այլ տեղ չենք գտներ: Անունը գրուած է շատ յստակ, եւ անշուշտ թիւրիմացութեան արդիւնք չի կրնար ըլլալ: Գիւլխանդանեանը, որ հայ-թաթարական կռիւներուն ընթացքին Կովկասի մէջ գործօն դեր է ունեցած, արդեօ՞ք Այգեստանի (Գանձակ) պատգամաւոր Մաշուրեանն է, կամ Ապառաժի (Ղարաբաղ) Բաբաեանը:

(8) Աղեքսանդրիոյ Վահրամը (Յ. Գալփայեան), նախապէս՝ անդամ Լեռնավայրի Կոմ. Մարմնի: Տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, ա. եւ բ. հատորներ, ցուցակ անձնանուններու:

(9) Մար-Շիմօն, Միքայէլ Տէր Մարտիրոսեան: Նոյն:

(10) Այդ յօդուածը հետեւեալն է.— «90) Արեւմտեան Բիւրոյին կը յանձնարարուի դաշնակցական ընկերներ հրաւիրել օժանդակելու իրեն՝ ա) խմբագրական բ) պրոպագանդի գ) տեղական-վարչական գործերու մէջ: Այդ կարգի ընկերներ բիւրոյական ընկերներու հաւասար ձայն կ'ունենան՝ բայց միայն իրենց ստանձնած գործերու մէջ»: Տեսնել ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ (քաղուածք Գ.րդ Ընդհ. ժողովի արձանագրութիւններէն), բ. տպագրութիւն, Ժընեւ 1906: Միեւնոյն յօդուածը կը գտնենք նաեւ, սակայն իբրեւ թիւ 91, Գ. Ընդհ. ժողովի ատենագրութիւններուն մէջ.— տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, բ. հտր., էջ 123–124:

(11) Կ'ակնարկուի Յ. Լոռիսի կամ Լօռու Մելիքեանին:

(12) Վալադը ընկ. Վ. Վալադեանն է, այն ժամանակ դաշնակցական ուսանող՝ Եւրոպայի մէջ: Տաճատ վրդ. Մելքոնեան յիշատակուած էր արդէն իբրեւ Ընդհ. ժողովի քարտուղար, — տեսնել էջ 14 եւ ծանօթագրութիւն թիւ 4: Ասլանը արդեօ՞ք Մարտիրոս Յարութիւնեանն է (հաւանական չէ որ այստեղ Ասլանը վերաբերի Ռուբէն Զարդարեանին, որ Պոլսոյ ընտրեալ պատգամաւոր էր):

(13) Սեպուհ բացակայ արձանագրուած է սխալմամբ, քանի նիստի ընթացքին խօսք կ'առնէ:

(14) Տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, բ. հտր., էջ 126, «Ընկերներու արտաքսում»: 1906ի ԿԱԶՄ. ԿԱՆՈՆՆԵՐուն մէջ «Ծանր յանցանքի... բարձր մարմնին» պարբերութիւնը կը կազմէ 127րդ յօդուածը, իսկ «Շրջանական ժողովը... ինքզինք պաշտպանելու» պարբերութիւնը՝ 129րդ յօդուածը:

(15) Էգուարդ կամ Էտվարդ. գործածած է նաեւ Սիսակ ծածկանունը.— Պոլսոյ, Իզմիրի եւ Լեռնավայրի գործիչներէն: Տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, ա. հտր., ցուցակ անձնանուններու, էջ 294:

(16) Դժբախտաբար Ցուցական Մարմնի տեղեկագրին ամփոփումը չենք գտներ Ընդհանուր ժողովի ատենագրութեանց մէջ, ինչպէս կան, օրինակ, ամփոփումները Լեռնավայրի, Դուրան-Բարձրաւանդակի, Արեւմտեան Բիւրոյի, Պալքանեան եւ Ամերիկայի Կ. Կոմիտէներու տեղեկագրերուն, տրուած Մնացականեան (հայաստանեան) տառերով:

(17) Չկայ նաեւ Վասպուրականի (Արամի) տեղեկագիրը: Ուրիշ շրջաններու առանձին տեղեկագրեր (Ատրպատական, Կովկասեան Կեդր. Կոմիտէներ, եւն.) — ոչ ամփոփուած ձեւով — կուտանք յաջորդիւ:

(18) Վրէժստանի (Ատրպատական) տեռորներուն մասին տեսնել նաեւ ՆԻՒԹԵՐ, բ. հտր., Տեղեկագիր Ատրպատականի Կ. Կ.ի հնգամեայ գործունէութեան (ներկայացուած Գ. Ընդհ. ժողովին), — էջ 137–147:

(19) Վարդանը (Խանասորի) Սոֆիայի Գ. Ընդհ. ժողովին կողմէ ընտրուած էր անդամ Լեռնավայրի (Կիլիկիա) Պատասխանատու Մարմնին. այդ հանգամանքով ալ մասնակցեցաւ Ս. Զաւարեանի քննական շրջապտոյտին՝ Կիլիկիա, Սուրիա եւ Պէյրութ: Սակայն հայ-թաթարական կռիւները պատճառ դարձան՝ որ 1905ին իսկ անցնի Կովկաս՝ ուր, ինչպէս ծանօթ է, վարեց Ղարաբաղի (Ապառաժ) ինքնապաշտպանութիւնը:

(20) Կ'ակնարկուի Հ. Յ. Դ. 1892ի Առաջին Ընդհ. ժողովին, որուն մասնակցած էր Արամ Արամեանցը (Աշոտ-Թաթուլ)՝ իբրեւ Կարնոյ պատգամաւոր, եւ այնտեղ պաշտպանած՝ *անհատական տեռորի* տեսակէտը (տեսնել Մ. Վարանդեան, — Հ. Յ. Դ. Պատմութիւն, ա. հտր., էջ 108):

(21) Գեղամ Տէր Կարապետեանը:

(22) Առաւօտ-երեկոյ ընթացիկ բաժանումը չկայ: Կրնայ ըլլալ որ առաւօտեան նիստը շարունակուած է առանց ընդհատման եւ երեկոյեան նիստը տեղի ունեցած չէ:

(23) Սիմոն Վրացեանը, որ ուշ հասած էր Ընդհանուր ժողովին: Պատգամաւոր էր Նալբանդի շրջանի (Նոր Նախիջեւան): Կուսակցական ծածկանունն էր Սիգ (Սիմոն Գրուզինեան):

(24) Սարհատը (չշփոթել Գէորգ Չաւուշի կուսակցական ծածկանունին հետ):

(25) Հաւանօրէն՝ Պէյրութի: Տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, բ. հտր., ցուցակ կուսակցական տեղանուններու, էջ 341:

(26) Մարտինը ամենայն հաւանականութեամբ՝ Մարթին Մուրատեանն է: Տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, ա. եւ բ. հատորներ, ցուցակ անձնանուններու: Նոյնը եւ Ազատէրի, Առանձարի (Միսաք Գույումճեան) եւ Ռահվիրի մասին:

(27) Ռոստոմը արձանագրուած է բացակայ: Հաւանական է որ պարզապէս յապաղած ըլլայ:

(28) Ֆրանգեանը, ամենայն հաւանականութեամբ Երուանդ Ֆրանգեանը՝ «Դէպի փեդերացիա» գրքի յետագայ հեղինակը, ուսանող-քարտուղարներէն մէկը պէտք է ըլլայ: Արդեօ՞ք Մարդպետն է: Ինչպէս ներածական բաժնին մէջ ըսուած է, Մարդպետ ստորագրուած են բոլոր նիստերու արձանագրութիւնները:

(29) Պէտք է ըլլայ «Դաշնակցութեան Խորհուրդ» գլուխի 4րդ յօդուածի (թիւ 95) 6րդ կէտը, որ հետեւեալն է.— «Քաղաքական անակնկալ տագնապի ատեն իր (Խորհուրդի) պատասխանատուութեան տակ նոր ձեռնարկ սկսիլ, առանց հակառակելու նախորդ Ընդհ. ժողովի որոշումներուն»:

(30) Յօդ. 119.— Դաշնակցութեան նպատակի եւ կազմակերպութեան սիստեմի վերաբերեալ որեւէ արմատական փոփոխութիւն չի կրնար որոշել Ընդհանուր ժողովը, եթէ կանխապէս այդ խնդիրը չէ ներկայացուած Կեդրոնական Կոմիտէներուն: [ԿԱԶՄ. ԿԱՆՈՆՆԵՐ, Ժընեւ 1906]:

(31) Տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, բ. հտր., էջ 181–182:

(32) Ռոստոմի նախատեսութիւնը ճիշդ դուրս եկաւ: 1908ին Պոլսոյ մէջ կազմուեցաւ պուրժուա-պահպանողական բնոյթի Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցութիւնը, որուն մէջ մտաւ նախկին արմենականներու կարեւոր մէկ մասը:

(33) Համազասպ Բաղէշցեանը, որ Ընդհ. ժողովին հասնելու ճամբուն վրայ՝ Կովկաս հիւանդացաւ: Այնտեղ ալ պիտի մահանար, շուտով:

(34) Յօդ. 115.— «Պատգամաւորը իրաւունք չունի առանց զինք ընտրող մարմնի համաձայնութեան՝ ձայնը ուրիշին տալու»: [ԿԱԶՄ. ԿԱՆՈՆՆԵՐ, Ժընեւ 1906]:

(35) Մինչդեռ Վահագն Տաթեւեան ներկայ է եւ խօսք կ'առնէ:

(36) Եղիշէ Թոփչեանի նախատեսութիւնը եւս իրականացաւ 1908ին, Օսմանեան Սահմանադրութեան յայտարարութեամբ: Պոլիսը դարձաւ ծանրութեան կեդրոն, ու հոն խուժեց նաեւ կովկասահայ ղեկավարութիւնը:

(37) (էջ 173, ա. սիւնակ. սխալմամբ եղած է 27).— Կ'ակնարկուի Կովկասի ընկերվարական Դաշնակցութիւնը մայր կուսակցութենէն բաժնելու եւ անջատ կազմակերպութիւն յառաջացնելու մտքին, Թրքահայկական դատը ձգելով Երկրի, Պոլսոյ եւ գաղութներու Դաշնակցութեան.— միտք մը՝ որ 1905–1906 տարիներուն որոշ չափով հող գտած էր կովկասահայ կարգ մը ընկերներու մօտ: Տեսնել այս մասին Կովկասեան Ռայոնական ժողովներու արձանագրութիւնները՝ ՆԻՒԹԵՐու բ. հատորին մէջ:

(38) Ահա եւ երրորդ ճիշդ նախատեսութիւնը (Ստեփանեան): Տարի մը ետք պիտի հռչակուէր Օսմանեան Սահմանադրութիւնը:

(39) Կ'ակնարկուի անկասկած 1895–96ի ջարդերուն:

(40) Բաժանում չկայ:

(41) Տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, բ. հտր., էջ 322:

(42) Արձանագրութեանց մէջ չկայ որեւէ յիշատակութիւն, թէ Ռուբինեան ե՞րբ եւ ի՞նչ հանգամանքով եկած է ժողովին: Ամենայն հաւանականութեամբ, ան եւ Թորգոմը Ցուցականի հարցը քննող յանձնաժողովին կողմէ են կանչուած, վկայութեան համար, իբրեւ անդամ Ցուցական Մարմնի: Առաջին անգամ է որ, այստեղ, կը հանդիպինք Ռուբինեանի անուան:

(43) Եղիշէ Թոփչեան կ'ակնարկէ Միհրանականներուն:

(44) Կ'ենթադրենք թէ պէտք է ըլլայ Լեռնապարի:

(45) Երկու կամ աւելի բառեր կը պակսին (գրուած՝ կիտաւոր):

(46) Պէտք է ըլլայ՝ Դաշնակցութեան կամքը Ներկայացնող Մարմնի, որու Ֆիլիպէի ժողովն էր, 1901ի գարնան, Փոթորիկի գործին սկիզբ տուողը: Դաշնակցութեան Խորհուրդը ստեղծուեցաւ 1904ին միայն, Սոֆիայի 3րդ Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ, փոխարինելու համար ԴԿՆՄը:

(47) Ամենայն հաւանականութեամբ, կ'ակնարկուի Քրիս Ֆէնէրճեանին:

(48) Վռամշապուհ (Վռամ) Քէնտիրեանը, զոհ գացած Սոֆիայի ռումբի փորձին, Քրիստափորի հետ:

(49) Քրիստափորը, Երկաթը, Կայծակ-Վաղարշակը եւ Ֆլէեան Յովհաննէսը (Ջոջ-աղա): Տեսնել ՆԻՒԹԵՐ, բ. հտր., էջ 107:

ԾԱՆՕԹ.— (40)ը կը վերաբերի 70–71րդ, ապա նաեւ 87–88–89–90–91–92րդ եւ 93–95–97–98րդ նիստերուն, որոնց արձանագրութիւնները տրուած են հաւաքական ձեւով, առանց նիստ առ նիստ բաժանման: Ծանօթագրութեան թիւը թիւրիմացաբար աւելցուած չէ:

Բ. — ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԻՆՆԻ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ

(1907 Մայիս 20)

Իր 117-118րդ նիստին, Ընդհանուր ժողովը ընտրած է ԻՆՆԻ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ մը (տեսնել էջ 285), Ծրագրի, կազմակերպական կանոններու եւ Ընդհ. ժողովի բանաձեւ-որոշումներու վերջնական խմբագրութեան, ինչպէս նաեւ առկախ մնացած կարգ մը հարցերու լուծում տալու պարտականութեամբ: Ընդհանուր ժողովի ատենագրութեանց կցուած է ԻՆՆԻ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ներկայ ամփոփ արձանագրութիւնը, հաւանաբար Ա. Վռամեանի ձեռագրով, եւ ստորագրուած՝ ՄՀԵՐԵԱՆ (Հ. Օհանջանեան), Ե. ԹՈՓՉԵԱՆ, Ա. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆ, ԳԱԳԻԿ (Ստ. Տէր Մկրտչեան), ՌՈՍՏՈՄ, Ա. ՎՌԱՄԵԱՆ, Խ. ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ (Ակնունի), Ս. ՕՀԱՆԵԱՆ (Անտոն, Ս. Զաւարեան) եւ Ս. ՄԻՆԱՍԵԱՆ. նաեւ՝ փոխանդամ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ: Միեւնոյն ձեռագրով, կցուած է նաեւ Ցուցակաձի մասին տրուած ամբողջական որոշումը:

Ընդհ. ժողովից ընտրուած եւ լիազօրութիւն ստացած կարգաւորելու այն խնդիրները, որոնք յիշատակուած են ժողովի ատենագրութիւններուն մէջ, ինչպէս եւ միւս յարակից խնդիրները, Իննի Յանձնաժողովը վերջացրեց հետեւեալ աշխատանքները եւ կայացրեց հետեւեալ որոշումները·

1.— Վերջնականապէս խմբագրեց եւ տպագրութեան յանձնեց Դաշնակցութեան «Կանոնագիրը»:

2.— Լրացրեց եւ Դիւանի ստորագրութեամբ վաւերացրեց Ընդհ. ժողովի ատենագրութիւնները, որոնք պիտի մնան Արեւմտեան Բիւրոյի մէջ, եւ որոնց կարեւոր մասերը՝ խմբագրուած լոյս պիտի տեսնեն առանձին գրքոյկով:

3.— Մշակեց եւ լրացրեց Ընդհ. ժողովի որոշումբանաձեւերը, որոնք լոյս պիտի տեսնեն «Դրօշակ»ի մէջ եւ այլ մարմինների համար, զանազան յապաւումներով:

4.— Որոշեց ձեռնարկել Կովկասում հանգանակութիւն Մուշ-Սասունի օգտին, յանձնելով այդ գործը բժիշկ Զաւրեանին, Կ. Խատիսեանին եւ Արեւելեան Բիւրոյի անդամներէն մէկին:

5.— Կազմել Բեդերպուրկի մէջ մի ժամանակաւոր կոմիտէ, բաղկացած Դումայի դաշնակցական պատգամաւորներից, Արեւելեան Բիւրոյի անդամ Անտոնից [Զաւարեան] եւ Զաւրեանից, այնտեղի հետ կապուած գործերը կարգադրելու համար:

6.— Կցել «Կանոնագրին» մի փոքրիկ գլուխ, համաձայն Ընդհ. ժողովի ցանկութեան, վերաբերմամբ արհեստակցական եւ գիւղացիական միութիւններին եւ քաղաքական խմբերին:

7.— Ընդհ. ժողովը դոսիէի [թղթածրարի] մէջ եղած հարցերու եւ գանգատներու վերաբերմամբ, վճռեց յայտնել Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներին, ընթացք տալու համաձայն այն որոշման՝ որ կայացրել է Իննի Յանձնաժողովը (տես՝ այդ մասին կայացրած որոշումները պարունակող տետրակը: Հարցերը թուով 22 են):

8.— Համաձայն Ընդհ. ժողովի տուած որոշման, Իննի Յանձնաժողովը մշակեց եւ ընդունեց հետեւեալը·

I.— *Հայ-Թրքական ընդհարումներ*

Քննութեան առնելով կովկասեան մարմինների մանրամասն զեկուցումները հայ-թրքական ընդհարումների մասին, որոնք աղմկեցին ամբողջ Անդրկովկասը 1905, 1906 թուականներին, Դաշնակցութեան Ընդհ. ժողովը, լեցուած խորագոյն վշտով երկու հարեւան ժողովուրդները կործանող այդ իրողութեան հանդէպ, եւ նկատելով որ՝

1.— Այդ թշնամութիւնը զգալապէս վնասում է ընդհանուր յեղափոխութեան գործին,

2.— Որ ցարական կառավարութիւնը բոլորովին տրամադիր չէ հրաժարուել իր պառակտող քաղաքականութիւնից,

3.— Որ թուրք անգիտակից ամբոխը հարստահարող բէգութիւնն ու հոգեւորականութիւնն, մերթ իր շահերից դրդուած, մերթ արտաքին քաղաքական պրոպագանդի ազդեցութեան տակ, շարունակում է շահագործել մասսաների տգիտութիւնն ու հակահայկական տրամադրութիւնները,

Որոշեց՝

ա) Յանձնարարել Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններին՝ համերաշխութեան ընդհանուր եւ զօրեղ պրոպագանդ մղել, գրաւոր եւ բանաւոր, ոչ միայն հայ այլեւ թուրք ժողովուրդի համար:

բ) Ջանք չխնայել առաջ բերելու, ուղղակի կամ թուրք մտաւորականութեան միջոցով, յեղափոխական կազմակերպութիւններ մեր հարեւան ժողովրդի շարքերում, իբրեւ լաւագոյն միջոց՝ խլելու անգիտակից մասսաները մոլորեցնող թուրք տարրերի ազդեցութիւնից:

գ) Խստօրէն հալածել հայ ժողովրդի բոլոր խաւերի մէջ այն տարրերն, օրգաններն ու անհատները, որոնք խօսքով թէ գործով, յաճախ անգիտակցաբար, գրգռում են փոխադարձ ատելութիւններ եւ առիթ տալիս թշնամութեան վերսկսման:

դ) Աջակցել այն թուրք կազմակերպութիւններին, հրատարակութիւններին եւ անհատներին, որոնք ծառայում են երկու ժողովուրդների համերաշխութեան եւ մերձեցման:

ե) Յեղափոխական կապեր հաստատել հայ եւ թուրք աշխատաւորների մէջ՝ քաղաքներում, եւ գիւղացիութեան մէջ՝ գիւղերում, միացած ուժով կռուելու այն քաղաքական եւ տնտեսական գործօնների դէմ, որոնք կասեցնում են երկու ժողովուրդների քաղաքական-տնտեսական ազատագրութիւնը:

Այս յանձնարարման հետ միասին՝ Ընդհանուր ժողովը ջերմ յոյս է տածում, որ հակառակ ընթացիկ դժուարութիւնների եւ լայնատարած յոռետեսութեան, այսօրուայ ատելութիւնն ու պառակտումը կ'ընկնուեն եւ տեղի կը տան միջազգային այն համերաշխութեան, որը պիտի լինի ամենազօրեղ պատուանդանը մեր ապագայ կռուի ու երկու ժողովուրդների յեղափոխական յաղթանակի:

II.— *Գործակցութիւն սոցիալիստ կուսակցութիւնների հետ*

Անհրաժեշտ համարելով, մանաւանդ ներկայ քաղաքական մոմենտում, յեղափոխական տարրերի միութիւնը ընդդէմ բռնակալական կարգերի, ժողովը յանձնարարում է իր կովկասեան մարմիններին՝ աշխատել գործակցութիւն առաջ բերելու սոցիալիստական-յեղափոխական այն կուսակցութիւնների ու կազմակերպութիւնների միջեւ, որոնք իրանց դաւանանքով ու գործելակերպով մօտ են Հ. Յ. Դաշնակցութեան, այսինքն,

1.— Ընդունում են աշխատաւորական հայեցակէտը եւ իբրեւ գործունէութեան յենակէտ՝ իբրեւ այլ աշխատաւորների՝ նաեւ գիւղացիութիւնը:

2.— Զգտում են ազգային հարցը լուծել ամենալայն փեդերացիայի միջոցով:

Այդ գործակցութեան նշանաբանն է լինելու, պաշտպանել համայն Ռուսաստանի աշխատաւոր ժողովրդի շահերը թէ՛ պետական դումայում եւ թէ ընթացիկ կեանքում:

Այդ տեսակ գործունէութիւնը օր առաջ իրականանալի դարձնելու նպատակով, ժողովը հրաւիրում է իր պատշաճ մարմիններին ձգտել միջկուսակցական մի մնայուն մարմին կազմակերպելու, իբրեւ շաղկապող օղակ յիշեալ աշխատաւորական տարրերի միջեւ:

III.— *Գործակցութիւն վրացիների հետ*

Խորապէս կողմնակից հայերի եւ վրացիների քաղաքական ներդաշնակ գործակցութեան, Դաշնակցութեան Ընդհ. ժողովը հրահանգում է կուսակցութեան բոլոր մարմիններին եւ ընկերներին, իրանց յեղափոխական գործողութիւնների, ինչպէս եւ գրաւոր եւ բերանացի պրոպագանդի ընթացքում, երբեք չմոռանալ այն սերտ կապը, որ պիտի լինի վրացի եւ հայ աշխատաւորների միջեւ, հանդէպ քաղաքական եւ տնտեսական կռուի՝ որով բռնկուած է Անդրկովկասը:

Կապուած միմեանց հետ հայրենիքով, քաղաքական եւ տնտեսական շահերով, նոյնի՛սկ կռուի տակտիկով, երկու ժողովուրդները պէտք է գործեն ձեռք ձեռքի տուած, ներշնչուած նոյն տենչով, եւ հետեւաբար, փոխադարձ անհամաձայնութեան եւ գժտութեան ամենափոքրագոյն նշանն անգամ պիտի նկատուի քաղաքական մեծ սխալ երկու ժողովուրդների համար:

Դրդուած այս տեսակէտներից, Ընդհ. ժողովը թելադրում է դաշնակցական ղեկավար մարմիններին՝ ամենամօտիկ կապեր հաստատել եւ, ի հարկին, ձեռնարկներ անել վրաց ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունեցող յեղափոխական եւ սոցիալիստական կուսակցութիւնների հետ, դուրս չգալով, հարկաւ, մեր Ծրագրի եւ տակտիկի սահմաններից:

Շեշտելով իր այդ անվերապահ ցանկութիւնը, Դաշնակցութեան Ընդհ. ժողովը ստիպուած է, անկեղծ ցաւով, մատնանիշ ընել այն փաստը, որ վրաց մէջ գործող կուսակցութիւններից ամենախոշորը, ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի կովկասեան բաժինը, հակառակ այն վարդապետութեան ոգուն որու դրօշակիրն է ուզում ներկայանալ, իր գործելակերպով, որ հեռու է շիտակութիւնից, եւ իր պրոպագանդի ձեւով, որ յաճախ շովինիզմի կնիքն է կրում, փոխանակ նպաստելու երկու ժողովուրդների քաղաքական համերաշխ գործակցութեան, սերմանում է անօգուտ գրգռումն, անվստահութիւն եւ նոյնիսկ թշնամանք:

Առանց հետեւելու կովկասեան սոցիալ-դեմոկրատների գործելակերպին եւ շեղուելու քաղաքական շիտակ պայքարի շաւղից, Դաշնակցութեան բոլոր մարմինները հրաւիրւում են՝ մերկացնելով հանդերձ սոցիալ-դեմոկրատական գործելակերպի ամբողջ տգեղութիւնը, անսասան եւ անյողդողդ առաջ տանել երկու դրկից ժողովուրդների ներդաշնակ գործակցութեան աշխա-

տանքը, միշտ հաւատարիմ սոցիալիզմի եւ համերաշխութեան հիմնական պահանջներին:

IV.– *Դժգոհութիւններ եւ բողոքներ*

Մանրամասն քննութեան առնելով դժգոհութիւնների եւ բողոքների այն փաստերը, որոնք արձանագրուած են տեղեկագրերի ու անհատական դիմումների մէջ, Ընդհ. Ժողովը, ամէն մի կարեւոր դէպքի համար յատուկ կարգադրութիւն անելով, միաժամանակ որոշեց.

1.– Յանձնարարել դաշնակցական բոլոր մարմիններին հաղորդելու ի գիտութիւն իրանց շրջանի հասարակութեան, որ ոչ մի զեղծում, բռնութիւն եւ անկանոնութիւն, կատարուած անհատների եւ խմբերի կողմից, չի մնայ առանց անկողմնապահ քննութեան եւ խիստ պատժի:

2.– Դիւրութիւն տալ, որ ամէն ոք, կուսակցական թէ անկուսակցական, հնարաւորութիւն ունենայ կազմակերպութեան ղեկավարող մարմինների գիտութեան հասցնելու ժողովրդի մէջ եղած գանգատները ու բողոքները:

3.– Յանձնել Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներին, իբրեւ Ընդհ. Ժողովի որոշումներին ճիշդ գործադրութեան վրայ հսկող օրգաններ, պատասխանատուութեան կանչել այն բոլոր դաշնակցականներին — զինուոր, պրոպագանդիստ, հայդուկ, կազմակերպող — որոնք իրենց քայլերով արդար բողոքի առիթ են տալիս, ինչպէս եւ այն մարմիններին որոնք վարագուրում են այդ տեսակ քայլերը կամ թերանում են պատժելու նրանց հեղինակներին:

Ընդհ. Ժողովը լիայոյս է որ իր այս հրահանգի ճիշդ կիրառութեամբ կարելի պիտի լինի արմատախիլ անել կուսակցութեան անուան հետ, յաճախ անհիմն կերպով, կապուող զեղծումները եւ ներշնչել հայ ժողովրդի բոլոր խաւերին այն գիտակից վստահութիւնը՝ որ միշտ վայելեր էր Դաշնակցութիւնը, ոչ միայն կողմնակիցների այլեւ ազնիւ հակառակորդների կողմից:

V.– *Գաղութներ*

Ընդհ. Ժողովը քննելով Բալքանի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Պարսկաստանի եւ հարաւային Ռուսաստանի գաղութների մասին ներկայացրած զեկուցումները, յանձնարարում է իր այնտեղի մարմիններին,

1.– Կազմակերպական – դրամական աշխատանքների կից, հիմնադրել մի լայն պրոպագանդ, գրաւոր եւ բերանացի, նպատակ ունենալով տարածել մեր ծրագրի սկզբունքները եւ սերտիւ կապել գաղութները յեղափոխական գործին հետ:

2.– Ոչ մի ջանք չխնայել՝ յարաբերութեան մէջ դնելու հայ գաղութները տեղական աշխատաւորական շրջանների եւ սոցիալիստական կազմակերպութիւնների հետ, իբրեւ մի ցանկալի մեթոտ՝ փոխադարձ համերաշխութիւնը զօրացնելու համար:

3.– Տեղական օտար մամուլի մէջ պրոպագանդ մղել յօգուտ հայ ժողովրդի դատի, ինչպէս եւ այն քաղաքական նպատակի, որին ձգտում է Դաշնակցութիւնը:

1.– Իննի Յանձնաժողովը մշակեց եւ խմբագրեց Դաշնակցութեան Ծրագիրը, համաձայն Ընդհ. Ժողովի տուած բանաձեւերի եւ ցուցմունքների, եւ յանձնեց Արեւմտեան Բիւրոյին՝ տպագրելու եւ մարմիններում տարածելու:

2.– Հաստատեց Ցուցական Մարմնի վերաբերեալ պատճառաբանուած բանաձեւը, որ կցուած է ներկայ արձանագրութեան:

3.– Մնացած մանր խնդիրների կարգադրութիւնը յանձնեց երկու Բիւրոներին, եւ

4.– Որոշեց Ընդհ. Ժողովի բոլոր թղթերը յանձնել Արեւմտեան Բիւրոյի արխիւին:

ՌՈՍՏՈՄ
ՄՀԵՐԵԱՆ — Ս. ՕՀ. (ԱՆՏՈՆ)
Ե. ԹՈՓՃԵԱՆ — Ա. ՎՌԱՄԵԱՆ
Ա. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆ — Ս. ՄԻՆԱՍԵԱՆ
ԳԱԳԻԿ — Խ. ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ
Կանդիդատ՝ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՑՈՒՑԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ժողովը նկատի առնելով Ցուցական Մարմնի տեղեկագիրը, Քննիչ Յանձնախումբի զեկուցագիրը, իր բոլոր յարակից տոքիւմաններով, ինչպէս նաեւ Սաֆոյի պատասխան-զեկուցումը Յանձնախմբի եզրակացութիւններուն, եւ նոյն Մարմնի երեք անդամներու՝ Սաֆոյի, Թորգոմի եւ Ռուբինայի բերանացի յայտարարութիւնները, որոշեց.

Չծանրանալով «Ձեռնարկին» արհեստագիտական (տեխնիքական) կողմի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան վրայ, քննութեան առնել Ցուցական Մարմնի գործունէութիւնը՝ կազմակերպական եւ ընկերական-բարոյական կրկնակ տեսակէտներով. ուստի

1.– Նկատելով որ Ցուցական Մարմնի անդամները էլլէնի մահէն ետք, «Ձեռնարկի» պատրաստութեան վերաբերեալ իրենց բոլոր խորհուրդներու եւ անոնց կիրառութեան մէջ, փոխանակ ամէն հնարաւոր միջոց

ձեռք առնելու, «Ձեռնարկին» յաջողութեան հաւանականութիւնները բազմապատկելու, — ընդհակառակն, տարամերժ մտահոգութիւնը ունեցած են, ամէն բանէ առաջ, իրենց անձերու փրկութիւնը ապահովել, խուսափելով իրենց ստանձնած մեծ պատասխանատուութենէն.

2.– Նկատելով որ լոկ իրենց գլուխն ազատելու այդ սեւեռուն գաղափարէն մղուած, Ցուցական Մարմնի անդամները գիտակից անհոգութեամբ մը թերացեր են ուշադրութեան առնելու եւ ըստ այնմ կանխել կամ մեղմել փորձելու այն վտանգները, որոնք կը սպառնային նաեւ նոյն վայրը գործող օժանդակ ընկերներուն, ընկերներ, որոնք դատապարտուեցան մահուան ու երկարատեւ բանտարկութեան պատիժներու.

3.– Նկատելով որ Ցուցական Մարմինը իր ընկերական յարաբերութիւններուն մէջ ընդհանրապէս այլանդակ վարմունք մը ցուցադրած է, եւ ինչ որ մանաւորապէս եզական է դաշնակցական տարեգրութիւններուն մէջ՝ այն վրդովիչ ընթացքն է, որով այդ մարմինը հետամուտ եղած է, թէ գրաւոր կերպով (Պոլսի ատենագրութեան մէջ) եւ թէ բերանացի տարաձայնութիւններով, արատաւորել թանկագին յիշատակը պարտականութեան դաշտին վրայ ինկած մեր անմոռանալի ընկ. էլլէնին, Սոֆիայի դժբախտ արկածը ներկայացնելով իբր դաւ մը նիւթուած էլլէնի կողմէ Շապուհի դէմ.

Այս բոլոր նկատումներուն վրայ, ժողովը լուսաբանուած համարեց Ցուցական Մարմնի ծանր թերացումը ընկերական պարտականութիւններու մէջ եւ անոր պատասխանատուութիւնը «Ձեռնարկի» անյաջողութեան մէջ, այն չափով որ այդ արդիւնք էր այդ մարմնի անդամներու անձնուիրութեան պակասին, ու պէտք չտեսաւ անդրագոյն քննութեան եւ դատի:

Միեւնոյն ատեն, ժողովը աներկդիմի կերպով ապացուցուած գտնելով որ Սաֆոն եղած է ղեկավարը, էլլէնի մահէն ետք, Ցուցական Մարմնի գործերուն, պատրաստողը՝ այդ մարմնի անունով կազմած տոքիւմաններուն, հեղինակը՝ էլլէնի եւ Շապուհի մահուան շուրջը կուտակուած կասկածներուն եւ զրպարտութեանց, եւ գլխաւոր ստեղծիչը այդ մարմնի շուրջը տիրող անբարոյական հեղձուցիչ մթնոլորտին, որոշեց նկատել վերոյիշեալ Սաֆոն իբր գլխաւոր պատասխանատուն եւ յանցաւորը Ցուցական Մարմնի գործունէութեան մէջ, եւ ըստ այնմ՝

1.– Ցուցական Մարմնի անդամ Սաֆոն ի սպառ արտաքսել Հ. Յ. Դաշնակցութենէն եւ այդ մասին յայտարարել պաշտօնական օրգանին մէջ:

2.– Ցուցական Մարմնի անդամ Աշոտ, Թորգոմ եւ Քրիս հեռացած նկատել կազմակերպութենէն, յայտնելով այդ մասին կազմակերպական ճամբով դաշնակցական բոլոր մարմիններուն, եւ տալ անոնց իրաւունք ներկայացնել Դաշն. Խորհուրդին մեղմացուցիչ բացատրութիւններ եւ իրենց անկեղծ զղջման ապացոյցները: Խորհուրդին լիազօրութիւն կը տրուի ըստ այնմ փոխել այս որոշումը՝ եթէ հնարաւոր տեսնէ:

3.– Ցուցական Մարմնի անդամ Ռուբինային գալով, ժողովը չգտաւ որեւէ հիմք նոյն պատասխանատուութեան ենթարկելու, առաւել եւս որ Ռուբինան արդէն իսկ իր պարտաճանաչութեան բարձրութեան վրայ գտնուած էր:

Գ. — ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒ ԳՐՔՈՅԿԸ

Ընդհանուր ժողովի եւ իննի յանձնաժողովի աշխատանքներու աւարտէն անմիջապէս ետք, Արեւմտեան Բիւրոն հրատարակեց «ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ (Քաղուածքներ)» գրքոյկը, տրամադրելի դաշնակցական մարմիններուն միայն: Գրքոյկի բովանդակութիւնը կու տանք լրիւ, թէեւ որոշումներու եւ քուէարկուած բանաձեւերու ամբողջութիւնը, ցրուած, կը գտնենք նաեւ ատենագրութեանց մէջ (Ա. եւ Բ. բաժիններ): Կատարուած յապաւումներու ծանօթացումն իսկ (գրքոյկի կիտաւոր մասեր) ունի իր շահեկանութիւնը: Իբրեւ յաւելուած, կու տանք նաեւ լուսապատճէնը 1907 տարուան նախահաշուին, առանձին թուղթի վրայ հրատարակուած Արեւմտեան Բիւրոյին կողմէ, 1907 Յունիսին (տեսնել նաեւ ատենագրութիւնները՝ էջ 276):

Ստորեւ՝ Որոշումներու Գրքոյկի Ա. էջի պատճէնը.

ՄԱՐՏԻՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ

(Քաղուածքներ)

1907
ԺԸՆԵՎ

Դաշնակցութեան
ՏՊԱՐԱՆ

ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

(1907)

Մռայլ, յոռետես մտքեր ներշնչող պարագաների տակ գումարուեց Դաշնակցութեան կուսակցաժողովը: — Հազիւ անցած արիւնոտ կռուի ճամբան, ռազմադաշտից նոր դարձած զօրագնդի հոգսերը ճակատին, յաղթական՝ բայց տրտում — յաղթութը իր անգիտակից հարեւանն էր — կանգնած անորոշ ապագայի հանդէպ, կուսակցութեան գերագոյն ժողովը զգում էր իրեն նոր եւ խոշոր պատասխանատուութեան առջեւ, բարդ եւ վտանգաւոր կռիւների հանդէպ — կռիւ արտաքին թշնամիների դէմ, որոնց յաղթահարելը իր տենչն էր ու նպատակը, կռիւ ներքին պառակտող տարրերի դէմ, որոնց սանձելը իր վիշտն էր եւ ուժերի վատնումը...

Այդ մի կողմից: Իսկ միւս կողմից՝ մի տարտամ Դումա, «Թերխաչ» ծնունդը յեղափոխական հսկայական երկունքի, քաղաքացիական ներքին ընդհարումներ, թշնամութիւն երէկեան մարտակից բանակների միջեւ, բռնապետութեան նոր գրոհ, անորոշութիւն վաղուան համար. իսկ սահմանի միւս կողմը՝ սովալլուկ հատուածներ արիւնաքամ ժողովրդի, դատարկուող գիւղեր, յեղափոխական մարտիկների հալածանք եւ բանտարկութիւն, եւ կեդրոնում՝ նոյն Ոճրագործը, դեռ կենդանի, դեռ յղացող մեծագոյն աղէտների, որոնց սոսկաբեր դառնութիւնը ճաշակեցինք, բայց վախճանը չտեսանք:

Ընդհանուր Ժողովի բացումն ու կազմն իսկ կրում էր աղետաւոր վիճակի դրոշմը — շատ ընկերներ, որոնք անցեալ Ընդհանուր Ժողովից ճամբայ ելան, յեղափոխականի ցուպը ձեռքին, նուիրուելու սիրած ժողովրդին եւ սիրած գաղափարին, այլեւս յետ չեկան: Զոհուած են նրանք... Միւսները թէեւ կենդանի, բայց կապուած իրենց վայրին ու գործին, անկարող էին յեղափոխական ժամադրավայրին գալու: Տխրաշունչ լուրերն ու նամակները, օրը օրին, նոր բօթեր էին բերում եւ չտապեցնում գործող-ընկերների դարձն ու մեկնումը, ժողովի փակումն եւ վերջաբանը: Մարտական հաշուետուների ժողով չէր այն, այլ մօտալուտ կռուի համար սպառազինուողների մի գումարտակ, բաժանուած կռուի յատակագծով, տակտիքով, նոյնիսկ ծրագրով...

Ու հակառակ այդ չարագուշակ, ճնշող պարագաների, կազմակերպութիւնը դարձեալ մի անգամ ցոյց տուեց, որ «բախտաւոր աստղի տակ է ծնուել», գիտէ անարատ պահել 17ամեայ դրօշակը, եւ գաղափարի ուժով յաղթահարել այն բոլոր կրքերը, որոնք չեն ստեղծագործում, այլ միայն աւերում են ու պառակտում...

Ժողովի պարապմունքների արդիւնքն եւ հիմնական որոշումները՝ դրա խրախուսիչ ապացոյցներն են:

1. Անջատման ծրագիրը, *որ մի քանի ժամանակից ի վեր դարձել էր խլրտումների եւ նոյնիսկ կռիւների պատճառ, կուսակցաժողովը յետ մղեց մի ոգեւորիչ ժեստով, համարեա միաձայն: Նա որոշեց իր անցեալին եւ ուժին վայել վճռականութեամբ՝ երկու դատերն էլ՝ Թիւրքահայ եւ Կովկասեան՝ առաջ մղել Դաշնակցութեան դրօշակի տակ, շաղկապուած եւ միացած:*

2. Կովկասեան գործունէութեան նախագիծը, *որ 1905ի Խորհուրդից ի վեր, հանդիսանում է իբրեւ մի քաղաքական* կռուածաղիկ *կազմակերպութեան շարքերում եւ այդ շարքերից դուրս, եւ իր պարունակած սկզբունքներով մեր շարքերը ոգեւորելու փոխարէն, մի անըմբռնելի թիւրիմացութեամբ ամենատխուր ընդհարումների եւ պառակտումների պատրուակ եղաւ — ընդունուեց, վաւերացուեց, թէ ըստ* իրաւասութեան, *եւ թէ ըստ* էութեան, *եւ դարձաւ այն հիմնաքարերից մէկը, որի վրայ պէտք է յենուի Դաշնակցութեան սոցիալիստական գործունէութիւնը Անդրկովկասեան հայ ժողովրդի մէջ: Այդ հարցի լուծումը, որ պահանջեց ուժերի լարումն, երկար ժամանակ, մեծ աշխատանք եւ մտքերի լայն փոխանակութիւն — ներկայ ժողովի ամենադրական արդիւնքներից մէկն է, արժանի յատուկ յիշատակութեան:*

3. Սոցիալիստական ծրագրի *հիմնական սկզբունքների վաւերացումը, իբրեւ տրամաբանական շարունակութիւն նախորդ որոշման, պիտի համարուի Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովի մտածողութեան եւ աշխատանքների պսակը: Հիմնուած իր ընդհանուր Ծրագրի վրայ, եւ ուշադիր քաղաքական-տնտեսական կեանքի պահանջներին, որոնք հրապարակ են եկել վերջին 15 տարուայ ընթացքում, կազմակերպութեան ղեկավար մարմինը վճռեց՝ յայտարարել Դաշնակցութիւնը իբրեւ հայ աշխատաւոր դասակարգի կուսակցութիւն, որ ձգտում է քաղաքականապէս եւ տնտեսապէս կազմակերպել նրան, պաշտպանել նրա տնտեսական-դասակարգային եւ քաղաքական-ազգային իրաւունքները, նպատակ ունենալով՝ միւս աշխատաւորների հետ միասին, ձեռք գցել կառավարութեան ղեկը, եւ այժմեան միապետական ու կապիտալիստական կարգերը փոխարինել լայն ռամկավարութեամբ եւ համայնական կարգերով: Ժողովը ընդունեց եւ վաւերացրեց* սոցիալիստական *ծրագիրը եւ* յեղափոխական *տակտիքը: Ահա այդ Ծրագիրը, հիմնաւորուած Ընդհանուր Ժողովի մէջ, պիտի լոյս տեսնի մօտակայում եւ պիտի հանդիսանայ իբրեւ* ուղեցոյց *մեր գործունէութեան, պրոպագանդի եւ ձեռնարկների, իբրեւ յենարան կուսակցութեան աշխատանքների եւ մտածողութեան: — Իր այդ կարեւոր ո-*

րոշման վերջնական ամբողջացումն տալու համար, Ժողովը միաձայն որոշեց՝ յարել Միջազգային սոցիալիստական բանակին եւ յարաբերութեան մէջ մտնելով Բրիւքսէլի Սոցիալիստական Բիւրոյի հետ՝ ապահովել Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը թէ՛ այդ Բիւրոյի եւ թէ Միջազգային սոցիալիստական կոնգրէսների մէջ։

4. Տակտիկը, որով պիտի ձգտենք մեր նպատակների իրագործման, գերազանցապէս յեղափոխական է։ Այդ կողմից Դաշնակցութիւնը, թէ՛ Ռուսաստանի բազմաթիւ եւ թէ Թուրքիայի փոքրաթիւ կազմակերպութիւնների շարքում գրաւում է բացառիկ դիրք։ Զխորշելով այն ռեֆորմներից, որոնց ընթացիկ իրագործումը հասարակական-կուլտուրական այլեւայլ ասպարէզներում պահանջւում է աշխատաւոր մասսաների անյետաձգելի շահերի տեսակէտից, կուսակցութիւնը ինչպէս անցեալում, նոյնպէս եւ ապագայում մնալու է յեղափոխական, այս բառի ամենախիստ իմաստով։ Յեղափոխական տակտիքի արտայայտութիւնները — ընդհանուր ապստամբութիւն, զինուած դիմադրութիւն կառավարութեան ուժերին, քաղաքական լայն տեռոր, ցուցական-յեղափոխական ձեռնարկներ, ժողովրդական զինուած ինքնապաշտպանութիւն, քաղաքական եւ տնտեսական գործադուլներ, գիւղացիական եւ բանուորական շարժումներ — այդ բոլորը մանրամասն մշակուած եւ շաղկապուած պիտի կազմեն գործելակերպի այն ամբողջական սիստեմը, որով կուսակցութիւնը պիտի իրականացնէ իր ծրագիրը կեանքի մէջ։

5. Համերաշխութեան սկզբունքը, լայնացրած եւ համերաշխ ձեռնարկների վերածուած, կազմելու է Դաշնակցութեան գործելակերպի էական եւ առանձնապէս շեշտուած կողմը։ Այն, ինչ ցայժմ տենչանք էր, հիմա պիտի մարմնանայ եւ դառնայ իրականութիւն։ Եւ կազմակերպութեան Ընդհանուր Ժողովը յատկապէս շեշտեց այդ ուղղութեան քաղաքական խոշոր կարեւորութիւնը Կովկասում եւ մանաւանդ Թուրքիայում, ուր դրկից ազգերի եւ համայնքների փոխադարձ անտարբերութիւնը կազմում է տիրող ռեժիմի յաջողութեան գերազանց հիմնաքարը։ Համերաշխութիւն հակակառավարական ցոյցերի ժամանակ, շաղկապումն ըմբոստացող ուժերի՝ առանց կրօնի եւ ազգի խտրութեան, միացած, միջազգային հողի վրայ դրած պահանջներ, գործադուլներ բոլոր ազգերին պատկանող բանուորների, գիւղացիական միութիւններ տարբեր կրօնների պատկանող համայնքների միջեւ եւ ուրիշ շատ ձեռնարկներ — ահա համերաշխ գործակցութեան արտայայտութիւնները, որոնց համար կուսակցութիւնը չի խնայելու ո՛չ կենդանի ոյժեր, ո՛չ դրամ եւ ոչ պրոպագանդ։ Հալածուածներ բոլոր ազգերի, միացէ՛ք — ահա՛ նշանաբանը։ Սեպարատիստական ոչ մի ձգտումն, ոչ մի դաւ համերաշխութեան դէմ — ահա Ընդհանուր Ժողովի անկեղծ եւ ընդգծուած հայեացքը։

Բարդ ծրագիր, խոշոր աշխատանք, անսովոր եռանդ եւ զոհաբերութիւն պահանջող ձեռնարկներ, եւ այդ՝ այնպիսի երկիրների մէջ, ուր բռնապետութեան անսովոր ամբարտաւանութիւնը եւ շահերի հակոտնեայ դասաւորումը աւելի քան դժուարացնում է կազմակերպութեան անցնելիք ուղին։ Ահա թէ ինչու անհրաժեշտ են գաղափարի եւ կազմակերպութեան նուիրուած մարտիկներ, հերոսների խմբեր, անձնուէր դրօշակակիրներ, որոնք կարող լինեն մի կողմից սրտապնդել լքուող շարքերը, հաւատ ներշնչել թերահաւատ ամբոխին, եւ միւս կողմից՝ անդադրում եւ անհատնում ուժով շարունակել սկսուած կռիւը, որ գուցէ նոյնքան երկար ապագայ ունի, որքան եւ երկար անցեալ։ Տատանուողների, երկդիմի ուժերի ասպարէզ չէ այդ։ Եւ ոչ էլ վայր՝ զբաղուելու ներքին պառակտումներով, փոխադարձ վարկաբեկման անօգուտ աշխատանքով, յեղափոխութեան անունը մրոտող ներքին կռիւներով։

Զտուած շարքեր, համոզուած զինուորներ, զոհաբերութեան պատրաստ մարտիկներ՝ ներշնչուած նոյն ծրագրով, սրտապնդուած միեւնոյն տակտիքով — ահա կազմակերպութեան պահանջը։ Եւ ներշնչուած այդ գիտակցութեամբ, Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը՝ խստագոյն պատասխանատուութեան կանչելով այն բոլորին, զինուոր թէ կազմակերպող, անհատ թէ մարմին, որոնք վարկաբեկեցին կուսակցութիւնը իրենց զեղծումներով, բռնութեամբ եւ արագ քայլերով, հրահանգում է բոլոր մարմիններին, աւելի քան երբեւիցէ, խիստ լինել, վանել շարքերից այն բոլորին, որոնք իրենց «համոզմունքով ու հաւատով», իրենց բարոյական եւ յեղափոխական հակումներով չեն համապատասխանում այս դժուարին եւ բարդ գործի մեծ պահանջներին, որոնք փոխանակ բարձրացնելու հաւատը, պիտի թուլացնեն այդ, եւ պիտի սպառեն կուսակցութեան բարոյական դրամագլուխը, առանց մի բան տալու։ Զտման, մաքրագործման, բարձրացման կրկնակի պահանջ է այդ, որի մասին բարձրաձայն յայտարարում է 1907ի Ընդհանուր Ժողովը շեշտակի կերպով, առանց որեւէ վերապահութեան...

Անգործ, պառակտող մարմինները պիտի կազմալուծուին. վարկաբեկ ընկերները պիտի հեռանան, կազմակերպութեան անունը շահագործողները պէտք է խստագոյն պատժի ենթարկուին — այդ է Ընդհանուր Ժողովի կամքն ու որոշումը, նրա բացարձակ հրամանը։

Դաշնակցական ընկերներ,

Յաղթանակօրէն յետ մղած անջատման, կազմալուծումի եւ ծրագրային հակամարտութեան ուրուականը, Ընդհանուր Ժողովը աւետում է ձեզ մռայլ, յուսաբեկող մտքերի վախճանը եւ սկզբնաւորումը մի նոր

շրջանի, որ դրօշմուած է մեր լաւ ոյժերի միութեամբ, ծրագրային համերաշխութեամբ եւ նոր ձեռնարկների որոշ յատակագծով։ Այդ նոր շրջանը պահանջում է նոր եռանդ, նոր թափ, ինչպէս եւ նոր տանջանք։

Չնահանջենք տանջանքի առջեւ, որ մեր կռուի յատկանիշն է, երկարամեայ աղբիւրը մեր եռանդի եւ ջանքերի, ու սրտապնդուած գալիք օրերով, առաջ մղենք յեղափոխական կռիւը, յանուն սոցիալիստական մեծ յաղթանակի։

Դէպի բարձր, դէպի աշխատանք, դէպի կռիւ։

«ԴՐՕՇԱԿ»

ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

Համաձայն Ընդհանուր Ժողովի կարգադրութեան՝ ժողովի որոշումները բաժանուած են երեք կարգի՝

1) Մի մասը ընդհանրութեան համար, որը հրատարակուեց «Դրօշակ»ի Մայիսի յատուկ համարում։

2) Միւս մասը Դաշնակցական Մարմինների համար, որը եւ ուղարկւում է Կեդրոնական Կոմիտէներին, տպագրուած առանձին տետրակով։

3) Երրորդ մասը յատուկ Մարմինների համար, որոնց եւ կը տեղեկագրուին նրանց վերաբերեալ գաղտնի վճիռները, կազմակերպական ճանապարհով։

Ընդհանուր Ժողովի վերաքննած, լրացրած եւ վաւերացրած «ԿԱՆՈՆԱԳԻՐԸ», արդէն տպագրուեց եւ ուղարկուեց բոլոր Մարմիններին, առաջիկայում դրանով ղեկավարուելու համար։

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

1907, Մայիս.
ԺԸՆԵՒ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱԶՄԸ (1)

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Դ. Ընդհանուր Ժողովը բացուեցաւ Վիեննա, աւստրիական սոցիալիստական ընկերութեան սրահին մէջ, 1907 Թուի Փետրուար 22ին։

Ժողովին մասնակցելու հրաւիրուած էին, ըստ Կանոնագրութեան, կազմակերպութեան հետեւեալ մարմինները։

Դուրան-Բարձրաւանդակ	2	պատգամաւոր
Շամ	1	»
Շամի շրջան	1	»
Լեռնապար	1	»
Լեռնավայր	1	»
Արեւելեան Բիւրօ	1	»
Արեւմտեան Բիւրօ	1	»
Մրգաստանի Կեդր. Կոմիտէ	1	»
Ապառաժի » »	1	»
Այգեստանի » »	1	»
Քարի » »	1	»
Ջրաբերդի » »	1	»
Մեծ Քաղաքի » »	1	»
Նաւահանգստի » »	1	»
Ոսկանապատի » »	1	»
Ժլատի » »	1	»
Նայբանդի » »	1	»
Վրէժի » »	1	»
Ամերիկայի » »	2	»
Բալկանեան » »	2	»
Ցուցական Մարմին	1	»
Զինփօն	1	»
Եւրոպայի Դաշն. ուսանողութիւն	1	»
Ռուսաստանի » »	1	»

Բացակայ էին՝

Շամի ներկայացուցիչը՝ հիւանդութեան պատճառով եւ Ոսկեհանքի ներկայացուցիչը՝ որուն ձայնը, տեղական կոմիտէի որոշումով, տրուեցաւ Բալկանի ներկայացուցչին։

Հրաւիրուած էին՝

Ձայնի իրաւունքով	6	հոգի
Խորհրդատու »	5	»

ԱՆՋԱՏՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ (2)

(Առանց պատճառաբանութեան)

Ընդհանուր Ժողովը լսելով Դաշնակցութիւնը երկու հատուածների — կովկասեան եւ թրքահայկական — բաժանելու մասին եղած զեկուցումները եւ այդ առթիւ ծագած վիճաբանութիւնները, որոշեց.

1) Յետ մղել անջատման առաջարկը.

2) Երկու գործունէութիւնն էլ վարել Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշակի եւ ղեկավարութեան ներքոյ։

(Պատճառաբանութեամբ)

Ընդհ. Ժողովը լսելով Դաշնակցութիւնը երկու հատուածների — կովկասեան եւ Թրքահայկական — բաժանելու մասին եղած զեկուցումները, ինչպէս նաեւ այդ առիթով ծագած վիճաբանութիւնները եւ նկատի ունենալով,

1) Որ հայ աշխատաւոր ժողովրդի այդ երկու հատուածների քաղաքական-տնտեսական կռիւը հիմնըւած է միեւնոյն Ծրագրի վրայ, վաւերացուած 1892ին եւ լրացուած Գ. Ընդհ. Ժողովի որոշումներով եւ 1905ի «Նախագծով»,

2) Որ Թրքահայկական եւ կովկասեան գործունէութիւնները, ինչպէս այդ չեշտուեց Ժողովի ընթացքում, ոչ միայն չեն վնասում այլեւ նպաստում են երկու երկիրների աշխատաւոր ժողովրդի շահերի յաղթանակին,

3) Որ Թրքահայ ժողովրդի շարժումը — որին կազմակերպութիւնը ծառայում է 17 տարիներից ի վեր, այժմ մանաւանդ, երբ Թրքական ռեժիմից դժգոհ տարրերը սկսել են շարժուել — պահանջում է համերաշխ գործունէութեան համար մեր յեղափոխական ուժերի կրկնակի լարումն ու շաղկապումը,

Որոշեց.

1) Ցետ մղել անջատման առաջարկը, իբրեւ մի տեսակէտ, որ չէ հիմնուած մեր աշխարհահայեացքի եւ գործունէութեան վրայ եւ չէ բխում կազմակերպութեան շրջանների որոշումներից (21 մարմիններից 20ը հակառակ անջատման, միայն մէկն է կողմնակից):

2) Երկու գործունէութիւնն էլ վարել Հ. Յ. Դ. դրօշակի եւ ղեկավարութեան ներքոյ:

3) Հաւատարիմ մնալով կուսակցութեան Ծրագրին, վայրերի գործունէութիւնը առաջ տանել տակտիքի ուրոյն եղանակով, յարմարցրած տեղական հանգամանքներին եւ պայմաններին:

ՏԱԿՏԻՔԱՑԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ (3)

Ընդհանուր Ժողովը լսելով զեկուցումները ապըստամբական ձեռնարկների մասին եւ մանրամասն քննութեան ենթարկելով շօշափած հարցը՝ կայացրեց հետեւեալ որոշումները.

1) . . . .

2) . . . .

3) Երկրում համապատասխան կազմակերպութիւններ առաջ բերել, զինել ժողովուրդը, առաջ բերել ռազմական ու կազմակերպիչ ուժեր, մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք ու հարկաւոր դրամական օժանդակութիւն ուղարկել:

4) Գործունէութեան գլխաւոր վայրերում ...... տառաջացնել կազմակերպութիւններ, սրանց շուրջը լայն ժողովրդական խաւեր համախմբելով, եւ յատուկ պատասխանատու մարմին՝ այդ ամբողջ վայրի համար, որ իր շրջանի բոլոր գործերի կարգադրողն ու պատասխանատուն է:

5) Ցանձնարարել նոյն մարմնին երկրի լայն ռազմական ուսումնասիրութիւն անել եւ պատրաստել ռազմական ծրագիրներ, այս կամ այն պատահականութեան համար:

6) Անակնկալ պատահարների դէպքում յիշեալ վայրերում պատասխանատու մարմինը կարող է դիմել ակտիւ ձեռնարկների, նախօրօք ստանալով Դաշնակցութեան Խորհուրդի համաձայնութիւնը:

ՏԵՌՈՐ (4)

Ընդհանուր Ժողովը լսելով տեռորի մասին եղած զեկուցումը եւ այդ առիթով տեղի ունեցած մանրամասն եւ բազմակողմանի վիճաբանութիւնը, որոշեց.

1) Կազմակերպել քաղաքական սիստեմատիկ տեռոր՝ ուղղուած կառավարական կարեւոր ներկայացուցիչներին... ընդունելով ներկայ պայմաններում նրա ունենալիք խոշոր հետեւանքները:

2) . . . .

3) Ընդունել գործունէութեան վայր . . . . .

4) Հաստատել «Տեռորական Գործօն Կոմիտէ» . .

5) Ընտրել մի նախապատրաստական կոմիտէ, բաղկացած երեք ընկերներից, այդ գործի բոլոր նախապատրաստութիւններն անելու եւ Գործօն Կոմիտէն ստեղծելու համար.

6) . . . .

. . . .

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ (5)
Թուրքիոյ հայաբնակ վայրերուն մէջ

Ժողովը լսելով ինքնապաշտպանութեան գործի կազմակերպման վերաբերեալ զեկուցումը եւ նկատի առնելով ինքնապաշտպանութեան մասնախմբի եզրակացութիւնները, որոշեց՝

Լուրջ հիմքերու վրայ դնել ինքնապաշտպանութեան գործի կազմակերպումը.... հայաբնակ վայրերու մէջ, առաջնորդ ունենալով հետեւեալ չորս կէտերը.

1) Ինքնապաշտպանութեան խմբերը կը զինուին տեղացիներու նիւթական միջոցներով:

ԾԱՆՕԹ.— Դաշնակցութիւնը կ'ընդունի պանդուխտ համագիւղացիներէ զինման հիմնադրամի համար նուէրներ, որոնք կը գործադրուին երկրի պատկան մարմնի ձեռքով, ոչ բացառապէս նուիրատուներու գիւղին, այլ շրջանի գիւղախմբի համար:

2) Եթէ նոր կազմակերպուած մարմինները վըստահութիւն ներշնչեն իրենց գործունէութեամբ եւ կազմի հաստատուն հանգամանքով, Դաշնակցութիւնը կըրնայ, եթէ պէտք տեսնէ, փոխ տալ շրջաբերութեան գումար մը՝ զէնքի շուկայ ստեղծելու համար:

ԾԱՆՕԹ.— Դաշնակցութեան նախահաշուի մէջ կ'որոշուի այդ նպատակին յատկացնելիք առաւելագոյն գումարի քանակը:

3) Ինքնապաշտպանութեան խմբերու ձեռք բերած զէնքերը կը համարուին համայնական սեփականութիւն, կը դրուին Դաշնակցութեան կոնտրոլի տակ եւ կը գործադրուին միմիայն անոր հրահանգներով:

4) Զինման գործը պէտք է կատարուի ատինճանաբար, ինքնապաշտպանութեան խումբերու կազմութեան եւ անոնց զինուորական կրթութեան զարգացման զուգընթաց:

Երկրի կազմակերպուած վայրերէ դուրս եւս ինքնապաշտպանութեան գործի սիստեմ ստեղծելու նպատակով՝ որոշուեցաւ.

1) Ձեռնարկել կազմակերպելու այդ վայրերը. արեւմտեան շրջանը թողնելով Արեւմտեան Բիւրոյի Շըրջանային Ժողովին, եւ Արեւելեանը՝ Երկրի պատասխանատու մարմիններու եւ Արեւելեան Բիւրոյի համաձայն գործակցութեան:

2) Վերի յօդուածի մէջ յիշուած մարմիններու կը յանձնարարուի մշակել ընդհանուր կանոնագիր մը ինքնապաշտպանութեան խումբերու եւ ժողովրդի զինման մասին, անոր կիրառումը պարտաւորիչ ընելով բոլոր մարմինների համար:

ԱՐՇԱՒԱԽՄԲԵՐ (6)

Ժողովը քննելով արշաւախմբերի խնդիրը, յանգաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

1) Ապագայում մեր մղելիք կռուի մէջ, այլեւայլ յեղափոխական ձեռնարկների հետ միասին՝ արշաւախմբերն եւս կարող են օգտակար լինել, երբ ներսի վարիչ մարմինները վստահ են, որ այդ խմբերը կը դարձնեն կռիւը աղդու, լայն եւ յարատեւ:

2) Միջոցներ ձեռք առնել՝ միլիցիայի սկզբունքով կամ այլ ձեւով, առանց վարձի, մարտական դաշնակցական խմբեր մարզել՝ ապագայ այդօրինակ գործողութիւնների համար:

ԿՈՎԿԱՍԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (7)

Ընդհանուր Ժողովը, լսելով Կովկասի հայ ազգաբնակութեան ինքնապաշտպանութեան եւ զինման գործի մասին եղած զեկուցումները եւ վիճաբանութիւնները՝ յանգաւ հետեւեալ որոշման՝

ա) Ինքնապաշտպանութեան գործը՝ իբրեւ համաժողովրդական գործ՝ պէտք է ամբողջովին թողնել ժողովրդին:

բ) Կուսակցութեան անդամները կարող են մասնակցել ինքնապաշտպանութեանը՝ իբրեւ քաղաքացի անհատներ, աշխատելով մտցնել ժողովրդական միլիցիայի սիստեմը եւ կազմակերպել ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան մարմիններ:

գ) Անակնկալ դէպքերում, եթէ ժողովուրդը հրաւիրէ Դաշնակցութիւնը՝ ղեկավարելու ինքնապաշտպանութեան գործը, իր՝ ժողովրդի պատասխանատուութեամբ, նրա անունից եւ նրա միահամուռ աջակցութեամբ, Ընդհանուր Ժողովը վերապահում է ազատութիւն տեղական մարմիններին՝ վարուելու ըստ իրենց հայեցողութեան:

ՑՈՒՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ (8)

Ժողովը լսելով ցուցական գործունէութեան վերաբերեալ զեկուցումներն ու վիճաբանութիւնները եւ նըկատելով՝

ա) Այն մեծ նշանակութիւնը, որ ունի ցուցական գործունէութիւնը տաճիկ բռնակալ ռեժիմը տապալելու, նրա հեղինակութիւնը կոտրելու տեսակէտից,

բ) Որ ցուցական գործունէութիւնն աւելի բացորոշ կերպով է շարժման մէջ դնում Տաճկաստանի խըրնամակալ պետութիւնների քաղաքական եւ տնտեսական ընդհանուր եւ հակամարտ շահերը,

գ) Որ նա դիւրութիւններ է ներկայացնում աւելի աղդու կերպով արտայայտելու բողոքող տարրերի ձըգտումները եւ այդպիսով ներկայանում է ագիտատորական մեծ աղդակ ցնցելու համար եւ մահմեդական մասսան,

դ) . . . .

Որոշեց՝

1) Ընդունել ցուցական գործունէութիւնը շարունակելու անհրաժեշտութիւնը կազմակերպութեան առաջիկայ տակտիքի մէջ,

2) Կեդրոնացնել ցուցական գործունէութիւնները...

3) Կախման մէջ չդնել այդ տեսակի ձեռնարկները Երկրի ապստամբական շարժումներից եւ օգտուել քաղաքական ներքին կամ արտաքին յարմար մոմենտներից:

4) Զգտել ապահովել Թուրքիայի ոչ-հայ դժգոհ տարրերի գործակցութիւնը,

5) Ցուցական մարմնի կազմը, տրամադրելի դրամական միջոցների սահմանները եւ իրաւասութեան հիմնական կէտերը որոշել Ընդհանուր Ժողովում։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ժողովը ծանօթանալով . . . Դաշնակցութեան կազմի եւ պրոպագանդի այժմեան վիճակին եւ նկատելով՝

ա) Կազմի եւ պրոպագանդի սահմանափակ վիճակը.

բ) Այն խոշոր դերը, որ կարող է կատարել յեղափոխական գործունէութիւնը այդ վայրում եւ թէ շրջակայքում, աչքի առաջ ունենալով վայրի քաղաքական կարեւոր նշանակութիւնը,

Որոշեց՝

Ցանձնարարել Կազմակերպական Մարմիններին, յատկապէս Արեւմտեան Բիւրոյին եւ Բ. Կոմիտէին չխնայել ոչ մի ջանք, ուղարկել այդտեղ կարող ընկերներ լայն կազմակերպութիւն առաջ բերելու... եւ շրջակայքում։

ՎԵՐՆԱՇԷՆԻ ՇՐՋԱՆ

. . . .

ԼԵՌՆԱՎԱՅՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ (9)

. . . .

ԲԱՍՏԻ ՇՐՋԱՆ (10)

. . . .

ՍԻՄԻ ՇՐՋԱՆ (11)

. . . .

ԶԻՆԱ-ՊԱՅԹՈՒՑԻԿ(12)

Նկատելով որ անհրաժեշտ է մեր յեղափոխական ձեռնարկներու համար ունենալ ըստ կարելւոյն շատ հմուտ արհեստաւորներ զինագործական-պայթուցիկ եւ այլ յարակից արհեստներու համար, Ընդհանուր Ժողովը որոշեց.

1) . . . . զանազան վայրերուն մէջ՝ ինչպէս նաեւ Վրէժում, հիմնել արհեստանոցներ, ուր ընդունակ եւ տրամադրելի ընկերներ վարժուեն զինական արհեստագիտական այլեւայլ ճիւղերու մէջ, մասնաւորապէս կանոնաւորել . . . արհեստանոցը։

2) . . . .

3) . . . .

4) . . . .

ՀԱՄԵՐԱՇԽ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԱՅԼԱՏԱՐՐ ՑԵՂԵՐՈՒ ՀԵՏ(13)

Ընդհանուր Ժողովը լսելով զեկուցումը Թուրքիոյ յեղափոխական տարրերու հետ համերաշխութիւն կայացնելու մասին, եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

Խորին ուրախութեամբ դիտելով Թուրք ժողովրդի մէջ ծայր տուած հակակառավարական դժգոհութեան երեւոյթները, նպաստաւոր վայրկեանը հասած կը նկատուի համերաշխութեան գաղափարի իրականացումը գործնական հողի վրայ դնելու, — ինչ որ, դժբախտաբար, ցարդ չէր յաջողած Դաշնակցութեան՝ հակառակ տարիներէ ի վեր ձեռք առած միջոցներուն, հակառակ իր Ծրագրին եւ նախորդ իր Ընդհանուր Ժողովի որոշումներուն։

Ուստի Ժողովը ստիպողաբար կը յանձնարարէ . . . . . մարմիններուն ամէն կերպով աջակցիլ Թուրք ժողովրդի դիմադիր տարրերուն՝ ղեկավարելով զանոնք, իրենց կռուին մէջ, այդ ռեժիմի դէմ։ Այդ գործակցութիւնը պէտք է այնպէս կարգաւորել եւ առաջ տանիլ, որ Թուրք բողոքող եւ ըմբոստ տարրը կարկառուն կերպով ասպարէզ ելլէ, եւ կառավարութիւնը զրկուի ամբոխային կրօնամոլութիւնը հայ ժողովրդի եւ հայ յեղափոխութեան դէմ գրգռելու առիթէն։

Այս տեսակէտներէն առաջնորդուելով՝ Ժողովը կը յանձնարարէ,

1) Իր . . . . մարմիններուն, որպէսզի ամէն կերպ աշխատին սկիզբը դնելու համերաշխ գործակցութեան եւ առաջ բերեն համերաշխութեան մարմիններ։

2) . . . . պատշաճ մարմիններուն՝ որպէսզի նախապատրաստական բանակցութիւններ սկսին — յարմարագոյն եղանակով — յեղափոխական Թուրք եւ այլ տարրերու խմբակցութեանց հետ, որոնց քաղաքական հայեացքները եւ ձգտումները աւելի կը մօտենան Դաշնակցութեան սկզբունքներուն, ինչպէս նաեւ աշխատին անոնց պրոպագանդին ուժ տալ, տարածելով . . . . . . Թուրք ժողովրդին մէջ անոնց հրատարակութիւնները, հրահանգելով միանգամայն . . . . մարմինները ամէն կերպով աջակցիլ այդ աշխատութեան։

3) . . . .

4) Նկատելով մանաւանդ որ Թուրքիոյ մէջ առանձին ազգութիւններու ինքնուրոյն ձգտումները, իրենց անջատ գործունէութիւնով, չեն կազմեր միացած ընդհանուր ուժ մը ընդհանուր թշնամուն դէմ, աշխատիլ ձգտիլ Թուրքիոյ այլ ազգութիւններու յեղափոխական կուսակցութիւններու եւ տարրերու մէջ համերաշխութիւն առաջ բերել եւ կազմել յեղափոխական դաշնակցութիւն մը, փեդերատիվ սկզբունքի վրայ հիմնուած քաղաքական ծրագրով, որ ապահովէ բոլոր ազգութիւններու իրաւունքը։ Այս գաղափարի իրականացման համար՝ առաջին պատեհութեամբ իսկ հրաւիրել համաժողով մը վերոյիշեալ տարրերու մասնակցութեամբ։

Միեւնոյն ատեն Թուրքերու մէջ տարածուած անհիմն թիւրիմացութիւններուն վերջ տալու համար, Ժողովը պարտք կը համարի յայտարարել, որ Դաշնակցութիւնը Թուրքիոյ մէջ ունեցած չէ եւ չունի անջատական ոչ մէկ ձգտում, այլ իր նպատակն է եղած ազգերու կատարեալ հաւասարութիւն, եւ տեղական լայն ինքնավարութեան սկզբունքի համաձայն՝ հայկական վեց վիլայէթներու մէջ վարչական ինքնավարութեան հաստատումը, ինչ որ չի հակասեր միւս ազգերու իրաւունքին։

ՀԱՅ-ԹՐՔԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐ(14)

Քննութեան առնելով կովկասեան մարմինների մանրամասն զեկուցումները հայ-թրքական ընդհարումների մասին, որոնք աղմկեցին ամբողջ Անդրկովկասը 1905 եւ 1906 թուականներին, Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը, լցուած խորագոյն վշտով երկու հարեւան ժողովուրդները կործանող այդ իրողութեան հանդէպ, եւ նկատելով որ,

1) Այդ թշնամութիւնը զգալապէս վնասում է ընդհանուր յեղափոխութեան գործին.

2) Որ ցարական կառավարութիւնը բոլորովին տրամադիր չէ հրաժարուել իր պառակտող քաղաքականութիւնից.

3) Որ Թուրք անգիտակից ամբոխը հարստահարող բէգութիւնն ու հոգեւորականութիւնը, մերթ իրենց շահերից դրդուած, մերթ արտաքին քաղաքական պրոպագանդի ազդեցութեան տակ, շարունակում են շահագործել մասսաների տգիտութիւնն ու հակահայկական տրամադրութիւնները.

Որոշեց,

ա) Ցանձնարարել դաշնակցական բոլոր մարմիններին՝ համերաշխութեան ընդհանուր եւ զօրեղ պրոպագանդ մղել, գրաւոր եւ բանաւոր, ոչ միայն հայ, այլեւ Թուրք ժողովրդի համար։

բ) Ջանք չխնայել առաջ բերելու, ուղղակի կամ Թուրք մտաւորականութեան միջոցով, յեղափոխական կազմակերպութիւններ մեր հարեւան ժողովրդի շարքերում, իբրեւ լաւագոյն միջոց՝ խլելու անգիտակից մասսաները մոլորեցնող Թուրք տարրերի ազդեցութիւնից։

գ) Խստօրէն հալածել հայ ժողովրդի բոլոր խաւերի միջից այն տարրերն, օրգանները եւ անհատները, որոնք խօսքով թէ գործով, յաճախ անգիտակցաբար, գրգռում են փոխադարձ ատելութիւն եւ առիթ տալիս թշնամութեան վերսկսման։

դ) Աջակցիլ այն Թուրք կազմակերպութիւններին, հրատարակութիւններին եւ անհատներին, որոնք ծառայում են երկու ժողովուրդների համերաշխութեանը եւ մերձեցմանը։

ե) Յեղափոխական կապեր հաստատել հայ եւ Թուրք աշխատաւորների միջեւ՝ քաղաքներում եւ գիւղացիութեան մէջ՝ գիւղերում, միացած ուժով կռուի մղելու քաղաքական եւ տնտեսական այն գործօնների դէմ, որոնք կասեցնում են երկու ժողովուրդների քաղաքական եւ տնտեսական ազատագրութիւնը։

Այս յանձնարարման հետ միասին՝ Ընդհանուր Ժողովը ջերմ յոյս է տածում, որ հակառակ ընթացիկ դժուարութիւնների եւ լայնատարած յոռետեսութեան, այսօրուայ ատելութիւնն ու պառակտումը կ՚ընկճուին եւ տեղի կը տան միջազգային այն համերաշխութեան, որը պիտի լինի ամենազօրեղ պատուանդանը մեր ապագայ կռուի ու երկու ժողովուրդների յեղափոխական յաղթանակին։

ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ(15)

Որպէս կողմնակից հայերի եւ վրացիների քաղաքական ներդաշնակ գործակցութեան, Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը հրահանգում է կուսակցութեան բոլոր մարմիններին եւ ընկերներին, իրենց յեղափոխական գործողութիւնների, ինչպէս եւ գրաւոր ու բերանացի պրոպագանդի ընթացքում՝ երբեք չմոռանալ այն սերտ կապը, որ պիտի լինի վրացի եւ հայ աշխատաւորների միջեւ, հանդէպ քաղաքական եւ տնտեսական այն կռուի, որով բռնկուած է Անդրկովկասը։

Կապուած միմեանց հետ հայրենիքով, քաղաքական եւ տնտեսական շահերով, նոյնիսկ կռուի տակտիքով, երկու ժողովուրդները պէտք է գործեն ձեռք-ձեռքի տուած, ներշնչուած նոյն տենչով, եւ հետեւաբար, փոխադարձ անհամաձայնութեան եւ դժտութեան ամենափոքրագոյն նշանն անգամ պիտի նկատուի քաղաքական մեծ սխալ երկու ժողովուրդների համար։

Դրդուած այս տեսակէտներից՝ Ընդհանուր Ժողովը թելադրում է դաշնակցական ղեկավար մարմիններին՝ ամենամօտիկ կապեր հաստատել եւ, ի հարկին, ձեռնարկներ անել վրաց ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունեցող յեղափոխական եւ սոցիալիստական կուսակցութիւնների հետ, դուրս չգալով, հարկաւ, մեր Ծրագրի եւ տակտիքի սահմաններից։

Շեշտելով իր այդ անվերապահ ցանկութիւնը,

Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը ստիպուած է, անկեղծ ցաւով, ժամանիշ անել այն փաստը, որ վրաց մէջ գործող կուսակցութիւններից ամենախոշորը, ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի կովկասեան բաժինը, հակառակ այն վարդապետութեան ոգուն, որի դրօշակիրն է ուզում հանդիսանալ, իր գործելակերպով, որ հեռու է չխտակութիւնից, եւ իր պրոպագանդի ձեւով, որ յաճախ շովինիզմի կնիքն է կրում, փոխանակ նըպաստելու երկու ժողովուրդների քաղաքական համերաշխ գործակցութեան, սերմանում է անօգուտ գրգըռումն, անվստահութիւն եւ նոյնիսկ թշնամանք։

Առանց հետեւելու կովկասեան սոցիալ-դեմոկրատների գործելակերպին եւ չեղուելու քաղաքական չիտակ պայքարի շաւղից, Դաշնակցութեան բոլոր մարմինները հրաւիրւում են՝ մերկացնելով հանդերձ սոցիալ-դեմոկրատական գործելակերպի ամբողջ ազդեցութիւնը, անսասան եւ անյողդողդ առաջ տանել երկու ցեղից ժողովուրդների ներդաշնակ գործակցութեան աշխատանքը, միշտ հաւատարիմ սոցիալիզմի եւ համերաշխութեան հիմնական պահանջներին։

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ(16)

Անհրաժեշտ համարելով, մանաւանդ ներկայ քաղաքական մոմենտում, յեղափոխական տարրերի միութիւնը ընդդէմ բռնակալական կարգերի, ժողովը յանձնարարում է իր կովկասեան մարմիններին, աշխատել՝ գործակցութիւն առաջ բերել սոցիալիստական եւ յեղափոխական այն կուսակցութիւնների ու կազմակերպութիւնների միջեւ, որոնք իրենց դաւանանքով ու գործելակերպով մօտ են Հ. Յ. Դաշնակցութեան, այսինքըն,

1) Ընդունում են աշխատաւորական հայեցակէտը և իբրեւ գործունէութեան յենակէտ, ի թիւս այլ աշխատաւորների, նաեւ գիւղացիութիւնը։

2) Ձգտում են ազգային հարցը լուծելու ամենալայն ֆեդերացիայի միջոցով։

Այդ գործակցութեան նշանաբանն է լինելու՝ պաշտպանել համայն Ռուսաստանի աշխատաւոր ժողովրդի շահերը թէ՛ պետական Դումայում եւ թէ ընթացիկ կեանքում։

Այդ տեսակ գործունէութիւնը օր առաջ իրականանալի դարձնելու նպատակով, ժողովը հրաւիրում է իր պատշաճ մարմիններին՝ ձգտել միջկուսակցական մի միայուն մարմին կազմակերպել, իբրեւ շաղկապող օղակ յիշեալ աշխատաւորական տարրերի միջեւ։

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆ(17)

Ընդհ. Ժողովը, բարձր պահելու համար յեղափոխական հմայքը եւ վերջ մը դնելու համար վերջերս տեղի ունեցած ցաւալի դէպքերուն, պարտաւորիչ կը դարձնէ միջկուսակցական իրաւարար ատեանները Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ ուրիշ կուսակցութիւններու կամ խմբակցութիւններու միջեւ, համաձայն հետեւեալ կէտերուն՝

1) Միջկուսակցական ատեանները կը կազմուին չահագրգռուող կողմերու ներկայացուցիչներէ, չէզոք ձեռնհաս անձերէ կամ ուրիշ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէ, ըստ յարմարութեան։

2) Միջկուսակցական ատեանները կը կազմուին շրջանի պատասխանատու մարմնի հաւանութեամբ եւ գործակցութեամբ, ընդհանուր տեսակէտ մը պահպանելու համար այդ գործին մէջ։

3) Միջկուսակցական իրաւարար ատեան ունենալ այնպիսի կուսակցութիւններու կամ խմբակցութիւններու հետ, որոնք կը համակերպին այդ ատեաններու որոշումներուն՝ ամէն պարագայի տակ, եւ խօսք չեն տար այդ ատեաններուն ենթարկուելէ, իրենց աննըպաստ եղող պարագային եւս։

4) Միջկուսակցական ատեաններու որոշումներն անբեկանելի են եւ չեն ենթարկուիր Ընդհանուր Ժողովին։

5) Ատեաններու կազմութեան մանրամասնութիւնները մշակելը կը թողնուի ռայոնական ժողովներուն։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ(18)

Լսելով Հնչակեան Պարիզի կեդրոնի վարչութեան պաշտօնական դիմումը, ուղղուած Ընդհ. Ժողովին՝ Հայ յեղ. կուսակցութիւնների կոնգրէի, միջկուսակցական ատեանի և համերաշխութեան մասին, ինչպէս և այդ առիթով ժողովականների յայտնած կարծիքները հնչակեան այլեւայլ հատուածների բռնած ընթացքի եւ զանազան վայրերում ունեցած գործունէութեան վերաբերմամբ, Ընդհ. Ժողովը,

1) Նկատելով որ Դաշնակցութեան եւ Հնչակեան հատուածների մէջ համերաշխ գործակցութիւնը կարող է տեղի ունենալ միայն այն դէպքում, երբ հնչակեան տեղական մարմիններն իրենց առօրեայ ընթացքով եւ յեղափոխական գործունէութեամբ վստահութիւն կը կը ներշնչեն դաշնակցական տեղական մարմիններին,

2) Նկատելով որ կուսակցական հողի վրայ տեղի ունեցած ընդհարումները իրենց ցաւալի հետեւանքներով վնասում են համերաշխութեան գործին եւ պահանջում են խաղաղեցնող միջոցների կիրառութիւն,

3) Ընդունելով որ յեղ. կուսակցութիւնների կոն-

գրէի հարցը լուրջ նշանակութիւն եւ գործնական արժէք կարող է ունենալ այն դէպքում միայն, երբ Երկրում, բացի դաշնակցական մարմիններից, գոյութիւն կ'ունենան նաեւ հնչակեան եւ այլ յեղափոխական մարմիններ,

Որոշեց.

ա) Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների կոնգրէի գումարումը ներկայումս համարել վաղաժամ։

բ) Միջկուսակցական ատեանի առաջարկը ընդունել (համաձայն ներկայ Ժողովի նախորդ որոշման)։

Դրա հետ միասին Ժողովը յոյս է յայտնում, որ առաջին կէտում յիշուած պայմանների առաջ գալը՝ ապագայում հնարաւոր կը դարձնեն Դաշնակցութեան համերաշխ գործակցութիւնը հայ յեղափոխական այլ մարմինների հետ։

Ընդհանուր Ժողովը պարտք է համարում դարձեալ մի անգամ կրկնել, որ այլեւայլ յեղափոխական կազմակերպութիւններին պատկանող՝ գործին նուիրուած եւ վստահելի անհատների եւ խմբերի հետ համերաշխօրէն կռիւ մղելը ընդհանուր թշնամու դէմ (մանաւանդ Երկրի մէջ) եղել է եւ այժմ էլ պէտք է լինի Դաշնակցութեան բաղձանքը եւ ձգտումը։

Նոյն այդ համերաշխութեան գործը պատրաստելու համար, Ընդհ. Ժողովը յանձնարարում է բոլոր իր մարմիններին՝ ամէն կերպ խոյս տալ կուսակցական ընդհարումներից եւ ծագող վէճերն ու թիւրիմացութիւնները լուծել յիշատակուած միջկուսակցական ատեանի միջոցով։

ՊՐՈՊԱԳԱՆԴ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (19)

Հիմնուած այն տեսակէտի վրայ, որ գրաւոր եւ բանաւոր լայն պրոպագանդը կարեւոր գործօններից մէկը պիտի լինի, կազմակերպական գաղափարները տարածելու և ձեռնարկները յաջողցնելու համար, Ընդհանուր Ժողովը որոշեց առաջիկայում եւս ուժգին կերպով առաջ մղել պրոպագանդի գործը այն հիմունքներով, որոնք մշակուած են նախորդ Ժողովում եւ այն լրացումներով՝ որոնք կատարուեցին ներկայ Ժողովի ընթացքում.

ա) ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴ

. . . .

բ) ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴ

. . . .

գ) ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴ

. . . .

դ) ՊՐՈՊԱԳԱՆԴ ԵՐԿՐՈՒՄ

. . . .

Համապատասխան մարմիններու յանձնելով թէ՛ գրաւոր թէ բանաւոր պրոպագանդի գործը, որոշած նախահաշուի սահմաններում, Ընդհ. Ժողովը յանձնարարում է ղեկավարուել հետեւեալ որոշումներով.

I

«ԴՐՕՇԱԿ» ԵՒ ԿԻՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1) «Դրօշակ»ը մնում է կուսակցութեան պաշտօնական կեդրոնական օրգան։

2) . . . .

3) Արտօնել խմբագրութեանը, եթէ հարկ տեսնի, «Դրօշակ»ը հրատարակել աւելի մեծ ծաւալով՝ եւ ի հարկին՝ անել յաւելուածներ։

4) Ճշդութեամբ հետեւելով Ընդհ. Ժողովի նախագծած ուղղութեան, ազատութիւն տալ խմբագրութեանը՝ մտնելու ինչպէս ծրագրային, նոյնպէս եւ տընտեսական-քաղաքական հարցերի եւ ուղղութիւնների մանրամասն մեկնաբանութեան եւ քննադատութեան մէջ։ Տեսական խնդիրները նրա մէջ պիտի բռնեն առաջնակարգ տեղերից մէկը։

5) Պարտաւորեցնել բոլոր մարմիններին՝ հաղորդելու պաշտօնական օրգանին կազմակերպական բոլոր ազդերը, որոշումները եւ թռուցիկները։ Պաշտօնական բնոյթ ունեցող ազդերը չտպագրել որեւէ այլ թերթում, առանց հեղինակող մարմնի թոյլտուութեան։

6) . . . .

7) . . . .

8) Տեսական եւ հիմնական հարցերի մանրամասն ուսումնասիրութեան համար՝ հրատարակել «Դրօշակ»ին կից, տարեկան 2–3 անգամ, հատորի ձեւով, առանձին հանդէս, մասնակցութեամբ մեր եւ օտար գըրողների։

9) Նկատի առնելով մամուլի այժմեան՝ համեմատաբար ազատ վիճակը Անդրկովկասում, հայերէն բրոշիւրների հրատարակութիւնը Ժընեւում սահմանափակել եւ հրատարակել միմիայն այնպիսիները, որոնք Կովկասում տպագրուել չեն կարող։

10) Հրատարակել, պրոպագանդային նպատակով, Թուրքահայ եւ կովկասեան շարժման եւ յեղափոխութեան նուիրուած գրքոյկներ, եւրոպական զանազան լեզուներով, գրուած ձեռնհաս անձանց ձեռքով։

11) Օժ տալ Թուրքերէն, քիւրտերէն, Ֆարսերէն եւ այլ լեզուներով բրոշիւրներին, որոնց նպատակը պիտի լինի նպաստել հայերի հետ ապրող այլեւայլ ժողովուրդների համերաշխութեան եւ մերձեցման։

II

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հրատարակել Կովկասում,

1) Մի օրաթերթ, որ հանդիսանալով օրգան Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կովկասեան շրջանի, արձագանգ պիտի տայ ընթացիկ տնտեսական-քաղաքական հասարակական բոլոր հարցերին՝ ղեկավար ունենալով մեր աշխարհահայեացքը եւ արծարծելով մեր կուսակցութեան սկզբունքը։

2) Մի ամսագիր — հասարակական, գիտական, գրական — որի ծաւալի, բաժնեգնի եւ այլ մանրամասնութիւնների որոշումը թողնել Կովկասեան Ռայոնական Ժողովին։

3) Մի ռուսերէն թերթ (շաբաթաթերթ կամ օրաթերթ), որի բուն նպատակն է լինելու պարզաբանել հայ կեանքն եւ առանձնապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան իսկական պատկերը Ռուսաստանի հասարակութեան առաջ։

4) Շարունակել «Յառաջ»ի գրադարանի հրատարակութիւնը (առնուազն 100 տպագրական թերթ — 3000 երես տարեկան), լոյս ընծայել մեր Ծրագրին եւ գործելակերպին համապատասխան ինքնուրոյն եւ թարգմանական գրուածքներ, գիտական-հասարակական ընդհանուր հարցերի շարքերում՝ կարեւոր տեղ տալով նաեւ տաճկահայ դատի եւ Երկրի տնտեսական-սոցիալական ուսումնասիրութեան վերաբերեալ աշխատութիւններին (տաճկահայ բարբառով եւս)։

III

ՕՐԳԱՆՆԵՐ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՎ

Ժողովը որոշեց.

1) Շարունակել Փարիզի «Pro Armenia»ի հրատարակութիւնը՝ ճանաչելով թէ՛ օրգանի եւ թէ խմբագրական մարմնի մատուցած ծառայութիւնները հայոց հարցին։

2) . . . .

3) Մտցնել «Pro Armenia»ի էջերի մէջ տեղեկութիւններ՝ Դաշնակցութեան գործունէութեան մասին։

4) . . . .

5) Փակել Լոնդոնի «Pro Armenia»ի հարցը եւ նրա հրատարակութիւնը համարել, ներկայ պայմաններում, անկարեւոր, յանձնելով անգլիական պրոպագանդի գործը . . . .

6) Եւրոպական մամուլի մէջ պրոպագանդ անելու համար, բիւջէի սահմանած չափով, թղթակիցներ պահել։

7) Դրամապէս նպաստել . . . . . . հրատարակուող թերթին՝ զբաղուելու մեր հարցով։

Աչքի առաջ ունենալով Ռուսաստանում առաջ եկած բարեփոխութիւնները, Ժողովը յանձնարարում է պատշաճ Մարմիններին՝ ուշադրութիւն դարձնել նաեւ այն պրոպագանդի վրայ, որ կարող է կատարուել Ռուսաստանում՝ դիմադիր տարրերի աջակցութեամբ։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԲՌՆԻ ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ(20)

Լսելով բռնի հանգանակութեան մասին եղած զեկուցումն ու վիճաբանութիւնները, Ընդհանուր Ժողովը աչքի առաջ ունենալով՝

1) 1904 թուի Ընդհ. Ժողովի որոշումը, ուր այդ ձեւի հանգանակութիւնը նկատուած է իբրեւ բացարձակ չարիք։

2) 1905 թուի Խորհուրդի վճիռը, որը կարգադրում է՝ «դադարեցնել Դրամ կոմիտէի կողմից նոր դիմումներ անելը»։

Այլեւ նկատելով՝

1) Այն բարոյական լքումը, որ առաջ է բերել բռնի հանգանակութիւնը հասարակական լայն խաւերում՝ թուլացնելով միաժամանակ մարմինների գործունէութիւնը.

2) Դաշնակցութեան եւ այլ մարմինների ունեցած դառն փորձերը, հակայեղափոխական հետեւանքները . . . . . .

Որոշեց՝

1) Ի սպառ արգիլել բռնի միջոցների գործածութիւնը՝ հանգանակութեան գործում.

2) Ամենախիստ պատասխանատուութեան ենթարկել այն անդամներին եւ մարմիններին, որոնք կը շարունակեն դիմել բռնի միջոցների.

3) Ազդու միջոցներ ձեռք առնել վերջ տալու այն բռնի հանգանակութիւններին, որ կատարում են այլեւայլ բախտախնդիրներ, կազմակերպութեան անունից, գաղտնի կամ խարդախ միջոցներով.

4) Ժողովի այս որոշումը յայտարարել կազմակերպութեան պաշտօնական օրգանի մէջ։

«ՆԱԽԱԳԻԾԸ» ԵՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԻՒՆԸ(21)

Ընդհանուր Ժողովը, լսելով ներկայացուած զեկուցումը՝ «Խորհուրդի իրաւասութեան մասին՝ Նախագծի հրատարակութեան գործում» եւ այս առթիւ

տեղի ունեցած կարծիքների փոխանակութիւնն ու վիճաբանութիւնները՝ հասաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

Խորհուրդը՝ հիմնուելով Դաշնակցութեան հիմնական Ծրագրի, Գ. Ընդհանուր Ժողովի կողմից կովկասեան գործունէութեան մասին տրուած որոշումների ոգու, Կովկասեան Շրջանային Ժողովի այս առթիւ տրուած որոշումների, ինչպէս նաեւ կեանքի հրամայողական պահանջների վրայ, պարտաւոր էր հրատարակել «Կովկասեան Նախագիծը» իբրեւ ուղեցոյց կովկասահայ կեանքի քաղաքական եւ տնտեսական գործունէութեան, վերապահելով նրա վերջնական հաստատութիւնը ներկայ Ընդհանուր Ժողովին։

ԵՐԿՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ(22)

Ընդհանուր Ժողովը լսելով՝

Երկիրը ուսումնասիրելու եւ այնտեղ ուսումնասիրողներ ուղարկելու մասին եւ կատարելով այդ առիթով մտքերի փոխանակութիւն՝ յանգեց հետեւեալ եզրակացութեան.

1) Դնել այդ ուսումնասիրութիւնը՝ գլխաւորապէս վիճակագրական եւ ռազմական-յեղափոխական տեսակէտից՝ աւելի լայն եւ գիտական հիմքերի վրայ.

2) Պատրաստել մի հարցարան-ծրագիր եւ ուղարկել Երկրի մարմիններին եւ ընկերներին՝ վիճակագրական, ազգագրական, տնտեսագիտական եւ քաղաքական ուսումնասիրութիւններ անելու համար։

3) Գտնել . . . . ձեռնհաս անձինք՝ յանձնելով նրանց կազմակերպութեան հաշուով Երկիր մտնել (մեր ընկերների ուղեկցութեամբ) ռազմական եւ քաղաքական ուսումնասիրութիւններ անելու նպատակով։

4) Բոլոր միջոցներով նպաստել մտաւորական ընկերների . . . . մտնելուն աւելի մեծ թուով՝ նախօրօք պատրաստելով նրանց՝ այդ աշխատանքի համար։

5) Անհրաժեշտօրէն պատրաստել հայկական գաւառների մանրամասն եւ մեծադիր քարտէս։

6) Կազմել մի յատուկ մարմին «Ուսումնասիրող Մարմին» անունով, այդ ամբողջ գործը կարգադրելու համար, հիմնուած վերի որոշումների վրայ։

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԲԻՒՐՕ(23)

Ընդհանուր Ժողովը լսելով Բրիւքսէլի Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրոյի կողմից եղած առաջարկը (տես «Դրօշակ» 1905 № 6) եւ հիմնուելով մեր Ծրագրի հիմնական կէտերի վրայ, որոշեց՝ յանձնարարել Արեւմտեան Բիւրոյին՝ բանակցութեան մէջ մտնել յիշեալ Բիւրոյի հետ, յայտնել նրան՝ Դաշնակցութեան յարումը Միջազգային Սոցիալիստական Կոնգրէսների որոշումներին եւ միջոցներ ձեռք առնել կարգաւորելու Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրոյին եւ կոնգրէսներին։

ԱՌԱՋԻԿԱՅ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ(24)

Ընդհանուր Ժողովը մտքերի փոխանակութիւնից յետոյ, որոշեց.

1) Առաջիկայ, Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովը նշանակել գալ տարուայ վերջերը, ոչ ուշ քան 1908ի աշունը։

2) Ընդհանուր Ժողովի տեղի որոշումը թողնել երկու Բիւրոներին, հրահանգելով որ ամէն ջանք գործ դրուի Ժողովը կայացնելու . . . . . . սահմաններում, Երկրին մօտիկ։

3) Արտակարգ պարագաների դէպքում թողնել Խորհուրդին՝ հրաւիրելու արտակարգ Ընդհ. Ժողով։

ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ(25)

Ընդհանուր Ժողովը քննելով Բալկանի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Պարսկաստանի եւ հարաւային Ռուսաստանի գաղութների մասին ներկայացրած զեկուցումները՝ յանձնարարում է իր այնտեղի մարմիններին.

1) Կազմակերպական-դրամական աշխատանքներին կից հիմնադրել մի լայն պրոպագանդ, գրաւոր եւ բերանացի, նպատակ ունենալով տարածել մեր Ծրագրի սկզբունքները եւ սերտ կերպով կապել գաղութները յեղափոխական գործի հետ։

2) Ոչինչ ջանք չխնայել՝ յարաբերութեան մէջ դնելու հայ գաղութները՝ տեղական աշխատաւորական շրջանների եւ սոցիալիստական կազմակերպութիւնների հետ, իբրեւ մի ցանկալի մեթոդ փոխադարձ համերաշխութիւնը զօրացնելու համար։

3) Տեղական եւ օտար մամուլի մէջ պրոպագանդ մղել յօգուտ հայ ժողովրդի դատի, ինչպէս եւ այն քաղաքական նպատակի, որին ձգտում է Դաշնակցութիւնը։

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ(26)

Նկատելով որ պարսկական ներկայ շարժումը կարող է դառնալ ժողովրդական արթնացման բնոյթ ունեցող հասարակական խոշոր երեւոյթ՝ թէ՛ Պարսկաս-

տանի, թէ Արեւելքի համար եւ գտնելով դրա տարածումն ու լայնանալը ցանկալի թէ՛ համամարդկային, թէ հայկական տեսակէտից,

Ընդհանուր Ժողովը յանձնարարում է Պարսկաստանի դաշնակցական մարմիններին եւ անհատներին՝ բոլոր միջոցներով նպաստել այդ շարժման զարգացման, մտցնելով պարսկական արթնացման մէջ այն ազատագրական, ռամկավարական եւ աշխատաւորական ոգին, որը բխում է Դաշնակցութեան Ծրագրից։

ԿԱՐԳԱՊԱՀԱԿԱՆ

ԴԺԳՈՀՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒ ԲՈՂՈՔՆԵՐ(27)

Մանրամասն քննութեան առնելով դժգոհութիւնների ու բողոքների այն փաստերը, որոնք արձանագրուած են տեղեկագրերի ու անհատական դիմումների մէջ, Ընդհանուր Ժողովը, ամէն մի կարեւոր դէպքի համար յատուկ կարգադրութիւն անելով, միաժամանակ որոշեց․

1) Յանձնարարել դաշնակցական բոլոր մարմիններին՝ հաղորդելու ի գիտութիւն իրանց շրջանի հասարակութեան, որ ոչ մի զեղծում, բռնութիւն եւ անկանոնութիւն, կատարուած անհատների եւ խմբերի կողմից, չի մնայ առանց անկողմնապահ քննութեան եւ խիստ պատժի։

2) Դիւրութիւն տալ, որ ամէն ոք, կուսակցական թէ անկուսակցական, հնարաւորութիւն ունենայ, կազմակերպութեան ղեկավարող մարմիններին իմաց տալու Ժողովրդի մէջ եղած գանգատներն ու բողոքները։

3) Յանձնել Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոններին, իբրեւ Ընդհանուր Ժողովի որոշումների ճիշդ գործադրութեան վրայ հսկող օրգաններ, պատասխանատուութեան կանչել այն բոլոր դաշնակցականներին — զինուոր, պրոպագանդիստ, հայդուկ, կազմակերպող — որոնք իրենց քայլերով արդար բողոքի առիթ են տալիս, ինչպէս եւ այն մարմիններին, որոնք վարագուրում են այդ տեսակ քայլերը կամ թերանում պատժելու նրանց հեղինակներին։

Ընդհանուր Ժողովը լիայոյս է որ իր այս հրահանգի ճիշդ կիրառութեամբ՝ կարելի պիտի լինի արմատախիլ անել կուսակցութեան անուան հետ, յաճախ անհիմն կերպով, կապուող զեղծումները, եւ ներշնչել հայ Ժողովրդի բոլոր խաւերին այն գիտակից վստահութիւնը, որ միշտ վայելել է Դաշնակցութիւնը ոչ միայն կողմնակիցների այլեւ ազնիւ հակառակորդների կողմից։

ՈՐՈՇՈՒՄ
ՑՈՒՑԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ՄԱՍԻՆ(28)

Ընդհանուր Ժողովը նկատի առնելով Ցուցական Մարմնի տեղեկագիրը, Քննիչ Յանձնախմբի զեկուցագիրը, իր բոլոր յարակից դոկումաններով, ինչպէս նաեւ Ցուցական Մարմնի ներկայացուցիչ Սաֆոյի պատասխան-զեկուցումը Յանձնախմբի եզրակացութիւններուն, եւ նոյն մարմնի անդամներու՝ Սաֆոյի, Թորգոմի եւ Ռուբինայի բերանացի յայտարարութիւնները, որոշեց․

Զծանրանալ ձեռնարկին տեխնիքական կողմի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան վրայ, եւ քննութեան առնել Ցուցական Մարմնի գործունէութեան կազմակերպական եւ ընկերական-բարոյական կրկնակ տեսակէտները։ Ուստի,

1) Նկատելով որ Ցուցական Մարմնի անդամները, էլլէնի մահէն ետք, «ձեռնարկի» պատրաստութեան վերաբերեալ իրենց բոլոր խորհուրդներուն եւ անոնց կիրառութեան մէջ, փոխանակ ամէն հնարաւոր միջոց ձեռք առնելու, ձեռնարկին յաջողութեան հաւանականութիւնները բազմապատկելու, ընդհակառակն՝ տարամերժ մտահոգութիւնը ունեցած են, ամէն բանէ առաջ, իրենց անձերու փրկութիւնը ապահովել, խուսափելով իրենց սահմանած մեծ պատասխանատուութենէն․

2) Նկատելով՝ որ լոկ իրենց գլուխն ազատելու այդ սեւեռուն գաղափարէն մղուած, Ցուցական Մարմնի անդամները գիտակից անհոգութեամբ մը թերացեր են ուշադրութեան առնելու եւ ըստ այնմ կանխել կամ մեղմել փորձելու այն վտանգները, որոնք կը սպառնային նաեւ նոյն վայրը գործող օժանդակ ընկերներուն, ընկերներ՝ որոնք դատապարտուեցան մահուան եւ երկարատեւ բանտարկութեան պատիժներու․

3) Նկատելով որ Ցուցական Մարմինը իր ընկերական յարաբերութիւններուն մէջ ընդհանրապէս այլանդակ վարմունք մը ցուցադրած է, եւ ինչ որ մասնաւորապէս եզական է Դաշնակցութեան տարեգրութիւններուն մէջ՝ այն վրդովիչ ընթացքն է, որով այդ մարմինը հետամուտ եղած է, թէ գրաւոր կերպով (Վ…ի ատենագրութեան մէջ) եւ թէ բերանացի տարաձայնութիւններով, արատաւորել Թանկագին յիշատակը պարտականութեան դաշտին վրայ ինկած մեր անմոռանալի ընկ. էլլէնին, Ս. . . ի դժբախտ արկածը ներկայացնելով իբր դաւ մը՝ նիւթուած էլլէնի կողմէ Շապուհի դէմ․

Ժողովը լուսաբանուած համարեց Ցուցական Մարմնի ծանր թերացումը ընկերական պարտականութիւններու մէջ եւ անոր պատասխանատուութիւնը «ձեռնարկի» անյաջողութեան մէջ, այն չափով որ այդ արդիւնք էր այդ մարմնի անդամներու անձնուիրութեան պակասին, պէտք չտեսաւ անդրագոյն քննութեան եւ դատի։

Միեւնոյն ատեն, աներկդիմի կերպով ապացուցուած գտնելով որ Սաֆոն եղած է ղեկավար էլլէնի մահէն ետք Ցուցական Մարմնի գործերուն, պատրաստողը՝ այդ մարմնի դոկումաններուն, հեղինակը՝ էլլէնի եւ Շապուհի մահուան շուրջը կուտակուած կասկածներուն եւ զրպարտութեան, եւ գլխաւոր ստեղծիչը այդ մարմնի շուրջը տիրող անբարոյական հեղձուցիչ մթնոլորտին։

Վճռեց,

1) Ցուցական Մարմնի անդամ Սաֆոն ի սպառ արտաքսել Հ. Յ. Դաշնակցութենէն եւ այդ մասին յայտարարել պաշտօնական օրգանին մէջ։

2) Ցուցական մարմնի անդամներ՝ Ա…, Թ… եւ Ք… հեռացած նկատել կազմակերպութենէն, յայտնելով այդ մասին կազմակերպական ճամբով դաշնակցական բոլոր մարմիններուն, եւ տալ անոնց իրաւունք ներկայացնել Դաշն. Խորհուրդին մեղմացուցիչ բացատրութիւններ եւ իրենց անկեղծ զղջման ապացոյցներ։ Խորհուրդին լիազօրութիւն կը տրուի ըստ այնմ փոխել այս որոշումը եթէ հնարաւոր տեսնէ։

3) . . . .

«ՎԱՐԴՈՅԻ ԽՆԴԻՐԸ»(29)

Ընդհանուր Ժողովը, Ապրիլ 28ի նիստին մէջ, լսելով Վարդոյի գործին համար կազմուած Դատական Յանձնաժողովի մանրամասն զեկուցումը՝ եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան․

1) Նկատելով, որ պաշտօնական թէ անպաշտօն բազմաթիւ փաստաթղթեր կը հաստատեն Վարդոյի անարդարանալի մեղաւորութիւնը՝ գիտակցաբար իւրացուցած եւ իւր անձնական պէտքերուն ծախսած ըլլալուն համար Բալկանի Կեդր. Կոմիտէի 2139 ոսկի լեւ եւ 4673 արծաթ լեւը, ինչպէս նաեւ Արեւելեան Բիւրոյի կողմէն իրեն ղրկուած՝ կազմակերպական 2000 ռուբլին, — ընդամէնը՝ 12,112 Ֆրանկ․

2) Նկատելով որ դրամական այս յայտնի զեղծումներէն զատ՝ Վարդոն շահագործած է նոյնիսկ նահատակ ընկերոջ մը՝ Պետրոս Սերեմճեանի յիշատակը, հանգանակութիւն բանալով իւր թերթին մէջ՝ հրատարակելու համար նոյն ընկերոջ գրութիւններուն հաւաքածուն, եւ այդ հանգանակութենէն գոյացած հանրային դրամն եւս իւրացուցած է առանց յատկացնելու իսկական նպատակին․

3) Նկատելով վերջապէս որ Վարդոն իւր բոլոր անմաքուր գործերը եւ, մանաւանդ, իւր զեղծումները չքմեղելու համար հանրային կարծիքին առջեւ՝ դիմած է ամէն տեսակ անորակելի միջոցներու՝ ջանալով արատաւորել Դաշնակցութիւնը, դաշնակցական ամենամաքուր գործիչները, նկրտելով կասկածի ստուեր ձգել անոնց գործունէութեան վրայ, անուանարկութեան ու խեղաթիւրման հակասական ամէն փորձ ի գործ դնելով իւր թերթին մէջ,

Որոշեց․

Հաստատել դատական յանձնաժողովի եզրակացութիւնը եւ Բալկանի Շրջանային Ժողովի որոշումը, յանձնարարելով անոնց գործադրութիւնը պատշաճ մարմիններուն, այն է՝

ա) Արեւմտեան Բիւրոյի միջոցով պահանջել, որ Վարդոն իւրացուցած 12,112 Ֆր. գումարը վճարէ՝ յայտարարելէն 15 օրուայ ընթացքի մէջ․

բ) «Դրօշակ»ի մէջ յայտարարել Վարդոյի վերջնական արտաքսումը Դաշնակցութենէն՝ իբրեւ զեղծարար, յեղափոխութիւնը արատաւորող եւ անբարոյական անձնաւորութիւն։

գ) . . . .

«ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ
ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ»
«Միիրանական խումբ»(30)

Քննիչ Յանձնաժողովը, հիմնուած Ընդհ. Ժողովին ներկայացուած պաշտօնական զեկուցումների եւ նոյն Ժողովի դիւանում եղած գրաւոր դոկումենտների վրայ, խնդիրը մանրամասն քննելուց յետոյ՝ եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան․

1) «Ժամանակաւոր Զինուորական Խորհուրդ» անուն կրող մարմինը Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ կազմակերպուած է ապօրինի ճանապարհով։

2) Այդ ապօրինի մարմինը շինել եւ գործ է ածել կեղծ կնիք Հ. Յ. Դաշնակցութեան անունով։

3) Հրատարակել է Հ. Յ. Դաշնակցութեան անունից մի շարք թռուցիկներ եւ յատուկ ամբաստանագրեր, ջանալով ամենասուտ զրպարտութիւններով արատաւորել Դաշնակցութեան 1904ի Ընդհ. Ժողովի կողմից ընտրուած մարմինները։

4) Տաճկահայ դատի պաշտպանութեան պատրուակով՝ երեւան գալով եւ նրա անունը շահագործելով, բուրժուական եւ հակադաշնակցական այլ մութ տարրերի ձեռքը գործիք է եղել կազմակերպութեան դէմ եւ որոշ չափով վարկաբեկել է այդ դատը՝ հայ հասարակութեան առաջ։

5) Կազմակերպելով «Զինուորական Խորհուրդ», այդ խումբը նպատակ է ունեցել յայտարարել զինուորական դիկտատուրա եւ բռնի միջոցներով իր ձեռքն առնել կուսակցութեան վարչական գործը, դրամը, կայքը, Թիֆլիսի խմբագրութիւնը եւայլն։

6) Իւրացրել է կազմակերպութեան մի քանի զէնքերը։

7) Գործիք է դարձել իշխանութեան ձեռքին եւ գտնւում է գաղտնի ոստիկանութեան յատուկ հովանաւորութեան ներքոյ:

8) Ապօրինի այդ մարմնի գործունէութիւնը անպայման աներկդիմի կերպով պարսաւի է արժանացնել դաշնակցական բոլոր մարմինների եւ գործիչ ընկերների կողմից (Երկրի, Կովկասի եւ արտասահմանի):

9) «Ժամանակաւոր Զինուորական Խորհուրդ» անուան տակ միացած ուժերի գործունէութիւնը ոչ միայն խուլիգանական շարժում է, ունենալով նեցուկ բուրժուական հակայեղափոխական մի խմբակ եւ ռուս ոստիկանութիւնը, այլեւ մի սուր դաւաճանութիւն մասնաւորապէս ռամկահայ դատին, որի անունն է շահագործում:

Այս բոլոր փաստերի հիման վրայ՝ Ժողովը վերաքննելով խնդիրը, որոշեց.

1) Համարել Միհրանի եւ «Զինուորական Խորհրդի» միւս գործակից անդամների վարմունքը ծանր յանցանք կազմակերպութեան եւ նրա պաշտպանած ռամկահայ դատի դէմ, եւ այդ հիման վրայ ճանաչել նրանց ի սպառ արտաքսուած Դաշնակցութեան շարքերից:

2) Հրատարակել այդ որոշումը պաշտօնական օրգանի մէջ:

3) . . . .

4) Հրաւիրել դաշնակցական իրաւասու մարմինների ուշադրութիւնն այն հանգամանքի վրայ, որ ապագայում այդ տեսակ անձինք պէտք է անյապաղ ենթարկուեն «Կանոնագրով» նախորոշուած պատասխանատուութեան, առանց սպասելու եւ բերելու այդօրինակ խնդիրները Ընդհանուր Ժողովին:

ԶԵՂԾԱՐԱՐՆԵՐ(31)

Լսելով Զրաբերդի շրջանի մասին ներկայացուած զեկուցումը եւ գտնելով որ այնտեղ տիրող տնտեսական տագնապը եւ զանազան հարստահարութիւնները արդիւնք են կառավարական ընդհանուր անարխիայի, գիւղացու սակաւահողութեան եւ աղքատութեան, ինչպէս եւ յեղափոխական նախկին մարտիկների կամ խմբերի մի մասի անբարոյական սանձարձակութեան, Ընդհանուր Ժողովը յայտարարում է.

1) Դաշնակցութիւնից հեռացւում են ժողովրդի վրայ բռնացող զինուորները, եւ նրանց դէմ կռիւ է յայտարարւում կազմակերպական միջոցներով:

2) Աւազակութիւնների, աւազակային խմբերի, ինչպէս եւ անարխիայի առաջն առնելու համար, պէտք կազմակերպել եւ իրար շաղկապել գիւղերը:

3) Կազմակերպել գիւղացիութիւնը, նպաստել նաեւ Ռուսաստանի յեղափոխական շարժումներին, որոնց յաղթանակը միայն կարող է լուծել հողային տագնապը՝ ազատելով թէ՛ տեղացուն եւ թէ գաղթականներին տնտեսական ծանր կացութիւնից:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՋԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
Քրիստափոր Միքայէլեանի յիշատակին (32)

Ընդհանուր Ժողովը հաճոյքով լսեց Կովկասեան Ռայոնական Ժողովի որոշումը եւ Երեւանի ընկերների առաջարկը՝ մեր անմոռանալի ընկ. Քրիստափոր Միքայէլեանի ընտանիքը ապահովելու մասին, ու աչքի առաջ ունենալով, որ այդ հոգսը մինչեւ այժմ ծանրացած է եղել հանգուցեալի անձնական ընկերների վրայ, եւ որ այդ եղանակով դժուար է ապահով պայմանների մէջ դնել նրա զաւակի կրթութեան գործը, այլեւ այն, որ կազմակերպութեան համար բարոյական պարտաւորութեան խնդիր է՝ օգտուելով այս առիթից՝ արտայայտելու յարգանք մեր ընկերոջ թանկագին յիշատակին, որոշեց՝ կուսակցութեան վրայ առնել այդ գործի կարգաւորութիւնը ու պարտաւորեցնել Թիֆլիզի եւ Բագուի մեր մարմիններին՝ անյապաղ գործի գլուխ անցնել եւ ամենաուշը՝ մինչեւ 1907 թուի վերջը, կողմնակի միջոցներով, կազմել մի ֆոնդ ե յատկացնել այդ՝ Քրիստափորի ընտանիքի ապահովութեան եւ նրա զաւակի ուսման գործին:

Յանձնարարել Վ...ի եւ Տ...ի մարմիններին, ինչպէս եւ Արեւելեան Բիւրոյին, բարոյական աջակցութիւն ցոյց տալ մեր անմոռանալի ընկերներ Ս.ի եւ Հ.ի ընտանիքներին՝ հոգալով կողմնակի կամ, եթէ այդ անհնար լինի, «Կարմիր Խաչ»ի միջոցներով, նրանց զաւակների ուսման գործը . . . .
. . . .

ՆԱԽԱՀԱՇԻՒ

(1907)

1) Առձեռն դրամական միջոցները . . . . .
2) Մարմինների սպասելիք եկամուտները . . .
3) Բաշխումն . . . .

Բաշխման մասը տպագրուած է առանձին եւ ուղարկուած մարմիններին(33):

ՀԱՇՈՒԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

1) Մարմինների հաշիւները . . . .
2) Դաշնակցութեան ընդհ. հաշիւները . . . .
3) «Դրամ» կոմիտէի հաշիւները . . . . . .
4) Կազմումն հաշուական յանձնաժողովի, որի պարտաւորութիւնն է՝ քննել, եթէ հարկ լինի նոյնիսկ պտոյտներ ընելով, կազմակերպութեան բոլոր մարմինների հաշիւները եւ ներկայացնել իր եզրակացութիւնը հսկող օրգաններին:

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ(34)

1) Արեւելեան Բիւրօ . . . .
2) Արեւմտեան Բիւրօ . . . .
3) Պատասխանատու Մարմիններ . . . .
4) Ծուցա-տեռորական Մարմին . . . .

ՋԱՆԱԶԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

. . . .

ՎՃԻՌՆԵՐ ԱՅԼԵՒԱՅԼ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

Այս վճիռները կը հաղորդուին երկու Բիւրոների միջոցով, կազմակերպական ճանապարհով:

(1) Տեսնել էջ 11:
(2) Տեսնել էջ 189–190:
(3) էջ 121, 122, 123, 138 եւ 140:
(4) էջ 140:
(5) էջ 215–216:
(6) էջ 204:
(7) էջ 204:
(8) էջ 140–141:
(9) Կիլիկիա: Տեսնել էջ 283:
(10) Սեբաստիա: Տեսնել էջ 124–125:
(11) Տերսիմ (Դերսիմ): Տեսնել էջ 261:
(12) Տեսնել էջ 214–215:
(13) Տեսնել էջ 250–251:
(14) Տեսնել Իննի Յանձնաժողովի արձանագրությունները, էջ 294–295:
(15) Նոյն, էջ 295:
(16) Նոյն, էջ 295:
(17) Տեսնել էջ 213:
(18) էջ 258–259:
(19) Տեսնել էջ 205, 208, 232, 233, 234:
(20) էջ 262:
(21) էջ 161:
(22) էջ 133:
(23) էջ 289:
(24) էջ 284:
(25) Իննի Յանձնաժողով, — էջ 296:
(26) էջ 260:
(27) Իննի Յանձնաժողով, — էջ 296:
(28) Ամբողջական բանաձևը տեսնել՝ Իննի Յանձնաժողովի արձանագրութեանց կցուած, — էջ 296–297:
(29) Տեսնել էջ 270:
(30) էջ 243:
(31) էջ 262:
(32) էջ 259:
(33) Տեսնել էջ 276, ինչպէս նաև էջ 314ի լուսապատճէնը:
(34) էջ 286–287:

ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

ԳԱՂՏՆԻ

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՀԱՇԻՒ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ 1907 ԹՒԻ ՀԱՄԱՐ

(ՎԱՒԵՐԱՑՈՒԱԾ Դ-րդ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՈՒՄ)

ՄԱՐՄԻՆՆԵՐ	ՄՈՒՏՔ (ֆրանկ) Մնացորդ 1906 թուից	Սպասուելի 1907 թուին	Տեղական ծախս 1907 թուին	Տարեկան եւ կանոնից 5% անդամավճար	Մնացած տրամադրելի գումար
Արեւելեան Բիւրօ	15000	15000	„	750	29250
Ռոկոնապատ	40000	60000	30000	3000	67000
Մեծ Քաղաք	5000	25000	12500	1250	16250
Նուաճահանգիստ	„	20000	10000	1000	9000
Մրգաստան	2000	30000	15000	1500	15500
Քար	„	20000	7000	1000	12000
Ջրաբերդ	„	20000	6000	1000	13000
Ապառաժ	10000	20000	10000	1000	19000
Այգեստան	„	20000	10000	1000	9000
Ծլատ-Նալբանդ	12500	20000	8000	1000	23500
Ռուսաստ. դաշն. ուսանող.	„	5000	1000	250	3750
Կարմիր Խաչ	„	20000	„	1000	19000
Զիֆոն	150000	„	„	„	150000
Վրէժ	200	20000	10000	1000	9200
Շամ	50000	10000	5000	500	54500
Դուրան-Բարձրաւանդակ	10000	10000	8000	500	11500
Զօ-Միսաքեան	26000	„	„	„	26000
Արեւմտեան Բիւրօ	12000	25000	„	1250	35750
Ամերիկա	50000	60000	12000	3000	95000
Բալկան	„	25000	5000	1250	18750
Եւրոպ. դաշն. ուսանող.	„	1200	200	60	940
Եգիպտոս	„	5000	1000	250	3750
Վիշապ	150	5000	3000	50	1900
Ծովափ	18482	1000	500	50	18932
Ոսկեհանք	„	10000	5000	50	4500
Լեռնավայր	10000	4000	3000	200	10800
Փոթորիկ	„	„	„	„	235228
					913000

ԲԱՇԽՈՒՄՆ	ԵԼՔ (ֆրանկ)		
Շամին	172000	—	
Դուրան—Բարձրաւանդակին *	83000	—	
Ցուցականին	35000	—	
Տեղօրական մարմին	23000	—	
Արեւելեան Բիւրոյին	16000	—	
Արեւմտեան Բիւրօ—„Դրօշակին“	16000	—	
„Պրօ-Արմէնիային“	15000	—	
Եւրոպական պրոպագանդին	15000	—	
Ռազմագիտական-մարմնին	48000	—	
Զէնքի փոխադրութեան	37000	—	
Բանտարկեալների օգնութեան	23000	—	
Բաստ-Սիմին	10000	—	
Լեռնավայրին	15000	—	
Վերնաշէնին	12000	—	
Զիֆոնին	105000	—	
Կովկասեան ինքնապաշտպանութեան } Քաղաքական կռուին }	53000	—	
Կովկաս-կազմակերպական	30000	—	
Արեւելեան բաժնի պրոպագանդին (գրաւոր և բանաւոր)	64000	—	
Անակնկալների	65000	—	
Զինուորական դպրոցին	46000	—	
Ընդհանուր ժողովի ծախսերին	30000	—	913000
			913000

* Բացի յիշեալ գումարէն յատուկ հանգանակութիւն պիտի կատարուի յօգուտ Դուրան-Բարձրաւանդակի կարօտեալներին—100,000 ֆր.:

1907. յունիս
ԺԸՆԵՎ

Հ. Յ. Դ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Դ. — ՆՈՐ ԾՐԱԳԻՐԸ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան անդրանիկ Ծրագիրը տուած ենք ՆԻՒԹԵՐու Բ. հատորին մէջ, էջ 11–16:

Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովը մշակեց նոր Ծրագիր, որու կարգ մը հիմնական գաղափարներն ու պահանջները բանաձեւուած էին արդէն 1905ին, Դաշնակցութեան Խորհուրդի հրատարակած Կովկասեան Նախագիծին մէջ: Ընդհանուր Ժողովի փակումէն ետք, Ծրագրի վերջնական խմբագրութիւնը կատարեց Իննի Յանձնաժողովը (տեսնել էջ 296): Հրատարակութեան պարտականութիւնը յանձնուեցաւ Արեւմտեան Բիւրոյին:

Հետաքրքրական են, թէեւ շատ ամփոփ կերպով տրուած, ծրագրային հարցերու շուրջ Ընդհանուր Ժողովի ընթացքին տեղի ունեցած զեկուցումները, ներկայացուած բանաձեւերն ու վիճաբանութիւնները (տեսնել էջ 244, 251–253, 270–274, 287–289): Շահեկան է նաեւ Յ. Շահրիկեանի Նախագծային զեկուցագիրը՝ ուղղուած Ընդհանուր Ժողովին (տեսնել ԱԶԴԱԿ ՇԱԲԱԹՕՐԵԱԿ-ԴՐՕՇԱԿ, Զ. տարի, թիւ 13, 14 եւ 15):

Հետաքրքրական է նաեւ նկատել՝ որ, մինչ անդրանիկ Ծրագիրը, իր ներածական բաժնին մէջ, ընկերային–քաղաքական ընդհանուր աշխարհահայեացքի կողքին կարեւոր տեղ կը յատկացնէր տանկահայ իրականութեան եւ թուրք–հայ յարաբերութիւններուն՝ իբրեւ մեկնակէտ մեր պայքարի, մինչ Կովկասեան Նախագիծը կը մեկնէր կովկասահայ իրականութենէն՝ զարգացնելու համար ընկերվարական պատմափիլիսոփայութեան կարգ մը էական կէտերը, մի՛շտ փորձելով սակայն պահել կապը կովկասեան պայմաններուն եւ անընդմէ թխող մեր գործունէութեան հետ, նոր Ծրագրի ներածական տեսութիւնը բոլորովին ընդհանուր է եւ անմիջական աղերս չունի Հայ Դատին եւ մեր ազգային–ազատագրական պայքարին հետ: Ազգային դատի հիմնական առաջադրանքները տրուած են Ընդհանուր Տեսութեան հետեւող Քաղաքական Պահանջներու բաժնին մէջ, առանց պատմա–քաղաքական առանձին հիմնաւորման:

1907ի Ծրագրի Ընդհանուր Տեսութիւնը ցարդ կը մնայ անփոփոխ: Գրեթէ անփոփոխ մնացած են նաեւ Տնտեսական Պահանջները: Քաղաքական Պահանջներն են միայն՝ որ փոփոխութիւններ են կրած պարբերաբար (Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետք շատ մասնակի, եւ 1919–1925ին՝ հիմնական):

Պատկերը ամբողջական եւ հարազատ կերպով տուած ըլլալու համար, ստորեւ կը ներկայացնենք, ձախ սիւնակին վրայ, 1907ի Ծրագրի արեւելահայերէն բնագիրը (առնուած 1908ի հրատարակութենէն) եւ, աջ սիւնակին վրայ, արեւմտահայերէն *թէքսթը* (առնուած 1910ի մէկ հրատարակութենէն):

ԾՐԱԳԻՐ

I

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մարդկութեան առաջադիմութիւնը, որ գնալով ազատում է մարդուն բնութեան ուժերի հպատակութիւնից եւ նրա հլու սպասաւորը դարձնում երբեմնի աատուածներին, չէ կարող կատարեալ նկատուել, քանի դեռ մարդկային մտքի եւ աշխատանքի նուաճումները հաւասարապէս չեն ծառայի հասարակութեան բոլոր անդամների բարօրութեան:

Բոլոր հասարակութիւնների մէջ՝ դեռ անյիշատակ ժամանակներից ի վեր՝ մենք դիտում ենք դասակարգային բաժանումներ — *իշխողներ եւ հպատակներ, կեղեքողներ եւ կեղեքուողներ:*

ԾՐԱԳԻՐ

I

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մարդկութեան յառաջդիմութիւնը — որ հետզհետէ կ'ազատէ մարդը բնութեան ուժերու հպատակութենէն եւ անոր հլու սպասաւորը կը դարձնէ երբեմնի աստուածները — չի կրնար կատարեալ նկատուիլ, ցորչափ մարդկային մտքի եւ աշխատանքի նուաճումները հաւասարապէս չեն ծառայեր հասարակութեան բոլոր անդամներու բարօրութեան:

Բոլոր հասարակութիւններու մէջ՝ դեռ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր՝ մենք կը տեսնենք դասակարգային բաժանումներ — *իշխողներ եւ հպատակներ, կեղեքողներ եւ կեղեքուողներ:*

Հասարակութիւնը ամէն տեղ վերածուած է երկու անհաւասար հատուածների․— շահագործող փոքրամասնութիւնը, իր ձեռքն առած համայնքի, ցեղի հասարակական եւ քաղաքական կեանքի ղեկը, ստեղծում է օրէնքներ ու իրաւակարգեր, որոնց միջոցով խլում է աշխատաւոր մեծամասնութեան ձեռքից նրա արտադրած բարիքները եւ դարձնում նոր զէնք՝ նոյն աշխատաւորներին աւելի եւ աւելի հպատակեցնելու, կեղեքելու համար։

Աշխատանքի կազմակերպուած շահագործման նախնական եւ ամենակոպիտ ձեւն էր հնադարեան ստրկութիւնը, մի սիստեմ՝ որով աշխատաւորների ահագին բանակներ, զուրկ մարդկային ամենատարրական իրաւունքներից, մատնուած էին իրենց տէրերի անսահման քմահաճոյքին։

Նրան յաջորդեց միջնադարեան ճորտութիւնը, համեմատաբար աւելի մեղմ, բայց աւելի լայն շրջան ընդգրկող սիստեմ, ուր աւատականութիւնը (ֆէոդալիզմ) — Թագաւոր ու զօրավարներ, վասալներ, աշխարհիկ ու հոգեւոր իշխանութիւններ — կազմակերպուած իբրեւ կեղեքիչների մի հզօր ու համատարած բանակ, ծծում էր բազմամիլիոն գիւղացիութեան վաստակը, հրով ու սրով լռեցնելով նրա ազատագրական ամէն մի ձգտումը։

Փոքր ինչ ազատ շունչ էին քաշում այդ միջնադարեան հասարակութեան մէջ՝ առեւտրական ու արհեստաւոր դասերը, որոնց ծառայութեանը առանձնապէս պէտք ունէին իշխողները։ Արդիւնագործութեան ու հաղորդակցութեան միջոցների զարգացման հետ՝ բնական տնտեսութիւնը միշտ աւելի եւ աւելի վերածւում էր փողային տնտեսութեան․ հնչուն դրամը դառնում էր փոխանակութեան միակ միջոցը, մի ոյժ, որի առջեւ խոնարհւում էին պատերազմասէր, արկածախնդիր հրամանատարները, եւ առեւտրական տարրը, իբրեւ այդ նոր ոյժի ներկայացուցիչ, իբրեւ միջնորդ արժէքների փոխանակութեան մէջ, ստանում էր միշտ աւելի ու աւելի ծանրակշիռ գործօնի նշանակութիւն պետական կեանքում, վայելում էր զանազան առանձնաշնորհումներ եւ յարաբերական ազատութիւն։

Արհեստաւոր տարրերը եւս, շնորհիւ իրենց մէջ վաղաժամ առաջացած համքարական կազմակերպութիւնների ու հաւաքական պայքարների, կարողանում էին որոշ չափով մեղմացնել իրենց դրութեան վրայ ծանրացած ճնշումները։

Ահա այդ տեսակ, համեմատաբար նպաստաւոր պայմաններում աճելով, հասարակական երկու դասերը առաջ բերին ժամանակի ընթացքում այն պատմական, հռչակաւոր երրորդ դասակարգը, բուրժուազիան, որին վիճակուած էր՝ գիտակից ուժերի աջակցութեամբ՝ ահագին յեղաշրջում կատարել հասարակական յարաբերութիւնների մէջ։

Հասնելով զարգացման որոշ աստիճանի՝ նա ըմ-

Հասարակութիւնը ամէն տեղ վերածուած է երկու անհաւասար հատուածներու․— շահագործող փոքրամասնութիւնը, իր ձեռքն առած համայնքի, ցեղի, հասարակական եւ քաղաքական կեանքի ղեկը, կը ստեղծէ օրէնքներ եւ իրաւակարգեր, որոնց միջոցով կը խլէ աշխատաւոր մեծամասնութեան ձեռքէն անոր արտադրած բարիքները եւ զանոնք նոր զէնք կը դարձնէ աւելի եւ աւելի հպատակեցնելու ու կեղեքելու համար նոյն աշխատաւորները։

Աշխատանքի կազմակերպուած շահագործման նախնական եւ ամենակոպիտ ձեւն էր հնադարեան ստրկութիւնը, — սիստեմ մը՝ որով աշխատաւորներու ահագին բանակներ, զուրկ մարդկային էն տարրական իրաւունքներէ՝ մատնուած էին իրենց տէրերու անսահման քմահաճոյքին։

Անոր յաջորդեց միջնադարեան ճորտութիւնը, համեմատաբար աւելի մեղմ, բայց աւելի լայն շրջան ընդգրկող սիստեմ մը, ուր աւատականութիւնը — Թագաւոր ու զօրավարներ, աշխարհիկ ու հոգեւոր իշխանութիւններ — կազմակերպուած իբրեւ կեղեքիչներու հզօր եւ համատարած բանակ մը՝ կը ծծէր բազմամիլիոն գիւղացիութեան վաստակը, հրով եւ սրով լռեցնելով անոր ազատագրական ամէն մէկ ձգտումը։

Այդ միջնադարեան հասարակութեան մէջ քիչ մը ազատ շունչ կը քաշէին առեւտրական եւ արհեստաւոր դասերը, որոնց ծառայութեանը առանձնապէս պէտք ունէին իշխողները։ Ճարտարարուեստի եւ հաղորդակցութեան միջոցներու զարգացման հետ՝ բնական տնտեսութիւնը միշտ աւելի եւ աւելի կը վերածուէր դրամական տնտեսութեան, հնչուն դրամը կը դառնար փոխանակութեան միակ միջոցը, ուժ մը, որուն առջեւ կը խոնարհէին պատերազմասէր, արկածախնդիր հրամանատարներ եւ, առեւտրական տարրը, իբրեւ այդ նոր ուժի ներկայացուցիչ, իբրեւ միջնորդ արժէքներու փոխանակութեան, կը ստանար միշտ աւելի եւ աւելի ծանրակշիռ ազդակի նշանակութիւն պետական կեանքի մէջ եւ կը վայելէր զանազան առանձնաշնորհներ եւ յարաբերական ազատութիւն մը։

Արհեստաւոր տարրերն ալ շնորհիւ իրենց մէջ վաղաժամ առաջ եկած էսնաֆական կազմակերպութիւններու եւ հաւաքական պայքարներու, կը կարողանային որոշ չափով մեղմացնել իրենց վրայ ծանրացած ճնշումները։

Ահա այդ տեսակ, համեմատաբար նպաստաւոր պայմաններու մէջ աճելով, հասարակութեան երկու դասերը առաջ բերին, ժամանակի ընթացքին, այն պատմական հռչակաւոր երրորդ դասակարգը, բուրժուազին, որուն վիճակուած էր, գիտակից ուժերու աջակցութեամբ, ահագին յեղաշրջում յառաջ բերել ընկերային-հասարակական յարաբերութիւններուն մէջ։

Հասնելով զարգացման որոշ աստիճանի, ան ըմբոստացաւ աւատական կարգերուն դէմ եւ սկսաւ կազ-

բոստացաւ աւատական կարգերի դէմ եւ սկսեց կազմակերպուած, երկարատեւ կռիւ։ Հրապարակ իջնելով յանուն ազատութեան՝ նա քաշեց իր ետեւից եւ աշխատաւոր մասսաներին։ Աւատական ու յարակից կարգերը չդիմացան նրանց միացած գրոհին եւ խորտակուեցին․ Այդ կարգերի մնացորդները, այլեւայլ չափերով, յարատեւեցին միայն յետամնաց երկրներում․

Ազատուած աւատականութեան կապանքներից՝ բուրժուազիան մի նոր դարագլուխ բաց արաւ համաշխարհային էւոլիւսիոնի մէջ, հսկայական թռիչք հաղորդեց մարդկային աշխատանքին, արդիւնագործութեան ու առեւտրին։

Այն բոլորը բուրժուազիայի պատմական դերի դրական կողմն է։ Սակայն խորտակելով աւատական իրաւակարգը, նոյն բուրժուազիան հաստատեց իր սեփական իշխանութիւնը։ Կեղեքման մենաշնորհը՝ վայրենի բիրտ ուժից անցաւ աւելի քաղաքակիրթ ոյժին — կապիտալին։

Մեծ Յեղափոխութեան հռչակաւոր նշանաբանները — ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն — որոնց համար աշխատաւորը չէր ղլացել իր արիւնը թափելու, մնացին իբրեւ պատրանք նրա համար, իսկ բուրժուազիայի ձեռքին՝ իբրեւ միջոց գրաւած դիրքը ամրապնդելու։

Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի դեռ անձեռնմխելի էր մնում մասնաւոր սեփականութեան սկզբունքը, որ հիմնաքարն է հասարակական անհաւասարութեան։

⁂

Որքան աւելի է առաջադիմում տեխնիկան, որքան աւելի է զարգանում խոշոր մեքենային արդիւնագործութիւնը, այնքան աւելի է ուժեղանում ու ծաւալւում բուրժուազիայի տիրապետութիւնը։ Մանր արդիւնագործողները, անկարող լինելով դիմանալ մրցման, հետզհետէ զրկւում են իրենց աշխատանքի միջոցներից եւ խտացնում օրավարձով բանող սեփականազուրկների շարքերը։ Արդիւնագործութիւնը կենտրոնանում է։ Կապիտալը, հարստութիւնները ամբարւում են շահագործող փոքրամասնութեան ձեռքում, որը յենուած իր նիւթական ուժի վրայ, իր ձեռքն առած քաղաքական ղեկը — առաջադէմ երկրներում, — ձգտում է յաւերժացնել իր դիրքը, յարմարեցնել ամբողջ հասարակական կազմը իր դասակարգային շահերին, դնել իր յատուկ դրոշմը հասարակական բոլոր երեւոյթների վրայ։

Միլիտարիզմի, կանգուն, մշտական զօրաբանակների միջոցով՝ նա ապահովում է ներսում իր տիրապետութիւնը, իսկ դրսում գրաւում է շուկաներ, իր ապրանքները արտահանելու համար։ Յաճախ արհեստական կերպով նա ոյժ է տալիս միլիտարիզմին՝ ազատ

մակերպուած երկարատեւ կռիւ մը։ Հրապարակ իջնելով յանուն ազատութեան՝ ան իր ետեւէն քաշեց նաեւ աշխատաւորներու զանգուածները։ Աւատական եւ յարակից կարգերը չդիմացան անոնց միացած գրոհին եւ խորտակուեցան․ Այդ կարգերու մնացորդները, այլեւայլ համեմատութեամբ, յարատեւեցին միայն յետամնաց երկիրներու մէջ։

Աւատականութեան կապանքներէն ազատելով՝ բուրժուազին նոր դարագլուխ մը բացաւ համաշխարհային ընաշրջումին (évolution) մէջ, հսկայական թռիչք մը տուաւ մարդկային աշխատանքին, ճարտարարուեստին եւ առեւտուրին։

Այս ամէնը բուրժուազիին պատմական դերին դրական կողմն է։ Սակայն խորտակելով աւատական իրաւակարգը՝ նոյն բուրժուազին հաստատեց իր սեփական իշխանութիւնը։ Կեղեքումի մենաշնորհը վայրենի բիրտ ուժէն անցաւ աւելի քաղաքակիրթ ուժին — դրամագլխին (capital)։

Մեծ յեղափոխութեան հռչակաւոր նշանաբանները — ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն, — որոնց համար աշխատաւորը չէր զլացեր թափել իր արիւնը, մնացին իբրեւ պատրանք անոր համար, իսկ բուրժուազիի ձեռքին իբրեւ միջոց՝ գրաւած դիրքը ամրապնդելու։

Այլապէս չէր ալ կրնար ըլլալ, ցորչափ անձեռնմխելի կը մնար մասնաւոր սեփականութեան սկզբունքը, որ հիմնաքարն է ընկերային անհաւասարութեան։

⁂

Քանի՛ յառաջդիմէ արհեստը, քանի՛ զարգանայ մեքենական խոշոր արդիւնագործութիւնը, այնքան աւելի կ'ուժովնայ եւ կը ծաւալի բուրժուազիի տիրապետութիւնը։ Մանր արտադրիչները անկարող ըլլալով մրցումի դիմանալ, հետզհետէ կը զրկուին իրենց աշխատութեան միջոցներէն եւ կը խտացնեն օրականով բանող ընչազուրկներու (prolétaire) շարքերը․ Արդիւնագործութիւնը կը կեդրոնանայ։ Դրամագլուխը, հարստութիւնները կ'ամբարուին շահագործող փոքրամասնութեան ձեռքին մէջ, որ կռթնելով իր նիւթական ուժին եւ ձեռքն առած քաղաքական ղեկը — յառաջադէմ երկիրներու մէջ — կը ձգտի յաւերժացնել իր դիրքը, յարմարցնել ամբողջ ընկերային կազմը իր դասակարգային շահերուն եւ դնել իր յատուկ դրոշմը ընկերային բոլոր երեւոյթներուն վրայ։

Ռազմոյթի (militarisme) կանգուն, մշտական զօրաբանակներու միջոցով՝ ան կ'ապահովէ ներսը իր տիրապետութիւնը, իսկ դուրսը՝ կը գրաւէ շուկաներ, իր ապրանքները արտածելու համար։ Շատ անգամ արհեստական կերպով ան ուժ կու տայ ռազմոյթին՝ ազատ դրամագլուխներու գործածութեան նոր ասպարէզ-

կապիտալների գործադրութեանը նոր ասպարէզներ բանալու նպատակով։

Շահագործելով ազգային, կրօնական ու պետական գաղափարները, նա միեւնոյն ժամանակ կանգնում է միջազգային հողի վրայ եւ շահագործում է նաեւ միջազգային յարաբերութիւնները։

Տեխնիկայի հսկայական կատարելագործումները, ըստ երեւոյթին, պիտի թեթեւացնէին աշխատաւոր մարդու բեռը եւ նուազ աշխատանքի հետ համեմատաբար աւելի մեծ բաժին յատկացնէին նրան. բայց նրանք հակառակ հետեւանքներ առաջացրին, շնորհիւ մասնաւոր տնտեսութեան սիստեմին։ Աշխատանքի մի խոշոր մասը մնում է անվճար, աշխատաւորը ստանում է բաշխման մոմենտում իր արտադրած արժէքների չնչին մասը միայն։ Մեքենաների ներմուծման հետ հետզհետէ նուազեց աշխատաւոր ձեռքերի պահանջը, որոնք վաճառքի նիւթ են դարձած, իբրեւ շուկայի ապրանք։ Աշխատաւորի գործօն մասնակցութեան բաժինը արդիւնագործութեան մէջ միշտ աւելի եւ աւելի կրճատուեց։

Կենտրոնացնելով արդիւնագործութիւնը, սեփականազուրկ դարձնելով մանր արդիւնագործողներին, կապիտալիզմը քայքայման մատնեց աշխատաւորների ընտանիքները, գործարան քաշեց կանանց եւ նոյնիսկ երեխաներին, մի հանգամանք, որ չէր կարող չնպաստել օրավարձի նուազման։

Չնայած անսանձ շահագործումներին ու հարստահարութիւններին, նոյն աշխատաւոր ընդհանրութեան վզին են ընկած իրենց աւերիչ ծանրութեամբ՝ հարկերը, մաքսերը, մենավաճառումները, աքցիզները եւ յարաճուն միլիտարիզմի պատուհասը, որի էական նպատակն է ամուր կռել աշխատաւոր ժողովուրդների ստրկութեան շղթաները։

Ոչ պակաս աղէտաբեր է կապիտալիզմը աշխատաւոր դասակարգի համար՝ իր ներքին ճակատագրական հակասութիւններով։

Շնորհիւ մասնաւոր տնտեսութեան սիստեմին եւ գործատէրերի տենդային մրցակցութեան՝ կապիտալիստական արդիւնագործութիւնը անկարող է հաւասարակշռութիւն պահպանել պահանջի *եւ* առաջարկի *միջեւ. դրանից առաջ է գալիս* արդիւնագործական անարխիա, *որի էական յատկանիշներն են՝ պարբերական տագնապներ, մասսային անաշխատութիւն, սնանկութիւններ, գոյութեան ընդհանուր անապահովութիւն եւայլն։ Ստեղծւում է վիճակների մի ցայտուն հակապատկեր. մի կողմից՝ աշխատաւոր մասսաների մերկ, կիսաքաղց գոյութիւն, միւս կողմից՝ ամբարուած առասպելական հարստութիւններ, որոնց մէջ լողում է արտօնաւորուած փոքրամասնութիւնը եւ որոնք սակայն նոյն այդ աշխատաւորների ստեղծագործութիւնն են։ Այդպիսով բուրժուական հասարակութեան մէջ ծայրայեղ թշուառութիւնը առաջանում է հէնց ծայրայեղ առատութիւնից։*

ներ բանալու նպատակով։

Շահագործելով ազգային, կրօնական ու պետական գաղափարները, ան միեւնոյն ատեն կը կանգնի միջազգային հողի վրայ եւ կը շահագործէ նաեւ միջազգային յարաբերութիւնները։

Արուեստի հսկայական կատարելագործումները, ըստ երեւոյթին, պիտի թեթեւցնէին աշխատաւոր մարդուն բեռը եւ քիչ աշխատանքի հետ համեմատաբար աւելի մեծ բաժին յատկացնէին անոր, բայց անոնք հակառակ հետեւանքներ առաջ բերին, շնորհիւ մասնաւոր տնտեսութեան սիստեմին։ Աշխատանքի մէկ կարեւոր մասը կը մնայ անվճար. բաշխումի վայրկեանին աշխատաւորը կը ստանայ իր արտադրած արժէքներուն չնչին մասը միայն։ Մեքենաներու ներմուծման հետ հետզհետէ քիչցաւ աշխատաւոր ձեռքերու խնդրանքը, որոնք վաճառքի նիւթ դարձած են շուկայի ապրանքի պէս։ Աշխատաւորին գործօն մասնակցութեան բաժինը՝ արդիւնագործութեան մէջ՝ միշտ աւելի եւ աւելի կրճատեցաւ։

Կեդրոնացնելով արդիւնագործութիւնը, ընչազուրկ դարձնելով մանր արտադրիչները, դրամոյթը (capitalisme) *քայքայման մատնեց աշխատաւորներու ընտանիքները, գործարան մղեց կիները եւ նոյնիսկ մանուկները, պարագայ մը, որ չէր կրնար չնպաստել օրավարձի նուազման։*

Անսանձ շահագործումներէ ու հարստահարութիւններէ զատ, նոյն աշխատաւոր ընդհանրութեան վզին կը ծանրանան իրենց աւերիչ ժանտութեամբ՝ հարկերը, մաքսերը, մենավաճառները, ըմպելիքի տուրքերը եւ յարաճուն ռազմոյթի պատուհասը, որուն էական նպատակն է ամրապէս կռել ստրկութեան շղթաները աշխատաւոր ժողովուրդներուն։

Ոչ նուազ աղիտաբեր է դրամոյթը աշխատաւոր դասակարգին համար՝ իր ներքին ճակատագրական հակասութիւններով։

Շնորհիւ մասնաւոր տնտեսութեան սիստեմին եւ գործարանատէրերու տենդոտ մրցակցութեան՝ դրամատիրական արդիւնագործութիւնը անկարող է հաւասարակշռութիւն պահպանել խնդրանքին եւ առաջարկին *միջեւ* (offre et demande)*. ասկէ առաջ կու գայ արդիւնագործական անիշխանութիւն, որուն էական յատկանիշներն են՝ պարբերական տագնապներ, միահամուռ անգործութիւն, սնանկութիւններ, գոյութեան ընդհանուր անապահովութիւն եւայլն։ Կը ստեղծուի վիճակներու ցայտուն հակապատկեր մը. մէկ կողմէ աշխատաւոր զանգուածներու մերկ, կէսանօթի գոյութիւն, միւս կողմէ դիզուած առասպելական հարստութիւններ, որոնց մէջ կը լողայ առանձնաշնորհեալ փոքրամասնութիւնը, եւ որոնք սակայն նոյն այդ աշխատաւորներու ստեղծագործութիւններն են։ Այսպէսով բուրժուական հասարակութեան մէջ ծայրայեղ թշուառութիւնը առաջ կու գայ ծայրայեղ առատութենէն իսկ։*

Կապիտալի կենտրոնացումը եւ նրա հետ կապուած աշխատաւոր խաւերի պրոլետարացումը *(սեփականազուրկ դառնալը) տարբեր երկրներում կատարւում է տարբեր ոյժով ու չափերով, համաձայն այդ երկրների առանձնայատուկ — բնական, կուլտուրական, քաղաքական — պայմաններին։ Այդ վերջինների շարքում առաջնակարգ տեղ է բռնում* հողագործութեան *զարգացման ծաւալն ու աստիճանը։*

Գիւղական աշխարհում էւոլիւսիոնը տարբեր բնոյթ ունի։ Այնտեղ չի նկատւում հողի կենտրոնացումն։ Սակայն կապիտալիզմի քայքայական ներգործութիւնը արտայայտւում է նաեւ այնտեղ՝ գիւղացիական այն տարրերի ճակատագրի վրայ, որոնք ապրում են իրենց սեփական աշխատանքի արդիւնքով, լինեն դրանք գիւղական պրոլետարներ, թէ իրենց մի կտոր հողի վրայ աշխատող գիւղացիներ։

Մինչդեռ արդիւնագործական, ինդուստրիական աշխարհում բանուորութիւնը շահագործւում է կապիտալիստների կողմից ուղղակի, անմիջական կերպով, գիւղում, *բացի այն, որ տեղի ունի անուղղակի շահագործումն ապրանքների փոխանակութեան շրջանում, մենք տեսնում ենք նաեւ ուղղակի շահագործում հողատէրերի եւ գիւղական բուրժուազիայի կողմից՝ կապալի, օրավարձի եւ փոխատուութեան ձեւով։*

Այդ բոլորի շնորհիւ դասակարգային հակամարտութիւն առաջ է գալիս նաեւ գիւղում, ուր մի կողմը կանգնած է ձրիակեր–շահագործողների դասակարգը՝ հողատէրն ու բուրժուան, իսկ միւս կողմը՝ իր քրտինքով ապրող աշխատաւոր գիւղացութիւնը։

Սրելով այդ երկու դասակարգերի յարաբերութիւնները, կապիտալիստական կարգերն անուղղակի ծանրանում են ուրեմն նաեւ աշխատաւոր գիւղացիութեան լայն խաւերի վրայ, — ծանրակշիռ հանգամանք մանաւանդ այն երկրներում, ուր գիւղացիութիւնը կազմում է ազգաբնակութեան գերակշռող տարրը։

Այդպիսով ոչ միայն արդիւնագործական պրոլետարիատը, այլեւ աշխատաւոր գիւղացիութիւնը աւելի եւ աւելի դրւում են անհաշտելի հակառակութեան մէջ՝ տիրող բուրժուա-կապիտալիստական կարգերի հետ։

Տարբեր բնոյթ ունի երկու աշխարհներում նաեւ կապիտալիզմի շինարար *դերը։ Արդիւնագործութեան, ինդուստրիայի աշխարհում կապիտալիզմը՝ համայնացնելով աշխատանքը, տալով բոլոր գործառնութիւնները վարձու աշխատաւորների ձեռքը, հեռացնելով կապիտալիստներին գործօն մասնակցութիւնից արդիւնագործութեան մէջ, նպաստելով պրոլետարիատի դասակարգային ինքնաճանաչութեան աճման ու կազմակերպման՝ դրանով իսկ նախապատրաստում է ապագայ սոցիալիստական հասարակութեան նիւթական եւ հոգեբանական խարիսխները, հարթում է նրա իրականացման ճանապարհը։*

Դրամագլխի կեդրոնացումը եւ անոր հետ կապուած աշխատաւոր խաւերուն ընչազուրկ դառնալը տարբեր երկիրներու մէջ տարբեր ուժով եւ տարբեր չափով կը կատարուին, համաձայն այդ երկիրներու առանձնայատուկ՝ բնական, մշակութական (culturel), *քաղաքական պայմաններուն։ Այդ վերջիններու շարքին մէջ առաջնակարգ տեղ կը բռնէ հողագործութեան զարգացման ծաւալն ու աստիճանը։*

Գիւղական աշխարհին մէջ բնաշրջումը տարբեր բնոյթ ունի։ Հոն հողի կեդրոնացում նկատելի չէ։ Սակայն դրամատիրութեան ժխտական ներգործութիւնը հոն ալ կ'արտայայտուի գիւղացիական այն տարրերու ճակատագրին վրայ, որոնք կ'ապրին իրենց սեփական աշխատանքի արդիւնքով, ըլլան անոնք գիւղական ընչազուրկ աշխատաւորներ՝ կամ իրենց կտոր մը հողին վրայ աշխատող գիւղացիներ։

Մինչդեռ ճարտարարուեստական աշխարհին մէջ բանուորութիւնը ուղղակի անմիջական կերպով կը շահագործուի դրամատէրներու կողմէ, գիւղին մէջ՝ ապրանքներու փոխանակութեան շրջանին տեղի ունեցող անուղղակի շահագործումէն զատ, մենք կը տեսնենք նաեւ ուղղակի շահագործում հողատէրերու եւ գիւղական դրամատէրերու կողմէ կապալի, օրավարձի եւ փոխառութեան ձեւով։

Այս ամէնուն շնորհիւ դասակարգային հակամարտութիւն առաջ կու գայ նաեւ գիւղին մէջ, ուր մէկ կողմը կանգնած է ձրիակեր–շահագործողներու դասակարգը՝ հողատէրն ու բուրժուան, իսկ միւս կողմը՝ իր քրտինքով ապրող աշխատաւոր գիւղացիութիւնը։

Սրելով այդ երկու դասակարգերուն յարաբերութիւնները, դրամատիրական կարգերը անուղղակի կը ծանրանան ուրեմն նաեւ աշխատաւոր գիւղացիութեան լայն խաւերուն վրայ, — ծանրակշիռ հանգամանք մանաւանդ այն երկիրներուն մէջ, ուր գիւղացիութիւնը կը կազմէ ազգաբնակութեան գերակշիռ տարրը։

Այդպէսով ոչ միայն արդիւնագործական ընչազուրկ աշխատաւորութիւնը, այլեւ աշխատաւոր գիւղացիութիւնը երթալով անհաշտելի ներհակութեան մը մէջ կը դրուին տիրող բուրժուա դրամատիրական կարգերուն դէմ։

Երկու աշխարհներու մէջ տարբեր բնոյթ ունի նաեւ դրամատիրութեան շինարար *դերը։ Ճարտարարուեստի աշխարհին մէջ դրամատիրութիւնը՝ համայնացնելով աշխատանքը, տալով բոլոր գործառնութիւնները վարձու աշխատաւորներուն ձեռքը, հեռացնելով դրամատէրերը արդիւնագործութեան մէջ գործօն մասնակցութենէ, նպաստելով ընչազուրկներու ինքնաճանաչութեան աճման ու կազմակերպման՝ ատով իսկ կը նախապատրաստէ ապագայ ընկերվար հասարակութեան նիւթական եւ հոգեբանական խարիսխները եւ կը հարթէ անոր իրագործումի ճամբան։*

Այդպէսով, ճարտարարուեստական շրջանին մէջ,

Այդպիսով, ինդուստրիական շրջանում, աշխատանքն արդէն համայնացած լինելով, սոցիալիզմի իրականացումը պահանջում է միայն արդիւնագործութեան միջոցների *համայնացումն, մինչդեռ գիւղական աշխարհում, ուր չի նկատւում հողերի կենտրոնացում՝ սոցիալիզմի իրականացման համար անհրաժեշտ է համայնացնել ե՛ւ արդիւնաբերութեան միջոցները — հող, մեքենաներ եւայլն, — ե՛ւ աշխատանքը՝ կօօպերատիւ ձեռնարկների միջոցով։*

***

Հասարակական ընդհանուր էւոլիւսիոնի այդ ընթացքը առաջ բերելով՝ մրցում անհատ շահագործողների միջեւ, մրցում առանձին երկիրների շահագործող դասակարգերի միջեւ, կռիւ դրամատէրերի եւ աշխատաւորների միջեւ, կռիւ յաճախ նոյնիսկ աշխատաւորական խմբումների միջեւ — պատճառ է դառնում մարդկային անչափ էներգիայի ապարդիւն վատնումին։ Բաժին տալով մարդկութեան մի մասին մաշող աշխատանքը, միւսին պարապ ու զուարճամոլ կեանքը, մէկին թողնելով քայքայուել թշուառութիւնից, միւսին այլասերուել հարստութիւնից — նա դրանով իսկ հանդիսանում է զօրեղ խոչընդոտ մարդկային առաջադիմութեան գործում։

Կապիտալիզմի սնանկութիւնը ակներեւ է. կուլտուրական յառաջադիմութեան դրօշակը իրօք անցել է արդէն աշխատաւոր դասակարգերի ձեռքը, որոնք հակադրում են կապիտալիզմին՝ սոցիալիզմը։

Սոցիալիզմի վարդապետութեամբ առաջնորդուելով, աշխատաւոր դասակարգերը ձգտում են վերացնել կապիտալիստական *մասնաւոր սեփականութիւնը եւ նրա հետ կապուած անարխիական արդիւնագործութեան սիստեմը, հասարակական ընդհանուր սեփականութիւն դարձնել աշխատանքի, արդիւնագործութեան միջոցները — հողը, հանքերը, գործարանները, հաղորդակցութեան ու փոխանակութեան միջոցները եւ այլն — եւ բովանդակ տնտեսութիւնը կազմակերպել ու ղեկավարել* հաւաքականօրէն։

Այդ հսկայական յեղաշրջումը կը կատարուի յօգուտ ոչ միայն աշխատաւորների, այլեւ բովանդակ մարդկութեան։ Բայց քանի որ նա հակասում է ունեւոր, իշխող դասակարգերի անմիջական շահերին, ուստի աշխատաւոր ընդհանրութեան ազատագրումը կարող է էապէս կատարուել նոյն աշխատաւորների ճիգերով, նրանց հաւաքական կռւով։ Այդ կռւի մէջ միանում են, ձեռք-ձեռքի տալիս՝ քաղաքային արդիւնաբերական պրոլետարիատը, աշխատաւոր գիւղացիութիւնը եւ յեղափոխական ինտելիգենցիան։

Ինչպէս յաճախ դիտուել է պատմութեան ընթացքում, այսօր եւս ամենաառաջադէմ հոսանքի՝ սոցիալիզմի կողմն են անցնում երբեմն նոյնիսկ իշխող դա-

աշխատանքը համայնացած ըլլալով արդէն, ընկերվարութեան իրագործումը կը պահանջէ միայն արդիւնագործութեան միջոցներուն *համայնացումը, մինչդեռ գիւղական աշխարհին մէջ, ուր չի նկատուիր հողերու կեդրոնացում՝ ընկերվարութեան իրագործումին համար անհրաժեշտ է համայնացնել թէ՛ արդիւնաբերութեան միջոցները — հող, մեքենաներ եւայլն — եւ թէ՛ աշխատանքը՝ գործակցական* (coopératif) *ձեռնարկներու միջոցով։*

***

Հասարակութեան ընդհանուր բնաշրջումին այդ ընթացքը առաջ բերելով մրցում անհատ շահագործողներուն միջեւ, մրցում տարբեր երկիրներու շահագործող դասակարգերուն միջեւ, պայքար դրամատէրերուն եւ աշխատաւորներուն միջեւ, պայքար շատ անգամ նոյնիսկ աշխատաւորական խումբերու միջեւ, պատճառ կը դառնայ մարդկային անչափ կորովի ապարդիւն վատնումին։ Մարդկութեան մէկ մասին բաժին ընելով մաշող աշխատանքը, միւսին՝ պարապ եւ զուարճամոլ կեանքը, թողնելով որ մին քայքայուի թշուառութենէ, իսկ միւսը ապասերի հարստութենէ, ան կը հանդիսանայ հզօր խոչընդոտ մը մարդկային յառաջադիմութեան գործին։

Դրամատիրութեան սնանկութիւնը ակներեւ է. մըշակութային յառաջդիմութեան դրօշակը իրապէս անցած է արդէն աշխատաւոր դասակարգերուն ձեռքը, որոնց դրամատիրութեան կը հակադրեն ընկերվարութիւնը։

Ընկերվարութեան վարդապետութեամբ առաջնորդուելով, աշխատաւոր դասակարգերը կը ձգտին վերցնել դրամատիրական մասնաւոր սեփականութիւնը եւ անոր հետ կապուած անիշխանական արդիւնագործութեան սիստեմը, հասարակութեան ընդհանուր սեփականութիւն դարձնել աշխատանքի՝ արդիւնագործութեան միջոցները — հողը, հանքերը, գործարանները, հաղորդակցութեան ու փոխանակութեան միջոցները եւայլն — բովանդակ տնտեսութիւնը կազմակերպել ու ղեկավարել հաւաքաբար (collectivement)։

Այդ հսկայական յեղաշրջումը կը կատարուի յօգուտ ոչ միայն աշխատաւորներու, այլեւ բովանդակ մարդկութեան։ Բայց որովհետեւ ան կը հակասէ ունեւոր, իշխող դասակարգերու անմիջական շահերուն, աշխատաւոր ընդհանրութեան ազատագրումը կարող է իրապէս կատարուիլ նոյն աշխատաւորներու ճիգերով, անոնց հաւաքական պայքարով։ Այդ պայքարին մէջ կը միանան եւ ձեռք ձեռքի կու տան՝ քաղաքներու արդիւնաբերական ընչազուրկները — աշխատաւոր գիւղացիութիւնը եւ յեղափոխական մտաւորականները։

Ինչպէս յաճախ դիտուած է պատմութեան ընթացքին մէջ, այսօր ալ էն յառաջադէմ հոսանքին՝ ընկեր-

սակարգերից առաւելապէս գիտակից տարրերը, մտաւոր ու բարոյական հեղինակութիւնները, որոնք եւ ուժեղ աջակից են հանդիսանում աշխատաւոր ժողովրդի դատին, նրա վարած կռւին։

Այդ կռիւը մղուել է ամբողջ պատմութեան ընթացքում. հարստահարուած աշխատաւորութիւնը ըմբոստացել է յաճախ տիրող ռեժիմի դէմ, բայց անկազմակերպ, տարտամ վիճակում, առանց նպատակի պարզ գիտակցութեան եւ առաջնորդուելով ուրիշ տարրերից, ծառայելով գլխաւորապէս նրանց շահերին։ Միայն այն ժամանակ, երբ աշխատաւոր դասակարգերը իրենց արեամբ նուաճեցին քաղաքական եւ քաղաքացիական շատ թէ քիչ ընդարձակ իրաւունքներ, երբ նրանք ձեռք բերին հնարաւորութիւն՝ որոշ չափով օգտուելու քաղաքակրթութեան ընդհանուր հոսանքից — այն ժամանակից միայն նրանք սկսեցին իրենց սեփական քաղաքականութիւնն ունենալ. Նրանց ձգտումները՝ մինչ այն անկերպարան՝ արտայայտուեցին դասակարգային շահերի ներհակութեան աւելի եւ աւելի յստակ գիտակցութեամբ, նրանց ըմբոստացումները՝ մինչ այն տարերային ու բաժան-բաժան՝ վերածուեցին կազմակերպուած ու սիստեմատիկ պայքարի, աշխատաւորական ուրոյն լոզունգներով։

Սոցիալիստական շարժումը իր էութեամբ միջազգային *է։ Բոլոր երկրների աշխատաւոր տարրերը, իբրեւ միեւնոյն տնտեսական սիստեմի զոհեր, պիտի միանան եւ արդէն միանում են համաշխարհային մի հզօր եղբայրակցութեան մէջ, ու գիտակ իրենց բարձր առաքելութեան, վստահ իրենց յաղթանակի վրայ, դիմում են կազմակերպուած կռւի ճանապարհով դէպի նոր, սոցիալիստական կարգերը։*

***

Աշխատաւոր ընդհանրութեան կազմակերպուող եւ միշտ աւելի աճող ուժին՝ բուրժուազիան հակադրում է իր յատուկ քաղաքականութիւնը, որը տարբերւում է, համաձայն միջավայրի պայմաններին։ Այն երկրներում, ուր նա դերիշխող է, ուր նրա ձեռքումն է քաղաքական ղեկը, նա բացարձակ կռիւ է մղում աշխատաւորական բանակի դէմ, միացնելով իր հետ բեկորները աւատական իշխանութեան, որի դէմ էր հանում նա մի ժամանակ նոյն աշխատաւոր մասսաներին։ Իսկ այն երկրներում, ուր աշխատաւորները սթափուել են կապիտալիզմի դեռ մատաղ հասակում եւ սկսել են իրենց կռիւը միաժամանակ շահագործման բոլոր ձեւերի դէմ, բուրժուազիան, լինելով թշնամի ե՛ւ միապետական ռեժիմին ե՛ւ աշխատաւորական շարժման՝ մերթ խրախուսում է աշխատաւոր բանակը ընդդէմ միապետութեան, որի գոյութեամբ կաշկանդուած է տեսնում

վարութեան կողմը կ՚անցնին — երբեմն նոյնիսկ իշխող դասակարգէն — առաւելապէս գիտակից տարրերը, մտաւոր եւ բարոյական հեղինակութիւնները, որոնք ուժեղ աջակից կը հանդիսանան աշխատաւոր ժողովրդեան դատին, անոր վարած պայքարին։

Այդ կռիւը մղուած է ամբողջ պատմութեան ընթացքին մէջ. հարստահարուած աշխատաւորութիւնը ըմբոստացած է յաճախ տիրող ռեժիմին դէմ, բայց անկազմակերպ, տարտամ վիճակի մէջ, առանց նպատակի պարզ գիտակցութեան եւ առաջնորդուելով ուրիշ տարրերէ ու ծառայելով գլխաւորապէս անոնց շահերուն։ Միայն այն ատեն, երբ աշխատաւոր դասակարգերը իրենց արիւնով նուաճեցին քաղաքական եւ քաղաքացիական քիչ թէ շատ ընդարձակ իրաւունքներ, երբ անոնք ձեռք բերին հնարաւորութիւնը՝ որոշ չափով օգտուելու քաղաքակրթութեան ընդհանուր հոսանքէն — այն ատեն միայն անոնք սկսան իրենց սեփական քաղաքականութիւնն ունենալ. անոնց ձգտումները, որոնք մինչեւ այն ատեն անկերպարան էին, արտայայտուեցան դասակարգային շահերու ներհակութեան աւելի եւ աւելի յստակ գիտակցութեամբ, անոնց ըմբոստացումները՝ որոնք մինչեւ այն ատեն տարերային ու բաժնուած էին՝ վերածուեցան կազմակերպուած ու սիստեմատիք պայքարի, աշխատաւորական ուրոյն նըշանաբաններով։

Ընկերվարական շարժումը իր էութեամբ միջազգային *է։ Բոլոր երկիրներու աշխատաւոր տարրերը, իբրեւ միեւնոյն տնտեսական սիստեմի զոհեր, պէտք է միանան եւ արդէն կը միանան համաշխարհային հզօր եղբայրակցութեան մը մէջ, ու գիտակից իրենց բարձր առաքելութեան, վստահ իրենց յաղթանակի վրայ, կը դիմեն կազմակերպուած պայքարի ճամբով դէպի նոր, ընկերվարական կարգերը։*

***

Աշխատաւոր ընդհանրութեան կազմակերպուող եւ յարաճուն ուժին՝ բուրժուազին կը հակադրէ իր յատուկ քաղաքականութիւնը, որ կը տարբերի միջավայրի պայմաններուն համեմատ։ Այն երկիրներուն մէջ, ուր ինքը դերիշխող է, ուր իր ձեռքն է քաղաքական ղեկը, ինք բացարձակ կռիւ կը մղէ աշխատաւորական բանակին դէմ, միացնելով իր հետ բեկորները աւատական իշխանութեան, որու դէմ կը հանէր ատեն մը նոյն աշխատաւոր զանգուածները։ Իսկ այն երկիրներուն մէջ, ուր աշխատաւորները սթափած են դրամատիրութեան դեռ մատաղ հասակին մէջ եւ սկսած են իրենց կռիւը միաժամանակ շահագործումի բոլոր ձեւերուն դէմ, բուրժուազին, ըլլալով թշնամի թէ՛ միապետական ռեժիմին եւ թէ՛ աշխատաւորական շարժումին՝ մերթ կը խրախուսէ աշխատաւոր բանակը միապետութեան դէմ, որու գոյութեամբ կաշկանդուած

իր զարգացումը, մերթ թեւ է տալիս նոյն միապետութեան, երբ աշխատաւորների յաջողութիւնները սպառնում են խախտել իր հիմնական դիրքերը։

Դասակարգային կռիւը բարդանում է մասնաւորապէս այն երկրներում, ուր դերիշխող ազգութեան ներկայացուցիչները, իրենց ձեռքն առնելով պետական եւ հասարակական բոլոր հաստատութիւնները, ճնշում են թոյլ ազգերին եւ առհասարակ փոքրամասնութիւն կազմող միութիւններին։

Զրկուելով հասարակական ու պետական կեանքին ակտիւ մասնակցելու հնարաւորութիւնից, տուժելով ե՛ւ նիւթապէս ե՛ւ կուլտուրապէս, այդ թոյլ միութիւնները յետ են մնում յառաջադիմութեան ճանապարհի վրայ, եւ այդպիսով դանդաղում է համամարդկային կուլտուրայի հետ աշխատաւորի սոցիալական ազատագրութիւնը, քանի որ այդպիսով խոչընդոտ է դրւում մի կողմից՝ դասակարգային հակամարտութեան զարգացմանը ճնշուած ազգութիւնների մէջ, միւս կողմից՝ ճնշող ու ճնշուող ազգերին պատկանող աշխատաւոր դասակարգերի համերաշխութեանը։

Փոքրիկ, նուաճուած կուլտուրական միութիւնների մէջ աշխատաւոր տարրերը, կռուելով հանդերձ իրենց ցեղակից բուրժուազիայի դէմ, միեւնոյն ժամանակ նախանձախնդիր են իրենց ուրոյն ազգային կուլտուրայի, որը ստեղծել է ժողովրդական առանձնայատուկ հոգեբանութիւն։

Ազգային ճնշումների դէմ մղուող կռիւը աւելի յամառ ու յաղթանակող է դառնում՝ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այժմ այդ կուլտուրայի ներկայացուցիչները միայն ազգի «վերին» խաւերը չեն. ազգային կուլտուրան թափանցում է ժողովրդական լայն մասսաների մէջ ու դառնում նրանց սեփականութիւնը եւ յառաջդիմութեան միջոցը. ժողովրդական մասսաները իրենց իներտ դրութիւնից գիտակից կեանքի ասպարէզ նետուելով, երեւան են հանում թաքնուած ուժեր՝ կուլտուրական-հասարակական աշխարհում։

Փափաքելով հանդերձ ոչնչացնել բոլոր սահմաններն ու խտրութիւնները ազգերի միջեւ, ձգտելով հանդերձ կազմակերպել մէկ, ներդաշնակ, ամբողջական մարդկութիւն, ի տեղի այսօրուայ կտրատուած, բաժան-բաժան ու հակամարտ աշխարհի, սոցիալիզմի իրականացումը չի պահանջում այժմեան ուրոյն ազգայնական միութիւնների ի սպառ ձուլումը. միութիւններ, որոնք իրենց պատմականօրէն ժառանգած բեղմնաւոր առանձնայատկութիւններով կարող են միայն հարստացնել ապագայ սոցիալիստական մարդկութիւնը։

* * *

Աշխատաւոր դասակարգերի կռիւը յանուն սոցիալիզմի առաջ է տարւում բոլոր հնարաւոր միջոցներով,

կը տեսնէ իր զարգացումը, մերթ ալ թեւ կու տայ նոյն միապետութեան, երբ աշխատաւորներուն յաջողութիւնները կը սպառնան խախտել իր հիմնական դիրքերը։

Դասակարգային պայքարը կը բարդանայ մասնաւորապէս այն երկիրներուն մէջ, ուր գերիշխող ազգութեան ներկայացուցիչները, իրենց ձեռքն առնելով պետական եւ ընկերային բոլոր հաստատութիւնները, կը ճնշեն թոյլ ազգերը եւ առհասարակ փոքրամասնութիւն կազմող միութիւնները։

Զրկուելով ընկերային եւ պետական կեանքին գործօն մասնակցութեան հնարաւորութենէն, տուժելով թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ մշակութապէս, այդ թոյլ միութիւնները ետ կը մնան յառաջդիմութեան ճամբուն վրայ, եւ այդպէսով կը դանդաղի համամարդկային զարգացման հետ աշխատաւորին ընկերվարական ազատագրումը, քանի որ այդպէսով խոչընդոտ կը դրուի, մէկ կողմէն՝ դասակարգային հակամարտութեան զարգացումին՝ ճնշուած ազգութիւններու մէջ, միւս կողմէ՝ ճնշող ու ճնշուող ազգերուն պատկանող աշխատաւոր դասակարգերուն համերաշխութեանը։

Փոքրիկ, նուաճուած մշակութային միութիւններու մէջ աշխատաւոր տարրերը պայքարելով հանդերձ իրենց ցեղակից բուրժուազիի դէմ, միեւնոյնատեն նախանձախնդիր են իրենց ուրոյն ազգային մշակոյթին (culture), որ ստեղծած է ժողովրդական առանձնայատուկ հոգեբանութիւն մը։

Ազգային ճնշումներու դէմ մղուող պայքարը աւելի յամառ ու յաղթանակող կը դառնայ, շնորհիւ այն հանգամանքին, որ հիմա այդ մշակոյթի ներկայացուցիչները միայն ազգին «վերին» խաւերը չեն. ազգային մշակոյթը կը թափանցէ ժողովրդական լայն զանգուածներու մէջ եւ կը դառնայ անոնց սեփականութիւնը եւ անոնց յառաջդիմութեան միջոցը։ Ժողովրդական զանգուածները իրենց անշարժ դրութենէն նետուելով գիտակից կեանքի ասպարէզը, երեւան կը հանեն թաքուն ուժեր՝ մշակութային-ընկերային աշխարհին մէջ։

Փափաքելով հանդերձ ոչնչացնել բոլոր սահմաններն ու խտրութիւնները ազգերու միջեւ, ձգտելով հանդերձ կազմակերպել մէկ, ներդաշնակ, ամբողջական մարդկութիւն մը, այսօրուան կտոր-կտոր, բաժան-բաժան ու հակամարտ աշխարհին տեղ, — ընկերվարական իրագործումը չի պահանջեր արդի ուրոյն ազգայնական միութիւններուն ի սպառ ձուլումը. միութիւններ, որոնք իրենց պատմականօրէն ժառանգած բեղմնաւոր մասնայատկութիւններով կարող են միայն ճոխացնել ապագայ ընկերվար մարդկութիւնը։

* * *

Աշխատաւոր դասակարգերու պայքարը յանուն ընկերվարութեան առաջ կը տարուի բոլոր հնարաւոր մի-

— տնտեսական եւ քաղաքական հողի վրայ։ Օգտուելով խոշոր տնտեսութեան ներկայացրած առաւելութիւններից, գործարանական բանուորները ձգտում են կազմակերպուել, առաջ տանել տնտեսութեան բոլոր բարդ գործառնութիւնները միմիայն իրենց ուժերով եւ իրականացնել դեռ ներկայ կարգերում, — կոոպերասիոնների, արդիւնաբերող ու սպառող ընկերակցութիւնների միջոցով — համայնական սեփականատիրութեան ու տնտեսութեան մի քանի ձեւերը։

Կոոպերատիւ աշխատանքը տարածւում է նաեւ գիւղական աշխարհում, ուր միեւնոյն ժամանակ կատարելագործւում են արդէն վաղուց գոյութիւն ունեցող համայնական սեփականատիրութեան ու աշխատանքի տեսակները։ Կոոպերասիոնները ոչ միայն միջոց են որոշ չափով պաշտպանելու աշխատաւորների առօրեայ շահերը, այլեւ ճանապարհ՝ գործնականապէս համայնական ոգով դաստիարակելու աշխատաւորներին, պատրաստելու նրանց ապագայ սոցիալական կազմակերպութեան համար։

Աշխատաւորական կուսակցութիւնները միւս կողմից անդադար կռիւ են մղում քաղաքական հողի վրայ, քանի որ տիրող անհաւասարութիւնը պահպանւում է գլխաւորապէս բուրժուազիայի քաղաքական գերիշխանութեամբ։

Օգտուելով անցեալի փորձերից եւ իրենց յարաճուն աղդեցութիւնից, նրանք պատրաստւում են ձեռք ձգելու քաղաքական ղեկը, որպէսզի ստեղծեն նպաստաւոր պայմաններ իրենց սոցիալական իդէալի իրագործման համար, ռամկավարացնել ամենալայն չափերով քաղաքական կազմակերպութիւնը, վերածել պետութիւնները դաշնակցական-ռամկավար հանրապետութիւնների, ապակենտրոնացման ամենաընդարձակ հիմքերի վրայ եւ իրագործել էքսպրոպրիացիայի (արտագրաւում) միջոցով սոցիալիստական կարգերը։

Սոցիալիզմը կը հաւաքէ իր դրօշակի տակ ամբողջ տառապող մարդկութիւնը, կռուելու համար միջազգայնօրէն կազմակերպուած շահագործման ու բռնակալութեան դէմ։

Նա կը հարթէ ճանապարհը դէպի անհատի եւ հասարակական միութիւնների ազատ, բազմակողմանի եւ ներդաշնակ զարգացումը. նա հրապարակ կը հանէ այն բոլոր դրական ուժերը, որոնք թաքնուած են մնում այլ եւ այլ ձեւերով արտայայտուող ճնշումների տակ։

Նա կը խորտակէ այն բոլոր անջրպետները, որոնք չերտաւորում են ժամանակակից հասարակութիւնը, բաժանելով նրան հպատակ ու հակամարտ, թշնամացած դասակարգերի։

Նա վերջ կը դնէ շահագործման բոլոր յայտնի ու դիմակաւորուած ձեւերին. կը միացնէ բոլոր ժողովուրդները մի հոյակապ Դաշնակցութեան մէջ, խաղաղ աշխատակցութեան հողի վրայ. նա կ'առաջնորդէ դէպի իսկական թագաւորութիւնը «ազատութեան, հա-

ջոցներով, — տնտեսական եւ քաղաքական հողի վրայ։ Օգտուելով խոշոր տնտեսութեան ներկայացուցած առաւելութիւններէն, գործարանի բանուորները կը ձըգտին կազմակերպուիլ, առաջ տանիլ տնտեսութեան բոլոր բարդ գործառնութիւնները միմիայն իրենց ուժերով եւ իրագործել տակաւին ներկայ կարգերուն մէջ — գործակցութիւններու, արդիւնաբերող եւ սպառող ընկերակցութիւններու միջոցով — համայնական սեփականատիրութեան ու տնտեսութեան քանի մը ձեւերը։

Գործակցական աշխատանքը կը տարածուի նաեւ գիւղական աշխարհին մէջ, ուր միեւնոյն ատեն կը կատարելագործուին՝ արդէն շատոնց գոյութիւն ունեցող համայնական սեփատիրութեան ու աշխատանքի տեսակները։ Գործակցութիւնները ոչ միայն միջոց են որոշ չափով պաշտպանելու աշխատաւորներու առօրեայ շահերը, այլեւ ճամբայ մը՝ գործնականապէս համայնական ոգւով դաստիարակելու աշխատաւորները, պատրաստելու զանոնք ապագայ ընկերվար կազմակերպութեան համար։

Աշխատաւորական կուսակցութիւնները միւս կողմէ անդադար պայքար կը մղեն քաղաքական հողի վրայ, քանի որ տիրող անհաւասարութիւնը կը պահպանուի գլխաւորապէս բուրժուազիի քաղաքական գերիշխանութեամբ։

Օգտուելով անցեալի փորձերէն եւ իրենց յարաճուն ազդեցութենէն, անոնք կը պատրաստուին ձեռք ձգել քաղաքական ղեկը, որպէսզի ստեղծեն նպաստաւոր պայմաններ իրենց ընկերվարական իդէալին իրագործման համար, — ռամկավարացնել ամենալայն համեմատութեամբ քաղաքական կազմակերպութիւնը, վերածել պետութիւնները դաշնակցական – ռամկավար հանրապետութիւններու, ապակեդրոնացման էն ընդարձակ հիմերու վրայ եւ իրագործել արտասեփումի (expropriation) միջոցով ընկերվարական կարգերը։

Ընկերվարութիւնը կը հաւաքէ իր դրօշին տակ ամբողջ տառապող մարդկութիւնը, կռուելու համար միջազգայնօրէն կազմակերպուած շահագործումի ու բռնակալութեան դէմ։

Ան կը հարթէ ճամբան անհատին եւ ընկերային միութիւններուն դէպի ազատ, բազմակողմանի եւ ներդաշնակ զարգացումը. հրապարակ կը հանէ այն բոլոր դրական ուժերը, որոնք պահուած կը մնան այլեւայլ ձեւերով արտայայտուող ճնշումներու տակ։

Ան կը խորտակէ այն բոլոր անջրպետները, որոնք կը շերտաւորեն ժամանակակից հասարակութիւնը, բաժնելով զայն հպատակ ու հակամարտ, թշնամացած դասակարգերու։

Ան վերջ կը դնէ շահագործման բոլոր յայտնի ու դիմակաւոր ձեւերուն. կը միացնէ բոլոր ժողովուրդները հոյակապ դաշնակցութեան մը մէջ, խաղաղ աշխատակցութեան հողի վրայ. կ'առաջնորդէ դէպի իս-

ւասարութեան եւ եղբայրութեան»։

Եւ այդ իդէալը բոլոր տանջուածների ու հալածուածների՝ չի ներկայանում մեզ՝ իբրեւ մի անհող, անխարխուխ ցնորք, այլ միանգամայն իրագործելի մի հնարաւորութիւն, որովհետեւ նա ոչ միայն բխում է իրերի օբեկտիւ, տարերային ընթացքից, այլեւ թելադրւում է հրամայականօրէն՝ պատմութիւնը առաջ շարժող մասսաների ու անհատների կամքից, խղճից ու բանականութիւնից։

Պատմութեան օբեկտիւ եւ սուբեկտիւ ստեղծագործող ուժերի զուգաւորման մէջն է գրաւականը այն անտարակուսելի յաղթանակի, որ պիտի տանէ աշխատաւոր մարդկութիւնը ընդդէմ թէ՛ բնութեան կոյր ուժերի եւ թէ՛ հասարակութեան մէջ դարերով թագաւորող ստրկութեան ու անարդարութեան։

II

ՆՈՒԱԶԱԳՈՅՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իբրեւ յեղափոխական եւ սոցիալիստական կուսակցութիւն, ձգտում է պաշտպանել հայ աշխատաւոր մասսաների բովանդակ շահերը, թէ՛ տնտեսական–դասակարգային, թէ՛ մարդկային–քաղաքական եւ թէ՛ ազգային–կուլտուրական, նպատակ ունենալով ժողովրդի ձեռքը տալ կառավարութեան ղեկը եւ այժմեան միապետական ու կապիտալիստական կարգերը փոխարինել լայն ռամկավարութեամբ ու արդիւնաբերութեան միջոցների համայնացումով։

Ղեկավար ունենալով սոցիալիստական սկզբունքները եւ կանգնած մեր բնակած վայրերի իրական ու հասունացած կարիքների վրայ՝ կուսակցութիւնը առաջադրում է հետեւեալ նուազագոյն – minimum պահանջները.

1) ԹԻՒՐՔԱՑ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ՝ Քաղաքական–տնտեսական ազատութիւն, հիմնուած տեղական լայն ինքնավարութեան եւ դաշնակցական(1) կապերի վրայ, Օսմանեան պետութեան սահմաններում։

2) Օսմանեան կենդրոնական կառավարութիւնը, հիմնուած ժողովրդական ռամկավար(2) ներկայացուցչութեան սիստեմի վրայ, վարում է պետութեան ընդհանուր գործերը — արտաքին քաղաքականութիւն,

ՆԻՒԹԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

կական թագաւորութիւնը «ազատութեան, հաւասարութեան եւ եղբայրութեան»։

Ու բոլոր տանջուածներու եւ հալածուածներու այդ իդէալը չի ներկայանար մեզի իբրեւ անհող, անխարխուխ ցնորք մը, այլ իրագործելի հնարաւորութիւն մը, որովհետեւ ան կը բխի ոչ միայն իրերու առարկայական, տարերային ընթացքէն, այլ կը թելադրուի հրամայաբար՝ պատմութիւնը առաջ շարժող զանգուածներու եւ անհատներու կամքէն, խղճէն ու բանականութենէն։

Պատմութեան առարկայական եւ ենթակայական ստեղծագործող ուժերու դաշնադրութեան մէջն է գրաւականը այն անտարակուսելի յաղթանակին, զոր պիտի տանի աշխատաւոր մարդկութիւնը թէ բնութեան կոյր ուժերուն եւ թէ հասարակութեան մէջ դարերով թագաւորող ստրկութեան եւ անարդարութեան դէմ։

II

ՆՈՒԱԶԱԳՈՅՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իբրեւ յեղափոխական եւ ընկերվարական կուսակցութիւն, կը ձգտի պաշտպանել հայ աշխատաւոր զանգուածներուն բովանդակ շահերը, թէ՛ տնտեսական–դասակարգային, թէ՛ մարդկային–քաղաքական եւ թէ ազգային–մշակութական, նպատակ ունենալով ժողովուրդին ձեռքը տալ կառավարութեան ղեկը եւ արդի միապետական եւ դրամատիրական կարգերը փոխարինել լայն ռամկավարութեամբ եւ արդիւնաբերութեան միջոցներու համայնացումով։

Ղեկավար ունենալով ընկերվարական սկզբունքները, եւ նկատի ունենալով մեր բնակած վայրերու իրական ու հասունցած պէտքերը՝ կուսակցութիւնը կ՚առաջադրէ հետեւեալ նուազագոյն պահանջները.

ԹԻՒՐՔԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1) Թիւրքաց Հայաստանի մէջ՝ քաղաքական–տնտեսական ազատութիւն, հիմնուած տեղական լայն ինքնավարութեան եւ դաշնակցական(1) կապերու վրայ, Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ։

2) Օսմանեան կեդրոնական կառավարութիւնը, հիմնուած ժողովրդական ռամկավար(2) ներկայացուցչութեան սիստեմի վրայ, կը վարէ պետութեան ընդհանուր գործերը — արտաքին քաղաքականութիւն,

զօրք, դրամ, մաքս, փոստ–հեռագիր, պետական միւս ֆոնկսիոնները թողնելով տեղական ինքնավար շրջաններին։

3) Թիւրքաց–Հայաստանը, իբրեւ Օսմանեան ֆեդերատիւ պետութեան մի մասը, վայելում է ազատութիւն իր ներքին գործերում։ Նրա բոլոր շրջաններն ու համայնքները ներքին խնդիրներում նոյնպէս վայելում են տեղական ինքնավարութիւն։

4) Թիւրքաց–Հայաստանի թէ՛ կենտրոնական եւ թէ առանձին շրջանների օրէնսդրական–վարչական բոլոր մարմինները պէտք է ընտրուին ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի, գաղտնի եւ համեմատական ձայնատուութեան սկզբունքով, առանց ցեղի, կրօնի եւ սեռի խտրութեան։

5) ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ռամկավար(2) հանրապետութիւնը կազմում է Ռուսաստանի ֆեդերատիւ հանրապետութեան անբաժան մասը, կապուած նրա հետ պետական ինքնապաշտպանութեան, դրամական սիստեմի, մաքսի եւ արտաքին քաղաքականութեան խնդիրներով։

6) Ներքին բոլոր գործերում Անդրկովկասեան հանրապետութիւնը անկախ է, ունի իր կենտրոնական պարլամենտը, ընտրուած՝ ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի, գաղտնի եւ համեմատական ձայնատուութեան սիստեմով։ Իւրաքանչիւր անդրկովկասցի, որ անցել է 20 տարին, իրաւունք ունի, առանց սեռի խտրութեան, ընտրելու։

7) Անդրկովկասը ուղարկում է Ռուսաստանի համապետական պարլամենտը իր ներկայացուցիչներին՝ ընտրուած ձայնատուութեան նոյն սիստեմով։

8) Անդրկովկասեան հանրապետութիւնը բաժանւում է կանտոնների, որոնք վայելում են տեղական ամենալայն ինքնավարութիւն։ Համայնքները նոյնպէս վայելում են ինքնավարութիւն՝ զուտ համայնական խնդիրներում։

9) Կանտոնների սահմանները որոշելիս՝ պէտք է նկատի առնել ազգաբնակութեան տեղագրական եւ կուլտուրական առանձնայատկութիւնները, ըստ կարելւոյն միաձոյլ համախմբումներ կազմելու համար։

10) Օրէնսդրական, դատաստանական, վարչական բոլոր մարմինները, ինչպէս եւ պաշտօնեաները ընտրըւում են, ժողովրդի կողմից, վերեւ յիշուած ընտրողական սիստեմով։

11) Ուղղակի օրէնսդրութիւն, ռեֆերէնդումի եւ նախաձեռնութեան իրաւունք։

զօրք, դրամ, մաքս, թղթատարութիւն եւ հեռագիր — պետական միւս գործերը ձգելով տեղական ինքնավար շրջաններուն։

3) Թիւրքաց–Հայաստանը, իբրեւ Օսմանեան դաշնակցական(1) պետութեան մէկ մասը, ազատութիւն կը վայելէ իր ներքին գործերուն մէջ։ — Անոր բոլոր շրջաններն ու համայնքները ներքին խնդիրներու մէջ նոյնպէս կը վայելեն տեղական ինքնավարութիւն։

4) Թիւրքաց–Հայաստանի թէ՛ կեդրոնական եւ թէ՛ առանձին շրջաններու օրէնսդրական–վարչական բոլոր մարմինները պէտք է ընտրուին ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի, գաղտնի եւ համեմատական քուէարկութեան սկզբունքով, առանց ցեղի, կրօնի եւ սեռի խտրութեան։

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ

5) Անդրկովկասի ռամկավար(2) հանրապետութիւնը կը կազմէ Ռուսաստանի դաշնակցական հանրապետութեան անբաժան մասը, կապուած անոր հետ պետական ինքնապաշտպանութեան, դրամական սիստեմի, մաքսի եւ արտաքին քաղաքականութեան խնդիրներով։

6) Ներքին բոլոր գործերուն մէջ Անդրկովկասեան հանրապետութիւնը անկախ է, ունի իր կեդրոնական Երեսփ. Ժողովը, ընտրուած՝ ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի, գաղտնի եւ համեմատական քուէարկութեան դրութեամբ։ Իւրաքանչիւր անդրկովկասցի, որ անցուցած է 20 տարին, առանց սեռի խտրութեան իրաւունք ունի ընտրելու։

7) Անդրկովկասը Ռուսաստանի համապետական Երեսփ. Ժողովը կը ղրկէ իր ներկայացուցիչները՝ ընտրուած քուէարկութեան նոյն դրութեամբ։

8) Անդրկովկասեան հանրապետութիւնը կը բաժնուի նահանգներու (canton), որոնք կը վայելեն տեղական ամենալայն ինքնավարութիւն։ Համայնքները նոյնպէս կը վայելեն ինքնավարութիւն՝ զուտ համայնական խնդիրներու մէջ։

9) Նահանգներու սահմանները որոշածատեն՝ պէտք է նկատի առնել ազգաբնակութեան տեղագրական եւ մշակութական մասնայատկութիւնները, ըստ կարելւոյն միաձոյլ համախմբումներ կազմելու համար։

10) Օրէնսդրական, դատաստանական, վարչական բոլոր մարմինները, ինչպէս եւ պաշտօնեաները կ՚ընտրուին ժողովրդեան կողմէ, վերեւ յիշուած ընտրական դրութեամբ։

11) Ուղղակի օրէնսդրութիւն, համաժողովրդական քուէարկութեան (référendum) եւ նախաձեռնութեան իրաւունք։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ ԵՐԿՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

12) *Ազատութիւն խօսքի, մամուլի, խղճի, ժողովների, միութիւնների եւ գործադուլների:*

13) *Եկեղեցու բաժանումը պետութիւնից: Կրօնը անհատական խղճի գործ է:*

14) *Ազգերի ինքնորոշման իրաւունք: Կատարեալ հաւասարութիւն բոլոր ազգերի ու կրօնական համայնքների: Ոչնչացումն դասակարգային բոլոր առանձնաշնորհումների:*

15) *Անձեռնմխելիութիւն անձի, բնակարանի, նամակագրութեան:*

16) *Ազատութիւն տեղափոխութեան: Վերացումն անցագրերի:*

17) *Ընդհանուր, պարտադիր եւ ձրի սկզբնական ուսում պետական հաշուով: Դպրոցների աշխարհականացում: Դասատուութիւն մայրենի լեզուով:*

18) *Ձրի դատավարութիւն:*

19) *Կուլտուրական նպատակների յատկացրած պետական, կանտոնային եւ շրջանային բիւջէի բաժանումն առանձին ազգութիւնների միջեւ, համաձայն ազգաբնակութեան քանակի, դրա գործադրութիւնը, ինչպէս եւ իւրաքանչիւր ժողովրդի կուլտուրական գործերի ղեկավարութիւնը յանձնելով ընտրուած ուրոյն մարմինների:*

20) *Համայնական եւ կանտոնային բոլոր պաշտօնեաների համար պարտաւորական է տեղական երկու գլխաւոր լեզուների իմանալը, իսկ ընդհանուր պաշտօնեաների համար՝ երեք գլխաւոր լեզուները: Պետական լեզուն պարտաւորական է:*

21) *Ժողովրդական միլիցիա՝ մշտական զօրքի փոխարէն: Ամէն մի առողջ քաղաքացի պարտաւոր է որոշ ժամանակով պաշտօնավարել, իբրեւ միլիցիական: Միլիցիան պաշտօնավարում է իր շրջանի սահմաններում: Նա ենթարկւում է ընդհանուր զօրահաւաքի միայն այն դէպքում, երբ ընդհանուր պետութեան ազատութեանը եւ ամբողջութեանը վտանգ է սպառնում:*

Իւրաքանչիւր միլիցիական՝ ծառայութեան ընթացքում ստանում է վարձատրութիւն, աշխատաւորական նուազագոյն օրավարձի չափով:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

1) *Հողերի համայնացումն:*

2) *Հողը դադարում է մասնաւոր սեփականութիւն եւ վաճառքի նիւթ լինելուց:*

3) *Արքունական, կալուածատիրական, կրօնական*

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ ԵՐԿՈՒ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

12) *Ազատութիւն խօսքի, մամուլի, խղճի, ժողովներու, միութիւններու եւ գործադուլներու:*

13) *Եկեղեցիի բաժանումը պետութենէն: Կրօնքը անհատական խղճի գործ է:*

14) *Ազգերու ինքնորոշման իրաւունք, կատարեալ հաւասարութիւն բոլոր ազգերու եւ կրօնական համայնքներու: Ոչնչացում դասակարգային բոլոր առանձնաշնորհումներուն:*

15) *Անբռնաբարութիւն անձի, բնակարանի, նամակագրութեան:*

16) *Ազատութիւն տեղափոխութեան: Խափանում անցագրերու:*

17) *Ընդհանուր, պարտադիր եւ ձրի սկզբնական ուսում պետական հաշուով: Դպրոցներու աշխարհականացում: Դասաւանդութիւն մայրենի լեզուով:*

18) *Ձրի դատավարութիւն:*

19) *Մշակութային նպատակներու յատկացուած պետական, նահանգային եւ շրջանային պիւտճէի բաժանում առանձին ազգութիւններու միջեւ, համաձայն ազգաբնակութեան քանակին, անոր գործադրութիւնը, ինչպէս եւ իւրաքանչիւր ժողովուրդի մշակութական գործերու ղեկավարումը յանձնելով ընտրուած ուրոյն մարմիններու:*

20) *Համայնական եւ նահանգային բոլոր պաշտօնեաներու համար պարտաւորիչ է տեղական երկու գլխաւոր լեզուներու հմտութիւնը. իսկ ընդհանուր պաշտօնեաներու համար՝ երեք գլխաւոր լեզուներունը: Պետական լեզուն պարտաւորիչ է:*

21) *Քաղաքազօրք՝* միլիս՝ *մշտական զօրքի փոխարէն: Իւրաքանչիւր առողջ քաղաքացի պարտաւոր է որոշ ժամանակով պաշտօնավարել, իբրեւ քաղաքազօր: Քաղաքազօրքը կը պաշտօնավարէ իր շրջանի սահմաններուն մէջ: Ան կ'ենթարկուի ընդհանուր զօրահաւաքի՝ միայն այն պարագային, երբ վտանգ մը կը սպառնայ բովանդակ պետութեան ազատութեանն ու ամբողջութեանը:*

Ամէն քաղաքազօր՝ միլիսին, իր ծառայութեան ընթացքին մէջ, հաց (թօշակ) կը ստանայ աշխատաւորական նուազագոյն օրավարձի չափով:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ

1) *Հողերու համայնացում:*

2) *Հողը կը դադրի մասնաւոր սեփականութիւն եւ վաճառքի նիւթ ըլլալէ:*

3) *Արքունական, կալուածատիրական, կրօնական*

հիմնարկութիւններին պատկանող, ինչպէս եւ բոլոր այլ տեսակի հողերը դարձնել ամբողջ ժողովուրդի սեփականութիւն:

4) *Հողից օգտուելու իրաւունքը պատկանում է աշխատաւորներին, աշխատաւորական սկզբունքով, — իւրաքանչիւր աշխատաւոր իրաւունք ունի այն չափով հող մշակելու, որ կարողանայ, առանց ուրիշի աշխատանքը շահագործելու, բաւարարութիւն տալ իր եւ իր ընտանիքի սպառողական պահանջներին:*

5) *Հողի տնօրինութիւնը եւ նրանից օգտուելու ձեւերի մանրամասն որոշումը պատկանում է գիւղական եւ քաղաքային համայնքներին:*

6) *Կենտրոնական եւ շրջանային վարչութիւններին վերապահւում է իրաւունք՝ պարբերական հողաբաժանումների միջոցով՝ իրականացնել հողերի միջշրջանային եւ միջհամայնական հաւասարացումը:*

7) *Համայնքից ընտրուած մարմինների կարգադրութեանն են յանձնւում համայնական ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող գետիններն (անտառներ, արօտ) ու ջրերը (չարժոյժ, ձկնորսութիւն) եւ դրանցից ստացուող եկամուտները գործադրւում են համայնքի կուլտուրական ձեռնարկների համար:*

8) *Հանքերը, ինչպէս եւ արտաքոյ կարգի արժէք ունեցող բնական այլ հարստութիւնները համարւում են պետական սեփականութիւն, եւ նրանց եկամուտները գործադրւում են համաժողովրդական-կուլտուրական նպատակների համար:*

9) *Վերացումն անուղղակի հարկերի (ի բաց առնելով պերճանքի առարկաները):*

10) *Պրոգրեսսիւ տուրք եկամուտի եւ ժառանգութեան: Հարկից բոլորովին ազատել որոշ չափից պակաս եկամուտ ունեցողներին:*

11) *Ոչնչացումն հովանաւորական մաքսի:*

12) *Պետական ամենամատչելի կրեդիտ:*

Անմիջական վերացումն օլամի, բէգարի եւ այլ չվարձատրուող աշխատանքների:

13) *Պետական ապահովութիւն երաշտից, կարկտից, մորեխից, հեղեղից եւ այլ պատահարներից:*

14) *Համայնական կազմակերպումն հանուր ձեռնարկների՝ ինչպէս ճանապարհներ, լուսաւորութիւն, փուռ, սպանդանոց, հիւրանոց եւայլն, որոնց շահագործումը ժողովրդական նշանակութիւն ունի:*

15) *Զարգացումն սպառողական, արդիւնաբերական եւ կոոպերատիւ այլ բնոյթ ունեցող ձեռնարկների:*

16) *Օրական 8 ժամեայ աշխատանք բանուորների համար, թէ՛ քաղաքներում եւ թէ գիւղերում: Առողջապահական տեսակէտից առանձնապէս վտանգաւոր ու վնասակար գործերում՝ աւելի պակաս:*

17) *Սահմանումն նուազագոյն օրավարձի քաղաքներում եւ գիւղերում:*

հիմնարկութիւններուն պատկանող, ինչպէս եւ բոլոր այլ տեսակի հողերը դարձնել ժողովրդի սեփականութիւն:

4) *Հողէն օգտուելու իրաւունքը կը պատկանի աշխատաւորներուն, աշխատաւորական սկզբունքով, — իւրաքանչիւր աշխատաւոր իրաւունք ունի այն չափով հող մշակելու, որ կարողանայ, առանց ուրիշի աշխատանքը շահագործելու, բաւարարութիւն տալ իր եւ իր ընտանիքի սպառողական պահանջներուն:*

5) *Հողի տնօրինութիւնը եւ անկէ օգտուելու ձեւերուն մանրամասն որոշումը կը պատկանի գիւղական եւ քաղաքային համայնքներուն:*

6) *Կեդրոնական եւ շրջանային վարչութիւններուն կը վերապահուի իրաւունքը՝ պարբերական հողաբաժանումներու միջոցով՝ իրագործել հողերու միջշրջանային եւ միջհամայնական հաւասարեցումը:*

7) *Համայնքէն ընտրուած մարմիններու կարգադրութեան կը յանձնուին համայնական ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող գետինները (անտառներ, արօտ) ու ջրերը (չարժոյժ, ձկնորսութիւն) եւ ատոնցմէ ստացուող եկամուտները կը գործածուին համայնքի մշակութեան ձեռնարկներու համար:*

8) *Հանքերը, ինչպէս նաեւ արտաքոյ կարգի արժէք ունեցող բնական ուրիշ հարստութիւնները կը համարուին պետական սեփականութիւն, եւ անոնց եկամուտները կը գործածուին ընդհանուր ժողովրդական-մշակութական նպատակներու համար:*

9) *Խափանում անուղղակի հարկերու (պերճանքի առարկաներէ զատ):*

10) *Յառաջատական* (progressif) *տուրք եկամուտի եւ ժառանգութեան: Հարկէն բոլորովին ազատել որոշ չափէ մը պակաս հասոյթ ունեցողները:*

11) *Ոչնչացում հովանաւորիչ մաքսի:*

12) *Պետական ամենամատչելի վարկ* (crédit):

Անմիջական խափանում օլամի, բէգարի եւ նման չվարձատրուող աշխատանքներու:

13) *Պետական ապահովագրութիւն երաշտի, կարկուտի, մարախի, հեղեղի եւ ուրիշ բնական պատահարներու դէմ:*

14) *Համայնական կազմակերպում այն բոլոր ձեռնարկներուն՝ ինչպէս ճամբաներ, լուսաւորութիւն, փուռ, սպանդանոց, հիւրանոց եւայլն, որոնց շահագործումը ժողովրդական նշանակութիւն ունի:*

15) *Զարգացում սպառողական, արդիւնաբերական եւ գործակցական ուրիշ բնոյթ ունեցող ձեռնարկներու:*

16) *Օրական 8 ժամուան աշխատանք բանուորներու համար, թէ՛ քաղաքներու եւ թէ գիւղերու մէջ: Առողջապահական տեսակէտով առանձնապէս վտանգաւոր ու վնասակար գործերու մէջ աւելի պակաս:*

17) *Սահմանում նուազագոյն օրավարձի քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ:*

18) *Աշխատանքի օրէնսդրական հովանաւորութիւն, գիտական առողջապահական պահանջների համեմատ: Վերացումն գիշերային աշխատանքի (բացի այն գործառնութիւններից, որոնց տեխնիկական բնոյթը այդ թոյլ չէ տալիս):*

19) *Վերացնել կանանց եւ երեխաների գիշերային աշխատանքը: Կանայք ազատ պիտի լինեն աշխատանքից՝ ծննդաբերութիւնից վեց շաբաթ առաջ եւ վեց շաբաթ յետոյ: Արգելել երեխաների աշխատանքը մինչեւ* 15 *տարեկան հասակը. իսկ* 15*ից մինչեւ* 18 *տարեկան հասակը՝ սահմանափակել օրական* 6 *ժամով: Վերացնել պայմանաժամից դուրս աշխատանքը: Արգելել տուգանքի ձեւի տակ օրավարձի նուազեցումը:*

20) *Կիրակնօրեայ լիակատար հանգստութիւն: Մահմեդականների համար՝ իրենց յատուկ օրը:*

21) *Գործարանական վերատեսչութեան ընտրութիւնը՝ բանուորների կողմից: Բանուորների մասնակցութիւն գործարանների ներքին վարչական գործերում:*

22) *Բանուորների ապահովագրումն՝ դժբախտ պատահարներից, հիւանդութիւնից, պետութեան եւ գործատէրերի հաշուով:*

23) *Ջրի բժշկութիւն: Տեխնիկական ձրի աջակցութիւն:*

24) *Աշխատանքի բորսաներ:*

18) *Աշխատանքի օրէնսդրական հովանաւորում գիտական, առողջապահիկ պահանջներու համեմատ: Խափանում գիշերային աշխատանքի (բացառութեամբ այն աշխատանքներուն, որոնց արուեստական բնոյթը ընդմիջում չի ներեր):*

19) *Խափանել կիներու եւ մանուկներու գիշերային աշխատանքը: Կիները ազատ պէտք է ըլլան աշխատանքէ՝ ծննդաբերութենէ վեց շաբաթ առաջ եւ վեց շաբաթ ետքը: Արգիլել մանուկներու աշխատանքը մինչեւ* 15 *տարու, իսկ* 15*էն* 18 *սահմանափակել օրական* 6 *ժամով: Վերցնել պայմանաժամէ դուրս աշխատանքը: Արգիլել տուգանքի ձեւին տակ օրավարձի նուազեցումը:*

20) *Կիրակնօրեայ լիակատար հանգստութիւն: Մահմետականներուն համար՝ ուրբաթ օրը:*

21) *Գործարանական վերատեսչութեան ընտրութիւնը՝ բանուորներու կողմէ: Բանուորներու մասնակցութիւն գործարաններու ներքին վարչական գործերուն:*

22) *Բանուորներու ապահովագրում դժբախտ պատահարներու, հիւանդութեան, ծերութեան եւ անգործութեան հանդէպ, պետութեան եւ գործատէրերու հաշուով:*

23) *Ջրի դարմանում: Արհեստային* (technique) *ձրի աջակցութիւն:*

24) *Աշխատանքի սակարաններ:*

Դաշնակցութեան իւրաքանչիւր գործելավայրի (Թուրքիա, Կովկաս, Պարսկաստան) Ռայոնական ժողովները կը մշակեն *պլատֆորմ* իրենց ընթացիկ եւ անմիջական պահանջներու համար:

---

(1) Ներկայիս կը գործածենք «դաշնակցային» (fédératif)·

(2) Ներկայիս կը գործածենք «ժողովրդավար» (démocratique)·

Ե. — ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ — ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովը վերամշակեց նաեւ Դաշնակցութեան կազմակերպական կանոնները, որոնք, «ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ՀԱՅ ՅԵՂ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ (Մարմիններու համար)» խորագրին տակ, 1907ին իսկ առանձին գրքոյկով հրատարակուեցան Ժընեւի մէջ, Իննի Յանձնաժողովին կողմէ վերջնական խմբագրութեան ենթարկուելէ ետք (տեսնել էջ 294): Հրատարակուած բնագիրը արեւմտահայերէն է:

1907ի Կանոնագիրը փաստօրէն ի զօրու մնաց մինչեւ 1919ի Երեւանի 9րդ Ընդհանուր Ժողովը, հակառակ յաջորդական Ընդհանուր Ժողովներու կողմէ որոշուած կազմակերպական կառոյցի մասնակի փոփոխութիւններուն:

1907էն առաջ ի զօրու էին Երրորդ Ընդհանուր Ժողովին մէջ մշակուած կազմակերպական կանոնները: Անոնք թէեւ տեղ գտած են համապատասխան ատենագրութիւններուն մէջ (տեսնել ՆԻՒԹԵՐ Հ· Յ· Դ· ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ, Բ· հատոր, էջ 119–126), սակայն առանձին, եւ յօդուածներու վերջնական թուագրումով, վերահրատարակուած չեն ներկայ շարքին մէջ:

Ուստի, փոփոխութիւնները յստակ դարձնելու համար, այս բաժնին մէջ հրատարակութեան կու տանք նախ 1904ին վերամշակուած կանոնագրութիւնը, որու 1906ի թ· տպագրութիւնը ունինք մեր տրամադրութեան տակ (ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ, Ժընեւ, Դաշնակցութեան տպարան), եւ ապա միայն 1907ի ԿԱՆՈՆԱԳԻՐԸ:

Կիտաւոր կերպով տրուած յօդուածներու բովանդակութեան համար՝ տեսնել Երրորդ Ընդհանուր Ժողովի ատենագրութիւնը, ՆԻՒԹԵՐ Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ, Բ· հատոր, — ի մասնաւորի՝ էջ 120–130:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Երրորդ Ընդհանուր Ժողովը, գումարուած ներկայ 1904 *թուի Փետրուար–Մարտ ամիսներում, ի միջի այլոց, որոշել է՝*

«Նկատելով, որ Գ·րդ Ընդհանուր Ժողովի մէջ ընդունուեցան կարգ մը փոփոխութիւններ նախկին ժողովներու վճիռներու վերաբերմամբ, Ընդհ· Ժողովը որոշեց յանձնարարել Արեւմտեան Բիւրոյին՝ ա) *Ըստ կարելւոյն շուտով ցրուել դաշնակցական մարմիններուն կազմակերպական փոխուած կանոնները եւ* բ) *Մինչեւ ներկայ տարուան վերջը կարգաւորել նախորդ ու ներկայ ընդհանուր ժողովներու ատենագրութիւնները, ինչպէս նաեւ յարակից բոլոր նիւթերը ու «Դաշնակցութեան Խորհրդի» վերջնական խմբագրութենէ յետոյ հրատարակութեան տալ:*

Յետաձգելով, համաձայն այդ որոշման, ատենագրութիւններու եւ յարակից խնդիրներու հրատարակումը մինչեւ տարուան վերջը, կը շտապենք ներկայ տետրակով հաղորդել դաշնակցական բոլոր մարմիններուն այն կազմակերպական փոփոխուած կանոնները, որոնք կը վերաբերին անոնց իրաւունքներուն ու պարտաւորութիւններուն, խնդրելով ճիշդ եւ անշեղ գործադրութիւն:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈ

1904 Յուլիս
Ժընեւ

ԱՆՀԱՏ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

Անհատ-գործիչները կը բաժնուին երեք կարգի՝

1) *Շրջուն գործիչ (պրոպագանդիստ),* 2) *Պատուիրակ եւ* 3) *Ներկայացուցիչ:*

Շրջուն գործիչ *կը կոչուին այն ընկերները, որոնք կեդրոնական կոմիտէներու ընտրութեամբ բացառապէս կը զբաղին այդ կոմիտէներու շրջաններու կազմակերպական գործերով:*

ԾԱՆՕԹ·— Թէ՛ Արեւելեան եւ թէ Արեւմտեան շրջանի մարմիններուն իրաւունք կը տրուի մշտական շրջուն գործիչներ ունենալ:

Պատուիրակ *կը կոչուի այն գործիչը, որ դաշնակցական մարմնի կողմէն կ'երթայ որոշ տեղ մը, որոշ առաքելութեամբ եւ որոշ ժամանակամիջոցի մը համար, որ կը ճշդուի անոր վկայագրին մէջ:*

Ներկայացուցիչ *կը կոչուին Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտէներու եւ Բիւրոներու այն պատուիրակները, որոնք այդ մարմիններու կողմէն լիազօրութիւն կը ստանան Թուրքիոյ մէջ անոնց յայտնի որոշումները ի գործ դնելու կամ Թուրքիայէն դուրս անոնց ձայնը ներկայացնելու:*

ԽՈՒՄԲ, ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ, ԿՈՄԻՏԷ ԵՒ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

Խ Ո Ւ Մ Բ

1 — *Խումբ մը կը կազմուի առնուազն 7 հոգիէ. իսկ առաւելագոյն թիւը եւ պարտականութիւնը կ'որոշուին շրջանի ներքին կանոնագրով։*

2 — *Խումբ չեղած տեղը խումբ կը կազմուի դաշնակցական պատուիրակի մը ձեռքով եւ անօրէնութեամբ։*

3 — *Նոր անդամներ կ'ընտրուին խումբի անդամներու փոխադարձ համաձայնութեամբ։*

Ե Ն Թ Ա Կ Ո Մ Ի Տ Է

4 — *Ենթակոմիտէ մը կը կազմուի 5 խումբերէ կամ առնուազն 35 անդամէ։*

5 — *Ենթակոմիտէն կը վարէ խումբերու ընդհանուր գործերը ու միջնորդ կը հանդիսանայ խումբերու եւ աւելի բարձր մարմիններու կամ պատուիրակի միջեւ։*

6 — *Ենթակոմիտէն կը բաղկանայ առնուազն 3 անդամէ։*

Կ Ո Մ Ի Տ Է

7 — *Կոմիտէն կը կազմուի 3 ենթակոմիտէէ կամ առնուազն 15 խումբերէ։*

8 — *Կոմիտէն անկախ է իր տեղական գործերու մէջ։ Իսկ Ընդհանուր Ժողովի նախագծած որոշ պարագաներու եւ վճռած ձեռնարկներու գործադրութեան սահմաններու մէջ՝ կոմիտէն պարտաւոր է գործել Կեդրոնական Կոմիտէի կամ Պատասխանատու Կեդրոնական կոմիտէի եւ կամ ներկայացուցչի համաձայնութեամբ։*

9 — *Կոմիտէն իր դրամական հասոյթներէն մէկ մասը, համաձայն ներքին կանոնագրութեամբ որոշուած տոկոսի, կը յատկացնէ իր վայրի զինման ու ժողովրդի պաշտպանութեան, մնացածը յանձնելով աւելի բարձր մարմնի շրջանին՝ ընդհանուր պէտքերուն համար։*

10 — *Ոեւէ կոմիտէի կնիք կը տրուի այն պարագային միայն, երբ անոր պէտքն զգացուի եւ երբ շրջանին Կեդր. Կոմիտէն ալ յարմար դատէ։*

ԾԱՆՕԹ. — Կեդրոնական Կոմիտէի քաղաքին մէջ գտնուող կոմիտէները կնիք երբեք չեն կարող ունենալ:

11 — *Կոմիտէն կը կազմուի առնուազն 3 անդամէ։*

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

12 — *Կեդրոնական Կոմիտէն կը կազմուի 3 կոմիտէէ կամ առնուազն 45 խումբերէ։*

13 — *Կեդրոնացման վայրերու մէջ Պատասխանատու Մարմինները շրջանի մը կոմիտէներու համաձայնութեամբ անոնցմէ աւելի եռանդուն գործունէութիւն ցոյց տուող եւ պահանջներու նուազագոյն չափին համապատասխանող կոմիտէն կը յայտարարեն Կեդրոնական Կոմիտէ՝ յայտնելով այդ մասին Բիւրոյին կամ Դաշնակցութեան Խորհուրդին ի գիտութիւն։ Իսկ պատասխանատու շրջաններէն դուրս՝ կոմիտէներու հաւանութեամբ եւ Դաշնակցութեան Խորհրդի համաձայնութեամբ իրենցմէ ամենէն աւելի գործունէութիւն ցոյց տուող կոմիտէն կը յայտարարուի Կեդրոնական Կոմիտէ։*

14 — *Կեդրոնական Կոմիտէն է արտաքին յարաբերութեան միջնորդը լայն շրջաններու եւ կոմիտէներու միջեւ։*

ԾԱՆՕԹ. — Բացառիկ եւ կարեւոր պարագաներու մէջ կոմիտէները կրնան անմիջաբար հաղորդակցիլ միեւնոյն մարմիններու հետ:

15 — *Կեդրոնական Կոմիտէն՝ պատասխանատու շրջաններէն դուրս՝ կը գործադրէ Ընդհ. Ժողովի որոշումները, որոնք իր շրջանին կը վերաբերին, խորհրդակցելով տեղական կոմիտէներու հետ։*

16 — *Տարին մէկ անգամ Կեդրոնական Կոմիտէն կը հրաւիրէ շրջանի պատգամաւորական ժողով՝ եթէ դիւրութիւններ կան։*

17 — *Կեդրոնական Կոմիտէն հարկ դատած ատեն կարող է ղրկել պատուիրակներ՝ թէ՛ իր շրջանի կոմիտէներու գործին մօտէն ծանօթանալու եւ թէ՛ անոնց դրամական ու ռազմական հաշիւները ստուգելու։*

18 — *Կեդրոնական Կոմիտէն պարտաւոր է կոմիտէներու եւ խումբերու աջակցութեամբ պատրաստել իր շրջանի յեղափոխական քարտէսները եւ տեղական հայ ժողովրդի վիճակագրութիւնը ու ղրկել իր Բիւրոյին։*

19 — *Կեդրոնական Կոմիտէն տարին մի անգամ Հոկտեմբերին կը ղրկէ իր Բիւրոյին իր շրջանի գործունէութեան տեղեկագիրը։*

20 — *Կեդրոնական Կոմիտէն տարին երկու անգամ իր Բիւրոյին կը ներկայացնէ իր շրջանի հաշիւները թէ՛ օրագրական ձեւով եւ թէ այն աղիւսակներու համաձայն, որ ընդունուած է Ընդհանուր Ժողովի կողմէն։*

Հաշիւները կրելու են կոմիտէի կնիքը եւ անդամներու ստորագրութիւնները։

21 — *Այն Կեդր. Կոմիտէն, որ գոնէ տարին մէկ անգամ հաշիւ չէ ներկայացուցած, կը համարուի լուծուած։*

22 — *Կեդրոնական Կոմիտէն կը ստանայ իր Բիւրոյէն Դաշնակցութեան անունով պատրաստուած նուիրագրոշմներ, կը բաշխէ կոմիտէներուն եւ հաշուետւութեան պահուն նուիրագրոշմներուն կազմերը իր հաշուին հետ կը ղրկէ իր Բիւրոյին։*

23 — *Կեդրոնական Կոմիտէն գէթ 3 ամիսը մի անգամ իր շրջանի կոմիտէներու հասոյթի ցուցակը շրջանի անունով հրատարակութեան կու տայ «Դրօշակ»ի մէջ։*

ԾԱՆՕԹ. — Կեդրոնական Կոմիտէի շրջաններէն դուրս գտնուող մարմիններու (կոմիտէ, ենթակոմիտէ եւայլն) նուիրատուութեան ցանկը կը տպուի «Դրօշակ»ի մէջ այն ժամանակ միայն, երբ իրենց հաշիւը կամ դրամը կը դրկուի Բիւրոյին:

24 — *Կեդրոնական Կոմիտէն պարտաւոր է պատրաստել իր շրջանի կոմիտէներու եւ խմբերու մանրամասն ցանկը եւ Արեւմտեան Բիւրոյին ղրկել։*

25 — *Կեդրոնական կոմիտէն իր բոլոր կարեւոր թղթերը, տոքիւմանները եւ յեղափոխական պատմական նշանակութիւն ունեցող իրերը կը ղրկէ Արեւմըտեան Բիւրոյին պահելու՝ մնացածը ոչնչացնելով։*

26 — *Կեդրոնական Կոմիտէն կը կազմէ իր շրջանի խումբերու, ենթակոմիտէներու, Կեդրոնական Կոմիտէի քաղաքը գտնուող կոմիտէներու կազմական ներքին կանոնագիրը՝ համաձայն ծրագրի եւ Ընդհանուր Ժողովի վճիռներուն։*

27 — *Կեդրոնական Կոմիտէն ունի իր կնիքը։*

28 — *Կեդրոնական Կոմիտէն կը բաղկանայ առնուազըն 3 անդամէ։*

Կազմակերպութեան միւս մանրամասները կը գծէ Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտէն (իսկ բացակայութեանը՝ անոր շրջանի Կեդրոնական Կոմիտէն) ներքին կանոնագրութեամբ, հնար եղածին չափ կիրարկելով ընտրական սկզբունքը։

Վերոյիշեալ ամէն կարգի մարմիններու թուլանալու կամ ուժեղանալու պարագային՝ համապատասխան կերպով պէտք է փոխուին նաեւ անոնց անունները։

ԹՈՒՐՔԻԱՅԷՆ ԴՈՒՐՍ

Խ Ո Ւ Մ Բ

29 — *Եօթը կամ աւելի դաշնակցականներ միասին գալով կը կազմեն խումբ, ինքնաբերաբար կամ պատուիրակի միջոցով։*

30 — *Խումբերը կը բաժնուին երկու տեսակի՝ օ*ժանդակ *եւ* մարտական:

31 — Օժանդակ *խումբը կ'օգնէ կազմակերպութեան նիւթական նպաստներով եւ այլ կարգի ծառայութիւններով։*

32 — Մարտական *խումբերը կը զինուին իրենց միջոցներով եւ պատրաստ՝ ըստ պահանջի, գործի գնալու։*

33 — *Նոր անդամներ կ'ընտրուին խումբի անդամներուն փոխադարձ համաձայնութեամբ։*

Ե Ն Թ Ա Կ Ո Մ Ի Տ Է

34 — *Շրջան մը կարող է ունենալ ենթակոմիտէ՝ երբ առնուազն ունի 5 խումբ կամ 35 անդամ։*

35 — *Ենթակոմիտէն կը կազմուի խումբերու առնուազն 5 ներկայացուցիչներու ընտրութեամբ։*

36 — *Ենթակոմիտէն կը վարէ խումբերու ընդհանուր գործերը եւ միջնորդ կը հանդիսանայ խումբերու եւ աւելի բարձր մարմիններու կամ պատուիրակի միջեւ։*

37 — *Ենթակոմիտէն կը բաղկանայ առնուազն 5 անդամէ։*

Կ Ո Մ Ի Տ Է

38 — *Շրջան մը կոմիտէ կ'ունենայ երբ առնուազն 5 ենթակոմիտէ կամ 25 խումբ ունի։*

39 — *Կոմիտէն իր դրամը կը ղրկէ շրջանի Կեդրոնական Կոմիտէի արկղը, իսկ բացառիկ դէպքերու մէջ իր Բիւրոյին, կանխաւ իմաց տալով այդ մասին Կեդրոնական Կոմիտէին։*

40 — *Կոմիտէն կնիք չ'ունենար։*

41 — *Կոմիտէն կը կազմուի առնուազն 5 անդամէ։*

42 — *Յօդուած 8րդը պարտաւորիչ է նաեւ դրսի կոմիտէներուն համար։*

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

43 — *Շրջան մը Կեդր. Կոմիտէ կ'ունենայ, երբ առնուազն 5 կոմիտէ կամ 25 ենթակոմիտէ ունի։*

44 — *Կեդր. Կոմիտէն ամէն տարի կ'ընտրուի իր շրջանի պատգամաւորական ժողովի կողմէն։*

45 — *Պատգամաւորական ժողովը կը բաղկանայ իւրաքանչիւր ընտրական շրջանի դաշնակցականներու թուի համաչափութեամբ ղրկուած պատգամաւորներէ։*

ԾԱՆՕԹ. — Իւրաքանչիւր Կեդր. Կոմիտէի շրջանի պատգամաւորական ժողովին կը թողնուի որոշել այդ շրջանի ձայներու համաչափութիւնը:

46.— Իւրաքանչիւր Կեդր. Կոմիտէ իր ունեցած դրամէն զեղչելով տեղական ծախքերու գումարը, որը չպիտի անցնի ընդհանուր մուտքի 10%, մնացածը կը յատկացնէ, իր Բիւրոյի խորհրդակցութեամբ, անոր միջոցով, կամ ուղղակի, Ընդհանուր Ժողովի որոշումներով գծուած ձեռնարկներուն։

47.— «Կեդրոնական Կոմիտէներ՝ Թուրքիոյ մէջ» բաժնի յօդուածներ 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 եւ 27 պարտաւորիչ են նաեւ դրսի Կեդրոնական Կոմիտէներու համար։

48.— Թիւրքիայէն դուրս ոչ մէկ մարմին առանց իր Բիւրոյի խորհրդակցութեան եւ առանց զէնքը ստացող եւ պահող մարմնի համաձայնութեան, իրաւունք չունի զէնք գնելու։

49.— Կեդրոնական Կոմիտէն պարտաւոր է տարին գէթ մէկ անգամ կոնտրոլի ենթարկել իր շրջանի մարմիններու հաշիւները։

50.— Վրէժստանի, Բալկանեան թերակղզիի, Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի պատգամաւորական ժողովներուն, ինչպէս նաեւ Սարուստանի Կեդր. Կոմիտէներու պատգամաւորական ժողովին կը վերապահուի Ընդհանուր Ժողովի այս որոշումներէն դուրս մնացած կազմակերպական խնդիրները գծել, իւրաքանչիւրն իր ներքին կանոնագրով, առանց հակասելու Դաշնակցութեան ծրագրին եւ Ընդհանուր Ժողովի վճիռներուն։

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

51.— Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէ կը կոչուի Ընդհանուր Ժողովի կողմէն ընտրուած այն մարմինը, որուն կը յանձնուի վճռուած խոշոր ձեռնարկի մը իրագործման պատասխանատուութիւնը երկրի որոշ շրջանին մէջ։

52.— Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի վայրեր որոշուեցան . . . .

. . . . .

53.— Պատասխանատու Մարմինը կը կազմուի առնուազն երեք անդամէ, ընտրուած Ընդհանուր Ժողովի կողմէ, իսկ Կովկաս՝ շրջանական ժողովէն։

54.— Պատասխանատու մարմինները պարտաւոր են ամէն ջանք ի գործ դնել իրենց շրջանի տեղացիներէն եւս կարող ընկերներ միացնելու իրենց։

55.— Որեւէ պատճառով պակասող անդամին տեղ՝ նորը կ'ընտրուի մնացած ընկերներու եւ շրջանի Բիւրոյի խորհրդակցութեամբ։

56.— Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէն վարիչ դեր ունի իր գործունէութեան շրջանը կազմող երկրին մէջ։

57.— Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի խորհրդակցութիւնը պարտաւորիչ է հարեւան Կեդր. Կոմիտէներու եւ միւս կոմիտէներու համար, ամէն անգամ, երբ վերջիններու կողմէն քիչ–շատ կարեւոր յեղափոխական գործ մը կատարել որոշուի։

58.— Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէն իր ստանձնած խոշոր ձեռնարկին գործադրութեան վայրկեանը որոշելէ առաջ, պարտաւոր է այդ մասին խորհրդակցիլ դանէ իր շրջանի Բիւրոյին եւ մէկ Պատասխանատու Մարմնի հետ։

59.— Պատասխանատու մարմնի անդամը, երբ գտնուի Դաշնակցութեան ուեւէ մէկ մարմնի մէջ, ունի ձայնի իրաւունք։

60.— Պատասխանատու մարմնի անդամները պարտաւոր են Երկիր, իրենց գործունէութեան վայրը մտնել։ Առանց ընկերներու համաձայնութեան դուրս մնացած անդամը կը համարուի հրաժարուած։

61.— Երկրի Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէն կը համարուի «Դաշնակցութեան Խորհրդի» անդամ։

62.— Երկրի Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէները ունին իրենց ներկայացուցիչները պատկանեալ Բիւրոյի կազմին մէջ։

63.— Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէները պարտաւոր են տարին դէթ մէկ անգամ կոնտրոլի ենթարկել իրենց շրջանի բոլոր մարմիններու հաշիւները։

64.— Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէները, դրամական տագնապի օրերուն մէջ, իրենց անդամներէն մէկը դուրս կը ղրկեն՝ հարեւան կոմիտէներու եւ Բիւրոյի կողմէ ընտրուած ընկերներու հետ ժողովարարութեամբ զբաղուելու համար։

ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

65.— Անցեալ 1903 թ. ի վեր հաստատուած Ինքնապաշտպանութեան Կեդր. Կոմիտէն կ'ընդունուի ի շարս Պատասխանատու Մարմիններու։

66.— Կովկասեան գաւառական բոլոր կոմիտէները, ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ, պարտաւոր են գործել Պատասխանատու Մարմնի ղեկավարութեան տակ, որ կը հետեւի Ընդհանուր եւ շրջանական ժողովներու որոշումներուն։

67.— . . . .

. . . . .

68.— Ինքնապաշտպանութեան Կեդր. Կոմիտէի կազմը կ'որոշէ Կովկասի շրջանական ժողովը։

69.— Գաւառական մարմիններու եւ Կովկասեան Պատասխանատու Մարմնի մէջ փոխադարձ յարաբերութիւնները կը պատահին Բիւրոյի եւ ուրիշ դաշնակցական մարմիններու միջոցով։

Բ Ի Ւ Ր Օ

70.— Բիւրոն պիտակ կը պահէ իր շրջանի Կեդր. Կոմիտէները գործի ընթացքի մասին ամիսը անգամ մը եւ կը հաղորդէ անոնց իր բիւրոյական հաշիւը առնուազն իւրաքանչիւր 6 ամիս։

71.— Ըստ կարիքի Բիւրոն պարտաւոր է տեղացիներու համաձայնութեամբ, հաւասար ձայնի իրաւունքով ընկերներ ղրկելով՝ զօրացնել Կեդր. Կոմիտէները։

72.— Բիւրոն կանոնաւորիչ դեր ունի դրամի բաշխումին մէջ՝ Ընդհանուր Ժողովի որոշած նախահաշուի համաձայն։

73.— Բիւրոներուն կը վերապահուի կնիք պատրաստել տալ եւ յանձնել ուր անկ է, այդ մասին արդէն գծուած օրէնքներու համաձայն։

74.— Բիւրոները պարտաւոր են տարեկան առնուազն մէկ անգամ իր անդամներէն մէկը ղրկել այցելելու իր շրջանի Կեդրոնական Կոմիտէները կամ իր իրաւասութեանը ենթարկուած մարմինները եւ ստուգել նաեւ անոնց հաշիւները։

75.— Բիւրոները պարտաւոր են 3 օրուան մէջ պատասխանել Երկրէն եկած նամակներուն։

76.— Բիւրոն պարտաւոր է տարուան վերջը ամփոփել բոլոր իր իրաւասութեան տակ գտնուած մարմիններու հաշիւները եւ ցրուել Կեդրոնական Կոմիտէներուն։

77.— . . . .

78.— Դաշնակցութիւնը ունի երկու Բիւրօ՝ Արեւելեան եւ Արեւմտեան։

Ա) ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

79.— Արեւելեան Բիւրոյի շրջանը կը կազմեն՝ ա) *Երկիր՝ Կիրասուն–Խարբերդ–Տիգրանակերտի գծէն արեւելք.* բ) *Ռուսաստան եւ Պարսկաստան։*

80.— Արեւելեան Բիւրոն կը բաղկանայ 5 անդամէ, որոնց երեքը կ'ընտրէ Կովկասի շրջանական (Ռայոնական) ժողովը, իսկ միւս երկուքը կը ղրկուին Բարձրաւանդակի եւ Շամիրի կողմէն։

Շրջանական (Ռայոնական) ժողովի կողմէն ընտրուած անդամները պատասխանատու են ոչ միայն զիրենք ընտրող շրջանական ժողովի եւ Պատասխանատու Մարմիններու, այլեւ Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովի առջեւ։

81.— Երեք ընտրուած անդամներու համար ամէն տարի պիտի կատարուի վերընտրութիւն Ռայոնական ժողովի կողմէն։

ԾԱՆՕԹ.— Հին անդամները վերընտրելի են։

82.— Արեւելեան Բիւրոյի տեղը (քաղաքը) կ'որոշէ շրջանական ժողովը։

83.— Արեւելեան Բիւրոյի անդամներէն գէթ երկուքը պարտաւոր են զբաղուիլ միմիայն յեղափոխական գործով, ստանալով կազմակերպութենէն իրենց ապրուստի ծախսը։

84.— Ծանրակշիռ խնդիրներու լուծման համար Արեւելեան Բիւրոն կը հրաւիրէ արտակարգ շրջանական ժողով։

Բ) ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

85.— Արեւմտեան Բիւրոյի շրջանը կը կազմեն՝

ա) *Փոքր–Ասիա՝ Կիրասուն–Խարբերդ–Տիգրանակերտի գծէն արեւմուտք։*

բ) *Եգիպտոս, Բալկանեան թերակղզի, Ամերիկա եւ ամբողջ արտասահմանը՝ Ռուսաստանէն եւ Պարսկաստանէն դուրս։*

86.— Արեւմտեան Բիւրոն կը բաղկանայ հինգ (5) անդամէ, որոնց երեքը կ'ընտրէ Ընդհանուր Ժողովը, իսկ երկուքը կը ղրկուին . . . . . եւ . . . . Պատասխանատու Մարմիններու կողմէն։

87.— Եթէ որեւէ պատճառով Արեւմտեան Բիւրոյի անդամներէն մէկը պակսի, նորը կ'ընտրուի Բիւրոյի եւ շրջանի Պատասխանատու Մարմիններու համաձայնութեամբ։

88.— Արեւմտեան Բիւրոն իր ընդհանուր կազմակերպական գործերէն դուրս՝

ա) *Կը հրատարակէ «Դրօշակ»ը — ուղղութեան մասին առաջնորդուելով Ընդհանուր Ժողովի կողմէն մշակուած ծրագրով մը — եւ Դաշնակցութեան անունով ուրիշ հրատարակութիւններ՝ հայ եւ օտար լեզուներով։*

բ) *Կը հրատարակէ . . . .*

. . . .

գ) *Կը վարէ արտասահմանեան պրոպագանդը։*

89.— Բիւրոյական անդամներու մէջ աշխատանքի բաժանում ընդունելով հանդերձ՝ Բիւրոն in corpore *պատասխանատու է իր բոլոր գործերուն համար։*

90.— Արեւմտեան Բիւրոյին կը յանձնարարուի դաշնակցական ընկերներ հրաւիրել օժանդակելու իրեն՝ ա) *Խմբագրական,* բ) *Պրոպագանդի,* գ) *Տեղականվարչական գործերու մէջ։ Այդ կարգի ընկերներ բիւրոյական ընկերներու հաւասար ձայն կ'ունենան՝ բայց միայն իրենց ստանձնած գործերու մէջ։*

91.— Բիւրոն պարտաւոր է ի հարկին իր մէջէն մէկը կամ երկուքը զբաղեցնել իբրեւ շրջուն գործիչ՝ իր շրջանի գործերով։

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

92·— *Պատասխանատու Կեդր· Կոմիտէներու եւ Բիւրոներու ներկայացուցիչները կը կազմեն «Դաշնակցութեան Խորհուրդը»։*

93·— *Դաշնակցութեան Խորհուրդը նիստ կը գումարէ պարբերաբար տարին անգամ մը Դեկտեմբեր ամսուն։ Կրնայ արտակարգ կերպով եւս գումարուիլ, երբ Բիւրո մը եւ իր շրջանի Պատասխանատու Մարմիններէն մէկը համաձայնին իրարու։*

94·— *Դաշնակցութեան Խորհուրդը անձեռնհաս կը համարուի, եթէ Երկրի Պատասխանատու Կեդր· Կոմիտէներու ներկայացուցիչներու օրինական թուին 2/3ը բացակայ գտնուի ժողովէն։*

95·— *Դաշնակցութեան Խորհրդի պարտականութիւններն են՝*

ա) *Քննութեան ենթարկել Պատասխանատու Կեդր· Կոմիտէներու եւ Բիւրոներու գործունէութիւնը Ընդհանուր Ժողովի որոշած ձեռնարկներու իրագործման սահմանին մէջ։*

բ) *Յեղափոխական ուժերու եւ դրամի նպատակայարմար բաշխումը կարգաւորել։*

գ) *Վերակազմել Պատասխանատու Կեդր· Կոմիտէները եւ Բիւրոները։*

դ) *Դրամական միջոցներ գտնել։*

ե) *Վարել արտաքին բոլոր յարաբերութիւնները յանուն Հ· Յ· Դաշնակցութեան ուրիշ կուսակցութիւններու եւ տարրերու հետ։*

զ) *Քաղաքական անակնկալ տագնապի առեն իր պատասխանատուութեան տակ նոր ձեռնարկ սկսիլ, առանց հակասելու նախորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներուն։*

96·— *Երբ յօդուած 92ի մէջ յիշուած մարմիններէն մէկը լուծուի՝ մնացածները պարտաւոր են անոր ձայնը յանձնել նոյն շրջանի ամենէն ձեռնհաս կոմիտէին՝ այդ կարգադրութիւնը հաղորդելով բոլոր Կեդր· Կոմիտէներուն։*

97·— *Դաշնակցութեան Խորհրդին կը յատկացուի երկու կնիք՝ հայերէն եւ ֆրանսերէն, վերջինս հետեւեալ ձեւով՝* Conseil de la Fédération révolutionaire arménienne։ *Այդ կնիքները կը պահուին Արեւմտեան Բիւրոյի քով։*

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

98·— *Ընդհանուր Ժողովի յաջորդական գումարումներու ժամանակը կ'որոշուի Ընդհանուր Ժողովէն, արտակարգ պարագաներու մէջ կը հրաւիրուի «Դաշնակցութեան Խորհրդի» կողմէն։*

99·— *Յառաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը որոշուեցաւ գումարել 1906ի Դեկտեմբեր 1ին։*

100·— *Երկու Բիւրոները կ'որոշեն ժողովին գումարման վայրը եւ կ'ուղղեն հրաւիրագիրները։*

ԾԱՆՕԹ·— Եթէ Ճշանակուած ժամանակէն երեք ամիս անցնի եւ ժողով չհրաւիրուի, Սարուստանի Կեդր· Կոմիտէները, համաձայնութեամբ Երկրի ռեւէ Պատասխանատու Կեդր· Կոմիտէի, կը հրաւիրեն ժողով՝ իրենք որոշելով նաեւ տեղն ու ժամանակը։

101·— *Բոլոր ձայնատու մարմինները պարտաւոր են 6 ամիս առաջ Արեւմտեան Բիւրոյին ուղարկել այն հարցերու ցանկը, որ անոնք կը փափաքին ժողովին քննութեան ենթարկել։ Այդ ցանկերէն օգտուելով՝ Արեւմտեան Բիւրոն կը կազմէ խնդիրներու օրակարգը, որ եւ 4 ամիս առաջ կը ղրկէ բոլոր ձայնատու մարմիններուն, որպէսզի առանց պատգամաւորները ժողովի եկած ատեն, իրենց հետ բերեն իրենց ներկայացուցած մարմիններու կարծիքները, հարկաւ լիազօրութիւն ունենալով ցուցակէն դուրս նոր խնդիրներ եւս առաջարկելու ժողովին եւ տեղի ունենալիք մտքերու փոխանակութենէն ետքը՝ ձայն տան իրենց համոզումներու համաձայն։*

102·— *Ընդհանուր Ժողովին կը մասնակցին կազմակերպութեան բոլոր Կեդր· Կոմիտէները, որոնց կազմը եւ գործունէութիւնը նուազագոյն պահանջներուն կը համապատասխանէ։*

103·— *Բիւրոները եւ Պատասխանատու Մարմինները կ'ունենան մի մի ձայն։*

104·— *Դաշնակցական ուսանողութիւնը (Ռուսաստանի եւ արտասահմանի) ձայն կը ստանան Ընդհանուր Ժողովին մէջ, եթէ ունենան որոշեալ ցենզը։*

105·— *Դաշնակցութեան Խորհրդին իրաւունք կը տրուի Ընդհանուր Ժողովին հրաւիրելու նաեւ Կեդր· Կոմիտէներու շրջաններէն դուրս որոշ գործունէութիւն ցոյց տուող կոմիտէներ։*

106·— *Բիւրո մը եւ իր շրջանի մէկ Պատասխանատու Կոմիտէն՝ փոխադարձ համաձայնութեամբ՝ կարող են Ընդհանուր Ժողովի հրաւիրել հեռու տեղեր գտնուող այնպիսի ընկերներ, որոնք իրենց յեղափոխական գործունէութեամբ այդ մարմիններուն որոշ երաշխաւորութիւն կը ներկայացնեն՝ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներուն գգալապէս նպաստելու։ Իսկ ժողովի գումարման վայրը կամ անոր մօտ գտնուող այդպիսի ընկերներ անպայման Ընդհանուր Ժողովը միայն կարող է հրաւիրել։*

107·— *Նախորդ յօդուածի համաձայն հրաւիրուած ընկերները պատգամաւորի հաւասար ձայնի իրաւունք կ'ունենան Ընդհանուր Ժողովին մէջ։*

108·— *Ընդհանուր Ժողովը որոշ նիստերուն խորհրդակցական ձայնով կը հրաւիրէ նաեւ յօդուած 106ին չհամապատասխանող այնպիսի ընկերներ եւ ուրիշ յեղափոխական կուսակցութիւններու պատկանող կամ չպատկանող անհատներ եւ օտարներ, որոնց մասնակցութիւնը օգտակար կը դատուի այս կամ այն խնդրի աւթիւ բացուելիք վիճաբանութիւններուն։*

109·— *Երկրի ամէն ձայնատու մարմին Ընդհ· Ժողովին տեղեկագիր կամ պատգամաւոր ղրկելէ առաջ, պարտաւոր է (տես կազմ· յօդ· 16) շրջանի պատգամաւորական ժողով գումարել, հակառակ պարագային գոնէ իր շրջանի կոմիտէներու կարծիքներն իմանալ։*

110·— *Երկրէն դուրս պատգամաւորները կ'ընտրուին Կեդր· Կոմիտէի շրջանական ժողովի կողմէն։*

111·— *Ամէն պատգամաւոր պարտաւոր է իր շրջանի ո'չ միայն մեծամասնութեան, այլեւ փոքրամասնութեան կարծիքները բերել ժողովին։*

112·— 102, 103, 104, 105, 106 *յօդուածներու տրամադրութեան համաձայն հրաւիրուած պատգամաւորներու եւ գործիչներու 2/3ի ներկայութեամբ Ընդհանուր Ժողովը օրինաւորապէս բացուած կը համարուի։*

113·— *Ընդհանուր Ժողովը իր բոլոր վճիռները կու տայ ներկայ եղող բոլոր ձայներու 2/3ի մեծամասնութեամբ։*

114·— *Իւրաքանչիւր պատգամաւոր մէկ ձայն ունի, բայց կարող է մէկ ձայն եւս ունենալ այն վայրի համար միայն, որուն մօտէն ծանօթ է։*

115·— *Պատգամաւորը իրաւունք չունի առանց զինք ընտրող մարմնի համաձայնութեան՝ ձայնը ուրիշին տալ։*

116·— *Գործիչ մը երբ շրջանի մը ձայնը կը ստանայ՝ կը համարուի պատգամաւոր եւ կը կորսնցնէ իր գործիչի ձայնը* (*յօդուած* 107)։

117·— *Ընդհանուր Ժողովի նիստերը բացուած յայտարարուելէն ետք՝ պատգամաւորները կը ներկայացնեն ամէն մէկն իր շրջանի համարատուութեան տեղեկագիրը։*

118·— *Ընդհանուր Ժողովի վճիռները վերջնական կը համարուին այն ատեն միայն, երբ բոլոր ատենագրութիւնները կ'արձանագրուին եւ Ժողովը փակուած կը յայտարարուի։*

119·— *Դաշնակցութեան նպատակի եւ կազմակերպութեան սիստեմի վերաբերեալ ոեւէ արմատական փոփոխութիւն չի կրնար որոշել Ընդհանուր Ժողովը, եթէ կանխապէս այդ խնդիրը չէ ներկայացուած Կեդրոնական Կոմիտէներուն։*

ՆՈՒԱԶԱԳՈՅՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ

Ի նկատի ունենալով կազմակերպութեան ծաւալումը եւ դաշնակցական մարմիններու պարտականութիւններու եւ իրաւասութիւններու աւելի որոշակի կերպով ճշդելու կարիքը, Ընդհանուր Ժողովը՝ բացի դաշնակցական մարմիններու կազմի մասին գծած պարտաւորիչ յօդուածներէ՝ անհրաժեշտ կը սեպէ մասնաւորապէս Կեդր· Կոմիտէներու, Բիւրոներու եւ ուսանողութեան վերաբերմամբ հետեւեալ առանձին պահանջները դնել։ Այն մարմինը, որ այս պահանջներուն գոհացում չէ տուած, կը զրկուի Ընդհանուր Ժողովին մասնակցելու իրաւունքէն։

120·— *ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ·— Իւրաքանչիւր Կեդրոնական Կոմիտէ պարտաւոր է՝*

ա) *Տարեկան առնուազն* 10,000 *Ֆր· մուտք ունենալ։*

ԾԱՆՕԹ·— 10,000ի մուտքը նշանակուած ըլլալով ամենադժբաղդ երկրի հաշուով, Կեդր· Կոմիտէի շրջանի պատգամաւորական ժողովը պարտի տեղական հանգամանքներու համաձայն բարձրացընել այս գումարը։

բ) *Ամէն տարի կազմակերպութեան համար պատրաստել կամ գտնել կազմակերպող, ռազմագէտ կամ յեղափոխական գործի համար պահանջուած ուրիշ կարգի մասնագէտ ընկերներ, համաձայն իւրաքանչիւր շրջանի ներքին պայմաններուն։ Ատոնց քանակը կ'որոշէ շրջանի պատգամաւորական ժողովը։*

ԾԱՆՕԹ·— Այն Կեդրոնական Կոմիտէն, որ իր ցենզով կը համապատասխանէ երկու կամ աւելի Կեդր· Կոմիտէներու եւ իր շրջանական ժողովի որոշումով չ'ուզեր բաժնուիլ երկուքի, պարտաւոր է կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ դնել տարեկան գոնէ երեք ինտելիգենտ կազմակերպող ուժեր, որպէսզի իրաւունք ունենայ երկու ձայն տանալ Ընդհանուր Ժողովին մէջ։

գ) *Իւրաքանչիւր տարի պատրաստել ամենապակասը* 50 *զինավարժ ընկերներ, որոնցմէ* 10*ը պատրաստ՝ Երկիր մտնելու իրենց հաշուով, եւ* 2 *հոգի զինուորական զանազան մասնագիտութիւններու վարժեցնել։*

121·— *ԲԻՒՐՈՆԵՐ·— Երկու Բիւրոները պարտաւոր են՝*

ա) *Տարեկան առնուազն* 10,000 *Ֆրանքի մուտք ունենալ, չհաշուելով հրատարակութիւններու հասոյթը։*

բ) *Պատրաստել կամ գտնել* 6 *մտաւորական ուժեր, մէկ մասը ռազմագէտ եւ միւս մասը կազմակերպող։*

Մասնաւորապէս Արեւմտեան Բիւրոն պարտաւոր է՝

գ) *Հրատարակել տարեկան առնուազն* 12 *թիւ «Դրօշակ»։*

դ) *Տարեկան առնուազն* 500 *երես գրքոյկներ՝ գոնէ հինգ տարբեր կարգի թեմաներ շօշափող։*

122·— *ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆ·— Արտասահմանի և Ռուսաստանի դաշնակցական ուսանողութիւնը կը մասնակցի Ընդհ· Ժողովին, երբ անդամներու թիւը պակաս չէ քան* 50՝ *արտասահմանի մէջ, իսկ* 100՝ *Ռուսաստանի մէջ։*

ԿԱՐԳԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

123.— Ընդհանուր Ժողովը, կրկին շեշտելով Դաշնակցութեան կազմակերպական այն սկզբունքի վրայ, որը կ՚ընդունի խմբական և ոչ անհատական ապակեդրոնացում, բոլոր մարմիններու լուրջ ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ այդ պայմանի տրամադրութեան վրայ եւ կը հրահանգէ ամէն դաշնակցականի համակերպիլ իր անձին նկատմամբ եւս իր պատկանած մարմնին ըրած կարգադրութիւններուն: Այս սկզբունքի հիման վրայ, երբ դաշնակցական ոեւէ մարմնի մէկ անդամը կամ փոքրամասնութիւնը չի համակերպիր մեծամասնութեան վճռին, պարտի կա՛մ չէզոքանալ տեղական գործերու մէջ եւ կամ գործունէութեան ուրիշ վայր ընտրել:

124.— Դաշնակցական ոեւէ ուրիշ մարմին այս կարգի չհամակերպող անհատի կամ փոքրամասնութեան հետ յարաբերութեան կը մտնէ տեղական մարմնի համաձայնութեամբ միայն:

ԾԱՆՕԹ.— Արտասահմանի շրջանակած ժողովներում կը ձգուի այս յօդուածը ընդունելի կամ յարմարցնել տեղական պայմաններում:

ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԱՐՏԱՔՍՈՒՄ

125.— Պատժական բնոյթ ունեցող ամէն վճիռ կը տրուի ձայներու 2/3ի մեծամասնութեամբ:

126.— Ամէն դաշնակցական մարմին կարող է կարգապահական պատիժներ տնօրինել իր անդամի նկատմամբ:

127.— Ծանր յանցանքի եւ զեղծումի պարագային՝ ամէն մարմին իր մէջէն կ՚արտաքսէ յանցաւոր կամ զեղծարար անդամը, զգուշութեան համար իսկոյն տեղեկացնելով իր անմիջական բարձր մարմնին:

128.— Արտաքսման ամէն դատավճիռ ժամանակաւոր է մինչեւ շրջանական ժողովէն վերահաստատուիլը եւ «Դաշնակցութեան Խորհրդէն» վաւերացուիլը:

129.— Շրջանական ժողովը պարտաւոր է իր ներկայութեանը հրաւիրել մեղադրեալը՝ միջոց տալու համար անոր ինքզինք պաշտպանելու:

130.— Շրջանական ժողովէն հաստատուելէ և «Դաշնակցութեան Խորհրդէն» վաւերացուելէ ե՛տքը միայն արձակուած վճիռը վերջնական կը նկատուի եւ դատապարտեալին Դաշնակցութենէ ի սպառ արտաքսումը կը յայտարարուի «Դրօշակ»ի մէջ:

ՀԱՇՈՒԵՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

131.— Հաշիւները պիտի ներկայացուին տարեկան երկու անգամ. ա) Հաշուեկշռով (բլանկով). բ) Զպատուած դրոշմանիշերով. գ) Օրատետրով, որուն մէջ մանրամասն յիշուած են բոլոր մուտքերն ու ծախքերը. Թէ՛ բլանկը եւ թէ՛ օրատետրը պէտք է կրեն հաշուետու մարմնի կնիքը եւ բոլոր անդամներու ստորագրութիւնը. դ) Փոխադրուած զէնքերու եւ ռազմամթերքի հաշիւներով. ե) Առձեռն պատրաստ գտնուող զէնքերու եւ ռազմամթերքի հաշիւներով. զ) Կազմակերպական այլ եւ այլ գոյքերու ցուցակով. է) Խումբերու կամ ենթակոմիտէներու մանրամասն ցանկով. ը) Զինուորներու եւ գործիչներու ցանկով:

132.— Արեւմտեան Բիւրոն պարտաւոր է պահել առանձին տոմար, ուր պիտի արձանագրուին իւրաքանչիւր Պատասխանատու Մարմնի, Արեւելեան Բիւրոյի եւ Պատասխանատու Մարմիններու շրջաններէն դուրս գտնուած անկախ մարմիններու ելեւմուտքը՝ համաձայն այդ մարմիններէն պարբերաբար ստանալիք հաշիւներուն:

133.— Արեւելեան Բիւրոն եւս պարտաւոր է մասնաւոր տոմար մը ունենալ՝ շրջանի մարմիններու ելեւմուտքը արձանագրելու եւ անոր համաձայն Ընդհանուր Ժողովէ ընդունուած նախահաշուով՝ բաշխումի գործը կատարելու համար:

134.— Այն մարմինները, որոնք քաղաքական դժուարութիւններու պատճառով վտանգաւոր կը համարեն հաշիւները երկար ժամանակ իրենց քովը պահել, պարտաւոր են գաղտնի թանաքով եւ ծածկագրով պարբերաբար (կարելի եղածին չափ յաճախ) իրենց հաշիւները ղրկել Արեւմտեան Բիւրոյին, որ կ՚արձանագրէ այդ հաշիւները Մայր-տոմարին մէջ:

135.— Անհատներու տրուած գումարներու, զէնքերու եւ իրերու համար մարմինները պարտաւոր են ունենալ կամ ընկալագիր եւ կամ ստացողի ստորագրութիւնը օրատետրին մէջ այս մասին: Միաժամանակ իւրաքանչիւր անհատ գործիչ պարտաւոր է իր ըրած ծախքերու հաշիւը տալ իր պատկանած մարմնին:

Բիւրոները պարտաւոր են ունենալ հաշուապահ՝ իրենց մէջէն կամ հրաւիրուած դրսէն եւ խստութեամբ պահանջել բոլոր մարմիններու հաշիւները որոշուած ժամանակամիջոցներուն:

136.— Արեւմտեան Բիւրոյին կը յանձնարարուի բարեփոխել անցեալի մէջ ընդունուած հաշուեկշռի համար բլանկները եւ ցրուել կոմիտէներուն:

137.— Արգիլուած է Կազմակերպութեան դրամը, իբր փոխատուութիւն կամ ոեւէ շահագործական ձեռնարկի համար, մասնաւոր անձերու տալ:

138.— Արեւմտեան Բիւրոն պարտաւոր է պատրաստել տալ եւ բոլոր մարմիններուն ցրուել ընկալագրեր փոխարինող դրոշմանիշեր: Ամէն տեսակի դրամական գանձում (նուիրատուութիւն, անդամավճար եւն.) պիտի կատարուի անոնց միջոցով:

ԾԱՆՕԹ.— Այս դրոշմանիշը կը վերաբերի արտասահմանեան մարմիններուն. Կովկասի եւ Երկրի մարմինները կրնան դրամ գանձել առանց հին ձեւով:

139.— Ընկալագրերը փոխարինող դրոշմանիշերէն՝ իւրաքանչիւր դաշնակցական մարմին պարտաւոր է ըստ իր մուտքի՝ ոչնչացնել (երեկոյթ, վիճակախաղ, ներկայացում եւն., եւն.) կամ պատռած ձեւով նուիրատուին տալ:

140.— . . . .

141.— Բիւրոները եւ Պատասխանատու Մարմինները իրար փոխադարձ կոնտրոլի ենթարկելու իրաւունք ունին:

142.— Բիւրոները պարտաւոր են հաշուապահութեան եւ կոնտրոլի վերաբերեալ Ժողովի կողմէն ընդունուած վճիռները գործադրութեան դնել Ժողովի փակուելէն մինչեւ 6 ամսուան ընթացքին մէջ:

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔ

143.— Ամէն դաշնակցական պարտաւոր է իր եկամուտի 2–10%ը դնել Դաշնակցութեան տրամադրութեան տակ:

ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ

144.— Դաշնակցական ամէն գործիչ պարտաւոր է իր սեփական աշխատանքով ապրիլ ամէն անգամ ա) Երբ մասնաւոր դրամունքը չի վնասեր իր ստանձնած գործը յաջողութեամբ կատարելուն. բ) Երբ իր ստանձնած գործը կատարելէն կամ իր շրջանէն հեռանալէն ետք, անմիջապէս նոր գործի մը չի կոչուիր:

145.— Նախորդ յօդ. բ. պարբերութեան մէջ նախատեսնուած պարագային՝ դաշնակցական մարմիններն ու ընկերները պարտաւոր են ընկերոջ համար աշխատանք գտնել, եւ Դաշնակցութեան հաշուով անոր ծախքերը հոգալ առ առաւելն 2 ամիս:

ԾԱՆՕԹ.— Այս յօդուածի տրամադրած երկամսեայ օժանդակութիւնը պէտք է հաշուել ընկերոջ մը իր գործէն կամ շրջանէն հեռանալու օրէն սկսած (յօդ. 144 բ. պարբերութիւն), եւ ո՛չ թէ ամէն մէկ կոմիտէի շրջանը մտնելու օրէն:

146.— Գործի մէջ գտնուող ընկերներու ընտանիքներուն ո՛չ մի նպաստ չի տրուիր կազմակերպութեան միջոցներէն:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

ԱՆԴԱՄՆԵՐ

1.— Իւրաքանչիւր ոք, որ կ՚ուզէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան անդամակցիլ, պէտք է ամբողջովին ընդունի կուսակցութեան ծրագիրն ու տակտիքը, ենթարկուի Կանոնագրին եւ ամէն ջանք գործ դնէ կեանքին մէջ զանոնք իրականացնելու:

2.— Դաշնակցութեան անդամները կը բաժնուին երկու կարգի՝

ա) Գործօն անդամներ,

բ) Օժանդակ անդամներ:

Գործօն անդամներ են անոնք, որոնք կը մասնակցին Դաշնակցութեան ոեւէ կազմին եւ կը վճարեն իրենց հասոյթին առնուազն 2%ը:

Օժանդակ անդամներ կը համարուին անոնք, որոնք ընդունելով կուսակցութեան ծրագիրը եւ նիւթապէս օժանդակելով՝ չեն ղեկավարուիր սակայն անոր տակտիքով ու կանոններով:

ԾԱՆՕԹ.— Օժանդակ անդամները ընտրելու եւ ընտրուելու իրաւունք չունին:

ԱՆՀԱՏ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

3.— Անհատ գործիչները կը բաժնուին երկու կարգի՝

ա) Պրոպագանդիստ,

բ) Ներկայացուցիչ:

Պրոպագանդիստ կը կոչուին այն գործօն ընկերները, որոնք Կեդրոնական Կոմիտէներու ընտրութեամբ կամ հաւանութեամբ՝ կը զբաղին այդ շրջաններու պրոպագանդային գործերով: Կրնան զբաղիլ նաեւ կազմակերպական գործերով՝ եթէ յատկապէս յանձնարարուած են նոյն մարմնի կողմէն:

Ներկայացուցիչ կը կոչուի այն գործօն ընկերը, որ դաշնակցական մարմնի կողմէն կ՚երթայ որոշ տեղ մը, որոշ առաքելութեամբ եւ որոշ ժամանակամիջոցի մը համար, որ կը ճշդուի անոր վկայագրին մէջ:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ

4.— Դաշնակցական կազմ կը համարուին՝

ա) Խումբ,

բ) Ենթակոմիտէ,

գ) Կոմիտէ,

դ) Կեդրոնական Կոմիտէ,

ե) *Պատասխանատու Մարմին,*
զ) *Բիւրօ:*

ԽՈՒՄԲ

5·— *Եօթը կամ աւելի դաշնակցականներ միասին գալով՝ կը կազմեն* խումբ:

Դաշնակցական խումբերը կը բաժնուին քաղաքական, մարտական, արհեստակցական, գիւղացիական, Կարմիր Խաչի կամ այլ տեսակի: Անոնց ամէն մէկուն համար կը մշակուի յատուկ Ներքին Կանոնագիր:

6·— *Նոր անդամներ կ'ընտրուին խմբի անդամներուն փոխադարձ համաձայնութեամբ:*

ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ

7·— *Շրջան մը* ենթակոմիտէ *կ'ունենայ, երբ առնուազն ունի 50 գործօն անդամ:*

8·— *Ենթակոմիտէն կ'ընտրուի խումբերու անդամներու պարզ մեծամասնութեամբ:*

9·— *Ենթակոմիտէն կը վարէ խումբերու ընդհանուր գործերը եւ միջնորդ կը հանդիսանայ խումբերու եւ աւելի բարձր մարմիններու կամ ներկայացուցչի միջեւ:*

10·— *Ենթակոմիտէն կը բաղկանայ 3–5 անդամէ:*

ԿՈՄԻՏԷ

11·— *Շրջան մը* կոմիտէ *կ'ունենայ, երբ առնուազն ունի 200 գործօն անդամ:*

12·— *Կոմիտէի ընտրութիւնը կը կատարուի խումբերու անդամներու կամ անոնց ներկայացուցիչներու ձեռքով: Թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ պարագային կը պահանջուի առնուազն 2/3ի մասնակցութիւնը:*

13·— *Կոմիտէն կը կազմուի առնուազն 5 անդամէ:*

14·— *Կոմիտէն անկախ է իր տեղական գործերուն մէջ: Իսկ Ընդհանուր Ժողովի նախագծած որոշ պարագաներու եւ մեծ ձեռնարկներու գործադրութեան սահմաններու մէջ՝ կոմիտէն պարտաւոր է գործել Կեդրոնական Կոմիտէի կամ Պատասխանատու Մարմնի եւ կամ ներկայացուցչի համաձայնութեամբ:*

15·— *Կոմիտէն իր դրամը կը ղրկէ շրջանի Կեդր. Կոմիտէի դրամարկղը. իսկ բացառիկ դէպքերու մէջ՝ իր Բիւրոյին, կանխաւ իմաց տալով այդ մասին Կեդր. Կոմիտէին:*

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

17·— *Շրջան մը* Կեդրոնական Կոմիտէ *կ'ունենայ, երբ առնուազն 1000 գործօն անդամ ունի:*

18·— *Կեդր. Կոմիտէն ամէն տարի կ'ընտրուի իր շրջանի պատգամաւորական ժողովի կողմէն:*

19·— *Պատգամաւորական ժողովը կը բաղկանայ իւրաքանչիւր ընտրական շրջանի դաշնակցականներու թուի համեմատ ուղարկուած պատգամաւորներէ:*

ԾԱՆՕԹ·— *Իւրաքանչիւր առանձին պատգամաւորական ժողովին կը թողնուի որոշել այդ շրջանի ձայներու համեմատականութիւնը:*

20·— *Կեդրոնական Կոմիտէն կը բաղկանայ առնուազն 5 անդամէ:*

21·— *Իւրաքանչիւր Կեդր. Կոմիտէ դոհացում տալէն յետոյ իր տեղական պէտքերուն, որը պէտք է աշխատիլ հասցնել նուազագոյնի* (minimum), *աւելորդ գումարը կը ղրկէ իր Բիւրոյի դրամարկղը, կամ Բիւրոյի ցուցմունքով՝ Ընդհանուր Ժողովի որոշած ձեռնարկներուն, համաձայն նախահաշուի:*

ԾԱՆՕԹ·— *ա)* Այդ նուազագոյն չափը շրջանի բոլոր մարմիններու համար (ենթակոմիտէ եւ կոմիտէ) կ'որոշէ Կեդր. Կոմիտէն:

ԾԱՆՕԹ·— *բ)* Յատուկ նուէրները կը յատկացուին այն ձեռնարկին, որուն համար ստացուած են:

22·— *Կեդրոնական Կոմիտէն, տարին մէկ անգամ, Դեկտեմբերի սկիզբին, կը ղրկէ իր Բիւրոյին իր շրջանի գործունէութեան տեղեկագիրը:*

23·— *Կեդրոնական Կոմիտէն տարին երկու անգամ իր Բիւրոյին կը ներկայացնէ իր շրջանի հաշիւները թէ՛ օրացուցական ձեւով եւ թէ այն պարագաներու համաձայն, որ վաւերացուած են Ընդհանուր Ժողովի կողմէն: Հաշիւները կրելու են Կեդր. Կոմիտէի կնիքը եւ առնուազն 3 անդամներու ստորագրութիւնները:*

24·— *Այն Կեդր. Կոմիտէն, որ գոնէ տարին մէկ անգամ հաշիւ չի ներկայացներ, կը համարուի լուծուած:*

25· *Կեդրոնական Կոմիտէն պարտաւոր է, գէթ 3 ամիսը մէկ անգամ, իր շրջանի կոմիտէներու հասոյթի ցուցակը շրջանի անունով հրատարակութեան տալ «Դրօշակ»ի մէջ խմբական ցանկով:*

ԾԱՆՕԹ·— Կեդրոնական կոմիտէի շրջաններէն դուրս գտնըւող մարմիններու (կոմիտէ, ենթակոմիտէ եւայլն) նուիրատուութեան ցանկը կը տպուի «Դրօշակ»ի մէջ այն ժամանակ միայն, երբ անոնց հաշիւը կամ դրամը կը դրկուի Բիւրոյին:

26·— *Կեդր. Կոմիտէն պարտաւոր է, տարին գէթ մէկ անգամ, կոնտրոլի ենթարկել իր շրջանի մարմիններուն ռազմական եւ դրամական հաշիւները:*

27·— *Կեդրոնական Կոմիտէն պարտաւոր է, տարին մէկ անգամ, Դեկտեմբերի սկիզբին, ղրկել իր շրջանի կոմիտէներու եւ խմբերու մանրամասն ցանկը Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներուն:*

28·— *Կեդրոնական Կոմիտէն ունի իր կնիքը:*

29·— *Արտաքին բոլոր յարաբերութիւնները կը կատարուին Կեդրոնական Կոմիտէներու միջոցով կամ անոնց գիտութեամբ:*

30·— *Կեդրոնական Կոմիտէն իր բոլոր կարեւոր թուղթերը, ղոկումանները եւ յեղափոխական-պատմական նշանակութիւն ունեցող իրերը կը ղրկէ Արեւմըտեան Բիւրոյին պահելու՝ մնացածը ոչնչացնելով:*

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

Նկատի ունենալով Թուրքիոյ քաղաքական դժնդակ պայմանները, որոնք յաճախ անհնարին կը դարձնեն Դաշնակցական «կանոնագրի» ամբողջական կիրառութիւնը, Ընդհ. Ժողովը անխուսափելի կը գտնէ, պահպանելով մարմիններու սիստեմի նմանութիւնը, թոյլատրել հետեւեալ շեղումները.

ա) Սահմանափակել, ըստ առաջնոյն, ընտրական սկզբունքի կիրառումը, իրաւունք տալով, որ բոլոր կազմերը՝ խումբ, ենթակոմիտէ եւ կեդր. կոմիտէ, անուանուին կամ վաւերացուին բարձր մարմիններէ:

բ) Նուազեցնել մարմիններու անդամներու թիւը, եւ դրամական, ընտրական եւայլն ցենզի չափը:

31·— *Խումբ մը կը կազմուի առնուազն 5 հոգիէ:*

32·— *Ենթակոմիտէ կը կազմուի հոն, ուր 5 խումբ կամ առնուազն 35 անդամ կան:*

33·— *Ենթակոմիտէն կը բաղկանայ առնուազն 3 անդամէ:*

34·— *Կոմիտէն կը կազմուի 3 ենթակոմիտէներէ կամ առնուազն 15 խումբերէ:*

35·— *Կոմիտէն անկախ է իր տեղական գործերուն մէջ: Իսկ Ընդհ. Ժողովի նախագծած որոշ պարագաներու եւ մեծ ձեռնարկներու գործադրութեան սահմաններու մէջ՝ կոմիտէն պարտաւոր է գործել Կեդր. Կոմիտէի կամ Պատասխանատու Մարմնի եւ կամ ներկայացուցչի համաձայնութեամբ:*

36·— *Կոմիտէն իր դրամական հասոյթին մէկ մասը՝ համաձայն* ներքին *կանոնագրութեամբ որոշուած տոկոսի՝ կը յատկացնէ իր վայրի զինման, մնացածը յանձնելով շրջանի բարձր մարմնին:*

37·— *Ուէէ կոմիտէի կնիք կը տրուի այն պարագային միայն, երբ շրջանին Բարձրագոյն Մարմինը յարմար դատէ:*

ԾԱՆՕԹ·— Կեդրոնական Կոմիտէի քաղաքին մէջ գտնուող կոմիտէները կնիք երբեք չեն կարող ունենալ:

38·— *Կոմիտէն կը կազմուի առնուազն 3 անդամէ:*

39·— *Կեդրոնական Կոմիտէն կը կազմուի 3 կոմիտէներէ կամ առնուազն 45 խումբերէ:*

40·— *Պատասխանատու Մարմինը իր շրջանի կոմիտէներուն համաձայնութեամբ՝ անոնցմէ ամենէն գործունեայ եւ պահանջներու նուազագոյն չափին համապատասխանող կոմիտէն կը յայտարարէ Կեդրոնական Կոմիտէ՝ յայտնելով այդ մասին Բիւրոյին կամ Դաշնակցութեան Խորհուրդին ի գիտութիւն: Պատասխանատու Մարմիններու շրջաններէն դուրս՝ կոմիտէներու հաւանութեամբ՝ եւ Դաշնակցութեան Խորհուրդի համաձայնութեամբ անոնցմէ ամենէն գործունեայ կոմիտէն կը յայտարարուի Կեդրոնական Կոմիտէ:*

41·— *Կեդրոնական Կոմիտէն պարտաւոր է իր շրջանի հասոյթներէն որոշ տոկոս մը տրամադրելի ընել կազմակերպութեան ընդհանուր ծախքերուն, որ կը մտցուի Դաշնակցութեան Նախահաշուին մէջ:*

42·— *Կեդրոնական Կոմիտէն պարտաւոր է, տարին գէթ մէկ անգամ, իր շրջանի մարմիններու դրամական ու ռազմական հաշիւները ստուգել:*

43·— *Կեդրոնական Կոմիտէն պարտաւոր է կոմիտէներու եւ խումբերու աջակցութեամբ պատրաստել իր շրջանի յեղափոխական քարտէսները եւ տեղական հայ ժողովուրդի վիճակագրութիւնը ու ղրկել Բիւրոներուն:*

44·— *Կեդրոնական Կոմիտէն պարտաւոր է տարին մէկ անգամ իր Բիւրոյին ղրկել իր շրջանի գործունէութեան տեղեկագիրը:*

45·— *Այն Կեդրոնական Կոմիտէն, որ գոնէ տարին անգամ մը հաշիւ չի ներկայացներ, կը համարուի լուծուած:*

46·— *Կեդրոնական Կոմիտէն, գէթ 6 ամիսը անգամ մը, իր շրջանի կոմիտէներու հասոյթի ցուցակը շրջանի անունով պիտի ղրկէ՝ «Դրօշակ»ի մէջ հրատարակելու համար:*

47·— *Կեդրոնական Կոմիտէն իր բոլոր կարեւոր թուղթերը, ղոկումանները եւ յեղափոխական պատմական նշանակութիւն ունեցող իրերը կը ղրկէ Արեւմըտեան Բիւրոյին պահելու՝ մնացածը ոչնչացնելով:*

48·— *Կեդրոնական Կոմիտէն ունի իր կնիքը:*

49·— *Կեդրոնական Կոմիտէն կը բաղկանայ առնուազն 3 անդամէ:*

50·— *Պատասխանատու Մարմիններու շրջանակէն դուրս գտնուող բոլոր կոմիտէները կը գտնուին իր շրջանի Բիւրոյին անմիջական կոնտրոլի տակ:*

51·— *Իւրաքանչիւր կազմ վերհսկելու եւ կոնտրոլի իրաւունք ունի իր ստորադաս մարմնի վրայ եւ փոխադարձաբար կ'ենթարկուի իրմէ անմիջապէս բարձր մարմնի կոնտրոլին:*

52·— *Իւրաքանչիւր մարմին իր կազմը ուժեղացնելու համար, ընկերներու միաձայն հաւանութիւնով, կրնայ նոր ընկերներ հրաւիրել իրեն անդամակցելու, ստանալով իրմէ բարձր մարմնին հաւանութիւնը:*

53·— *Երկրի Պատասխանատու Մարմինները եւ Ռայոնական Ժողովները պարտաւոր են մշակել ներքին կանոնագրութիւն մը՝ ճշդելու համար մարմիններու փոխադարձ յարաբերութիւնները եւ այլ մանրամասները:*

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

54.— Պատասխանատու կը կոչուի Ընդհանուր Ժողովի կողմէն ընտրուած այն մարմինը, որուն կը յանձնըւի որոշ շրջանի մը գործունէութեան ղեկավարութիւնը ու մնացած խոշոր ձեռնարկներու իրագործման պատասխանատուութիւնը։

ԾԱՆՕԹ.— Պատասխանատու Մարմիններու քանակը եւ վայրը կ'որոշէ Ընդհանուր Ժողովը։

55.— Պատասխանատու Մարմինը կը կազմուի առնուազն հինգ անդամէ, երեքը Ընդհանուր Ժողովէն ընտրուած, իսկ երկուքը շրջանի Կեդր. Կոմիտէներու կողմէն։

56.— Ոեւէ պատճառով պակասող անդամին տեղ՝ նորը կ'ընտրուի մնացած ընկերներու եւ շրջանի Բիւրոյի խորհրդակցութեամբ։

57.— Պատասխանատու Մարմինը վարիչ դեր ունի իր գործունէութեան շրջանը կազմող երկրին մէջ։

58.— Պատասխանատու Մարմնի խորհրդակցութիւնը պարտաւորիչ է հարեւան Կեդր. Կոմիտէներու եւ միւս կոմիտէներու համար, ամէն անգամ, երբ վերջիններու կողմէն քիչ-շատ կարեւոր յեղափոխական գործ մը կատարել որոշուի։

59.— Պատասխանատու Մարմինն իր առանձնած խոշոր ձեռնարկին գործադրութեան վայրկեանը որոշելէ առաջ՝ պարտաւոր է այդ մասին խորհրդակցիլ Դաշնակցութեան Խորհուրդի հետ։

60.— Պատասխանատու Մարմնի անդամը, երբ գտնուի Դաշնակցութեան ոեւէ մէկ մարմնի վայրը, ունի ձայնի իրաւունք։

61.— Պատասխանատու Մարմնի այն անդամները, որոնք, առանց ընկերներու համաձայնութեան, դուրս կը մնան իրենց շրջանէն, կը համարուին հրաժարուած ու կ'ենթարկուին պատասխանատուութեան Դաշնակցութեան Խորհուրդի կողմէն։

62.— Երկրի Պատասխանատու Մարմինը կը համարուի Դաշնակցութեան Խորհուրդի անդամ։

63.— Պատասխանատու Մարմինները պարտաւոր են, տարին գէթ մէկ անգամ, կոնտրոլի ենթարկել իրենց շրջանի բոլոր մարմիններու հաշիւները։

64.— Պատասխանատու Մարմինները, դրամական տագնապի օրերուն մէջ, իրաւունք ունին իրենց անդամներէն մէկը դուրս ղրկել՝ հարեւան կոմիտէներու կամ Բիւրոյի կողմէն ընտրուած ընկերներու հետ՝ միջոցներ գտնելու։

Բ Ի Ւ Ր Օ

65.— Դաշնակցութիւնն ունի երկու Բիւրօ՝
ա) Արեւելեան,
բ) Արեւմտեան։

66.— Բիւրոները պարտաւոր են հսկել Ընդհանուր եւ Ռայոնական Ժողովներու որոշումներուն եւ կազմակերպական կանոններուն ճիշդ գործադրութեան վրայ։

67.— Բիւրոները դիտակ կը պահեն իրենց ռայոնի Կեդրոնական Կոմիտէները կուսակցական գործերու ընթացքի մասին եւ անոնց կը հաղորդեն բիւրոյական գործերու հաշիւը առնուազն վեց ամիսը մէկ անգամ։

68.— Բիւրոները, ըստ կարիքի՝ տեղացիներու համաձայնութեամբ՝ ընկերներ կ'ուղարկեն հաւասար ձայնի իրաւունքով զօրացնելու համար Կեդրոնական Կոմիտէները։

69.— Բիւրոները կանոնաւորիչ դեր ունին դրամի բաշխումին մէջ՝ Ընդհանուր Ժողովի որոշած նախահաշուի համաձայն։

70.— Բիւրոներուն միայն կը վերապահուի կնիք պատրաստել տալ եւ յանձնել, ուր որ անկ է, այդ մասին գծուած կանոններու համաձայն։

ԾԱՆՕԹ.— ա) Կազմակերպական զինանշանը գործածելու իրաւունք ունին միմիայն Բիւրոները եւ Կեդր. Կոմիտէները։

բ) Կուսակցական աշխատաւորական միութիւններու կնիքը կը տրուի շրջանի Կեդրոնական Կոմիտէներու կողմէն։ Կնիքի ձեւը, որ տարբեր պիտի ըլլայ կուսակցութեան կնիքի ձեւէն, կ'որոշէ Ռայոնական Ժողովը։

71.— Բիւրոները պարտաւոր են, տարեկան առնուազն մէկ անգամ, իրենց անդամներէն մէկը ղրկել այցելելու ռայոնի Կեդրոնական Կոմիտէները կամ իրենց իրաւասութեանը ենթակայ մարմինները եւ ստուգել նաեւ անոնց հաշիւները։

72.— Դրամական բոլոր հաշիւները կը կեդրոնանան Բիւրոներու մէջ, որոնք եւ կը հսկեն եկամուտներու եւ ծախսերու կանոնաւորման վրայ։

73.— Բիւրոները պարտաւոր են տարուան վերջը ամփոփել իրենց իրաւասութեան տակ գտնուած բոլոր մարմիններու հաշիւները եւ հաղորդել Կեդր. Կոմիտէներուն։

74.— Բիւրոները պարտաւոր են իրենց կարեւոր որոշումներու մասին արձանագրութիւն պահել։

75.— Բիւրոները պարտաւոր են 3 օրուան մէջ պատասխանել Երկրէն եկած նամակներուն։

76.— Բիւրոյական անդամներու մէջ աշխատանքի բաժանումն ընդունելով հանդերձ՝ Բիւրոն in corpore (խմբովին) պատասխանատու է Ընդհանուր Ժողովին առջեւ իր բոլոր գործերուն համար։

Ա) ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

77.— Արեւելեան Բիւրոյի շրջանը կը կազմեն ա) Երկիր՝ Կիրասոն-Խարբերդ-Տիգրանակերտի գծէն արեւելք. բ) Կովկաս, Ռուսաստան եւ Պարսկաստան։

78.— Արեւելեան Բիւրոն կը բաղկանայ առնուազն եօթն անդամէ, որոնցմէ հինգը կ'ընտրէ Ընդհ. Ժողովը, մէկը՝ Կովկասեան Ռայոնական Ժողովը, իսկ միւսը կ'ընտրուի Երկրի Պատասխանատու Մարմիններէն։

ԾԱՆՕԹ.— Ինն անդամ եղած ատեն՝ Ռայոնական Ժողովը եւ Երկրի Պատասխանատու Մարմինները կ'ընտրեն երկ-երկու հոգի։ Այդ անդամներու համար ամէն տարի կը կատարուի վերընտրութիւն Կովկասեան Ռայոնական Ժողովի եւ Պատասխանատու Մարմնի կողմէն։ Հին անդամները վերընտրելի են։

79.— Արեւելեան Բիւրոյի քաղաքը կ'որոշէ Կովկասեան Ռայոնական Ժողովը։

80.— Արեւելեան Բիւրոյի անդամներէն գէթ երեքը պարտաւոր են զբաղուիլ միմիայն յեղափոխական գործով, ստանալով կազմակերպութենէն իրենց ապրուստի ծախսը։

81.— Ծանրակշիռ խնդիրներու լուծման համար Արեւելեան Բիւրոն կը հրաւիրէ արտակարգ Ռայոնական Ժողով։

82.— Արեւելեան Բիւրոն in corpore (խմբովին) կը վարէ իր շրջանի գործերը, յատուկ վերահսկողութիւն կատարելով ելեւմտական, պրոպագանդի եւ ռազմական գործերուն վրայ, Ընդհ. Ժողովի որոշումներու համաձայն։

83.— Բիւրոն կ'ունենայ երկու վարչական-գործադիր հատուած՝ Թրքահայկական եւ Կովկասեան։

84.— Թրքահայկական հատուածը յատուկ պատասխանատուութիւն ունի Երկրի Պատասխանատու Մարմիններու պահանջներուն գոհացումն տալու՝ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներու եւ կանոնագրի սահմանին մէջ։ Կովկասեան հատուածը յատուկ պատասխանատուութիւն ունի կովկասեան Կեդրոնական Կոմիտէներու քաղաքական-անտեսական կեանքի ղեկավարութեան մէջ։

ԾԱՆՕԹ.— Երկու հատուածները կը գործեն յանուն Արեւելեան Բիւրոյի՝ առանց մասնաւոր կնիք կամ պաշտօնաթուղթ (բլանկ) գործածելու։

Բ) ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

85.— Արեւմտեան Բիւրոյի շրջանը կը կազմեն՝ ա) Փոքր Ասիա՝ Կիրասոն-Խարբերդ-Տիգրանակերտի գծէն արեւմուտք. բ) Բալկանեան Թերակղզի, Ամերիկա, Եգիպտոս եւ ամբողջ արտասահմանը՝ Ռուսաստանէն եւ Պարսկաստանէն դուրս։

86.— Արեւմտեան Բիւրոն կը բաղկանայ հինգ անդամէ, որոնց երեքը կ'ընտրուին Ընդհանուր Ժողովէն, իսկ երկուքը՝ Արեւմտեան Ռայոնի Պատասխանատու Մարմիններու կողմէն։

87.— Եթէ ոեւէ պատճառով Արեւմտեան Բիւրոյի անդամներէն մէկը պակսի, նորը կ'ընտրուի Խորհուրդի կամ Ռայոնական Ժողովի կողմէն։

ԾԱՆՕԹ.— Արեւմտեան Ռայոնական Ժողովին համար կը կազմուի ներքին կանոնագիր։

88.— Արեւմտեան Բիւրոն իր ընդհանուր կազմակերպական գործերէն դուրս՝

ա) Կը հրատարակէ «Դրօշակ»ը — ուղղութեան մասին առաջնորդուելով Ընդհանուր Ժողովի կողմէն տրուած հրահանգներով — եւ Դաշնակցութեան անունով ուրիշ հրատարակութիւններ՝ հայ եւ օտար լեզուներով։

բ) Կը հրատարակէ . . . . եւ այլ օրգաններ, օտար լեզուներով, նուիրուած հայ դատին։

գ) Կը վարէ արտասահմանեան պրոպագանդը։

89.— Արեւմտեան Բիւրոյին կը վերապահուի իրաւունք դաշնակցական ընկերներ հրաւիրել օժանդակելու իրեն՝ ա) Խմբագրական, բ) Պրոպագանդի, գ) Տեղական-վարչական գործերու մէջ։ Այդ կարգի ընկերներ բիւրոյական ընկերներու հաւասար ձայն կ'ունենան, բայց միայն իրենց առանձնած գործերու մէջ։

90.— Բիւրոն պարտաւոր է ի հարկին իր մէջէն մէկը կամ երկուքը զբաղեցնել իբրեւ շրջիկ գործիչ՝ իր շրջանի գործերով։

ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

91.— Դաշնակցութեան Ռայոնական ժողովներ երեք են. ա) Մեծ Հայաստանի, բ) Կովկասեան (ուր որ կը մտնէ նաեւ Վրէժը) եւ գ) Արեւմտեան ռայոնի։

92.— Ռայոնական Ժողովներ կը կազմուին ըստ կարիքի եւ հնարաւորութեան, իսկ Կովկասի մէջ առնուազն տարին մէկ անգամ։ Անոնք կը կազմուին ա) Բիւրոյի, բ) Պատասխանատու Մարմիններու, գ) Կեդր. Կոմիտէի շրջանային ժողովի, դ) Կեդրոնական Կոմիտէներու, ե) Ռայոնի պաշտօնական թերթի խմբագրութեան, զ) Ռայոնի ուսանողութեան ներկայացուցիչներէն ու է) Հրաւիրուած գործօն ընկերներէն։

ԾԱՆՕԹ.— Ժողովը տեղի կ'ունենայ, եթէ ներկայ են մասնակցող մարմիններու 2/3ը։ Ժողովը կը հրաւիրուի Բիւրոյի միջոցով։

93.— Ռայոնական Ժողովը իրաւասու է տակտիքի նոր միջոցներ ընդունիլ տալ իր ռայոնի գործերու համար՝ դուրս չգալով սակայն ծրագրի եւ Ընդհ. Ժողովի որոշումներու սահմաններէն։

ԾԱՆՕԹ.— Ռայոնական ժողովը կը մշակէ ներքին կանոնագիր մը իր կազմի եւ պարապմունքներու համար։

94.— Ռայոնական Ժողովը կը մշակէ ներքին կանոնագիր մը իր ռայոնի բոլոր մարմիններուն համար, համաձայն Ծրագրի եւ Ընդհ. Ժողովի վճիռներուն։

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

95.— Դաշնակցութեան Խորհուրդը կը կազմուի ա) Երկու Բիւրոներու, բ) Պատասխանատու Մարմիննե-

րու գ) Արեւելեան եւ Արեւմտեան Ռայոնական ժողովներու կողմէն ընտրուած ներկայացուցիչներէ — Արեւելեանէն՝ երկու եւ Արեւմտեանէն՝ մէկ ներկայացուցիչ:

ԾԱՆՕԹ.— Երկրի այն վայրին մէջ, որուն Պատասխանատու Մարմինը լուծուած է կամ հնար չունի պատգամաւոր ուղարկելու, անոր կը փոխարինէ համապատասխան Կեդր. Կոմիտէի ներկայացուցիչը:

96.— Դաշնակցութեան Խորհուրդը նիստ կը գումարէ պարբերաբար տարին մէկ անգամ Սեպտեմբեր ամսուն: Կրնայ արտակարգ կերպով եւս գումարուիլ, երբ Բիւրօ մը եւ իր շրջանի Պատասխանատու Մարմիններէն մէկը համաձայնին իրարու:

97.— Դաշնակցութեան Խորհուրդը անձեռնհաս կը համարուի, եթէ Պատասխանատու Մարմիններու ներկայացուցիչներու թուին 2/3ը բացակայ գտնուի ժողովէն:

ԾԱՆՕԹ.— Եթէ իրաւասու մարմիններու 2/3 մասը անկարող ըլլայ ներկայ լինել խորհուրդի ժողովներուն, վերջինիս որոշումները Երկրի վերաբերեալ՝ պարտաւորիչ պէտք չէ համարուին Երկրի համար:

98— Դաշնակցութեան Խորհուրդի պարտականութիւններն են՝

ա) Քննութեան ենթարկել Պատասխանատու Մարմիններու եւ Բիւրոներու գործունէութիւնը Ընդհանուր Ժողովի որոշած սահմանին մէջ:

բ) Քննել եւ լուծել Պատասխանատու Մարմիններու կատարած ձեռնարկները եւ արդիւնքը տեղեկագրել Ընդհանուր Ժողովին:

գ) Յեղափոխական ուժերու եւ դրամի նպատակայարմար բաշխումը կարգաւորել:

դ) Լրացնել Պատասխանատու Մարմիններու եւ Բիւրոներու կազմը:

ե) Դրամական միջոցներ գտնել:

զ) Կարգադրել արտաքին յարաբերութիւնները՝ յանուն Հ. Յ. Դաշնակցութեան՝ ուրիշ կուսակցութիւններու եւ տարրերու հետ:

է) Քաղաքական անակնկալ տագնապի առեն՝ իր պատասխանատուութեան տակ՝ նոր ձեռնարկ սկսիլ առանց հակասելու նախորդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներուն:

99.— Խորհուրդը կը համարուի բարձրագոյն ատեան դատական խնդիրներու մէջ:

100.— Դաշնակցութեան Խորհուրդին կը յատկացուի երկու կնիք՝ հայերէն եւ ֆրանսերէն, վերջինս հետեւեալ ձեւով՝ Conseil de la Fédération Révolutionaire Arménienne: Այդ կնիքները կը պահուին Բիւրոներէն մէկուն քով:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

101.— Ընդհանուր ժողովի յաջորդական գումարումներու ժամանակը կ'որոշուի Ընդհանուր Ժողովէն. արտակարգ պարագաներու մէջ կը հրաւիրուի Դաշնակցութեան Խորհուրդի կողմէն:

102.— Ընդհանուր Ժողովին կը մասնակցին ա) Բիւրոներու, բ) Պատասխանատու Մարմիններու, գ) Կեդրոնական Կոմիտէներու շրջանային ժողովներու եւ դ) Կեդրոնական Կոմիտէներու ներկայացուցիչները:

ԾԱՆՕԹ.— ա) Կեդր. Կոմիտէներու կազմը եւ գործունէութիւնը պիտի համապատասխանէ նուազագոյն պահանջներուն:

ԾԱՆՕԹ.— բ) Կեդր. Կոմիտէի շրջանը իրաւունք ունի ղրկելու Ընդհանուր ժողովին երկու պատգամաւոր, եթէ ան կը համապատասխանէ երկու կամ աւելի Կեդր. Կոմիտէներու ցենզին, գործօն անդամներու թուով եւ այլ ցենզով:

103.— Երկու Բիւրոներուն միասին իրաւունք կը տրուի Ընդհանուր Ժողովին հրաւիրելու նաեւ Կեդրոնական Կոմիտէներու շրջաններէն դուրս որոշ գործունէութիւն ցոյց տուող կոմիտէներ:

104.— Բիւրօ մը եւ իր ռայոնի մէկ Պատասխանատու Մարմինը՝ փոխադարձ համաձայնութեամբ՝ կարող են Ընդհանուր Ժողովի հրաւիրել հեռու տեղեր գտնուող այնպիսի ընկերներ, որոնք իրենց յեղափոխական գործունէութեամբ այդ մարմիններուն որոշ երաշխաւորութիւն կը ներկայացնեն՝ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներուն գլխաւորապէս նպաստելու: Իսկ ժողովի գումարման վայրը կամ անոր մօտ գտնուող այդպիսի ընկերներ անպայման Ընդհանուր Ժողովը միայն կարող է հրաւիրել:

105.— Նախորդ յօդուածի համաձայն հրաւիրուած ընկերները ձայնի իրաւունք կ'ունենան Ընդհանուր Ժողովին մէջ:

106.— Ընդհանուր Ժողովը որոշ նիստերուն խորհրդակցական ձայնով կը հրաւիրէ նաեւ յօդուած 104ին չհամապատասխանող այնպիսի ընկերներ եւ ուրիշ յեղափոխական կուսակցութիւններու պատկանող կամ չպատկանող անհատներ եւ օտարներ, որոնց մասնակցութիւնը օգտակար կը դատուի այս կամ այն խնդրի առթիւ բացուելիք վիճաբանութիւններուն:

107.— Դաշնակցական ուսանողութիւնը (Ռուսաստանի եւ արտասահմանի) ձայն կը ստանայ Ընդհանուր Ժողովի մէջ, եթէ ունենայ որոշեալ ցենզը:

108.— Երկու Բիւրոները կ'որոշեն Ժողովին գումարման վայրը, ինչպէս նաեւ անոր տեւողութեան ժամանակը եւ կ'ուղղեն հրաւիրագիրները:

ԾԱՆՕԹ.— Եթէ նշանակուած ժամանակէն երեք ամիս անցնի եւ ժողով չհրաւիրուի, Կովկասի Կեդր. Կոմիտէներու 2/3ը, համաձայնութեամբ Երկրի ոեւէ Պատասխանատու Մարմնի, կը հրաւիրէ ժողով՝ ինքը որոշելով նաեւ տեղն ու ժամանակը:

109.— Բոլոր ձայնատու մարմինները պարտաւոր են վեց ամիս առաջ ղրկել երկու Բիւրոներուն այն հարցերու ցանկը, որ կը փափաքին Ժողովին քննութեան ենթարկել: Այդ ցանկերէն օգտուելով՝ Բիւրոները կը կազմեն խնդիրներու Օրակարգը, որը չորս ամիս առաջ կը ղրկուի բոլոր ձայնատու մարմիններուն, որպէսզի անոնց պատգամաւորները Ժողովի եկած առեն, իրենց հետ բերեն իրենց ներկայացուցած մարմիններու կարծիքները:

110.— Պատգամաւորները իրաւունք ունին ցուցակէն դուրս նոր խնդիրներ եւս առաջարկելու Ժողովին, որոնք կը քննուին պաշտօնական օրակարգը սպառելէ յետոյ:

111.— Պատգամաւորները ձայն կու տան իրենց համոզմունքներու համաձայն:

112.— Բիւրոները յատուկ մասնախմբի մը ձեռքով պարտաւոր են կանխաւ մշակել Ընդհանուր Ժողովի պարագամունքներու նիւթերը:

ԾԱՆՕԹ.— Մարմինները պարտաւոր են, Ընդհ. ժողովի բացումէն առնուազն մէկ ամիս առաջ, ղրկել տեղեկագիրը եւ հաշիւները յիշեալ մասնախումբին:

113.— Բիւրոներու, Պատասխանատու Մարմիններու եւ Կեդր. Կոմիտէներու կողմէն եկած ամէն մէկ պատգամաւոր պարտաւոր է Ընդհ. Ժողովին ներկայացնել գրաւոր տեղեկագիր եւ գրաւոր ու իր մարմնէն վաւերացուած հաշիւներ: Այս պահանջը չկատարող մարմիններու պատգամաւորները Ընդհ. Ժողովին մէջ կ'ունենան միմիայն խորհրդակցական ձայն:

114.— Ամէն մէկ պատգամաւոր պարտաւոր է իր շրջանի ոչ միայն մեծամասնութեան, այլեւ փոքրամասնութեան կարծիքները բերել Ընդհ. Ժողովին:

115.— Ընդհ. Ժողովը օրինաւորապէս բացուած կը համարուի, երբ ներկայ է պատգամաւորներու 2/3 մասը:

116.— Ընդհ. Ժողովը իր բոլոր վճիռները կու տայ ներկայ եղող բոլոր ձայներու 2/3ի մեծամասնութեամբ:

117.— Իւրաքանչիւր պատգամաւոր մէկ ձայնէն աւելի չի կրնար ունենալ:

ԾԱՆՕԹ.— Երկրի պատգամաւորները՝ ի հարկին՝ կրնան ունենալ երկու ձայն:

118.— Պատգամաւորը իրաւունք չունի՝ առանց զինք ընտրող մարմնի համաձայնութեան՝ ձայնը ուրիշին տալ:

119.— Գործիչ մը՝ երբ շրջանի մը ձայնը կը ստանայ՝ կը համարուի պատգամաւոր եւ կը կորսնցնէ իր գործիչի ձայնը:

120.— Ընդհանուր Ժողովի վճիռները վերջնական կը համարուին այն ատեն միայն, երբ բոլոր ատենագրութիւնները կը ստորագրուին եւ Ժողովը փակուած կը յայտարարուի:

121.— Դաշնակցութեան նպատակի եւ կազմակերպութեան սիստեմի վերաբերեալ ոեւէ արմատական փոփոխութիւն չի կրնար որոշել Ընդհանուր Ժողովը, եթէ կանխապէս այդ խնդիրը չէ ներկայացուած Կեդրոնական Կոմիտէներուն:

ՆՈՒԱԶԱԳՈՅՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ

122.— Կեդրոնական Կոմիտէ.— Իւրաքանչիւր Կեդրոնական Կոմիտէ պարտաւոր է՝

ա) Ունենալ 1000 գործօն անդամ:

բ) Տարեկան առնուազն 20,000 Ֆր. մուտք:

ԾԱՆՕԹ.— Երկրի մէջ Կեդր. Կոմիտէներու տարեկան մուտքը նուազագոյն պահանջով 10,000 ֆրանք է:

գ) Ամէն տարի կազմակերպութեան համար պատրաստել կամ գտնել կազմակերպող, ռազմագէտ կամ յեղափոխական գործի համար պահանջուած ուրիշ կարգի մասնագէտ ընկերներ, համաձայն իւրաքանչիւր շրջանի ներքին պայմաններուն: Անոնց քանակը կ'որոշէ շրջանի պատգամաւորական ժողովը:

դ) Իւրաքանչիւր տարի պատրաստել ամենաքիչը 50 զինավարժ ընկերներ, որոնցմէ 10ը պատրաստ՝ Երկիր մտնելու:

123.— Ուսանողութիւն.— Արտասահմանի եւ Ռուսաստանի դաշնակցական ուսանողութիւնը կը մասնակցի Ընդհ. Ժողովին, երբ անդամներու թիւը պակաս չէ քան 100՝ արտասահմանի մէջ, իսկ 200՝ Ռուսաստանի մէջ:

124.— Այս պահանջներուն գոհացում չտուողները կը զրկուին Ընդհանուր Ժողովին մասնակցելու իրաւունքէն:

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

125.— Կազմակերպութեան դրամական միջոցները կը կազմեն՝ ա) անդամավճարներ, (հասոյթի 2–10%), բ) նուէրներ, գ) հանգանակութիւն եւ դ) պատահական գումարներ:

126.— Իւրաքանչիւր դաշնակցական պարտաւոր է իր ամսական հասոյթի առնուազն 2%ը մտցնել տեղական դաշնակցական մարմնի դրամարկղը ամիսը մէկ անգամ:

ԾԱՆՕԹ.— Այն դաշնակցականը, որ երեք ամիս շարունակ չէ վճարած իր անդամավճարը, ձայնատուութեան եւ ընտրուելու իրաւունքէն կը զրկուի մինչեւ հատուցանելը:

127.— Հանգանակութիւն ընելու իրաւունքը վերապահուած է միայն դաշնակցական մարմիններուն:

ԾԱՆՕԹ.— Առանց մարմիններու գիտութեան եւ առանց պաշտօնական վկայագրի՝ հանգանակութիւն ընողները պիտի նկատուին իբրեւ գեղծարարներ:

128.— Բռնի միջոցներու գործածութիւնը հանգանակութեան գործի մէջ խստիւ արգիլուած է։

ՀԱՇՈՒԱԿԱՆ

129.— Դաշնակցութեան իւրաքանչիւր մարմին պարտաւոր է իր դրամարկղը մտած ամէն մէկ գումարի համար տալ անդորրագիր կամ ստացագիր գանձապահ ընկերոջ ստորագրութեամբ վաւերացուած։

130.— Անհատներու տրուած գումարներու, զէնքերու եւ կերերու համար մարմինները պարտաւոր են ստացողի ստորագրութիւնն ունենալ իրենց ծախսագրին մէջ։

131.— Բոլոր մարմինները պարտաւոր են, իրենց հաշիւները կանոնաւոր տանելու համար, ունենալ յատուկ մատեաններ (տես «Հաշուական հրահանգները»)։

ԾԱՆՕԹ.— Հաշուեկշիռները պիտի կազմուին այն ձեւով, որու օրինակը կը գտնուի «Հաշուական Հրահանգներու» մէջ։

132.— Իւրաքանչիւր մարմին պարտաւոր է ամիսը մէկ անգամ ներկայացնել իր անմիջական բարձր մարմնին ա) իր դրամարկղի մուտքի եւ ելքի ամսական հաշիւը (օրահաշուի մատեանէն արտագրած) եւ բ) ամսական հաշուեկշիռը։

ԾԱՆՕԹ.— Պատասխանատու մարմինները եւ Կեդր. Կոմիտէները իրենց հաշիւները կը ղրկեն Բիւրոներուն վեց ամիսը մէկ անգամ։

133.— Բոլոր մարմինները իրենց հաշիւները պիտի փակեն Դեկտեմբերի 31ին եւ տարեկան հաշիւը ներկայացնեն իրենց անմիջական բարձր մարմնին ա) Հաշուեկշիռով, բ) Օրհաշուի մատեանով, որուն մէջ յիշուած են բոլոր մուտքերն ու ծախքերը, գ) Ռազմամթերքի մատեանով, որուն մէջ մանրամասն յիշուած են ձեռք բերուած եւ փոխադրուած զէնքերու եւ ռազմամթերքի հաշիւները, դ) Ինվենտարի (կայացուցակ) մատեանով, ուր արձանագրուած են կազմակերպական այլեւայլ գոյքերը իրենց արժէքով։

ԾԱՆՕԹ.— Գանձապահները հաշիւ տուած ատեն պէտք է ներկայացնեն փաստաթուղթերու հետ միասին՝ նաեւ կանխիկ դրամը կամ համարժէք վաւերագիրը։

134.— Արեւմտեան Բիւրոն պարտաւոր է պահել Մայր տոմար, ուր պիտի արձանագրուին Բիւրոներու, Պատասխանատու Մարմիններու եւ Կեդր. Կոմիտէներու ելեւմուտքը՝ համաձայն այդ մարմիններէն պարբերաբար ստանալիք հաշիւներուն։

135.— Արեւելեան Բիւրոն եւս պարտաւոր է մասնաւոր տոմար մը ունենալ՝ շրջանի մարմիններու ելեւմուտքը արձանագրելու եւ անոր համաձայն Ընդհանուր Ժողովէն ընդունուած նախահաշուով՝ բաշխումի գործը կատարելու համար։

136.— Այն մարմինները, որոնք քաղաքական դժուարութիւններու պատճառով վտանգաւոր կը համարեն հաշիւները երկար ժամանակ իրենց քովը պահել, պարտաւոր են գաղտնի թանաքով եւ ծածկագրով տարեկան երկու անգամ իրենց հաշիւները ղրկել Արեւմտեան Բիւրոյին, որ կ'արձանագրէ այդ հաշիւները Մայր տոմարին մէջ։

137.— Բիւրոները պարտաւոր են ունենալ հաշուապահ՝ իրենց մէջէն կամ հրաւիրուած դրսէն՝ եւ խստութեամբ պահանջել բոլոր մարմիններու հաշիւները որոշուած ժամանակամիջոցներուն։

138.— Արգիլուած է կազմակերպութեան դրամը, իբր փոխատուութիւն կամ որեւէ շահագործական ձեռնարկի համար, մասնաւոր անձերու տալ։

139.— Բիւրոները պարտաւոր են պատրաստել տալ եւ բոլոր մարմիններուն ցրուել անդորրագրերու, ստացագրերու եւ ծախսագրերու տետրակներ եւ հաշուեկշռի բլանկներ։ Ամէն տեսակի դրամական գանձում եւ ծախսեր պիտի կատարուին այդ փաստաթուղթերով։

140.— Բիւրոները եւ Պատասխանատու Մարմինները իրար փոխադարձ կոնտրոլի ենթարկելու իրաւունք ունին։

ԾԱՆՕԹ.— Հաշուական գործի մէջ բոլոր մարմինները պէտք է ղեկավարուին այն հրահանգներու համաձայն, որ կը հրատարակեն Բիւրոները, համաձայն Ընդհ. Ժողովի որոշման։

141.— Դրամական փոխառութիւն ընելու իրաւունքը կը պատկանի Կեդր. Կոմիտէներուն, Պատասխանատու Մարմիններուն եւ Բիւրոներուն։ Կոմիտէները եւ ենթակոմիտէները փոխառութիւն ընելու իրաւունք չունին առանց Կեդր. Կոմիտէի համաձայնութեան։

142.— Որեւէ փոխառութիւն կը կատարուի մարմնի անդամներու պատասխանատուութեամբ, բայց երբեք կազմակերպութեան անունով կամ կնիքով։

143.— Կուսակցութեան ընդհանուր եկամուտներու հինգ տոկոսը պահեստի կը մնայ Բիւրոներու դրամարկղին մէջ յեղափոխական ֆոնդ կազմելու համար։ Այդ գումարի գործադրութեան իրաւունքը կը պատկանի Ընդհանուր Ժողովին։

ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

144.— Դաշնակցական ամէն գործիչ պարտաւոր է իր սեփական աշխատանքով ապրիլ ամէն անգամ ա) Երբ մասնաւոր զբաղմունքը չի վնասեր իր ստանձնած գործը յաջողութեամբ կատարելուն. բ) Երբ իր ստանձնած գործը կատարելէն կամ իր շրջանէն հեռանալէն ետք, անմիջապէս նոր գործի մը չի կոչուիր։

145.— Նախորդ յօդուածին բ. պարբերութեան մէջ նախատեսուած պարագային՝ դաշնակցական մարմինները ու ընկերները պարտաւոր են ընկերոջ համար աշխատանք գտնել եւ Դաշնակցութեան հաշուով անոր

ծախքերը հոգալ առ առաւելն 2 ամիս։

ԾԱՆՕԹ.— Այս յօդուածի տրամադրած երկամսեայ օժանդակութիւնը պէտք է հաշուել ընկերոջ մը իր գործէն կամ շրջանէն հեռանալու օրէն սկսած եւ ոչ թէ ամէն մէկ կոմիտէի շրջանը մտնելու օրէն։

146.— Գործի մէջ զոհուող ընկերներու ընտանիքներուն նպաստ չի տրուիր կազմակերպութեան միջոցներէն։

ԾԱՆՕԹ.— ա) Ծայրայեղ պարագային՝ այդպիսի ընտանիքներուն նպաստ կարող է տրուիլ Կարմիր Խաչի միջոցներէն։

բ) Կարմիր Խաչի ներքին կանոնագիրը կը մշակուի Ռայոնական Ժողովներու մէջ։

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐ

147.— Կազմակերպութիւնը իր յեղափոխական ձեռնարկներու համար դաշնակցական շարքերէն կը կազմէ մարտական խումբեր։

148.— Ամէն մէկ խումբ բաղկացած պիտի ըլլայ 10 մարտիկներէ։

149.— Իւրաքանչիւր մարտիկի պարտաւորութիւնն է ծանօթ ըլլալ Դաշնակցութեան ծրագրին ու պատրաստ՝ ծառայելու անոր իրականացման։

150.— Մարտիկ խումբերը կ'ենթարկուին տեղական մարմնին ու Բիւրոներու կողմէ հրատարակուած հրահանգներուն։

151.— Իւրաքանչիւր մարտիկ պարտաւոր է ապրիլ սեփական աշխատանքով, ունենալ սեփական զէնք եւ ի հարկին մտնել, երբեւ կռուող, յեղափոխական ձեռնարկներու մէջ։

ԾԱՆՕԹ.— Ակտիւ գործի մէջ եղած ատեն՝ մարտիկը իր ապրուստը կը ստանայ կազմակերպութենէն։

ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

152.— Միութիւնները կ'ըլլան՝

ա) արհեստակցական,

բ) գիւղացիական։

153.— Արհեստակցական միութիւններու նպատակն է՝ համախմբել գործարանական եւ արհեստաւորական աշխատաւորները ըստ զբաղմունքի եւ պաշտպանել անոնց շահերը։

154.— Գիւղացիական միութիւններու նպատակն է՝ գործակցական ձեռնարկներու միջոցով՝ պաշտպանել գիւղացիներու համայնական շահերը, ինչպէս նաեւ ազատել անոնց վաշխառուական, կալուածատիրական եւ այլ տեսակի հարստահարութիւններէ։

ԾԱՆՕԹ.— Արհեստակցական եւ գիւղացիական միութիւններուն կից կամ անոնցմէ անկախ կրնան կազմակերպուիլ նաեւ կոոպերատիւ միութիւններ։

Տ Ե Ռ Ո Ր

155.— Տեռորները երկու տեսակի կրնան ըլլալ. ա) քաղաքական եւ բ) կազմակերպական։

156.— Միմիայն Կեդրոնական Կոմիտէները եւ Պատասխանատու Մարմինները կրնան տեռորի վճիռ արձակել։ Վճիռները պէտք է ըլլան միաձայն։

157.— Կազմակերպական ծանր զեղծումներու (զէնքի եւ դրամի իւրացման) եւ ոճիրներու (դաւաճանութեան, մատնութեան, ընկերասպանութեան) համար տեռորական պատժի կիրառութիւնը կարելի է միայն այն ատեն, երբ ստացուի ուրիշ մարմնի մը համաձայնութիւնը (Կեդր. Կոմիտէի համար՝ Պատասխանատու Մարմնի կամ Բիւրոյի համաձայնութիւնը, իսկ Պատասխանատու Մարմնի համար՝ Բիւրոյինը)։

ԾԱՆՕԹ.— Երկրի մէջ Կեդր. Կոմիտէն կը ստանայ Պատասխանատու Մարմնի համաձայնութիւնը, իսկ վերջինիս չեղած պահուն՝ հարեւան Կեդր. Կոմիտէի հաւանութիւնը։ Պատասխանատու Մարմինը Բիւրոյին չի դիմեր։

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

158.— Դաշնակցական մամուլը պարտաւոր է ճշդութեամբ հետեւիլ կազմակերպութեան Ծրագրին եւ տարածել այն գաղափարները, որոնք կը կազմեն ծրագրին հիմնակէտը։

159.— Դաշնակցութեան կեդրոնական պաշտօնական օրգանը — «Դրօշակ»ը կը ղեկավարուի Ընդհ. Ժողովէն տրուած հրահանգներով։

160.— Ռայոնական Ժողովները իրաւունք ունին իրենց շրջաններուն մէջ հիմնել ռայոնական պաշտօնական օրգաններ, տալով անոնց յատուկ հրահանգներ եւ եթէ հարկ ըլլայ՝ նիւթական նպաստ, առանց դուրս գալու Ընդհ. Ժողովի որոշած նախահաշուէն։

161.— Կեդր. Կոմիտէները կրնան հրատարակել դաշնակցական տեղական թերթեր, բայց առանց որեւէ պաշտօնական կամ կիսապաշտօնական բնոյթի։

162.— Դաշնակցութեան Խորհուրդը եւ Ռայոնական Ժողովները կրնան յայտարարել ոչ-դաշնակցական՝ կուսակցական այն թերթերը (առաջինը՝ ընդհանուր, իսկ երկրորդը՝ ռայոնական թերթերու վերաբերմամբ), որոնք կը շեղուին կուսակցութեան Ծրագրէն եւ անոր հիմնական տեսակէտներէն։

ԾԱՆՕԹ.— Թռուցիկ թերթերու եւ գրաւոր պրոպագանդի այլ ձեւերու վերաբերութեամբ Բիւրոները կու տան յատուկ հրահանգներ։

ԿԱՐԳԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

163.— Երբ դաշնակցական որեւէ մարմնի մէկ անդամը կամ փոքրամասնութիւնը չի համակերպիր մեծամասնութեան վճռին, պարտի կա՛մ չէզոքանալ տեղա-

կան գործելէն եւ կամ գործունէութեան ուրիշ վայր ընտրել:

164 — Դաշնակցական ոեւէ ուրիշ մարմին այս կարգի չհամակերպող անհատի կամ փոքրամասնութեան հետ յարաբերութեան մէջ կը մտնէ տեղական մարմնի համաձայնութեամբ միայն:

165 — Մարմնի ոեւէ անդամ կրնայ բացակայիլ իր գործունէութեան վայրէն երկար ժամանակով միմիայն ընկերներու մեծամասնութեան հաւանութեամբ:

166 — Մարմին մը իրաւունք չունի ոեւէ ձեռնարկ ընել ուրիշ մարմնի շրջանի մէջ առանց վերջինիս գիտութեան եւ հաւանութեան:

167 — Շրջանի մը բարձր մարմինը կրնայ լուծուած յայտարարել իր շրջանի ստորադրեալ ոեւէ մարմին, եթէ անոր անդամներու մեծամասնութիւնը կը պակսի հրաժարման կամ ոեւէ այլ պատճառով:

Դ Ա Տ Ա Կ Ա Ն

168 — Ամէն մէկ դաշնակցական մարմին կարող է կարգապահական պատիժներ տնօրինել իր անդամի նկատմամբ:

169 — Պատժական բնոյթ ունեցող ամէն վճիռ կը տրուի ձայներու 2/3ի մեծամասնութեամբ:

170 — Տանր յանցանքի եւ զեղծումի պարագային՝ ամէն մարմին իր մէջէն կ'արտաքսէ յանցաւոր կամ զեղծարար անդամը՝ գգուշութեան համար՝ խսկոյն տեղեկացնելով իր անմիջական բարձր մարմնին:

171 — Արտաքսման ամէն դատավճիռ, որ պէտք է հաստատուի Կեդր. Կոմիտէի կողմէն, ժամանակաւոր է մինչեւ Ռայոնական Ժողովէն վերահաստատուիլը:

ԾԱՆՕԹ — Երկրի մէջ վերահաստատելու իրաւունքը թողնուած է Պատասխանատու Մարմնին:

172 — Ռայոնական Ժողովը պարտաւոր է հրաւիրել մեղադրեալը, միջոց տալու համար անոր՝ ինքզինք պաշտպանելու:

173 — Ռայոնական Ժողովէն, իսկ Երկրի մէջ՝ Պատասխանատու Մարմնէն վաւերացուելէ ե՛տքը միայն արձակուած վճիռը վերջնական կը նկատուի եւ դատապարտեալին Դաշնակցութենէն ի սպառ արտաքսումը կը յայտարարուի «Դրօշակ»ի մէջ:

174 — Բիւրոները իրաւունք ունին դադարած յայտարարել ոեւէ Կեդր. Կոմիտէ, զեղծումներ կատարած ըլլալուն համար, անոր վերջնական կազմալուծումը վերապահելով Ռայոնական Ժողովին:

175 — Շրջանի մը մէջ կազմակերպական տեսակէտով կասկածուած կամ արտաքսուած ընկերոջ մասին պէտք է անմիջապէս նախազգուշացնել շրջակայ Մարմինները եւ Բիւրոները:

176 — Ոեւէ Կեդր. Կոմիտէի շրջանէն հեռացուած անդամը չի կրնար ուրիշ Կեդր. Կոմիտէի շրջանի մէջ ընդունուիլ, մինչեւ որ Բիւրոյի կամ Պատասխանատու Մարմնի կողմէն հարցը պարզուի:

ԾԱՆՕԹ — Արտաքսուած ընկերը — եթէ ուղղութեան գայ — կարելի է վերընդունիլ միմիայն արտաքսող մարմնի հաւանութեամբ:

177 — Դաշնակցականի մը եւ ուրիշ յեղափոխական կազմակերպութեան կամ խմբակցութիւններու պատկանող անհատներու միջեւ կուսակցական հողի վրայ ծագած վէճերու եւ ընդհարումներու խնդիրները կը յանձնուին միջնորդ կամ միջկուսակցային ատեանի մը:

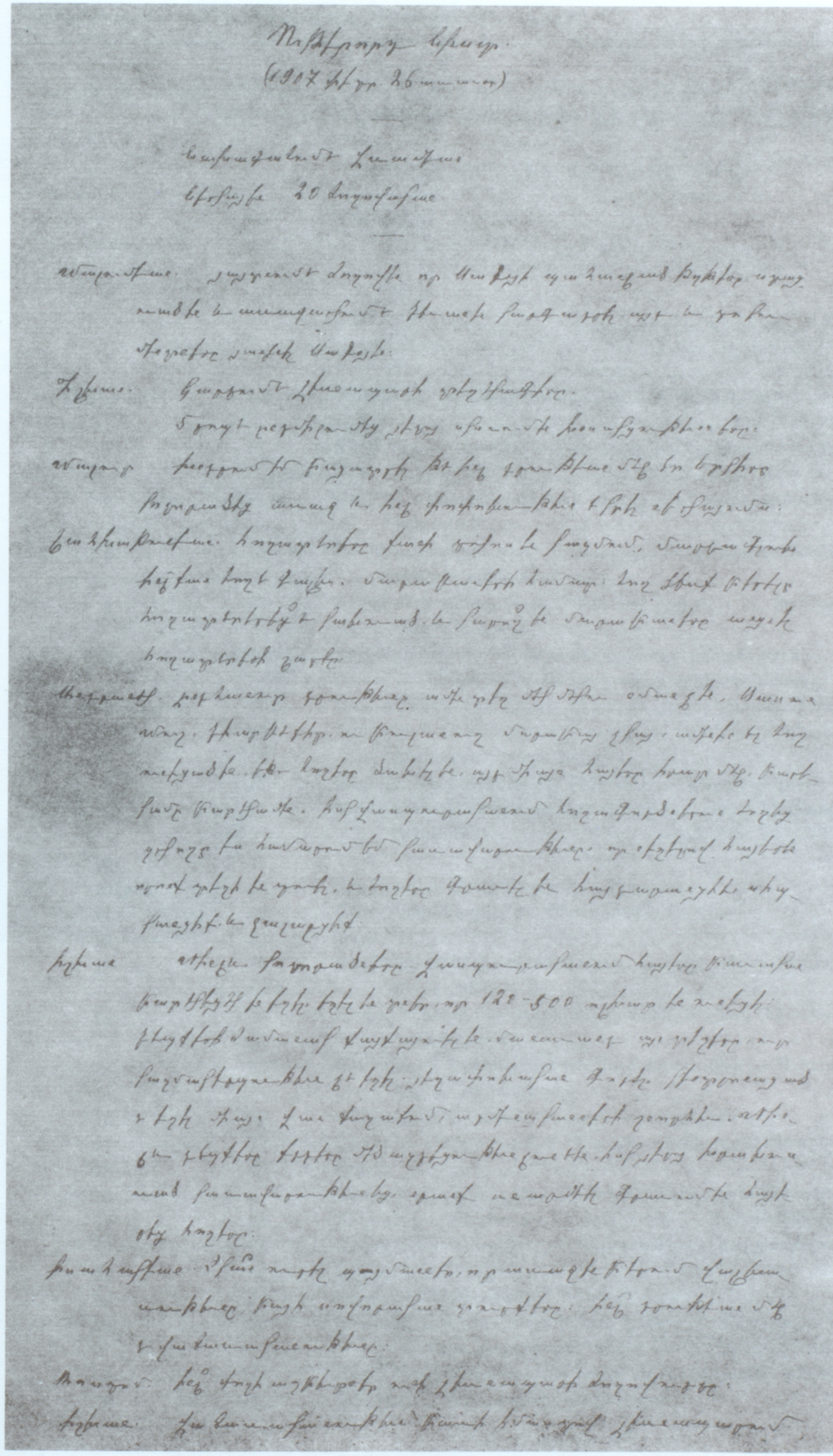

ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ՅԱՋՈՐԴԱԿԱՆ ՆԻՍՏԵՐԸ, ՕՐԱԿԱՐԳԵՐԸ ԵՒ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

ՆԻՍՏԻ ԹԻՒ	ԷՋ	ՔՆՆՈՒԱԾ ՕՐԱԿԱՐԳ ԿԱՄ ՇՕՇԱՓՈՒԱԾ ՆԻՒԹ
1	11	Անուններ — բացում — ժամանակաւոր դիւան — ժողովական ներքին կանոնագրութիւն։
2	12	Սափոյի մասնակցութեան հարց — պատգամաւորներու իրաւասութեան խնդիր։
3	13	Շնորհաւորական գիր՝ Աւստրիոյ Ընկերվարական Կուսակցութեան — հրաւիրելի ընկերներ։
4	13	Հրաւիրելի ընկերներու հարց — Ծովափի եւ Ոսկեհանքի ներկայացուցչութեան խնդիր։
5	13	Նախագահներու եւ քարտուղարներու ընտրութիւն — Օրակարգի քննութիւն — Սափոյի եւ Ցուցականի տեղեկագրի հարց։
6	15	Առաջարկներ օրակարգի կէտերու յաջորդականութեան մասին։
7	16	Դատական յանձնախումբի հարց — Օրակարգի կէտեր — դուրսի ընկերներու հետ կապի հարց։
8	17	Տեղեկագիր Լեռնապարի (Իշխան) — հարցապնդում։
9	19	Եգիպտոսի ներկայացուցիչի հարց — շար. Լեռնապարի տեղեկագրի քննարկման։
10	21	Նոյն։
10(բ.)	26	Տեղեկագիր Մուշ-Սասունի (Սեպուհ)։
11	29	Շար. տեղեկագրի եւ քննարկում։
12	29	Նոյն։
13	30	Պալքանի Զինուորական Դպրոց — շար. Մուշ-Սասունի տեղեկագրի քննարկման։
14	32	Սափոյի հարց — խորհրդակցական ձայնով հրաւիրեալներ — հաշուական յանձնախումբ։
15	33	Տեղեկագիր Արեւմտեան Բիւրոյի (Ակնունի) — Աւստրիացի Ընկերվարականներու պատասխանը։
16	36	Քննարկում Արեւմտ. Բիւրոյի տեղեկագրի։
17	38	Տանտի հարց — շար. Բիւրոյի տեղեկագրի քննարկման։
18	41	Նոյն։
19	47	Սափոյի հարց — շար. Բիւրոյի տեղեկագրի քննարկման։
20	51	Տեղեկագիր Պալքանի (Զարդարեան) — հարցապնդում։
21	54	Տեղեկագիր Ամերիկայի (Ջելալեան) — հարցապնդում։
22	57	Նոյն։
23	60	Պալքանի Զինուորական Դպրոցի հարց։
24	62	Սեպուհի հարց — ժողովական կարգը — քննարկում Ամերիկայի տեղեկագրի — քարտուղարներու հարց — Ց. Եուսուփեան — Սեպուհի հարց։
25	68	Ամերիկա-Վասպուրական հարց — Ցուցականի տեղեկագիր (Սափօ)։
26	68	Քննարկում Ցուցականի տեղեկագրի։

27	70	Նոյն. — ընտրութիւն Ցուցականի գործի քննիչ յանձնախումբի — Տեղեկագիր Վասպուրականի (Արամ).
28	72	Ժողովական կարգ — Վասպուրականի տեղեկագրի քննարկում.
29	75	Նոյն.
30	77	Ժողովական կարգ.
31	77	Տեղեկագիր Թիֆլիսի (Թոփչեան) — քննարկում.
32	82	Նոյն. — Տեղեկագիր Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի Ուսանող. Միութեանց — քննարկում.
33	86	Նոյն.
34	91	Տեղեկագիր Ապառաժի (Բարսեղեան) — քննարկում.
35	94	Ժողովական կարգ — Տեղեկագիր Արեւելեան Բիւրոյի (Ռոստոմ) — քննարկում.
36	96	Տեղեկագիր Գանձակի (Մաշուրեան) — քննարկում.
37	97	Տեղեկագիր Ժլատի (Տիկ. Ցուշիկ) — քննարկում — Տեղեկագիր Ոսկանապատի (Զոփուրեան).
38	97	Ոսկանապատի տեղեկագրի քննարկում — Տեղեկագիր Քարի (Աւ. Իսահակեան) — Տեղեկագիր Երեւանի (բժ. Զաւրեան) — քննարկում.
39	100	Օրակարգի կէտեր եւ ժողովական կարգ — Զարդարեանի 2րդ ձայնը.
40	101	Զեկուցում Վռամեանի՝ *«Ինքնապաշտպանութիւնը Երկրի մէջ»* — քննարկում.
41	104	Քննարկման շարունակութիւն — Բանաձեւեր — Հեռագիր՝ Քրիստափորի այրիին.
42	109	Զեկուցում Ռոստոմի՝ *«Ազատամարտական ձեռնարկներ»* — քննարկում.
43	113	Քննարկման շարունակութիւն — Զեկուցում Թոփչեանի՝ նոյն նիւթով — քննարկում.
44	116	Շար. *«Ազատամարտական ձեռնարկներ»* հարցի քննարման — զեկուցում Մինասեանի — քննարկում.
45	118	Ժողովական կարգ — Զեկուցում Վռամեանի — քննարկում.
46	120	Ապստամբական ձեռնարկներու մասին բանաձեւեր.
47	123	Սեբաստիոյ կազմակերպութիւն — *«Թռուցիկ խումբեր»*, զեկուցում Անդրանիկի — բանաձեւեր.
48	125	Ժողովական կարգ.
49	125	Զեկուցում Մալումեանի՝ *«Տեռորի մասին»* — քննարկում.
50	131	Զեկուցում Արամի՝ *«Ուսումնասիրողներ, գործակալներ եւ դրսից եկող մըտաւորական ուժեր»* — քննարկում — բանաձեւեր — Զեկուցում Մինասեանի՝ *«Ցուցական գործունէութիւն»*.
51–52	134	Քննարկում Ցուցական գործունէութեան մասին զեկուցման.
53	138	Բանաձեւեր — շար. ապստամբական ձեռնարկներու հարցի քննարկման.
54	140	Քուէարկում բանաձեւերու, — *ա*) ապստամբական ձեռնարկներ *բ*) տեռոր.
55	140	Քուէարկում բանաձեւերու, *գ*) Ցուցական գործունէութիւն — Զեկուցում Բարսեղեանի՝ *«Դաշնակցութեան դերը Ռուսաստանի յեղափոխական շարժման մէջ»*.
56	141	Զեկուցում Ռոստոմի՝ Արեւելեան Բիւրոյի գործունէութեան մասին — ընտրութիւն Միհրանական հարցի քննիչ յանձնախումբի.
57	142	Սարհատի հարց — Զեկուցում Վարդանի՝ *«Զինական-ինքնապաշտպանական գործը Կովկասում»* — քննարկում.
58	145	Զեկուցում Մալումեանի (Ակնունի)՝ *«Նախագծի հրատարակութեան մէջ Խորհուրդի իրաւասութեան հարցը»* — քննարկում.
59	149	Զեկուցում Վարդանի՝ Լեռնավայրի մասին — ընթերցում տեղեկագրի — հարցապնդում — շար. Խորհուրդի իրաւասութեան հարցի քննարկման.
60	155	Նոյն.
61	159	Զեկուցում Շահխաթունիի՝ *«Կովկասեան գործունէութեան մասին»* — Տեղեկագիր Փոլսոյ (Զաւարեան) — քննարկում — բանաձեւ.

62	161	Բանաձեւ Նախագիծի մասին — Զեկուցում Թոփչեանի՝ *«Դաշնակցութիւնը Կովկասում կամ Նախագիծը ըստ էութեան»* — քննարկում.
63	164	Նոյն.
64	169	Սալմանի նամակը — առաջարկ՝ Մուրատի եւ Վահագնի — շար. կովկասեան գործունէութեան քննարկման.
65	172	Նոյն.
66	173	Շրջաններու կարծիքները՝ ապագայ գործունէութեան մասին — շար. կովկասեան գործունէութեան եւ ընկերվարութեան մասին վիճաբանութիւններու.
67	177	Նոյն — բանաձեւեր.
68	180	Զեկուցում Շահխաթունեանի եւ Արշ. Իսահակեանի (Ջամալեան)՝ *«Բաժանման հարցը»* — քննարկում.
69	184	Նոյն.
70–71	187	Նոյն, բանաձեւեր — յաւելեալ քննարկում — վերջնական բանաձեւ — Տեղեկագիր Ոսկեհանքի (Զարդարեան) — քննարկում — Վարդանի բանաձեւը՝ *«Կովկասի ինքնապաշտպանութեան»* մասին.
72	192	Արեւելեան Բիւրոյի հաշիւը — յանձնաժողովներու ընտրութիւն — կովկասեան թերթերու հարցը.
73	195	Զեկուցում Լոռիսի տեղեկագրի մասին — Զեկուցում Արամի՝ *«Արշաւախումբերի մասին»* — քննարկում.
74	198	Ցուցականի քննիչ յանձնախումբի զեկուցումը — քննարկում.
75	200	Նոյն.
76	201	Դիմում Միջազգ. Սոցիալիստ. Բիւրոյին — ժողովական կարգ.
77	201	Քննարկում արշաւախումբերու հարցի — բանաձեւեր — կովկասահայերու ինքնապաշտպանութիւն— դիմում Լա Հէյի ժողովին.
78	205	Նոյն — բանաձեւ — բռնի հանգանակութեան հարց.
79	213	*«Միջկուսակցական ատեան»*, զեկուցում Վռամեանի — քննարկում — Զինապայթուցիկ դպրոցի հարց — Տանկահայքի ինքնապաշտպանութիւն — բանաձեւեր.
80	215	Բանաձեւերու քուէարկութիւն — կովկասեան զեղծումներու հարց.
81	218	Հրատարակութիւններու հարց.
82	221	Նոյն.
83	225	Նոյն — բանաւոր եւ գրաւոր պրոպագանդ.
84	231	Հաշուական սիստեմի հարց — բանաձեւեր հրատարակութիւններու մասին — Միհրանական խնդիր.
85	234	Զեկուցում Մինասեանի՝ *«Յեղափոխ. ուրիշ կուսակցութիւններու հետ համերաշխութեամբ գործելու հարցը»* — քննարկում.
86	240	Կովկասեան զեղծարարներու մասին — բանաձեւ Միհրանականներու մասին — քննիչ յանձնախումբի եզրակացութիւնները.
87էն 92	244	Կազմակերպական կանոններ.
93–95–97–98	244	Ծրագրային հարցեր.
94	244	Ցուցականի հակա-զեկուցումը.
96	245	Զիփոնի հաշիւը (Գազիկ) — հարցապնդում.
99	247	Բանաձեւ *«Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարրերու հետ համերաշխութեան»* մասին — քննարկում — զեկուցում Նախահաշուի.
100	248	Նոյն — քննարկում.
101	250	Բանաձեւեր բռնի հանգանակութեան եւ համերաշխութեան մասին — քուէարկութիւն — ծրագրային հարցեր.
102	251	Ծրագրային հարցեր.
103	253	Պալքանի հարց — զանազան մանր հարցեր եւ որոշումներ.
104	255	Ժլատ-Նալբանդի հարց — Էրզրումի շրջան — Արամի եւ Իշխանի առաջարկը՝ Մեծաւորի եւ Աւարայրի մասին.

105 256 Ստացուած գրութիւններ, բողոքներ, մանր հարցեր — համերաշխութեան հարց՝ հնչակեաններուն հետ — բանաձեւեր։

106 259 Օժանդակութիւն Քրիստափորի ընտանիքին — Դաշնակցութիւնը եւ Պարսկական յեղափոխութիւնը — բանաձեւ։

107 260 Տերսիմի շրջան — բանաձեւ — բռնի հանգամանակութեան մասին վերջնական բանաձեւ — Ջրաքերդի հարց։

108 262 Ցուցականի գործի քննութիւն։

109 268 Վարդոյի գործը — բանաձեւեր Ռուսաստանի յեղափոխ. կուսակցութեանց հետ գործակցութեան մասին։

110 269 Բանաձեւ Վարդոյի մասին — Կազմակերպական կանոններ — Ծրագրային հարցեր։

111 273 Ծրագրային հարցեր։

112 274 Փոթորիկի հաշիւ եւ նախահաշիւ — օգնութիւն՝ Մուշ–Սասունի։

113 277 Մարմիններու համար թեկնածուներու նշդում։

114 278 Ցուցականի գործի քննութիւն — բանաձեւեր — Երկրի Պատասխանատու Մարմին։

115 281 Զեկուցում Զաւարեանի՝ Կիլիկիոյ մասին — բանաձեւ։

116 283 Զանազան բանաձեւեր — յաջորդ Ընդհ. ժողովի թուականը։

117–118 284 Զանազան հարցեր — ընտրութիւն Իննի Յանձնաժողովի — Ատրպատականի ներկայացուցչի կարծիքը՝ Արամի եւ Իշխանի առաջարկի մասին։

119–120 285 Անդրանիկի եւ Մուրատի առաջարկը Սասնոյ որբերուն մասին — ընտրութիւն՝ ա) Երկրի Պատ. Մարմնի բ) Արեւելեան Բիւրոյի գ) Արեւմտեան Բիւրոյի դ) Ցուցա-տեռորական մարմնի։

121 287 Սարհատի հարց — Ծրագրային հարցեր — վերաքննութիւն եւ հաստատում բանաձեւ-որոշումներու — կոչի հարց — Փակում։

294 ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԻՆՆԻ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ

295 Հայ-թրքական ընդհարումներ։

Գործակցութիւն սոցիալիստ կուսակցութիւնների հետ։

Գործակցութիւն վրացիների հետ։

296 Դժգոհութիւններ եւ բողոքներ։

Գաղութներ

Որոշումը Ցուցական Մարմնի մասին։

298 ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒ ԳՐՔՈՅԿԸ

299 Չորրորդ Ընդհանուր ժողովը (ընդհանուր ակնարկ)

301 Ընդհանուր ժողովի կազմը։

Անջատման խնդիրը (առանց պատճառաբանութեան)

302 Նոյն (պատճառաբանութեամբ)

ՏԱԿՏԻՔԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

— Ապստամբական ձեռնարկներ։

— Տեռոր։

— Ինքնապաշտպանութեան գործը Թուրքիոյ մէջ։

303 — Արշաւախումբեր։

— Կովկասի ինքնապաշտպանութիւն։

— Ցուցական գործունէութիւն։

304 — Կազմակերպութիւններ։

— Զինա-պայթուցիկ։

ՀԱՄԵՐԱՇԽ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

— Համերաշխութիւն Թուրքիոյ այլատարր ցեղերու հետ։

305 — Հայ-թրքական ընդհարումներ։

— Գործակցութիւն վրացիների հետ։

306 — Սոցիալիստական կուսակցութիւնների հետ գործակցութիւն։

— Միջկուսակցական ատեան։

— Հնչակեան կեդրոնի դիմումը։

307 ՊՐՈՊԱԳԱՆԴ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

— «Դրօշակ» եւ կից հրատարակութիւններ։

308 — Կովկասեան հրատարակութիւններ։

— Օրգաններ եւրոպական լեզուներով։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

— Բռնի հանգամանակութիւն։

— «Նախագիծ»ը եւ Խորհուրդի իրաւասութիւնը։

309 — Երկրի ուսումնասիրութիւնը։

— Միջազգային Սոցիալիստական Բիւրօ։

— Առաջիկայ Ընդհանուր ժողովը։

— Գաղութներ։

— Պարսկաստանի շրջանում։

310 ԿԱՐԳԱՊԱՀԱԿԱՆ

— Դժգոհութիւններ ու բողոքներ։

— Որոշում Ցուցական Մարմնի մասին։

311 — Վարդոյի խնդիրը։

— «Ժամանակաւոր Զինուորական Խորհուրդ»։

312 — Զեղծարարներ։

Բարոյական աջակցութիւն Ք. Միքայէլեանի յիշատակին։

Նախահաշիւ

313 Հաշուական խնդիրներ։

Ընտրութիւններ։

Զանազան որոշումներ։

Վճիռներ այլեւայլ դիմումների առիթով։

ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՂ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ, ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐՆ ՈՒ ՀՐԱՒԻՐԵԱԼՆԵՐԸ

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ ԱԻԵՏԻՍ (ՂԱՐԻԲ).— Պատգամաւոր Չրաքերդի (Կարս)

11ա, 14ա, 33ա-բ, 37ա, 40բ, 41ա, 45ա, 169ա, 238ա, 293ա, 240ա, 241բ, 244բ, 247բ, 251ա, 255ա, 260բ, 262բ, 268 բ, 269բ, 270բ, 273ա, 274ա, 277բ, 281ա, 285ա, 288ա, 290բ։

ԱՆԴՐԱՆԻԿ.— Պատգամաւոր Դուրան-Բարձրաւանդակի (Մուշ-Սասուն)

11ա, 15բ, 16ա-բ, 17ա, 18բ, 20ա-բ, 23բ, 24ա-բ, 31բ, 32ա-բ, 33ա-բ, 34բ, 38ա-բ, 39ա-բ, 41բ, 43բ, 46բ, 47ա, 48ա, 49ա, 51ա, 54ա, 59ա, 60ա-բ, 62բ, 63ա, 64բ, 67ա, 68բ, 69բ, 70ա-բ, 71բ, 73բ, 83բ, 86ա, 91ա, 92ա-բ, 93ա-բ, 94բ, 97բ, 99բ, 101ա, 102ա, 104ա, 107բ, 111բ, 113ա-բ, 115ա, 117ա-բ, 118ա, 119ա, 120բ, 121ա-բ, 122ա, 123բ, 124բ, 125բ, 127բ, 134ա, 138ա, 140ա-բ, 141բ, 142ա, 145բ, 147ա-բ, 149բ, 154բ, 155բ, 156ա, 159ա, 161ա, 164ա, 169ա, 172ա, 173ա, 177բ, 180բ, 184ա, 187բ, 192ա, 198բ, 200բ, 201ա, 205բ, 213ա, 215բ, 218բ, 221ա, 225ա, 231ա, 234բ, 240բ, 243ա, 244բ, 245ա, 247ա, 253բ, 255ա, 259բ, 260բ, 262բ, 268բ, 273ա, 277ա-բ, 278ա, 279ա-բ, 280ա-բ, 281ա-բ, 284բ, 285բ, 286ա, 287ա-բ։

ԱՐԱՄ (ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ).— Պատգամաւոր Շամի (Վասպուրական)

11ա, 56ա-բ, 57ա, 61բ, 64բ, 68ա-բ, 69բ, 72ա-բ, 73բ, 74ա-բ, 75ա-բ, 76ա, 77ա-բ, 93ա, 94ա, 102բ, 104բ, 105բ, 108ա-բ, 110ա, 117բ, 118բ, 119ա, 120բ, 126բ, 131բ, 132ա, 133ա-բ, 138ա, 139ա-բ, 140ա, 142ա, 143ա, 160բ, 163բ, 164բ, 178բ, 183բ, 187բ, 192ա-բ, 195ա, 197ա, 198ա-բ, 199ա, 200բ, 201ա, 203ա-բ, 204ա, 205ա, 210բ, 214բ, 218ա-բ, 225ա, 231ա, 232ա, 233բ, 234ա, 239ա, 240բ, 241ա, 243բ, 245ա, 247ա-բ, 249բ, 251ա, 255բ, 257ա, 260ա, 265բ, 277ա-բ, 278բ, 280բ, 283բ, 284բ, 285ա-բ, 289բ։

ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.— Պատգամաւոր Ապառաժի (Ղարաբաղ)

11ա, 16ա-բ, 22ա, 23ա, 31բ, 42ա, 43ա, 49ա, 54ա, 56ա, 58ա-բ, 67բ, 78բ, 85բ, 91ա, 93ա-բ, 94ա, 99բ, 101ա, 104ա-բ, 138ա, 141բ, 143բ, 157բ, 192բ, 198բ, 245բ, 265բ, 269ա, 277բ, 283բ, 285ա։

ԳՐՈՒԶԻՆԵԱՆ (ՎՐԱՑԵԱՆ) ՍԻՄՈՆ (ՍԻԳ).— Պատգամաւոր Նոյրանցի (Նոր Նախիջեւան)

11ա, 140բ, 141բ, 143բ, 147ա, 157բ, 159բ, 167բ, 189բ, 190ա, 196բ, 208բ, 265ա, 266բ։

ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ՌՈՒԲԷՆ.— Պատգամաւոր Գալֆանի եւ Ներկայացուցիչ Ոսկեհանքի (Իզմիր)

11ա-բ, 13բ, 14ա-բ, 15ա, 17ա, 19բ, 20ա, 22ա, 25ա, 30բ, 36բ, 37բ, 39բ, 41ա, 42ա, 44բ, 47բ, 51ա, 52ա-բ, 53ա-բ, 54ա, 60ա-բ, 62բ, 69ա-բ, 70բ, 72ա, 76ա, 77ա, 78ա-բ, 81ա, 83բ, 85բ, 93բ, 96բ, 98ա-բ, 99բ, 100բ, 101բ, 102բ, 111ա-բ, 113ա-բ, 116ա, 117ա, 118բ, 121բ, 128բ, 131ա, 134ա, 138բ, 140ա-բ, 142ա, 146բ, 147ա, 149ա, 151բ, 152բ, 159ա-բ, 161ա, 176ա, 185ա, 190ա, 191ա-բ, 192բ, 194ա-բ, 195ա, 197ա, 198ա, 200բ, 201ա, 205ա, 209բ, 211ա, 213բ, 214ա-բ, 216ա, 220ա, 222ա, 231բ, 233բ, 240ա, 245ա, 247ա-բ, 248բ, 253բ, 255ա-բ, 257ա, 258ա-բ, 259ա, 269ա, 277բ, 287բ։

ԶԱՒԱՐԵԱՆ ՍԻՄՈՆ (ԱՆՏՈՆ, ՍՄԲԱՏ ՕՀԱՆԵԱՆ).— Ներկայացուցիչ Լեռնավայրի (Կիլիկիա) Պատասխանատու Մարմնի

11ա, 14ա, 38ա, 40ա, 150ա-բ, 151բ, 198բ, 201ա, 202ա-բ, 204ա, 208բ, 209ա-բ, 210ա, 211ա-բ, 212ա, 213բ, 214բ, 215բ, 218բ, 221բ, 223բ, 225ա, 228բ, 229ա-բ, 230ա-բ, 231ա-բ, 232ա, 233բ, 242ա-բ, 244բ, 248բ, 249բ, 250ա, 251ա-բ, 252ա, 253ա, 255ա, 258ա-բ, 259բ, 260ա, 261ա-բ, 262բ, 269ա, 271բ, 273բ, 274ա, 277բ, 278բ, 279բ, 280ա-բ, 282ա-բ, 283ա-բ, 284բ, 285ա, 286ա-բ, 288ա, 289բ, 290ա, 291բ։

ՁԱՒՐԵԱՆ Ց. ՌԺԻՇԿ.— Պատգամաւոր Մրգաստանի (Երեւան)

11ա, 14բ, 15ա-բ, 16բ, 21բ, 22ա-բ, 23ա-բ, 24բ, 30ա, 32ա-բ, 37բ, 38ա-բ, 41բ, 47ա, 48բ, 51ա, 54բ, 62ա, 63ա, 68բ, 70ա, 71ա-բ, 72բ, 74ա, 86բ, 87ա, 90ա, 96ա, 97ա-բ, 99բ, 100բ, 101բ, 103բ, 104բ, 113ա, 120ա-բ, 121ա-բ, 122բ, 124ա, 127բ, 132ա, 134ա, 135ա-բ, 137ա, 139ա, 140բ, 146ա, 161բ, 163բ, 173ա, 187բ, 188ա, 192ա, 198բ, 200բ, 201բ, 202բ, 205բ, 206ա, 213բ, 234ա-բ, 238ա, 239ա, 241ա, 242բ, 244բ, 249բ, 250ա, 257ա, 265ա-բ, 268ա-բ, 277բ, 281բ, 286բ, 290ա։

ԹՈՐԳՈՄ.— Անդամ Ցուցական Մարմնի

69ա, 188ա, 262բ, 263ա, 264բ, 265ա-բ, 266ա, 267ա-բ, 268ա, 280ա-բ, 281ա, 286ա։

ԹՈՓՉԵԱՆ ԵՂԻՇԷ.— Պատգամաւոր Մեծ-Քաղաքի (Թիֆլիս)

11ա, 14ա, 44ա, 49բ, 50ա, 52բ, 53բ, 54ա, 56ա-բ, 60ա-բ, 62ա, 68բ, 69ա, 71բ, 72բ, 77ա, 78բ, 80բ, 81ա-բ, 82բ, 83ա-բ, 84ա-բ, 85ա, 90ա, 91ա, 94ա-բ, 95ա, 96ա, 97ա-բ, 99բ, 100բ, 101ա, 109ա-բ, 113բ, 124ա, 115ա-բ, 116բ, 119ա, 121բ, 122ա, 123բ, 124բ, 129ա, 131ա, 132բ, 134ա, 136ա, 138ա, 139ա, 140ա, 141բ, 142ա, 144ա, 145բ, 146բ, 147ա, 148ա, 149բ, 150ա-բ, 151բ, 152ա-բ, 153ա, 154բ, 156բ, 157բ, 161ա-բ, 162բ, 164բ, 165բ, 166ա, 169բ, 170ա-բ, 172ա, 173ա, 177բ, 179բ, 180ա-բ, 183բ, 187ա-բ, 192բ, 193ա-բ, 194ա, 195ա, 198բ, 199ա, 200բ, 201ա-բ, 203ա, 205բ, 208բ, 209ա-բ, 212բ, 215ա-բ, 218բ, 219ա, 222ա, 229ա, 230բ, 231բ, 233ա, 234ա, 241ա, 244ա-բ, 245ա, 251ա-բ, 252ա, 253ա, 255ա, 259ա-բ, 265ա, 266բ, 269բ, 271ա-բ, 273ա-բ, 274ա, 277բ, 278բ, 280բ, 281բ, 282բ, 283ա-բ, 284ա, 285ա, 286բ, 287բ, 289ա-բ, 291բ։

ԻՇԽԱՆ (ՎԱՆԱՑ).— Պատգամաւոր Լեռնապարի

11ա, 14բ, 16բ, 17ա, 19ա-բ, 20ա-բ, 21ա-բ, 22ա-բ, 23ա-բ, 24ա-բ, 25ա-բ, 26ա-բ, 33ա, 41բ, 57բ, 64բ, 68բ, 91ա, 100բ, 112ա, 113բ, 120բ, 129բ, 131ա, 142ա, 192բ, 225ա, 240բ, 244բ, 245ա, 247ա, 255ա-բ, 277բ, 278ա, 283բ, 285ա։

ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ (ՋԱՄԱԼԵԱՆ) ԱՐՇԱԿ.— Պատգամաւոր Եւրոպայի Հ. Յ. Դ. Ուսանողական Միութեան

11բ, 14ա-բ, 15ա-բ, 16բ, 17ա, 19ա, 20ա, 21ա-բ, 26բ, 29բ, 30բ, 32բ, 39ա-բ, 42բ, 43բ, 49ա, 50ա, 54բ, 61բ, 62ա, 68բ, 69ա, 71ա, 72բ, 76ա, 77բ, 78ա, 87ա, 88բ, 89բ, 90ա-բ, 94ա-բ, 96ա, 97ա-բ, 101ա, 103բ, 104բ, 113ա, 115բ, 119բ, 121բ, 125ա, 127բ, 129բ, 131բ, 132բ, 133ա-բ, 135բ, 140բ, 141բ, 143ա-բ, 147բ, 154ա, 157բ, 161բ, 163բ, 164ա-բ, 175բ, 180ա-բ, 186բ, 188ա, 189ա-բ, 190ա, 192բ, 194ա, 195ա, 200բ, 205բ, 207բ, 208բ, 211ա, 213բ, 215ա, 217ա, 218ա, 227բ, 228ա, 234 բ, 240բ, 244բ, 250ա, 252ա, 255ա, 257բ, 259բ, 260ա, 270բ, 272ա, 273բ, 274ա, 283բ, 284բ։

ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ ԱԻԵՏԻՔ (ԳՈՒՍԱՆ).— Պատգամաւոր Քարի (Ալեքսանդրապոլ)

11ա, 45ա, 54բ, 68բ, 75բ, 91ա, 94բ, 96ա, 97ա, 99ա, 116բ, 125ա, 132բ, 148ա, 177բ, 197ա-բ, 202բ, 210բ, 213ա, 218բ, 221ա, 240բ, 244բ, 273բ, 283բ։

ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ (ԱԿՆՈՒՆԻ).— Ներկայացուցիչ Արեւմտեան Բիւրոյի

11ա-բ, 12բ, 13ա, 14ա-բ, 15ա-բ, 16ա-բ, 17ա, 23բ, 24ա, 29ա, 30ա-բ, 31բ, 32ա-բ, 33ա-բ, 36բ, 37ա-բ, 39ա, 40ա-բ, 41բ, 44բ, 45ա, 47ա-բ, 48ա-բ, 49ա-բ, 50բ, 51ա, 53ա-բ, 54ա-բ, 57բ, 60ա, 61բ, 62բ, 63ա-բ, 65ա, 67ա-բ, 68ա-բ, 69ա, 70բ, 71բ, 72ա-բ, 75ա, 76ա, 77ա-բ, 78ա, 81բ, 82ա-բ, 83ա, 85ա, 86ա-բ, 88ա, 89բ, 91ա, 93բ, 94ա, 101ա-բ, 104բ, 105ա-բ, 107բ, 108ա-բ, 109բ, 113ա, 118ա-բ, 120բ, 121բ, 122ա, 124ա-բ, 125ա, 126բ, 128ա-բ, 130բ, 131բ, 133ա-բ, 134ա, 138ա-բ, 139բ, 140ա-բ, 141բ, 142ա, 145բ, 146բ, 148բ, 149ա-բ, 151ա-բ, 152ա, 153ա, 154ա-բ, 155ա-բ, 158ա-բ, 159ա, 160բ, 161ա, 168ա-բ, 169բ, 170ա, 172ա, 173ա, 185բ, 189ա-բ, 190ա, 191ա, 192ա-բ, 194ա-բ, 195ա, 198ա-բ, 199ա, 200ա-բ, 201ա-բ, 205ա, 206բ, 210ա, 213ա-բ, 214ա, 215ա-բ, 216ա, 218ա-բ, 219ա, 220բ, 221բ, 223ա, 225ա, 228բ, 232ա-բ, 238ա, 241ա, 243բ, 244ա-բ, 245ա, 247ա-բ, 248ա-բ, 249ա-բ, 252բ, 253ա-բ, 255ա-բ, 256ա, 257ա, 258բ, 259բ, 260բ, 261,բ 262բ, 263ա, 270ա-բ, 272բ, 273ա, 274ա, 277ա-բ, 278ա-բ, 280ա-բ, 281ա-բ, 282բ, 283բ, 284ա, 285ա-բ, 287ա-բ, 288ա-բ, 289ա-բ, 291ա-բ։

ՄԱՆՈՒԿ (ԱՐՍԷՆ ?).— Ներկայացուցիչ Ծովափի (Տրապիզոն)

38բ, 39ա, 41բ, 49ա, 72ա, 77բ, 82ա, 96ա, 97բ, 113ա, 116բ, 121ա, 124ա, 125ա, 131բ, 151ա, 157բ, 189ա, 191բ, 211ա, 217ա, 248բ։

ՄԱՇՈՒՐԵԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ.— Պատգամաւոր Այգեստանի (Գանձակ)

11ա, 14ա-բ, 15բ, 18բ, 26բ, 30ա, 32բ, 36բ, 39բ, 42բ, 43ա-բ, 45ա, 52ա-բ, 60բ, 62ա, 67բ, 71բ, 77ա, 88բ, 85ա, 93բ, 96ա-բ, 101ա, 113ա, 121բ, 124բ, 125ա-բ, 127բ, 131ա-բ, 134բ, 140բ, 141բ, 142բ, 152ա, 157ա-բ, 158ա, 161բ, 180բ, 184ա, 189բ, 191բ, 192ա, 208բ, 211ա, 218բ, 218ա, 225ա, 280բ, 283բ։

ՄԱՐԴՊԵՏ (?).— Քարտուղար

96բ, 133ա, 200բ, 291բ։

ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ ՏԱՃԱՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (ԳԱՐՄԷՆ)*.— Հրաւիրեալ

38բ, 39ա, 41բ, 43բ, 47ա-բ, 53ա-բ, 54ա, 67բ, 71բ, 72բ, 78բ, 81բ, 83բ, 93ա, 99բ, 100ա-բ, 108ա, 112ա, 113ա, 120ա, 121բ, 129բ, 131ա, 135բ, 142ա, 144ա, 151բ, 154ա-բ, 194բ, 218ա, 231բ, 244ա, 254ա, 265ա, 269ա, 277ա-բ, 279բ, 281բ, 282բ, 283ա-բ։

ՄԻՆԱՍԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ (ԱՐԱՄ-ԱՇՈՏ).— Պատգամաւոր Գալֆանի

11ա-բ, 13ա, 15ա-բ, 16բ, 17ա, 20ա-բ, 22բ, 23ա, 30ա, 33ա, 37բ, 39ա, 41ա-բ, 42ա, 45բ, 53բ, 56բ, 57ա, 63ա, 64բ, 69ա, 71ա, 74բ, 75ա, 77բ, 83ա-բ, 89բ, 96բ, 97ա, 101ա, 103ա, 109ա, 114ա, 116բ, 117բ, 118բ, 119բ, 121բ, 122ա, 124ա, 125ա, 126ա, 129բ, 130բ, 131բ, 133բ, 134ա, 135բ, 137բ, 138բ, 139բ, 140բ, 141ա-բ, 142ա, 145բ, 153բ, 155ա-բ, 156ա, 161ա, 173բ, 178բ, 182բ, 183բ, 188բ, 191բ, 192բ, 194ա-բ, 195ա, 197բ, 201ա, 203ա, 205բ, 207բ, 209ա, 213բ, 214բ, 227ա, 228ա-բ, 229բ, 235ա, 239ա, 240ա, 241ա, 247ա, 248ա, 251բ, 253ա, 258ա, 260բ, 261բ, 268բ, 271բ, 273բ, 277բ, 280ա, 285ա, 287ա-բ, 288ա, 289ա։

ՄՈՒՐԱՏ (ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ).— Պատգամաւոր Դուրան-Բարձրաւանդակի (Մուշ-Սասուն)

11ա, 17ա, 32ա-բ, 38ա-բ, 39ա, 41բ, 49ա, 50ա, 54ա, 57բ, 60ա, 64ա, 67բ, 69բ, 71ա-բ, 78բ, 80բ, 81ա-բ, 82ա-բ, 83ա-բ, 84բ, 86ա-բ, 87ա, 91ա, 95ա, 96ա, 97ա-բ, 99բ, 102բ, 104բ, 106ա, 120ա, 121ա, 129ա, 131ա, 132ա, 133ա, 134ա, 139բ, 140ա-բ, 141բ, 142ա, 143ա, 146բ, 147բ, 149ա-բ, 152ա, 154բ, 155ա-բ, 156բ, 157ա-բ, 158ա, 159ա, 161ա, 162ա, 163բ, 164բ, 165ա, 166ա, 167ա-բ, 169ա, 170ա-բ, 171ա-բ, 172ա, 173ա, 177բ, 180բ, 184ա, 187բ, 192ա, 198ա-բ, 200բ, 201ա, 203ա, 210ա, 211բ, 214ա, 218ա, 221ա, 222ա-բ, 223բ, 234ա-բ, 239ա, 242բ, 243ա, 245բ, 247բ, 249ա, 251ա, 255ա, 257բ, 261ա, 262բ, 268բ, 277ա-բ, 280ա, 286ա, 287բ։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ.— Քարտուղար

14ա։

ՅՈՒՇԻԿ (ՏԻԿ. ԺԵՆԻԱ ՄԵԼԻՔ-ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ).— Պատգամաւոր Ծլատի (Հիւս. Կովկաս)

11ա, 25բ, 47ա, 97ա-բ, 104բ, 173ա, 283բ։

ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆ ԱԻԵՏԻՔ (ԱՐՏՈՒՐ).— Պատգամաւոր Ռուսաստանի Հ. Յ. Դ. Ուսանողական Միութեան

11ա, 14ա, 15ա, 18բ, 20ա, 22ա, 24ա-բ, 30բ, 32բ, 38բ, 39ա, 43ա-բ, 45բ, 47ա, 48բ, 49բ, 62ա, 67բ, 68ա, 69ա, 71բ, 72բ, 74ա-բ, 75ա, 78ա, 81բ, 82ա, 83ա, 85բ, 86ա, 88բ,

90բ, 91բ, 93ա–բ, 96ա, 97ա, 101ա, 114բ, 115բ, 121ա–բ, 125բ, 135ա, 137բ, 143ա, 144ա, 146բ, 155բ, 158ա, 159ա, 162ա–բ, 165բ, 168բ, 169ա, 178ա, 187ա, 188ա–բ, 189ա–բ, 192բ, 205բ, 215ա, 217ա, 225ա, 228ա, 232ա, 233բ, 237բ, 241ա, 244բ, 251բ, 255ա, 259բ, 264բ, 265ա, 270բ, 272ա–բ, 273ա–բ, 278ա, 281բ, 283բ, 284ա, 285ա, 288ա, 289ա·

ՉՈՓՈՒՐԵԱՆ (ԼԵՒՈՆ ԹԱԴԷՈՍԵԱՆ, ԳԱԳԱՃԱ)·— Պատգամաւոր Ոսկանապատի (Պաքու)

11ա, 14ա, 15ա, 16ա–բ, 21բ, 22ա, 30բ, 32բ, 38ա, 44ա, 47ա, 52բ, 63ա, 74բ, 76ա, 83բ, 91ա–բ, 93ա–բ, 97ա, 98ա, 99ա, 100ա, 112ա, 144ա, 159բ, 164ա, 192ա–բ, 193ա, 194բ, 201բ, 202ա, 268բ, 269ա, 270բ, 277բ, 283բ, 285ա, 286բ·

ՊՈՅԱՃԵԱՆ ՍԻՐԱԿԱՆ, Եգիպտոսէն

19բ, 93բ, 149բ, 150ա–բ, 151բ, 159ա·

ՋԵԼԱԼԵԱՆ (ՃԷԼԱԼԵԱՆ ԹՈՎՄԱՍ, ՀԱՅԿ-ԱՐՄԷՆ)·— Պատգամաւոր Ամերիկայի

11ա, 14բ, 15ա, 16ա, 17ա, 22ա, 26ա, 30բ, 31բ, 32բ, 33ա, 36բ, 37ա, 39ա, 43ա–բ, 47ա, 49բ, 54ա–բ, 56ա–բ, 57ա–բ, 58բ, 63ա, 64բ, 67բ, 72ա, 77բ, 78ա–բ, 80բ, 85բ, 86ա, 90բ, 98ա, 99բ, 106ա, 110բ, 115բ, 117ա, 136ա, 143բ, 144ա, 147բ, 148ա, 149ա, 153ա–բ, 154բ, 155բ, 158ա, 179ա, 183ա, 195ա, 200բ, 201ա, 208ա, 211բ, 213բ, 223բ, 241ա, 243բ, 245ա, 248ա, 253բ, 260բ, 278բ, 287բ, 289ա, 290ա·

ՌՈՍՏՈՄ (ԶՕՐԵԱՆ)·— Ներկայացուցիչ Արեւելեան Բիւրոյի

11ա, 12բ, 14ա–բ, 16բ, 17ա, 19ա, 20բ, 29ա–բ, 30ա–բ, 31ա, 32ա–բ, 33ա, 36բ, 37ա–բ, 39ա, 40ա–բ, 41ա–բ, 42ա, 43բ, 45բ, 52ա–բ, 54ա, 56ա, 59բ, 62ա–բ, 63ա–բ, 67բ, 70բ, 71ա–բ, 72ա–բ, 77բ, 82ա, 88բ, 89ա–բ, 90բ, 94ա–բ, 95ա–բ, 96ա–բ, 100բ, 101ա, 102ա, 103բ, 106ա, 107բ, 108բ, 109ա–բ, 110բ, 112ա, 113ա, 116ա–բ, 117բ, 119բ, 120բ, 121բ, 124ա, 127ա, 130ա, 132ա–բ, 133բ, 134ա, 137ա, 138բ, 139բ, 140ա–բ, 141բ, 142ա–բ, 146բ, 147ա, 149ա, 150բ, 152բ, 153բ, 154բ, 155ա, 156ա, 157ա, 158ա, 159ա–բ, 161ա–բ, 163բ, 166ա, 168բ, 179ա, 184ա, 188բ, 189ա–բ, 191ա, 192բ, 194ա, 195ա, 197ա, 201ա, 202բ, 203բ, 204բ, 205ա, 206ա, 208ա, 209բ, 212ա, 213ա, 214ա–բ, 215բ, 221ա, 224ա, 225ա, 229ա, 231ա–բ, 233ա, 234ա–բ, 240բ, 241ա–բ, 242ա–բ, 243ա, 247ա, 248բ, 249ա, 251ա–բ, 252ա, 255ա, 260բ, 267բ, 268ա–բ, 270բ, 271ա–բ, 272ա–բ, 273ա–բ, 274ա, 277ա–բ, 278ա, 280ա, 282ա–բ, 283բ, 284բ, 285ա, 288բ, 289ա·

ՌՈՒԲԻՆԱ (ՑԵՏԱԳԱՑԻՆ ՏԻԿ. ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ)·— Անդամ Ցուցական Մարմնի

68բ, 69ա, 71ա, 199բ, 263բ, 264բ, 265ա–բ, 266ա–բ, 267բ, 279ա, 281ա·

ՍԱՔՕ ՍԵՒՔԱՐԵՑԻ·— Հրաւիրեալ

32ա–բ, 53ա, 54ա–բ, 59ա, 96ա, 107ա, 108բ, 125ա, 131բ, 132բ, 142ա, 192ա, 202ա, 238բ·

ՍԱՖՕ (ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ)·— Ներկայացուցիչ Ցուցական Մարմնի

11ա, 12բ, 13բ, 14ա–բ, 15ա–բ, 17ա, 19բ, 21ա, 29ա, 33ա, 41բ, 54բ, 62ա, 67բ, 68ա–բ, 69ա–բ, 70ա–բ, 71ա–բ, 72ա, 77ա–բ, 82ա, 91ա, 96ա, 97ա–բ, 100բ, 101բ, 104բ, 109ա, 116բ, 120բ, 198բ, 199ա–բ, 200ա–բ, 201ա, 218բ, 234ա, 244ա–բ, 245ա, 263ա–բ, 264ա, 265ա–բ, 266ա–բ, 267ա–բ, 268ա–բ, 278բ, 279ա–բ, 280ա–բ, 281ա, 286ա·

ՍԵՊՈՒՀ·— Հրաւիրեալ

12ա, 15բ, 16ա–բ, 17ա, 24ա, 25ա, 26ա–բ, 29բ, 30բ, 31բ, 32բ, 38ա–բ, 39բ, 47ա, 50ա, 51ա, 54բ, 57բ, 60ա, 62բ, 68ա–բ, 69ա, 71ա, 72բ, 74ա, 75բ, 76ա, 78բ, 90բ, 91բ, 92բ, 95բ, 96ա, 97բ, 100բ, 101բ, 105ա, 115ա, 120ա, 121ա–բ, 122ա, 127բ, 131ա, 134բ, 135բ, 138ա, 140բ, 142բ, 143ա, 145բ, 151բ, 152ա–բ, 153բ, 155ա, 158բ, 159բ, 162ա, 163ա, 164ա, 167ա, 169բ, 177բ, 180բ, 184ա, 187բ, 192ա, 198ա–բ, 200բ, 201ա, 202ա, 205բ, 215ա, 218ա, 231բ, 243ա, 245ա–բ, 253բ, 254ա, 255ա, 257ա, 261ա, 262ա–բ, 274ա, 282բ, 284բ, 288բ·

ՎԱԼԱԴԵԱՆ ՎԱԼԱԴ·— Քարտուղար

38բ, 39ա, 87ա·

ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ (ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ) ՄԻՔԱՅԷԼ·— Պատգամաւոր Նաւահանգիստի (Բաթում)

11ա, 33ա–բ, 36բ, 37ա, 40ա–բ, 149բ, 152ա, 153բ, 277բ, 287ա·

ՎԱՐԴԱՆ (ԽԱՆԱՍՈՐԻ)·— Հրաւիրեալ

13ա, 71բ, 75բ, 81ա, 83ա–բ, 91բ, 92բ, 93ա–բ, 96ա, 97ա–բ, 98ա, 106ա, 116բ, 120բ, 124բ, 125ա, 131բ, 133բ, 134ա, 139ա, 140բ, 141բ, 142ա–բ, 144ա–բ, 149բ, 150ա–բ, 151ա–բ, 169ա, 173ա, 184ա, 191բ, 292ա–բ, 198բ, 201ա, 204բ, 211ա, 214բ, 215բ, 221ա, 231ա, 238բ, 239ա, 240բ, 244բ, 245ա, 247ա, 255ա, 259բ, 260բ, 262բ, 268բ, 273ա, 277ա, 278ա, 281բ, 282բ, 283բ, 285ա·

ՎՌԱՄԵԱՆ ԱՐՇԱԿ (ՎԱՀԱԳ)·— Հրաւիրեալ

12ա, 13բ, 14ա, 15բ, 17ա, 19բ, 21ա–բ, 22ա–բ, 23ա–բ, 26ա–բ, 29ա, 30ա–բ, 32ա, 33ա, 36ա–բ, 37ա–բ, 38բ, 39բ, 40ա–բ, 41բ, 42ա–բ, 44բ, 46բ, 47ա–բ, 50բ, 56բ, 58ա, 59ա–բ, 62ա, 63ա, 64բ, 65ա, 67ա–բ, 68ա, 70բ, 71բ, 72ա–բ, 75բ, 76ա, 78ա, 83բ, 84բ, 85բ, 89բ, 90բ, 91ա, 92բ, 94ա–բ, 96բ, 97ա–բ, 101բ, 104ա–բ, 105ա, 107ա, 108ա–բ, 112բ, 113ա, 116բ, 118բ, 119բ, 120ա, 121ա–բ, 122ա, 124բ, 125ա–բ, 130ա, 131բ, 133բ, 134ա, 136բ, 137ա, 139ա, 140բ, 142ա, 143բ, 144բ, 148ա–բ, 150բ, 151ա–բ, 153ա–բ, 154ա–բ, 157ա, 158ա, 159ա, 160ա–բ, 161բ, 164բ, 169ա, 170ա, 180ա–բ, 184ա, 185ա, 189ա–բ, 191ա, 192ա–բ, 198ա–բ, 199ա, 201ա–բ, 204ա–բ, 205բ, 206ա, 208բ, 212ա–բ, 213ա, 214բ, 215ա–բ, 220ա, 221ա–բ, 224բ, 227բ, 229բ, 230ա, 231բ, 232ա–բ, 233ա–բ, 240բ, 244ա–բ, 245ա–բ, 247բ, 248ա–բ, 250ա, 251բ, 256ա, 257բ, 260բ, 261բ, 262ա, 265բ, 266ա, 269ա, 270ա–բ, 273ա–բ, 275բ, 277ա–բ, 278բ, 279բ, 280բ, 282ա–բ, 284ա, 285ա, 286բ, 287բ, 288ա–բ, 291բ·

ՎՐԷԺՈՒՆԻ (ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆ, ԾԵՐՈՒՆԻ, ԲԱԼԱՋԱՆ)·— Պատգամաւոր Վրէժի (Ատրպատական)

11ա, 12ա, 13բ, 16բ, 21ա, 24բ, 25ա, 29բ, 30ա, 33ա, 38ա, 40ա, 46բ, 52ա–բ, 53ա, 54ա, 57ա–բ, 58ա–բ, 59աբ, 63ա, 67բ, 68բ, 70բ, 72ա, 75բ, 76ա–բ, 77ա, 82բ, 87ա, 91ա, 94բ, 95ա, 101բ, 104ա, 105բ, 107բ, 110ա, 113ա, 125ա, 131բ, 135ա, 138բ, 140բ, 141բ, 144ա, 153բ, 157ա, 183բ, 192ա, 198բ, 201ա, 213ա, 216ա, 220բ, 228ա–բ, 231բ, 241ա, 254ա, 255բ, 257ա, 258ա, 259բ, 260ա–բ, 262բ, 268բ, 285ա·

ՏԱԹԵՒԵԱՆ ՎԱՀԱԳՆ·— Պատգամաւոր Ամերիկայի

11ա, 12ա, 19բ, 21ա, 25ա–բ, 31բ, 33ա, 40ա, 48ա, 49բ, 53ա, 57ա, 70բ, 72բ, 80բ, 83բ, 85ա, 96ա, 97ա, 101բ, 113ա, 124ա, 135բ, 149ա, 154բ, 163բ, 169ա, 170ա, 180բ, 192բ, 193ա–բ, 194ա, 197բ, 215բ, 243ա, 254ա, 264բ, 277ա, 278ա, 280ա, 282ա, 285ա, 287ա·

ՏԷՐ ՄԿՐՏՉԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆ (ԳԱԳԻԿ)·— Ներկայացուցիչ Ջիփօնի

11ա, 14ա, 177բ, 185ա, 191բ, 192ա–բ, 198բ, 204ա–բ, 205ա, 211ա, 213ա, 218բ, 225ա, 231ա, 240բ, 245ա–բ, 264բ, 274բ, 275բ, 277բ, 280ա, 282բ, 283բ, 285ա, 286բ·

ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ ՀԱՄՕ (ՄՀԵՐԵԱՆ)·— Հրաւիրեալ

14ա, 149բ, 151բ, 152ա–բ, 153ա–բ, 154բ, 156ա, 158ա–բ, 159բ, 160բ, 161ա, 162ա, 163բ, 164ա–բ, 169ա, 170ա, 172ա, 173ա, 179բ, 183ա, 187բ, 190ա, 191բ, 192ա–բ, 193ա–բ, 194բ, 195ա, 197բ, 198բ, 199ա, 200բ, 201ա–բ, 203բ, 205ա, 213ա, 215ա, 216բ, 217ա, 218ա, 221ա, 224ա, 231ա, 232ա, 233ա–բ, 234ա–բ, 235ա, 237ա, 238բ, 240բ, 241ա, 244ա–բ, 245ա–բ, 247բ, 248բ, 249ա, 251ա, 252ա, 253բ, 254ա, 256բ, 258ա, 260ա, 265բ, 266ա, 269բ, 273բ, 274ա–բ, 277բ, 278բ, 281ա, 282բ, 283բ, 285ա, 286բ, 288ա–բ·

ՓՐԱՆԳԵԱՆ·— Քարտուղար

143ա·

(*) *Մեզի համար անծանօթ անուն մնացած էր Տաճատ Վրդ. Մելքոնեանը։ Վերջերս միայն, Ռուբէնի յուշերու վերահրատարակութեան սրբագրութեան առթիւ, երեւան եկաւ որ ան ուրիշ մէկը չէ՝ եթէ ոչ Վանի եւ Մուշի մէջ գործած Գարմէնը, Ռուբէնի ստանձնութեան շրջանի մարտիկ ընկեր։*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

		էջ
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ		
Ա·—	ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ	11
Բ·—	ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԻՆՆԻ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ	294
Գ·—	ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ	
	ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒ ԳՐՔՈՅԿԸ	298
	ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՀԱՇԻՒ (1907)	314
Դ·—	ՆՈՐ ԾՐԱԳԻՐԸ	315
Ե·—	ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ-ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԵՐ ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ՅԱՋՈՐԴԱԿԱՆ ՆԻՍՏԵՐԸ, ՕՐԱԿԱՐԳԵՐԸ ԵՒ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՂ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ. ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐՆ ՈՒ ՀՐԱՒԻՐԵԱԼՆԵՐԸ	329

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՆԻՒԹԵՐ Հ. Յ. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Գ. ՀԱՏՈՐ

Հրատարակութեան պատրաստեց եւ խմբագրեց ՀՐԱՉ ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ

կեդրոնատեղի

HAMAZKAYIN LIBRARY
P.O.BOX 80 - 1096
BOURJ HAMMOUD - LEBANON
Tel.: 00961 - 1 - 241263 / 4
Fax: 00961 - 1 - 260329
E-mail: imphamaz@inco.com.lb
www.hamazkayin-bookstore.com

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ